Samarpan

समर्पण

हें आत्मचरित्र माझ्या मुलांनातवंडांना आणि माझ्याशीं सहानुभूति बाळगणाऱ्या इष्टमित्रांना अर्पण केलें आहे.

—न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

आभारप्रदर्शन

या पुस्तकाच्या कामीं अनेकांचें अनेक प्रकारें सहाय्य झालें त्याचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. अगदीं पहिला उल्लेख चि. काशिनाथ बापू केळकर याचा. त्यानें अगत्यपूर्वक फार वर्षांपासून जुळवून ठेवलेल्या कात्रणा-कागदपत्रांचा उपयोग योग्य वेळीं किती झाला हें सांगता पुरवत नाहीं. केसरी ट्रस्टीनीं आपल्या छापखान्यांत हें पुस्तक थोड्या वेळांत छापून देण्याची सोय केली, रा. आ. रा. भट यांनी त्याच्या छपाईची व विक्री करण्याची सर्व जबाबदारी स्वीकारून केसरी मराठा व सह्याद्रीच्या वर्गणीदारांना तें सवलतीनें मिळण्याची व्यवस्था केली, तसेच प्रो. माटे यांनीं मुद्रितांवरून नजर टाकून उपयुक्त सूचना केल्या, या सर्व प्रकारच्या सहाय्याबद्दल वरील सर्वांचा मी ऋणी आहे.

न. चिं. केळकर

न. चिं. केळकर

(८ १)

गतगोष्टी

अर्थात्

माझी जीवन-यात्रा

हद्दत

(१) म्हातारपणीं विश्रांतीची अपेक्षा

सूर्य अस्ताला जाऊन प्रकाश मंद होऊं लागला म्हणजे पशु-पक्षी आपली आहार-विहाराची जागा सोडून विश्रांतीच्या अशा वेगळ्या स्थळाकडे परतू लागतात. जे पशु हिंस्र नसतात ते पाळीव असतात, यामुळे त्यांच्या विश्रांति-स्थळाची तजवीज त्यांच्या मालकांनीं केलेली असते. परंतु पक्षी प्रायः स्वतंत्र म्हणून आपापलीं विश्रांति-स्थळें स्वतःच्या आवडीनें पसंत करितात, आणि तींहि बहुधा ठरीव असतात.

दररोज घराच्या गच्चीवर संध्याकाळीं मी उभा राहतों तेव्हां पोपटांचे थवेच्या थवे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे धावतांना दिसतात. यावरून असें वाटतें कीं, त्यांच्या आहार विहाराच्या स्थळाहून त्यांचें विश्रांति स्थळ म्हणून कांहीं तरी वेगळें असावें. वास्तविक त्यांचा आहार-विहार कोठें तरी झाडावरच होत असतां त्यांना विश्रांतीचें म्हणून वेगळें झाड कां लागावें? मग असें असेल का, कीं आहार विहाराच्याच जागीं राहिल्यानें त्यांना खरी विश्रांति अशी वाटत नाहीं? सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें कोणतेंहि एखादें उंच झाड दुसऱ्या एखाद्या उंच झाडाप्रमाणेंच त्यांनीं नव्हे का? पण सुरक्षितता मिळविणें एवढाच या स्थलांतरांत त्यांचा हेतु असावा असें मला वाटत नाहीं. विश्रांति-स्थळ पसंत करितांना पक्षी झाडाचे जे कोणतेहि गुण पसंत करीत असतील ते गुण आहारविहार-स्थळांतल्या कोण-

वासना-सफलतेचे मार्ग भिन्न असतात. सफलतेच्या मार्गांतलीं विघ्नें एकाच जातीचीं व त्यांचा परिहार-मार्गहि एकाच प्रकारचा असतो. अर्थात् पूर्वानुभवांच्या स्मरणाचा आनंद किंवा दुःख हीं दोघांचीं सारखींच. फरक पडेल तो मनुष्या-इतकी पशुपक्ष्यांना दीर्घकालची सुसंगत स्मरणशक्ति नसते, त्यांना बुद्धि फार मर्यादित असते, आणि समष्टिरूप समाजाविषयीं त्यांना मनुष्यासारखी भावना नसते येवढाच. एरवीं पशुपक्ष्यांनाहि आत्मचरित्रांत विविध-रसात्मक आठवणी लिहावयाला सांपडतीलच! त्यांना लिहितां येत नाहीं म्हणून त्यांच्याकरितां एखाद्या प्राणिशास्त्रवेत्त्यानें त्या लिहून पहाव्या!

म्हातारपण हें हिंवाळ्यांतल्या पहांटेच्या चांदण्यासारखें वाटतें. थंडीमुळें बाहेर जाऊन उघड्या जागेंत चांदण्यांत बसवत नाहीं. पण ऊबदार खोलींतील खिडकीशीं बसून या चांदण्यांतून दूरवर पहाण्यांत फार मौज असते. दिसण्याइतका प्रकाश आहे, पण उन्हासारखा स्पष्टपणा नाहीं. वस्तु स्थूलरूपानें दिसतात, पण या स्थूल दर्शनामुळेंच त्यांचे कानेकोपरे, ओबडधोबडपणा लपून जाऊन एकंदरींत भिन्न स्वरूप दिसतें. तें सौम्य, सोज्वळ असतें. अधिक सूक्ष्म स्वरूप दिसावें म्हणून डोळे प्रयत्न करितात पण तो फुकट जातो. हिंवाळ्या-पहांटेचें हें चांदणें पाडणारा चंद्र वाढत्या सूर्यप्रकाशामुळें निस्तेज होत जाऊन मावळतो खरा. पण त्याला आशा असते कीं, फिरून शुक्ल पक्ष येणारच, तेव्हां मी वाढत्या कलांनीं तारुण्य संपादन करून पौर्णिमेच्या दिवशीं रात्रभर आकाशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत राज्य व विहार करीन. तसेंच हिंवाळा संपून फिरून वसंत व ग्रीष्म ऋतु येणार अशी संवत्सररूपी पुरुषाला खात्रीच असते. पण म्हातारपणाचा हिंवाळा एकदाच येतो व तो अखेरचाच असतो. 'शिशिर-वसंतौ पुनरायातः' हा क्रम मानवी आयुष्याला लागू पडत नाहीं. म्हणून आयुष्याअखेरच्या स्मृतिरूपी चांदण्यांत गतजीवनाचा जो काय स्थूल देखावा मनश्चक्षूंना दिसेल तो पाहून समाधान पावावें लागतें. म्हातारपणामुळें पहांटेची झोंप लागत नाहीं, तेव्हां चांदण्यांतून दिसणारा देखावा मी अनेक वेळां पाहत बसतो, त्याप्रमाणें गत आयुष्याकडे पाहून गत गोष्टींचें स्मरण करण्यांत जो आनंद लाभतो त्याचें सेवन करण्याकरितां हीं पुढील टांचणें लिहीत आहे.

(२) म्हातारपणाविषयीं एका ग्रीक तत्वज्ञाचे विचार

वृद्धपणातील समाधानासंबंधाने एक फार चांगला संवाद मला अकस्मात आढळला तो, दोघे रोमन गृहस्थ, सिपियो आणि केटो यांच्यातला मूळचा ईंग्रजींतच वाचण्यासारखा आहे पण मराठी वाचकांनाहि समजावा म्हणून त्याचा मराठी सारांश या खालीं देतो

"वृद्धपणांत अनेक दोष आहेत असे असतां तुम्ही म्हातारपणीं सुखी समाधानी कसे दिसतां ?" असे सिपियोने विचारल्यावरून केटोने या प्रश्नाचें सोपपत्तिक उत्तर दिलें तें दोन हजार वर्षांपूर्वीचें असले तरी केव्हांहि खरेंच राहील केटो म्हणतो —"मी वृद्धपणींहि सुखी समाधानी आहें याचें तुम्हाला आश्चर्य कां वाटावें कळत नाहीं ज्यांना आत्मसमाधान नाहीं त्यांना म्हातारपणींच काय पण आयुष्याच्या कोणत्याहि स्थितीत दुःखींच राहावें लागेल मनुष्याला सुख हवें असेल तर तें त्याला बाहेरून मिळणार नाहीं तें स्वतःच्या अंतरंगांतूनच मिळेल मनुष्याला वाटतें की, म्हातारपणाचा घाला आपणावर अवचित आला पण वृद्धपण हें कोणावरहि एखाद्या दरवडेखोराप्रमाणें किंवा मारेकऱ्याप्रमाणें अवचित घाला घालीत नाहीं तें क्रमानें येत असतें, पण त्या क्रमाकडे तो लक्ष देत नाहीं हा त्याचाच दोष होय आपल्या वासनांचें जो योग्य नियंत्रण करील, निष्कारणपण उदास किंवा त्रासिक असा आपला स्वभाव ठेवणार नाहीं, त्याला वृद्धपण हेंहि सुसह्य होऊं शकेल मनोवृत्ति उदास, उच्छृंखल किंवा हावरेपणाची असली तर ती वृद्धपणा-सच काय, तरुणपणांतहि माणसाला दुःखी केल्यावांचून राहणार नाहीं वृक्ष जुनाट झाला तरीहि त्याला चार फळें येतच असतात, त्याच कौतुक करण्याची बुद्धि माणसानें ठेवली पाहिजे सामान्यपणें वार्धक्यावर चार-दोन प्रकारचे आक्षेप येतात त्यांचीं मी क्रमानें उत्तरें देतो

"पहिला आक्षेप हा कीं, म्हातारपणीं मनाच्या हौसेइतकें काम व श्रम करतां येत नाहींत. होय, तरुणपणीं करितां आलें तितकें करतां येत नाहींत खरें पण, म्हातारपणींच नीट करतां येतील अशीहि कांहीं कामें असतात हें विसरूं नये जहाज चालू आहे, त्यावरचे खलाशी घाम फुटेइतकें काम करीत आहेत, आणि 'पायलट' म्हणजे जहाजाची दिशा संभाळणारा अधिकारी सुकाणूशीं उगीच हात जोडून उभा आहे असे दिसतें पण सुकाणूच्या साहाय्यानें त्यानें जहाजाची चाल योग्य

घालावें, अर्ज्या करावीं, नवस करावे. हें काम नव्हे वाटते ! लोकांकडून आदर मिळत राहिला, अनादर झाला नाहीं, पुरे झालें.

आतां राहिलें मृत्यूचें भय. पण त्याला तरी भिण्याचें काय कारण ! मृत्यूनें जर सर्वनाश होऊन मागे काहींच उरत नसलें तर बरेंच झालें. लवकर उपाधींतून सुटका होईल तितकी बरी. आणि उलट मृत्यूनें अमरत्व मिळणार असेल तर तें लवकर मिळेल तितकें बरेंच. तरुण माणसानांहि मृत्यूचें—अपमृत्यूचें—भय वाटत असतेच कीं नाहीं ? मी सूर्योदय पाहिला खरा, पण सूर्यास्तहि पाहीन अशी किती लोकांना खात्री वाटत असेल ? तरुणपणीं दीर्घायुष्य हें केवळ आशारूप असतें, पण म्हातारपणीं दीर्घायुष्य हा प्रत्यक्ष अनुभवच असतो नव्हे कीं ? या दृष्टीनें तरी म्हाताऱ्यानीं तरुणापेक्षा अधिक आनंद मानावा कीं नाहीं ? मनुष्यमात्राला जीवनाच्या नाट्यप्रयोगात एखादी ना एखादी भूमिका करावी लागते. मग त्या भूमिकेचें काम पाचव्या अंकापर्यंत न टिकलें म्हणून तरी काय बिघडलें ! त्याचें काम दुसऱ्या तिसऱ्या अंकातच संपो, पण जें त्यानें तेव्हां केलें त्यातच जर त्यानें प्रेक्षकाच्या टाळ्या मिळविल्या तर तेंहि यशच नव्हे काय ? उलट दुसऱ्यातिसऱ्या अंकात आपलें काम संपवून नाटकाचा पोषाख उतरून, नेहमींचा स्वतःचा घालून त्याला प्रेक्षकामध्यें बसून पुढचें नाटक पाहता येतें हा लाभच विशेष नव्हे काय ? मृत्यु समीप आल्यानेंच मृत्यूचें खरें स्वरूप काय याचा विचार मनुष्याला करता येतो. तो विचार करून आणि भावी पिढ्यांचें जीवन हेंहि आपलेंच अंश मानून जो चालतो तो सुखी होतो.

"कालवश झालेल्या थोर लोकांत जाऊन मिसळण्याची एक प्रकारची ओढ म्हातारपणीं लागते. यामुळे देव पुढे उभा राहून म्हणाला कीं, "तुझें आयुष्य व जीवन तुला पुन्हा प्राप्त करून देतो" तरी तें मी नको म्हणेन. मला घरीं जावयाचें आहे. वाटेवरच्या धर्मशाळेत राहावयाचें नाहीं"

(३) लाभलेल्या आयुष्यमानाविषयीं समाधान

घरीं किंवा एखाद्या देवळांत देवाच्या मूर्तीपुढें मी सहज हात जोडतो व नमस्कार करतो. परंतु देवानें अमुक द्यावें, करावें अशी प्रार्थना मी कधींच करीत नाहीं. आणि जर कधीं केली तरी माझें आयुष्य वाढवून दे अशी कधींच करणार

नाही. मला आयुष्याचा कंटाळा अजूनहि आला नाही परंतु संसाराचा विस्तार झालेल्या कोणाहि मनुष्याने फार दीर्घ आयुष्याची इच्छा धरणें शहाणपणाचें नाही संसार हा महाभारताप्रमाणे 'प्रतिपर्वरसोदय' असता तर गोष्ट निराळी पण तसें बहुधा असत नाहीं. ज्याच्याविषयीं आपणाला जिव्हाळा वाटतो अशीं आपल्या संसारांतली सर्व मनुष्ये एकजात वाढत्या भाग्याचीं असत नाहींत. आणि म्हातारपणीं मन फार हळवें होतें हिंवाळ्यांत झालेली शरीराची जखम लवकर भरून येत नाहीं, त्याप्रमाणें म्हातारपणीं झालेलें सांसारिक दुःख तरुणपणांतील दुःखा पेक्षा अधिक जाणवतें व टिकतें. आपल्या पुढच्या पिढ्यांतील प्रत्येक मनुष्य स्वतः सुखी होऊन आपणालाहि सुखी करील अशी आशा धरणें रामजरपणाचें नाहीं. उलट त्याच्याआपल्यांतील किंवा त्यांच्यात्यांच्यातील मतभेद अनेक कारणांनीं वाटण्याचा संभव असतो पुढची पिढी आपली योग्य ती काळजी करीत नाहीं, योग्य तो मान देत नाहीं, योग्य ती मर्यादा राखीत नाहीं, अशी साधार किंवा निराधारहि शंका त्याला येऊं लागते पाण्याप्रमाणे प्रेम हें खालच्या पातळीकडे वहाणारें आहे, तें वरच्या पातळीकडे वाहूं शकत नाहीं, ही जगाची रीत आपण ध्यानांत धरीत नाहीं यामुळे स्वाभिमानाच्या अस्वाभाविक कल्पना निर्माण होऊन तो दुखावल्यासारखा वाटूं लागतो तात्पर्य मिळालें तेवढेंच आयुष्य पुरें असा निश्चय करूनच म्हातारपणीं वागावें हें बरें

निराळ्या स्वतःच्या दृष्टीनेहि हें लक्षांत ठेवावें कीं जसजसें वय वाढतें तसतसें शरीर रोगग्रस्त होण्याचाच संभव अधिक ज्याची प्रकृति मूळची रोगी त्यानें तर आयुष्य वाढण्याची इच्छा मुळीच करूं नये पण ज्याची प्रकृति मूळची निरोगी त्यानेंहि हें समजावें कीं शरीराला झीज ही आहेच आणि इतकीं पुष्कळ वर्षें ते निरोगी राहिलें म्हणून तें पुढेंहि निरोगीच राहील हें अनुमान सरळ नसून व्यस्त आहे मनुष्य नव्याण्णव वर्षे जगला या वरून तो शंभराव्या वर्षीहि जगेल असें अनु मान भोळ्या तर्कशास्त्रानें कदाचित मरेपर्यंत ठरेल पण त्यांत एक गुप्त हेत्वाभास असतो 'म्हणून' तो शंभराव्या वर्षीहि जगेल या पेक्षा 'म्हणूनच' तो शंभराव्या वर्षी मरेल हें अनुमान अधिक शास्त्रशुद्ध होईल! जें वर्षीहि बंद पडत नाहीं असें घड्याळ कोणीहि कारखानदार आजवर करूं शकला नाहीं घड्याळ नीट चालण्याची हमी (ग्यारंटी) कारखानदार देतो ती फार थोड्या काळमर्यादेची असते आणि वापरणारानें तें कितीहि काळजीपूर्वक वापरलें तरी पुढें पुढें त्याची आपोआप

योग्य ते महत्त्व देत नाहीं. आणि त्या महत्त्वाचा योग्य तो गणिती आंकडा हिशेबांत धरीत नाहीं. पुष्कळ वेळां जें यश आपण आपल्या व्यक्तीच्या खातीं जमा धरतो तें खरोखर भवितव्यतेच्या खातीं जमा धरावें लागतें. आणि जी गोष्ट यशाची ती अपयशाचीहि समजावी." तेव्हां माझ्या मित्रानेंहि ती गोष्ट कबूल केली. तो म्हणाला, "तुमच्या प्रमाणेंच मीहि नवें आयुष्य मागून घेऊन जीवन-यात्रेला फिरून प्रारंभ करण्याला तयार होणार नाहीं. दैव अनुकूल किंवा प्रतिकूल कसेंहि म्हटलें तरी त्याची गति अनिश्चितच असणार! कुणाला ठाऊक मला तें हात देईल की गोता देईल!"

लॉर्ड हाल्डेन पुढें लिहितो "कोणी कितीहि विचारपूर्वक व्यवस्थित व हिशेबी पद्धतीनें वागला तरी त्याला दैवाचा, भवितव्यतेचा अनिश्चित फेरा किंवा खेळ टाळता येत नाहीं. मग तत्त्वज्ञानी माणसानें काय करावें! तर तें हेंच कीं त्यांच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितीपासून मनानें तरी दूर रहावें, मग ती अनुकूल असो वा प्रतिकूल असो. मनाला आळा म्हणून इतकाच घालावा कीं आपले निष्ठापूर्वक केलेले प्रयत्न, आणि शक्य तितका विवेक व विचार, यांच्यायोगानें वागून अखेर जें फळ आपल्या पदरांत पडेल तेंच खरें. सुज्ञ म्हणविणारा मनुष्य झाला तरी तो याहून अधिक काय करणार?"

तात्पर्य, स्वतःच्या स्वभावगुणाचा व स्वभावदोषाचा प्रकार निश्चित आणि दैवयोग किंवा भवितव्यता अनिश्चित, अशीं दोन कारणें उलटसुलट असलीं तरी परिणाम तोच घडून येणार आणि हीं कारणें जर टाळता येण्यासारखीं नाहींत तर गेलेलें आयुष्य फिरून लाभलें आणि जीवनयात्रेला नवा प्रारंभ करितां आला तरी काय होणार? जें होणार तेंच म्हणजे जें पूर्वीं झालें तेंच. आतां पुनर्जन्म असलाच तर टाळता येणार नाहीं हें खरें. पण त्यांत एक सोय अशी आहे कीं कोणाहि प्राण्याला पूर्वजन्माची स्मृति असत नाहीं. जो नवा जन्म येईल तोच पहिला असें त्याला वाटतें. भृगुसंहितेंत मी एकदां माझे पूर्वीचे जन्म कोणकोणत्या योनींत झाले हें गमतीनें काढून पाहिलें. तेव्हां माझी मलाच खंती झाली. तेव्हां मुक्तिसाधकाप्रमाणें मला पुनर्जन्म देऊं नको अशी मी देवाची प्रार्थना केली. आणि या जन्मांतलेंहि जुनें आयुष्य पुन्हां नको असें मागण्याचें कारण वर दिलें आहेच.

(४) म्हातारपणीं जुन्या आठवणींचा आनंद

मग जुनें आयुष्य पुन्हा नको तर जुन्या आयुष्यातील जुन्या गतगोष्टींची आठवण तरी का करावी आणि प्रस्तुतसारखें पुस्तक का लिहावें, असा प्रश्न कोणी करील. तर त्याचें उत्तर असें. म्हातारपणीं मनुष्य नवीन विचार स्वीकारीत नाहीं व नवीन उपक्रम आरंभीत नाहीं. पण यामुळें रिकाम्या पडणाऱ्या मनाला कांहीं व्यवधान लागतेंच व तें जुन्या आठवणी आठवणें व आळविणें यांत मिळतें. आपण आपला व्याप कमी केल्यानें आपलें घर आपणाला पुरून उरूं लागतें मग त्याचा कांहीं भाग भाड्यानें द्यावासा वाटूं लागतो तेव्हां कोणी कोणी 'जागा भाड्यानें देणें आहे' अशी पाटी घरावर लावतात व नवा भाडेकरी मिळाला तर घेतात पण मनाची गोष्ट तशी नाहीं तें घर भाड्यानें देता येण्यासारखें नाहीं बरें अगदीं रिकामें ठेवलें तर खायला उठतें अशा वेळीं जुन्या ओळखीच्या स्नेह्यांना बोलावून घरीं गप्पा मारीत बसल्यानें घर कायमचें अडून राहत नाहीं आणि मोकळें पडल्याप्रमाणें 'खायला' उठत नाहीं गतगोष्टींच्या आठवणींसारखा जुन्या जिव्हाळ्याचा स्नेही गप्पा मारून वेळ घालविण्याला दुसरा कोणता मिळणार ? पण त्याच त्या आठवणी नित्य आठवीत बसण्याचाहि एकप्रकारें कंटाळा येतो तेव्हां वाटतें कीं त्या अशा नित्य आठवीत बसण्यापेक्षा लिहून टाकून मोकळें व्हावें कागदावर लिहिल्या तरी मनांतून अगदींच जातात असें नाहीं पण घरांतील अडगळ काढून फॅटिनेटरी लावून ठेवल्यानें जसें घर स्वच्छ होऊन मनालाहि बरें वाटतें, तसेंच जुन्या आठवणी लिहून काढल्यानें कांहीं नवीन व्यवस्था निर्माण केल्याचें समाधान होतें.

पण आणखीहि एक कारण आहे कोणचेंहि काम करून झालेल्या माणसाला त्या कामाचा वृत्तांत सांगत सुटावें असा कोणाला तरी सादर करावयाचा असतोच मग तो वरिष्ठाला असो, किंवा बरोबरीच्या सहकाऱ्याला असो आणि असा कोणी वरिष्ठ किंवा सहकारी नसला तर तो वृत्तांत आपल्याच मनाला सादर करावा असें वाटत असतें हा वृत्तांत सादर करणें म्हणजे तो कामाच्या फलश्रुतीचा एक भागच समजला जातो याच हेतूनें प्रवासी लोक—ज्यांना वर्णनशैली असते ते—प्रवासवर्णनें लिहितात. कांहीं कांहीं यात्रेकरूहि आपलीं यात्रावर्णनें लिहितात. त्याचप्रमाणें आत्मचरित्रें लिहिणारे आपल्या जीवनप्रवासाचा

सारग्रेंच आहे. मन एकीकडे वावरते आणि हात दुसरीकडे काम करतो, असें माझ्यामधंधानें मुळींच घडले नाहीं. निरीक्षाचे साधन आणि आवडीनें, अभिरुचीनें पसंत केलेला व्यवसाय यांचा मेळ माझ्या वाटणींत इतका बेमालूम पडला कीं तसा इतर क्वचित पहावयास सापडतो. मुख्य गोष्टींत स्थिरतेतर न घडतां कांहीं उपाख्यानें अर्थात् घडलीं. अनेक प्रकारचे अनुभव आले, सुखदुःख, कीर्ति अपकीर्ति, लाभहानी यांचीं मथन मथून परिवर्तनें झालीं. तथापि शरीरानें व मनानें १८९६ सालीं ज्या चौकटींत मी शिरलो त्या चौकटींत आज १९३८ सालींहि मी टिकून आहे असें मला वाटतें. उत्पात घडणें, घडविणें यांना अनुकूल अशी माझी बुद्धि नाहीं. हे सर्व खरें. तथापि या चाळीस वेचाळीस वर्षांत मी जो इतिहास घडलेला पाहिला तो माझ्या पूर्वींच्या पिढ्यांनीं एक शतकांतहि घडलेला पाहिला नसेल. म्हणून वाटतें कीं आपण जे जे घडलेले पाहिले ते थोडक्यांत नमूद करून ठेवल्यास थोडाबहुत इतिहास लिहिण्यासारखें होईल. पुढील पिढ्या मागील पिढ्यांचा इतिहास वाचण्याविषयींच्या नेहमीं उत्सुक असतात हें मी लिहिलेल्या टिळक चरित्रावरून मला चांगलें दिसून आलें आहे. मी व्यक्ति, आणि समाज ही समष्टि, यांचा जो संबंध आला तीच माझी जीवनयात्रा—दुसरी कोणती !

(५) आत्मचरित्रांवरील आक्षेपांची चिकित्सा

आतां आत्मचरित्रावरील आक्षेपाचा विचार करूं. 'आत्मचरित्र' हा शब्द उच्चारताच तें लिहिणारासंबंधानें अशी भावना उत्पन्न होते कीं "हा मनुष्य अतिशय अहंकार—दर्पयुक्त असणार. एरवीं तो आपलें चरित्र आपणच लिहिण्याला कसा धजेल !' आत्मचरित्र म्हणजे लिहिणाराच्या बांगुलपणाच्या व मोठेपणाच्या गोष्टीचा समूह ! आणि तोहि खुलवून सजवून लिहिलेला ! चित्रविषय आहे त्याहून अधिक सुंदर दिसावा म्हणून फोटोग्राफर त्याच्या काचेवरून सफाईचा हात फिरवितो; म्हणजे सुरकुत्या असल्यास त्या भरून काढतो, एखादा अवयव फार लांबट दिसत असेल तर त्याचा लांबटपणा काढून टाकण्याकरितां त्याचे टोंक किंचित जाड वाटोळें करितो; डोळ्यांच्या बुबुळांत किंवा दृष्टींत दोष असल्यास असेल तर तो काढून टाकतो; अशा रीतीनें मळात असलेले दोष घालवून व गुणांना अधिक उठावदारपणा देऊन, चित्र यथार्थदर्शन झालें आहे कीं नाहीं यापेक्षां ते मूळच्या व्यक्तीहून अधिक सुंदर

झाले आहे कीं नाहीं हे तो पाहत असतो. त्याचप्रमाणें आत्मचरित्राचा लेखक हा देखील, आपणाला लोकांनीं मुळातल्यापेक्षां अधिक चांगले म्हणावें म्हणून कृत्रिम रेषा व रंग यांचा ह्या तसा उपयोग करितो. "आपला हात आणि जगन्नाथ!" चित्रशलाका ज्याची त्याच्याच हातीं असल्यावर मग कांहीं पहावयाला नको; प्रत्येकजण मदनाचा पुतळा बनण्याला काय उशीर! येऊन जाऊन चार साधे दोष वर्णितांना आत्मनिंदेचा थोडा अधिक जोर घातला कीं काम झालें! मग वाचक म्हणणार "पहा हो! हा मनुष्य किती खुल्या दिलाचा व निष्कपटी आहे! आत्मनिंदेपेक्षां न्यायबुद्धीची अधिक कसोटी ती कोणती? स्वतःच्या विरुद्ध टीका करणारा मनुष्य सत्यवक्ताच असला पाहिजे." पण, अहो, खरी मख्खी त्यांतच आहे. कारण या मायावी सत्यवक्तेपणाच्या आधार सिळवून स्वतःच्या अंगचे मोठे मोठे पवाड दोष असतील त्यावर हा पांघरुण घालणार. उलट सत्यवक्तेपणाचे असले सर्टिफिकीट आपल्याच हातानें लिहून घेऊन, यानें दुसऱ्यावर टीका केली म्हणजे ती अर्थात् खरी साधार असली पाहिजे असा लोकांचा ग्रह सुरवातीला तरी होणार, मग पुढें इतरांकडून खोडून निघेल तेव्हां निघेल! तात्पर्य, आत्मचरित्र हा जरी इतिहासशास्त्रदृष्ट्या सर्वांत उत्तम प्रकारचा लेखी पुरावा असा वाटतो तरी तो बहुतांशीं टाकाऊ समजावा. निदान वाचकानें तो वाचतांना लिहिणाराच्या विरुद्ध जातील अशा प्रकारचीं अनुमानेंच मनांत घेऊन चालावें. आणि मग अशा परस्पर विरोधी गोष्टींतून बलवत्तर ठरून उरेल तेंच सत्य समजावें."

वरील आक्षेपांत कांहीं थोडे तथ्य आहे. तथापि जे लोक आत्मचरित्रें लिहिण्याच्या उद्योगाला हात घालतात त्यांना या आक्षेपाची जाणीव नसते असें नाहीं. असे असतांहि ते हा उद्योग आरंभतात याचें कारण, हे आक्षेप टाळून लिहितां येईल तसें लिहावें अशीच त्याची इच्छा असते व प्रयत्न केल्यास ती सिद्धीलाहि जाऊं शकते. शिवाय वस्तुसत्याच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, दुसऱ्यानें लिहिलेल्या आपल्या चरित्रापेक्षां आपणच लिहिलेलें आपले चरित्र अधिक सत्यपूर्ण असण्याचा संभव अधिक. दुसऱ्याच्या लिहिण्यांत आपणाविषयीं जीं अतिशयोक्तीचीं विधानें होतात तीं आपल्या हातून खचित होणार नाहींत. एकानें दुसऱ्याविषयीं लिहितांना गुणवर्णनाची अतिशयोक्ति हटकून होते, किंबहुना ही अतिशयोक्ति सहानुभूतिप्रेरित किंवा औदार्यमूलक म्हणून क्षम्य मानली जाते. पण सामान्य मनुष्यालाहि

स्वत विषयीं अशी अनिशयोक्ति करण्याची लाज वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं दुसऱ्या पक्षीं इतर कोणी कितीहि परिश्रमपूर्वक माहिती गोळा केली तरी, आपणा ला स्वत विषयी जी माहिती असते ती दुसऱ्याला कशी व किती मिळणार ! तसेंच आपण आपल्या आयुष्यात कोणत्या गोष्टी कोणत्या हेतूनें केल्या याचा खुलासा जसा स्वत' करूं शकू तसा तो दुसऱ्याच्या हातून केव्हांहि होऊं शकणार नाहीं !

अलीकडे अनेक लोक अनेक कारणाकरिता मला माझ्या चरित्राविषयीं माहिती विचारीत तीं न सागणं हा उन्मत्तपणा वाटे आणि सांगावी तर ती आत्मश्लाघेसारखी वाटे आपण जी माहिती आज तोडानं सांगत आहों तिचा उपयोग उद्यां हा गृहस्थ तिखट मीठ लावून करणार हे जवळ जवळ माहीत असतें. म्हणून आपण या भारी अतिशयोक्तीचे जबाबदार ठरणार अशी भीति, माहिती सांगत असता मनाला वाटत असे याला काय करावे ! क्वचित् प्रसंगीं ही माहिती आपणाला विचारली व आपण सागितली, हं इतर कोणाला समजूनहि येतें. आणि तो जर कुत्सित असला तर "दुसऱ्याकडून आत्मचरित्र वदविण्या"चा दोषारोप केल्या-शिवाय राहत नाहीं तेव्हा असा विचार मनात येतो कीं, आस्थेनें माहिती विचारणाराला सागत नाहीं म्हटलें तर उन्मत्तपणा किंवा आडमुठेपणा याचा आरोप यावयाचा, व सागितली तर वाममार्गानं आत्मस्तुति करविण्याचा आरोप यावयाचा, त्या अर्थी हे दोनहि आरोप टाळण्याचा एकच उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे आपणाला जी माहिती आहे, ती आपली आपणच लिहून काढावी म्हणजे कोणी नांव ठेविलें तरी सर्व व्यवहार अगदीं सरळ प्राजलपणाचा तरी होईल आणि चुकीची अर्धवट माहिती प्रसिद्ध होण्यापेक्षां ती शक्य तितकी पूर्ण व बिनचूक तरी प्रसिद्ध व्हावी हें बरें अतिशयोक्ति व आत्मस्तुति ही टाळणें आपल्याच हातीं असतें. वर आपण भरुते काहीं लिहिलें तर मार्मिक तज्ञ व सदभिरुचीचे वाचक तें सहसा टिकू देणार नाहींत म्हणून येईल तो थोडा दोष पदरीं घेऊनहि आत्मवृत्त सारखे काहीं लिहावं असें मी मनानें ठरविलं आणि प्रस्तुत पुस्तक हें त्या निर्णयाचं फळ होय

पण मनाचा असा निर्धार करून उद्योगाला लागल्यावर मात्र या आत्मवृत्त लेखनाचे इतर फायदे माझे मला अनुभवाला येऊं लागले पहिला फायदा हा कीं मी आपल्या कुटुंबातील भावी पिढ्यावर एक प्रकारचा उपकार करून ठेवीत आहे

लागे वाटूं लागले. हा उपकार म्हणजे त्यांच्या जुन्या पिढीची माहिती त्यांना उपलब्ध करून ठेवणें. गोष्ट सहसा लक्षांत येत नाही पण अगदीं खरी आहे कीं, स्वदेशाचे परदेशाचे इतिहास आपण आवडीनें वाचतो व ते आपल्या स्मरणांतहि राहतात; पण स्वतःच्या आपल्या पूर्वजांच्या दोन पिढ्यांची देखील आपल्याला चांगली माहिती असत नाहीं. याचें कारण कोणीं अशी माहिती लिहून ठेवीत नाहीं, आणि घरीं संभाषणांतून जसली माहिती मिळाली तरी ती तुटक असंबद्ध अशी मिळते. सुदैवानें माझ्या घरीं वायकामुलें मोकळ्या मनानें वागतात. वडील-धाकटे हें नातें संभाळून जितकी खुल्या दिलानें कोणत्याहि प्रश्नाची चर्चा होऊं शकेल तितकी ती आमच्या घरी होते. परंतु मुलांनी "घराण्याचा जुना इतिहास कांहीं सांगा" अशी पृच्छा मला कधी केलेली आठवत नाहीं. कदाचित त्याविषयी त्यांना उत्सुकता नसेल, कदाचित त्यांना अशी माहिती विचारणें अवघड वाटलें असेल. आणि मीहि एखाद्या 'गोष्टी-वेल्हाळाप्रमाणें' किंवा पुराणिकाप्रमाणे त्यांना समोर बसवून घेऊन, मला असलेली घराण्याची माहिती सांगितली नाहीं. तसे करणे मलाहि अवघडच वाटलें असतें.

बरें, मला देखील माझ्या वडिलांकडून जी थोडी बहुत माहिती त्यांच्या-वरच्या पिढ्यांची मिळाली तीहि मुद्दाम विचारून किंवा सांगून नव्हे. तर वडील-मातोश्री समवयस्क असल्यानें ती जेव्हा शिळोप्याच्या गोष्टी बोलत किंवा कोंकणची कोणीं माणसें येऊन त्यांच्याबरोबर वडिलांच्या गप्पागोष्टी चालत, तेव्हां प्रसंगवशात् त्यांच्या तोंडून जी काय माहिती बाहेर पडून आमच्या कानांवर येई तेवढीच. पण घराण्याविषयीच्या अज्ञानाचे वाईट वाटण्याचे अनेक प्रसंग येत त्यांतला मुख्य म्हटला म्हणजे पक्ष (महालय) करण्याचा वर्षाच्या वेळचा. कारण त्या वेळी जुन्या पिढीच्या गोतवळ्याला पिंड व तिळांजली देताना व्यक्ती-च्या तपशीलवार उच्चार करावा लागे. आणि मग भटजींनी नात्याचें नांव उच्चारावें पण आपणाला त्याचें व्यक्तिनाम, गोत्र वगैरे पक्कें माहीत नसावें, असें झालें म्हणजे सहजच लजील झाल्यासारखे वाटे. म्हणून मग शेवटी ही सर्व नावें मी कागदावर टिपून घेऊन छापण्यास सांगितलें. साधारण गृहस्थाश्रमी मनुष्याजवळ त्याच्या गोतवळ्यांतील माणसांच्या जन्मतिथि मृत्युतिथी असाव्या त्याहि आमच्या जवळ नाहींत याचें सहजच वाईट वाटे. तेव्हां तीहि माहिती शक्य तितकी गोळा करण्यास मी मुलांना सांगितलें. तसेंच माझा धाकटा मुलगा इतिहासप्रिय अस-

त्यामुळें त्याला, जमल्यास केळकर घराण्याचा इतिहास लिही, असें सांगितलें असून तो कांहीं कांहीं माहिती मिळवीत आहे

अशा रीतीनें चिकित्सा वाढती वाढतां एकदां मुलांकडूनच मला असें सुच विण्यांत आलें कीं मी रिकामा वेळ सांपडेल तेव्हां आठवणींचीं टांचणें कां करून ठेवूं नये ! ही कल्पना मला बरी वाटली पण टिपणें करणें व मजकूर लिहिणें हीं दोनहि एकत्र असें आटलें तेव्हां मी या पुस्तकाचा मजकूरच लिहिण्यास सुरवात केली

प्रथम कोंकणची, व माझे वडील व आजा यांची माहिती लिहून काढली ती मुलांना बरीच मनोरंजक वाटली यामुळें मग माझ्या स्वतःच्या लहानपणची माहिती लिहिली तीहि त्यांना अपूर्वच वाटली तेव्हां शेवटीं तोच क्रम चालवावा व पुढल्या आयुष्यांतील आठवणीहि लिहून काढाव्या असें ठरविलें असें करीत असतां एक गोष्ट प्रत्ययास आली कीं माझ्या स्वतः संबंधानेंच पण निमसार्वजनिक अशा स्वरूपाच्या अनेक गोष्टी लोकांना अर्थातच अज्ञात आहेत त्या कोणत्याहि वर्तमानपत्रांतून आलेल्या नाहींत पूर्वी आल्या नाहींत व पुढेंहि येणें शक्य नाहीं उद्यां माझ्या पश्चात् आधुनिक चरित्रकोशांत ग्रंथकार, वर्तमानपत्रकार, राजकीय पुढारी या नात्यानें माझ्या चरित्राचा थोडाफार उल्लेख होण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट विनय सोडल्याशिवायहि मला नमूद करण्यास हरकत वाटत नाहीं तेव्हां अशा प्रसंगीं माझी साधार माहिती जितकी अधिक प्रसिद्ध तितकी बरं कारण मग कल्पना चालवून कोणी कांहीं लिहावें तसें घडणार नाहीं म्हणून निमसार्वजनिक अशा स्वरूपाच्या माझ्या चरित्र–विषयक गोष्टी मीच लिहून ठेवल्या बऱ्या असें मला वाटूं लागलें उदाहरणार्थ, मा केसरीसंस्थेंत येऊन कसा मिळालों, 'केसरी'चा संपादक निरनिराळ्यावेळीं कसा झालों, 'मराठा' पत्राशीं माझा संबंध कसा होता, अनेक संकटांतून वर्तमानपत्रें चाललीं त्यांत मी कसा किती उपयोगी पडलों, टिळकांचे व माझे खासगी स्नेहसंबंध कसे होते, सार्वजनिक कामांत माझा चढउतार कसा झाला, माझ्या बरोबरीच्या पिढीचे इतर लोक यांचे माझे संबंध कसे होते, केसरीसंस्थेकडे मी इतकीं वर्षें कसा टिकूं शकलों, केसरीसंस्था व मी यांचा परस्परांना काय कसा उपयोग झाला, मी ग्रंथ-लेखन कोणचें कसें केलें, माझी सांपत्तिक स्थिति कशी होती, कोणकोणत्या सार्वजनिक संस्थांशीं, पेढ्यांशीं, द्रव्यनिधींशीं माझा संबंध कशा प्रकारचा होता—या व अशा

स्वरुपाच्या गोष्टी, या एकप्रकारें निम-सार्वजनिक मिळकत समजल्या जाण्याइतकें सार्वजनिक महत्व महाराष्ट्रांतील एक पुढारी या नात्यानें मला अखेर अखेर आलें होतें असे मीं मानलें तर मी गर्विष्ठ किंवा अहंकारी बनलों असे कोणी मला म्हणेल असे वाटत नाहीं. मग असल्या गोष्टीसंबंधानें कोणीतरी काहींतरी सांगितलेली अर्धवट बातमी, हकीकत माझ्या पश्चात् प्रसिद्ध होणें यात इतर कोणाचा फायदा नसून माझा मात्र तोटा आहे. तो वांचावा याकरितांहि या आत्मवृत्तासारखें कांहींतरी लिहून ठेवणें बरें अशी कल्पना दृढ झाली आणि हें काम पुढे चालू केलें. म्हणजे माझ्या घराण्याची व माझी ही एक प्रकारची कैफियत अशीच मी समजत असून ती वरील सर्व कारणाकरिता लिहून ठेवीत आहे.

आत्मवृत्ताचा उपयोग पुढे समाजाच्या इतिहासाला काय होईल तो होवो किंवा न होवो. पण स्वतः तें लिहिणाराला तरी व लिहिण्याच्या वेळेपुरतां तरी त्याचा उपयोग फार होतो यांत शंका नाहीं. हा उपयोग कोणता ? तर जुन्या आठवणी आठवण्याच्या आनंदाचा. जुन्या आठवणी आठवणें हे आनंददायक कां वाटावें ? याचें उत्तर देणें कठिण आहे. काही आठवणी तर अशा असतात की त्या आठवतांना दुःख होतें. हातानें आपण गाधीलमाशा वारतों तशा त्या वारतां येतील, किंवा कायमच्या स्मरणातून नाहींशा करण्याकरिता त्यांच्या गळ्यात दगड बांधून विस्मृतीच्या डोहात त्या बुडविता येतील तर मनाला समाधान होईल. उदाहरणार्थ, आपल्या हातून झालेल्या घोडचुका, कळत न कळत झालेली पापें किंवा दुष्कृत्यें, आपल्यावर आलेले दुःखाचे किंवा संकटाचे प्रसंग, टळलेल्या व भोगाव्या लागलेल्या संकटांचे प्रसंग, आपल्या मानहानीचे किंवा स्वाभिमान प्रगट न करिता आल्याचे प्रसंग आणि आळसानें, दुर्दैवानें घालविलेल्या सुसंधीचे प्रसंग—याच्या आठवणी आनंददायक न होता दुःखद होतात. दुसऱ्याचें दुःख हा सविकल्प किंवा स्वायत्त समाधिसुखाचा विषय होऊं शकेल. पण स्वतःचे दुःख हा तसला विषय होऊं शकत नाहीं. तथापि अशा अनिष्ट किंवा दुःखद आठवणी न टाळता आल्या तरी, मनुष्याला तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणाचें वळण यत्किंचितहि असेल तर, त्यापासून गंभीरपणाचा बोध मनाला होतो. रोमन क्याथोलिक धर्मपंथात स्वतःचीं पापें स्वतःच्या तोंडून उच्चारण्याचा एक विधि आहे. त्याची फलश्रुति अशी की तो उच्चार अधिकृत साक्षीदारासमोर (हा प्रायः धर्मोपदेशक असे) झाला म्हणजे त्या पश्चात्तापाचें सर्टिफिकीट त्याजकडून मिळे व त्या शिफारशीच्या बळावर

ईश्वराकडून त्या पापाची क्षमा मिळविण्याच्या आपण समर्थ झालो अशी पापी प्राण्याची भावना होई

असो अनिष्ट व दुःखद आठवणी सोडून दिल्या तरी आल्हाददायक अशा आठवणी कोणाहि मनुष्याच्या आयुष्यात पुष्कळच असतात आणि त्यांची आठवण करणें यात तरी आनंद वाटण्यास जागा असते. म्हणून मनुष्य हसेंनें त्या लिहून काढू शकेल हें खरीत असतो मात्र एकच आत्मा दोन ठायीं असा आभास झाल्यानें, पूर्वी जे सविकल्प किंवा स्वप्नसमाधीचें सुख म्हणून सांगितलें तें मनुष्याला भोगता येतें गोड पदार्थ चघळून खाण्यात आनंद वाटतो, कारण प्रत्येक चावण्याच्या क्रियेबरोबर जिव्हेला त्या गोड पदार्थाचे नवे नवे कण येऊन लागतात, व तो प्रथमच खाल्याचा आनंद या चर्वितचर्वणातहि लाभतो. त्याच प्रमाणें आनंददायक आठवण पुन पुन्हा आठवल्यानें आनंद होतो आठवण करणें व आरशात रूप पाहणें या दोन गोष्टी सारख्याच होत. आठवण करणारा मी व ज्याची आठवण होते तोहि मीच यामुळें आत्मवृत्त लिहिताना बिंब प्रतिबिंब भाव डोळ्यापुढें नेहमीं खेळत राहतो

पण आठवणी आठवण किंवा आत्मवृत्त लिहिणे याचा अर्थ पूर्वी एकवेळ भोगलेला जीवनक्रम जसाच्या तसा भोगण्याची इच्छा करणे असा नव्हे. कारण ही इच्छा करणं म्हणजे अलभ्याचा लाभ किंवा अशक्याचा संभव यांची इच्छा करण्यासारखें आहे आणि मग मनाला सहजच असें वाटते कीं, मनचे मांडेच जर खावयाचे तर ते चुरगळलेले, काठ मोडलेले कां खावे! पुन्हा जन्माला यावयाचें तर मग सवस्वी निर्दोष अशा परिस्थितीत का न यावे! आणि सवस्वी इष्ट अशा परिस्थितींतच सर्व जन्म कां न जावा! चित्राला काळा व पाढरा दोनाहि रंग अवश्य असतात, पण इच्छा–लब्ध चरित्र–जीवन हें एकजिनसी सुखमयच का नसावें! सुखच व ते एकांतिक, खरें अमिश्र असल्यास त्यावरच भाडवल गमावेल, पण त्याच्याशीं आपणास काय करावयाचे! सुख भोगणार आपले आपणच ना! म्हणून नेपोलियन बोनापार्ट हा वॉटर्लू व सेंट हेलेना वगळून बाकीचा जन्म पुन्हा मागेल, शिवाजी महाराज म्हणतील कीं जयसिंगाकडून माल घातल्यानें आग्र्यास जाण्याचा आलेला प्रसंग टळावा व बाकी तोच जन्म लाभावा, बाजीराव म्हणेल पुढच्या अशाच जन्मीं फक्त मस्तानी व तिच्याबरोबर आलेलें व्यसन यांची तेवढी गांठ न पडावी, निजाम म्हणतील कीं पुन

जन्मात बाबामहाराज म्हणून कोणी स्नेही न लाभावे, व गोखले म्हणतील की पुढच्या जन्मीं विलायतेंत गेलो तर वेल्बी कमिशन पुढें साक्ष पूर्वी झाली तशीच व्हावी पण आर्यी घोंच्यावर घालून मग दगा देणाऱ्या लोकांच्या सागर्णयरून पुण्यात सोजरांनीं केलेल्या अत्याचाराचे वर्णन करण्याचा व त्यामुळें मागाव्या लागलेल्या माफीचा तेवढा प्रसग न यावा ! तात्पर्य दुर्दैवाचे पूर्वीचे सर्व अनुभव टळावे आणि सुदैवाचे सर्व अनुभव पुन्हा लाभावे इतकेंच नव्हे तर पूर्वी अनुभवास न आलेलें असे आणखी इतरहि लाभावे ! पण असे मनाजोगते पुनर्जीवित मिळणार कसें ! व तसे न मिळेल तर तोच सुखदुःखमिश्रित शबल स्वरूपाचा जुना जन्म कोणी काय म्हणून मागावा ? शिणलेला प्रवासी डोंगराच्या माथ्यावर उभा राहून मागें चालून आलेल्या वाटेवर नजर टाकतो, तेव्हा त्या वाटेवरचीं आल्हादकारक स्थानें त्याला दिसतच असतात पण त्याची दृष्टी त्याकडे खरोखर नसतां आपण कोणकोणत्या खाचखळग्यातून कराकर्से निभावून आलो याकडे अधिक असते, व त्याहिपेक्षा खरा आनंद होतो तो "चढण्याचे श्रम सपले, आता पुढें उतार भेटणार" या विचारात असतो वाटेवरचीं तीं स्थळें रम्य खरीं पण पुन्हा परत जाऊन तो डोंगर चढण्याचे श्रम पुन्हा करण्याचा मोह त्याला तीहि स्थळें पाडू शकत नाहींत.

(६) कांहीं आत्मचरित्रांचे दाखले

आत्मचरित्ररूप गतगोष्टी लिहून काढाव्या अशी पक्की कल्पना मनात आली तेव्हा मी प्रयसप्रह्लादयात बसलेला असल्यामुळे सहजच इतर ज्या कोणी आत्मचरित्रें लिहिलेलीं प्रसिद्ध आहेत तीं चाळून पहावीं असा विचार सुचला हेतु हा की आत्मचरित्र लिहिण्याविरुद्ध कित्येकानीं जे ठराविक आक्षेप घेतलेले आहेत ते याना कितपत लागू पडतात ? तीं लिहिणाराचा हेतु केवळ आत्मप्रौढी मिरविण्याचाच असतो किंवा इतर निरपवाद असाहि काहीं हेतु असतो ? तसच हेंहि पहावेंसें वाटले कीं आत्मचरित्रें लिहिण्याच्या पद्धति किंवा प्रकार कराकसे असतात ? म्हणून ते ग्रथ वाचताना या दोनहि मुद्यासबधान काय काय आढळले तें थोडक्यात खाली देतो त्यावरून (१) आत्मप्रौढीचा आरोप खरा नसतो व (२) लेखकाच्या जितक्या मन प्रकृति तितके आत्मचरित्रलेखनाचे विविध प्रकार असतात हें दिसून येईल

प्रथम परदेशीय आत्मचरित्रांचे काय आढळतें तें सांगतों. नेपोलियन बोनापार्ट याच्या आत्मचरित्रांत आत्मश्लाघा पुष्कळ ठिकाणी आढळते; तथापि लोक ज्याचे ठायीं असामान्य शौर्य व रणसंग्रामांतल्या गोष्टींचा प्रभाव होता त्याने केला आहे. हें आत्मचरित्र त्यानें लोकांनीं आपणाला मोठें म्हणावें याकरितां लिहिलें नाहीं तर आपल्या आवडत्या एकनिष्ठ व प्रेमळ सहचारिणींना वियोग-दुःख सुसह्य व्हावें, आणि आत्मसमर्थन त्यांनीं केलेल्या पराक्रमांचीं वर्णनें वाचून त्यांना नित्य समाधानाचें एक साधन मिळावें या उद्देशानें लिहिलें. नेपोलियनचें आपल्या स्त्रियांचें सौंदर्यावर अत्यंत प्रेम असे ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. त्याचें आत्मचरित्र वाचून खाली ठेवल्यावर जर कोणाच्या एका गोष्टीचा ठसा मनावर कायम रहात असेल तर ती त्याच्या दुर्दम्य आत्मविश्वासाचा आणि धाडसी महत्त्वाकांक्षेचा. ज्यांनी त्याचें अद्वितीय पराक्रम प्रत्यक्ष पाहिले, अनुभविले, त्यांना प्रत्यक्ष चरित्रदर्शनानें जो आदर उत्पन्न झाला त्याहून आत्मचरित्र-वाचनानें अधिक उत्पन्न होईल अगदी वेडगळ कल्पना त्याच्या मनात येणें शक्यच नव्हतें. त्याचें मातृवात्सल्य ज्या लोकांना प्रत्यक्ष पहावयास सांपडलें नसेल त्यांना या आत्मचरित्रानें त्याच्याविषयीं अशी माहिती मिळेल कीं विजयश्री, तो पराक्रमांत जसा तेजस्वी तसा प्रेमळपणांत अनुकरणीय मानव होता, असें त्यांना म्हणावेंसें वाटेल. नेपोलियन लिहितो "लहानपणीं मी जितका उच्छृंखल निरपवाद आईची आज्ञा पाळणारा होतो. माझ्या हातून जर कांहीं चांगलें घडलें असेल किंवा मला जें कांहीं यश आलें असेल त्या सर्वांचें श्रेय माझ्या आईला आणि तिच्या तत्त्वनिष्ठ आचरणालाच आहे, मला नाहीं "

अॅडॉल्फ हिटलर यानें आपल्या चरित्रग्रंथाला 'माझा झगडा' असेंच नाव दिलें आहे. आणि सर्व चरित्रांत त्यानें पदोपदीं झगडूनच जें यश मिळविलें त्याचा पुरावा दर पानागणिक मिळतो असें म्हणता येईल. चरित्रग्रंथ समाप्त करितांना तो लिहितो "जगानें मला अन्याय करून माझ्या कृत्यांना दूषण दिलें तरी या मानवी सत्याहून व मानवी कायद्याकडून अधिक श्रेष्ठ अशी एक न्यायदेवता आहे, ती तरी माझ्या निंदेचे लेख व उद्गार हातानें टराटर फाडून फेंकून देऊन या जगाला सदसद् होणाने आणि [illegible] माझ्या सहकारी लोकांना निर्दोषी ठरवून पश्चात्तापाचें [illegible] म्हणे प्रायश्चित्त घेण्या[illegible] आम्हाला कांहींच कारण नाहीं असेंच जगजाहीर [illegible] करील " हिटलर[illegible] मत असें होतें कीं

ज्याचें पर्यवसान कृतींत नाहीं अशा देशाभिमानाला कवडीचीहि किंमत नाहीं. त्याचें चरित्र पाहणाराप्रमाणे त्याचें आत्मचरित्र वाचणाराला तो देशाभिमानाचा, स्वार्थत्यागाचा आणि निर्भयतेचा मूर्तिमंत पुतळाच आहे, असें स्वतः त्याचें त्यानें न म्हटलें तरी, भासल्यावाचून राहत नाहीं. त्याचें आत्मचरित्र मुख्यतः आत्मसमर्थनपर आहे, हें वर दिलेले त्याचे चरित्रग्रंथांतील उद्गार वाचून कोणालाहि पटेल. सर्व जर्मनी आपल्या करांगुलीवर नाचविण्याची सत्ता व श्रेय लाभलेल्या महानुभावानें आत्मसमर्थन करण्याचें काय कारण असा प्रश्न सहज सुचतो. पण पराक्रमी मनुष्यालाहि शत्रु कांहीं थोडे नसतात. त्याचा पराभव त्यांना हातानें करतां न आला तरी निंदेचें चाबूक मारलेल्या आपल्या जिभेनें आणि द्वेषाच्या शाईत बुडविलेल्या आपल्या लेखणीनें ते तो करू पाहतात. अशांना उत्तर म्हणून द्यावेंच लागतें. आणि या द्वेषाची, निंदेची जाणीव हिटलरला दुःसह वाटली म्हणून तिच्या उपशमनार्थ त्यानें आत्मचरित्र लिहिलें आहे.

जगविख्यात जर्मन सेनापति हिंडेनबुर्ग यानेंहि आत्मचरित्र लिहिलें आहे. त्यांत स्वतःच्या लौकिक किंवा सांसारिक चरित्रासंबंधानें कांहींच विशेष लिहिलें नाहीं. त्यांत त्यानें आजन्म केलेल्या क्षात्रकर्माचें वर्णन दिलें आहे. विशेषतः महायुद्धांत त्यानें केलेल्या कामगिरीच्या वर्णनानेंच हा ग्रंथ भरला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ग्रंथ बहुतेक इतिहासपर आहे. त्यांत प्रेमद्वेषादि विकार कोठेंच दिसून येत नाहींत. असेल तर मनांत ओतप्रोत भरलेल्या स्वामिनिष्ठेचाच रसभरित उद्गार सर्वत्र दिसून येतो.

नेपोलियनप्रमाणें मुसोलिनी यानेंहि आत्मचरित्र लिहिलें तें स्नेह्याच्या आग्रहावरून. हा स्नेही म्हणजे अमेरिकेचा सरकारी वकील. मुसोलिनीला इतक्यातच आत्मचरित्र लिहावें असें वाटलें नाहीं कारण त्यावेळीं त्याचें वय अवघें पंचेचाळीस वर्षांचें होतें, आणि तो सर्वाधिकारी मुख्यप्रधान झाल्याला सहाच वर्षें झालीं होतीं. आपल्या कार्याचा आता कोठें प्रारंभ झाला आहे असेंच त्याला वाटलें. जर्मनीला जगांत पुन्हा एकवार बहुमानाचें स्थान प्राप्त व्हावें इतकीच केवळ हिटलरला महत्वाकांक्षा दिसते. उलट मुसोलिनीला जग जिंकावयाचें आहे! हिटलरच्या आत्मचरित्रांत आत्मविश्वास दिसून येतो तर मुसोलिनीच्या चरित्रांत आक्रमणबुद्धि दिसून येते. नेपोलियन किंवा हिटलरपेक्षां मुसोलिनीच्या निवेदनांत अहंकार

अधिक दिसून येतो. नेपोलियन हा लोकप्रियतेच्या लाटेवर उसळत गेला. पण हिटलरप्रमाणें मुसोलिनीला झगडा करीत मारामारी करीत मार्ग काढावा लागला. नेपोलियनप्रमाणें मुसोलिनीमध्येंहि मातृभक्ति इत्यादि स्पृहणीय मानवगुण दिसून येतात. पण त्याच्या ग्रंथांत घरगुती स्वरूपाच्या गोष्टी फार थोड्या आहेत.

आतां राजकारणांत पराक्रम न केलेल्या अशा विरळेच पण ज्या आत्मचरित्र प्रवर्तकाकडे वळूं. मोटारींचा मोठा उत्पादक अमेरिकन कारखानदार हेन्री फोर्ड याच्या आत्मचरित्रांत घरगुती स्वरूपाचा एकहि शब्द नाहीं. आपला कारखाना मालकीच्या दृष्टीनें खाजगी असला तरी समाजसेवेचें तें एक फार मोठें साधन आहे असा आत्मविश्वास त्याला असल्यामुळें अशा संस्थेच्या द्वारें उद्योगधंद्याची वाढ कशी करावी, त्यांत यश प्राप्त होण्याला कोणते गुण लागतात, या विषयीचें उद्बोधक विवेचन त्याच्या आत्मचरित्रांत आढळतें. त्यानें आपल्या कार्यपद्धतीचें वर्णन करतांना आगामी लोकशाहीचें हित उद्योगधंद्याच्या वाढीशीं कसें निगडित आहे, आणि सार्वजनिक उपयुक्ततेचा हक्क सांगणाऱ्या कारखानदारांनीं कोणत्या तत्त्वांचा अंगिकार केला पाहिजे हें त्यानें विशद करून सांगितलें आहे. आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं तो म्हणतो " माझी म्हणून कामगिरी झाली असेल तर ती इतकीच कीं, कारखानदारीतहि स्वतःच्या लाभापेक्षा सार्वजनिक उपयोगाची दृष्टि अधिक वरती ठेवतां येते, आणि जगाची सुखसोय ज्याच्या योगानें वाढेल असा कोणताहि धंदा करणें हें बहुमानास्पद कसें होऊं शकतें इतकेंच मी स्वतःच्या उदाहरणानें सिद्ध केलें आहे. यश हा अंतिम स्वरूपाचा शब्द लागू होत मला यश आलें असें मी म्हणणें म्हणजे आपल्या थडग्यावरचा दगड आपल्याच हातानें तयार करणें असें होईल. " वरील उद्गारावरून हें दिसून येईल कीं, फोर्डच्या लिहिण्यांत आत्मप्रौढी असली तरी ती उदात्त स्वरूपाची आहे.

तत्त्ववेत्ता जॉन स्टुअर्ट यालाहि आत्मचरित्र लिहावेसें वाटलें. पण त्यानें तें लिहिलें त्याचें कारण शिक्षणानें मनुष्याचें मन कसें विकसित होतें हें जगाला शिकविण्याची एक प्रकारची तळमळ त्याला लागून राहिली होती. स्वतः आपल्याला शिक्षण लाभलें तें " अपूर्व आणि विशेषगुण " होतें असें त्याची समजूत होती. " ग्रंथवाचनाच्या दृष्टीनें सामान्य वाचकाला मनोरंजक असें या

ग्रंथांत कांहींच आढळणार नाहीं. म्हणून त्या दृष्टीनें हा ग्रंथ वाचणाराला शेवटीं आपली निराशा झाली असें वाटल्यास त्याचा दोष त्यानें स्वतःला लावावा, मला लावू नये" असें त्यानें प्रारंभींच बजावून ठेवलें आहे. आत्मविकासाचा इतिहास डोळ्यापुढें ठेवून त्यानें मनोविश्लेषण व आत्मनिरीक्षण केलें आहे. तथापि, आपल्या-ला जी कांहीं सत्कृति साधली तिचें श्रेय तो स्वतःकडे न घेता तें इतरांना देतो हें कृतज्ञतेचें लक्षण अशा या मोठ्या मनुष्यासंबंधानें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आणि ही कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरितांच त्यानें हें आत्मचरित्र लिहिलें आहे.

मिलच्या ग्रंथांत त्यानें आपल्या बापाचा व बायकोचा विशेष प्रकारें उल्लेख केला आहे. बापाच्या कित्येक विचित्र मतांवरहि त्यानें तत्त्वनिष्ठेचें शोभिवंत आच्छादन घातलें आहे. त्याच्या बायकोचा व त्याचा लग्नापूर्वी वीस वर्षे विश्वासाचा स्नेहसंबंध होता हे त्यानें कबूल केलें आहे. आणि लिहिणाराप्रमाणें चर्चा करणारालाहि विचारप्रवर्तनाचें श्रेय द्यावें लागतें असें म्हणून या संवाद-सहकारिणीला आपल्या ग्रंथाचें पुष्कळसें श्रेय दिलें आहे. तात्त्विक विषयाबाहेर आपणाला स्वतंत्र असें ज्ञान फारसें नव्हतें, आणि आपण जे नवे विचार व सिद्धांत निर्माण केले ते अशा विषयांतच होते असें म्हणून एकंदर भूमिका विनयाची ठेवली आहे. इतर कोणावर फारसें तोंडसुख घेतलेलें नाहीं. मात्र स्वतःच्या ग्रंथकर्तृत्वाविषयीं त्यानें बरीच उपयुक्त माहिती दिली आहे.

मिलचा शिष्य व अनुयायी जॉन मोर्ले यानें, महायुद्धाबाबत ब्रिटिश मंत्रिमंडळाशीं मतभेद होऊन राजकारण सोडावें लागल्यावर आत्मचरित्र लिहिलें. तो आपल्या प्रस्तावनेंत लिहितो, "प्रत्येक मनुष्याला आपल्या आयुष्यांत जग पुढें गेलें आणि आपण मागें पडलों असें वाटण्याची वेळ येतच असते परंतु याचा अर्थ असा नव्हे कीं आपल्या पूर्व आयुष्यांतील आनंददायक अशा आठवणी असतील त्याहि त्यानें आठवू वा आळवू नयेत. आजचा भविष्यवादी व स्वतःला जनते-चें मुख म्हणविणारा पुढारी मनुष्य उद्यां स्थानभ्रष्ट होतो. समाजाच्या विचारांत व आचारांत सृष्टीमध्यें घडून येणारींच परिवर्तनें होत असतात. वाऱ्याची दिशा बदलते, समुद्राला भरती ओहोटी येते, समुद्रावरचें जहाज हेलकावे खातें, पण सुदैवाची गोष्ट हीच कीं जहाजाचा नांगर माल तुटून जाऊ नये! काळ बदलला म्हणून आपलीं तत्त्वेंहि बदलावीं, हें बरें नव्हे. पण तसेंच हेंहि खरें कीं

घमेंडखोरपणानें अहंकार मिरवू नये, आणि आपले खरे दोष आत्मनिरीक्षणात आढळले तरी त्याचा वैषाद घेऊन आपण खरे व बरोबर होतो अशा अप्रामाणिक समाधानानें आपली पाठ थोपटून घेऊं नये हे दोष टाळून जें खरें आत्मनिष्ठ समाधान लाभेल तेंच स्पृहणीय होय आणि हें ज्याला लाभेल तोच खरा भाग्यवान म्हणावा" या विचारसरणीवरून मोर्ले यानें आत्मचरित्र कोणत्या सुरात लिहिलें असेल हे तेव्हाच ध्यानात येतें मोर्लेचा बहुतेक जन्म वर्तमानपत्रामध्यें लिहिण्यात आणि ग्रंथनिर्मिती करण्यांत गेला केवळ अखेरच्या आयुष्यानच त्यानें राजकारणात पुढारीपणानें भाग घेतला व तोहि अयशस्वी ठरला त्याच्या ग्रंथात तत्कालीन इतिहास व विद्वान लोक यांच्याविषयीं बरीच बोधप्रद माहिती मिळते

आता आपण प्रोफेसर मॅक्स मुल्लर यांचें आत्मचरित्र घेऊं त्यानें अगदीं म्हातारपणीं आपल्या मित्रासंबधीच्या आठवणीचे दोन भाग प्रसिद्ध केले त्यानंतर आत्मचरित्र लिहावयास घेतलें, पण तें पुष्कळसें अपूर्ण राहिलें मृत्यूच्या आदल्या आठवड्यापर्यंत तें लिहिण्याचे त्यांचें काम हळूहळू सुरू होतं हें लिहिण्यात त्याचे दोन हेतु होते (१) आपल्या आयुष्याचें ध्येय काय होते हे सर्व उद्योगाचें सुसगत विवेचन करून सागणं, (२) तरुण विद्यार्थ्यांना धीर व उत्तेजन देणें आणि खरोखरच मॅक्स मुल्लरच्या स्वतःच्या अडचणी ध्यानात घेतल्या असता त्यानें शेवटीं इतकं यश सपादन केलेलें पाहून कोणाहि तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनात आशा व उत्साह ही उदित झाल्याशिवाय राहणार नाहींत घरची गरीबी, यामुळें खुद्द जर्मनीत म्हणजे स्वदेशातच त्याच्या विद्याभ्यासाला अडचणी आल्या पुढें तो इग्लडात गेला तो तर बोलून चालून परदेश जर्मनाविषयीं इग्रजाच्या मनांत नेहमींच तेढ त्यातून ऑक्सफर्ड ह पुराणमतवादी कृपण मनाच्या खानदानी लोकांचें माहेरघर आणि मॅक्स मुल्लरच्या अभ्यासाचा, सशोधनाचा विषय पडला रुक्ष म्हणजे भाषाचा मलगामी इतिहास, भाषा व धर्म आणि पुराण वाङ्मय याचा सबध इत्यादि असे असता तो ऑक्सफर्ड विद्यापीठात कायमचा प्रोफेसर झाला आणि तेथेंच श्रेष्ठ मान्यता पावला त्याच्या सबध आत्मचरित्रात त्यानें फक्त आपल्या कार्याचें सरळ वर्णन केलें आहे आणि त्यातील अडचणी दाखविल्या आहेत पण या अडचणींच्या वर्णनावरून, म्हणजे अशा अडचणींतून यश मिळालें हे दर्शविण्यावरून जी काय आत्मप्रौढी किंवा आत्मस्तुति

अप्रत्यक्ष रीतीनें ध्वनित होईल त्याहून अधिक त्यानें केली नाहीं. म्हणजे त्यानें आपल्या ग्रंथांवर, लेखांवर, शोधांवर, बुद्धिमत्तेवर, पमतींचे शेरे कोठे मारले नाहींत. प्रो. जॅविट हा म्हणतो कीं आत्मचरित्रें लिहिण्याच्या मार्गांत खरी अडचण असेल तर ती आत्मस्तुति करण्याची नव्हे, तर उलट ती फाजील विनम्रतेची. मॅक्स मुलरच्या चरित्रांतहि हेंच दिसून येते. कारण त्यानें आपल्या यशाचें सर्व श्रेय आपली परिस्थिति, विशेषतः आपले उदार गुणग्राही मित्र यानाच दिलें आहे. आत्मचरित्र लिहिण्याविषयीं आपल्या मित्राच्या आग्रहाला बळी पडल्याचें एक कारण प्रो. मॅक्स मुलर यानें दिलें आहे तें मात्र नमूद करण्यासारखें वाटतें. तो म्हणतो "माझ्या चरित्रांत मी लिहून ठेवावें असें कांहीं विशेष आहे असें वाटत नाहीं. तसेंच पुढील पिढ्या मला अवमानितील, नसते दोष माझ्या कामांत काढतील म्हणून माझें आत्मसमर्थन मी आगाऊ करून ठेवावें याहिकरितां मी हें लिहित नाहीं. पण माझे गुण घेणारे उदार मित्र इतके आहेत कीं मरणानंतरहि त्यांच्या तावडींतून मी सुटणार नाहीं—अर्थात् त्यांपैकीं कोणाला तरी माझें चरित्र लिहावेंसें वाटेल आणि तसें ते त्या कोणीं लिहिलें तर माझ्या अंगच्या गुणाची अतिशयोक्ति होण्याची भीति मला वाटते. म्हणून माझें मीच तें लिहावें म्हणजे त्यांत अवास्तव असें कांहीं येणार नाहीं."

सुप्रसिद्ध फ्रेंच लेखक रोमे रोलाँ यानें 'एका साठ वर्षांच्या वयाला पोंचलेल्याची रोजनिशी' लिहिली. त्यांत त्यानें दोन प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं आहेत. (१) या लेखांत 'मी' या शब्दानें ज्याचा उल्लेख येतो तो 'मी' म्हणजे व्यक्तिशः मी नव्हे तर ज्या समाजांत मी राहतो तो. (२) 'मी कां लिहितों' या प्रश्नाचें त्याचें उत्तर असें कीं "मला लिहिल्याशिवाय राहवतच नाहीं म्हणून. कागदावर न लिहितां मनावर लिहिलें तें तरी एक प्रकारें लिहिलेंच कीं नाहीं ? कागदावर लिहिल्यानें विचार स्पष्ट व स्वच्छ होतात. मी स्वतः पुढें चाल करून जाणार आहे. आणि माझ्यासारखे चाल करून पुढे जाणारे असतील त्यांच्याकरितां लिहितो."

हेनरी नेव्हिन्सन याचें आत्मचरित्र फार मनोरंजक आहे. तें सांसारिक हकिगतीच्या वर्णनामुळें नव्हे, तर डेली क्रॉनिकल, मॅन्चेस्टर गार्डियन अशा सारख्या वजनदार वर्तमानपत्रांचा आणि कित्येक ज्ञानवर्धक संस्थांचा प्रवासी बातमीदार या नात्यानें त्यानें लिहिलेल्या बातमीपत्रांमुळें. त्यानें जन्मभर हाच

बिल वर्षा धवून राहिलें किंवा त्याचा तगादा आला असें मला मुळींच आठवत नाहीं आणि माझा व्यवहार जरी सर्व अगदीं रोखीचाच होत होता असें नाहीं तरी बिलें देऊन चुकती करून घेण्याचा तगादा उलट माझाच त्याच्यामागें असे. घराबाहेर माझा आर्थिक व्यवहाराचा संबंध केसरी ऑफिस आणि एखादुसरी बँक यांशींच यावयाचा. पैकीं बँकेशीं व्यवहार चेक काढूनच होई. आणि केसरी कचेरी तहि पगाराहून काहीं वेगळे दिले घेतले तर तेथे रोजमेळ्यांत लिहिणें असल्यामुळें त्या संबधानेंहि मला स्वत चे टिपण ठेवणें अवश्य वाटत नसे. मला येऊन जाऊन घरें बाधणें, दुरुस्त करणें, यांचाच काय तो नाद असे. पण या बाबतींतहि विभाग ठेऊन वागण्याची माझी सवय असल्यामुळें बिल येईल तेच खरें धरून देऊन टाकावयाचें अशी माझी पद्धत होती यामुळ माझा थोडासा तोटा होणें स्वाभाविक होतें कारण बिल बारीक नजरेनें तपासलें आणि पडताळा पाहिला तर त्यात निघणारी एखादी चूक बनावणारापेक्षा आपल्याच फायद्याची निघावयाची हें उघड आहे परंतु तसें करण्याला लागणारा वेळ, दमदारपणा, किंवा व्यवहारज्ञानाहि माझ्या अंगीं नव्हते बाजवीहून जास्ती खर्च करण्याची प्रत्येकाची एखादी बाब असतेच. निंग व्यसनाचें स्वरूप नसले तरी निरहिशोबी खर्चाचें किंवा उधळेपणाचें स्वरूप असलें माझी ही बाब घरें बाधण्याच्या हौसेपुरती होती आणि एखादे वेळीं गृहप्रपंचाच्या बाबतींत बाजवीहून अधिक खर्च झाला असे जर मी केव्हा घरीं म्हणालें, तर आपल्या बचावाकरिता म्हणून मजकडून गवंडीकाम सुतारकाम यावर होणार्‍या उधळेपणाची आठवण मला घरेने देण्यात येई म्हणजे मग स्टिामपीट झाली असे मानून मी स्वस्थ बसे असो वर दर्शविल्याशिवाय देण्याघेण्याचा इतर व्यवहार फारसा नसल्यानें आपल्या हातान हिशेबी जमाखर्च न लिहिता माझा जन्म गेला आणि त्या दोषाचें मला फारसें वाईटहि वाटत नाहीं!

परतु मी रोजनिशी लिहिण्याची संवय ठेविली नाहीं याविषयीं मात्र मला अतिशय वाईट वाटतें व पश्चात्ताप होतो. कारण मी तशी ती ठेवली असती तर स्थानिकच काय पण समकालीन परप्रातीय असा इतिहासाचीं काहीं साधनें माझ्या संग्रहीं राहिलीं असतीं आणि आज या गतगोष्टी लिहितांना पुष्कळ गोष्टी आठवत नाहींत, कित्येकांचा कालविपर्यास होतो की काय, अशी जी भीति मनाला वाटते ती वाटण्याचें कारण उरलें नसतें वर्तमानपत्रें हा सार्वजनिक जीवनाचा एक रोजखर्डा असतो हें खरें, तथापि

त्यात ज्यांना सार्वजनिक रूप मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त झालें अशा गोष्टींचाच उल्लेख असावयाचा. मग त्यात माझा स्वतःचा संबंध कितीसा येणार ? आणि ज्यात माझा उल्लेख आला अशाहि नोंदींची, मजकुराची कात्रणें मी फारशी काढून ठेवली नाहींत. पण वर्तमानपत्रात ज्याचा उल्लेख आलेला नाहीं अशा स्मरणात ठेवण्यासारख्या, व या प्रथात मी नोंदू शकलो असतो अशा, कितीतरी मनोरंजक व बोधप्रद हकीकती घडलेल्या आहेत. रोजनिशी ठेवण्याच्या आळसामुळे मी त्याना मुकलों हे खास. इतर कित्येक लोकांप्रमाणें माझी स्मरणशक्तीहि फारशी चांगली नाहीं. माझे मित्र कै. दादासाहेब करंदीकर वकील यांच्या पन्नास वर्षांच्या स्मरणवह्या अजून शिल्लक आहेत. त्यातली एखादी जुनी वही हातीं घेऊन चाळली असता फार करमणूक होते. म्हणून "एखादा हुषार असिस्टंट हाताशीं घेऊन त्याच्याकडून या स्मरणवह्यातल्या मुख्य गोष्टी उतरून काढा म्हणजे जस्टिन मॅकार्थीसारखा 'अस्मत्समकालीन इतिहास', History of our own times लिहिणारा कोणी भेटल्यास त्याला त्याचा फार उपयोग होईल," असी विनवणी मी त्यांना नेहमीं करी. पण तें घडून आलें नाहीं. मी दादासाहेबांसारख्या स्मरणवह्या ठेवल्या नाहींत. पण मी स्मरणानें लिहून ठेवणाऱ्या या आत्मवृत्ताचा उपयोग, दादासाहेबांच्या अप्रकाशित स्मरणवह्यांपेक्षा समाजाला अधिक होईल असें मात्र वाटतें खरें !

तात्पर्य रोजनिशी न लिहिण्याचा दोष कोणतीहि सबब न सागता पदरात घेणें मला प्राप्त आहे. वर्तमानपत्रातील मजकूर लिहिण्याचें पुष्कळसें काम जरी मी तोंडानें सागून लेखकाकडून लिहवून भागवीत असें तरी माझें बहुतेक शेलकें वाङ्मय मी आपल्या हातानेंच लिहिलेलें आहे. शिवाय मी आपल्या हातानें करी असा पत्रव्यवहारहि बराच असे. हें लक्षात घेता रोजनिशीचीं एकदोन पानें लिहून ठेवणें हे मजकडून सहज व्हावें. परंतु नेमका तेवढ्याच कामाचा मला कंटाळा वाटे. ही चूक हातून घडली खरी. त्याचें आता वाईट वाटून काय उपयोग ? युरोप, अमेरिकेकडे पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं तिकडील लोकांना रोजनिशी लिहिणें हें जणूकाय सार्वजनिक कर्तव्याप्रमाणेंच एक कर्तव्य वाटतें. अशा रोजनिशांच्या आधारावर ते आत्मचरित्रें लिहितात. पण तीं न लिहिताच ते निवर्तले तरी त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या रोजनिशा छापल्या गेल्या, आणि त्यांना स्वतःसंपादित अशा ग्रंथाचें स्वरूप आलें हें आपण पाहतों. ही गोष्ट त्यांच्या हातून पार पडण्याचें खरें कारण

असे आहे कीं आम्हां लोकांपेक्षा इतिहासज्ञानाची गोडी त्यांना अधिक वाटते यामुळें रणांगणावर लढणारा सेनापति, राजकारणाच्या कारस्थानांत किंवा चळव ळींत पडणारा पुढारी, हा देखील जर आपली रोजनिशी लिहितो, तर फावल्या वेळीं स्वस्थ होऊन काम करणारे, म्हणजे रोज फुरसतीचा बराच वेळ मिळणारे कलावंतहि रोजनिशी लिहीत असतील तर त्यांत काय नवल! पत्रव्यवहाराचाहि तिकडील लोकांचा असाच परिपाठ आहे. म्हणजे तो लिहिण्याचा व लोकांकडून आलेलीं सभाळून ठेवण्याचा स्मरणीय अशा अनेक व्यक्तींच्या रोजनिशा किंवा पत्रव्यवहार यांना ग्रंथाचेंहि स्वरूप येतें आणि ते ग्रंथ विश्वसनीय इतिहासाच्या खाती दाखल होतात मी स्वतः कांहीं कांहीं पत्रव्यवहार मात्र सभाळून ठेवू शकलो

आमच्या इकडे श्री विजापूरकर, डॉक्टर मुंजे, अशा कित्येक गृहस्थांच्या रोजनिशा जप्तींत किंवा चोरीला गेल्या आणि त्यामुळें त्यांचा दुरुपयोग झाला, हें एक कारण, सार्वजनिक लोकांनीं रोजनिशा लिहिण्याविरुद्ध सांगण्यात येतें परंतु त्यांत फारसा अर्थ नाहीं त्यांचा थोडाबहुत दुरुपयोग झाला असेल निदान खापर्डे यांच्या रोजनिशांचा तरी तसा झाला नाहीं हें निश्चित आहे परंतु एकदरींनें या आक्षेपांत फारसें तथ्य नाहीं जो मनुष्य रोजनिशी लिहावयाला बसतो त्याच्या डोळ्यांपुढें, ती एखादे वेळी अनिष्ट माणसाच्या हातीं जाण्याचा संभव असतोच नसतो असें कसें म्हणावें! ही सामान्य व्यवहार-ज्ञानाचीच गोष्ट आहे आणि ज्याला हा संभव कळतो त्याला रोजनिशींत काय लिहावें, न लिहावें, व लिहिलें तर कसें लिहावें, कसें न लिहावें, याचेंहि ज्ञान, तारतम्य असतेंच असें घेऊन चालण्याला हरकत नाहीं

पण या आक्षेपाच्या या निराकरणातूनच दुसरा एक आक्षेप निघण्यासारखा आहे तो असा कीं, रोजनिशींत कोणी जें असें सभाळून लिहिलें तें कितपत विश्वसनीय आणि इतिहासाच्या कार्यांत उपयोगी मानावें? पण याला माझें उत्तर हें कीं, हा आक्षेप रोजनिशांना एकपट लागेल तर आत्मचरित्रांना दुप्पट लागेल! आणि आत्मचरित्रें हीं सर्वस्वी अविश्वसनीय ठरतील तेव्हां मग या आक्षेपाचा विचार करावा लागेल, तोंपर्यंत नाहीं

रोजनिशीला मी रोजमेळाच्या कीर्दीइतकी किंमत सहज देईन अशा कीर्दींत चुका किंवा खोटें लिहिणें कोठें होतच नसेल असें म्हणत नाहीं. येणार

नाहीं हे खरे. परंतु ती गोष्ट क्वचित घडते. निदान व्यक्तींच्या विशेष गुण-दोषांच्या हकीकती वगळल्या तरी निरपेक्ष, निःस्वार्थी, अशा हकीकती पुष्कळच असणार. तारीखवार लिहिलेल्या नोंदी व टिपणे यांचे इतिहासदृष्टया महत्व मुळींच नाकबूल करता येणार नाहीं जो मनुष्य रोजनिशी दुसऱ्याला फसविण्या च्या दृष्टीने लिहील तो आत्मचरित्र-ग्रथात तसे काय कमी लिहील ? आणि ज्या सकलित इतिहासाला आपण डोळे मिटून विश्वसनीयतेचे प्रदान करतो तो तर, तिस ऱ्याने चवथ्याकडून हकीकती मिळवून जुळवून लिहिलेला, म्हणून आत्मचरित्रापेक्षा कमी महत्त्वाचा ठरतो तात्पर्य, सकलित इतिहासापेक्षा आत्मचरित्राचे ग्रथ आणि त्याहिपेक्षा नियमित वेळी लिहिलेल्या रोजनिशा याना सर्वोत्तम पहिल्याप्रतीचे इतिहाससाधन हे पद सहजच प्राप्त होते असे मला वाटते

लो टिळक याचे चरित्र तीन खडात मिळून मी लिहिले त्यावेळी पत्र व्यवहार आणि रोजनिशा याच्या अभावामुळें होणाऱ्या हानीची जाणीव मला चागलीच करून आली स्वत टिळकानीं रोजनिशी का ठेवली नसेल याच्या विवेचनात मी जात नाहीं परंतु त्याचा व माझा निकट सहवास सुमारे २३ वर्षे आला त्या अवधीत मी स्वत' जरी ती ठेवली असती तरी ते चरित्र लिहिण्याला तेचा उपयोग मला कितीतरी झाला असता असे पदोपदी वाटते टिळकाचे बहु तेक जीवन सार्वजनिक स्वरुपाच होते तरी 'केसरी-मराठा' पत्रात त्या जीवनापैकी एक शतांश गोष्टींचाहि उल्लेख झालेला नाही !

याचें कारण उघड आहे त्या दोन पत्रात उल्लेख झाला तो मुख्यत' राज कीय स्वरूपाच्या विषयावरील त्याच्या मताचा आणि फार तर त्यानी केलेल्या उघड चळवळीतील सभा समेलने याचा पण या सर्वाच्या मागे वर्तमानपत्रात अलिखित परतु एखाद्या चरित्र-ग्रथात लिहिण्याला योग्य असे कितीं तरी प्रसग घडले असतील याची कल्पना कोणालाहि करता येईल या गोष्टी म्हणजे खाजगी उद्योग, व्यक्ती-व्यक्तीच्या गाठीं भेटी, सभाषणे, सुख-दु खाचे प्रसग, हास्य विनो-दाचे प्रसग—म्हणजे एकदरीने उघड सार्वजनिक जीवनाच्या पोषाख पेहरावाला आतून अस्तरासारख्या चिकटलेल्या पण बाहेर दिसून न येणाऱ्या गोष्टी आणि व्यक्तिजीवनाचें स्वारस्य अशाच गोष्टींत असते हे कोणत्याहि चरित्र ग्रथावरून किंवा आत्मचरित्रग्रथावरुन दिसून येते.

तात्पर्य अशा प्रकारचें महत्त्व ह्या रोजनिशीवजा टिपणाचें मला वाटतें. त्याच्या सहाय्याशिवाय गतगोष्टींचा हा ग्रंथ मला लिहावा लागत आहे म्हणून तो जितका भरदार व मनोरंजक व्हावा तितका तो कदाचित होणार नाहीं तथापि आहेत त्या साधनांत साधेल तें कार्य करावें हा माझा स्वभाव. त्याप्रमाणें हें गतगोष्टीरूप आत्मचरित्राचें काम करावयाचें योजिलें आहे

असो. शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें उरलें कीं आज मी अत्यंत समाधानाच्या मनःस्थितींत आहे. मन शांत आहे—हात जोडले आहेत—'हाके'ची वाट पाहत आहे!

कोकण्याची ‘विलायत’

(१) माझें कोकणप्रेम

आम्ही केळकर मंडळी आश्वलायन शाखीय शांडिल्य गोत्री कोकणस्थ चित्पावन ब्राम्हण. त्यांची माहिती दोनशें वर्षांपलीकडची मिळत नाहीं. बर्वे, आपटे, गोखले इत्यादि घराण्याप्रमाणें या घराण्याचा इतिहास लिहिण्याचें कामच कोणी अंगावर घेईल तर कदाचित् याहून अधिक माहिती मिळण्याचा संभव आहे. पण देशावरील अनेक देशस्थ घराण्यांची माहिती कागदपत्रांवरून साधार मिळू शकते, तशी कोकणस्थ घराण्यांची मिळणें सोपें नाहीं. कारण कोकणांत वतनदारी खानदानी कधींच नव्हती. त्या लोकांचा संबंधच राजकारण किंवा राज्यकारभार यांत सतराव्या शतकापर्यंत आला नाहीं. देशावरच्या लोकांनीं राज्यें केलीं, निदान पाहिलीं तरी. पण पेशव्यापर्यंत कोकणच्या लोकांनीं ‘राज्यें’ प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलींहि नाहींत. जुनी हिंदु राज्यें व मुसलमान बादशहाती यांना कोकण हें एखाद्या परक्याप्रमाणें किंवा थोडक्याप्रमाणेंच वाटे. परक्यांत भाजीपाला पिकवावयाचा, पण तेथें घाणेच पडावयाची. कोकणच्या भौगोलिक चिंचोळेपणाच्या व दरिद्रतामुळें लोकांचा संचार परक्यांत फार कमी पडतोच. पण स्वतः मालकाचाहि तसाच. तेथला कारभार प्राय गड्या माणसाकडे स्वतंत्रपणें असावयाचा. त्याप्रमाणें सह्याद्रीपलीकडच्या समुद्रकाठच्या या चिंचोळ्या पट्टीत देशावरच्या कोणत्याहि ‘म्हाशानीं’ कधीं राज्यें केलीं नाहींत, राजधान्या वसविल्या नाहींत, किंवा ऐषआरामाकरितां बगीच्यांत घरें बंगले बांधतात त्याप्रमाणें केव्हां तरी का होईना पण हौसेनें राहण्याकरितां वाडे महालहि बांधले नाहींत. तर फक्त कमावीसदाराकडून वसूल व अमल केला!

पूर्वेकडचें तोंड घाटेंत प्रचंड पर्वत उभा म्हणून बंद; पश्चिमेकडचें तोंड खुलें, अगदीं अफाट खुलें, परंतु दर्यावर मुसाफरी व वाहतुक कठिण म्हणून तेंहि बंदच! तात्पर्य—अशा रीतीनें दोन्हीं तोंडें बंद असणाऱ्या तीस चाळीस मैल रुंदाच्या पट्टीत डांबून राहिलेल्या, व केवळ शेतकीचा व्यवसाय करणाऱ्या कोकणांतील लोकांत कोणते गुणदोष कसे उत्पन्न झाले असतील याची कल्पना कोणासहि करतां येते. पण मानसिक किंवा स्वभावगत गुणदोष कोणतेहि असले

नसते तरी इतकी गोष्ट खरी कीं, पूर्वी देशावरील लोकांना कोंकणचे लोक गावंढळ हलक्या क्षुद्र व हलक्या दर्जाचे वाटत. प्रारंभीं प्रारंभीं तर ते या लोकांना पंक्तीलाहि घेत नसत. हा कडक सामाजिक बहिष्कार आतां उरलेला नाहीं. तथापि, कोंकणस्थांना स्वतः कीं धनच उत्पन्न नाहींत, म्हणून त्यांना खानदानी नाहीं असें कांहे देशस्थ लोक अजूनहि मानतात. देशस्थ कोंकणस्थामधील मिश्र विवाहांना देशस्थाची एक हरकत मनातून असते ती अशी कीं, "या विवाहामुळें हे उपरे लोक आमच्या वतनाचे उगीच अनभागी होतात." असो. पुढें पुढें कोंकण प्रांताचें महत्त्व देशावरच्या राज्यकर्त्यांना वाटूं लागलें, सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर किल्ले बांधले जाऊन त्यावर कायमची वस्ती ज्यांनी ठाणीं बसलीं, कोंकणच्या व देशच्या लोकांमधलें दळणवळण वाढलें, कोंकणचे लोक घाट चढून वर जाऊं लागले, किल्लेदारी करूं लागले, मामलती करूं लागले, व अशा रीतानें त्यांचा राज्यकारभारात प्रवेश होऊं लागला. याहि पुढें कोंकणपट्टीतील आरमाराचा कारभार वाढला. यामुळें प्रथम शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं व पुढें इंग्रजांच्या कारणानें कोंकणाला महत्त्व प्राप्त झालें—त्याबरोबर कोंकणच्या लोकांनाहि व त्या महत्त्वाची परमावधि पेशवाईमुळें झाली. इंग्रजांनीं कोंकणस्थांना आपले शत्रु मानल्याकारणानें, त्या महत्त्वाची झीग भरून गेली, व त्यांच्या राजकीय महत्त्वाला एक प्रकारचें कायमचें सर्टिफिकीट मिळून राहिलें!

पण मला कोंकणाबद्दल मनातून प्रेम वाटतें—तें मी कोंकणस्थ म्हणून नव्हे तर कोंकणातील हवा, पाणी, देखावे, सृष्टिरचना, फलसमृद्धि व शांतता यांच्यामुळें. देशस्थकुलांत जन्मलो असतो तरी मी मुद्दाम कोंकणात जाऊन घर केलें असतें असें वाटतें. उलट, मी कोंकणस्थ जन्मलो, व माझें गाव, घर, शेत, जमीन कोंकणात आहे, तरीहि माझ्या नित्य व्यवसायामुळें मला कोंकणात जाऊन मनाजोगें भरपूर राहतां आलें नाहीं. या जन्मांत अपूर्ण राहिलेल्या मनोरथांची यादी केली तर, "कोंकणात जाऊन मनाजोगें घरटाप व आगर मिळवून त्यांत सुखानें वस्ती करणें" याला मी एक महत्त्वाचें स्थान त्या यादींत देईन, असें मला १९३५ पर्यंत म्हणतां येत असत.

पण दुर्दैवानें लहान मोठ्या कारणानें कधींतरी पुण्यातल्या पुण्यांत प्रथम पासून भागवून घेतलें. पुण्यास स्वतःच्या मालकीचें घर घेऊन त्यांत राहण्यास गेल्या

बरोबर पहिली गोष्ट मी ही केली की अंगणांत नारळी- पोफळीचीं झाडें लावलीं, व एखादा ओला नारळ किंवा पोफळीचा घोस काढून सोलून खाल्ला म्हणजे कोंकणांतच आहे अशी कल्पना करून मी धन्यता मानी.

देशावर राहून असतां कोंकणांत असल्याचा भ्रम उत्पन्न करण्याचा हा खेळ एक वेळ इतका साधला होता कीं, त्याची कबुली एका परक्या गृहस्थाच्या तोंडून मिळाली. त्याचा प्रकार असा. पुतणीच्या लग्नाकरितां अंगणांत मांडव घातला होता, आंत बाहेर अंगणें स्वच्छ स्वच्छ सारवलीं होतीं. उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे पिंपळाच्या झाडाला हिरवी गार पालवी फुटली होती. आसपास केळीच्या मुळांतून पाणी वाहत होतें. पोफळीच्या झाडांना नव्या पोई फुटून त्यांतील मोहोराचा नाजूक वास सकाळच्या थंड वाऱ्याबरोबर येत होता. आम्ही घरची मंडळी उघड्या अंगानें स्वच्छ अंगणांत जमिनीवर बसलो होतो. अशा वेळी एक स्नेही (मेरूलिंगशास्त्री ज्योतिषी) भेटावयास आले. गप्पा गोष्टी सुरू झाल्या व कांहीं निमित्तानें कोंकणचें नाव निघालें. तेव्हां ते म्हणाले " येथे तरी कोंकण होण्याला काय कमी आहे ! बाकी सर्व देखावा आहेच. फक्त आतां केळीच्या पानावरून फणसाचे गरे वाढून आले की झालेंच कोंकण !" हे ते बोलले ते केवळ देखाव्याचें वर्णन पुरें करण्याच्या हेतूनें. पण त्या वेळीं असा प्रत्यक्ष चमत्कार घडला कीं, त्या गृहस्थाच्या तोंडचे हे शब्द बोलून पुरे होतात न होतात तों घरातून शयकांनी खरोखर केळीच्याच पानावर गरे काढून आणून आमच्या पुढे खाण्याकरितां ठेवले ! याचे कारण असें होतें कीं, आमचे बंधु आप्पासाहेब यांना खानदेशांत फणस कधींच खावयास मिळत नसे, यामुळे उन्हाळ्यांत कधी ते मुंबईस आले म्हणजे आम्ही त्यांच्याकरिता मुद्दाम मडईतून मिळतील तसे फणस आणतो. तसाच त्या दिवशी सकाळीं आणला होता, व तो चांगला पिकलेला असल्यामुळें खाण्याकरितां नुकतांच फोडण्यांत येऊन, आम्ही गप्पा मारीत रिकामे बसलेले पाहून घरातून आईनें हे गरे पानावरून पाठविले होते. तिला काय माहीत की बाहेर कोणी गृहस्थ आला तो हेंच बोलतो आहे ! मी आयुष्यांत अनेक 'पताकास्थानें' घडलेलीं पाहिलीं, त्यातलें हें एक स्मरणीय असें वाटतें. एकाच्या तोंडातून सहज आलेला शब्द व त्याप्रमाणें त्याच क्षणीं परक्याच्या हातून घडणारी स्वतंत्र कृति, याला नाट्यशास्त्रांत पताकास्थान म्हणतात. तें एक मला कोंकणासंबंधीं आठवतें म्हणून नमूद

केलें आहे. तात्पर्य कोंकणाविषयीं मला मनांतून मोठें प्रेम असे पण तें केव्हांहि आरामखुर्चीच्या पलीकडे फारसें गेलें नाहीं, म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभूतींत उतरलें नाहीं !

(२) केळकर घराण्याची कुळकथा

असो. केळकर घराण्याचीच काय पण कोणत्याहि कोंकणस्थ घराण्याची कुळकथा दोनशें वर्षांच्या पूर्वींची मिळणें कठीण हें वर सांगितलेंच आहे. पण कित्येक वेळा मी थोडा विनोद करीत असतों व 'श्रोत्यानें' तो साधून गेल्यास सफल होतो ! कुळकथेच्या गोष्टी निघाल्या असतां मी ओठ दाबून हसें येऊं न देतां म्हणतों—" शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं आमच्या कुळांतला एक पूर्वज कोंकणांत होता." हें ऐकणारास शिवाजीच्या नांवामुळें प्रथम दर्शनीं असा भास होतो कीं, केळकर घराणें ऐतिहासिक आहे. पण अशा रीतीनें ऐतिहासिक नाहीं असें घराणें तरी कोणतें असणार ! आणि शिवाजी महाराजांच्या वेळींचसें काय, पण श्रीराम व श्रीकृष्ण हे पुरुष ऐतिहासिक असले तर त्यांच्याहि वेळीं माझे कोणी पूर्वज कोठें तरी असणारच. त्यांना त्या वेळीं केळकर हें नांव नसेल, ते दक्षिणेंत नसून उत्तरेकडे किंवा कदाचित (मंडलिकांच्या उपपत्तीप्रमाणें) इजिप्त किंवा दक्षिण आफ्रिकेंतहि असतील, पण राम व कृष्ण यांशीं ते समकालीन असणारच ! अर्थात हा विनोद झाला पण कोंकणस्थापेक्षां देशस्थ लोकांत कुळकथेचा वृत्तांत अधिक प्राचीन काळापर्यंत मिळतो ही गोष्ट खरी. आमच्या केळकर घराण्यासंबंधानें तीन पिढ्यापूर्वींची माहिती मिळणें कठीण असें मला वाटत होतें परंतु पांच सहा वर्षांपूर्वीं आमच्या चुलत भावानें कोंकणच्या घरच्या माळ्यांत सांपडलेले कागद मला आणून दिले ते वाचून पाहतां या वृत्तानाची मजल पांच सात पिढ्यापर्यंत स्थूलपणें जाऊं शकते

केळकर घराण्याचें मूळ गाव ढोकमळे असा पत्ता लागतो. तेथून इतर शाखा कोठें कोठें गेल्या माहीत नाहीं. पण आमची शाखा मात्र वानिवडे येथें आली हें [illegible] मा[illegible]रें गाव देवगडच्या बंदरापासून पूर्वेस सुमारें तीन साडेतीन को[illegible]यत म्हणता आलें [illegible] पायरस्ता जामसंडे, कालवी, टेंबवली या गांवा-वरून जातो. [illegible]न मी तालुकीचा रस्ता खाडीचा. देवगडचें बंदर जिच्यामुळें [illegible]नलें आहे तीच ही [illegible]. अनेक वळणें घेऊन वानिवडे गावापर्यंत गेल्यावर

तिचे दोन फाटे होतात उत्तरेकडचा फाटा लहान असून तो आमच्या गांवापली कडे अवघ्या दोन मैलाचे आत डोंगरासी भिडतो व थांबतो दक्षिण अगचा फाटा मात्र सुमारें आठ मैलपर्यंत आत जातो या मोठ्या फाट्यानें लहान होड्या केव्हाहि वरपर्यंत जातात धाकट्या फाट्यानें भरतीच्याच वेळीं व त्याहि फक्त होड्याच जाऊ शकतात या दोन फाट्यांच्या बरोबर दुबेळक्यात डोंगराच्या उतारा वर वानिवडे हें गाव वसलेलें आहे गावाला सपाट जमीन अशी मुळींच नाहीं यामुळें नारळी-पोफळींचीं 'आगरें' नाहींत फक्त आम्बा-फणसाचीं झाडें आहेत गावात गोड्या पाण्याच्या विहिरी काढलेल्या नाहींत यामुळें ठराविक पाळीनें, मिळेल त्या पाटाच्या पाण्यावर गुजारा करावा लागतो गावांत पूर्वी पाच पनास घरें होतीं पण आता गाव अगदीं मोडकळीस आला आहे

गावची रचना सामान्यत अशी आहे खालीं खाडीला लागून बाध बाधून तयार केलेली भातशेतीची सारी जमीन यानतर विनसारी अशी भातशेतीची पट्टी त्यावर गावठाणातील घर व लहान लहान परडीं त्यावर आंबे फणसाचीं खासगी मालकीचीं झाड, जळणाजुळणाच्या लागीं असणारा झाडझाडोरा व वरकस जमिनीचीं दळीं त्यावर ज्याचा माशा पाण्याने वाहून गेलेला आहे असा डोंगर-काठ, व तो चढून गेल्यावर कातळाचें पठार गावची सीमा या पठारावर बरीच लाब गेलेली आहे व ग्रामदेवताचीं मुख्य देवळें याच पठारावर आहेत हा गाव या पठारापलीकडून आलेल्या लोकांनीं वसविला मूळ तो खाडीकडून न वरा विता डोंगराकडून खालीं खालीं वसवात आणला सर्वांत जुन्या वस्तीचे अवशेष वरच्या बाजूकडेच सापडतात

गावची रचना अशी असल्यामुळें खालीं खाडीपासून थेट घर डोंगरमाथ्या पर्यंत चिंचोळ्या व लाबट जमिनीच्या पट्ट्या एकाच मालकाच्या आढळतात याचें कारण असे कीं, मध्यतरी कोठे एकाच ठिकाणी मालकीची सर्व जमीन असल्यास कुटुबाचा स्वावलबी ससार चालणें शक्य नव्हत. नुसती खारटण खजणी जमीनच असली तर तींत घर बाधता येत नाहीं नुसत्या भातशेतींत घर बाधता आले तरी ती जमीन घर बाधून अडविणें फायद्याचे नसतें शिवाय भातजमिनीच्या मशागतीला कवळ पाला पाचोळा लागतो तो डोंगरी जमिनींतच मिळावयाचा नुसत्या गावठाणची जमीन असली तर तींत घर बाधण्याची सोय

खरी, पण जोडीला शेतजमीन नाहीं तर ग्यारें काय ? त्यांच्याहि वरची जमीन नुसती घेतली तर तीत घर बांधता येत नाहीं पाणी नाहीं व शेती तर नाहींच नाहीं. अशा रीतीनें या चारपांचहि प्रकारची थोडथोडकी तरी जमीन प्रत्येक कुटुंबाला आवश्यक असते. पहिल्या वसाहतींत जमीन वाटून घेतली तेव्हा ती मोठ्या प्रमाणावर असणार, पण पुढें दर पिढीला वाटण्या झाल्यास जमिनीची लांबी खाडीपासून वर डोंगरमाथ्यापर्यंत तीच, परंतु रुंदी फक्त मात्र प्रथम निम्मी नंतर चौथाई अशा क्रमानें होत जाऊन अखेर प्रत्येक तक्षिमेच्या वाट्याला जमीन किती थोडी उरली असेल हे सहज ध्यानात येण्यासारखें आहे.

मला कुळकथेचा जो कागद मिळाला आहे तो एका भाऊबंदकीच्या भांडणातील निवाडा, पंचामार्फत केलेला, असा आहे. तक्षिमाचा वाद होता तो अधिकाऱ्याकडे जाऊन त्यांनी पंच नेमले. पंचांनीं करीणें लिहून घेतलें, साक्षीपुरावे कागदपत्र पाहिले, व वादींची तक्रार खरी नाहीं असा निवाडा दिला. या वादांत बहुधा सगळ्या गावच्या जबान्या झाल्या असे दिसते. त्यांत केळकर घराण्यातील विद्यमान (शके १७०९ सन सबान समानीन मया व अलफ) सर्व पुरुषांच्या जबान्या घेतल्याच, पण इतर अनेक गावकरी वतनदार यांच्याहि जबान्या झाल्या आहेत.

या साक्षीदारांचीं वयें कागदांतून दिलीं आहेत, तीं सर्व खरीं म्हणजे नक्की आहेत किंवा अदाजी व उगीच फुगविलेली आहेत हें सांगणें कठीण. कारण मुद्दा वहिवाटीचा होता, व जो कोणी वहिवाटीचा पुरावा जितका जुना सांगेल तितका अधिक ग्राह्य अशा समजुतीनें काहीं अतिशयोक्ति होण्याचा संभव. पण सर्वांनीच खोटें सांगितलें असेल असें तरी कसें म्हणावें ? निदान काहीं सूट घालून, वाद करून बाकी वय खरें धरलें तरी कोणी ७० च्या पुढें, कोणी ८० च्या पुढें व एक दोन ९० च्या पुढें अशा वयाचे लोक पंचायतीपुढें आलेले दिसतात. एकाच ल्हानशा गावात इतक्या मोठ्या वयाचीं माणसें जर खरीच असलीं, तर कोंकणच्या भागांत त्या वेळीं आरोग्य कशा प्रकारचें नांदत होतें याची कल्पना करिता येईल. साक्षीदारांनीं सांगितलेल्या हकीकतीत पुढच्या पुढच्या वहिवाटीसंबंधानें व भोगवट्यासंबंधानें फरक पडलेले दिसतात. परंतु दंतकथेनें चालत आलेली मूळ पुरुषाची म्हणजे वानिरज्यास झालेल्या पहिल्या वसाहतीची त्यांनीं सांगितलेली हकीकत बहुधा एकच आहे.

या हकीकतीवरून असें दिसतें कीं, आमच्या वेळकर शाखेचा मूळ पुरुष बाळभट हा डोंकमध्यांतून वानिवड्यास आला. येथें मूळचे रहिवासी घाडीधुरी मिरासी या उपनावाचे पूर्वी राहात होते. बाळभट आला तो प्रथम सड्यावर (डोंगराच्या माथ्यावरील माळावर) देवीच्या देवळाजवळ राहिला. बाळभटाच्या अंगी कोणत्या तरी प्रकारची आकर्षक शक्ति होती. कारण घाडी हे म्हणू लागले, "बाळभट, आता वानिवड्यासच कायमचे रहाना"! पण रहावें कोठें व कोणाच्या आधारावर ? व पुढें कोणती स्वीकाराची ? याची पचाईत पडली. तेव्हा घाडी यांनीं त्याला गावामध्यें महाजनकीचें वतन देतो म्हणून सांगितलें व घर बांधण्यास जागाहि दिली. पण या गावीं पाण्याची पंचाईत होती. म्हणून बाळभट यानें सुमारें एक मैलावर ओढ्याला पाट फोडून वानिवड्यास आणला. (घाडी मिरासी यानींहि असाच एक पाट बांधुन आणला आहे.) पण थोड्या खर्चात व थोड्या मेहनतीनें पाट बांधून आणता येण्याजोगा असल्यामुळें तो बांधुन आणून स्वतंत्र व्हावें असें बाळभटास वाटलें व त्याप्रमाणें त्यानें केलेंहि. हा पाट अजून वाहतो. घाडी मिरासी यानी काहीं शेतजमिनीहि बाळभटाला उपलब्ध करून दिल्या, आणि बाळभट व त्याचे मुलगे यानी कांहीं नवीन शेतेंहि पाडलीं. उपरिनिर्दिष्ट करीण्याच्या कागदपत्रांतून 'मुळवस' 'वरी' 'हुकूम' 'हेद भाटलें' 'भरड' इत्यादि आमच्या नव्या जुन्या शेताचीं नांवें आढळतात तींच अजुन चालत आलीं आहेत. यांतील कांहीं आमच्या खाजणी शेताचीं नांवें आहेत.

'खाजण' म्हणजे दगडी किंवा चिरसलमातीचा बांध घालून खाडीच्या कडेला भात पिकविण्यासारखी केलेली जमीन. अशा जमिनीत तेवरी या नावाचें खुरटें झाड वाढतें व त्याचें रान बनतें. म्हणून खाजण जमीन तयार करावयाची तर प्रथम ही झाडें तोडावीं लागतात. बाळभट व त्याचे मुलगे यानी किंवा त्याच्या पुढील पिढीनें खाडीच्या कडेने असलेलें हें तेवरीचें रान तोडून जमीन मोकळी केली, व नंतर बांध बांधून शेतीं केलीं. ही खाजणी शेती वगळली तर गोड्या पाण्याची अशी शेती वेळकराची फारच थोडी असते. खाजणें तयार करणें हें काम मोठ्या कष्टाचें व खर्चाचें, परंतु तें या लोकांनी केलें म्हणूनच पुढील पिढ्यांचा तेथें निर्वाह झाला. खाजण जमिनींतील तेवरी नावाच्या झाडावरून कुळकथेसंबधी एक गोष्ट सुचली, ती अशी कीं, वानिवड्यात वेळकर यांना या नायगियस्द सहाजन, व तिवरेश्वर, खरी, आपटे, गोरे, नांवें चालतात. पैकीं

महाजनकी हा गांवच्या कारभारापैकी एक कारभार किंवा मानाची जागा यावरून महाजन हें नांव सहज समजतें. महाजनकीचा मान व महाजन हें आडनाव पुष्कळ गांवीं आढळतें, पण तिरवेर या नांवाची उपपत्ति सहसा लागत नाहीं. केळें या नांवाचे गांवहि आहे. पण तेवढीशी रान तोडून लागण जमिनीची मोठी होती. ज्यांनीं केली त्या केळकरांना या कृषिविषयक पराक्रमावरून तेवढीवर, तिरवेर असें नाव प्रमानें मिळाले असावें असाहि तर्क कोणी कोणी करतात. पण तिवरें नावाचें स्थानिकरित्या गावच असल्यामुळें वरील कृषिविषयक उपपत्तिहि खरी वाटत नाहीं.

असो. बाळंभटाला चार मुलगे होते. त्यांचीं नांवें गणेशभट, विसभट, नरभट, पाणभट. यांपैकीं मधल्या दोन मुलाचा वंश पुढें चालला नाहीं. गणेशभट व पाणभट यांचा वंश चालला. पाणभट याचा मुलगा कानभट, त्याचा बाळंभट, व त्याचा बापूभट. अशा चार पिढ्या वानिवडे येथील मूळवसाहतीनंतर झाल्या. बापूभट हा वारला तेव्हां त्याची बायको गर्ती गेली, व हा प्रकार 'कान्होजी आंग्रे याच्या कारकीर्दीत घडला,' असें करीण्यांत लिहिलें आहे. कान्होजी आंग्रे याची कारकीर्द संभाजी महाराजाच्या अखेरीस सुरू झाली. अर्थात् त्यापूर्वी चार पिढ्या म्हणजे सुमारें शंभराऊणशे वर्षे मूळ बाळंभट हा वानिवड्यास येऊन राहिला असें अनुमान निघतें म्हणजे तो सुमार सोळाव्या शतकाची अखेर किंवा सतराव्या शतकाची सुरवात हा काळ असावा. या करीण्यांत असाहि उल्लेख आढळतो कीं केळकर घराण्यापैकीं कृष्णाजी शामराज नावाचा गृहस्थ कान्होजी आंग्रे याच्या नोकरींत होता व तो 'हिमायती' म्हणजे कान्होजीचा ऋणानुबंधी किंवा त्याजवर वजन असलेला असा होता, व त्याचे प्रत्यंतर हेंच कीं त्याने वानिवड्यास येऊन तक्षिमेचा वाद घालून एका भाऊबंदास घरातून बाहेर काढून लावलें व आपण ती जागा बळकाविली! कान्होजी याच्या सहीचें हें आणखी प्रत्यंतर आहे. शिवाय या करीण्यांत 'बच्याजी विश्वनाथ सुभेदार' असें एका अधिकाऱ्याचें नाव आलेलें आहे. तसेंच 'महादाजी रघुनाथ सुभेदार' असें आणखी एक नाव आलेलें आहे. वरीलपैकी कृष्णाजी शामराज याचा उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रांत सापडण्याचा संभव दिसतो. आणि वर दिलेल्या दोन सुभेदाराच्या कारकीर्दीची पक्की वेळ कळल्यास कालगणनेचे तगावे अधिक पक्के होतील. भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या

शके १८३५ च्या इतिवृत्तामध्यें असें आढळतें कीं, (१) ध्ताजी रघुनाथ केळकर हा अजनवेल येथें शके १५९१ पासून १५९८ (सन १६७६) पर्यंत अधिकारी होता. (२) हरि बल्लाळ केळकर यानें सन १८०२ ३ चे सुमारास लहानमें घड केले होते. (३) रामचद्र महादेव नगरकरातर्फे पाडुरग लक्ष्मण केळकर हा अजनवेल येथे कारभारी होता.

१९३१ सालीं मी कोंकणात जाऊन स्वतःच्या घरीं आठ-दहा दिवस मुक्काम केला त्यामुळें कोंकणासबधीं आणखी काहीं माहिती मला मिळविता आली त्यातील एक दतकथा अशी आहे आम्हा केळकरापूर्वी वानिवड्यास घैसास नावाचे एक गृहस्थ राहात होते घोम्मल्याहून आमच्या घराण्याचा पूर्वज निघाला तो फिरत फिरत या घैसासाच्या घरीं पाहुणा म्हणून येऊन उतरला. चार दिवस राहिल्यावर त्यानें रूप व चालचलणूक पाहून घैसास याला अशी इच्छा झाली की, आपली मुलगी देऊन या पाहुण्याला घरजावई करून घ्यावें परंतु पाहुण्यानें घरजावई होण्याची कल्पना अपमानास्पद म्हणून नाकारली व आणखी कोठें तरी जावें म्हणून निघाला पण कर्मधर्मसयोगानें गावच्या शिवेवर त्याला फुरसें चावलें. तेव्हा तो परत येऊन देवीच्या देवळात पडला. सुदैवानें त्याच्या अंगातील विष उतरलें. तेव्हा गावाच्या शिवेवर फुरसें चावणें हा गाव सोडून जाण्याला ईश्वरी प्रतिबध व विष उतरणें ही गावात राहण्याची ईश्वरी सूचना, अशी त्याची भावना झाली, व पूर्वी नाकारलेली गोष्ट त्याने आता आपण होऊन घैसास याना सागून कबूल केली त्याप्रमाणें घैसासानीं आपली मुलगी त्याला देऊन घरजावई केला आणि आपली सर्व वतनवाडी त्याच्या स्वाधीन केली. अशा रीतीनें हा मूळपुरुष वानिवड्याचा रहिवासी आणि वतनदार झाला मात्र घैसास घराण्याचे पुढें काय झालें हे ही दतकथा सागत नाहीं कल्पना अशी करता येते कीं घैसास नावाचा हा एकच गृहस्थ व त्यालाहि एकच मुलगी असेल तर वतनदारीचा एक वृक्ष वठला व दुसरा त्याच्या जागीं रुजला असे घडले असेल. केळकर घराण्यातील तक्षिमाच्या वादाच्या जुन्या कागदपत्राचा उल्लेख मी वर केला आहे त्यात या दतकथेतील हकीकत नाहीं. कसेंहि असो, तूर्त घराण्याच्या मूळ पुरुषासबधीं याहून अधिक माहिती मिळत नाहीं एवढें खरें.

सागू लागला तेव्हा इतक्या माणसांचा आज पुनर्जन्म झाला असें वाटलें व हीं सर्व माणसें फिरून हर्डीस पडेपर्यंत अगाचा थरकाप गेला नाहीं. गाडीच्या या भागात असले अपघात एकादे वेळीं होतानाहि. पण यापरत्याकडील गाडी वाऱ्या-पासून सुरक्षित व तिचें पात्रहि लहान. यामुळे बरोबर गडी किंवा गाबीन न घेतांहि एकट्यानें होडी काढून जावें व डेकन कॉलेजात असताना होडी व हवीन बेटाकडे जाण्याचा जो आनंद तो येथें भोगावा असी ही छोट्या गाडीची जागा आहे.

(४) वानिवड्याची कांहीं माहिती

गावीं आठ दिवस मुक्काम पडल्यामुळें त्यासंबंधीं थोडीशी तपशीलवार माहिती मिळविता आली ती अशी गावचीं एकदर जमीन २३२५ एकर आहे. पैकीं १२०० एकर बिनदस्ती व ११०० एकर दस्ती, अशी तिची वाटणी आहे. या ११०० एकरापैकीं दोनशें एकर जमीन इतकी सुमार आहे कीं तिला एकरी दोन आण्याइतकाच सारा आहे. दुसरी ४०० एकर जमीन अधिक वरी ती सुमारें ४ आणे दोनमान्याच्या पात्रतेची आहे. सुमारें १०० एकर जमीन भातशेतीला लायक अशी आहे. १०० एकर जमीन वरकडवजा असून त्यात मधून मधून कडधान्य पिकतें. घरभाट पोट-खराबा अशा प्रकारची जमीन सुमारें १०० एकर आहे. भातशेतीच्या १०० एकरांत खाजणाच्याहि जमिनीचा समावेश होतो गावच्या एकदर उत्पन्नाचा हिशेब करतां सुमारें ८० ९० खंडी भात पिकते १० खंडी नावणी, १० खंडी कडदण, १० खंडी मिरची अशीं इतर पिकें पिकतात. गावची लोकसंख्या अदमासें १००० (गाव व वाड्या मिळून) पैकीं अंदाजे २५० माणसें प्रायः मुंबईस रोजगारावर गेलेलीं असतात आणि बाकी सुमारें ७५० माणसं गावीं असतात. पण एवढ्यांचाहि चरितार्थ गावच्या धान्यावर होत नाहीं यामुळे जवळ जवळ ५० खंडी धान्य बाहेरून आणावें लागतें, व हें धान्य म्हणजे रंगूनच्या हलक्याच्या गिरणींत भरडलेले तांदूळ! कोंकणी दुकान म्हटलें म्हणजे त्यात मुख्य माल रंगूनच्या हलक्याचे गोण. वरील हकीकत वाचली म्हणजे कोंकण ही काय चीज आहे हे ध्यानात येतें.

आमच्या घरच्या तीन तक्षिमा मिळून सुमारें ३५ रुपये शेतसाऱ्याची जमीन आहे हल्लीं त्यापैकीं घरीं मुळीच कोणती जमीन केली जात नाहीं. तसें करण्याला मनुष्यबळ नाहीं व इतर साधनेंहि नाहींत. हल्लीं आमच्या जमिनीचा सगळा खंड भरपूर वसूल झाला तर सुमारें ६० रुपये नक्त व १०० रुपये किंमतीचें धान्य,

इतकेंच उत्पन्न येईल व यातून शेतसारा व किरकोळ खर्च वजा केला तर तीन तक्षिमाचें मिळून सुमारें १०० रुपये उत्पन्न येईल म्हणजे प्रत्येक तक्षिमेच्या वाट्याला सुमारें ३०–३५ रुपये आले. पैकीं एका तक्षिमेचा मालक आमचा चुलतभाऊ दत्तात्रय केशव केळकर हा एकटाच असल्यामुळें, सर्वांत अधिक श्रीमंत तो ! दुसऱ्या तक्षिमेत सदाशिव व दामोदर हे दोघे भाऊ, यामुळें प्रत्येकाला १७ १८ रुपयाचें उत्पन्न येईल तिसऱ्या म्हणजे माझ्या तक्षिमेत फिरून तीन शाखा म्हणजे प्रत्येक शाखेच्या वाटणीला सुमारें १२ रुपये येतील. पैकीं वडील शाखेचे प्रतिनिधि विठ्ठल व शिवरामभाऊ. अर्थात् प्रत्येकाच्या वाट्याला सुमारें सहा रुपयाचें उत्पन्न ! मधल्या शाखेच्या पुढच्या पिढीचे प्रतिनिधि ती आप्पासाहेब याचे चार मुलगे म्हणजे प्रत्येकाच्या वाट्याला तीन रुपयाचें उत्पन्न ! आणि सर्वांत लहान शाखा माझी. तींत दोन मुलगे यामुळें त्यापैकीं प्रत्येकाला सहा सहा रुपये उत्पन्न ! ही उत्पन्नाची वाटणी पाहिली म्हणजे कोंकणच्या वैभवाची खरी कल्पना येते ! आमच्या तीन तक्षिमाची मिळून घराची जागा सुमारें ५००० स्क्वेअर फूट भरेल. तेव्हां त्या बाजूनेंहि वैभव दिसून येणारेंच आहे आणि मिजासीची मिळकत म्हणजे पांच चार फणसाचीं व पाच चार आंब्याचीं झाडें !

आणि जी आमची स्थिति तीच इतराची जे लेक तुरमुडी देऊन, निर्वाणपदावर उभे राहिल्याप्रमाणे दिवसभर खपून, घरचीं शेती घरींच करतात त्याचाच काय तो गुजारा असा होतो पण तो गुजारा म्हणजे काय हे मी डोळ्यानीं पाहिले म्हणून त्याचें वर्णन न करणेंच बरें अशा या विपन्नावस्थेची कहाणी आमच्या पुढच्या पिढीच्या मुलाच्या कानावर नित्य जात असल्यामुळें त्याना कोंकणाकडे ढुंकून पाहण्याची इच्छा होत नाहीं हे स्वाभाविकच आहे आणि मी जाण्याची इच्छा करतो याचें कारण खरें मर्म असें आहे कीं तिकडे गेल्यास चार दिवस थरेपालट होतो, हवापाणी, देखावा यांची मौज वाटते, व सर्वांत मोठें हे कीं सढळ हातानें खर्च करून त्यातल्या त्यात जें सुख तिकडे मिळेल तें मिळविण्याची ऐपत मला आहे म्हणून ! त्या सालीं मी कोंकणात अनेक गावे फिरण्याच्या उद्देशानें बराच खर्च करून भाड्याची मोटार काढून, कोंकणातील देवीचें दर्शन कुटुंबाला घडवावें व पूर्वजाचें ठिकाण जन्मात एकदा तरी दाखवावें म्हणून तिला घेऊन गेलों पण तेंहि कदाचित् थोडा उत्सुकच झाला सत्तेची मोटार होती तरी एकाहि मुलाने कोंकणात जाण्याची हौस दाखविली नाहीं आजपर्यंत आमच्या घरीं एक

चुलतभाऊ राहकुदूंन, व एक विधवा चुलती हीं राहत यामुळे घरांत जाग तरी होती पण पुढें चुलती वृद्ध झाल्यामुळें तिला तिचे मुलगे देशावर राहण्याकरिता कायमचे घेऊन गेले, व चुलत भावाच्या मुलांची शिक्षणाची गैरसोय म्हणून, (त्याच्या वाट्याची शेतजमीन आमच्या तीन तनिमाच्या दुष्ट निष्पट असता) त्यानेंहि तेथून सिन्हाड हलविलें, व वसुलापुरता वानिरच्याभमधून मधून खेपा घालूनच तो यापुढें काम भागविणार तेव्हा घरच्या देवाचें काय करावयाचें हा प्रश्न महत्त्वाचा निघाला तूर्त गावच्याच एका माणसाला कांहीं 'देऊंचें' करून देवाच्या डोक्यावर पाणी घालण्यास कबूल करविलें आहे पहावें, पुढें काय घडतें तें. घरचे देव उचलून आणावयाचे तर येथील देव्हान्यात त्याच्यापुरती जागा आहे. आणि आम्ही सर्वांत वडील शाखेचे म्हणून ते उचलून आणणार झालों तर आम्हास कोणी नको म्हणणारा नाहीं कारणचे देवहि आता मवाळ झालेले असून देशा तर घडविल्याबद्दल आम्हास शिक्षा करणार नाहींत ! पण वाटतें कीं देवाच्या निमित्तानें तरी घर दिवसातून एक दोन वेळ उघडलें जाईल नाहींतर उंदीर घुशी साप याचीच ती जागा होऊन बसेल.

वाकणात बसल्या बसल्या या कोंकणी गावची स्थिति कशी सुधारेल याचा मी सहज विचार करीत होतों पण विशेष उपाय सुचला नाहीं गावची स्थिति सुधारणें याचा अर्थ जागच्या जागीं उत्पन्न वाढणें असा केला तर मग सुखाच्या इतर गोष्टींचा विचार पण हें उत्पन्न वाढण्याचा फारसा संभव दिसत नाहीं रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर देवगड तालुक्याची स्थिति भातशेतीच्या दृष्टीनें कुलाबा जिल्ह्यासारखी नाहीं भातशेतीची जमीनच ऐनजिनसी थोडी कारण एका बाजूला डोंगराळ प्रदेश म्हणून वरकस जमीनच पुष्कळ आणि दुसऱ्या बाजूस खाड्या फार म्हणून खारटण खाजण पुष्कळ या दोन गडातरातून उरेल ती थोडी भातशेतीची जमीन वरकस जमीन दहा एकर असली तर दर वर्षी त्यातील फार तर एक दोन एकरच लागवडीस येऊं शकते ती कांहीं वर्षे पड टाकावी लागते दरसालची लागवड मिळा खपत नाहीं पण या जमिनीचा एक गुण इतका तरी खचित कीं ती ठराविक पीक देते मग ते थोड का असेना व कडवान्याचें का असेना ! पण खारटण जमिनीची गोष्ट वेगळी ती भात शेतीला तयार करण्याकरिता आधीं खाडीकाठीं बांध बांधून तिची बंदिस्ती केली पाहिजे अर्थात् ती बऱ्याच खर्चाची गोष्ट असते पण याहून दुसरी दोन

गेंडांतरें आहेत. एक असें की आवसे-पौर्णिमेच्या जोराच्या भरतीनें बांध कोठेतरी फुटण्याचा संभव असतो; व लहानसें का होईना भगदाड भरतीच्या वेळीं पडलें कीं पाण्याच्या उंचीखालीं जितकी जमीन असेल तितकी सगळी अर्ध्या दिवसांत खाऱ्या पाण्यानें भरून जाते. आणि मग एक वर्षभर थांबून, पुनः बांध घट्ट करून, गोडें पाणी पावसाळाभर खेळवून काढून यावें, तेव्हां ती जमीन लागणीला तयार व्हावयाची. वास्तविक बांधावर नेहमीं नजर असेल तर आवसेपौर्णिमेच्या जोरानेंहि बांध फुटूं शकणार नाहीं. बांध फुटण्याचें कारण असें असतें कीं, चिखलांत राहणारे खेकडे वगैरे प्राणी नेहमीं बांध पोखरीत असतात व त्यांत भोकें पाडीत असतात. तीं नजरेस येतांच तेथें गुळी म्हणजे खाडीतील चिखल व दगड थापून बंद केलीं तर मग त्यांत पाणी शिरत नाहीं. पण कोणाचें लक्ष न जाऊन थांबून बांध पोखरला गेला म्हणजे पाण्याच्या जोरानें तो ढासळूं शकतो. पाण्याच्या पातळीच्या खालील सगळें सरसकट क्षेत्र कोणा एकाच्याच मालकीचें असलें तर तो बांधावर नेहमीं नजर ठेवतो. पण त्यांत वाटण्या होऊन किंवा इतर कारणांनीं निरनिराळे मालक झाले म्हणजे "त्याचें तें माझें नव्हे" असें होऊन हयगय होते. सहकारितेनें प्रयत्न होत नाहीं. यामुळें दोनशें हात बांध शाबूत असून तो चारच हात फुटला तरी सगळी दोनशें हात बांधाखालची जमीन खाऱ्या पाण्यानें भरून जाते.

त्या वर्षीं ही स्थिति मी प्रत्यक्ष पाहिली. घराखालीं खाडीलगत खाजणाचा मोठा पट्टा आहे तो दर भरतीला हुडुप भरून दुसरी खाडीच असा भास् लागे. मी या पट्ट्यांतील निरनिराळ्या मालकांना सांगून पाहिलें, व असेंहि म्हणालो की "तुम्ही एकदा सगळे मिळून बांध बांधा आणि त्यावर देखरेख ठेवण्याचा एक वर्षाचा खर्च मी तिन्हाईत म्हणून देईन आणि मग काय होतें तें तर पाहूं." पण शेतीचें क्षेत्र व त्यालगत असणाऱ्या बांधाची लांबी ही लक्षांत घेऊन सर्वांना सारखाच खर्च येईल किंवा सारखीच मेहनत पडेल असें समीकरण त्यांना सापडेना. याचा अर्थ त्यांना इच्छाच होईना असा मला तर दिसला. आमच्या गावाजवळ ही स्थिति, पण लगेच एक मैलावर वायरव्यास पाहिलें तर बांध इतके भक्कम कीं त्यांना लागून आतल्या बाजूस एकरोगणनी भातशेती. देशावर भर चैतमाशीं शेतांत नवताची काडीहि कोठें दिसावयाची नाहीं, पण पाटाच्या पाण्यानें नेरेरली, तिप्य, भूरुयमिर, सी, पेरून वाढलेली हिरवीगार शेतें, चैत्रमासीं कोकणांत पाहिली म्हणजे देशावरचा मनुष्य चकित होऊन जातो! अशा रीतीनें भातजमि-

नीचा संकोच, पिढीजात गडांतर, स्वतमानीचा अभाव, लहानसहान चिरफळ्या झाल्यामुळें शेतांतील मेहनतीचा अभाव व अडचण, सहकारितेचा अभाव, आणि सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे भारी शेतसारा इतक्या गोष्टींमुळें कोंकणची शेती सुधारणें कठिण आहे आपल्या जागीं उत्पन्न थोडें म्हणून दर घरचा एखादा मनुष्य रोजगाराला देशावर पाठवावा लागतो आणि तिकडे त्याचें वस्तान थोडें बहुत बसलें म्हणजे तो, दोन ठिकाणीं संसार नको म्हणून, कोंकणच्या इतर माणसांना देशावर नेतो यातून कोंकणांत जो मागें उरेल तो आपला असा तसाच समजावा! कारण देशावर नेण्याला जो निरुपयोगी तो कोंकणांत राहून तरी काय करणार हें दिसतच आहे त्याला नवी शेती मिळविता येतच नाहीं, आहे ती पिकवितां येत नाहीं, किंबहुना तिजवर इतरांकडून होणारें अतिक्रमणहि वारतां येत नाहीं.

पूर्वी देशावरचे नोकर लोक पेन्शन घेऊन कोंकणांत जाऊन राहण्याची चाल थोडी बहुत होती ती हल्लीं कमी झाली आहे यामुळे आमच्या गावची ब्राह्मणवस्ती हल्ली कुणब्यांचें मात्र तसें नाहीं. कोणी कुणबी पेन्शनर झाला तर तो प्राय: कोंकणातच जाऊन राहतो. काहीं भागांतील गावच्या गांव लष्करी पेन्शनरांनीं भरलेले आढळतात पेन्शनरच काय पण गिरण्यांतील मजूरहि दरवर्षीतून एखादा दुसरा महिना कोंकणांत घालविल्यावाचून राहावयाचा नाहीं यामुळें या लोकांची वस्ती हल्ली तरी थोडीशी टिकून आहे पण जे स्थाईक आहेत ते स्वत:ला वतनदार समजतात इतकें कीं, खंडकरी असले तरी बोटभर खंडचिठ्ठीहि लिहून द्याव-याचे नाहींत व खंड घालण्याला होईल तितकी टाळमटाळ करतील. मी यदा कोंकणांत गेलो तेव्हां मलाहि थोडासा जमीनदारीचा आविर्भाव झाला! वाटलें कीं एकदा आपली खंडकरी कुळें कोण आहेत तीं बोलावून घेऊन पहावीं. अपेक्षा अशी होती कीं कधीं नव्हे तो मी गावीं गेलों तेव्हा या कुळांनीं आपण होऊन कौतुकानें येऊन तुमतें भेटावें तरी! पण या टीचभर गावांतील कुळें भेटीला बोलावण्याचें काम दोन दिवस करावें लागलें. थकलेला खंड वसूल करण्याची गोष्टहि मी त्यांना बोललों नाहीं फक्त खंडचिठ्या लिहून द्याव्या इतकेंच माझें म्हणणें होतें पण एखादीं नसती नवी घातक चाल पडावी अशी भीति त्यांना वाटून काहींनीं खंड-चिठ्या देण्याचें नाकारलें "आम्ही काय खंड बुडवितो! पिकलें तर खंड घालतोच. मग भाडेचिठ्ठीची उठाठेव का!" खरें, हे सर्व लोक निरक्षर. तेव्हां आमच्याच कोणा माणसाकडून भाडेचिठ्ठी लिहवून घेऊन त्याचा फक्त आंगठा

उठवून घ्यावयाचा त्या भाडेचिठ्ठीचा तरी काय उपयोग? आणी मामलेदाराकडे मदतीची फिर्याद करतो कोण? आणि ती केली व कुळानें खंडचिठ्ठी नाकबूल केली तर 'फिंगरप्रिंट ब्यूरो'चा अधिकारी साक्षीदार कोठून आणावयाचा? तात्पर्य ते काही नव्हे त्याच्या इमानावर विश्वास ठेवून ते वाजवील तो खंड घेऊन निभावलें पाहिजे ही स्थानिक मालकाचीहि गोष्ट! मग आमच्यासारखा उपरी मनुष्य गेला म्हणजे मग तर काहीं बोलावयासच नको!

हें सर्व खरें तरी पण कोंकणच्या वडिलार्जित ठिकाणाचा माझा मोह काही सुटत नाहीं मोह म्हणजे त्यापासून मोठी द्रव्यप्राप्ति आहे असें नव्हे, तर पुण्यास घरीं बसलों असता हे माझेंच घर या भावनेनें जो एक प्रकारचा आनंद वाटतो त्याच प्रकारचा आनंद त्या ठिकाणावर जाऊन बसला म्हणजे होतो लहानच घर व लहानच शेत का होईना, पण तेथें जाऊन बसलों असता मला खरोखर समाधान वाटतं कारणच ठिकाण पाच पन्नास वर्षें डोळ्याआड असल्यामुळें, एखादा मुलगा दत्तक द्यावा, व तो जाणता असेल तर त्याला नव्या घरीं नेऊन एकदम "हें तुझ्या मालकीचें घर" असें सांगावें, असं झालें असतां त्याला जसा नवा ठेवा अकल्पित लाभतो तसें काहीसं मला काकणच्या पहिल्या मुक्कामात वाटलें आणि साऱ्या कोंकणची स्थिति न सुधारो, पण आमच्या लक्षिमाची जमीन व घरठाण आहे तेवढं निवंध अबाधित रहावें म्हणून मी मनानें एक योजना केली व ती दोन वर्षांपूर्वी अमलातहि आणली

(५) माझ्या कोंकणांतील वास्तव्याची सोय

प्रतिवर्षीं काही दिवस कोंकणात जाऊन राहाण्याची माझी इच्छा खरी, परंतु ती भागणार कशी याचा विचार करू लागलो प्रथम बेलो तो स्वत त्या गावच्या लोकानें, म्हणजे वडिलार्जित घरी जाऊन राहावें या हेतूनें परंतु त्वकरच यांतील अडचणी मला कळून आल्या मोटारगाडी गावापासून दोन मैल दूर कोठें तरी परक्याच्या ठिकाणी ठेवावी लागणार मुख्य सडक सोडल्यावर एक घाटी उतरावयाची आणि फिरून एक खाडी ओलांडून जावयाचें तसेंच भरतीच्या वेळी खाडीत शिरलें तरच धक्याला होडी जात नाहीतर अर्ध्या पाऊण मैलावर अडचणीच्या ठिकाणीं ती लावावी लागते आणि याहिपेक्षा निरुत्साहाचें कारण म्हणजे म्हणजे वडिलार्जित घर कोसळून डोक्यावर पडण्याइतकें जीर्ण झालेलें कुग्रामाची

घर चागले प्रशस्त दहानारा माणसें मावतील इतके मोठे आधींच असून मी आणखी त्यात सोई केल्या आहेत. कोंरणात माडव व झोंपाळा हीं सुखसाधनें गरीबाच्याहि घरीं असतात. त्याची सिद्धता मी केली आहे शिवाय महत्वाची गोष्ट म्हणजे या ठिकाणात दहा वीस कलमी आब्याचीं झाडे असून जागेवर नित्य सतेचे आम्रेफळ खावयास मिळते, व उरलें सुरलें पुण्यास आणता येते घरातील कोणत्याहि भागातून दिसण्याइतका जवळ समुद्र आहे सपाट मैदान असल्यामुळे वारा दिवसभर चालतो आणि स्वत ची कल्पना चालवून एका विहिरीजवळ झाडाखालीं मी काहीं चिरेबदी ओटे बाधले आहेत त्यावर समुद्राकडे पहात छायेत उघड्या अगावर वारा घेत तासन् तास बसतो तेव्हा ती सुखाची परमावधी अशी मला वाटते !

सुधारणेच्या सोईहि काहीं तेथें कमी नाहींत कारण एक मैलाच्या आत पोस्ट व तार ऑफिस आणि तालुक्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सरकारी कचेऱ्या आहेत पुण्याहून देवगडपर्यंतचा प्रवास दोनशें तीस मैलाचा असला तरी सर्व रस्ता बिनरोक आहे असा की मी पुण्यास अंगणात मोटारींत बसतो तो देवगडच्या या ठिकाणात मडपात उतरू शकतो भर पावसाळ्यातहि जाता येण्यासारखा हा रस्ता आहे शेवटीं एकच गोष्ट सागावयाची उरली ती ही की, मी प्रथम गेलो तेव्हा देवगडच्या इग्रजी शाळेची पुनर्घटना सुरु होती तेथील लोकानीं 'देवगड एज्युकेशन बोर्ड' नावाची सस्था रजिस्टर केली होती या चळवळींत मी त्याना सहजच लाभलो मला त्यानी बोर्डाचा अध्यक्ष नेमले व मीहि त्याच्या कामाला हातभार लावला आणि शाळेच्या फडाला स्वत चारशें रुपयाची देणगी दिली एक वेळ असाहि प्रसग होता कीं देवगडास ठिकाण घेण्याची कल्पना गोंडन देऊन सुमारे तीन–चार हजाराची देणगी बोर्डाला देऊन आपल्या तालुक्यात आपल्या घराण्याचे शिक्षण विषयक असे काहीं स्मारक करावे परतु तेथपर्यंत मजल आली नाही तथापि नव्या मोठ्या इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्याचा समारभ बोर्डाने माझ्या हातून केला पूर्वी बोर्ड या शाळेपायी खर्चांत आलें होतें परतु मुंबईचे शेठ मफतलाल भाई, रत्नागर आगबोट कपनीचे मालक, याना प्रेरणा होऊन त्यानी सस्थेस एकदर सुमारे वीस हजार रुपये दिले, त्यामुळें आता इमारत एखाद्या कॉलेजच्या इमारतीसारखी झाली आहे आज शाळेत पाचच वर्ग आहेत ते लवकरच साता

पर्यंत पोंचतील आणि एकादें विद्यार्थी वसतिगृहहि होईल. जवळ जवळ नव्वद वर्षांपूर्वी माझे वडील अक्षर ओळख करून घेण्याकरिता बाराव्या वर्षी पाऊणशें कोस जमीन पायानें चालत घाटावर गेले. या गोष्टीचें स्मरण असल्यानें आणि शिक्षणाचें महत्त्व कळत असल्यामुळें, मी या शाळेला दिली ही चारशें रुपयांची देणगी सत्कारणीं लागली असेंच मला वाटतें.

'केळकराना कोंकणचें वेड आहे' असें माझे मित्र थट्टेनें म्हणतात तें खरें आहे. कोंकण ही माझी पितृभूमि असली तरी माझी जन्मभूमि देशावर आहे. तथापि कोंकणाविषयीं प्रेम वाटतें हें काहीं खोटें नाहीं, आणि त्या प्रेमामुळें देवगडास एक ठिकाण घेतलेंच आहे पण खुद्द वानिवड्यासहि तीनशें रुपये देऊन घराजवळ एक जागा विकत घेतली आहे, हीं दोनहि ठिकाणें मी स्वतः माझ्या नावावर न ठेवता आमच्या वडील शाखेंतील वडील मुलगा केशव नारायण केळकर याच्या नांवें बक्षीसपत्र करून दिलीं. हेतु हा कीं सर्वांची व्यवस्था एका मालकी हकानें एकहातीं व्हावी कोंकणचें आमचें उत्पन्न, सरकारी सारा जाऊन येईल त्यातून वडिलार्जित देवघरात पूजाअर्चा नित्य चालावी अशी माझी योजना आहे उत्तर श्रुवाजवळ माझे पूर्वज कोणत्या ठिकाणीं राहत असतील माहीत नाहीं पण अलीकडे मैलावर जी वडिलोपार्जित वास्तू आहे ती तरी सभाळावी असें वाटतें बोलून चाळून हा एकप्रकारें क्षुद्र अभिमान होय. पण तो आहे खरा

कोंकणच्या खेपेंत पूर्वी आप्त मडळींना भेटण्याकरितां इतर काहीं गावीं गेलो होतो तेथील स्थिति पाहिली तरी अशीच आहे सारेंच दैन्य ! परंतु स्वच्छता, टापटीप ही चागली असून शिवाय अगण, परसू, झाड, पेंडपाणी, छाया ? गोष्टींची ददात नसल्यानें, ज्या काहीं प्रकारचें सुख देशावरच्या श्रीमंतालाहि दुर्लभ मिळणार नाहीं त्याप्रकारचें सुख कोकणातील गरीब लोकाना मिळतें. काहीं लोकाची अशी समजूत आहे कीं कोंकणात आगगाडी झाली तर कोंकणचें स्थिति सुधारेल पण आगगाडी होण्याला अडचणी फार. शिवाय जेथें साधारण सडका आहेत तेथें आता मोटारींचा प्रवेश होऊं लागल्यामुळें हा प्रतिस्पर्धी आग गाडीला खाऊन टाकील म्हणूनहि आगगाडी होणें कठिण. आणि व्यापाराच्य दृष्टीनें पहावें तर जलमार्गाच्या वाहतुकीची सोय अजूनहि पुष्कळ आहे, व जल मार्गानें माल थोड्या पैशांत जातो तात्पर्य, कोणत्याहि दृष्टीनें तिकडे आगगाडी

होणें दुरापास्त आहे व एका अर्थाने ती नाहीं तीच बरी. कारण दैन्य असताहि जं इतर सुख तेथें आज मिळू शकतें तेंहि उद्या आगगाडी झाली तर मिळणें कठीण होईल

(६) देवगड तालुक्याची करुण कहाणी

गतवर्षी रत्नागिरी जिल्हा काँग्रेस कमिटीने शेतकरी चौकशी कमिटी नेमली तिच्या रिपोर्टांत देवगड तालुक्याच्या करुण कहाणीला स्वतंत्र स्थान दिलें आहे याचें कारण तो तालुका सर्व रत्नागिरी जिल्ह्यात अत्यंत खडकाळ आणि नापिकी आहे आणि 'गंडस्योपरि पीटिका' या न्यायानें याच तालुक्यावर इतर सर्व तालुक्यापेक्षा शेतसारा बसविण्याच्या कामीं सरकाराकडून अधिक अन्याय झाला आहे कमिटीच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे तें असें —

"पूर्वीच्या या तालुक्यावरील मामुली दस्त १८९१ पर्यंत ८६४०६ रुपये होता तो मोजणी केल्यावर सरकारने ६४ हजार रुपयाची वाढ करुन १५११०८ रुपयावर आणला मागाहून कांही चूक दिसून आल्यावरुन ४६०० रुपये कमी करून १४६५०८ रुपयाचा बोजा चालून ठेवला हा एकेरी अन्याय कदाचित् अवघड वाटला म्हणून कीं काय सरकारने आणखी दुसरा अन्याय लादून शेतकऱ्याच्या पाठीवरील ओझें दोन्ही बाजूला सारखें केलं! एकंदर तालुक्यातील जमिनींची प्रतवारी (Classification) म्हणून केली आणि त्यात जमिनींचा मगदूर वेगवेगळा ठरवून दस्तात चढउतार करुन गोंधळ उडवून दिला पश्चिम भागातील खाजणी जमिनी होत्या त्या पहिल्या प्रतीच्या ठरवून त्याप्रमाण सारा आकारला आणि पूर्वेकडील सुपीक जमिनी शेवटच्या प्रतीच्या ठरवून त्याच्यावर सारा कमी आकारला!

"या खाजणी जमिनी म्हणजे खाडीकाठचे खार पाणी अडवून मोठ्या मेहनतीनें आणि खर्चानें लोकांनी पिकाऊ बनविलेल्या जमिनी यात भात पिकवितात एकादे वर्षी पीक चांगलें येत परंतु एकदा का खारें पाणी घुसले कीं ३।४ वर्षें पिकाला त्या निरुपयोगी ठरतात असल्या बुडीत जमिनी पहिल्या प्रतीच्या म्हणून ठरवाव्या या सावकारीचा आणि प्रतवारीच्या परिणाम असा झाला कीं कुळाकडून मिळणाऱ्या रकमेपेक्षां खोतानीं सरकारात भरावयाची रकम

जास्त होऊं लागली. खोतांनीं ओरड केली आणि भराभर गांव सोडून दिले. सरकारला आपली चूक कळून येण्याला १० वर्षे लागलीं. आणि चौकशी करून १९०२ सालीं ३० हजार रुपये कमी करण्यांत आले. तथापि राजणी जमिनीची तक्रार कायमच राहिली. ही दाद लागेपर्यंत आणखी १०।१२ वर्षे जाऊन खाजणी जमिनीची सडती मोजणी झाली आणि २६०० रुपये कमी करण्यांत आले. या मोजणीच्या वेळीं सर्व खाजणी जमिनींची चौकशी केली नाहींच. कांहीं गावें त्यावेळीं निसटून गेलीं त्यांचेवरील अन्याय अजूनहि चालू आहे. प्रतवारीची चूक सरकारी अधिकाऱ्यांनी कबूल केली. तेव्हा इतकीं वर्षे अन्यायानें केलेला वसूल वास्तविक परत केला पाहिजे होता तो तर केला नाहींच परंतु १९०२ सालीं आणि १९१४ सालीं फेरमोजणी झाल्यामुळे ३० वर्षांच्या रिव्हिजन मुदतीच्या कलमाचा (कलम १०६) भंग करून १९२६ सालीं ३३ टक्के दस्त पुनः वाढविण्यात आला. रिव्हिजनसाठीं प्रथम एक अधिकारी नेमण्यात आला होता. त्यानें चौकशी करून वरिष्ठाकडे रिपोर्ट पाठविला परंतु सरकारला पाहिजे होत्या तशा शिफारशी या रिपोर्टांत नसल्यामुळे सरकारनें तो रिपोर्ट दडपून दुसरा अधिकारी नेमला. त्यानें मात्र सरकारच्या मर्जीप्रमाणे कामगिरी बजावली. आणि साडेबावीस टक्के वाढ सुचवली परंतु तीसुद्धा सरकारला समाधानकारक न वाटल्यामुळें गदरहू अधिकाऱ्याकडून नेहतीस टक्के फेरशिफारस करून घेतली आणि १९२६ सालीं त्याप्रमाणें वाढ लादली वाढीसाठी कारणें मामलेवाईक दिलीं आहेत."

देवगडच्या पहिल्याच सर्व्हे-सेटलमेंटमध्यें त्या तालुक्यावर विशेष अन्याय होण्याचें कारण असें सांगतात कीं, १८२२ सालीं रत्नागिरी जिल्ह्याची मोजणी सुरू झाली. तीन देवगडची पाळी सर्वांत शेवटीं म्हणजे १८९१ सालीं आली. या ७० वर्षांच्या परिश्रमामुळे सर्व्हे-खातें कंटाळलें होतें असें नव्हे, पण एकदर रत्नागिरी जिल्ह्यावर आकारणी किती करावयाची त्याची इष्टांक रक्कम सरकारानें ठरविली होती वाकीच्या तालुक्यातून या रकम्याची न्यायबुद्धि, दयाबुद्धि, लोभबुद्धि ही सर्व प्रथम खर्ची पडून आकारणी घेताची झाली. आणि शेवटीं सरकारी इष्टांकांत जी तूट आली ती सर्वच्या सर्व देवगड तालुक्याच्या डोक्यावर मारण्यांत आली! एकाच विजयदुर्ग खाडीच्या दोन तीरावर असलेल्या राजापूर व देवगड या तालुक्याच्या वट आकारणींत पडलेला फरक लक्षांत घेतल्यास उलगडा आपोआप होतो.

तालुका	क्षेत्रफळ	मामूल जमा रु	नवे सेटलमेंट
संगमेश्वर	४१५	९५२४०	७६००२
राजापूर	४०६	१०२९०२	८०६९५
देवगड	५२१	८६४०६	१५११०८

सुमारे दहा वर्षांपूर्वी मी हिंडत फिरत होतो तेव्हा, देवगड तालुक्यांतील काही गृहस्थशेतकऱ्यांनी या शेतसाऱ्याच्या जुलमाविरुद्ध चळवळ करण्याकरिता मला निमंत्रण केले त्याप्रमाणें मी गेलो सर्व तालुकाभर दौरा काढला व्याख्यानें दिलीं त्या वेळीं बंडोपंत जोशी, गोविंदराव जोशी, सदाशिवराव बर्वे, गोपाळराव जोशी, इत्यादि मंडळी होती त्यांनीं फार मेहनत केली बंडोपंतांचे अनेक लेख मी केसरींत प्रसिद्ध केले या चळवळीचा थोडाबहुत उपयोग झाला व काही ठिकाणी सारा कमी करून पूर्वीच्या एक दोन वर्षांचा वाढावा परतहि करण्यात आला. तथापि अजून हा अन्याय पुष्कळसा दूर व्हावयाचा शिल्लक उरला आहे. आशा आहे कीं, शेतकऱ्यांच्या जिवावर ज्या काँग्रेस पक्षानें मागील कायदे-कौंसिलची निवडणूक जिंकली तो अधिकारारूढ असल्यानें आपलीं वचन पाळील तसें झाल्यास देवगड तालुक्याचे आर्थी हाती प्याला लागेल रोती नष्ट व्हावयाची तर होवो, पण कूळ तरी सुखी होवो म्हणजे झाले

(७) पितृभूमीचा अभिमान !

कोंकणचें हें जें वर्णन इतकें केलें ती भूमि स्वतःची अशी वाटते म्हणून ही गोष्ट काहीं खोटी नाहीं तरी ते सर्वस्वीं याच गोष्टीला मान अनुलक्षून नाहीं. प्रत्येक भूमींत मनुष्यगुण काहीं निरनिराळे असतात ही भौतिक उपपत्ति सर्वस्वी खोटी नसावी बकल यानें सुधारणेचा इतिहास लिहिला त्यात भौतिक कारणांना किंवा उपाधींना स्थान बरेंच महत्व दिले आहे, व हा सिद्धांत कोंकणच्या भूमींत जन्मलेल्या माणसावरून काहीं प्रमाणांत सिद्ध करता येईल पण मला स्वतःला कोंकणाचा अभिमान आहे असें म्हणण्यापेक्षा त्याच्या भौतिक गुणामुळें तें मला सामान्यतः देशापेक्षा अधिक आवडते इतकेंच मी म्हणेन कोणी कोणत्याहि भूमी विषयी अभिमानाच्या भावनेचें स्तोम माजविलें म्हणजे तें सहजच हास्यास्पद करून

दाखवितां येतें. भावनेच्या भरांत एखाद्या भूमीला मातृभूमि, पितृभूमि म्हणणें हें शोभून जातें. परतु त्याहून खोल पाण्यात शिरण्यात अर्थ नाहीं. मातृभूमि म्हटली म्हणजे तेथें मातृस्वायत्त कुटुंबपद्धति असते असें नाहीं. किंवा पितृभूमि म्हणणारे लोक मातेला मान देत नाहींत असेंहि नाहीं. इंग्लंडचे लोक देशमक्तीच्या भरानें 'मदरलँड' हा शब्द वापरतात, व जर्मन लोक 'फादरलँड' हा शब्द वापरतात पण वत्सलतादर्शक दोन निरनिराळे शब्द इतकाच त्यांचा अर्थ करावयाचा. जुन्याला जाऊन चिकटण्यात मनुष्याला एक प्रकारची मौज वाटते किंवा खात्रीहि वाटते. म्हणून स्वकष्टार्जितापेक्षांहि वडिलार्जिताला तो अधिक मान देतो. पण 'दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं च पौरुषम्' या वेणीसंहार नाटकातील कर्णवचनाप्रमाणें खरोखर स्वार्जितालाच मनुष्यानें विशेष मान दिला पाहिजे. स्वत. माझ्यासंबधानें अशी मौज आहे कीं ज्या भूमींत जन्म ती माझी मातृभूमि देशावर सोलापूर जिल्ह्यात, पटरपुराजवळ मिरज संस्थानच्या तालुक्याचा गाव मोडनिंब हा होय म्हणून ती झाली मातृभूमि; पण वडिलांची मातृभूमि कोंकण म्हणून ती झाली माझी पितृभूमि पण जुन्याचा अभिमान धरीत मागें मागें गेलों तर वाणि वत्यापेक्षां ठोकमव्याचा अभिमान अधिक धरावयास पाहिजे. पण त्यापूर्वी आम्ही दुसरे कोठें तरी होतोंच. आणि गावाप्रमाणें देशाच्या बाजूनें मागें हटत गेलों तर न जाणो, मडल्किाच्या कल्पनेप्रमाणे इजितचा, पण त्याहि पूर्वीचें स्थान टिळकांनीं सुचविल्याप्रमाण उत्तर ध्रुव प्रदेश म्हणून त्याचा अभिमान, मला धरावा लागेल. पण तेथेंहि खरी परिसमाप्ति नाहीं म्हणून शेवटीं वर्डस्वर्थ कवीनें म्हटल्याप्रमाणें "Trailing clouds of glory do we come, from God who is our home. ईश्वरापर्यंत ही अभिमानाची साखळी मागें रोचीत नेली तर ती तेथें मात्र खरी परिसमाप्त होते. ज्या उगमस्थानाचा अभिमान धरला असतां मनुष्य हास्यास्पद होऊच शकत नाहीं असें तेच एक स्थान होय. "ईश्वराच्या घरचा प्राणी" ही साधी मराठी म्हण किती तरी सार्थ आहे! असो. ही विचारपरंपरा सहज गमतीनें सुचणारी आहे. परतु स्मरणार्थ वेचेलेल्या या टिपणात मला तत्त्वज्ञानात शिरून नसता गभीरपणा आणण्याची इच्छा नाहीं म्हणून हा मुद्दा येथेंच सोडून देतो.

कांहीं कौटुंबिक माहिती

आमच्या पूर्वजासंबंधी माहिती मिळाली ती कांहीं मागील भागांत दिलीच आहे. यापुढें सुसंगत माहिती कागदोपत्रीं मिळत नाहीं मात्र त्र्यंबकेश्वर वगैरे स्थळांच्या उपाध्यायाच्या चोपड्यातून घराण्यातील नावें मिळतात त्या व इतर माहितीवरून लहानसा वंशवृक्ष तयार केला तो याखालीं दिला आहे.

- विसंभट
  - गणेश
    - गुणाजी
      - बाळकृष्ण
    - विश्वनाथ
      - हरि
        - नारायण ऊर्फ नाना
        - लक्ष्मण ऊर्फ आण्णा
          - चिंतामण
            - नारायण
            - महादेव
            - नरसिंह
          - केशव†
            - दत्तात्रय
          - हरि
            - सदाशिव
            - § दामोदर
        - त्रिंबक ऊर्फ बापू
        - आबा
      - गणेश
        - बाळकृष्ण
      - वामन
      - शकाजीपंत
        - बाबाजी
          - विठ्ठल इत्यादि
        - सदाशिव
    - रघुनाथभट

(यापुढें वंशवेल पुष्कळच पालवलेला आहे !)

---

† केशव हा चुलता आबा यास दत्तक दिला

§ दामोदर हा पुढें आपला मेव्हणा गणपतराव वझे यांस दत्तक दिला

माझ्या वरच्या तिसऱ्या पिढीला आमच्या आजासुद्धा चौघे बंधु सर्वांत वडील नाना ते सर्वांच्या आधीं वारले त्याना एक मुलगी होती ती नवरा मेल्यावर बहुधा आपल्या भावाच्या घरींच पण वेगळ बिऱ्हाड करून राही तिला "बिऱ्हाड करू आतें" असें घडेल म्हणत त्याचा तिला राग येई ती म्हण "बापाच्या घरांत मग कांही माझी हक्क नाहींच कीं काय !" बिचारीला 'हिंदू लॉ' माहीत नव्हता ! उरल्या तिघा भावांत आमचे आजे आजे लक्ष्मण हरि हेच सर्वांत वडील त्याच्या खाली त्रिंबकपंत बापू व त्याच्या खालीं आबाजी असा अनुक्रम लक्ष्मण हरि याना आण्णा म्हणत ते स्वभावानें गरीब शेतकरी वळणाचे होते बापू याना कारकुनी पेशा आवडे आबा हे घरांतील मुत्सद्दी त्यानीं आपल्या बुद्धीनें, उद्योगानें खुद्द वानिवड्यात व आसपासहि मोठे वजन संपादिलें होतें त्याच्या जमिनींत नवीन शेतें पाडणें, दुसऱ्याचीं शेतें खंडानें घेणें, तंटे उपस्थित करणें व तोडणें गावपंचाइती करणें, आणि देवदेवस्की मानवणें या सर्व उद्योगात ते गढून गेलेले असत त्याच्या उद्योगामुळें वाढलेली शेती आण्णानीं करावी व स्वत आबानीं बाहेरचें सव काम करावें अशी कामाची वाटणी होती

दिवसदिवस कुटुंब वाढू लागलें सकाळ—संध्याकाळ घरचे जेवणार मनुष्य दहावीस शिवाय आला गेला पाहुणा कोंकणच्या चालीप्रमाणें गडीमाणसानीं घरींच जेवण्याचा परिपाठ यामुळें पानें वाढण्याला नऊरसणी घर पुरत नसे आणि घरीं बायकाना स्वयंपाक करून वाढण्याचें काम दिवसभर पुरें कुणबी शेतकऱ्या प्रमाणेंच घरची शेती घरींच करण्याची चाल आम्हा ब्राह्मणातहि तेव्हा होती म्हणून पुरुष तर स्वत शेतात राबतच, पण बायकानाहि त्यांच्या ऐपतीप्रमाणें शेतकाम करावें लागे पुरुष शेतात कामावर असले म्हणजे एक वेळच घरीं जेवायाचे म्हणून त्याना शेतात दशमी—भाकरी पोचवावी लागे तें काम घरच्या मुली व सुनी या रिकाम्या म्हणून त्यांच्याकडे सहजच येई त्यानीं शेतात भाकरी घेऊन जावें व येताना घरच्या गुराकरिता त्याच पाऱ्यांतून थोडा चाराहि आणावा आमच्या मातोश्रीनें हें काम स्वत केलें होतें असें ती सांगे

पुरुषाचा पोषाख म्हणजे एक पंचा नेसूचा व एक डोक्याचा वरिष्ठ दर्जाच्या घरच्या मंडळींमध्ये गडीमाणसाबरोबर वावरून तें तंबाखू ओढीत अक्षरओळखीशिवाय लिहिणें वाचणें येतें नव्हतें तिघा भावापैकीं आबा हे जसे उद्योगी तसेच ते

कर्मठ असत त्यानाच तेवढे देवापुढे बसून स्नानसंध्या पूजाअभिषेक करिताना आम्ही लहानपणी पाहिल्याचें स्मरते ते ज्यातून अभिषेक करीत तें गव्याच्या शिंगाचें पात्र, व ते ज्यावर आडवें मोठ पाडरे गध फाशीत ती शिवाची पिंडी, अजून कोंकणच्या आमच्या देव्हाऱ्यात आहे आजानाच घरी नृसिंह–जयति करण्याचा प्रघात पाडला नृसिंह हे त्याचे उपास्य होते त्यावरूनच माझे नाव नरसिंह असें पुढे ठेवण्यात आले १९२३ साली मी अगदी अवचित कोंकणात घरी गेलो त्याच दिवशी घरच्या नृसिंह–जयतीचा उत्सव होता हा योगायोग पाहून मला फारच मौज वाटली व गावच्या लोकानाहि त्यामुळे मोठा आनद झाला ! या उत्सवास मी घरी असण्याचा योग पुन्हा १९३१ व १९३६ साली आला

कुटुब वाढू लागलें त्या मानाने शेतीचें उत्पन वाढेना तेव्हा काही जणानी देशावर जाऊन कुटुंबपोषणाला मदत करावी असा विचार सहजच आला देशा वर येणे ते वशिल्याशिवाय काय उपयोग ? पण सुदैवानें तो मिळाला वानिवड्या पासून तीन कोसावर, देवगडालगत, जामसडे म्हणून एक गाव आहे तेथें भिडे नावाचें एक घराणे होतें त्यातील एक मुलगी मिरज येथील सस्थानिकाच्या घराण्यात दैवयोगाने पडली होती गरीब घराण्यातील मुलगी श्रीमताच्या घरी पडली म्हणजे माहेरच्या माणसाना साहजिक मोठी मदत होते भिडे घराण्यातील एक पुरुष या शरीरसबधामुळे मिरजेस कायमचा आला त्याचें नाव परशरामपत त्याला मिरजेच्या यजमानाचा शालक म्हणून एक पगारी असामी देण्यात आली भिडे याचा व आमच्या आजाचा चागला परिचय त्या ओळखीनें प्रथम आण्णा व नतर बापू असे देशावर मिरजेस आले, व सरकारवाड्यात त्यानीं नोकरी मिळविली

ही नोकरी म्हणजे थोडी कारकुना व पुष्कळशी शागिर्दी अशा स्वरूपाची असे ! पक्तिला जेऊन महिना दोनतीन, किंवा दरसाल देणग्यासकट पनास पाऊणशे रुपये मिळत त्यातलेच थोडे ते घरी कोंकणात पाठवीत ! मग घरच्या शेतीचें काम आजा पहात पुढे बापूनीं पेन्शन घेतल्यावर त्याचा मुलगा विश्वनाथ नत हा कोल्हापुरास नोकरीवर होता त्याजकडे ते राहावयास गेले त्यानीं परत कोंकणाला फारसे लक्ष घातल नाहीं आण्णा हे प्रथम कोकणात येऊन जाऊन असत पुढें माझे वडील मिरजेस नोकरीवर लागले तेव्हा मात्र आण्णा हे कोक णात कायमचे जाऊन राहिले आजाना पोटदुखीची व्यथा होती ते आण्णाच्या हातीं वारले

आमच्या थोरल्या आजीस मिळून पांच मुलगे. शिवाय चार मुली होत्या. दाजींना सर्व मुलीच. त्या बाळ होत्या! बापूला दोन मुली व विश्वनाथ व गणपति यांस दोन मुलगे. आणि आप्पा यांना तीन मुलगे—विश्वनाथ, केशव व हरि. पैकी माधव केशव आमचे नांव भाऊसाहेबांनी त्यांना दत्तक दिला. सगळ्या मुलींचा सर्व बापूच पंचक्रोशींत जमतो. मधलेच नवरा-नवरींच्या गांवच्या वरला घेऊन पुन्हा यावनी ! हरी स्वतः आगगाडीमुळें वाड्या दुरदूरच्या होत्या पदरास मिळत त्यांशिवाय त्यांच्या पुढल्या पिढ्या धड नाहीत. पण पुन्हा कांहीं पंचवटीत अहल्येच्या पगारात आगगाडी नव्हती म्हणा, किंवा कोंकणी इतरां-प्रमाणें सोडून मुलगा मामाच मुली पत्कारून अगत्यामुळें दूर कठेंहि जावयाची त्यांना सवय नसल्याने असें म्हणा, कांहींहि म्हणा, आमच्या आजींना सातहि मुली करतां घरें पाहण्याची फारशी पंचाईत पडली नाहीं ! सर्वांना म्हणजे पंचक्रोशींत मिळाली ! यावरून माझ्या अनेक आप्तांची हकीकत देण्याची जरूर नाहीं.

माझे वडील—वडील विनायकदादा हे १८००सालीं जन्मले. ते बारा वर्षांचे असतांना कोंकणांतून देशावर आले. त्यांचे वडील आम्हां त्यांच्याबरोबर आले होते. त्यावेळीचा सर्व प्रवास पायींच झाला. त्या वेळीं घोंडाघाट बांधलेला नव्हता. वाकडा पाऊलवाटेचा होता असे. तो चढण्याला थोडा कठिण आहे. दररोज सुमारें पांच कोसांची मजल दोघे चालत. "मधून मधून पाय दुखूं लागले म्हणजे मी पाय दुमडून अंग-खांदीं घेऊन बसत असे, व अशा रीतीनें मिरजेपर्यंतचा प्रवास पायानें केला—" असें वडील सांगत. ते मिरजेस आले तेव्हां बाळासाहेब पटवर्धन (म्हणजे हल्ली-च्या बाळासाहेबांचे आजे) यांची कारकीर्द चालू होती. ते प्रथम सरकारवाड्यांत-च नोकरीस राहिले. पंक्तीस जेवावें व पागेंतील कारकुनाजवळ अक्षर लिहावें असा त्यांचा क्रम होता. शिवाय वडिलांनीं सकाळीं उठून दूर बागेंत जाऊन चांगलीं चांगलीं फुलें परडीभर तोडून आणावीं व श्रीमंत देवपुजेला बसले म्हणजे त्यांच्यापुढें नेऊन तीं सादर करावीं, असा उद्योग त्यांनीं कांहीं दिवस ठेविला. त्याचें फळ म्हणून कारकुनी पदांत त्यांना प्रथम तीन रुपयांची नोकरी मिळाली. नंतर तीनाचे पांच झाले. पांचाचे आठ, आठाचे बारा असा पगार मिर-जेसच वाढला. पगार वाढल्यामुळें पंक्तीचें जेवण पुढें बंद झालें, तेव्हां त्यांना कांहीं दिवस हातानेंच स्वयंपाक करावा लागे. बारा रुपयांवर असतां त्यांची बदली तालुके मोहोळ येथें झाली. तेथें ते पुढें बारा वर्षे होते. मग तिथून फिर

जेस बदलले. त्या वेळी यशवंत मोरेश्वर केळकर हे कारभारी होते त्यांच्या कचेरीत असता, तालुक्यावरून गिरतीवर जात तेव्हा, वडिलांचे काम कारागान्याच्या नजरेत आलें. म्हणून त्यांनी त्यांना चार रुपये बढती देऊन मोडलिंब्यास अव्वल कारकून म्हणून पाठविलें

वडील बारा रुपयांच्या नोकरीवर मिरजेस असताना माझ्या दोघा वडील बंधूंचा जन्म झाला पुढें सोळा रुपयावर मोडलिंब्यास नोकरीस असताना माझा जन्म तेथें एका अवघ्या दोनखणी बिऱ्हाडात झाला दोघे वडील बंधु शाळेंत शिकत पण लोकल फंड भरणारास फीची रकम फार थोडी असते याकरिता, सालिना आठ आणे सारा बसलेला एक शेतजमिनीचा तुकडा वडिलांनीं विकत घेतला होता अशा थाटानें आम्ही तेव्हा "गावांत घर व रानांत शेत बाळगून" मोडलिंब्याचे रहिवासी बनलो होतो!

पुन्हा एकवार मिरजेस बदली होऊन वडील नोकरीवर गेले ते फौजदारीच्या कामावर त्या वेळीं त्यांना २० रुपये पगार व १० रुपये भत्ता झाला त्यानंतर १८८६ सालीं त्यांची बदली सोनगिर येथें मामलेदारांच्या जागेवर झाली पण तेथें त्यांना फार दिवस राहावें लागलें नाहीं दोन वर्षांनीं त्यांची बदली मिरजेस खासगी कारभाऱ्याच्या जागेवर झाली व तेथें त्यांना अखेर पन्नास रुपयांपर्यंत पगार झाला तथापि खासगी कारभाऱ्याची नोकरी त्यांना मनापासून आवडत नसे कारण या नोकरींत यजमानाच्या म्हणजे खुद्द संस्थानाधिपतीचा संबंध प्रत्यक्ष येतो आणि त्याच्या लहरी सभाळणें कठिण पडते कोणीहि श्रीमंत यजमान लहरी असला तरी तें त्याला शोभतें, आणि आपल्या लहरीप्रमाणे त्याला अनेक नोकर काढून त्यांच्या जागीं दुसरे अनेक नोकर नेमता येतात मग त्यानें आपल्या लहरी का पुरवूं नयेत? बिचाऱ्या नोकराचें मान तसें नसतें. कारण यजमानाची लहर बिघडल्यामुळें नोकराची दुसऱ्या कामावर बदली झाली तर देव पावला पण यजमानाची लहर सभाळता न आल्यामुळें ऐनजिनसी नोकरीच गेली तर काय करावें? या वेळीं वडिलांची पन्नाशी उलटून गेलेली संसार वाढलेला तीन मुलांचे कॉलेजांतील शिक्षण सुरू असलेलें अशा वेळीं यजमानाची लहर बिघडून नोकरी गेली तर काय करावें? अशी त्यांना फार चिंता वाटे परंतु एकंदरीनें या नोकरींत फारसा वाईट अनुभव आला नाहीं उलट १८८८ सालीं वडील बंधु नानांच्या बी ए परीक्षेचा शिक्षण-क्रम संपेतोंपर्यंत पैसा नाहीं म्हणून थांबविण्याची

वेळ आली असता, यजमानांनी त्यांना बोलावून "मुलाचें शिक्षण पुरें करा. मी मदत देतो" असें म्हणून अडीचशे रुपये एक रकमेनें त्यांना देण्याचा हुकूम केला. पण आणखी तीन वर्षे गेल्यावर, म्हणजे १८९१ सालीं माझी बी. ए. ची परीक्षा झाल्यावरोबर, आपल्या डोक्यावरची मोठी जबाबदारी उतरली, आता नोकरी सोडण्यास हरकत नाही, असें वाटून पचावन्न वर्षे वयाची झाली नव्हती तरी त्यांनीं राजीनामा दिला. यजमान आणखी रहा म्हणत होते पण प्रकृतीची सबब सागून ते मिरज सोडून सातान्यास आले. राजीनाम्याबरोबर पेन्शनीचा अर्ज केला होता तथापि संस्थानात त्या वेळीं पेन्शनचे असे नियम कांहींच नव्हते यामुळें "पेन्शन मिळावयाचें नशिबात असेल तितकें मिळेल, पण दोघे मुलगे नोकरीला लागले तेव्हा आता पेन्शनीची काळजी मी कशाला करूं" असा विचार त्यांनीं मनाशीं केला अखेर पगाराच्या मानानें पेन्शन एक तृतीयांशहि बसलें नाहीं. पोटगीदाखल म्हणून १५ रुपये पेन्शन देण्यात आलें त्या पेन्शनचा विनियोग त्यांनीं यात्रा आणि घरातील नैमित्तिक धर्मकृत्यें करण्यात केला.

तीर्थरूप दादा हे निमगोरे, बांध्यानें स्थूल पण किंचित् ठेंगणे असे होते. त्यांना पाहिलेले लोक सांगतात कीं, मी हल्लीं पासष्टीच्या सुमाराला आलो आहे तो बराचसा त्यांच्यासारखा दिसतो यावरून ते कसे होते याची कल्पना येईल. त्या मानानें आमची आईच अधिक गौरवर्ण व उंच असे दादा हे शाळेंत असे कधींच गेले नाहींत. पागेंतील कारकुनापाशीं त्यांनीं अक्षरओळख करून घेतली तेवढीच तशीच हिशेबाचीहि. पण कोणतेंहि काम करण्यानें तें करता करता शिकण्याइतकी बुद्धिमत्ता त्यांना होती यामुळें त्यांनीं दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटचेंहि काम केलें. तो काळ विशेष पत्रलेखनाचा नसल्यामुळें माझ्या संग्रहीं त्यांचीं अवघीं दोन-तीनच पत्रें मिळालीं एकांत कोंकणांतील मिळकत व कर्ज यांची व्यवस्था लिहिलेली असून दुसऱ्या पत्रांत कोंकणचें कर्ज फिटल्याचा आणि ऋणमुक्ततेनें कृतकृत्य झाल्याचा उद्गार व उसासा त्यांनीं काढलेला आहे.

मजबरोबर ते पुण्यास येईपर्यंत त्यांना वर्तमानपत्रे वाचतांना मी पाहिलेलें नाहीं. पुण्यास आल्यावर ते केसरी मात्र नित्य वाचीत, आणि माझ्या घरीं त्यांच्यासमक्ष अनेक सार्वजनिक विषयांची चर्चा होत असल्यामुळें ते हळुहळू 'आधुनिक' बनू लागले होते. आणि हें कसें, तें कसें, असा एकादा सूचक मार्मिक

प्रश्न मधून मधून विचारीत त्यांच्या दसरात दोन-तीन धार्मिक पुस्तकें व हातानें लिहून घेतलेल्या नित्यपाठाच्या पोथ्या इतकाच संग्रह असे त्यांतील बऱ्याच त्यांच्या तोडपाठ झालेल्या होत्या, तरी विशेषत चूक होऊ नये म्हणून 'दासबोध' हा ग्रंथ ते पोथीवरूनच वाचीत जुन्या पद्धतीच्या अनेक भाविक गृहस्थाप्रमाणें ते नित्याचीं ब्रह्मकर्में रवत करीत, पण वरचेवर पुष्कळसे उपवास, व्रतवैकल्यें, स्तोम माजण्यासारखें पूजाविधि, यमनियम हें त्यांनीं फारसे माग लावून घेतलें नव्हते पुण्यास असता सुप्रसिद्ध महाडकर ज्योतिषी हे माझे घरी येत तेव्हा त्यांनीं दादाना एकदा असें सांगितलें कीं, तुमच्या पत्निवरून तुम्हास यात्रा वगैरे घडणार नाहींत पण त्यानंतर काशीच्या दोन यात्रा व रामेश्वराची एक यात्रा घडली इ पाहिल्यावर "माझा ज्योतिषावर विश्वास उरला नाही" असे ते म्हणू लागले यानेच्या बाबतींतहि गयावजनाची त्याना इतकी खती आली कीं, त्यांनीं एका पत्रात आम्हाला स्पष्ट लिहिलें कीं, 'अशी यात्रा केल्या पेक्षा न केलेली बरी आमचे पिंड जिवतपणीच आम्हाला तुमच्याकडून मिळाले ते आमच्या मरणोत्तर गयेस जाऊन देण्याचें कारण नाहीं ''

दादाचें उपास्य दैवत स्वयंनिर्णयाचें म्हणून श्रीराम हें होतें त्यांनीं रामाची उपासना माझ्या जन्माच्या वर्षी, एकदा पंढरपुरास गेले असता घेतली त्याप्रमाणें घरच्या देव्हाऱ्यात मुख्य तसबीर रामाची, मग पंचायतनात बोणत्याहि देवांचें संमेलन चालत ! उपासनेचा धार्मिक प्रश्न म्हटला म्हणजे रामनवमीचें उपोषण, रामजन्माच्या वेळीं विशेष समारंभाची पूजा, सध्याकाळीं ब्राह्मणाचें वेदपठण व दशमीला पारणें म्हणजे ब्राह्मणभोजन हा घरचा वडिलार्जित उपासनाक्रम म्हणून मी अद्यापपर्यंत चालविला आहे दादा हे प्राय मनातल्या मनातच राहत म्हणून त्यांची रामाची तसबीर, पोथ्या ही सर्व मिळकत मजकडेच मिळाली ! आणि मी सर्वांत धाकटा मुलगा असलो तरी त्यांची धार्मिक उपासनेची परंपरा चालविण्याचा एक प्रकार वडिलकीचा मान तोहि माझ्याकडेच आला ! दादांचा दैनिक कार्यक्रम इतका नियमबद्ध असे का, खरोखर त्यावरून घड्याळहि लावून घ्यावें त्यांनीं कोठेहि धार्मिक लोकांखेरीज इतर मित्रमंडळ बनविलें नाहीं पुण्यात साखरेबोवाची ज्ञानेश्वरी ऐकण्याला ते अखेरपर्यंत जात व क्वचित् तुळशीबागेंत जात त्यांनी गाडवळेकर महाराजाकडून गुरुपदेश घेतला होता आणि त्याप्रमाणें ते नित्य थोडाबहुत जपहि करीत घरातील त्यांची वागणूक अत्यंत निरुपद्रवी असे

सर्व जन्मात त्यांना अवघड काम मिळालें तें मिरजेच्या फौजदारीचें. फौजदारानें टोपी घालण्याचा शिरस्ता होता. पण त्यांनीं टोपीऐवजीं जरीचा रुमाल डोक्याला घालण्याची परवानगी मागितली व सुदैवानें त्यांना ती देण्यात आली. त्यांनीं चोळणा, विजार, बुट हे साऱ्या जन्मात कधींहि घातले नाहींत. ही त्यांची या गोष्टीची नावड मजमध्यें उतरलेली दिसते !

त्यांचा स्वभाव व त्यांचें फौजदारीचें काम यांजमध्यें फारच विरोध होता. त्यांच्या तोंडात शिवी अगदी कमी व रागहि थोडा, आणि काम तर फौजदारीचें ! तथापि तें काम त्यांनीं बरेंच निरलोभाने पार पाडलें. गुन्ह्याच्या तपासाकरितां ते तालुक्यांत गेले म्हणजे आम्हाला घरीं त्यांच्याबद्दल काळजी वाटे. एखादे रात्रीं पाऊस पडत असतां घोड्यावर बसून त्यांना परगांवीं जावें लागे. बरोबर एखादा-दुसराच शिपाई असावयाचा. आणि तपासाचा गुन्हा खून किंवा दरवडा असा आम्हीं ऐकला असला म्हणजे कल्पनेनेंच आमचें भय दुणावयाचें. उस्मानशहा म्हणून वडिलांचा एक विश्वासू मुसलमान जमादार असे. त्याची मात्र मदत त्यांना फार होई.

त्या वेळचे मिरजेचे कारभारी प्रल्हाद कृष्ण शहाणे हे खानगातील मामलेदारीवरून 'उसन्या' नोकरीवर मिरजेस आले होते. त्यांनीं निकडीलच एक मराठा गृहस्थ चीफ पोलिस ऑफिसर म्हणून आणविला होता. त्यानें वडिलांना पुष्कळ त्रास दिला. पण अखेर आपल्या अवगुणामुळें गावकऱ्यांकडून बदमाषीबद्दल मार खाऊन तो परत गेला. तसेंच पुढें खासगी कारभारी असतां, सरकारी कुरणांतील गवताला कल्लाप्पा कुरण्या नावाचा एक पुंड मनुष्य होता. त्यानें आग लावून नुकसान केलें. त्यामुळें वडिलांना फिर्यादी होऊन खटला भरावा लागला. त्यात त्याला शिक्षा झाली. तेव्हां त्यानें वडिलांना जिवे मारीन अशी प्रतिज्ञा केली. यामुळें तो सुटून आल्यावर कांहीं दिवस मोठी काळजीच वाटत असे. पण अखेर त्याचा राग जाऊन तो होऊन वडिलांच्या पाया पडावयास आला. हे खाजगी कारभाऱ्याचें काम वडिलांना फारसें पसंत नसे. मामलेदारीचें काम मात्र त्यांना बरें वाटे. कारण त्यात वाईट लोकांचा प्रत्यक्ष संबंध नाहीं आणि तन्हेवाईक यजमानांचीहि मर्जी सभाळण्याचें कारण नाहीं.

सर्व जन्म चाकरींत घालवूनहि दादांना स्वतःची शिल्लक अशी कांहीं ठेवतां आली नाहीं. त्यांचा बहुतेक जन्म तीनचतुर्थांश पगार घरच्या संसारावर आणि एक

चतुर्थांश पगार कोंकणाकडे खर्च करण्यात गेला. पेन्शन घेतल्यानंतरहि कांहीं दिवस त्यांना आपल्याला कर्ज आहे ही जाणीव होती पण हें कर्ज केवळ कोंकणची भर करण्याकरितांच झालेलें होते पुढें आम्हा तिघा बधूंना नोकऱ्या लागल्या तेव्हा दोन वर्षांत ते आम्ही फेडू शकलो इतकी कर्जाची रकम लहान होती तथापि तेंहि फेडून मुक्त व्हावें येवढीच महत्त्वाकांक्षा त्यांनी बाळगली होती स्वत च्या चैनीवर एक पैहि त्यांनी कधी खर्च केलेली आम्हाला आठवत नाही त्यांचा पोषाख अगदी साधा असे, व स्वत त्यांचा सारा सर्व संसार एका मोठ्याशा ट्रंकेत आणि वळकटीत मावेल इतकाच होता आम्हा तिघा बंधूंचें शिक्षण करणें यावरच त्यांचा बहुतेक पगार खर्चीं पडत असे आणि ऋणमुक्त झाल्यावर त्यांच्या पेन्शनीतून शंदीडशें रुपये अखेर त्यांचे शिल्लक राहिले तीच आपल्या हक्काची व मानाची खरी धनदौलत असे ते मानीत ! त्यांच्या हयातींत पुण्यास माझ्या मालकीचें घर झालेलें होतें, व अशा घरात राह ण्याचा आनंद त्यांना एक दोन वर्षें लाभला अलीकडे मी आणखी त्यावर मिळकत केली आणि घरची मोटार ठेवली ती पाहून त्यांना किती आनंद झाला असता हे सांगता पुरवत नाहीं परंतु तो आनंद भोगण्याला त्यांना नव्वद पचाण्णव वर्षांपर्यंत जगावें लागलें असतें, तें कसें होणार ?

माझी मातुश्री—माझ्या आईचें माहेरचें नाव काशीबाई व सासरचें नाव यशोदाबाई तिचें माहेर आमच्या वानिवडे गावाजवळ माऊ या गावी भिडे याच्याकडचें आमच्या या दोन गावामध्यें एक खाडी अरुंद अशी खाडी आहे. पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे आईच्या वडिलानीं शक्य तितके जवळचेंच स्थळ पाहिलें ही माहेर-सासरचीं घरें इतकीं जवळ होतीं कीं, खाडीकाठीं उभे राहून सासरच्यानीं मारलेली हाक माहेरीं ऐकूं जाई आमच्या पुढच्या पिढीस मुला-मुलींचें सासर-माहेर फार दूर होऊं लागलें तेव्हां वरील गोष्ट ती गमतीनें सांगे

त्या वेळीं मुलाना देशावर मुलाकडे फार लवकर पाठवीत नसत देशावर संसार माडण्याइतका पगार नाहीं आणि घरीं कोंकणात सासवाच्या हाताखालीं काम करण्याला सुना जितके दिवस लाभतील तितक्या हव्या असे त्यांना सहज वाटे यामुळे मुलानाच दर वर्षांतून महिना दीडमहिना रजा काढून कोंकणात राहण्यास सागत माझ्या आईचें आठव्या वर्षी लग्न झाले तरी ती कायमची देशावर राहण्याला विसाव्या वर्षी गेली तिचा स्वभाव अत्यत कष्टाळू व मनमिळाऊ यामुळें ती सर्व सासवाना प्रिय

असे. बहुतेक सर्व दीरनणंदा तिच्याहून लहान वयाच्या. यामुळें त्यांना अंगाखांद्या-वर खेळविण्याचें काम तिच्याकडेच येई. कोणाहि दीरानणंदांचें आणि तिचें भांडण झालें नाहीं. अखेरपर्यंत ती सर्वांचा परामर्श शक्य तितका घेत असे. आई २४ वर्षांची असतां पहिला मुलगा नाना हे तिला झाले. २६ व्या वर्षी आप्पा, ३० व्या वर्षी मी, आणि ३८ व्या वर्षी माझी बहीण बाराणसी, अशी मुलें झालीं. यानंतर तिला मूल झालें नाहीं.

मोडलिंब्यास व मिरजेसहि आमचे मातोश्रीला संसाराचे कष्ट फार पडले. कोणीहि मदतीला केव्हांहि नाहीं. अशा स्थितींत तिला बरींच वर्षे काढावीं लागलीं. मोडलिंब्यास वडिलांना पगार प्रथम बारा रुपये. त्यांतूनच कोंकणांत सालांना कधीं पंचवीस तर कधीं पन्नास रुपये पाठवावे लागावयाचे. दोन–तीन खणाचें घर. तीन मुलें. धुणेंपाणी सर्व वेशीबाहेर ओढ्यावर व्हावयाचें. सर्वांत लहान मुलाला म्हणजे मला ओढ्यावर बरोबर नेण्यासारखें नाहीं म्हणून पाळण्यांत ठेवून घराला बाहेरून कुलूप घालून जावयाचें. मग तें आंत रडलें किंवा काय झालें इकडे लक्ष देऊन काय करणार ! डोळे येण्याचें दुखणें तिला मधून मधून होई. शिवाय गळ्याच्या घाटीला व्रण झाला होता तें दुखणें कायमचें होतें. खाणें म्हटलें म्हणजे राळ्याचा भात, जोंधळ्याच्या कण्या, व ज्वारीची भाकरी. तांदुळाचा भात केव्हां केला केव्हां नाहीं अशी स्थिति होती.

पुढें मिरजेस वडील फौजदार होऊन आले तरी मातोश्रींच्या कष्टांत फारसें कमी झालें नाहीं. शिपाई घरीं असला तरी तो बाहेरच्या बाहेर—घरचें धुणेंपाणी, स्वयंपाक सर्व कांहीं हिला एकटीला करावें लागे. मिरजेचे पाण्याचे हाल तर प्रसिद्धच आहेत. गोड्या पाण्याकरितां सार्वजनिक हौदावर जावें लागे, व तेथेंहि वर्षांतून सहा महिने घागर भरण्याची मुष्किल ! घरीं आडाचें पाणी खोल व खारें; आणि उन्हाळ्यांत तेंहि आटतें म्हणजे सर्वांच्या व धुण्याच्या पाण्याकरितांहि बाहेर जावें लागे. यामुळें आईला अतिशय श्रम पडत. या पाण्याच्या कामांत मात्र आम्हां मुलांकडून तिला थोडीशी मदत होई. आडाची घागर दोघा वडील बंधूंना काढतां येई. व हौदाचें पाणी आणण्यांत मलाहि सामील होतां येत असे. शेजारचीं मुलें व आम्ही मिळून हातगाड्यावर घागरी, तांबे व कळश्या घेऊन हौदाचें गोडें पाणी भरून आणीत असूं. चांदण्याच्या दिवसांत गाड्यावरून पाणी आणणें हे कामाप्रमाणें करमणुकीचेंहि साधन होई. पुढें पुण्यास आमचें स्वतं.चें घर झालें ते मिरजेच्या

घरापेक्षा पुष्कळच मोठें पण विशेषत या घरीं चहूकडे पाण्याच्या नळ्या फिर विण्यात आल्या तेव्हा त्या सोईचा मातोश्रींला झालेला आनन्द अवर्णनीय ठरला ती म्हणे "बाळा, तुझ्या घरात जिकडे जावें तिकडे, नुसता 'कान पिळल्या' बरोबर हातावर पाण्याची धार धरण्याकरिता अष्टौप्रहर नोकर जसे कांहीं उभे आहेत !"

आम्हा बधूच्या शिक्षणाच्या कामीं क्वचित् पैशाची तूट येई याहुन इतर कोणताहि त्रास वडीलमातोश्रींना आमचेकडून झाला नाहीं पण मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिक्षण पोचल्यावर एकदम फी भरणें, प्रवासाला निघणें, वगैरे गोष्टी उपस्थित झाल्या म्हणजे दहा, वीस, पचवीस असे रुपये हवेतच. तेव्हा ते उसने घ्यावे लागत. मोडलिंब्यास वडील मामलेदार म्हणून उसनवार रुपये मागण्याची अडचण पण सरकारवाड्याशेजारीं गुजराची घरें होतीं ते लोक, मातोश्रींचा निरोप जाताच, वेळीं अवेळीं उसने रुपये देऊन गरज भागवीत फक्त व्याज घेत नसत मिरजेस आमचे उपाध्ये हेच आमचे सावकार होते त्यांच्या खोलीतील रुपये ठेवण्याचा गडवा नेहमीं समृद्ध असे, व पाच पन्नास रुपयापर्यंत रकम ते म्हटल्यावेळीं उसनी पण व्याजाऊ देत वडिलांचे हिंडण्याफिरण्याच काम असल्यामुळें ही उसनवारी करण्याचे कामहि पुष्कळ वेळा मातोश्रीकडे येइ पण तिच्या स्वभावाविषयीं सर्व परिचित लोकाची आदरबुद्धि यामुळें तिन शब्द टाकताच काम होइ

माझ्या आईची प्रकृति फार चागली म्हणूनच तिला आमच्याकरिता इतके कष्ट करिता आले तिला ८३ वर्षांइतकें आयुष्य लाभलें इतक्या वृद्धापकाळीं ती भाकरी किंचित् मऊ करून खाई आणि वेळ पडला तर चुलीशा जाऊन चार माणसाचा सगळा स्वयपाक करी ! तिनें वडिलांबरोबर काशी-रामेश्वराची यात्रा केलीच, पण त्यांच्या पश्चातहि द्वारका, गोकर्ण इत्यादि यात्रा केल्या आम्हीं तिचीं व्रत केलीं तेव्हा तिला जन्माचें सार्थक झालेंस वाटलें ती स्वत जवळ कधीं पैसा-अडका फार ठेवीत नसे तथापि घरात अगदीं आयत्या वेळीं कांहीं अडलें तर हटूच आपली पुरचुडी सोडून लागेल तें देई "तुझा खजिना पाहू दे" असें आम्ही तिला थट्टेनें म्हणावें, तेव्हा "मी आपला खजिना तुम्हाला का दाखवीन ? तुमचा तुम्हाला पुष्कळ आहे" असें तिनं थट्टेनें म्हणावें, असें चाले पुरचुड्या लहानच पण आईची एक वेगळी व दादाची एक वेगळी अशी असे, तथापि कोणीहि आपल्या

पुरचुंडींतला पैसा दुसऱ्याला कळवियाशिवाय खर्च करीत नसत. एकदा सोमवती अमावास्येच्या दिवशीं आईच्या मनांत एकशेआठ खण वायनादाखल द्यावे असे आले तेव्हा तिनें सत्तावीस रुपये खर्चून खण आणून वायनें दिलीं. तें दादाना न आवडून ते तिला म्हणाले, ' एवढा खर्च तूं उगीच केलास मला विचारलें असतेस तर मी वेळींच नको म्हटलें असतें '. सौभाग्यवायनाला नावें ठेवल्याचा आईला राग आला व तिनें रागानें आपल्या हातातील पाटल्या काढून त्याच्यापुढें ठेवल्या व म्हणाली, ' आतां तरी हरकत नाहीं ना ! ' पण या कारणानें नाराजी कमी न होता भाडण धुमसलेच. वास्तविक तीं वायनें देण्याची भर आईला माझ्या कुटुंबानेंच दिलेली होती म्हणून तिनें हा सर्व प्रकार मला सांगितला. तेव्हां मीहि दादाना थोडे रागावून बोललो आणि म्हणालो, 'आईनें आजपर्यंत आमच्या करता पुष्कळ खस्ता खाल्या आहेत, तेव्हा तिला वाटेल तो धर्मादाय आना वर्हे दे हे सत्तावीस रुपये मीच तिला देणार आहे. तिच्या शिलकेंतील कमी होणार नाहींत ' पण अशा रीतीनें सर्वजण आपल्यावर उलटल्याचे पाहून व आपला कमीपणा निघाला असें पाहून त्याना राग आला, व दुसरे दिवसापासून कांहीं काळ त्यानीं घरची हिशेबाची वही पाहणें व मंडई करणें या दोन्ही गोष्टी सोडून दिल्या !

याच पाटल्याचा आणखीहि एक वेळ असाच उपयोग करून तिनें दादाचा बदला घेतला तो प्रसग असा एकदा रिकामपणीं कोकणच्या कर्जातील गोष्टी निघाल्या असता दादा एकदम सचिंत झालेले दिसले त्यावरून आईनें कल्पना केली कीं, हें कर्ज आपल्या हातून कसे फिटेल याची काळजी त्याना फार लागून राहिली आहे तेव्हा घरात जाऊन तिनें आपल्या हातातील पाटल्या काढून दादाच्या पुढें ठेवल्या आणि म्हणाली, " या विकल्या तर कर्ज फिटेल म्हणून विका, पण पुन्हा या कर्जाबद्दल चिंता बाळगू नका " आईनें इतकें आपल्या पाटल्या देऊं केल्या याचें कारण एक तर त्या तिचें स्त्रीधन होतें पण शिवाय हें स्त्रीधन तिला आम्हा कोणाकडून मिळालेलें नसून तिचा भाऊ आनवा यानें तिला दिलेल्या रकमतून पाटल्या केलेल्या होत्या अर्थात् दादानीं त्या घतल्या नाहींत. पण त्या दिवसापासून त्यानीं आईच्या दृष्टीसमोर कर्जाविषयीं चिंता केव्हाहि प्रकट होऊ दिली नाहीं. नैमित्तिक धर्मकृत्याकरितां स्वतःच्या शिलकेंतला पैसा खर्च केला असता आईला एक प्रकारें आनंद होई ती १९२६ सालीं

चारली. यामुळें तिज माझा सर्व प्रकारचा उत्कर्ष पहावयास सापडला. माझ्या गळ्यांत पडलेल्या पुष्प हारांचा सडा घरीं अंगणांत येऊन पडला म्हणजे "बाब, तो केर मलाच काढूं दे" असें ती सुनांना म्हणे, व डोळ्यांत आनंदाश्रु आणी !

माझे चुलते—आमच्या दोघां चुलत्यांपैकीं वडील केशवराव हे लहानपणापासून आमच्या वडिलांजवळच होते. त्यांचें शिक्षण पंतोजीच्या शाळेपलीकडे गेलें नव्हतें तथापि कारकुनी लिहिणें त्यांना बरें येई. मिरजेस पुष्कळ वर्षें मोकरे नाईक यांच्या कापडाच्या दुकानावर ते नोकर होते मी सर्वांत लहान पुतण्या म्हणून मजवर त्यांची विशेष ममता असे ते मजविषयीं म्हणत कीं, "हा चारशें रुपये मिळविणारा मुनसफ होणार आहे !" त्यांचे हे भविष्य मुनसफीसंबंधानें नसले तरी पगारासंबंधानें मात्र केसरीकडील माझे नोकरीअखेर खरें ठरलें रिकामे वेळीं मी त्यांचे दुकानीं जाऊन बसावें, व येतांना कापडाच्या ताग्यांवरील चित्रें बक्षिस घेऊन यावें. नवीन मालाच्या खरेदीच्या खेपा त्यांच्या दुकानीं वर्षांतून चार-पांच वेळां होत; व त्या वेळीं माझे एक प्रकारें सणासुदीचे दिवस असत. कारण दुकानचे मालक काका मोकरे हेहि मला कौतुकानें ये बैस म्हणत आणि नव्या खरेदी मालाची चारदानें सुटलीं म्हणजे एकादें नवें चित्र, पेपरमिंट, किंवा लेमोनेडची एकादी वडी, गुलाबी रावतांचा एकादा चमचा, अशीं बक्षिसें मला मिळत पुण्याच्या चित्रशाळेंतील तसबिरी त्यावेळीं मिरजेस प्रथमच आल्या. त्यांतील रामपंचायतन हें फारच लोकप्रिय होतें, व या तसबिरी दुकानांत लावलेल्या पहावयास मिळत ही मोठी भारींतली भारी करमणूक होती.

चुलते केशवराव यांची प्रकृति प्रथमपासून सुमार ती माझ्या वडिलांनीं पेन्शन घेण्याच्या आधींपासून बरीच बिघडली बारा वर्षें पोटांत कधीं धड अन्न गेलें नाहीं, अशा स्थितींत त्यांनीं काढली वडील मोडलिंब्यास मामलेदार होऊन गेले तेव्हां मी चुलत्याजवळ एक-दीड वर्ष राहिलों होतों. तेव्हां संध्याकाळीं घरीं आल्यावर चादें घातलेलें ताजें फोडणीचें वरण आपल्याच हातानीं करावें व दोनप्रहरची भाकरी त्यांतरोवर खावी आणि मग शेजारीं अभ्यासास जावें, असा माझा क्रम असे. चुलत्याच्या शुश्रुषेचे कष्ट आमच्या चुलतीस फारच जन्मभर पडले. चुलते वारल्यावर त्यांचा मुलगा दत्तात्रय हा लहानपणापासून आमचेकडेच येऊन राहिला आतां तो मुंबईस रामनारायण रुइया कॉलेजांत प्रोफेसर आहे.

आमचे धाकटे चुलते हरिपंत यांनी साक्षरहि न होता जन्म घालविला-त्याना आजोबानी देशावर माझ्या वडिलाकडे शिकविण्याकरितां म्हणून पाठविलें परंतु त्याच्या नशिबीं विद्या नव्हती, व कोंकणांतहि आजोबाजवळ कोणी राहण्यास पाहिजे, म्हणून हरिकाका यास परत पाठविण्यात आले. त्यांनी जन्मभर शेती केली पण त्यांतहि त्यांची मति विशेष चालत नसे आजोबा ह्यात असता व त्यांच्या पश्चातहि, प्रथम आमच्या वडिलांनीं व त्यांच्या पश्चात् वडील बंधु आप्पासाहेब यांनीं कोंकणांत सालिना पन्नास-पाउणशें रुपये पाठविण्याचा क्रम सुरू ठेविला होता. आजोबांच्या अखेरच्या दिवसात व हरिकाकाच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी कर्ज होऊन काही शेत गहाण पडलीं होतीं चुलतचुलत्यांशीं वाटण्या या पूर्वीच झाल्या होत्या व केशवराव हे दत्तक होते तथापि वडील व दोन चुलते या तिघांच्या मिळून तशिमा एकत्र सारख्या ठेवून, वडिलांनीं पुढे कर्ज वारून तिघांच्या तीन वांटण्या केल्या हरिकाका हे घरी राहून देव सभाळणार व त्यांना निर्वाहाला इतर साधन नाहीं म्हणून या तिन्ही तक्षिमा त्यांच्याकडे भोगवट्यास दिल्या तथापि कोंकणची शेती एकदा खालावली ती खालावलीच पूर्वी जेथें वीस मनुष्यांचें कुटुंब पोटभर खाई तेथें आता तीन मनुष्यांचाहि उदरनिर्वाह होईनासा झाला स्वत च्या योजनेनें काहीं मिळवावं म्हणून केव्हां दुकान घाल, केव्हा भाड्याची गाडी ठेव, असे व्यापार चुलते करीत पण ते नेहमी आतबट्याचे व्यापार ठरत, व दर पाच वर्षांनीं चुलते देशावर भेटावयास आले, किंवा वडील कोंकणात गेले, म्हणजे तोंवर झालेलें नवें कर्ज वारून चुलत्यांच्या ससाराची घसरलेली गाडी फिरून रुळावर उचलून ठेवावी असें प्राय घडे वडिलांनीं शेवटीं कंटाळून कोंकणचा नाद सोडला, व कुलदेवीच्या देवळाचा जीर्णोद्धार करावयास घेतला असतां त्यांतहि गावकरी जेव्हां आडवे आले तेव्हां त्यांनीं कोंकणचें नाव कायमचें सोडून दिलें !

हरिकाका जन्मभर कोंकणात राहिले तरी त्यांच्या दोघा मुलांच्या शिक्षणाची सोय मागलीस त्यांचे जावई गणपतराव वझे यांच्याकडे झाली वडील मुलगा सदाशिव यानं पुण्यास बी एस्सी पर्यंत अभ्यास केला परंतु असहकारितेच्या काळात त्यानें तो अभ्यासक्रम सोडून देऊन वझे यांच्याबरोबर केमिस्टचा कारखाना आमच्याच घरी काढला या धंद्यानें त्याला चांगला हात दिला नंतर त्यानें मुंबईस तोच धंदा सुरू करून, 'सरस्वती केमिकल वर्क्स' नावाच्या कारखान्यात आणून, मुंबई, बंगलोर, मद्रास येथें दुकाने घातलीं. आणि आता मुंबईस त्यानें सुमारें वीस-

दोन लाख रुपयांची इस्टेट केली असून 'भागीरथी भवन' नावाचें घर बांधून जन्मभर पोरकेपणचें दारिद्र्य भोगाव लागलेल्या आपल्या आईचें वृद्धपणीं पांग फेडले. धाकटा मुलगा त्याच्या बहिणीनें दत्तक घेतला त्यालाहि इस्टेट बरी आहे. अवघ्या १८ वर्षांत हें सर्व स्थित्यंतर झालं याचें श्रेय मुख्यत सदाशिवाच्या हुषारीला व उद्योगप्रियतेलाच द्यावे लागेल

माझें आजोळ—माझें आजोळ देवगड तालुक्यात वाडिवडे गावाजवळ मोंड येथें असल्याचें वर सांगितलेंच आहे माझ्या आजोबाचें (मातामहाचें) नाव विनायकपंत ऊर्फ सोनोपंत असें होतें माझी आजी विजयदुर्ग जवळील खोंड गावच्या गोखले घराण्यापैकी मिरजेचे प्रसिद्ध गवई महादेवबुवा यांची ती बहीण या घराण्याच्या दोन शाखा अद्यापि मोडास आहेत यांतल्या एका शाखेचे प्रतिनिधि विनायकपंत त्यांना दोनच मुलें थोरली मुलगी काशीबाई, ही माझी आई, आणि दुसरें मूल विष्णुपंत हा एकच मुलगा माझी आई देशावर कायमची राहावयास आल्यानंतर आमचे आजोबा हे कुटुंब व मुलगा घेऊन, मोंड येथ निर्वाह नीट होईना म्हणून, फोंड्याजवळ गडमठास जाऊन राहिले गडमठ हा कोंकणी गाव बेडकीहाळकर देसाई यास इनाम होता. बेडकीहाळ हा गाव कुरुंदवाडाजवळ चिकोडी तालुक्यात आहे इनामदाराकडून आमच्या आजोबांनीं कांहीं जमीन फार थोड्या भाड्यानें घेतली व तिजमध्यें दोन विहिरी काढून त्यावर शेतीभाती केली ही शेतवाडी गडमठ गावापासून किंचित अंतरावर असे एक दोन कुणब्यांच्या विन्हाडाशिवाय त्यांना आसपास सोबत नव्हती त्यांच्या शेताला लागून एक मोठी राई होती तिला ब्राह्मण देवाची राई म्हणत या राईंत आंब्याकाजूची झाडें बरींच असत व तेथें वानरांची वस्ती असे मी माझे आठवणींत आजोळीं दोनदा गेलो पैकीं दुसर वेळीं गेलों तेव्हा मी इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेंत होतों म्हणून मला तेथील आठवण चांगली आहे

आमचे आजोळचे आजोबा देशावर कधीं फारसे आले नाहींत आजीबाई मात्र एकदा आलेल्या स्मरतात आमच्या मामाच्या पहिल्या कुटुंबाचे डोळे गेल्या-मुळें त्यांनी दुसरें लग्न केलें होतें पुढें आजोबा व आजीबाई वारल्या मामांना मुलगा झाला होता तोहि वारला मुलगी वाराणसी तिचें लग्न होऊन ती कोंकिसऱ्यास गेली, व कालांतरानें कुटुंबसुखांत अनेक प्रकारचे व्यत्यय येऊन, ती सर्व शेतीभातीं

सोडून, मामा निरक्त होऊन, मी सातान्यास वकील असतां, अशेरचे देशावर आले. प्रापंचिक दुःखामुळें त्यांना गांजा ओढण्याचें व्यसन लागलें होतें व किंचित् डोकेंहि बिघडण्याच्या स्थितींत आलें होते. सातान्यास आमच्याजवळ त्यांनीं स्वस्थ राहावें असा आमचा त्यांना आग्रह होता व तो प्रथम त्यांनीं कबूलहि केला. पण एके दिवशीं शेजारचे स्नेही वकील काका कुबेर विनोदानें त्यांना कांहीं बोलले तें त्यांनीं मनाला लावून घेतलें; व दोन प्रहरीं अवचित यात्रेला जाण्याचा निश्चय करून कपड्यांचे लहानसें गाठोडें व काठी घेऊन 'मी येतो' इतकेंच म्हणून, आम्ही सर्वजण 'नको नको' म्हणत असता, निश्चयानें निघाले. तें पाहून आम्हा सर्वांच्या डोळ्यांना पाणी आलें, पण मामा परत फिरले नाहींत.

ते तेव्हा जे गेले, त्याचा त्यानंतर आम्हाला केव्हांहि पत्ता लागला नाहीं. पुढें आम्ही १९०५ सालीं घरचीं सर्व मंडळी घेऊन काशी प्रयागच्या यात्रेला गेलो, तेव्हा मामाची आठवण होऊन, ते चुकून एखाद्या सन्याशाच्या किंवा गोसाव्याच्या वेषांत भेटतील काय अशा आशेनें, येणार जाणार आम्रेश्वरकडे व धुनी पेटवून बसलेल्या गोसाव्याकडे न्याहाळून पाहण्याची माझ्या नजरेला जणु कांहीं दिवस सवयच लागून राहिलेली होती! पण मामा कोठेंहि आटळले नाहींत, व ते जरी आईपेक्षा वयानें लहान तरी आता कोठें हयात असतील हे शक्यच नाहीं. कारण आईच १९२६ सालीं ८३ वर्षांची होऊन वारली. १९०९ सालीं मी कोंकणात गेलो, तेव्हा वानिवड्याहून कासारड्यावरून कोकिसन्याग मामेबहिणीस भेटावयास गेलो. तेव्हा वाटेजवळच दोन मैलांवर गडमठास जाऊन, आता तेथें सर्व उध्वस्त झालें आहे तरी ती आजोळची जागा एकदा पहावी असें मनात फार आलें, म्हणून ती डोळेभरून पाहून घेतली.

कौटुंबिक कर्ज-बाम—वडिलांनीं पेन्शन घेण्याच्यावेळीं कोंकणांतील आमच्या सर्व कुटुंबाची मिळकत व स्थिति काय होती हे याखालीं थोडक्यांत सांगतो, व त्याकरितां प्रथम वडिलांच्या हातचें व्यवस्थापन देतो.

श्रीराम

ता. १७।७।९१

यादी चिंतो लक्ष्मण केळकर राहणार मौजे वानिवडें, तालुका देवगड, जिल्हा रत्नागिरी, हल्लीं मुक्काम मिरज, यांनीं वयाचें मान मनात आणून घरप्रपंचासंबंधीं व्यवस्था करावयाची ठरविली. त्याजवरून कलमें:—

१ आम्हापाशीं शिल्लक अगर दागदागिने नाहींत. कोंकणातील कर्ज एका गृहस्थाशिवाय बाकीचें आम्ही वारलें आहे. आता तेथील कर्ज केशव आबाजी यांनी रु. ५७५ व हरि लक्ष्मण यानी रु. ३०७ असे रु. ८८२ गहाणावरील वगैरे द्यावयाचे असून, आम्ही रकम रु. ३५० व सांगलीचे रु. ५० आणि एथील रु. ३३ असे रु. ४३३ देणे आहेत. मिळून कर्जाची रकम रु. १३१५ जाहली.

२ कोंकणातील कर्जासंबंधीं सर्वजणांची खतें आहेत. पण विभाग निराळे जाहले असल्यानें ज्याचे त्यानीं आपापले हिस्से काढून घेऊन तीं खतें सोडवून घ्यावीं.

३ चि॥ हरि व केशव यांचा सर्वच खर्च दुसऱ्याकडून निभावेल असा प्रकार नाहीं. तरी मनुष्यधर्म आहे अनुकूलतेनुरुप त्यांजकडे पाहणे हें आमचे काम आहे. कोंकणात जें उत्पन्न आहे तें विशेष नाही. तरी जें आहे त्यात सरकार वारुन नफा राहील तो धरुन उभयतास मिळून सालिना रु. १२० ची भरती आमचे त्रिवर्ग चिरंजीवांनीं करुन द्यावी, व कोंकणातील व्याज आम्ही परभारें द्यावें. कर्जाची रकम जसजशी कमी होईल, तसतसें व्याजहि कमी होईल.

४ श्री देवी पान्हणाबाईचे रु. ५५ द्यावयाचे आहेत. ते चि॥ महादेव यानें कबूल केल्याप्रमाणें बँकेंत ठेवावे.

५ रकम रु. ३५० कोणाची हे चिरंजीवास माहित असून तिचा उपयोग विद्येकडे झालेला असल्याने सवडीप्रमाणें वरचेवर मोकळी करावी. बाकी रु. ८३ हे आम्ही सवडीनें देऊ. रकम विशेष नसून त्यास मुदतहि आहे.

६ प्रथम कलमातील रकम रु ८८२—हे एकदम फिटण्याजोगे नाहींत, तरी सवड होईल तसें वरचेवर फेडावे, व शेते उभयता चुलत्यांनीं मोकळीं करुन घ्यावीं. जसजशी गहाणें सुटतील जातील तसतसें खडाचें उत्पन्न जास्ती येईल. त्यामुळें रु. १२० चा बोजा कमी होऊ लागेल, व एरवींचें कर्ज फेडलें असता आम्हास व्याज पाठविण्याचा बोजा कमी होईल. ज्या वेळेस रकम द्यावयाची त्या वेळेस, शेते पुन्हा दुसरीकडे ठेवणेंस उभयता काकास सवड न राहील अशी तजवीज करावी. ”

हें वडिलांच्या हातचें टिपण आज माझ्याजवळ अस्सल आहे. या टिपणावरुन कौटुंबिक संपत्तीच्या स्थितीची कल्पना वाचकांस स्थूलरुपानें येईलच.

तथापि, या टिपणांतील फलितार्थ काय होता व अखेर काय झालें हें थोडक्यांत सांगतो. वडिलांनीं पेन्शन घेतल्यावर कोंकणांत कधीं न जातां देशावरच मुलांजवळ राहण्याचा निश्चय केला. यावेळीं माझे धाकटे चुलते हरिपंत सहकुटुंब कोंकणांत कायमचे राहून, घर, शेत व जमिनी सभाळीत होते. आणि माझे दुसरे चुलते केशवराव हे सहकुटुंब मिरजेस असून कायमचे आजारी झाले होते. वरील यादींत आढावा काढल्याप्रमाणें एकंदर कुटुंबास कर्ज १३१५ रुपये होतें. त्याची वांटणी अशी कीं, ३५० रुपये आम्हां मुलांच्या शिक्षणावर इकडे खर्च झालेले, व बाकीचे सर्व कोंकणापायीं! केशवराव यांच्या नांवचें खातें कोंकणात नव्हतें. त्यांचा सर्व जन्म मिरजेस आमच्याजवळ गेला. म्हणून त्यांनीं यापुढें कोंकणात कर्ज करण्याचा संभव नव्हता. पण देशावर ते मिरजेस राहणार व आम्ही साताऱ्यास राहणार, तेव्हां तो आमच्याच कुटुंबाचा भाग समजून त्यांच्या आजारांत चार माणसांचा खर्च चालविण्याइतके पैसे आम्हांपैकीं कोणाला तरी त्यांना पाठवावे लागत. त्यांचें स्वतःचें उत्पन्न शून्यावर आलें होतें हा बोजा केशवराव यांच्या मृत्युपर्यंत आम्ही सोसला, व त्यानंतर त्यांचीं मुलें माणसं आम्ही पुण्यास आणलीं. त्यांचा मुलगा दत्तात्रय याचें शिक्षण बी ए पर्यंत मजजवळ पुण्यास झालें. केशवकाकाच्या मृत्युनंतर त्यांच्या दोन मुलींचीं लग्नं वडिलांनींच केलीं हरिकाका कोंकणात राहून आमची इस्टेट सभाळीत होते, त्यांना उद्देशूनच कर्ज काढण्याची सवड ठेवूं नये हे वरील व्यवस्थापनांतील शब्द आहेत. तीन लक्षिमांचें सर्व उत्पन्न त्यांना घेण्याम सांगून शिवाय दरसाल ७५ रु. त्यांना कोंकणांत आमच्याकडून जात. त्यांच्या मृत्युनंतर त्यांचीं मुलें व शेवटीं त्यांचें कुटुंब, सांगलीस येऊन राहिलें. या दोन गोष्टी झाल्यावर आम्हाला कोंकणात सालोसाल पैसे पाठविण्याचें कारण उरलें नाहीं. पण उलट तेथें सभाळणारें कोणी पुरुषमनुष्य नाहीं म्हणून कोंकणचें उत्पन्न घटत चाललें आमचा थोडाबहुत खंड पण तोहि न देण्याची सवय तेव्हांपासून कुळांना लागली ती आतां वाढतच चालली आहे!

कर्जांतील ३५० रुपयांची रकम आमच्या शिक्षणाकरितां खर्च झालेली म्हणून ती फेडणं हें आम्हां त्रिवर्गबंधूंचे कर्तव्य क्रमप्राप्त होतें. आणि कोंकणचें कर्ज सर्व आपल्या शिरावर आहे असें मानण्याचें वडिलांना कांहीं कारण नव्हतें. कोंकणची मिळकत जशी पुढच्या पिढीला मिळणार तसें त्यावरील कर्जहि निर्वेध फेडणें योग्य होतें. परंतु वडिलांची वृत्ति स्वाभिमानी आपले दोघे बंधु असहाय्य.

म्हणून त्रिवर्गांच्या कर्जाचा बोजा त्यांनीं आपलेच शिरावर घेतला. त्यांनीं आयुष्यात एकच महत्त्वाकांक्षा धरली होती. ती ही की, "मी कोंकणचें कर्ज फेडून मिळकत मोकळी केली म्हणजे माझ्या जन्माची इतिकर्तव्यता झाली." परंतु त्याचें त्याला जाणवावें ही गोष्ट ओघानें प्राप्त. यामुळें नावाला तरी तीन तक्षिमाची आणि त्यावरील कर्जाची वाटणी करावी असे त्याना वाटलें ती झाल्यावर हरिकाकानीं पुढें तरी कर्ज करू नये याकरिता ता १५ मार्च १८९३ रोजीं वडिलानीं हरिकाका याचा हिस्सा, त्यावर ३०० रुपये कर्जाचा बोजा ठेऊन, स्वतःच्या नावे गहाण लिहून घेतला अर्थात् हा सगळा व्यवहार औपचारिकच होता १८९८ च्या सुमारास आम्ही त्रिवर्ग बधूनीं मिळून कोंकणचें सर्व कर्ज फेडून वडिलाना ऋणमुक्त केलें व त्याना मिळणारें १५ रुपयाचे पेन्शन त्यानीं स्वतन्त्रपणे स्वत.जवळच ठेवावें असे त्यास सांगितले, वडीलमातोश्रीजवळ यापुढे जी थोडी बहुत खाजगी शिल्लक राही ती याच पेन्शनीच्या रकमेची !

असो. दोन वर्षांपूर्वी या तीनहि तक्षिमा वडील पुतण्या केशव नारायण याच्या एकट्याच्या मालकीच्या मी केल्या व कोंकणातील सर्व व्यवहाराला मिळून एकच गाठ घातली हली आम्हा कोणाला कोंकणात काहींच पाठवावें लागत नाहीं उलट तेथील उत्पन्नाची एक पैहि देशावर आमच्याकडे कधीं येत नाहीं. तेथील मिळकतीची सर्व व्यवस्था आमचा चुलत भाऊ शकर विश्वनाथ याजकडे दिली आहे उत्पन्नांतून शेतसारा वजा जाता उरेल ते घरच्या देवाची नित्य पूजा व्हावी याकरिता त्याकडे ठावून दिलें आहे आज आमचें कोंकणचें घर जमीनदोस्त झालें आहे तें लहानसें नवें बांधण्याचा विचार आहे जुन्या चौथऱ्यावर देवाना निवारा व आम्ही कधी कोणी गेल्यास आम्हाला दोन दिवस राहण्याला जागा सत्तेची असावी एवढाच या नवीन योजनेचा हेतु आहे अशा रीतीनें यानिवडे एथील मिळकतीची व्यवस्था आपल्या हातानें करून मी मोकळा झालों आहे. आणि वडिलाचे हेतु पूर्णपण तडीस नेल्याचे समाधान आम्ही पुढील पिढीचे लोक उपभोगीत आहो.

सर्वांत वडील बधु नाना—माझी थारटी बहीण वाराणशी हरिपुरास केतकराकडे दिली होती ती एक दोन मुलें होऊन विसाव्या वर्षाच्या आत वारली तिच्या सबंधानें इतकेच सांगावयाचे की आम्हा सर्व भावडात तिचा स्वभाव अत्यंत गरीब होता. येवढें सांगून आता भावांच्या हकीकतीकडे वळतो

माझे सर्वांत वडील बंधु नारायण चिंतामण केळकर हे स. १८६६ सालीं कोंकणांत जन्मले. त्यांचा मराठी पांचव्या इयत्तेपर्यंतचा अभ्यास मोडलिंब येथील संस्थानी मराठी शाळेंत झाला. तेथें मराठी सहाव्या म्हणजे तेव्हांच्या व्हर्नाक्युलर फायनलच्या परीक्षेच्या शिक्षणाची सोय नव्हती, मग इंग्रजी शिक्षणाची सोय कोठून असणार ! ते जात्या बुद्धिमान असल्यामुळें त्यांना इंग्रजी शाळेंत घालावें अशी आमच्या वडिलांना सहजच इच्छा होती. पण वरील अडीमुळें नानांना शाळा सोडून घरीं बसावयाचें नाहीं म्हणून फिरून त्यांना मराठी पांचव्या इयत्तेचाच अभ्यास करावा लागला ! एकाच इयत्तेचा अभ्यास फिरून करणें याचा अर्थ काय ! पण शाळा सोडून तरी काय करावयाचें ! घरीं रिकामें बसण्यापेक्षां शाळेंत गेलेलें बरें. अशा चालढकलींत त्यांचें एक वर्ष फुकट गेलें. पण पुढें तरी यांतून कांहीं तोड काढलीच पाहिजे अशा विचारानें वडिलांनीं नानांना सोलापूर येथें इंग्रजी शाळेंत घालण्याचें ठरविलें. पण खर्चाची व्यवस्था काय ! कारण वडिलांना अवघा १२ रुपये पगार. पदरीं तीन मुलें आणि शिवाय कोंकणांत आमच्या आजाला गृहप्रपंच चालविण्याला दरसाल ४०-५० रुपये तरी पाठवावे लागत. यामुळें सोलापुरास नानांना खाणावळींत जेऊन ठेवण्यास लागणारे १०-५ रुपये मिळणें अशक्य. मधुकरी मागून रहाणें हाच एक मार्ग आणि तोच स्वीकारणें प्राप्त होतें म्हणून, डोळ्यांतील पाणी गाळत असतां, तो निश्चय करून वडिलांनीं सोलापुरचें प्रस्थानहि ठेविलें.

परंतु इतक्यांत वडिलांची बदली मिरजेस म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाची सोय असणाऱ्या गांवीं झाली ! यामुळें नानांची मधुकरी टळली ! मिरजेस आल्यावर हायस्कूलमध्यें त्यांचें शिक्षण एकसारखें होत गेलें. मधून मधून एखादी लहानशी स्कॉलरशिपहि मिळे. सन १८८४ सालीं ते मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले.

१८८५ सालीं त्यांनीं, आमचे चुलत चुलते विश्वनाथ नीळकंठ केळकर हे कोल्हापुरास सरकारी कचेरींत कारकून होते त्यांच्या घरीं राहून, पी. ई. चा अभ्यास केला. त्या सालीं १० रुपयांची कोणती स्कॉलरशिप त्यांना मिळत होती. पण ते त्यावर्षी पी. ई. च्या परीक्षेंत नापास झाले. १८८६ सालीं त्यांना वडिलांनीं आपल्या खर्चानें पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजांत ठेविलें व ते पी. ई. परीक्षा पास झाले. १८८७ सालीं डेक्कन कॉलेजमधून पहिल्या बी. ए. ची आणि १८८८

तिघे केळकर बंधु—(वाचकाच्या डावीकडून उजवीकडे)
१ महादेव चिं केळकर, २ नारायण चिं केळकर,
३ नरसिंह चिं केळकर (सन १९०४)

(पृ ८०)

साली दुसऱ्या बी. ए.ची परीक्षा पास झाल्यावर १८८९ साली मुंबईस राहून काही शिकवण्या पत्करून एलूएल्. बी.ची एक टर्म त्यांनी भरली. परंतु मागे गृहप्रपंचाची ओढ म्हणून कायद्याचा अभ्यास सोडून देऊन रामदुर्ग (संस्थान) येथील इंग्रजी शाळेची हेडमास्तरची नोकरी ४० रुपयांवर त्यांनी पत्करली.

१८९१ सालच्या अखेरीस सातारा येथील सरकारी हायस्कुलांत ५० रुपयांवर असिस्टंट मास्तर म्हणून त्यांची प्रथम हंगामी व नंतर कायमची नेमणूक झाली. त्यापुढें तेरा वर्षे त्यांनी पुणे, धुळे, सातारा वगैरे ठिकाणीं हायस्कुलांत नोकरी केली. आणि १९०४ सालीं ऑगस्ट महिन्यांत धुळें येथे फर्स्ट असिस्टंटच्या जागेवर असतां विषमज्वरानें त्यांना देवाज्ञा झाली. मध्यंतरीं पुणे हायस्कुलांत नोकर असतां सुमारें दोन वर्षे भोर संस्थानचे तेव्हांचे युवराज श्री. बाबासाहेब पंतसचीव यांचे ट्यूटर म्हणून त्यांना नेमण्यांत आलें होतें. आणि उत्तम सल्लागार, स्नेही व शिक्षक या नात्यानें त्यांच्यावर युवराजांची फार मर्जी आणि आदरबुद्धि असे. अजूनहि श्रीमंत बाबासाहेब तीं. नाना यांची आठवण काढतात. आणि श्रीमंत बाबासाहेब यांचा व स्वतः माझा परिचय व स्नेह झाला तो नानांच्यामुळेंच.

हायस्कुलामध्यें नाना हे विद्यार्थ्यांना अत्यंत प्रिय असत. याचें कारण तें शाळेंत शिकविण्याचें काम तर फार चांगलें करीतच, पण सामान्य शिक्षकामध्यें जी गोष्ट प्रायः आढळत नाहीं तीहि ते करीत. म्हणजे आपल्या वर्गांत व वरच्याहि एखाद्या वर्गांत जे विद्यार्थी होतकरू, सुस्वभावी व उद्योगशील असे आढळत त्यांना घरीं बोलावून शिक्षणाच्या कामीं मार्गदर्शन करीत. आणि एखाददुसऱ्या गरीब विद्यार्थ्याला फी देणें, घरीं वार देणें, किंवा क्वचित् काहीं दिवस मदीच जेवायास ठेऊन घेऊन त्याजकडून विशेष अभ्यास करवून घेणें इत्यादि प्रकारें सहाय्य करीत. मुलांनीं वर्गांतील अभ्यासाशिवाय इतर काहीं वाचन करावें, एखादा इतर विषय शिकावा, किंवा शाळेंतलाच पण सार्वजनिक स्वरूपाचा उद्योग पत्करावा म्हणजे त्यांना चांगलें वळण लागेल, असें त्यांना वाटे. यामुळें अनेक विद्यार्थ्यांची येरझार त्यांच्या घरीं असावयाची. पुणें, धुळें, सातारा येथील हायस्कुलच्या हेडमास्तरांनीं त्यांच्या बदलीच्या वेळीं खाजगी रीतीनें घरीं मुलें बोलावून त्यांचा सत्कार करावा व लेखी मानपत्र द्यावें असें होई. धुळें हायस्कुलांतून १८९६ सालच्या जुलै महिन्यांत त्यांची बदली झाली तेव्हां कै. सिद्धनाथ धोंडदेव गरुड यांच्या अध्यक्षतेखालीं विद्यार्थ्यांनीं नाना यांना चहाची पार्टी दिली. त्या वेळीं गरुड यांनी गुणवर्णनपर

असें एक भाषण करून एक मानपत्रहि दिलें त्याविषयी गरुड यानीं लिहिलेलें पत्र मजजवळ आहे त्यांत नानांच्याविषयीं विद्यार्थ्यांच्या मनांत असलेल्या प्रेमादराचा उल्लेख आहे हे गरुड म्हणजे १९०९ पासून पुढें कांहीं वर्षे मुंबई कायदे-कौन्सिलचे सभासद व पुढें येथील लेजिस्लेटिव्हचे अध्यक्ष व शेवटीं संस्थान देवास येथें दिवाण होते

नाना हे केवळ विद्यार्थ्यांतच नव्हे तर ते ज्या शहरीं नोकरीस राहून त्या गांवांतील समाजालाहि मोठे प्रिय असत शहरांत पूर्वीचा सामाजिक क्लब नसेल तेथें तो काढण्याची ते खटपट करीत किंवा पूर्वीचा क्लब असल्यास त्याच्या सेक्रेटरीचें कामहि हळुहळू त्याजकडे येई सध्याकाळचा उरलेला सर्व वेळ ते अशाप्रकारच्या सार्वजनिक कार्यांत घालवीत सातारा येथील युनियन क्लबच्या स्थापनेचें कांहीं श्रेय त्यांनाच होतें, आणि त्याच्या स्मरणार्थ क्लबानें आपल्या जागेंत त्यांची तसबीर लावून ठेवलेली होती अवांतर वेळांत निरनिराळ्या विषयावरील पुस्तकें व वर्तमानपत्रें वाचणें ही त्यांच्या आवडीची गोष्ट होती ते सतत 'केसरी'चे वर्गणीदार असत आणि त्यांच्यामुळेच बी ए झाल्यापासून 'केसरी'च्या वाचनाचा नाद मला लागला

सातारा येथें एक लहानसें वाङ्मयचर्चामंडळ होतें त्यापुढें मधूनमधून एखादा निबंध लिहून वाचून दाखविण्याला मला ते आग्रह होऊन प्रोत्साहन देत सातारा येथील गवई नरहरबुवा मटंगे यांचा व नानांचा अत्यंत ऋणानुबंध मटंगे हे आपल्या विद्येंत निष्णात परंतु कुग्रामवस्तीमुळे मागसलेले. असें पाहून नाना यांनीं त्यांना अशी कल्पना सुचविली कीं, “मी कांहीं महिने रजा काढून तुम्हाला घेऊन कांहीं प्रमुख शहरीं हिंडतो तेथें तिकिट लावून तुमचे सार्वजनिक जलसे करतो म्हणजे तुम्हाला द्रव्यलाभ होईल आणि कीर्तिलाभहि होईल तुमच्या सेक्रेटरीचें काम मी निर्वेतन करीन ” मटंगेबुवा यांना ही कल्पना मानवली नाहीं. तिकिट लावून नाट्यगृहांत जलसे करण्याच्या कल्पनेनें त्यांच्या अंगावर शहारे आले आणि प्रयोग न होताच ती योजना निकालांत निघाली परंतु ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं गवई लोकांनीं तिकिटें लावून नाटकगृहांत किंवा सार्वजनिक जागेंत जलसे करण्याची कल्पना ४५ वर्षांपूर्वी प्रचलित नव्हती ती चालती आणि पुढें रूढ होणारी आहे असें अटकळ नाना यांनीं मात्र तेव्हांच बांधली होती.

नानाच्या विद्याव्यासंगात मुख्य दोन विषय असत. एक सहज सोप्या भाषेत लिहिलेले भौतिक शास्त्रावरील ग्रंथ. त्याची गोडी स्वत घेऊन ते विद्यार्थ्यांना ट्टि लावीत. आणि दुसरा विषय जुन्या मराठी कवींचें काव्य. या विषयाचें संशोधन करण्याचा त्यांना नाद असे. आणि या व्यासंगातच वाई येथील जुने सुप्रसिद्ध साहित्यिक रा. नाना गद्रे (महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग या पुस्तकाचे कर्ते) आणि कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचा आणि नानाचा स्नेह जमला तो अखेरपर्यंत टिकला. राजवाडे हे नानांना फार चाहत. आणि नानांनीच प्रथम सातारचे सुप्रसिद्ध इतिहासभक्त दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांच्या मध्यस्तीनें, राजवाडे यांना मुंबईचे दानशूर इतिहासभक्त शेठ पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांच्याकडून एक देणगी मिळवून दिली. तिचा उपयोग राजवाडे यांना आपल्या ऐतिहासिक पत्रांचा पहिला खंड छापण्याच्या कामीं झाला. नाना यांच्या बहुश्रुतपणामुळे आणि, विशेषत जुन्या मराठी कवितांच्या संशोधनाच्या आवडीमुळें सन १९०१ सालीं, मुंबई येथील निर्णयसागर छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी हे 'काव्य-संग्रह' नावाचें मासिक पुस्तक काढीत, त्याचें संपादकत्व नाना यांना देण्यांत आलें. या मासिकाचे पूर्वीचे संपादक नागपूर येथील विद्वान् शिक्षक वामन दाजी ओक होते. त्यांच्या नंतर ते काम कांहीं दिवस कै. प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू यांच्याकडे होतें. १८९७ च्या पुण्यातील शिवाजी उत्सवाच्या प्रसंगीं भानू यांनीं जें एक व्याख्यान दिलें त्यासंबंधीं त्यांच्यावर मुंबई सरकारचा राग झाला होता. आणि या रागाचें आपल्याकडून किंचित् परिमार्जन करावें म्हणून डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या चालकांनीं प्रो. भानू यांना कांहीं कालपर्यंत रजा घेण्यास भाग पाडलें होतें. या अज्ञात-वासाच्या काळात प्रो. भानू यांनीं भगवद्गीतेवरील मराठी भाष्य लिहिणे इत्यादि जे उद्योग केले. त्यांसारखाच काव्यसंग्रहाच्या संपादकत्वाचा एक उद्योग होता. पण पुढें भानू यांनीं तें काम सोडलें आणि त्यांच्याच शिफारशीनें नाना यांना ती जागा देण्यात आली. हें काम मृत्युपर्यंत त्यांच्याकडेच होतें.

या अवधींत नाना यांनीं काव्यसंग्रहाचें संपादकत्व चांगल्या रीतीनें केलेंच, पण याशिवाय जुन्या कवीसंबधानें संशोधनात्मक अशीं कित्येक पत्रे त्यांनी केसरींत वेळोवेळी प्रसिद्ध केलीं. वामन दाजी ओक यांनींहि आपलें काम चांगलें केलें होतें, परंतु त्यांत एक दोष असा असे कीं, ते मोरोपंतादि कवींच्या कविता सबंध ज्या टीपा म्हणून देत त्यांचें बाजवीहून फार मोठें बाळूड होई. 'मिया

८ रामसुतात्मज—विश्वनाथ, गोविंद शारयान हिंदी व मराठी मिश्रित सर्गस ७

९ दपका—चौर रामायणावर, अगस्तिशिदार्द, इंद्रजितमरण, लक्ष्मण सर्वादन, उद्योगपर्व

१० हरि विठ्ठल—'रासोत्सव' पद्यात्मक. वांही पदें हा कवि चद्रपुरानजीक अलीकडे कोळसा गारिता प्रसिद्ध असलेल्या बल्लाळपूरचा राहणारा होता. भवभूती येथचाच नसेल कशावरून ?

११ सुरहर—पद ५०

१२ आनदतनय—वाल्मीकी, राधाविलास वगैरे काहीं स्फुट प्रकरणे. या शिवाय आणखी एक योगवासिष्ठावर माधवदासकृत ओवीबद्ध टीका आहे. ही छापली गेली आहे व एक ज्ञानेश्वर महाराजांच्या अमृतानुभवावर संस्कृत समश्लोकी टीका रसमजरी, रसकल्लोल, अलंकार या तीन ग्रथावर मगरूळकरशास्त्री यानीं केलेली समश्लोकी टीका या कवीनें चित्रमीमांसा नावाचा एक सं. ग्रंथ लिहिला असून काव्यप्रकाशाचें मराठी पद्यांत रुपांतर केलें आहे. कळावें. वरील प्रकरणांपैकीं कोणतीं प्रकरण प्रसिद्ध आहेत तें कळवावें म्हणजे मग आपणाकडेस त्यांपैकीं कागद पाठविण्यास बरें पडेल

वर्धा,
ता १-१-४०४

आपला, अपरिचित,
माधव नारायण डाऊ

(हें गवेषणात्मक पत्र थोडें लांबट आहे तथापि तें सर्व देण्याचे कारण असें कीं, अद्यापिहि जुन्या मराठी काव्याच्या संशोधकांना कदाचित् त्यातील माहितीचा उपयोग होईल)

दुसरे गृहस्थ रा डी कृष्णराव हे मूळचे तेलगू गृहस्थ होते. तथापि नागपुराकडेच अनेक पिढ्यांची वस्ती झाल्यामुळें ते संस्कृतीनें महाराष्ट्रीय बनले होते. त्यांनीं नाना याच्याशीं काव्यसग्रहाच्या बाबतींत पुष्कळ महकारिता केली

ता २७ मार्च १९०२ रोजीं कोणी रा रा पुरुषोत्तम सखाराम भाडारी यांना पुण्याहून नानानीं एक पत्र लिहिलें त मला मिळालें आहे तें काव्यसग्रहसैबंधात आहे भांडारी यांना काव्यसग्रहाचा नवा संपादक कोण याची माहिती मागल्यानें, काव्यसंग्रहांत दुरुस्त्या व सुधारणा करण्यासबधाने त्यांनी एक सूचना

रूप पत्र केसरीकडे पाठवलें व केसरीकारांनीं तेंच माला याजकडे पाठवलें त्या पत्रास नानांनीं लिहिलेलें उत्तररूप पत्र हें मला मिळालेलें आहे त्यात ते लिहितात कीं, "काव्यसंग्रहाचे संपादक होऊन गेलेले कै ज. बा मोडक, वामन दाजी ओक व हरिपंत पंडित यांची योग्यता फार मोठी होती ओक याना अनेक सहाध्यायी व शिष्य मंडळींचें सहाय्य संपादनाच्या कामीं मिळे मराठी कवितेचा त्या मंडळींचा व्यासंगहि फार मोठा होता यामुळें अनेक इतरांच्या ओळखी होऊन त्याना सहाय्य मिळे मराठी कवितावाचनाचा माझा नाद अलीकडचा काहीं अप्रसिद्ध काव्यें मिळालीं ती टीपा देऊन पूर्वीचे संपादक कै गुर्जीकर याजकडे मी पाठविलीं तीं ध्यानीं आणून शेट तुकाराम जावजी यांनीं संग्रहाचें काम ह्यानीं घेता का म्हणून विचारलें प्रो रा रा भागवत याना शेटजींनीं विचारलें होतें परंतु त्यांनीं तें काम नाकारल्यामुळें माझ्यासारख्या नवशिक्या माणसाकडे विनंति आली म्हणून धाडस करून काम पत्करलें तरी या कामीं तुमच्यासारख्याची मदत मिळाल्यास मी तें भाग्य समजेन "

काव्यसंग्रहाच्या एकसेपावव्या अंकापासून नानांच्या संपादकत्वाचें काम सुरू झालें प्रथम हे काम स्वीकारण्याला ते हे सरकारी नोकर म्हणून त्याना परवानगी मिळेल कीं नाहीं याविषयीं शंका वाटत होती परंतु ती परवानगी पुढें मिळाली हळूहळू स्नेही मंडळींचें सहाय्यहि मिळू लागलें आणि नंतर संपादकत्वाचें काम अधिकाधिक चागलें होत जाऊन वर दर्शविल्याप्रमाणें अपरिचित वाचकाकडून काव्यसंग्रहाचें संपादकत्व चांगलें केल्याबद्दल अभिनंदनपत्रेंहि त्याना येऊ लागलीं त्यांच्या मृत्यूनंतर मंगळवार ता ६ सप्टेंबर १९०४ च्या 'केसरी'च्या अंकात त्यांच्या मृत्यूविषयीं केसरीकारांनीं खालील उद्गार काढले होते —

"धुळें हायस्कुलांतील शिक्षक व "काव्यसंग्रहा"चे संपादक रा रा नारायण चिंतामण केळकर, बी ए. यास धुळें येथें गेल्याने मागील सोमवारीं रात्रीं विषमज्वरानें देवाज्ञा झाली हें कळविण्यास फार दु ख वाटतें नारायणरावजींचा स्वभाव विनयशील, निगर्वी व मनमिळाऊ असून त्यांच्याशीं ज्यांचा ज्यांचा थोडाबहुत परिचय झाला असेल त्या सर्वांस त्यांच्या मृत्यूची बातमी ऐकून हळहळ वाटल्यावाचून राहणार नाहीं हायस्कूलांतील विद्यार्थ्यांस मेहनतीनें व शिस्तीनें शिकविण्याचें काम संभाळून त्याशिवाय त्यांनीं आपला राहिलेला फुरसतीचा वेळ वाचनांत

८ रामसुतात्मज—विश्वनाथ, गोपीचंद आख्यान हिंदी व मराठी मिश्रित राग सं ७

९ दयरा—चौक रामायणावर, जगदीशाष्टक, दुर्दैनिलमसर, लक्ष्मण सनावन उद्योगपत्र

१० हरि विठ्ठल— रामागर' पदात्मक काहीं पदें हा कवि चंद्रपुरा नजीक अलीकडे काव्यशास्त्रीता प्रसिद्ध असलेल्या बगळपूरचा राहणारा होता. भवभूता येथचाच नमन कशानहून ?

११ मुरहर—पद ५०

१२ आनंदतनय—वाल्मीकि राधाविलास वगैरे काहीं स्फुट प्रकरण या शिवाय आणखी एक योगवासिष्ठावर माधवदासकृत आवारद्ध टीका आहे हा छापून मागी आहे व एक ज्ञानेश्वर महाराजाच्या अमृतानुभवावर संस्कृत सम श्लोकी टीका रसमंजरी रसकल्लोळ अनंगरंग या तीन ग्रंथावर मगरुळकरशास्त्री यांनी केलेली समश्लोकी टीका या शिवाय चित्रमीमांसा नावाचा एक सं ग्रंथ लिहिला असून काव्यप्रकाशाचे मराठी पद्यात रूपांतर केलें आहे कळावे वरील प्रकरणांपैकी कोणतीं प्रकरणें प्रसिद्ध आहेत तें कळवावें म्हणजे मग आपणाकडेस त्यांपैकी कागद पाठविण्यास बरें पडेल

कळा
ता १५ ४ ०४

आपला, अपरिचित,
माधव नारायण डाऊ

(हें संशोधनात्मक पत्र थोडें लांब आहे तथापि तें सब दृष्ट्याच कारण असें कीं अद्यापिहि जुन्या मराठी काव्याच्या संशोधकांना कदाचित् त्यातील माहितीचा उपयोग होईल)

दुसरे गृहस्थ रा डी कृष्णराव हे मूळचे तरुण गृहस्थ होते तथापि नाग पुराकडच अनेक विद्यांची वस्ती झाल्यामुळे ते सरस्वतीन महाराष्ट्रीय बनले होते त्यांनीं नाना यांच्याशी काव्यसंग्रहाच्या बाबतीत पुष्कळ सहकारिता केली

ता २७ मार्च १९०२ रोजीं कोष्टी रा रा पुरुषोत्तम सखाराम भाडाग यांना पुण्याहून नानांनीं एक पत्र लिहिलें तें मला मिळालें आहे तें काव्यसंग्रह पत्रधानें आहे भाडारी यांना काव्यसंग्रहाचा नवा संपादक कोण याची माहिती नसल्यास, काव्यसंग्रहांत दुरुस्त्या व सुधारणा करण्यासंबंधानें त्यांनी एक सूचना

रूप पत्र केसरीकडे पाठवलें व केसरीकारांनीं तेंच नाना याजकडे पाठवलें त्या पत्रास नानांनीं लिहिलेलें उत्तररूप पत्र हें मला मिळालेलें आहे त्यांत ते लिहितात कीं, "काव्यसंग्रहाचे संपादक होऊन गेलेले कै ज बा मोडक, वामन दाजी ओक व हरिपंत पंडित यांची योग्यता फार मोठी होती ओक यांना अनेक सहाध्यायी व शिष्य मंडळींचें साहाय्य संपादनाच्या कामीं मिळे मराठी कवितेचा त्या मंडळींचा व्यासंगहि फार मोठा होता यामुळें अनेक इतरांच्या ओळखी होऊन त्यांना साहाय्य मिळे मराठी कवितावाचनाचा माझा नाद असतां काहीं अप्रसिद्ध काव्यें मिळालीं तीं टीपा देऊन पूर्वींचे संपादक कै गुर्जीकर याजकडे मी पाठविलीं ती ध्यानीं आणून शेट तुकाराम जावजी यांनी समग्राचें काम हातीं घेतां का म्हणून विचारलें श्री रा रा भागवत यांना शेटजींनीं विचारलें होतें परंतु त्यांनीं तें काम नाकारल्यामुळें माझ्यासारख्या नवशिक्या माणसाकडे विनंति आली म्हणून धाडस करून काम पत्करलें तरी या कामीं तुमच्यासारख्यांची मदत मिळाल्यास मी तें भाग्य समजेन "

काव्यसंग्रहाच्या एकशेपाचव्या अंकापासून नानांच्या संपादकत्वाचें काम सुरू झालें प्रथम हें काम स्वीकारण्याला ते हे सरकारी नोकर म्हणून त्यांना परवानगी मिळेल कीं नाहीं याविषयीं शंका वाटत होती परंतु ती परवानगी पुढें मिळाली हळुहळू स्नेही मंडळींनें साहाय्यहि मिळूं लागलें आणि नंतर संपादकत्वाचें काम अधिकाधिक चांगलें होत जाऊन वर दर्शविल्याप्रमाणें अपरिचित वाचका कडून काव्यसंग्रहाचें संपादकत्व चांगलें केल्याबद्दल अभिनंदनपत्रेंहि त्यांना येऊं लागलीं त्यांच्या मृत्यूनंतर मंगळवार ता ६ सप्टेंबर १९०४ च्या 'केसरी'च्या अंकांत त्यांच्या मृत्यूविषयीं केसरीकारांनीं खालील उद्गार काढले होते —

"धुळें हायस्कुलातील शिक्षक व "काव्यसंग्रह"चे संपादक रा रा नारायण चिंतामण केळकर, बी ए यास धुळें येथें गेल्याचे मागील सोमवारी रात्रीं विषमज्वरानें देवाज्ञा झाली हें कळविण्यास फार दु ख वाटतें नारायणरावांचा स्वभाव विनयशील, निगर्वी व मनमिळाऊ असून त्यांच्याशी ज्याचा ज्याचा थोडाबहुत परिचय झाला असेल त्या सर्वांस त्यांच्या मृत्यूची बातमी ऐकून हळहळ वाटल्या वाचून राहणार नाहीं हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांस मेहनतीनें व शिस्तीनें शिकविण्याचें काम संभाळून त्याशिवाय त्यांनीं आपला राहिलेला फुरसतीचा वेळ वाचनांत

घातला वरी, आणि शिवाजी उत्सव किंवा राष्ट्रीय सभेहून परत आलेल्या प्रति-निधींच्या स्वागताच्या सभा यांची व्यवस्था करी. माझ्या तरुणपणच्या हौसेच्या गोष्टी मी एल्एल्. बी. होण्याच्या पूर्वीपासून त्यांना घरीं व बाहेर दिसत. यामुळे मी वकिलीपेशाहि अशा आडधंद्यास अधिक उपयोगी असें त्यांना महत्त्वाचें वाटत असावें. आप्पासाहेब यांना अशा विषयाची गोष्टी कमी वर्तमानपत्राचा धंदा अस्थिर आणि त्यांत संकट फार असें त्यांना वाटे, तें योग्यच होतें. पण सरकारी नोकरी संबंधानें माझ्या दोघा वडील भावांत जो मतभेद होता तोच त्यांच्या या वादांत मी पुढें काय करावें याविषयीं दिसून येई. मी 'केसरी-मराठ्या'चा संपादक होऊन निभावून निघालों याविषयीं नानांनीं मला लिहिलेलें अभिमानपुरस्सर अभि-नंदनाचें पत्र मजजवळ आहे. घरांतील इतरांना या दीड वर्षांच्या दिव्यांतून मी निभावलों इतकाच मुख्य आनंद. पण नानांना विशेष आनंद हा कीं, मी नुसता निभावलों इतकेंच नव्हे तर एकदम नावारूपासहि आलों. पुण्याच्या समाजांत पुण्याच्या वातावरणांत हिंडणाफिरणारे, राजकारणाच्या धडपडींतहि त्यांचे कांहीं मित्र असत. यामुळे मी पुणें सोडावें असें त्यांचें मुळींच मन नव्हतें. इतकेंच काय, पण स्वतः त्यांनाहि एखादी खासगी मनाजोगी व टिकाऊ नोकरी मिळती तर त्यांनीं ती पत्करली असती व सरकारी नोकरी सोडून दिली असती असें मला वाटतें. ते मितव्ययी नव्हते. पगार किती मिळतो यापेक्षां त्यांचे फार लक्ष नसे. परोपकारबुद्धि दांडगी. यामुळे त्यांचा खर्चापायीं ओढ होई. तथापि कोणाच्या कर्जांत न राहतां त्यांनीं संसार केला. एका विमाकंपनीपेक्षां त्यांना आपल्या मुलांकरितां अधिक कांहीं ठेवतां आलें नाहीं.

वडील बंधु आप्पासाहेब—माझ्याहून वडील बंधु म्हणजे ती. महादेव चिंतामण ऊर्फ आप्पासाहेब केळकर, यांचा जन्म कोंकणांत १८६८ सालीं झाला. त्यांची व नाना यांची मुंज कोंकणांतच फार लहानपणीं झाली. माधवराव नानांपेक्षां वयानें दोन वर्षांनीं लहान होते तरी दोघांचेंहि शिक्षण एकाच इयत्तेंत चाललें होतें. १८८४ सालीं माधवराव मॅट्रिकमध्यें नापास झाल्यानें दोघांची जोडी फुटली. त्यांनीं कोल्हापूर येथें राजाराम कॉलेजांत पी. ई. ची व फर्स्ट बी. ए. ची परीक्षा देऊन पहिली स्कॉलरशिप मिळवून मुंबईस १८८९ सालीं विल्सन कॉलेजमध्यें बी. ए. च्या अभ्यासाकरितां ते दाखल झाले. बी. ए. च्या परीक्षेत ते दुसऱ्या क्लासांत येऊन भौतिक-शास्त्र या विषयांत मुंबई युनिव्हर्सिटींत ते पहिले आल्यामुळें वासुदेव जगन्नाथ नाशकी

२५० रुपयाची शिष्यवृत्ति त्याना मिळाली 'दक्षिणा फेलोशिप'हि हक्कानें मिळव-याची, पण डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल रोल्वी यानी तत्त्वज्ञान विषय घेऊन पास झालेला मनुष्यच मला फेलो हवा असा आग्रह धरिला म्हणून ती मिळाली नाहीं. पण पुढील वर्षी अहमदावाद येथील गुजराथ कॉलेजमध्ये संस्कृत असिस्टंटची जागा रिकामी झाली ती घेता कां असें आप्पा याना विचारण्यांत आलें व त्यानीं ती घेतली. वास्तविक त्यांचा ऐच्छिक विषय सायन्स आणि शिकविण्यास मिळालेला विषय संस्कृत ! तथापि परिश्रम करून त्यानीं संस्कृत विषय शिकविला शिवाय तेथील मुख्य प्रोफेसर आबासाहेब काथवटे हे सभाळून घेणारे असे होते यामुळे पहिली सहा महिन्याची 'लेक्चररशिप' चागली निभावून आणखी एक वर्षाकरिता ती वाढविण्यात आली जाता जाता हे सागती कीं, अमदाबादच्या या जागेवर आप्पा जाण्यापूर्वी प्रोफेसर विजापूरकर हे होते परतु ते कोल्हापूरचे रहिवासी व कोल्हापुरच्या राजाराम कॉलेजातच प्रोफेसरीची जागा मिळाली तर त्याना अधिक इष्ट होती, व या सुमारास प्रयत्न करून त्यांनीं ती मिळवलीहि. आणि विजापूरकर मडळी आणि आम्ही मडळी याचा पूर्वीपासून स्नेह असल्यामुळे अहमदाबादच्या जागेची सूचना विजापूरकरानींच आप्पा याना केली.

असो अहमदाबाद येथील नोकरीची मुदत वाढली तरी ती दोन वर्षाहून अधिक टिकणें शक्य नाहीं म्हणून रेव्हिन्यू खात्यातच शिरावें व तेंहि लवकर शिरावें म्हणजे पुढे बस्तान चागलें बसेल असा विचार करून त्यानीं रेव्हिन्यू खात्याकडे ठिकठिकाणी अर्ज केले एलएल् बी व्हावयाचे नाहीं हे त्याचे पक्के ठरलेलेंच होतें पण या सुमारास दक्षिण भागाचे एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर रा. ब सिताराममपत पटवर्धन यानी आप्पाना रत्नागिरी हायस्कूलमध्यें सायन्स टीचरची ७५ रु ची जागा देऊ केली तीहि त्यानीं घेतली नाहीं आणि रेव्हिन्यू खात्यात मिळालेली ३० रुपयाचीच जागा पत्करली.

प्रथम त्याची नोकरी दापोली, मालवण वगैरे भागात झाली यावेळीं हिंडण्या-फिरण्याचें काम असल्यामुळें त्याना मुक्काम पडेल तेथें आपल्या हातानें स्वयपाक करून जेवावें लागे पण हायर-लोअर परीक्षा देऊन मध्यभागात त्यानीं बदली करून घेतल्यावर लवकरच त्याना अव्वल कारकुनीची व नतर डेप्युटी चिटणीसीची जागा मिळून अवघ्या पाच-सहा वर्षांत ते ॲक्टिंग मामलेदार झाले दुष्काळ, प्लेग,

सब्डेसेटलमेंट वगैरे सर्व प्रकारचीं रेव्हेन्यू खात्यातील काम त्यानीं केलीं क्रमानें ते फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेट व फर्स्टग्रेड मामलेदार होत गेले आणि १९०९-१० चे सुमारास त्याना डेप्युटी कलेक्टरची जागाहि हक्कानें मिळावयाची पण येथें एकप्रकारें मी त्याना आडवा आलों तो असा कीं, त्या सुमारास मी 'रिफॉर्मर मराठ्यां'च्या संपादक या नात्यानें सरकाराच्या पूर्ण अवकृपेस पात्र होऊन माझें नाव ब्लॅक लिस्टांत पडून शिवाय हायकोर्टाच्या बदनामीबद्दलहि माझ्यावर खटला होऊन मला शिक्षा झाली अशा मनुष्याचा भाऊहि सरकारास अप्रिय होणारच म्हणून आप्पा याना डेप्युटी कलेक्टरची जागा देऊं नये असें सरकारानें अंतस्थ ठरविलें. वास्तविक ते आपल्या कामांत अगदीं चोख व निरपवाद असत आणि जो मनुष्य फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेट व मामलेदार म्हणून नोकरीत राहू शकतो तो डेप्युटी कलेक्टर झाला म्हणून सरकारचें काय बिघडतें ? पण नाहीं वडयाचें तेल वांग्यावर काढावें आणि मनातला द्वेष एका कारणाचा तो दुसऱ्या रीतीनें उगवून घ्यावा ही सरकारची रीत प्रसिद्धच आहे त्याप्रमाणें या गोष्टी त्यानीं केल्या

१९०९ सालीं या गोष्टीची उघड वाच्यता झाली माझा नियमच असा असे कीं, मी दरवर्षी त्यांच्या गावीं त्याना भेटण्याला काहीं दिवस जात असे व रहात असे परंतु मी असाहि नियम केला होता कीं, अशा भेटीच्या प्रसंगीं किंवा एरवींहि ते मामलतीवर असतील त्या तालुक्यांत माझी राजकीय स्वरूपाची चळवळ कोणत्याहि प्रकारें करावयाची नाहीं कारण तिची बाधा त्याना सहजच होणार तथापि इतक्यानें हि सरकारचें समाधान होत नव्हतें १९०९ सालीं नगरजवळ येथें त्याजकडे चार दिवस राहण्यास मी गेलों तो दिवाळीच्या निमित्तानें याचा रिपोर्ट वर जाताच रेव्हेन्यू कमिशनर यानीं आप्पांना लिहून कळविलें कीं, "तुमचे बंधु हे जहाल राजकारण करणारे संपादक व एक पुढारी आहेत. उलट तुम्ही आपल्या तालुक्यापुरते सरकारचे सर्वाधिकारी व प्रतिनिधि आहा तेव्हा सरकारास अप्रिय असलेल्या अशा जहाल पुढाऱ्यानें तुमच्या घरीं रहावें यामुळें तालुक्यांतील लोकांचा सहजच गैरसमज होतो तरी अशी गोष्ट तुम्ही कां करूं देतां हें कळवा " त्याला आप्पा यानीं टाळें उत्तर दिलें कीं, " माझे बंधु हे हितसंबंधाच्या सर्व दृष्टीनें अगदीं वेगळे आहेत ते फक्त माझे बंधु म्हणून खाजगी रीतीनें मला भेटावयास येतात, पण त्यांच्या मुक्कामांत किंवा माझ्या तालुक्यांतहि त्यानीं आपली कोणतीहि चळवळ करूं नये असें आमचें ठरलें आहे व तो नियम ते आजवर पाळीत आले आहेत. उलट

माझें सरकारी काम मी कसें करतों हेंहि आपणास माहीत आहे. त्याने स्वतंत्र रीतीनें चालविलेल्या उद्योगाचें बरेवाईट फळ तो भोगील. पण ती गोष्ट माझ्या बढतीच्या मार्गांत का यावी ? मी जर आपलें सरकारी काम योग्य प्रकारें करीत आहे तर माझी हक्काची बढती सरकारनें मला देणें हेंच न्यायाचें होईल. आम्ही एका आईबापाचे मुलगे. सख्खे भाऊभाऊ. हें नातें आम्ही तोडूं म्हटलें तरी तुटणार नाहीं व मी तें तोडूं इच्छीतहि नाहीं." या सरळ स्पष्ट खुलाशाला कमिशनर यांना उलट कांहीं लिहितां येईना.

परंतु युक्तिवादाला सरकार अडलें म्हणून त्याची दृष्टि साफ झाली असें मात्र घडलें नाहीं. आणि बंधूच्या नांवावर पडलेला काट निघाला नाहीं. या गोष्टीमुळें खालचे पांच-चार मामलेदार वरती मिळून डेप्युटी कलेक्टर झाले. नंतर पूर्व-खानदेशचे कलेक्टर यांनाच ही गोष्ट न पटून त्यांनीं सरकारांत तक्रार केली व हा अन्याय दूर व्हावा असा आग्रह धरिला. यामुळें आप्पा यांना अखेर डेप्युटी कलेक्टरची जागा मिळाली. मात्र खालचे नंबर वर गेल्यामुळें त्यांना ६०० सहाशे रुपये पगारावरच पेन्शन घ्यावें लागलें व पेन्शनीच्या रकमेंत ५०-७५ रुपयांचें कायमचें नुकसान झालें. सर्वांत वडील बंधु नाना हे निवर्तल्यामुळें वडीलकीचा मान आणि एकंदर कुटुंबाचा आधार होण्याची जबाबदारी आप्पा यांजवर पडली. पण ती त्यांनीं चांगली संभाळली. माझ्यामुळें त्यांचें नुकसान झालें ही गोष्ट माझ्या मनाला खात असे, पण त्याला माझा इलाज नव्हता. ही गोष्ट स्वतः आप्पा जाणत असल्यानें ती गोष्ट त्यांनीं मला भासू दिली नाहीं. उलट आमच्या कुटुंबापैकीं एक तरी मनुष्य केसरी सारख्या पत्राचा संपादक होतो व सार्वजनिक कार्यांत पुढारीपण घेतो या गोष्टीचें त्यांनीं भूषणच मानलें. पेन्शन घेतल्यावर त्यांच्या अंगी सार्वजनिक कामांचीहि गोडी असल्याचें दिसून आलें आहे. शिवाय उत्कृष्ट सल्लागार व स्नेही या त्यांच्या गुणामुळें धुळें-अमळनेरचे श्रीमंत प्रतापशेट यांनीं त्यांना अनेक वर्षें धुळें येथील गिरणी कंपनीच्या ऑफिस सुपरिन्टेन्डेन्टचे जागीं नेमून घेतलें आहे. ते कौन्सिल निवडणुकीलाहि एकदां उभे होते. परंतु तींत यश आलें नाहीं.

आप्पा यांचें तिसरें कुटुंब सौ. गिरजाबाई या आजच्या पिढींतील एक विदुषी म्हणून मानल्या जातात. त्यांचें मूळ शिक्षण बडोद्यांत गुजराथी भाषेतून झालें. तथापि त्यांची नैसर्गिक बुद्धिमत्ता, भाषासरणी आणि वाङ्मयविषयाची आवड

यामुळे मराठींत त्यांनीं कांहीं ग्रंथ लिहिले आहेत. आणि स्त्रीवर्गासंबंधीं जाहीर सभा, संमेलनें इत्यादि प्रसंगीं अध्यक्ष होऊन आपले विचार स्त्रीवर्गापुढें मांडण्याचें काम त्यांनीं बरेंच केलें आहे. लेखनाप्रमाणें वक्तृत्वाची कलाहि त्यांना चांगली साध्य झालेली आहे. त्यांची राहणी या सुधारलेल्या काळांतील स्त्रीसारखी दिसत असली तरी त्यांचे विचार जुन्यानव्याचा मेळ घालण्याचेच असतात.

माझी पत्नी—आतां शेवटीं माझें कुटुंब सौ. दुर्गाबाई हिच्या संबंधानें दोन शब्द लिहितो. माझे सासरे मोरोपंत पेंडसे हे दापोली तालुक्यांतील मुर्डी गांवचे रहिवासी. त्यांनीं पुण्यांतील ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षण घेतल्यावर मोडलिंबास शाळामास्तरची नोकरी धरली. तेथें ते व आमचे वडील यांचा स्नेह जमून एकाच घरांत राहूं लागले. पुढें वडिलांची बदली मिरजेस झाली. त्याच्या पाठोपाठ त्यांचीहि बदली मिरजेच्या मराठी शाळेवर होण्याचा योग आला. तेथें आमच्या प्रमाणें त्यांनाहि पटवर्धनांच्या वाड्यांत बिऱ्हाडास जागा मिळाली. आणि आम्ही इतके निकटवर्ती राहिलों कीं, बिऱ्हाडांतील आमचें हें समाईक कुटुंब आहे असा भास व्हावा. या ऋणानुबंधांतून सहजच सोयरिकीची कल्पना निघाली, आणि ती योग्य वेळीं फलास आली. १९३७ सालीं आमच्या लग्नाला पन्नास वर्षें झालीं. त्याची ज्युबिली आम्ही मन समारंभानें केली. औपचारिक असें कांहीं केलें नाहीं

माझी बायको लहानपणीं शाळेंत गेलेली नव्हती. तिनें प्रौढपणीं आपली साक्षरता आमच्या बहिणींबरोबर घरच्या घरींच संपादन केली. पुढें धार्मिक ग्रंथ वाचनाच्या गोडीनें ती वाढली, आणि आतां तर वर्तमानपत्रें वाचणें किंवा वाचून घेणें केल्याशिवाय तिचा एकहि दिवस जात नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्थूल ढोबळ राजकारणाशीं तिचा बराच परिचय झाला आहे. ती टिळकांची अत्यंत अभिमानी असून त्यांच्या स्मृतिदिवशीं ती तळेगावच्या बांगड्या आणून सुवासिनींना वाटीत असते. स्वदेशीविषयीं तिचा बराच कटाक्ष आहे. तसेंच पुण्यांतील गोवर्धन संस्थेशीं तिचा इतका जिव्हाळा आहे कीं, मजकडून १९३२ सालीं तिनें एक हजार रुपयांची देणगी गोरक्षण मंडळास देवविली. आणि मंडळाच्या कार्यकारी मंडळाची ती प्रमुख सभासद आहे. गांवांत, विशेषतः टिळक-स्मारक मंदिरांत, भरणाऱ्या पुष्कळशा सभांना व्याख्यानांना ती हजर राहते. नवरा पुढाऱ्यांच्या सभांचें अध्यक्षस्थान घेण्यास लागतो त्याप्रमाणें बायकाहि तिला स्त्रियांच्या सभांचें अध्यक्ष

स्थान घेण्याला निमत्रण करितात त्याचे मान तिला बरेच अवघड वाटते. कारण सभांतून भाषण करण्याचा तिला अभ्यास नाहीं. ती मला म्हणते "तुमच्यामुळे या अध्यक्षपदाची आपत्ति मजवर येते!" मीहि म्हणतो "मी विद्वान होण्याला श्रम केले ते तरी तुझे गाचले! आयते मोठेपण मिळते ते तुझ्या देवाची कृपा म्हणून. आता कसे तरी पे झाले!" ती अत्यत सनातनी वृत्तीची आहे आणि एका शब्दात मी प्रांजलपणे असे सांगू इच्छितो कीं, आमच्या घरात नित्य नैमित्तिक कृत्ये चालून त्याला सनातनी वळणाचे जे स्वरूप दिसतें ते सर्व तिच्यामुळे आहे. तिला मी घरच्या 'विशप' किंवा धर्माध्यक्ष म्हणत असतो पण नुसते म्हणतो असे मात्र नव्हे तर तिने योजलेल्या कोणत्याहि धर्मकृत्याला मी मोडता घालीत नाहीं व खर्चाला नाहीं म्हणत नाहीं एखाद्या धार्मिक कृत्यात औपचारिक रीत्या जातीने मला भाग घ्यावा लागला (उदाहरणार्थ, सोवळे नेसून पुण्याहवाचन करावें लागलें) तरी तो मी घेतो ती देवपूजेप्रमाणें पितृपूजकाहि आहे. श्राद्ध-पक्षाच्या तिथींची आठवण ती माझ्यापेक्षां अधिक ठेवते व मजकडून सर्व कर्म यथासाग करवून घेते. अशा कामीं मला मनातून केव्हा कंटाळा आला तरी मी तो तिला जाणवूं देत नाहीं व तिला जाणवला तरी ती त्याची ओळख मला देत नाहीं.

घरातील धर्माचारासबधाने तिच्यामाझ्यामधले तह हे राष्ट्राराष्ट्रांतील तहापेक्षा अधिक विश्वासाने पाळले जातात! उलट कालमान लक्षात घेण्याचें तारतम्य तिनेंहि सभाळलें आहे. म्हणजे स्वतः ती कितीहि कडकडीत रीतीनें आपलें सोवळेओवळें सभाळीत असली तरी, माझ्या सार्वजनिक सबधाने घरीं जरी एखादा, तिला धारणारा, अनाचार घडत असला तरी ती त्यात लक्ष घालीत नाहीं. यामुळें माजघरात माझ्या पक्तीला कोण जेवायला बसला याची पृच्छा न करिता माझ्यावरोबर त्याला वाढणें आणि त्याचें उष्टे खरकटें काढणें हें देखील ती बिनतक्रार करिते. माझ्या घरीं अस्पृश्य व मुसलमानहि अशा रीतीनें जेऊन गेले आहेत व त्याना तिने स्वतः वाढलें आहे घरीं जेवायला कोण येणार याचा सुगावा मात्र मी तिला आगाऊ देतो. आणि तो दिला म्हणजे ती इतकेंच करिते कीं, माजघरात पानें माडण्याऐवजीं बाहेर ओटीवर माडते. आणि अपमानास्पद भेद तर दिसून न पडावा, आणि शास्त्राने सवलत दिल्याप्रमाणे निरनिराळें कोन साधले असता पगत एकच पण पानें तर विभक्त राहावी अशी मांडणी ती करते आम्हा

नवरानायकांच्या धर्मकल्पनांच्या विरोधानें अशा रामजूनदारपणाचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न आम्ही आजवर केला व तो चांगला यशस्वीहि झाला. तिच्या आग्रहामुळें मी स्नानानंतर देवापुढें बसून गंधफूल वाहतो, आणि देवाला नमस्कार करण्यात तत्त्वभ्रष्टता पदरीं येते असें मानण्याइतका प्रतिनिविष्ट सुधारक किंवा नास्तिक मीहि मनानें नाहीं ! तिच्याच प्रेरणेनें मी एकादशीचा उपवास करितो, मात्र थट्टेनें तिला म्हणतो कीं, "एकादशी केल्यानें आयतें अन्नवैचित्र्य लाभतें त्यांत माझें काय जातें ? तू उपवास सांगशील तितके करीन." माझीं सुधारणावादी मतें तिला माहीत आहेत, तथापि मी अभक्ष्य-भक्षण, अपेय-पान करीत नाहीं हें तिला पूर्ण माहीत आहे. आणि मी विलायतेला दोनदा गेलों असतां हे आचारव्रत मी निश्चयानें पाळलें अशी तिची यथार्थ खात्री पटलेली आहे. यामुळें गौण धर्माचारांत मी कुचराई करीत असलों तरी मुख्य हिंदुधर्मतत्त्वांत मी तिच्या मताचा आहे या जाणिवेनें तिला समाधान होतें. घरीं पाहुणे येतात त्यांच्यात डॉ. मुंजेपासून बापूजी अण्णांपर्यंत वैचित्र्य आढळतें. पैकीं मुंजे यांची दाढी आणि अभक्ष्य-भक्षणाची अपकीर्ति माहीत असल्यामुळें, आणि अणे यांची स्नानसंध्या पोथीवाचन जप हीं प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें, ती पाहुण्यापाहुण्यांत मनानें भेद देण्याला शिकली आहे ! परदेशगमनावरील बहिष्कार तिनें आतां पूर्ण उठविला आहे. आणि मी विलायतेहून व आमची मुलगी युरोपाहून जाऊन आली तेव्हां तिनें प्रायश्चित्ताचा आग्रह धरला नाहीं. पुनर्विवाहित स्त्री-पुरुषांवरच्या बहिष्काराची तीच गोष्ट. ती पुनर्विवाहाच्या प्रचारार्थ भरलेल्या सभेला जावयाचें टाळील, पण पुनर्विवाहित प्रो. कर्वे घरीं आले तर त्यांना नमस्कार करील.

असो. मनुष्य श्रद्धाळू नसला तरी त्याचे म्हणून कांहीं वाहीं विश्वास असतात. स्वतः माझा असाच एक विश्वास आहे, आणि तो मी मुलांना सांगत असतों कीं, माझा जो उत्कर्ष झाला आणि कौटुंबिक सुस्थिति लाभली तिला कारण माती बायको आहे. अशा कामीं पायगुण म्हणतात तो खरा असेल तर तो तिचा आहे. हें श्रेय मी तिलाच कां द्यावें हें मला समजून सांगतां येणार नाहीं. पण अशी माझी भावना आहे खरी. माझ्या बायकोला चांगलें अक्षर काढता येत नाहीं, शुद्ध लेखनाच्याहि चुका होतात, म्हणून ती स्वतः फारशीं पत्रें लिहीत नाहीं. मुलामुलींकडून लिहवितें. यामुळें तिनें मला स्वतः लिहिलेलीं पत्रें फारच थोडीं. पण १९११ सालीं मी विलायतेंत असतांना तिनें स्वतः हातानें लिहिलेलें एक पत्र मजजवळ

आहे तें खालीं देतों, म्हणजे तिच्या मनाची ठेवण कळून येईल. तें पत्र असें:—

" छ. सा. नमस्कार विज्ञापना विशेष

आमच्या सर्वांच्या प्रकृति चांगल्या आहेत. हल्ली माझ्या डोळ्यापुढें सारखें इंग्लंड दिसत असतें. कारण माझा देह इथे आहे पण आत्मा तिकडे आहे अशी कांहीं मेली माझी विचित्र स्थिति होते. आपण मुंबईस जातेवेळेस कोणी डोळ्यास पाणी येऊ द्यावयाचें नाहीं असा सर्वांनीं निश्चय केला होता, व तो परमेश्वर कृपेनें त्या वेळेस शेवटासहि गेला. " मुंबईला सर्व मुलें गेलीं पण तुम्ही कां गेला नाहीं ?" म्हणून मला पुष्कळांनीं विचारलें. त्यांस मी असें सांगितलें की, मी कांहीं जगाच्या दृष्टीनें पुढें आलेली नाहीं. स्वाभाविक प्रेम मनांतच राहील असे नाहीं. तें डोळ्यांवाटे बाहेर पडून समुद्राला मिळावयाचें ! हा फार्स न व्हावा ! दुसऱ्याची मनःस्वस्थता मोडूं नये हीच माझी इच्छा आहे. इंग्लंडला पोंचल्याची तार येईपर्यंत अगदीं चैन पडलें नाहीं. आम्ही व श्रीधर साताऱ्याला गेल्यावर त्यांची रा. बापू व सौ. ताई ही मंडळी तेथें जमली होती. तेव्हां मी कांहीं दिवस तिकडे जावें कारण माझ्या आवडत्या विषयाची—वेदांताची—तेथें विशेष चर्चा चालते, म्हणून सर्वांनींच आग्रह केला. म्हणून मी साताऱ्यास गेले होते. त्यांच्या घरांतले प्रेम व एकदिल पाहून फार आनंद झाला. पंधरा दिवस फार लवकर गेले. चि. श्रीधर अजून तेथेंच आहे. पुण्याची हवा चांगली झाली म्हणजे येईन म्हणतो. आपणा सर्वांच्या प्रकृति चांगल्या आहेत व काम जोरांत चाललें आहे हें ऐकून मनाला फार आनंद झाला. आपल्याला 'युरोपियन नोकर' वगैरे ठेवण्याचे हक्क हिंदुस्थानांत मिळाले पाहिजेत ! त्याबद्दल प्रयत्नहि चालू आहे. ईश्वर करो व ती. टिळकांच्या हयातींत आपले हक्क आपल्याला मिळोत एवढीच ईश्वराशीं माझी प्रार्थना आहे. आमचें जेवण, चहा, *कथा*, *पुराण* वगैरे व्यवसाय बरोबर चालले आहेत. आमचें स्वराज्य आम्हाला इथेंच मिळालें आहे ! पण आमच्या वेदान्तचर्चेत आज असा विषय निघाला होता की, मनुष्य चवदा विद्या व चौसष्ट कला शिकला तरी भगवंतांनीं अर्जुनाला, राजगुह्य-आत्मविद्या प्राप्त करून घेतल्याशिवाय मनुष्यजन्माचें मुख्य कर्तव्य राहतें असें सांगितलें ! कायदरेताई हल्ली येथेंच आहेत. आमच्या वेडेपणामुळें आमची चर्चा बरीच चालते व वेळ गमतीनें जातो. नरसिंगराव तिकडे कांहीं दिवस चला असे त्या म्हणतात. मी त्यांना असें सांगितलें कीं, आम्ही

येऊ तेव्हा आम्ही उभयतां येऊ मी एकटी येणार नाहीं ईश्वरइच्छेप्रमाणें घडेल सर्वच गोष्टी अनिच्छेनें प्राप्त होतात त्यांत कोणताहि ठेवा मिळून जाईल यात शंका नाहीं हेंच पत्राचें चव्हाट वाचावयाचा कंटाळा येईल व सार्वजनिक कामाला उशीर होईल म्हणून पत्र पुरें केलें आहे प्रकृतीला फार जपावें इकडील काळजी करू नये '

मिरजेचा ऋणानुबंध—ही कौटुंबिक हकीकत सांगितल्यानंतर मिरजे संबंधीं दोन शब्द लिहावेसे वाटतात ते लिहितो १८९१ सालीं मी बी ए झाल्यापासून मिरजेचा व आमचा प्रत्यक्ष संबंध सुटला आमचें तेथें घरदार असें काहींच नव्हतें कोठन असणार ! या नंतर आमचे चुलते केशवराव हे, त्यांच्या आजाराला साताऱ्याच्या थंड हवेपेक्षा मिरजेची हवा चांगली म्हणून तेथेंच राहिले मरेपर्यंत ते मिरजेसच व आजारीच होते त्याच्याशिवाय आमचे आप्त काहीं तेथें रहात होते यामुळें आमचें जाणें-येणें मिरजेस होई पण पुढें पुढें हळूहळू ही आप्तांचीं कुटुंबें नामशेष झालीं किंवा त्यांनीं स्थलांतर केलें यामुळें केवळ सार्वजनिक कामानिमित्त काय तो मी मिरजेस जातो येतो तथापि मिरज संस्थानचे अधिपति श्री बाळासाहेब आणि त्यांचे युवराज श्री तात्यासाहेब यांनीं आमचा ऋणानुबंध कायम ठेवला श्री बाळासाहेब यांना लो टिळकांचा मोठा अभिमान, आणि मी टिळकांसंनिध म्हणून मलाहि त्या जुन्या ऋणानुबंधांत या नव्याची भर पडली दडपशाहीच्या काळांतहि सरकाराशीं प्रसंग पडल्यास टिळकांविषयींचें आपलें प्रेम व्यक्त करण्यास श्री बाळासाहेबांनीं कधीं माघार घेतली नाहीं तसेंच एकदां चालसालील राजकीय चळवळ करणाऱ्या लोकांची यादी पोलिटिकल खात्यानें तयार करून सर्व संस्थानांप्रमाणे मिरजकरांकडे पाठविली, आणि या यादींतल्या लोकांना मिरजेंत येण्याला निदान व्याख्यान वगैरे देण्याला, प्रतिबंध करा असें हुकुमवजा सरक्यूलर पाठविलें परंतु श्री बाळासाहेब यांनीं पो ए यास कळविलें कीं बाकीच्या नावाबद्दल माझा काहीं आग्रह नाहीं, परंतु केळकराच्या बाबतींत नियंत्रण घालावयाला मी तयार नाहीं ते त्यांच्या वडिलांपासूनचे माझ्या पदरचे व ऋणानुबंधी आहेत, तसेच मिरजेस ते कोणतीहि आक्षेपार्ह चळवळ करणार नाहींत असा माझा विश्वास आहे आणि हा त्यांचा आग्रह पो ए नें मान्य केला १८९९ सालीं मी मिरजेस मुनसफी पत्करीन किंवा नाहीं अशी खासगी विचारणा मला करण्यांत

आलीं होतीं, परंतु मला केसरीकडील नोकरी सोडून जावयाचें नाहीं म्हणून मी नाहीं म्हटलें. या गोष्टीची बातमी (म्हणजे रास्त्यांनी नोकरी पत्करण्याविषयी मजकडे विचारपूस केल्याची बातमी) बाहेर अर्धीकच्ची कळल्यामुळें प्रो. विजापूरकर, अच्युतराव साठे इत्यादि स्नेही-मंडळींना वाटलें कीं, मी केसरी-मराठ्याची नोकरी सोडून 'ब्रिटिश सरकारची' मुनसफी पत्करणार ! म्हणून त्यांनीं असें करूं नका म्हणून पत्रेंहि लिहिलीं. पण खरा प्रकार वर लिहिला इतकाच होता. असो.

श्रीमंत बाळासाहेब अद्यापि पुण्यास आले म्हणजे मी त्यांना भेटतोच, पण तेहि स्वतः माझ्या घरीं येतात ! आणि मी घरीं नसलों तरी मुलाबाळांशीं बोलून एखादा पदार्थहि खाऊन जातात. त्याचप्रमाणें श्रीमंतांच्या कन्या श्री. सौ. अक्कासाहेब मुजुमदार याहि. मी त्यांना म्हणतों कीं पुण्यात मीच येऊन आपणाला भेटावें असा आपला संबंध आहे पण ते म्हणतात तुमचे घरीं येऊनहि तुम्हाला भेटण्याचा हक्क आम्हाला आहे तो आम्ही का गमावूं ?

आम्ही पुढें मिरजेचे रहिवासी नाहीं असें झालें तें श्रीमंतांना बरें वाटेना. १९३३ साली मिरज हायस्कूलची ज्युबिली झाली तेव्हां माझे बंधु ती. आप्पासाहेब हे मुद्दाम त्या समारंभाला गेले आणि एक हजार रुपयांची देणगी त्यांनीं शाळेला दिली. त्याचा श्री. बाळासाहेब यास सहजच फार मोठा आनंद वाटला आणि त्यांनीं मला ८ जानेवारी रोजीं पत्र पाठविलें. तें असें:—"परवा हायस्कूलच्या ज्युबिलीला आपले बंधु रावसाहेब माधवराव आले व एक हजार रुपयांची देणगी दिली. आपणहि आला असता तर बरें वाटलें असतें. वाहून घेतलेल्या केसरीच्या कामामुळें आपणास येता आलें नाहीं, हेंहि खरें आहे. एकच गोष्ट त्यांत नापसंत आहे तिचा उल्लेख करितों; व त्याबद्दल काय करावें हें मी विचारतों. ती गोष्ट म्हणजे रा. सा. माधवराव व आपण जगप्रसिद्ध व लोकप्रसिद्ध झाला. आपल्या देणगीनें आपली आठवण आपण कायम ठेवलीत. मात्र त्यांत वाईटपणा इतकाच कीं, रा. सा. मामलेदारांनीं पुण्यास, (जव्हगावास) घर केलें, आपण पुण्यात केलें, पण आपली एक झोंपडीहि मिरज येथें असूं नये याचा अर्थ काय ? व याला युक्ति काय ? माझ्या मतें ज्या घरांत आपण लहानाचे मोठे झाला, तेंच जर आपल्यास मिळेल तर विशेष चांगलें. तें न मिळेल तर अन्य एखादें घर येथें घ्यावें. कारण आपण येथील येवढे उजागरीस आला त्याचें स्मरण म्हणून

एखादें घर येथें असू नये हे काय ? असें घर अमलें म्हणजे आपण येथें कायम राहिलें पाहिजे असें नाहीं. पण स्मरण म्हणून बाजरी होईल."

पूर्वी मिरजेस मी राहात होतो तें घर आतां मनस्वी जमीनदोस्त झालें आहे पण ती जागा विकत घेता येण्यामारखी आहे किंवा श्रीमंताजवळ मी त्यादीं घराच्या मोईची जागा मागितल्यास ते ती अवश्य देतील तथापि तूर्त मिरजेस घर बांधावयाचे मनात येत नाहीं खरें मी कोकणांत घर केलें तसें मिरजेंत घर करण्याच माझ्या पुढील दिर्गीच्या मनात येण कल्पनातीत नाहीं

१९३२ सालीं माझ्या ज्युबिलीच्या प्रसंगीं सांगली येथील एका वर्तमान पत्रानें श्री बाळासाहेबांची मुलाखत घेतली तेव्हां त्यांनीं मजविषयीं उद्गार काढले ते असे —

"श्री न चिं ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांच्यासारख्या प्रख्यात माणसाचा व आमचा काहीं संबंध आहे, याबद्दल आम्हाला अभिमान वाटतो. दैवदयेनें त्या निधा वधूच्या नियामध्यामाकरितां आमचा अल्पस्वल्प हातभार लागला आहे, याबद्दल आम्हास अभिमान व आनंद वाटतो वडाचे बीं अतिसूक्ष्म असतें, पण त्याच्या पासून केवढा तरी मोठा वृक्ष उद्भवतो उत्तर हिंदुस्थानांत 'कबीरवड' व आमच्या कडे 'मसवड' आहे या दोन्हीं वृक्षाच्या खालीं हजारों लोक गाड्या घेऊन मुक्काम करतात एवढा मोठा विस्तार त्या ल्हानशा बियामधून झालेला आहे. त्याप्रमाणे केळकर शाळेत असतांना वटबीजाप्रमाणें होते

"आता ते लोकप्रिय व लोकमान्यप्रिय झाले आहेत आम्ही प्रसंगविशेषीं त्याचा सल्ला घेतला, तर ते आम्हास योग्य सल्ला देत असतात त्यांचे आमच्याबद्दल अत्यंत प्रेम आहे आमच्याशीं ते वर्तमानपत्राचें पॉलिटिक्स बाजूला ठेवून आम्हास सल्ला देत असतात, व ते आम्हास आपल्यापैकीं समजतात. ईश्वर त्यांचें कल्याण करो व आम्हांला त्यांची अशीच मदत मिळो"

श्रीमंत बाळासाहेबांप्रमाणें युवराज तात्यासाहेब यांचाहि मजवर लोभ आहे. ते माझ्या वाङ्मयाला आज फार बरें म्हणतात ही गोष्ट मला अलीकडे उपडकीस आली ! ते बहुश्रुत व सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाचे वाचक व प्रेमी आहेत मजवर त्यांचा विशेष उपकार म्हणजे गतवर्षी माझें 'समग्र वाङ्मय' बारा खंडात प्रसिद्ध करण्याची कल्पना त्यांनींच काढली. आणि मी त्याविरुद्ध अनेक अडचणी दाखविल्या

तरी त्यांनीं आपला आग्रह तडीस नेला. या कामीं लागणारें सर्व भांडवल त्यांनीं उदारपणें घातलें, यामुळेंच हे बारा-साडेबारा हजार पृष्ठांचें माझें वाङ्मय असें छापून निघालें. त्यांचें हे मित्रऋण मजकडून कसें फिटणार? ते होवो न होवो. परतु चाळीस वर्षें वाङ्मय लिहिलेल्या माझ्या श्रमांचें पुरें चीज झाल्याचें समाधान मला त्यांनीं मिळवून दिलें! आमचें सर्व कुटुंब मिरज दरबाराचें एक प्रकारें आश्रितच होय. पण आश्रितांचें असें कौतुक करणारे यजमान किती भेटतात!

एक गोष्ट येथें सांगणें अपरिहार्य आहे ती अशी कीं, मी संस्थानी राजकीय चळवळींत प्रजापक्षपाती आहे. आणि मिरज दरबारच्या कारभाराविरुद्ध मला केसरींत अनेक वेळां स्वतः लिहावें लागलें व प्रजेच्या तर्फेचे इतरांचे लेख घालावे लागले. मी एकदा मिरजप्रजापरिषदेचा अध्यक्षहि मालगांवास झालो होतो. तथापि यापैकीं एकाहि गोष्टीचा उल्लेख श्री. बाळासाहेब किंवा युवराज यांनी आमच्या खासगी भाषणांत कधींहि केल्याचें आठवत नाहीं. मग अशी टीका करण्यास आळा घालण्याविषयीं सुचविण्याचें तर दूरच! पण ही चमत्कारिक व कांहींसा संकोच उत्पन्न करणारी परिस्थिति लक्षांत घेऊन तेच एकदां म्हणाले, "बाळासाहेब, आमचा दरबार आणि तुमचा केसरी या सार्वजनिक संस्था आहेत. त्या आपले संबंध कर्तव्यबुद्धीनें वाटेल तसे ठेवतील. ते आम्ही मुळींच लक्षांत घेत नाहीं. तुमच्या आमच्या खाजगी स्नेहसंबंधांत त्या विरोधामुळें व्यत्यय येण्याचें किंवा मानण्याचें कांहींच कारण नाहीं". इतका प्रांजलपणा क्वचितच पहावयास सांपडेल!

ग्रहनक्षत्रांची क्षमा मागून !

माझा जन्म शके १७९४ श्रावण वद्य षष्ठी उजाडता रविवार या दिवशीं पहाटे सुमारें चार घटका रात्र उरली असतां झाला. इंग्रजी तारीख २८ ऑगस्ट सन १८७२ ही होती. माझ्या जन्मस्थानचें नाव मोडनिंब ऊर्फ मोडलिंब. हें मिरज संस्थानच्या एका तालुक्याचें मुख्य गाव पण अगदीं लहानसें खेडें आहे. तें सोलापूर जिल्ह्यात कुडुवाडी स्टेशनापासून पुढें बारा-तेरा मैल व पंढरपूरपासून मागें सुमारें पंधरा-सोळा मैल आहे. गांवाला जुन्या पद्धतीची तटबंदी वेशी वगैरे बंदोबस्त असून दक्षिण अंगाच्या वेशीला लागून बारा महिने टिकणारा असा एक ओढा वाहतो. गावात एकच पण बरेंच जुनाट असें 'महालिंगेश्वराचें देऊळ' या नांवाचें देवस्थान आहे. गावची वस्ती सुमारें दोन हजार असावी. हा गांव सरंजामी मुलुखाच्या वाटणींत मिरज संस्थानच्या थोरल्या पातीच्या हिश्शाला आला. या गांवापासून जवळच येवती येथें इंग्रज सरकारानें अष्टीकडे खोदलेलें तळें असून, दुसऱ्या बाजीरावसाहेब पेशव्यांची इंग्रजांशीं लढाई झाली व बापू गोखले रणभूमीवर पडले ते अष्टी हें ठिकाण मोडलिंब्याहून सुमारें दहा मैल आहे. या प्रदेशाच्या आसपास बागायत चांगली असून लोक साधारण सुखी आहेत.

या लहानशा गांवात एक लहानसा ज्योतिषी होता. त्याच्याकडून माझ्या वडिलांनीं माझें जन्मटिपण करविलें तें खालीं दिलें आहे.

माझें जन्मलग्न कर्क, राशी मेष. जन्मनक्षत्र कृत्तिकेचा प्रथमचरण. म्हणून माझें जन्मनाम आकारयुक्त 'आमदेव' असें ठेवण्यांत आलें. "सहा नक्षत्र सुखे पतित. तस्य फलं विद्वान् भवति. शरीरस्य आरोग्यं भवति" असा,

शेरा ज्योतिर्षाबुवांनी या जन्मटिपणावर लिहिलेला आहे मी ज्योतिषावर विश्वास ठेवणारा असतों तर, त्या शास्त्राच्या पूर्ण सत्यतेविषयी श्रद्धा दृढ होण्यास हा शेरा पुरेसा होता कारण माझ्या जन्मकाळच्या केवळ ग्रहस्थितीवरून त्याने माझ्यासबंधी ज्या दोन मुख्य गोष्टी फलज्योतिषाच्या स्वरूपाच्या सांगितल्या त्या बरोबर होत्या असें माझ्या सर्व आयुष्यातील चरित्रावरून यथार्थपणें म्हणता येण्यासारखें आहे कारण आरोग्य ही गोष्ट सापेक्ष व तुलनात्मकच खरी, तथापि आज सुमारें साठ वर्षांच्या अनुभवावरून मी निरोगी प्रकृतीचा होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही कारण मला नित्य कायमचा असा कोणताहि रोग नसून सांऱ्या जन्मात आज तारखेपर्यंत साध्या तापावाचून मला दुसरी कोणतीच विकृति झाली नाही हे खरें आहे १९१८ साली मला मलेरिया व इन्फ्लुएंझा आला होता १९२६ मध्यें मला 'हार्पिस' (धरूसर्पांचा एक भाऊ) नावाचा आजार झाला होता तेवढाच काय तो नामनिर्देश करण्यासारखा अवांतर आजार तसेंच १९३६ साली मला मूळव्याधीचा विकार झाला होता पण शरीरप्रकृतीचा धर्महि असा कीं, प्रकृति बिघडली असता ती अधिक बिघडण्याकडे प्रवृत्ति नसून सुधारण्याकडेच असावयाची विद्वत्तेसबधानें बोलणें कठिण आहे कारण ती माझ्या अनुभवाची गोष्ट नसून लोकमताची गोष्ट आहे तथापि पुष्कळ ठिकाणीं माझा उल्लेख 'विद्वान्' या विशेषणानें झालेला मी पाहिलेला आहे यामुळे बिचाऱ्या माझ्या या खेडवळ ज्योतिषाचें हें भविष्य खरें ठरलें असें म्हणावेसें वाटतें म्हणून विद्या व आरोग्य या दोन महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख फलज्योतिषाच्या नियमानुसार पक्षिवेत करण्यात आला व तो खरा ठरला ही गोष्ट "का आता काय म्हणता बोला" ? असा सवाल मला टाकण्यासारखी झाली आहे खरी !

जन्मलग्नासंबधानेंहि थोडीशी अजीब गोष्ट आहे फलज्योतिषी कर्क लग्न हें फार महत्त्वाचें मानतात. श्रीरामाचें लग्नहि हेंच होतं असें ज्योतिष्यांनीं लिहिलें आहे ! तेव्हा मला केवढा मोठेपणा वाटावा ! शिवाय जन्मस्थानीं गुरु म्हणजे तर दुधात साखर ! हा गुरु कर्कलग्नीं जन्मस्थानीं असून त्यानें अनेक घरावर दृष्टि ठेवली आहे ! तो माझ्या भाग्याचें कारण व संकटमुक्त करणारा तारक ग्रह आहे ! त्याच्या जोडीला मगळ हा पापग्रह असल्यानें गुरूच्या फळाला किंचित् कमीपणा आला आहे, आणि गुरु आहे तेथें नसता तर मगळानें मला आहे याहून भलताच घाईट मनुष्य बनविलें असतें ! फलज्योतिषाच्या भाषेप्रमाणे गुरूच्या कृपेनें मी "विवेकी, शात, समदृष्टी, न्यायीवृत्तीचा, विद्वान्, सत्कर्मे व धर्मकृत्येंहि करणारा

अनिश्चितता चलबिचल निर्माण होऊं शकते. परिणाम म्हणजे सुखदुःख, लाभ-हानी मोजण्याची मापें व घडल्या गोष्टींचा अन्वयार्थ लावण्याचे नियम दर मनुष्यागणिक वेगवेगळे होऊं शकतात. तसेंच बरोबर आलेल्या भविष्याचा डांगोरा पिटला जातो पण चुकलेलीं भविष्यें दृष्टिआड होतात. कार्यकारण-भावाचे नियम वाटेल तसे लावण्यात येतात केवळ कालक्रमानें एकामागून एक, किंवा यदृच्छेनें एकाच वेळीं घडणाऱ्या गोष्टींचा नसता मेळ जोडण्यात येतो. हीं सर्व विघ्नें टाळता येऊन, मन निर्मळ ठेऊन, सशास्त्र प्रयोग होऊं शकतील तरच फलज्योतिषाचें सत्यासत्य कांहीं ठरवितां येईल तोपर्यंत या वादात शहाण्या माणसानें पडूं नये श्रद्धेनें फलज्योतिष मानणें किंवा न मानणें यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट जो करील तीं त्याची त्याला लखलाभ होवो, असें म्हणून गप्प बसावें हा उत्तम मार्ग होय ज्याचें त्यानं आपल्यापुरतें पहावें.

इतर मी तर्कबुद्धीनें इतकें मान्य करितों कीं, चंद्रोदयानें जर समुद्राला भरती येते, आणि सूर्यावरील डागांच्या दर्शनानं पृथ्वीवर वादळें होतात, तर ग्रहांच्या योगानें मनुष्याच्या शरीरावर व मनावर परिणाम होऊं शकेल हें अनुमान ठीक आहे पण मग दुसऱ्या ग्रहांचाच काय म्हणून ! स्थिर व स्वयंप्रकाश ताऱ्यांनींहि तीच गोष्ट का घडूं नये ! होय पण या परिणामाचा अनुभव घ्यावयाचा कसा ! गणित करावयाचें कसें ! नियम बांधावयाचे कसे ! या सर्व गोष्टी मला अशक्य प्राय वाटतात शिवाय मनुष्याचें मन, आत्मा, हाहि एक ग्रह किंवा ताराच आहे. तो कांहीं सर्वस्वीं पराधीन नाहीं तो आपली शक्ति चालविणारच. दुरच्या ग्रह तारकांपेक्षा त्याच्या मनाचें आकर्षण शरीरावर अधिक प्रभावी का होऊं नये ! महत्तारका आकारानें फार मोठ्या, पण उलट त्या तितक्या दूरहि आहेत. तात्पर्य, आत्मविश्वास, आत्मप्रत्यय, शुद्धबुद्धीचा तर्क आणि निःस्वार्थी आचार यांच्यावर ज्याला आधारता येईल त्यानें फलज्योतिषाकडे लक्ष घालू नये असें मला वाटतें आणि वरील सर्व गुण मजमध्यें पूर्ण नाहींत तरीहि केवळ मनाचा मुहूर्त हा उत्तम मुहूर्त हें वचन यथार्थानें समजें तरी लक्षणार्थानें लावून सर्व व्यवहार मी आजवर करीत आलों आहे. तो असो. मी आपली पत्रिका जतन करून ठेवली नाहीं. ती समर्थ होती तेव्हां आपण होऊन कोणा ज्योतिषाला दाखविली नाहीं. कोणतेंहि कार्य करण्याच्या वेळीं मुहूर्त पाहिला नाहीं घरच्या लग्नमुंजी करताना पंचांगांतल्या मुहूर्तांप्रमाणेच ती

धर्मकृत्यें केलीं हें खरें, पण घरचा उपाध्या म्हणून एक संस्था मी घरांतील स्त्रियांच्या मन समाधानाकरिता सभाळली आहे, आणि तो सांगेल त्याप्रमाणे त्या कार्यापुरतें वागावयाचें अशी शरणचिठ्ठीहि लिहून दिली आहे. आता माझ्या एखाद्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत प्रसिद्धिची तिथि सणावाराची लिहिली असेल पण तें सर्व लौकिक औपचारिकच होय. दिवाळी म्हणून आनंद वाटत नाहीं व ग्रहण म्हणून मी खिन्न होत नाहीं. माझ्या मनाची खरी प्रसन्नता अप्रसन्नता इतर गोष्टीवरच अवलंबून असते. एखादा मनुष्य फल-ज्योतिषावर खरोखर विश्वास ठेवतो कीं नाहीं, याची खरी परीक्षा तो पंचांगातल्या मुहूर्तांवर नित्य-नैमित्तिक धर्मकृत्यें करतो कीं नाहीं यावरून होत नाही. तर लग्नकार्यांत वधुवरांच्या पत्रिका पाहण्यास मागतो कीं नाहीं यावरून खरी होते. हुडा पटत नाहीं हे सांगायची लाज म्हणून पत्रिका पटत नाहीं ही खोटी सबब सांगणाराचें मी बोलत नाहीं !. पण मनासारखा हुंडा मिळत असता, किंवा मनासारखें मुलामुलीचें रूप व कुलशील असता, जो केवळ पत्रिका जुळत नाही म्हणून लग्नसंबंध जोडण्यास कबूल होत नाहीं त्याचीच श्रद्धा खरी. ग्रहाचा खरा गुलाम व कैदी तोच. मीं माझ्या कोणत्याहि मुलामुलीच्या लग्नात पत्रिका पाहिलेली नाहीं.

लहानपणच्या आठवणी

माझ्या लहानपणच्या कांहीं आठवणी या पुढें सांगतो. लहानपणच्या आठवणी पोरकटच असावयाच्या. पण बाळपणाकडे कोणीहि केवळ कौतुकाच्या दृष्टीनेच पाहतात. लहानपणच्या आठवणी तुटक तुटक असावयाच्या. म्हणून सुचतात तशाच त्या देतों. या लहानपणच्या आठवणी लग्नापर्यंतच्या आहेत. पण माझें लग्नच मुळीं लहानपणीं झालें त्याला काय करणार!

माझी सर्वांत जुनी आठवण अशी. माझे वडील देवपूजा करावयाला पाटावर बसले आहेत. मी त्यांच्या मांडीवर आडवा लोळत पडलों आहे. वडील सोंडानें रुद्र म्हणत उजव्या हातानें तांब्याचें अभिषेकपात्र धरून ताम्हनांत ठेवलेल्या मूर्तीवर ते धार पाडीत आहेत आणि मी आडवा पडल्या पडल्या माझा हात पुढें करून, मधून मधून ती त्या धारेंत धरीत आहे. वडील डोळे मिटून बसत तोंपर्यंत माझ्याहि खेळकर हाताला अभिषेकाचें पुण्य घडे. पण त्यांनीं डोळे उघडून पाहिलें म्हणजे अभिषेकाला विघ्न करण्याचें पाप मी करितो असे सहजच ठरे. प्रथम दोन-तीन वेळा त्यांनीं चढत्या आवाजानें माझा निषेध केला. पण चवथ्या वेळीं त्यांनीं डाव्या हातानें माझ्या पाटीला जाणवेल अशी चापटी मारली. तेव्हां मला ' स्थान-त्याग' करावासा वाटला. आणि माझ्या हातचा अभिषेक देवावर होण्याचा थांबून माझ्या डोळ्यांतील तीर्थाचा अभिषेक मातृदेवतेच्या अंगावर सुरू झाला!

मिरजेस म्हैसकर यांच्या वाड्यांत रात्रीं देवधर्मानिमित्त गोंधळ चालू होता. आई मला घेऊन गोंधळ पाहवयास गेली होती व खालीं ठेवल्यावर मला झोप लागली म्हणून निजवून घरांत कांहीं कामाला गेली. मध्यें मी जागा झालो व रडूं लागलो. तेव्हां जवळच असलेल्या दुसऱ्या सुवासिनी स्त्रीनें मला उचलून माझी फसवणूक किंवा थट्टा करण्याकरितां आपल्या पदराखालीं घेऊन आईच अशा भावनेनें मला उराशीं धरलें. पण माझी दूध पिण्यासंबंधाची फसवणूक प्रयत्नांतीं लवकरच मला कळून आली; तेव्हां त्या बाईसकट इतर बायाहि हसूं लागल्या. कारण हें कीं त्या बाईचा नवरा परागंदा झालेला असून तिला जन्मांत मूल झालेलें नव्हतें. मग तिच्या स्तनांत दूध कोठून येणार! नंतर मला आईच्या-जवळ देण्यांत आलें. पण या बाईनें मला पिण्यास जवळ घेतलें म्हणून अर्थातच

ती माझी आई झाली आणि पुढें मी किंचित मोठा होऊन शाळेला जाऊं लागलो असताहि ती कृष्णास्नान करून परत येत असता किंवा एरवी मला भेटली म्हणजे मज मुलामारखें वागवी व हातावर खाऊ देई तेव्हा 'ही पहा, याची आई' म्हणून सोबतीहि विनोद करीत.

माझ्या लहानपणीं ध्यानात राहण्यासारखा मार घरी आईबापाच्या हातून मला कधींच मिळाला नाहीं मी जो काहीं मार खाल्ला असेल तो शाळेत इतर मुलांच्या बरोबर. तोहि काहीं अभ्यास चुकल्या चुकविल्या करितां निवळ खोड्या-करिता असा मार मीं बहुधा केव्हाहि खाल्ल्याचें स्मरत नाहीं तथापि लहानपणीं निर्दयपणानें मार दिल्याची आईबापाची उदाहरणे माझ्या शेजाऱ्याच्या घरीं मी पुष्कळ पाहिलीं उजव्या हातच्या पटवर्धनाचें व डाव्या हातच्या कानिटकराचें उदाहरण आगलेच लक्षात आहे

पटवर्धन हे प्रेमळपणाच्या भरात मुलाचे लाड ज्या प्रमाणात करीत त्याच प्रमाणात रागावले म्हणजे मुलाना मारीत मग हातात जें सांपडेल तें साधन मुलावर चालविण्यास ते कमी. करीत नसत लाड मात्र इतके कीं, शिमग्यात खेळ खेळायला मुलाना आपण होऊन हुसकून घालवीत शिवाय फाल्गुनी पौर्णिमा आणि धुळवड या दोन दिवसात ते स्वत पत्ता लावून घेऊन मुलाबरोबर बाहेर पडत आणि सर्व प्रकारचे अभद्र मत्र म्हणत, ओरडत, घाण व धूळ लोकांच्या अगावर फेकीत या दोन दिवसात मुलाना घराबाहेर सव प्रकारच्या खोड्या कर ण्यास मुक्तद्वार असे उलट पटवर्धन इतके अविवेकी व तामसी असत कीं, एकदा त्याच्या वडील मुलग्यानें त्याचा अपमान केला तो सहन न होऊन, आणि मार देण्यास मुलगा प्रतिकारहि करितो असें पाहून, त्यानीं रागाच्या भरात जानवें तोडून टाकलें आणि नेसूचा पचा सोडून सन्यास घेण्याकरिता कीं काय दारापर्यंत धावले तेव्हा इतर सर्व मडळी जमून त्यानीं त्याना घरात आणून बसविले आणि त्यांचा राग शात होण्याकरिता अपराधी मुलानें स्वत:ला शिक्षा म्हणून आपल्याच हातानें फडाफड तोडात मारून घेऊन गाल सुजविला.

कानिटकराचा पुतण्या फार खोडकर बहुधा चार–आठ दिवसात त्याच्या रागीट चुलत्यानें त्याला खांबाला बांधून घालून दोरीनें बडविलें असा एखादा प्रसग आम्हा भावडाच्या दृष्टीस पडावयाचाच. ते मार देणारे भले आणि तो मार खाणाराहि भडम होता!

स्वतः धाक लावण्याला मन निष्ठुर करवत नाहीं म्हणून माझी आई तें काम एखादे वेळीं तिऱ्हाइताकडून करवी. मात्र त्या रागाची मर्यादा प्रत्यक्ष मार देण्यापर्यंत जाऊं देत नसे. आमच्या घरीं रामभाऊ आणि भटुआत्या नांवाची भावाबहिणीची जोडी राहत असे. या दोघांकडे हें धाक दाखविण्याचें काम केव्हां केव्हां येई. दोनहि भावंडें दिसण्यांत उग्र व भेसूर असत. रामभाऊंचे डोळे नेहमीं लाल असावयाचे, मग ते गांजा ओढीत कीं काय न कळे. त्यांनीं दुपारीं रिकामपणीं मला अक्षर ओळख करून द्यावी. एकदा त्यांच्यापुढें बसण्यास मी टाळमटाळ केली तेव्हां त्यांनीं मला उचलून रस्त्यापलीकडे पिंपळाचा पार होता त्यावर नेऊन बसविलें. मी रडूं लागलों तेव्हां शिपा पुरे अग घालून मला उचलून परत घरीं आणावें असें आइला वाटूं लागलें. पण स्वतः च तसें केल्यास रामभाऊ रागावतील म्हणून तिनें आपली माया गिळली. ती दुसऱ्या दिवशीं असें म्हणतांना मी ऐकलें कीं, "मी याला आंत उचलून आणला असता तर रामभाऊंनी आपला अपमान झाला असें समजून याला पुन्हा शिकविण्याकरितां घेतला नसता तर काय करावें!" रामभाऊ खुषींत असले म्हणजे मात्र ते मला आपल्या चर्चीत हात घालूं देत, आणि वेळीं स्वतःकरितां घुटलेल्या विजयांतला थोडासा प्रसाद माझ्याहि हातावर ठेवीत. पण तो प्रसाद नको आणि तो त्यांचा धाकहि नको असेंच मला वाटे. रामभाऊंना शिकवण्याची विद्या फारशी अवगत नव्हती हें मात्र मला तेव्हांच दिसून आलें होतें.

भटुआत्या ही बालविधवा. उपजीविकेकरितां तिला पुष्कळ मेहनत करावी लागे. रस्त्यांत पडलेलें गाईगुरांचें शेण उचलून आणून त्याच्या शेणी लावून विकणें, शेतांत जाऊन गोंधळ्याचे सड उपटून आणून त्याचें जळण पुरविणें, अशीअडचणीच्या वेळीं कोणाच्याहि घरीं जाऊन स्वयंपाकपाणी करणें इत्यादि कष्ट तिला करावे लागत. ती निराश्रित असल्यानें असल्या कामाडकष्टानींच तिला जगतां येई. पण या शिवाय तिचें निर्वाहाचें एक स्वतंत्र साधन असे. तें अंगांत अवसर आणून चेटूक व देवदेवस्की करणें. भोळ्या बायाबापड्यांना संकट पडलें किंवा दुखणेंबाणें आलें कीं, केव्हां केव्हां त्यांना अति-मनुष्य अशा दैवीशक्तींच्या आधाराचा उपाय करावासा वाटे. तसा प्रसंग आला म्हणजे भटुआत्याला बोलावणें यावयाचें. मग तिनें जाऊन मात्र घरांत पुरुष मनुष्य नाहीं असें पाहून, घुमूं लागावें. तांदूळ, किंवा मोठी शिकार असली तर नारळ किंवा सोन्याच्या वाट्या मागून घ्याव्या,

उडीद मतरून चारी दिशांना फेकावे, आणि प्रत्यक्ष ईश्वराशीं सारायन सुरू केल्याच्या वहाण्यांनें सुचेल तो किंवा पचेल तो सुटकेचा उपाय सांगावा. उपाय मात्र फारसा कठिण नसे. कोंबडें बकरें बळी देण्यापर्यंत तिची मजल जात नसे. तर गुलाल पसरलेला भात व लिंबें चव्हाट्यावर आणून ठेवणें, लहानसान दानें देणें, एवढ्यावर ती भागवून घेई. "ईश्वरकृपा मेड ईझी" अशातला तो प्रकार होता. चेस्टरफिल्डची वर्णनें मोठेपणीं इंग्रजी पुस्तकांत मीं पुढें वाचलीं त्याचा लहानपणींच हा छोटासा अनुभव आलेला होता.

देवदेवतांशीं नातें जोडणाऱ्या मनुष्याचा धाक कोणाहि भोळ्या मनुष्याला सहजच वाटतो. हा तिचा धाक आम्हा लहान मुलांना तर वाटेच, पण मोठ्या मनुष्यांनाहि. म्हणून भलुआत्याला शक्यतो कधीं राग न आणण्याची सावधगिरी सर्वच जण आपापल्या परीनें घेत यामुळें अडीअडचणीच्या वेळीं तिला कांपवण—पाणी सहज बिनबोभाट मिळे. लहान मुलांना तिच्या देवदेवस्कीशीं काहींच कर्तव्य नसे पण तिनें डोळे वटारून पाहिलें कीं, तेवढ्यानेंच ती भीति आणि तिच्यापासून पळून जात किंवा घेतलेला हट्ट सोडीत पण मोठ्या माणसापेक्षां लहानांवर तिचें प्रेम अधिक असे. शिवाय लहानांना जवळ आकर्षून घेण्यासारखें तिच्याजवळ एक मोठें साधन असे. तें तिनें उपयोगांत आणलें म्हणजे आम्ही मुलें तिचा सर्व उग्रपणा विसरून तिच्या भोंवतीं जमत असू. हें साधन म्हणजे गोष्टीवेल्हाळपणाचें. तिचे नाक नकटें, चेहरा पुरुषी, कुरूप व ओठावर मिशासारख्या दाट लवीचे शुटहि दिसत ! पण तिनें गोष्टी सांगण्याला प्रारंभ केला म्हणजे तिचा तो चेहरा आम्हाला दिसेनासा होई आणि सर्व लक्ष गोष्टींत गढून जाई तिच्या जवळ गोष्टींचा संग्रह आश्चर्यकारक होता कारण तिजकडून एकदा ऐकलेली गोष्ट पुन्हा केव्हांहि आम्हाला ऐकावी लागत नसे. उलट गोष्ट सांगण्याचा तिला स्वतः लाव कटाळा येत असावा. एकदा आवडलेली गोष्ट विशेष आवडणारी म्हणून आम्हीच ती पुन्हा सांगण्याचा आग्रह केला तर नाइलाजानें सांगे, पण ती सांगताना तिचें स्वतःचें मन तींत रमत नसे.

तिच्या गोष्टीपैकीं काहीं अजून आठवतात उदाहरणार्थ, सात राक्षसांची गोष्ट. पुढें मराठी पाचव्या पुस्तकांत जलौघ, वाष्प व मारुत या तीन राक्षसांची शास्त्रविषयक गोष्ट मी वाचली. पण त्या गोष्टींचें बोधप्रद शास्त्रीय तात्पर्य जेव्हा शिक्षकांनीं समजून सांगितलें, आणि हे तीन राक्षस म्हणजे पाणी, वाफ आणि वारा

याहून दुसरे तिसरे कोणी नव्हेत असें समजलें, तेव्हां त्यांच्या पराक्रमाचें वर्णन अद्भुत असलें तरी पिके पडलें. भलुआत्याचे सात राक्षस अधिक 'आवडणारे, कारण त्यांच्याकडून उपयुक्त असें काहींच काम करून घेतल्याचा कथाभाग तिच्या गोष्टीत नव्हता ! जे उपयुक्त तें अद्भुत न वाटण्याची प्रवृत्ति, मला वाटतें, लहानानच वाय पण प्रौढ माणसातहि असावी. त्या सात राक्षसांची नावें आतां मला आठवत नाहीत. पण म्हातान्या भलुआत्याबाईची स्मरणशक्ति फार चांगली होती. ती नावागावांशीं कधींच अडखळताना आढळली नाहीं. दुसरी एक गोष्ट " सडरा कोथिंबरी जळामध्ये मागा वागेमध्ये मोर सिजन्यामध्यें वीर भाई माझा " अशा पालुपदाची होती. हीच स्त्रिया धारारची एक गोष्ट 'अरेबियन नाईटस्'मध्ये आहेसे वाटतें. दुष्ट जादुगार राक्षसाच्या तावडींतून आपल्या भावाची सुटका एका बहिणीनें कशी केली हा विषय तींत आहे गोष्टी या मनुष्यप्राण्यापेक्षां अधिक 'प्रवासप्रिय', जगभर हिंडणाऱ्या आणि जातील तेथें वस्ती करणाऱ्या आहेत. 'अॅरेबियन नाईट्स'चें मराठी भाषांतर होण्यापूर्वीहि त्यांतील गोष्टी हिंदुस्थानात प्रचारात होत्या असें वाटतें. भलुआत्या निरक्षर होती हें आणखी वेगळेंच प्रमाण या विषयीं होतें

भलुआत्याची एक गोष्ट सर्वच मुलांना आवडे आणि तिच्या पुनरुक्तीचा कंटाळा येत नसे ती 'मोदकाची गोष्ट' अशी. एका दरिद्री आईबापाचा एक गोड मुलगा होता एकदा शेजारच्या घरीं मोदक केले होते, त्यांतला एक त्या घरच्या मुलानें चोरून शिशान धालून आणला आणि आपल्या सोबत्याला प्रेमानें खावयास दिला. तो फार गोड लागला. मुलानें घरीं जाऊन आपल्या आईजवळ मोदक करण्याचा हट्ट धरला पण मोदक करण्याला लागणारे उंची पदार्थ त्या बिचारीजवळ कोठून येणार ! तिनें आपल्या घरच्या दारिद्र्याची कल्पना मुलाला आणून देण्याचा प्रयत्न परोपरीनें केला. पण तो सिद्धीस जाईना. तेव्हा शेवटीं 'देवानें आपणाला दरिद्री ठेवलें' असें काहींसें तिनें सांगितलें. अर्थशास्त्र न कळणाऱ्या अल्पबुद्धीच्या मुलाला "देवाला मागावें म्हणजे देव देतो" हें मात्र शिकविलें तर चांगलें समजतें. मुलानें अरण्यात आसन मांडून डोळे मिटून देवाचा धांवा केला. शंकर-पार्वती तिकडून सहज जात असता पार्वतीनें मुलाचें रडणें ऐकून त्याचें दुःख निवारण करण्याचा हट्ट धरला. शंकर प्रसन्न होऊन त्यानें वर दिला. घरीं जाऊन मुलगा पाहतो तों अंगणाच्या कोपऱ्याला एक

हातभर झाड उगवलें असून त्याच्या फांद्यागणिक मोदक लागले आहेत. आणि जवळच मुलांच्या विटीदांडूच्या खेळांतल्या वदी एवढा बांधींव खळगा असून त्यांत काठोकांठ साजूक तूप भरलेलें आहे. मुलानें एक मोदक तोडून घेतला तों त्या जागीं फिरून दुसरा लगेच आला. मोदक बुचकळून खाल्यानें तूप कमी होतांच फिरून खळगा काठोकांठ भरला! पण जाऊं दे. उपमांच्या विषयाप्रमाणें गोष्टींतहि केळकरांना खाण्याचे पदार्थच आवडतात अशी टीका व्हावयाची!

मी जातीचा फारसा रडवा नव्हतो. तथापि कारणाशिवायहि मी केव्हां केव्हां रडे. संध्याकाळची करकरीत वेळ झाली आहे, घरांत अजून दिवा लागलेला नाहीं, बाहेर आभाळ दगांनीं कुंद झालें आहे अशा वेळीं मला हटकून रडें येई. एकदां आईनें 'अरें कां रडतोस' असें मला विचारलें तेव्हां मी खरोखरच म्हणालों 'रडावसं वाटत म्हणून'! दुःख नसलें तरी उदासपणामुळें मनुष्य रडकुंडीला येतो हा अनुभव लहानाप्रमाणे थोरांनाहि येत असेल. पण प्रौढ वयांत मनुष्य प्रत्यक्ष रडत नाहीं इतकेंच. शिवाय हवेचा हा परिणाम आपल्या उदासपणाचें कारण आहे हें त्याचें त्याला कळतें, व तसें स्पष्ट करून सांगता येतें. मनाचा उदासपणा घालविण्याला प्रौढ माणसाला इतर साधनें असतात, पण लहान मुलांना अशा असहाय्य स्थितींत रडण्याशिवाय दुसरा मार्ग कोणता! अशाच एका संध्याकाळीं मी रडत असतां एकदम आई आणि दादा हेहि स्फुंदून रडूं लागले असें मला स्मरतें. मला वाटलें कीं, माझ्या प्रमाणेंच त्यांनाहि 'रडावेसें वाटलें' असेल! पण आमचे चुलत आजोबा वारल्याचें पत्र संध्याकाळीं कचेरींत मिळालें तें घेऊन दादा घरीं आले आणि आईला ती बातमी त्यांनीं सांगितली तेव्हां दोघांनाहि रडूं आलें. एरवीं मला गप्प करण्याला आई मोकळी असे, आणि मला कोणत्या ना कोणत्या युक्तीनें इकें आणून तीं गप्प करी. पण आज स्वतः तिलाच रडूं येत होतें यामुळें तिनें निर्वाणीचा उपाय म्हणून चार खडीसाखरेचे खडे माझ्या हातावर ठेवले व अशा रीतीनें माझें रडें थांबविलें. तिचें समाधान एकटे दादाच करूं शकते पण त्यांच्याहि तोंडून शब्द निघत नव्हता.

माझी मराठी 'मूळाक्षरा'ची ओळख शब्दशः 'धुळाक्षरां'तूनच झाली. धुळाक्षर म्हणजे लाकडी फळीवर विटकरांची धूळ पसरून तीवर बोळ्यानें (लाकडी खिळ्यानें किंवा कुणीनें) रेखाटलेलें अक्षर. तेव्हां स्लेटपाटी महाग. शिवाय ती फुट-

ण्याची भीति. यामुळें त्या वेळीं लहान मुलांकरिता लाकडी फळीचाच असा उपयोग करीत. शाळेतील एक कोपरा जसा पंतोजींनें तमाकू खाऊन मारलेल्या पिचकाऱ्यांनीं लाल झालेला, तसाच दुसरा एक कोपरा मुलांनीं या अभंग पाटीवर पगरण्याकरितां कुटलेल्या विटकरीच्या धुळीनें लाल झालेला असावयाचा. माझे धुळाक्षरांचें शिक्षण हरिपंतोजी नांवाच्या एका गावठी शिक्षकाच्या हातापालीं झालें. त्याची थट्टा करण्याकरिता आम्हां मुलांनीं एक यमक जुळविलें होतें. 'हरि पंतोजी चकमक डेरा—कानात बोटें साडे तेरा' बोटाची ही खऱ्या मेळ यमका करिताच योजलेली होती पण यमकच काय 'चकमक डेरा' हे शब्दहि निरर्थकच होते. या बालिश कवनाचा अर्थ आमचा आम्हालाहि कळत नव्हता. पण पंतोजींना न ऐकू आईल अशा स्थितींत किंवा अशा रीतीनें आम्ही एकमेकाला तें म्हणून दाखवीत असू. हरिपंतोजी मोठा रागीट असे. तो मुलांच्या अंगावर खसकन् मोठ्यानें ओरडला म्हणजे सर्व मुलें भयभीत होत आणि खालीं मान घालून धुळाक्षरें गिरवूं लागत या गावठी शाळेला सरकारी मदत बिलकूल नव्हती. मुलें टरीव फी अशी कांहीं देत नसत पण दर पौर्णिमा-अमावास्येला एकेक पैसा आणि सुपारी देऊन आम्ही त्याची गुरुपूजा करीत असू. शिवाय प्रत्येक सण आला म्हणजे घराहून काहीं तरी घेऊन येण्याची सूचना स्वत पंतोजींकडून होई. आणि तें जें काय मिळेल त्यावर पंतोजी संतुष्ट होत. सुपाऱ्याच्या दक्षिणेनें त्याच्या व्यसनाचें एक कलम आपोआप पुरें होई

हा पंतोजी नुसता रागीटच नव्हे तर मारकटहि होता. त्याला टेबल नव्हतें. पण पसतुरावर बसल्या बसल्या तो आपली छडी जमिनीवर इतक्या जोरानें आपटी कीं, तीमुळें धूळ उडे मात्र त्या धुळीचा उपयोग पाटीवर होण्यासारखा नव्हता या छडीचा उपयोग मुलाच्या पाठीवर केव्हा केव्हा होई त्यामुळें कपड्यावरची धूळ तर उडून जाईच पण कपड्याच्या आत पाठीवर वळहि उमटत. घोडीवर टांगणें ही त्याची शिक्षा क्वचित् प्रसंगीं अत्यंत खोडकर मुलांच्या वाट्याला येई घोडीवर चढविणें म्हणजे काहीं उंचीवर टांगलेल्या आडव्या काठीवर हाताच्या बोटानीं मुलाला लोंबकळायला लावावयाचें, आणि तो तसा लोंबूं लागला म्हणजे खालीं त्याच्या पायावर छड्या मारावयाच्या. खुर्चीची म्हणूनहि एक शिक्षा असे ती खरी खुर्ची नसून मुलानें खुर्चीवर बसल्यासारखें वाकून कंबर दुखेपर्यंत उभे राहणें. ओणवे धरणे याचा अर्थ स्पष्टच आहे. उभे करणें हें तर इतकें

सौम्य समजलें आई कीं, त्याचा शिक्षेंत अंतर्भावच होत नसे. उठबशाहि काढाव्या लागत, आणि त्या ज्याच्या त्यानें मोजावयाच्या असत. कारण शिक्षेंत अपमानाची भर एरवीं कशी पडणार ! तुरुंगांत फटके मोजण्याचें काम मॅजिस्ट्रेट किंवा जेलर करितो. स्वतः कैदी करीत नाहीं ! असो. अल्पवयांत अशा निर्दयपणाच्या शिक्षा भोगाव्या लागणारा मुलगा मनानें निढावल्यास काय नवल ! पण हरिपंतोजी मोठे विवेकी. म्हणजे श्रीमंतांच्या मुलांना वागविण्यांत ते मोठे सदय असत. शिक्षांचा सर्व भर गरीबांच्या मुलांवरच पडे ! तो इतका कीं, मुलाला फार मारल्यामुळें घरचे आईबाप हरिपंतोजींकडे येऊन त्यांना मुलां देखतां हमरीतुमरी करण्याचे प्रसंग येत.

सातव्या वर्षापासून मी मिरजेस सरकारी शाळेंत जाऊं लागलो. तेव्हां माझी धूळपाटी आणि हरिपंतोजींच्या हातचा मार खाण्याची भीति ही दोन्हीहि टळली. ही शाळा सरकारी म्हणून जोत्यावर बांधलेली दगडी अशी होती, घरच्या इमारतीच्या मानानें ही शाळेची इमारत श्रीमंत वाटे. बाकांची सोय अजून नव्हती. पुराणाला जाणाऱ्या बाया जशी आपलीं बसावयाचीं आसनें आपणच घेऊन जातात त्याप्रमाणें आम्हा मुलांना आपली 'बसकुरें' घरचींच न्यावीं लागत. हें बसकूर म्हणजे पातळ गोणपाटाचा तुकडा असे. हल्लींप्रमाणें शिकण्याचें सामान नेण्याकरितां ट्रंका नसत. तर घरच्या घरीं शिवलेल्या कापडी पिशव्या असत. त्यांत कागद, पाटी, पेन्सिली, पुस्तक, हीं भरून न्यावयाचीं. या पिशव्यांना 'बंग्या' म्हणत. त्यांना नवारीचा तुकडा शिवावयाचा व त्या गळ्यांत अडकावून जावयाचें. हल्लींप्रमाणें लहान विद्यार्थ्यांनाच काय मोठ्यांनाहि तेव्हां पायांत जोडे घालावयास फारसे मिळत नसत: वहाणा व बूट हे तेव्हां नव्हतेच. मधल्या सुट्टीत खाण्याकरितां फराळाचे डबे नसत. पाण्याचा थेंडा फराळ करून भूक भागवावी लागे. किंवा भूक विसरण्याकरितां बाहेरच्या आवारांत मुलें कांहीं तरी खेळ खेळत. क्रीडांगण असें नव्हतेंच. यामुळे हे खेळ रस्त्यावरहि खेळत. गायनाचें शिक्षण नव्हतें. कविता म्हणावयाच्या त्याहि गळ्यावर न म्हणतां वृत्ताच्या ठरीव चालीवरच म्हणून भागे. 'परवाचा' मात्र चालीवर म्हटल्यानें गायनाचा कांहीं सूर निघे. पण ते सामुदायिक गायन असल्यामुळें कोणत्या मुलाचा गळा कसा हें कळण्यास साधन नसे.

मी चार वर्षांचा होतो तेव्हां १८७६ चा मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां धारण इतकी महाग झाली होती कीं, एक रुपयाचें जोंधळे मोठ्या मुर्पात मावत.

रुपयभर धान्य घरीं आलें म्हणजे तें किती पुष्कळ असे मला वाटे. पण त्याला एक सबंध रुपया पडे हें मला माहित नव्हतें. आणि एका रुपयाची किंमत किती हें मला तेव्हां कळत नव्हतें. या दुष्काळातच काय, एरवींहि आम्हाला दुवेळां भात खावयास मिळत नसे. लहान मुलाकरिताच एकवेळ भात तांबलेंभर शिजवीत. वडील-माणसांशी जोंधळ्याच्या पण्या व भाकरी आणि आमटी यांजवर प्रायः निर्वाह करीत. पंक्तींत सगळ्या पानावर भात वाढला म्हणजे त्या दिवशीं कांहींतरी सण आहे असे आम्ही ओळखीत असू. यावरून तूप-दूध घरीं कितपत येत असेल याची कल्पना सहजच होईल. पण हें कदाच सहसा यावत नसे. दुष्काळांत आई-बापाच्या तोंडावर आलेली चिंता दिसे, पण त्याचें खरें कारण कळत नसे. तो दुष्काळ कोरडा यामुळें धान्याच्या महागाईत पाण्याच्या दुर्भिक्षाची भर पडली होती. आधींच मिरजेंत पाण्याची नेहमीची टचाई. त्यांतून आवर्षण. यामुळें आईला धुणें-पाणी करण्यास फारच श्रम पडत. त्यानच तिच्या गळ्याला वर्णांचा रोग झालेला. यामुळे ते दिवस तिनें किती कष्टानें काढले हें आठवलें म्हणजे अजून डोळ्याला पाणी येते. व्रणाचे भोंक गळ्याला आरपार पडले होतें. यामुळें ती पाणी प्याली कीं त्याचा ओलावा बाहेर उमटे. एक हकीम वापडान गुंडाळलेली पेटी घेऊन येई व त्यांतले मलम तिच्या गळ्याला लावी, तेव्हां मी त्याच्याजवळ आवर्जून बसे. तेव्हां तो माझ्या पाठीवरून हात फिरवुन म्हणे "बाळ तुझ्या आईला उद्यां बरी करतो हा." पण त्याचें तें उद्यां कांहीं केल्या संपेचना !

मी मराठी पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेंत असता सर रिचर्ड टेंपल, मुंबईचे गव्हर्नर, यांची स्वारी मिरजेस आली. ती शाळेंतहि आली होती. गव्हर्नरसाहेबां-च्या टोपीवर खऱ्या सोन्याचा मोठा चाद लावलेला असतो अशी आमची समजूत होती ! म्हणून खांपडेल तेथें फटींतून तोंड बाहेर काढून आम्ही तो चांद दिसतो कां पहात होतो. पण तो न दिसल्यानें आमची निराशा झाली. आणि दोघा साहेबां-पैकीं गव्हर्नर कोणचा हें अखेरपर्यंत न कळल्यानें त्याच्या आगमनाप्रीत्यर्थ खाऊ वाटला तोहि गोड लागला नाहीं असे आठवते. तेव्हांचा मिरजेचा म्हणजे कोल्हापूरचा पोलिटिकल एजंट वॉलर या नावाचा होता तो विशेष उंच, व असिस्टंट पोलिटिकल एजंट वेबगार्डनर हा विशेष सुजा होता. पण माणसाच्या उंचींत व नांवात खरा संबंध नसतो हें कळण्याचें ज्ञान नसल्यानें, पुढें कांहीं दिवस-पर्यंत साहेबांचीं नांवें कळल्याशिवाय आमचे भागत होते. कारण उंच साहेब

दिसला की तो बॉलर व खुजा दिसला की तो बबगार्डनर असलाच पाहिजे असे आम्ही खुशाल घेऊन चालत होतो

आमच्या वेळच्या डेप्युटी इन्स्पेक्टर बाळशास्त्री पंडित या नावाचा कोल्हापूरचा एक गृहस्थ असे तो पुरा साडेसहा फूट उंच गोरागोमटा व भव्य असे तो परीक्षेला आलेला दुरून पाहिला म्हणजे जी दहशत वाटे तिचें वर्णन करतां येत नाहीं काळा डगला घातलेला, हातात कागदाचा रुमाल व रेशमी गोंडे लावलेलें पितळेचें कलमदान घेतलेला, त्याचा पट्टेवाला पुढें व बाळशास्त्री मागें, असे आले म्हणजे आम्हाला राजाची स्वारी पाहून काही वेगळी असावी असे वाटत नसे

आमचे परीक्षक जितके उंच तितके आमचे दुसऱ्या इयत्तेचे मास्तर चिंतोपंत ओगले हे ठेंगणे असत ते परीक्षकाच्या मागें उभे राहून मुलाना उत्तरें सुचविण्याची खटपट खरोखरच करीत, पण पुढं राक्षस व मागें ठेंगू यामुळें त्याचे बहुतेक प्रयत्न फुकट जात एकदा हेडमास्तर वर्गावर येऊन त्यांनी मुलादेखत चिंतोपंताची खरड काढली तेव्हां चिंतोपंत खरोखरीच रडू लागले तेव्हा मास्तरहि रडतात की ! असे आम्ही आपापसात आश्चर्याने बोलल्याच मला चागल स्मरतें एके दिवशीं हेडमास्तर वर्गावर येण्याच्या सुमाराम मी व विठ्ठल जोशी नावाचा मुलगा चुरशाची कुस्ता खेळत होतो, व इतर मुलें गम्मत पहात होतीं मास्तर आले ते प्रथमत रागें भरले पण ते थोडे विनोदी म्हणून त्यानीं शिक्षेदाखल त्याच्या देखता फिरून पहिल्यापासून कुस्ती खेळण्याला आज्ञा केली पण मास्तराचा विनोद व राग याजमधील भेद कळण्याची पात्रता आम्हाला नव्हती त्यामुळ आमच्यात कुस्ता खेळवली नाही

मी मराठी शाळेंत, व पुढें इग्रजी चार-पाच इयत्तेपर्यंतहि, बक्षीस-समारंभाच्या प्रसर्गी सभाषणें करी वर्गात नबर बहुतेक पहिला किंवा दुसरा मी दिसण्यात तरतरीत आणि माझी भाषा शुद्ध यामुळें मजकडे बहुधा वरिष्ठ प्रतीच्या पात्राचीं कामें येत यातल काहीं पार्ट मला आठवतात एक, कॅन्यूट राजा व त्याचे खुषमस्करे या प्रवेशातला कॅन्यूट राजा समुद्रकाठीं बसला असता त्याचे खुषमस्करे त्याची स्तुति करण्याच्या भरात म्हणाले, ' सरकारानीं आज्ञा केली तर समुद्रहि मागें हटेल " ती भरतीची वेळ होती असे पाहून कॅन्यूट वाळवंटात खुर्ची टाकून

बसला व "लाटांनो मागे हटा. माझा तुम्हाला तसा हुकूम आहे" असे दरडावून सांगू लागला पण भरतीच्या लाटांनीं त्याचे व खुषमस्कऱ्यांचे पाय गोट्यांपर्यंत भिजले तेव्हा राजानें त्या तोंडपुजाची निर्भत्सना केली. हा कर्यनूटचा पार्ट मजकडे होता दुसरा पार्ट अलेक्झांडर राजाचा. एकदा एका दरोडेखोराला पकडून अलेक्झांडरपुढें आणलें असता त्यानें राजाला उद्देशून म्हटले, "राजा, मी एक दरवडेखोर तर तू सात दरवडेखोर आहेस. मग मलाच शासन का देतोस ! मी व्यक्तींना लुबाडतों तर तू राष्ट्रांना लुबाडतोस. तू मी मागेच अपराधी किंवा मारणेच परममी !" कपाळाला गंध, डोक्यावर जरीची टोपी, व हातात दऱ्याच्या मुठीची काठी घेवून सामुग्रीवर मी राजा होई !

मराठी दुसऱ्या-तिसऱ्या पुस्तकांतील चतुःशृंगीच्या यात्रेच्या गोष्टींतील पुण्याचे वर्णन माझे तेव्हाच पाठ होतें. पण पुणे कसें असेल याचा बोध नव्हता. काहीं वर्षामागें आमच्या केसरी कचेरीतील मडळी चतुःशृंगीच्या टेकडीमागीं वनभोजनाला गेली होती तेव्हा बैठकीवर बसलो असता पचेचाळीस सत्तेचाळीस वर्षांपूर्वी भाषणाकरिता पाठ केलेलें चतुःशृंगीचे वर्णन मला एकदम आठवलें व मी ते म्हणू लागलो.

मिरजेस आमचे बक्षीस-समारंभ काहीं सरकारी सुपारी बागेत व पुढें काहीं टाऊन हॉलांत झाले समारंभ बहुधा हल्लीचे यजमान बाळासाहेब यांच्या हस्ते होत. तेहि त्या वेळीं अगानें अगदीं किरकोळ व अल्पवयी होते. त्यांच्या हातून बक्षिसें मिळत. तेव्हा ते संस्थानचे यजमान ही भावना मनात न येता, पागोटे घालून बसलेल्या एका लहान मुलाकडून टोपी घातलेल्या लहान मुलांना बक्षिसें दिली जातात हीच भावना येई; व बक्षिसें घेतल्यावर त्यांना नमस्कार करा म्हणून सांगत ते मनाला कसेसेच वाटे.

आम्ही मराठी शाळेंत असतानाच हल्लींचा टाऊन हॉल बांधण्यास सुरुवात झाली. त्याच्या मागील आवारात अजबखाना केला होता त्यात अनेक प्रकारचीं हरणें, वानरें, पक्षी वगैरे आणून ठेविले होते. ते जाऊन पाहणे हा किसेक दिवसपर्यंत माझा नित्याचा व्यवसाय झाला होता. टाऊन हॉलच्या बागेत फुलें हवी तितकीं मी तोडून नेण्याची परवानगी मला मिळाली होती. कारण स्वतः वडीलच फौजदार होते. महिनाभर फुलांचा पुडा घरी पुजेला नेऊन मी वडिलांकडून त्यार

आणें मिळविलें, व त्या पैशातून रंगी-बेरंगी टाकाचे हात व कागद अशी, जन्मातील स्वकष्टार्जित पैशानें स्वतःच्या मालकीची पहिली खरेदी केली !

या फौजदार कचेरीत एक दगडी म्हसोबा होता. त्यावरून तिला म्हसोबाची चौकी म्हणत. तेथे ठेवलेली हत्यारें वगैरे पाहून मिरजेच्या लष्करी सामर्थ्याची जी कल्पना तेव्हां मनात येई तिचें आता हसू येतें. वडील फौजदार असल्यामुळें घरी ल्हानपणापासून घोडा व शिपाई हे असत. परंतु तेव्हा घोड्यावर बसण्याचे वय नसल्यामुळें घोड्याचें वैभव फारसें उपयोगाला आलें नाही. वडिलाकरिता सरकार-वाड्यात मेजवानीच्या पक्तीला जाण्याचें मात्र प्रसग येत. प्रत्येक मोठ्या सरकारी नोकराने या भोजनसमारंभांना स्वत तरी यावें किंवा प्रतिनिधि पाठवावा असा शिरस्ता होता. त्याप्रमाणे वडील परगावी गेले म्हणजे मला मेजवानीस जावें लागे. पण या मानाचा लवकरच वीट आला. कारण पुष्कळ वेळा असें झाले की, मडळीना सावळें होऊन पाटावर बसण्यास फारभाचार्यांनी सागाव, आणि आम्ही पाटावर बसल्यावरहि यजमान सोपीं गेलेले. त्याना उठविण्याची सोय नाही ! कोणी उठवू गेल्यास तोडात मारीत ! अशा कारणानीं अवजड पीनावर नेसून भुकेल्या पोटानें हात आखडून तीन तीन तास बसावें लागे. बेऊन जाऊन या 'राजभोगा'चा फायदा खरा इतकाच होई कीं, वडिलाच्या कचेरीत गेलों म्हणजे येताना एखाद्या कारकुनानें लेखणी उत्तम तासून द्यावी, किंवा एखादा रंगीरंगी 'मारबल पेपर' पट्टीला घालण्याकरिता मिळावा ! याहिपेक्षा अधिक महत्वाचा फायदा म्हणजे म्हसोबाच्या चौकीपुढे अलाव्याच्या समारभात किंवा उरुसात सोंगें आलीं म्हणजे पाहावयाला बसावयाची पुढची जागा फौजदाराचा मुलगा म्हणून मिळे. तसेच नाटक पहावयास जाण्यासहि केव्हा केव्हा सत्तेनें सांपडे.

मिरजेस बारा इमामचा दर्गा व मिरासाहेबाचा दर्गा यात पिराच्या भेटी परत भेटी होत. ते समारभ मात्र फार पहाण्यासारखे असत, व तेथेहि केव्हा धाकावर प्रमुख जागीं किंवा शिपायाच्या खाद्यावर बसूनहि गमत पहावयास मिळे. या समारभात तेव्हा सर्वांत कौतुक उत्पन्न करणारी गोष्ट म्हणजे सांगलीकर तात्यासाहेब यांची स्वारी भेटी पहाण्यास येई व जाई ती. मोठे दोनचार हत्ती, मागून काही घोडे, त्यामागून खासा स्त्रियांची वाहनें, अशा समारभानें तात्यासाहेब पटवर्धन सागलीहून निघून अगदी भेटीच्या वेळीं गर्दीत येऊन दाखल व्हावयाचे व येता जाता चद्रज्योति लावावयाचे !

मिरजेस नाटकें होत तीं हरराण्णाचा वाडा म्हणून एक चौसोपी जुना पटवर्धनी वाडा आहे त्यात होत या वाड्यातील चौक फार तर ४० फूट लांब व ४० फूट रुंद असेल तेवढ्यात खुर्च्या वाकें मांडून शिवाय रंगभूमीहि थाटण्यात येई ! एका सोप्यात पडदा लावून ग्रीनरूम बनवीत व बाकीच्या सोप्यांतून पीट च्या दराचे प्रेक्षक बसत सर्व समाज फार तर शेंदोडशें लोकांचा असे एका सरक पडद्यावर सर्व नाटक होई आणि स्थलसंकोचामुळें पात्रें व प्रेक्षक एक मेकांत इतके मिसळून जात कीं, जेव्हा मोरावरील सरस्वती दोन्ही हातांत रुमाल फेकीत चौकेर नाचे तेव्हा मोराला लांब नखें नसून मनुष्याचे पाय आहेत असें त्या शाणान्या प्रेक्षकाला कळून येई ! पण देवी सरस्वतीपुढें जरूर ती अदबी न दाखविणारे प्रेक्षक राक्षसाचा प्रवेश व्हावयाचा असतां आपोआप गर्दी हटवून मागें सरत कारण कित्येक वेळा खरोखरीच्या तल्वारी फिरविल्या जात ! चौकांत येण्याला जोत्यातून मुख्य दरवाजापुढें सुमारें चार फूट रुंदीचा रस्ता होता त्यातूनच प्रेक्षक येत व त्यातूनच ग्रीनरूममधील पात्रेंहि रागून बाहेर येत. यामुळें कित्येक वेळां त्या चिंचोळ्या जागेंत स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तिन्ही लोकचे रहिवाशी यांची गल्लत होई ! राक्षसाचा प्रवेश होण्याचें वेळीं मात्र प्रेक्षकांचा राबता त्या वाटेंत बंद करीत कारण राक्षसाचा प्रवेश म्हणजे ती पहिलटकरीण सिंहिणी ची प्रसूति ! राक्षस प्रवेशाच्या वेळीं सरक पडदा वाजला सारून दोहों अंगास पेटलेल्या वाकड्यावर राळ उडवीत त्या आगीच्या लोळात राक्षस चार वेळ मागें जाऊन चार वेळ पुढें येई आणि पिंजऱ्यातील वाघ-सिंहाप्रमाणें ओरडत ओरडत व तलवार चमकवीत चमकवीत एकदाचा मोठ्या कष्टानें बाहेर पडे कित्येक वेळा राक्षसांचा तांडा यावयाचा असे तेव्हा त्यांच्या दुसऱ्या प्रवेशाला म्हणजे या चोळकंडींतून बाहेर पडण्यालाच पंधरा पंधरा मिनिटें लागत ! देव बिचारे गरीब ते आपल्याच हातानें सरकपडदा सरकावून बाहेर येत व खुर्ची देण्याला विदूषक जवळ नसल्यास आपल्याच हातानें ती घेऊन बसत ! तेव्हाच्याहि नाटकांत पदें असत पणती म्हणण्याचा मक्ता एकट्या सूत्रधाराकडे असे संगीत नाटकाच्या पुस्तकांत ज्याप्रमाणें बारीक टाइपानें छापलेल्या भाषणात मध्येंच एकदम बटबटीत टाइपाचें पद येतें, तसेंच या नाटकांतून मजकुराबाबतचें स्त्रीगान बोलत असता, विशेषतः बारीक करणालाप करीत असता, पदाची वेळ झाली म्हणजे मध्येंच त्यानें " सांगतो ऐका " किंवा " ऐका " असें म्हणून विराम पावावें, व सूत्र

धारानें आपल्या मसाल्या आवाजाने झाज वाजवीत पद म्हणावे व फिरून पात्रांनीं बोलण्यास सुरुवात करावी!

विदूषक ह्या हर्लीच्या सर्कशींतील विदूषकासारखा वेड्याबाकड्या चिंध्याचा पोषाक करी, व प्रथम प्रवेश करिताना प्राय: तोंड झाकण्याइतका दाट व मोठा लिंबाच्या डहाळ्याचा भारा डोक्यावर घेऊन येई. ही भाऱ्याची कल्पना "अरण्य पंडित" या कोटीवरून प्रथम सुचली असावी! कारण सूत्रधार व विदूषक यांचे नमस्कार चमत्कार होऊन ओळख पटण्याचे प्रश्न निघताच "तुम्ही कोण" तर "आम्ही पंडित"; "कसले पंडित" तर "अरण्य पंडित"; असें ठराविक उत्तर विदूषक देई; व मग डोक्यावरील भारा उतरून रंगाचे पट्टे ओढलेल्या तोंडानें बोलू लागे. हास्यविनोद करण्याशिवाय इतर कामेहि विदूषकाकडे असत. उ० प्रवेश केलेल्या पात्रांना दर्जाप्रमाणें आसनें देणें, अडेल त्याचा चाकर होणें, विचारील त्याला किंवा मध्येंच तोंड घालून न विचारणारालाहि सल्ला सांगणे, आणि कथानक जुळविण्यासाठीं सूत्रधाराशीं सभाषण करून प्रवेशक विष्कभक वगैरेंची उणीव दूर करणें वगैरे तिन्ही लोकांत वावरणाऱ्या नारदापेक्षाहि विदूषकाची ताण वर कारण देवदानव, यक्षकिंनर, कोणाचाहि प्रवेश असला तरी त्या लोकांतील रहिवासी म्हणून विदूषक हा हजर असावयाचाच व उणेपुरें सर्व त्याने पाहून घ्यावयाचें असा संकेतच

* अशा प्रकारचीं हीं नाटकें रात्रीं अकराच्या सुमारास सुरू होत व अगदीं पहाटपर्यंत चालत कित्येकदां बाहेर फटफटीत उजाडून लोकांची येजा रस्त्यातून चालू झाल्यावर आम्ही नाटक पाहून बाहेर पडलेलो आहो नाटकांतील भाषणाच्या नकलाचा भरणा मात्र भरपूर असे त्यांतील पुष्कळशीं भाषणें कायम ठशानीं छापल्यासारखीं असावयाचीं, व त्या जातीच्या पात्राचा प्रवेश असला कीं, त्या जातीची सभाषणें हटकून व्हावयाचीं नेहमीं नाटकें पाहणाऱ्या प्रेक्षकांना त्यांतील बरीचशी पाठहि असत पण रंगलेल्या पात्राच्या तोंडून ती ऐकावयाचीं इतकाच आवड शोक! भूलोकचा नरेन्द्र, किंवा स्वर्गांतील देवेंन्द्र, किंवा पाताळांतील राक्षसेन्द्र यांचा प्रवेश असला कीं, त्या त्या राज्यांतील कारभाराच्या सर्व गोष्टींचा ठराविक पाढा वाचला जावयाचा! आणि जुना धदेवाईक 'स्टोरी टेलर' ठराविक वर्णनें करी तसेंच तिन्ही लोकांतील प्रजाजनांचे सुखदु ख ठराविक पद्धतीचे ऐकू येई पोषाखात दोन प्रकार कोणा श्रीमताची मेहेरनजर झाली तर खरे

शालू, पैठण्या, दुपेटे, सोन्यामोत्याचे दागिने, व हातांत ढाली तरवारी रंगभूमीवर प्रकट होऊन वैभवानें डोळे दिपवीत आणि तसें नसेल तर नुसता घुंवट माजरपाट, धोतर व मुंडासें वा लुगडीं यावर प्रेक्षकांना व पात्रांनाहि रंगलेल्याची सर्व हौस भागवून घ्यावी असे घडे.

मी ल्हानपणीं पाहिलेल्या नाटकांत धाडोपंत सांगलीकर व इचलकरंजीकर यांचीं नाटकें फार चांगलीं होतीं. हल्ली सीन-सिनरी, पोषाख, गाणीं वगैरे गोष्टीत पाऊल पुष्कळच पुढें पडलें आहे. पण नुसत्या अभिनयाच्या बाबतींत जुनें नाटक नव्या नटांना हार गेलें नसावें. सांगलीकरांचें ' मृच्छकटिक ' व इचलकरंजीकरांचा 'भ्रांतिकृत चमत्कार' ही फारच चांगलीं होत. तथापि नाटक ही कधीं तरी लोकांना पहावयास मिळणारी चीज. तमाशाचे प्रस्थ तेव्हां फार होतें, व नाटक आणि तमाशा यांच्यामध्यें चुरस लागल्यास प्रेक्षकसमुदाय आपल्या उदार आश्रयानें तमाशाच्या तर्फेच निकाल देई. दुसरेंहि एक कारण असें की, तमाशाला तिकिट नसे. तो उघड्यावर होई, व कोणी धनिक आश्रयदाता तमासगिराचा खर्च पत्करून गावच्या लोकांच्या करमणुकीचें फुकटार भोजन घाली. हल्लूरचा तमाशा म्हणून त्या वेळीं प्रसिद्ध होता. व तोहि त्यांतील नकलापेक्षां पहाडी ठेकेदार गाण्यामुळें. उघड्या जागेंत पहाडी आवाजानें एकसारखें तीन-चार तास गाणें ही गळ्याची परीक्षा हल्लींचा कोणीहि नट देऊं शकणार नाहीं !

कोंकणांत आगोठ्यापासून दोन कोसांवर वागरडें येथें एक इनामदार आहेत. त्यांनीं कोंकणांतलें एक नाटक मंडळी ठेवली होती. त्यांतील दोनतीन नट आमचे मामा विष्णुपंत यांच्या ओळखीचे होते. त्यांनीं मामाला नाटक पाहण्यास बोलाविलें व तो मला बरोबर घेऊन गेला. संध्याकाळीं वाटेनें जातांना "जोम्या" म्हणजे 'रोवलेल्या ताग-काड्यांची लांब जुडगी' पेटवून त्याचा मशालीसारखा उपयोग करून चालत होतो. आमच्या बरोबर चालणाऱ्या नटांतील एकजण विदूषकाचें काम करणारा होता, व दुसरा रामपार्टी होता. वाट चालतांना ते आपापल्या नकलांची थोडथोडी उजळणी करीत होते. ते त्यांचें बोलणें तेव्हां मला कांहींच कळेना. पुढें बाजारस्थानी गेल्यावर नाटक सुरू झालें. तेव्हां तें बोलणें विदूषक व राम यांच्या तोंडून पूर्वी ऐकलेलें ऐकूं येऊं लागलें. तेव्हां मग नाटकाची नक्कल पाठ करावयाची असते ही गोष्ट मला कळली ! तोंपर्यंत माझी समजूत

अशी होती कीं, नाटकांतील पात्रांना सर्व बोलणें ऐनवेळीं सुचत व तीं सुचेल तशी बोलतात ! कोंकणी अंगणाच्या मांडवांत हें नाटक झालें. तेथे पडदे कनाती तरी कोठून येणार ! मंडपाच्या एका टोकाला आगटी पेटली होती. तेथें नाटकांतलें काम झालें म्हणजे देव राक्षस विदूषक सगळे प्रेक्षकांदेखत शेकावयास जाऊन बसत. आणि आपली पाळी आली कीं, फिरून त्यांच्यादेखत परत येऊन प्रयोगांत सामील होऊन आपापली कामें करीत. तें पाहून माझ्या तर मनाचा तेव्हां विरसच झाला. प्रयोग पहाण्याची माझी निम्मी गोडी गेली ! मला वाटे हे मंडपापलीकडे जाऊन दिसेनासे होऊन मग परत येऊन प्रगट कां होत नाहींत !

मी दुसऱ्या खेपेस आजोळी गेलों. तेव्हां आधींच जाणता पण खेळण्याच्या स्थितींत असल्यामुळें सर्व दिवसभर हिंडण्याफिरण्याची चैन चाले. सकाळीं 'वेसवार' घातलेला तूपभात खाऊन राईत गेलो म्हणजे काजू आंबे पाडून खावें, वानरांच्या मागें लागावें, ही नित्य करमणूक. मधल्या वेळीं परसांत बांग्यांच्या झाडांना पाणी पाटानें लावावें किंवा शिंपावें. केव्हां केव्हां आजोबा स्वतः हातानें गागर कुळव हांकीत तेव्हां त्यावर जाऊन बसावें. स्वच्छ सारवलेल्या व वर मंडपाची छाया असलेल्या अंगणाचें व विहिरीवरील रहाटगाडग्याच्या गाण्याचें प्रेम, तेव्हां जे मला प्रथम अनुभवाला आलें तें अद्यापि कायम आहे. विहीर इतकी उथळ होती कीं, मनुष्य त्यांत पडलें तरी बुडण्याची भीति नाहीं. पाणी इतकें स्वच्छ कीं, तळचा खडा न् खडा मोजून घ्यावा. या बाजूच्या कोंकणांत नारळी पोफळीचीं झाडे फारच थोडी होतीं. तरी पण केळीचीं झाडेंबिडें वरीच होतीं. अंगणापलीकडे भातेण गवताच्या गंज्या रचलेल्या असावयाच्या. त्यांवर वाटेल तितकें चढले पडले तरी गवत रेशमासारखें मऊ म्हणून भीति वाटावयाची नाहीं. या गंजीवर चढून बसून तिसरें रॉयल रीडर हातांत घेऊन वाचलेल्या गोष्टी मला अजून आठवतात. The Sailor and the Monkey ही एक गोष्ट त्यातलीच.

सर्कशीचा जन्म तेव्हां नुकताच झाला होता. मी पहिली सर्कस पाहिली ती प्रो. विष्णुपंत छत्रे यांची. पण ती सर्कस म्हणण्यापेक्षा चारदोन घोड्यांची कवाईत इतकाच तो खेळ होता. छत्रे हे स्वतः ग्वालेरीस गायनाबरोबर अश्वविद्या शिकले. पुढे कुरुंदवाडास येऊन त्यांनीं कांहीं घोडी दरबारांतून मिळविली व त्यांना शिकवून तयार केलें. त्यांचे खेळ प्रथम बिन तिकिटानें मिरजेस सरकार-

याच्यापुढील प्रगमनात झाले त्यास पेर धरणे, उभ्या मारणें, तलवारीवर समोरासमोर येऊन तोडून धरणें, व मेण्याखालून निसटून पडणें, एवढेच खेळ होत इतर जनावर किंवा कसरती लाठ किंवा निद्धण ही कांहीं भानगड नव्हती मेळ अर्ध्या-पाउण तासात गंपारयाचा घोड्यांच्या पाठीवर जीन व डोक्यावर शोक दार रंगित तुरे इतकाच सरंजाम पण कुर्वाज पत्र्चे टाकणें, नाचणें, वगैरे कामें घोडे फार चापल्यें करीत घोड्यांच्या बुद्धिमत्तेपेक्षा त्यांच्या नखरेबाजपणाचा तो खेळ अधिक होता असे म्हणतां येईल

मिरजेस आम्ही "आजीबाई पटवर्धन' यांच्या वाड्यात राहत होतों म्हातारी पिकून पान झाल्ली होती ती बहुधा बसलेली असून तोंडानें सव कारभार करी पण तिचा दरारा सर्वांना असे त्या बाई मजकडून रोज रात्रीं अर्धा एक तास पोथी वाचून घेत, व पोथा ऐकण्याला वाड्यातील ठराविक श्रोतृगण बसत असत मी स्वच्छ व घडघड वाचा, यामुळे मजवर त्याची भक्ति असे वाड्यांतच, पुढें माझे श्वशुर झालेले, मोरोपंत पेंडसे राहत ते मोठे हौशी रसिक व खिलाडू असल्यानें, त्याच्या घरीं अनेक प्रकारच्या लोकांचा अड्डा पडे आमचे वडील मात्र कधीं कांहींहि खेळताना मी पाहिले नाहींत त्याना पोथा-पुस्तकाचा नाद प्रथमपासून असे सुटीचाच दिवस असल्यास क्वचित् ते मंडळींत बसत बुद्धिबळें व फासे यांचे डाव चालवयाचे आदितवार म्हटला कीं, सब दिवसभर धुडगूस तसाच रात्रींसुद्धा खेळणार मंडळींत रामभाऊ चांदोरकर, वासुदेवशास्त्री खरे, स्वत मोरोपंत पेंडसे व गोपाळराव सहस्रबुद्धे हे प्रमुख असत जोड मुगी आली असतां खेळण्याचा अड्डा दान दोन दिवस सारखा पडे आम्ही सव मुलें पाहून पाहूनच बुद्धिबळें खेळावयास शिकलो होतो एका चंद्रग्रहण प्रसंगीं दोन प्रहरीं जेऊन मंडळी खेळावयास बसली ती सव रात्रभर जागून दुसरें दिवशीं १२ वाजता घरोघर स्नानास गेली तेव्हा विड्याचा प्रसार नव्हता चिलीम ओढीत व निळ्याखालीं वातवतीभर दाट धुराचा थर बसलेला असे खरेशास्त्र्यांच्या वाच्या व मोरोपंत पेंडसे यांच्या तोंडच्या मोरोपंती आर्या या दंगलींत मधून मधून ऐकावयास सापडत त्यांचें अजून स्मरण येतें

मराठी पांचव्या इयत्तेत असता शिक्षक कविता म्हणून घेत होते दशावतारांचा श्लोक मोरु आपटे नांवाचा विद्यार्थी म्हणत होता त्याचा शेवटचा

चरण असा आहे " कांटे झाडें अम्हां हीं अडवुनि धरिती कीं तरी वार जातें. " ही ओळ म्हणतांना 'अडवुनि धरिती' येथें तुकडा पडावयास हवा. पण 'अडवुनि धरिती कां' येथें प्रश्न पुरा होतो म्हणून तेंथ तुकडा पाडावा अशी मोरूची समजूत होती. शिक्षकांनीं तसें नव्हे असे मोरूला एकदां-दोनदां-तीनदां समजून सांगून नीट म्हणवून घेण्याचा प्रयत्न करून पाहिले. परंतु मोरू पुन्हा म्हणतांना 'अडवुनि धरिती कां' असें म्हणू लागला. तेव्हां शिक्षक रागावून म्हणाले, 'कां काय? थांब, कां ते सांगतो' असें म्हणून त्यांनी दोन छड्या ओढल्या. पण त्यानेंहि मोरूची खात्री पटेना. तेव्हांपासून आम्ही त्याला पाहून 'अडवुनि धरिती कां!' असें म्हणून थट्टा करूं लागलो. मोरू पुढें एका संगीत नाटक मंडळीचा मॅनेजर झाला, आणि तो तालांत पक्का आहे असें सांगत!

मी इंग्रजी पहिली इयत्ता घरीं शिकून एकदमच दुसरींत बसलो. चौथ्या इयत्तेपासून मला पहिला दुसरा नंबर मिळूं लागला, तो सातव्या इयत्तेच्या टर्मिनलपर्यंत. गणित भूमिति व इंग्रजी व्याकरण या गोष्टींची मी नेहमीं हेल्सांड केली; व अंकगणित तर मला मुळींच येत नसे. बीज गणितांतच जरुरीचे तें माझे सर्व मार्क भरून निघत. पण भाषाविषय इतिहास संस्कृत इंग्रजी व मराठी या चार विषयांत अधिक मार्क मिळून जात यामुळे नंबर वर टिके. जावडेकर व श्रीखंडे मास्तर हे आम्हाला खाजगी रीतीनें संस्कृत शिकवीत. खरेशास्त्री यांचा तास मुलांना फार प्रिय असे. ते रागावले म्हणजे मुलांना झडकून मारीत; पण कांही तरी चांगली कोटी, नवी माहिती, सरस कविता किंवा सुरस गोष्ट यांचा लाभ झाल्याशिवाय तास जात नसे. ते मुलांना घरीं बोलावून श्लोकांच्या भड्या लावीत. मी इंग्रजी पांचव्या इयत्तेत असतां खरे यांनीं 'गुणोत्कर्ष' नाटक लिहिले आणि मजवर त्यांची भक्ति म्हणून नाइकास लावलेल्या बक्षीसाच्या शर्तीप्रमाणे ते नेमक्या वेळेत वाचून होते किंवा नाहीं हे पाहण्याचा मान त्यांनीं मला दिला होता! पण पुढें पंचवीस वर्षांनी त्यांचें 'तारामंडळ' नाटक बसण्यापूर्वी पुण्यास त्यांनीं तें मला माझ्यापरीं वाचून दाखविलें. तेव्हां या जुन्या गोष्टीची त्यांना मी आठवण दिली त्याचा त्यांना फार आनंद झाला. इंग्रजी सातव्या इयत्तेत त्यांनीं एकदां मुलांकडून संस्कृत श्लोक करवून घेतले. त्यांत पहिला नंबर त्यांनीं मला दिला व " सामान्य (अर्थात् सर्व-साधारण प्रतीचा) बी. ए. मनुष्य असे श्लोक करू शकणार नाहीं " असे त्यांनीं

वर्गांत घोकून घ्यावयाचें पण व्याकरणाच्या प्रश्नांत मात्र त्याविषयीं ते निगाह होत. कारण घोकावयाचें नाहीं हा जवळ जवळ माझा नियम होऊन बसला होता. तो मला इंग्रजींतहि बाधला. मॅट्रिकच्या प्रिलिमिनरींत इंग्रजी व्याकरणाच्या पेपरवर शून्य मार्क पडूनहि निबंधाच्या व भाषांतराच्या जोरावर मला परीक्षेस पाठविण्यात आलें व्याकरण व गणित यांजवरील बहिष्कार मी अद्यापि इमानानें पाळला आहे!

आमच्या मास्तर वर्गांपैकीं पानसरे हे बडेबाप, फणसाळकर हे ऐटबाज, शास्त्रींबोवा हे रगेल, गोगटे हे ताठर, कानिटकर हे कुचक्या स्वभावाचे, आवळेकर हे तिडतिडे, आणि भवे हे ब्बारदार असत शाळेत लॉन टेनिस क्लब सुरू केला त्यांत कांहीं मास्तर लोकांबरोबर आम्हा वरच्या वर्गांतील कांहीं विद्यार्थ्यांनाहि घेतले होते, व मास्तर लोक आमच्याशीं टेनिसिझिन वागत शाळा पहायाला इन्स्पेक्टर रसेल साहेब म्हणून असे पण त्याच्या वेळच्या कोणत्याहि वर्गांत येऊन प्रत्यक्ष तपासणी केली नाहीं तो बाहेरच्या कंपाउंडच्या फाटकाशीं गारवट (मेणे) गार्डीत बसलेला असा राहून शाळा तपासण्याचा दोरा लिही! पुढे काणे या नांवाचे इन्स्पेक्टर आले ते मात्र वर्गावर येऊन खरी परीक्षा घेत इग्रजी पाचव्या इयत्तेच्या परीक्षेत (सन १८८६) काणे तपासणीस आले असता एका वाक्याचा अर्थ मी-सांगितला तो त्यांनी चूक म्हटला. तेव्हा मी लगेच म्हणालो कीं, "मास्तरांनीं शाळेंत सांगितला तसाच मी बरोबर सांगितला आहे" तें ऐकून मास्तर बावरे बावरे झाले! पण काणे हे सुज्ञ होते ते मग हळूच म्हणाले, "अरे बाळ, मास्तरांनीं सांगितलें असें म्हणू नये आपण चुकलों म्हणावें, व मास्तरांची अब्रू राखावी." आणि मागाहून मास्तरांजवळ म्हणाले, "हा मुलगा धीट दिसतो हा कोणाचा!" पुढे १९०१ साली याच काण्यांच्या मृत्युपत्रानें चाललेल्या इस्टेटीचा तंटा तोडण्याचें काम पंच म्हणून मजकडे आलें!

इकडील पुण्याच्या मुलाच्या मानानें आम्ही मिरजेचीं मुलें सर्व प्रकारें मागास लेलीं होतों सर्वसाधारण जगाचें ज्ञान हे आह्माला थोडेंच असे. वर्तमानपत्रें वाचण्याचा नाद मुलांना नव्हता व वर्तमानपत्रेंहि तेव्हां फारशीं नव्हती गांवच्या मुख्य लायब्ररींत पुस्तकांचीं फक्त पाच-चार कपाटें होतीं त्यांत बरीचशीं पुस्तकें पूर्वीचे यजमान कै. तात्यासाहेब पटवर्धन यांच्या लायब्ररींतील होतीं त्यांत अरेबियन नाइट्सचे पाचपाचशें पानांचे तीन व्हॉल्यूम्स् उत्कृष्ट मोरोको बाइंडिंग केलेले व

सोनेरी छापाचे होते. मोरोपंत पेंडसे हवे लायब्ररियन असल्यामुळे मला हे व्हॉल्यूम्स् घरी वाचावयास मिळत; व पुस्तकांतील उत्कृष्ट चित्रे आणि मनोरंजक गोष्टी हीं हातांत पडली असतां त्या वयांत चित्त तल्लीन किती होऊन जात असेल याची कल्पना कोणासहि होईल.

जुन्या पद्धतीचे स्टोरी टेलर एक दोनदां शाळेत आले व त्यांच्या गोष्टींचा समारंभ झाला. पण त्यांच्या गोष्टींच्या असंबद्धतेचें मला त्या वयांतहि हंसू येई. नाटकी नकलांप्रमाणें त्यांची वर्णनें ठराविक पाठ केलेली असत. दागिन्यांचें नांव निघालें म्हणजे नायिकेच्या अंगावर इतके दागिने पडावयाचे कीं, त्यांच्या भारानें ती मेली कशी नाहीं याचेंच आश्चर्य वाटे, मग तिला शोभा येण्याचें बाजूसच राहिलें. पक्वान्नांचें नांव निघालें म्हणजे एका जेवणांत इतकीं पक्वान्नें येत कीं, ऐकूनच अजीर्ण होई. आणि बागेच्या वर्णनाचा प्रसंग आला की, हिमालयापासून कन्याकुमारी-पर्यंत सर्व जातीचीं झाडें एकाच जागीं एकाच ऋतूंत गर्दी करीत. हे स्टोरी टेलर आतां मुळींच पहावयास सांपडत नाहींत. गोष्टी सांगणारा मराठी, पण हल्लीं ग्रामो-फोनच्या तबकडीच्या शेवटीं 'माय नेम इज मॅहूर' हे जसें ऐकूं येतें तसें हा जुना स्टोरी टेलर 'माय नेम इज अमुक स्टोरी टेलर' असें म्हणून सुरवात करी.

आमच्या हायस्कूलच्या सहा वर्षांत फक्त दोनच व्याख्यानें बाहेरून मिरजेस आलेलें स्मरतात. एक सार्वजनिक सभेचे प्रचारक रा. खरे व दुसरे गोपाळ नरसिंह देशपांडे इंदापूरकर. खरे यांचें व्याख्यान कृष्णेश्वराच्या देवळांत झालें. तेव्हां फार गर्दी झाली म्हणजे सुमारें २० माणसें हजर होतीं! स्वदेशी हा त्यांचा विषय होता. त्यांचें बोलणें कोकणी पद्धतीचें व युक्तिवादात्मक असे. गोपाळराव देशपांडे यांचें वक्तृत्व जोरदार, मात्र सारासार विचार अगदीं कमी. विजापूर वेशीच्या धर्मशाळेंत त्यांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं जुन्या काव्यांतील आपल्या लोकांच्या पराक्रमाचें वर्णन केलें. त्यांत एक गोष्ट अशी सांगितली कीं, "एक मराठा घोडेस्वार रानां-तून जात असतां शत्रूकडील स्वार त्याच्यामागें लागले, तेव्हां सुटका नाहीं असें पाहून जवळच मोठा वडाचा वृक्ष होता त्याची लोंबती पारंबी दोन्ही हातांत धरून मांड्यांत घोडा दाबून त्यासकट स्वार सरसर वर चढला!" हें वर्णन ऐकून माझ्या मनावर मराठ्यांच्या पराक्रमाचें ज्ञान न ठसतां, तितक्या लहानपणींहि, व्याख्या-त्याची असंबद्धता पाहून खरोखर हंसू आलें, असें मला पक्कें स्मरतें. श्रद्धाळूपणा नसल्याचा दोष माझा तेव्हांपासूनचाच आहे.

या वेळीं मिरजेस तालमीचा प्रघात जोरावर असे. आमच्या आळींतील तालमीचे वस्ताद विठ्ठलराव भातू हे पहिलवान व स्वदेशीचे पुरस्कर्ते होते. पुण्यांतील सार्वजनिक कार्याच्या चळवळीची लहानशी लाट मिरजेपर्यंत पोंहोचली होती. पाहून पुणे-मुंबईस काय चालते याची ऐकून माहिती किंवा कल्पनाहि आम्हास नसे. फक्त चिपळूणकर, कुंटे व रानडे हीं तीन नांवे कानीं येत. शास्त्रीबोवांच्या मृत्यू समयानें 'शिष्यजनविलाप' नावाचें काव्य मात्र विद्यार्थ्यांच्या वाचण्यांत येत असे. मुंबईच्या विविधज्ञानविस्ताराचा अंक लायब्ररींत येई. त्यांतील 'ठगाची जबानी' व 'हिम्मतबहादूर' नाटक यांनीं चित्त इतकें रमून जाई कीं, शाळेंतून घरीं परत येतांना रोज लायब्ररींत जाऊन पुढचा अंक केव्हां येणार याची आम्ही चौकशी करीत असूं. 'हिम्मतबहादूर' (हॅम्लेट) नाटकांतील भुताचा प्रवेश वाचून सारीखरीच आमच्या मनाचा थरकाप झाला.

आणखी एक आठवण गमतीची आहे. शाळेंत न जाण्याच्या वयांत, मोडलिंब्यास असतां, मी केव्हां केव्हां ओढ्यावर जाऊन उगीचच बसत असे. वाहत्या पाण्याचा मला फार आनंद वाटतो. कोठेंहि वाहतें पाणी आढळलें कीं, त्याच्याकांठीं बसून आंत पाय सोडणें, चुळा भरून टाकणें, मला आवडतें. मोडलिंब्यास मी खिशांत चार आवळे घेऊन ओढ्यावर जावयाचा आणि ते चावून पाणी तोंडांत घेऊन चुळा टाकीत बसावयाचा. कारण आवळा खाऊन पाणी तोंडांत घातलें तर तें फार गोड लागतें. घराहून ओढ्यावर जातांना वाटेंत शाळेजवळ तटबंदींतील वेशीचा जुना दरवाजा आहे तो ओलांडावा लागतो. दोनतीनदा लागोपाठ असें घडलें कीं, मी आवळे घेऊन ओढ्यावर जायला यावें तों, उन्हाची वेळ म्हणून, जवळपासचा एक गलेलठ्ठ उंच शिंगाचा दाढीवाला बोकड वेशींत येऊन झोंप घेत पडावयाचा. पहिले दोन दिवस त्याला भिऊन मी परत गेलो. तिसरे दिवशीं पहावें तों तोच प्रकार. माझी ओढ्यावर जाण्याची निराशा होऊन मला रडूं आलें. मी मनांत म्हणालों 'देवा या बोकडाला येथून कां घालवून देत नाहींस!' आणि मौजेचा प्रकार असा कीं, लगेच तो बोकड आपोआप उठून अंग झाडून बाहेर निघून गेला. मी ध्रुवप्रल्हादाचा अवतार ठरलो! ही आठवण इतक्याचकरिता सांगतों कीं, माझ्या जन्मांत अगदीं प्रथम देवाच्या नांवाचा स्पष्ट उच्चार या वेळीं झाला असें स्मरतें. माझी प्रार्थना ऐकून देवानें बोकडाला उठवून लावलें यांत तेव्हां मला विशेष चमत्कार वाटला नाहीं. कारण लहान मुलाची प्रार्थना मान्य करणें हें

मला देवाचें एक मामुली कामच आहे असे वाटे यामुळे मला देवाविषयीं कृतज्ञता तेव्हां वाटली नाहीं उलट ही गोष्ट काकतालीय न्यायानें घडली असें मला आज वाटतेहि म्हणून कृतज्ञताबुद्धि वाटत नाहीं माझ्याजागीं श्रद्धावत पागारकर असते तर त्यांनीं प्रार्थनेचा विजय म्हणून हा अनुभव आत्मचरित्रात दिला असता

मी मराठी शाळेंत असता माझ्याहून वयानें थोर असणाऱ्या इंग्रजी शाळेंतील काहीं मुलांनीं एक खाजगी नाट्यसमाज काढला होता त्यांनीं 'वेणीसंहार' नाटक बसविलें होतें त्या मडळींतील भीमाचा पार्ट करणारे रामभाऊ लागू म्हणून होते ते आज वृद्ध पण हयात आहेत बाकीचीं सर्व मुलें कालवश झालीं आहेत या नाटकाचा जाहीर प्रयोग झालेला आठवत नाहीं पण मी त्याची एक तालीम पहावयास गेल्याचें चांगलें आठवतें ही तालीम गुप्तपणें एका कोंदट जागेत होई तिला त्यांनीं 'टाऊन हॉल' असें नाव दिलें होतें! मडळींत तबाकू ओढणारे बरेच असत पण तेव्हां 'विडी' जन्मास आली नव्हती या 'टाऊन हॉल'च्या एका खांबावर 'छापी' नेसविलेली चिलीम नेहमीं तबाकूनें भरून सज्ज असावयाची आणि मधून मधून ती पेटविली जाई, हातोहात फिरविली जाई या चिलमीवर त्यांनीं एक कवनहि केलें होतें 'टाऊन हॉलच्या तिसऱ्या खांबीं चिलिम देव तो उभा। सर्मोंती स्मोकींयांची सभा' असें त्या कवनाचें पालुपद होतें जागा आधींच कोंदट आणि तींत चिलमीचा धूर भरला म्हणजे गुदमरून गेल्यासारखें वाटे! नवी विडी ओढण्यापेक्षां जुनी चिलीम ओढणें हा नि संशय पराक्रम ठरतो असें मी म्हणेन विडीबाज लोक विडी अर्धी ओढून होते न होते तोंच ती फेंकून देतात कारण तींत तबाकूहि तितक्यात बेताची असते! उलट चिलमींत अर्धी ओंजळ तरी तमाकू दाबून बसविलेली असावयाची आणि चिलीम ओढणारे पाच-चारच असले तरी शेवटीं ओढणाराच्या तोंडात काळी रात्र येई पर्यंत तिचा अत पाहिला जावयाचा प्रथमच सुरू होणाऱ्या इंजिनासारखे चिलमी वर काहीं वेळ सावकाश झुरके मारून झाले, म्हणजे शेवटचा दम पुरा करिताना चिलमींतून वर जाळ काढणार नाहीं तो कच्चा आणि काढील तो पक्का असें समजलें जाई आजची नवी पिढीहि तबाखू ओढते, पण ती मवाळच!

मी मिरजेस एकदा आमच्या गवई मामाकडे नेहमींसारखा जेवावयास गेलो होतो (चार-पाच वर्षांचा असेन) पंक्तीला चार पानें अधिक म्हणून आईच्या

मामींनें नेहमींहून थोडें अधिक मोठें तुपाचे भांडे वाढावयास घेतलें होतें तिनें मला तूप वाढलें तेव्हा मी 'आणखी वाढ', असें म्हणालों आईनें रागानें मजकडे पाहून म्हटलें, 'अरे मागूं नये, मामींच्या घरीं आज कांहीं म्हैस व्यायलेली नाहीं' या रोगेव उत्तर केलें "म्हैस नसेना का व्यायली ! पण तिच्या हातातलें तुपाचें भांडें व्यायलें आहे कीं ! ' सर्वजण खो खो हसूं लागले तेव्हा मामा म्हणाले, "अरे हा इतक्यातच रूपकें करूं लागला कीं !" मी बोललों तें कांहीं जाणूनबुजून रूपक करण्याकरिता बोलण तेव्हा शक्य नव्हते पण आता या आठवणीवरून असें म्हणतों कीं भाषा वाढीस लागण्याच्या वेळीं ती अशीच रूपकाच्या योगानें वाढते असें मक्स मुल्लरनें आपल्या भाषाशास्त्रावरील ग्रंथात म्हटलें आहे त्याचेंच हें एक उदाहरण नव्हे कां ! रानटी लोकांच्या अंगीं अशीच रूपकें करण्याची पात्रता असते असें त्या ग्रंथकारानें म्हटलेलें आठवतें लहान मूल व रानटी मनुष्य एकच

मी शाळेंत असताना मिरजेस दत्ताच्या देवळात पुराण ऐकण्यास अनेक वेळा जात असे तो भाविक श्रोता म्हणून नव्हे तर इतिहासभक्त म्हणून या देवळातील पुराण नेहमीं भारत-ग्रंथावर चालें आणि पुराणिकबुवाहि संस्कृत श्लोकाचा अर्थ मनोरंजक रीतीनें सांगणारे असल्यानें त्यांचें पुराण ऐकावेंसें वाटे त्या वेळीं भारत, भागवत, रामायण यांचीं गद्यात्मक मराठी भाषांतरें उपलब्ध नव्हतीं मोरोपंताचें आर्याभारत वाचावें तर तें फार कठिण आणि संस्कृत तर मुळातच कळत नव्हतें येऊन जाऊन पांडव-प्रतापासारख्या पोथ्या वाचावयास मिळावयाच्या आणि मराठी शाळेंत असता आमच्या वाड्याच्या मालकीणबाई, ज्याना आजी म्हणत त्याना मी ती पोथी रोज रात्रीं वाड्यातल्या ठराविक श्रोतृगणापुढें वाचून दाखवीत असेंहि परंतु पांडव प्रतापानें समाधान होत नसे आणि पुराणिकबोवा भारतांतील वाद संभाषणें इत्यादि मार्मिक रीतीनें खुलवून सांगत त्यामुळें अधिक मनोरंजक वाटे मात्र एकादे वेळीं भारतीय युद्धांत पांडव वीरानें किती कोणच्या प्रकारचे बाण मारले आणि उलट कौरववीरानें किती कोणच्या प्रकारचे बाण मारले, याचा धडाका त्यानीं सुरू केला म्हणजे कंटाळा येई

भागवतातील गोष्टी कानावर पडण्याची दुसरी एक सोय होती मिरजेंत रामभाऊ घाटेश्वर नावाचे एक कारकून त्या वेळीं होते पुढें ते सिटी मॅजिस्ट्रेट व कारभारीहि झाले त्यांच्या घरच्या संप्रदायांत भाद्रपदमासीं भारताचा सप्ताह करण्याचा कुलधर्म होता

व त्यांच्या पिढीत ते रामभाऊकडे आलें होतें. त्यांचें संस्कृत शिक्षण बेताचेंच असणार, तथापि रोज एखादा अध्याय वाचल्याशिवाय ते निजत नसत. आणि क्रमाक्रमानें त्यांना अध्यायाचें तात्पर्य सांगता येऊं लागलें होतें. त्यांच्या सहिना पारायणास फार थोडे श्रोते असत. पण दोन प्रहरीं ते अर्थ-तात्पर्य सांगत तेव्हां गर्दी असे. मजवर त्यांचा घरच्या मुलासारखा लोभ असल्यामुळें मी त्यांच्या या सप्ताह समारंभात मुलाच्या रीतीनें नेहमीं वावरत असावयाचा आणि अशा रीतीनें भागवताचें भाषांतर वाचण्यापूर्वी त्यांतील कांहीं कांहीं कथाभाग माझ्या कानावरून जात असे. सप्ताहसमाप्तीला गोपाळ–काला होई तो दिवस तर आम्हा मुलांचा मोठा दंगलीत जाई. कारण शेवटीं फराळ असे हे सांगावयास नकोच. हा वार्षिक कार्यक्रम झाला पण माझा आठवड्याचा कार्यक्रम म्हटला म्हणजे दत्ताच्या देवळात दर शनिवारीं रात्रीं पालखी निघे ती. ती होत असता गांवातील गवई दत्तभक्तांचीं पदें म्हणत तीं ऐकण्याची फार गोडी वाटे. मिरजेच्या आम्हणआळींत हेंच देवस्थान मुख्य होतें. आणि माझे चुलते दत्तभक्त यामुळें त्यांच्या हांसेखातर मी स्नान-संध्येनंतर गुरुचरित्राचा एखादा अध्याय वाची. चैत्रात रामनवमी आली म्हणजे देवाच्या कमानीवर मखर उभें करावयाचें. त्याला रंगीरंगी व सोनेरी कागद आणून चिकटविण्याचें माझें काम चार दिवस चालावयाचें. आणि त्या मखराच्या दोन बाजूला तेलवात घालून ग्लास लावले म्हणजे मी केवढी रोषनाई केली असें वाटे. पण कॉलेजात प्रवेश झाल्यावर माझें हें सर्व देवदेवतार्चन सपलें.

लहानपणीं मला सहज येई. अखेर इलाज म्हणून आईनें मला गंधकातील औषध दिलें. हे औषध समग्र आंवळें तेलातून गंधक शिजवून देण्याचें होतें. औषध देण्याकरितां दिवाळींतील रात्र तिनें पसंत केली. कारण या औषधाला अनुपान म्हणी असें सांगितलें होतें कीं, औषध घेणारानें सर्व रात्र जागरण करावें व सकाळीं आघोळ करून दहिंभात खाऊन दिवसभर झोंप काढावी. मी औषध घेतलें तें फारच खमग व रुचकर लागलें. सर्व रातभर सोंगट्या खेळत बसें तरी जागरण फार पाहलें व सकाळीं दहिंभात खाऊन निजलों. जागरणाचा परिणाम किंचित् असात झाला तो असा कीं, दहा वाजता उठून अंथरुण गुंडाळून डोक्यावर घेऊन मी झोंपेंत घरांतून बाहेर पडून रस्त्यावर चालूं लागलों हें पाहून आईनें मला घरात आणिलें व एका अंधाऱ्या खोलींत दडपून निजविलें. झोंपेंत

चमत्काराची कांहीं लोकांना संशय असतो असें म्हणतात. मला तशी संवय नव्हती व नाहीं परन्तु त्या चमत्काराचा एकदां अनुभव आला एवढी मात्र गोष्ट खरी.

योगायोगानें आश्चर्यकारक अनुभव जगात अनेक वेळीं येतात तसा लहानपणीं एक आला त्याची मौज सांगतो. आमच्या वडिलांचे एक मामा, उपनांव काटे, हे बरीच वर्षें बनारसेंत राहिले होते. मात्र ते इकडे दर दोनतीन वर्षांनीं येत. कोंकणात जातांना ते वाटेंत मिरजेस येत. बनारसच्या रीतिप्रमाणें ते भ्रूमध्यापासून नाकावर लालभडक गंधाचा टिळा लावीत. तो पाहून लहान मुलें भीत. पण त्यांचा स्वभाव प्रेमळ असल्यामुळें मुलांनीं जवळ यावें याकरितां ते एक युक्ति करीत. काशींतल्या लोकांप्रमाणें यांना भांगेची, घोटा घेण्याची संवय असे म्हणून मधून मधून ते घोटा गोड व स्वादिष्ट करीत त्यांतच भांग थोडी घालीत, आणि तो मुलांना बोलावून प्यावयाला देत. हे सम्मोहन त्यांच्या उपयोगी पडे, आणि पाटा पुढें घेऊन ते भांग वाटावयाला बसले म्हणजे मुलें हाक न मारतांहि त्यांच्याभोंवतीं जमत. पण धाक दाखविण्याची वेळ आली आणि भिवया वर चढवून ते जोरानें ओरडले म्हणजे मुलांची दाणादाण होऊन कोणी हूं कीं चूं करीत नसे यामुळें ते घरीं आले म्हणजे वडील माणसांशी व शेजारी रडव्या मुलांच्या कामीं त्यांचा उपयोग बुजगावण्यासारखा करीत. एकदा रात्रीं नवाचे सुमाराला माझी धाकटी बहीण रडूं लागली. कांहीं केल्या थांबेना. काशीचे मामा त्या वेळीं कोठून मिळणार! त्यांची त्या वेळीं मिरजेस येण्याची वार्ताहि नव्हती. तरी त्यांच्या नावाचा उपयोग करितां येण्यासारखा होता. म्हणून आई मला बळेंच म्हणाली, "तात्या, कारटी रडावयाची थांबत नाहीं. तर काशीच्या मामांना हाक मार पाहूं" तेव्हां मी सोंग आणून मोठ्या आवाजानें हाक मारून म्हणालो, "काशीचे मामा या हो या" आणि खरोखर मौज ही कीं, माझी हाक ऐकून तेहि ओरडून म्हणाले "आलो रे आलो." मामा घरांत येऊन उभे राहतांच सर्व मंडळी नुसती आश्चर्यचकितच झाली नाहीं, तर क्षणभर भ्यालीहि. भुतांना हाक मारली म्हणजे भूत नेमकें पुढें उभें राहतें म्हणतात त्याची आम्हाला आठवण झाली. कारटी रडण्याची थांबली. आणि मामांनींहि मग हळूहळू आपण मिरजेस याच वेळीं अकल्पित रीतीनें कसें आलो याची हकीकत समजावून सांगितली. हा विलक्षण योगायोग पाहून सर्व मंडळीं कितीतरी वेळ हसो हसो हसत होती.

लहानपणीं काशीच्या मामाच्या घोट्यातून उदरात गेलेली भाग कधी बाधली असे आठवत नाहीं पण मोठेपणीं भाग एक गमतीचा अनुभव आला तो असा. १८९३ सालीं इन्दूरचे द्रविड वकील व मी मुबईस एलएल् बी चा अभ्यास करीत होतो मी गांवात क्लबात राहीं ते एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या वसतिगृहात राहत एक दिवस तिसरे प्रहरीं मी त्याजकडे गेलो तेव्हा द्रविडाची स्वारी घोटा बनवीत होती त्याना त्याची नेहमीं सवय असे घोटा बनल्यावर तो घेण्याचा आग्रह ते मला करू लागले आणि "तो मुळींच चढणार नाहीं इतका हलका केला आहे तरी घ्या" असे त्यानीं म्हटल्यावरून मी तो पेलाभर घेतला त्याकाळीं ठरीव व्याख्यान ऐकन लॉ टर्मची हजेरी भरण्यास एल्फिन्स्टन कॉलेजात गेलो यापूर्वीच भागेचा अमल झाला होता आणि प्रोफेसर येण्यापूर्वी लेहों-मडळीबरोबर गप्पा मारीत व्हराड्यात घोळत उभा होतों, तेव्हा मी गैरलागू विचूक असें बोलू लागलों जिभेवर ताबा राहीना तेव्हा मडळींनी आश्चर्य प्रकट केलें याचे खरे कारण त्याना काय माहीत ? पण मला माझे वर्म माहीत असल्यामुळे मी व्याख्यान टाकून देऊन द्रविडाकडून त्याच्या खोलीची किल्ली घेऊन तेथे जाऊन दार बद करून घेऊन निजलो काहीं वेळानें कानशिलाच्या शिरा थडाथड उडू लागल्या, आणि हात उचलून वरून घाव घालावे त्याप्रमाणें काळजाचे ठोके बसू लागले कल्पनाचीं चक्र डोक्यात फिरू लागलीं काय करावे हे सुचेना दार उघडून बाहेर जाऊन एका ओळखीच्या विद्यार्थ्याला ही हकीकत सांगितली तेव्हा त्यानें एक मोठा ग्लास भरून लिंबाचे सरबत करून दिले ते पिऊन फिरून अथरुणावर जाऊन पडलो रात्रीं आठ वाजता भागेची निशा वरीच उतरली, व क्लबात जेवण्याची वेळ पडातलि म्हणून तराव गावात गेलों वाटेंत एका दिव्याचे दोन दिवे दिसू लागले आणि एखाद्या हलत्या गाडींत बसून जावे त्याप्रमाणें वाटभर भेलकाडे जाऊन चालत होतों क्लबात गेल्यावर रात्रीं सर्व तोच विषय मग मडळींनीं द्रविडाना क्लबात बोलावून सत्कार करण्याचें ठरविलें दुसरे दिवशीं द्रविड आले तेव्हा सर्व दारात उभे राहून 'जयगुरु भमोलानाथ' अशा शब्दांनीं त्याचें स्वागत केलें आणि प्रत्येकाने उपरण्याचा तोरा करून त्याना सटकाविण्याला प्रारभ केला एक दिवसाची गंमत झाली, पण परकायाप्रवेश केल्याप्रमाणें दारूने झिंगलेल्या मनुष्याची काय स्थिति होते याचा अनुभव आला.

मोडल्यावर असतांना आईचे डोळे यरचेवर येत. तिनें पुष्कळ औषधें करून पाहिलीं पण तो विकार बरा होईना तेव्हां एक दिवस तिला शेजारणीनें अगदीं अघोरचा उपाय म्हणून सांगितला तो असा कीं, ओल्या मिरच्याचा रस काढून तो डोळ्यांत पिळावा ! हा उपाय आसुरी होता व घरच्या कोणी माणसांनीं त्याला संमति देणें शक्य नव्हतें परंतु मनाचा निश्चय करून इतर कोणास कळू न देता आईनें तो आसुरी उपाय खरोखरच अमलांत आणला. आणि आश्चर्य कीं, डोळ्याचा विकार मला पुन्हां कधीं झाला नाहीं असें ती सांगे. मनुष्य दुखण्याला कंटाळलें म्हणजे काय करण्यास तयार होईल याचें हें एक मासलेवाईक उदाहरण म्हणून सांगतां येईल

५५ वर्षांपूर्वी (१८८४) माझे दोन वडील बंधु मॅट्रिक परीक्षेकरिता बेळगांवींतून इतर दहाबारा विद्यार्थ्यांबरोबर बेळगांवास गेले मुलें लहान, प्रवास रात्रीचा, शिवाय मृतकडीच्या डोंगरांतील घेरटाची वारी, या सर्व गोष्टींमुळें बेळगांवीं सुखरूप पोहोंचल्याचें पत्र येईपर्यंत वडील व मातोश्रींना झोंप नसे. तोच प्रसंग १८८६ सालीं धडील बंधु आम्हा पुण्याहून कोल्हापूरला गेले तेव्हां आला तेव्हां पुण्याहून कोल्हापूरचे टपाल पदमजी पेस्तनजी यांच्या कंपनीच्या टांग्यातून, सर्व रात्र प्रवास करून, टप्प्या टप्प्यावर घोडे बदलून जाई. टांगा मोठा त्यांत टपालाचीं पोतीं भरलेलीं आणि प्रवाशानें त्यावर कडक्यास हात धरून सभाळून बसावयाचें या टांग्याला 'घोडमोटी' म्हणत. पुणें कोल्हापूर रस्त्यावर जेजुरी, शिरवळ जवळील खंबाटकी, अशा दऱ्यादरोड्यांच्या जागा प्रवास करणारा मुलगा सोळा वर्षांचा. झोपेची डुलकी आली तर टांग्यांतून केव्हां पडला हें कळावयाचें नाहीं आणि दरोडा पडला तर प्राणाशीं गाठ. या भीतीमुळें ती रात्र वडील-मातोश्रींनीं देवापुढें बसून जागून काढली असें मला आठवते.

लहानपणीं माझी पाठांतरशक्ति चांगली होती. १२व्या वर्षीं माझे मामा व आम्ही त्यांच्याबरोबर कुरुंदवाडजवळ बेडकिहाळ या गावच्या इनामदाराकडे पाहुणे म्हणून गेलों होतों. हा गांव कानडी मुलखांत मोडतो. तेथील माझ्या वयाचीं मुलें कानडी शिकीत व बोलत मराठी वाटलें, आपण एखादा कानडी श्लोक पाठ करावा त्या घरच्या समवयस्क मुलानें एक शिकविला तो मी एक दिवसांत पाठ केला. आणि मौज ही कीं, तो मला अजून पाठ येतो. तो श्लोक असा:—

"अण्णदेव नोळिदिद वात्सल्यमेंब बळगणि योळ इंदु वडदलले नलरियदे निर्विण्णभाव दोळेंदु लक्ष्मणं तुरगराराये केतनं गळिदं॥ इण्णिद वरूथमं तरिसि पोतगीरिसि नलव्व्यण्णु मगळिहितिर्दे राजमंदिर कंदि कण्णोळीक्ष्ीसिदे तळेवागी सितदेंतनु ॥ सगळाच निरर्थक शब्दसमूह "!! नॉनसेन्सचा नमुना.

पण या श्लोकाने एकदा मी थोडी गम्मत केली. दोन-तीन वर्षांपूर्वी टिळ-कांच्या वाड्यांत यशवंत कवि यांच्या विन्हाडी कानडी कवि बेंद्रे यांचें काव्यगायन होतें. प्रो. गोकाक व इतर काहीं कानडी मंडळी आली होती. काव्यगायनानंतर गप्पा सुरू झाल्या तेव्हां आणखी इतर कोणाला कानडी येते असा प्रश्न निघाला. तेव्हा मी म्हणालो मला येते. मंडळींना ही थट्टा वाटली. तेव्हां मी वरील श्लोक पाठ म्हणून दाखविला. त्यांत हास्यास्पद अशी अनेक अशुद्धें होती हें उघड दिसलें. पण अशुद्ध कानडी झाले तरी ते कानडीच कीं नाहीं ? मी म्हणालो, 'मी पड जिंकला. आतां तरी तुमच्या माझ्यात कानडी-मराठीचा वाद राहू नये.' सर्वजण हसू लागले. मिरजेच्या दक्षिण भागात कानडी भाषा चालते. यामुळें पाच-पन्नास कानडी शब्द कळतात इतकेंच माझें कानडीचें ज्ञान आहे.

लहानपणीं घरचे घोडे होतें यामुळे केव्हां केव्हां त्यावर बसण्याचा प्रसंग येई. सांगली हरीपूरपर्यंत मी घोड्यावरून एक-दोन खेपा केल्या होत्या. तेव्हां घोडें दामटून मोतद्दाराला मागें टाकून गेल्याचें आठवतें. पण पुढे दहिवडीस वडील बंधु अव्वल कारकून होते, व कऱ्हाडास 'प्लेग' मामलेदार होते तेव्हां घोड्यावर बसण्याची हौस बरीच फेडून घेतली. कऱ्हाडास कृष्णाकांठीं वाळवंट मोठें. आणि वाळवंटात घोड्याचे पाय रुततात यामुळें त्याला अडचण होते. याचा फायदा घेऊन मी रोज वाळवंटांत घोडे नेऊन मोकळ्या पाठीवर बसून रपेट पळवीत होतो. हा अनुभव मला एकदा अकल्पितपणें उपयोगी पडला. दिल्लीच्या असेंब्लींत असतांना आम्ही सात आठ सभासद पेशावरकडील सरहद्दीच्या दौऱ्यावर गेलो. वाटेंत एका मुक्कामात पोलिटिकल अधिकाऱ्याचा बंगला उंच चढणीवर होता. तेथें फराळास जावयाचें होतें. आणि ते चढण्याचे श्रम वांचवावेत म्हणून काहीं लष्करी स्वारांचे घोडे आमच्याकरतां आणून उभे केले होते. ज्या कोहींना मुळीच सवय नव्हती ते घोड्यावर बसेनात. पण पं. मोतीलाल नेहरु व इतर एक-दोन गृहस्थ यांच्याबरोबर मी घोड्यावर बसून निघालो. कांहींना आश्चर्य वाटलें कीं, मला

घोड्यावर कसें बसतां येतें ! तेव्हां डुगर काणी म्हणाले, "अरे, हा मराठा ! हा घोड्यावर बसणारच ! उगाच या मराठ्यांनीं मुलूखगिऱ्या केल्या !"

माझी मुंज आठव्या वर्षी झाली आणि लग्न १५व्या वर्षी झालें. तेराव्या वर्षीच माझ्या लग्नाच्या गोष्टी माझ्या कानावर येऊं लागल्या. पण सुदैवानें लग्नाचा मुलगा म्हणून परीक्षेला बसण्याचा प्रसंग फार वेळां आला नाहीं. एकच आठवतो. त्या वेळीं टोपी घालून मांडी मोडून पुस्ती काढून दाखवायला भावी श्वशुरापुढें बसावें लागलें. परीक्षेचा हा एकच 'पेपर' मला होता, व मी त्यांत पास झालों असें या श्वशुराकडून मला जागच्या जागीं सांगण्यांत आलें. सर्वच परीक्षांचे निकाल परनसल्या असे तडकाफडकी लागले तर किती चांगलें होईल ! असो, नवी पुस्ती काढावयास न सांगतां माझ्या जुन्या पुस्त्याच हे कां पाहात नाहींत असा प्रश्न मनांत आला. लोकांच्या पुस्त्या माझ्याच म्हणून दाखविण्यांत आल्या तर काय घ्या ! अशी शंका त्या गृहस्थाला आली असावी. अशी शंका घेणें हा माझा व माझ्या वडिलांचाहि अपमान नव्हे काय, असें वाटून मनांत थोडा रागहि आला. पण 'इंटरव्ह्यू' ला उमेदवार बोलवतात त्यांत जो हेतु असतो तोच बहुधा पुस्ती समक्ष काढून घेण्यांत असावा. कारण चालचणूक, डर, तयारी, चलाख पणा, निर्भयता इत्यादि गुण आहेत कीं नाहींत हें समक्ष पहावयास मिळतें. पुस्ती काढतांना त्याबरोबर जीभ बाहेर काढणारा आणि नाक धू धू करणारा किंवा शाईनें बोटें रंगविणारा असा मुलगा मी नव्हतों. नाहींतर इतर विषयांत नापास व्हावयाचा ! असो. पत्रिका आधींच पाहून झाली होती. पुढें भावी श्वशुरांनीं मेज हुडा देण्याची तयारी आपण होऊन दर्शविली. तथापि माझे वडील मुलगी पहावयास गेले. ते मुलीच्या एका डोळ्यांत वडस आहे असें सांगत आले. अर्थात् लग्नाचें बोलणें संपलें !

वरपरीक्षेला बसण्याचे माझे प्रसंग या एका शिवाय सर्व टळले याचें कारण, पुढें प्रत्यक्ष झालेल्या श्वशुरांनीं मला आधींपासूनच मनांत जांवई म्हणून योजून ठेवलें होतें, आणि ही एक वरपरीक्षा झालेली कळतांच त्यांनीं आपली मुलगी करून घेण्याचें वचन माझ्या वडिलांकडून घेऊन टाकलें. त्यालाहि कारण असें हे माझे सासरे मोरोपंत पेंडसे व माझे वडील हे माझ्या जन्माच्या आधींपासूनचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे स्नेही होते. मोरोपंत हे दापोली तालुक्यांतील मुर्डी या गांवचे

रहिवासी. ट्रेनिंग कॉलेजचें सर्टिफिकेट मिळविल्यावर त्याना मोडलिंब्यास मराठी शाळेत नोकरी मिळाली त्यावेळी माझे वडील तेथें कारकून होते आम्ही ज्या घरी भाड्यानें रहात होतों त्याच घरात त्यानाहि जागा मिळाली आणि तेथें जी दोघाची मैत्री जडली ती आमरण टिकली दैवयोग असा कीं माझ्या वडिलाची बदली मिरजेस झाली त्याबरोबर त्याचीहि बदली मिरजेच्या शाळेवर झाली फिरुन एकाच वाड्यात दोघेहि बिऱ्हाडानें राहिले आणि ही दोन कुटुबें इतकी निकट आणि घरगुती नात्यानें रहात कीं तिऱ्हाइताला हे एकच कुटुंब एकाच जागेत नादते असे वाटे मोरोपताच्याच शाळेत मी शिकत असल्यामुळे माझा अभ्यास कसा हें निराळें पाहण्याचे किंवा परीक्षा घेण्याचें कारण नव्हते दोघाची गृहस्थिति सारख्याच गरिबीची आणि बायकामुद्धा दोन्ही कुटुंबाचे मन मिळालेलें तेव्हा मला लोक नवरा मुलगा म्हणून पाहण्याला येऊ लागण्याचा पहिला प्रसग दृष्टीस पडताच, मोरोपतानी लगट केली आणि एकदा प्रत्यक्ष माझ्या वडिलाकडून वचनच घेऊन टाकून ते निश्चिंत झाले

त्यानतर ही माहिती नसल्यानें जर इतर कोणी चुकून माझ्या लग्नासबधी विचारपूस करण्यास आला, तर मोरोपतच 'लग्न ठरलें आहे' असें सागून आल्यापावलीं त्याला वाहेरच्या बाहेर माघारा परतविण्याची जबाबदारी हसानें नि शकपणे घेत. त्याचे बिऱ्हाड वाड्याच्या तोंडीं आणि आमचें थोडेसें आतल्या अगाला यामुळें मोरोपताना द्वारपाळाची नाक्याची जागा मिळाली होती तिचा ते असा उपयोग करीत माझ्या वडिलाकडून मोरोपतानीं लग्नाचें वचन घेतलेलें प्रथम मला माहीत नव्हते पण हळुहळू त्याचा सुगावा लागू लागला तो असा की पूर्वीपेक्षा मोरोपंत माझ्याशीं अधिक आपलेपणानें वागू लागले घरात आवा, पेरू आणला, एखादा खाण्याचा जिनस तयार झाला, म्हणजे ते व त्याची बायको म्हणजे माझी भावी सासू मला नकी हाक मारून आपल्या मुलाबरोबर माझ्याहि हातावर एखादी फोड किंवा घास टाकू लागली मोरोपत मला अधिक जवळ बसवून घेऊन कुरवाळू लागले त्यानीं एका बाजूला मला घ्यावें आणि दुसऱ्या बाजूला आपल्या मुलीला म्हणजे माझ्या भावी बायकोला घ्यावें आणि दोघानीं गप्पागोष्टी हास्यविनोद करावा असा प्रकार अधिक सुरु झाला मला या प्रेमळ कारस्थानाचा पुढें पुढें तरी किंचित् सुगावा लागला पण माझी बायको मात्र

हुंड व गोर भरत असतानाच त्या पडून देईपर्यंत गर्दुली. तो निमंत्रक जीव माझ्याशी त्याच्या आईच्या त्या आठवणाऱ्या पूर्वीप्रमाणे गेले, गेले, गेले!

एक दिवस घरी मी व कोणी ओळखी त्या वर्गात वगैरे असतां त्यावरून मला उद्देशून म्हणाला, "पहा, हा मुलगा किती हुशार आहे तो." तेव्हा माझ्या भावी गळ्यातून सहज दुसरी बाजू येऊन [illegible] 'आई बाप पाण्यात मर' आणि म्हणून मला तेथे [illegible] तीन पुरा त्यांनी [illegible]. पण त्या 'ओंगे' हा संस्कृत शब्द व त्याचा प्रथम [illegible] शब्द यातील 'औ' हे अक्षर [illegible] दीर्घ पडून [illegible] शब्द [illegible] मंडळींपैकी अजूनहि [illegible] आहेत. तो मात्र [illegible] समजत तो [illegible]. पण खूप बरोबर [illegible] होते! तेव्हा [illegible] हसूं लागले व मला म्हणाले, "शाबास रे बाळा, मोठेपणी मास्तर होणार आणि मुलं आम्ही कशी देणार!" तेव्हा या [illegible] मला [illegible] मात्र ते मास्तरांची मुलगी [illegible] मिळणार नाही म्हणून नव्हे पण या [illegible] हुशार [illegible] तीन मुले निघून माझ्या हुशारीची कीर्ति पुसट होणार म्हणून! पण मास्तरांनी मुले काढल्या तरी त्यांना माझी हुशारी [illegible] होती, व म्हणूनच त्यांनी मला, [illegible] लागू न देता, स्वतः या [illegible] करून घेतला.

माझ्या आठवणींची आणि गणगोतांची जशी गर्दी होती तशीच माझ्या धाकट्या बहिणींची व माझ्या बायकोची गट्टी होती. दोघी एकाच वयाच्या म्हणजे माझ्यापेक्षा आठ वर्षांनी लहान. माझे लग्न ठरल्याचे कळल्यापासून मी मुलींशी खेळण्यात थोडी कुचराई करूं लागलो त्याचा त्यांनी गवगवा केला आणि माझी अजाण बायको आश्चर्याने मला म्हणाली की, "तू कां रे आमच्याशी पहिल्यासारखा खेळत नाहीस? मोठा थाट आहे! मिजासखोर." पण मीच [illegible] पाहून निरुत्तर होई. त्यांची कल्पना नव्हती म्हणून मी गप्प [illegible] नसे. पण माझे ज्ञान तिच्यापेक्षा आठ वर्षांनी अधिक म्हणून पुष्कळ गुप्त असून मीच लाजे. हे पाहून लोक थट्टा करीत. प्रत्यक्ष लग्न झाल्यावर मात्र माझ्या पायांवर [illegible] धाक उचलला आणि मला निम्म्या लाजेतून मोकळे केले. [illegible] बरोबरच आनंद होतो व ढोंग वाटते की, या लग्नाच्या उत्सवाची आणीबाणी समजण्यापूर्वी, म्हणजे तिच्या चौथ्या आणि माझ्या बाराव्या वर्षांपासून आम

सतत पचावन्न वर्षें आम्ही दोघे येळगाडी या मार्गाने सुखाने नांदत आहो. आमच्यात मतभेद होऊन विकोपाला गेलेला प्रसंग तर मुळीं आठवतच नाहीं. म्हणण्यासारखा मतभेदाचा प्रसंगहि एखादाच असेल आणि असेल तोहि फार्ही तासापलीकडे टिकला नसेल याचें श्रेय मात्र मी तिच्याच थोर उदार प्रेमळ स्वभावाला देईन

दैवयोगहि असा कीं, माझे श्वशुर माझ्या लग्नानंतर लवकरच वारले आणि माझी सासू निराश्रित म्हणून माझ्याचकडे येऊन राहिली यामुळें, माहेरपणाच्या स्वतंत्र जागेमुळे आम्हा पतिपत्नीचा मधून मधून वियोग व्हावयाचा तोहि कधीं झाला नाहीं असा अखंड पन्नास-पचावन्न वर्षांचा सहवास क्वचितच पहावयास मिळत असेल सासरे वारले तेव्हा त्यांच्या घरीं उत्तरक्रियेलाहि पैसा नाहीं अशी स्थिति त्यांच्या खर्चिकपणाने झाली होती त्यांना मुलगा नसून दोन लहान मुली होत्या . हे सर्व कुटुंब लगेच आमच्या कुटुंबात समाविष्ट झाले वडिलांनीं मिरज संस्थानच्या अधिपतींकडे खटपट केल्यामुळें माझ्या सासूला पाच रुपये पोटगी देण्यात आली या दोन ल्हान मुलींचीं लग्नें पुढे आमच्याच वडिलांनीं स्वत. पुण्याहवाचन ठेवून केलीं, व योग्य तो अर्थात् गरिबीचा खर्चहि केला. आणि त्या दोनहि मुली निवर्तेपर्यंत त्याचें नैमित्तिक माहेरपण आमच्याच घरीं होत असे यापैकीं एका मुलीची मुलगी विधवा झाल्यावर आमच्याचकडे राहत असे अशा रीतीनें दोन कुटुंबाचा बेमालूम मिलाफ जन्मभर राहिला होता. सुदैवानें माझी आई सुनावर प्रेम करणारी असल्यामुळे माझ्या बायकोला आपणाला माहेर नाहीं असे कधींच वाटले नाहीं "माझा सर्व जन्म म्हटले तर सासरीं आणि म्हटलें तर माहेरींच झाला" असें ती अभिमानाने लोकांना सांगते आणि तें सर्वस्वी शब्दश खरेंहि आहे

पूर्वी लग्नें ठरत त्यात वधुवर पसंतीपेक्षा जमल्यास स्नेही कुटुंबामधील ऋणानुबंध वाढविण्याकडे अधिक दृष्टि होती याच आणखी एक उदाहरण आमच्याच घरचें सांगण्यासारखे आहे माझ्या लग्नाआधीं चार वर्षे माझे वडील बंधु आप्पा याचें लग्न झाले मोरोपंत पेंडशांच्या थोरल्या मुलीचें त्या शेजारी पटवर्धन यांच्या मुलाशीं ठरलें पटवर्धन यांचे बंधु कोल्हापुरास राहात. त्यांच्याहि मुलीचें लग्न या लग्नांत उरकून घ्यावें असें त्यांना सुचलें लगेच ते दादाकडे येऊन आपली "पुतणी आपली करून घ्या" असे म्हणू लागले. दादा

म्हणाले "पण मुलगी पाहिल्याशिवाय होय कसें म्हणूं" ! पटवर्धन म्हणाले, "मुलगी पाहिल्यावर कोणी परकाहि होय म्हणेल ! मी मागतो म्हणून लग्न ठरवा. तसें न झालें तर तुमचा आमचा स्नेह काय अंथरायचा कीं पांघरायचा" ! असें म्हणून ते उपाशी राहून धरणें धरूनच बसले. दादांना संकट पडलें. शेवटीं ते म्हणाले, "श्रीरामचंद्राला चिठ्या टाकतो. त्यात चिठ्ठी निघेल तसें करीन", त्याप्रमाणें त्यांनीं चिठ्या टाकल्या त्यात लग्न ठरवा असें निघालें. दादांनीं रुकार दिला. लग्न तिसरे दिवशीं व्हावयाचें आणि आजच पुण्याहवाचन ठेवलें पाहिजे अशी कांहीं नड निघाली. म्हणून पुण्याहवाचनाची तयारी झाली. पटवर्धनांनीं कोल्हापुरास तार केली. कोल्हापूर बत्तीस मैल लांब. लगेच ते व्याही निघाले. इकडे देवाला अक्षतहि झाली. लग्नाच्या दिवशीं सकाळीं मुलगी मिरजेस दाखल झाली. मग उभयतां व्याह्याविहिणींनीं वधूवर समक्ष पाहिले. आणि तिसरे प्रहरीं लग्न लागलें. मी तेव्हा लहान. तथापि इतक्या घाईनें लग्न ठरतें काय व होतें काय याचें मलाहि आश्चर्य वाटल्यावाचून राहिलें नाहीं.

कॉलेज व विद्यापीठ

विद्यार्थ्याचा विद्यापीठाशीं संबंध मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेपासून येतो म्हणून या प्रकरणाचा प्रारंभ तेथपासूनच करितो. मला मॅट्रिकचा फॉर्म मिळाला तेव्हां बेळगांवाऐवजीं पुण्याच्या केंद्रांत जाऊन परीक्षा देण्याचें मी ठरविलें. प्रथमपासूनच मनानें माझा ओढा पुण्याकडे होता. कारण या नाहीं त्या कारणानें पुण्याची कीर्ति माझ्या कानावर विद्यार्थीदशेंतहि येत होती. आगगाडीनें पुण्यापेक्षां बेळगांव जवळ. पण पुण्यास परीक्षा देणें ही गोष्ट मला अधिक 'ऐटी'ची वाटे. त्याप्रमाणें परीक्षेच्या आधीच दीड-पावणेदोन महिने मी अभ्यासाकरितां म्हणून पुण्यास येऊन राहिलो. कांहीं दिवस जोगेश्वरीच्या बोळांत गुर्जर यांच्या वाड्यांत व पुढें तुळशीबागेच्या दक्षिणअंगाच्या माडीतील एका खोलींत राहात असे. रोज संध्याकाळीं दोन कार्यक्रम ठरलेले असावयाचे. त्या वेळीं रेमार्केटची इमारत पुरी बांधून झाली नव्हती, तथापि फळांच्या गाळ्यांत दुकानें बसूं लागलीं होतीं. म्हणून तेथें जाऊन एकादें डाळिंब विकत घेऊन, एकाद्या अर्ध्या बांधलेल्या दगडी चौथऱ्यावर बसून, तें सावकाश खावयाचें, आणि नंतर तुळशीबागेंत जाऊन ऐन संध्याकाळीं आंतील दरवाज्याजवळच्या दगडी ओट्यावर बसून माडीवर झडणारा चौघडा व सुस्वर सनईचें गाणें ऐकत बसावयाचें. त्या जुन्या काळीं पुण्याच्या वाजंत्र्या-चौघड्यांची वादनकलेविषयीं प्रख्याति होती व मला तेव्हांहि गाणें ऐकण्याचा नाद होता. पूर्वी मिरजेस सरदार रास्ते यांचें लग्न मळेकर संस्थानिकांच्या मुलीशीं झालें, तेव्हां वरपक्षाच्या वऱ्हाडाबरोबर पुण्याचे वाजंत्री आले होते. त्यांचें वादन ऐकण्याकरितां मिरज मळ्याइतके दूरवर मिरजेंतील कांहीं मुलें एक आठवडाभर जात, त्यांत मीहि एक होतो. मग अगदीं घराजवळ तुळशीबागेंतले वाजंत्री ऐकावयास मिळत ते मी कसे गमावीन?

मॅट्रिकची परीक्षा—ही परीक्षा विश्रामबागवाड्यांत होत असे. तीवर देखरेख करण्याचें, आणि पुढें तोंडी परीक्षा (इंग्रजी) घेण्याचें काम, डेक्कन कॉलेजचे प्रोफेसर ए. वॅरेट यांजकडे असे. कांहीं मुलें त्यांच्या लांब पांढऱ्या दाढीला पाहून भीत. मला भीति न वाटतां उलट मौज वाटे. लेखी व तोंडी परीक्षा संपवून मी परत मिरजेस गेलों. तेथें परीक्षा पास झाल्याची तार हायस्कुलांत आली. निकाल

ऐकण्याकरिता आम्ही मुलें चार ताप आधीं हायस्कुलांत जाऊन बसलों होतों. ते चार तास चार युगाप्रमाणें गेल्याचें स्मरतें.

पुण्याच्या मोठ्या माणसांचा व माझा संबंध पुढें यावयाचा होता त्याचा आरंभ झाला तो मात्र खेदकारक होता. कारण पुण्यास परीक्षेच्या तयारीकरितां म्हणून मी ज्या दिवशीं आलों, त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरीं पुणें हायस्कूलचे हेड-मास्तर सुप्रसिद्ध महादेव मोरेश्वर कुंटे हे वारले. संध्याकाळीं स्मशानयात्रेस अनेक लोक गेले त्यांत मीहि होतों आणि त्या 'महा' पुरुषाचें जें दर्शन मला पहिलें व शेवटचें झालें तें त्याला निरवितून उतरून चितेवर ठेवतांना! चिता पेटल्यावर माधवराव रानडे पुढें होऊन भाषण करूं लागले. त्यांच्या अंगांत एक लांबलचक सदरा, डोक्याला उपरण्याची टापशी, व हातांत सोटेसारखी मोठी काठी, इतकाच पोषाख होता. बोलणाराच्या भोंवतीं गर्दी रेटारेट करण्याची पुणेकरांची चाल प्रसिद्धच आहे. मी गर्दीतून वाट काढून थेट रानड्यांच्या पुढ्यांत जाऊन उभा राहिलों. एक जवळचा गृहस्थ माझा दंड धरून मला मागें रेटूं लागला. तेव्हां रानड्यांच त्याचें निवारण करून म्हणाले 'जाऊं द्या हो. लहान मुलाला विनाशीं जागा लागणार!' रानडे यांचा शब्द मी अगदीं प्रथम जो ऐकला तो अशा प्रसंगानें!

फर्ग्युसन कॉलेज—मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यावर मी या कॉलेजमध्यें पी. ई. च्या वर्गांत १८८९ च्या जानेवारीपासून एप्रिलपर्यंत होतों. त्या वेळीं माझ्या विशेष परिचयाचे स्नेही म्हणजे के. के. वी. मालवणकर (हे दोघटीं विलायतेंत व्यापारी होते.) जगन्नाथपंत गर्दे (हे पुढें कोंकणांत डेप्युटी कलेक्टर होते.) रामभाऊ पराजंपे (हे अमळनेरास वकील झाले) जोगेश्वरीचे बोळांत गुर्जर यांच्या वाड्यांत मी राहात असें. तेथें मिरजेचे बाळ, पुण्याचे दाणी, पारपुरे, त्र्यंबकदेव वगैरे मंडळी असत. बाळ यांचा एक प्रिपेरेटरी क्लास असे. त्यांत मी केव्हां केव्हां शिकवावयास जाई. बाळ हे मिरजेचेच असल्यामुळें आमच्या बंधूंचे स्नेही होते. त्यांना मजबद्दल मोठी हौस. ते माझी (त्यांना वाटणारी) 'वरतरी' पाहून म्हणत, "केळकर, तुम्ही पुढें वर्तमानपत्राचे संपादक होणार!" पण तो मान मला तेव्हां कल्पनेबाहेर वाटे! आमच्या वाड्यांतच 'आर्यभूषण' छापखान्यांतील एक करेक्टर असे. तो केसरी वर्तमानपत्राची 'नाईट' (रात्रीचें जागरण) करून उजाडता घरीं येई. तेव्हां त्याचा वर्तमानपत्राशीं संबंध जाणून, जणुं काय त्याच्या अंगावर केसरी वर्तमानपत्राचा छाप उमटला आहे अशा बुद्धीनें मी त्याजकडे पाहवें, व वर्तमानपत्रांतील आगाऊ बातमी

विचाराची! शुक्रवार पेठेत मार्केटच्या नैऋत्येस मोठ्या पिंपळाखालीं खासगी खाणा-वळींत (साठे यांचा वाडा) जमखिंडीचे कोणी रामभाऊ लेले म्हणून कंपॉझिटर जेवावयास येत. त्यांचा वशिला लावून एकदां केसरी-मराठा छापणारा छापखाना मोरोबादादांच्या वाड्यांत पहावयास जाऊन आलों, तेव्हां तो कारखाना कितीतरी मोठा वाटला! त्यांतून मी मोठ्या अदबशीर रीतीनें हिंडत होतों; व आदरबुद्धीने तेथें चाल-लेलें काम पहात होतो! तेव्हां माझ्या स्वप्नातहि अशी कल्पना आली नाहीं कीं, या छापखान्यांत छापल्या जाणाऱ्या केसरी व मराठा या दोनहि सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्रांचा मी पुढें अवघ्या नऊ वर्षांच्या आतच जबाबदार संपादक होईन! १८८९ सालीं आर्यभूषण छापखाना परवानगीनें पाहावयास गेल्याची आठवण, १८९७ सालीं केसरी-मराठ्याचें संपादकीय डिक्लेरेशन करावयास मॅजिस्ट्रेटकडे गेलों त्या वेळीं मला झाली. आणि योगायोगाचें नवल वाटलें!

फर्ग्युसन कॉलेज त्या वेळीं फक्त पी. ई च्या वर्गापुरतें होतें. म्हणून त्याला तेव्हां एकच दालन पुरें होई. पी. ई. चा वर्ग बसे तो शनवारांतील गद्रे यांच्या वाड्यात. दिवाणखाना मेहेरपीचा होता. तरी पण त्यात भरपूर उजेड नसे. हल्लीं ज्या प्रकारच्या इमारती कॉलेजाना लागतात त्या मानानें पाहता फर्ग्युसन कॉलेजला तेव्हा लाभलेली जागा फारशी स्फूर्तिदायक नव्हती. पण कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना शिकविणारे शिक्षक मात्र स्फूर्तिदायक होते यात शंका नाहीं. वा. शि. आपट्यांचें शिकविणें मोठें टापटीपीचें असे. ते वर्गात बसले असतां कोणी हू का चूं करीत नसे. त्यांचे बोलणें किंचित् तोंडातल्या तोंडात व बोबडें असे. तरी त्यांची पद्धत ऐटदार आत्मप्रत्ययखोर असल्यामुळे तींत भारदस्तपणा येत असे. कोणीहि विद्यार्थी त्यांच्याशीं लगट करू शकत नसे. अवांतर विषय बोलून ते एक क्षणहि फुकट घालवीत नसत; व विद्यार्थ्यांना नेमकीं उपयोगी पड-तील अशींच टिपणें ते देत असत. गोखले याना गुमती भिवाई फुद् लागली असून त्यांचा गौरवर्ण, कोंवळा चेहरा, व विनयशीलता याचा परिणाम त्यांच्या शिक्षणाबरोबर मुलांच्या मनावर अनुकूल होई. वर्गांतील मुलात मूल म्हणून शोभून जाण्यासारखे असतां ते प्रोफेसर होऊन मुलास शिकवितात याचें विद्यार्थ्यांना मोठें कौतुक वाटे. टिळक हेहि वर्गांत अत्यंत मितभाषणी असून विषय सोडून अवांतर शब्दहि बोलत नसत. वक्तृत्वाच्या धोरणाप्रमाणें त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता, हजरजबाबीपणांत व कोणत्याहि शंकेचें वरचेवर निराकरण करण्यात विद्यार्थ्यांना दिसून येई. प्रो. वा. बा.

केल्करर यांची पद्धति आपल्याप्रमाणेंच असे. पण त्याच्या व्याख्यानाचें माही घरीच जोगनें धावें त्याना शका विचारण्यास मुळें फारशी धजत नसत, कारण शंका विचारणाऱ्या मुखावर तुटून पडून त्याचाच प्रथम पाणउतारा करण्याची त्याना किंचित् त्वरा असे त्याचे डोळे टपोरे व गरगरीत असून त्यात निश्चित् ताबुस-पणाची झाक येत असल्यामुळे, ते ज्याकडे रोखून पहात तो विद्यार्थी गर्भगळीत नसेल तर भेदरूनच जावयाचा प्रो गोळे हे बरेंच बोबडे व अडखळत बोलत. त्यांना विषयाचे ज्ञान फार चांगलें असे परंतु केल्कराच्या मेलट्रेनच्यापुढे गोळ्यांचें व्याख्यान ह दर स्टेशनवर थांबत जाऊन वर्गानिशी मजल गांठणाऱ्या गुड्स ट्रेनप्रमाणे वाटे प्रो आगरकरांच्या वर्गात मात्र विद्यार्थ्यांना घरीं बसल्या सारखे वाटे त्यांचा चेहरा प्रसन्न असून त्याच्या तोंडावर हसरेपणाची स्वाभाविक झाक असे आणि मुद्दाम गांभीर्य आणण्याकरिता ते डोळे मिटीत किंवा वर चढवीत तेव्हांहि पण विद्यार्थी मनात समजे कीं हा गंभीरपणाचा बहाणा आहे त्यांना दम्याचा विकार असल्याकारणानें शिकवितांना वरचेवर खोकला येई, व विद्यार्थ्यांच्या अज्ञानाविषयीं जेव्हा ते अनुकंपा दाखवीत तेव्हा शिक्षकामध्येंहि प्रकृतीच्या दृष्टीनें अनुकंपा दाखविण्यासारखें कांहीं आहे असें विद्यार्थ्यांना वाटून दोघेहि क्षणभर समानधर्म होत आगरकराचें शिकविणें विद्यार्थ्यांना पटण्या सारखें पण पाल्हाळिक असे त्याना आठवण झाली म्हणजे कोणत्या विषयांत काय बोलतील व फटकळपणानें काय दाखला देतील याचा कांहीं नियम नसे. पुढें भाडणें मारल्यावर आगरकर जेव्हा "तुम्ही वेळेवर वर्गावर जात नाहीं" असा दोषारोप टिळकावर करीत, तेव्हां टिळकहि त्याना उत्तर देत कीं, "तुम्ही वर्गावर नेमके वेळेवर जात असाल, पण भाकडकथा सांगण्यात वेळ दवडतां तसा मी दवडीत नाहीं तुम्ही तासभर शिकविलें व मी पाऊण तास शिकविलें, दोघांचाहि बेरीज बरोबरच" तात्पर्य, कॉलेजातील प्रत्येक शिक्षकाची पद्धत वेगळी असली तरी विषयज्ञानाच्या दृष्टीनें प्रत्येकजण विद्वान व प्रोफेसरीच्या कामाला योग्य असाच होता

राजाराम कॉलेज—१८८९ च्या मे महिन्यांत मला 'कृष्णाजी भिकाजी गोखले स्कॉलरशिप' मिळाल्याचें कळलें तेव्हा ती राजाराम कॉलेजांतच मिळावयाची म्हणून मी पुणें सोडून कोल्हापुरास गेलो तेथें राजाराम कॉलेजात माझी पुढील दीड वर्षे गेलें तेथील कॉलेजची भव्य इमारत, शेजारचा राजवाडा, त्या

पुढील पटांगण, आमचे विद्यार्थीगृह वगैरे सर्व प्रकार भव्य व बडेजावीचा असा पुण्याच्या मानाने दिसला. बोर्डिंगांत वीस-बावीस खोल्यांतून सुमारे चाळीस विद्यार्थी राहात. म्हणून अभ्यासापेक्षा खेळ व दंगल हीच पुष्कळ चालत. जवळच थोड्या अंतरावर आम्हा कांहीं लोकांचा खासगी क्लब असे. त्यात करमरकर व मळे हे राजाराम हायस्कुलांतील मास्तर, कृष्णराव मराठे, पूर्वीच्या महाराजांचे हुजुर चिटणीस, शिरोळचे पटवर्धनबंधु, इचलकरंजीचे चितळे, मुधोळचे विपलकट्टी, चिक्कोडीचे शहाडे बंधू वगैरे मंडळी असत. क्लबांतील जेवण भाकरी-आमटीचें पण इतकें उत्कृष्ट असे कीं, अजून त्याची आठवण येते. हास्यविनोद तर कांहीं विचारावयासच नको. क्लबाचा आचारी हा स्वतः हायस्कुलांतील एक विद्यार्थी असे. लहान व धाकट्या भावाच्या मदतीनें तो काम उरकी. आम्हास जेवावयास वाढून लगेच जेऊन शाळेंत जाई. फावल्या वेळात अभ्यास करी. त्याच्या या स्वावलंबीपणाचे सर्वांसच कौतुक वाटे; व त्याना शाळेंतील अभ्यास होण्याला एरवी पुरेसा वेळ नाही म्हणून तो भाकऱ्या भाजीत असतां आमच्यांतील एकाद-दुसरा मनुष्य त्याच्या शेजारीं बसून शाळेंतील त्या दिवसाचा पाठ त्याला वाचून दाखवी अगर त्याजबरोबर घोकी. या स्वावलंबी गृहस्थाचें नांव देसाई. ते पुढें बी. ए. होऊन वऱ्हाड शाळाखात्यांत डेप्युटी इन्स्पेक्टरचे जागेवर होते. सर्कस-मॅनेजर म्हणून प्रसिद्ध असलेले रामभाऊ पटवर्धन हे क्लबांतील सर्वांत लहान सभासद असून सर्व क्लबाच्या गमतीचा व विनोदाचा तो विषय असत. प्रत्येक सभासदामागे जास्तींत जास्त सहा-सात रुपये खर्च येई.

आमच्या प्रोफेसरवर्गांत मि. कँडी, शिवराम बापूजी परांजपे, काशिनाथ-पंत केळकर, रघुनाथराव आपटे, विष्णुआण्णा विजापूरकर, हरिभाऊ गोडबोले व बाळाजी प्रभाकर मोडक अशी मंडळी होती. कँडीसाहेब हे ठेंगू वामनमूर्ति पण फार मिशाळ. त्यांना विद्वत्तेचें सहाय्य बेताचेंच होतें. इंग्लंडांत मराठा मनुष्य मराठीचा प्रोफेसर व्हावयाचा याच न्यायानें, आमच्या कित्येक कॉलेजांतून इंग्रज म्हणूनच कित्येक साहेब इंग्रजीचे प्रोफेसर असलेले पाहिले, त्यांतलेच कँडी साहेब. त्यांनीं आपला हा कमीपणा क्रिकेटच्या सामन्यांमुळें भरून काढला होता. शिवराम बापूजी परांजपे हे जुन्या काळचे बी. ए. त्यांचे संस्कृताचें अध्ययन बऱ्यापैकीं. पण तर्कट व विक्षिप्तपणा फार. वर्गांत कोणत्या शब्दावरून कोणत्या विषयावर मजल जाईल याचा कांहीं नियमच नाहीं. पण 'फायलॉलजी'मध्यें

त्यांची बुद्धि बरी चाले, व इंग्रजी श्लोकाचें भाषांतर ते फार चांगलें करीत. त्याचें कारण ते मूळची वाक्यरचना दोनी बाजूंनीं संभाळून भाषांतर करीत जात. यामुळें त्या भाषांतराला मोकळेपणाची व कवितेच्या अगच्या स्वैर वाक्यरचनेची लज्जत येई. "इंग्रजी शब्दांचें स्पेलिंग जुनें आहे तसेंच ठेवावें, बदलूं नये, कारण त्यामुळें जर्मन ऑग्ल हिंदी इत्यादि आर्यन राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा उगम समान आहे हें कळण्याम शब्दसिद्धीच्या द्वारें सहाय्य होतें" हा त्यांचा आवडीचा सिद्धांत ते इंग्रजींतील Night (रात्र) या शब्दाच्या स्पेलिंगवरून सिद्ध करीत. ते म्हणत 'Night याचा समानार्थक संस्कृत शब्द 'नक्त' हा होय; व Nightच्या स्पेलिंगांतून g हें फालतुक दिसणारें अक्षर गाळलें तर नाइट = नक्त या शब्दांचा संबंध कळण्याचें साधन राहिलें नसतें. परांजपे याच्या भाषणात अजाणता विनोद बराच असे. बाणाच्या कादंबरीतील लांबलचक समास सोडविण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते विद्यार्थ्यांना पेन्सिलीनें मधून मधून शब्द तोडून खुणा करण्यास सांगत व म्हणत, 'पिलानों, बोगदा आला रे बोगदा आला! आता आत कंदील लावले पाहिजेत!" उपमा फारच समर्पक ते केव्हां केव्हां प्रमिष्टासारखें वागत. एकदां अगरराच्या एका बाहीत हात घातलेला व एक बाही मोकळी लोंबत असे असेच ते वर्गांत आले. विद्यार्थ्यांसंबंधानें त्यांनीं एकदा कांहीं कल्पना करून ठेवलेली असावयाची, व परीक्षेंत उत्तरें न वाचतांहि त्या धोरणानें मार्क द्यावयाचे. ही त्यांची खोड एकदा एकाच नावाचे दोन विद्यार्थी आमच्या वर्गांत असल्यानें उघडकीस आली काळ्या रंगाचा काळे हुषार व गोऱ्या रंगाचा काळे जडबुद्धिचा असा त्याचा ग्रह झाला होता पण परीक्षेंत गोऱ्या काळ्यानें उत्तरें उत्तम दिलीं व काळ्या काळ्यानें अगदीं सुमार दिलीं, असें असता त्यांच्याकडून पूर्वग्रहानुरूप पहिल्याला मार्क अगदीं थोडे व दुसऱ्याला फार देण्यांत आले. मुलांनीं चर्चेनें हा विषय वर्गांत काढला व "सर असें कसें झालें हो!" म्हणून विचारलें. तेव्हां त्यांनीं आपला दोष सरळपणानें कबूल केला असो. परांजपे हे पुढे पुण्यातजिक वडगावी शेती करून राहिले व ८० वर्षांचे होईपर्यंत पुण्यास सडा सैल बाजाराला पायीं येत असत. या गृहस्थाइतका मोकळ्या हवेचा भोक्ता फार थोडा पाहिला.

मी रघुनाथराव आपटे हे विद्वान् पण घमेंडखोर असत. त्यांचा वर्ण गोरा, अंगयष्टि उंच, व शब्दांचे उच्चार मिटल्या ओठांतून अस्पष्ट व लडिवाळपणाचे असे येत. त्यांनीं ज्योतिषविषयाचा चांगला अभ्यास केला होता. 'शालि

दासाच्या काळाचा निर्णय ' असल्या संशोधकी विषयावरहि त्यांनीं निबंध लिहून चर्चा सिद्धि मिळविली होती. हा गृहस्थ पुण्यास असता तर फारच पुढें यावयाचा. पण कोल्हापुरास म्हणून तो मागें पडला. प्रो. विजापूरकर हे प्रेमळ, विनयशील, पण किंचित् भोळसर असे वाटत मुलाची निष्ठा त्याच्या ठिकाणीं फार असे. कांहीं हवें नको, कुकले-सवरले तर सरळ जाऊन सांगण्याची ती मुलांना एक सतेची जागा वाटे. ' स्वदेश-स्वधर्म-स्वभाषादिकांचा । जगीं मान व्हाना असा हेतु साचा ' हे त्यांचे शब्द त्यांच्या वृत्तींत तेव्हांहि आम्हांला अनुभवाला येत. त्यांची बुद्धि विशेष तीव्र नव्हती. कोणताहि विचार व्यक्त करण्यात आवडधोबड-पणा बराच असावयाचा. शब्दांच्या सुश्लिष्टपणाची गोडी त्यांना फारशी नसे. एम्. ए. पर्यंतचा अभ्यासक्रम पुरा करण्याला त्यांना बरींच वर्षे लागलीं या सर्व गोष्टींमुळे मुलामध्यें त्यांची कीर्ति तरतरीतपणासंबंधानें नव्हती. पण उद्योगप्रियता व निष्कपटपणा यांचा आदर्श असे ते त्यांना वाटत विजापूरकर पुढें तळेगावास आले व इकडे राष्ट्रीय शिक्षणाच्या कार्यामुळे पुष्कळच प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले यामुळे त्यांच्याविषयीं येथें आणखी लिहित नाहीं.

हरिभाऊ गोडबोले हे आम्हांला लॉजिक (तर्कशास्त्र) व इतिहास हे विषय शिकवीत. यांची विद्वत्तेच्या मानानें ऐट व आत्मस्तुति फार दिसून पडे. कोणतीहि निशा न वरिता एक प्रकारचा तारपटलेपणा त्यांच्या चेहऱ्यावर असे. आणि ग्रीक इतिहासातील तोंडभर मावणारे कुणीर शब्द अधिकच तोंड फुगवून ऐटीनें वरचेवर म्हणणे, आणि आपण इंग्रजी फार चांगले बोलतो अशा जाणिवेनें तेच ते वाक्य घोळवोळून व प्रत्येक वेळी निराळ्या शब्दावर जोर देऊन म्हणणें, हा त्यांचा खेळ वर्गात चाले तो पाहून मुले चेष्टा करीत हे त्यांच्या लक्षात येत नसे हरिभाऊ गोडबोले हे तालीमबाज असत व जोर बैठकी काढून त्यांनीं आपलें शरीर पैलवानी थाटाचें बनविलें होतें एका दृष्टीनें मनुष्य साधा असे. पुण्यास ते हेडमास्तर व प्रिन्सिपल असता धराहून उघड्या' अंगानें हातात आबोळीची वाटली व धोतरें घेऊन ते सदाशिव पेठेच्या हौदावर येत असत. हे पाहून मला त्याचें मोठें कौतुक वाटे. राहता राहिले प्रो मोडक. यांची तेव्हांहि विद्वत्तेपेक्षा उद्योगप्रियतेविषयी अधिक ख्याति होती. त्यांचे ऐतिहासिक ग्रंथ व शास्त्रीय विषयावरील भाषांतरग्रंथ यांची किंमत आम्हांला तेव्हा कळत नव्हती. ते बोल-ताना इंग्रजी भाषेच्या इतस्तत चुका करीत कीं, मुलें त्यांना हसत. पण ते आपल्या

विषय म्हणजे भौतिकशास्त्र हा चांगला शिकवीत. त्याला प्रयोगाची फार आवड असे आणि ते शास्त्रप्रयोगांची, इतर शास्त्रीय वस्तूंची, व यंत्रांची जी वार्षिक प्रदर्शनें भरवीत, त्यामुळें ते मुलांना प्रिय वाटत. या प्रदर्शनांत स्वयंसेवक म्हणून मी भाग घेत असे.

भौतिकशास्त्राचा माझा अभ्यास पी. ई. परीक्षेपलीकडे गेला नाहीं आणि पी. ई. च्या वर्गांत शिकलेल्या 'उष्णता' या विषयावरील पुस्तकांपैकीं Heat is a mode of motion याहून दुसरें एकहि वाक्य मला आज आठवत नाहीं. शास्त्रीय विषयांत गणिताचा भाग येतो म्हणूनच मला त्याचा प्रथमपासून कंटाळा. एरवीं तो विषय मला अद्भुतरम्य असाच वाटतो. विशेष खोल पाण्यांत न जातां सोप्या भाषेत लिहिलेलीं शास्त्रीय विषयावरचीं पुस्तकें मी अनेक वाचलीं आहेत. असो. या मोडकांच्या प्रदर्शनासंबंधानें मला इतकेंच म्हणावयाचें कीं, त्यांच्या योगानें कॉलेजच्या मुलांमध्ये भौतिक शास्त्राची जितकी गोडी उत्पन्न झाली तितकी त्यांच्या सबंध वर्षांतील शिकवणीनें झाली नसेल. मोडकांना प्रयोग करून दाखविण्याची फार हौस. हे प्रयोग करण्यांत त्यांच्या हाताखालचा गडी (मला वाटतें त्याचें नांव बाबाजी असें होतें) शास्त्रविषयांत इतका तरबेज झाला होता कीं, आम्ही मुलें त्याला अर्धा प्रोफेसर किंवा प्रो. बाबाजी म्हणत असूं, व तोहि त्याच आविर्भावाच्या ऐटीनें प्रयोग सुरू असतां, मोडक हजर नसल्यास, प्रोफेसराच्या थाटानें व्याख्यान दिल्यासारखें बोले! प्रो. गोळे यांच्या हाताखालचा फर्ग्युसन कॉलेजांतला 'बोंडी' हाहि असाच 'अर्धा प्रोफेसर' बनला होता. यांच्या उलट उदाहरण डेक्कन कॉलेजचें. तेथें दस्तुर म्हणून प्रोफेसर होते ते सबंध वर्षांत एकहि प्रयोग करून दाखवीत नसत, व स्वतः मुलांनीं आपल्या हिमतीवर पुस्तक वाचून त्याप्रमाणें करूं म्हटलें तर कांचेचें सामान फुटेल तुटेल म्हणून त्यांनाहि करूं देत नसत. त्यांच्या गड्याला अर्ध प्रोफेसरीचा मान त्यांच्या वेळीं कधीं मिळाला नाहीं. तो बिचारा निव्वळ बाटल्या धुणारा गडीच राहिला!

असो. प्रो. मोडक हे आपलीं प्रदर्शनें सुटीच्या दिवसांत करीत त्यामुळें कॉलेजच्या इमारतीचे दोनहि मजले त्यांना उपयोगाला घेतां येत असत. प्रदर्शनांत तिकिटगवर्धी द्रव्य बरीच अधिक असत. उलट रसायनशास्त्राला फार तर एखादी खोली पुरे; व रसायनशास्त्रांतला मुख्य प्रयोग म्हणजे ऑक्सिजन हैड्रोजन अशा प्रकारच्या वायूंचा संयोग करून मेणबत्तीच्या ज्योतीनें त्यांचा

चार उडविणे. पदार्थविज्ञानशास्त्रासंबंधी उष्णता, प्रकाशमापन, विद्युत, लोह-चुंबक, ध्वनिमापन, इत्यादिकांची यंत्रे, सूक्ष्मदर्शक यंत्रे, कॅलिडोस्कोप प्यार्योस्कोप, दुर्बिणी, अशा प्रकारचीं साधनेंहि असत. विजेच्या प्रयोगांच्या भरण्याला एक प्रकारचें मुख्य स्थान येई. कारण एकंदर प्रदर्शनाकरिता विजेचे दिवे लागत. त्याकरितां एक मोठें इंजिन उभारून डायनामो जोडून सर्व आवारात तारांचे जाळे पसरून टेविले जाई. आणि रात्री विजेचे दुध्या झुंबरें, गोलदिवे, रंगीबेरंगी दिवे पेटले म्हणजे 'आज कॉलेजचा लग्नसमारंभ आहे. आज आपली विद्यार्थ्यांची खरी दिवाळी आहे.' असे आम्ही म्हणत असू! विजेच्या प्रयोगांत प्रखर आर्क लाइटची जाळण्याची शक्ति पाहून मन भयभीत होई. व्हॅक्युअम-ट्यूबमध्ये ऐन्द्रिक इंद्रधनुष्य प्रकट झालेली पाहून आनंद होई. आणि फेर धरून उभे राहिलेल्या स्त्रिया व मुली यांना न कळत विजेचे नाजूक धक्के बसले म्हणजे त्यांच्या गोड किंकाळ्या व अंगविक्षेप पाहून हास्याच्या धडाकाजी उडत. शास्त्रीय प्रदर्शन हीच खरी fairy Land किंवा नंदनवन होय! आंग्ल कवि टेनिसन यांच्या Princess या काव्याच्या प्रारंभी अशाच एका शास्त्रीय प्रदर्शनाचें वर्णन आलें आहे तें वाचकानीं अवश्य वाचावें.

डेक्कन कॉलेज—येथील शिक्षण हा तारुण्यातला प्रतिष्ठितपणाचा एक सोहळा असे मुलांना वाटत असते. या सोहळ्यात ज्यानी त्यानीं त्याचें कौतुकच केलें पाहिजे! लग्नकार्यांत ज्याप्रमाणे उत्सवमूर्ति होऊन बसलेल्या मुलाच्या अंगावर घरचे नसले तरी बाहेरचे आणून दागिने घातले पाहिजेत, घरीं नसल्यास कर्जाऊ रकमा काढून सर्वांची मरज पण सैंप थाटानें भागविली पाहिजे, त्याप्रमाणे आपण डे. कॉलेजात असलो म्हणजे आईबापानी आपणाला नवरदेवाप्रमाणे वागविलें पाहिजे असे सामान्य मुलाला वाटते. कुणी हुषार व घरची श्रीमंत असली म्हणजे हा आपला एक सोहळा समजण्याचा त्याचा हक्क कोणीहि नाकबूल करणार नाही. ती अभ्यास चांगला करतात व सढळ हाताने पैसा खर्च करून जिवाची चैनहि करतात. पण त्यांचें तें करणें शोभून जातें. काही मुलें हुषार असल्यास स्कॉलरशिपा मिळवून आपला खर्च परस्पर सांभाळतात व गरीब आईबापावर बोजा पडू देत नाहीत. अशा गरीब आईबापाना श्रीमत आईबापाइतकेच मुलाचें कौतुक वाटून शिवाय कृतज्ञताहि वाटते. पण मुलांचा एक वर्ग असाहि असतो कीं, अभ्यासाच्या अभावानें शून्य असता आपला शिक्षण-सोहळा तीं अविचारानें व हट्टानें आईबापां-

करून पुरा करून घेतात, आणि शेवटीं त्या मोहन्याचें पर्यवसान दुःखांत होतें. या तीनहि प्रकारचीं मुलें मला हे. कॉलेजच्या शिक्षणाच्या मुदतींत पाहवयास मिळालीं, व कोणत्याहि प्रकारच्या मुलांना आडव्या तत्वज्ञानावरील पोट-प्रमाणें कसें वागविलात हेंहि पहावयास मिळालें. कॉलेजच्या शिक्षण-क्रमाच्या वेळीं आमच्या घरची गरिबी होती, व मला स्कॉलरशिपाहि कधीं मिळाल्या नाहींत. परंतु मी डेक्कन कॉलेजमध्यें विशेष चैन किंवा उधळपट्टीहि केली नाहीं. केवळ दरिद्री नव्हे पण गरीब अशाच पद्धतीनें मी राहत असे. शिवाय प्रत्येक वर्षी परीक्षा पास होत गेल्यानें पुढच्या अभ्यासाकरिता लागणारी रकम खर्च करण्याला घरच्या मंडळींना उमेद वाटे. येऊन जाऊन पहिल्या एल्‌एल्. बी. च्या परीक्षेंतच मी एकदां नापास झालों. पण त्या सालीं एकचतुर्थांश किंवा एक पंचमांश इतकींच मुलें या परीक्षेंत पास झालीं. आणि त्याचेंहि कारण त्या सालचे परीक्षक चिमणलाल सेटलवाड व नार्मन मॅक्लाउड यांनीं भलतेंच प्रमाण मनाशीं धरलें. पण दुसऱ्या सालीं मला थोडासा मोबदला मिळाला व मजबरोबर नापास झालेल्या इतरांनाहि तो मिळाला. कारण पुढच्या सालीं याच परीक्षेंत आम्ही सुमारें पंधरावीस मुलें पहिल्या क्लासांत पास झालों. शिवाय डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झालेल्या विद्यार्थ्यांत माझा नंबर पहिला आला म्हणून मला पन्नास रुपयांचें बक्षीसहि मिळालें. अशा प्रकारचें बक्षीस ठेवलें असल्याचेंहि मला माहीत नव्हतें. पण एक दिवस अवचित कॉलेजांतील एका स्नेह्यानें लिहून कळविलें. त्याच्या आनंदापेक्षां आश्चर्यच अधिक वाटलें. दुसऱ्या एल्‌एल्. बी.चा अभ्यास मी अवघा नऊ-दहा महिनेच केला असतां पास झालों, व दोन-तीन विषयांत मला मार्क चांगले पडले होते.

शिक्षणक्रमांतील परीक्षासंबधानें मला एकंदरीनें असें वाटे कीं, दैव अनुकूल होतें किंवा निदान प्रतिकूल नव्हतें म्हणूनच माझ्या सर्व परीक्षा एकामागून एक पास होत गेल्या. आणि दैवाचें नाव आठवून तें घेण्याचें कारण इतकेंच कीं, बहुधा कॉलेजच्या प्रत्येक परीक्षेंत एकाद्या विषयांत मला इतके थोडे मार्क मिळत कीं, एक-दोन कमी पडते तर माझें वर्षच फुकट जातें. पण या कामीं दैवाला माझ्या-पेक्षां माझ्या वडिलांचीच काळजी अधिक म्हटली पाहिजे. कारण मला एकादुसरा वेळ परीक्षेला धक्का बसला असता तर शिक्षणक्रम पुरा करण्याला त्यांना पैसा देतां आला नसता, व मग कदाचित् जाऊन मीहि कदाचित् शिक्षणक्रम सोडला असता.

कारण ज्याला अभ्यास म्हणतात तशा प्रकारची वृत्ति माझी कॉलेजात नसे म्हणजे मी अभ्यासाचे विषय मुळींच वाचीत नसे असें नाहीं, पण पास होण्या करिता त्याच्या आवृत्यावर आवृत्या व्हाव्या तशा मजकडून होत नसत काहीं काहीं पुस्तकें तर मी कडेपर्यंत वाचलीहि नाहींत एक उदाहरण असें कीं, बेकन हा विषय दुसऱ्या बी ए त माझा कच्चा राहिल्यानें मला परीक्षेपर्यंत एकसारखी त्याची दहशत बसली होती आणि मौज ही कीं, अजूनहि शेचाळीस वर्षांनंतर, ज्याला 'नाइट-मेअर' म्हणतात 'दु स्वप्न' असें म्हणतात त्याच्यापैकीं माझें एक दु स्वप्न असें ठरून गेलें आहे कीं, बेकन हा विषय कच्चा राहिला, आता मी बी ए त पास होतो कीं न होतो! असें स्वप्न मला अजूनहि एखादे वेळीं पडते कॉलेजांत असता मला कोणी निर्बुद्ध म्हटलें नाहीं हे खरें पण तरतरीत अशा विद्यार्थ्यांत माझी कधीं कोणींच गणना केली नाहीं हेहि खरें आहे आणि म्हणूनच पुढील आयुष्य क्रमात पूर्वीच्या माझ्या बरोबरीच्या बहुतेक सोबत्यापेक्षा मी अधिक नावारूपाला आलों ही गोष्ट सर्वांनाच मोठी आश्चर्याची वाटली काहीं लोकही अजून म्हणतात कीं, "केळकर तुम्ही इतके पुढें सरसावाल असं आम्हाला तेव्हां स्वप्नातहि वाटलें नाहीं" पण त्यानाचसें काय, मला तरी तेव्हा तसें कोठें वाटलें! बरोबरीचे विद्यार्थी कोणी सेकंड क्लासात येतात, कोणी फर्स्ट क्लासात येतात, कोणी बक्षीसें स्कॉलरशिपा मिळवितात, असें पाहून मी मनात खूर होऊन जात असे पण महत्त्वाकांक्षा बाळगणें असता ती पार पाडण्याइतका आत्मविश्वास मजजवळ नव्हता कोणीकडून तरी आपण पास होऊन गेलो म्हणजे आपलें काम झालें, व ते काम मात्र विनचूक होई येवढ्यावरच समाधान वाटे

अवांतर पुस्तकें मी तेव्हा फार वाचलीं असेंहि म्हणता येत नाहीं वर्गांतील अभ्यासाबरोबर इतर पुस्तकें वाचण्याची हौस खरी पण या अवांतर वाचनापेक्षाहि माझा वेळ खेळण्यांत व गप्पागोष्टी मारण्यात अधिक जाई डेक्कन कॉलेजांत मी एकच वर्ष होतों पण तेथील हवापाणी, खेळण्याची साधनें, याचा फायदा भरपूर घेण्याची मला एकप्रकारची हावच उत्पन्न झाली होती त्या प्रमाणें टेनिस, क्रिकेट व बोटिंग या तिहींचाहि मी भरपूर फायदा घेतला निदान टेनिस व बोटिंग केल्याशिवाय माझा बहुधा एकहि दिवस गेला नाहीं शनिवारी तर सकाळीं आठ वाजेपर्यंत क्रिकेट, नंतर नऊ साडेनऊपर्यंत टेनिस, त्यानंतर नदीवर पोहण्यास जाणें, आणि सध्याकाळीं फिरून टेनिस व बोटिंग अशा रीतीनें

तो दिवस सर्व प्रकट जाई व श्रम दाक होत की, रात्रीची झोप पुरी न पडून दिवसाहि ती घ्यावी लागे. क्रिकेटच्या सामन्याच्या दिवशात कॉलेजमधून थेट पिचन जिमखान्यावर चालत येणें व सर्व दिवसभर सामना पाहून मध्याकाळी पिच्न कॉलेजात जाणे ही गोष्ट नियमाचीच होती. तसेच नाटकाच्या दिवशात गावातील आयभूषण थिएटरांत चालत येऊन नाटक पाहून पुन पहाटे कॉलेजात परत चालत जाणे असाहि क्रम मधून मधून चालू असेच. मात्र डेक्कन कॉलेज मध्ये असताना मी तालीम अशी केव्हांच केली नाहीं. आणि इतके खेळून माझें शरीर फार भरले किंवा राकट झालें असें नाहीं. कारण मेहनत होई ती जोर बैठकांची न होता धावण्यापळण्याची अधिक होई. क्रिकेटच्या खेळांतहि मला फील्डिंगचे काम म्हणजे चपळाईचें काम अधिक चांगले करता येत असें. यांचे कारण शरीर पातळ असें पण मीचसा काय, जोर-बैठका-कुस्ती अशा प्रकारची तालीम करणारे विद्यार्थी तेव्हा डेक्कन कॉलेजात दहापांचहि नव्हते

खाण्यापिण्याच्या सबधाने क्लबातील व्यवस्था तेव्हाच्या मानानें मितव्ययाची म्हणता येईल. महिन्याचें बिल सुमारें दरमाणशीं तेरा-चौदा रुपये येई पण तेच अधिक वाटे व यांच्याहि पुढें मजल एकाद्या सेक्रेटरीच्या कारकीर्दीत गेली की, त्याने दुर्लक्ष केलें असा सवगवा होई. क्लबातील मेजवान्यांचे प्रमाण हल्लीपेक्षा पुष्कळच कमी होते, पण नेहमीचें जेवण चागलें सुमार असें. मधल्या वेळा खाण्याची पद्धति नव्हतीच म्हटलें तरी चालेल आणि चहाचा प्रचार मुळींच नव्हता स्टोव्ह ही चीज तेव्हा आम्हाला माहीत नव्हती, म्हणजे खरोखर पाहिलेलीच नव्हती. यामुळें रोजचा चहा तर नाहींच पण एकाद्या रविवारीं बाजारी गावातून जाऊन सामान खरेदी करून आणण्याला वेळ होई. त्यामुळें दोन प्रहरच्या जेवणाला एक-दीडहि वाजे, म्हणून कधीं कधीं रविवारीं सकाळीं क्लबांत जाऊन मंडळी मौजेन आपल्याच हातानें चहा करून पीत. नित्याचा अवांतर खुराक म्हणजे ताजे दूध. सकाळीं कॉलेजच्या बाहेरच्या अंगणात दहा-पांच मोठमोठ्या म्हशी आणून उभ्या केलेल्या असावयाच्या गवळ्याचें धार काढण्याचें काम सुरू असावयाचें आणि खेळून घाम काढून झाला म्हणजे आपल्या गवळ्याकडे येऊन ताजें निरसें दूध प्यावयाचें हाच क्रम पुष्कळ विद्यार्थ्यांचा असे. त्या धारोष्ण व मस्त दुधाच्या गोडीची आठवण जिभेला अजून होते.

अलीकडे कॉलेजच्या वसतिगृहांतून बहुधा प्रत्येक खोलीत सकाळ संध्याकाळ स्टोव्हवर चहा होतो. हल्लीं विद्यार्थ्यांत विड्या ओढणारे कांहीं कांहीं असतात असें म्हणतात. पण त्या वेळीं तसा एकहि विद्यार्थी सहसा आढळत नसे. राजवाडे यांच्यासारखा कदाचित् एखादा अपवाद असेल. मद्याच्या व्यसनाचा बोभाटा मात्र तुरळक व नैमित्तिक प्रसंगानें ऐकूं येई. हल्लीं त्याविषयीं काय स्थिति आहे माहीत नाहीं. पोषाखाच्या बाबतींत तेव्हा पुष्कळच साधेपणा होता. कोणी ऐट केलीच तर पायांत बूट व डोक्याला मोठासा जरीचा रुमाल दिसे. पण कॉलर व नेकटाय प्रायः दुर्मिळ असत. आम्ही डेक्कन कॉलेजांत जाण्यापूर्वी वर्गांत कोणता पोषाक घालून बसावें याची शिस्त नव्हती. यामुळे साधेपणाची अतिशयोक्ति करणारे व डोळ्याला वाईट दिसणारे असे पोषाक करून विद्यार्थी वर्गांत जाऊन बसत असे म्हणत. आमच्या वेळीं 'गाऊन'ची म्हणजे झग्याची पद्धत नवीनच अमलांत आली होती. टोप्या किंवा रुमाल हे मात्र हवे तसे चालत. मी डेक्कन कॉलेजांत जाण्यापूर्वी एक वर्ष आधीं प्रो. सेल्बी प्रिन्सिपॉल झाले होते; व शिस्तीच्या कामीं त्यांचे लक्ष फार कडक असे. त्यांनीच ही झग्याची पद्धति प्रथम प्रचारांत आणली.

झग्याच्या पद्धतीला मुलांनी फारशी हरकत घेतली नाहीं. कारण कोणालाहि आपला गणवेष आवडत नाहीं असे होत नाहीं. गव्हर्नराला त्याचा डगला आवडतो. तसाच पट्टेवाल्याला त्याचा डगला आवडतो. फार काय क्षणभर अशी कल्पना केली कीं, पट्टेवाल्याचा डगला-पट्टा बिल्ला, फक्त त्यावर 'गव्हर्नर' अशी अक्षरें लिहून, गव्हर्नराचा युनिफॉर्म, असे बादशाही हुकमानें ठरलें तर गव्हर्नरालाहि तो पोषाख आवडूं लागेल. काय तो आमचा झगा ! नुसती झूल ! बाजूचे लोंबते हातोप गव्यांत नाहीत म्हणून अजागळ म्हणवयाचे नाहीत इतकेच. रामदासी झोळ्याप्रमाणें ते लोंबते हात म्हणजे भिक्षेच्या पिशव्या वाटत. पण प्रथम झगा घालून विद्यार्थी वर्गांत जाऊ लागतो तेव्हा विलायतेला न जाताना व बी. ए. परीक्षा पास न होताच त्याला 'मी ऑक्सफोर्ड केंब्रिजचा पदवीधरच जणू कांहीं' असे वाटूं लागते. अंगांत झगा नसतांना उघड्या व्हराड्यांतून एरवीं आमच्या रोषा झाल्या असत्या त्यापेक्षां चार जास्तच रेषा झगा घातल्यानें होऊं लागल्या. प्रोफेसर व विद्यार्थी या नात्यानें आमच्यामध्ये जें अंतर होतें किंवा असावें तें, "त्याच्या अंगात झगा आणि आमच्याहि अंगांत झगाच" या भावनेनें

हाण्याच्या शार्वीदतव तरी सचिन कमी वाटूं लागले. कॉलेजमधील शिक्षणपद्धतीत 'गुरूनें बोलावें व शिष्यानें ऐकावें' असाच प्राय नियम असल्यामुळें विद्यार्थ्याचें अज्ञान फारसें बाहेर पडत नाहीं. यामुळें फजिती होत नाहीं इतकेंच काय तें! ह्या जागी घालणारांपैकीं काहींना 'काळ्या शुभ्रीचे नंदीबैल' हें नांव खरोखर शोभत असलें.

प्रि. सेल्बी यांची शिक्षणपद्धति या गोप्यगोपनाला चांगला सोइचा होता. कारण ते वर्गांत यताच उभ्यानें वाचण्यास ते एकदा सुरवात करीत ते उभ्यानेंच बरोबर तासभर वाचून परत जात. विद्यार्थ्यांना प्रश्न वगैरे विचारीत नसत. विद्वत्तेला विनय शोभा देतो. मग उभे राहून बोलण्यानें त्या विनयांत भर का पडूं नये! कारण गुरुपुढें शिष्यानें उभे रहावें त्याऐवजीं येथें शिष्यापुढें गुरूच उभा राहून तासभर आपली जीभ शिणवी! कॉलेजांतील अध्यापकाच्या जागला 'चेअर' असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. पण प्रि. सेल्बी यांचें नतन पाहिल म्हणजे निरा 'प्लॅटफॉर्म' हेंच नाव अधिक शोभेल. कारण खुर्चीस त्यांचें बूड कधींच लागलें नाहीं. सेल्बी साहेबांचें 'ध्यान' म्हणजे म्हणजे एका हातांत पुस्तक व दुसरा हात विजारीच्या खिशांत! बिचारा विद्वान खरा पण पक्का रुक्ष. सबंध वर्षांत त्याच्या वर्गांत एखादेहि कधीं कोणाच्या तोंडावर हास्य उमटलेलें कोणी पाहिलें नाहीं. बटलर, बेकन, लॉजिक, फिलॉसफी, असले तात्त्विक विषय ते शिकवीत. अर्थात् त्यांत गंभीरपणा हवाच होता. पण गंभीरपणालाहि कांहीं सीमा आहेच कीं नाहीं? त्यांच्या शिकवण्यांत मोनचेपणा इतका असें कीं यंदा बेकन शिकवितांना २० फेब्रुवारीला जो अध्याय त्यांनीं वाचला तोच प्राय पुढच्या वर्षीच्या २० फेब्रुवारी रोजीं वर्गांत ते वाचीत असलेले आढळावयाचें असें सांगतात! येरे जी कोटी आयत्यावेळीं केलेला म्हणून वाटावयाची तीच पुढच्या वर्षीं फिरून त्याच वेळची अशा शोतानें न करावयाचे. परंतु विद्यार्थ्यांची स्मरणशुक मोठी चहाडखोर असतात त्याला काय करणार! सेल्बीसाहेबांच्या इतरहि एक दोन खोडी होत्या. त्यांचें अक्षर वाचावयास शिकण्याला नव्या विद्यार्थ्याला सहा महिने लागत. आणि त्यांचें बोलणें उमजण्याला त्याला तीन महिने कसे तरी पुरत! मी इकडे कॉलेजांत गेलों तेव्हां ऐच्छिक विषय म्हणून लॉजिक व फिलॉसफी (न्याय व तत्त्वज्ञान) हा विषय घेतला. या कॉलेजांत हा विषय न घेणें एक प्रकारचा कमीपणाच वाटे. ती एक प्रचलित फॅशन

होती ! पण आठ दिवस सेल्बी साहेबाची व्याख्यानें ऐकून जेव्हा त्यातलें निम्मे आपणाला ऐकूहि आलें नाहीं असे मी पाहिलें, तेव्हा गुरुजींच्या अस्पष्टोच्चार पद्धतीला दोष देण्याच्या भानगडींत न पडता स्वतःच्या कर्णेद्रियाला दोष देत मी तो विषय सोडला, व 'इंग्रजी व संस्कृत' हा भाषाविषय घेतला. पण मी हा असा एकटाच नव्हतों. संस्कृत विषयाचा वर्ग डॉ. भांडारकर शिकवीत. तो प्रथम रोडका होता. पण वरील कारणानें तो एक आठवड्यानंतर फुगलासें पाहून एक दिवस डॉक्टर साहेबांनीं आपला चष्मा बाजूला ठेवून या चमत्काराची चिकित्सा आरंभिली. आयत्यावेळीं सुचेल तें कारण ज्यानें त्यानें सांगितलें. माझें खरें कारण सांगावयाचें म्हणजे सेल्बी साहेबाच्या उच्चारांना नांवें ठेवावयाचीं ! बरें, भाषाविषय आवडीचा म्हणावें तर 'तो प्रथमच का घेतला नाहीं ?' असा प्रश्न मागाहून यावयाचा. तेव्हा त्या भानगडींत न पडता आपणाकडे कमीपणा घेण्याच्या बुद्धीनें म्हणालों, 'हा भाषाविषय लॉजिकपेक्षा अधिक सोपा वाटला म्हणून' पण माझ्याकडे कमीपणा घेताना मी भांडारकरांनाहि न कळत कमीपणा दिला ! कारण कमी अवघड विषय शिकवितो तो कमी विद्वान अशी एक प्रकारची तुलनाच मी केली नव्हे काय ? आणि खरोखरच भांडारकरांना माझ्या उत्तराचा राग आला. पण तो ते बोलून कसा दाखविणार ? म्हणून ते 'हूं' असा नेहमींचा खोल उद्गार काढून गप्प बसले. भांडारकरांच्या हुंकाराचे प्रकार अनेक असत. ते सर्व एकाच खोल सुषारांतून निघाल्याप्रमाणें गंभीर व भरीव असे यावयाचे. पण एकाच बांबूच्या नळकांड्यांतून सतरूर निघतात त्याप्रमाणें त्यांच्या हुंकारांतूनच राग, असमाधान, संमति, असंमति, निषेध इत्यादि प्रगट होत. भांडारकरांची जिव्हा जड होती. चपळ नव्हती. यामुळें ते हुंकाराचा उपयोगच पुष्कळसा करीत.

डॉ. सेल्बी हे पढीक व आपल्या परीनें विद्वान होते. त्यांनीं बेकन व बर्के यांच्या कांहीं पुस्तकांवर अर्थबोधक टिपणें चांगलीं दिलीं आहेत. परंतु त्या मनुष्यांत विनोद किंवा काव्यप्रतिभा काडीचीहि नव्हती. त्यांच्या आधींचे प्रिन्सिपॉल ऑक्सेनहॅम हे याच्या अगदीं उलट असत. ते गर्भश्रीमंत व तुकारहट्ट होते, पण ते इंग्रजी शिकवीत असताना मुलें तल्लीन होऊन जात. आमच्या वेळीं इंग्रजी विषय शिकविण्याला 'धेरेट' या नांवाचे एक वृद्ध प्रोफेसर होते. ते 'लँबीटर' नांवाच्या विलायतच्या कोण्याकोपऱ्यावरल्या एका युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर होते. म्हणून तिचें नांव घेऊन विद्यार्थी खोदखोदून प्रश्न विचारला

म्हणजे त्यांना राग येत असे. ट्रायपॉस पदवीच्या परीक्षेंत पहिला येणाराला जशी 'निळी फीत' (ब्लू रिबन) देतात त्याप्रमाणें सर्वांत शेवटी नंबर आलेल्या पदवीधराला थट्टेखातर एक 'लाकडी चमचा' (वुडन स्पून) देण्याची चाल असे. तो थॅरेटसाहेबांना मिळाला होता असा एक प्रवाद होता. पण त्यांच्या युनिव्हर्सिटीविषयी अपमानसूचक प्रश्न विचारणाऱ्या मुलांची छाती या लाकडी चमच्याचा उल्लेख करण्याला होत नसे. शिवाय मोठे शरीर व पोक्तपणाहि अगदी पिळदारपणामुळें एकदा ते मुठींत हात धरून चोळूं लागले म्हणजे तें चोळणें सोसता सोसवतच नसे आणि शेक्सपियरच्या मॅक्बेथ नाटकांतील राणी आपल्या हातावरील रक्ताचे डाग काहीं केल्या जात नाहींत या निराशेनें हात चोळीत बसल्याचें आम्ही वाचले होतें त्याची आठवण थॅरेटसाहेब करून देत. असें सांगतात कीं यांच्यापेक्षांहि अधिक नमुनेदार असे ऑलिव्हर नावाचे एक टाकाऊ प्रोफेसर डेक्कन कॉलेजांत थोडे दिवस आले होते ते विद्यार्थ्यांना गंभीरपणानें No has negative force here, take a note असें सांगत असें म्हणतात. तात्पर्य, इंग्लिश प्रोफेसरच्या हाताखालीं इंग्रजी वाङ्मय हा विषय शिकल्यानें खरी वाङ्मयाची गोडी उत्पन्न झाली असें क्वचित् घडलें. माझी तरी गोष्ट तशी झाली नाहीं. विद्यार्थी या नात्यानें परिश्रमपूर्वक इंग्रजीचा अभ्यास करावा तसा मी केला नाहीं. कोश धुंडाळणें, प्रतिशब्द काढणें, नेटानें घोकणें, ग्रंथांतील वाक्प्रचार व म्हणी टिपून ठेवणें अशा रीतीचा सूक्ष्म अभ्यास मी कधींच केला नाहीं. त्यामुळे माझा तोटाहि बराच झाला. परंतु

वाक्य रचून बोलण्यासारखे बोलत, व बोलताना भलत्या शब्दावर जोराचे धक्के देत Thus हा शब्द केठे आला म्हणजे त्याचा उच्चार 'थस्स' असा इतक्या मोठ्या आवाजाने करीत की मुले म्हणत हा उच्चार ऐकून आपल्या पोटात 'धस्स' होते ! संस्कृताचे इंग्रजी भाषांतर ते शब्दशः बरोबर करीत, पण त्यात गोडी येत नसे विनोद हा तर माहीतच नाही क्वचित् एखाद्या विद्यार्थ्यावर शकेला उत्तर म्हणून डाफरून बोलत, पण त्रासगुर्गुंटी थट्टा करून मुलांना हसविल किंवा त्याचे दोष दाखविले असे कधी घडले नाही मुलाकडून ते काही काही भाग वाचून घेत व प्रश्नोत्तरानेहि विषय शिकवीत हे करिताना लागणे पाहण्याचा चष्मा व पुस्तक वाचण्याचा चष्मा याची अदलाबदल ते इतका वेळ करीत की मुलांना त्याचे हसू येई तथापि एकदरीने भाडारकर हे दयानदार व त्यांच्या अगी एक प्रकारचा स्वाभाविक भव्यपणा असे शिवाय विद्यार्थ्यांच्या मनात त्यांच्याविषयी खरा आदरभावहि असे मात्र मि सेल्बीयांच्याशी वागताना त्यांनी जितके स्वतत्रपणाने वागावे अशी विद्यार्थ्यांची अपेक्षा तितके डॉक्टरसाहेब वागत नसत

शास्त्र्यांपैकी वामनाचार्य झळकीकर हे काव्यप्रकाश शिकवीत त्यांनी संस्कृत टीका लिहून काव्यप्रकाश हा एवढा मोठा ग्रंथ छापला होता, की तो विद्यार्थ्याला एका हाताने उचलणे जड वाटे ! यामुळे त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल मुलांना शंका नव्हती पण त्याच तोडी शिकविणे फारसे उद्बोधक नसे भर्पत कानडी मराठी हेल्याच मिश्रण बरेच होइ, व मराठीत समजून दिल्यानेच विद्यार्थ्यास समजत नाही अशा बुद्धीने ते 'भस्यतमाश्रित्य' बोलू लागत मग काय पहावयाराच नको ! काव्यप्रकाशातील मुख्य विषय समजून देण्यावर जितका वेळ ते खर्च करीत त्यापेक्षा उदाहरणाच्या श्लोकाचे अर्थ करीत बसण्यातच ते अधिक वेळ गमावीत अलकारग्रंथात शृगारविषयक श्लोक पुष्कळ काही कवी जिभेला हाड नसल्यासारखे लिहितात, आणि वामनशास्त्र्याची तर त्याच्याहिवर वडी ! यामुळे कल्न रिंचा न करून जोर न यावा त्या शब्दावर जोर देऊन व खुलासा करून श्लोकाचा अर्थ ते लावीत तेव्हा चावट मुलाचे ऐतेच फावे व त्यांना नमस्ता शंका सुचत पण मुले कोणत्या अर्थाने शंका विचारतात याचा विचार गुरुजी थोडा तरी करतात की नाही ? पण त काही नाही उलट अभद्र शब्द बोलताना एखादे वेळी ते अप्रशस्त हस्त विक्षेपहि करीत शास्त्रीबुवाचा चेहरा वळकट भाषा व शिक्षणपद्धतीहि अशीच होळे अर्धवट चिपडलेले, व तासापैकी अर्धा तास नाक कोरण्यात जावयाचा या

गर्व कारणामुळें वामनशास्त्री हे गुरुजी नसून धंद्याच एक विषय बनले होते. दुसरे चिंतामणशास्त्री वर्डकर. हे शांकरभाष्य मराठींतून शिकवीत. या विषयाची मुलें थोडी. म्हणून तीं शास्त्रीबुवांच्या खोलींतच जाऊन शिकत. आणि शास्त्रीबुवाहि जाजमावर बसून शिकवितांना चची सोडून तें राखू गात बसत. बोलतां बोलतां एकाद्या विद्यार्थ्यानें सहज चची ओढून घेऊन सुपारीचें खांड तोंडांत टाकावें असेंहि घडे. पण विद्यार्थ्यांच्या ह्या खेळीमेळीचा राग न येतां शास्त्रीबोवांना त्यांत आनंदच वाटे. वामनशास्त्र्याप्रमाणें चिंतामणशास्त्र्यांत विद्वत्तेची धमकहि नव्हती. यामुळें 'चुकलें' म्हटलें तरी 'ठीक आहे' म्हणावें, अडलें म्हणजे हसून भागवावें, म्हणजे एकदरीनें कोणीकडून तरी 'मला पदरांत घ्या व भांडारकराकडे बोभाटा करूं नका' अशा अर्थाचें त्यांचें केविलवाणें वर्तन असे.

प्रो. दस्तुर याच्याविषयीं पूर्वी ओझरता उल्लेख केला तितकाच पुरे. कारण त्याची प्रत्यक्ष माहिती होण्याचा योगच आला नाहीं. पण बिचारा गरीब निरुपद्रवी होता येवढें खरें. राहता राहिले प्रो. करकरे. बी. ए. च्या वर्गांत माझा गणिताशीं काहींच संबंध नव्हता. पण त्यांच्या वर्गांतले विद्यार्थी गोष्टी सांगत त्या ऐकून हसू लोटे. करकरे हे लहानपणीं अगदीं गरीब असे एक विद्यार्थी होते कांहीं कारणानें त्यांच्यावेळीं पुण्यास डि. जजाचे जागेवर असलेल्या टकर साहेबांचे (Tuckar) त्याच्याकडे लक्ष गेलें, व त्यांनीं त्यांना विलायतेस आपल्या खर्चानें नेऊन बॅरिस्टर करून परत पाठविलें. पण बॅरिस्टरीबरोबर केंब्रिज येथें गणिताचाहि कांहीं अभ्यास त्यांनीं केला, यामुळें इकडे त्यांना प्रोफेसरीची जागा मिळाली. त्यांनीं येण्यापूर्वी धर्मांतर केलें होतें. फक्त विलायतेंत लग्न मात्र केलें नाहीं! करकरे हे वकिली करण्याला पुरे नालायक होते. पण, साधारण शिकविण्यापुरता गणित विषय त्यांना येत असे. स्वभावानें गरीब, मनानें निष्कपटी, पण जवळ जवळ व्यवहारशून्य अशी ही व्यक्ति होती. यामुळें वर्गांत किंवा वर्गाबाहेर विद्यार्थ्यांशीं काय बोलावें, कसें बोलावें, याचा विधिनिषेध त्यांना नव्हता. त्यांना स्वतःचा संसार असा कांहींच नसल्यानें पगारांतून अनेक गरीब विद्यार्थ्यांना ते थोडथोडी मदत करीत, व कांहीं जण गरिबीचा बहाणा करून त्यांना लुबाडीतहि. कोणी चिडविलें म्हणजे रागावण्याचा आवेश करतात न करतात तों प्रोफेसरसाहेब स्वतःच हसू लागत, व अशा प्रेमळ रागांत त्यांनीं दिलेल्या शिव्या मुलांना फुलांच्या आघाताप्रमाणें वाटत. करकरे हे आपली

ऐकवत ओळखून सेल्बी व भांडारकर यांना भिऊन वागत, व प्रोफेसरांच्या टोळीपेक्षां एखाद्या आवडत्या विद्यार्थ्यांच्या खोलीतहि बसून ते अधिक वेळ गप्पा मारीत. 'सर' या शब्दानें बोलण्याला एकदां प्रारंभ केला म्हणजे मग कोणी त्यांना कांहीहि प्रश्न करावा. 'सर, सर, आपण लग्न कां केलें नाहींत ?' 'सर, सर, आपला वेळ घरीं रिकामा कसा जातो ?' असले प्रश्नहि मुलांनीं विचारावे. आणि करकरे यांनीं उत्तर म्हणून 'पहा, पहा, कसा हा मूर्ख आहे. आपल्या बापाला जाय विचारतो!' असें म्हणून मोठमोठ्यानें हंसून त्यांनीं जवळच्या इतर विद्यार्थ्यांना घरेंत ओढावें. मी एकदां तर असें पाहिलें आहे कीं, इतर प्रोफेसर लोक गेल्यावर करकरे व्हरांड्यांत एकटेच उभे आहेत असें पाहून कांहीं विद्यार्थ्यांनीं त्यांचेजवळून मेजवानी उपटण्याचा कट केला, व भोंवतीं घोळका करून त्यांना रेटीत रेटीत औट हाऊसपर्यंत नेलें. मग तेथें एकानें त्यांचा आवडता विषय, लावणी व पोवाडे, हा काढला. दुसऱ्यानें तिसऱ्यास लावण्या म्हणावयास लावलें, व चौथ्यानें स्वतः करकरे यासच 'सर सर या लावणीची चाल कशी ती सांगा हो!' असें म्हणून अखेर त्यांनाच लावणी म्हणावयास लावलें. झालें! प्रोफेसरसाहेब रंगले. मग मेजवानीचा बेत झाला; व दहावीस विद्यार्थ्यांनीं व करकरे यांनीं मिळून दोन तीन तास गुरुशिष्यांचें नातें विसरून स्नेहाप्रमाणें विनोद व मस्करी करीत घालविले. पण एकंदरीनें करकरे यांच्याबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनांत प्रेम खरें. त्यांची वागणूकहि तशी होती मी पुढें पुण्यास येऊन राहिल्यावर खडकीच्या बाजूस गेलो म्हणजे त्यांच्या बंगल्यांत त्यांना भेटें, आणि मग स्वतः आवडत्या गाईला हांका मारून बंगल्याशीं आणून धार काढवून ताजें दूध प्यावयास दिल्याशिवाय ते मला जाऊच देत नसत. रस्त्यावर गांठ पडली तर बरोबर फिरावयास घेऊन जात. त्यांनें नेहमीं भाषण म्हटलें म्हणजे साहेब लोकांची स्तुति, निदान गुणग्रहण, आणि हिंदुसमाजावर प्रत्येक बाबतींत टीका. पण त्यांच्या बोलण्याचा राग असा कधीं येत नसे. कारण खुद्द त्यांच्यावर व्यक्तिविषयक टीका करून कोणी बोललें तरीहि त्यांना राग येत नसे. स्त्रियांशीं झाल्याबद्दल त्यांना मनांतून वाईट वाटे; व "ही गोष्ट घडली नसती तर पुण्यांतल्या एकाद्या पेठेंत घर घेऊन मी राहिलो असतो " असें ते खेदानें केव्हां केव्हां म्हणत. लहानपणाची आठवण होऊन देशी पद्धतीच्या अन्नावरहि त्यांची वांछा मधून मधून जाई, व गांवांत कोणी निमंत्रण दिलें तर आनंदानें जात व थाटानें पाटावर

मधून म्हणत कोणी वगैरेंपैकी भेटला तर ता त्याला गप्प लावून मास्टरसाहेब म्हणून थट्टा करी, पण या थट्टेने फार रागावत नसत.

कॉलेजातले दिवस हे जसे शिक्षण मिळविण्याच्या दृष्टीने त्याचप्रमाणे केवळ मौजेच्या दृष्टीनेहि महत्त्वाचे ठरतात. युवक स्थितीचे वर्णनच करताना कोणी केले आहे 'Each maid heroine each man a friend' असे केले आहे. भावना प्रसन्न व ताजी असल्यामुळे असे सहजच होते. त्यांतूनहि कॉलेजच्या वसतिगृहांत समवयस्क तरुण मुले अष्टौप्रहर दोन तीन वर्षे एकत्र नांदत असल्यामुळे स्नेह जोडण्याला व वाढण्याला मदत मिळते. 'ददाति प्रतिगृह्णाति' इत्यादि स्नेह लक्षणे सिद्ध होण्यास येथे चांगलाच वाव असतो. रोज सहभोजन, रोज एकत्र हिंडणे फिरणे, रोज विचारविनिमय, रोज थट्टा मस्करी, आणि हे सर्व आयुष्याच्या कोणत्या स्थितीत? तर नवी मते, नवी अभिरुचि, नवा ध्येय हीं मनी मूर्तिमंत मूळ धरीत असता तादृश सहानुभूति (वर्तमानपत्री भाषेच्या अर्थीं नव्हे तर वैयक्तिक अर्थाने) उभयपक्षी सदैव असल्याने या काळच्या स्नेही आवडते असतात ते विशेष प्रिय असतात व त्यांची मैत्री बहुधा जन्मभर टिकते.

आमच्या वेळी डेक्कन कॉलेजात क्रिकेट खेळणारा चांगला असा एकच कोणी नव्हता. एकादशाची टीम अगदीं साधारण होती. पण तेव्हा पुण्यांत शिवाय इतर ठिकाणीहि कॉलेजच्या क्रिकेट टीम्स तयार नव्हत्या व परस्पर सामनेहि होत नसत. डेक्कन कॉलेजातील हायीचा क्रिकेट चॅम्पियनशिप काय पण साधारण मानस्वरूप 'मित्र' हि तेव्हा नव्हता. सरकारी अमलांत मध्येच केव्हां सामना जात होता. तेवढ्यापुरता सगळा मेळ, नेहमींचा शिवाय सामन्याचाहि होई. आमच्या कॉलेजात लॉन टेनिस खेळणारांत मात्र काही मंडळी तरी होती. त्यांत गुजीकर जोग, पनक, गोविंदराव माडगांवकर, मेहेंदळे व निराळकर सरस्वार हे होते. और त्यानंतर काहीं मंडळी चांगली निपुण होती. माझ्या पूर्वी दोन वर्षे शिरोळकर, दत्तराव देशपांडे, रामभाऊ करंदीकर, भाजेकर वगैरे मंडळींनी युरोपियन और त्याशी सामना दिला होता.

आमच्याहि वेळी बोटी मोठ्या दोन व धाकट्या दोन इतक्या होत्या. फार कोणताहि महत्त्व नसे तरी त्यांत बसल्याने घाम निघणे हेच उद्दिष्ट असते हें खरं तथापि मजा येण्यासाठीहि फरक आहे. आणि नदीवर होडी वल्हवीत जाणे मजेदार

केळकर हे विद्यार्थी म्हणून डेक्कन कॉलेजात होते तेव्हा घेतलेले छायाचित्र बसलेल्या मुलांच्या रांगेत वाचकांच्या डावीकडून उजवीकडे नंबर ४ हे केळकर होत. (पृ. १६०)

मौज मला तरी क्रिकेट व टेनिस यामध्ये कधींच वाटली नाहीं नदीवरचा देखावा उत्तम. एकट्यानेंच होडी नेली असता स्वैरसंचाराचें अनुपम सुख सृष्टिशोभा नदीकाठीं दुतर्फा पहात पहात जाताना केलेले श्रम लक्षात येत नाहीत, व ते करीत असता पाण्यावरचा वारा अंगाला लागून आपोआप श्रमपरिहार किंचित तरी होतो. प्रवाहावरून नाव घसरत जाताना उडणाऱ्या बारीक लाटा, वल्ही आडवी टाकून होडी थांबविली असता नदीच्या प्रवाहानें होडीला मिळणारी मंद गति, जोराने वल्हीं मारीत असता अंगावर उडणारे तुषार, या प्रत्येकाची मौज काही वेगळीच आहे केवळ मेहनतीकरिता होड्या वल्हवीत जावयाचें तर नदीच्या मुख्य पात्रातून मुळामुठेच्या संगमापर्यंत, किंवा पलीकडे एकट्या मुळा नदींतहि, जाण्याला हवा तितका वाव असे पण मेहनतीपेक्षा चैनीकरिता होडी वल्हवीत जावयाचें तर नदीच्या डाव्या अंगाला बेटाजवळ व बेटानेंच दुभागलेले लहान नाल्यासारखे दोन प्रवाह होतात ती जागा अधिक इष्ट वाटे त्यातल्या त्यात दोहोंपैकीं धाकट्या प्रवाहांत होडी नेऊन वल्हीं टाकून बसल्यास होडी अगदींच निश्चळ राही आणि वसल्या बसल्या बेटावरील वृक्ष व वेली यांची शोभा किती वेळ पहात बसले तरी पुरे होत नसे. भर उन्हांत देखील प्रवाहावर ओंवणाऱ्या झाडांच्या शाखा व वेली यांची मोठी छत्रीच डोक्यावर असल्यामुळे स्वत सावलीत राहून नदीवरील उन्हाची शोभा पाहता येई एखादे वेळीं होडींतून उतरून बेटावर गेले असता ऋतुमानाप्रमाणें पेरू व इतर फळें हवीं तितकीं नेऊन खावयास मिळत मी कोंकण किनाऱ्यानें बोटींतून समुद्रप्रवास केला आहे तसाच विलायतचाहि जलप्रवास माझा दोनदा झाला आहे आणि समुद्राची शोभा या प्रवासात अनेक वेळां पाहिली आहे परंतु अशा प्रवासात एक प्रकारची भीति थोडीशी तरी मनाला वाटत असते शिवाय स्वाधीनता नाहीं प्रवासाला बंदिवानागारसें वाटते याच्या उलट स्वाधीनतेने पाण्यावर आपण सत्ता गाजवितो अशा प्रकारची एक भावना मनात असते, म्हणून या जलक्रीडेचा आनंद काहीं विशेष होय आमच्यावेळीं कॉलेजात पिंग पॉंग हे खेळ चालू नव्हते पण कित्येक खोल्यांतून सुट्टीच्या दिवसात इस्पिकाचे अड्डे चालू असत पण या खेळात मला केव्हाहि मौज वाटली नाहीं व मी त्यात निष्णातहि नव्हतो करमणुकीच्या इतर प्रकारात गप्पागोष्टी व हास्यविनोद यांचाच भरणा विशेष, आणि कॉलेजच्या बागेंत विशेषत कारंज्याशीं गप्पांचे अड्डे बसले म्हणजे रात्र किती झाली हे

कोणी पट्टान नगे त्यातच कोणी गाणारा मिळाला म्हणजे मग अर्थातच विशेष मौज या दोन्ही दृष्टींनी श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे अनेक केंद्रांपैकी एक केंद्र होऊन बसले होते कारण कोटीबाजपणा व गायन विद्या हे दोनहि गुण त्यांच्या-जवळ चांगले होते आणि मी मौन अशी पाहिली की एखादा तास दोनहि सुद्दाम त्यांच्याजवळ येऊन बसे व त्याना गाण्याचा आग्रह करी. त्याच्या जोडीचा गाणारा कॉलेजात दुसरा नव्हता गर्दे ओक वगैरे दोन तीन किरकोळ मडळी होती.

बहुधा प्रत्येक कॉलेजात नाटक करण्याची लाट केव्हाना केव्हां तरी येऊन जाते डेक्कन कॉलेजात पूर्वी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या वेळीं 'वेणीसहार' नाटकाचा प्रयोग झाला त्यात धाकट्या शास्त्रीबोवांनी धर्माची भूमिका घेतली होती समोर वडील कृष्णशास्त्री नाटक पहावयास बसले असता, पाचव्या अकात विष्णुशास्त्र्यांनीं पिताराच्या नांवान निगाजली दिल्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे ! त्यानतर १८८५ ८६ चे सुमारास 'मालती माधव' नाटकाचा प्रयोग करण्यात आला नंतर पाच सहा वर्षे खंड पडत होता परतु १८९१ साली फर्ग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनीं 'वेणीसहार' नाटक केल तें एक प्रकारें ईर्ष्येचे कारण होऊन डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं त्याच सालीं बी ए ला लावलेलें 'मृच्छकटिक' नाटक केलें डेक्कन कॉलेज व फर्ग्युसन कॉलेज यामध्ये तेव्हा एक प्रकारची स्पर्धा होती आम्हाला डेक्कन कॉलेज म्हणून त्याचा अभिमान वाटे सरकारी कॉलेज म्हणून त्याबद्दल तेव्हा कमीपणा वाटत नव्हता

कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना नाटक करणं ही शिक्षकाना अभिमत असणाऱ्या किंवा अभिमत नसणाऱ्या चैनीची किंवा खेळाची परम सीमा अशी वाटे स्वत डॉ भाडारकरासारख्या पोक्त सभावित प्रोफेसरानीं या खेळाला संमति दिल्यावर बरकऱ्यांसारखे उच्च प्रोफेसर संमति देतील यात काय नवल ! घरीं ल्हान मुले सोंग आणून खेळतात त्याप्रमाणें हीं कॉलेजातील मुलें सोंगें घेऊन खेळतात इतकाच नाटकाचा अर्थ तेव्हा समजला जात असे, व अजूनहि समजला जातो त्यातूनहि तेव्हा संस्कृत नाटकें करण्याची चाल असल्यामुळें या खेळाडूपणाला एक प्रकारचा प्रतिष्ठितपणा येत असे गीर्वाणभाषेचा हजारो वर्षांचा मनावरील संस्कार कसा जाणार ! नाटकातनीं भाषण पाठ करणं हें परिश्रमाचें काम अर्थात इतक्या परिश्रमान केलेलें काम काहीं तरी उच्च हेतूनेच केलेलें असणार ! पाल्हा

पैकींहि बहुतेक लोक या कामाला आपली संमति हौसेनें देत. गान्य व गायन या कलांच्या बरोबरीनें बसण्याचा नाट्यकलेचा मान अशा रीतीनें सर्वांकडून मान्य केला गेल्यामुळें प्रतिबंध असा कोणाचाच नव्हता. पण आमच्या नाटकाच्या खेळाची जी व्यवस्थापक मंडळी होती त्यापैकीं कांहींबद्दल कॉलेजांत लोकमत चांगलें नव्हतें म्हणून त्याच्यामुळें पर्यायानें या खेळालाहि विरोध होत असे. जवळ जवळ दोन पक्षच निर्माण झाले होते. आणि विरोधी पक्षात कॉलेजचे कांहीं फेलो वगैरे असल्यानें त्यांचा विरोध जाणवे. कारण प्रि. सेल्बीजवळ या पक्षाचें वजन होतें.

नाटकाच्या खेळात विद्यार्थ्यांचा वेळ मात्र फार जातो यात शंका नाहीं. पण खेळात गमावलेल्या वेळेला मोल कसलें? शिवाय नाटक-प्रयोग पहिल्या सहामाहींत केला होता. आणि पहिली सहामाही ही हुंदाने खेळण्याची व दुसरी सहामाही ही अभ्यासाची अशी सर्वांची समजूत असे. सामान्यपणें पास होऊन जाणें एवढेंच ज्यांची महत्वाकांक्षा त्यांच्या दृष्टीनें हे खरेंहि असतें. कारण एक वर्षाचा अभ्यास येवढ्या कार्यापुरता सहा महिन्यात होऊं शकतो. पण जे विद्यार्थी वरच्या वर्गात येण्याची किंवा बक्षीस मिळविण्याची इच्छा धरीत ते मात्र तसें मानीत नसत. आणि इकडे वरकरणी नाटकात सामील असल्यानें दाखवीत असता त्यांचें खरें लक्ष आपल्या अभ्यासाकडे असें.

'मृच्छकटिक' नाटक हे नाट्यकलेच्या दृष्टीनें सर्व संस्कृत नाटकांत श्रेष्ठ आहे असें मला वाटतें. त्यात देवदानव असलीं भानगड कांहीं नाहीं. एका विशिष्ट काळीं या देशात खरोखरच असेल अशा सामाजिक स्थितीचें त्यात वर्णन आहे. अस्वाभाविक असें फारसें कांहीं नाहीं. स्वभाव वैचित्र्य पुष्कळ असून प्रत्येक पात्राचा स्वभाव फारच उठावदार रीतीनें रंगविलेला आहे. ग्राम्य व उदात्त हे स्वभावगुण कसे अगदीं एकाला खांदा भिडवून चाललेले या नाटकांत आढळतात. तथापि त्यांची गल्लत कधीं होत नाहीं, व ग्राम्याच्या निकटवर्तित्वामुळे उदात्ताला कोठेंहि कमीपणा येत नाहीं. एकाच रस्त्यानें गर्दीत ग्राम्य व सभ्य मनुष्यें जात येत असतात, पण या गर्दीतहि ग्राम्य तो ग्राम्यच व सभावित तो सभावितच राहतो. त्याप्रमाणें या नाटकातील पात्रांची स्थिति आहे. हास्यरस भरपूर व मार्मिक. आणि एखाद्या लहानशा वाक्यानें एखादें मोठें तत्त्व किंवा स्वभावाची लकब दाखवून सोडानें निसटून जाण्याची

हातोटी या ग्रंथकाराला फार चांगली साधलेली आहे. सादाड विदूषकाच्या पात्राशिवाय जुन्या संस्कृत नाटकांत व यांत साम्य असें कांहींच नाहीं. शिवाय मौज ही कीं, वसंतसेनेसारखी केवळ गणिका ही नायिका करूनहि नाटकाची रचना अशी केली आहे कीं, नायक व नायिका यांच्या असंमत स्नेहसंबंधामुळें त्यांच्याविषयीं अवमानबुद्धि कोठेंहि वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होत नाहीं. तात्पर्य, मनुष्यव्यवहारांत शिरूनहि मयानकाचें अद्भुतत्व नाटककारानें मोठ्या चातुर्यानें सांभाळलेलें आहे

संस्कृत नाटकांत श्लोक असतात म्हणून नाटक संगीत करावें किंवा गद्य करावें असा प्रश्न उत्पन्न झाला तेव्हां बऱ्या प्रतीचा गळा असणारे तीनचार विद्यार्थी या नाटकांत काम करण्यास तयार असल्यानें नाटक संगीत करावयाचें ठरलें. मात्र ताणावर गाईल असा त्यांपैकीं कोणी नसल्यानें, श्लोकांना चाली लावून ते गावयाचे पण तबला लावावयाचा नाहीं असेंहि ठरलें सर्व गाणारे पुरुषपार्टी होते. पण ज्यांच्याशीं आम्ही सामना देणार त्या फर्ग्युसन कॉलेजच्या 'वेणीसंहार' नाटक करणाऱ्या मंडळीतहि बरोबर हीच उणीव होती मग आम्हाला भिण्याचें काय कारण !

'मृच्छकटिक' नाटकांत पात्रें पुष्कळ असलीं तरी तितका भरणा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांतून होण्यासारखा होता येऊन जाऊन स्त्रीपार्ट घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचाच तुटवडा असावयाचा पण कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं स्त्रीभूमिका घेतल्यास ती बरोबर साधली कीं नाहीं हे प्रेक्षक फार कसोशीनें पहात नाहींत भूमिका यथार्थ करण्याच्या कामांत शंभर खून त्यांना माफ असतात ! या नाटकांत पाच स्त्रीपात्रें आहेत पण त्यांपैकीं फक्त वसंतसेनेचीच तेवढी भूमिका सराइतासारखी झाली ती भूमिका घेणारा गडी हा जात्या या कामांतला हौशी होता त्याचें नांव काळे. पण बाकीच्या भूमिका करणारे आम्ही लोक म्हणजे मी, शेवडे, दातार व महाजनी हे ठोंब्ये होतो असें म्हटलें तरी चालेल शिवाय होशी लोकांना स्त्रियांची भूमिका करा म्हणणें हा एक प्रकारचा जुलूमच असतो, व तो केवळ प्रयोगाची गरज म्हणूनच करावा लागतो तथापि या जुल्माची जाणीव असल्यामुळें, नाटकाच्या चळवळीच्या कांहीं पुढाऱ्यांनीं, त्यांच्याकडे वस्तुतः भूमिका नसतांहि, सहानुभूति व्यक्त करण्याकरितां स्वतः च्या मिशा काढून प्रयोगाच्या चळवळीच्या अवधीपर्यंत आपणाकडे धर्मोपणा घेण्याचें कबूल केलें होतें. यामुळेंच स्त्रीपार्टोची भरती झाली

आसच्या वेळीं हल्लींप्रमाणें तरुण मुलांनीं मिशा काढणें व नित्य क्षौर करणें या गोष्टी रुढिसंमत झालेल्या नसल्यामुळें, आणि क्षौराची बातमी घरीं कळल्यास कॉपार्ट घेतल्यापेक्षां क्षौराकरितां घरच्या मनुष्यांचा राग अधिक होण्याचा तेव्हां संभव असल्यामुळें, विनाकारण क्षौर करणें व कॉपार्ट घेण्यास कबूल होणें या गोष्टी परस्पर विरुद्धपिटीच्या व मोबदल्याच्या अशा ठरल्या. आणि या सर्वच गोष्टी आपण केवळ कॉलेजच्या यशाखातर व मौजेखातर करतो अशी सर्वांचीच भावना असल्यामुळें कोणी कोणाचा पार्ट केला याकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं. तर प्रयोगाची गरज भागली कीं नाहीं याकडेच सर्वांनीं लक्ष दिलें. मी स्वतः नटी, मदनिका, व कुंभीलक अशा तीन भूमिका केल्या.

असो, अशा रीतीनें कांहीं खेळत कांहीं अभ्यास करीत मी १८९१ हें वर्ष डेक्कन कॉलेजांत संपविलें. आणि त्याच सालीं बी. ए.ची परीक्षा पास झालों. परीक्षेच्या निकालाची तार संध्याकाळीं हातीं आली. तेव्हां पुढचा विचार सुरू झाला व त्या विचारांत सगळी रात्र मी जागून काढली. पुढें मार्ग तीन. १ एम्.ए. होणें. २ एलूएल्. बी. कडे जाणें. ३ नोकरी धरणें. वडिलांचा विचार मी नोकरी धरावी असा होता. परंतु वडीलबंधु नाना यांनीं मी एलूएल्. बी. कडे जावें असा आग्रह धरिला. एम्. ए. कडे जा असे ते म्हणते तर मी आनंदानें गेलो असतो. परंतु वकिली करावयाची तर बी. ए. होऊन काय एम्. ए. होऊन काय दोन्हीं सारखीच. फुकट आणखी दोन वर्षे कां घालवा व खर्च कां करा! या विचारानें नानांनीं एम्. ए. कडे जाणें पसत केलें नाहीं. माझ्या बरोबरचे डेक्कन कॉलेजमधील सहाध्यायी सर्व एलूएल्. बी. कडेच जाणारे निघाले. मोरोपंत दामले याना डेक्कन कॉलेजांत फेलोशिप मिळाली म्हणून ते मात्र एम्. ए. च्या अभ्यासाकडे झुकले.

लॉ कॉलेज—१८९२ सालीं एलूएल्. बी.च्या अभ्यासाकरितां मी मुबईस गेलों. डेक्कन कॉलेजांतील माझे कांहीं स्नेहीहि त्याच कार्यक्रमाकरितां मुंबईस आले होते. निरनिराळ्या ठिकाणीं खोल्या घेऊन खाणावळींत जेवण्यापेक्षां एकत्र क्लब करून राहावें ही कल्पना आम्हांला अधिक पसंत पडली. त्याप्रमाणें गिरगावांत डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या बगल्याला लागून दिवाडकर नांवाच्या गृहस्थांची एक छोटी बंगली होती. ती १०५ असामींनीं मिळून भाड्यानें घेऊन आम्हीं क्लब केला. म्हणजे स्वतःचा आचारी ठेऊन जेवणाखाण्याची व्यवस्था केली.

ही व्यवस्था पुढेहि मधून मधून आम्ही राहावयाची जागा बदलली तरी चालू राहिली. १८९२ व १८९३ या दोन सालांत मिळून आम्ही आणखी दोन ठिकाणीं क्लब केले. एक गणेशवाडीतील आळींतील गणपतराव किर्लोस्कर, हायकोर्ट वकील, यांचे घर व दुसरा मगळदास नथुभाई यांची चाळ. निरनिराळ्या वेळीं मिळून आमच्या क्लबांत खालील गृहस्थ होते असें स्मरतें. १ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, २ निळकंठ वामन कोल्हटकर, ३ भास्कर रामचंद्र नानल, ४ सखाराम विनायक वाक्रे, ५ केशव गोविंद दामले, ६ बळवंत बाबाजी देशपांडे, ७ रामभाऊ करंदीकर, ८ बाबासाहेब महाजनी, ९ शिवराम कृष्ण सोहनी, १० विठ्ठलराव तारे

यांपैकीं कांहीं गृहस्थ आज निवर्तले आहेत पण त्यावेळचे बहुतेक लोक पुढें नावारूपाला येणार अशी त्यावेळीं एकमेकाची अपेक्षा होती व ती पुष्कळ अशीं खरीहि ठरली फक्त अपवादात्मक आणि तीहि उलट सुलट अशी दोनच उदाहरणें घडलीं पैकीं एक वाक्रे यांचें व दुसरें स्वत: माझें. वाक्रे हे अत्यंत हुषार विद्यार्थी. पण दैवयोगानें एल्एल्. बी.हि न होतां सावंतवाडी संस्थानात जाऊन पडले. ते शेवटीं फक्त तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर झाले ! उलट मी एल्एल्. बी. तर झालोंच पण वकिली सोडून केसरी-मराठा सारख्या पत्राचा संपादक झालों, तें काम अनेक वर्षे अखंड करूं शकलों, त्या कामांत यश संपादलें, त काम करीत असतां अनेक प्रकारचे वाङ्मयविषयक ग्रंथ लिहून साहित्यिक या नात्यानं बरेंच नाव कमावलें, आणि एका विवक्षित पक्षाचे राजकारण बरींच वर्षे करून अखेर महाराष्ट्राचें पुढारीपण मिळविलें. एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या इतर प्रांतांतूनहि थोडीबहुत मान्यता मिळविली. ब्याकिरा आणि सावजनिक दृष्ट्या हें जें बहुमानास्पद स्थान मला मिळालें, त्याविषयीं माझ्याबरोबरीच्या व माझ्या विद्येतल्या इतर अनेक लोकांना मोठें आश्चर्य वाटतें. कारण विद्यार्थिदशेंत मी कोणत्याहि प्रकारचा नावलौकिक मिळविला नव्हता.

पहिल्या एल्एल् बी ची परीक्षा एक वर्ष नापास झाल्यामुळें दुसऱ्या वर्षीं मी पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झालों पण दुसऱ्या एल्एल्. बी. च्या परीक्षेत मार्कांच्या हिशेबानं मी दुसऱ्या वर्गातच आलों कारण एल्एल्. बी. च्या परीक्षेत तिसरा वर्गच नाहीं. पास होणाऱ्या सर्वांना दुसऱ्या वर्गाचेच मार्क

मिळवावे लागतात. पण प्रीव्हिएस, फर्स्ट बी. ए., सेकंड बी. ए. या तिन्हींहि परीक्षांत मी फक्त तिसऱ्या क्लासात आलों, आणि मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेत तर माझा नंबर चौथ्या पाचव्या शेंकड्यांत आला होता! कॉलेजमधील टर्मिनल परीक्षामध्येंदेखील मला एकहि स्कॉलरशिप मिळाली नव्हती. तात्पर्य एक मध्यम बुद्धीचा विद्यार्थी, पण परीक्षांतून ढकलून पास होत जाणारा विद्यार्थी, इतकीच माझी योग्यता माझ्या सहाध्यायी लोकांना मजविषयीं तेव्हा वाटत होती. म्हणून पुढें मी इतका नावारूपाला आलों याचें त्या लोकांना आश्चर्य कां न वाटावे? पण त्यांनीच काय? माझें मलाहि याविषयीं आश्चर्यच वाटतें. माझ्या हुबांत, माझ्या कॉलेजांत, व एकंदरीनें युनिव्हर्सिटींत माझ्यापेक्षा बुद्धीनें अभ्यासानें श्रेष्ठ असे कितीतरी विद्यार्थी तेव्हा होते. कोणी पहिल्या दुसऱ्या क्लासांत ढकलून येत. कोणी बक्षीसें व शिष्यवृत्त्या मिळवीत. कोणी फेलो होत. हा फरक तेव्हांच्या सहाध्यायी विद्यार्थ्यांतच होता असें नव्हे, तर आज मी वावरतों त्या समाजांतहि आहेच. म्हणजे माझ्याहून अधिक बुद्धिवान लोक मी पाहतों. पण वर्तमानपत्राचें संपादकत्व आणि राजकारण हीं स्थानेंच अशीं आहेत कीं, तेथें उदूपयोगी गुण अंगीं असलेला मनुष्य सतत एकनिष्ठेनें काम करील तर तो इतरांपेक्षा मूठभर अधिक उंचच दिसावयाचा! इतर उद्योगांतहि त्या त्या मार्गानें त्यांतले म्हणून श्रेष्ठत्व असतें ते कांहींना लाभतेंच. पण सुदैवानें मला मिळालेलें स्थानच असें होतें कीं, अंगीं एकपट गुण असला तर तो पाचपट उठून व खुलून दिसावा. आतां माझ्या स्वभावें कदाचित असेंहि म्हणतां येईल कीं 'कांहीं गुण सोन्याचा तर कांहीं सोनाराचा' या म्हणीप्रमाणें, माझ्या यशाचा कांहीं वाटा मला मिळालेल्या विशेष अनुकूल परिस्थितीला असेल, तर कांहीं वाटा त्या परिस्थितीचा चांगला उपयोग करून घेणाऱ्या मग अंगीं असेल तथापि केवळ बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व, व्यवहारचातुर्य यांच्या दृष्टीनें पाहतां मी बरोबरीच्या इतर लोकांहून श्रेष्ठ किंवा अलौकिक ठरणार नाहीं.

मुंबईतील या वेळच्या जीवनासंबधानें माझे स्नेही रा. श्री. ह. कोल्हटकर यांनी केळकर मथाकरिता लिहिलेली आठवण या खालीं देतों. ती अशी —

"मी डेक्कन कॉलेजमध्यें प्रीव्हियसच्या वर्गांत असतांना, श्री. न. चिं. केळकर, हे फर्ग्युसन कॉलेजमधून आमच्या हुबांत एक-दोन वेळां जेवावयाला आले होते. त्या वेळीं मी त्यांचा परिचय करून घेतला. तेव्हा ते अतिशय मोहक, सतेज

आणि तारतरीन दिमत असत त्यानंतर शिक्षणासाठीं बी. ए.च्या वर्गांत आले क्लिक ' नाटकाच्या संस्कृत प्रयोगांत ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर आम्ही दोघे व तेथें इतर मंडळींसह क्रम धरून राहि गोष्ट मग अजून आठवते ती अशी कीं वेळीं एक्झॅमिनेशन हॉलच्या बाहेर म्हणाले ' आपणते प्रश्न येतील, हे मी नीट वाचून ठवा माझा आजपर्यंतचा अनुकूल असतें व मी जीं पुस्तक पण या पुस्तके कधींच वाचलेलीं उपयोग झाला नाहीं मात्र दैवयोग असा आलें या परीक्षेच्याच काय पण आहे, ' हे उद्गार खरे ठरलले आहेत '

' क्लबमध्ये थमतांना केळकरांच्या येत असे आम्हां विद्यार्थ्यांचे वादविवाद असत ते निकरावर येण्याच्या सुमारास वादविवाद कशाबद्दल होता त्याची देण्याचा प्रयत्न करावयाचे तेव्हा पडत ही तडजोडीची प्रवृत्ति म्हणजे तसेंच त्यांची उद्योगशीलताहि त्या वेळीं इतर विद्यार्थी जेवणानंतर मुक्त होऊन कांहीं तरी लिहीत बसलेले असावयाचे देण्यासारखी आहे ती ही कीं केळक ' रोकडी ' नामक काव्याचें मराठी गद पद्याचें भाषांतर या करून यावें अर्ध गोष्ट मी आळसामुळें चालढकलीवर ८ एका पद्याचें भाषांतर करून या ' ष होता आणें म्हटलें तरी चाले

नाटकें पाहण्याचा आम्हाला बराच नाद होता. त्याच वेळीं मी माझें 'वीरतनय' नाटक लिहीत होतों. त्या कामीं केळकरांनीं मला बरेंच उत्तेजन दिलें. टीका-लेखनाच्या बाबतींत तर त्यांचें मला विशेष उत्तेजन असें."

असो. आमच्या मुंबईच्या क्लबांत अभ्यासापेक्षां वादच अधिक होत. १८९२ च्या प्रारंभीं पुण्याच्या 'केसरी' व 'सुधारक' या पत्रांत कडाक्याचीं वाग्युद्धें सुरू होतीं. मुंबईच्या आमच्या क्लबांत कांहींजण टिळकांचे कट्टे अभिमानी, तर कांहींजण आगरकरांचे कट्टे अभिमानी असत. पण कोणाहि एका व्यक्तीचा, त्याला कायमचा कौल दिल्याप्रमाणें, अभिमान धरू नये—म्हणजे आपल्या विवेकबुद्धीला पटेल असें तो बोलेल तेव्हां त्याला बरें म्हणावें आणि न पटेल असें तो बोलेल तेव्हां त्याला वाईट म्हणावें—ही माझी वृत्ति आजची नसून विद्यार्थीदशेपासूनची आहे. यामुळें टिळक आगरकरांना उद्देशून आमच्या क्लबांत वाद होत तेव्हां मी कांहीं गोष्टी टिळकांच्या बऱ्या म्हणणारा तर कांहीं गोष्टी आगरकरांच्या बऱ्या म्हणणारा असें दिसून पडे. पण या दोघांचीहि एक गोष्ट खरोखरच वाईट असें मला निश्चितपणें वाटे. ती म्हटली म्हणजे 'केसरी' व 'सुधारक' या पत्रांतून एकमेकांना होणारी शिवीगाळ. या विषयावर मीं पुण्यांतील 'ज्ञानप्रकाशा'ला तेव्हां लिहिलेलें एक पत्र माझ्या संग्रहीं आहे. तें याखालीं मुद्दाम देतों. आणि त्यावरून मनुष्याचा स्वभाव सहसा बदलत नाहीं, निदान माझ्या आजच्या स्वभावाला फार पूर्वीची परंपरा आहे, हें अनुमान वाचक सहज काढू शकतील. मी 'ज्ञानप्रकाशा'ला पत्र पाठविलें तें असें:—

रा. रा. 'ज्ञानप्रकाश'कर्ते यांस—

"आपला व माझा परिचय नाहीं. भेटीचा हा प्रथमच प्रसंग. त्यांतून ज्या विषयावर मी चार ओळी लिहून धाडीत आहें, तो आपल्याच दोघां व्यवसायबंधूंवर टीकारूप असल्यानें अप्रशस्त, व कदाचित् आपणांस अप्रिय व न रुचेसा असेल. तथापि खालील टीका करण्यामध्यें माझे हेतु कुत्सित किंवा द्वेषभावाचे नाहींत. आणि माझें म्हणणें जनमतानें पुष्कळ अंशानें खरें ठरून, आजपर्यंत चालत आलेला अनिष्ट खेदकारक व असभ्य प्रकार इतउत्तर बंद व्हावा, एवढीच माझी इच्छा आहे.

"आपलें पुण्यपत्तन फार जुनें शहर आहे, व एका वेळीं तें आपल्या ब्राह्मण-शाहीनें राजधानीचें शहर असल्याकारणानें, त्या ठिकाणीं इतरांहूनहि सामाजिक व राजकीय घडामोडी झाल्या आहेत. आणि अलीकडे जरी इंग्रजशाही झाली आहे, तथापि सामाजिक व राजकीय घडामोडींचें आदिपीठ या नात्यानें पुणें शहरानें आपला बाणा आजमितीस चालविला आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय. आपलें शहर अवघ्या महाराष्ट्रांत सर्व गोष्टींमध्यें पुढारी व सुधारलेलें आहे. अवघ्या महाराष्ट्ररूपी शरीराला, निरनिराळ्या कल्पना व विचार उत्पन्न करणारा पुणें हा मेंदूच आहे असें म्हटलें असता शोभण्यासारखें आहे. सर्व महाराष्ट्रांत, फार काय मुंबई इलाख्यांत, प्रसिद्ध होणाऱ्या वर्तमानपत्रांपैकीं बहुतेक पत्रें पुण्यास निघतात ही गोष्ट निर्विवाद आहे वादग्रस्त गोष्टींवर उहापोह करण्याची पुणेंकरास संवय आहे, व निरनिराळ्या मताचे उभय पक्षीय लोक येथें बहुत असल्याकारणानें आज-पर्यंत पुष्कळ विषयाचा उहापोह व सयुक्तिक निर्णय होऊन खुद्द पुण्याचें पाऊल पुढें पडत चाललें आहे. तथापि पुण्याच्या वातावरणांतच असा कांहीं एक बलाढ्य दोष आहे कीं, तो एवढ्या गुणसंनिपातामध्येंदेखील नाहींसा होत नाहीं. हा दोष विषम मताच्या लोकांनीं परस्परांची नालस्ती व उघड द्वेष करण्याची संवय हा होय.

"आतां हा दोष इतर ठिकाणीं आढळत नाहीं असें नाहीं. कारण महत्त्वाच्या विरक्षित मुद्यावर मतभेद झाला असता आपल्या विरुद्ध मताचें अवलंबन व मंडन करणारा कोणीहि असो, त्याजविषयीं आपल्या मनाची समता अढळ न राहून बुद्धि यत्किंचित् तरी सदोष होते, हा सृष्टीचा नियमच आहे. तथापि हा दोष सध्या पुण्यामध्यें जितक्या भयंकर परिमाणानें विद्यमान आहे तितकें परिमाण इतर कोठेंहि पाहण्यास सांपडणार नाहीं, असें विधान केल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं या माझ्या साहसी विधानाबद्दल पुणेंकरांनीं मला माफी करावी.

"आतां हा दोष केवळ गावांतील क्षुद्र व हलक्या प्रतीच्या लोकांच्या अंगीं असता तर ती क्षम्य गोष्ट होती. पण आपल्या शहरांतील प्रमुख व शिष्ट सन्मान्य अशीं वर्तमानपत्रें सुद्धां या दोषापासून मुक्त नाहींत. एवढेंच नव्हे, तर या बाबतींत त्यांनीं प्रमाण गोवावरहि ताण केलेली आहे. ही कुरकुर आजच व मात्र्याच तोंडून बाहेर निघत आहे अशांतला प्रकार नाहीं. कारण आज पुष्कळ वर्षें, व त्यापूर्वीहि सालगुदस्तपासून, असा तन्हेचा ठपका पुष्कळ निःपक्षपाती वाचकांच्या

मुरातून निघालेला मी एकला आहे. सर्व लोक आपापल्या ठिकाणीं सध्या चाल-लेला प्रकार पाहून आश्चर्य व खेद करितात तो आज बंद होईल, उद्या त्याला खळ पडेल, अशी आशा धरून बसतात. तथापि परपक्षाच्या अगदीं बारीक-सारीक छिद्रे देखील आपल्या दुर्बिणीप्रमाणें तीक्ष्ण व केवळ निरीक्षणदृष्टीनें शोधून, आपल्या कुत्सित व असभ्य अशा शब्दानीं परस्परावर भडिमार करण्यास टपून बसलेल्या एका पत्रद्वयास क्षुल्लक कारणावरूनहि कुरापती काढून नवीन नवीन संधि सापडू लागल्या आहेत व अनायासाने मिळालेल्या अशा संधीचा फायदा घेण्यास ही पत्रें सदा तत्पर असल्यानें, हल्लींच्या त्यांच्या अनिष्ट आचरणास खळ पडेल याबद्दल माझी तर पक्की निराशा झाली आहे.

"वर्तमानपत्राचा मुख्य उपयोग म्हटला म्हणजे देशांतील सुशिक्षित समजस व अनुभविक पुरुषाची मते तरुण व अज्ञ लोकास समजावून देऊन सामाजिक, नैतिक, राजकीय वगैरे विषयावर निबंध लिहून, व यासंबंधीं उपयुक्त माहिती प्रसिद्ध करून, लोकजागृति करणें हा होय ही व्याख्या लावून पाहिली असता आपल्या इकडील बहुतेक वर्तमानपत्रे या कसोटीस टिकणार नाहींत. कारण कांहीं पत्रासेरीज बहुतेक अशिक्षित अज्ञ व थोत्या लोकांच्या हातून चालत आहेत. वर्तमानपत्रे ही एक मोठी सामाजिक शक्ति आहे परंतु तीच अविद्वान् लोकांच्या हातीं असल्यास नाशकारक व अपायकारक मात्र होते. अशा अप्रबुद्ध प्रकाशका कडून चालविलेल्या पत्राच्या दोषपरंपरेपैकी प्रस्तुत प्रमुख दोष म्हटला म्हणजे हा की, मत्सरबुद्धीनें अल्पस्वल्प कुरापत काढून आपल्या व्यवसायबंधूवर कुत्सित व टोचणाऱ्या शब्दांचा प्रहार करणें हा होय तीक्ष्ण शस्त्र अर्भकाने हातीं लागलें असता तें जसें हातीं सापडेल त्या बरोबर चालविण्याची त्याच्या हातास रग सुटते, त्याप्रमाणें लेखणी चालविण्याच्या भरात हे पत्रकर्ते काळवेळ, युक्तायुक्तता, सभ्या-सभ्यता यांचा कांहींच विचार न करता, केवळ खाजगी वैरभाव व मत्सर यामुळे सूड घेण्याची घातक हौस पुरी करून घेतात. क्षुद्र लोकाप्रमाणेच क्षुद्र पत्रकारासहि हे दोष माफ आहेत. परन्तु दुर्दैवानें आपल्या 'केसरी' 'सुधारकां'तहि हे अक्षम्य अवगुण सध्या बरेच दिसू लागले आहेत. या पत्रांची मतें कशींहि असोत. सध्याच्या सुधारलेल्या शतकात मतस्वातंत्र्य असल्याकारणानें लोकास अप्रिय असलेलीं मते प्रसिद्ध करण्याची, व हवीं तितकी प्रखर विधानें सभ्यपणा न सोडता युक्तिवादानें मांडण्याची, प्रत्येकास मुभा आहे. तथापि आज दोन

येथपर्यंत सदर पत्रकारांनीं आपल्या पक्षाचें मंडन करण्यामध्यें जो मार्ग स्वीकारला आहे तो असभ्य आहे, असें माझ्यानें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

"संमतिवयाचा कायदा कायदे कौंसिलमध्यें मांडला गेल्यापासून या कुशब्द मुद्रांग प्रारंभ झाला. त्यांतील उडालेल्या चकमकींमध्यें केसरीकारांनीं डॉ. भांडारकर यांजवर केलेला भडिमार फारच जबर होता. प्रतिपक्षी डॉ. साहेबांसारखा अनुभविक, धीट, वीर योद्धा होता म्हणूनच गोष्ट निभावली. इकडून सुधारक वीरांनीं आपल्या पत्राचे कॉलम भरून अवघ्या हिन्दु समाजावर, आमच्या निर्दय मूर्ख चालीरीतींवर, गोळ्यांचा पाऊसच पाडला. अखेर या धडाक्याच्या द्वंद्वयुद्धाचा निकाल लागल्यावर तरी यांनीं आपापलीं शस्त्रें म्यानांत घालून आपणांस व समाजास थोडेसें तरी शांततेचें सुख द्यावयाचें होतें. परंतु पूर्वप्रसंगीं परस्पर केलेल्या अपमानांतून वैर भिनून राहिलें, व त्यांतच खाजगी द्वेषाचें तेल पडल्यानें अंतर्यामींल द्वेषाग्नि अधिकच प्रदीप्त झाला. सुधारककारांनीं व केसरीकारांनीं त्या मितीपासून एकमेकांस किती शिव्याशाप दिले यांची साक्ष आजपर्यंतचे अंक चाळले असतां मिळणार आहे. त्यांनीं दिलेल्या शिव्या व दूषणें त्यांचे उलट सुलट उतारे किंवा निवडक दोहन पैमारीचे मापले काढले तरीहि या सर्वांचा एक ग्रंथच होईल! दोनहि पत्रांचे चालक सुदैवानें वा दुर्दैवानें विद्वान व बुद्धिमान पडले. मराठी व संस्कृत भाषा उभयतांनाहि चांगल्याच माहीत. मग टीकेचेंच काम करण्यास प्रवृत्त झाल्यावर या भाषांतर्लीचें मंथन करून या गृहस्थांनीं काढलेलीं कुशब्दरत्नें अत्यंत मौल्यवान निघालीं असलीं तर नवल काय! रा. टिळक व आगरकर हे उभयतां समंजस विद्वान् व एकाच जनहिताच्या कार्यामध्यें स्वहितावर लाथ मारून एकनिष्ठेनें झटणारे स्वदेशभूचे भक्त, व बंधुनिर्विशेष एकमेकांवर प्रेम करणारे मित्र, असें असून त्यांच्या मित्रत्वाची शेवटीं अशी इतिश्री होऊन त्यांनीं एकमेकांस शत्रूप्रमाणें लेखण्यास तयार व्हावें, हें एक मोठेंच गूढ होय. हा परिणाम घडून येण्यास केवळ मतवैचित्र्य अथवा स्वभाववैचित्र्य एवढें एकच कारण सबळ किंवा प्रभावी नाहीं. असो. ते कसेंहि असलें तरी 'निवाड्या माणसास या गोष्टींत मन घालण्याचें प्रयोजन नाहीं. तथापि चाललेला प्रकार अगदीं अयोग्य आहे, एवढें निदान म्हणण्याचा मात्र त्याचा हक्क कायदेशीर आहे.

"प्रथमतः, एकदा आपण एकमेकांनीं एकमेकांचीं वर्में शोधून उद्वेगकारक भरून खाजगी द्वेषाची होळी करण्यास आपल्या लोकमान्य पत्रांची योग्यता

जागा अडवावी, व प्रत्येक अंकामध्ये आपल्या मतावर प्रतिपक्षाची सघड केलेली निंदा वाचकाकडून वाचवावी, हें त्यास शोभत नाहीं या पत्रकाराचे मेर हा विषय फार जुना असल्याकारणानें त्यानीं शोधून शोधून केलेले अपशब्दप्रबंध जरी कितीहि अलंकारिक किंवा नवे असले, तथापि त्यानीं आता जनमनरंजन होईल ही आशाच नको रा टिळकाची ज्यावर मति चालली असता आम्हांस विशेष फायदा होईल असे विषय, आगरकर व तद्पक्षीय लोक यांची निंदा यापेक्षा अन्य, पुष्कळ आहेत. आणि आगरकरांची प्रौढ व गंभीर भाषा, अन्य उपयुक्त व योग्य विषयांचें विवेचन करण्यात त्यानीं लिहिली असता, लोकास फारच आनंद होईल पण ही आशा करण्यात काहीं तात्पर्य नाहीं कं रावजीस निवर्तून अद्यापि पुरा महिना झाला नाही तोंच त्याच्या संबंधींचा काहीं विषय उपस्थित होऊन त्याजबद्दल एक पक्षास प्रो. गोखले व दुसरे पक्षास केसरी सज्ज होऊन कडाक्याचे पत्रव्यवहार व अपशब्दवृष्टि सुरू झाली आहे एखाद्या परस्पास देखील दु खाचा विसर पडला नाहीं, तोंच मृत मनुष्याचे पवित्र नाव असल्या विवादवादळात सापडून त्याची स्वत ची अपेक्षा व दुसऱ्यास दु ख देणारी आठवण जागृत व्हावी हें मोठें दुर्भाग्य आहे व त्यातूनहि पराक्रमी केसरीनें असली संधि घेऊन प्रो गोखल्यासारख्या मनुष्याचे 'डोळे हसले' अशी हलकीं उत्तरें योजून सापडेल त्यावर तोंड टाकण्यास तत्पर असावें, ही गोष्ट फारच खेदकारक आहे स्वत शिष्टाचाराचे ज्यानीं दुसऱ्यास सम्यक्‌ण शिकवावा, त्यानींच जर असल्या क्षुद्र जनावलवीत मागाचेंच वळण उचलले, तर त त्यास कितीसें भूषणास्पद आहे हे सर्व लोक जाणतातच यावरिता या पत्रद्वयाने इतउत्तर विकारवश होऊन देह भान न जाऊ देता, आपल्या लेखावर सर्व देशाची दृष्टि आहे, व परस्पराची निंदा केली असता दोघासहि लोकाच्या मनातून उतरविण्यास आपण कारण होतो, असा सद्विचार करून ही अविवेकी पद्धति सोडून यावी महाराष्ट्र वाचकास आगरकर, टिळक किंवा तत्पक्षीय मंडळी याच्या भालस्तींचे पवाडेच केवळ ऐकण्याची इच्छा नसून, पुण्यातील या शिष्ट देशबांधवाचे हातून सद्गतिचे जोरावर मोठमोठीं देशकृत्ये झालेली ऐकून गुणानुवाद गावे अशी इच्छा आहे तरी या एका परस्य मित्राच्या म्हणण्याचा तीं पत्रें नीट वागला शात मनानें विचार करून त्याप्रमाणे वागतील अशी आशा आहे

मुंबई {

आपला
न. चिं. केळकर

हें पत्र १८९१ च्या फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांतील असावें. वरील पत्रांतील एक संदर्भ मला स्वतःलाच आज उकलत नाहीं! तो 'श्रे. रावजीस निरोप अद्यापि पुरा महिना झाला नाहीं तोंच' इत्यादि. दुर्दैवानें त्या सालच्या ज्ञानप्रकाशाचे फाईलहि मिळण्याचा संभव नाहीं. म्हणून हें 'रावजी' म्हणजे कोण हें समजत नाहीं!

आमच्या क्लासांतील चर्चेत पुष्कळजण भाग घेत. पण वर्तमानपत्रांत लिहिणारा त्या सर्वांत मी एकटाच होतो. १८९३ सालीं युनिव्हर्सिटींत असा प्रश्न निघाला होता कीं, पहिली एल्‌एल्. बी. परीक्षा नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या एल्‌एल्. बी. ची टर्म भरू देऊन मोकळे करावें कीं नाहीं! १८९२ सालच्या पहिल्या एल्‌एल्. बी. च्या परीक्षेत मी नापास झालो होतो तरीहि, पूर्वीच्या ज्युरिस्प्रूडन्स परीक्षेप्रमाणें, नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांनाहि पुढील लॉ टर्म सहजच भरू देतील असें सर्वांचेंच अनुमान असल्यामुळें, मी पुढील टर्म भरण्याकरितां मुंबईस गेलों. पण तेथें गेल्यावर हा संशयाचा स्वर युनिव्हर्सिटीच्या अधिकाऱ्यांतच वाचा फुटली. आम्ही वरच्या क्लासांत जाऊन व्याख्यानें ऐकत होतों, फी भरली होती, आणि आमची हजेरीहि मांडली जात असे. परंतु प्रतिकूल निकाल झाला तर फार नुकसान होणार, मुंबईहून मानाच्याम हात हालवीत परत जावें लागणार व मुंबईस झालेला सर्व खर्च फुकट जाणार. म्हणजे अक्कलखातीं लिहावा लागणार! या विचारानें मी व माझ्या इतर वरचे अनेक विद्यार्थी मोठ्या गरायात व चिंतेत पडलों होतों. तेव्हां शेवटीं मनाचा हिय्या करून या विषयावर मी 'टाईम्स ऑफ इंडिया'ला एक पत्र लिहिलें. आणि "निम्मी टर्म भरत आली तरी युनिव्हर्सिटीचे अधिकारी या प्रश्नाचा निकाल करीत नाहींत" याकरितां त्यांना दोष दिला होता. तें पत्र टाईम्सच्या संपादकानें प्रसिद्ध केलें, इतकेंच नव्हे तर तें ठळक जागीं छापलें. आणि योग असा कीं, दुसऱ्या एका विषयावर विल्सन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. मॅकिन यांनीं टाईम्सला लिहिलेलें पत्र माझ्याच पत्राखालीं छापलें होतें. माझ्या पत्रावर मी सही घातली नव्हती. कांहीं प्रच्छन्न नाव घेतलें होतें. तें पत्र अर्थातच आमच्या लॉ स्टुडंट्सच्या क्लासांत वाचलें गेल्याशिवाय कसें राहील! आणि त्याची वाहवा झाल्यावर मग मलाहि तें गौप्य किती वेळ टिकवेल! या वेळीं मी वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत पडेन असें कोणास वाटलें नव्हतें. तरी पण वर सांगितलेलें ज्ञानप्रकाशांतील पत्र आणि टाईम्समधील हें पत्र यांवरून माझा मान्यतेचा दर हटवात चार-दोन 'पॉइंट'वर सरकला यांत शंका नाहीं

मी मुंबईस अभ्यास करीत असता, १८९३ च्या जानेवारीत, साताऱ्या हाय-स्कूलांत शिक्षकाची एक जागा रिकामी झाली तेव्हा नाना यांच्या प्रथम असें मनांत आलें की, मला त्या जागेबद्दल अर्ज करण्यास सांगावें त्याप्रमाणें मी तो केलाहि पण पुढें त्याच मन बदललें आणि जागा भरण्याचेंहि रहित झालें तेव्हा तें प्रकरण तसेंच सपलें यासंबधानें नाना यांनीं मला खालीलप्रमाणें पत्र पाठविलें —

"येथील हायस्कुलांतील वरची एक जागा रिकामी झाली आहे पण त्या संबधानें डायरेक्टर यांनीं असें ठरविलें आहे कीं, कोणी पदवीधर मनुष्य न नेमता खालच्या लोकांना वर चढवून बढती द्यावयाची, आणि शेवटच्या जागेवर १५ रुपयांवर एक मनुष्य नेमावयाचा म्हणून नवीन मनुष्य नेमण्याची कल्पना सपली पूर्वी तसा समय होता म्हणून तुम्हाला लिहून विचारलें होतें यामुळें तुमचें मन थोडें अस्थिर झालें असेल परतु आता तुमच्या अभ्यासाच्या मार्गातील विघ्न टळलें असं समजा आता तुम्हाला काळजी तुमच्या अभ्यासाचीच राहील युनिव्हर्सिटीने दुसऱ्या एल्एल् बी च्या टर्म्स भरण्यासंबधानं आपले नियम अजून कायम केले नाहींत हेंहि तुमच्या काळजीला एक कारण राहीलच परंतु सरकारी विद्याखात्यात नोकरी पत्करण्याचें आमिष जें तुमच्यापुढें अवचित उत्पन्न आलें होतें तें तरी आता दूर झालें युनिव्हर्सिटीच्या निकालावर इतकेंच अवलंबून राहील की, तुम्ही यदा यापुढे मुंबईसच रहावें कीं साताऱ्यास येऊन अभ्यास करावा ? पण यापैकीं तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करावें, त्यापैकीं कोणतेंहि केलें तरी आम्ही तुम्हाला दोष देणार नाहीं दोष देऊ तो कदाचित इतक्याचपुरता कीं, कायद्याच्या अभ्यासाची पुस्तकें बाजूला ठेऊन तुम्ही अवातर विषयाच्या वाचनाकडे अधिक लक्ष देता ! त्यामुळें परीक्षेचा अभ्यास व्हावा तसा होत नाहीं परतु तुमच्या प्रकृतीला तेथ बरें वाटत असेल तर तुम्ही मुंबईस राहण्यास आमची हरकत नाहीं आपाचें हि म्हणणें असेंच आहे हें सर्व आम्ही तुम्हाला लिहिण्याचें कारण नव्हते, का कीं तुमचे हितअनहित कळण्याइतके तुम्ही आता प्रौढ झाला आहा "

या शेवटच्या वाक्याचा ध्वनि असा उघड होता कीं, मी एल्एल् बी चाच अभ्यास चालू ठेवावा पहिल्या एल्एल् बी त एकदा चुकून नापास झालो म्हणून तो सोडणें योग्य नव्हे

असो. शेवटीं युनिव्हर्सिटीनें पहिली एल्‌एल्. बी. नापास झालेल्यांनाहि पुढच्या टर्मस् भरण्याची परवानगी दिली. त्याप्रमाणें १८९३ अखेर त्या पुन्हा भरून मी सातान्यास आलों. फिरून नोव्हेंबरांत मुंबईस जाऊन पहिल्या एल्‌एल्. बी.ची परीक्षा दिली. तींत पहिल्या वर्गांत पास होऊन डेक्कन कॉलेजांतलें पन्नास रुपयांचें बक्षीसहि मिळाल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. टर्मस् पुन्हा झाल्यामुळें १८९४ सालीं मला सातान्यासच राहून अभ्यास करून दुसऱ्या एल्‌एल्. बी.ला बसता येण्यासारखें होतें. मग मुंबईचा खर्च कां करा! इतकेंच नव्हे तर सातान्यासहि नुसता अभ्यास न करितां मी जानेवारी ते मार्च अखेर तेथील एका खासगी हायस्कुलांत शिक्षकाची नोकरी धरली. तीन तासाच्या कामाला तीस रुपये पगार मिळत होता. पुढें एप्रिलपासून अभ्यास जोरानें सुरू केला. त्या वेळीं श्रीनिवास द्रवीड हे मजबरोबर अभ्यास करीत होते. पण द्रवीड हे त्या सालीं परीक्षेला बसूं शकले नाहींत. मी परीक्षेला बसून पास झालों आणि अशा रीतीनें माझ्या वडिलांच्या डोक्यावरील ओझें, म्हणजे माझ्या शिक्षणाकरितां खर्च करण्याचें ओझें, मी कायमचें उतरलें. आमच्या घराण्यांत मी पहिला एल्‌एल्. बी.; आणि तोहि इतक्या अल्पवयांत झालेला पाहून वडील मातोश्रींना व वडिलांना किती आनंद झाला असेल याची कल्पना कोणासहि करितां येईल. मिरजेच्या हायस्कुलांतून तोंवर पास झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांत मीच पहिला एल्‌एल्. बी. असेन असें वाटतें. तात्पर्य, मिरजेच्या लोकांनाहि एक प्रकारें धन्यता वाटली आणि त्यांनीं मंडळाचें अभिनंदन केलें.

१८९७ सालीं सातारा येथे घेतलेलें केळकर कुटुंबीयाचें छायाचित्र. (पृ. १७६)

मी पुणेकर कसा झालों ?

मी बी ए पास झाल्याची तार आली त्या सान्या रात्रीं मला मुळींच झोप आली नाहीं परीक्षा पास झाल्याच्या आनंदापेक्षा पुढे काय करावें या विचाराच्या काहूरामुळे डोळ्याला डोळा लागला नाहीं पण एल्एल् बी ची परीक्षा पास झाल्याची तार आली त्या रात्रीं मी ताणुन झोपीं गेलों कारण पुढे प्रथम तरी वकिली करावयाची हें अगदीं निश्चित होतें मग विचार कसला ? परीक्षा बहुधा पास होणार असेंच वाटत होतें

परीक्षेहून साताऱ्यास आल्यानंतर परीक्षेचा निकाल लागण्याच्या दरम्यान न आनंदाच्या गोष्टी घडल्या मी साताऱ्यास आलों त्याच रात्रीं अवघी मला *दिलें अपत्य झालें कुटुंब प्रसूत होऊन मुलगी झाली* दुसरी गोष्ट या अवधींत मा पहिलें पुस्तक जन्मास आलें न म्हणजे शेरिडनच्या 'रायव्हल्स्' या मेलेली फासबजा नाटकाचे मी केलेलें भाषांतर मुलीचें नाव 'कृष्णी' असें ठेवलें भाषांतरित नाटकाचे नाव 'तोहि मी व हाहि मीच' किंवा 'नवरदेवाची तोडगोटी' असें ठेवलें आणि योगायोग असा की, साताऱ्याहून पुण्यास आल्यानंतर ज्या सुमारास मी हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें त्याच सुमारास मुलगी कृष्णी ही वारली एका अपत्याची गर्भावस्था व दुसऱ्याचें या लोकचें जीवित मानाची अवधि एकच ठरली कृष्णीचे मृत्यूनें आम्हाला दोन दिवस रडविलें पुस्तकानें दोन दिवस पुण्याच्या विनोदप्रिय लोकांना हसविलें कारण हे नाटक शाहूनगरवासी नाटक कंपनीनें पुण्याच्या आर्यभूषण नाटकगृहांत दोनदा केलें, व कंपनी पुण्याहून निघून बाहेर गेली नाटक फासवणारे व करणार मंडळी वरी यामुळें प्रेक्षक खूप हसले दादासाहेब खापर्डे त्या वेळीं येथें होते त्याच्या तोंडातलें, या नाटकाप्रमाणेच, 'धाइन्ड्कडाट पूस्' हे पॅरडिकेबनाचे उपहासात्मक शब्द अजून क्वचित् ऐकावयास मिळतात, व मी ते माझ्या फासांतले असे ओळखतो असो "आधी नरडा चांगल्या तयार करा त्याशिवाय प्रयोग करू नका" या माझ्या म्हणण्याचा राग घेऊन कंपनीने या नाटकाचे प्रयोग पुन्हा केले नाहींत तरी मुलीनें दोनहि अपत्य एकदमच झाली व एकदमच गमावली !

एल्एल् बी च्या आधारावर वकिली करावयाची (म्हणजे निदान मुनसफीची जागा मिळण्याला अवश्य लागणारी तीन वर्षेपर्यंतची वकिली करावयाची) हें माझें ठरल अगन्याचे पूर्वी सागितलेंच आहे पण वकिली कोर्टे करावी हें एकदम ठरेना म्हणून वार्षिक पदवीदानसमारभाच्या पूर्वी एक आठवडाभर सोलापूर, नगर, जळगाव, भडगाव, भुसावळ इत्यादि ठिकाणें हिंडून आलों

त्या साली पदवीदान समारभ दोन झाले एक नेहमीचा, तेव्हांचे व्हाइस चॅन्सेलर भांडारकर याच्या अध्यक्षतेखाली होण्याचा तो पण चॅन्सेलर लॉर्ड हॅरिस याच्या सोयीकरिता आदल्या आठवड्यास मुद्दाम एक केला होता हॅरिससाहेब अप्रिय म्हणून त्याच्या हस्त होणाऱ्या पदवीदानाला फार थोडे विद्यार्थी गेले दुसऱ्या सभारभाच्या वेळीं डॉ भांडारकराना विद्यार्थ्यांनीं निषेधप्रदर्शक 'हिसिंग' केलें या दुसऱ्या समारभाला मी गेलों, व यामुळें एक वर्षभर पदवी रद्द होणार होती पण तेथपर्यंत मजल गेली नाहीं माझी सनद १८९५ च्या एप्रिल अखेर हातात आली धद्याला प्रारभ (तोहि नांवाचाच) जूनपासून झाला

पहिल्या व दुसऱ्या पदवीदान समारभाच्या मध्यंतरीं जो एक आठवडा मिळाला त्यात वरील ठिकाणीं हिंडून त्यात आढळलेल्या गोष्टी मी ती नाना याना पत्रानें कळविल्या तें पत्र येणेप्रमाणें —

"नगर, जळगाव, भुसावळ, भडगाव व नाशिक इतकीं ठिकाणें हिंडून मी काल परत आलों मुक्यास येऊ शकलों नाहीं माझ्या परिभ्रमणाचा इत्यर्थ असा —

"एखाद्या जिल्ह्याच्या गावीं राहून वकिली करावयाची तर सातारा किंवा अहमदनगर ही बरी वाटतात आणि तालुका पत्करावयाचा तर भडगाव ठीक वाटते पण एकदा खानदेश जिल्ह्याचीच सनद काढली म्हणजे मग भडगावऐवजीं यावल किंवा शिरपूर पसत करावं हें नतर ठरविता येईल! भडगाव हें गाव सध्या आवडल तेथील घरें व पाणी चागलें आहे गावाला लागून नदी आहे येथील सर्वांत जुने मराठी वकील रा सहस्रबुद्धे लवकरच सेवानिवृत्त होणार मला पाहून त्याना फार आनंद झाला, व भडगावासच या अशा त्यानीं मला आग्रह केला ते म्हणाले कीं, दुसरीं कामांतील वकीलपत्रें देऊन तुम्हाला वर्षांत कमी ७५ ८० ची प्राप्ती मीच दरमहा करून देईन याहून तुम्हाला स्वतत्र काम मिळेल तें वेगळेंच

किंवा वाटेल तर भागीदार म्हणूनहि मला घेण्याला ते तयार आहेत. पण या दुसऱ्या गोष्टीबद्दल मी अजून त्यांना कांहींच शब्द दिला नाहीं. येथें अवघे सहा वकील आहेत. त्यांतले दोघे लवकरच काम सोडतील. इंग्रजी जाणणारा फक्त एकच वकील आहे. म्हणून सुरवातीलाच मला दें-दीडशें रुपये मिळूं लागतील. येथील मुनसफ एलूएल्. बी. आहेत. त्यांनींहि भडगांवास येण्याचाच मला आग्रह केला. आपण बार्शी तालुक्याचे गांव सुचविलें, पण सोलापूर जिल्ह्याची सनद काढल्यास तो एकच तालुका बरा दिसतो. खानदेश जिल्ह्यांत तसे चार तालुके चांगले आहेत. म्हणून एके ठिकाणीं न जुळल्यास, मला दुसरीकडे सनद बदलल्याशिवाय जातां येईल. बार्शी कदाचित् अखेरीला अधिक पैसे देईल. पण सुरवातीच्या दृष्टीनें भडगांव बरें दिसतें."

पण अखेर एकदर खानदेशची हवा ऊष्ण, म्हणून शेवटीं साताराच कायम केला.

या सालच्या पुण्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सभेला सातारचा प्रतिनिधि म्हणून मी गेलो होतो. आणि सामाजिक परिषदेलाहि हजर राहणार होतो. पण सामाजिक परिषदेबद्दल तेव्हां पुण्यास फार वाद होऊन ती वेगळ्या मंडपांत भरवावी लागल्यामुळें, माणूस बरावाईट पाहूनच त्याला आंत सोडीत ! द्वारपालाचें काम माझे वर्गबंधु व सहाध्यायी कै. केशवराव मावळणकर यांच्याकडे होतें. परिषदेच्या वादांत माझी सहानुभूति टिळकांच्या पक्षाकडे सवासून नव्हती. पण जिल्हावार वर्गीकरणांत मावळणकरांनीं सातारकरांना रा. सा. रानड्यांच्या प्रतिपक्षांत लोटलें, म्हणून मला परिषदेंत जाण्यास त्यांनीं मज्जाव केला ! त्यांना व्यक्तिशः माझी सर्व माहित होती. पण मावळणकर हे शिस्तीचे अभिमानी, कडक स्वभावाचे, यामुळें एकदां ठरलें तें ठरलें. पण रानडेच त्यांच्या हस्तकांपेक्षां अधिक दिलदार. त्यांनीं परिषदेच्या प्रास्ताविक भाषणांत Mental Prepossessions या विषयावर तत्त्वज्ञानपूर्ण असें सुंदर भाषण केलें व प्रतिपक्षाला दोष न देतां भांडखोरीला गुणवर्णनपर स्वरूप आणिलें !

गणेशखिंड रस्त्यालगत हल्लीं पोलीस खात्याच्या ताब्यांत असलेल्या प्रशस्त मैदानीं जागेत पुण्याच्या राष्ट्रीय सभेचा मंडप घालण्यांत आला होता. या मंडपाशेजारीं बांधलेल्या झोंपड्या आणि आसपासचे एकदोन बंगले यांत प्रतिनिधींची उतरण्याची सोय करण्यांत आली होती. आज मोठ्या पदाला चढलेले कांहीं

उतारवयाचे लोक त्या वेळीं स्वयंसेवकाचें काम करीत होते. कांग्रेस छावणींत जेवणाखाण्याची व्यवस्था अगदीं जातवार होती. कॉंग्रेसच्या मेळ्यांतली हल्लींचीं सह-भोजनें तेव्हां शक्यच नव्हती ब्राह्मणी छावणींत कडेकोट सोवळ होतें. कै. विनायकराव आपटे, त्या वेळच्या नेमस्त पक्षांतील व्यवहारचतुर पेन्शनवाले, हे पितांबर नेसून उघड्या अंगानें जेवणाखाण्याची व्यवस्था करीत हिंडत असलेले आठवतात. गोपाळराव गोखले हे या कॉंग्रेसचे सरचिटणीस त्यांची तेव्हांची तारांबळ वर्णन करितां येत नाहीं! एकंदर व्यवस्था नेमस्त पक्षाच्या हातीं होती टिळक पक्षाचे लोक स्वागत-मंडळाचे सभासद होते तरी मंडळांतील बहुमत त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचे असल्यामुळे अर्थातच कोणत्याहि व्यवस्थेंत ते भाग घेत नव्हते त्यांचें काम विघ्नसंतोष स्वरूपाचें म्हणजे प्रतिपक्षाला अडवणूक करण्याचें होतें पण सामाजिक परिषद राष्ट्रीय मंडपांत भरवावयाची नाहीं इतक्यावरच त्या अडवणुकीचें कारस्थान येऊन ठेपलें होतें या कारस्थानाचें पुढारी श्रीधर विठ्ठल दाते हे होते त्यांचें व त्यांच्या कारस्थानाचें वर्णन टिळक-चरित्रांत मी सविस्तर केलें आहे पण आम्ही सातान्याहून आलेले प्रतिनिधि तटस्थपणाचें धोरण ठरवून आलेले होतों. आमचे पुढारी करंदीकर व सहस्रबुद्धे वकील यांचा ओढा जितका गोखल्यांकडे तितकाच टिळकांकडेहि होता राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाचें काम यशस्वी व्हावें, त्यांत महाराष्ट्राचा दुर्लौकिक होऊं नये, म्हणून रानडेपुरस्कृत गोखले यांना त्यांचें साहाय्य पण त्याच सालीं कायदे-कौन्सिलच्या निवडणुकींत सातारकरांनीं टिळकांना मदत केली होती यावरून टिळकांकडेहि त्यांचा ओढा किती असेल हें उघडच आहे आम्हा सातार-कर प्रतिनिधींच्या तटस्थ धोरणाचा एवढा खुलासा पुरे होईल मी तर काय बोलून चालून २३ वर्षांचा मुलगा सातारकर पुढाऱ्यांचा अनुयायी. पुणे स्टेशनावरून गावांत आलों तेव्हां बरोबरचे चौघे वकील शिग्रामांत बसले आणि मला जागा नाहीं म्हणून मी कोचबॉक्सावर गाडीवाल्याशेजारीं बसून हिवाळ्याच्या थंडीनें कुडकुडत गावांत आलों! पुण्यांत असतो तर कॉंग्रेसचा स्वयंसेवक झालों असतों इतकें मात्र खरें माझें काम इतकेंच होतें कीं, सर्व दिवसभर कॉंग्रेसच्या छावण्यांतून हिंडावयाचें, नवीन ओळखी करावयाच्या, आणि होईल ती गंमत पाहावयाची सामाजिक परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत भरविण्याचा बेत रानड्यांनीं आपण प्रसिद्धपणें रहित केला म्हणून सभेचा मंडप दाते यांनीं जाळण्याची फारशी भीति उरली नव्हती तथापि हा उपद्व्यापी सैतान काय करील, न करील,

अशी शंका वाटत असल्याने, सकाळीं मंडपाकडे येऊन तो सुरक्षित आहे असे दिसले म्हणजे मनाला हायसे वाटे. असो. पुण्यास राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे होते. त्यांच्या वक्तृत्वशक्तीचा पराक्रम पाहून मन दडपून गेले. तो पराक्रम असा की, नुसतें वाचावयाला दोन तास लागतील एवढें मोठें अध्यक्षीय भाषण त्यांनीं तीन तास घेऊन छिहून काढल्यासारखें बोलून दाखविलें ! भाषणाची छापील प्रत हातात घेऊन ताडून पाहणाराला आश्चर्य वाटे तें हे कीं, एक वाक्यहि इकडले तिकडे झाले नाहीं ! अशा सभेच्या मंडपात उभें राहून भाषण करण्याचा अधिकार मला येईल असे स्वप्नहि तेव्हा पडण्यासारखें नव्हते म्हणून माझा उद्योग तेव्हा इतकाच कीं, भाषणें करणाऱ्या पुढाऱ्यांचीं भाषणें ऐकावीं, आणि भाषणे न करिता बसलेल्या प्रतिष्ठित पुढाऱ्यांचे चेहरे न्याहाळून मनात त्यांच्याविषयींची आदरबुद्धि वाढवावी

असो सातान्याची हवा सुंदर, आसपासचें सृष्टिसौंदर्य अप्रतिम, वडील मातोश्रीसुद्धा कुटुंबातील सर्व मनुष्ये एकत्र राहत असल्यामुळे लाभणारें गृहसौख्य, तरुणपणचा मित्रसहवास व लोकप्रियता, इत्यादि गोष्टी एकत्र झाल्यामुळे सातान्यास घालविलेलीं माझीं काहीं वर्षे मोठीं स्पृहणीय वाटतात सातान्याची स्वस्ताई, आमची साधी राहाणी, यामुळें महिना ७५ रुपयांची माझ्या वंशची प्राप्ति पुष्कळ झाली असे वाटे ! आणि तेव्हा कोणी मजकडून करार लिहून दिला घेतला असता व जन्मभर दरमहा पाऊणशे रुपये पगार देऊन कोणी मला माझ्या आवडीचें काम सांगितलें असतें, तर मला वाटतें मी अशा करारानें तेव्हा स्वत ला बांधून घेतलें असतें याचा अर्थ हाच कीं, मी महत्त्वाकांक्षी असा केव्हाच नव्हतो पण नशीबवान् खरा ! म्हणूनच पुढील आयुष्यातील सापेक्ष उत्कर्ष आपण होऊन वेळोवेळीं माझ्या पदरात पडत गेला दैवानें असा हात न देता मला त्यानें इतर पुष्कळ लोकांप्रमाणे गोते दिले असते, तर माझी होडी कोणत्या किनाऱ्याला लागली असती हें सांगणें कठिण आहे.

वकिलीची सनद हातीं पडताच मी पागोट्याची तयारी केली या वेळी सातान्यें बहुतेक वकील गुलाबी रंगाची चंदेरी जरीकांठी बत्तीवजा पागोटीं डोक्याला घालीत एलूएल्. बी. झाल्यावर असलें पागोटें आपणहि डोक्यावर घालू अशी महत्त्वाकांक्षा मी मनात बाळगीत असें पण सनद काढल्यावर, घरचें एक जुने उंबर्णीतलें गुंडाळलेलें पागोटें होतें तच वडिलांनीं माझ्या पुढे केलें व ते बांधून

घेण्यास मागितले पण तें बांधून आणल्यावर माझ्या डोक्याच्या मापानें तिप्पट मोठें ठरलें आणि वजन इतकें की, त्याने मान तेव्हांच भारावून जावयाची. हास्यास्पद होण्याची मासी इच्छा नव्हती हें पागोटें घालावयाचें तर तें निम्में फाडून त्यानें एक बांधून घ्यावें लागणार, दादांना पागोटें फाडणें पसंतच वाटलें. पण शेवटीं मी हट्ट करून पागोटें फाडविलें, आणि त्याला गुलाबी झूल देऊन नव्याने बांधून घेतलें पण थेट तेंहि अवजडच झालें. कारण चंदेरी बत्तीसारखें त्याचें सूत तलम नव्हतें तथापि प्रथम तच वकीलाचे घालीत होतो झालें! कारण डोक्याला पागोटें नाहीं तो वकील नसला असें मानणारे पक्षकारहि तेव्हां असत. मग टोपी तर राहोच, पण जरीचा रुमालहि बांधून भागलें नसतें

पागोट्याबरोबर आणखी एका गोष्टीची तयारी करावी लागली. ती कोर्ट फी स्टँप व रजिस्ट्रेशन या विषयाचे कायदे वाचण्याची एलएल्. बी. परीक्षेकरितां नमलेल्या विषयांत हे कायदे नव्हते म्हणून मी ते पूर्वी वाचले नव्हते. पण दारावर वकिलीची पाटी लावलेली पाहून एक दिवस एक पक्षकार आला आणि त्यानें दाव्याचे कागद मजपुढें टाकले दावा लावण्याचा निश्चयच करून तो आला होता. यामुळें हा दावा लागेल कीं नाहीं, लावू कीं नको, असें न विचारता म्हणाला, "तुम्हाला वकील पत्र द्यावयाचे आहे तर या दाव्याला खर्च काय लागेल तो सांगा" वकिलीचा गावडा नोडाला येईल तो काय वाटेल तो सांगू शकलों असतों पण स्टँप, कोर्ट फी इत्यादि खर्च रुळीप्रमाणेच लागणार! आणि मला तर रुळी माहीत नव्हत्या वकिलीची पाटी लावविण्याच्या आधीं या रुळी पाहून ठेवावयास नको होत्या काय! पण तरुण अननुभवी वकीलाचे अशेंच होतें मी पक्षकाराचा तो प्रश्न ऐकून मनांत चमकलों पण 'दुपारीं या' आतां काम आहे असें सांगून मी पक्षकाराला लावून दिला, आणि तोडांत मारून घेऊन कोर्ट फी व स्टँप ॲक्ट आधीं वाचण्यास सुरवात केली

या वेळीं सातारच्या समाजांत एकोपा पाहण्यासारखा होता. याचें कारण करंदीकर व सहस्त्रबुद्धे यांचें मित्रत्व व ऐक्य करंदीकर हे सहस्त्रबुद्धे यांच्या हाताखालीं शिकलेले विद्यार्थी पण 'शिष्यात् इच्छेत् पराजय' अशी सात्विक वृत्ति सहस्त्रबुद्धे यांनीं करंदीकर हे वकील झाल्यावर त्यांच्याशीं ठेवली होती. दोघांच्या संयुक्त गोडवेपणाला सातारच्या मंडळींनीं अंजीर-खडीसाखरेची उपमा दिली होती! एक गोडसा अंजीर घ्यावा. तो फोडून त्यांत खडीसाखरेचे तुकडे बसवून

द्यावें तो रात्रभर तसाच ठेवावा आणि सकाळीं उठून खावा मग त्याची गोडी काय वर्णावी ! या दुक्कलीच्या जोडीमुळे कोणतेंहि सार्वजनिक कार्य बिनबोभाट पार पडे व यशस्वी होई. दोघांचेहि प्रेम मजवर असे पण सहस्रबुद्धे मला वकिलीच्या कामीं मदत करीत तशी दादासाहेब करंदीकराकडून कधींच झाली नाहीं एका कामांत मला मदतीला घेऊन शेवटीं मूठ भरून वीस रुपये सहस्रबुद्धे यांनी मला दिले तो आनंद चांगला स्मरतो !

माझी वकिली बेताचीच चालू होती ती करण्याची हौसच नसल्यानें मी मुनसफीच्या नोकरीचा अर्ज मुंबई सरकारकडे केला होता, व दुसऱ्या एकाद्या भाषेची परीक्षा आम्हीं द्यावी लागे याकरिता गुजराथी क्रमिक पुस्तकें आणून त्याचा अभ्यास सुरु केला. इकडे 'बोध सुधाकर' पत्रांत इंग्रजी मराठी लिहिण्याचें काम थोडथोडें सुरू होतें शिवाय साताऱ्याचे तेव्हांचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज सत्येंद्रनाथ टागोर यांच्या पत्नीनें मला पुस्तकावरून बंगाली भाषा शिकविण्यास सुरुवात केली, व त्याकरितां ज्योतिरिंद्र टागोर यांचें नाटक ' सरोजिनी ' याचें भाषांतर मी करूं लागलो प्रत्युपकार म्हणून काहीं मराठी पदें करून मी तीं टागोर साहेबांच्या मुलीला गावयाला शिकवीत असे माझें गाणें शिकविणें म्हणजे भाषा व चाल माझी बाकी गाणें तिचेंच ! ती उत्तम ब्राह्मो मुलीचा व सुशिक्षित सभ्य कुमारीचा नमुना असे टागोर साहेबांचा मुलगा सुरेन्द्र (यांनीं पुढें हिंदुस्थान को-ऑपरेटिव्ह विमा कंपनी काढली) हा लॉन टेनिस चांगलें खेळे, व मीहि सातारा युनियन क्लबाचा त्या वेळचा 'टेनिस चँपियन !' यामुळे या सर्व कुटुंबाची व माझी मोठी मैत्री जमली याच वेळीं टागोर साहेबांची भाची सुप्रसिद्ध सरलादेवी घोसाल (पुढें या चौधुराणी झाल्या) याहि साताऱ्यास आल्या होत्या त्यांची माझी ओळख तेव्हा झाली ती पुढें अबाधित राहिली सरलादेवींचे बधु मि घोसाळ, आय् सी एस् (हे शेवटीं पुण्याला रेव्हिन्यू कमिशनर होते) तेहि याच वेळीं साताऱ्यास येत जात त्यांचें लग्न टागोर साहेबांच्या मुलीशीं व्हावें असे घाटत होतें पण ते न होता कुचबिहारची राजकन्या (बाबू केशवचंद्रसेन यांची नात) त्यांना देण्यांत आली असो टागोरसाहेबांनीं माझें लक्ष वकिलीकडे नाहीं असें पाहून, माझी शिफारस कोल्हापूर दरबाराकडे एक मुनसफीची जागा रिकामी झाली त्या-करिता केली. पण त्यातून काहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

मी वकिली करीत असताना सुप्रसिद्ध किंकेडसाहेब हे सिंधहून बदलून साताऱ्यास असिस्टंट जज्ज म्हणून आले. त्यांचा स्वभाव तेव्हां फारच वाईट होता. त्याना कायद्याचें ज्ञान अगदीं नव्हतें, व सिंधच्या जुडिशिअल कमिशनरकडून त्यांच्या कामावर टीकात्मक शेरे लिहिलेलीं प्रकरणें त्यांच्यामागून साताऱ्यास येत तीं शिरस्तेदार लोक वकिलाना दाखवीत. पण साहेबांचा डौल मोठा. ते कोर्टांत येतांच वकिलानी नुसतें उभें राहवें इतकेंच नव्हे, तर दोन रांगा करून त्यांना मधून जाताना अदबशीर रीतीनें सलामी द्यावी अशी त्यांची अपेक्षा. पण वकील लोकानीं ती ऐट चालू दिली नाहीं.

एकदा मी त्यांच्यापुढें काम चालवीत असता त्यांचा माझा खटका उडाला. मी केलेलें भाषांतर चूक असे ते म्हणाले. मी तेंच बरोबर आहे असें म्हणालों. तेव्हा "भाषांतराचा प्रश्न निकालात निघेपर्यंत तुम्ही खोलीच्या बाहेर जा साक्षीदाराला सूचना मिळते," असे ते म्हणाले. मी या गोष्टीला हरकत घेतली व तसा हुकूम द्या म्हणालों. हुकूमाला काय कमी? त्यांनीं तो लगेच दिला. पण तो अमान्य करण्याच्या विचारात मी आहे असें पाहून, उलटपक्षातर्फे काम चालवीत असलेले वकील दादासाहेब करंदीकर यांनीं मला हुकूम मान्य करण्याचा सल्ला दिला. साहेबाचा मराठीतला गुरु शिरस्तेदार विचारा विठ्ठलराव साठे. तरी पण त्यानेहि जेव्हा मासेच भाषांतर बरोबर म्हणून सांगितलें तेव्हा लगेच मग शांत बोलावण्यात आलें मग मी किंकेडसाहेबाविरुद्ध हायकोर्टाकडे एक अर्ज लिहिला, व तो डि जज्जामार्फत जावयाचा म्हणून प्रथम टागोरसाहेबांकडे गुदरला. पण त्यांनीं तो वर न पाठविता आम्हा दोघाना निरनिराळ्या वेळीं चेंबर-मध्ये बोलावून समजूत घातली. मी व किंकेडसाहेब वयानें सारखे, आणि कांहींच्या मतें त्यांच्या व माझ्या चेहऱ्यात एक प्रकारचें साम्य होतें. यामुळें यापुढें वकिलांच्या गोटांत माझें नाव 'किंकेडसाहेब' असें पडलें. पुढें साहेब मजकूर पुण्यास डि. जज्ज होऊन आले तेव्हा मात्र ते इतके सभ्य झाले कीं, जशी कांहीं कालपीची खडीसाखर!

पुढें याचा बदला मी किंकेडसाहेबांकडून एक दोन तऱ्हानीं मिळविला. १९११-१२ च्या सुमाराला मी बराच पुढें आलों होतों. किंकेडसाहेबांनीं माझें आयर्लंडच्या इतिहासाचें मराठी पुस्तक वाचलें होतें ते स्वतः केल्ट (आयरिश) वंशीय असल्यामुळें त्याना तो ग्रंथ आवडून त्यांनीं माझें स्मरणी

अभिनंदन केले होते. आम्हा उभयताचे स्नेही पारसनीस याच्याकडूनहि साहेब मजकुरानी माझ्याविषयी बरेच ऐकिले होते १९१८ च्या सुमारास त्यानी व पारसनिसानीं मिळून मराठ्याच्या इतिहासाच्या ग्रथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला होता पण त्यात मार्मिकपणा फार थोडा असून, 'तुळशीच्या कहाण्या' इग्रजीत लिहून Folk lore चे संशोधक म्हणून इग्रज लोकात कीर्ति मिळविलेल्या किंकेडसाहेबानीं, याहि पुस्तकात दतकथा व बखरींतील वर्णनें याचा ऐतिहासिक गोष्टीं (Facts) च्या बरोबरीनें इतका सरमिसळ उपयोग केला होता की, त्या ग्रथाला इतिहास असें कोणी फारसें मानीत नसे माझे हे मत पारसनिसाकडून साहेब मजकुराना कळले होते आणि 'टाइम्स' पत्रात आपल्या पुस्तकावर चागले अभिप्राय आले तरी 'मराठ्या'च्या 'मराठा' पत्रात अजून त्याचा परामर्ष घेतला जात नाहीं या विचारानें त्याना जराशी खिन्नता वाटत होती १९१८ च्या अखेर किंकेडसाहेब वरिष्ठ कायदेमडळाचे सभासद होते स्वराज्य-सघाच्या शिष्टमडळाला विलायतेस जाण्याकरिता पासपोर्ट मिळत नव्हते ते मिळविण्याच्या खटपटीकरिता मी दिल्लीस गेलो, तेव्हा प्रेक्षकाचें तिकिट काढून कायदेमडळाचे काम पहाण्याकरिता मी ग्यालरींत बसलो किंकेडसाहेब यावेळीं असेंब्लीचे सभागृहात होते त्यानीं मला पाहिलें मधल्या सुट्टींत मी खालीं उतरताच ते मजकडे आले व 'माझ्या इतिहासग्रथाचें परीक्षण तुम्ही मराठापत्रात अजून का करीत नाहीं ?' असे त्यानीं मला विचारिलें तेव्हा त्यातील मला वाटणारा दोष मी त्याना सागितला तथापि परत पुण्यास आल्यावर, या दोषाचा उल्लेख करून, मी दोन हप्त्यात ते परीक्षण केलें तेव्हा पारसनिसानीं पत्र लिहून माझे आभार मानले !

पण मी दुसरा बदला घेतला तो ज्या भाषातराच्या वरिता त्यानीं सातान्यास मला कोर्टातून बाहेर जाऊन उभें राहाण्यास हुकूम दिला होता तसल्याच, म्हणजे नक्की मराठींचें इग्रजी रूपातर करण्याच्याच बाबतींत घेतला १९२४ सालीं केसरीचा सपादक या नात्यानें हायकोर्टाची बदनामी केल्याची तोहमत मजवर आली हायकोर्टे बेंच सर ॲंबरस्टन मार्टेन व न्या किंकेड याचें होते. माझा खटला मीच चालवीत होतों केसरींतील आक्षेपार्ह स्फुट सूचनाचें सरकारी भाषातर बरोबर नाहीं असे मी म्हटल्यावरून चीफ जस्टिस मला म्हणाले, 'ठीक, तुम्हीच तें भाषातर एक एक वाक्य घेऊन करीत जा आम्ही तें सरकारी भाषांतरावरून पाहता म्हणजे कळेल नतर एका वाक्यात मूळ स्फुटात 'सुनीं आरोपी' असा

शब्द होता. त्याचें भाषांतर Accused charged with murder असें मी केलें. तें मार्टेनसाहेबांनीं मान्य केलें. नियाम्याला मराठी कळतच नव्हतें. पण किंकेडसाहेब पडले मराठीचे निष्णात! त्यांनीं भाषांतराला हरकत घेतली. मी म्हणालो, "तर मग आपण भाषांतर कसें करावें म्हणतां!" ते म्हणाले, "The murderous accused." हें ऐकून मला कोर्टापुढें हसूच आलें! मी फक्त इतकेंच म्हणालो, "कोटानें सरकारी भाषांतरकार बोलावून विचारावें. मी त्याचा निकाल खुशाल मान्य करीन" असें म्हणून मी खालीं बसलों. पण भाषांतरकाराला बोलावयापर्यंत मजलच आली नाहीं. "Well Mr. Kelkar, I won't pit my knowledge of Marathi against yours. I accept your translation" असें म्हणून किंकेडसाहेबांनीं आवरतें घेतलें! अशा रीतीनें भाषांतरांत माझा विजय झाला खरा. पण निकालाची वेळ आली तेव्हां मला पांच हजार रुपये दंड करून, व माझ्याविरुद्ध वरेंच लिहून, किंकेडसाहेबांनीं वचपा काढून घेतला!

असो, हातीं सनद आली तरी उपजीविकेचें याहून अधिक यशस्वी साधन शोधण्याची माझी विवंचना सुरू झाली. वडील बंधु बदलून गेल्यावर दरमहा वीस रुपये पाठवीत. परंतु ते मागविणें माझें मलाच वाईट वाटे. मी अवध्या चार रुपये भाड्याच्या घरांत रहात होतों. शिवाय पाच-चार रुपयांहून केव्हांहि अधिक मोडवत नसे. घरची मंडळीहि तेव्हां बेताचीच. परंतु कांहीं नाहीं म्हटलें तरी महिना निदान तीस रुपये तरी लागणारच. तेव्हां मी एक लॉ क्लास उघडावयाचें ठरविलें. दिवाणाच्या वाड्यांत माडीवर चौकांत जागा घेतली. क्लासाची फी महिना चार रुपये ठेवली होती. हेतु हा कीं, आठ विद्यार्थी मिळाले तरी खर्च भरून निघेल. सनदधारी वकील हा वकिली परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांना शिकविण्याला सहजच पात्र ठरतो. मुलाला मूल झालें म्हणजे तो जसा एकदम 'बाप' होतो, तसा पदवी व सनद घेतलेला वकील विद्यार्थ्यांचा गुरु कां होऊं नये! असो. वर्गांत चार विद्यार्थी आले. रोज दोन तास शिकवी. पण याची शाश्वती न वाटून मी इतर साधनांची टेहळणी करीत होतों. अक्कलकोटास शंभर रुपयांवर मुनसफी मिळत होती. नेमणुकीची तारहि आली. परंतु 'एकदां संस्थानांत शिराल तर सर्व आयुष्यक्रम अनिश्चित राहील' असा मत मित्रमंडळींनीं दिल्यामुळें तिकडे नकार लिहून पाठविला.

या वेळीं साताऱ्यास खरशेटजी नावाचा एक डेप्युटी कलेक्टर असे. तो चाईट पारशाचा एक नमुना होता. अति लाच खाऊहि होता सर्व लोकांना मोठा त्रास देणारा रात्रीं नऊ नऊ वाजेपर्यंत त्याच्या फिरत्या कोर्टांत कामें चालत, व वकील पक्षकार यांना फार गैरसोय होई. "याच्या फिरत्या कोर्टाबरोबर हिंडलात तर फौजदारी काम बरेंच मिळेल" असें काहीं वकील मित्रांनीं मला सांगितल्या वरून स्वतः खरशेटजी साहेबांनाच एक दिवस विचारलें पण आपल्या स्वारीत त्यांना वकील राहणें इष्ट वाटेना म्हणून त्यांनीं निर्लोभता व परोपकार यावर मला मोठें व्याख्यान झोडलें. वास्तविक त्याचा प्रसंगहि नव्हता असो माझें स्वारींत जाणें रहित होऊन पुढें मी पुण्यास येऊन मराठ्याचा पक्का संपादक झालों व माझें थोडें नांवहि झालें त्यानंतर एक दिवस काम करीत असतां एक पारशी गृहस्थ माझ्या टेबलाशीं उभा राहिला पहातों तों खरशेटजी ! "साहेब, बसा इकडे कोणिकडे ?" "हा माझा अर्ज वाचून पहा द्वाड दुष्ट सरकारनें माझें पेन्शन खाल्लें कीं हो !" "का हो ?" "म्हणे मी लाच खाल्ले" मी म्हटलें "भलतेंच काहींतरी ! आपण मला साताऱ्यास निर्लोभितेवर व्याख्यान दिलें ते पक्कें स्मरतें !!" "जाऊं द्या हो तें पण मराठ्यांत माझ्याबद्दल लिहा बरें का ?" असो खरशेटजीबरोबर हिंडण्याचा बेत रहित झाला. आणि हळूहळू वकिलीचें काम मिळण्यास साताऱ्यासच सुरवात झाली.

१८९६ च्या फेब्रुवारींत टिळक हे साताऱ्यास आले होते त्यांना तात्यासाहेब मुतालिक व आबासाहेब कान्हेरे यांनी गांवाबाहेरच्या एका बागेंत विश्रांति भोजन दिलें. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर गप्पा मारण्याला म्हणून माझ्या या दोघा स्नेह्यांनीं माझी योजना केली होती कारण मी तरुण, तरतरीत, आणि कोर्टांत काम नसलेला एल्एल्. बी. ! मेजवानीला गाण्याची जोड पाहिजे ! म्हणून त्या वेळीं साताऱ्यास खेळ करीत असलेल्या स्वदेश हितचिंतक नाटक मंडळींतले ललितबुवा गवई बरोबर घेतले होते. भोजनोत्तर पेटी तबला सोडून टिळकांना विश्रांति घ्यावयाची नाहीं असा यजमानाचा बेत उघड दिसला. पण टिळकांनीं "मला बुवा गाण्याचा कंटाळा आहे" असें सांगितल्यामुळे मग गप्पांत दोनतीन तास झाल्या. त्यांत प्रामण्य व सामाजिक परिषदेचा मंडपवाद या दोन विषयांवर मी टिळकांना वरेचसे उलटसुलट प्रश्न विचारले. प्रामण्याच्या बाबतींत मी त्यांच्या बाजूचा, पण सामाजिक परिषदेच्या बाबतींत त्यांच्या विरुद्ध होतों. आणि माझ्या

स्वभावाप्रमाणें मी ओंनवाहेर कांहीं न ठेवता त्याच्याशीं वाद केला, अर्थात् मी सभ्यता सोडली नाहीं. पण माझा कल सुधारणेच्या बाजूला झुकतो आहे हेंहि कांहीं त्यांच्यापासून मी लपवून ठेवलें नाहीं आणि या वादानें मी टिळकांना अप्रिय वाटलों नाहीं याचें प्रत्यंतर पुढच्याच महिन्यांत आलें.

तो प्रकार असा मार्च महिन्याच्या पहिल्याच आठवड्यांत टिळक आगगाडीनें मिरजेकडे प्रवास करीत असतां, सातारा रोड स्टेशनावर साताऱ्याचे एक वकील गोविंदराव रानडे हे गाडींत चढून टिळकांच्याच डब्यांत बसले. रानडे विटे गांवीं आपल्या घरीं कांहीं कारणानें जात होते. टिळक व रानडे यांची बरीच ओळख पूर्वीची होती आणि झोपमोड झाल्यानें दोघेंहि कांहीं वेळ गप्पागोष्टी करीत बसले. त्यांत टिळक असें म्हणाले कीं, "तुमच्या वकिलीच्या धंद्यांत पुष्कळ तरुण लोक पडतात पण वर्तमानपत्राच्या धंद्याकडे कोणी ढुंकूनहि पाहात नाहीं. तुह पुण्यास मी असा एखादा एल्एल्. बी. मनुष्य शोधतो आहे कीं, जो माझा लॉ क्लास शिकवील व त्याबरोबर मराठा पत्रांतहि इंग्रजी लिहील. असें झाल्यास या जोड कामावर एक मनुष्य सहज पोसला जाईल. यास चांगल्या वकिला इतके पैसे मिळणार नाहींत हें खरें पण सर्वांनीच असें म्हटल्यावर मग सार्वजनिक काम तरी कसें व्हावें?" यावर गोविंदराव रानड्यांना काय वाटलें कुणाला ठाऊक! ते म्हणाले, "ठीक आहे मीहि शोधतो एखादा मनुष्य असा मिळतो का!"

चार दिवसांनीं रानडे साताऱ्यास परत आले. त्यांची माझी नित्याप्रमाणें वकिलांच्या खोलींत गांठ पडली मला पाहताच ते म्हणाले, "केळकर, येतां तुमच्याकरितां काम आणलें आहे करितां का?" मग त्यांनीं टिळकांशीं झालेलें सगळें सर्व सांगितलें. मी म्हणालों, "मराठा पत्र चालवीन असें वाटतें. पण वकिलीच्या वर्गांत माझ्यापेक्षांहि वयानें मोठे विद्यार्थी असावयाचे. त्यांतून पुणेरी विद्यार्थी ते! तेव्हां हें दुसरें काम कसें निभावेल याची थोडी शंका वाटते. पण तेंहि करीन जा! लिहा टिळकांना मी काम पत्करतों म्हणून" रानडे यांना माझी वाङ्मय विषयक अभिरुचि माहीत होती, व यामुळें मजवर त्यांची मर्जी असे. साताऱ्याच्या या पूर्वीच्या तीन वर्षांच्या मुक्कामांत लेखक, व्याख्याता, कवि, व लेखाळू या नात्यानें सगळे चाळे मी थोड्याथोडे केले असल्यामुळें 'नवीन होतकरू एल्एल्. बी.'

असा मजविषयीं वडील पिढीचा अनुकूळ ग्रह झाला होता आणि पुण्याच्या निमंत्रणाची गोष्ट ज्यांना ज्यांना कळली त्यांनी त्यांनीं मला उत्तेजनच दिलें कोणाहि मोडता घातला नाहीं, किंवा नाकहि मुरडलें नाहीं

माझी कबुली मिळताच गोविंदराव रानडे यांनीं टिळकांना लिहून कळविलें, "केळकर यायला तयार आहेत" लगेच टिळकांनीं लिहिलें, "केळकरांना भेटायला बोलायला पाठवून द्या" त्याप्रमाणें मी पुण्यास येऊन टिळकांच्या घरींच उतरलो दोन प्रहरीं तासभर बोलणें चालणें झालें त्यांत मी म्हणालों, "मराठा पत्र चालवीन अशी उमेद वाटते पण केसरींत मला लिहिता येईल असें वाटत नाहीं" टिळक म्हणाले, "तो प्रश्नच आज नाहीं तुम्ही लॉ क्लास व मराठा पत्र दोन्ही पत्करलींत तर मायें काम झालें हलीं वाक्नीस हे लॉ क्लास शिकवितात त्यांना मराठ्याबद्दल एकदा अखेरचें विचारतो व मग तुम्हाला काय तें लिहीन" इतकें होऊन मी पुण्याहून सातार्‍यास परत गेलो बोलावणें आलेंच तर दोनतीन महिन्यांनीं येईल असा माझा अदमास होता पण अवघे आठहि दिवस गेले नाहीत इतक्यांत रानडे वकिलांना टिळकांची जरूरीची तार आली कीं, "केळकरांना तातडतीनें पाठवा" याचें कारण असें कीं, टिळक दुसरा मनुष्य पाहात आहेत असें वाक्नीस वकिलांना कळताच त्यांनी घरूनच राजीनामा टिळकांकडे आपण होऊन पाठविला होता !

वास्तविक टिळकांचा विचार गैर नव्हता लॉ क्लास व मराठा पत्र हीं दोन्ही एकाच माणसाकडे असतील तरच त्याला पुरेसा पगार देता येण्यासारखा होता आणि वाक्नीस मराठ्यांत लिहिता म्हणते तर टिळकांनीं आपण होऊन त्यांना या म्हणणें नसत पण वाक्नीसाचें न जुळण्याला अनेक कारणें होतीं त्याला काय करणार ? वाक्नीस हे स्वभावानें गोड त्याचें इंग्रजीचें ज्ञान चांगलं पण ते पुण्यातील मवाळ—नेमस्त पक्षाचे कट्टे अभिमानी आणि १८९५ सालीं पुण्यास भरलेली राष्ट्रीय सभा, सामाजिक परिषदेचा वाद, इत्यादि गोष्टींनीं टिळक हे मवाळ पक्षाला दुस्मानासारखे वाटत उलट या पक्षाला टिळक मराठा पत्रांतून शिव्या देत शिवाय वाक्नीस हे वर्तमानपत्राच्या उद्योगाला सवस्वी अपात्र अर्थात् ते मराठ्यांत लिहिण्याचें काम पत्करतील असे समण्याचें टिळकांना फारसे कारण नव्हतें उलट टिळक दुसरा कामाला मनुष्य हुडकीत आहेत असें वाक्नीसाच्या कानावर जाताच, आपण

पक्षभेदामुळे लॉ रेन्वररर म्हणूनहि टिळकाना नकोसे झालो आहो अगे यावनिर्सा-चा वाटणें स्वाभाविक होतें. म्हणून 'आ' म्हणण्याआधींच 'जातों' असें म्हणून राजी-नामा पाठवावा हें बरे असें वाटून त्यानीं राजीनाम्याची अशी घाई केली असावी

कसेंहि असतें तरी, या राजीनाम्यानें टिळकाचें कामच एकदम अडलें म्हणून वर सागितल्याप्रमाणें त्यानीं तारडतोब तार केली आणि मीहि कोणाला घरीं विचारण्यासवरण्याची वाट न पाहता सरळ उठून पुण्यास आलों!

पुण्यास येण्याची सधि मिळण्यापूर्वी आठच महिने १८९५च्या जून महिन्यांत मी कोणत्या मन स्थितींत व उद्योगात होतो हें दर्शविण्याकरितां मी वडीलबंधूना खालीलप्रमाणें पत्र लिहिले होतें —

"रावोपत कोल्हटकर वारल्याची दु खदायक वार्ता तुम्हास पूर्वीच कळली असेल मोरोपत पेंटसे याच्यासारखा रावोपताचे घर हा एकखांबी तंबू होता. तो आता कोसळला रा सा निळकठराव गोखले ह चि तात्या यांची मुज करणार आहेत त्याकरता ती अप्पा येणार आहेत रा हरिभाऊ काणे यांना पुण्यास स्मालकॉज कोर्टाच्या रजिस्ट्रारची २०० रुपयाची हंगामी जागा मिळाली मुनगसीकरितां नेमून घेतलेली दुसरी भाषा म्हणून गुजराथी शिकण्याचे मी ठरविलें आहे मार्चपासून येथें एल वकिली परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांचा वर्ग काढावा म्हणतो येथें कितीसे विद्यार्थी मिळणार? पण कदाचित् महिना ३०-३५ रुपये मिळतील, व कायद्याच्या विषयाचीहि उजळणी होईल बगालीवरून भाषांतर केलेली एक कादंबरी येथील 'बोधसुधाकर' वर्तमानपत्रात छापण्यास सुरुवात केली आहे छापील मजकुराच्या काहीं प्रति होतील तमनशा दर आठवड्यास काढून घेईन, व अशा रीतीनें वर्तमानपत्रातील शेवटल्या इत्यादिवरोवर कांहीं पुस्तकें तयार होतील. येथें एक नाटककपनी आली आहे शेरिडनच्या 'रायव्हल्स' या प्रहसनाचें भाषातर—'नवरदेवाची जोडगोळी'—या नांवाचे मी केलें आहे तें ही नाटक मडळी बसवूं म्हणत पाहाव काय होते ते."

पण दैव म्हणालें "थांब, तुझी विवचना मी कायमचीच सपविणार आहे" हें वर्मो घडलें याची प्रोटक हकीकत वर दिलीच आहे पण त्यासबधीं एक-दोन पत्रेंहि खालीं देतो —

पुणें, ता १५ मार्च १८९६

टिळकांचें गोविंदराव रानडे यांना पत्र—

" वर्तमानपत्राचे संपादक व लॉ लेक्चरर या नात्यानें केळकर यांचेकडून मी कोणत्या गोष्टींची अपेक्षा करतों हें मी त्यांना येथें सविस्तर सांगितलेंच आहे लॉ-क्लास शिकविण्यासंबधानें त्याच्या माझ्यात कोणताहि गैरसमज उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं तथापि वर्तमानपत्र चालविण्यासंबधानें मात्र त्याच्या माझ्यात एखादा गैरवाजवी मतभेद उत्पन्न होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे त्यांचे मत-स्वातंत्र्य मी हिरावून घेऊं इच्छित नाहीं पण केसरी-मराठ्याचे काहीएक विशिष्ट धोरण आहे, व ते सदैव तसेंच राहिलं पाहिजे ही गोष्ट त्यांनीं सदैव लक्षांत ठेविली पाहिजे केळकर यांनी ज्या अटी मला सुचविल्या त्यांचा आशय असा कीं, लॉ-क्लास, व केसरी-मराठा या गोष्टी स्वतंत्र व पृथक् समजण्यांत याव्यात प्रथम कांहीं महिने मराठ्याकरितां कांहीं पगार द्यावा किंवा नाहीं ही गोष्ट त्यांनीं सर्वस्वी माझ्यावर सोंपविली लॉ-क्लास शिकविण्याच्या त्यांच्या पात्रतेबद्दल बोलण्याचें कारणच नाहीं वर्तमानपत्रांत प्रथम कांहीं दिवस पगार न घेतां काम करण्यास ते तयार आहेत म्हणून सध्यांच्या परिस्थितींत मी त्यांना कांहीहि दिलें तरी त्याबद्दल त्यांची कोणतीच तक्रार नाहीं असो, वाकनीस यांना विचारून त्यांना कळवितों असें मी सांगितलें होतें म्हणून आज त्यांना निश्चितपणें खालीलप्रमाणे सुचवीत आहे

" लॉ-क्लास व केसरी-मराठा या दोहोंच्या धोरणांत केवळ नोकरीच्या नात्यानें नव्हे तर माझ्या अखेरच्या दिवसांत मित्रत्वाच्या नात्यानें, काम करून मदत करणारा स्नेही मला हवा आहे ही गोष्ट केळकर यांना तुम्ही स्पष्टपणानें समजावून द्या सध्या सोयीकरतां म्हणून केवळ एक लॉ-क्लासच त्यांच्यावर मी सोंपविला तरी पुढें-मागें लॉ क्लास व वर्तमानपत्रें या दोन्ही गोष्टी त्यांना सांभाळाव्या लागतील."

" त्यांना लॉ-क्लास चालविण्याबद्दल मी दरमहा रु ७५ देऊं शकेन आणि ज्या वेळीं मराठ्याचें सर्व काम ते पाहूं लागतील त्या वेळीं त्यांना आणखी रुपये ६० इतका पगार देण्यांत येईल अर्थात् हें काम समाधानकारक रीतीनें करण्याला त्यांनी आपला सर्व वेळ माझ्याकरितां दिला पाहिजे कारण लॉ क्लास खाजगी असल्यानें तो यशस्वी करण्याचें काम सर्वस्वी एकाच्या शिक्षकाच्या वर्तणुकीवर अवलंबून आहे

"या अटीबद्दल नीट मननपूर्वक केळकर यांनी विचार करावा असे त्याना सांगा मी जरा जास्त स्पष्टपणानें लिहिले आहे हें खरें पण माझ्या मागील अनुभवावरून तसें करणें अवश्य आहे असे मला वाटते पुढील आयुष्यांतील यश व भरभराट (prospects) ही सर्व त्यांची काम करण्याची शक्ति व कर्तृत्व यावर अवलंबून राहतात आणि कदाचित् इकडे आल्यावर त्याना पुण्यातच कायमच राहावें लागेल माझ्या दृष्टीने पाहिले तर मला असें वाटते कीं, माझें आयुष्य आता संपत आलें आहे, म्हणून सार्वजनिक आयुष्यात जो मला कधींहि सोडून जाणार नाहीं असा सहकारी मित्र व कार्यकर्ता मला मिळाल्यास हवा आहे या सव गोष्टींचा केळकर यांनी विचार करावा, व त्यांची तशी इच्छा असल्यास एप्रिलच्या १ ल्या तारखेस यांनीं इकडे निघून यावें"

ता १९ मार्च १८९६ पर्यंत, म्हणजे मी सातारा सोडून पुण्यास राहण्यास जाण्यास निघण्याच्या आदल्या दिवसापर्यंत, टिळकाकडे मला काम मिळण्यासंबंधानें मी माझ्या मंडळींना कांहीं कळविलें नव्हते परंतु त्या दिवशीं टिळकांची तातडीची तार येऊन मी निघण्याचें ठरविलें ता १६ रोजीं सकाळीं दहाचे सुमारास गोविंदराव रानडे याना टिळकांची खालीलप्रमाणें तार आली —

If terms accepted ask Kelkar start immediately Wire' त्याच मी पुण्यास निघण्याची तयारी केली आणि वडील बंधु नाना याना खालीलप्रमाणें पत्र लिहिलें —

बाळाचे सवेशा विज्ञापना विशेष

माझ्या आयुष्यक्रमात एक मोठें आशाप्रद असें परिवर्तन अगदीं अकस्मिन रीतीनें घडून येऊ पाहत आहे त्याचा प्रकार असा राजश्री नामदार बाळ गंगाधर टिळक याना त्याच्या वकिली परीक्षेचा वर्ग आणि 'मराठा' वर्तमानपत्र चालविण्याच्या कामात एक मदतनीस हवा अशी आवश्यकता त्याना अलीकडे भासू लागली रा गोविंदराव रानडे वकील याच्याशीं या विषयीं टिळकांचे सहज बोलणें झाले त्यात रानडे यानीं टिळकाना माझे नाव सुचविलें टिळकांहि "ठीक आहे केळकराना मी घेतो" असें म्हणाले त्याप्रमाणें मला विचारण्यात आले माझेहि लगेच होय म्हणणें त्यामुळे पहा कशी सधि

आपोआप चालून आली ! अशी कीं, टिळकाच्या लॉ-क्लासमधील शिक्षक आणि 'मराठ्या'चा सहसंपादक अशी सजोड जागा मला मिळणार ! लॉ-क्लासात दररोज दोन तास शिकवण्याचें काम पडेल. त्याकरिता मला दरमहा ७५ रु. पगार मिळेल. सध्यां 'मराठा' पत्रात दर आठवड्यास सुमारे ५ कॉलम इतका मजकूर लिहिण्याकरिता कदाचित् दरमहा २५ रु. पगार मिळेल, आणि पुढे मराठ्यात लिहिण्याचें सर्व काम एकट्या माझ्याकडेच येईल तेव्हा मात्र पगार ६० रुपये होईल. पण ही गोष्ट घडण्याला थोडा अवकाश आहे. वरील अटीप्रमाणे बोलणें चालणें करण्याकरिता गेल्या शनिवारीं मी पुण्यास जाऊन आलों. त्याकरिता टिळकांकडून मला मुद्दाम तेथें बोलावण्यांत आलें होतें. वर सांगितल्याप्रमाणे अटी ठरल्या. आज ता. १६ रोजीं सकाळीं प्रथम टिळकांनीं गोविंदराव रानड्यांना लिहिलेलें आदल्या दिवसाचें पत्र वाचावयास मिळालें, आणि तें माझें वाचून होतें न होतें तोंच टिळकांनीं गोविंदरावांना पाठवलेली तारहि मिळाली ! तेव्हा मी उद्या सकाळीं येथून निघून एकदम पुण्यास जातों. तात्पर्य, सध्यां असें निश्चित धरून चालावयाचें कीं मला दरमहिना १०० रुपये पगार मिळेल. आणि सर्व दिवसभर वाचावयाचें वाचन करणें आणि वर्तमानपत्राचें काम शिकणें या गोष्टी करावयाच्या. मला भीति वाटते ती इतकीच कीं माझ्या हातून टिळकांच्या लॉ-क्लासातील पुणेरी विद्यार्थ्यांचा शिक्षक या नात्याचें काम कसें काय पार पडेल ! येथील वकिलीच्या कामापेक्षा पुण्याचें एकंदर काम जरासें अधिक अवघडच खरें. पण अशी सोन्यासारखी संधि आयती चालून आल्यावर मी माघार कसा घेईन ? जगात नेहमीं असें घडतें कीं, जोपर्यंत काम मिळालें नाहीं तोंपर्यंत निष्कारण रीतीनें आत्मविश्वासाच्या घमेंडीत मनुष्य राहतो. त्याला वाटत असतें की, मी ऐंव करीन आणि त्यंव करीन. आणि काम अंगावर पडलें म्हणजे मग ऐनप्रसंगी त्याच्या आत्मविश्वासाचा फुगा फुटतो ! माझें याच्या उलट आहे. मिळेल तें काम घ्यावें करावें. उगीच आत्मविश्वासानें बसल्या जागीं उभारून जाऊं नये. काम करूं लागलें म्हणजे मग सहजच कळून येतें कीं, आपणाला खरोखर इतकेंच करता येतें. यापेक्षा अधिक करता येत नाहीं. मग यांत काय वाईट झालें ! जितकें आपणाला करता आलें तितकीच आपली पात्रता होती असें सरळ मनानें कबूल करावें

त्यांत काय निघडलें ! फुकट आत्मविश्राम घरूं नये, पण हातीं आलेलें कामहि टाकूं नये त्यांतून जें निघेल तें निघेल. मी पुण्यास कामावर दाखल झाल्यावर लगेच तुम्हाला पत्र लिहीन. आणि मग जें झालें किंवा मी केलें तें तुम्हाला कसें काय वाटतें हें तुम्हीहि मोकळ्या मनानें मला लिहा. वास्तविक तुमची संमति घ्याव याची ती योग्यवेळीं न घेतां, गोष्ट होऊन गेल्यावर तुम्हाला अभिप्राय विचारण्यांत काय अर्थ ! पण स्थिति खरीच अशी आहे कीं, पुण्यास काम मिळण्याची गोष्ट बोलण्यांत निघाली होती तरी प्रथम निजविषयीं खात्री किंवा खरी आशा वाटण्याइतकी ती शिजून राहिली नव्हती. पण आतां संधि मिळाली ती मात्र अशी आहे कीं, आगाऊ तुमची संमति न मिळवितांहि मी उडी घालून ती स्वीकारावी अशी स्पष्ट करून लेखी कळविण्याचें पत्र टिळकांचें १५ मार्चचें. आणि तातडीनें या म्हणून बोलावणारी तार १६ मार्चची ! यावरून तुम्हाला दिसून येईल कीं तुमची आगाऊ संमति मिळविण्याला खरोखर अवसरच नव्हता."

मी जो कदाचित् जन्मभर सातारकर राहावयाचा, तो अशा अगदीं अकल्पित रीतीनें पुणेकर झालों !

उमेदवारीचें दीड वर्ष

सन १८९६ च्या मार्च १७ तारखेला मी पुण्यास आलों. प्रथम टिळकांनीं मला आपल्याच घरीं राहवून घेतलें. त्या वेळीं विंचूरकरांचा सर्व वाडा त्यांच्याच स्वाधीन होता. ते स्वतः वाड्याच्या पूर्वअंगच्या बंगलीवजा घरांत राहात. पश्चिमेकडील दुमजली इमारतींत खालीं एक 'लॉ क्लास' आणि वर माडींत दुसरा 'क्लास' असे. खालच्या क्लासांत मी शिकवीं, वरच्या क्लासांत ते शिकवीत. दक्षिणेकडे अशीच एक दुमजली इमारत होती. दुमजल्याच्या माडींत पूर्वअंगची खोली मला राहावयास दिलेली असून, त्यालगत बाहेरच्या मोठ्या दालनांत दोन लांबट टेबलें आणि चार बाकें मांडलेलीं होतीं. या टेबलावर केसरीकडे येणारी वर्तमानपत्रें व एकादें दुसरें मासिक ही येऊन पडत. स्वतः टिळकांना वाचावयास लागतील तेव्हां ते तीं तिकडे नेत. त्यांनें केसरी-मराठ्याचें लिहिणेंहि बंगलीच्या माडींत चाले. वर्तमानपत्रांचें काम झालें म्हणजे तीं परत मजकडे येत, आणि मी तीं आपल्या हातानें घड्या वगैरे घालून वर दगड ठेवून सांभाळीत असें ! मुख्य पत्रें 'मुंबई टाइम्स', 'गॅझेट', साताहिक " हिंदु ' व ' अमृत बझार पत्रिका '.

जेवणखाण टिळकांच्याच घरीं होत असल्यामुळें माझा सर्व दिवस वाड्यांतच जाई. मला त्या वेळीं कोणी स्नेहीसोबती नव्हते; व माझें कामच मला पुरत असे. मी विंचूरकरांच्या वाड्यांत राहण्यास आल्यानंतर पहिल्या आठपंधरा दिवसांतच टिळकांचा तिसरा मुलगा श्रीधर उर्फ बापू हा जन्मला. थोरला मुलगा विश्वनाथ हा सुंज झालेला व इंग्रजी शाळेंत जाणारा होता. त्यानें एकदां कोठूनसें बॅडमिंटनच्या खेळाचें सामान पैदा केलें व खालच्या अंगणांत जाळें लावलें. आणि त्याला खेळावयाला मी सहजच जोडीदार सापडलों. परंतु टिळकांना मुलानें बॅडमिंटन खेळावें हें पसंत नव्हतें. ते त्याला म्हणत "तूं माझ्यासारखा तालमींत जाऊन मेहनत कर. बॅडमिंटनचा खेळ बायकांनीं खेळावा." लगेच चारदोन दिवसांत जाळें सोडून खांब उपटून टाकण्यास त्यांनीं गड्यास सांगितलें. स्वतः टिळक कोणताहि व्यायाम करीत नसत. कामकाजानिमित्त बाहेर लोकांकडे जाणें येणें यांतच त्यांचा व्यायाम होई. तेवढा त्यांना पुरे. रिकामपणाची त्यांची करमणूक म्हटली म्हणजे बंगलीच्या गॅलरींत ईझिचेअर टाकून सुपारी फोडून खात बसावें,

आणि समोर ठेवलेल्या एका खुर्चीवर आल्यागेल्या स्नेह्यासोबत्याला बसवून खूप गप्पा माराव्या.

ह्या गप्पांतून कित्येक वेळां वादहि निर्माण होत आणि तसें झालें म्हणजे टिळक इतक्या चढ्या आवाजानें बोलूं लागत कीं, ते बोलणें अंगणाच्या दुसऱ्या टोकाला विंबहुना बाहेर रस्त्याशीं ऐकूं जाई. मोठ्यानें बोलण्याच्या सवयीवरून टिळकांच्या एका स्नेह्यानें एकदा एक गमतीची कोटी केलेली आठवते. चारदोन मित्रमंडळी जमली होती आणि राजकारणातील पुढाऱ्यांचे स्वभाववर्णन सुरू होतें. स्वभाववर्णनाबरोबर एकानें रूपवर्णनालाहि आरंभ केला दुसऱ्यानें प्रतिभा चालवून असें म्हटलें कीं, "या राजकीय पुढाऱ्यांतून एक नाटक मंडळीहि निर्माण होऊं शकेल." मग कोणाला कोणता पार्ट द्यावा किंवा देता येईल याची योजना सुरू झाली

फिरोजशहा मेथा यांच्याकडे व श्रीधर विठ्ठल दाते यांच्याकडे राजाचा पार्ट देण्यात आला गोपाळराव गोखल्यांना देवपार्टी ठरविण्यांत आलें. पण दुसऱ्यानें सुचविलें कीं, त्यांच्या वारीक मिशा काढल्यास सौंदर्यामुळें त्यांना स्त्रीपार्टहि शोभेल. गोपाळराव जोशी हे महा मिस्किल थट्टेराज. वेष बावळा पण अंगीं नाना कळा असे होते. ते विनोदमूर्ति यामुळे त्यांना विदूषकाची भूमिका देण्यात आली. दत्तोपंत वेहेरे हे भटजी अण्णासाहेब पटवर्धन हे ऋषि ठरले. विचाऱ्या हर्डीकरांना त्यांच्या वेषामुळें चपराशी जागूद यांचें काम देण्यांत आलें. बापुकाका जोशी पडदे ओढण्याशिवाय दुसरें काम पतकरीनात. पण टिळकांचें नाव कोणी घेईना. कदाचित् नाटक हा विषय टिळकांना नावडता म्हणून असो, किंवा 'प्रेझेंट कंपनी एक्सेप्टेड' या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें दाक्षिण्य सांभाळावें म्हणून असो, किंवा टिळकांचा उपमर्द न व्हावा म्हणून असो, त्यांना कोणताच पार्ट देण्याचं कोणी बोलेना. पण वासुदेवराव जोशी हे टिळकांच्या अगदीं रोजीमेळींतले. त्यांना टिळकाजवळ दहा खून माफ असत. तेव्हां त्यांनीं घरसावून विचारलें, "अरे, पण बळवंतरावांना पार्ट कोणता देणार? त्यांना वगळून कसें चालेल? ते तर मोठे राजकीय पुढारी!" तेव्हां हर्डीकरांना कोटी सुचून ते म्हणाले, "त्यांना नाटकांत घेण्याची सोय नाहीं कारण ते इतक्या मोठ्यानें बोलतात कीं, लोक तिकिट विकत न घेता नाटकगृहाबाहेर उभे राहूनच टिळकाचें भाषण ऐकतील मग काय करावें!"

टिळक या वेळीं मध्यम वयाचे. यामुळें त्याच्यापुढें समवयस्क मित्रमंडळींना मोकळ्या मनानें बोलण्यास संकोच वाटत नसे. ते पुढें कीर्तिवान झाले व बहुमानाला चढले, तेव्हां त्या गोष्टीचें दडपण मनावर पडून याच मंडळींनीं सलगीची भाषा सोडली व अदबी स्वीकारली. पण या पूर्ववयात ते बंधन नव्हतें उलट स्वतः टिळकहि खेळीमेळीच्या बोलण्यात आपला यथोचित भाग घेत. अशा संवादात एकादा कोणी ग्राम्य शब्द बोलून गेला तरी पातक घडलें असें म्हणून कपाळाला आठ्या घालण्याइतका सोवळेपणा कोणीहि अंगीं आणीत नसे. याच्या उलट प्रकार मी गोपाळराव गोखले याचा पाहिला त्याच्यापुढें ग्राम्य शब्द उच्चारण्याची कोणाचीहि छाती नव्हती कारण काहीं प्रतिकूल स्पर्श झाल्याबरोबर एका जातीची गोम लगेच वेटोळें घालते त्याप्रमाणें ग्राम्य शब्द ऐकल्याबरोबर गोखल्याचा चेहरा गंभीर होई, त्याच्या कपाळाला आठ्या पडत, व ते अधोमुख होत याचा अर्थ बोलणाराला लाज नसली तरी ऐकणाराला ती असावी! टिळक स्वतः ग्राम्य शब्द कधीं उच्चारीत नसत पण वेद्देऱ्यासारखा त्यांचा एकादा स्नेही त्यांच्या सत्त्वाचा अंत पाही भिंगारकर-बोवाहि यातच जमा. मला वाटतें नवीन शिकलेली पिढी जुन्या सनातनी पिढी-पेक्षा अधिक सद्गुणी नसली तरी तिच्या भाषेंत स्त्रिया आचरणात ग्राम्यपणा कमी असतो टिळकांच्या परिवारात सनातनी लोकांचा भरणा काहीसा असे आणि रस्तोपंत वेद्देऱ्यांनीं तर एकदा सनातनी धर्माचाराचा हक्क बजावण्याच्या हट्टानें विंचूरकराच्या वाड्यात चार मंडळी बरोबर घेऊन येऊन हलक्या आवाजानें पण शिमगा गाजविला!

असो. टिळक हे तेव्हांहि कधींच रिकामे आढळत नसत. लोकांची ये जा घरीं सारखी सुरू असावयाची. आणि ही उपाधि टिळकानाहि इतकी आवडे की, ते एखाद्या कामात गुतले असले तरी अनाहूत येऊन बोलून वेळ घेईल त्याला नंबर पहिला आणि स्वत च्या कामाला नंबर दुसरा! रात्रीं लोकच येण्याचें बंद झालें म्हणजे ते आपलें काम घेऊन बसत. मग कोणाचा अर्ज लिहून द्यावयाचा असो, मुंबई टाईम्सला पत्र धाडावयाचें असो, स्त्रिया केसरी-मराठ्याचें आर्टिकल लिहावयाचें असो त्यांचा लेखक पेंगू लागला तरी स्वतः टिळकाला जांभई यावयाची नाहीं तोंडानें सुपारी खात, व विचाराला चालन देण्याकरितां ईडिवेअरच्या उजव्या बाव खडीवर तळहाताचे ठोके देत, मजकूर सांगण्याचा त्यांचा सपाटा सुरू असावयाचा.

रात्रीं अपरात्रीं त्याच्याकडे आर्यभूषण छापखान्यातून पाडोवा ब्राम्हण गठी प्रुफें घेऊन आला म्हणजे तो तीं टेबलावर ठेवून देई. आणि कंदील हातात घेऊन एकाद्या कोपऱ्यात बसून भिंतीला टेकून चागली झोंप घेई. त्याला माहीत असे कीं, एक चांगली डुलकी घेण्याइतका वेळ टिळक प्रुफें वाचून परत करण्याला लावणार. टिळकाचा हा चरित्रक्रम येथें प्रथमच ओघाने आला म्हणून सांगितला खरा, पण तो अखेरपर्यंत अव्याहत चालू होता असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. पुढें घरचा छापखाना झाला तेव्हा तर सत्तेप्रमाणें सोयहि झाली. त्यांच्या सगतीत येणारे उपसपादक, कारकुन, कंपोझिटर यांना दम्बून जागरण घडावयाचे मात्र टिळक एकदा मजकूर सांगूं लागले किंवा प्रुफें वाचू लागले म्हणजे सरसर आवरीत.

पुण्यास मी बिऱ्हाड करीपर्यंत विंचुरकराच्या वाड्यातच राहत असे. पण पहिल्या दोन आठवड्यानंतर वासुदेवराव जोशी हे आग्रह करून मला आपल्या घरीं जेवावयास घेऊन जाऊं लागले. टिळकाचा सहकारी म्हटला म्हणजे त्याच्यावर वासुकाका लोभ करावयाचे. माझ्याप्रमाणें इतरहि कांहीं मडळी त्यांच्या घरीं कांहीं कांहीं दिवस जेवावयास जात. वासुदेवरावांची बहिण ताई ही मोठी कष्टाळू व आगयवादी असे. आणि जेवताना कोकणस्थाच्या घरचे पदार्थ कसे, देशस्थांच्या घरचे पदार्थ कसे याची चर्चा चाले.

पुढ पावसाळ्यांत मी प्रथम बिऱ्हाड केलें तें सदाशिव पेठ रस्त्यावर, हौदा जवळ आगाशे यांच्या वाड्यात. दरखर्णी भाड सदा आणेच होते. पण जागा मिळाली मी माडीवरची, आणि घर नळ घेतलेला नाहीं म्हणून विहिरीचें पाणी जिन्यावरून न्याव लागे. पण विहिरीला पाणी भरपूर आणि जागा बरी यामुळें मिरजेची आम्पण वधीं शार्ग नाहीं. या वाड्यांत असतांनाच वडील बधु नारायण राव याची बदली पुणें हायस्कुलांत झाली.

बिऱ्हाड करण्यापूर्वी कांहीं दिवस मी वासुकाका जोशांचा पाहुणचार सोडून देऊन विसुभाऊ साळवेकर याच्या सरदारगृहात जेवावयास जात होतो. साळवेकर यानीं १८९५ त प्रथम अनाची माणकेश्वराच्या वाड्यांत, म्हणजे हल्लीं किर्लोस्कर नाटकगृह ज्या जागेत आहे त्या जुन्या वाड्यात सरदारगृह सुरू केलें होतें.

परंतु मी पुण्यास आलो तेव्हां आधींच ते त्यांनीं बुधवार चौकांतील ढमढेरे यांच्या वाड्याच्या उत्तराभिमुख माडींत आणलें होतें यांत जेवणाप्रमाणें राहण्याचीहि जागा केली होती तींत इतिहासाचार्य राजवाडे, शिवरामपंत परांजपे, गाधी वकील व प्रो भानू इत्यादि कांहीं निवडक मंडळी मधून मधून असत पुण्यांतील कोणत्याहि भोजनगृहापेक्षा या सरदारगृहांतील जेवणाची व्यवस्था अधिक चांगली होती पण तिचा फायदा घेणारे लोक असावे तसे व तितके न मिळाल्यानें साळवेकरांनीं प्लेगमध्यें हें सरदारगृह मोडलें व ते मुंबईस तीच कल्पना घेऊन गेले तेथें मात्र या त्यांच्या कल्पनेला फळ आलें, आणि गेल्या पस्तीस वर्षांत मुंबई सरदारगृहाचा उत्कर्ष कसा होत गेला हें प्रसिद्धच आहे पुण्याच्या सरदारगृहांत असतांना शिवरामपंत परांजपे व राजवाडे यांनीं मिळून भाषांतरास वाहिलेलें एक मासिक पुस्तक सुरू केलें त्याचा हेतु इंग्रजींतील निरनिराळ्या देशांचे इतिहास राष्ट्रीय दृष्टीनें मराठी वाचकांपुढें मांडावे असा होता

घर हें संसाराचें पहिलें अधिष्ठान म्हणून माझ्या पुण्यांतील घरवस्तीची हकीकत एकदम एकत्रच सांगून टाकतो सदाशिव पेठेंतच बहुतेक माझी आजपर्यंतची सर्व वस्ती झाली. 'सदाशिव पेठी संस्कृति' असें निंदाव्यंजक नांव जिला डॉ केतकर यांनीं दिलें त्या संस्कृतीचा दोष जडलेला एक कायमचा अपराधी मी आहे पुण्यांतील सर्व पेठांत मला सदाशिव पेठच अधिक आवडते तिची मांडणी करणारानें टाऊन प्लॅनिंग पद्धतीनें एकाद्या सोंगाड्याच्या नव्हे पण बुद्धिबळाच्या पटासारखी केली आहे आणि स्वतंत्र नांवच पडावें अशी तिची संस्कृति आहे खरीच !

आगाशे यांच्या वाड्यानंतर मी जवळच नातू यांच्या छोट्या घरांत व नंतर रहाळकरांच्या घरीं राहत असें. या बाजूस असतांना उन्हाळ्यामध्यें सदाशिवपेठेच्या हौदावर उघड्या अंगानें जाऊन पांच-पंचवीस बादल्या घेऊन स्नान करी केव्हां केव्हां हातानें कपडेहि धुतले आहेत हौदासारख्या जागेवर गेलें असतां पाण्यांत रमण्या-खेळण्याचें तें एक चांगलें निमित्त होतें

मध्यंतरीं कांहीं दिवस मी बळवंतराव परांजपे यांच्या नव्या बांधलेल्या वाड्यांत राहत होतों प्रथम मी तळमजल्यावर व माडीवर प्रो जिनसीवाले असे राहत असूं. मागच्या बाजूस प्रो गोविंदराव भाटे व प्रो हरिभाऊ लिमये हे

राहत भाटे हे एम्. ए. झाले होते, हरिभाऊ व्हावयाचे होते. म्हणून त्यांच्या-बरोबर इतिहास व अर्थशास्त्र यांची पुस्तकें मी केव्हां केव्हां वाचीत असे भाटे व लिमये हे नेमस्त पक्षाचे आणि मी केसरी पक्षाचा असे होतों तरी पण त्यांचा आमचा स्नेह व घरोबा चांगला होता, व पुढें तो सर्वकाळ टिकला. माडीवर जिनसीवाले राहत त्यांचें मात्र भय वाटे ते दिसण्यात उग्र, तसेच स्वभावानेंहि तापट असत यामुळें काय बोललें काय केलें म्हणजे त्यांचे बिघडेल हें कळणें कठिण केसरीच्या संबंधामुळें ते माझें कौतुक करीत. विशेषतः मराठीपेक्षांहि इंग्रजीचा व्यासंग त्यांचा अधिक आवडीचा आणि मी मुख्यतः मराठ्यातच लिही मी शक्य तितकें चांगलें सजवून लिहिण्याचे श्रम करी ते जिनसीवाले दर रविवारी मराठा पत्रांतून वाचीत यामुळें त्यांचा मजविषयीं अनुकूल ग्रह झाला होता.

माडीवर ग्रंथांनी समृद्ध अशीं त्यांचीं कपाटें लावून ठेवलेलीं होतीं. त्यांच्या लोभानें मी मधून मधून वर जाई परंतु पाहावें तें प्रत्येक कपाट कुलुपबंद. आणि कांहीं कपाटांना लाकडी दारें यामुळें आंतील ग्रंथांचें दर्शनहि होणें नाहीं. बरें किल्ल्या मागून घ्याव्या तरी संकोच वाटे. यामुळें जिनसीवाले हे स्वतः जरि एखादें कपाट उघडून वाचीत बसले असले म्हणजे मग गोड बोलून मी कांहीं पुस्तकें चाळी जिनसीवाले यांचें ग्रंथप्रेम इतकें कीं, ते म्हणत, " मी कधीं चोरी केली तर ग्रंथांचीच करीन " दुसऱ्याची चोरी करण्याइतकें ज्यांचें ग्रंथावर प्रेम तो स्वतःच्या ग्रंथांना किती जपत असेल हें दिसतच आहे तात्पर्य, त्यांजकडून एखादें पुस्तक मी मागून घेतलेंच तर तें मी नीट सांभाळून, घाण न करता, त्यावर खुण न करता, त्यांचें त्यांना शक्य तितकें लवकर परत करीत असे जिनसीवाले यांना कुटुंब वस कांहींच नव्हतें फक्त एक हातदुसरा दिसण्यात अमंगळ असा त्यांचा आचारी असे त्याच्यावर ते कडाडले म्हणजे खालीं आम्हाला ऐकू येई इतका गृहस्थ तामसी

जिनसीवाले यांच्यासंबंधी मला दोन प्रसंग आठवतात ते देण्यासारखे आहेत. माझे थोरले बंधु नाना यांना सातान्याहून आगगाडीतून येताना एक ब्रिटिश सोजीर भेटला. तो सुस्वभावी होता दोघांचे चार तास गप्पा मारण्यांत गेले सोजीराजवळ कुत्र्याची दोन लहान पिलें होतीं प्रवास संपताना त्याला काय वाटलें कुणाला ठाऊक ! तो म्हणाला, ' मि. केळकर या जोडीतलें एक पिलूं तुम्ही घेऊन

जा म्हणजे माझी आठवण तुम्हाला राहील.' अगदीं आग्रहच त्यानें केला. सोजीर सज्जन भेटणें दुर्मीळ. यामुळेंच त्याचें स्मरण राहण्यासारखें होतें. शिवाय आम्हाला घरीं कुत्रीं पाळण्याचा शोक नव्हता. तथापि बधूंना भीड मोडवेना म्हणून तें कुत्र्याचें पिल्लू त्यांनीं घरीं आणलें. त्याची निगा आम्ही ठेवूं लागलों. कारण कुत्र्याची जात खेळकर असते यामुळें तो एक सहजच रिकाम्या करमणुकीचा विषय झाला. एक दिवस कुत्र्यानें अंग मळविलें, आणि आतां तें बैठकी घाण करणार असें पाहून मी त्याला मागच्या अंगणांत नेऊन बांधलें, आणि घरीं गडी नसल्यामुळें जवळच्या विहिरीचें पाणी काढून मी त्याचें अंग चोळून धुऊं लागलों. कर्मधर्मसंयोगानें जिनसीवालेसाहेबांची स्वारी त्याचवेळीं आली. त्यांना माझा हा उद्योग पाहून अगदीं वाईट वाटलें. आणि ते किंचित् रागाच्या स्वरानें म्हणाले, "नरसोपंत हें तुम्ही काय चालविलें आहे ! या कुत्र्याचें कौतुक तुम्ही करतां, पण देवावर कधीं पाणी घातलें आहेत काय ! हे तुम्ही असले तरुण नव्या पिढीचे लोक ! कुत्रें धुण्यांत तुम्ही इतका वेळ खर्च केलात तो देव धुण्यांत केला असतात तर थोडें पुण्य तरी पदरांत पडलें असतें." जिनसीवाल्यांच्या जागीं दुसरा एकादा विनोदप्रिय टीकाकार असता तर "सर्वांतर्यामी एकच ब्रह्म व परमेश्वर आहे" असें म्हणून मी टीका खेळकरपणानें परतविली असती. शिवाय जिनसीवाल्यांच्या प्रश्नाला एक उत्तर मजजवळ देतां येण्यासारखें होतें. तें असें कीं, मी प्रीव्हियस परीक्षा देई-पर्यंत घरीं देवपूजा करीत असे व गुरुचरित्रहि वाचीत असे. पण जिनसीवाल्यांनीं मला खिडीन बरोबर गाठलें होतें हे एक. शिवाय त्यांच्याशीं विनोद म्हणून करण्याची सोय नव्हती. कारण ते त्यानें अधिकच रागावून शिव्याहि देण्याला कमी करावयाचे नाहींत. म्हणून मी नुसतें हंसून चूक पदरांत घेतल्यासारखें करून भागविलें. पण त्या झाल्या गोष्टीचा धडा घेतला. भरीत भर म्हणून कुत्र्यानें आमची वेब्स्टरची वीस रुपयांची बांधीव डिक्शनरी पुठ्यावरील कातड्याच्या प्रेमानें कुरतडून टाकली. उलेच तीं कुत्र्याची ब्याद देणारा जो पहिला स्नेही भेटला त्याला आम्ही देऊन टाकली. इतक्यांत स्नान झाल्यावर मी देवघरांत बसून देवावर गंध फूल वाहतों, तेव्हां मधून मधून जिनसिवाले यांनीं घेतलेल्या या माझ्या हजेरीची आठवण होते न होतेहि येते.

त्यांची दुसरी आठवण अधिक गंभीर स्वरूपाची आहे. वरील गोष्टीनंतर सुमारे पांच वर्षांनीं सार्वजनिक सभेंतील एका व्याख्यानाला मी अध्यक्ष होतों. मी

खुर्चीवर बसल्यावर मागाहून जिनसीवाले येऊन श्रोत्यांत बसले. मुख्य व्याख्यात्यांच्या भाषणानंतर जिनसीवाले उपवक्ते म्हणून बोलावयास उठले. ते व्याख्यानाचे फार शोकिन्. स्वत: देत पण दुसऱ्यांचेहि ऐकावयास येत. आणि ते हजर असले म्हणजे बहुधा उपवक्ते म्हणून बोलावयास उठावयाचेच. पण त्यांच्यामध्ये एक मोठा दोष होता. तो लांबटपणाचा. स्वतः ते व्याख्याते असले म्हणजे अडीच-तीन तासहि बोलत. पण मग त्या दिवशीचा तोच कार्यक्रम असे समजून कोणी उपवक्ते उठत नसत. आणि अध्यक्षहि नुसते आभार मानून संपवीत. पण खरी अडचण जिनसीवाले उपवक्ते म्हणून उभे राहिले म्हणजे होई. कारण त्यांचें बोलणें तासतास दीडदीड तास चाले यामुळें अध्यक्ष चुळबुळ करीत. जिनसीवाले व्याख्यात्यावर टीका करीत तिला उत्तर देण्याला वेळ मिळाला नाही तर व्याख्याते आपणाला अन्याय झाला म्हणून तक्रार करीत. स्वतः ते वक्ते असले म्हणजे तर असा प्रकार होई कीं, जेवणाची वेळ झाली म्हणजे काही श्रोते घरी जाऊन जेऊनहि परत व्याख्यानाला येत !

असो. वर जो प्रसंग सांगितला तो एका व्याख्यानमालेचा होता. शिवा नियमच असा होता कीं, बरोबर सहा वाजता व्याख्यानाला सुरवात करावयाची व बरोबर आठाच्या ठोक्याला सभा संपवावयाची यामुळें सर्व समंजस वक्ते उपवक्ते व अध्यक्ष तो नियम आनंदानें पाळीत पण जिनसीवाले हे स्वतःला कोणत्याच नियमांचें बंधन मानणारे नव्हते त्यांची लहर सांभाळावयाची तर नियमभंग होणार. आणि नियमाची अमलबजावणी करावी तर जिनसीवाल्यांचा अपमान होणार ! मी तरी त्या दिवशीं या कात्रींत चागलाच सापडलों. पावणेआठ वाजले तरी जिनसीवाल्यांचें निम्मे मुद्देहि सपले नव्हते ! तेव्हां मनाचा धडा करून मी टेबलावरची घंटा एकदा हलकेच वाजविली. त्यांनीं ती ऐकल्या न ऐकल्या सारखें करून भाषण जोरांत पुढें चालविलें. पाच मिनिटांनीं मी पुन्हा घंटा जरा जोरानें वाजविली तेव्हां त्यांनीं रागानें मजकडे पाहिलें, पण भाषण सुरूच ठेवलें. शेवटीं आठाच्या ठोक्याला मी तिसऱ्यांदा घंटा वाजविली तेव्हां ते रागानें उसळून म्हणाले "मला बोलूं न देण्याचा अध्यक्षाचा निश्चय दिसतो." पण मी उठून उभा राहिलों व म्हणालो "मी अध्यक्ष उभा आहे आपण खालीं बसा. आपली टीका अन्यायाची आहे. आपणापुढें मी मुलासारखा किंवा नातवासारखाहि शोभेन. पण या वेळीं मी अध्यक्ष आहे हें आपणहि विसरूं नका. आपल्या बोलण्यानें

मला मिळू लागला. कृष्णाजीपंतांनी मात्र जाण्यापूर्वी एक अव्यापारेषु व्यापार केला. तो असा. त्याना टिळकांनी न विचारता त्यांनी होऊन टिळकांना लिहून कळविलें कीं, "इंग्रजी भाषेच्या दृष्टीनें तुम्ही नरसोपंताची निवड केली ती चांगली नाहीं." हें पत्र मला पहावयास मिळाले आणि टिळकांना मी त्याबद्दल लिहिलें. तेव्हां टिळकांनीं मला उलट लिहिलें कीं, "तुम्ही तें कांहीं मनांत आणूं नका. कृष्णाजी-पंतांना मी पुरे ओळखतों इतकें कीं, त्यांच्या लिहिण्यानें मी भलती गोष्ट कधीं करीन हें शक्यच नाहीं." कृष्णाजीपंत मुंबईस जाऊन वकील झाले. त्यांची वकिलीहि चांगली चालली पण त्यांच्या इंग्रजी ज्ञानाचा प्रकाश कोठें फारसा पडला नाहीं उलट मी सतत वीस वर्षे मराठ्याच्या संपादकाचें काम केलें व थोडेबहुत नांवहि मिळविलें. कृष्णाजीपंतांनीं एकाहि सार्वजनिक कामांत कधीं इंग्रजी काडी तिकडे केली नाहीं, व टिळकांना पुढें पंचवीस वर्षांत एक दोनदांहि ते भेटले नसतील!

या बाबतींत मी टिळकांना लिहिलेलें पत्र, व त्याचें त्यांनीं मला सिंहगडा-वरून पाठविलेलें उत्तर, हीं दोन्ही या खालीं देत आहे. यावरून तो काय प्रकार होता हें कळून येईल

माझें पत्र—

माझा असा ठराव होता कीं, कांहीं काळ मराठ्याचें काम तुम्ही मला न दिलेत तरी पुढे मागें मी ते खात्रीनें अंगावर घ्यावें. किंबहुना तुम्ही ही जबाबदारी हक्कानें माझ्या अंगावर टाकावी व मीहि ती हक्कानें व आनंदानें मान्य करावी, अशी स्थिति होती. मध्यंतरी या कामाकरितां माझ्याबरोबर सहकारी म्हणून तुम्ही एक दुसराच इसम नेमला. आक्टोबर अखेर के. एन्. केळकर यांना रजा द्यावी व माझ्या एकट्यावर तुम्ही काम सोंपवावें असाच तुमचा उद्देश होता व तशी सूचनाहि मला देण्यात आली होती. त्याप्रमाणें मराठा मला एकट्यास लिहावयास सांपडेल या आशेनें मी मोठ्या आनंदांत होतों. पण तुमच्या धोरणांत बदल होत असल्याचें पाहून मनात अतिशय आश्चर्य वाटतें. मराठ्याचें काम आजपर्यंत मी कांहींहि पगार न घेतां केलें आहे, व के. एन्. केळकर यांच्या व माझ्या भागीदारींत मला निष्कारण अपमान व अन्याय सहन करावे लागले आहेत. तुम्ही लक्ष घालावयाचें म्हटलें असतें तर या गोष्टीला खात्रीनें आळा बसला असता अशा रीतीनें तुमच्याहि दृष्टीनें पाहिलें तर माझी बाजू सर्वस्वी न्याय्य व रीतीची असताना, तुम्ही आपल्या मनाचा निश्चय न करतां मागेंपुढे कां पहावें हें मला समजत नाहीं. मी सर्व काम करावयास तयार असताना केवळ ते दुसरे केळकर जात नाहींत व राहतात ही गोष्ट माझ्या मार्गांत कां यावी ! यामुळें विनाकारण माझी अडचणीची स्थिति झाली आहे व याचा तुम्ही काय तो निकाल करावा एवढीच विनंती आहे "

टिळकांचें उत्तर—

" कोणतीहि एक बाजू ऐकून माझ्या मनांत तुमच्याबद्दल गैरसमज उत्पन्न होईल अशी तुम्ही मनात शंका बाळगण्यानें कारण नाहीं. मी कोणाबद्दलच मत देऊं इच्छित नाहीं. तथापि इतकेच सांगतों कीं, के. एन्. केळकर यांना मी पुरें जाणतो. ते तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत गैरसमज उत्पन्न करूं शकत नाहींत.

" तुम्ही मराठा लिहिण्याचें काम आहे असेंच चालवावें पुढला केसरी लिहिल्यावर मी सिंहगडावर जाईन व दर शनवारीं खालीं येऊं शकेन. म्हणून केवळ देखरेखीच्या कामाखेरीज मला जास्त कांहीं करतां यावयाचें नाहीं. वासुदेवराव जोशी यांना तुमच्याकरितां एक भाड्याचें घर पहावयास सांगितलें आहे. सोयीस्कर जागा न मिळाल्यास तूर्त कांहीं दिवस तुम्ही, विंचूरकराच्या वाड्यांत रहावयास या.

"मर जमा वसकड यांच्या उपादूर तुमचे मत बरोबर आहे. त्यांना सेग सोडून गावबायांना अथवाप्रान्तामध्ये कोणताही आधार सापडत असे वाटत नाही व त्यांची जरूरीहि नाहीं

मी पुण्यास आलो तेव्हां टिळकांच्या घरची सर व्यवस्था प्रथम त्यांचे नाव गंगाधरपंत विद्वांस हे पाहात. परराष्ट्रांच्या देण्याघेण्यासंबंधाची सब व्यवस्था टिळकांचे परम स्नेही वासुदेवराव जोशी चित्रशाळेचे मालक यांच्याकडून होई. चित्रशाळा व विंचूरकरांचा वाडा हा अगदीं नजीक असल्यामुळे, वासुकाकांना जाण्या एक पाय नेहमींच असे उघड्या अंगानं यावयाचं येत. टिळकांना स्वतः पैसा पदरीं पैसे ठेवून आपल्या हातानं खर्चाचा दप हिशेब मांडणे या गोष्टीचा मनापासून कंटाळा याच्या शिवाय केसरी विकत घेण्यासाठीं गावाहून काहीं रकम टिळकांनी वासुकाकांच्या याकडून घेत असावि शिवायचा होता. यामुळे आर्यभूषण छापखान्याकडून किंवा इतर कोठून टिळकांचे पैसे येतील ते चित्रशाळेंत भरावयाचे, आणि खर्चाकरितां लागतील ते पैसे चित्रशाळेकडून आणावयाचे असा व्यवहार सुरू होता. पण वासुकाकांचा स्वभाव मितव्ययी आणि टिळकांचा खर्चिक, यामुळे चित्रशाळेत जाऊन पैसे मागून आणणाऱ्या गंगाधरपंतांना मोठी पंचाईत होई.

घरात मामांना खर्चास लागले तर दर तेव्हां मिळावयाचे नाहीं. मग सुरू टिळकांकडून खास निरोप न्यावयाचा तेव्हां रकम मिळावयाची. जशा आपण मितव्ययाची सवय दुसऱ्यांवरहि गाद पाहात यामुळें थोडा त्रास होई. एकदा टिळक नामनाथी, व वासुकाका हे वाडेस प्रवासास गेले असता सामान हमाराकडून न्याव कीं स्वतः न्यावें त्यांनी, यावरून त्यांच्यात बराच हमरातुमरी झाल्याची गोष्ट स्वतः टिळकांनीच, एकदां वासुकाकांसमक्ष, घटेन सांगितलेली आठवते. पण मला स्वतःला याविषयीं एक अनुभव आला त्यावरून गंगाधरपंत विद्वांस यांना घरखर्चास मिळावण किती त्रिकराचे दाद असेल याची कल्पना यदृच्छे माझा अनुभव असा माझ्या पगाराचा महिना उलटून गेल्यावर एक दिवस मी व माझे वडील बंधु चित्रशाळेकडे जात असता दहापांच रुपयांचे जिन्नस खरेदी करण्याची आम्हांस इच्छा. पगार व्हावयाचाच होता म्हणून मी वासुकाकांना म्हणालो, "काका पगार द्या की!" वासुकाका तिथल्या अहो पगार शंभर रुपये घेण्याचा होता. मा रकम आगाऊ मागत नव्हतो पण वासुका-

१८९६ सालीं पुण्यास आल्यावर प्रथमच घेतलेलें
केळकरांचें छायाचित्र.

(पृ २०८)

राव आपले पुतणे शकरराव जोशी याजकडे वळून म्हणाले "अरे शकर, केळकराना पाच रुपये खर्चाला दे बरें!" आम्ही दोघे थंडगारच झालो. आणि ते रुपये न घेता तसेच गेलो. पण दुसरेच दिवशीं मी गगाधरपतानां ही हकीकत सागून म्हणालो "सपादकाला व लॉ लेक्चररला पगार देण्याची ही कुठली रीत? मी काय चित्रशाळेच्या कारखान्यातला मजूर म्हणून 'खर्चाला' अगावर पाच रुपये फेकावे!" तेव्हा ते म्हणाले "अहो आम्हालाहि असाच त्रास होतो. पण करणार काय? असो यापुढे तुम्ही चित्रशाळेत अशा कामाकरिता जाऊच नका मला पगाराची नक्की तारीख ठरविता येणार नाहीं, पण यापुढे माझा मीच वाटेल ते करून तुमचा पगार एकरकमी पोंचता करीत जाईन म्हणजे झालें"

१८९६ साली एप्रिल महिन्यात वडील बधू नाना याची नेमणूक पुणे हायस्कूलात झाली, व लगेच मोरचे युवराज पुणे हायस्कूलात शिकत होते त्याजकडे खाजगी शिक्षक म्हणून त्याना घेण्यात आले त्या मे महिन्यात युवराजाबरोबर नाना महाबळेश्वरास गेले त्याच्या निमत्रणावरून मीहि दोन दिवस गेलों. नाना तापानें आजारी झाले म्हणून मला महाबळेश्वरास अधिक राहता आलें नाहीं. तथापि श्री बाळासाहेबाचा माझ्याशीं ऋणानुबंध जडला तो आज ४२ वर्षे अबाधित आहे. महाबळेश्वरास असता युवराजाचे वडील, थोरले पतसचीव, याचा सुप्रसिद्ध काटेकोरपणा म्हणा कृपणपणा याचा थोडा अनुभव आला युवराजाना तेव्हा तनखा असा तोडून दिलेला नव्हता दरबारचा एक कामगार युवराजाबरोबर असे तो पैसा पैवार खर्च टिपून ठेवीच. पण त्यातींत खाशाखर्चाकरिता पाशीं ठरलेल्या आकाराहून अधिक खर्च होऊं देत नसे मी अभावित गेलेला म्हणून माझ्या दोन दिवसाच्या भोजनाचा खर्च युवराजाच्या खासगी रकमेतून नावें पडला! हे ऐकल्यावर, जुन्या कारकीर्दीत राजनवमीच्या जेवणावळींतील उष्टयाशरकऱ्याचा लिलाव होई अशी गोष्ट मला कोणी सागत, ती अतिशयोक्ति नसावी असे मला वाटू लागले

१८९६ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस टिळकाच्या बोलावण्यावरून मी सिंहगडावर चार दिवस राहण्यास गेलो तेव्हाची एक आठवण सागण्यासारखी आहे गडाला जावयाचें तर टाग्यान पायथ्यापर्यंत जाता येइ. पण टाग्याला तीन साडेतीन रुपये पडत शिवाय तरुणपणची धमक मोठी म्हणून मी पायी जाण्याचें ठरविलें मेचा उन्हाळा होता तथापि पहाटे फराळ करून व थोडा बरोबर घेऊन

भर दोनप्रहरीं छत्री घेऊन पायीं निघालों. गडच्या बंगल्यावर फराळ करून पाणी पिऊन थोडी विश्रांति घेतली. सुमारें साडेपाच वाजता जवळ जवळ पायथ्याशी पोंचलों. तमाम पुढें पायीं गड चढून जावयाचा होता. पण माझे श्रम दैवानें वांचविले. मी गड चढू लागणार तो स्वतः टिळकच गडावरून उतरून आलेले भेटले. सरदार विंचूरकर याना कांहीं गडा ध्यावयाचा होता म्हणून त्यांनी बोलावणें पाठविले होतें ती चौकशी करावयास ते उतरत होते. मग गडावर न जातां त्याच गाडींतून परत आलों, आणि दोन दिवसांनी फिरून टिळकांबरोबर सिंहगडास गेलों. टिळकांना ग्रहणद्वयीचा विकार होता तरी ते पायानें सिंहगड चढत. मी तर चोवीस वर्षांचा तरणाबांड मीहि पायानें चढून गेलों. यापुढे अनेकदा मी हा गड पायानें चढून गेलों. यदा तानाजी उत्सवाला गेलों तेव्हां अव्यवस्थेमुळें मला खुर्ची मिळाली नाहीं तरी मी बयानें निम्मा गड पायीं चढून गेलों, मग खुर्ची मिळाली. पूर्वी १९०७ सालीं ना. दत्तोपंत वेलवी यांच्या बरोबर फाल्गुनी पौर्णिमेला अवशीं सिंहगडाला निघालों. तें पैलगाडीनें व मी पायीं असे गप्पा मारीत गेलों. दोन तासांनी त्याना झोंप आली तेव्हां मी चांदण्यानें व थंड वाऱ्याचें सुख भोगीत सिंहगडापर्यंत चालत गेलों. आणि पहाटे झोंप काढून सकाळीं पायानें गड चढून गेलों. १९३५ सालीं परत मास्तराच्या समारंभाला गेलो त्याहि दिवशीं कनकेश्वरच्या डोंगरावर मी पायींच चढलों. रायगडावर मी तीनदा गेलो तोहि पायानें चढूनच. तेथे खुर्च्या मिळतच नाहींत म्हणा ! तात्पर्य माझी शरीरप्रकृति सुदृढ असल्याचा हा थोडासाच पुरावा होय.

टिळकांबरोबर परत सिंहगडास गेलों तेव्हां त्या चार दिवसांत गडावरील वादळी वैभवाचें रूप मला पाहावयास सापडलें. मध्याकाळीं पाऊस भरून आला. गारा पडूं लागल्या. वारा सोसाट्याचा इतका सुटला कीं सर्व दारें खिडक्या लावून घेऊन गुरगटून बसलों. इतक्यात वाऱ्याच्या एका सोसाट्यानें टिळकांच्या बंगल्यावरचें सर्वच्या सर्व गवती छप्पर उडून गेलें. तेव्हां छप्पर फाटल्या ऐवजीं आभाळ फाटल्यासारखें वाटलें ! दोन तास सांधी कोपऱ्यात कसेंबसें घालवून रात्रीं, गडाच्या पूर्व दरवाज्याजवळ मिशनऱ्याचा एक बंगला आहे त्यात मुला-माणसांसह निजलों आणि सकाळीं पुण्याची वाट धरली.

त्यासगी वेळांतील उद्योग म्हणून १८९६ च्या अखेरीस मी राष्ट्रीय सभेचा इतिहास लिहिण्याचें हातीं घेतला होता. संस्था दहा वर्षांचीच होती. पण आता

महत्व प्राप्त झालेली. तिचे ठराव विषयवार मांडून विचारप्रगतीचा एक प्रकारचा नकाशा तयार करावा व 'पम्प्लेट' काढावे असा विचार होता. त्याकरिता राष्ट्रीय सभेच्या उत्पत्तीचा इतिहास विचारण्याकरिता न्यायमूर्ति माधवराव रानडे यांना मुंबईस जाऊन भेटलो त्यांनी तो सर्व सांगितला व वरती उपदेश केला कीं, "कोणत्याहि विषयावर प्रथम सरकार आपल्या पत्रकांत किंवा रिपोर्टांत काय म्हणतें हें पाहत जा व मग टीका करा. टीका कडक असो, पण सुप्रतिष्ठित असावी"

माझी आठवण बरोबर असेल तर हल्लींचे महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांचें गाऱ्हाणें इकडे सांगण्यासाठी आले होते तेहि मी रानड्यांस भेटायला गेलो तेव्हाच त्यांना भेटावयाला आले गांधी तेव्हां कोट पाटलोण व डोक्याला मागें पदर सोडलेली काळी रेशमी बंगाली पद्धतीची टोपी घालीत असत

१८९६–९७ सालीं डेक्कन सभेची स्थापना होऊन जहाल मवाळ असे दोन तट कायमचे पडले सार्वजनिक सभा टिळक पक्षाच्या हातीं गेली म्हणून डेक्कन सभा निघाली आणि त्याच्याच अनुषंगानें सार्वजनिक सभेच्या माडीवर भरणारा क्लब सोडून गोखले पक्षानें किबे यांच्या वाड्यात वेगळा क्लब काढला दोन सभा, दोन क्लब, दोन वर्तमानपत्रें, पुढारी व अनुयायी यांचे दोन संघ अशा—म्हणजे भारतीय युद्धांतील कौरव-पांडव सैन्यांच्या रचनेच्या—थाटानें पुण्यांतील राजकीय पक्षांचें युद्ध या सालीं सुरू झालें मात्र या ठिकाणी दोन पांडव व दोन कौरव होते! कारण प्रत्येक पक्ष स्वतःलाच खरा एकटा सत्पक्ष मानी तेव्हां सुरू झालेलें हें युद्ध अजूनहि सर्वस्वी थांबलें आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. पण तेव्हां बाहेर इतर प्रांतांत म्हणण्यासारखें राजकारण निर्माण झालें नव्हतें म्हणून पुण्यास काय घडतें याचा प्रतिध्वनी बाहेर उमटे रानडे मुंबईस असले तरी पुण्याच्या गोखले पक्षाचे खरे पुढारी तेच, हें बाहेर लोकांना ठाऊक होतें. आणि टिळकांना बंडखोर मानीत तरी त्यांच्या कृति व हालचाली यांच्याविषयीं बाहेरच्या प्रांतांतून कौतुक झाल्यावांचून राहात नसे

माझे स्नेही दोन्ही पक्षांत होते विशेषतः माझ्या बंधूंचे स्नेही त्यांतल्या त्यांत मवाळ पक्षांत अधिक होते कारण त्या पक्षांत सरकारी नोकरांचा भरणा अधिक टिळकांच्या पक्षालाहि सरकारी नोकर नव्हते असें नाहीं उदाहरणार्थ, रावसाहेब पडसे हे कमिशनर साहेबांचे असिस्टंट, कौन्सिल निवडणुकीच्या

कामात त्याची मदत टिळकांना पुष्कळ झाली. पण ती सर्व गुप्तपणें. ते क्वचित् वगैरे कधीं येत नसत. कारण टिळक हे सरकारला अप्रिय होऊं लागले होते. यामुळें सरकारी नोकरांना टिळकांशीं उघडपणें संबंध ठेवता येत नसे. मवाळ पक्षाचे मित्र मात्र सरकारी नोकर असले तरी त्यांच्या राजकीय पुढाऱ्यांशीं उघडपणें स्नेहसंबंध ठेवूं शकत. कारण तो पक्ष सरकाराला अप्रिय नव्हता. राष्ट्रीय-पक्षाचा शत्रु किंवा विरोधी म्हणून सरकारचें त्याला साहाय्य असे. पण सरकारी नोकराच्या नावाचा उघडपणे उपयोग मात्र करावयाचा नाहीं म्हणून दोन 'देवता'-च्या नावानें वाटाघाट व्यवहार चाले. गणेशाचें घर रामेश्वराजवळ, आणि बाबा-साहेब पेंडसे यांचें बिऱ्हाड सोम्या-म्हसोबाजवळ—यामुळें रामेश्वर व म्हसोबा हीं नांवें उच्चारलीं कीं, मवाळ पक्ष न राष्ट्रीय पक्ष असे लोक आपोआप समजत.

पक्षाभिमानाच्या दृष्टीनें मी कट्टर नाहीं ही गोष्ट टिळकांना प्रथमपासूनच कळून चुकली होती. ही एकच गोष्ट माझा केसरी-मराठ्याशीं संबंध तोडण्याला पुरेसें किंवा योग्य कारण होऊं शकत नाहीं असें मी तर मानीतच होतों. यांत आश्चर्य नाहीं. पण आश्चर्य हें कीं, स्वतः टिळकांचा स्वभाव तीव्र पक्षाभिमानी असतां त्यांनींहि तसें उभ्या जन्मांत मजविषयीं मानिलें नाहीं. या विशेष परि-स्थितीमुळें इतर म्हणजे कट्टरपक्षाभिमानी लोक टिळकांना मजपेक्षा अधिक जवळ वाटत. आणि केव्हां केव्हां अगदीं गुप्त स्वरूपाची मसलत होत त्यांत मुद्दाम होऊन मग बोलावणें पाठवावयाचा प्रसंग घडत नसे. पण मीहि माझा स्वभावदोष जाणून होतों, व त्या अन्तराची तक्रार कधीं केली नाहीं. टिळकांचाहि स्वभाव खरोखरच असा कीं, जोडलेला मनुष्य सहसा तोडावयाचा नाहीं. त्यांच्याशीं संबंध आलेले लोक स्वतःच संबंध तोडून गेले अशीं काहीं उदाहरणें घडलीं. पण त्यांत बरावाईट दोष, किंवा निदान अखेरचे संबंध तोडण्याचें हल्ल करण्याचा दोष, त्या त्या लोकांकडे होता असें म्हणावें लागेल. लघळपणा न करितां, लांगूल चालन न करितां, मतभेद संभाळून, स्वाभिमान राखून, टिळकांच्या परिवारांत राहून काम करणें अशक्य नव्हतें.

१८९६ अखेर दुष्काळ पडला तेव्हां टिळकांना सार्वजनिक सभेच्या वतीनें मोठी चळवळ केली. पूर्वी १८७६ च्या दुष्काळाच्या वेळीं रानड्यांनीं सभेमार्फत बाहेर लोक पाठवून रिपोर्ट मागवून त्रैमासिकांत ते छापून वाटण्याचें व सरका

राकडे पाठविण्याचें नमुनेदार काम केलें होतें. तेच उदाहरण टिळकांनीं डोळ्यापुढें ठेऊन पण अधिक तीव्रतेनें चळवळ केली. बाहेरगावीं पाठविण्याला त्याना या वेळीं चांगले जबाबदार लोक व पदवीधरहि मिळाले. त्यांत कै. अच्युत सिताराम साठे हे तरुण तरतरीत गृहस्थ होते. ते कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे एम्. ए. झालेले असून एलूएल्. बी.चा अभ्यास करीत होते पण एव्हांच इग्रजी लिहिण्याबोलण्यांत कुशल व धीट. सार्वजनिक कामाची मोठी आवड. शिवाय खेडेगावीं जाऊन कोंकणी किंवा खेडवळ भाषा बोलून लोकांचीं मनें हस्तगत करण्याची हातोटी त्याना साधे. ठाणें जिल्ह्यांत कुलाबा जिल्ह्यांत त्यानीं बरेच दौरे काढले. सत्तलवाड येथलि त्याची सभा पोलिस शिपायाच्या सगिनीच्या गराड्यांत झाली असे सागतात! कुलाबा जिल्ह्यांतील एका भाषणाकरिता त्याच्यावर खटलाहि भरण्यांत आला होता.

या चळवळींत सातारा जिल्ह्याची कामगिरी मजकडे देण्यांत आली होती. त्याप्रमाणे त्या जिल्ह्यांत मी पाचचार ठिकाणीं जाऊन सार्वजनिक सभेकडे रिपोर्ट केले. मला थोडी अडचण अशी वाटली कीं, वडील बधु तेव्हा सातारच्या कलेक्टराचे डेप्युटी चिटणीस होते. वास्तविक त्याजकडे मुलकी काम नव्हतें. फौजदारी व इतर होतें. तथापि वड्याचें तेल वांग्यावर काढण्याची सरकारची रीत प्रसिद्धच आहे. म्हणून मनांत भीति. तेव्हां माझे बधु च मला म्हणाले कीं, जिल्हा कलेक्टर मि. विंचेस्टर हे तसे सज्जन आहेत तेव्हा तू होऊन त्याची मुलाखत घेईनास! दुष्काळी सरकारी व्यवस्थेची माहिती अधिकृत अशी त्यानीं सांगितल्यास तिचाहि तुला पडताळा पाहता येईल मग मी बधूची ओळख न देता स्वत च जाऊन कार्ड आंत पाठवून साहेबाची भेट घेतली आणि त्यानींहि सभेच्या चळवळीविषयीं राग प्रकट न करिता मजकडून माहिती विचारून घेतली व स्वत.ची सांगितली. ते म्हणाले "तहकुबी सुटीचे रिपोर्ट आम्ही करीत नाहीं असें समजू नका, पण वर सरकार धोरण ठरवील ते ठरवील" मग ते थट्टेनें आणखी म्हणाले, "तुमच्या सभेला असे वाटतें काय कीं, सारामुटीची माफीची मागणी करण्यास तिनें शेतकऱ्यास नव्यानें शिकविण्याची गरज आहे? त्याना ती माहिती आधींच असते. आता त्यातून राजकारण उत्पन्न करावें असा तुमच्या सभेचा हेतु असेल तर मग निराळें!" शेवटीं निरोप देताना म्हणाले, "तुमच्यासारखे तरुण पदवीधर लोक खेड्यापाड्यानीं पायपिटी करूं लागले याचें मला आश्चर्य वाटलें. कारण ही गोष्ट पूर्वी घडलेली नाहीं" मागाहून मी डेप्युटी चिटणीसाचा

असें म्हणून धावत येताना दिसला. आम्ही गाडी थांबविली. गाडीशीं येतांच त्यानें रस्त्यावर दंडवत घातलें व दोन्ही हातानीं आपल्या तोंडात मारून घेऊं लागला. आम्हांला कांहींच अर्थ कळेना. पण मग हुदके आवरून तो म्हणाला, "मी तुमचा मोठा अपराधी आहे. येथें दुष्काळी चळवळीनिमित्त व्याख्यान देण्याकरितां नामदार टिळकाना बोलावण्याचें पत्र मीच धाडलें. पण तें गांवात कळल्यापासून माझ्यावर बहिष्कार पडला आहे. गावात चार कुणबी होते ते मुद्दाम आपल्या शेतावर निघून गेले. सभा करीन तर या देहा-शिवाय दुसरा श्रोता तुम्हाला मिळाला नसता, गाव भिऊन गेला. तेव्हा तुम्हांला येऊन भेटून तरी काय करूं! मला माफ करा."

तेव्हा सर्व मजकूर आमच्या ध्यानात आला. मग शिवरामपंतानीं आपल्या मोहक वाणीनें त्याला परोपरीनें आळवून, विनयशीलतेनें त्याचीच उलट क्षमा मागून, मनधरणी व सान्त्वन कसें केलें असेल याची कल्पना शिवरामपंताच्या खासगी भाषणशैलीची ज्याना ओळख असेल त्यांना चांगली येईल.

शिवरामपंताना मनात चाललेला विनोद त्याच्या तोंडावर इतका सूक्ष्म प्रगट होई, कीं तो त्यांच्या परिचितानाच उमगावयाचा. म्हणून त्या बिचाऱ्या तिन्हाइताला तो उमगला नाहीं. शिवरामपंत जें जें बोलत ते ते सर्व खऱ्या मनानें बोलत आहेत असेंच तो समजला. पण मला विनोद पोटात ठेवता येत नाहीं, हसू आल्याशिवाय राहात नाहीं. त्याप्रमाणें तोंडाला पदर लावून मी खूप हंसत होतो. शेवटीं या प्रसंगातून निभावून आम्ही कसे तरी स्टेशनावर गेलों.

पुढें पुण्यास आल्यावर विंचूरकराच्या वाड्यात मंडळी जमली व टिळका-पुढें ही सर्व हकीकत शिवरामपंतानीं रंगवून सांगितली, तेव्हा किती हंशा पिकला असेल याची कल्पना होईलच. सरकारला अप्रिय असणाऱ्या चळवळीचा परामर्ष खेडेगावात कसा घेतला जातो याचा तो पहिलाच अनुभव तेव्हां आम्हाला आला. तसेंच संध्याकाळीं चार वाजेपर्यंत उपोषण घडल्याने, दुष्काळ-ग्रस्त लोकांचें दुःख काय असेल याचीहि जाणीव आम्हां शहरवासी पांढर-पेशाना एक दिवस झाली.

दिवटाल्याच्या ह्या मोहिमेचें वर्णन अनेक वेळा रसभरित रीतीनें करून शिवरामपंतानीं आपल्या मित्रांची करमणूक केली आहे. आणि चाळीस वर्षांची गोष्ट,

तरीहि पण त्या प्रसंगाची आठवण माझ्या मनावर चागलीच चित्रली आहे. आमचे एक मित्र कै. हर्डीकर, या दुष्काळी चळवळींत व्याख्याने देण्याला जाऊन मेजवानींचें अजीर्ण होऊन परत आलेल्या लोकांची नावनिशी थट्टेनें सागत! तेव्हा त्याला उतारा म्हणून आम्हीहि आमचा हा अनुभव मजेनें सागत असू.

मराठा पत्र चालविणें व वकिलीचा वर्ग चालविणें या दोन गोष्टींपैकी मला दुसरी त्यातल्या त्यात अवघड वाटत होती हे पूर्वी एका ठिकाणीं सागितलेच आहे. आणि ती गोष्ट थोडी प्रत्ययालाहि आली. मी एल्‌एल्. बी. पास झालो होतों हे खरें, पण केवळ ही परीक्षा पास झाल्यामुळें कोणी मनुष्य तेच विषय दुसऱ्याला शिकविण्याला सत्पात्र होतो असे मला वाटत नाहीं. स्वत:च्या परीक्षेच्या तयारीपेक्षा विद्यार्थ्यांना तो विषय समजून देण्याला वाचन अधिक लागतें. शिवाय अभ्यास करणारीं मुलें, निदान त्यातील बुद्धिवान व चिकित्सक मुलें, त्या विषयाचा सूक्ष्म अभ्यास घरीं करून वर्गांत शंका विचारण्याची तयारी करून येतात. त्यांची उत्तरें जागच्याजागीं देण्याला नवशिक्या शिक्षकाला कठिण जातें.

मजकडे टॉर्ट, पिनलकोड, सिव्हिल प्रोसिजर कोड, क्रिमिनल प्रोसिजर कोड हे त्यातल्या त्यात सोपे असे विषय टिळकांनी दिले होते. व हिंदु लॉ, कॉन्ट्रॅक्ट ॲक्ट, इक्विटि, पुराव्याचा कायदा वगैरे अवघड विषय त्यांनी आपणाकडे ठेविले होते. पैकीं पिनलकोड व टॉर्ट हे विषय मी बरे शिकवीत असे परंतु सिव्हिल व क्रिमिनल प्रोसिजर हे विषय चागले शिकविण्याला वकिलीचा अनुभव काहीं थोडा तरी असावा लागतो तो मला नव्हता. सातान्यास नऊ महिने वकिली केली. तींत मी अव्वल दिवाणी दाव्यातील एकहि फिर्यादअर्जी स्वत: लिहून गुदरली नव्हती. एकदोन साध्या प्रतीचे फौजदारी मुकदमे तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटपुढें चालविले पण तींत बहुधा: तोंडपाटिलकी होती. गरीब निराधार आरोपीकरिता खुनाच्या खटल्यात सरकारतर्फे वकील देतात तसलें एक वकीलपत्र मला मिळालें होतें. पण अशा कामीं ते शिरस्तेदाराची कृपा म्हणून एखाद्या नवशिक्या वकिलाला देण्यात येतें. म्हणजे आरोपी जसा पैशानें गरीब तसा त्याचा वकील कायद्याच्या ज्ञानानें गरीब! मी दोन दिवाणी अपिलें मात्र चालविलीं होतीं. पण अपिलात प्रोसिजरचें ज्ञान फारसें लागत नाहीं. तात्पर्य दिवाणी काय, फौजदारी काय अव्वल दावे चालविण्याचें ज्ञान मला मुळींच नसल्यानें तीं कामें चालविण्याची कायद्यातील किचकट कलमें

मला स्वत लाच गोंधळ्यात पाडात शिवाय वर्लीकडे कायद्याच्या विषयावर जी सर्विक साहित्य म्हणजे बोधप्रद पुस्तक तयार होतात त्यांचीहि मदत मला तेव्हां नव्हती कलमातील वाक्यांचा अर्थ करणे, पण त्याचा मोपपत्तिक व सोदाहरण खुलासा करण अवघड जाइ तात्पर्य, माझ्याकडे आलल्या विषयांपैकी मी दोन वरे शिकविले व दोन स्वत माझ्याच मनाला समाधान देतील असं शिकवू शकलो नाहीं असें मला स्मरत मात्र इग्रजी भाषा फारसा न अडखळता व फारसा चुका न करिता मी वापरत होतों असें वाटते या प्रोफिजर शिक्षविण्याच्या वावर्तीत विद्यार्थ्यांनी आपल असमाधान टिळकाकडे एकदा व्यक्त केल होतें पण ते तरी काय करणार? तेवढा पैपर शिकविण्यापुरता सरादत वकील त्यांना कोठून मिळ णार! माझ्या जागीं पूर्वी शिक्षक असलेले वाकर्नीस हे कोटांतून काम चालवीत असल्यान, त्याच्या माझ्या शिकविण्यातील यापुरतें अंतर सहजच विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात आलें असाव

असो, दोन्ही वर्गात मिळून ६० ७० विद्यार्थी हात त्यातील दोघांचौघांची नाव मला आठवतात पैकी सर्वात हुशार विद्यार्थी वासुदेव लक्ष्मण चिपळूणकर हा वाटे हे हल्ली अकोल्यास एक पुढारी वकील असून, यशस्वी व विचारवंत थिऑसफिस्ट, व्याख्याते व कार्यकर्ते म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्याच्या प्रश्नांना उत्तरें देण सर्वात कठिण जाई पण उत्तर समाधानकारक मिळालें न मिळाले तरी ते विनयशील वृत्ति सोडीत नसत. दुसरे एक विद्यार्थी वामनराव तळवलकर हे पुढ पुण्यास वकिला करीत होते हेहि चिकित्सक पण वावदूक व हटवादी यामुळें उत्तर समर्पक असलें तरी त पटलच नाहीं व शेवटी आपलेंच खरं अस भासविण्याची त्याची वृत्ति असे हा त्याचा मनोधर्म पुढ स्वत त्याचा त्यांनाच वकिलीच्या धंद्यांत नडला असें म्हणतात, पण मलाहि त्याचा अनुभव, ज्या सार्वजनिक कार्यात त्यांचा माझा संबंध निकट आला, तर्य पत्कल्याशिवाय राहिला नाहीं असो त्या व पुढच्या वर्षात माझ्या हाताखाली शिकलेले अनेक विद्यार्थी आस्ता तास-तास वर्षे चाकरी करून सेवानिवृत्त झाले व काम शिकून माझ्या इतके वृद्ध झाले क्वचित् कोठें भेटतात, व मोजन माझ्या गुरुत्वाची व आपल्या शिष्यत्वाची ओळख देतात पण गुरूला आपल्या सर्व शिष्यांची ओळख असण्यापक्षा कोणत्याहि शिष्याला आपल्या गुरूचा आठवण राहण स्वाभाविकच नव्हे काय?

आमचा लॉ क्लास टिळकांच्या खटल्यामुळें बंद पडण्यापेक्षा पुण्यातील प्लेग-मुळे बंद पडला हेंच म्हणणें अधिक खरें. कारण टिळक परत आल्यावर त्यांना लॉ क्लास चालविणें सापत्तिक दृष्ट्या सोयीचें होतें; व स्वतः त्यांनी त्याचें काम सोडलें असतें तरी माझ्या जोडीला दुसरा एखादा शिक्षक देऊन त्यांनीं तो चालविला असता. कारण मला मराठ्याकडे फक्त साठ रुपये पगार मिळे. माझ्या उरल्या ७५ रुपयांची तजवीज केसरीच्या उत्पन्नांतून तेव्हां होण्यासारखी नव्हती. पण प्लेग सतत चालू राहिल्यामुळें तो क्लास बंद करणें शेवटीं प्राप्त झालें. आणि टिळकांच्या खटल्यामुळे पुढें जें स्थित्यंतर झालें व मराठ्याचा कायमचा संपादक मी ठरलों तेव्हां केवळ ६० च पुरत नाहींत परन्तु १२५ हि देता येत नाहीत, म्हणून माझा कायमचा पगार १०० रुपये मराठ्याच्याच जागेवर ठरला. लॉ क्लासच्या शिकवणीनें मला कोणताच विशेष फायदा झाला नाही. कायदे वाचून मिळणाऱ्या ज्ञानाचा उपयोग नव्हता; कारण मी पुढे वकिली करणार नव्हतों. आणि कायदा शिकवितांना बोलण्याच्या सरावानें सार्वजनिक वक्तृत्वहि येण्यासारखें नव्हतें. वर्गांत बोललें तें वर्गाच्या हवेंत उडून गेलें. लेखन हें मात्र टिकू शकलें. कारण मराठ्यांत किंवा केसरींत अगदीं प्रथम प्रथम मीं लिहिलेल्या लेखां-पैकींहि कांहीं असे बरे साधले आहेत की, ते माझ्या इंग्रजी लेखसंग्रहात किंवा समग्र केळकर वाङ्मयात समाविष्ट करणें अयोग्य वाटलें नाही.

टिळकांना इतर कार्ये असल्यामुळे वर्तमानपत्रांत लिहिण्याचें काम हें त्यांना फावल्या वेळांत करावें लागे. याच्या उलट लॉ क्लास शिकवून झाल्यावर उरलेला सर्व वेळ मी वाचनांत व लिहिण्यांत घालवी. इंग्रजी लिहिण्याची हौस असली तरी नवशिकेपणामुळें व मराठा पत्राच्या महत्वामुळें विचार करून जपून लिहावें लागे. पण अभ्यास केल्याशिवाय नुसतें जपून लिहून काय होणार! मराठा पत्राचा तेव्हांचा आकारहि मोठा होता. व मोठमोठीं दोन आर्टिकलें व पांच-चार कॉलम स्फुटें इतका मजकूर लिहावा लागे. एक आर्टिकल राजकीय विषयावर व एक अवांतर विषयावर असा परिपाठ असे. यामुळें लिहिण्याच्या हौसेला पुष्कळसा वाव सहजच मिळे. टिळकांच्या कारकीर्दीचा तो प्रारंभ असल्यामुळें त्यांना प्रचलित वादाच्या विषयावर इंग्रजीतहि आर्टिकलें लिहावीं लागत; व हीं लिहितांना हस्त-लेखकाचें त्यांचें काम मलाच करावें लागे. विचारसरणीच्या दृष्टीनें माझे इंग्रजी लेख टिळकांना हवे तसे असतच असे नाहीं. परंतु माझी भाषापद्धति त्यांना बरी

वाटत असावी, कारण आपेच्या दर्शन ते माझ्या लेखात फारशा सुधारणा करीत नसत. मात्र वादांत बाजू अगावर येण्यासारखीं वाक्यें, प्राजलपणाच्या भरात दिलेल्या नसत्या कबुल्या माझ्या लेखातून ते काढून टाकीत, व गोडवेपणाचे शब्द कोठें असल्यास तेहि काढून त्याचे जागीं ठसठशीत किंवा तिरट शब्द घालीत. पण उलट एखादे वेळीं असेंहि होई कीं, लिहिताना रागाच्या भरात माझे हातून अयोग्य शब्द पडले तर तेहि काढून टाकण्याची खबरदारी ते घेत. कारण मी लेखक असला तरी प्रथम जबाबदार संपादक टिळकच होते. तसेंच "मत एक-वेळी दिसलें तरी त्यांत फारसें वावग नाही पक्षाभिमान हा वर्तमानपत्रकाराच्या अंगीं दोषापेक्षां गुणच अधिक ठरतो पण बंदुकींतून सुटलेल्या गोळीप्रमाण संपादकीय मत निश्चित, अचूक ममभेद करणार, व ठणठणीत असावें" ही अनुभवाची सूचना म्हणून ते मला प्रथमपासून देत. तसेंच एखादा विषय आडवाजूचा किंवा केवळ एखाद्या तज्ज्ञानेच लिहावा असा आल्यास, माझ्या विनयावर म्हणजे अज्ञानाच्या जाणीवेवर मला फारस पाघरूण घालता येत नसें, व मत प्रदर्शित करण्यात मी सावधगिरी विशेष ठेवी पण टिळक म्हणत कीं, "न्यायाधीश आपल्या खुर्चीवर बसताना जसा युनिफॉर्मचा झगा घालून बसतो, व तो घालताच तो सर्वाधिकारसंपन्न ठरतो तसाच संपादकानेहि हातात लेखणी घेता-ना सर्वज्ञत्वाचा झगा अंगावर घालूनच बसलें पाहिजे. कारण ती जागाच अशी आहे कीं, तेथ विनयापेक्षा हुकमतीची भाषा, शंकाखोरीपेक्षा आत्मविश्वासाचे शब्द हेच अधिक काम देतात" तथापि शिकवणीन मनुष्याचा स्वभाव बदलला तरी कितीसा बदलणार ! म्हणून दर आठवड्याला एकाच विषयावरील केसरींतील लेख वसे व मराठ्यांतील कसे यातील भेद लोकाच्याच काय पण माझ्याहि नजरेला पडल्याशिवाय राहत नसे. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील प्रमुख वर्तमानपत्र खालील होतीं. पुणें—केसरी, मराठा, ज्ञानप्रकाश. मुंबई—इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनियन, टाइम्स, गॅझेट, कैसर-इ-हिंद, गुजराथी, मुंबई समाचार, ॲडव्होकेट ऑफ् इंडिया, इंडियन स्पेक्टेटर. मद्रास—हिंदु, मद्रास स्टँडर्ड, मद्रास टाइम्स. कलकत्ता—बंगाली, इंडियन मिरर, हिंदु पेट्रियट. लखनौ—ॲडव्होकेट. लाहोर—ट्रिब्यून.

मी पुण्यास येण्यापूर्वी १८९५ सालीं पुण्यातील कॉंग्रेसवादाच्या धामधुमीतच टिळकाची मुंबई कायदेकौन्सिलांत निवडणूक झाली होती. यापूर्वी दोन वर्षें निवडणुकीचा मान गुजराथ प्रांताला मिळाला होता व चिमणलाल सेटलवाड

हे निवडून आले होते. तो मान महाराष्ट्राला १८९५ सालीं मिळाला व ही पहिली निवडणूक टिळकांनीं जिंकली. त्या वेळीं निवडणुकीचा अधिकार फक्त लोकल-बोर्डांना होता. म्युनिसिपालिट्यांना नव्हता. टिळकांचे प्रतिपक्षी जठार हे राव-बहादूर व वऱ्हाडच्या शाळाखात्याचे डायरेक्टर होते, व महादेव गोविंद रानडे वगैरे लोकांचें त्यांना पाठबळ होतें. पण संमतिवयाच्या बिलाच्या वादापासून (१८९१) टिळकांची लोकप्रियता हळू हळू वाढत चालली होती. आणि हिंदु-मुसलमानांचे दंगे, गणपति उत्सव, शिवाजी स्मारकाची चळवळ, व सामाजिक परिषदेचा वाद इत्यादि गोष्टींनीं ती लोकप्रियता बरीच वाढीला लागली होती. म्हणून बाहेर जिल्ह्यांतून सुधारक नेमस्त पक्ष व सरकारी अधिकारी यांचें एक-वटलेलें वजन उलट्या पारड्यांत पडलेलें होतें तरी निवडणुकींत टिळकांनाच यश आलें. मात्र टिळकांनाहि कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांची मदत नव्हती असें मात्र म्हणतां येणार नाहीं. सरकारी नोकरांतहि दोन प्रकार होते. कांहींना टिळकांविषयीं खरोखरच अप्रीति असे. यामुळे त्यांना स्वतःच्या मनाचें समाधान व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मताची अमलबजावणी हीं दोन्ही एकाच कृत्यानें साधत. पण दुसऱ्या प्रकारच्या देशी नोकरांना टिळक मनापासून आवडत, आणि वरून त्यांनीं तटस्थपणा दाखविला तरी आंतून ते होईल ती मदत टिळकांना करीत.

त्या वेळीं कायदेकौन्सिलाची एक मुख्य बैठक पावसाळ्यांत पुण्यास ऑगस्ट सप्टेंबरांत भरे. या बैठकींत ज्या बजेटाची चर्चा होई त्याचा अमल एप्रिलपासून आधीं चार-पांच महिने झालेलाच असे. शिवाय बजेटांतील खर्चांना मतें घेऊन मंजुरी मिळविण्याचें कारण नव्हतें. फक्त चर्चा करण्याची संधि देण्यांत येई. यामुळें या चर्चेला Whipping a dead horse, 'मेलेल्या घोड्याला चाबकाचा मार' असें लोक म्हणत. १८९६ सालीं टिळकांनीं या चर्चेतील आपल्या भाषणांत प्रांतिक जमाखर्चाच्या प्रश्नाला अग्रस्थान दिलें होतें. रावबहा-दूर रानडे यांचीं रेव्हिन्यू मॅन्युअल आणि प्रांतिक जमाखर्चाची मर्यादित मुख-त्यारी या संबंधीं दोन छापील पुस्तकें होतीं, तीं या विषयावरील विधायक टीकेला आधारभूत मानली जात. पैकीं या दुसऱ्या पुस्तकांत अपुरा राहिलेला विषय पुरा करून मांडण्याचा टिळकांनीं प्रयत्न केला; व आम्हा असिस्टंट मंडळींना रानड्यांचीं हीं पुस्तकें वाचण्याची शिफारस केली असें स्मरतें. कौन्सिल निवड-

पुढीला तेव्हां इतके महत्व होते कीं, टिळकांना नामदार ही पदवी जी एकदां चिकटली ती त्यांनी कौन्सिल कायमचें सोडल्यानंतरहि पुष्कळ वर्षे त्यांना चिकटून राहिली होती. किंबहुना पुढे लोकमान्य ही पदवी त्यांना मिळाल्यावरहि त्यांच्या जुन्या परिचयाच्या लोकांच्या तोंडातला नामदार हा शब्द जाता जाईना! इकडे सरकारपक्षाकडून टिळकांना 'डिमेगॉग' हा पदवी, अर्थात् त्यागी रीतीनें, मिळाली होती. परंतु कायदेकौन्सिलचे सभासद या नात्यानें त्यांना सहजच जें वजन प्राप्त झालें होतें त्यानें या दुसऱ्या विशेषणाचा दोष आपोआप निघून जाई. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या नामदारीच्या छत्राखालीं संस्थानिक लोकांनाहि उजळ माथ्यानें टिळकांशी महवास ठेवतां येत असे. मी पुण्यास आलों त्या पहिल्या सालीं कुरुंदवाडकर, इचलकरंजीकर, मिरजकर हे टिळकांच्या बिऱ्हाडीं आलेले मी पाहिलेले आहेत

१८९६ सालापासून दुष्काळयुगाला महाराष्ट्रांत सुरुवात झाली. बाजारभाव, व्यापार यांच्याप्रमाणें महायुद्धापूर्वीचें १९१२ साल हें जसे तुलनात्मक चर्चेला आधारभूत मानतात, त्याप्रमाणें शेतकऱ्यांच्या स्थितीसंबधानें १८९५ हें साल आधारभूत मानतां येतें. १८९६ सालापासून दुष्काळ व प्लेग सर्व्हे यांचें जें चक्र महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांच्या मागें लागलें तें अद्यापि सुटलेलें नाहीं. कारण तेव्हांपासून आतापर्यंत अवर्षणाची, नापिकीची, रोगराईची, सरकारवाल्यांच्या जुलमाची वर्षे मोजली तर तीं दुसऱ्या प्रकारच्या वर्षांपेक्षा अधिक भरतील. १८९६ सालीं १८७६ सालाप्रमाणेंच महापूर व दुष्काळ यांची जोडी एकदम आली. तसेच टोळधाड पूर्वीसारखीच येऊन, शिवाय पूर्वी कधीं नव्हता त्या प्लेगाचा प्रादुर्भावहि या सालाच्या अखेर झाला हें आपत्तिचक्र एकसारखें १९१२ सालापर्यंत सुरु होतें. त्यानंतर अलीकडे प्लेग तेवढा गेला पण शेतकऱ्यांची इतर दुःखें कायमच राहिलीं. या दोनहि आपत्तींसंबधानें टिळक-चरित्राच्या पहिल्या खंडात मी सविस्तर विवेचन केलेलें आहे. येथें इतकेंच सांगतों कीं, तीस वर्षांपूर्वी टिळकांनी केवळ सरकारी फॅमिन कोडाचा आधार घेऊन साऱ्याची सूट व तहकुबी यांची मागणी सरकाराकडे करण्याला केसरींतून शेतकऱ्यांना शिकविलें, तिला कांगावखोर अधिकाऱ्यांनीं व अँग्लो-इंडियन पत्रकारांनीं "करबंदीची चळवळ" असें नाव दिलें! व आयर्लंडांतील लँडलीगच्या चळवळीचें अनुकरण टिळकांनीं सुरु केलें असा आरोप ठेवला. या विषयावर अलिबागचे घरतबंधु व सरकारी

शाळाखात्यातील नोकर गणेश व्यंकटेश जोशी हे पत्रे लिहीत तीं टाइम्समध्ये छापली जात, व क्वचित् त्याच समर्थन किंचित् करणारे असे लेखहि टाइम्समध्ये मधून मधून येत परंतु तीच गोष्ट टिळकांनी केलेली टाइम्साला खपत नसे. आज महात्मा गांधीविरुद्ध टाइम्स लिहितो त्यापेक्षा अधिक दुष्ट बुद्धीनें व कडक शब्दांनीं टाइम्स टिळकांविरुद्ध लिही, आणि या टीकेला उलट टाइम्समध्येंच पत्रे लिहून उत्तर देण्याचा प्रयत्न टिळकांना करावा लागे या कामाला मराठा पत्र अपुरें पडे कारण त्याचा प्रसार फार थोडा ज्या दिवशीं टाइम्समध्ये टीका येई त्याच दिवशीं होता होइतों प्रतिटीकेचें पत्र टिळक टाइम्सला लिहीत पण हा सर्व उद्योग रात्री व्हावयाचा, व जेमतेम मध्यरात्रीपर्यंत पत्राची स्वच्छ प्रत होऊन ते टपालात पडावयाचें तेल वात जाळून जें काम झालें तेच काय तें खरें झाले असं जणु काय टिळकांना वाटे।

१८९६ च्या अखेर प्लेगचा प्रादुर्भाव पुण्याला झाला तेव्हां डिसेंबर अखेर मी सातान्यास गेलों व तेथेंच राहून तीन महिनेपर्यंत मराठ्याकरिता मजकूर लिहून पाठवीत असें. पण तो अगदीं नियमित पाठवीत असल्यामुळें मराठ्यासंबंधीं टिळकांना कोणतेंहि मामुली काम पडत नाहीं. फक्त त्याच्यावरील टीकेला अनुलक्षून मुद्दाम एकादुसरा लेख त्यांना लिहावा लागे तेवढाच १८९७ च्या मार्च अखेर प्लेग बहुतेक कमी झाला व त्यानंतर रायगडचा शिवाजी उत्सव, पुण्यातील शिवाजी उत्सव, व गणपति उत्सव ही कार्यें त्या वर्षी पुष्कळच जोराने झालीं परंतु प्लेगचें दुःख व रँडशाहीचा जुलूम याना उद्देशून केसरी–मराठ्यात एकसारखे कडक लेख येत असल्यामुळें टिळकांवर सरकारचा राग फार झाला होता आणि अखेर रँडसाहेबाच्या खुनानें त्या रागाला तोंड फुटून त्याच्यावरील राजद्रोहाचा पहिला खटला करण्यांत आला

टिळकांवर खटला होणार ही गोष्ट सर्वांना अदाजानें कळून चुकली, व कांहींना तर अतस्थच बातमी कळली ती बातमी ऐकुनच टिळक मुंबईस गेले व तेथें त्यांना पकडण्यांत आलें या बातमीनें पुण्यातील लोकांत—विशेषतः टिळकांच्या मित्रमडळींत-किती भयप्रद मन स्थिति झाली हे सांगता पुरवत नाही आज चाळीस वर्षांनतर, विशेषत सत्याग्रहाच्या दोन चळवळींनतर, राजद्रोहाच्या खटल्याचें कोणास काहीं वाटेनासें झाले आहे.

परंतु त्या वेळच्या त्या पहिल्या खटल्याच्या बातमीनें धरणीकंपाचा धक्का बसावा त्याप्रमाणे पुणे व महाराष्ट्रच काय पण सर्व हिंदुस्थान हादरून गेलें. हल्ली वर्तमानपत्रांत १२४ अ कलमाखालच्या खटल्याची हकीकत वर्तमानपत्रांत कोठें दिसली तर ती ओलांडून इतर मजकूर वाचणारे लोक कितीतरी आढळतील. "अतिपरिचयादवज्ञा" ही म्हण सर्वस्वीं या बाबतींत खरी ठरली आहे. पण तेव्हांची गोष्ट वेगळी होती. या खटल्याच्या अपूर्वाईमुळें सर्व हिंदुस्थानभर भीतीप्रमाणें सहानुभूतीहि उत्पन्न होऊन टिळक-डिफेन्स फंड गोळा करण्याची चळवळ ज्या त्या प्रांतातल्या लोकांनी आपण होऊन केली. मी व खाडिलकर हे दोघेहि नवीनच असल्यामुळें आम्ही सहजच थोडेसे गांगरून गेलों. डिफेन्सच्या खटपटीचें काम आमच्याकडे नसल्यामुळें, आणि आम्ही दोन्हीं वर्तमानपत्रें सांभाळून चालविलीं म्हणजे आमचें कर्तव्य केलें इतकीच सर्वांची समजूत असल्यामुळें, आम्ही तें काम मात्र विशेष दक्षतेनें चालविलें. दक्षता अशाकरिता कीं, खटल्याचा निकाल होईपर्यंत टिळकांच्या नावचें डिक्लेरेशन दोन्हीं पत्रांवर राहणार, आणि तोपर्यंत आम्ही काहीं वेडेंवाकडें लिहिलें तर तो पुरावा म्हणून टिळकांच्या विरुद्ध दिला जाणार. वास्तविक टिळक अटकेंत असल्यामुळें ते पत्रांत लिहू शकत नव्हते ही गोष्ट सरकारासहि माहीतच असणार. परंतु राजद्रोहासंबंधीं टिळकांचा हेतु शाबीत करण्याला आम्ही लिहिलेले पूर्वीचे इतर लेख पुरावा म्हणून टिळकांविरुद्ध खटल्यांत दिले गेलेले आम्ही पाहिले, तेव्हां अजाणताहि आमच्या हातून टिळकांना इजा होईल कीं काय या विषयीं आम्ही मनांत मोठे चूर होतो. खाडिलकरांनीं लिहिलेले कांहीं लेख अशा रीतीनें पुराव्यांत दाखल होते, इतकेंच नव्हे तर त्यानीं लिहिलेल्या काहीं लेखावरून खटला भरण्यांत येऊन मॅजिस्ट्रेटनें चार्ज ठेविला होता. माझे मराठ्यांतील एक-दोन लेख प्रत्यक्ष चार्जांत नव्हते परंतु पुराव्यांत घेतले होते. त्यांतील एका लेखांत मी विलायतेंत राणीच्या ज्युबिलीकरितां गेलेल्या संस्थानिकांची थट्टा केली असून त्यांना सर्कशींतील जनावरांची उपमा दिली होती! उपमा समर्पक असली तरी टिळकांना ती बाधणार असें वाटून मला वरीच खिन्नता आली.

मुख्यतः डिफेन्सच्या खटपटींत डॉ. देशमुख, आण्णासाहेब नेने, दाजीसाहेब खरे, भाजेकर वकील, घोंडस वकील, अॅडव्होकेट सेटलूर, बॅरिस्टर केशवराव देशपांडे, गजाननराव वैद्य वगैरे मंडळी प्रमुख होती. पुण्याहून बाबुरावदेव जोशी

गेलेंच होते. मी व खाडिलकर यानाहि मुबईस बोलावण्यात आलें पण ते मुख्यतः खटल्यासबधी केसरीची दैनिक आवृत्ति काढण्याकरिता. आमचें ऑफिस टोपीवाल्याच्या चाळींत राघवय्या सॉलिसिटर याच्या शेजारीं पडलें होतें; व रोज पहाटेपर्यंत जागून दैनिक आवृत्ति तयार करावी लागे यामुळे वर्तमानपत्री कामाचा तो विशेष अनुभव आम्हाला प्रथमच आला. पुढे डिफेन्स फडाची जाहीर मागणी करण्याचें ठरलें तेव्हा आम्हा दोघाच्या नावानें ती विनंति वर्तमानपत्रांत धालण्यात आली होती. आम्ही खटला ऐकण्याला रोज कोर्टात जात होतो व काहीं टिपणेहि करून घेत होतों.

टिळकाना शिक्षा झाल्यावर आम्ही तावडतोब पुण्यास आलों कारण, केसरी-मराठ्याच्या डिक्लेरेशनची व्यवस्था आम्हाला करावयाची होती या वेळीं टिळकाचे जबाबदार सहकार मी किंवा खाडिलकर हे नसल्याने, वासुदेवराव जोशी, बोडस वगैरे मडळी टिळकाचा जो निरोप आणतील त्याप्रमाणें डिक्लेरेशनची व्यवस्था व्हावयाची इतकेच आम्ही घेऊन चाललो होतो त्याप्रमाणें बोडस व जोशी हे निरोप घेऊन आले कीं, "केळकरानीच दोन्हीं पत्राचे डिक्लेरेशन करावें" माझें नाव दोन्हीं पत्राकरिता सुचण्याची कारणें बहुधा खालीलप्रमाणें असावीत मराठा पत्रात इग्रजी लिहिणे ही गोष्ट निदान दीड वर्षाच्या सरावानें मला साध्य झाली होती उलट खाडिलकर याना इग्रजी लिहिण्याचा सराव मुळींच नव्हता अर्थात् मराठ्याचें डिक्लेरेशन माझ्या नावचें व्हावें हें सहजच प्राप्त झालें मग विचार असा कीं, केसरीला एक व मराठ्याला एक असे दोन लोक कायद्याच्या पाशात वेगवेगळे गुतविण्यापेक्षा एकाच्याच नावचीं दोन्हीं डिक्लेरेशन्स् केलीं म्हणजे कायद्याला बळी देण्यात एक प्रकारचा मितव्यय साधला! शिवाय खाडिलकराच्या आधीं सात–आठ महिने मी उपसपादकमडळावर आल्याकारणानें वडीलकीचा मान सहजच मजकडे येत होता आणि त्यातल्या त्यात मी एलएल्. बी.ची परीक्षा पास झालेला व वकिलीचा वर्ग चालविणारा, म्हणून राजद्रोहाच्या कायद्याचें ज्ञान खाडिलकराच्यापेक्षा मला थोडें अधिक असणार अशीहि समजूत असल्यास ती सकारण होती. याहून पलीकडच एक कारण कोणाला कदाचित् सुचेल ते टिळक व त्याचे सहकार यानाहि तेव्हा सुचलें होतें किंवा काय हे कोण सागणार! पण वर्ष सव्वावर्षाच्या अनुभवानें खाडिलकरापेक्षा मी लिहिण्यात सावधगिरी अधिक ठेवतों ही गोष्ट, म्हणजे आम्हा दोघाच्या स्वभावातील

हा फरक, टिळकांच्या लक्षात आला नसेल असें मात्र म्हणवत नाहीं. कसेंहि असो. मराठ्याचा संपादक मी होणार हें मला पूर्वीच दिसत होतें, व केसरीचें संपादकत्व खाडिलकरांकडे जाईल असेंहि वाटत होतें. परंतु दोन्हीं पत्रांचा संपादक मी व्हावें असा टिळकांचा निरोप म्हणून बोडस व जोशी यांनीं सांगितला तेव्हां मला फार आश्चर्य वाटलें. पण आनंदहि झाला. आणि दोन्हीं डिक्लेरेशन्स् मी सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. ऍस्टन यांच्या पुढें जाऊन केलीं.

टिळकांच्या मागून होणाऱ्या संपादकावर त्याच्या हातून वेडेंवाकडें लिहून गेलें तरी एकदम खटलाच होईल असा संभव थोडा कमी होता. कारण टिळकांवर खटला झाला तो खरा विवक्षित लेखाकरितां नसून, सरकारच्या मनांत त्यांच्याविषयीं आज दोन-तीन वर्षे निरनिराळ्या कारणाकरितां साचत आलेल्या रागाचा तो परिणाम होता. ही गोष्ट मला समजत होती. तसेंच आपण संपादक झालों तर लिहिण्याचें प्रुफें तपासण्याचें वगैरे काम विशेष काळजीपूर्वक करूं मग भय कशाचें! असाहि मनाला जाणता आधार वाटत होता. तथापि, हें सर्व असूनहि त्या वेळीं या दोन्हीं पत्रांचें संपादकत्व स्वीकारणें यांत मी धैर्य दाखविलें असें मजकडे सहानुभूतीनें पाहणाऱ्या लोकांना वाटत होतें यांत शंका नाहीं. आणि पुष्कळांनीं स्नेहभावानें मला तसें लिहून कळविलेंहि.

पण मी धैर्य दाखविलेंच असलें तरी निम्मे मनाचें व निम्मे परिस्थितिजन्य होतें. परिस्थितिजन्य म्हणण्याचें कारण असें कीं, केसरीचा संपादक होणें यांत जसा मान होता तसेंच वर्ष-सव्वावर्ष टिळकांचा असिस्टंट म्हणून काम केल्यावर संपादक होण्याचा क्रम प्राप्त झाला असतां मी भीतीनें मागें सरलों असतों तर मी नादानच म्हणवयाचा! पण या कामीं लागणारें धैर्य काहीं हौस व महत्त्वाकांक्षा यामुळें, व काहीं प्रवाहपतितत्वामुळें, मला आलें होतें. आणि मी दोन्हीं पत्रांचें संपादकत्व घेतलें तें जुलमानें नसून हौसेनें व आनंदानें घेतलें एवढी गोष्ट मात्र खरी. पण त्याबरोबर मी म्हणजे सामान्य माणसाहून अधिक धैर्यशील होतों असें मात्र म्हणत नाहीं. कारण टिळकांच्या वाड्याची झडती घेण्याला पोलिस अधिकारी जेव्हां आले तेव्हां मला खरोखर किती भय वाटलें याची जाणीव मला आहे. तो माझा असला पहिलाच प्रसंग हें खरें. पण त्या वेळीं भीति वाटली ती तुरुंगांत जाण्याच्या कल्पनेनें नव्हे तर एकंदर परिस्थितीचा तो परिणाम होता. टिळकांना मुंबईस पकडलें त्या दिवशीं

संध्याकाळीं मी•विंचूरकरांच्या वाड्यांत माडीवर वकिलीचा क्लास शिकवीत होतों. इतक्यांत ब्रुइनसाहेब व इतर एक-दोन युरोपियन आणि कांहीं हिंदी पोलीस अधिकारी अशी पार्टीच्या पार्टी वाड्याच्या अगणांत येऊन उभी राहिली. तेव्हां क्लासांतील मुलांना रजा देऊन मी खालीं आलों. ब्रुइनसाहेबांनीं "गुड ईव्हिनिंग मिस्टर केळकर" म्हटलें. त्याच्या उलट जबावहि मी तत्क्षणीं देऊं शकलों नाहीं. अर्थात् ही स्थिति क्षणिक होती, व पुढें पोलिस-झडती वगैरे सुरू झाली तेव्हां ब्रुइनसाहेबाशीं मी अघळ पघळ बरोबरीच्या नात्यानें बोलूहि लागलों. पण तो पहिला भयाचा झटका मोठा कठिण होता. हें मुद्दाम सांगण्याचें कारण असें कीं, झडतीला आलेले पोलिस पाहून जी भीति मला त्या वेळीं वाटली तिच्या एक दशांश किंवा एक शतांशहि भीति मला मॅजिस्ट्रेटपुढे हजर होऊन संपादक म्हणून दोन्ही पत्रांचे डिक्लेरेशन करतांना वाटली नाहीं. शिकार करणारे लोक सांगतात कीं, शिकारीला घरून निघतांना कल्पनेनें जी भीति वाटते ती प्रत्यक्ष रानांत उभे राहिल्यावर वाटत नाहीं. आणि वाघ कोणीकडून येईल याची खात्री नसल्यामुळें जी भीति वाटते त्यापेक्षां वाघ समोर पाहिल्यावर वाटणारी भीति कमी असते. लढाई-वर जाण्याचा हुकूम झालेल्या माणसाला जी भीति वाटते ती रणांगणावर जाऊन दाखल झालेल्या शिपायाला वाटत नाहीं. प्लेग वगैरे सांथीच्या रोगांचेहि असेच आहे. परक्या गांवीं प्लेग जोरांत सुरू असल्याची बातमी ऐकून जी भीति वाटते ती स्वतः त्या गांवच्या लोकांना वाटत नाहीं ! मला शिकार व रणमैदान याचा मुळींच अनुभव नाहीं. परंतु प्लेगचा अनुभव मात्र सवत बारा वर्षे आला. आणि त्यावरून मी मनोधैर्यासंबंधानें केलेलें वरील विधान अगदीं यथार्थ आहे असें प्रामाणिकपणें म्हणूं शकतों.

१८९७ ते १८९९

बुधवार ता. १४ सप्टेंबर १८९७ रोजीं टिळकांना न्यायमूर्ति स्ट्रॅची यांनीं दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली त्यांना पकडून खटला भरून कांहीं आठवडे आधीं झाले होते व त्याचा मुक्काम तेव्हांपासून मुंबईस होता. तथापि खटल्याच्या निकालाच्या आदल्या आठवड्यापर्यंत त्यांचेच नांव केसरी व मराठा या पत्रांवर संपादक म्हणून राहिलं होते, बदलले नव्हतें. खटल्याच्या निकालानंतर प्रथम मराठ्याचा दिवस आला, व त्या अंकाचा बराचसा मजकूर आर्यभूषण छापखान्यांत कंपोज होऊनहि तयार झाला. इतक्यात छापखान्याचे मालक रा. हरिपंत गोखले यांनीं छापखान्याचे व्यवस्थापक रा केशवराव बाळ यांना असें भागितलें कीं, "यापुढे केसरी-मराठा पत्रे आपल्या आर्यभूषण छापखान्यांत छापावयाचीं नाहींत." बाळ यांना तें आवडलें नाहीं त्यांचा ओढा टिळकांकडे होता शिवाय अशा संकटसमयीं आपल्या एका आश्रयदात्याला व देशभक्ताला दगा देणे हें त्यांना मोठ्या कृतघ्नपणाचें वाटलें. पण करणार काय! कारण हरिपंत गोखले यांना माणुसकी नव्हती आत्मसंरक्षणापुढे त्यांना कशाचीहि आठवण राहिली नाहीं.

गोखले यांनीं आपल्या मुंबईच्या मित्रांचा आणि दाजीसाहेब खरे यांचाहि सल्ला घेतला त्यांत हीं वर्तमानपत्रेंच अजिबात बंद ठेवावीं असा सल्ला त्यांना मिळाल्याचें ते सांगत. पण वर्तमानपत्रांची मालकी त्यांची नव्हती तेव्हां तो त्यांचा सल्ला कोण ऐकणार! येऊन जाऊन आपल्या छापखान्यांत वर्तमानपत्र छापीत नाहीं इतकें म्हणण्याचा त्यांना हक्क होता तो त्यांनीं बजावला अर्थात तो चालण्यासारखाच होता. पण त्यांत वाईट इतकेंच कीं, ज्या आठवड्यांत टिळकांना शिक्षा झाली त्याच आठवड्यांत पत्रें छापीत नाहीं असें एकदम सांगितलें व मुदतहि दिली नाहीं वास्तविक टिळकांनींच हरिपंत गोखले यांना मुंबईहून आणून छापखान्याचे मॅनेजर व भागीदार केले होते. आणि छापखान्याची व वर्तमानपत्राची फारकत झाली होती तरी १७ वर्षेपर्यंत या छापखान्यांत हीं पत्रें सतत छापलीं जात होतीं. म्हणून हा दीर्घकालचा ऋणानुबंध तोडणें हें वाईट. त्यांतून अशा संकटकाळीं म्हणून अधिक वाईट. आणि एका आठवड्याचीहि मुदत देईनात हें सर्वांत वाईट! पण हरिपंत गोखले म्हणजे स्वार्थपरायणतेचा नमुना होता.

गोखले यानी अशा रीतीनें करूं नये ते केलें. त्याना टिळकाच्या पत्राची भीति वाटली होती, व नकाराचा एक शब्द उच्चारून ते स्वतः भीतिमुक्त झाले. पण गुरु वार ते शनिवार या अवधींत मराठा पत्र दुसरीकडे छापून कसें येणार? कोण देणार? व तें टपालात टाकणें वगैरेची व्यवस्था कशी होणार? पण टिळकाचें सुदैव असें की, त्याना जशी संकटे आली तसेच त्याना सहानुभूतीचे सहाय्यकारी लोकहि मिळाले.

कर्मधर्मसंयोगाने या वेळीं 'विठ्ठल प्रेस' नावाचा एक छापखाना रविवार पेठेंत फडके याच्या वाड्यात चालू असे. छापखान्याचा मालक एक पेन्शनर होता. तथापि ऋणानुबंधीं हरिपंत गोखल्याना टिळकाच्या वर्तमानपत्राची जी दया आली नाहीं ती या गृहस्थाला आली, व त्यानें दोन्ही पत्रे छापून देण्याचें कबूल केलें. पण गर्दीत गर्दी करूनहि शनवारपर्यंत मॅजिस्ट्रेटपुढें संपादक म्हणून माझे डिक्लेरेशन होऊं शकलें नाहीं. दुसरे दिवशीं रविवारीं तर मराठा वर्तमानपत्र निघावयाचे अर्थात् मजकूर कंपोज होऊन तयार असताहि त्या आठवड्याला रविवारचा मराठा सोमवारीं काढावा लागला. डिक्लेरेशनमध्ये मराठ्याचा नेहमीचा वार रविवार असल्यामुळे पत्रावर रविवार ता. १९ सप्टेंबर असें रीतीप्रमाणें छापावयास पाहिजे होतें पण डिक्लेरेशन २० तारखेचें व अंक आदल्या दिवशीचा असें आपल्याच हाताने छापलें असता छापखान्याचा कायदा मोडल्याबद्दल आणखी एक नसतें संकट यावयाचें! म्हणून सरळ मार्गाचा अवलंब करून छापलेल्या निम्म्या अंकावर जरी रविवार तारीख १९ अशी घातली होती तरी अग्रलेखाच्या पानावर सोमवार ता. २० असेंच छापलें गेलें. म्हणजे लागोपाठ तीन अंकाच्या तारखा रविवार १९ सप्टेंबर, सोमवार २० सप्टेंबर व फिरून रविवार ता. २६ सप्टेंबर अशा पडल्या आहेत. तारखेची व वाराची चलबिचल झालेला असा हा मराठ्याचा एकच अंक आजपर्यंतच्या अठ्ठावन वर्षांत निघाला!

टिळकाचे भाचे धोंडोपंत विद्वांस हे नवे मॅनेजर व मी नवा संपादक. आम्हा दोघानाहि जबाबदारीच्या पहिल्याच कामात हा जो जबरदस्त तडाखा बसला, त्याने आम्ही दोघे थोडेसे गांधळून घाबरून गेलों. गोंधळ अशाकरितां कीं, अवघ्या तीन दिवसांत नवीन छापखान्याची योजना कशी होणार? आणि घाबरेपणा अशा करिता कीं, आम्ही प्रयत्नाची शिकस्त करणार झालो तरी योजना न होऊन आठवड्याचा अंक निघाला नाहीं तर त्यात आमचीच काय पण टिळकाचीहि अपकीर्ति होणार! आम्ही दोघेहि बाहेरच्या जगाला अपरिचित. पण टिळक

तुरुंगात गेल्यावरोवर त्यांची पत्रें बंद पडलीं असें झालें तर त्यांना लोकांत आसरा नाहीं म्हणजे सहानुभूति नाहीं असें सिद्ध व्हावयाचें. आणि हीच एक प्रकारें अपकीर्ति होय असें आम्हास वाटलें पण ती वर लिहिल्याप्रमाणे टळली.

रविवारचा मराठा सोमवारीं निघाला पण निघाला. असो. एक आठवड्याचें का होईना, मराठ्याचा अंक नेहमीप्रमाणें न निघता तर अपकीर्ति झाली असती. पण तो निघाला, बंद पडला नाहीं, असें जेव्हां लोकांना समजलें तेव्हां मान नी अपकीर्ति टळून उलट टिळकांना वाहवा मिळाली, व त्यातली थोडी आमच्याहि वाट्यास आली! लोक म्हणाले, "पहा, टिळकांचें काम हे असं आहे! तुरुंगात गेले तरी त्यांच्या वर्तमानपत्रांना भंग नाहीं" आणि त्यातलेच कांहीं लोक असेहि म्हणाले कीं, "टिळकांच्या हाताखालीं असिस्टंट म्हणून दोडवर्य शिक्षण घेतल्याचें केळकर-साडिलकरांनीं चीज केलें" पण या शाबासकीला पात्र होण्याला माझ्या डिक्लेरेशनच्या तयारीचें एक कारण असलें तरी ही सर्व शाबासकी धोंडोपंत विद्वांस यांचीच होती कारण दुसरा छापखाना हुडकून काढून, तिकडे टाईप वगैरे सर्व सामान नेऊन, वेळेवर अंक काढण्याची खटपट त्यांनीच केली व मजकडे काम फक्त डिक्लेरेशन करण्याचें उरलें.

धोंडोपंत हे यापूर्वी टिळकांजवळ सुमारें चौदा पंधरा वर्षे होते. ते मॅट्रिक्युलेशन व स्कूल फायनल पास झाल्यावर कॉलेजमध्यें गेले नाहींत. लातूर येथील गिरणीची व्यवस्था टिळकांतर्फे पाहण्याकरितां त्यांची नेमणूक १८९०-९१ सालापासून झाली होती तिकडे काम नाहीं म्हणून दर मे महिन्यांत ते पुण्यास व कोंकणाकडे एक खेप करीत. त्याप्रमाणें १८९६ च्या मे महिन्यांत सिंहगडावर त्यांची माझी प्रथम ओळख झाली पण फिरून पावसाळ्यानंतर ते लातूरला गेले. पुन: पुढल्या वर्षी मे-जूनमध्यें ते कोंकणांत गेले असतां पुण्याकडील गडबड वाढल्यामुळें पुण्यास परत आले तेथून पुढें पत्रांची व्यवस्था त्यांचे हातीं आल्यामुळें लातूर येथील काम त्यांना सोडावें लागलें त्यांचीं वरील वर्षे पुण्यांत गेलेलीं असल्यामुळें स्नेहीसोबती पुष्कळ. यामुळेंच विठ्ठल प्रेसची बातमी त्यांना कळली. त्यांचा स्वभाव पराकाष्ठेचा मेहनती असल्यामुळें, व आपल्या मामाचें कधींहि कांहीं उणे पडूं नये हें आपलें ब्रीद असें त्यांनीं जन्मभर मानलेलें असल्यामुळें, त्यांना रात्रीचा दिवस करून विठ्ठल प्रेसवर मराठा व केसरी छापण्याची व्यवस्था तत्परतेनें केली.

अशा रीतीनें मराठ्याची अडचण दूर झाल्यावर मागाहून दोन दिवसांनीं नियमाच्या केसरीला मात्र अडचण उरली नाहीं, व ते पत्र नित्यक्रमाप्रमाणें मंगळवारीं निघालें. सोमवारीं मी दोन्हीं पत्रांची डिक्लेरेशन्स् एकदम केलीं व दोन्हीं पत्रें निघावयाचीं तशीं निघालीं, या गोष्टीचें परकी किंवा प्रतिपक्षी लोकानाहि महदाश्चर्य वाटलें. पुण्याच्या बातमीदारानें मुंबईच्या टाइम्सला तार करून कळविलें कीं, "एन्. सी. केळकर नावाच्या एका तरुण एलूएल्. बी गृहस्थानें टिळकांच्या जागीं त्यांच्या दोन्हीं पत्रांचें डिक्लेरेशन केलें व तीं पत्रें प्रसिद्ध झालीं." धोंडोपतांनीं आर्यभूषण छापखान्यातून केसरी-मराठा पत्राचीं रजिस्टरें वह्या वगैरे आणविल्या, व विंचूरकराच्या वाड्यांतील धाकट्या इमारतीच्या कठड्याच्या पडवींत खरोखरच दोन देवदारी खोकीं मांडून केसरीचें ऑफिस सुरू केलें! ही त्या वेळची केसरीची स्थिति व आजची स्थिति यांतलें स्थित्यंतर ही टिळकांप्रमाणें धोंडोपंत याचीहि कारकीर्द म्हटलीच पाहिजे. दोन देवदारी खोक्यांनीं केसरीचें ऑफिस सुरू करणाऱ्या धोंडोपंतांना, १९३० च्या ऑगस्टच्या पहिल्या तारखेला तीन लक्ष रुपयांच्या ट्रस्ट-डीडवर सही करतांना गहिंवरून येऊन जन्माचें सार्थक झालें असें वाटल्यास त्यांत काय आश्चर्य!

पण धोंडोपंतांनीं जसें आपलें काम बजाविलें तसें मीहि संपादक या नात्यानें आपलें काम प्रसंगाला अनुरूप असेंच केलें असें किंचित् अभिमानानें म्हणतां येईल. यापूर्वी वर्ष-सव्वावर्ष मी मराठ्यांत लिहीत असलों तरी माझा लेख अमुकच असें कोणास फारसें माहीत असण्याचें कारण नव्हतें. माझें नांव तर मराठ्याच्या वाचकांपैकीं किंवा इतर लोकांपैकीं फारच थोड्यांना माहीत असेल! पण टिळकांच्या खटल्यानें ही स्थिति बदलून, संपादक या नात्यानें मला वाजवीहून थोडी अधिक अशी प्रसिद्धी एकदम लाभली. त्याहिपेक्षां विशेष गोष्ट ही कीं, टिळकांच्या शिक्षेनंतर अवघ्या दोन दिवसांत मी जीं दोन मुख्य आर्टिकलें लिहिलीं, व पहिल्याच म्हणजे २० सप्टेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध केलीं, त्यांची खरोखरच सर्व हिंदुस्थानभर वाहवा झाली. एक आर्टिकल "The Thought of the Hour" या मथळ्याखालीं होतें. त्यांतील समयोचित गंभीरवृत्तीचा अनेक वर्तमानपत्रांनीं मुद्दाम उल्लेख करून शाबासकी दिली. मद्रासच्या हिंदु पत्रांत जी. सुब्रह्मण्य अय्यर यांनीं तो सर्व लेख उद्धृत करून माझें अभिनंदन केलें. दुसरें आर्टिकल न्यायमूर्ति स्ट्राची यांनीं टिळकांचा खटला ज्यूरीला समजावून देतांना जें व्याख्यान भाषण केलें त्यासंबंधीं असून

त्यांतील टीका निर्भय व जोरदार होती. यामुळें त्यांचेहि उतारे इतर वर्तमानपत्रांनी घेतले. जी. सुब्रह्मण्य अय्यर हे टिळकांच्या बरोबरीचे संपादक. त्यांचे लक्ष तर तेव्हांपासून मराठा पत्राकडे इतक राहिलें की, त्यांतील लेखांचे उतारे मधून मधून ते हिंदु पत्रांत देत आणि पुढच्या वर्षी १८९८ सालीं मद्रासेस राष्ट्रीय सभा भरली तिचे सेक्रेटरी या नात्यानं त्यांनी जो रिपोर्ट लिहिला त्यात, हकीकतीच्या ओघात, मात्र नांव आठ तेथ मुद्दाम एक वाक्य त्यांनी लिहिलें तें असें—
" Mr Kelkar who conducted the Maratha with conspicuous ability in Mr Tilak's absence . . " इ०

दुसऱ्या प्रमाणें जवळच्या लोकानांहि मराठ्यांतील माझ्या लेखासंबंधानें असेंच वाटलें लवकरच मी कांहीं कामाकरितां मुंबईस गेलों तेव्हा डॉ नानासाहेब देशमुख यांच्या घरीं वकील भाजेकर, अॅड्व्होकेट मेटलूर, व इंदुप्रकाशाचे एडिटर दामोदर गणेश पाध्ये हे जमले असता मला त्यांनीं मुद्दाम बोलावणें पाठविलें. मला पाहून पाध्ये यांनीं ज आश्चर्य प्रगट केलें तें अद्यापि माझ्या स्मरणांत आहे ते म्हणाले, "Really are you Mr N C Kelkar? Surely you carry a very big head on very young shoulders." पाध्ये हे टिळकांचे प्रतिपक्षी, व स्वत: चांगले इंग्रजी लेखक अशी त्यांच्या मित्राप्रमाणें त्यांची स्वत चीहि समजूत अथात् अशा निष्णात व वडील लेखकाकडून अशी शाबासकी मिळाल्यानें मला तेव्हा धन्यता वाटली असल्यास आश्चर्य नाहीं. कारण मला नुकतीं पचवीस वर्षे संपून सव्वीसावें लागलें होतें, व वर्तमानपत्रांत इंग्रजी लिहिण्याचा माझा अनुभव अवघा दीड वर्षाचा होता. यापुढें विरोधीपक्षांतील संपादक या नात्यानं पाध्ये व मी यांच्यात अनेक वेळा दोन हात झाले. पण त्यांनीं मला एरवीं कितीहि दूषणें लाविलीं तरी संपादक या नात्यानें माझ्या पात्रतेविरुद्ध कधींहि अवाक्षर काढलं नाहीं. सेटलूर, भाजेकर ही मंडळी तर यापुढें माझ्या चहाऱ्याच्या वर्गांतच मोडत. आणि एकंदरीनें टिळक पक्षांतील मुंबईच्या श्रेष्ठांसर्व, मजकडे मराठ्याचें संपादकत्व पुढें सतत राहिलें याबद्दल, कोणीहि फार काय माधवराव बोडसानींहि तक्रार केली नाहीं! आणि ज्या कृष्णाजीपंत केळकर वकिलांनीं पूर्वी माझ्या इंग्रजी लेखनाविषयीं शंका व नापसंती टिळकांना आपण होऊन कळवून मला कायम न करण्याविषयीं उपदेश केला होता, त्यांना अशा गेंडीन सुवर्ण स्पर्शीयात मराठ्याचे संपादक म्हणून

माझी वाहवा झालेली पाहून सहजच तोंडात चपराक बसली. मात्र तेव्हापासून आजवर माझ्याशी वागण्यात त्यांनी कधींहि आढ्यता दर्शविली नाहीं. कारण तीस-पसतीस वर्षांत टिळकांचीं वर्तमानपत्रें झिडकारून मुंबईस जाऊन वकिली थाटणाऱ्या त्याच्या स्थितींत, व त्या वर्तमानपत्रांशी सर्वस्वीं एकजीव होऊन गेलेल्या माझ्या स्थितीत, अखेर किती अंतर पडलें हें त्यांचे त्यानाच समजलें असलें पाहिजे.

टिळकावर खटला झाल्यापासून लॉ क्लास जवळ जवळ बंदच पडला होता. तो पुनः चालू करण्याच्या दृष्टीने मी सप्टेंबर अखेर जाहीर नोटीस दिली व वर्ग सुरुहि केला. परंतु फिरून प्लेगचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे तो बंद ठेवावा लागला. एकदा प्लेग आला की तो तीन महिने चढ व दोन महिने उतार अशा रीतीनें वर्षांतून पाच-पाच महिने टिके. यामुळें गावचे विद्यार्थी बाहेर जात व बाहेरगावीं प्लेग असला तरी घरचा प्लेग सोडून पुण्याच्या प्लेगांत जाऊन कोण पडतो ! या-मुळें विद्यार्थी कमी होत. शिवाय दुसरा जोडीदार शिकविणार घ्यावा तर त्याला शाश्वती काय सांगावी ! व वर्ग बंद पडल्यावर त्याला पगार कोठून द्यावा ! ऑक्टो-बर महिन्यांत प्लेगची मृत्युसंख्या अर्धरिकाम्या गावांत ७०-७५ पर्यंत गेली होती. म्हणून वर्ग बंद ठेवणेंच भाग पडलें. आणि टिळक सुटून आल्यानंतर जरी पुनः एकदा क्लास सुरु करण्यांत आला तरी त्यानाहि पुढें प्लेगमुळें एक दोन वेळा असाच बंद ठेवावा लागल्यावर त्यांनी तो कायमचाच बंद करून टाकला. अशा रीतीनें वकिलीच्या वर्गाचा हा जोड उद्योग माझा थांबला. परंतु टिळकानीं तुरुंगातून आल्यानंतर पुनः मराठा आपल्याकडे घेतला नाहीं यामुळें तो मला कायमचा भरपूर उद्योग झाला. या वेळीं मी पुढें कोणत्या नात्यानें केसरी-मराठ्या-कडे राहवें असा प्रश्न उत्पन्न झाला होता. परंतु टिळकानीं वर्तमानपत्रें सख्ये-सारखीं मानण्याचे दिवस अजून आले नव्हते. कारण त्यांचे पूर्वीचें कर्ज फिटलें होतें तरी या मधल्या दिवसांत खटल्यानें व इतर कारणानीं फिरून नवें कर्ज झालें होतें. आणि लॉ क्लासचें उत्पन्न थांबल्यामुळें टिळकांच्या संसाराचा खर्चहि केसरींतूनच निभावयाचा होता. सख्येचा लादफ-मेंबर नसल्यास कांहीं दिवस भागीदार असें नातें सुचण्यासारखें होतें. परंतु तीहि गोष्ट उभयपक्षीं गैरसोईचीच वाटली. कारण गरज लागली तर टिळकांना छापखान्याकरितां भांडवल सहज मिळण्यासारखें होतें व ती गोष्ट मला शक्य नव्हती. शिवाय शिक्षक व शिकाऊ मनुष्य यांचा व्यवहार भागीदारीनें होणें अडचणीचें असतें. म्हणून शेवटीं असें

ठरलें कीं, दोन्ही पत्रांचा संपादक झालों असतां मला १०० रुपये पगार ठरला होता तोच यापुढें मी फक्त मराठ्याचा संपादक राहिलों तरी चालू रहावा म्हणजे झालें.

स्वत टिळकांना ह्यां क्लासांत २०० रुपये मिळत तेंहि आतां बंद झाले होते ते आणि मी दोघेहि एकाच केसरीच्या उत्पन्नाच्या आधारावर येऊन पडलों होतों पत्रांना संस्थेचें स्वरूप नसल्यामुळें, म्हणजे केवळ व्यक्तीच्या मालकीचें स्वरूप असल्यामुळें, पेन्शन, प्रॉव्हिडंट फंड, लाइफ इन्शुरन्स वगैरे योजना माझी कांहींच होऊं शकली नाहीं म्हणून कदाचित् अधून मधून थोडी वकिली करून माझ्या प्राप्तींत भर टाकता यावी म्हणून टिळकांनीं मला सवडीप्रमाणें जमल्यास वकिली करण्याचीहि परवानगी दिली होती, व या हेतूनें त्यांचे मित्र आप्पाराव वैद्य वकील यांना मला नेऊन भेटविलें होतें परंतु वकिलीची हौस नसल्यामुळें मी सातारा सोडून पुण्यास आलो, मग प्रत्यक्ष वर्तमानपत्राचें काम मिळाल्यावर व साधारण संसारापुरता पगार मिळूं लागल्यावर मी वकिलीकडे खरें लक्ष कशाला देणार ?

शुद्ध मराठी लिहिण्याचें काम चार दिवसांत होऊं शकें पण वर्तमानपत्र चांगलें चालविणाराला लिहिणें एकपट तर वाचन तिप्पट असें ठेवावें लागतें म्हणून तेव्हां वर्तमानपत्रें कमी होतीं तरी उरणारा वेळ मी वाङ्मयवाचनांत घालवी त्या वेळीं मराठी वाङ्मयांत नवें असें इतकें थोडेंच निर्माण होई कीं, त्यांतलें मी वाचावयाचें कांहीं टाकिलें नाहीं असें सहजच म्हणतां येण्यासारखें होतें परंतु इंग्रजी वाङ्मय अपार, त्याची मला आवड गोडी विशेष, यामुळें त्या रिकाम्या वेळांत मी पुष्कळ वाचून घेतलें व तें मला पुढें चांगलें उपयोगी पडलें. वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत मनुष्य स्वत चांगला लिहिणारा हवाच, पण तो बहुश्रुतहि असावा लागतो नाहींतर तो चांगला लेखक असूनहि त्याच्या एकेरी लिहिण्याच्या पद्धतीचा वाचकांना कंटाळा येण्याचा संभव असतो माझ्या लिहिण्यामध्यें केव्हांहि आवेश व तडफ ही कमी परंतु माहिती भरपूर असल्यामुळें तो वाण बहुश्रुतपणामुळें थोडीशी भरून निघे

टिळकांच्या तुरुंगवासासंबंधीं व त्यांच्या सुटकेच्या प्रयत्नासंबंधीं टिळक-चरित्राच्या पहिल्या खंडांत जरूर ती माहिती मी दिली आहे तेथें न दिलेली अशी माहिती इतकीच कीं, टिळकांविषयीं फक्त युरोपियन अधिकारी वगळून

बाकी सर्वांच्या मनात सहानुभूति असल्यामुळें ते त्याना चांगले वागवीत. म्हणजे असें—तुरुंगातीलच अन्न त्याना खावें लागे पण किंचित् आजारीपणा वाढला कीं त्यांना तुरुंगातील इस्पितळात नेऊन ठेवीत. व मग तेथें थोडे तूप दूध वगैरे देण्यात येई. तसेच टिळकाना सुपारी खाण्याची जन्माची सवय. तेव्हां हिंदी जेलर त्याना भेटण्याचें निमित्त करून हळूच कागदाखालीं सुपारी ठेवून देई. पण उलट टिळकांचाहि स्वभाव असा कीं, तुरुंगात अगदीं शिस्तीनें वागावयाचें व तक्रार म्हणून होता होईतो करावयाची नाहीं. ह्या त्यांच्या स्वभावाचा परिणाम युरोपियन जेल सुपरिंटेंडेंटवर होई. मुंबईस त्याचें वजन फार कमी झालें म्हणून त्याना पुढें पुण्यात येरवड्यास आणून ठेवलें. तेथें हिंदी नोकर-चाकराचा भरणा खालपासून वरपर्यंत बराच असल्यामुळें टिळकाना खासगी सवलती बऱ्याच मिळत. पुढें त्यानीं मजुरीदाखल रगाचे काम घेतल्यापासून त्याना आणखी सुखसोई मिळू लागल्या. तथापि टिळकाना भाताची आवड व कांदा लसुणीचें वावडें; आणि तुरुंगात तर भात अगदीं वाईट मिळावयाचा व कांदा लसूण घातलेलें म्हणून कालवण वर्ज व्हावयाचें! अशा रीतीनें अन्न तुटल्यानें मिळेल त्या दुधावर निर्वाह करावा लागे. यामुळें तुरुंगातून सुटून आल्यावेळीं टिळक काळवंडून गेले होते, ओंठ काळे पडले होते, आणि गालफडेंहि अगदीं बसलीं होतीं.

टिळक मुंबईस असता मी त्याना तुरुंगात भेटण्यास कधीं गेलों नाहीं. मुंबईची स्नेही मंडळी जात व पुण्याहून थोडेफार जात. पुण्यास मात्र मी एकदोन वेळा गेलों होतों. एका प्रसंगाची तर चांगलीच आठवण आहे. यावेळीं कर्नल जॅक्सन हे जेल सुपरिंटेंडेंट होते. आधीं परवानगी विचारून ना. दाजीसाहेब खरे याजबरोबर मी गेलों. सुपरिंटेंडेंटच्या कचेरींत आम्हास नेऊन बसविण्यात आले. साहेबाच्या खुर्चीशिवाय तेथें दुसरीहि एक खुर्ची होती. तिच्यावर दाजीसाहेब बसले. मी उभाच होतों. जॅक्सनसाहेब ऑफिसात येताच त्याना दाजीसाहेब हे खुर्चीवर बसलेले पाहून जो राग आला तो सांगता पुरवत नाहीं. ते अगदीं उसळून येऊन म्हणाले "खुर्चीवर बसणार तुम्ही कोण?" दाजीसाहेब म्हणाले, "तुमच्या भेटीला आलो, तुमच्या खुर्चीशिवाय एक खुर्ची रिकामी होती म्हणून बसलों." जॅक्सन म्हणाले, "तुम्ही कोणीहि असा. माझ्या कचेरींत माझ्या परवानगीशिवाय, मी बसा म्हटल्याशिवाय, कोणीहि बसावयाचें नाहीं." दाजीसाहेब उठले व ते उठले असें पाहून जॅक्सनसाहेब आश्चर्यतेने

म्हणाले, 'आतां बसा' त्यावर खरे रागावून म्हणाले, "मला तुमच्याशीं काम आहे मुर्चीशीं काम नाही मलाहि स्वाभिमान आहे मी गिळकाच्या भेटीला आलो आहे तेव्हां पुढच काय ते बोला मला शिष्टाचार नकोत" दादासाहेब खरे या वेळीं कायदे कौन्सिलचे सभासद होते, व कर्नल जर्व्हिस यांची व माझी साताऱ्याची थोडीशी ओळख होती कारण ते व कॅप्टन पियर्स हे युनियन क्लबमध्यें टेनिस खेळावयास येत तेव्हा क्वचित् त्यांच्या सामनवाल्यांत मी एक असे पण जेथ नामदाराचा हा नाद तेथ माझ्या जुन्या ओळखीचा काय कथा! असो पुढें गिळकाची व आमची भेट साहेबासमक्ष झाली पण वरील प्रकारानें आम्ही नाराज असल्यामुळें अगदीं जरुराच्या कामापुरतें बोलून आम्ही तेथून पाय काढला

१८९६ अखेर व १८९७च्या प्रारंभीं या प्लेगच्या दिवसांत पुण्याच्या बाहेर कांहीं दिवस राहू शकलों कारण कांहीं कालम मजकूर लिहिण्यापलीकडे मजवर फारशी जबाबदारी नव्हती पण १८९७सालीं मी संपादक नात्यानें डिक्लेरेशन देण्यापासून, प्लेगची आपत्ति टाळण्याकरितां म्हणून पुढें कधीं एक दिवसहि पुण्या बाहेर राहिलों नाहीं पहिल्या पहिल्या प्लेगांत जितक्या लोकांना पुणें सोडून बाहेरगांवीं राहणें शक्य होतें तितके सर्व जात शिवाय प्लेग कमेटी म्हणजे पराहून सर्व माणसांना बाहेर काढीत यामुळें प्लेगच्या दिवसांत शहर जवळ जवळ ओस पडे भर दोन प्रहरीं बाहेर पडलें असतां कित्येक रस्त्यांतून एखादादुसरा मनुष्यच आढळावयाचा बाजारांतील कामधंदे जमतेम चालू राहून दुकानांचें समग्र दार उघडें राहिलें आहे व देवघेव चालू आहे असें क्वचितच दिसे फक्त सरकारी कचेऱ्या चालू राहत अशाहि दिवसांत प्लेगच्या मृत्यूचे आंकडे कांहीं वर्षें शेकड्यांनीं मोजावे लागत आश्चर्य वाटे कीं या ओसाड शहरांत मरावयाला इतकीं माणसें तरी कोठून येतात!

मी कांहीं दिवस सदाशिव पेठेंतील चिमणबागेजवळ परांजपे यांच्या वाड्यांत राहत होतों तेथें माझी माडी अगदीं रस्त्यावर होती ओंकारेश्वराकडे स्मशानाकडे जाण्याचा मुख्य हमरस्ता तोच असे तेव्हां दिवसभर, व रात्रीहि कांहीं तास वगळून एकसारखी प्रेतांची सारखी रीघ लागे त्यांतून पुण्यांत प्रेतें नेण्याची चाल थोडीशी विलक्षणच आहे ब्राह्मण वर्ग वगळला असतां, बाकी सर्व जातींचीं प्रेतें ओरडत आरडत गाजत मिरवत जाण्याचा प्रघात बाहेरगांवीं नाहीं तो पुण्यास

होता. कधीं नाहीं तें रामनाम प्रेतवाहकांना आठवावयाचें; व ब्राह्मणेतर जातींत प्रेतयात्रेला जाण्याची रीत विशेष असल्यामुळें बहुधा कोणत्याहि यात्रेला गर्दी असावयाची. टाळमृदंगासह दिंडींचें भजन नसलें तरी सर्व घोळक्यानें मिळून "राम बोलो भाई राम" या शब्दांचा मोठमोठ्यानें उच्चार व आरडाओरड करण्याची रीत असे. बऱ्या स्थितींतील मृताच्या प्रेतयात्रेला गर्दी म्हणून सहजच मोठी घोषणा होई. पण गोरगरीबांची प्रेतयात्राहि अशीच दुमदुमत जाई! मात्र याचें कारण असें कीं प्रेत उचलून नेण्याकरितां भाडोत्री माणसें लावावयाचीं, व पुष्कळ वेळा ती मद्यपानाची पर्वणी ठरावयाची! दारूची बाटली पोटात जाईल तेव्हांच प्रेतवाहकांना पाय घराबाहेर पडावयाचा! आणि एकदा हे कैफी जवान रस्त्याला लागले म्हणजे तिरडीच्या पुढल्या बाजूचे वाहक अधिक मोठ्यानें ओरडतात कीं मागच्या बाजूचे? अशी एक प्रकारें राक्षसी चढाओढ सुरू होई. ब्राह्मणेतरांत, विशेषत: खालच्या जातींत, दु:ख हें अधिक मुखर असतें त्याप्रमाणें या तामसी रामभजनाच्या कल्लोळांत बायाबापड्यांचें करुण विलाप मधून मधून मिसळून कानीं पडावयाचें रात्र चांदणी असली तरी प्रेतयात्रेला दिवे बरोबर असावयाचे. मग अंधाऱ्या रात्रीं तर बोलावयासच नको तात्पर्य, एकादी प्रेतयात्रा म्हणजे वेताळाची स्वारी अशी वाटे आणि सदाशिव पेठेच्या मोठ्या रस्त्याच्या पूर्वटोकाला एकदा ही आरडाओरड ऐकूं येऊं लागली की, ती पश्चिमटोकाला पोंचून ऐकूं येई-नाशीं होईपर्यंत दहा दहा मिनिटेंहि जात तसेंच मृत्यु दिवसाढ़ा केव्हांहि झाला तरी प्रेतयात्रा मात्र साधारणपणे ठराविक वेळींच निघत यामुळें मिरवणुकीतील तावुता-प्रमाणें कित्येक वेळा प्रेतयात्रेमागें प्रेतयात्रा अशी रांग लागे मी पराजप्यांच्या वाड्यांत राहत असतां पुण्यांतील मृत्युसंख्या दोन-अडीचशेंपर्यंत कधीं कधीं गेली होती.

अशा स्थितींत मनाला काय वाटत असेल याची कल्पनाच करणें बरें. पण पुढें पुढें प्लेगच्या मृत्यूनें भयच वाटेनासें हळुहळू झालें होतें. संकट दूर आहे तों-पर्यंत भीति. ते पायाशीं येऊन ठेपलें म्हणजे मग त्याची भीति आपोआप जाते. मनुष्य विचारी असेल तर तत्त्वज्ञानी बनतो. विकारवश असेल तर वेताळ होतो. पण तत्त्वज्ञान झालें काय किंवा वेताळपणा झाला काय, मृत्यूच्या सान्निध्यात जी तदनुरूप दु:खाची वृत्ति रहावी अशी अपेक्षा ती तशी राहत नाहीं व एकंदर देखाव्याला विकृत स्वरूप येतें. स्वत: मला लागोपाठ दोन-तीन रात्रीं प्रेतें पोंचविण्याकरितां ओंकारेश्वरावर जावें लागलें. तेथेंहि हें विकृत स्वरूप ठळकपणें

म्हणाले, "आतां बसा." त्यावर खरे रागावून म्हणाले, " मला तुमच्यापाशीं काम आहे सुर्चीशीं काम नाहीं. मलाहि स्वाभिमान आहे. मी टिळकांच्या भेटीला आलों आहे. तेव्हां पुढचें काय तें बोला. मला शिष्टाचार नकोत. " दाजीसाहेब खरे या वेळीं कायदे कौन्सिलचे सभासद होते; व कर्नल जॅक्सन यांची व माझी सातान्याची थोडीशी ओळख होती कारण ते व कॅप्टन पियर्स हे युनियन क्लबमध्यें टेनिस खेळावयास येत तेव्हां क्लबतर्फेच्या त्यांच्या सामनेवाल्यांत मी एक असे. पण जेथ नामदाराची ही वाट तेथें माझ्या जुन्या ओळखीची काय कथा! असो. पुढे टिळकांची व आमची भेट साहेबासमक्ष झाली, पण वरील प्रकारानें आम्ही नाराज असल्यामुळें अगदीं जरुरीच्या कामापुरतें बोलून आम्ही तेथून पाय काढला.

१८९६ अखेर व १८९७च्या प्रारंभीं मी प्लेगच्या दिवसांत पुण्याच्या बाहेर कांहीं दिवस राहूं शकलों कारण कांहीं कालम मजकूर लिहिण्यापलीकडे मजवर फारशी जबाबदारी नव्हती पण १८९७सालीं मी संपादक नात्यानें डिक्लेरेशन केल्यापासून, प्रेसची आपत्ति टाळण्याकरितां म्हणून पुढें वर्षी एक दिवसहि पुण्या-बाहेर राहिलों नाहीं पहिल्या पहिल्या प्लेगांत जितक्या लोकांना पुणें सोडून बाहेरगांवीं राहणें शक्य होतें तितके सर्व जात. शिवाय प्लेग केस झाली म्हणजे घरांतून सर्व माणसांना बाहेर काढीत. यामुळें प्लेगच्या दिवसांत शहर जवळ जवळ ओस पडे भर दोन प्रहरीं बाहेर पडलें असतां प्रत्येक रस्त्यांतून एखाददुसरा मनुष्यच आढळावयाचा. बाजारांतील कामधंदे जेमतेम चालू राहत दुकानाचें सबंध दार उघड राहिलें आहे व देवघेव चालू आहे असें क्वचितच दिसे. फक्त सरकारी कचेऱ्या चालू राहत. अशाहि दिवसांत प्लेगच्या मृत्यूचे आकडे कांहीं वर्षे शेंकड्यांनीं मोजावे लागले. आश्चर्य वाटे कीं या ओसाड शहरांत मरावयाला इतकी माणसें तरी कोठली येतात!

मी कांहीं दिवस सदाशिव पेठेंतील चित्रशाळेजवळ पराजपे यांच्या वाड्यांत राहत होतों तेथें माझी माडी अगदीं रस्त्यावर होती. लकडीपुलाकडील स्मशानाकडे जाण्याचा मुख्य हमरस्ता तोच असे. तेव्हां दिवसभर, व रात्रीचे कांहीं तास वगळून रात्रीहि, प्रेतांची सारखी रीघ लागे. त्यांतून पुण्यांत प्रेत नेण्याची चाल थोडीशी विलक्षणच आहे. ब्राह्मण वर्ग वगळला असतां, बाकी सर्व जातींचीं प्रेतें ओरडत आरडत गाजत मिरवत जाण्याचा प्रघात बाहेरगांवीं नाहीं तो पुण्यास

होता. कधीं नाहीं ते रामनाम प्रेतवाहकाना आठवावयाचें; व ब्राह्मणेतर जातींत प्रेतयात्रेला जाण्याची शिस्त विशेष असल्यामुळें बहुधा कोणत्याहि यात्रेला गर्दी असावयाची. टाळमृदंगासह दिंडीचें भजन नसलें तरी सर्व घोळक्यानें मिळून "राम बोलो भाई राम" या शब्दाचा मोठमोठ्यानें उच्चार व आरडाओरड करण्याची रीत असे. बऱ्या स्थितींतील मृताच्या प्रेतयात्रेला गर्दी म्हणून सहजच मोठी घोषणा होई. पण गोरगरीबांची प्रेतयात्राहि अशीच दुमदुमत जाई ! मात्र याचें कारण असें कीं प्रेत उचलून नेण्याकरिता भाडोत्री माणसें लावावयाची, व पुष्कळ वेळा ती मद्यपानाची पर्वणी ठरावयाची ! दारूची बाटली पदरात जाईल तेव्हाच प्रेतवाहकाचा पाय घराबाहेर पडावयाचा ! आणि एकदा हें कैफी जवान रस्त्याला लागले म्हणजे तिरडीच्या पुढल्या बाजूचे वाहक अधिक मोठ्यानें ओरडतात कीं मागच्या बाजूचे ? अशी एक प्रकारें राक्षसी चढाओढ सुरू होई. ब्राह्मणेतरात, विशेषत: खालच्या जातींत, दु:ख हें अधिक मुखर असतें त्याप्रमाणें या तामसी रामभजनाच्या कल्लोळात बायाबापड्यांचे करुण विलाप मधून मधून मिसळून कानीं पडावयाचे. रात्र चांदणी असली तरी प्रेतयात्रेला दिवे बरोबर असावयाचे. मग अंधाऱ्या रात्रीं तर बोलावयासच नको. तात्पर्य, एखादी प्रेतयात्रा म्हणजे वेताळाची स्वारी अशी वाटे आणि सदाशिव पेठेच्या मोठ्या रस्त्याच्या पूर्वटोकाला एकदां ही आरडाओरड ऐकूं येऊं लागली कीं, ती पश्चिमटोकाला पोंचून ऐकूं येई-नाशी होईपर्यंत दहा दहा मिनिटेंहि जात तसेंच मृत्यू दिवसातून केव्हाहि झाला तरी प्रेतयात्रा मात्र साधारणपणें ठराविक वेळींच निघत यामुळें मिरवणुकींतील ताबुता-प्रमाणें कित्येक वेळा प्रेतयात्रेमागें प्रेतयात्रा अशी रांग लागे मी पराजप्यांच्या वाड्यात राहत असता पुण्यांतील मृत्युसंख्या दोन-अडीचशेपर्यंत कधीं कधीं गेली होती.

अशा स्थितींत मनाला काय वाटत असेल याची कल्पनाच करणें बरें पण पुढें पुढें प्लेगच्या मृत्यूचें भयच वाटेनासें हळुहळू झालें होतें. संकट दूर आहे तों-पर्यंत भीति. तें पायाशीं येऊन ठेपलें म्हणजे मग त्याची भीति आपोआप जाते. मनुष्य विचारी असेल तर तत्वज्ञानी बनतो. विकारवश असेल तर बेताल होतो. पण तत्वज्ञान झालें काय किंवा बेतालपणा झाला काय, मृत्यूच्या सान्निध्यात जी तदनुरूप दु:खाची वृत्ति रहावी अशी अपेक्षा ती तशी राहत नाहीं व एकदर देखाव्याला विकृत स्वरूप येतें. स्वतः मला लागोपाठ दोन-तीन रात्रीं प्रेतें पोंचविण्याकरिता ओंकारेश्वरावर जावें लागलें. तेथेंहि हें विकृत स्वरूप ठळकपणें

नजरेला आलें. ते असें कीं, स्मशानांत सामान्यतः हास्यविनोद आढळावयाचा नाहीं, पण 'सदा मरे त्याला कोण रडे' ही म्हण खरी ठरून ओंकारेश्वराच्या वाळवंटांत प्रेतयात्रेला आलेल्या लोकांत मोठमोठ्यानें बोलणें-चालणें, चर्चा वाद-विवाद, व हसणं खिदळणंहि क्वचित् ऐकू येई! ही गोष्ट मनुष्यस्वभावाला धरूनच असल्यामुळें, अथेन्स व लंडन या शहरीं पूर्वी असाच प्लेगचा कहर झाला तेव्हां जनतेनें केलेल्या वेताल वर्तनाचीं वर्णनें इतिहास-वाचकांना वाचावयास सांपडतात. असो. प्लेगचीं सर्व वर्षे माझी पुण्यातच गेल्यामुळें मला फक्त पुण्याचाच अनुभव. परंतु बाहेरगावींहि असाच अनुभव आला असेल यांत शंका नाहीं.

प्लेगमुळें गाव सोडून बाहेर जाऊं शकणारे लोक जात. पण गावांत ज्यांना राहवें लागे त्यांची वाट काय! कामधंदा मुख्यतः दिवसा चालावयाचा, व प्लेगची बाधा त्यातल्या त्यात रात्रीं होते अशी समजूत. यामुळें दिवसा गावांत राहून दुपारीं जेवण्याला, व रात्रीं जेवण्याला व वस्तीला, गावाबाहेर कोठें तरी राहवें ही योजना लोकांना सहजच सुचली. प्लेगच्या अधिकाऱ्यांनींहि याच सूचनेनुरूप लोकांच्या मागें तगादा लाविला जाणते किंवा अनुकूल साधनें असणारे लोकच प्रथम गांवाबाहेर झोपड्या घालून राहूं लागले. श्रीमंत लोक बंगल्यांतून राहावयास गेले, पण मध्यमस्थितींतील लोकांना पत्रें तट्टे गवती छपरें यांच्या झोपड्या बांधून राहवें लागलें अशा झोपडी बांधून राहाणारांपैकीं आम्ही व आमचे कांहीं स्नेही होतो किंबहुना पुण्यातगत बाहेर मोठी पद्धतशीर झोपडी बांधून राहिलों असें बहुधा आम्हींच पहिले-दुसरे

लकडीपुलापलीकडे पूर्वी मुळींच वस्ती नव्हती. भांबुर्डे गाव वस्तीचा पण तो लकडीपुलानजीक नसून दगडीपुलाजवळ येतो आणि येरंडवण्याचें गांव बाजूस बरेंच दूर राहतें या दोन गावांच्या दरम्यानचें मोठं मैदान मी प्रथम १८९५ सालीं पुण्याच्या कांग्रेसच्या वेळीं पाहिलें तेव्हां अगदीं ओसाड होतें. सबंध एक मैलाच्या रस्त्याच्या आसपास फर्ग्युसन कॉलेजच्या नव्या इमारतीखेरीज चांगल्या वस्तीची एकहि खूण नव्हती. आणि पुण्यांतून गणेशखिंड-रोडला जाणें म्हणजे एकट्या-दुकट्याला मोठी भीति वाटे! तीच स्थिति जवळ जवळ १८९७ सालच्या अखेर होती. रामनारायण मारवाडी याच्या बंगल्यात आगरेल्या जागेत पाटालगत मोठी झोपडी बांधून दूर करून आम्ही राहिलों होतो पलीकडे दुसरी एक झापडा देवभक्त नावाच्या गृहस्थानीं घातली व तींत ते येऊन राहिले. त्याच दिवशी गजा

चोरी होऊन चोरट्यांनीं त्यांना घायाळ केलें. आम्हालाहि खडा पहारा देणारा जागता माणूस नोकरीला ठेवावा लागला होता. इतकी ती बाजू तेव्हां ओसाड होती. मग आमचें उदाहरण पाहून एकमेकांच्या सोबतीनें त्या भागांत हळूहळू झोपड्या होऊ लागल्या.

झोपडींतले राहणें म्हणजे तो एकप्रकारें खरोखरच वनवास. पण त्याला दुसरीहि एक बाजू होती ती अशी की, बाहेर मोकळ्या हवेत राहणें म्हणून कोणाचीहि झाली तरी प्रकृति सुधारे. ज्या आम्हा लोकांना उघड्यावर निजण्याचा कधीं प्रसंग पूर्वी नव्हता त्यांना तुसत्या एकाद्या पत्र्याच्या अर्ध्या आच्छादनाखालीं भर थंडीच्या दिवसांत निजणें भाग पडे. पण मोकळ्या हवेची मौज काय असते ही तेव्हांच प्रथम कळून आली. आतां तर या मोकळ्या हवेची संवय लोकांना इतकी लागली आहे की, पुण्याबाहेर जवळ जवळ पुण्याइतकाच दुसरा मोठा गांव वसला आहे. लंडन शहर प्लेग व आग यांनीं उध्वस्त केल्यावर नवें बांधलें तें सुंदर बांधलें गेलें. तसेंच कांहीं अंशीं पुण्याचें झालें आहे. आणि प्लेगनें इतर कितीहि हानि केली असली तरी लोकांना गांवाबाहेर राहण्याला शिकवून घरें बांधण्याची संवय लावली, या उपकारानें भावी सर्व पिढ्यांचें त्यानें कल्याणच केलें असें म्हटलें पाहिजे. बाहेर मोकळ्या हवेप्रमाणें, एकजुटीनें व सोबतीनें राहून त्यालीखुशाली करण्याचीहि त्यातल्या त्यांतच सवय लागली, ती सर्वस्वी नवी होती. आणि शहरांतील कायमच्या शेजाऱ्यांत जो बंधुभाव आढळत नाही तो बाहेरच्या झोपड्यांतून झालेल्या तात्पुरत्या वस्तींत दिसून येई. शिवाय चोऱ्या वगैरे होत यामुळें सघटित रीतीनें लोक बंदोबस्त करण्याचाहि शिकले. स्वतः मीं कांहीं दिवस रात्रीं अपरात्रीं उठून, नेमून घेतलेल्या हद्दींत हिंडून, खडा पहारा दिला असें चांगलें स्मरतें. पहारेवाल्यांच्या लहरीं उल्कान्या, पल्लेदार हाका, व गोरख्यांचें घुमणारे आवाज हे ऐकू आले म्हणजे अर्धवट झोंपेंतल्या माणसाला मोठा आधार वाटे.

आम्ही झोपडी बांधून त्रव करून राहिलों असें वर सांगितलें त्या इक्वात दोनतीन महिने जितक्या आनंदात गेले तितक्या आनंदाचे दिवस कांहीं अशी पूर्वी फक्त कॉलेजांतच गेले. एरवीं कोठें गेले नाहीत असें म्हणतां येईल. हा आनंद मुख्यतः बरोबरच्या स्नेह्यासोबत्यांबरोबर मनसोक्त गप्पागोष्टी मारण्याचा व हरोच्या खिदळण्याचा. थंडीचे दिवस, उघडी हवा, मुखापुरतें आच्छादन, कुशल आयाच्याचा हातचा स्वयंपाक, रोज पदार्थांची नवलाई, निरनिराळ्या

स्वभावाचा रसिक बहुश्रुत माणूस, वाचनामुळें जमल्यामुळें गप्पागोष्टींना अनिर्बंध मोकळीक, असा मित्र असल्यावर मग काय कमी! दिवसा गावांतील काम करून संध्याकाळबरोबर पाचवाजल्याच्या चालीनें सर्वांनी डोंगरावर जमावें, आणि हवेच्या कडेवर असता आजचा दिवस तरी आरोग्याचा असें वाटून, एरवीं कधींहि न उगवणारें असें उगवण्याचें सुख रोज नवें नवें अनुभवावें. यामुळें सकाळीं चहा पिण्याच्या वेळीं व रात्रीं भोजनोत्तर केव्हां गंगा, केव्हां हरभरा, केव्हां मटार, अशांची रास घालून, भोंवतीं उनदार पाथरूण घेऊन, निरनिराळीं माणसें बैठक मारून बसलीं म्हणजे कथाप्रसंगाला व विनोदाला किती भर येत असेल याची कल्पना सहजच होईल. पण सांगून सांगण्याची गोष्ट ही की, आम्ही क्लबात जमलेले लोक जवळ जवळ नमुनेदार स्वभावाचेहि होतो. हे लोक म्हणजे मी व हाय-स्कूलांत तेव्हां मास्तर असलेले माझे सर्वांत वडील बंधु नाना, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, शिवरामपंत परांजपे, धोंडोपंत विद्वांस, चिरमुलेंचे वासुदेवराव जोशी व शंकरराव जोशी, दातवळणे मास्तर, फाळणीस वकील, ढमढेरे, गोपटेकरशास्त्री इत्यादि. आमच्यामध्ये वयाचा फरक थोडथोडा असला तरी आम्ही जवळ जवळ सर्व एकाच दर्जाचे होतो. फाळणीस व दातवळणे हे पुण्याच्या नेमस्त पक्षांतील, आणि परांजपे, खाडिलकर व मी हे टिळक पक्षांतील होतो. तथापि तेव्हां या पक्षांतील मतभेद हिरवापुरता विकोपाला गेला असला तरी दुय्यम प्रतीच्या माणसांना तो फारसा बाधलेला नव्हता. त्यांतूनहि दातवळणे हे फारच सज्जन गृहस्थ व वारनिसारखा गोड स्वभावाचा मनुष्य दिसला. वासुदेवराव जोशी हे थट्टा करून घेणारे बहाद्दर, आणि परांजपे व खाडिलकर हे त्यांची थट्टा करणारे बहाद्दर. तात्पर्य, त्यावेळच्या संभाषणांत झालेल्या कोट्या, विनोदाचे विषय, उपमा रूपकादि अलंकार, व्यंगोक्त्या व महदाश्चर्यें या जर कोणी लिहून ठेवल्या असत्या तर त्याचा घरोसरच एक भर झाला असता असें वाटतें. पण हा क्रम एक वर्ष झाला तेवढाच. पुन: तो जुळला नाहीं. आणि यापुढें मी कोठेतरी रहावें, कोठेतरी जेवावें, कोठेतरी निजावें अशा जवळ जवळ हालाच्या स्थितींत लेखनीं बरींच वर्षें काढलीं. कायमच्या शोधण्या घालवत नसत परिश्रमणाहि एकप्रकार बरेंच वाटे. अशा स्थितींत मुलें माणसें घेऊन राहण्याची सोयच नव्हती. कारण एकटा जीव सांभाळवा सांभाळता पंचाईत पडे तेथें पाच-चार माणसें बरोबर घेऊन नित्य कोठें काळजी वाहत बसावें! यामुळें तिकडे परगांवीं मुलामाणसांनीं आमची काळजी करावी व इकडे

न. चिं. केळकर याचें १८९८ मधील छायाचित्र

(पृ २४०)

आम्ही त्याची काळजी करावी अशी स्थिति असे. आणि प्लेग सपून शहर पुनः भरू लागलें म्हणजे एखादे नवें युग अवतरल्यासारखा आनंद होई.

१८९७ च्या डिसेंबरात उमरावती येथें राष्ट्रीय सभा भरली. त्या सभेला शिवरामपंत परांजपे व मी दोघेहि गेलो होतो. प्लेगमुळे सभा भरू देतात कीं नाहीं हा प्रश्नच होता. पण वऱ्हाडच्या तोंडावर मलकापूर येथें पुरे दहा दिवसांचें क्वारंटिन सक्तीनें दसवू देण्याच्या अटीवर सभा भरविण्यास परवानगी मिळाली. आमच्याप्रमाणें कै. गोपाळराव गोखले इहि राष्ट्रीय सभेला निघाले होते. परंतु आम्हा सर्वांनाच या क्वारंटिन कँपात दहा दिवस काढावे लागले. मला तर प्रथम भुसावळेसच प्लेगच्या अधिकाऱ्यांनीं उतरवून घेतलें, व तेथल्या क्वारंटिन कँपात नेऊन घातलें. तेथें पाहतो तो खोल्या म्हणजे लाकडाचे अनगड ओंडे उभे केलेले, वर आच्छादन नाहीं, खाली रेती पसरलेली, अशा स्थितींत दिवस जाणें कठिण. म्हणून "मी उमरावतीला जात असून मलकापूरच्या क्वारंटिनमध्ये पडणारच आहे मग उगीच येथें का ठेवितां!" असें सांगून मी कशी तरी सुटका करून घेतली. मलकापूरचा कँप हा नावानें क्वारंटिनचा होता तरी तेथील पाहुणचारानें आम्ही इतके सुखावलो कीं, हे क्वारंटिन असेंच लांबेल तर बरें होईल असें वाटू लागलें. मलकापूरचे तरुण उत्साही नागरिक शेट विष्णु सावजी व तेथील पिंपळीकर, सोमण वगैरे वकील मंडळी यांनीं अगत्याची शर्थ केली. या कँपात मी, गोपाळराव गोखले, शिवरामपंत परांजपे व आणखी दहावीस गृहस्थ दहा दिवस राहिलो होतो. तेथेंहि गप्पागोष्टी विनोद यांची चंगळ उडाली. गोखले यांचें माफी प्रकरण नुकतेंच झालें असल्यामुळे ते मनातून थोडे रुसलेसे होते. पण एकप्रकारें निर्धाराचें धैर्य त्यांच्या अंगीं आलें होतें, व त्यांनीं माफी मागितली असली तरी त्यांची आधींच असलेली कीर्ति विलायतेस वेल्बी कमिशनपुढें उत्कृष्ट साक्ष देऊन आल्यामुळें आणखी वाढली होती. यामुळें त्यांना कोणींहि मोठ्या आदरानेंच वागवीं. शिवाय आम्ही पुण्यामुंबईकडील व थोडेंसे प्रतिष्ठित लोक कँपात असल्यामुळें स्वागतमंडळातर्फे आमचा समाचार घेण्याला केव्हा दादासाहेब खापर्डे, केव्हा रावबहादूर मुधोळकर, केव्हा मोरोपंत जोशी, अशी मंडळी येत. या दहा दिवसांत सुप्रसिद्ध बंगाली पुढारी उमेशचंद्र बानर्जी हे उमरावतीला जाण्याकरितां आले. त्यानांहि क्वारंटिनमध्यें काहीं वेळ अडकावून ठेवलें होतें. शाळ्या-गोऱ्यांतील भेदभाव त्या दिवसांत क्वारंटिनमध्यें फारच

हुकूम आला. गोरासाहेब मग तो युरोपियन असो, युरेशियन असो, त्याचें नुसतें नाव टिपून घेऊन मुक्कामाला जाण्याची त्याला परवानगी मिळे. पण उमेशचंद्र बानर्जी, गोखले वगैरे दुसऱ्या पहिल्या वर्गांतून प्रवास करणाऱ्याहि देशी पुढाऱ्यांना क्वारंटिनमध्यें पडावें लागे. तेथल्या व्यवस्थेचा दुर्वो लाभ होतच. पण या वर्णभेदामुळें तो जुलूम फारच दुस्सह वाटे.

मलकापूरच्या या क्वारंटिन कॅपांत दादासाहेब खापर्डे यांची व माझी प्रथम ओळख झाली. त्यांचें वर्णन पूर्वी वऱ्हाडच्या विद्यार्थ्यांकडून ऐकलें होतें व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे तर खापर्डे यांचें वर्णन मोठें बहारीचें करीत. आणि "हा फेटा की घर" हें एक वाक्य खापर्डे या नावाशीं माझ्या मनांत कायमचें जडून गेलें होतें. यामुळें खापर्डे यांचें प्रथमदर्शन हें सहजच मोठें कौतुकास्पद झालें. त्यांतूनहि त्यांच्या रसाळ वक्तृत्वाचा तो पहिलाच अनुभव. यामुळें खापर्डे यांनीं दोन-तीन तास पहिल्या भेटींत या कॅपांत घालविले त्या वेळीं त्यांच्यासंबंधानें जो एकप्रकारचा कुतुहलकारक ठसा मनावर उमटला तो अजून तसाच कायम आहे. आणि खापर्डे यांनींहि पण आपल्या पोषाखांत व बोलण्या-चालण्यांत तेव्हांच्याहून फक्त सोनेरी जरतार व रेशमाचा काठ यापेक्षा इतर कशांत काडीइतकाहि फरक केलेला नाहीं.

उमरावतीच्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगीं वादाच्या अशा दोन तीन गोष्टी होऊन राहिल्या होत्या. एक, टिळकांना राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झालेली म्हणून त्यांची तसबीर सभेच्या मंडपांत लावावी की नाहीं ! दुसरी, त्यांच्यासंबंधानें सरकारच्या निषेधपर असा ठराव सभेंत प्रत्यक्ष करावा की नाहीं ! आणि तिसरी गोपाळराव गोखले यांनीं सभेंत भाषण करावें की नाहीं ! तसबिरीचा प्रश्न व ठरावाचा प्रश्न नास्तिपक्षींच निकालांत निघाला ! आतून सरकारी अधिकाऱ्यांचा धाकदपटशा, व बाहेरून नेमस्त स्थानिक पुढाऱ्यांचा असा युक्तिवाद की, "टिळकांना शिक्षा झाली ही गोष्ट कोणाला कितीहि अप्रिय वाटली तरी बोलूनचालून तो न्यायकोर्टाचा निकाल आहे. आणि शिवाय एका न्यायकोर्टाचा नव्हे तर दोन न्यायकोर्टांचा. कारण शिक्षेनंतर विलायतेस प्रीव्ही-कौन्सिलकडे टिळकांनीं बॅरिस्टर ॲस्किथ यांच्या विद्यमानें अपील केलें तेंहि नामंजूर झालें ! अर्थात् न्यायकोर्टाच्या निकालाला मान लवविलीच पाहिजे." "राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत टिळकांची तसबीर मांडून, किंवा त्यांच्यासंबंधीं ठराव करून, इतकी उजळ माथ्याची सहानुभूति

प्रकट करणे म्हणजे तो दुसरा राजद्रोहच होय" असे उमरावतीच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनीं ठरविलें. त्यातूनहि ते मोठ्या केविलवाणेपणें म्हणत कीं, "आम्हीं मोठ्या कष्टानें राष्ट्रीय सभा भरविण्याची येवढी जबाबदारी पत्करली ती कशीबशी पार पाडूं द्याल कीं नाहीं ! कां मध्येंच विघ्न आणणार !" वास्तविक यात सभेला विघ्न असें काहींच नव्हतें परंतु उमरावतीच्या पुढाऱ्यांप्रमाणें बाहेरून आलेल्या पुढाऱ्यांनींहि या कामीं नेट न धरता पडतें घेतलें खरें. कलकत्त्याहून या सभेला बाबू मोतीलाल घोस, सुरेन्द्रनाथ बानर्जी, हिरेन्द्रनाथ दत्त वगैरे पुढारी आले होते. टिळकाच्या खटल्यांत डिफेन्स फंड उभारून व इतर रीतीनें जरी यांनीं पुष्कळच मदत केली होती तरी त्यांच्याहि हातून टिळकांच्या सहानुभूतीचा ठराव विषय-नियामक कमिटीच्या गळीं उतरविता आला नाहीं; व अध्यक्ष शंकरन् नायर व स्वागत सभेचे अध्यक्ष खापर्डे यांच्या भाषणांत टिळकासंबधानें जेवढा ओझरता उल्लेख आला तितक्यावर सर्वांना समाधान मानून घ्यावें लागलें.

गोपाळराव गोखले हे राष्ट्रीय सभेत हजर होते, व त्यांना प्लॅटफॉर्मवर खुर्ची देऊन स्थानिक पुढाऱ्यांनीं आदरानें बसविलें होते. परंतु त्यांची विशेष परिस्थिति लक्षांत घेऊन त्यांना कोणत्याहि ठरावावर बोलण्याची विनंति कोणी केली नाहीं, व सभेत भाषण न करण्याचाच आपला निश्चय आहे असें त्यांनींहि जाणविलें होते. याहिउपर काहीं लोकांची अशी तयारी होती कीं, जर गोखले भाषण करण्याला उभे राहिलेच तर त्यांना हुर्‌ हुर्‌ करून बोलूं द्यावयाचें नाहीं, खालीं बसवावयाचें. पण सर्वांच्या शहाणपणानें एथपर्यंत मजल गेली नाहीं. बंगालचे पुढारी मोतीलाल, सुरेन्द्रनाथ वगैरे, तसेंच पंडित मदन मोहन मालवीय, जी सुब्रह्मण्य अय्यर वगैरे पुढाऱ्यांची व माझी ओळख प्रथम उमरावतीस झाली. "प्रांतिक गव्हर्नर हे सिव्हिलियन असावे कीं विलायतेहून आणावे" या विषयींच्या ठरावावर मला भाषण करण्याबद्दल सांगण्यांत आले, व मी तें केलें. राष्ट्रीय सभेत भाषण करण्याचाच काय, पण इंग्रजी भाषण करण्याचाहि माझा तो अगदीं पहिलाच प्रसंग होता. तथापि नव्या उमेदीच्या भरात मी न अडखळतां भाषण केलें.

उमरावतीची कॉंग्रेस संपल्यावर परत फिरण्याच्या सुमारास मला नागपुरास जाण्याकरिता निमंत्रण आलें. जी सुब्रह्मण्य अय्यर यानाहि तसेंच निमंत्रण आलें होतें. अनायासें नागपूर पाहावयास सांपडतें म्हणून मी जाण्याचें कबूल

केलें. बरोबर कै. मोतीबुलासा हे आले होते. मोतीबुलासा हे माळव्याचे मारवाडी. त्यांचें शिक्षण नागपुरास झालें होतें. पण तेव्हां नागपूर शहर विशेष सुधारलेलें नसल्यामुळें तिकडील हुशार होतकरू तरुण पदवीधर पुण्याकडे धांव घेत. या सुमारास मोतीबुलासा यांच्याप्रमाणें कै. प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन व कै. वासुदेव गोविंद आपटे हेहि इकडे पुण्यास आलेले होते. मोतीबुलासा हे मोठे हुशार व रसिकपणाची आवड असलेले गृहस्थ होते. ते व मी विरुद्ध पक्षांतले होतों तरी त्यांचा माझा स्नेह होता; व मला नागपुरास बोलावण्याची कल्पना बहुधा त्यांचीच होती. आम्ही नागपुरास कै. राजारामपंत दीक्षित यांचे पाहुणे होतों. मोतीबुलासा यांनीं त्यांच्याच घरीं राहून शिक्षण घेतलेलें. राजारामपंत हे मुंबईचे सॉलिसिटर कै. हरि सिताराम दीक्षित यांचे बंधु. आणि टिळकांवरील खटला व जी. आय्. पी. तारमास्तरांचा संप या दोन प्रसंगांनीं माझा व दीक्षितांचा बराच परिचय झालेला होता. तात्पर्य, सर्वच कारणांनीं दीक्षितांचा पाहुणचार घेणें ओघानेंच आलें व त्यांनीं माझा सत्कार चांगला केला. त्या वेळीं राजारामपंतांचा धाकटा मुलगा मोरोपंत हा तेथें कॉलेजांत असून त्याच्या होतकरूपणाबद्दल सगळ्या नागपूरच्या लोकांना मोठी आशा होती. त्याप्रमाणें पुढें तो विलायतेस जाऊन बॅरिस्टर होऊन आला. त्याचा धंदा चांगला चाले, व अखेर कायदेकौन्सिलांत निवडणूक होऊन तेथील कामकाजाच्या हुशारीबद्दल त्याचें नांवहि झालें. परंतु त्याला मद्यपानाचें व्यसन बेसुमार जडलें. आणि एका युरोपियन स्त्रीशीं त्यानें जवळ जवळ लग्न केल्यासारखेंच होतें. या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं, त्याचा वाह्यातपणा दिवसेंदिवस वाढून अखेर त्याला प्रत्यक्ष वेड्यांच्या इस्पितळांत ठेवावें लागलें व तेथेंच तो मेला.

मोरोपंत दीक्षित व मोतीबुलासा यांनीं नागपूर टाऊन हॉलमध्यें जी सुब्रह्मण्य अय्यर व मी यांचीं व्याख्यानें करविलीं. अय्यर हे अनुभविक संपादक व तयार वक्ते. तेव्हां त्यांच्या जोडीला माझें व्याख्यान म्हणजे तें कांहीं तरी शेपूट डकविल्यासारखेंच होतें. तथापि वयानें लहान व केसरीचा संपादक या नात्यानें श्रोते मंडळी मला सभांतून घेण्यास किंबहुना कौतुक करण्यास मनानें तयार होती. तो प्रसंग साधून पुण्यांतील प्लेगच्या व प्लेग व्यवस्थेच्या जुलमाचें वर्णन मी केलें तें, माझ्या वक्तृत्वामुळें नव्हे पण त्यांतील हकीकतीमुळें लोकांना

आवडलें. अद्यापि वऱ्हाड-नागपूराकडे प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला नव्हता. यामुळें इकडील जी जी हकीकत सांगावी ती त्यांना भयप्रद व अद्भुत वाटे.

उमरावतीच्या राष्ट्रीय सभेला जातांना व येतांना ठिकठिकाणीं अनेक स्टेशनावर सिग्नलर लोकांनी माझी चौकशी करून पाहुणचारहि केला. कारण या तारमास्तरांची गाऱ्हाणीं फार असून त्यांनीं आपली एक असोशिएशन बनविली होती. हा संप मुख्यतः महाराष्ट्रांतील तारमास्तरांचा बनलेला असून लोणावळ्याचे तारमास्तर शंकरराव चितळे हे संपाचे एक चिटणीस असल्यामुळें, तारमास्तरांचे अर्ज एजंटाकडे करावयाचे संपाचें काम मजकडे आलें होतें पुढें पुढें मला त्यांनी सेक्रेटरी नेमल्यामुळें माझ्या नांवानेंच पुष्कळसा पत्रव्यवहारहि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे झाला. तारमास्तर बरेच गांजलेले होते म्हणून आपल्या मागण्या एजंटानें झिडकारल्या तर संप करावयाचा निश्चय त्यांनीं केला होता, व मुंबईचे सॉलिसिटर हरि सिताराम दीक्षित यांनी मजप्रमाणें त्यांची दाद लावण्याचें मुंबईस होणारें काम पत्करलें होतें. अखेर एजंट दाद देईना, तेव्हां सुमारें ५००–६०० सिग्नलर संप करून बाहेर पडले तारमास्तरांचा संप हा रेल्वेला बराच जाणवणारा असतो यामुळे रेल्वेच्या टाइमटेबलावर पुष्कळच परिणाम झाला परंतु अशाप्रकारचा हा पहिलाच सामना असल्यामुळे जशी तार मास्तरांनी तशीच रेल्वे कंपनीनेंहि कडेकोट तयारी केली होती अखेर ठराविक पद्धतीनेंच संपाचें पर्यवसान झालें.

मद्रासेकडील अर्धेबर्धे किंवा नवशिके तारमास्तर आणून कंपनीनें आपलें काम कसेंबसें निभावलें. संप मोडला. कारण संपवाल्याजवळ घरीं बसून खाण्याइतके पैसे नव्हते. संप नवीन. त्याची वर्गणी ती कितीशी जमणार ? तेव्हां पुष्कळसे संपवाले नाइलाजानें कंपनीला शरण गेले, खालल्या पुढाऱ्यांना अद्दल घडावी म्हणून एजंटानें कामावर घेतले नाहीं ! अशांपैकीं कांहींचे हाल होऊन दारिद्र्यांत त्यांचा अंत झाला ! कांहींनी दुसरे धंदे करून कशी तरी दोन्ही तोंडें मिळवून घेतली. मात्र दहा-वीस असे निघाले कीं, कोणी वकिलीची परीक्षा दिली, कोणी व्यापारांत शिरले. आणि या नवीन धंद्यांत त्यांना इतकें यश आलें कीं, संप झाला हें तें आपलें सुदैवच मानीत ! पुण्याचे एक वकील कै. धारप हे अशांपैकीं होते. संप झाल्यावर ते टिळकांच्या लॉ क्लासांत माझ्या हाताखालीं शिकले, व परीक्षा पास होऊन त्यांनीं पुढें पैसे चांगले मिळविले असो संप करणें ही गोष्ट फार अवघड म्हणून संप करण्याचा सल्ला देणें ही गोष्ट देखील कोवळ्या

मनाच्या व विवेकी मनुष्याला सहजच अवघड होऊन बसतें. आणि याचा जो अनुभव मला नारमास्तराच्या या सपाच्या वेळीं तेव्हा आला तोच अगदीं अलीकडे म्हणजे १९३० सालीं रेल्वे मेनूस युनियनच्या सपाच्या वेळीं आला.

दोन्हीं वेळीं सप कसे होतात याची मला चतुर्भंगत्य माहिती मिळाली. ते कसे होतात या प्रश्नाचें उत्तर असें कीं, काही उत्साही पण उतावळे नोकर मधाचे अधिकारी बनतात निर्णायक सत्ता त्यांच्या हातीं जाते व इतरांना त्याचा निर्णय नाइलाजानें मान्य करावा लागतो सप झाल्यावर अधिकारी या पुढाऱ्याचें तर नुकसान करतातच परंतु केवळ परोपदेशाने संपात सामील झालेल्या अशांहि पुष्कळांच नुकसान होत, व हातीं कांहीं इलाज नाहीं म्हणून ते त्यानीं सोसलेलें तिऱ्हाइताला मुकाट्यान पाहवें लागतें या पहिल्या सपाच्या वेळीं लेखी अर्ज वगैरे करण्याचें काम मजकडे होतें, व प्रत्यक्ष अधिकाऱ्यांशीं भेटून बोलावयाचें तें काम दीक्षित सॉलिसिटर करीत पण १९३० च्या सपाच्या वेळीं पुढाऱ्याचा अड्डा दिवसा आमच्या बगल्यावर पडला होता व कोणाचे खेळ कसे चालतात हे सर्व आम्ही पाहिले. तसेंच या वेळीं आम्ही असेंब्लीचे सभासद असल्यामुळे रेल्वेच्या सर्वांत वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे जाऊन खासगी रीतीनें रदबदली करण्यासारखी आमची स्थिति होती आणि त्या कामीं बापूजी अणे व मी यांनीं कांहीं कमी केलें नाहीं परंतु ठरल्याप्रमाणें सप झाला, ठरल्याप्रमाणें सप मोडला, व ठरल्याप्रमाणें पुष्कळांचें नुकसान झालें पहिल्या सपाच्या वेळीं या झटपटींत असलेले सॉलिसिटर दीक्षित यांना, ते मुंबईस असल्यामुळे, गिरण्या वगैरेंतून सप-वाल्यांना कांहीं काम मिळवून देता आलें इतकेंच काय तें! मला मात्र वर्तमान-पत्रांतून रेल्वे कंपनीला शिव्या देऊन आपलं समाधान करून घ्यावें लागलें.

केसरी व मराठा दोन्हीं पत्रांचें संपादकत्व मी आपण होऊन मागावयास गेलों नसतां त टिळकांच्या सहवासानें व इच्छेनें मजकडे देण्यांत आलें. त्याप्रमाणें तें खाडिलकरांना देऊ केलं असतें तर मात्र मराठ्याचें त्यांनीं नाकारलें असतें, व फक्त केसरीचें घेतलं असतें. पण मजकडे दोन्हीं पत्रें देणाराची दृष्टि कांहीं विशेष प्रकारची होती. खाडिलकरांचा कोणत्याहि प्रकारें कर्मीपणा करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती, तरी ते इग्रजी लिहू शकत नाहींत म्हणून मराठ्याचे संपादक होण्याला पात्र नाहींत हें त्यांना पक्कें माहीत होतं. खाडिलकरांना पुढें आणावयाचें तर

एकट्या केसरीने संपादकत्व त्याना देण्याला हरकत नव्हती, व ते दिले असते तर खाडिलकरानीहि घेतलें असतें. तथापि त्या वेळीं खाडिलकर व मी यांच्यामध्यें या मंडळींकडून फारसा पृथक्‌पणा मानला गेला नव्हता. संपादकत्व देण्याने त्या मनुष्याला मोठेपणा देण्यात येतो व ते न दिल्याने कमीपणा होतो अशी त्यांची दृष्टिच नव्हती. कोणीकडून तरी वर्तमानपत्राचें काम नीट चालावें, व टिळकांच्या अभावीं मी व खाडिलकर असे दोघे मदतनीस प्रत्यक्ष काम करणारे असल्यामुळे दडपशाहीला दोन्ही वर्तमानपत्राकरिता मिळून दोघा ऐवजीं एकच बळी तयार करून ठेवावा व पत्रें चालावीं, म्हणून एक तुरुंगात गेला तर दुसरा उरवावा अशी व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टि त्यांची होती.

पण खाडिलकरांचे व माझें केसरीच्या बाबतीत जमावें तितकें जमलें नाहीं! मराठा सर्व मीच एकटा लिहित असें; खाडिलकरांनी कधी त्यात एक ओळहि लिहिली नाहीं. तेव्हा त्यात मतभेदाचा संबंध अर्थातच नव्हता. पण केसरीचा संपादक मी व मुख्य लेखक या नात्यानें अग्रलेखासुद्धा बहुतेक मजकूर लिहिण्याचें काम खाडिलकरांचे यामुळे मतभेद व घासाघीस होई. हा प्रसंग मुख्यतः शेवटच्या प्रुफ पहाताना येई कारण त्यांच्या लेखात कांहीं अयोग्य वाटलें तर मी तीं वाक्यें किंवा शब्द त्यांच्यादेखत काढून टाकीत असें. याचें खाडिलकराना वैषम्य वाटे. पण मी जबाबदार संपादक असल्यामुळे त्याचा इलाज चालत नसे मी झालों तरी मुखासुखी किंवा उगाच आपला हक्क वजावावा, किंवा आपल्या सूक्ष्म अभिरुचीचें स्तोम माजवावें, म्हणून दुरुस्त्या करीत नसें. तर माझ्या नावावर मजकूर गेला असता मला उद्यां खाली पहावें लागेल असें वाटे तेवढाच मजकूर काढण्याचा मी आग्रह धरीं. मतभेदाची मुख्य बाब याबयाची ती सरकारासंबंधीं लिहिलेल्या मजकुराची बहुधा नसे कारण पीनल कोडाच्या दृष्टीनें काय लिहू नये हे खाडिलकर यानाहि कळण्यासारखें होतें. परंतु नेमस्त प्रतिपक्षी, म्हणजे एकंदर वर्ग व विशिष्ट व्यक्ति, यांच्या संबधानें किती टाकून लिहावें याविषयीं त्यांचें माझें जुळत नसें. मलाहि पक्षाभिमान होता. त्यांत कांहीं जातीचा म्हणजे स्वाभाविक तर कांहीं कर्तव्याच्या क्रमानें प्राप्त झालेला असा त्यात भेद असे. परंतु अभद्र शब्द लिहिणें हें माझ्या स्वभावाविरुद्ध होतें, व हेतूचे आरोप करताना थोडीबहुत काळजी घ्यावी असें मला प्रामाणिकपणें वाटे. असो. अशा रीतीनें मी प्रुफांत दुरुस्त्या केल्या म्हणजे जाऱ्या

रागीट स्वभावाचे खाडिलकर रागावत व चरफडत. दोघांनाहि माहीत की, "ठीक आहे. तुम्ही जबाबदार संपादक आहां तेव्हां तुम्ही दुरुस्त्या करणार हें ओघानेंच येतं. मला त्याबद्दल वाईट वाटून काय उपयोग !"

दुर्दैवानें यावेळीं दोन गोष्टींना महत्त्व आलें होतें. एक अशी कीं, "टिळ्कां-वर खटला झाला तो कांहीं प्रमुख नेमस्तांच्या चिथावणीनें व चिथावणीनें झाला." मला ही गोष्ट फारशी पटत नसे. केसरींतील कांहीं लेखांचीं भाषांतरें करून कांहीं नेमस्तांनीं तीं मुंबईच्या टाइम्सकडे पाठविलीं ही गोष्ट कर्णोपकर्णी मीहि ऐकून होतों. परंतु टिळकांनीं सरकारविरुद्ध एरवीं कितीहि लिहिलें तरी त्याच्यावर जो खटला झाला नाहीं तो रदरफोर्डच्या खुनामुळें झाला. उलट तो खून झाला नसता तर नेमस्तांनीं कितीहि चहाड्या केल्या तरी खटला झाला नसता असें माझ्या मनाला वाटत असे. म्हणून टाइम्स पत्रांतील टीकांना उत्तर देतांना मी एखादी खोचखळी नेमस्तांना मारी, तरी खाडिलकरांइतका चढवत जात नसे. दुसरी गोष्ट प्रोफेसर गोखले यांच्या माफी प्रकरणाची. या बाबतींत माझें मत असें होतें कीं, गोखले यांना माफी मागणें टाळतां आलें असतें. पण दाक्षिण्य-बुद्धीनें त्यांनीं माफी मागितली तरी ती मागितली इतकी अघळपघळ मागावयास नको होती. हें माझें मत मी वर्तमानपत्रांतून लिहिलें व केव्हांहि लिहिण्यास तयार होतों. किंबहुना माझें हें मत मी खासगी संभाषणांत गोखल्यांच्या तोंडावर सांगि-तलेंहि होतें व त्यांच्याशीं वाद केला होता. गोखल्यांची विद्वत्ता व त्यांनीं यापूर्वी-ची आठदहा वर्षे केलेली कामगिरी हे लक्षांत घेतलें असतांहि गोखले यांनीं चूक केली असें म्हणावयास मी तयार होतों. परंतु खाडिलकराप्रमाणें त्यांना शेण खळ्यांत लोळविण्यास तयार नव्हतों.

खाडिलकरांच्या लेखांत मी दुरुस्त्या करीत असें याचें आणखी एक कारण असे कीं, खाडिलकरांना इंग्रजी लिहितां येत नव्हतें, पण मला मराठी लिहितां येईल असा आत्मविश्वास होता. आणि मी नुसता दुरुस्त्या करणारा संपादक नव्हे हें जाणविण्याकरितां यावेळच्या दीड-पावणेदोन वर्षांच्या संपादकत्वाच्या मुदतींत मी केसरींत केव्हां स्फुटें व केव्हां केव्हां अग्रलेखहि लिहीत असें. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या ऐतिहासिक लेखमालेच्या परीक्षणाची मी एक मोठी लेखमालाच लिहिली. तेव्हां खाडिलकर यानांहि वाटलें असेल कीं, मी कांहीं नुसता नामधारी

सपादक होऊन बसणारा नव्हे स्वत विचार करणारा व लिहिणारा आहे, व केसरींत लिहिणें ही चीज मला आटोक्याबाहेरची वाटत नाही.

खाडिलकर पुण्यास आले तेव्हा पहिल्यापासूनच त्यांचा कपू वेगळा असें आणि मला जवळ जवळ कपून नव्हता असे म्हटले तरी चालेल यानें कारण असे कीं आम्ही दोघे रिकामपणाच्या वेळेचा उपयोग दोन तऱ्हेनें करीत असू खाडिलकराचा स्वभाव असा कीं, जरूर पडेल तेंच व जरूर पडेल तेव्हाच कोणतेंहि काम करावयाचे. उरलेला वेळ ते केव्हाहि आपल्या ठराविक चार मंडळींत बसून चर्चेत गप्पागोष्टीत घालवीत त्याच्या खाजगी बोलण्यात विनोद असून शिवाय त्याच्या नाटकात दिसून येणारी एक कला खाजगी समाषणातहि दिसून येई ती अशी कीं, कोणत्याहि विषयात मधून मधून तत्त्वज्ञानाच्या शाकेची वाक्यें यावयाची, व यामुळें त्याच्या विचारगांभीर्याचेहि एकप्रकारचे तेज स्नेहीमडळीवर पडे आणि ती त्याच्या सगळीची मोठी अभिलाषी बने त्याच्या कपूत प्रथमपासून के एच् केळकर व शिवरामपत पराजपे याच्यासारखे लोक होते. या दोघाचाहि त्याचा परिचय डेक्कन कॉलेजापासूनचा होता वासुदेवराव जोशी हे त्याचेहि नवे स्नेही पण त्याचा व याचा स्वभाव जुळे वासुदेवराव यानींहि माझ्याशी प्रथमपासून चागला स्नेहभाव ठेवला होता, व मला खाणावळींत न जाऊ देता काहीं दिवस आपल्या घरींच जेवण्याची व्यवस्था आग्रहानें केली होती हे पूर्वी मी एका ठिकाणीं सागितलेंच आहे परतु अतरगातले बोलण्याची वेळ आली म्हणजे त्याची व माझी विचारसरणी जी जुळत नसे ती त्याची व खाडिलकर परांजपे यांची जुळे मी सार्वजनिक सभेच्या इमारतींत गेलो तरच तेथें याची माझी गाठ पडावयाची एरवी मी घरीं किंवा लायब्ररींत बसून आवडीचीं पुस्तके वाचीत असे या इतराचा मात्र एकहि दिवस असा सुना जात नसे कीं, तास दोन तास एकत्र बसून थट्टामस्करी व गप्पागोष्टी झाल्या नाहींत जो खासगी स्वभाव तोच वर्तमानपत्रात लिहितानाहि प्रकट होतो म्हणून माझ्या लिहिण्यात बऱ्याला बरें, वाईटाला वाईट, असा विवेक स्वाभाविकपणें होई उलट वरील इतर सर्व मडळींचा स्वभाव काहीं विशिष्ट वर्गासबधानें व व्यक्तीसबधानें कधींहि बरें न म्हणण्याचा किंवा त्याचा कोणताहि गुण न घेण्याचा सरकारविषयीं लिहितानाहि, काहीं बरें दिसलें तर मी त्याच्यासबधानें विवेचकबुद्धीनें दोन शब्द बरे लिही अर्थात टीका ही करीतच असे व

त्यात कसूर होत नसे. तथापि सरकारासंबधानें व विशेषतः नेमस्त पक्षासंबधानें किंचित् कोठें उग्र शब्द लिहिण्यांत आला कीं, तो यांना नापसंत होई. त्याविषयीं माझ्यापरोक्ष या मंडळींत टीका चाले; व हाच प्रकार पुढें सतत चालला, किंबहुना वाढत गेला. गोपाळराव गोखले हे पुण्यांतील नेमस्त पक्षाचे पुढारी. त्यांजवर हल्ला करणें हें सरकारामालोंमाल नबर दोनचें राजकारण होऊन बसे. वास्तविक प्रतिपक्षी म्हटला म्हणजे त्याच्यासंबधीं आपल्या मनांत कसलाहि उग्र विचार येण्याच्या सर्व वाटा बंद करून बसलें पाहिजे, तरच मनुष्याला खऱ्या पक्षाभिमानानें वागतां येतें व पक्षपात यशस्वी होतो. उलट प्रतिपक्षासंबधानें उग्र विचार कोणत्याहि कारणानें मनांत आला कीं, त्याच्यावरील टीका दिसण्यांत तुळी-पागळी होते ही गोष्ट अगदीं यथार्थ आहे. या दृष्टीनें, म्हणजे पक्षाभिमानाच्या दृष्टीनें, पाहतां पुढारी (किंवा त्या वेळीं पुढारीपणाचा प्रश्न नव्हता म्हणून टिळकाच्या विश्वासांतले मनुष्य) होण्याला खाडिलकर, परांजपे, जोशी हीच मंडळी मजपेक्षां अधिक लायक होती. या दृष्टीनें टिळकांच्या हिशेबीं मी केव्हांहि कमी पडत होतों तरी माझ्या इतर व एकंदर उपयुक्ततेमुळें त्यांना मी हवा होतों व म्हणूनच टिकलों. त्यांनीं बहुधा प्रथमपासूनच मनाशीं ठरवून ठेविलें होतें कीं, पक्षाभिमानाची विशेष गोष्ट उपस्थित झाली असतां ती मजवर न सोपवितां त्यांच्या या कसोटीला उतरणाऱ्या इतर लोकांवर ती सोपवावयाची. पण मीहि उलट असें दर्शवीत असें कीं, मला ही गोष्ट कळते पण मी त्याचा विषाद मानीत नाहीं.

या वादग्रस्त विषयाची या वेळेपुरती पूर्तता करून टाकण्याकरितां थोडें पुढचें आधीं लिहितों. टिळक तुरुंगांतून सुटून परदेशचा प्रवास करून परत येऊन त्यांनीं पुनः केसरी आपल्या हातीं घेतला तेव्हां वर्तमानपत्रांत लिहिण्यासंबधानें होणारा खाडिलकरांचा व माझा मतभेद संपुष्टांत टळला. मजकडे मुख्यतः मराठ्यांत लिहिण्याचेंच काम होतें. टिळक मराठ्याचीं प्रुफेंहि पाहत नसत. फक्त विशेष प्रसंगीं काय लिहावयाचें याविषयीं आधीं खासगी इषारा देत. आणि त्यांचा इंग्रजी पत्रव्यवहार तो पुष्कळ वेळां तोंडानें मजकूर सांगून मजकडून लिहवून करून घेत. यामुळें त्यांचीं मतें त्यांनीं मुद्दाम खासगी इषारा मला न देताहि आपोआप कळतच. असें असतांहि माझ्या हातून मराठ्यांत लिहितांना त्यांना नापसंत अशीं वाक्यें किंवा कबुल्या किंवा विचारसरणी येऊन जाई. पण टिळकांचा स्वभाव असा कीं, जें लिहून छापून गेलें त्याबद्दल कोणालाहि विशेष कांहीं दोष देऊन रागवावयाचें नाहीं. "मराठ्याचा

जबाबदार संपादक वेगळा आहे, तेव्हां तो मुखेल तसे लिहितो" असेंहि सांगून टाकून केसरी व मराठा यांच्यामध्ये दिसून येणाऱ्या मतभेदाचा ते परिहार करीत. केसरीचे जबाबदार संपादक ते पुढें झाले यामुळें केसरीचा प्रुफ ते अर्थातच वाचीत; व खाडिलकराच्या लिहिण्यात दुरुस्तीच करावयाची झाली तर त्यांनीं कोणाला टाकून लिहिलेल्या दुरुत्तराची किंवा फाजील कडक शब्दांचीच करावी लागे. मी पक्षाभिमानात कमी पडलो म्हणून प्रतिपक्षाविषयीं भलेपणानें लिहिले असा माझा दोष काढण्याचा टिळकांना शभर वेळां प्रसंग आला असेल, तर तसा दोष खाडिलकराच्या लिहिण्यात काढण्याचा त्यांना एकहि प्रसंग कधीं आला नसेल. प्रसंग येत असतील तर ते उलट्या बाजूचे.

असो. टिळक परत येऊन दाखल होण्याच्या आधीं शिवरामपंत परांजपे यांनीं आपलें 'काळ' पत्र सुरू केलें. माझ्या धोरणासंबधानें नापसंती प्रगट करावयाची झाल्यास हें एक आयतेंच साधन या मंडळींना उपलब्ध झालें. खाडिलकर व परांजपे यांनीं टीका करण्याशिवाय प्रत्यक्ष उपयुक्त काम असें किंवा विधायक काम असें कांहीं एक न करण्याची जवळ जवळ शपथच वाहिली होती आणि मी वर्तमानपत्रांतून टीका करणारा झालों तरी प्रत्यक्ष कांहीं काम करण्याची हौस मला वाटे. याचें तेव्हांचे एक उदाहरण म्हणजे प्लेगव्यवस्थेचा सरकारी जुलूम टाळण्याकरिता स्वयंसेवक पथकात नाव दाखल करण्याचा. सोल्जर लोकांच्या घरतपासणीचा आणि क्वारंटिन कँप, प्लेग इस्पितळ यांतील व्यवस्थेचा जुलूम लोकांना असह्य होई, तो टळावा म्हणून गावच्या प्रतिष्ठित लोकांनी स्वयंसेवक बनावें असें ठरलें होतें. स्वयंसेवकांना आडमुठ्या उर्मट सोजिरांबरोबर हिंडणें फिरणें किंवा प्लेग अधिकाऱ्यांशीं हुजत घालणें ही मोठ्या जिकिरीची व किंचित् अपमानाची अशी गोष्ट होई. तरी लोकोपयोगाकरिता मोठमोठ्या लोकांनींहि ही सेवा पत्करली होती त्यांतच हरिभाऊ आपटे मी वगैरे लोक दाखल झालेले असून एकंदरीनें आमचा लोकांना पुष्कळ उपयोग झाला. आमचें शिक्षण, आमची चालचलणूक, पाहून युरोपियन प्लेग अधिकाऱ्यांवरहि बराच दाब बसला. रँडसाहेबाचा खून प्लेग-व्यवस्थेच्या जुलमामुळें झाला ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन त्याच्या मागून कर्नल फ्रे, मेजर रीड वगैरे अधिकारी आले, त्यांनीं लोकांना फार चागलें वागवून मोठी लोकप्रियता संपादली. प्लेग संपून ते परत निघाले तेव्हां अर्थातच त्यांना पानसुपाऱ्या झाल्या व त्या प्रसंगीं आभारप्रदर्शक अशीं परस्पर भाषणेंहि होत. पण खाडिलकर

परांजपे वगैरे मंडळी स्वतः स्वयंसेवक झाले नाहीत, व 'काळ' पत्रातून या पान-सुपाऱ्याची व आभारप्रदर्शक भाषणाची टवाळीच करण्यात आली. एका अशा प्रसंगावर मजाचें रूपक करून परांजपे यांनीं ते आपल्या स्वभावाप्रमाणे रंगविले होतें, व त्यांत माझा प्रच्छन्न नामनिर्देश करून उपहास केला होता हें मला पक्कें स्मरतें. पण मीच म्हणतो काय अशा कामीं टिळकांची सरकाराशीं सहकारिता त्यांना टीकास्पद वाटे. वास्तविक टिळकांनीं पुढाकार घेऊन खासगी प्लेग इस्पितळ काढलें, व क्वारंटिन कॅंपमधील अव्यवस्था सुधारली. या कामीं गांवांतील प्रतिष्ठित पेन्शनर सरकारी नोकर यांचेंहि त्यांना सहाय्य झालें. परंतु आपल्या गुरूच्या या धोरणाचें अनुकरण परांजपे किंवा खाडिलकर यांनीं केव्हांहि केलें नाहीं. उलट शुद्ध टिळकांवर नव्हे पण अशा कामांत पडलेल्या इतरांवर त्यांनीं बरेंच वेळां निंदाव्यंजक टीकाहि केली.

१८९७ सालांतील राजद्रोहाचे खटले झाल्यावर सरकारनें वर्तमानपत्रां-संबधानें एक नवें धोरण योजून पाहिलें. तें म्हटलें म्हणजे 'प्रेस कमिट्या' नांवाचीं मंडळें नेमून त्यांच्याद्वारें वर्तमानपत्रांत कोठें काय येतें हें दक्षतेनें माहीत करून घेण्याचें. या मंडळावर कांहीं सरकारी अधिकारी व कांहीं सरकारच्या विश्वासातले खासगी गृहस्थहि नेमण्यांत येत. वर्तमानपत्रें बारीक दृष्टीनें वाचून त्यांत आक्षेपार्ह मजकूर दिसेल तो डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यास कळविण्याचें काम त्यांच्या गळ्यांत घालून दिलें होतें. हा मजकूर लक्षांत आल्यावर पुढें मार्ग दोन : एक खटला करणें व दुसरा संपादकाला समक्ष बोलावून त्याच्याशीं संभाषण करणें. या संभाषणांत फिरून दोन प्रकार असत. संपादक सामान्य व लेचापेचा आढळला तर त्याला जरब देऊन वाटेस लावणें; व तो बरोबरीच्या नात्यानें बोलणारा भेटला तर त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करणें. टिळकांच्या खटल्यानंतर मजकडे दीड वर्षावर संपादकत्व होतें. त्यांत असे प्रसंग चार-दोन आले. पण मजवर खटलाच करावा इतका, म्हणजे टिळकाइतका, मी सरकारला त्रासदायक झालों नव्हतों. हा एक तरुण मुलगा कडक लिहीत असेल तर नव-शिकेपणाच्या भरांत असे लिहीत असेल असें समजून डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडून मला संभाषणाकरितां निमंत्रण पाठविलें जाई.

या अवधींत अशा रीतीनें बोनस, शेपर्ड व लँब या कलेक्टरांनीं व कमिशनर कुडबर्न यांनीं मला भेटीला बोलाविलें. पहिला प्रसंग बोनस

याच्याशीं झाला तो १६ मार्च १८९८ रोजीं. या भेटींत चर्चा झालेला प्रश्न 'पायपर केस'संबंधीं होता. या खटल्यात हकीकत अशी होती कीं, क्लार्क व पायपर या नावाचे दोन सोजीर पुण्याच्या आसपास शिकार करीत असता त्यांच्या हातून अर्जुना तुळशीराम नावाचा मनुष्य बंदुकीच्या गोळीनें मारला गेला. रीतिप्रमाणें पायपर याजवर मुंबईच्या हायकोर्टामध्ये खटला चालला, पण युरोपियन ज्यूरीनें त्याला सोडून दिला आणि क्लार्क याला तर आधींच सोडून देण्यात आलें होतें. पायपर याच्या गोळीनें मनुष्य मेला, पण गोळीचा अपघात झाला कीं गोळी मुद्दाम घातली गेली हा मुख्य मुद्दा ठरून, अपघात झाला असे ज्यूरीनें सांगितलें. यावर मराठ्यांत मी सडकून टीका केली होती व एका वाक्यात असे म्हटलें होतें कीं, "दुष्काळाप्रमाणें सोजीर लोकांच्या हातून अशीं कृत्यें नित्य नियमानें होत असतात. यासंबधानें सरकारची छाती असेल तर त्यानें आजपर्यंतचीं अशीं उदाहरणें एकत्र करून प्रसिद्ध करावीं, व इतके अपघात कसे होतात त्याविषयीं लोकांची खात्री पटवून द्यावी न्यायदानातहि जात्यभिमान इंग्रजाचा सुटत नाहीं तो हा असा! बोलून टीका करील तो मात्र पापी! आणि कायद्याचे लोखंडी पजे असे भक्कम बनविण्यात आले आहेत कीं, त्यांत धरून बोलणाराची जीभ सहज खुरडून टाकता येते यासंबधानें सरकार घालावें तितकें लक्ष घालीत नाहीं." बोनस यांनीं मला असे विचारलें कीं, "या तुमच्या म्हणण्याला आधार काय?" मी म्हणालों, "जें घडत आहे असें दिसत तोच आधार. ज्यूरीचा निकाल सरकारच्या हातीं नसेल, पण निदान सोजिरांना खात्याचा मुख्य अधिकाऱ्याकडून शिक्षा करणें, व मयताच्या वारसाना नुकसान भरपाईदाखल काहीं रकम तातडतीव देणें, ही तरी गोष्ट सरकारच्या हातची आहे कीं नाहीं"! त्यावर खालील संभाषण झालें.—

"सरकार व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांच्या दरम्यान यासंबधीं पत्रव्यवहार सुरू आहे हे तुम्हाला माहीत आहे काय?"

"तुमचा पत्रव्यवहार मला कशानें कळणार?"

"तुम्ही त्याबद्दल मला लिहून विचारावें कीं नाहीं!"

"तुम्हाला विचारावें असे तरी मला कसें वाटावें! भर कौन्सिलांत प्रश्न विचारले तरी तुम्ही सरळ उत्तर देत नाहीं. मग डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सरकार

यांच्या दरम्यान चाललेल्या पत्रव्यवहारामधून संपादकानें खासगी लिहून विचारावें व तुम्ही त्याला माहिती द्यावी हे मला संभवनीय तरी कसें वाटावें ! तेव्हां कडक टीका करणें हा एकच उपाय उरतो. कारण ती वाचून तरी तुम्ही जागे होतां."

"१८९३ सालीं सरकारानें शिकारीबद्दल नियम केले हे तुम्हाला माहीत आहे काय ?"

"नाही. पण टीका करण्याचा हेतुच हा असतो कीं, आमची माहिती चुकीची असल्यास सरकारानें तिची दुरुस्ती तावडतोब करावी."

"पण कराकराला म्हणून उत्तर द्यावीं हे सरकारला कसें कळणार ?"

"कां बरें ! मग तुमच्या नेटिव्ह प्रेसचा रिपोर्टर याचें काय काम ! वाटेल तर सरकारनें स्वतःचें वर्तमानपत्र काढावें किंवा या कामीं अँग्लो-इंडियन पत्रांचा उपयोग करावा. पण कोणत्याहि रीतीनें कां होईना सवालास जबाब व टीकेला उत्तर द्यावें."

"होय. तुम्ही हे म्हणत असाल तर त्यांत बरेंच तथ्य आहे. विलायतेत मंत्रिमंडळावर वर्तमानपत्रांत टीका आली कीं, लगेच सरकार त्याला उत्तर देत असतें."

"मी म्हणतों तरी तेंच म्हणतों. मी पायपर केसवर जे लिहिलें तें वाचकांनीं वाचलें. पण तें बरोबर नाहीं असें जर सरकारचें म्हणणें असेल तर तें लोकांपुढें एरवीं कसें यावें ! पूर्वी अशाच रीतीनें हडसन नांवाच्या इसमावर केसरींत टीका आली तेव्हा तुम्हीच नाहीं का मजकडे हडसन साहेबाचा खुलासा पाठविला ! तो मी छापला. तसेंच याहि प्रकरणीं सरकारचा खुलासा मजकडे येता तर मी तोहि छापला असता."

"होय. असें होईल तर बरें होईल असें मलाहि वाटतें."

"यापुढें संपादकानीं माहिती मागावी व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनीं ती पुरवावी असें झालें तर तें सोन्याहून पिवळें. पण जुना अनुभव काय आहे व त्यावरून मी अनुमान कोणतें काढतों हे तुम्हाला यथार्थाने सांगितलें. असो. तुम्ही मला भेटीला बोलाविलेत हे लोकांना कळलें आहे, तर तुमचें व माझें संभाषण काय झालें हें मी मराठ्यांत प्रसिद्ध केल्यास त्याला तुमची कांहीं हरकत आहे काय ?"

"मुळींच नाहीं. तुम्ही खुशाल प्रसिद्ध करा."

बोनस साहेब हा अतिशय शांत स्वभावाचा होता. आणि त्याच्याइतके अगदीं कामापुरते मोजके शब्द बोलणारा दुसरा साहेब मी आजपर्यंत पाहिलाच नाहीं.

यानंतर मेमध्ये तेव्हांचे कलेक्टर लँबसाहेब यांच्याशीं असाच एक प्रसंग आला. पण त्यांत बरीच भानगड झाली. तारीख १३ मे रोजीं लँबसाहेबाच्या निमंत्रणावरून मी त्यांच्या भेटीला गेलो. या भेटींत त्यांनी मराठ्यांतील कांहीं लेखासंबंधानें मला खुलासा विचारला, व मुंबईसरकारच्या हुकुमावरूनच मी हा खुलासा मागत आहे असे ते मला म्हणाले. मला समक्ष तोंडीं काय खुलासा देता आला तो मी दिलाच. पण घरीं आल्यावर मी त्यांना पत्र लिहून विचारलें कीं, "तुम्ही मांझा खुलासा तोंडीं घेतला तो सरकारकडे पाठविणार असाल. परंतु मला असें वाटतें कीं, सरकारकडून तुम्हाला आलेल्या पत्राची एक प्रत तुम्ही मजकडे पाठवा. मी त्यावर लेखी खुलासाच तुम्हाकडे पाठवीन तो तुम्हीं सरकारकडे पाठवावा हे बरें. दुसरें असें कीं, बोनस यांच्याशी माझें पूर्वी काय बोलणें झालें हें मी तुम्हाला समक्ष सांगितलें. तरी आतां फिरून विचारितो कीं, पायपर-केस-संबधानें डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सरकार यांच्या दरम्यान काय पत्रव्यवहार झाला किंवा चालला आहे हे मला कळवाल तर बरें. कारण फिरून मला पायपरकेसवर मराठ्यांत लिहावयाचें आहे. तर त्याविषयीं खरी सरकारी हकीकत कळलेली बरी." याला लँबसाहेबा-कडून खालील आशयाचें उत्तर आलें. "मी तुम्हाला भेटावयाला बोलाविलें तें तुमचा खुलासा विचारण्याकरितांच केवळ नव्हे, तर मुंबईसरकारच्या मनात माझ्यामार्फत तुम्हाला कांहीं खुलासा कळवावयाचा होता तो कळवावा म्हणून. तुम्ही मागतां त्या पत्रव्यवहाराच्या नकला सरकारच्या परवानगीशिवाय तुम्हाला देतां येत नाहींत. पण बोनस यांनीं सरकारकडे केलेल्या रिपोर्टाखेरीज मला दप्तरात दुसरा कांहीं पत्रव्यवहार सांपडलाच नाहीं."

पण मी लँबसाहेबांचा पिच्छा सोडला नाहीं. लगेच मी त्यांना एक पत्र लिहिलें व त्याबरोबर एक मसुदा पाठविला. त्यांत समक्ष भेटींत त्यांचे माझे जें बोलणें झालें त्याचा सारांश लिहून काढला होता. मी तो प्रसिद्ध करण्याची त्यांना परवानगी मागितली. कारण असें दाखविलें कीं, "तुम्ही आम्हाला भेटीला

बोलाविता ती गोष्ट बरीच आहे. कारण पुष्कळ गोष्टींचा परस्पर खुलासा समक्षच होतो. पण तुम्ही पडला मॅजिस्ट्रेट. आम्ही पडलो संपादक. तुम्ही आम्हाला भेटीला बोलाविलें असे बाहेर कळल्यानें तुमच्याविषयीं काहींच गैरसमज होण्यासारखा नाहीं. पण आमच्याविषयीं मात्र तर्कवितर्क सुरू होतात. कोणी म्हणतो यांना मॅजिस्ट्रेटानें तंबी दिली ! कोणी म्हणतो हे मॅजिस्ट्रेटजवळ काहीं कांहीं कबुल्या देऊन आले ! तेव्हा उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे तुमचें आमचें झालेलें भाषण साराशरूपानें प्रसिद्ध व्हावें. तुम्ही होऊन तें करणार नाहींच पण आम्ही करूं. कारण आम्हाला त्याची गरज. भाषणाचा सारांश प्रसिद्ध करणार त्याअर्थी त्यांत न घडलेली गोष्ट किंवा न बोललेले शब्द अर्थातच मी लिहिणार नाहीं पण सारांश छापल्यानंतर तुम्ही तो वाचावा त्यापेक्षा तो छापण्यापूर्वीं तुम्हाला दाखवावा हें अधिक योग्य म्हणून मी तो तुमच्याकडे आगाऊ पाठवीत आहे. तरी काहीं चुकनिक असली तर दुरुस्त करून कागद मजकडे परत पाठवावे पायपर केसबद्दल कलेक्टर थोनस व मी यांचें असें ठरलें होतें कीं मी माहिती विचारावी, त्यांनीं द्यावी व मग मला काय लिहावयाचें तें लिहावें. तरी पायपरला शिक्षा कोणती दिली, मयताच्या वारसांना सरकारनें किती रक्कम दिली किंवा देण्याचें योजिलें आहे हें कळलें म्हणजे तसें प्रसिद्ध करूं. आणि तरी हकीकतच प्रसिद्ध केली म्हणजे मग अज्ञानानें टीका होण्याचें कारणच उरत नाहीं." या पत्राला लँबसाहेबांनीं उत्तर पाठविलें तें असें कीं "शेनगसाहेबांना सभाषण छापण्याची परवानगी तुम्हीं मागितली होती तशी मला मागितली नाहींत यावरून आपलें सभाषण छापण्याचा तुमचा इरादा नसावा असें वाटलें होतें. पण आतां तुमचा तसा इरादा दिसतो म्हणून मी मागतों कीं आपलें सभाषण खासगी होतें अर्थात् तें प्रसिद्ध करण्याला माझी हरकत आहे. तुम्ही पाठविलेल्या कागदांत मी कांहीं दुरुस्त्या केल्या आहेत पण त्या तुमच्या खासगी माहितीकरितां आहेत असें समजावें."

लँबसाहेबांच्या व माझ्या सभाषणात रागाचीं अशीं नवीन उत्तरें प्रत्युत्तरें झालीं होतीं. तीं प्रसिद्ध करण्याला माझी तयारी होती पण लँबसाहेबांची नव्हती. यात्र त्याच्याकडे सहजच कमीपणा येत होता. याचा मी पुरा फायदा घेतला. भाषणांतील एक मुद्दा असाहि होता कीं प्लेगच्या व्यवस्थेंत ज्या सवलती एका गांवीं लोकांना मिळत नाहींत त्या दुसऱ्या गांवीं लोकांनीं दगेधोपे केले असतां

त्यांना मात्र मिळतात. 'मराठा' पत्रांत मी हें विधान उघड केलें होतें. त्यावर सरकारचें म्हणणें असें कीं, "आम्ही रावलती देतों त्या कोणाच्या दयाधोर्‍याला भिऊन देत नाहीं. आम्हांला त्या योग्य वाटतात म्हणूनच देतों." या विधानासंबधानें आमच्या सभाषणांत बरीच चर्चा झाली. त्या चर्चेत लँबसाहेबांचा युक्तिवाद लटपटीत व भाषण फुकट गुर्मीचें, आणि उलट माझा युक्तिवाद भरीव, भाषणहि जोराचें असें असल्यामुळें, लँबसाहेब तें प्रसिद्ध करूं इच्छित नव्हते हें उघड झालें. म्हणून या विषयावर मराठ्यांत एक स्वतंत्र अग्रलेखच 'The Editor and The Magistrate' या नांवाखालीं मी घातला, व त्यांत खालीलप्रमाणें स्पष्ट लिहिलें. "सभाषणप्रसिद्धीला जर वदी, तर मला भेटायला यांनीं बोलवावेंच का? त्यांचें म्हणणें त्यांना पत्रानें मला कळवितां आलें नसतें काय? बरें, बोलावून इकडले तिकडले मराठ्यांतले पुष्कळ लेख काढून हा असा वाईट आहे तो तसा वाईट आहे असें त्यांनीं मला सांगितलें. पण त्याला मीहि कशीं उत्तरें दिलीं हें साहेब जाणतातच. तीं उत्तरें क्वचित्‌ ते सर्व सभाषण प्रसिद्ध करण्याला मी तयार असतां मॅजिस्ट्रेट-साहेबांनीं मात्र तयार न व्हावें हें आश्चर्य नाहीं काय? मॅजिस्ट्रेटनी भेटीला बोलावलें आणि आम्ही संपादक लोक गेलों तरी पत्करलें. भेटीला गेलों म्हणजे त्यांनीं आम्हांतेनें बोलावें. पण आम्हांलाहि स्वाभिमान नसतो असें नाहीं आम्हीहि उत्तरास उत्तर देतों. मग तीं छापण्याला हरकत का असावी? आम्हीं लिहिलें त्यांत कांहीं गुन्हा असेल तर आमच्यावर खटला करावा. पण तोंड दाबून 'खाजगी सभाषणाचा' हा बुक्याचा मार का?"

हें प्रकरण मी असें चव्हाट्यावर आणलें त्यानें फारच मौज झाली. हिंदुस्थानांतील बहुतेक हिंदी पत्रांनीं माझा अग्रलेख आणि हा सर्व पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला, व या सरकारी कारवाईवर सडकून टीका केली. त्याचा परिणाम बराच चांगला झाला. कोणी म्हणाले, "केळकरांनीं चांगलेंच धैर्य दाखविलें." कोणी म्हणाले, "केळकरांनीं लँबसाहेबांची अब्रू चांगलीच बाहेर काढली" 'हिंदु' पत्रानें तर असें म्हटलें कीं, "लँबसाहेबांनीं केळकरावर जो पाश टाकला त्यांत स्वतः तेच बिचारे सापडले!" असो पायपर केसची पाठ मी सोडली नव्हती, व दर पत्रांत माहिती मागतच होतो. शेवटीं तीन महिन्यांनीं लँबसाहेबांनीं मला पत्र लिहून खालील गोष्टी कळविल्या. "(१) पायपरला त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं कांहीं शिक्षा केली आहे. पण अशा कामीं शिक्षेचा तपशील प्रसिद्ध करता येत नाहीं. (२)

मृताच्या कुटुंबाला सरकारानें कांहीं रकम तातडतीनें दिली पण नक्की आंकडा जाहीर करता येत नाहीं. तथापि विचार चालू आहे. (३) सैजिरानीं शिकारीला जाण्यासंबंधाचे नियम पूर्वीचे आहेत त्याहून अधिक कडक केलेले नाहींत. (४) वॉनसाहेबांनीं घडल्या प्रकाराची चौकशी वेगळी केली. पण तिचा रिपोर्ट सरकार प्रसिद्ध करूं इच्छित नाहीं." हें उत्तर म्हणजे निर्लज्ज-पणाची कमाल होय असें वर्तमानपत्रांनीं म्हटलें. अर्थात् हें पत्र प्रसिद्ध करून मी त्यावर पुन: टीका केली वॉनसाहेब मला फिरून भेटले तर त्यांच्याच संभाषणाची आठवण देऊन विचारलें असतें कीं, "आता बोला वर्तमानपत्रांनीं माहिती मिळवून मग टीका करावी असें तुम्ही साळसूदपणानें म्हणाला; पण माहिती देण्याघेण्याचा हा प्रकार कसा आहे?"

लवसाहेबांच्या भेटीचा फिरून एकवेळ प्रसंग आला. त्याचें कारण मी वॉर्नरसाहेबांचे 'हिंदी नागरिक' या नावाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें होतें त्यावर मी बरीच टीका केली होती पण या भेटींत ते माझ्याशीं जपून बोलले. यानंतर ते लवकरच बदलून गेले पुढें ते कमिशनर व कौन्सिल मेंबर होऊन आले असतां त्यांच्या माझ्या कारणपरत्वें भेटी होत, पण पूर्वीची डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटची त्यांची समेटपणाची वृत्ति राहिली नव्हती

यानंतर कमिशनर वुडबर्न यांनीं मला असेंच एकदां भेटीला बोलाविलें. त्याचें कारण असें घडलें वायव्य सरहद्दीवरील युद्धांत ब्रिटिश सैन्याला फारसें यश आलें नाहीं याबद्दल चोहोंकडे चर्चा होत होती. त्याप्रमाणें मीहि मराठा पत्रांत केली. भेटींतील संभाषणांत त्यांनीं माझी अशी खात्री पटविण्याचा प्रयत्न केला कीं, इंग्रजी सैन्याचा खरोखरच जय झाला! मी म्हटलें, "तो कसा!" साहेब म्हणाले, "आमचें सैन्य एका बाजूनें तिऱ्हा प्रांतात शिरलें व दुसऱ्या बाजूनें बाहेर पडलें." त्यावर मी थट्टेनें विचारलें कीं "एका बाजूनें शिरून फक्त दुसऱ्या बाजूनें परत आपल्या मुलखांत यावयाचें यालाच तुम्ही विजय म्हणणार कीं काय? मग हा प्रवास न करताच तुमच्या सैन्याला घरबसल्या आमचा जय झाला असें म्हणता आलें नसतें काय?" तेव्हां वुडबर्नसाहेबांना खरोखरच हसू आलें, व त्या विषयावरचें भाषण संपवावें म्हणून ते इतकेंच म्हणाले कीं, "केळकर, तुम्ही हल्लीं लहान आहात. या लष्करी गोष्टींचें महत्व अजून तुम्हाला कळत नाहीं. तें पुढें कळेल."

याच भेटींत वुडवर्न साहेबानी एक गमतीचा प्रश्न मला विचारला. सांपूर्ती सुमारें एक वर्षभर मी प्लेग-व्हॉलंटियरचें काम चागलें बजाविलें होतें म्हणून हरि नारायण आपटे व इतर एक दोन प्रोफेसर (मला वाटतें त्यात प्रो. गोखले याचेंहि नाव होतें) यांच्या नावाबरोबर माझेंहि नांव वर सरकाराकडे कळविण्यात आलें होतें. ही गोष्ट मला सागून वुडवर्न साहेबानीं औपचारिकरीत्या माझें अभिनंदन केलें. पण ते मला हळूच म्हणाले, "तुम्हाला एखादी पदवी देण्याविषयीं मी सरकाराला लिहिलें तर तुमची काही हरकत आहे काय !" त्यावर मी म्हणालो, "नको. कृपा करून सर्व काहीं एक करू नका." ते म्हणाले, "मग तुमच्या कामगिरीबद्दल गुणग्रहणदर्शक असे काहीं करावेंसे सरकारला वाटलें तर त्यांनी काय करावें ?" हा प्रश्न ऐकून प्रथम मी थोडा गोंधळात पडलो. पण लगेच मला उत्तर सुचलें. मी म्हणालो, "आम्ही लोक प्लेग-व्हॉलंटियर झालों ते गावच्या नागरिकाच्या हिताच्या दृष्टीनें. कर्तव्य म्हणून. इतर पुष्कळ लोकानीं असेंच आस्थेनें काम केलें आहे. तेव्हां त्यांना "चांगल्या नागरिकत्वा"-चें सर्टिफिकेट आपण मनानें घालच. पुणें शहर म्युनिसिपालिटी ही मुख्यतः अशा नागरिक सभासदाचीच आहे. तेव्हा या सर्व प्लेग-व्हॉलंटियराचे गुण सरकार घेते हें त्यांना दाखवावयाचें तर शहर म्युनिसिपालिटीवरील प्लेगच्या खर्चाचा बोजा सरकारनें कमी करावा, व म्युनिसिपालिटीवर असलेल्या सरकारनियुक्त सभासदाची संख्या पूर्वीइतकीच ठेवावी. ती आठानीं वाढविणार असे म्हणतात तर वाढवूं नये." माझ्या या उत्तरानें वुडवर्नसाहेबाना आश्चर्य वाटलें ते त्याना गुप्त ठेवतां आलें नाहीं. त्याचें कारण उघडच असें होतें कीं, इतर कित्येक गृहस्थांनीं आमच्यासारखेंच प्लेग-व्हॉलंटियरचें काम केलें होतें, पण त्याकरितां रावबहादुरी किंवा रावसाहेबी उघडपणें मागून केलेले अनेक अर्ज कमिशनरच्या टेबलावर पडले होते. म्हणून त्याचे नेटिव्ह असिस्टंट, आबासाहेब पेंडसे, याच्याजवळ वुडवर्नसाहेब मागाहून म्हणाले कीं, "केळकरानीं माझ्या एका प्रश्नाला अपेक्षेबाहेर उत्तर दिलें."

याच सुमारास नवीन 'काळ' पत्राचे संपादक शिवरामपंत परांजपे यांच्याहि लेखाकडे प्रेस-कमिटी व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांचें लक्ष गेलें. युरोपियन लोक देशी लोकांना छळ्यात मारतात हा नेहमींचाच विषय परांजपे यानीं लिहिला होता. पण तो अर्थात् त्यांच्या पद्धतीनें म्हणजे कुत्सित विनोदपद्धतीनें. ते सरळ

रागावून लिहित नसत. वक्रोक्तीचा आश्रय करीत. अगाव रीतीनें एका अंकात त्यानीं असें लिहिलें होतें कीं, "युरोपियन लोकानीं हिंदी लोकाना लाथा मारल्या म्हणून काय झालें? त्याच्या दहापांच लाथाहि न सोसण्याइतकें हिंदी मनुष्यानें नादान नमकुवत राहावें ही काय रीत झाली?" इत्यादि इत्यादि. पराजपे याची वक्रोक्ति एकदा सुरू झाली म्हणजे मग ती वरील पद्धतीनें कशी फैलावत जात असे त्याचा परिचय मराठी वाचकवर्गाला चागलाच आहे. परतु सागण्याचा मुद्दा हा कीं, सरळ रागानें शिव्या दिल्या व नावें ठेविलीं तर मनुष्य जितके चिडतें त्यापेक्षा अशा वक्रोक्तीच्या म्हणजे कुत्सित विनोदानें अधिक चिडतें यांचें एकप्रकारें प्रत्यंतरच मिळालें कारण याच विषयावर मराठ्यात मी या वर्षांत कांहीं नाहीं तरी दहावीस वेळा स्फुटें किंवा अग्रलेख लिहिले असतील. आणि मार्डीच गोष्ट म्हणून मी सांगत नाहीं, पण तेव्हांचे ते लेख आजहि वाचताना मी यथार्थपणें असें म्हणूं शकतों कीं ते लेख पुष्कळच कडक होते. अलीकडच्या केसरी-मराठ्यातील लेखापेक्षा ते कमी कडक होते असें मुळींच वाटत नाहीं. आणि त्याच्यावर खटले कमे झाले नाहींत यांचें एकप्रकारें आश्चर्यच वाटतें. तें कसेंहि असो माझ्याप्रमाणें शिवरामपतांवरहि प्रेस-कमिटीचा हात पडला. कमिटीचे अध्यक्ष डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यानीं पराजपे याना एक दिवस बोलावणें पाठविलें, व सरळ असें विचारलें कीं, "या तुमच्या लेखाबद्दल माफी मागतां कीं नाहीं? बोला" पुढील आठवड्याच्या अंकात त्याना माफी मागताना सरकाराला दोष दिला, व आपली टीका यथार्थ होती असाहि युक्तिवाद केला. परतु दिलगिरी प्रदर्शित केली यामुळें युक्तिवादाला फारशी किंमत उरली नाहीं. या गोष्टीचा मराठ्यांत उल्लेख करून मी फक्त इतकेच म्हटलें कीं, "काळकर्त्यानीं माफी मागून टाकल्यामुळें त्याचा लेख राजद्रोहाच्या कलमाखालीं येतो कीं नाहीं हें पाहण्याची संधि उरली नाहीं." "मी लिहिलें तें विनोदबुद्धीनें लिहिलें. त्यांत त्या विषयावर इतर लोक टीका करतात त्याहून विशेष वावगें असें कांहीं नाहीं. आणि प्रेस-कमिटी झाली म्हणून तिनें विनोदी लिहिणें काय म्हणून वावगें मानावें? जाऊ द्याच हा वाद कोर्टापुढें" असें म्हणून, माफी न मागतां, पराजपे यानीं यापुढील जबाबदारी प्रेस-कमिटीवर टाकली असती तर बरें झालें असतें असा माझा रोख होता. पण कोर्टहि उघड व शुद्ध रागापेक्षां कुत्सित विनोदालाच अधिक चिडते! असो. एकदर धोरण असें दिसलें कीं, आज प्रेस कमिटी नेमली तिच्या अनुभवावरून सरकार

पुढें मागें प्रेस-सेन्सॉरशिप स्थापण्याचा विचार करीत असावें. पराजपे यानीं माफी मागितली याबद्दल पुष्कळाना खेद झाला व त्याच्या विनोदप्रियतेला थोडा कमीपणा आला.

आपण तुरुगात असतानाहि बाहेर आपलीं वर्तमानपत्रें कशीं काय चाललीं आहेत याची चौकशी टिळक अर्थात् करीत. घरच्या खुशालीचा मामुली प्रश्न होतांच घोंडोपताना त्याचा पुढचा प्रश्न वर्तमानपत्रासबधाचा असे शिक्षेनतर हरिपत गोखले यानीं वर्तमानपत्रें छापण्याचें नाकारलें तेव्हा, पुढील आठवड्याच्या अकास वेळ थोडा उरल्यामुळें, स्वतः सुचेल ती व्यवस्था करूनच विद्वास टिळकाच्या भेटीस गेले, व विठ्ठल छापखान्यात पत्रें छापविण्याची व्यवस्था केल्याचें त्याना मागाहून टिळकाना कळविता आलं. पण वर्तमानपत्रें छापविण्याच्या कामीं त्याची सल्लामसलत घेण्याचा प्रसग थोड्याच दिवसात फिरून दुर्दैवानें आला.

सोमवार ता १४ मार्च १८९८ रोजीं दुपारी चार वाजण्याचे सुमारास विठ्ठल छापखाना ज्यात होता त्या फडक्याच्या वाड्यास आग लागली आग रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत जोरात होती. वाड्याचा मागील चौक व देवालय याखेरीज सर्व इमारत जळून खाक झाली. पुढील चौकात तळमजल्यावर शेठ गोकुळदास याचा लाकडी सामानाचा कारखाना असून त्याच्याच दुमजल्यावर विठ्ठल छापखाना होता या दोन्ही कारखान्यातील बहुतेक सर्व माल जळाला गोकुळदास याच्या काहीं खुर्च्या वगैरे थोडे सामान बाहेर काढता आले पण विठ्ठल छापखान्याचा एक टाईप किंवा कागदाचा तुकडाहि आगीच्या तडाख्यात राहिला नाहीं. आग लागली त्या वेळीं केसरीची बाहेरची, म्हणजे जाहिरातीची, बाजू तयार होत होती व आतील मजकुराचीं प्रुफेंहि तयार झालीं होतीं मात्र सर्व छापखाना जळल्यानें फिरून पहिल्यापासून वर्तमानपत्राची तयारी करावी लागली. पण या वेळीं जगद्धितेच्छु छापखाना उपयोगी पडला, व ता १५मार्चचा केसरीचा अक निम्मा, म्हणजे दहा कॉलमच का होईना, रातोरात काढून दुसरे दिवशीं नेहमीप्रमाणे वाटता आला. केसरीच्या सबध अठ्ठावन वर्षांत निम्मा निघालेला असा हा एकच अक होय. पण तेव्हा आगीची हकीकत वाचून वाचकाना सहानुभूतीमुळे हा निम्मा अकच सबध अकाहूनहि थोर वाटला.

जगद्धितेच्छु छापखान्यानें वेळेवर मदत करून बाजू सावरली हे खरें; पण केसरी कायम छापून देण्यास त्याचेहि मालक तयार नव्हते. घरचा आर्यभूषण छापखाना

कबूल होईना, मग परक्या छापखान्याला दोष कसा द्यावा ? जगद्धितेच्छुनें आणखी वारदोन आठवडे सवलत देण्याचें कबूल केलें, पण कायमची व्यवस्था म्हणून कांहीतरी करावयास पाहिजेच होती. याकरिता धोंडोपतांनीं टिळकांची गांठ घेतली पण यापूर्वीच वर्तमान मुंबई टाईम्स वगैरे पत्रांतून पूर्वी आलें असल्या-मुळें जेल सुपरिंटेंडेंट याच्या नजरेस ती बातमी पडली होती, व त्यांनीं ती टिळकांना मुद्दाम कळविलीहि होती. धोंडोपंत दिसताच 'आपला छापखाना तर जळाला, पुढें काय व्यवस्था करतोस ?' हा पहिलाच सवाल टिळकांनीं आपण होऊन केलेला पाहून धोंडोपंतास थोडें वाटलें. कारण तुरुंगांतल्या माणसाला भेटून नवीन संकटाची बातमी आपण होऊन सांगणें ही गोष्ट कोणासहि अप्रियच वाटणार. पण टिळकांनीं याविषयीं पूर्वींच मनांत योजना करून ठेवली होती. आर्यभूषण छापखान्याचे एक मालक हरिपंत गोखले असले तरी दुसरे एक मालक कै. प्रो. वासुदेवराव केळकर हे होते. त्यांचा वारसा त्यांच्या मुलाकडे आला होता; व तो अज्ञान म्हणून त्याची व्यवस्था केळकरांचे मामेभाऊ व टिळकांचे स्नेही नारायणराव फाटक मुखत्यार हे पहात होते. म्हणून टिळकांनीं फाटकास पत्र देऊन "मी परत येईपर्यंत केसरी मराठा पत्रे पुन्हा छापून द्या" असें त्यांत लिहिलें. आणि फाटक यानीहि टिळकांचें पत्र पाहतांच 'पत्रें छापून देतां काळजी करूं नका' असें टिळकास आश्वासन देण्यास धोंडोपंतांना सांगितलें. त्याप्रमाणें केसरी फिरून ता. १९ एप्रिल १८९८ पासून आर्यभूषण छापखान्यांत छापण्यास सुरवात झाली. ही हकीकत टिळकास कळल्यावर त्यांना पुष्कळच समाधान वाटलें.

तुरुंगाचे सुपरिंटेंडेंट सॉलोमन हे यापुढें लौकरच विलायतेस गेले जातांना त्यांनीं टिळकांची मुद्दाम गांठ घेतली, व 'मी येथून कायमचा जात आहे तसे तुम्हीहि लवकरच येथून सुटून घरीं परत जाल' असें टिळकांस सांगितलें. त्याच्या मागून कर्नल जॅक्सन आय्. एम्. एस्. हे सुपरिंटेंडेंट होऊन आले. त्यांनीं टिळकांचें जेवणखाण, काम, दिवाबत्ती, पुस्तकें वगैरेंमध्ये फारशी ढवळाढवळ केली नाहीं, पण त्यांच्या मनाचा हलकेपणा किरकोळ गोष्टींतहि दिसून येत होता. यांचें एक उदाहरण पूर्वी दिलेंच आहे. दुसरें उदाहरण असें कीं, टिळकांना पायांत जोडा घालण्याची परवानगी मिळाल्यामुळें त्यांनीं नवीन जोडा मागितला व तो पाठविण्यांत आला. परंतु तो फार लाल भडकच दिसतो, असला जोडा तुरुंगांत खपणार नाहीं, असें म्हणून त्यांनीं जोड्याला मुद्दाम काळा रंग देऊन तो टिळकांचे स्वाधीन केला!

टिळकांच्या सुटकेचा पहिला म्हणजे फेब्रुवारींतील प्रयत्न फुकट गेला पण त्यांच्या शिक्षेचें पहिलें वर्ष संपण्याचें जसजसें जवळ आलें तसतसें त्यांत यश आलें. सुटका मुदतीआधीं व्हावी तर टिळकांनीं अर्ज करावा ही सरकारची अट सहजच भागण्यासारखी होती, व अर्ज करून टिळकांनीं ती भागविलीहि. पण सुटकेच्या अटी काय यांचा खल पुष्कळ दिवस चालला होता. टिळकांनीं अर्जांत फक्त इतकेंच लिहिलें होतें कीं, मला शिक्षा झाल्यावर पुष्कळ गोष्टी उघडकीस आल्या आहेत. आणि खुनाचा व माझ्या लेखाचा काहीं संबंध नाहीं म्हणून मला मोकळा करा. पण साधल्यास यांत कायमचा हात साधून घ्यावा या हेतूनें राजकारणांत न पडण्याची अट सरकार टिळकांवर घालूं पहात होतें दुसरी अट सुटकेप्रीत्यर्थ झालेल्या सत्कारसमारंभांत भाग न घेण्याची पण ही गोष्ट टिळकांनीं तेव्हांच मान्य केली. "मी मानाकरितां हपापलेला नाहीं तेव्हां सत्कारसमारंभ सोडून देण्यांत मला काहींच कठिण वाटत नाहीं" असें ते म्हणाले पण पहिली अट त्यांस मुळींच मान्य होण्यासारखी नव्हती, व या मतभेदामुळें सुटकेच्या प्रश्नाला तोड लागेना

या खटपटींत टिळकांतर्फे त्यांचे सल्लागार दाजीसाहेब खरे व सरकारतर्फेचे मध्यस्थ ब्रुइनसाहेब यांच्या खेपा येरवड्यास पुष्कळ झाल्या ब्रुइनसाहेबांना येरवड्यास जाण्याचें इतर रीतीनेंहि काम पडे पण प्रत्येक खेपेस टिळकांकडे जाऊन भेटून, पूर्वीच्या घरच्या परिपाठाप्रमाणें, त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी मारण्याचा प्रघात ब्रुइनसाहेबांनीं ठेवला होता कदाचित् ब्रुइनसाहेबांच्या चलाखपणावर सरकारचा विशेष भरंवसा असल्यामुळें, चाफेकराकडून जसा त्यांनीं वाटेल तो कबुली जबाब काढून घेतला तशाच, टिळकांनाहि भुरळ घालून, आपल्याला हव्या त्या अटी लिहून घेण्यांत त्यांना यश मिळेल अशीहि कदाचित् सरकारला आशा वाटत असावी पण जितके ब्रुइनसाहेब पक्के होते तितकेच टिळकहि पक्के होते हे साहेब मायावी असतात, गोड बोलतात, अघळपघळ बोलतात, साखर पेरतात, वगैरे गोष्टींचा अनुभव टिळकांना जुनाच होता तथापि टिळकांसमोर नाटक करण्याची ब्रुइनसाहेबांची खोड गेलेली नव्हती एकदोन वेळ ब्रुइनसाहेबांनीं अगदींच लमट केली. 'माझ्या हातीं हा कागद आहे यावर तुम्ही नुसती सही करा म्हणजे मी तुम्हांला आतां येथून असाच घेऊन जाऊन माझ्याच गाडींतून तडक घरीं पोंचवितों,' असेंहि त्यांनीं म्हणून पाहिलें पण टिळकांनीं ब्रुइनसाहेबांची गाडी व स्वतःचें घर हीं दोन्हीं पूर्वी पाहिलेलींच होतीं! ते असल्या भुलथापांनीं फसणारे नव्हते.

अखेर सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात ही कारवाई फळाला आली. टिळकाना काय कबूल आहे, व काय कबूल नाही याचा विचार न करता, मुबई सरकारनें स्वतःच्या अटी घालून टिळक त्यावर सही करतील तर त्यांना सोडावें असा ठराव तर काढला पण टिळक त्या मान्य करीत नाहीत असें नक्की वाटल्यावर सरकारलाहि आपल्या ठरावाची दुरुस्ती करावी असें वाटू लागले. इतराहि अनेक गोष्टी घडून आल्या त्यावरून सरकारचें मन त्याचें त्याला खाऊ लागलें होतें पार्लमेंटमध्यें लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन् (हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी) याजवर मधूनमधून प्रश्नाची सरबत्ती होत होती, व ते जीं उत्तरें देत त्यांत सरकारच्या गुर्मीचा काटा थोडथोडा माग जात आहे असें दिसून येऊ लागलें होतें. स्पूचीसाहेबाच्या अर्थासबधाने सरकारास जी पूर्वी कधीं शंका नव्हती तीहि त्याला आता हळूहळू येऊं लागल्याचा भास झाला मुबई कायदेकौन्सिलच्या सप्टेंबरातील बैठकींत पुण्यातील प्लेग-व्यवस्थेवर काहीं सभासदानीं टीकेची पुष्कळच झोड उठविली तिला उत्तर देताना सरकारनें प्लेगअमदानींतील पुष्कळशा चुका प्राजळपणें कबूल केल्या, व अखेर पुण्यावरील जादा पोलिस उठविल्याचें जाहीर केले ब्राह्मणी पुणें वाईट, पुण वाईट, असें म्हणतां म्हणता स्वत च्या बवाली मुबईचाच अनुभव त्याना असा आला कीं, प्लेगचा दुःखनिवारण करण्याकरिता झालें तरी अधिकाराचा जुलूम करण्याला काहीं सीमा असलीच पाहिजे मुबईस प्लेगच्या जुलमामुळें मोठ मोठे दंगे झाले. रुद्द युरोपियन डॉक्टर व अधिकारी याना आपल्यावर केव्हा कोण हात टाकील याचा नियम नाहीं अशी दहशत पडली. या इलाख्यात सिन्नर वगैरे ठिकाणीं, पजाबात भारदाकर येथें, व इतर अनेक ठिकाणीं दगेधोपे झाल्यानें, पुणें वाईट तरी पुष्कळ बरें असें सरकारास कबूल करावें लागल. खुनाकरिता म्हणून पुण्यावर जादा पोलिस बसविलें म्हणावें तर खुनाच्या कटाचा सशय केव्हाच पार उडाला होता मग जादा पोलिस ठेवण्याचें कारण काय! पण ते उठविलें म्हणजे मग टिळकाना तरी तुरुगात का ठेवावयाचें! असा प्रश्न आपोआप उत्पन्न झालाच त्या सालच्या मे महिन्यात पोलिटिकल एजंट कोसाहेब यांनीं पुण्यातील लोकांच्या सहिष्णुतेला जाहीर सर्टिफिकेट दिलें, व असाहि सांगितलें कीं, 'चाफेकराचा खटला मजपुढें चालू होता तेव्हा मी अगदीं लक्ष घालून बारीक नजरेनें पाहत होतों, पण कटाचा असा मागमूस मला कोठें यत्किचितहि दिसला नाहीं.' कोसाहेबाच्या या भाषणात पूर्वीचें लॅंडसाहेबाचें पुण्याची

बदनामी करणारें भाषण परस्पर उडून गेले. त्यामुळे जादा पोलिसाचा खर्च पुण्यावर चालू ठेवणें हे तर सर्वस्वी अयोग्य असेंच ठरले, तथापि पुढचे नुकसान बचावलें तरी मागच्याची वाट काय ? व या प्रश्नाला उत्तर म्हणून 'तुमचे टिळक कैदेतून सोडतों म्हणजे तुम्हाला हवी ती भरपाई मिळाली कीं नाहीं ' असा उत्तरार्थक प्रश्न सरकारनें पुणेकराना कृतीनेंच विचारण्याचें ठरविले असावें.

अखेर शनिवार ता. ३ सप्टेंबर रोजीं टिळकाच्या सुटकेचा प्रयत्न नेटाला लागला. मि. ब्रुइन यानीं मुबईचे पोलिस कमिशनर मि. व्हिन्सेंट याना सांकेतिक शब्दानीं तार देऊन, दाजीसाहेब खरे यास पाठवून द्या म्हणून सांगितलें व्हिन्सेंट हे त्या दिवशीं खडाळ्यास गेल्यामुळे त्याना रविवारी ती तार तेथे पोचली. त्याच पावलीं ते मुबईस परत गेले, व अपरात्री आपे याच्या वाडींत जाऊन दाजीसाहेब खरे यांना निजलेले उठवून पुण्यास ताबडतोब जाण्याचें वचन त्यानीं खरे यांज-पासून घेतलें. सोमवारी दाजीसाहेब दोन प्रहरीं एक वाजण्याचे सुमारास पुणें स्टेश-नावर आले तों ब्रुइनसाहेबाचा मनुष्य तेथे हजर होता; त्यानें खरे यास गावात येऊं न देता तसेंच परस्पर ब्रुइनसाहेबाच्या बगल्यावर नेलें. मग उभयता मिळून येरवड्यास गेले. टिळकासमक्ष सरकारी अटींची फिरून चर्चा झाली. तेव्हा खरे यानींहि आपले मत म्हणून असे सांगितले कीं, "पुढे राजकारणात न पडण्याची अट इतकी वाईट आहे की ती मान्य करण्यास मी टिळकाना कधीच सल्ला देणार नाहीं." शेवटीं टिळक व खरे याच्या विचारें एक नवी अट अशी सुचविण्यात आली कीं, फिरून टिळका-वर राजद्रोहाचा खटला होऊन जर गुन्हा शाबीत झाला तर, आधी सुटका झाल्यानें शिल्लक उरलेली राहा महिन्याची शिक्षा टिळकानीं तेव्हा पुरी भोगून द्यावी ब्रुइन-साहेबानाहि हे म्हणणें सयुक्तिक दिसलें. पण ते त्याना आपल्या अखत्यारींत मान्य करता येईना. म्हणून खरे व ब्रुइन दोघेहि कोणताच निकाल तेथे न लावता परत आले खरे यानी पुणें शहरात येऊन टिळकाच्या घरीं आम्हा मडळीस दोन दिवसात झालेली हकीकत खासगी रीतीनें सांगितली, व सोमवारीं रात्रीच्या गाडीनें ते मुबईस परत जाण्यास निघाले तों स्टेशनावर ब्रुइनसाहेब फिरून हजरच. ते त्याना म्हणाले "टिळकाच्या सुटकेविषयीं मी अद्याप निराश झालों नाहीं व यासबधीं तुमचेंहि काम अजून सपलें नाहीं उद्या मुबई सरकारचा ठराव शक्य तर बदलून घेण्याचा प्रयत्न होणार आहे. तुम्हीं परत फिरा." त्यावरून खरे गावात परत आले. मात्र खरे यानीं ब्रुइनसाहेबाशीं बोलताना परत जाण्याविषयीं

एकच अट घातली होती ती अशी कीं, मुंबईसरकाराच्या ठराव झाली पडण्यास सध्याकाळ झाली तरी, तुरुगाच्या नियमाचा बाध न सागता, रातोरात टिळकास सोडले पाहिजे. 'मला रहा म्हणतांच तर मी उद्या टिळकाना आपल्या हातानें नेऊन घरीं पोचवूं शकेन असें तरी करा. नाहीं तर मी राहणार नाहीं ' सरकारी ठराव झाल्यावर पुढची गोष्ट सोपी होती म्हणून सुइनसाहेबानीं ती मान्य केली.

दुसरे दिवशीं (मगळवार ता ६ सप्टेंबर) गव्हर्नरच्या कौन्सिलपुढें टिळकाच्या सुटकेचा प्रश्न निघून बहुतेक सब वेळ वाटाघाटींत गेला. अखेर रात्रीं ८ वाजतां ठरलेल्या शर्तीप्रमाण टिळकाच्या सुटकेचा ठराव घेऊन, सुइन व खरे हे येरवड्यास गेले तेथें नवीन अटीवर टिळकांची सही झाली, व लगेच टिळकाची सुटका होऊन ते व खरे मिळून रात्रीं १०॥ वाजण्याचे सुमारास विंचुरकराच वाड्यात पोंचले अशा रीतीन बरोबर ५१ आठवडे पक्की सक्तमजुरीची कैद भोगून टिळक परत घरीं आले "शिक्षा झाली तीहि मगळवारा व सुटका झाली तीहि मगळवारीं ! योगायोग कसा तो पहा !" असें म्हणून पुष्कळ लोक्या माणसानीं मनाच्या शकुनवर्तीनं गधाजता वाहिल्या पण आठवड्याचा प्रत्येक वार दर साता दिवसानीं हटकून येत असल्यामुळें, जगात घडणाऱ्या गोष्टींपैकीं एक सप्तमाश गोष्टींना या योगायोगाचा लाभ हटकून मिळतच असतो!

हीं हा म्हणता टिळकाच्या सुटकेची बातमी पुण शहरातच काय पण सर्व हिंदुस्थानभर तारेनें पसरली, व दुसर दिवशीं दोनप्रहरपासून अभिनंदनपर तार व पत्र येऊन पडण्यास सुरवात झाली आपल्या गावीं येण्याविषयींचीं कित्येक निमत्रणेंहि त्यानंच होतीं ! टिळकानीं त्या सर्वांचे केसरीच्या द्वारें आभार मानले. काहीं दिवस घरीं विश्रांति घेतल्याशिवाय त्याना बाहेर पडणें शक्यच नव्हतें, तथापि टिळकानीं वाड्यात पाऊल ठेवल्यापासून त्याना भेटण्यास येणाऱ्या लोकाची जी रीघ लागली ती मात्र कोणासहि थांबवेना त्या व दुसरे दिवशीं टिळकांना भेटण्याला दहा हजार मनुष्य गेले असावे असा अदाज मुबईच्या दैनिक इग्रजी पत्रात दिला होता दुसरें दिवशीं पुण्यातील काहीं देवळात दीपोत्सव करण्यात आला. सरदार नागजीवाले यांनीं वदाच्या गणपतिउत्सवात आपला गणपति विसर्जन न करिता टिळकांच्या सुटकेकरितां म्हणून राखून ठेविला होता

त्याचाहि विसर्जनसमारंभ चार दिवसानीं थाटानें करण्यात आला. पुढे क्रमाक्रमानें टिळकांच्या प्रतिपक्षातील गोखलेप्रभृति मंडळीहि त्याना सवडीनें येऊन भेटून गेली. टिळकांकडून त्यांच्यासंबंधीं तुरुंगांतील कांहीं माहिती किंवा त्यांच्या पुढील हालचाली व विचार याजविषयीं माहिती मिळविण्याकरिताहि वर्तमानपत्रें वगैरेकडून अनेक कुशल बातमीदार आले होते. पण टिळकानीं बहुतेकांची निराशा नाइलाजानें केली. तरी पण पुष्कळानीं कांहीं ऐकीव, कांहीं काल्पनिक, कांहीं अनधिकृत अशा बातमीच्या कोड्यामाड्याची भाकर, वर फोडणी घालून, वाचकास खावयास दिली. कित्येकानीं ऐकीव माहितीच्या चारदोन काड्यातून खंडोबा उभा केला होता. पण कोणतेहि विकृत शब्द किंवा विचार आपणावर व्यर्थ लादले जावे हें बरें नाहीं, म्हणून टिळकाना केसरीद्वारा असें जाहीर करावें लागलें कीं, एका सुधारक पत्राखेरीज इतर कोठेंहि प्रसिद्ध झालेले माझे संवाद किंवा विचार कोणीं खरे मानू नयेत. टिळकांच्या सुटकेला उद्देशून हरएक प्रकारचे समारंभ अनेक ठिकाणीं झाले, पण त्या समारंभात स्वत: टिळकाना हजर रहावयाचें नव्हते अगर अप्रत्यक्ष रीतीनें भागहि घ्यावयाचा नव्हता. यामुळें त्यातील कांहींचें स्वारस्य सहजच कमी झालें, व टिळक हजर रहाते तर जे इतर कांहीं समारंभ झाले असते ते या कारणाकरिता मुळीं झालेच नाहींत.

१८९८ च्या डिसेंबरात मद्रास येथें राष्ट्रीय सभा भरली. तिला टिळकांच्या बरोबर मीहि गेलों होतों. उमरावतीच्या राष्ट्रीय सभेत टिळकाचें नाव उच्चारून त्याच्या अभिनंदनाचा ठराव आणू द्यावा कीं नाहीं, आणि त्यांची तसबीर काँग्रेसच्या मंडपात ठेवू द्यावी कीं नाहीं, याचा वाद होऊन दोन्ही बाबतीत प्रतिकूल निकाल झाल्याचें मागें सांगितलेंच. आणि आता तर या राष्ट्रीय सभेला टिळक मूर्तिमंत हजर राहणार! यामुळें एका विशिष्ट मनोवृत्तीच्या लोकाचीं पाचावर धारण बसली. कारण टिळकांनी राष्ट्रीय सभेला प्रतिनिधि म्हणून हजर राहू नये असें म्हणण्याचा अधिकार कोणाला होता? बरें, ते हजर असता आपणहि हजर राहिलों तर त्यांच्याशीं सहवास घडतो तो टळत नाहीं. म्हणून कांहीं मवाळ लोक या सभेला हजरहि राहिले नाहीत. जे हजर राहिले त्यापैकीं कांहीनीं अंतस्थ अशी कारवाई केली कीं "टिळकांचे जे जे हक्क म्हणून आहेत ते बजावण्याच्या आड येऊ नये, परंतु सभेंत भाषण करणें ही गोष्ट कांहीं कोणी हक्काची समजत नाहींत. तो हक्क फक्त अध्यक्षाकडून निमंत्रण होईल त्याचाच आहे. तेव्हा टिळकांना भाषण करण्याविषयीं जबाबदार व्यवस्थापकानीं आपण

होऊन विचारूं नये; व विचारलेंच तर ओसरते औपचारिक विचारावें. म्हणजे ते काय समजावयाचें तें समजतात!" असो. टिळकांनींहि हें धोरण मनात हेरून, त्याची निवडणूक 'सब्जेक्ट' कमिटींत झाली होती तरी कोणत्याहि बाबतींत विशेष पुढाकार घेतला नाहीं व भाषणहि टाळलें. याचा काहीं लोकांनीं उलट उपयोग मात्र करून घेतला तो असा कीं, "टिळकांनीं सरकाराला सहा महिनेपर्यंत कोठें भाषण करणार नाहीं अशी सुटकेच्या वेळीं कबुली दिली म्हणून ते बोलले नाहींत" पण आपल्या मौनव्रतापासून असलें भलतेंच अनुमान निघू नये म्हणून एका वर्तमानपत्राच्या बातमीदारानें त्याची मुलाखत घेतली असतां टिळकांनीं वरील गोष्टीचा स्पष्ट इनकार केला.

पुण्याच्या एका पत्रानें, टिळक मद्रास काँग्रेसमध्यें हजर होते त्यामुळें, काहीं लोकांना काय वाटलें याची कल्पना देण्याकरितां, टिळकांना A skeleton at the feast अशी उपमा दिली या म्हणीचा अर्थ प्रसिद्ध आहे. "मेजवानी सुरू आहे, लोक रंगात आले आहेत, आणि बरजर्निं पक्वान्न किंवा मद्याच्या सुरया काढून घेण्याकरिता कपाट उघडावें तों आत एखाद्या मृत मनुष्याच्या हाडाचा सापळा अवचित दृष्टीस पडावा" असा हा या म्हणीचा अर्थ आहे. पण हा दाखला इतका ग्राम्य व बीभत्स आहे कीं, तो दिल्यानें टिळकांचें काहीं एक उणे न होतां, तो दाखला देणाराचीच योग्यता लोकांना दिसून आली. टिळक हजर राहणार म्हणून फेरोजशहा मेथा, सेटलवाड, कामा वगैरे एमाव प्रभावळींत बसणारी कांहीं काहीं मंडळी मद्रासला गेली नाहींत असें काहीं पत्रांनीं प्रसिद्ध केलें. पण या लोकांनीं तें खोटें असल्याचें जाहीर करण्याचा समजसपणा दाखविला.

टिळक मद्रासकडील प्रवासाला निघाले असता वाटभर त्याचा सत्कार होण्याचा जो क्रम पुढें पुष्कळ वर्षे अबाधित चालू होता, त्याला ह्या मद्रासच्या प्रवासा-पासून सुरवात झाली असें म्हणतां येईल माझी आठवण बरोबर असेल तर, ज्या गाडीनें टिळक मद्रासला गेले त्याच गाडीनें रावबहादूर रानडे, गोपाळराव गोखले, वगैरे मंडळींहि गेली. आणि या मंडळींना सोडून टिळकांच्या डब्याकडे लोकांनीं धाव घेण्याचा प्रकार याहि वेळीं दिसून आला. रानडे गोखले यांचाहि सत्कार काहीं कमी झाला असें नाहीं. पण तो काहीं निवडक लोकांकडून होत असे. टिळकां-कडे मात्र सर्व जनतेचा ओघ वळे. याचीं कारणें उघड होतीं.

या प्रवासात मद्रास इलाख्याची हद्द सुरू होते त्या पहिल्याच स्टेशनावर काही लोक टिळकांच्या डब्यापाशीं आले. त्यातला एक गृहस्थ विशेष पुढे येऊन टिळकांच्या पायाला हात लावून म्हणाला, "सर्, सर्, मी मद्रास युनिव्हर्सिटीचा बी. ए. आहे. आपली स्वारी मद्रासला निघाली, तरी आता मद्रास इलाख्यांत सुरू झालेला प्लेग हटकून नाहींसा होईल अशी माझी खात्री आहे; व तें सर्वस्वी आपल्या पायाच्या पुण्याईन." आगगाडी सुरू झाल्यावर टिळक आम्हां मंडळीकडे वळून म्हणाले, "हा पहा महाराष्ट्रीय व मद्रासी यांच्यातला फरक" कोणी एकाने विचारलें, "तो कसा काय?" त्यावर टिळक म्हणाले, "प्रथम आधीं महाराष्ट्रीय मनुष्य, म्हणजे पदवीधर, असा कोणाच्या पायाला हात लावून नमस्कार करावयाचा नाहीं. दुसरें असें कीं, कारण नसताना मी युनिव्हर्सिटीचा बी. ए. आहे हें सागणार नाहीं. आणि तिसरें असें कीं, कोणी कितीहि मोठा असो, त्याच्या आगमनानें त्या स्थानातला प्लेग नाहींसा होईल अशी आचरटपणाची स्तुति महाराष्ट्रीय पदवीधर कोणाची करणार नाहीं. त्याला इग्रजी चागलें बोलता येत नाहीं म्हणून तो कदाचित् ओशाळेल, चागलें बोलता आलें तरी थोडें व वुरूनच बोलेल, पण किंचित् लवून नमस्कार व डोळ्यांनें दिसणारी आदरबुद्धि दर्शविण्यापलीकडे तो लघळपणा करणार नाहीं." असो. मद्रासेस टिळकांचा सत्कार काय झाला वगैरे गोष्टी टिळक चरित्राच्या पहिल्या भागाच्या शेवटीं मी दिल्यान आहेत. म्हणून त्या येथें पुन्हा देत नाहीं.

मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध बगाली वक्ते, व सात्विक धर्मशील गृहस्थ, आनंदमोहन बोस हे होते आणि खरोखरच हा पुरुष असा होता कीं, त्याच्या सात्विकपणाची छाप कोणावरहि पडावी माझी निवडणूक विषयनियामक कमिटींत टिळकांच्या बरोबर झाली होती, व प्रेस-कमिश्यासबधानें एक ठराव सभेत घेण्याचें ठरलें. तेव्हा मुंबईच्या 'चंपियन' पत्राचे सपादक मि. चेंबर्स यानीं ठराव माडावा असें ठरल्यावर त्या ठरावाला मी अनुमति यावी असं स्वतः बोस यानीं सुचविल्याचें मला स्मरतें. मराठी पत्रातील दुर्बोकती त्यानीं वाचल्या होत्या व त्या विषयावर त्याचें माझें खासगी सभाषणहि थोडें झाले होते प्रेस-कमिश्या नेमण्याची सुरुवात मुंबई इलाख्यातच झाली होती, व ही प्रेस-कमिटी म्हणजे काय चीज आहे याची नक्की कल्पना बाहेरच्या प्रातातील लोकाना नव्हती. म्हणून या कमिटीच्या घटनेसंबंधीं मी माहिती विचारल्यावरून कलेक्टर लँबसाहेबानीं

मला जं पत्र लिहिलें होतें तेंच मी राष्ट्रीय सभेपुढें झालेल्या माझ्या भाषणांत वाचून दाखविलें. तेव्हां "आपण या कमिट्यांबद्दल ऐकलें त्याहूनहि खरा प्रकार वाईट आहे," असे लोकांनीं उद्गार काढले.

मद्रासेस टिळक जाणार हें ऐकतांच तेथील हिंदु व मद्रास स्टँडर्ड पत्रांनीं आणि अनेक सार्वजनिक संस्थांनीं आनंद प्रदर्शित केला. मद्रासेंत राहण्याची त्यांची सोय समुद्रकांठीं 'कर्नन कॅसल' किंवा 'आइस हाऊस' नामक बंगल्यांत करण्यांत आली होती. बंगल्याची जुनी इमारत ही लॉर्ड क्लाइव्ह मद्रासेस होता त्यावेळीं नवीन बांधण्यांत आली होती असें सांगतात. १८९८ सालीं तिचे मालक बिलगिरी आय्यंगार नांवाचे एक नामांकित सॉलिसिटर हे होते. त्यांनीं टिळकांचें सर्वप्रकारें आदरातिथ्य केलें. लखनौ ॲडव्होकेट, पत्राचे संपादक व टिळकांचे परम स्नेही पंडित गंगाप्रसाद वर्मा हेहि टिळकांबरोबर येथेंच उतरले होते. मद्रासच्या मुक्कामांत अनेक प्रमुख गृहस्थांनीं टिळकांना पानसुपाऱ्या किंवा मेजवान्या दिल्या. विशेषतः राजा सर टी. माधवराव यांच्या घरीं मद्रासेंतील जुन्या महाराष्ट्रीय वसाहतवाल्यांनीं टिळकांना बडी मेजवानी दिली, व या प्रसंगीं परप्रांतांतील महाराष्ट्रीय लोकांमध्ये मराठी भाषेची अभिवृद्धि कशी करावी याविषयीं बरीच चर्चा झाली. राजा सर टी. माधवराव यांची एक लहानशी सोन्याची सामकी त्यांच्या चिरंजीवांनीं टिळकांना नजर केली. स्मार्त वैष्णव लोकांच्या देवळांतून देवदर्शनाला टिळकांस निमंत्रणें आलीं. मद्रास सोडण्यापूर्वीं टिळकांनींहि कित्येक वर्तमानपत्रकर्ते, प्रमुख मद्रासी वकील, प्रो. रंगाचार्य यांसारखे विद्वान् पंडित वगैरेंना 'कर्नन कॅसल'मध्ये मेजवानी दिली. या प्रसंगीं एम्. ए., एल्एल्. बी. अशा मोठमोठ्या पदव्या मिळविलेले वकील व शिक्षक वगैरे लोक तिरढील रूढीमुळें एकत्र जेवावयास न बसत, सबब जल्यावर सर्व आय्यर म्हणजे स्मार्त व वरच्या मजल्यावर सव आयंगार म्हणजे वैष्णव अशा वेगळ्या पंक्ति करण्यांत आल्या; व एकाच वाढप्यानें स्मार्त व वैष्णव यांना वाढलेलें चालत नाहीं असें असल्यामुळें टिळकांबरोबर गेलेल्या मित्रमंडळींना निरनिराळ्या वाढप्याच्या जोड्या करून या पंक्ति वाढाव्या लागल्या! या वाढप्यांत मीहि होतों.

या मद्रासच्या सभेच्या प्रसंगींच माझी व सी. वाय. चिंतामणी आणि जी. ए. नटेसन् यांची प्रथम ओळख झाली. नटेसन् यांनीं याच वेळीं काँग्रेससंबंधीं एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें होतें. चिंतामणी यांनीं न्या. रानडे यांची सामाजिक परि-

परदेसबद्धी भाषणें पुस्तकरूपानें एकत्र छापली होतीं. मी कोणतेंहि एखादें पुस्तक छापले नव्हते पण 'मराठा' पत्राचा संपादक म्हणून त्यांनीं माझें नाव ऐकलें होतें. आम्ही तिघेंहि जवळ जवळ एकाच वयाचे आणि उमेदीनें पुढें जगात डोकें वर काढू पाहणारे. तेव्हा अशा समानशील लोकांची मैत्री तेव्हाच जमावी यात आश्चर्य नाहीं. आता तिघाचे तीन प्रकार झाले आहेत. तरी आमची मैत्री पहिल्या दिवसासारखी आहे. वक्तृत्व व इग्रजी लेखन या दोन्ही दृष्टींनी चिंतामणी हे माझ्याहि पेक्षा अधिक समृद्ध. साधनाच्या दृष्टीनें मला टिळकाचा तरी आधार होता. म्हणजे एक प्रकारें मोठाच आधार होता. पण चिंतामणी हे पदवीधरहि नसता केवळ आपल्या हिंमतीवर व विद्वत्तेवर निरनिराळीं कामें निरनिराळ्या ठिकाणीं करून एवढ्या योग्यतेला चढले ते नेमस्त पक्षात समाविष्ट आहेत व एकवेळ मिनिस्टरहि होते. पण ते स्वार्थी आहेत असा आरोप कोणी त्याच्यावर करू शकत नाही. नटेसन् याची गोष्ट मात्र उलट आहे ते भरमसाट बोलतात. अगीं खरी विद्वत्ता नाहीं. तथापि छापखाना चालविणें व लोकप्रिय इग्रजी ग्रथ प्रसिद्ध करणें या कामीं त्याची धदेवाईक बुद्धि फार चागली चालत असल्यामुळे, मी व चिंतामणी या दोघानाहि खिशात घालतील इतकी कमाई नटेसन् यानीं केली ते 'इडियन रिव्ह्यू' नामक मासिकाचे सपादक असून नामाकित युरोपियन लोकाचे लेख हस्तगत करण्यात ते मोठे कुशल आहेत. पण लेखक म्हणून त्याना कोणी मानीत नाहीं.

टिळक मद्रास, सीलोनकडून परत येताच त्याच्यापुढे आणखी एक सकट वाढून ठेवल्यासारखें झालें रँडसाहेबाच्या खुनाची झळ टिळकाच्या अगाला लागावी असा सरकारकडून प्रयत्न सुरू होता. पण तें लागणें शक्य नव्हते. चाफेकर-प्रकरणीं अनेक कबुलीजबाब झाले, पण त्यात टिळकापर्यंत अप्रत्यक्ष पर्यायानें पोंचण्यासारखाहि काहींच पुरावा निष्पन्न झाला नाहीं आणि ग्लोब व टाईम्स ऑफ इडिया पत्राना टिळकांची माफी मागावी लागली खुनांना चिथावणी देण्याच्या रूपानें केसरी मराठ्यांचाहि सबध चाफेकर-द्रवीड प्रकरणीं आणण्याचा प्रयत्न असाच फुकट गेला. मात्र योग कसा येतो तो पहा. आणि तो सर्वच हकीगत वाचनीय आहे म्हणून ती येथें देतों.

रँडचा खून चाफेकरबधूनीं केला अशी मूळ बातमी त्याचेच मित्र व खेळगडी द्रविडबधु यानीं दिली! चाफेकरबधु व द्रविडबधु हे सर्वजण पुण्यातील सदाशिव पेठेत फार थोड्या अतरावर रहात असत, व एकमेकाच्या चालचलणुकी-

ची एकमेकास पुरी माहिती होती. बातमी देण्याच्या वेळीं द्रविडबंधूंपैकी एक गणेश हा खोटे कागद केल्याच्या आरोपावरून तुरुगात होता. त्याच्या बातमी-वरून दामोदर चाफेकराला अटक होऊन, चौकशी होऊन, तो फांशी गेल्यावर सरकारनें गणेश यास तुरुंगातून सोडून दिलें; व गुन्हेकरिता जाहीर केलेल्या वीस हजार रुपयांपैकीं दहा हजारांचें बक्षीसहि त्यास दिलें. पण द्रवीड यास तें अपुरें वाटलें. कदाचित् चाफेकराचा दुसरा भाऊ सांपडून फाशी गेल्यावर उरलेले दहा हजाराचेंहि बक्षीस देऊं असा सरकारचा बेत असावा. पण द्रविडाला दम निघेना. "मी बातमी दिली तिच्या आधारावर दामोदर पकडला गेला असता बाळकृष्ण पळाला हा पोलिसाचा अजागळपणा होय, माझा दोष नाहीं. बक्षिसाच्या जाहीर अटीप्रमाणें मी माहिती दिली व ती खरी ठरली; तेव्हा आताच मला सगळें बक्षीस मिळालें पाहिजे" अशी उघड तक्रार द्रवीड यानें 'ॲडव्होकेट' वगैरे पत्रांतून चालविली. शिवाय दहा हजार रुपये बक्षीस देतांना त्यातलेंच दोनशें साठ रु. इन्कमटॅक्स म्हणून सरकारनें कापून घेतले याचीहि तक्रार त्यानें केली. यावर ता. ७ फेब्रुआरी १८९९ रोजीं लिहितांना केसरीनें सरकारच्या कद्रुपणाची चेष्टा करून इकडे द्रविडाची तरफदारी केली. पण तिकडे द्रविडानीं दिलेली माहिती साधार जाहीर करण्याविषयीं सरकार त्यातेस जबाबदार आहे असेहि विधान केलें होतें या टीकेंतील "सरकारास ज्याप्रमाणें द्रविडास आपल्या या कृत्याबद्दल जाब दिला पाहिजे" या शब्दांपैकीं "द्रविडास आपल्या या कृत्याबद्दल जाब दिला पाहिजे" येवढेच शब्द टिळकाच्या कोणा शत्रूनें लक्षात ठेवले होते, किंवा निदान पुढच्या आठवड्यात द्रविडबंधूंचे खून होताच हे शब्द त्याला आठवले! दामोदरच्या चौकशींत द्रवीड साक्षीदार म्हणून आला होता, पण त्यानें बातमी काय व कशी दिली याचा उल्लेख साक्षींत निघाला नाहीं. मात्र सरकारला बातमी पटली होती; पण उरलेले दहा हजार केव्हा कोणास द्यावें याचाच वाद चालू होता. ब्रुइनसाहेब उरलेले दहा हजार रुपये द्रविडास देण्याच्या विरुद्ध होते; यामुळें द्रविडाचें व साहेबाचें खडाजंगी भाडणहि याच आठवड्यांत झालें होतें. पण हें बक्षीस बाजूसच राहून द्रविडबंधूंना प्राणास मुकावें लागलें. त्याचा प्रकार असा.

ता. ८ फेब्रुवारी १८९९ रोजीं रात्रीं दहा वाजण्याचे सुमारास द्रविड-बंधूंच्या दाराशीं कोणी दोघे इसम आले व त्यांनीं तुम्हांला ब्रुइनसाहेबानीं बोला-

विलें आहे असें हिंदुस्थानी भाषेंत सांगितलें हे खालीं उभे असतांच द्रविडबंधु माडीवरून उतरले, व दोघेहि मिळून शेजारच्या खुन्या मुरलीधराच्या देवळावरून भडभिडाच्या वाड्याच्या कोपऱ्यावरून वळले इतक्यांत पिस्तुलाचे आवाज ऐकू येऊन "खून खून पोलिस पोलिस" अशा भयंकर आरोळ्या ऐकू आल्या उभयता द्रविडबंधूना गोळ्या लागून ते जखमी होऊन पडले, व दोघेहि दुसर दिवशीं इस्पितळांत मृत्यु पावले खुनी इसमापैकी एक पेरूच्या गेटाकडे व एक नागनाथाच्या पाराकडे पळून गेला पोलिसानी रात्री शहराभोंवतीं नाकेबंदी केली व रेल्वेचे सव उतारू तपासले रातोरात ही वातमी गावभर पसरली अशा रीतीनें चौथ भहिन्यापूर्वी गणेशखिंडींत झालेल्या खुनाचा प्रतिध्वनि खुन्या मुरलीधराच्या कोपऱ्यावर उमटला! मग फिरून धरपकड, फिरून जादा पोलीस, वगैरे गोष्टींचें भयानक चित्र लोकाच्या कल्पनेपुढ उभें राहिलें दुसरें दिवशीं या खुनाची वातमी विलायतेस जाऊन तिकडील पत्रातून टीकेचा भडिमार पुन्हा सुरू झाला इकडे पोलीसतपास जारी होऊन लवकर चाफेकराचा धाकटा बधु वासुदेव, त्याचे कोणी स्नेही, रानडे व साठे, याना फरासखान्यात घेऊन नेण्यात आलें फरासखान्यात प्रश्नोत्तरे चालू असता फौजदार रामजी पांडु हे वासुदेवास काहीं टाकून बोलले, तेव्हा त्यानें अगरख्यात लपविलेले सहाबारी पिस्तुल बाहेर काढून तें प्रथम रामजी पांडू व नतर श्रुइन याजवर झाडलें तेव्हा वासुदेवावर इतरांनीं झडप घालून त्याच्या हातातून पिस्तुल काढून घेतलें व हातकड्या घातल्या लगेच वासुदेव व रानडे यानीं द्रविडबधूचे खून आपणच केले अशी कबुली दिली त्याबरोबर वासुदेवानें असेंहि सांगितलें कीं उद्या माझा भाऊ बाळकृष्ण याजविरुद्ध साक्षी साक्ष व्हावयाची त्यापेक्षा मी आधीच मेलेला काय वाइट ! असें वाटून मी तुम्हा सर्वांचे खून करून नंतर स्वतःस माहि खून करण्याचा बेत केला होता तात्पर्य, अशा अकल्पित रीतीनें द्रविडबधूच्या खुनाचा पत्ता लागून पोलिसांच्या नशिबानें गुन्हेगार आपल्याच पायांनीं फरासखान्यात येऊन कैद झाले पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें झाडाच्या देठातून देठ निघावे त्याप्रमाणे खुनातून खून निघू लागल्यामुळें इंग्रजी पत्रानीं कराच्या कल्पनेचे घोडे नाचविण्यास सुरवात केली ता ७ फेब्रुवारीच्या केसरींतील ' द्रविडास आपल्या या कृत्याचा जाब दिला पाहिजे ' येवढेच शब्द उचलून, दुसऱ्या दिवशीं घडलेल्या खुनास केसरीनें ही आदल्या दिवशीं चिथावणी दिली असा कुतिवाद या पत्रानीं लढविला. पण या कल्पनेला, खुनीं ठरलेले दोघे चाफेकरबधू किवा रानडे अगर

साठे याच्या जबाबात सिवा इतर कोठहि काहीं पुरावा मिळाला नाहीं, व मिळणें शक्यहि नव्हतें. बाळकृष्णा, वासुदेव व रानडे या सर्वांना ता. १३ मार्च रोजीं फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली, आणि त्यांनींहि ती आनंदानें स्वीकारून 'पुढच्या जन्मींची शिक्षाहि वाटेल तर आताच द्या', असें ठणठणीत सांगितलं !

या गोष्टीस उद्देशून मी मराठा पत्रात वासुदेव व रानडे यांना दिलदार, धैर्यवान् हीं विशेषण लाविलीं येवढ्यावाच आधार घेऊन फिरून इग्रजी पत्रांनीं टिळकावर आडवीतिडवी टीका करण्याम सुरुवात केली त्याला कारण इतकेच कीं वासुदेव वगैरे तरुण मुलाच धैर्य असामान्य होय ही गोष्ट इतर चारचौघाप्रमाणें केसरीनेंहि प्रतिपादण्यास कमी केलं नाहीं

डायनामाईट उडल्यानें वातावरण ढवळतें तसं रँड साहेबाचा खून झाल्यामुळ राजकीय वातावरणाचें झालं तथापि हा खून म्हणजे जुलमी अधिकान्याला ती एक ईश्वराघरची शिक्षा असेच सर्व देशभर लोकमत होत ते प्रकट करण्यास केसरी व मराठा पत्रांनीं कमी केले नाहीं आणि प्रत्यक्ष खुनी कृत्याचें समर्थन न केलें तरी अपराध्याच्या चारित्र्यावर शितोडे उडविले नाहींत. इतकेच नव्हे, तर खुनी झाले तरी चाफेकरादि तरुण मुले मर्द होती असे केसरी-मराठा व काळ या पत्रांनीं उघड म्हटलें व प्रतिपादिल आम्ही केसरी-मराठ्याचे तरुण सपादक सावधपण लिहित असलों तरी भ्यालों किंवा गागरलों नव्हतों.

शिवरामपंतांच्या काळपत्रातील सुनाअवधीच्या लेखाना सरकारानेच काय मुंबईतील फेरोजशहा प्रभृति राजकीय पुढाऱ्यानींहि हरकत घेतली आज कॉंग्रेसच्या कारभारात म गांधी हे जसे सर्वाधिकारी, तसेच तेव्हांच्या कॉंग्रेस कारभारात फेरोजशहा मेथा हे सर्वाधिकारी होते त्यांनीं टिळक, केसरी व मराठा याच्यामागे असें टुमणे लावलं कीं "शिवरामपंत पराजप्यावर कॉंग्रेस स्वत. काय शिस्त चालवायाची ती चालवील पण टिळकाच्या केसरी मराठा पत्रानी काळपत्राचा उघड निषेध न केला तर तीं पत्रें काळ पत्राची साथीदार आहेत असं कॉंग्रेसचे अधिकारी म्हणतील." मोठी दहशत घालण्यात आली पण ही अन्यायाची दाजू आम्ही परतवली ती हकीकत टिळक चरित्रांतला एक उतारा घेऊनच देता

"टिळकावर राजद्रोहाचा खटला होऊन त्यांना न्यायकोर्टानें शिक्षा दिली तरी लोकांनीं त्याना दोषी मानले नाहीं. ही गोष्ट टिळकाचे भक्त अनुयायी किंवा

पक्षपाती यानीच केली असे नसून राजकारणातले त्याचे जे प्रतिपक्षी त्यानींहि तेंच केलें पण पुण्यास नवीन निघालेल्या काळ पत्रानें पुण्यातील प्लेगचा जुलूम, रँडशाही, खून वगैरे सबधानें जे कित्येक लेख लिहिले ते केवळ सरकारास झोंबले असे नाही तर लोकपक्षांतील कित्येक गृहस्थानींहि ते फार कडक असे मत कांहीं गुप्त तर कांहीं प्रकट रीतीनें व्यक्त केलें विशेषत: मुंबईच्या कित्येक देशी वर्तमानपत्रकारानीं आणि मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनमधील मेथाप्रमुख गृहस्थानी बरेंच काहूर उठविलें आणि त्यातहि विशेष मुद्दा हा होता की "काळ पत्र पुण्यातले. टिळकांची केसरी व मराठा ही पत्रहि पुण्यातलीं आणि काळ पत्राचे सपादक हे टिळकाचे अनुयायी व शिष्य असे असता काळ पत्राचा निषेध टिळकाकडून किंवा टिळकाच्या वर्तमानपत्राकडून व्हावा तितका होत नाहीं" वास्तविक वर्तमानपत्रात लिहिणारा ज्याचा तो स्वतन्त्र असतो आणि आपल्याला न पटणारें असे दुसऱ्या एखाद्या पत्रानें कांहीं लिहिलें तर त्याचा उघड निषेध करण्याची जबाबदारी इतरावर हटकून पडते असें ठरेल, तर तो एक प्रकारचा जुलूमच होईल. पण मुंबईच्या लोकानीं हा विवेक लक्षात ठेवला नाहीं. या बाबतींत टिळकाची विचारसरणी 'प्राप्तौनिषेध.' या सूत्रावर रचलेली होती स्वत टिळकावर खटला झाला त्यात पुढे आलेल्या कोणत्याहि पुराव्यावरून टिळकांना अत्याचार आवडतात असें सरकारासहि दाखविता आले नाहीं. अर्थात् टिळकावरील जबाबदारी एवढ्यावरच पुरी झाली असे कोणींहि मानावयास पाहिजे होते कारण हा अमुक असें करतो, तो अमूक तसें करतो, असें सागून त्याला नावें ठेवणें हा नुसता उपद्व्याप होय, आणि लोकाना नावें ठेवण्यात स्वतःस येणाऱ्या अप्रत्यक्ष भलेपणाची फुशारकी मिरवीत बसणें हें हिंदुस्थानच्या वर्तमान स्थितीत अनिष्टच होय काळ पत्राचें धोरण बरोबर कीं चूक हें जाहीर रीतीनें सागण्याची जबाबदारी टिळकावर, केसरीवर किंवा इतर कोणावर काय म्हणून! आणि पुढें सन १९०८ च्या खटल्यानतर 'टिळकाचा जाहीर रीतीनें निषेध करा' असें दुमणे सर जॉर्ज क्लार्क यानीं स्वत सर फेरोजशहा मेथा यांच्या माग लावल तेव्हा त्यानीं असें उत्तर दिलें म्हणतात कीं, 'ही गोष्ट मजकडून कालत्रयीं घडणार नाहीं टिळकाचीं मतें वाईट असलीं तर त्याकरिता काय प्रायश्चित भोगावयाचें तें ते भोगीत आहेत किंवा भोगतीलहि परतु मी त्यांचा जाहीर निषेध करावा ही गोष्ट माझ्या मनावर लादणार तुम्ही कोण व ती मी का घ्यावी?' पण हा न्याय पूर्वी दहा वर्षे मात्र फेरोजशहा मेथा याना सुचला नाहीं.

टिळक १८९८त कैदेत असता फेरोजशहा मेथा यांनी एक वेळ ॲडव्होकेट सेटलर याच्या मार्फत केळकराना समापणाला बोलावून त्याने असें सांगितलें कीं 'तुम्ही केसरी आणि मराठा या पत्रांतून जर काळ पत्राचा निषेध न कराल तर तुमचें आमचें बनणार नाहीं. तुमच्यावरच काय पण सर्व पुण्यावर मुंबईची अवकृपा होइल.' 'I shall run my pencil through the name of Poona wherever it may occur' हेंच बरोबर त्याचे केळकराना शब्द होते तेव्हा केळकरानीहि त्याना असें सांगितलें कीं 'मताच्या कामात जो तो मुखत्यार व जबाबदार असतो. आणि जेथें प्रत्यक्ष निषेध नाहीं तेथें अवश्य सहानुभूति समजावी असा सिद्धान्त तुम्ही माडू लागला तर सर्वच अनवस्था होईल. अर्थात् काळ पत्राचा निषेध करीत नाहीं म्हणून केसरीवर काट, आणि केसरी पुण्यात म्हणून पुण्यांतल्या राष्ट्रीय पक्षावर काट, असा जुलूम तुम्ही करू लागाल तर ते कोण मानील!'

केळकरापेक्षाहि टिळकावर या बाबतीत अधिक तीव्र टीका होऊं लागली चंदिरन, रास्त गोफ्तार वगैरे वर्तमानपत्रानीं तर काळ पत्रावर तातडतोब खटला करावा असेहि ध्वनित केलें फार काय क्वचित्याततील कॉंग्रेस कमिटीनी काळ पत्राला काँग्रेसच्या जातीतून बहिष्कृत करण्याचा ठराव केला ही धुसपूस बरेच दिवस चालू होती. पण टिळकांनीं ही बहिष्काराची नसती बाजू अंगावर घेतली नाहीं. त्यांचें म्हणणे असें कीं कोणीहि मनुष्य आपलें मत देतांना एखादे वेळी घसरेल किंबहुना त्याचें मत साफ चूक असेल पण त्याच्या व आपल्या प्रतिपक्षी जर एक असेल तर त्याचा निषेध करून प्रतिपक्षाचे हात आपण अधिक बळकट का करावे? चुका दाखवून देणे आणि बहिष्कार घालणें यात फारसे अंतर नाहीं विलायतेत त्या वेळचे तरुण बंगाली विद्यार्थी डॉ. शरच्चंद्र मलिक यानीं एकदां दादाभाईंच्या अध्यक्षतेखालीं सभा झाली तींत जवळ जवळ बडखोरीचें भाषण केलें पण फेरोजशहा मेथा याच्या असोसिएशनमध्ये प्रश्न निघाला तेव्हा मलिक याच्या निषेधाचा ठराव रहितच झाला वॅ. चॉर्डन यांची चूक प्रसिद्ध आहे. त्यांच्यावर कोणा हिंदी गृहस्थानीं नीतितत्त्वाकरितां म्हणून बहिष्कार घातला नाहीं. गोखले यानीं सांगितलेली माफी त्यांच्या पत्रोत्पत्याच किंवा क्रियेकाना पसंत नव्हती. पण त्याकरिता त्यांनीं काहीं गोखल्यांचा उघड निषेध केला नाहीं. रेगच्या अमदानींत जुलमाला कंटाळून सुधारकानें जी

कडक भाषा वापरली ती अत्याचाराला चिथावणी देण्यासारखी आहे असे कोणीहि म्हणतील सरकारनें केसरीवर खटला केला व सुधारकावर केला नाहीं ही गोष्ट वेगळी पण सुधारकानीं राहीं सुधारक पक्षाचा निषेध केला नाहीं पुण्यात ग सुधारक असो दुर्धारक असो कोणीहि प्रत्यक्ष बंड करण्याच्या उद्योगात खास नाहीं किंवा खुनासहि प्रत्यक्ष उत्तेजन देत नाही अशी मनात पक्की खात्री असल्यावर एखादा वक्ता घसरून काही बोलला, किंवा संपादकाने एखादे चुकीचे मत दिसण्यात अत्याचाराला उत्तेजक असेहि प्रतिपादिल, तरी लगेच त्याचा जाहीर निषेध करणे म्हणजे सरकारला खाजगी वर्दी देण्याप्रमाणेच चहाडखोरीचा किंवा चावटेपणाचा प्रकार होय वास्तविक गोष्ट अशी होती कीं, टाईम्स किंवा चॅपिअन किंवा रास्त गोफतर याना रँडसाहेबाचा खून प्लेगच्या जुलमामुळे झाला हेंच कबूल करावयाचे नव्हते त्याला राजकारणाचा हेतु होता असें ध्वनित करावयाचे होते उलट दुसऱ्या टोकाच्या वर्तमानपत्राना पुण्यातील खून प्लेगच्या जुलमामुळेच झाला एवढ्याच गोष्टीवर एकतर्फी लिहून एककल्लीपणाने भर द्यावयाचा होता आणि खून झाला, ही गोष्ट काहीं झाले तरी वाईट झाली असा उद्गार त्याजकडून कोणत्याहि स्वरूपांत निघत नव्हता पण हे दोन पक्ष जितके ज्या शब्दानी बोलतात तीच मर्यादा बरोबर असे तरी काय म्हणून कोणी मानावे ? कारण खून झाले ही गोष्ट तर वाईट, पण झाले त्याला राजकारणापेक्षा प्लेगचा जुलूमच अधिक कारणीभूत होता असे मानणारा व ते स्पष्ट शब्दानीं तसेच लिहिणारा तिसराहि एक पक्ष असू शकतो किंबहुना टिळक, केसरी व मराठा याचा हा तिसरा पक्ष होय अर्थात् त्याला निषेधच करावयाचा तर या दोन्ही पक्षाचा करणे प्राप्त पण कोणाचाहि निषेध न करिता आपलेंच तेवढे म्हणणे आपल्याच शब्दानीं माडून स्वस्थ बसल्यास कर्तव्य तर केलेंच पण उपद्व्याप टाळला अशी इष्ट मध्यम स्थिति साधली गेली असे का म्हणूं नये ? 'कोणाच मत तुम्ही खोडले नाहीं म्हणून ते तुम्हाला मान्य आहे' असला पेंच अन्यायाचा होय पण उलट पच घालून तो काढता येतो हे टिळकानीं या वेळीं खाजगी व जाहीर रीतीनें प्रतिपादिलें. समाजांतील एका पक्षाकडून दुसऱ्याचा निषेध करविणें ही सरकारची नेहमींची कपटनीति प्रसिद्ध आहे फोडा झोडा या धोरणाचेंच तें एक अंग आहे. प्रथम प्रथम काहीं लोक या सकृद्दर्शनी गोड दिसणाऱ्या युक्तिवादास भुली पडले. पण पुढें पुढें राजकारणातील जहाल मतांचा इतका प्रादुर्भाव व फैलावा झाला कीं

त्यातून कोणताच पक्ष सुटण्याची आशा राहिली नाही! आणि जेथें सगळ्या गांवच बाटला तेथे कोण कोणावर बहिष्कार घालणार!"

१८९९ च्या फेब्रुवारींत प्रवासाहून पुण्यास परत आल्यावर टिळकांची प्रकृति बरीच सुधारल्यामुळे, फिरून केसरींत लिहिण्यास सुरवात करावी असे त्यांच्या मनात येऊं लागलं, व प्रारंभहि झाला. 'पूर्वी करीत आलेलें काम तसेंच फिरून चालू' करण्याचें टिळकांनी या मालच्या जानेवारींतच जाहीर केलें होतें, व ता. ४ जुलै १८९९ पर्यंत जरी त्यांनी केसरीचें प्रत्यक्ष डिरेक्टरशिप घेतली नाहीं तरी मधून मधून लेख लिहिण्यास सुरुवात केली होती. टिळक व मद्रासची कॉंग्रेस, केसरी, बाळ व चॅंपियन यांचा वाद, नानुभूची केस, पुणें शहरांतील सुनीं कटाचे आरोप, तारमास्तरांचा संप, व शिवाजी उत्सव वगैरे विषयांवर आलेली कांहीं स्फुट आणि एखादा अग्रलेखहि टिळकांनी लिहिलेला होता. तसेच ता. २१ फेब्रुवारीपासून ता. २८ मार्चपर्यंत कोकणातील खोतीच्या विषयावर जी एक पाचमहा अग्रलेखांची मालिका प्रसिद्ध झाली ती सर्व टिळकांच्या लेखणींतून उतरलेली आहे. स्वतः टिळक हे आपल्या गावचे खोत असल्याचें कोणास फारसे माहीत नाहीं. खोतीच त्यांच्या हितसंबंधाचें उत्पन्न म्हणण्यासारखे फारसें मोठें नव्हते तरी खोतीचा अभिमान त्यांना फार होता. त्यांचे मित्र दाजीसाहेब खरे यांनी कायदेकौन्सिलात या वेळीं या विषयावर बरीच झोड उठविली होती, आणि सर्वात मोठें कारण म्हटलें म्हणजे खोतांच्या हक्कावर घाला घालणारें सरकारी बिल तत्वतः जुलमाचें असल्यामुळे निव्वळ सार्वजनिक दृष्टीनेंहि टिळकांचें लक्ष या प्रश्नाकडे तीनतेन जाणें स्वाभाविकच होतें. पण या सार्वजनिक चळवळीला टिळकांचें खोती प्रश्नाचें सांगोपांग ज्ञान हेंच विशेष उपयोगी पडलें, व या विषयावरील केसरींतील लेखमालेमुळें बिलांत योग्य त्या दुरुस्त्या केल्या पाहिजेत असें सरकारासहि वाटूं लागलें.

अखेर ता. ४ जुलै १८९९ पासून टिळकांनीं केसरी पुन्हा हातीं घेतला. १८९७ च्या सदतिसाव्या अंकापर्यंत केसरी टिळकांच्या नावानें निघत होता. अडतिसाव्या अंकापासून टिळक यांचें नाव त्यांच्या शिक्षेमुळें केसरीवरून निघाले होतें, ते १८९९ च्या सत्ताविसाव्या अंकावर फिरून केसरीवर दिसूं लागलें. दरम्यानचे केसरीचे ९१ अंक माझ्या नांवानें निघाले होते.

ता० ४ जुलैच्या केसरीच्या अंकावर फिरून स्वत: टिळकांचें नाव प्रकट झाल्याबरोबर वाचकांना किती आनंद झाला असेल याची कोणासहि सहज कल्पना करितां येईल मात्र टिळक फिरून केसरी हातीं केव्हा घेणार हें आधीं केसरींत जाहीर झालेलें नसल्यामुळें, ता० ४ जुलैचा अंक वाचणारांचेंहि लक्ष शेवटच्या ओळींकडे न जाण्याचा एरवी संभव होता पण या अंकातील अग्रलेखांत स्वत. टिळकांनीं आपल्याविषयीं व इतराविषयीं कांहीं व्यक्तिविषयक खुलाशाचा मजकूर, थोडाबहुत खाजगी स्वरूपाचाहि, लिहिलेला होता, शिवाय त्यांतील अग्रलेखाचा मथळाच इतका असामान्य होता कीं, तो वाचकाच्या नजरेंतून चुकून जाण्याचा संभव नव्हता उद्गारचिन्हांकित " पुनश्चहरि ॐ " हीं अक्षरें पाहतांच सामान्य वाचकानेंहि तेव्हांच तर्क केला असता कीं, 'हे पहा टिळक फिरून केसरीचे संपादक झाले ' ! या लेखाच्या मथळ्यांत टिळकांनीं वेद पारायण करणाऱ्या ब्राह्मणाप्रमाणें हरि ॐ हे वैदिक शब्द योजले होते, पण पहिल्याच वाक्यांतील 'कर्मलोप' व 'स्वाध्यायास' सुरवात हे शब्द पाहिले म्हणजे टिळक हे नेहमी वैदिक भावना व परंपरा यांत कसे समरस होऊन गेलेले असत हें मार्मिक नजरेच्या मनुष्याच्या तेव्हांच लक्षांत येत प्रथम त्यांनीं आपणास हे दिवस दिसून पुन्हां केसरी हातांत घेतां आल्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले तसेंच वैदिक ऋणत्रयाप्रमाणें लौकिक म्हणून एक चौथें ऋण मनांत निर्माण करून तें उदार भावनेनें फेडलें हे लौकिक ऋण फेडणें म्हणजे केसरीवरील खटल्याचे वेळीं व त्यानंतरहि अनेक बाबतींत अनेक लोकांनीं द्रव्यद्वारा व इतर रीतीनें जी मदत केली त्याबद्दल लोकांचे जाहीर रीतीनें आभार मानणें हें होय हें ऋण टिळकांना इतकें मोठें वाटलें कीं तें आमरणान्त सेवा करूनहि फिटण नाहीं असें म्हणून, आपणास सोडविणारे जामीनदार, गैरहजेरींत आपलीं वर्तमानपत्रें चालविणारे मदतनीस, परप्रांतांतून सहानुभूतिपूर्वक मदत करणारीं वर्तमानपत्रें वगैरेंचे आभार त्यांनीं खरोखरच मन पूर्वक मानले

१८९६ ते १८९९ या वर्षांतल्या टिळकासवधाच्या मुख्य गोष्टी अशा —१ टिळकांची दुष्काळी चळवळ आणि विधायक काम २ त्यांची प्लेगच्या आपत्तींतील सार्वजनिक हिताची कामगिरी ३ रँड साहेबाचा खून आणि त्याचा धागा टिळकांपर्यंत नेऊन भिडविण्याचा सरकारचा अयशस्वी प्रयत्न ४ पुण्यातील शिवाजी उत्सवाचें निमित्त करून पण इतर बाबतींतला त्यांच्यावरचा राग काढण्याकरितां

त्याच्यावर भरलेला खटला. ५ तुरुंगवासातील हाल व प्रो. मॅक्सम्युलरप्रभृतिकडून त्याच्या सुटकेविषयीं झालेले प्रयत्न. ६ सुटकेनंतरची विश्रांति व 'आर्क्टिक होम इन दि वेदाज' या पुस्तकाचें लेखन. ७ मद्रासची राष्ट्रीय सभा. ८ त्यानंतरचा त्याचा दक्षिण हिंदुस्थानचा प्रवास. ९ लखनौची राष्ट्रीय सभा व टिळकांचा ब्रह्मदेशाकडील प्रवास. १० लंडनच्या ग्लोब व मुंबईच्या टाइम्सपत्रावरील टिळकांनीं केलेला खटला व त्यांत मिळालेलें यश. ११ विश्रांतींतील लेखनकार्य. १२ 'पुनश्च हरिः ॐ' या कर्मयोगशास्त्राची घोषणा.

या सर्व गोष्टींसंबंधाची सावत हकीकत मी टिळक-चरित्रात दिलेली आहे. म्हणून या अवधींत माझा ज्या गोष्टींशीं संबंध आला तेवढ्यापुरतीच हकीकत त्रोटकपणानें मी येथवर दिली आहे. तथापि याच हकीकतीवर प्रकाश पाडणारीं कांहीं पत्रेंहि आहेत म्हणून तीं खालीं देण्याचें योजिलें आहे तीं वाचलीं असतां, मी या अवधींत काय करीत होतों, विशेषत मी केसरी-मराठ्याचा संपादक झालों, आणि नंतर त्या कार्यांतून उत्तीर्ण झालों, याविषयीं इतरांचे अभिप्राय काय पडले याविषयीं बराच प्रकाश पडण्यासारखा आहे मला आलेलीं तीं पत्रें अशीं.—

(ता ११ एप्रिल, १८९७) "तुमचीं सर्व पत्रें मिळालीं येथें मजजवळ कोणीच नाहीं के. एन् केळकर व खाडिलकर परगांवी गेले आहेत. त्या सर्वांऐवजीं एकटा प्लेग मात्र सोबतीला आहे! या महिनाअखेर तरी मला पुणें सोडून जाता येत नाहीं प्लेगमुळे कामाचा बोजा विलक्षण वाढला आहे, व किती अडचणींतून आपल्याला काम करावें लागत आहे हें तुम्हाला माहीत आहेच. एकटा मी व वासुदेवराव जोशी यानाच प्रत्येक गोष्ट करावी लागत आहे. येथील नेमस्त लोक सर्व गाव सोडून गेले आहेत व त्याना मदत मागितली तरी देण्याची त्यांची तयारी नाहीं तुम्हीं मराठ्याकरिता असाच नियमितपणे मजकूर पाठवीत जा. माझ्या दुसऱ्या कौन्सिल निवडणुकीची वेळ जवळ आली आहे तरी स्नेहीमंडळींचें मत अजमावून पहा. तात्यासाहेब मुतालीक याना मीं लिहिलेंच आहे. (बा. गं. टिळक, पुणें)

(२५ सप्टेंबर, १८९७) इकडील पहिल्या प्रतीच्या दोन वर्तमानपत्राचे संपादक म्हणून जबाबदारीचें कार्य तुम्ही आपल्या शिरावर घेतलें हें काम मोठ्या धैर्याचें झालें त्यावद्दल मला आनंद वाटतो. तुम्हाला मेहनत पुष्कळ पडेल वेळ आणीबाणीची

आहे. सर्व लोकांचे डोळे या दोन्ही पत्रावर राहतील. तुम्हाला सांगणे इतकेच की, अशा वेळी तुम्हाला आपल्या स्नेह्यांकडून हवी ती मदत मागण्याचा हक्क आहे. तुम्ही या योग्यतेस चढल्याने मला मनांतून गर्व वाटतो. कामानेच मनुष्य मोठा होतो. असो. आर्यभूषण छापखान्याने तुमची फारकत का केली? जुन्या वर्गणीदारांची नांवे सर्व तुमच्या हातीं त्या छापखान्याकडून आली नसतील तर तुम्ही तसें प्रसिद्ध करा. लोक तुम्हांला आपलीं नांवें कळवितील. टिळक डिफेन्स फंडाची कांहीं वर्गणी आर्यभूषण प्रेसकडे कांहीं लोकांनीं पाठविली ती सर्व तुमच्याकडे आली काय? मी यंदाच्या नोव्हेंबरमध्ये एम्. ए.च्या परीक्षेला खास बसतो. (जी. आर. दामले, हायस्कूल, अकोला.)

(२७सप्टेंबर,१८९७) टिळकांच्या खटल्याचा निकाल ऐकून सर्व देशभर दुःख व औदासिन्य आलें आहे. टिळकांचे लेख खरोखर राजद्रोही ठरतात असें कोणाचेंच मत नाहीं. येथील कॉंग्रेसच्या अधिवेशनापर्यंत प्रिव्हीं कौन्सिलचें अपील यशस्वी होऊन टिळक सुटावे अशी प्रार्थना आहे. या अपिलाकरितां आणखी पैशाची मदत लागल्यास कळवा. उमरावतीकर माघार घेणार नाहींत. टिळकांमागें त्यांच्या वर्तमानपत्रांचें काय होतें अशी सर्वांना काळजी होती; पण हें नाजुक व जोखमीचें काम तुम्ही हातीं घेतलें हें पाहून अतिशय अभिमान वाटला. आणि तें तुमच्या हातून चांगलें तडीस जाईल याविषयीं मला शंका नाहीं. (मल्हार खंडेराव चिटणीस, एलएल्. बी., वकील, उमरावती.)

(२८सप्टेंबर,१८९७) ती. नाना यास—तुम्हां दोघांना मिळूनच हें पत्र लिहित आहे. मराठ्याची प्रत हातीं आली त्यावर तात्यांचें नांव संपादक म्हणून पाहिलें त्यांत आश्चर्य वाटलें नाहीं. परंतु त्याने केसरीहि आपल्या हातीं घेतला व कायदेशीर संपादक झाला हें ऐकून मला व वडीलभातोश्रींना किती धक्का बसला हें सांगतां येत नाहीं. या गोष्टीला अनुकूल अशी तुमची कांहीं कारणे आहेत हे मी जाणतों. पण त्याविरुद्ध मात्रीं कारणें आहेत तीहि सांगितलीं पाहिजेत. तात्यानें अनुसरलेला हा मार्ग येथील आम्हां सर्वांना सर्वस्वीं नापसंत आहे. तो केसरीचा संपादक झाला म्हणून आजच त्याची आमची कायदेशीर फारकत करणें योग्य नाहीं, व आवश्यकहि नाहीं. टिळकांचा खटला चालू असतां या गोष्टींविषयीं कांहींच बोलण्याचें नव्हतें. पण टिळकांना शिक्षा झाली तर तात्यानें केसरीचें संपादक व्हावें असें ठरल्याचें तुम्ही सुचविलें नव्हतें. किंबहुना ती जागा घेण्याला पुण्यास

इतर लोक आहेत असेच तुमच्या बोलण्यात ध्वनित झाले होत ना! ह्यान्यों गोष्टीला आम्ही प्रतिकूल का असे विचाराल तर सागतो. केसरीची जबाबदारी घेणाराच्या यादीत तात्याचें नाव पहिले नसणार असे मला वाटतं. मग बाकीचे लोक माग का सरले! त्या काय ताज्या घोड्यावरच्या गोमाशा समजाव्या ! आयत्या वेळी माग सरणारे हे लोक एरव्ही मात्र टिळकांच्या जवळचे म्हणविणार! महत्वाच्या दोन पत्राचे काम! तसेंच लॉ क्लास सुरू राहिल्यास त्याचे काम! हीं तिन्ही एकट्या तात्याला कशी झेपतील ? वर्तमानपत्रात इतराचे हात लुडबुडणार. ती जबाबदारीहि त्याच्याच शिरावर! लॉ क्लास चालवायाला मदतनीस घेता येईल; पण वर्तमानपत्रात मदतनीस घेतला तरी जबाबदारी तात्यावरच. त्याचें वय लक्षात घेता हें सर्व ओझीं तो कशी साभाळणार याविषयी मन चिंताग्रस्त होत. तात्याला संमति देण्यापूर्वी तुम्ही आम्हास विचारावयाचे तरी होतें मात्र केसरी व मराठा दोन्ही पत्राचे पहिले अक वाचून त्याच्याबद्दल मग खरोखरच गर्व व अभिमान वाटतो ! इतके ते चागले लिहिले आहेत मात्र तात्याला म्हणावें "लोक खूप स्तुति करतील पण टिळक ते टिळक ही गोष्टहि लक्षात ठेवावी. आणि टिळक झाले तरी त्याना आज काय संकट सोसाव लागत आहे हेहि ध्यानात घ्यावें" ती. दादानी प्रथम झाली ही गोष्ट मनाला लावून घेतली, परंतु त्यांच्या नेहमीच्या रीतीनें एकाद्या तत्त्वज्ञान्याप्रमाणें त्यानीं पुन. आपली शांतता व समाधानवृत्ति परत मिळविली इकडे पाऊस बरा झाला यामुळे धारणाहि सुटत चालली आहे म्हणून दुष्काळाची तीव्रता आता कमी होईल असें वाटते. (महादेव चिंतामण केळकर, मामलेदार जामखेड, जिल्हा नगर.)

(२४मार्च,९८) तुमचा मराठ्यातील अग्रलेख वाचला तो चागला आहे. पण त्यात विजयाची स्फूर्ति दिसून येते तितकी नसे होती. आता या धोरणाला तूर्त नव्हे पण हळूहळू थोडी मुरड घालावी लागेल. तुम्ही व पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांजमधील मुलाखत व सवाद तुम्ही बहुधा स्मरणानेंच लिहिली असेल. त्याबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन करितो. तुम्ही हे सर्व प्रकरण प्रसिद्ध केलेत हें फारच चागलें झालें. खरोखर तुमच्या हातून यापुढें अनेक चागल्या व मोठ्या गोष्टी होणार अशी माझी खात्री वाटून फार आनंद होतो. (प्रो. वि. गो. विजापूरकर, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर.)

(५ मे, १८९८) टिळकांच्या सुटकेविषयी पुण्यांत एक अर्ज तयार झाला आहे असें ऐकिलें. त्याची एक प्रत इकडे पाठवाल तर धारवाडहूनहि तसाच एकादा अर्ज जाण्याची खटपट मी करीन म्हणतो. तुमच्या संपादकत्वाखालीं, आणि विशेषतः अशा संकटाच्या दिवसांत, केसरी व मराठा या दोन्हीं पत्रांनीं आपला दर्जा उत्तम राखला यांविषयीं मी तुम्हांला धन्यवाद देतों. आणि हें मत माझें एकट्याचेंच नाहीं तर इकडील सर्व लोक हेंच म्हणतात. (आर. ए. सुळे, नौकरी ऑफिसर, धारवाड.)

(११ मे, ९८) तुमच्या भाषांतरित नाटकाची प्रत पोचली. हल्लींच्या राजकीय वातावरणामुळें मी वर्तमानपत्रांत लिहिण्याचें काम तूर्त बंद केलें ही तुमची अटकळ बरोबर आहे. शिवाय कांहींसा आळसावलोंहि आहे. हिंदुस्थान अधिक श्रीमान होत आहे असें पायोनियर पत्रानें लिहिलें त्याविरुद्ध एका युरोपियन गृहस्थानेंच उत्तर दिलेलें वाचण्यांत आलें तें मराठ्यांत छापण्यासारखें आहे. हल्लींच्या सरकारच्या चलनी नाण्याच्या धोरणासंबधानें कांहीं लिहावें असें मनांत येतें परंतु येथें ग्रंथसामुग्री हवी तितकी मिळत नाहीं. मी माझ्या 'डिडक्टिव लॉजिक' पुस्तकाचें काम संपवून 'इंडक्टिव लॉजिक' लिहिण्याचें काम हातीं घेतलें आहे. (बडोदें दरबाराकडून १७० रुपयांचें बक्षीस मिळालें. पुण्यास दक्षिणा प्राइज कमिटीकडेहि पुस्तक पाठविलें आहे. काय होतें पाहावें. आज एक गोष्ट मनमोकळेपणें तुम्हांला अवश्य लिहावीशी वाटते. ती अशी तुम्ही आमच्याबरोबर कॉलेजांत असतां तुमच्या पात्रतेविषयीं व बुद्धिमत्तेविषयीं आम्हां मित्रमंडळींची जी कल्पना होती ती तुम्ही कांहींच्या कांहीं बदलून टाकिली आहे ! आणि तुम्ही आम्हां सर्वांना मागें टाकून पुढें गेला व अधिक योग्यतेचे ठरला यांत शंका नाहीं. तुम्ही अभावितपणें एकदम उदयास आला आहां. आणि ईश्वर तुमची ही योग्यता अशीच वाढवून टिकवो अशी माझी प्रार्थना आहे (मोरो केशव दामले, एम्. ए., प्रो. कॉलेज, उज्जयिनी.)

(१४ जून, ९८) येथील प्लेग-क्वारंटिनसंबधानें डॉ. वॉल्टेस यांनीं अधिकाऱ्यांशीं बोलून सवलतीची कांहीं व्यवस्था केली आहे. तिचा फायदा घेऊन एकाद्या शनिवारीं पुण्यास येऊन जाईन म्हणतो. कलेक्टर लॅंब व तुम्ही यांच्यामधील पत्रव्यवहार त्यांच्या परवानगीनें मराठ्यांत प्रसिद्ध केला तो वाचला, त्यावरून तुमची वागणूक नेटाची, हिंमतीची, व सरळपणाची दिसून आली यामुळें मनास

वाटते की अशा बाबतींत ग्लिकाच म्हणून काहीं एक विशिष्ट धोरण आहे, व तें तुम्ही समजत नाहीं पुण्यास असतांना मला दिसून आलें होतें कीं, बापुदेवराव जोशी व खाडिलकर हे तुमच्याशीं फारसे मोकळ्या मनानें वागत नाहींत येथे रा राजवाडे यांच्याशीं बोलणें झालें त्यांत त्यांचें म्हणणें असेंच होतें राजवाड्यांनीं मला सहज ओघांत सांगितलें कीं, 'वराड सन्मान समारंभाच्या कामीं तुम्हीं रावबहादुर पटवर्धनांशीं सहकारिता केली अशाविषयीं तक्रारींचीं पत्रें पुण्याहून मजकडे पुष्कळ आलीं आहेत अर्थात् अशा तक्रारींना व कुरकुरीला कितपत महत्त्व द्यावें व त्याची किंमत किती मानावी हें तुम्ही जाणतांच कदाचित यामध्यें मत्सरबुद्धीचा भाग असावा काहींचा गैरसमजहि असेल कसेंहि असो आतां ग्लिक सुटून आले असल्यानें इतरांना या गोष्टी त्यांजकडे काढण्यापूर्वी तुम्हीं होऊनच त्याकडे जाव्या इतरें त्यांना इतकेंच म्हणावें कीं, माझी दुसरी बाजू ऐका त्याशिवाय अशा कामी तुम्ही आपलें मत बनवूं नये इतरांच्या नादीं न लागतां सर्व विश्वास त्याच्यावर टाकल्यानें काय होईल असा आमचा भरवसा आहे ही म्हणजे कांहीं मोठीशी बाब नाहीं पण तिजकडे अगदींच दुर्लक्ष करितां येत नाहीं वेळींच सावध असलेलें बरें (नारायण चिंतामण केळकर, सातारा)

(२९ ऑक्टोबर, १८९८) पुण्यांतील प्लेग कमी झाला आणि तुम्ही म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकींत यशस्वी झालां या दोन्ही गोष्टी वाचून आनंद झाला तुम्ही म्युनिसिपालिटींत काम चांगलें कराल अशी माझी खात्री आहे मराठ्यांतील तुमचे काहीं लेख फार कडक टीका करणारे आहेत विशेषतः परवा तुम्ही लिहिलें कीं, कुली लोकांना सोल्जर लोक मारहाण करतात पण याविषयीं सर्वच सोल्जर असे वाईट असतात काय! आणि त्यांचे वरिष्ठ लष्करी अधिकारी त्यांच्या कृत्याचें समर्थन करितात असा तुमच्या लिहिण्याचा झोंक दिसतो! अशा तुमच्या टीकेबद्दल मी गोखले यांच्याजवळ बोललों त त्यांनीं तुम्हाला कळविलें असें दिसतें मात्र वर्तमानपत्राच्या संपादकाशीं अधिकारी लोकांची वर्तणूक कशी असते याविषयीं तुमची तक्रार कांहींशी बरोबर आहे त्यांनींहि संपादकाशीं भलेपणाचें वर्तन ठेविल्यास उभयपक्षीं द्वेष कमी होईल प्रो गोखले भेटल्यास त्यांना माझे नमस्कार सांगा (कर्नल के रेसिडेंट एडन)

(२ नोव्हेंबर, १८९८) तुम्ही मराठ्यांत आपलीं मतें ठासून मांडल्यास त्याविषयीं वाचकांना आदर वाटेल तुमची जागा महत्त्वाची पण नाजुकहि आहे

यशाची किल्ली म्हणून तुम्हाला सांगून ठेवतो ती ही की, केसरीच्या धोरणालाच चिकटून रहा आणि आपली मतें त्यावरून निश्चित करा. टिळकांशी खुल्या दिलानें व सरळपणानें वागा. लोकांच्या सांगण्यावरून तुमच्याविषयीं टिळकांचा ग्रह दूषित होऊं नये याविषयीं खबरदारी ठेवा. इतर लोकांचीं त्यांच्याशीं भांडणें झालीं, पण मी त्यांच्याशीं चिकटून राहूं शकलों याचे कारण हेंच आहे. मी हा तुम्हांला वडीलकीच्या नात्यानें सल्ला देतो. तो ध्यानांत ठेवा. कारण तुम्ही आता केसरी संस्थेशीं कायमचे निगडित होणार. तुम्ही प्रारंभ फार चांगला केला आहे असें दिसते. सार्वजनिक सभेवरील वर्दी उठविण्याविषयीं तुम्ही सर चार्लस ऑलिव्हन्ट यांजपाशीं गोष्ट काढली हें ऐकून आनंद झाला. पुढील खेपेस बापू पुरुषोत्तम जोशी यांना सार्वजनिक सभेचे चेअरमन करा. आणि तुम्ही व वामन विष्णु लेले असे चिटणीस व्हा. शंकरराव लवाटे यांना असिस्टंट म्हणून घ्या. इटालीच्या इतिहासासंबधीं पुस्तकें लवकरच पाठविनो (म. रा. बोडस, मुंबई)

(२६ नोव्हेंबर, १८९८) तुम्ही म्हणता त्या गोष्टीचा निकाल केला पाहिजे हे माझ्या ध्यानात आहे पण प्रथमतः केसरी छापण्याच्या गोष्टीकडे मला लक्ष पुरविलें पाहिजे. एक गोष्ट मी मनाशीं निश्चित ठरविली आहे ती ही की, कराटी कामानें योग्य भाव देऊन जर केसरी-मराठा पत्रें कोठें छापून घेता आलीं तर तूर्त स्वतःच्या मालकीचा छापखाना घेण्याचे कारण नाहीं. येत्याच जानेवारीपासून अगर पुढील वर्षी शक्य तितक्या लवकर केसरीचा आकारहि वाढविण्याचे माझ्या मनांत आहे. माझ्या पुस्तकाचीं तीन प्रकरणें मी लिहून संपविलीं व बाकीचें पुस्तक पुढील पंधरवड्यांत संपवून टाकतों.

'मेमोरियल' तुम्ही अद्याप तयार करून पाठविलें नसल्यास ताबडतोब पाठवा. (बा. ग. टिळक, सिंहगड)

(१२ जानेवारी, १८९९) जगांत बाहेर पडून मनुष्य हिंडूं लागला तर त्याला नव्या माणसांत किती तरी चांगल्या व्यक्ति आढळतात हें तुमचें म्हणणें खरें आहे. तुम्ही पुण्याची मंडळी मजकडे उतरलां तेव्हां तुमचा स्वार्थत्याग व सौजन्य या गोष्टींचा इकडे अनेकांच्या मनावर फारच चांगला ग्रह झाला. माझे घर यापुढे तुमचेंच घर आहे असें समजा. तुमच्या कोणत्याहि चांगल्या कामगिरींत मी तुमच्याशीं सहकारिता करीन. पंडित गंगाप्रसाद वर्मा काल लखनौकडे

परत गेले. टिळक व काहीं मंडळी रामेश्वराकडे जात आहेत. (एस्. शिर्लिंगिरी अय्यंगार, सॉलिसिटर, मद्रास.)

(२१ जानेवारी, १८९९) आशीर्वाद वि. तुमच्याकडून आलेलें सविस्तर पत्र चि. आपाकडे पाहण्यास पाठविलें आहे. तें लिहितांना तुम्हाला जो आनंद होत असेल तोच मला वाचतांना होत होता. रा. परांजपे मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेहून परत आले तेंहि मला सांगत होते कीं, ठिकठिकाणीं तुम्हाला लोकांनीं मोठ्या कौतुकानें व आदरानें वागविलें सार्वजनिक आयुष्यातील असल्या चांगल्या गोष्टी स्वतःच्या हातून घडाव्या, व आपणाविषयीं लोकांनीं गुणग्राहक बुद्धि दाखवावी, हे कोणालाहि आवडेलच पण या गोष्टी आपल्या वाट्याला न आल्या आणि त्या आपल्या वाटच्या भावाच्या वाट्याला आल्या तरीहि मनुष्याला निर्व्याज आनंद व्हावा! स्वतः मी महत्त्वाकांक्षी नाहीं शिवाय माझ्या कामाच्या मानानें लोकांची पसंती मला योग्य ती लाभतच आहे. यामुळे तुमची वाढती योग्यता पाहून मत्सर तर वाटत नाहीं उलट आनंदच होतो. सुखाचें बीज यातच आहे. मी तुम्हाला पुन्हा एकवार सांगतों कीं, मी व चि. आप्पा हे दोघे आतां सरकारी नोकरींत कायमचे गुरफटून गेलो आहों सरकारी नोकरीनेंहि मनुष्याच्या हातून लोकोपयोगी काम होऊं शकतें पण अर्थातच हवा तितका मोकळेपणा मिळत नाहीं. म्हणून तुम्हाला आयतच कार्यक्षेत्र चांगलें मिळालें आहे व नोकरीकडे पाहण्याची गरज नाहीं हे एक प्रकार भाग्यच समजलें पाहिजे. तुम्हाला प्राप्ती कमी यामुळें केव्हा काहीं उणें पडलेंच तर आम्ही तें पुरें करण्याला आहोंच असें समजावें. असो तुम्ही सार्वजनिक आयुष्यातील खरें काम काय व कोणतें याविषयीं आपला जो अदमास व कल्पना लिहिली ती पाहून फार आनंद झाला. बाहेर लोकांनीं आपल्याला बरें म्हटलें, स्तुति केली, तर त्यामुळें आणखी काम करण्याला उत्साह येतो हे खरें आहे पण ही स्तुति म्हणजे साध्य नव्हे, तें फक्त एक साधन आहे. आपण काम केलें त्यांत आपण आपलें कर्तव्य केलें हीच भावना काम करणाराची मुख्यतः असली पाहिजे, व तोच कार्याचा मुख्य हेतु असावा असें कोणीहि म्हणेल. (नारायण चिंतामण केळकर, हायस्कूल, सातारा.)

माझा 'अधिकारयोग'

सन १८९९ पासून १९०८ पर्यंत माझें मराठापत्राचें काम सुरळीत चांगलें चाललें होतें. केसरीचे काम असे या अवधींत मला मुळींच पडत नसे. केव्हां हौसेनें मी होऊन कांहीं लिहीन तेवढेच. टिळकहि क्वचित् एखादे वेळीं लिहिण्यास सांगत. या अवधींत 'विसाव्या शतकाचा प्रारंभ,' गॅरिबाल्डि, मॅझिनी यांच्या सबधानें लेख, खरेशास्त्री यांच्या ऐतिहासिक लेखसग्रहासंबंधीं कांहीं लेख, असे तीस पसतीस लेख तरी मी केसरींत लिहिले असतील. ते टिळकांना पसंत पडले होते यांत मला शंका वाटत नाहीं. याचें एक उदाहरण देतों. १९०१ सालच्या ता. १ जानेवारीच्या केसरीच्या अंकांत लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेचीच सगळी हकीकत भरली होती. त्यांत अग्रलेखहि घालतां आला नाहीं. चार दिवसांनीं टिळक राष्ट्रीय सभेचें काम संपवून लाहोरहून परत आले ते दमून आले. त्यांनीं मला ता. ८ जानेवारीच्या अंकाकरितां अग्रलेख लिहा म्हणून सांगितलें. आणि 'विषय कोणता घेणार' असे म्हणाले, तेव्हां मी म्हणालों, "१९ वे शतक संपलें ही एक मोठी गोष्ट घडली म्हणून त्यावरच लेख लिहितो." चांगला प्रसंग साधून रंगवून लेख लिहावा ही हौस मला प्रथमपासून होती. आणि टिळकांच्या रुकारांतहि ती या माझ्या सूचनेनें आली.

"१९ वें शतक" हा मथळा घालून मी अग्रलेख लिहिला त्याचा प्रारंभ असा होता. "गेल्या मगळवारीं १९वें शतक संपून २०व्या शतकाला प्रारंभ झाला. शतक बदलायचें म्हणजे त्या दिवशीं उल्कापात रुधिरवृष्टि वगैरे अनिष्टसूचक चिन्हें होतात, अगर दिव्य घंटानाद अमृतवृष्टि वगैरे शुभ शकुन प्रत्ययाला येतात असें थोडेच आहे! त्याहि दिवशीं सूर्य उगवावयाचा तिकडेच उगवतो व मावळा-वयाचा तेव्हांच मावळतो. फार काय पण साधारण कामधंदा करणाऱ्या माण-साला कॅलेंडराचें पान बदलावें लागतें तितकाचुद्धां उपद्व्याप, शतक बदललें असतां परमेश्वराच्या घरच्या कारखान्यांत करावा लागत नाहीं. आणि तेंहि बरोबरच आहे. या अगाध काळसमुद्रांत एक शतक निघून जाणें म्हणजे पृथ्वीवरील रान्या समुद्रांतले एक शिंपलीभर किंवा टिरवीच्या चोंचीत मावण्याइतके पाणी कमी होणें यापेक्षां अधिक कांहीं नाहीं. शतक म्हणजे कालावधीचें एक माप होय. परंतु 'राजा कालस्य कारणम्' ही म्हण येथें

अक्षरशः लागू पडते. ज्याचा राजकीय अमल त्याचाच शक चालावयाचा. म्हणून शालिवाहन शकानें आम्ही आपला काल मोजण्याचें टाकून तो खिस्ती शतकांनीं मोजू लागावें हे साहजिक आहे. परंतु मार्गें नवीन केलें म्हणून मापानें मोजण्याचा पदार्थ हा कांहीं नवीन नाहीं."

याप्रमाणें प्रस्तावना करून मी पुढें असें लिहिलें कीं, "ज्याप्रमाणें मुलाच्या गर्भावस्थेंतील दिवस त्याच्या वयाच्या हिशेबात धरीत नाहींत, त्याप्रमाणें वैभवाच्या दर्शन खिस्तशकाभिमानी लोक त्या शकापूर्वीचें जगाचें वैभव हिशेबांत धरीत नाहींत. आणि जणुं काहीं खिस्ती शकापासूनच जगाच्या खऱ्या वैभवाला प्रारंभ झाला असा बहाणा करितात." पण हा बहाणा खोटा करा हें दर्शविण्याकरिता मी खिस्तजन्मापूर्वी होऊन गेलेल्या अनेक थोर महानुभाव वैभवसंपन्न स्त्रीपुरुषाच्या नावांची यादीच दिली. आणि युरोपियन लोक खिस्तिशकाला वाजवीहून अधिक महत्त्व देतात तें " माझ्या दारचा कोंबडा आरवला तेव्हांच खरा अरुणोदय झाला" असे म्हणण्याइतकें मूर्खपणाचें आहे असा टोरा मारला. तथापि पुढें माझ्या स्वभावाप्रमाणें १९ व्या शतकाचे गुणहि मी निरनिराळ्या रीतींनीं गाइले ! त्यांत मुख्यतः त्या शतकात झालेल्या शास्त्रीय ज्ञानाला मी महत्त्व दिलें. ज्ञानाच्या वाढीबरोबरचें समाजाचें सुख आणि धार्मिक बुद्धि याचा ऱ्हास होऊन शेवटीं १९ व्या शतकाची फलश्रुति म्हणून मी असें म्हटलें कीं, "१९ व्या शतकांत व्यक्तीला प्राधान्य येऊन तिला राजकीय बंधनाखेरीज बहुधा इतर बंधन काहींहि उरलेलें नाहीं." आणि "न देवें देवत्वम्" इत्यादि कलिमहात्म्यातील श्लोकानें मी अग्रलेखाची समाप्ति केली.

केसरींतील हा लेख इतका चांगला बनला होता कीं मंगळवारीं सकाळीं आठ वाजतां भिंगारकर खोवा तो लेख हातांत घेऊनच टिळकाकडे आले व त्याची फार स्तुति करूं लागले. कर्मधर्मसंयोगानें मीहि तेथेंच होतों. तेव्हां टिळक त्यांना म्हणाले, "अहो तो लेख मी लिहिलेला नाहीं. आमच्या केळकरांनीं लिहिलेला आहे" "रँग्लर परांजपे व धार्मिक शिक्षण" हाहि लेख असाच. त्यांत परांजपे याजवर टीका असल्याकारणानें त्या लेखाचा बराच गवगवा झाला. पण मौज ही होती कीं मुख्य लेखापेक्षां त्याचा मथळाच अधिक झोंबणारा होता. मी दिलेला साधा मथळा काढून टाकून टिळकांनीं 'प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते' असा दुसरा मथळा त्या जागीं आपल्या हातानें घातला. यामुळें मौज

अशी झाली कीं लेख व मथळा दोन्ही एकाचीच समजून काहींनीं मला शाबासकी दिली किंवा शिव्या दिल्या, आणि इतर काहींनीं टिळकांचा लेख समजून टिळकांना शाबासकी दिली व परांजपे यांच्या पक्षपाती लोकांनीं त्या लेखाबद्दल टिळकांना शिव्या दिल्या.

वर्तमानपत्र म्हटलें म्हणजे त्यात चार लोकांचे हात असावयाचे. पण जबाबदार व्यक्ति एक असल्यामुळें एकाची स्तुति दुसऱ्याला किंवा एकाच्या शिव्या दुसऱ्याला असे गमतीचे प्रकार नेहमी होतातच. कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांचे काहीं लेख टिळकांनाहि मागे टाकण्याइतक्या तेजस्वितेचे असत, व बाहेर लेख कोणाचा हे न कळल्यामुळे त्याबद्दल टिळकांना स्तुतीचा आहेर मिळे. पण उलट त्याचा मोबदलाहि टिळकांना मिळाला होता कारण १८९७ काय किंवा १९०८ काय या दोन्ही सालीं टिळकांवर राजद्रोहाचे खटले झाले त्यात गुन्हेगारीला पात्र झालेले काहीं लेख वस्तुतः खाडिलकरांचे होते टिळकांचे नव्हते. खटला करण्यासारखा लेख टिळकांनीं केसरींत कधीं लिहिलाच नसेल असें अर्थातच नाहीं. पण वर्तमानपत्रांच्या धंद्यांत हे असे उलटे सुलटे मोबदले मिळतच असतात हे सामान्य वाचकाला फारसें माहीत नसतें.

केसरीचे संपादक टिळक असता मी जसे काहीं लेख केसरींत लिहिले तसेच मराठापत्राचा संपादक मी असता टिळकांनीहि त्यात काहीं लेख लिहिले आहेत. त्याचा फुकट फायदा मला मिळाला. केसरी व मराठा यांचे धोरण सामान्यतः एकच होतें, म्हणून लेख लिहिण्यापूर्वी टिळकांना सांगून मी विषय निवडून घेत नसे. किंवा ते मराठ्याचीं प्रुफेंहि पाहत नसत विशेष महत्त्वाचा किंवा वादग्रस्त मुद्दा असला तर रोजच्या भेटींत आमची त्याविषयीं सहजच चर्चा होई. पुष्कळ लोकांची समजूत आहे कीं खाडिलकर व मी हे केसरी-मराठ्यात लिहिण्यांत तरबेज झालों तेव्हा टिळकांनीं आम्हाला पुष्कळवेळ सांगून लिहविलें असेल किंवा नेहमीं प्रुफें पाहून गुणदोषचर्चा केली असेल; म्हणजे विद्यार्थ्यांप्रमाणें पढविलें असेल. पण हा निव्वळ भ्रम होय जी काहीं शिकवण किंवा स्फूर्ति टिळकांपासून आम्हाला मिळे ती चालचलाऊ संभाषणात किंवा चर्चेत मिळे याहून शिकविण्या-पढविण्याचा संबंध मुळींच अधिक नव्हता. आम्हा तिघांची विवेचन पद्धति व भाषासरणी ही स्वभावत च वेगवेगळी होती. फक्त प्रतिपादनाचें धोरण एक असे. आणि केसरी-मराठ्याच्या प्रतिष्ठेस साजण्यासारखी प्रौढ भाषा तिघांच्याहि लिहिण्यात आपापल्या

पदीन येत असल्यामुळें त्यात एखादे वेळीं सहजच मारसवटपणा भासे, इतकेंच काय तें. पण केसरीमराठ्यांतच काय इतर कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या कचेरींत शिकणें पढविणें हें इतक्याच बेतानें असेल असें वाटतें. वर्तमानपत्रातील लेखक टराविक धोरणानें लिहून लिहूनच तयार होतात. कचेरी जें मिळवून देतें, तें इतकेंच कीं सतत लिहिण्याची सवि व प्रेधादि सावनें.

टिळक बाहेरगावीं प्रवासाला गेले असले तरी आपलीं वर्तमानपत्रें मागवून वाचून त्यात काय मजकूर येतो कसा लिहिला जातो यावर लक्ष ठेवीत. काहीं सूचना त्यांना करावयाच्या तर त्या पत्रद्वारें मला कळवीत, आणि त्या केसरी व मराठा या दोनहि पत्राना मार्गदर्शक अशा समजावयाच्या असत. याचीं एक दोन उदाहरणें देतों १८९९ सालअखेर लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक आपले मित्र वासुदेवराव जोशी याच्याबरोबर ब्रह्मदेशात छत्रे याच्या सर्कशीबरोबर हिंडावयास गेले त्या प्रवासांत त्यांनीं कलकत्त्याहून मला खालील दोन पत्रें पाठविलीं.

(१) कलकत्ता, ता १२ जानेवारी १९०० .—" छत्रे यांच्याबरोबर मी रंगूनला २० तारखेच्या सुमारास पोहोंचेन म्हणून फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्या-शिवाय मी पुण्यात येऊ शकत नाहीं. फेब्रुवारी महिन्यांत बगाली पत्र साप्ताहिक आहे तें दैनिक होणार आहे हे तुम्ही वाचलेंच असेल अर्थात् अमृतबझार पत्रिकेशीं प्रतिपक्षी म्हणून ही स्पर्धा व्हावयाची आहे म्हणून पुणें, सातारा व सर्वसाधारण महाराष्ट्र यांतून काहीं महत्त्वाची बातमी देता आली तर ती तुम्ही पत्रिकेला अवश्य पुरवावी असे मोतीबाबूंचें म्हणणें आहे. पुण्याचें काम तुम्ही करा व साताऱ्चे फणसळकर अगर इतर कोणाला सागा. मोतीबाबूंना आपल्याला मदत केलीच पाहिजे हे तुम्ही जाणताच.

" फेरोजशहा मेथा याची गाठ पडून बोलणें झालें. त्याचें म्हणणें असें कीं, सँडर्ससाहेबाच्या स्मारक चळवळींत त्याच्या संमतीशिवाय त्याचें नाव सेक्रेटरी म्हणून घालण्यात आलें पण त्याच्याशीं बोलता एकंदरींत मला दिसतें कीं, वॉचा यानीं त्याचें नाव सेक्रेटरी म्हणून घालण्याला त्यांनीं अर्धवट संमति दिलेली असावी. प्रत्यक्ष सांगितलें नाहीं ही नुसती पोकळ सबब आहे असें वाटतें.

" फेब्रुवारींत आपण प्रांतिक परिषद भरविणाच्याहि ते विरुद्ध आहेत. त्याना असें वाटतें कीं परिषद फेब्रुवारींत भरविली तर लार्ड सँडर्स यांचा निषेध करण्या-

करिता मुद्दाम ती त्यावेळीं भरविली असा आपल्यावर आरोप येईल. एप्रिल अगर आक्टोबरमध्यें ती सावकाश भरवावी, आता घाई करूं नये असें शेटजी म्हणतात. मेथा गेले म्हणजे वाच्छाहि गळालेच. स्मारकाच्या चळवळींत मेथाजी तडजोडीची गुळमुळीत भाषा बोलूं लागले हे पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें. त्यांच्या मतानें अलीकडेच पालट झालेली दिसते. तथापि शेटजींचें पाणी काय आहे, व त्यांची धाव गेली तरी कोठपर्यंत जाईल, हे आपल्याला माहीतच आहे. त्यांच्याकडून यापेक्षा अपेक्षा करण्यात अर्थ नाहीं.

"दादा यांच्या घरीं प्रास्ताविक सभा भरून चर्चा झाली. पण जाहीर सभा बोलावण्याचा वाछराजी यांचा ठराव नापास झाला. लॉर्ड सँडर्स्ट यांचें जाहीर सार्वजनिक स्मारक करावें असे त्यांच्या चहात्यांनाहि वाटत नाहीं. यामुळे मिनाच्या हातूनच या स्मारकाचा गळा कापला गेला आहे असें मेथा म्हणतात. परंतु मेथा काहीहि म्हणाले तरी त्याबद्दल मला कांहीं वाटत नाहीं आणि त्यांचें माझें जें संभाषण झालें त्यावरून माझें असें मत झालें आहे कीं, मेथा दिसतात अगर दाखवितात तितके ते खऱ्या स्वतंत्र बाण्याचे मनुष्य नाहींत. स्वतःला सोयीचा होईल तितका किंवा स्वतःला कोठलाहि धक्का लागणार नाही असा स्वतंत्र बाणा दाखविण्याची, त्याना लहर येते. आणि याकरिता देशी वर्तमानपत्रकारानी त्यांची पाठ थोपटलेली त्याना हवी असते. पण मराठा व केसरी यांना तसें करणें शक्य नाहीं.

"यावरून लिहिण्याचें एकंदर धोरण काय असावें हे तुमच्या लक्षांत येईल. मेथा यांच्या अस्थिर वागणुकीबद्दल तुम्ही त्यांचा निषेध तर कराच, पण रेकेटरीमध्यें त्यांचें नाव चुकून घातलें गेलें असल्याचा संभव आहे असें सोडवणुकीचें लिहून ठेवण्यास विसरूं नका. किंबहुना तुम्ही असेहि लिहा कीं, मेथांचें नाव घालण्यात चूक असेल; पण त्याचा फायदा लोक घेतील हें माहीत असून आजवर मेथा यांनीं ते बिनतोभाट राहू दिले ही आश्चर्याचीच गोष्ट नाहीं काय!

"खाडिलकराना हें पत्र दाखवून केसरींतहि असेंच लिहावयास सांगावें."

(२) कलकत्ता, ता. १४ फेब्रु. १९००:—"दोन दिवसापूर्वीं आम्ही रंगुनहून परत आलों. ब्रह्मदेशांतील निसर्गाचीं स्थळें फार प्रेक्षणीय आहेत, व प्रत्येक ठिकाणच्या नव्या माहितींचा मला फार फायदा झाला.

" मेथा व सर भालचंद्र याची बाजू जितकी चव्हाट्यावर यावयास पाहिजे तितकी अद्याप आलेली नाहीं असें मला वाटतें. केसरींत तुम्ही अग्रलेख लिहून पुढारी म्हणविणाऱ्या या गृहस्थांची सर्व कारवाई उघडकीस आणा. वाच्छा व सेटलवाड हे मेथा याच्या वागणुकीनें कसे फसले गेले, सर भालचंद्र ह्यांना सर्व ब्राह्मणाचं प्रतिनिधित्व कसें मिळालें, व मेजवानीच्या वेळीं जोशी व रानडे यांना ओढण्यांत घेऊन स्मारकाच्या चळवळींत कसे सामील करता आलें— या सर्व गोष्टींची हकीगत देऊन एक सुरेख आर्टिकल लिहितां येण्यासारखें आहे. या लोकांचे दोष उघडपणे मांडण्याची हीच वेळ आहे म्हणून कोणाची गय न करितां बेलाशक लिहा. हे सर्व होत असता आपली लाज अथवा स्वाभिमान याची रावरागोळी होत आहे हे एकाच्याहि ध्यानांत आले नाहीं. म्हणून त्यांची आपण चांगलीच हजेरी घेतली पाहिजे किंबहुना ते आपलें कर्तव्यच आहे म्हणाना.

" आणखी दोन आठवडे इकडल्या भागात घालवावयाचा माझा विचार आहे. या प्रवासानें मला फार बरें वाटलें. म्हणून पूर्वी ठरविल्यापेक्षां आणखी आठवडा दिवस उत्तर हिंदुस्थानात घालविण्याचा मी बेत केला. मार्चच्या पहिल्या आठवड्यात मी तिकडे येईनच.

"प्रांतिक परिषद फेब्रुवारीमध्यें भरत नाहीं असें दिसतें. पण त्याचें आश्चर्य वाटत नाहीं कारण तसं होईल असं आम्हाला वाटलेंच होतें."

धोरण जरी एक असलें तरी कित्येक वेळा मी लिहिलेल्या मराठ्यातील लेखांतील कांहीं मतं टिळकांना अमान्य असत. पण लेख छापून प्रसिद्ध होऊन गेल्यावर मग ते तरी काय करणार ? बरें, मतभेदाला जागा राहूं नये म्हणून नित्य आधीं मुद्रे पाहावीं म्हटलें तर तेंहि शिकिरीचें म्हणून अशक्यच. यामुळें एखादे वेळीं एकाच विषयावरील केसरींतील मतें व मराठ्यातील मतें यांत उघड दिसण्यासारखा भेद दृष्टीस पडे. असा भेद दिसतांच त्याचा गवगवा व बोभाटा करून, "हें असं का झालें ! कसं झालें !" असं विचारून टिळकांना त्रास देणारे पुष्कळ लोक भेटत. पण सर्व परिस्थिति टिळक जाणत असल्याकारणानें ते ठराविक खुलासा करून असल्या अडचणीच्या प्रश्नातून मोकळे होत. ते म्हणत, " वर्तमानपत्रांना जबाबदार संपादक करावयाचा तो कशाला ! जो जबाबदार असेल तो आपलीं स्वतःचीं मतें थोडीबहुत लिहिणारच सर्वसामान्य धोरण त्यानें सभाळलें म्हणजे पुरें."

या संबधात रा. शंकरराव लवाटे यांच्या दोन आठवणी मला आढळल्या त्या देण्यासारख्या आहेत या आठवणी ' लो. टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका ' या ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडाच्या १७२ पृष्ठावर छापल्या आहेत लवाटे लिहितात.—

" ६७ सालची शिक्षा भोगून बळवंतराव परत आले. त्यानंतर एके दिवशीं सध्याकाळी सार्वजनिक सभेच्या तिसऱ्या मजल्यावर नित्याप्रमाणें सर्व मडळी जमली होती वेळ बरी आहे असें पाहून मंडळींनी बळवंतरावाभोंवतीं गराडा घातला बळवंतराव सुटून येण्याच्या अगोदर मराठ्यात गोखल्याविषयीं अनुकूल व जिनसीवाल्यावर टीकात्मक असे लेख नुकतेच लिहून आले होते. त्यामुळे नरसोपंतावर मंडळी गरमागरम होती, व म्हणून बळवंतराव आल्याबरोबर त्यांनीं वार भरण्यास सुरुवात केली मंडळींनीं आपलें म्हणणें पुढें टाकल्याबरोबर बळवंतराव म्हणाले कीं, " नरसोपंतासारखीं तरी माणसें कोठें आहेत ? मला माणूस आणून द्या, व शिवाय गोखल्याशीं आमचे आजपर्यंत जे प्रसंग झाले त्यामुळें एकमेकांच्या मनांत एकमेकाविषयीं ज्या अढी पडल्या आहेत त्या या वयस्थ असलेल्या नरसोपंताच्या मनात कशा उतराव्या व त्यांनीं त्याप्रमाणें लिहावें अशी आम्ही अपेक्षा तरी कशी करावी ! " बळवंतरावानीं असें उत्तर दिल्याबरोबर विषय पुढें न वाढता तो समाप्त करण्याच्या पथाला शिष्यमंडळी लागली ! "

" बळवंतराव हे सुधारकाचे विरोधी व नरसोपंत हे त्यांचे पक्षपाती अशी स्थिति होती हे सर्वांना माहीत होतें, व बळवंतराव तर ओळखून होतेच तथापि केळकरांची सुजनता, काम करण्याची तडफ, निष्ठेनें व कष्टपूर्वक कार्य करण्याची हातोटी, आणि योग्यता हे अनन्यसामान्य गुण बळवंतरावांनीं अगदीं पूर्णपणे जाणले असल्यामुळें, व असा सहाय्यक आपणांस किती जरूरीनें जोडून ठेवणें प्राप्त आहे हें ते पूर्णपणें ओळखून असल्यामुळें, नरसोपंतांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा ते समावेश करून घेत असत इमजसरकारुरूपी कर्दनकाळाशींहि बेधडक मुसंडी देणारा बळवंतराव आपल्या हाताखालीं असलेल्या नरसोपंताशीं नमतें घेताना पहाण्याचा एक प्रसंग मला आठवला आहे सुधारक पत्राचा नवा अवतार बाहेर पडला. त्यावर नरसोपंतानीं अनुकूल अभिप्राय प्रसिद्धपणें दिल्याची कुणकुण ऑफिसांत लागली सकाळची वेळ होती. आम्ही सर्व ऑफिसांत होतों. बळवंतराव होते, पण नरसोपंत त्या वेळीं नव्हते. नरसोपंतांनीं दिलेल्या अभिप्रायाबद्दल आमचे उद्गार निघू

लागले; बळवंतरावांनीं आपला विरुद्ध अभिप्राय स्पष्ट सांगितला. इतक्यांत नरसोपंतांची स्वारी येऊन दाखल झाली. बळवंतरावांनीं अभिप्रायाची गोष्ट काढली; त्यावरोबर नरसोपंत चटकन् उठल्यासारखी व किंचित् वेफांदेंत म्हणाले कीं, 'हे पहा मातें हें असें आहे; यांत बदल व्हावयाचा नाहीं, पहा तुम्हांला पटलें तर !' हे नरसोपंतांचे शब्द बाहेर पडल्यावर बळवंतरावांनीं तो विषय तसाच अजीबात सोडून दिला !"

अशा तऱ्हेचा मतभेद प्रगट झाल्याचीं उदाहरणें मधून मधून घडतच असत. आणि पुढें पुढें राजकीय चळवळ व तदनुरोधानें जहाल मवाळ या पक्षांतील सामने अतिशय तीव्र होऊं लागले, तेव्हां केसरी-मराठ्यांत मतभेद दिसून येण्याचे प्रसंग वाढूं लागले. कारण राजकीय तत्त्वासंबंधीं दोन्हीं पत्रांचें धोरण तेंच असलें तरी प्रतिपक्षावर, विशेषत. व्यक्तीवर, टीका किती करावी यासंबंधानें खरोखरच टिळकांचा व माझा मतभेद होता; व लेखाची बनावट अर्थातच त्यांच्या त्यांच्या स्वभावाप्रमाणें होई. उलट कित्येक वेळा असेंहि घडे कीं मला मनाचा तोल न संभाळता आल्यामुळें एखादे वेळीं लिहिण्याच्या भरांत टिळक न योजतील असेंहि कडक शब्द माझ्या हातून निघून जात. उदाहरणार्थ, वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत युनिव्हर्सिटी बिलाची चर्चा चालली असतां सरकारतर्फे डॉ. भांडारकर यांना जादा सभासद नेमले होते. त्यांच्या एका भाषणाचा राग येऊन त्यांच्याबद्दल 'A wretched piece of humanity' असे शब्द माझ्या हातून मराठ्यांत लिहून गेले ! त्याचा सर्व जाणत्या लोकांनीं निषेध केलाच. पण ते शब्द वाचून टिळकांना फारच वाईट वाटलें. किंबहुना एक दिवसभर त्यांना चैन पडलें नाहीं. प्रसंग पडल्यास तेहि वादांत भांडारकरांना दुरुत्तरें लिहीत. पण Wretched हा माझा शब्द इतका Wretched होता व अनाठायीं होता कीं, आजपर्यंत टिळकांनीं भांडारकरांना दिलेल्या सगळ्या शिव्यांचा अर्क काढला तरी त्यांतून इतका कडूपणा निघणार नाहीं. माझी चूक स्वतः माझ्याहि लक्षांत मग आली. आणि त्यानंतर गुरुवर्य डॉ. भांडारकर यांचें व माझें समानप्रसंग जेव्हां जेव्हां येत, तेव्हां तेव्हां माझा अपराध मला आठवून मी मान खालीं घालीत असें.

दुसरीहि एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. प्रिंसिपॉल रँग्लर परांजपे यांची दुसरी पत्नी ही एकवेळीं त्यांच्याच वर्गांत विद्यार्थिनी म्हणून शिकत होती. अशा स्थितींत

परांजपे यांची पहिली बायको निवर्तली असल्यामुळे त्यांना दुसरें लग्न कर्तव्य होतें, व त्यांच्या वर्गांतील या मुलीचें लग्न त्यांच्याशीं व्हावें असें तिचे आप्त व एकप्रकारचे पालक कै. गोपाळराव जोशी यांनीं ठरविलें. उभयताचा हा विवाह पुष्कळांना आवडला. निदान त्याचा कोणी निषेध केला नाही. मुलगी सई ही हुषार व व कॉलेजचें शिक्षण पुरें करण्यासारखी. तेव्हां ती पुढें एम्. ए. होईल, आणि मग परांजपे व त्यांची बायको हीं जोडीनें कॉलेजांत प्रोफेसर होतील, असे 'रोमँटिक' विचार माझ्या मनांत येऊन परांजपे यांचें अभिनंदन करणारा एक लेख मी मराठ्यांत लिहिला. तो स्त्रीशिक्षणविषयक भावना व इग्रजी भाषा या दृष्टींनीं चांगल वठला होता. परांजपे यांनीं त्या मराठ्याच्या सहा प्रति मजकडून विकत नेल्या! इतर चार लोकांनींहि लेखाची वाहवा केली पण टिळकांना तो मुळींच आवडला नाहीं. आणि त्यांनी जेव्हां आपलीं कारणें मला सांगितलीं तेव्हां खरोखरच त्यांचें म्हणणें मला अधिक सयुक्तिक वाटलें. त्या लेखांत मी असें म्हटलें होतें कीं "रघुवंशांत अजानें इंदुमतीसंबधानें 'गृहिणी सचिवः ...प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' असें म्हटलें होतें. म्हणजे आधीं पत्नी व मग शिष्या पण रँग्लर परांजपे यांनीं हे संबंध उलटवून आधीं जी शिष्या होती तिलाच सहधर्मचारिणी केलें." वाङ्मयाच्या दृष्टीच्या दृष्टीनें मी केलेली कोटी गोड होती. पण टिळक म्हणाले कीं "या व्यवहारांत एका गहन तत्त्वाचा उपमर्द झालेला आहे. तो असा कीं आपल्या वर्गांत आपल्या हाताखालीं शिकणाऱ्या मुलीकडे परांजपे यांनीं, भावी पत्नीच्या शुद्ध भावनेनें कां होईना, पण प्रेमाच्या दृष्टीनें कांहीं काळ पाहिलें, असें सहजच सिद्ध होतें. कारण, त्यांच्या पसंतीशिवाय वधू ठरली नाहीं पण अविवाहित शिक्षक लोक अविवाहित मुलींकडे अशा रीतीनें पहातील तर स्त्रीशिक्षण ही एक अवघड गोष्ट होऊन बसेल. कारण गुरुशिष्यांचें नातें हें पवित्र असतें शुद्ध बुद्धीच्या प्रेमाच्या दृष्टीनेंहि त्या नात्याला डाग लागतो." वास्तविक व्यक्ति या नात्यानें झालेल्या या विवाहांत नांव ठेवण्यासारखें कांहींच नव्हतें हें टिळकांनाहि मान्य होतें. कारण परांजपे हे विधुर होते, आणि गोपाळराव जोशी व त्यांची भाची सई ही मंडळी टिळकांच्या माहितींतीं होती. मी मराठ्यांत लिहिलें नसतें तर त्यांनीं आपला मतभेद सांगितलाहि नसता. पण त्यांनीं जेव्हां तो असा सकारण सांगितला तेव्हां माझीच खरोखर चूक आहे असें मला कबूल करावें लागलें, व मी केलेली कोटी टिळकांनीं माझ्याच मस्त्यांत उलट घातली असें मला वाटलें.

या फिरकोळ बाबी सोडून दिल्या तर मात्र मराठ्यातील लिहिणें टिळकांना एकंदरीत पसंत होतें यांत कोणासहि शंका नव्हती. स्वतः ते ही पसंति प्रसंग-विशेषीं लोकाजवळ बोलूनहि दाखवीत. गोपाळराव गोखले यांनीहि मजजवळ एकदां उद्गार काढले कीं "तुम्ही टिळकापेक्षांहि मराठा चांगला चालविला आहे." अर्थात् टिळकाचे प्रतिपक्षी या नात्यानें टिळकाविषयीं त्यांची नाखुषी ही मला जमेस धरावयास पाहिजे होती तशी मी धरीत असे. पण विषयप्रतिपादनापेक्षां इंग्रजी भाषापद्धतीवर गोखले याचा बहुधा रोख असावा; आणि गोखले हे स्वतः इंग्रजी भाषेचे विशेष परीक्षक म्हणून तेवढ्यापुरता त्यांचें म्हणणें मी माझ मानलें असलें तर त्याला समर्थनपर असा पुरावा त्रयस्थ मित्राकडून मिळत असे! टिळकांची गोष्ट जी मराठी भाषेसंबधानें तीच इंग्रजी संबधानेंहि होती. म्हणजे त्यांचा मुख्य भर व कटाक्ष विषयप्रतिपादनात जोरदार व निर्णयात्मक सिद्धान्त मांडण्यावर असे. भाषा राजविण्याकडे नसे एकवेळ गो. वाय. चिंतामणी व मी याच्या इंग्रजी भाषेची तुलना करण्याचा प्रसंग असाच आला असता गोखले असे म्हणालेले आठवतात कीं " चिंतामणी याचा विषयाचा अभ्यास जास्ती पण केळक भाषा अधिक चांगली."

मराठ्यांतील लिहिण्यात माझा स्वभावहि कदाचित् अधिक अनुकूल इंग्रजी वर्तमानपत्र अनेक प्रांतातून जावयाचें असल्यामुळें मराठ्यातील व्यापकपणा अधिक असण्याची जरुरी होती. तसेंच देशी भाषेत लिहीं जसा त्यात वोचणाऱ्या खाचाखोंचा कोणासहि आणता येनात तशा इ आगण सहसा कठिण असतें. व्यापकपणा जितका अधिक नितप कमी हा भौतिक शास्त्राचाहि नियमच आहे. What is gained in 'Wretched' is lost in pointedness and intensity. आजपर्यंत टिळकांनी भाहीदोत मान्य असतो. परक्या इंग्रजी भाषे त्यातून इतका कडूपणा निघणें स्त वाक्य उठविणें सोपें आहे. थाली आणि त्यानंतर गुरुवर्य के. एकादा गोल्जर बोलेल जेव्हा येत, तेव्हां तेव्हां माझा अर्थ केवळ चलित

दुसरीहि एक गोष्ट सांगण्यासारखी
पत्नी ही एकवेळीं त्याच्याच वर्गात विविषयक,

सबधी परीक्षणात्मक असे. या दुसऱ्या लेखात कचित् बहुश्रुतपणाहि दिसून येई. यामुळे ठराविक भाषेने ठराविक मतें प्रतिपादन करताना जो रुक्षपणा येतो किंवा जें चर्वितचर्वणासारखे होत तें टळे हा त्यात एक फायदा असे माझ्या या वैचित्र्ययोजनेचा गुण घेणारे काहीं वाचक असत.

मी इंग्रजी वर लिहिलें या गोष्टीप्रमाणेंच मी जलद लिहू शकतो ही गोष्टहि टिळकांच्या अनुभवाची होती. पुष्कळ वेळा ते एखाद्या लेखाचा, किंवा अर्जाचा, निवा टीकोत्तराचा, मसुदा मला करावयास सागत, व फारसा घोळ घालीत न बसता मी तो थोड्या वेळात तयार करून त्यांच्यापुढे माडीत असें. यामुळे मसुद्याचे काम माझ्याशिवाय आमच्या मंडळीत तें दुसऱ्या कोणाकडे सहसा देत नसत जेथें विशेष कुत्सित लिहिण्याची गरज असे तेथेच एखादे वेळीं ते रा. माधवराव बोडस यांचा उपयोग करीत पण शिवरामपंत पराजपे, खाडिलकर इत्यादि लोकाकडे इंग्रजी मसुदे करण्याचे काम केव्हांहि गेलेलं मला आठवत नाहीं.

एकदा तर जलद लिहिण्यासबधानें माझी परीक्षा टिळकाना परस्पर मिळाली. १९०४ साली फौजदारी खटल्याच्या सगातून मुंबई हायकोर्टाने त्याना कायमचे मुक्त केलें. ही गोष्ट एका गुरुवारी घडली. निदान त्या दिवशी जजमेंट हातीं आलें. या सधीचा फायदा घेऊन ताईमहाराज प्रकरणाची सर्व खुलासेवार हकीकत परप्रातांतील लोकाना ताडतोब कळवावी म्हणून, मी गुरुवारचा निम्मा दिवस व शुक्रवार मिळून सबंध मराठा भरेल इतका मजकूर त्या खटल्यासबधीं लिहिला आणि खरोखरच त्या अकात पहिल्या पानाच्या डोक्यावर The Tai Maharaj Case हा जो मथळा सुरू झाला तेथपासून शेवटच्या ओळीपर्यंत तो एकच लेख लिहिला होता त्यात त्या प्रकरणाची इत्यंभूत हकीकत तर दिलीच होती पण लेखातील टीकेचे काहीं नमुने व भाषेचे नमुने कोणालाहि पसत पडण्यासारखेच होते त्या अकाचीं प्रुफ स्वत: टिळकानीं पाहिलीं पण त्यात पांच चार वाक्यापेक्षा इतर कोठेंहि त्याना दुरुस्ती करावी लागली नाहीं या लेखाचा त्यांच्या मनावर परिणाम झाल्याचें त्यांच्या तोंडावरच दिसलं लगेच विलायतच्या पुढच्या डाकेनें त्यानीं तो लेख ब्रुक्स्यम डिग्बी याज-कडे पाठवून, तेथे त्याचें स्वतन्त्र पत्रक काढून, त्याच्या शेकडो प्रति विलायते-तल्या प्रमुख माणसाकडे रवाना करविल्या आदले वर्षी लॉर्ड कर्झन यांच्या

दिल्ली-दरबारासंबंधानें मी लिहिलेल्या लेख अगाव सर्माढ व चांगला होता आणि त्याकरितां प्रो. पाध्ये यांनीं मला शाबासकी दिली होती. तात्पर्य आपल्या मताला अधिक चिकटून मराठ्यात मी लिहावें अशी अपेक्षा जरी टिळकांची सहजच होती, तरी मराठा अधिक चांगला किंवा अधिक यशस्वी व्हावा म्हणून माझ्या जागीं दुसऱ्या कोणाची योजना करावी असें टिळकांच्या मनात कधींहि आलें नाहीं चांगले इंग्रजी लिहिणारे काहीं लोक त्याना आढळले त्याचा नैमित्तिक उपयोग ते मराठ्यात विशेष विषयावर लेख लिहून घेण्याकडे करीत. पण या पलीकडे मजल गेली नाहीं

ताईमहाराज प्रकरणावर मी लिहिलेला मराठ्यातील हा लेख कसा होता हे दर्शविण्याकरिता त्या वेळीं मुंबईचे दिनशा वाच्छा आणि उमरावतीचे दादासाहेब खापर्डे यांचीं मला आलेलीं पत्रे या खालीं देतो.—

(मुंबई ८ मार्च १९०४) गेल्या मराठ्यात तुम्ही टिळकाच्या खटल्यासंबंधानें जो लेख लिहिला तो वाचून कौतुक वाटलें तुम्ही टिळकांच्या छळाचें वर्णन दिलें तें चित्राप्रमाणे हुबेहुब असून शिवाय मोठें भारदस्त आणि न्यायतत्त्वाच्या दृष्टीनें मार्मिकपणाचें वठलें आहे. मला वाटतें त्याच्या पन्नास प्रती ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीकडे पाठवाव्यात. सर विलियम वेडरबर्न यांजकडेहि कांहीं प्रति वेगळ्या पाठवा. टिळकाची वर्गणूक या कामीं किती सरळ व सत्यनिष्ठ होती व तिचे चीज कसे झाले हे जाहीर झालेच पाहिजे वेडरबर्न साहेबाना मीहि स्वतः या बाबतींत लिहित आहे. (दिनशा एदलजी वाच्छा, मुंबई.)

(उमरावती १४ मार्च १९०४) टिळकाची सुटका झाल्याचें वाचून अतिशय आनंद झाला. सर्वांच्या प्रयत्नाला यश आलें गेल्या मराठ्यातील तुमचा लेख सर्व लेखांवर ताण करणारा आहे मी तो फार आनंदानें वाचला. आणि जो प्रत्येकजण मला भेटतो तो म्हणतो कीं, तुमच्या या लेखाची कल्पना व लिखाण ही फारच वर्णनीय आहेत. इंग्लंडातील कांहीं स्नेह्यांना मी त्याच्या प्रती पाठविणार आहे. बळवंतराव नागपूरकर यांच्यासंबंधानें पुढें काय करावयाचें ठरविलें आहे ते कळवा. जोशीबुवाच्या नातीच्या लग्नाकरितां तुम्ही तर याच पण टिळकांना आमंत्रण दिलें आहे त्याचा स्वीकार करून त्यांनींहि यावें असा खटपट करा. (गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे, उमरावती.)

मधीच दुसरी बाजू अशी की, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे केसरी व मराठा यातील मतभेद लोकांच्या नजरेस पडे व तो शक्य तितका कमी व्हावा अशी याची इच्छा असे. पण हे हवें तसें घडून येणें किंचित् दुरापास्त होऊन बसलें होतें. याची कारणें दोन. मी जरी टिळकांचा असिस्टंट होता, व माझे त्यांच्याशीं एक प्रकारचें शिष्यत्वाचें नातें होतें, तरी कोणताहि एखादा विषय चर्चेला निघाला असता टिळकांशीं मतभेद प्रगट होईल या भीतीनें मी आपले विचार कधींहि दडपून ठेवीत नसें. सरळ मनानें त्यांच्याशीं वादहि घाली या वाद घालण्याचा त्यांनींहि कधीं राग मानला नाहीं तसेंच वादांत माझी बाजू समर्थनीय आहे असें वाटल्यावर, आपलें धोरण टिळकांच्या धोरणाशीं सोळा आणे ततोतत जुळत नाहीं असें दिसत असताहि, मी येतांयेतांनाच पण आपल्या धोरणाप्रमाणें लिहिण्याचा आग्रह सोडीत नसें. उदाहरणार्थ, प्लेगची लस टोंचवण्यासंबंधानें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे की, प्रथम प्रथम लस वाईट होती, टोंचणारे डॉक्टर निष्काळजी असत, कोणीकडून तरी टोंचलेल्या लोकांच्या संख्येची भरती करीत, आणि गांवोगांवच्या लोकांवर लस टोंचून घेण्याचा थोडाबहुत जुलूमहि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष होत असे. यामुळें कांहीं वर्षे केसरी व मराठा दोन्ही पत्रांतून इनॉक्युलेशनविरुद्ध एक प्रकारची जोरानी मोहीम चालू होती. पण पुढें पुढें हे सर्व दोष कमी होऊं लागले, आणि बाहेर जाऊन राहण्याच्या त्रासाला कंटाळून लोकहि हळू हळू आपखुषीनें लस टोंचून घेऊन कसें काय निभतें हें पाहूं लागले. ज्याच्या त्याच्या विश्वासाचे खासगी डॉक्टर लोकहि अनुकूल बोलूं लागले. तेव्हां मी मराठ्यांत इनॉक्युलेशन-विषयीं लिहितांना किंचित् सूर बदलला. ती गोष्ट माझ्या समजुतीप्रमाणें लोक-हिताची म्हणूनच मी केली आणि जें सांगावें तें स्वतः करावेंहि असें थोडेंसें माझें तत्त्व असल्यामुळें मी स्वतः 'इनॉक्युलेशन' करून घेतलें. या गोष्टीबद्दल टिळ-कांच्या कांहीं अनुयायांचा मजवर रोष झाला. कारण इनॉक्युलेशनला केव्हांहि विरोध करणें हा टिळक संप्रदायापैकीं एक भाग होय अशीच त्या अजाण लोकांची समजूत होऊन राहिली होती!

याच्याच जोडीची दुसरी गोष्ट म्हणजे गणपतिउत्सवांत म्हणण्याचीं पदें. मेळ्यांच्या पदांत राष्ट्रीय राजकारण प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीतीनें येणें स्वाभाविक होतें. कारण उत्सवाची मूळ कल्पनाच राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याची होती. परंतु व्यक्ति-निंदेत त्या भावनेची अभिव्याप्ति होणें हे मला रुचत नसे आणि मी आपली नापसंती

झाकून ठेवीत नसे. हजारो स्त्रीपुरुष मेळ्याचीं पदें ऐकण्याकरिता गायकवाड वाड्यांत जमलेले असतां चिल्लर पोरांनीं, ते फक्त मेळेवाले झाले म्हणून, टिळकांच्या समक्ष सरसकट सुधारक वर्गाच काय पण गोपाळराव गोखले यांच्यासारख्या मनुष्यासंबंधींहि जवळ जवळ शेणमाराच्या स्वरूपाची भाषा बोलावी, व आळवून आळवून गावी, हें मला विपरीत वाटे स्वतः टिळकांनीं या गोष्टीला सक्त प्रतिबंध करावा अशीहि माझी अपेक्षा पण एक हात लाकूड तर त्याची सव्वाहात ढलपी या न्यायानें, स्वत टिळकांच्या कल्पनेपेक्षाहि ज्या लोकांच्या राष्ट्रीय भावनेची कल्पना अधिक वाढवलेली, त्यांच्या दुराग्रहापुढें टिळकांचेंहि चालत नसे. मग माझें कसें चालणार! म्हणून अशा वेळीं केव्हां केव्हां कांहीं निमित्त सांगून मी मंडपांतून उठूनहि जात असें जी गोष्ट मेळ्यांतील पदांची तीच, निदान गोखले यांच्यासंबधानें, दादासाहेब खापर्डे यांच्या सारख्या पोक्त विद्वानांची. त्यालाहि मी नापसती दर्शवी

हो माझी एक गोष्ट पण केसरी-मराठ्यांत मतभेद दिसण्याचें दुसरें कारण असें कीं वरील सर्व बाबतींत, किंबहुना एकंदरीनेंच माझा स्वभाव व कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांचा स्वभाव हे परस्पर अगदीं विरुद्ध असत अद्यापहि ते तसेच आहेत. यामुळें केसरींत लिहिण्याचा त्यांचा झोक टिळकांच्या सामान्य अनुयायांना आवडण्यासारखा होता. कारण ज्या दृष्टीनें, म्हणजे भाषेच्या दृष्टीनें, माझें मराठ्यांतील लिहिणें टिळकांना पसंत पडे, त्याच दृष्टीनें केसरींतील खाडिलकरांचें लिहिणें त्यांना पसंत पडे आतां स्वतः टिळकच जाग्यावर असल्यामुळें केसरी-मराठ्यांतील विरोधाची सारवासारव किंवा सांधणी परस्पर होऊं शके. पण स्वत -च्या मनाच्या समाधानापेक्षां आपल्या अनुयायांच्या मनाचें समाधान करणें टिळकांना कठिण जाई आणि त्यांच्यापुढ तेव्हांपासून हा एक रोकडा प्रश्नच येऊन पडला होता कीं, मराठ्याकरितां केळकर कायमचे लाभले तर हवे व केसरीकरितां खाडिलकर कायमचे लाभले तर हवे, पण या दोघांतील मतभेदाचें काय करावयाचें! हाच विरोध टिळक तुरुंगांत असतांना दुस्सह कसा झाला, आणि त्यांतून १९१० सालीं अखेर मार्ग कोणता निघाला, याची हकीकत मी पुढें लवकरच सांगणार आहे. पण येथ इतकेंच सांगतों कीं टिळकांची अडचण माझ्या लक्षांत येऊन मराठ्याचा प्राण आपखुषीनें सोडण्यासहि मी कबूल होतों. आणि टिळकांना तसें एक दोन वेळां, तोंडीं नोलण अडचण म्हणून, मी पत्रानें कळविलेंहि होतें.

ही बाब थोडी नाजूक आणि महत्वाची म्हणून त्या पत्रांचा सारांश येथें देतों. पहिलें पत्र १९०७ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या १२ व्या तारखेचें आहे. म्हणजे सुरत काँग्रेसच्या आधीं सुमारें सहा आठवडे. या पत्रांत मी टिळकांना खालील प्रमाणें लिहिलें:—

"प्रस्तुतचें पत्र लिहिण्याला मला अत्यंत खेद वाटतो. मी तें फार नाखुशीनें लिहीत आहे. कारण तुमच्याविषयीं माझ्या मनांत अत्यंत कृतज्ञता व सद्भावना वसत आहे. बारा वर्षांपूर्वी तुम्ही मला वर्तमानपत्राकडे घेतलें. माझी कोणत्याहि प्रकारची परीक्षा आधीं न घेता किंवा कसोटी न लावता माझी तुम्ही एकदम नेमणूक केली तुम्ही मला आपल्या पहिल्याच पत्रांत असेंहि लिहिलें कीं "तुम्हा स्नेही हवे म्हणून तुम्हाला बोलावीत आहे. नोकर म्हणून नव्हे. कारण कदाचित् माझे हे अखेरचेच दिवस ठरतील. आणि त्यांत मला कोणी स्नेहीच मदतनीस पाहिजे." मी येथें आल्यावर अशा कित्येक गोष्टी लवकरच घडल्या कीं, त्यामुळें तुमचें आमचें संबंध निकट आले; व त्यांत मी स्नेही व शिष्य या नात्यानें यथाशक्ति तुमचीं कामें करण्याचा यत्न केला. पण कालांतरानें आता मला असें दिसतें कीं, गेलीं दोनतीन वर्षें माझें मराठ्यांतील लिहिणें काहीं तुम्हाला समाधानकारक वाटत नाहीं. तुमचा पक्षपाती किंवा अनुयायी या नात्यानें मी असावा तसा नाहीं, कसोटीला थोडा कमी उतरतो, असेंहि तुम्हाला वाटत असावेंसें दिसतें. यामुळें आपण हळूहळू एकमेकापासून मनानें दूर होत चाललों आहो. असा मनुष्य वागवून घ्यावा लागत असल्यामुळें तुमचा सुस्वभाव व सहनशीलता यांच्यावर मी विनाच ताण घालीत आहे असें मला वाटू लागतें. आता माझ्या दृष्टीनें मी काहीं फारसें गैर केलें असेंहि मला वाटत नाहीं. पण मी करितों तें योग्य आहे असें वाटलें तरी त्यामुळें, मी आज जी गोष्ट तुमच्यापुढें बोलणार आहे ती बोलू नये असें होत नाहीं.

"सोळा वर्षांपूर्वी तुम्ही केसरीबरोबर मराठापत्र विकत घेतलें व त्यावर खर्च करून स्वार्थत्यागपूर्वक तें चालवीत आहा. यामुळें केसरीचेंच मत मराठ्यांतून प्रकट व्हावी अशी तुमची अपेक्षा असणें स्वाभाविक होय. भाषा, मतप्रतिपादन, व्यक्तिस्तुति, व्यक्तिनिंदा, समर्थन, निषेध इत्यादि गोष्टींत तुम्ही जसें मराठ्यांत स्वतः लिहिलें असतें तसें माझ्या हातून लिहून झालें नाहीं तथापि तुम्ही जाहीररीतीनें कोठेंहि मज-विषयीं निषेध किंवा नापसंती प्रगट केली नाहीं. अर्थात् तुम्ही मनोतल्या मनांतच

मजकरिता एक प्रकारचा जाच मदन केला. पण ही स्थिति अशीच किती दिवस चालूं द्यावी ! तुमच्या सहनशीलतेचें सत्व मी किती दिवस पाहवें ! वरें, तुमची सहनशीलता एखादे वेळीं ढासळली, (होय, मनुष्यच आहे. केव्हा तरी तसें व्हावयाचेंहि.) तर त्यामुळें माझ्या स्वाभिमानाला धक्का बसावयाचा. आणि स्वत:ची चूक नाहीं असें मनाला वाटत असल्यास कोणाचाहि स्वाभिमान मोठा जागृत व तीक्ष्ण असतो !

"तुमच्या माझ्यामध्यें मतभेद होतो तो सूक्ष्मच असतो व तोहि सार्वजनिक बाबतींत. खासगी नात्यानें तुम्ही नेहेमीसारखेंच ममत्व दाखवितां, व तुमचा स्नेह नष्ट व्हावा अशी कोणती गोष्ट माझ्याहि हातून घडली आहे असें मला वाटत नाहीं. पण तुमच्या आमच्यांतील सूक्ष्म मतभेदात, धोरणाचा म्हणजे तत्वाचा फरक आहे असें बाहेर दिसून येत. आणि लोकहि असे चमत्कारिक कीं, तुमचा आमचा मतभेद झाला तर त्यात तुमचें काहीं फारसें बिघडत नसलें तरी पण लोकांचेंच फार बिघडतें ! तेव्हां "तुम्ही केळकरांना कां ठेवून घेतां" असं या लोकांपैकींच एखादा म्हणत उठून तुम्हाला सतावून सोडावयाचा. तेव्हां ही गोष्ट करण्याला दुसऱ्याला जागा न ठेवितां मी आपण होऊनच पुढें येऊन ती गोष्ट कां करू नये ! कारण मी आपल्या बुद्धीप्रमाणें माझें कर्तव्य तेंच करीत आहे मग मी लोकांचा ओंवाळा तरी कां राहूं ! यावर तुम्ही मला म्हणाल कीं, "लोकांना तुमच्यापासून काय हवें हें जर तुमचें तुम्हाला कळतें तर त्याप्रमाण तुम्ही कां वागू नये ! तसें तुम्ही वागा म्हणजे सर्वच प्रश्न मिटला." पण ती गोष्ट होणें शक्य नाहीं. कारण मलाहि स्वत:चीं काहीं मतें आहेत. म्हणून इतर कारणासाठीं मी तीं आजवर दाबांत ठेविलीं तींच पुष्कळ झाली. त्याहून तीं मला अधिक दाबांत ठेवितां येत नाहींत.

"तेव्हां आतां हें कोडें सुटण्याला दोनच मार्ग. एक हा कीं, चाललें आहे तें सर्वस्वी ठीक नसलें तरी आहे तसेंच चालू राहण्यास तुमची काहीं हरकत नसावी. आहे तें आहे असेंच तुम्हाला चालवें. किंवा दुसरा मार्ग असा कीं, मी मराठ्याचें संपादकत्व सोडण्याला प्रांजलपणानें तुम्ही मला संमति द्यावी. संपादक म्हणून मराठ्याला तुम्ही आपलें नांव दिलें तर तुम्हाला हव्या त्या विषयावर हव तेंच लिहून उरेल तें मी लिहीत जाईन. आणि अशा रीतीनें मराठ्याचें जें काम कमी होईल त्या ऐवजीं

मला केसरीचें काम वितक्या बेतानें थावे. किंवा ही व्यवस्था पसत नसेल तर तुम्ही वेगळाच मनुष्य मराठ्याचा संपादक नेमा व त्याजकडून सर्व काम घ्या. मराठा सोडून जाणें ही गोष्ट मला सोपी किंवा सुखाची वाटत नाहीं. शिवाय बारा वर्षांच्या सहवासानें मलाहि त्या पत्राबद्दल एक प्रकारचें ममत्व वाटत आहे, पण अवश्य असेल तर तें मला सोडलेंच पाहिजे व तें मी आनंदानें सोडीन. उभयतांचा स्वाभिमान राखला जावा याकरिताच मी हें सुचवीत आहे. कसल्याहि अडचणींतून तुम्ही मार्ग काढू शकता, व माझा संबंध सुटावा असें तुम्हालाहि सहसा वाटत नसेल. पण मी जें सुचविलें आहे त्यातून ज्या काही गोष्टी निघतील, (मग त्या बऱ्या असोत वाईट असोत) त्या स्वीकारण्याला माझी तयारी आहे."

या पत्राला टिळकाकडून ता. २३ नोव्हेंबरचें उत्तर मला आलें, त्यात त्यांनी खालीलप्रमाणें लिहिलें होतें:—"तुमचें ता १२ चें पत्र पावलें असलें काहींतरी पत्र तुमच्याकडून येण्याच्या बेतांत असावें असें मनाला त्या पूर्वीपासून वाटतच होतें. पण तें प्रत्यक्ष आलेंच तेव्हा मात्र खेद झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. प्रथम सहवास व सहकार्य होताना ज्यांची माझी मतें एक आहेत त्यांचीच मतें पुढे मजहून वेगळीं व्हावी हा दुर्दैवानें माझाच योगायोग दिसतो. बारा वर्षांपूर्वी तुम्ही इकडे येऊन मिळाला तेव्हा तुम्ही अगदीं तरुण म्हणून तुमचीं राजकीय मतें स्थिर झालीं होतीं असें म्हणता आलें नसतें. आणि या बारा वर्षांत केसरींत प्रगट होणाऱ्या मताहून काहीं भिन्न प्रकारचीं मतें तुमचीं परिणत होतील अशी मला मुळीच शंका आली नाहीं. पण तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणें हा ज्याचा त्याचा स्वभाव व ज्याची त्याची विवेकबुद्धि याचाच प्रश्न आहे. म्हणून या बाबतींत मी तुमच्या स्वाभिमानाच्या मार्गांत येऊ इच्छित नाहीं केसरी व मराठा हीं दोन्हीं एका पक्षाचीं मुखपत्रें आहेत हें तुम्ही जाणताच. आणि ज्या अर्थी आम्ही आता आपल्या पक्षाची संघटना करीत आहो त्या अर्थी त्याचें तेंच स्वरूप पुढेहि राखण्याचा माझा विचार आहे. किरकोळ गोष्टीसंबधानें मी केव्हाहि दुर्लक्ष करीन व आजवर तसें केलेंहि आहे, पण विशेष महत्वाच्या प्रसंगीं दोन्ही पत्रांनीं एकच मत व तेंहि सारख्याच नेटानें प्रतिपादन केलें पाहिजे. एवढें एक बंधन सोडून दिलें म्हणजे तुमचा संतोष व्हावा म्हणून मी इतर काय वाटेल तें करण्यास तयार आहे. तुमचें आमचें सहकार्य सुटावें व तुम्ही आमच्यातून जावें ही गोष्ट मला अत्यंत दुःसकर वाटेल कारण

तुमचा प्रेमळ स्वभाव, व स्वार्थत्यागानें तुम्ही स्वतःला आणलेली किंमत किंवा महत्त्व, यांची मला पूर्ण जाणीव आहे. इतकेंच नव्हे तर वर्तमानपत्राशीं तुमचा इतके दिवस इतका निकट संबंध आल्यामुळें मी त्याच्या आधारावर कांहीं आशा मनांत धरून बसलों आहे. त्या माझ्या आशा निराधार ठरूं नयेत अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून माझी तुम्हांला पुनः विनंति आहे कीं मला वाटतो त्या पेक्षांहि तुम्हीच या सर्व गोष्टींचा विचार करावा; व हवें तर तुम्ही सुचविला त्याहून वेगळा असा कांहीं मार्ग सुचवावा. तुमच्या विषयीं मला वाहेरच्या अनेक लोकांकडून कळलें कांहीं सांगून माझें मन तुमच्या संबंधानें कलुषित करील हें घडणार नाहीं. कारण मी तसा हलक्या कानाचा मनुष्य नाहीं. तुम्ही आम्ही एकमेकांना इतकीं वर्षें चांगलें जाणतों व एकमेकांचीं मतें एकमेकांना पूर्ण माहीत आहेत. तेव्हां पुढच्या आठवड्यांत तुम्ही सिंहगडावर याल तर आपण बसून त्या विषयीं बोलूं."

वरील पत्रानंतर मी सिंहगडावर गेलों. आणि टिळकांचें माझें या विषयावर बराच वेळ संभाषण झालें. त्याचा मुख्य मुद्दा काय होता हे मला आजहि चांगलेंच स्मरतें. मतभेद होता तो सर्वसामान्य राजकीय विषयाबद्दल किंवा तात्त्विक जहाल-पणाच्या लेखनाबद्दल नव्हता, तर व्यक्तिविषयक टीकेसंबंधानें होता. माझें म्हणणें असें कीं, "आज नामदार गोखले व त्यांच्या पक्षांतील इतर व्यक्ति यांच्यावर 'हिंदू पंच' वगैरेसारख्या अत्यंत कमी प्रतीच्या वर्तमानपत्रांतून अतिशय अभद्र व निर्गल टीका येत आहे, आणि तिच्यामुळें आपल्या पक्षाचें काम चांगलें होत आहे असें आपल्या पक्षांतील लोकांना वाटतें हें उघड आहे. अर्थात् त्यांची अपेक्षा मी मराठ्यांतहि इतकें टाकून लिहावें अशी असणार. केसरींत अगदीं हिंदुपंचादि वर्तमानपत्राइतकी वाईट व्यक्तिविषयक टीका असत नाहीं हें खरें. तथापि केसरींत जितकी व्यक्तिनिंदा येते तितकीहि मला योग्य वाटत नाहीं. केसरींत कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांना आवडेल ती भाषा ते खुशाल वापरोत व ती लोकांना आवडो. पण तशी टीका व भाषा मराठ्यांत मजकडून लिहिली जाणें हें माझ्या स्वभावा-मुळें मजकडून होणें कठिण पण त्यामुळें माझें या दृष्टीनें लिहिणें लोकांना पसंत पडत नाहीं; व दोन्ही पत्रांनीं टीकेसंबंधीं सारखाच नेट धरावा अशी तुमची अपेक्षा असल्यामुळें तुम्हीहि नाराजच राहणार. तेव्हां त्यांत दुरुस्ती होणार कशी!"

यावर वर्तमानपत्रांत लिहितांना व्यक्तींना राखून संभाळून लिहितां येणें शक्य नाहीं याविषयीं आमच्यामध्ये बराच वाद, उदाहरणें देऊनहि झाला. परंतु टिळकांनीं आपलें

मत असें सांगितलें की "व्यक्तींना समाळून टीका करता येणारच नाहीं असें नाहीं; पण, राजकारण हा बोलूनचालून धकाधकीचा मामला आहे. त्यातूनहि हल्लीं दोन्ही पक्ष हिंदी राजकारणाचे डाव प्रभुत्व अशा गरम वातावरणात उभे राहून खेळत आहेत. तेव्हा अशा वेळीं व्यक्तींवरहि सडकून टीका करावी लागणार; व त्यात मागें पुढें पहात बसणें म्हणजे मनाचा फाजिल नाजूकपणा प्रगट करण्यासारखें होय." अर्थात् या वादाचा निकाल सिंहगडच्या थंड वातावरणातहि लागला नाहीं. पण टिळकांनीं या वादात मजविषयीं इतकें सौजन्य दाखविलें कीं, त्यांचेंच बोलणें आपल्या पदरात घेऊन मला परत जावें लागलें तरी राजीनाम्याची गोष्ट मात्र फिरून काढू नये !

पुढें नोव्हेंबरअखेर आली. नागपूरची राष्ट्रीयसभा रहित होऊन ती सुरतेस होण्याचें ठरलें. आणि तेथें काय काय प्रकार घडले याचें सविस्तर वर्णन मी टिळक-चरित्राच्या दुसऱ्या खंडात केलें आहे म्हणून त्याचें वर्णन पुनः येथें करीत नाहीं. पण इतकेंच सांगतों कीं या सर्व प्रकारानीं माझी मन:खिन्नता कमी न होता वाढल्यासारखीच झाली. टिळक सिंहगडाहून खालीं आल्यावर राष्ट्रीयसभेच्या वादात अधिकच आवेशानें पडले. केसरीचा दर अंक असा निघे कीं, त्यातील टीकेचा खडतरपणा पूर्वीच्याहून थोडा अधिकच. पण वर्तमानपत्रात लिहिण्याच्या कामा-पेक्षा ते देशाच्या निरनिराळ्या भागातून, म्हणजे खरोखरच कर्नाटकापासून बंगा-ल्यापर्यंत, आपलें सैन्य शिलेदार व सरदार गोळा करण्याच्या खटपटीस लागले होते. यामुळे केसरीत लिहिण्याचें काम मुख्यतः खाडिलकरांच्याच हातीं गेलें, व या दिवसात त्यांनीं आपल्या विशिष्ट लेखनपद्धतीची हौस पुरी करून घेतली. शिवाय कलकत्त्याची 'वंदेमातरम्' वगैरे इंग्रजी व कांहीं बंगाली पत्रें असें काव्ययुक्त व कसून लिहीत कीं केसरीलाहि तुलनेत आपण मागें पडू नये असें सहजच वाटे. खाडिलकरांना अरविंदबाबूंची काव्यपूर्ण टीका साधण्यासारखी नव्हती. तें तत्त्वज्ञान म्हणून अरविंदबाबूसारखें थोडेबहुत लिहीत पण खाडिलकरांच्या लेखणींत जो ग्राम्य-पणा होता तो अरविंदबाबूंच्या लेखणींत कोठेंहि आढळणें शक्य नव्हतें. या बाबतीत त्यांची तुलना इतर कांहीं बंगाली वर्तमानपत्रांबरोबर झाली असती; म्हणजे मराठींतहि कोणी पचकवडी बानर्जी अथवा पंडित कलिप्रसन्न काव्यविशारद होते असें फार तर यथार्थतेनें म्हणता आलें असतें.

सुरतेस राष्ट्रीय पक्षाची नवी छावणी उभारली गेली तेव्हां, अगदीं घेरदौं, राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षाच्या म्हणजे रास बिहारी बाबूंच्या निवडणुकीलाच हरकत घेणारी उपसूचना मांडून मुद्दाम मुकाल करावी असें आमच्या पक्षांतील लोकांनीं ठरविलें. ही गोष्ट प्रथम टिळकांना स्वतःला पसंत नव्हती. पण राष्ट्रीय पक्षांतील इतर पुढाऱ्यांच्या मतांत ते अधिकाधिक गुरफटले जात होते, व ती उपसूचना स्वतःच्या हातानें नसली तरी इतरांमार्फत त्यांना मांडणें प्राप्त झालें. आणि कोणती-हि गोष्ट एकदां पत्करल्यावर ती पुरी करण्यांत टिळकांचा हात धरणारा कोणीहि नव्हता. कार्याकार्यांचा हा लढा राष्ट्रीयसभेच्या तारखेच्या आदल्या रात्रीपर्यंत सुरू होता. प्रसंगोपात्त बोलणें निघे तेव्हां ही गोष्ट करणें ठीक नाहीं असें मी आपल्या-कडून म्हणत असे. पण नगाऱ्यापुढें टिमकीइतकीच माझ्या सल्ल्याची त्यावेळीं किंमत होती. त्या रात्रीं कोणालाच झोप नव्हती म्हटलें तरी चालेल. सर्व छावणीभर वादविवादाचा जागता पहारा सुरू होता. टाळमृदंग कोणी वाजवीत पडू दिलाच नाहीं

लोकांना पूर्ण परिचित नसलेले असे दोन स्मरणीय आवाज त्या सर्व दंगलींतून एकसारखे मधून मधून ऐकू येत होते असें मला चांगलें स्मरतें. एक आवाज डॉक्टर बाबासाहेब परांजपे यांचा. त्यांच्या चढ्या आवाजाची आणि आग्रही विधानाची सर कोणालाच करतां आली नाहीं. आणि दुसरा आवाज अच्युतराव कोल्हटकर यांचा. त्यांचा आवाज इतका चढा नव्हता, पण त्यांचा विनोद व हास्य यांचा उत्कटपणाहि तेथें कोणास हार जाण्याइतका नव्हता. सकाळीं उठल्यावर मला टिळक म्हणाले कीं, "उपसूचना मांडण्याचें मी अखेर निश्चित केलें आहे. त्याला तुम्हीं सेकंडिंग करून दुजोरा द्याल काय!", तेव्हांहि मी पूर्वीचाच सल्ला दिला. तो टिळकांना तर आवडला नाहींच, पण दूर बसलेल्या कांहीं लोकांची आपापसांत माझ्या उत्तरावर अशी टीका झाली कीं, "केळकरांनीं ही गोष्ट करीत नाहीं म्हणणें हा एक प्रकारें प्रत्यक्ष लष्करी हुकूम तोडण्याचा गुन्हा होय आणि युद्ध रणांगणावर अशा गुन्ह्याला गोळी घालून देहान्त प्रायश्चित्तहि देत असतात." माझ्या उत्तराचा टिळकां-हे इतका राग आला कीं, त्या सबंध दिवसांत त्यांनीं माझ्याशीं भाषण वर्ज्य केलें! पण त्यांच्यांत व इतरांत फरक हा होता कीं इतरांनीं मला हुकमाच्या अमान्यतेच्या गुन्ह्याबद्दल गोळी घालून मारलें असतें तसें

टिळकांनी तिरस्कारानें मला कायमचा दूर करून मारलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर राष्ट्रीय सभा मोडल्यानंतर लगेच नव्या राष्ट्रीय पक्षाची सभा व संघटना झाली त्यांत त्यांनीं मला संघटनेतील एक अधिकाराचें स्थान दिलें. आणि महाराष्ट्राचा व बंगालचा राष्ट्रीय पक्ष मिळून जी सभा झाली तिच्या चिटणिसाचें काम मजकडेच होतें !

सुरतेहून आम्ही पुण्यास आल्यावर अर्थातच राष्ट्रीय सभा मोडण्याचें पाप खरें कोणी केलें या विषयावर चौफेर मोठा कडाक्याचा वाद झाला. आणि सभेच्या अध्यक्षाचे अधिकार काय असतात याच्या तात्त्विक चर्चेची झोड अनेक दिवस उठत होती. "अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या ठरावाला उपसूचना टिळकांनी मांडणे प्रसंगाला योग्य नव्हते तिनें विनाकारण क्षोभ उत्पन्न केला ते केल्याशिवायहि राष्ट्रीयसभेच्या ठरावांत काय असावें काय नसावें हे आपलें मत मांडण्याला टिळकांना इतर रीतीनें संधि मिळण्यासारखी होती" असें मला वाटत होतें पण टिळकांनीं जरी ही प्रास्ताविक चूक केली तरी त्यांना ती उपसूचना पुढे आणूच देऊं नये अशा हेतूनें व्यासपीठावरच्या लोकांनीं जें कारस्थान केलें, व शेवटीं अध्यक्षांनीं चलाखी करून आपली निवडणूक झाली असा बहाणा करून टिळकांची मुस्कटदाबी करण्याचा जो प्रयत्न केला, तो खरोखरच अश्लाघ्य होता आणि सुरतेच्या मंडपाच्या रणांगणावर उभय सैन्यें युद्धाला सज्ज असली तरी पहिला गोळा अध्यक्षांनीं आपल्या मूर्खपणानें, आणि दुसरा गोळा मुंबईच्या एका मवाळ पारशी सभासदानें खुर्ची उचलून फेकण्यानें टाकला अशी माझी खात्री समक्ष प्रकार पाहूनच झालेली होती. म्हणून या सर्व प्रकारावर मराठ्यांतून मी टीका केली ती अत्यंत समर्पक व ठसठशीत होती तीं टिळकांनीं पाहिल्यावर त्यांना फार बरें वाटलें म्हणजे केसरी व मराठा या दोन पत्रांच्या टीका एकाच धोरणाच्या व सारख्याच तेजाच्या असाव्या हें जें टिळकांचें ध्येय ते पुष्कळ महिन्यांनीं या प्रसंगीं टिळकांच्या अनुभवास उतरलें

तथापि माझ्या मनातील मळमळ जाऊं शकली नाहीं सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यामुळें उभयपक्षांतील वैर अधिकच तीक्ष्ण झालें आणि निंदाशापांना ऊत आला. यामुळें मराठ्यांतून व्यक्तिनिंदेची झोड उठविण्याची जरुरी शिल्लकच राहिली इतर लक्षणेंहि काहीं ठीक दिसेनात. आमच्या पक्षांतील मंडळी मजकडे पूर्वीहून अधिक डोळे वटारून पाहूं लागली. जानेवारी अखेर मी वडील बंधूस्कडे

मार्गावास गेला तो त्या पत्र या कामी घेतला आणि तारीख १८ जानेवारी रोजी टिळकांना खालीलप्रमाणे पत्र लिहिले "मी काल येथे आलो पण प्रकृति अजून ठीक नाही माझ्या बंधूचा विचार स्वतन्त्रपणे घेतला त्याचेंहि मन माझ्यासारखेंच पडलें, व पूर्वी ता १९ नोव्हेंबर रोजी आपणास पत्र लिहिलें त्याचा धरून हे पत्र आहे असें समजावे पूर्वी गेल्या खेपेस तुम्ही मला जो उपदेश केला तो गेले दोन महिने अनुभवात आणण्याचा प्रयत्न मी आपणाकडून केला तथापि त काही परिस्थितीशी जुळत नाही माझा स्वभाव किंवा प्रकृतिधर्म जोपर्यंत बदलू शकत नाही तोपर्यंत बहुधा हे असेच चालणार. म्हणजे मी मराठ्याचा संपादक राहिल्यानें एक तुमच्या मताप्रमाणे होऊ शकत नाही व एक माझ्या मनाप्रमाणे होऊ शकत नाही मी माझ्या मतांचा आग्रह धरण्याचा शाभण्याइतका वजन माझ्या अंगी नसून, शिवाय माझी मतच मुळी चुकीची असतील पण इतरहि अनेक विचार आहेत तुमच्या निकट सान्निध्यात आपणाच्या मनुष्यावर तुमच्या पक्षाच्या लोकांचा जितका विश्वास असणे अवश्य आहे तितका त्यांचा मजवर नाही हें पाहून मला रोज अधिकाधिक वाईट वाटतें. मी तुमच्या अगदी निकटच्या मदतनीस असणे या गोष्टीने तुमच्या कार्याला बळकटी न येता कमकुवतपणा येतो असें या लोकांना उघड उघड वाटतें पण उलट मला तें प्रामाणिकपणें वाटत आणि या लोकांना मी मराठ्यांत जे लिहितों असें वाटत यांचा मेळ कसा घालावयाचा हेच मला समजत नाही तुमची गोष्ट वेगळी आहे तुम्हाला तुमची समयोचित व कर्मणेंत येणारे लेख यांचा मेळ घालतां येतो तात्पर्य, मराठा-पत्राच डिरेक्टरशिप तुम्ही यापुढें आपल्या स्वतःच्या नावे करावे हें उत्तम तसें झाल्यानें बाध न येणाऱ्या अशा पुष्कळ गोष्टी शिल्लक उरतात झाला तर फरक इतकाच होईल कीं मग माझ्या स्पष्टोक्ती, म्हणजे स्वतंत्र स्पष्टोक्ति ह्यांहून थोडा अधिक मान आपल्या पक्षात मिळेल कृपा करून असें समजू नका कीं मी हे वैतागानें किंवा केवळ सिनसमुळे किंवा मुद्दाम होऊन काहीं तरी वेड वाकडें करून बसावें म्हणून करीत आहे कोणी म्हणेल कीं, १९०५ साली बनारस काँग्रेसच्या पूर्वी "केसरी-मराठ्याचा कायम नोकर म्हणून मला तुम्ही विमा पॉलिसी करून द्यावी किंवा पेन्सिलीच्या हयातीपुरता पगार वाढवावा" असें मी सुचविलें होतें, तें तुम्ही केव्हां नाहीं म्हटले आणि म्हणून तो राग मनांत ठेवून मी हल्ली मराठा सोडीत आहे पण असें कोणी म्हणेल तर तें मुळींच बरोबर नाहीं. तव

खरें कारण असतें तर मी यापूर्वीच राजीनामा दिला असता. हल्लीं मी जें योजिलें आहे त्याचें खरें कारण हेंच की माझी विवेकबुद्धि आणि मराठापत्राच्या पगारी संपादकाचें कर्तव्य याचा मेळ मला घालता येणें अशक्य झालें आहे. मी पुण्यास शुक्रवारीं परत येतों. दरम्यान मराठ्याकरिता पाठविलेला हा अग्रलेख भोंडोपंता-जवळ द्यावा. मी शुक्रवारी आल्यावर इतर मजकूर पुरा करीन."

इतकें झालें तरीहि टिळक माझा-राजीनामा स्वीकारीनात. मी त्यांना खरो-खरच नकोसा झालों असतों तर त्यांनी पडत्या फळाची आज्ञा म्हणून माझा राजीनामा स्वीकारून मला मोकळें केलें असतें व स्वत:हि मोकळे झाले असते. पण मी राजीनामा दिल्यानें आपणाला मोकळेपणापेक्षा अडचणच अधिक होईल असें त्यांना वाटलें असावें. यावेळीं केसरीकडे खाडिलकर व लिमये हे दोघे आसि-स्टंट होते. तेव्हा त्यांपैकीं एखाद्याचें नाव मराठ्यावर घालता आलें असतें तर त्यांनीं ती गोष्ट केलीहि असती. पण त्यांना हें पक्कें माहीत होतें कीं नुसतें नाव घालण्याला यांपैकीं कोणीहि नाकबूल झाला नसता, तरी त्यांपैकीं एकाच्याहि हातून स्वत: मराठ्यांतील मजकूर लिहून मराठा चालविणें हें अशक्य होतें. असो, पण पुढे सुदैवानें इतर कामें निघालीं त्यांत माझ्या राजीनाम्याचें प्रकरण सहजच बाजूला पडलें.

पुण्यास पुणें-जिल्ह्याची परिषद भरविण्याचा बूट निघाला. तसेंच धुळें येथ प्रांतिक परिषद भरविण्याचेंहि घाटू लागलें. काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटीचें काम सुरू झालें. त्यामुळें जुन्या काँग्रेसची कन्व्हेन्शन बनवून ज्या प्रांतिक परिषदा इतर प्रांतांतून भरणार त्यांना हरकत आणणें वगैरे उलट्या हल्ल्याचें कामहि निघालें. त्याप्रमाणें अलाहाबाद येथें प्रांतिक परिषद भरणार अशी बातमी आली तेव्हा तिकडे जाऊन खासगी प्रयत्नानें विरोधाचें कोंबडें नाचविण्याचें काम टिळ-कांनीं मजकडे सांगितलें. त्याप्रमाणें मी अलाहाबादेस जाऊन बरीच खटपट केली. आणि तेजबहादूर सप्रू, मदन मोहन मालवीय यांच्या पक्षाविरुद्ध जे वकील बॅरिस्टर वगैरे कांहीं लोक होते त्यांच्या सल्ला मिळवून कन्व्हेन्शनतर्फे भरणाऱ्या अलाहाबाद प्रांतिक परिषदेच्या सभेंत विरोध नमूद करता येतो कां पहावा अशी खटपट केली. पण ती साधली नाहीं.

या प्रसंगाचा फायदा घेऊन मी अलिगड, लखनौ, मुरादाबाद व लाहोर एथपर्यंत गेलों. लाहोरला सरलादेवी चौधराणी (पंडित रामभुजदत्त यांच्या

पत्नी) यांचे मला निमंत्रण होतें. त्यांची सहानुभूति टिळकांकडे होती. लाला लजपतराय यांनी नेमस्तांच्या कन्व्हेन्शनवर (उद्देश प्रतिज्ञेवर) सही केली होती व ते कन्व्हेन्शनला हजरहि राहिले होते. परन्तु दोन्ही पक्षांकडे त्यांचा सारखाच ओढा असल्यामुळें, आणि त्यांचा व माझा पूर्वीचा परिचय असल्यामुळें, त्यांचाहि पाहुणचार मी घेतला. याच दौऱ्यांत मी कांगडी येथील गुरुकुल पाहिलें. योगायोग असा कीं त्यांवेळीं स्वामी श्रद्धानंद हे पूर्वाश्रमीचे लाला मुनशीराम अद्यून गुरुकुलाचे अध्यक्ष होते. मी गेलों तेव्हांच गुरुकुलाचा वार्षिक समारंभ होता पंडित लजपतराय हे या समारंभाचे अध्यक्ष होते. आम्हा तिघांची पगत त्या दिवशीं गुरुकुलांत झाली. लाला लजपतराय यांचें भाषण संपल्यानंतर झालें. तेव्हां गुरुकुलाला मिळालेल्या हजारों रुपयांच्या देणग्यांची तेथें नुसती रास पडलेली पाहून मला आश्चर्य वाटलें. आर्यसमाजी लोकांच्या दानशीलतेची ख्याति पूर्वी ऐकली होती पण प्रत्यक्ष प्रकार पाहिला नव्हता. लाला मुनशीराम हे घासपार्टीचे म्हणजे आर्यसमाजांतील निरामिषपक्षाचे पुढारी, लाला लजपतराय हे मासपार्टीचे म्हणजे प्रवृत्तमांस पक्षाचे पुढारी या नात्यानें त्यांच्यांत बराच मतभेद होता असें ऐकून होतों म्हणून हे दोघे एकत्र पाहून मला फार बरें वाटलें.

याच दौऱ्यांत डॉ. मनोहरलाल यांच्या निमंत्रणावरून मी अलिगड येथें गेलों. त्याची आठवण दोन प्रकारानें राहिली. एक प्रकार असा कीं अलिगड येथील टाऊन हॉलमध्यें माझें व्याख्यान झालें त्याचा रिपोर्ट वर सरकारकडे फार वाईट गेला आणि माझ्यावर राजद्रोहाबद्दल खटला होण्याची शिफारस झाली ! पण मी तेथें दोन दिवसांचा पाहुणा होतों, कांहीं चळवळ करण्याकरितां कायमचा गेलों नव्हतों, म्हणून ही शिफारस अमलांत आली नाहीं, असें पुणें येथील 'डेक्कन हेरल्ड' नांवाच्या पत्रांत मी वाचलें तेव्हां एक आगंतुक संकट टळल्यासारखें वाटलें. कारण त्या सुमारास राजद्रोहाच्या खटल्याची प्रस्तावना झाली होती, व हा खटला मजवर झाला असता तर सहज वर्ष दीड वर्षाची शिक्षा भोगावी लागली असती.

अलिगडची आठवण राहण्याचा दुसरा प्रकार असा. तेथील किल्ला मी पाहिला. तो पुण्याच्या शनवारवाड्यासारखा वाटला. गंगा-यमुना यांच्या दरम्यान मराठ्यांनीं पुष्कळ वर्षे आपलीं लष्करीं ठाणीं वसविलीं होतीं त्यांवेळीं

त्यानींच हा किल्ला बांधला असे म्हणतात. उत्तर हिंदुस्थानात दिल्ली, पानपत व अलिगड ही शहरें मी पाहिलीं तेव्हा तीन निरनिराळ्या प्रकारच्या भावना मनात आल्या. दिल्लीस मराठ्यांचें स्मरणचिन्ह असतें तर ते भूतपूर्व वाटावें अशी मराठ्यांची स्थिति महादजी शिंद्याच्या वेळीं दिल्लीस होती. पानपतचें मैदान पाहिलें म्हणजे पराभवाच्या दुःखाचीच एकजात भावना मनात येते. पण अलिगडास हें विशेष वाटलं कीं दुआबातील मराठ्यांचे पराक्रम मोठे होते व त्याचें एक दृश्य स्मरणचिन्ह अलिगडच्या या किल्ल्यात पाहावयास मिळें. दुर्दैवानें दिल्लीत असें स्थान उरलेलें नाही. अलिगडच्या या आठवणीचा उल्लेख मी काही वर्षांमागें 'रत्नाकरा'त 'बुरुजात पुरलेले देव' या नावाची एक गोष्ट लिहिली तीत आलेला आहे.'

असो. अलाहाबाद प्रांताकडे हा दौरा करण्यास मला टिळकांनीं सांगितलें ते त्यावेळीं जसें त्यांना तसेंच मलाहि सोईचें होतें. त्या दौऱ्यानंतर धुळें येथील प्रांतिक परिषद झाली, यामुळें त्या उद्योगात माझ्या राजीनाम्याची आठवण टिळकांना झाली नाहींच पण मलाहि झाली नाहीं शिवाय एप्रिलात बंगाल्यातील गोलँडो येथील घाटावर क्रांतिकारकांनीं आपला पहिला बार उडविला व हे प्रकार आता चोहोंकडे असेंच होणार अशी चिन्हें दिसू लागलीं नेमस्त व जहाल पक्षांतील शाब्दिक वादापेक्षा या नवीन प्रकारानें उद्भूत झालेल्या भावना व त्यावरून पुढे निर्माण होणारी संकटें यांची कृष्णच्छाया पडून दोन्ही पक्षांचीं मनें वरीच व्यग्र झालीं होतीं. यामुळं शाब्दिक वादाच्या त्रासातून आपण सुटलो, व व्यक्ति सोडल्या असता सरकारविरुद्धच जेवढें लिहावयाचें त्यात मी काही कमी पडणार नव्हतों हें टिळकांना व मला सारखेंच माहीत होतें. शिवाय सकाळचें दर्शन दुरून होत असता मराठा वर्तमानपत्र सोडून जाणें हें सहजच वाईट दिसण्यासारखें असून मनाला न पटण्यासारखेंहि होतें. या अनेक कारणानीं मी टिळकांना नोव्हेंबरपासून राजीनामा देण्याच्या गोष्टी बोलू लागलों होतों त्या पुढील एप्रिल पासून बंद पडल्या आणि त्या सालच्या उन्हाळ्याच्या अखेर प्रथम शिवरामपंत परांजपे यांच्यावर व नंतर सुद्धा टिळकांवर खटले झाले तेव्हा तर त्या गोष्टी अजीबातच मागे पडल्या.

खटले सुरु झाल्यापासून केसरीतील व्यक्तिविषयक निंदा थोडी कमी झाली. यामुळें मराठ्यात तितकीच कठोर निंदा आली आहे की नाहीं हें पाहण्याचें फारसें

कारण राहिल नाहीं. त्याचप्रमाणे मी पुढें केसरीचा संपादक झाल्यापासून वर्तमानपत्रे कशी तरी नम्र काढावयाची, व मुख्य लक्ष आम्हा संपादकांनीहि राहल्याच्या कामाकडे द्यावयाचें, असा प्रकार सुरू झाला. आणि भिन्न मताचे लोकहि सर्वस्वी एक-जुटीने वागू लागले. टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली तेव्हां दुसरें तिसरें दिवशीं केसरीचें डिक्लेरेशन करण्याचा प्रश्न निघाला. तेव्हां केसरींत लिहिणारे मुख्य उपसंपादक खाडिलकर यांनीच तें करावें ही गोष्ट ओघानेंच प्राप्त झाली. मी खाडिलकरांच्या आधीं संस्थेंत येऊन मिळालेला वरिष्ठ मानावा आणि म्हणून केसरीचा संपादक मी व्हावा ही गोष्ट कायदेशीर हक्काची होती. आणि पुढें ती तशा स्वरूपांत वादाला निघालीहि. पण या संकटाच्या वेळीं नसती गोष्ट काढणें योग्य नव्हतें. आणि टिळक जाग्यावर नसले म्हणजे मग केसरींत खाडिलकर जें लिहितील तें तसेंच मी मराठ्यांत लिहावें अशी अपेक्षा कोण करणार व आग्रह कोण धरणार! मी थोडा वडील असलों तरी किमानपक्ष आम्ही दोघे सारख्या दर्जाचे होतों. यामुळें गुरु शिष्यसंबंध उरला नाहीं. केवळ गुरुबंधुत्वाचेंच नातें उरलें. यामुळे केसरींत लिहिलें तरी खाडिलकरांचीं मतें चूक आहेत व मराठ्यांत मी लिहिलें तरी माझींच मतें बरोबर आहेत असें मला म्हणतां येण्यासारखें होतें. असो, अशा रीतीनें खाडिलकर केसरीचे संपादक बनले. पण लौकरच अशी स्थिति उत्पन्न झाली कीं खाडिलकरांची लेखणी व्यक्तिनिंदेच्या कामीं पुन्हा भडकली. वादग्रस्त प्रश्नाविषयीं त्याचें माझें धोरणहि जमेना. तेव्हां असें वाटू लागलें कीं कोणी एकानेंच दोन्ही पत्रांचा संपादक व्हावें हाच खरा मार्ग योग्य होय. पण खाडिल-करांना मराठा घ्यावयाचा नव्हता व केसरी सोडावयाचा नव्हता. दोन्हीं पत्रें हातीं घेण्याची त्यांची इच्छा किंवा धमक नव्हती. मजमध्यें हा दोन्ही गोष्टी होत्या. पण खरी अडचण अशी होती कीं, खाडिलकरांनीं केसरी सोडावा व मला द्यावा हें त्यांना सुचवावयाचें कोणी? आणि मी त्यांना सुचविलें तरी ते नाहीं म्हणाल्यास माझा आग्रह सिद्धीस जाणार कसा! अशा विवंचनेंत मी पडलों. बाहेरगांवीं जावें तों लोक केसरींतील सौम्यपणाचा निषेध मजजवळ करीत, व आतां तरी शिमगा थांबवा असें म्हणत. पण त्याच्या शिमग्याला जसा कांहीं अतिक्रमाचा आला होता. गोखले पूर्वी फक्त स्वराज्यविरोधी होते ते आतां "टिळकांना बंदीत पाळणारे आगलावे" अशी कांहीं लोकांनीं आपली समजूत

करून घेतली व पुढच्या गणपति-उत्सवातून ग्राम्य पद्याचा कहर झाला. इतकेच नव्हे तर पुढे नाशिकच्या कटाच्या खटल्यात गुंतलेल्या लोकांपैकी एका गृहस्थानें प्रत्यक्ष पिस्तुलें घेऊन गोखले यांचा आगगाडींत खंडाळ्या घाटांत खून करण्याचा प्रयत्नहि केला. अशा गोष्टींना मनांत टेऊन मी मराठ्यांत लिहीत असें ते केसरी-च्या धोरणाला सोडून होतें तरी असें कां लिहितां म्हणून विचारणारा कोणीच उरला नव्हता. पण या दिवसांत मजवर खरा कठिण प्रसंग येई तो संपादकाच्या टेबलाशीं बसण्याचा नव्हे, तर आपल्या पक्षाची चार मंडळी बसून कार्याकार्याची चिकित्सा होई, कार्यक्रम आंखले जात, अशा वेळीं. किंवा जाहीरसभांतून किंवा उत्सवासारख्या मजलशींतून ! पण सुदैवानें अशी एक गोष्ट घडली कीं तिजमुळें मला मनांतून जे हवें होतें ते अव्वल दर्जाचें नसले तरी दुय्यम दर्जाचें पण साधलें. केसरी व मराठा हीं दोन्ही पत्रें माझ्या हातीं यावीं हें सर्वांत उत्तम. पण तसें न घडलें तरी निदान दोन्हीं पत्रें खाडिलकराच्या नांवावर जावीं, व माझ्या नांवावर एकहि पत्र राहू नये, हें त्या खालोखालचें उत्तम असें मी मतानें ठरविलें होतें आणि ही दुसरी गोष्ट मात्र साधली. तिचा प्रकार असा.

टिळकांना शिक्षा झाल्याबरोबर टिळकांच्या खटल्याचें पुस्तक काढण्याचें काम मजकडे आलें त्यांत माझे दोन अडीच महिने गेले. इतक्यांत हायकोर्टाची बदनामी केल्याचा खटला मराठ्याचा संपादक म्हणून मजवर भरण्याची तयारी झाली. आणि खरोखरच योग असा कीं, टिळक-केसच्या या पुस्तकाचें अगदीं शेवटचें प्रूफ तपासून देऊन इंदुप्रकाश छापखान्याची शेवटची पायरी मी उतरलों तोंच वरील खटल्यांतील आरोपी म्हणून मजवर नोटिस बजावण्यांत आली. पुढें हा खटला चालून मला शिक्षा झाली त्याची हकीकत टिळक-चरित्राच्या दुसऱ्या खंडांत मी थोडीशी दिलीच आहे, व त्यासंबंधीं आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे तें मी या पुस्तकांत अन्य ठिकाणीं सांगितलेंहि आहे. पण प्रस्तुत ठिकाणीं सांगण्याची गोष्ट इतकीच कीं मजवरील खटल्याच्या शेवटच्या दिवशीं मी आपल्या मनांत एक वारस्थान जमवून डाव टाकला आणि तो बरोबर बसला !

माझ्या खटल्याचा निकाल न्यायाधीश आतां सांगणार तोंच मी खाडिलकरांना जवळ बोलावून घेऊन सांगितलें कीं, "मला कैदेची शिक्षा न झाली तर ठीकच; पण झालीच तर तुम्ही मराठ्याचे संपादक म्हणून डिक्लेरेशन करा." तेव्हां "शिक्षा

झाल्यावर मग पाहू. आणि थोडीच शिक्षा झाली तर डिक्लेरेशन न बदलताहि भागवू" असें बोलण खाडिलकर यानीं वाटलें. पण "संपादक तुरुगांत असता त्याच्या नावें वर्तमानपत्र चालू राहणें हा गुन्हा होईल; तरी तसें न करतां शिक्षा कितीहि झाली तरी तुम्ही मराठ्याचें डिक्लेरेशन करावें" असा आग्रह मी धरला. आणि "मी तुरुगांत असता माझ्या नावावर मराठा चालणें हा गुन्हा होत असला किंवा नसला तरी, या मुदतींत नलत्यानें भलतें काहीं तरी मराठ्यात लिहिलें तर त्याची जबाबदारी तरी कायद्यानें मजवरच राहणार" असा युक्तिवाद मी केला, तेव्हा खाडिलकरांना नाहीं म्हणवेना. पुढे मला ऐनजिनसी चौदाच दिवसांची कैदेची शिक्षा हायकोर्टानें दिली तरी, ती मुदत भरल्यावर मी माफी मागणार, ती माफी कोर्टाला पसंत पडणार, व मग ती स्वीकारून कोर्ट माझी मुक्तता करणार, ही गोष्ट थोड्या कालावधीची होण्याचा संभव म्हणून आमचें ठरल्याप्रमाणें मला शिक्षा झाल्यानतर खाडिलकरानीं मराठ्याचें डिक्लेरेशन केलें व त्यांच्या नावानें मराठा निघू लागला!

चौदा दिवसाच्या शिक्षेच्या अखेरीस मजकडून सॉलिसिटरनीं लिहून नेलेली माफी कोर्टानें स्वीकारली व मला सोडून दिलें. परत आल्यावर दोन आठवडे मराठ्यामध्यानें कोणी काहींच बोललें नाही. पण मग खाडिलकर यांनीं त्याचे स्नेही वासुदेवराव जोशी यांच्या मार्फत हळूच गोष्ट काढली, व सुचविलें कीं पूर्वीप्रमाणें डिक्लेरेशन करून मी मराठा हातीं घ्यावा. या तगाद्याचें कारण माझ्या एकाद्या हक्काचा अपहार होत आहे ही सात्विक बुद्धि नव्हे. तर खरें कारण असें मराठ्याचे संपादक झाल्यानें खाडिलकराना असें सकट येऊन बसलें कीं, रस्त्याच्या उतारावर जसा काहीं एखादा भरलेला गाडा अगावर घसरत यावा. इग्रजी मजकूर लिहिणें ही गोष्ट त्यानीं पूर्वी जन्मात कधीं केली नव्हती. आणि पुढेहि ती कधीं करण्याची हौस किंवा उमेद त्यांना नव्हती. कोणाकडून काहीं तरी लिहवून घ्यावें, मुंबईचा कोणी स्नेही काहीं लिहून पाठवील तोंच मजकूर दडपून द्यावा.

ओढघस्तीच्या अशा स्थितीत त्यानीं महिना सव्वामहिना मराठा कसा तरी चालविला होता. आणि मी मराठा परत न घेणें ही गोष्ट थोडीशी सहेतुक आहे असें जेव्हां त्यांना दिसून आलें तेव्हां तर ते त्यांना फारच जड वाटलें पण करतात काय! केसरीचें संपादकत्व त्यांना सोडावयास लावणें हें माझ्या हातच नव्हतें. पण

मी फिरून मराठा हातीं न घेणें ही गोष्ट तरी माझ्या हातची होतीच कीं नाहीं ! तिला ते काय करणार ! त्यांनीं व त्यांच्या गटांतील मित्रांनीं मला परोपरीनें सांगून पाहिलें. आणि माझें मन वळविण्याचा मार्ग सुलभ व्हावा म्हणून, भाऊ भाऊ वांटण्या करतात त्याप्रमाणें, त्यांनीं मला आपण होऊन असें सांगितलें कीं, "ऑफिसा-बाहेरचें राजकारण तुम्ही करा; तो वडीलकीचा मान मी तुम्हांला देतों; व फक्त केसरी लिहिण्याचें काम मी माझ्या हातीं ठेवतों." पण प्रसंगाचा फायदा घेऊन मी म्हणालों, "मी मराठ्यांत एक लिहावें, तुम्ही केसरींत दुसरें लिहावें हें कसें चालेल ? लोकांना ते कसें आवडेल ! आणि या दोन पत्रांतला वेबनाव आम्हा-पेक्षां आमच्या पक्षांतील लोकानाच अधिक दुःसह होतो ! यामुळें तर पूर्वी, टिळक जाग्यावर असतां, एकदा सोडून दोनदा मराठ्याचा राजीनामा मी त्यांच्या हातीं दिला हें तुम्हाला माहीत नाहीं काय ? अर्थात् मला नुसतें बाहेरचें राज-कारण सोपवून दिल्यानें भागणार नाहीं. तो वडीलकीचा मान मला खराच द्यावयाचा असेल तर माझ्या बाहेरच्या धोरणाशीं जुळेल असेंच मी मराठ्यांत लिहीत जाईन. आणि वर्तमानपत्रांतील दुःसह वेबनाव टळावा म्हणून मराठ्यांत मी लिहीन त्या धोरणानेंच तुम्ही केसरींत लिहीत गेलें पाहिजे ! ही गोष्ट तुम्हाला मान्य आहे काय ? पूर्वी टिळक जातीनेंच होते तेव्हां केसरीच्या घोड्यामागून मराठ्याच्या गाड्यानें चालावें अशी स्थिती होती ते योग्यच होतें. टिळक हे तुमचे माझे गुरु होते, पण तुम्ही आम्ही गुरुबंधु आहोंत. म्हणून मला वडील-कीचा मान तुम्ही खराच देणार असाल तर आता टिळक येईपर्यंत मराठ्याच्या गाड्यामागून केसरीच्या घोड्यानें चाललें पाहिजे हें ओघानें प्राप्त होतें. तें तुम्हाला कबूल असेल तर होय म्हणा. मी मराठा पुनः हातीं घेतों."

खाडिलकरांना मराठापत्राची गोणी इतकी जड वाटत होती कीं, माझ्या वरील प्रश्नालाहि त्यांनीं होय असें उत्तर दिलें ! पण या बाबतींत ते स्वतःचे धनी नव्हते. त्यांना दुसरे दोन धनी होते. एक त्यांचा स्वभाव व दुसरे त्यांच्या कंपूंतील लोक. शिवाय लवकरच अनुभवाहि पदोपदीं असा येऊं लागला कीं, मी बाहेरगावीं जाऊन कांहीं एक धोरणानें काहीं करावें बोलावें तों इकडे खाडिलकर यांनीं केसरींत असें काहीं लिहून ठेवावें कीं मारें तोंड नेमकें फुटावें ! तात्पर्य, या स्वाभाविक अडचणी जसजशा अधिकाधिक दिसून येऊं लागल्या तसतसा मराठ्याचें डिक्लेरेशन न कर-ण्याचा माझा आग्रह अधिकाधिक सयुक्तिक ठरूं लागला. पण मग माझ्या

मागचा तगादा पुरण्याकरितां, व इंग्रजी मजकूर लिहिण्याविषयीं खाडिलकरांची 'सत्वपरीक्षा' न व्हावी म्हणून, मी त्याना हळूच सुचविलें कीं, "हवी तर मी एक गोष्ट करण्याला तयार आहे. ती अशी कीं, मी मराठ्याचा संपादक म्हणून डिक्लेरेशन न केलें तरी यापुढे मराठ्यातील सर्व मजकूर पूर्वीप्रमाणें माझा मी लिहीत जाईन. त्याची तोशीस तुम्हाला लागू देणार नाहीं. पण घेईन तेव्हां केसरी व मराठा हीं दोन्हीं एकदम हातीं घेईन, व तें घडत नाहीं तोंपर्यंत नुसत्या मराठ्याचें मात्र डिक्लेरेशन मी करणार नाहीं!" तेव्हां शेवटीं निरुपायानें पण बरेंचसें निष्काळजी होऊन खाडिलकरानीं ती गोष्ट मान्य केली.

अशा रीतीनें हा वाद त्या वेळेपुरता मिटला, व मराठा हातीं घेण्याबद्दलचा माझ्या मागचा तगादा वाचला खरा. पण इतर रीतीनें ही स्थिति मला समाधान वाटण्यासारखी नव्हती. का कीं, दोहोंकडून सारखाच पेच होता. टिळक तुरुंगांत गेले असता त्याच्या पश्चात् आपलें व खाडिलकरांचें बनत नाहीं म्हणून संस्था सोडून जाणें मनाला कसेंसेंच वाटे. टिळक जाग्यावर असता सोडून जाणें ही गोष्ट वेगळी होती. आणि कोणी जर असें म्हटलें असतें कीं, टिळकानींच याना जा म्हटलें तर मजजवळ तें खोडून काढण्यासारखा भकम लेखी पुरावा होता. म्हणून मी संस्था सोडली ती केवळ स्वाभिमानबुद्धीनें सोडली असें ठरलें असतें, व त्यांत मला फारसें दूषण आलें नसतें. असली संस्था सोडून बाहेर पडल्यावर माझें पुढें काय झालें असतें हा प्रश्न वेगळा. पण मनें जुळत नाहींत म्हणून टिळकाच्या समक्ष आपण होऊन सोडून गेल्यास नालायकीचा छाप डोक्यावर पडण्याची तरी भीति नव्हती. उलट टिळक तुरुंगात गेले असतां संस्था सोडणें हें लोकाच्या दृष्टीनें मला खचित कमीपणाच झालें असतें.

इतक्यांत एक संधि अशी आली कीं असला कमीपणा पदरीं न घेता संस्था सोडून जाता येईल. ती संधि अशी कीं, मुंबईस टिळकाच्या राहत्याघरीं काढण्याचें योजिलेलें व टिळकाना शिक्षा होताच सुरु झालेलें आमच्या पक्षाचें दैनिक पत्र 'राष्ट्रमत' हें त्याच्या चालकाच्या भाडणामुळें डबघाईस आलें होतें. हे चालक म्हणजे सिताराम केशव दामले, गणेश बळवत मोडक व सरदेसाई. यापैकीं पहिला भोळा साव व दुसरे दोघे कूट कारस्थान करणारे. यामुळें वर्तमानपत्राच्या कचेरींत मासलेवाईक चमत्कार रोज घडत. बिचाऱ्या दामल्यानीं हीं कारस्थानें होपत नाहींत म्हणून आपण होऊन अंग काढून घेतलें! पण वर्तमानपत्राच्या कंपनीच्या

डायरेक्टराना तें या इतर दोघाच्या हाती देण्याची इच्छा नव्हती. यामुळें चिंतामणराव वैद्यप्रभृति डायरेक्टरानीं मला मुंबईस बोलावून नेलें, व "हे टिळकांचेंच पत्र आहे तरी तुम्ही ते चालवा " अशी मला गळ घातली. पुण्यातील असमाधानकारक स्थिति, आणि स्वतन्त्र दैनिकपत्र हाती असल्यास आपली मतें लोकांपुढें माडण्याविषयीं होणारी सहज सोय, याचा विचार मनात येऊन मी होय म्हटलें. आणि फक्त पुण्यास येऊन धोंडोपत विद्वांस याची संमति घेऊन दोन दिवसानीं मुंबईस जावें व राष्ट्रमत हाती घ्यावें असे मी योजिलें. मौज ही कीं, पुण्यास येऊन खाडिलकर याना विचारता त्यानी रुकार दिला ! !

पण धोंडोपताशीं ही गोष्ट काढताच त्यानीं त्रागा आरंभिला. ते मला म्हणाले, "मी आज येथे फक्त तुमच्या आधारावर उभा आहे असे समजा. कारण एक दोन हितशत्रूनीं, टिळकाचे चिरंजीव हातीं धरून, त्याच्यामार्फत खरी खोटी गाऱ्हाणीं टिळकाच्या कुटुंबापर्यंत नेऊन घरात सर्वांची मने मजविषयीं कलुषित करण्याचा घाट घातला आहे. नानासाहेब देशमुख हे विचारी गृहस्थ. परतु त्याच्याहि डोक्यात काहीं गैरसमजुतींच्या गोष्टी या लोकानीं भरवून दिल्या आहेत. वरें, इकडे केसरी-मराठ्याच्या कचेरीत पाहवें तर खाडिलकराच्या स्वभावाशीं माझें एक दिवसहि पटावयाचे नाही. त्याचा तापटपणा, अपमानास्पद टाकून बोलण्याची पद्धति, सोय-गैरसोय न पाहण्याची प्रवृत्ति, या सर्व गोष्टी मी कशातरी सोसून दिवस काढीत आहे. तुम्ही येथें आहा म्हणून जिवाची गोष्ट बोलण्याला थोडी जागा तरी आहे. चित्रशाळेतून घरचा व केसरीचा कारभार काढून घेऊन तो मी घरीं आणला तो बळवतरावाच्या मनात नसताना आणला, अशा समजुतीनें वासुदेवराव जोशासारख्या निकटच्या मित्राचो राग मजवर आधीच झाला आहे. दर महिन्यास बळवंतरावाना पत्र लिहावयाचें काम व्यवस्थित झालें पाहिजे. खाडिलकराच्या हातून ती गोष्ट मला दुसरी तशी सोईनें करून घेता येणार नाहीं. म्हणून काय वाटेल तें झाले तरी मी तुम्हाला येथून जाऊ देणार नाहीं इव तर मराठ्याचे संपादक व्हा अगर होऊ नका. वाटेल ते लिहा अगर लिहू नका. तुम्ही कचेरींत येऊन बसत जा, व तुमचा पगार पूर्वीप्रमाणे पोचविण्याची जबाबदारी मजकडे लागली. या विषयीं उद्या टिळक परत आल्यावर काहीं म्हणाले तर त्याचा जाब मी त्याना देईन. शिवाय मुंबईस तुम्ही गेलां तर आगीतून निघून फोपाट्यात पडल्यासारखें तुम्हाला होईल. तेथील कारस्थानी लोक तुमच्याशीं जरा बिनसलें की समल्या-

प्रमाण तुम्हाला त्रास देऊ लागतील. तुमच्या सारख्या सरळ स्वभावाच्या मनुष्याचें तेथ राष्ट्रमतात काम नाहीं. आणि सर्व गोष्टींतली गोष्ट अशी कीं, तुम्ही टिळकाना पत्र लिहून केसरी संस्था सोडून जाण्याला परवानगी त्याची घेतली नाहीं."

हा सर्व युक्तिवाद मला विनतोड वाटला धोंडोपंताना विचारल्याशिवाय मी मुंबईस जाऊन राष्ट्रमत हातीं घेण्याचें कबूल केलें ही खरोखरच माझी चूक झाली, असें वाटून "मी येऊ शकत नाहीं" असे तिकडे मुंबईच्या लोकांस कळविलें पण पुण्यास पडलेल्या बिकट खोड्यातून पाय काढण्याची ही एक संधि जशी गेली हे पाहून, मी हा खोडा जागच्या जागींच कसा उकलावा याचा अधिक काळजीनें विचार करूं लागलों आणि "टिळकाना पत्र लिहून विचारल्याशिवाय जाण बरं नव्हे" असें ज धोंडोपंतांनीं म्हटलं त्यातूनच मला दुसरी एक कल्पना सुचली टिळकाची शिक्षा वष सहा महिन्याची असती तर गोष्ट वेगळी तेव्हां अशा कुचंबणेच्या स्थितींत पांच वर्षे काढण्यापेक्षां, टिळकानाच पत्र लिहून येथ पायात पडलेला खोडा तरा काढावा, व त न होईरु तर मग मला संस्था सोडून जाण्याला सरळ मनान परवानगी द्या असें लिहावें असें मी ठरविलें धोंडोपंताची या गोष्टीस संमति मिळाली तेव्हां ते पुढच्या खेपेस ब्रह्मदेशात जाऊन टिळकाना भेटणार त्यावेळीं मी एक खाजगी पत्र टिळकाना द्याव, व इतर खुलासेवार मजकूर तशी संधि मिळाल्यास धोंडोपंतांनीं तोंडीं सांगावा, अशी योजना करून तें निघाले तेव्हा त्यांचेजवळ मी पत्र दिलें "हा वाद मी पुण्याहून इतरा लांब तुरुगात येऊन पडलों तरी मला सोडीत नाहीं" या विचारान टिळकाना थोड वाईट वाटेल हं मी जाणून होता. तसच खाडिलकर याचें केसरीत डिक्लेरेशन असता त्यांना तें सोडून या म्हणून मागणें टिळकाना फार अवघड वाटेल हेंहि मी जाणून होतों. म्हणून मी माझ्या पत्राचा झोक असा ठेवला कीं, खाडिलकरांनीं केसरी सोडण्याहून दुसराहि एक मार्ग अडचणींतून निघू शकेल व तो असा—(१) खाडिलकरानीं केसरी सोडल्यास तो हातीं घेऊन चालविण्याची माझी इच्छा आहे व उमेद आहे केसरी च्या नोकरींत वडीलपणाचा मान मजकडे आहे १८९७ सालीं ते व मी दोघेहि उपसंपादक असता, व मजपेक्षा खाडिलकरच केसरींत अधिक लिहीत असतां, दोन्हीं पत्रांचें डिक्लेरेशन माझ्याच नावानें सर्वानुमतें करण्यात आलें होतें व त्या योजनेला तुम्हींहि मान्यता दिलीत आतां आज फिरून तोच प्रसग आला आहे, व मी दोन्हीं पत्र हातीं घेण्याची मागणी करीत आहे तर ती मला वा न

मिळावी ! (२) हें नको असेल तर मी नुसतला मराठ्याचें डिक्लेरेशन करण्याला तयार आहे पण मराठ्यानें केसरीचा अनुयायी म्हणून राहण्याची गोष्ट मला पसत नसल्यानें, मी पूर्वी दोन वेळा राजीनामा देण्यास निघालो हें तुम्हास माहीतच आहे शिवाय तुम्ही आता येथें नाहीं. म्हणून मी पूर्वी मागत होतों ती मोकळीक तुम्ही मला स्पष्ट शब्दानीं यावी तुम्ही मला असें लिहावें कीं "केसरीच्या अनुयायित्वाचें बंधन मी तुमचेवर आता ठेवीत नाहीं. तुमच्या विवेकशक्तीवर तुमचा विश्वास आहे म्हणून, मराठ्यात काय लिहावें काय न लिहावें यविषयीं निर्णय करण्याची मोकळीक मी तुम्हाला देतो " आणि तुम्ही मला असें लिहिलें म्हणजे मग 'केसरींत असें का व मराठ्यात असें का' असं म्हणणारांना मी परस्पर पाहून घेईन. (३) पण ही गोष्ट देखील तुम्हास मान्य नसल्यास फिरून अशी तोड सुचवितो कीं मी कोणत्याच वर्तमानपत्राचा संपादक म्हणून रहाणार नाहीं दोघांचेहि संपादक खाडिलकरानी रहावें. मग मला मनाला पटेल तें हवें तितकें मी दोन्ही पत्रात लिहीन आणि जबाबदार संपादक म्हणून खाडिलकर यांनीं काय वाटेल ते लिहावें. असे झालें असता खाडिलकर व मी दोघेहि स्वस्थेत राहू आणि दोन्ही पत्रात जी एकतानता असावी असा तुमचा स्वाभाविक आग्रह तोहि साधेल पण सस्थेंत तर रहाच, मराठ्याचे संपादक तर व्हाच, आणि केसरींत खाडिलकर लिहितील तसेंच मराठ्यात लिहा, असा तिहेरी आग्रह तुम्ही म्हणाल तर मात्र मला स्वच्छ नकार द्यावा लागेल "

सन १९०९ च्या मे महिन्यापासून मडाले येथे टिळकाना दर महिन्यास इकडून पत्रे जात, त्यांत ही गोष्ट मी थोडथोडी सुचवीतच असें पण धोंडोपंताजवळ दिलेल्या पत्रात सर्व खुलासा स्पष्टच केला होता माझें पत्र वाचून व धोंडोपंताकडून तोंडी हकीकत ऐकून टिळक बरेच बुचकळ्यात पडले, व शेवटीं त्यानीं स्वदस्तुरचें एक खासगी पत्र लिहून मला देण्याकरिता धोंडोपंताजवळ दिलें त्यात मला हवी तशी कबुली जरी टिळकानीं स्पष्ट शब्दात दिली नव्हती, तरी निदान मला जो पडत्या फळाची आज्ञा हवी होती तेवढी मिळाली, व तिच्या आधारावर मी आपले कार्य करून घेतलं

टिळकाचं पत्र ता २१ ऑगस्ट १९०९ चें असून त्यात खालील आशय आहे.—"धोंडोपंताच्या मागच्या पत्रांत वर्तमानपत्रासंबधानें मला काहीं प्रश्न तुम्ही विचारले आहेत ते वाचून मला फार आश्चर्य वाटलें. कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या

धोरणात मुसगतना किंवा अखडपणा रहाणें ही मुख्य गोष्ट असते. तिच्यावरच मुख्य लक्ष द्यावें लागतें आणि एखाद्या वर्तमानपत्राचा संपादक कांहीं काळ आपल्या जागेवरून दूर असला तर ही गोष्ट विशेषेंकरून सभाळावी लागते. ती सभाळल-याची तर आपल्या वर्तमानपत्रासबधानें खालील गोष्टी होणे अवश्य दिसते. (१) केसरींतील बराचसा मजकूर खाडिलकर यानी लिहावा. ते आज पुष्कळ वर्षे त्या पत्राकरिता लेख लिहीत आले आहेत म्हणून त्याचा केसरीशीं त्यांतल्या त्यात अधिक निकट सबध सहजच येतो. (२) त्याच कारणाकरितां मराठ्यांतील पुष्कळसा मजकूर तुम्हीच लिहिला पाहिजे. एरवीं मराठ्याचे धोरण मुसगत रहाणार नाहीं. (३) दोन्हीं वर्तमानपत्रे शब्दशः किंवा ततोतंत एकच विचाराचीं न दिसलीं तरी चालतील. परंतु समांतर रीतीनें कां होईना, त्याची गति एकाच दिशेकडे असली पाहिजे. या तिन्ही गोष्टी साधणें यातच आपल्या सस्थेचें आज हित आहे

"आतां मला हे समजतें कीं जर या दोन पत्रात लिहिणाऱ्या दोन निरनिराळ्या व्यक्ति आहेत तर या सर्व गोष्टी साधणें किंचित् अवघड होईल. पण यंत्र-शास्त्राच्या दृष्टीनें यात असवद्धता कांहीं नाहीं. यंत्रशास्त्रेत ताजवे असेंच करितात कीं त्यांनीं सूक्ष्म फरक तर दाखवावेच, पण स्वतःचा काटा कायमचा ढळू देऊ नये व नित्य कर्तव्यापासून भ्रष्ट होऊ नये. या गोष्टी आपण आजवर करीतच आलों नाहीं काय ! एकत्र नीट नादलों नाहीं काय ! मग आताच अडचण कां भासावी हे कळत नाहीं पार्लमेंट राजकारणात कॉन्सर्वेटिव्ह व लिबरल हे आपापल्या पक्षाचीं धोरण काय वाटेल ते करून अखंड अभग ठेवतातच कीं नाहीं ! मग आपणहि तोच नियम कां अनुसरूं नये ! असो; या मुद्यावर मी येथून कितीसा युक्तिवाद करणार ? पण तुम्ही समजस आहां. सस्थेवर तुमचे प्रेम आहे म्हणून तुम्हापुढें या गोष्टी मी विनतिरूप आग्रहानें मांडतो. आणि मी ज्या अर्थी पुण्यास नाहीं त्या अर्थी तुम्ही माझी विनंति अधिक मानाल याविषयीं मला खात्री वाटते. तुम्हाला डिक्लेरेशनच पाहिजे असेल तर तें एक किंवा दोन्हीं पत्रांचं वाटल्यास करा. फक्त वर लिहिलेल्या तीन गोष्टी सभाळल्या गेल्या म्हणजे झालें. कोणच्या वर्तमानपत्राचा सपादक कोण आहे हा मुख्य प्रश्न नसून वर्तमानपत्र पूर्वीच्याच धोरणानें चांगलीं चाललीं आहेत कीं नाहीं इतकाच प्रश्न आहे. ती गोष्ट साधली म्हणजे मग बाकी तुम्हाला आपआपसांत वाटेल ते वाटेल तसें करा. तुम्ही कराल ती योजना मला मान्य आहे.

"पण तुम्ही आम्हाला व आमच्या संस्थेला सोडून जाऊ नये. याविषयीं तुम्हाला ईश्वराचीच शपथ आहे! तुम्ही सोडून जाणें याहून अधिक दुःखद गोष्ट मला दुसरी वाटत नाहीं. मी झालों तरी असाच काहीं तुरुंगात कुजून मरत नाहीं. केव्हां तरी बाहेर येईनच. आणि मी फिरून तुमच्या मंडळींत येऊन मिसळलों म्हणजे सर्व काही पूर्वीप्रमाणें ठीक होईल पण मी आज तेथें नाही तेव्हां वरील गोष्टी सभाळून वर्तमानपत्रे चालवणे, व त्यांच्या कामगिरीत कोणत्याहि प्रकारची हानि न होता ती सुरळीत चालणें याविषयी दक्षता ठेवणे, हे वडीलकीच्या मानानें आता तुमच्याकडेच ओघानें येत आहे आता माझ्याजागीं तुम्ही क्रमानें आला आहां. आणि तुम्हाला वर्तमानपत्राच्या कामातील अडचणी सहजच कळून आल्या आहेत पण तुमची कार्यकुशलता, तुमचा अनुभव, आणि तुमचा चागुलपणा या गुणामुळें तुम्ही त्या सर्व अडचणींतून निभावून जाल याविषयीं मला खात्री वाटते. तुम्हाला वाटेल तर हें मांझे पत्र खाडिलकर याना दाखवा, व माझी विनंति म्हणून त्याना म्हणा कीं "आपण दोघे मिळून खऱ्या मनाच्या सहकारितेनें काम करू या." कारण वेळ मोठी आणीबाणीची आहे व यावेळीं आपसात फूट होणें चागलें नाहीं

"केसरी आपल्याच नावावर रहावा असें खाडिलकर यांना का वाटत असावे याची मला कल्पना होते कारण केसरीवर एकदा सोडून दोनदा जे खटले झाले त्यातील लेखाबद्दल खरोखर कोण जबाबदार आहे हे त्याच त्याना माहीत आहे. पण केसरी आपल्या नावानें व्हावा, व आपण त्याच डिक्लेरेशन करावें, अशी तुमची आस्थेवाईक आग्रहाची मागणी आहे असें त्याना कळल्यावर त्यानीं तुमच्या इच्छेप्रमाणे करावयास पाहिजे होतें. कारण केसरीचे संपादक तुम्हीं झालो तरी पुष्कळसा मजकूर खाडिलकरच लिहिणार म्हणून जुन्या धोरणात खंड पडण्याची फारशी भीति नाहीं, तात्पर्य, तुम्ही दोघे मनानें अधिक जवळ या व एकमेकाविषयी अधिक समजुतीनें घ्या, म्हणजे काम होईल शिवा मी तिसरी हि एक तोड सुचवितो ती अशी कीं, तुम्ही व खाडिलकर यानी कोणत्याच पत्राच डिक्लेरेशन करूं नये. केसरी रा. लिमये याच्या नावानें काढावा आणि तुमचे हद्दीचे असिस्टंट

रामभाऊ जोशी यांचें डिक्लेरेशन मराठ्याचें करावें. कारण मला इतकेंच पाहिजे कीं केसरींत अधिक मजकूर खाडिलकरांनीं व मराठ्यांत अधिक मजकूर तुम्ही लिहावा. कोणत्याहि एका पत्रानें दुसऱ्याचें अनुयायी होऊं नये तर दोघांनीं मिळून एकत्र व तें पूर्वीचें धोरण ठेवावें. शेवटीं तुम्हा दोघाना मी फिरून 'अपील' करतों आणि त्यातल्या त्यात तुम्हांला. कारण तुम्हा दोघांत तुम्हीच वडील आहात. याहून अधिक कांहीं लिहिण्याचें कारण नाहीं व लिहिण्यासारखेंहि नाहीं."

केसरी माझ्या नावें करण्याची माझी इच्छा आहे असें मी खाडिलकर याना पूर्वी दर्शविलें होतें. त्यावर त्यांनीं जसें उत्तर दिलें होतें कीं दोन्हीं वर्तमानपत्रें टिळकांचीं आहेत तेव्हां ते सांगतील त्याप्रमाणें आपण करूं. मग मी त्याना म्हटलें कीं "माझें म्हणणें त्यांच्यापुढें गेल्याशिवाय टिळक तरी काय सांगणार! म्हणून ही हकीकत मी त्याना पत्रद्वारें कळविणार आहे." या गोष्टीला खाडिलकर याना हरकत घेतां येत नव्हती आणि त्यांनीं ती घेतलीहि नाहीं. नंतर मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें १९०९ च्या मे जूनच्या सुमारास धोंडोपंताच्या नावें जाणाऱ्या एका पत्रांत ही गोष्ट टिळकाना कळविली. व त्याला जेव्हां त्यांचें हें उत्तर आलें तेव्हां मी तें खाडिलकर याना दाखविलें, आणि म्हणालों कीं "माझ्या मनास येईल तर केसरीचें डिक्लेरेशन करण्याला टिळकानीं या पत्रांत मला अनुज्ञा दिली आहे. तेव्हां तुमचा विचार काय आहे तो कळवावा" तेव्हां खाडिलकर म्हणाले कीं "त्याला आता माझी हरकत नाहीं या वर्षाअखेर ती गोष्ट आपण करूं"

अशा रीतीनें वाद मिटल्यावर आमचीं कामें पूर्ववत् सुरू झालीं. म्हणजे दोन्हीं पत्रांचें डिक्लेरेशन खाडिलकर याच्या नांवचेंच राहिलें, पण मराठ्याचा सर्व मजकूर उपसंपादक रा. रामभाऊ जोशी याच्या सहाय्यानें मी लिहूं लागलों. इतकेंच काय, पण त्या वर्षी आयर्लंडच्या इतिहासावरचे सुमारें बारा तेरा लेख मी अग्रलेख म्हणून केसरींत लिहिले. माझा हेतु इतकाच होता कीं कोणत्याहि पत्राचें काम अडूं द्यावयाचें नाहीं. दोन्हीं पत्रांत वेळ पडल्यास मजकूर हवा तितका लिहावयाचा. पण अट इतकीच कीं डिक्लेरेशन करावयाचें तर केसरीचें करून मराठ्याचें करावयाचें! नाहीं तर कोणत्याच पत्राचें करावयाचें नाहीं. अखेर हा माझा हेतु सिद्धीस गेला. त्याला कारण टिळकांची अनुज्ञा हें तर एक होतें, पण इतरहि कांहीं कारणें तशींच घडलीं.

गोपाळराव गोखले यांच्यासंबंधीं बदनामीचा कहर झाला तेव्हां त्यांनी हिंदुपंचावर अब्रूनुकसानीचा दिवाणी दावा लावून तो जिंकला, व त्याचें तोंड बंद केलें. पुण्यांत सन्मित्रसमाज मेळ्यानें अशीच बेअब्रूकारक पदें केलीं, म्हटलीं व छापलीं. त्यावर गोखले यांनी फौजदारी दावा केला तेव्हां खाडिलकरांनीं नेट दाखवून मुंबईहून बॅरिस्टर बाप्टिस्टा यांना आरोपीच्या बचावाकरितां आणविलें. पण बॅरिस्टर दाखल होण्यापूर्वींच मेळ्याच्या पदाच्या प्रकाशकानें गोखले यांची सपशेल लेखी माफी मागितली! त्यामुळे सर्व प्रकरण खाडिलकर यांच्या अंगलट आलें या प्रकरणांत मी तटस्थ होतों म्हणजे गोखले यांच्या निंदकांना माझी बिलकूल सहानुभूति नव्हती. मी उघडपणें या निंदकांची निंदा करी. यामुळें एकाच गायकवाड वाड्यांत या बाबतींत दोन धोरणांचें भांडण लागलें, व वर सांगितल्याप्रमाणें खाडिलकरांच्या धोरणाचा पाडाव झाल्यामुळे त्यांना फजित व्हावें लागलें.

१९०९ च्या अखेर नाशिक येथें जॅक्सनसाहेबाचा खून झाला, व तो कटाचा खटला इतका रंगला कीं महाराष्ट्रांतील सर्वच लोक गांगरून गेले. या स्थितींतच हिंदुस्थानसरकार प्रेस अॅक्ट करणार अशी वदंता निघून वर्तमानपत्रांना आपल्या अस्तित्वावर गदा येणार अशी भीति वाटू लागली. इतक्यांत कराराप्रमाणें १९०९ साल पुरें झालें तेव्हां "आतां ठरल्याप्रमाणें मी केसरीचें डिक्लेरेशन करणार" असें मी खाडिलकरांना रीतसर कळविलें. खाडिलकरांच्या व माझ्या नव्या कराराप्रमाणें मी मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन मराठापत्राचें डिक्लेरेशन करून आलों, तेव्हां त्या कराराचा दुसरा भाग पुरा करण्याचा हक्क मला प्राप्तच झाला. आदल्या रविवारचा मराठा माझ्या नांवानें निघाला हे पाहून मी करार पदरांत पाडून घेण्याच्या उद्योगाला लागलों हें खाडिलकरांना समजून चुकलेंच होतें. पण दोन दिवसांनीं मी केसरीचें डिक्लेरेशन केलें ही गोष्ट त्यांना केसरीचीं प्रुफें वाचतांना समजली. आम्ही सर्व जण प्रुफें वाचीत बसलों होतों, इतक्यांत आठव्या पानाच्या शेवटच्या कॉलमचें प्रुफ वर आलें त्यांत रीतीप्रमाणें जबाबदार संपादकाच्या डिक्लेरेशनचा उल्लेख असतो. तेथें खाडिलकर यांच्या जागीं माझें नांव घातलेलें त्यांच्या नजरेस आलें. तें येतांच, विंचू झाडून टाकावा किंवा हातावरून निखारा उडवावा त्याप्रमाणें खाडिलकर यांनीं हातांतलें प्रुफ खालीं टाकून दिलें, व

डोक्याला रुमाल घालून ते जे एकदां जिना उतरले ते टिळक मंडालेहून परत पुण्यास येऊन दाखल होईपर्यंत फिरून केसरी कचेरीची पायरी चढले नाहींत!

अशा रीतीनें हा प्रश्न कायमचा सुटला. कारण १९१० पासून पुढें टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत केसरी माझ्या नावावर राहिला; व पुढें त्यांच्या मृत्यूनंतरहि मी मुद्दाम होऊन सोडीपर्यंत तो माझ्याच नावावर राहिला. मी टिळकांबरोबर विलायतेस जाण्याला निघालों तेव्हां माझ्याजागीं केसरीवर संपादक म्हणून खाडिलकरांचें नाव घालण्यात आलें पण मी विलायतेहून परत आल्यावर पुनः स्थिरस्थावर झालें तेव्हां फिरून केसरीवर पूर्वीप्रमाणें माझेंच नाव घालण्यांत येऊन टिळकांनीं आपल्याच हातानें केसरी माझ्या हातीं दिला. अशा रीतीनें केसरीचें संपादकत्व माझ्या हातीं सुमारें पंचवीस वर्षे सतत राहिलें. मध्यंतरीं १९२८ सालीं मी रजेवर होतों, आणि पुढें मी संपादक न राहाता फक्त सचालक म्हणून राहिलों, तरी अखेर हुकमत माझ्याच हातीं राहिली. म्हणजे वीस वर्षे मराठ्याचा संपादक व पंचवीस वर्षे केसरीचा संपादक अशीं महत्वाचीं सजोड कामें मला केसरी मराठा संस्थेतील एकेचाळीस वर्षांच्या नोकरींत करितां आलीं हें मी माझें सुदैव समजतों.

केसरी हातीं घेण्याचा आग्रह मी धरिला व तो सिद्धीस गेला पण दोन वर्गांचे लोक दोन निरनिराळ्या कारणाकरितां मी केसरी हातीं घेण्याच्या विरुद्ध होते. एक स्नेह्यांचा वर्ग व दुसरा वर्ग माझ्या प्रतिपक्षीयांचा! माझ्या मित्रांचें म्हणणें असें कीं "तुम्ही केसरी हातीं घेऊन सुखाचा जीव निष्कारण दुःखांत घालीत आहात. मराठा लिहिण्याचा तुम्हाला चांगला सराव झाला आहे. तुमचें लिहिणें इकडेच काय पण परप्रांतातील लोकांनाहि आवडत आहे. अर्थात् केसरी हातीं घेतल्यास मराठ्याकडे तुमचें दुर्लक्ष होईल, व तसें झाले असता आज टिळकपक्षाची जी छाप मराठ्याच्याद्वारें इतर प्रांतावर पडलेली आहे ती कमी होईल. कारण मताप्रमाणेंच परप्रांतांत इंग्रजी भाषेकडेहि पहातात, व ती भाषा नीट साधली नाहीं तर मनाच्या उठावदारपणाला कमीपणा येतो. टिळक तुरुंगांत असल्याकारणानें इतर प्रांतांचें लक्ष महाराष्ट्राकडे लागलेलें आहे, व हें त्यांचें लक्ष वेधून ठेवण्याचें मराठा पत्र हें उत्तम साधन असल्यामुळें त्याच्यात बिघाड होऊं देणें यांत टिळकपक्षाची एक प्रकार हानीच आहे." त्याच मित्रांचें आणखी असेंहि म्हणणें कीं, "हल्लीं प्रेस ॲक्ट झाला आहे किंवा होणार आहे तो रक्त

नाही. अशावेळीं तुम्ही केसरी हातीं घेतला, पहिल्याखेपेस त्याचा जार्मीन सरकाराने घेतला, व दुसऱ्या खेपेस तो त्यानीं बुडविला, तर तुमच्या पदरांत अपयश येईल तें विनाकारण का घेता ? हे खाडिलकर आहेत त्यांनाच तो आपल्या हातीं ठेवू द्या. कारण एरवीं त्याला जबाबदारी चागली कळणार नाहीं. स्वतःच्या नावचें डिक्लेरेशन असलें म्हणजे लेखक जरा जपून लिहितो. आणि डिक्लेरेशन दुसऱ्याच्या नावचें असलें म्हणजे हाताला व लेखणीला मनाचें तितकें बंधन राहात नाहीं. खाडिलकराच्या लेखावरून टिळकाना दोनदा शिक्षा झाली. उद्या केसरीबद्दल तुम्ही जबाबदार झाला, व खाडिलकर पूर्वीसारखे लिहीत राहिले तर फिरून तुमच्यावर तोच प्रसग यावयाचा. मनुष्य लिहूलच गेला म्हणजे लेखाच्या प्रुफात फारशी छाटाछाट करता येत नाहीं. एकमेकाची भीड पडते. शब्द काढून टाकू न टाकू असा भ्रम पडतो. न कळत बुद्धीशीं वैर होतें. आणि नतर पश्चात्ताप तर होतोच, पण नसतें वैर उत्पन्न होते. शिवाय गेल्या दोन तीन वर्षात इतके तिखट लेख केसरींतून वाचण्याची लोकाना सवय लागली आहे कीं, तुमचें सारासारविचारयुक्त लिहिणे, मर्यादावद्द लिहिणें, हे त्यापुढें लोकाना मिळमिळीत वाटेल; व लोकाची अशी टीका ऐकू येऊ लागली म्हणजे कदाचित् तुम्हालाहि स्वभाव सोडून तिखट लिहिण्याची बुद्धि होईल. तात्पर्य, दोन्ही प्रकारच्या कारणाकरिता तुम्ही केसरी हातीं न घ्यावा व फक्त मराठाच ठेवावा हे उत्तम होय "

याच्या उलट प्रतिपक्षीयाची दृष्टि. पण म्हणणें तेच. आणि उलट बाजूचीं टोकें केव्हा केव्हा एके ठिकाणीं येऊन मिळतात (Extremes meet) हें कसें ते या ठिकाणी पहावयास सापडलें. प्रतिपक्षीयाचे म्हणणे असे कीं, " आज इतके दिवस टिळकाच्या हाताखालीं शिक्षण घेऊन खाडिलकर केसरीशीं एकजीव झाले आहेत, व त्यांना आता ही एक संधि आपल्या नावाने पुढे येण्याला मिळाली आहे. ती तुम्ही कां हिरावून घ्यावी ! बरोबरीच्या लोकांत वडीलकीचा मान कसला ! त्याच्या हातीं एक पत्र, तुमच्या हातीं एक पत्र. तेव्हां ही वाटणी आपोआपच बरोबर होते. शिवाय मराठ्यांत लिहिण्याला तुम्हीच अधिक योग्य आहा. तेव्हा आहे त्याचा विचार करून फक्त वडीलकीचा मान सिद्धीस नेण्याकरिता तुम्ही केसरी घेण्याचा आग्रह धरू नये. टिळकपक्षाच्या अंतरगातील भावना केसरींतून खाडिलकरांनाच अधिक उठावदार रीतीनें मांडता येतील. त्यांच्या लिहिण्यात प्रतिपक्षाविषयीं निष्ठुरपणा असावा तो आहे. तो तुमच्यात नाहीं. तसेच खाडिल-

कराच्या लिहिण्यात जो आवेशाचा आवेग असतो तो तुमच्या लिहिण्यात नसतो. आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही की, खाडिल्करांचें डिक्लेरेशन टिळकाना शिक्षा झाल्याबरोबर पहिल्या तडाक्यात होऊन गेलें आहे तें आता बदलण्याचें काय कारण झालें! असे लोक सहजच विचारणार; यामुळें त बदलणे म्हणजे त्याच्यावर निषेधात्मक किंवा निंदाव्यंजक शेरा मारण्यासारखें होतें"

. मौज ही की शत्रुमित्राच्या भावना मजविषयीं वेगवेगळ्या पण दोघाच्या म्हणण्याचा मथितार्थ एकच म्हणजे मी केसरी हातीं घेण्याच्या भानगडींत पडू नये! पण माझें म्हणणें तिसरेंच होतें वर प्रतिपक्षीयाचें म्हणणें संभाषणाच्या स्वरूपानें 'तुम्ही' हा शब्द घालून दिलें आहे परतु खरी गोष्ट अशी की, मला समक्ष त्याच्यापैकी हें कोणी केव्हा बोललें नाहीं त्यांना बोलण्याचा अधिकार नव्हता, व कोणी धिटाईनें तसें बोलले तर त्याना झाडून टाकण्याचा माझा स्वभाव त्याना माहीत होता पण मला कोणी प्रत्यक्ष तसें बोलले नाहीं तरी त्यांची चर्चा कर्णोपकर्णी मला ऐकू येत होती मी मात्र असं केलें कीं मुद्दाम संधि उकरून काढून प्रतिपक्षीयाशीं वाद केला नाहीं पण सहानुभूतिने मला नको म्हणणाऱ्या मित्रांशीं समक्ष चर्चा करून माझे म्हणणें मी त्याना समजावून सांगितलें. मी त्याना म्हणालों कीं "माझ्या आयुष्यातील हा एक प्रसंग असा आहे कीं त्यावरून लोकच काय पण माती मीहि परीक्षा करीन कारण केसरी व मराठा हीं भावडें म्हटलीं तरी त्यात सरस निरस ही गोष्ट सिद्ध आहेच परप्रातात मराठाच तेवढा वाचला जातो म्हणून त्याला मान असल पण मला आधीं आपल्या प्रातांतील अब्रू मिळविली पाहिजे नतर परप्राताची गोष्ट. केसरी हा आपल्या पैशानें मराठा जगवितो यामुळें मराठा हा उपजीवी व केसरीवर वाढलेल्या बाडगुळ्यासारखा लोकाना वाटतो. म्हणून त्यातल्या त्यात जें मुख्य वर्तमानपत्र म्हणजे केसरी तें हातीं घेण्याचा हक्क वडीलकीच्या नात्यामुळे जर मला आहे, तर तो मी का बजावू नये? पूर्वी १८९७ सालीं खाडिलकर जायावर असतां व लिहित असतां जर केसरीचा संपादक मला करण्यात आलें, तर आताहि तसेंच करण्यात खाडिलकरांनीं आपला अपमान झाला असें कां मानावें? मी संपादक असतां त्याना लिहिण्याची हौस फेडून घेण्याची संधि जेव्हा मिळाली तशी ती आताहि मिळेल. हीं खाडिलकरांचें डिक्लेरेशन झालें आहे त अशा गडबडीच्या व संकटाच्या वेळीं झालें कीं, तेव्हा कोणी कोणताच आग्रह धरणें वाईट दिसलें असतें म्हणून मी तो धरला

नाहीं. पण गोष्ट एखाद्या दुसऱ्या वर्षाची नाही. पुरी सहा वर्षे जावयाची आहेत. आणि आता मी जर हक्क न वजावीन तर त्याला मी कायमचाच मुकेन. तेव्हा अशी पड खाऊन दुसऱ्याच्या तेजात लपून जाऊन मेलेलें अन्न खात बसणें मला आवडणार नाहीं. मराठी लेखक या नात्यानें माझी परीक्षा जरी पूर्वी लोकांना देण्याचा प्रसंग फारसा आला नव्हता, तरी ती देण्याची धमक माझ्यामध्यें आहे. मी केसरी हातीं घेतला तर चांगला चालवीन असा मला पूर्ण आत्मविश्वास वाटतो. आपल्या मताचा अभिमान धरणाराहि मी आहे. भाषेचें धोरण कसें असावें याविषयीं मतभेद होऊन मी टिळकांशीहि हुजत घातली आहे. आपल्या तत्त्वाचा आग्रह न सोडता मराठ्याचें संपादकत्वच सोडण्यापर्यंत माझी तयारी होती. टिळकांचा जन्म आता गेलाच म्हणावयाचा. पण माझा जन्म अजून जावयाचा आहे; व वर्तमानपत्राचें संपादकत्व हाच मी जन्माचा व्यवसाय व उद्योगधंदा करून बसलों आहे. तेव्हा आता पड न खाता मी धिटाईनें पुढें येऊन आपला हक्क वजावून केसरी हातीं घ्यावा. भाषा व मतें या संबंधांची आपली तत्त्वें लोकांना पटविण्याची, त्यांना शिकविण्याची, जी एक संधि प्राप्त झाली आहे ती मी गमावली तर मी नादान व कमकुवत ठरेन. जो काय सोक्षमोक्ष व्हावयाचा तो आता यातच होवो. मी संपादक या नात्याच्या कर्तृत्वाच्या परीक्षेला लोकांपुढें उतरलों तर जगेन, न उतरलों तर मरेन. मजमध्यें मताचा आवेश किंवा भाषेची तीव्रता नाहीं असें कोणी म्हणेल तर ती गोष्ट कमी-पणा आणणारी आहे असें मला वाटत नाहीं. या गोष्टींची मर्यादा व योग्या-योग्यता ठरविण्याचा अधिकार जसा खाडिलकरांना हवा तसा तो मलाहि हवा आहे. मी आपलें धोरण लोकांना पटवून दिलें व यशस्वी केलें तर माझें काम झालें. उद्या टिळक आल्यावर ते काय वाटेल तें करोत मी परीक्षेला न उतरलों तर टिळक परत आल्यावर आपोआप बाजूला सरेन आणि मग ते स्वतः केसरीचे संपादक होतील किंवा वाटेल त्या दुसऱ्या कोणाला करतील. पण माझ्यामध्यें कर्तृत्व किंवा सामर्थ्य अमुक इतक्यापर्यंत आहे, मात्र त्यापलीकडे नाहीं, असेंच जर खरोखरी असलें तर तें एकदा अशा जाहीर रीतीनें सिद्ध झालेलें बरें. आपल्या आकांक्षा मनात ठेवून 'झुरत', किंवा अहंकारानें फुकट 'झुलत', गप्प बसावयाचें हें मला फार अवघड वाटतें."

तात्पर्य, अशा रीतीने मित्राच्या मनाविरुद्ध, प्रतिपक्षीयाच्या इच्छेविरुद्ध, व काही अंशी टिळकांना निर्णय करण्याच्या संकटांत घालून, केसरी हाती घेण्याच्या निर्धाराचे जे कृत्य मी तेव्हां केलें, तितक्या निर्धाराचें कृत्य करण्याची दुसरी संधि मला माझ्या साऱ्या जन्मात आली नाहीं! माझा स्वभाव सामान्यतः आग्रही नाहीं मग मला याच वेळीं इतका आग्रह कोठून सुचला सांगवत नाहीं .पण मराठ्याचा राजीनामा पूर्वी एक-दोन वेळा दिला तेव्हां संस्था कदाचित् सोडावी लागेल असा समय दिसत असतो मी जर माघार घेतली नाहीं, तर टिळक तुरुंगांत जाऊन संस्थतील आम्ही इतर लोक समान दर्जाचे राहिल्यावर मी आपला आग्रह कसा न चालवीन!

मौज ही वाटते की, १८९६सालीं घरच्या वडील माणसांना न विचारतां मी टिळकाकडे एकदम निघून आलों व सार्वजनिक कार्यांत पडलों, त्या वेळीं ततोतत हींच विचारसरणी मी एका पत्रांत आपल्या वडील बंधूना लिहून कळविली. तें पत्र या ग्रंथात छापलेच आहे आणि केसरीचा आग्रह धरतांना त्याच तत्त्वानुसार वागलो त पत्र आतां पुन्हा वाचल्यावर वाचकाच्या लक्षात ही गोष्ट येईल कीं, त माझ्या पूर्वीचे धोरणच आतांहि माझ्या उपयोगीं पडले " माझा अधिकारयोग " असा मथळा प्रस्तुत प्रकरणावर घातला आहे त्यातील 'योग' शब्दाचा खुलासा या सर्व प्रकरणभर वाचकास पाहावयास मिळेल तो योग १९१० साली मी साधला, पण तो बिघडण्यासारखे पुढे कांहीं मी घडूहि दिलें नाहीं. माझ्या उत्कर्षांत कांहीं गुण सोन्याचा तर कांहीं सोनाराचा असें जे मी अभिमानानें म्हणतां त का तें यावरून कळून येईल. मनुष्यानें अयोग्य अभिमान धरू नये हे ठीकच आहे. पण स्वतःचा झाला म्हणून योग्य तोहि अभिमान न धरील तर तो मनुष्य कसला! इतर पुष्कळ थोर लोकांच्या मानानें मी ल्हान, कमी बुद्धीचा, कमी कर्तृत्ववान् असेन व आहेंहि पण टिळकांच्या केसरीशीं व टिळकांशीं इतकीं वर्षे अखंड सहवास मला लाभला, इतकेच नव्हे तर, केसरी संस्था इतकीं वर्षे अबाधितपणें पूर्णाधिकारानें आपल्या हातीं मला ठेवतां आली, याहून माझ्यापुरतें पाहिलें तर अधिक यश व सुदैव तें आणखी कोणतें? आणि त्यामुळें माझ्या जन्माचे सार्थक झालें असें मी कां मानूं नये! मजमध्यें महत्त्वाकांक्षा नव्हती हें खरें; पण होती हेंहि खरें नव्हे काय!

दशवार्षिक सिंहावलोकन (१)

१८९९-१९०९

सन १८९९ साली टिळकांनीं केसरी आपल्या हातीं घेतल्यानंतर फिरून तो मजकडे १९१० सालीं कसा आला, आणि तो आल्यानंतर केसरी संस्थेकडील माझें स्थान कसें स्थिर झालें, याची हकीकत एकत्र सुसंगत देणें सोईचें म्हणून मी ती मागील प्रकरणांत देऊन पुरी केली आहे. तथापि १८९९ ते १९०९ या दहा वर्षांत मी जे इतर काही उद्योग केले त्यांचीहि थोडीशी माहिती यावयास पाहिजे ती आतां देतों.

औरंगाबादच्या गमती——ताईमहाराज प्रकरणाची सविस्तर हकीकत टिळक चरित्रांत मी दिलीच आहे. पण माझा विशेष संबंध आलेली एक हकीकत थोडीशी देतों. ती औरंगाबाद येथें या खटल्यांतील साक्षी घेण्याचें काम चालू होतें त्याविषयीं. पुण्याबाहेर एकाच गांवांत टिळकांबरोबर माझा बरेच दिवस मुक्काम पडला तो सगळ्यांत अधिक औरंगाबाद येथें. निरनिराळ्या खेपा मिळून हा मुक्काम एकंदरीनें चारपांच महिने तरी भरेल. कमिशनचें काम औरंगाबाद कँटोन-मेंट येथील एका अँग्लो इंडियन मॅजिस्ट्रेटपुढें चालू होतें. औरंगाबाद हें निजामी राज्यांत मोडतें. तथापि तेथील कँटोन्मेंटमध्यें इंग्रज सरकारचा अधिकार चाले. या मॅजिस्ट्रेटला दिवाणी व फौजदारी असे दोन्ही अधिकार असत. त्याला या साक्षी घेण्याचा अधिकार देण्यांत आला होता. सरकारतर्फे वॅ. स्ट्रँगमन् हे काम चालवीत होते.

टिळकांतर्फे एक वकीलपत्र मजबरोबर ताम्बे वकील यांना होतें. हेच ताम्बे वकील पुढें उमरावतीस वकिली करूं लागले, नंतर नागपूरच्या कायदे-मंडळांत निवडून आलेले सभासद व अध्यक्ष झाले. आणि त्यानंतर एग्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर आणि दैवाच्या बळावर शेवटीं गव्हर्नरहि झाले. ताम्बे हे पुष्कळसे औरंगाबादेस गैर-हजर असत. त्यांना कमिशनमध्यें फारसें काम नव्हतें. पण आम्ही औरंगाबादेस नसूं तेव्हां या प्रकरणांतील कोहीं काम मामुली स्वरूपाचीं करावीं लागत. तीं करण्यांत त्यांच्या वकिलपत्राचा उपयोग होई. साक्षी घेण्याचें बहुतेक काम टिळकांच्या पक्ष-

पूर्वीप्रमाणे व यशवंतराव कुलकर्णी याच्या सूचनेप्रमाणे नोंद करीत असे. मला उलट-तपासणी इंग्रजीसारखी नसेल तेथें तें काम स्वतः टिळक करीत. स्ट्रँगमनसाहेब आपले काम चांगलें करीत. मात्र तोंड टाकून एखादे वेळीं बोलण्याची खोड त्यांना असल्यामुळें टिळक बगल्या वगल्या हलक्या आवाजानें त्यांना उत्तरें देतच, पण औपचारिक पद्धतीनें उत्तर देण्याचें काम मलाच करावें लागे. हें करतांना अर्थातच मला कायद्याच्या ज्ञानापेक्षां त्यांच्या स्वभावाच्या तापटपणाचा, आणि गग आत्याहर तोंडाला येईल तें बोलण्याच्या अवगुणाचा, भरपूर उपयोग करून घेता येई त्याप्रमाणे दोन तीन खटके मोठेच उडाले; व मॅजिस्ट्रेटच्या मध्यस्थीनें स्ट्रँगमनच्या तोडून निघालेले अपमानाचे शब्द मी परत घेवविले. कमिशनपुढील साक्षीच्या कामात इतर कायद्यापेक्षां पुराव्याच्याच कायद्याचा उपयोग अधिक. आणि हा कायदा टिळकांनीं लॉ क्लासात शिकविला असल्यामुळें तें स्ट्रँगमन साहेबाच्या तोडीस तोड देत. अँग्लो इंडियन मॅजिस्ट्रेट पोक्त वयाचा आणि सभ्य व शांत स्वभावाचा सुदैवानें लाभला होता. यामुळें कमिशनच्या कामात कांहींहि उणेपणा उरू न देता, किंवा जुलमी हरकती न होता, काम संपवून परत घेता आलें

ताइमहाराज खटल्यात उभयपक्षी मुख्य भर तोंडीं साक्षीपुराव्यावरच होता आणि दत्तक-विधान औरंगाबादेस झालेले असल्यामुळें तेथलेच साक्षीदार पुष्कळ आणि तेच महत्त्वाचे असे तारतम्य सहजच प्राप्त झालें होतें. या साक्षींच्या जबरदस्त टिळकावरील सर्व दोषारोपाची मुक्तता झाली आणि दत्तकाचा दिवाणी दावा त्यांना प्रिव्हिकौन्सिलात जिंकता आला. औरंगाबादच्या मुक्कामात रात्रंदिवस एकत्र बैठक पडल्यामुळ टिळक हातीं धरलेल्या कामीं एकाग्र कसे होतात आणि मेहनत किती करतात याचा अनुभव मला प्रत्यक्ष आला. साक्षीदाराच्या सरतपासण्यांचे साराश तेच प्रथम योजून कारकुनाकडून लिहिवीत, व त्या अनुरोधानें कोर्टात मी जबान्या घेई. या साक्षींच्या तयारीत निजामशाहीतील अस्सल जुन्या थाटाच्या अशिक्षित अर्धशिक्षित लोकांची खूप गम्मत पाहावयास सापडली हा लाभ मला मोठा झालासा वाटला. तात्पर्य माझें काम म्हटले म्हणजे उपाध्याच्या हाताखालीं वावरणाऱ्या खटपट्यासारखें होतें. उपाध्या हाच धर्मकृत्य चालवितो, परतु त्यातील किरकोळ कामें करण्याकरितां उठाबशा काढण्याला, फुंकणीनें होमाचा अग्नि फुंकायला, हाताखालीं खटपट्या लागतो. मात्र तो साधारण

इतक्या पात्रतेचा व शिक्षणाचा असतो की उपाध्याय दमला किंवा त्याचा घसा बसला तर मन म्हणण्यात तो खळ पडू न देईल. आणि तितकी पात्रता मला होती. आमच्या यशवंतराव कुलकर्ण्यांना फक्त इंग्रजी येत नाही आणि प्रत्यक्ष कायदा कळत नाही इतकेच. बाकी ते पुरे बॅरिस्टरच. या माझ्या म्हणण्यात विनोद आहे पण विरोध नाही. कारण दिवाणी मुकद्दम्यात अवातर म्हणून करण्याचें जें काम किती तरी असतें त्याची त्यांना पुरी माहिती. आणि ते त्यात चूक करावयाचे नाहीत. नुसती मेहनतच नव्हे तर कारवाईहि करावयाचे व सुचवावयाचे. विशेषतः शिरस्तेदार कारकून यांच्यापर्यंत खाशाचा पद्धा पोचणें कठिण असतें. तो पोचविण्याला ते अत्यंत उपयुक्त. शिवाय वेळ पडल्यास बॅरिस्टर किंवा मॅजिस्ट्रेट यांच्या इंग्रजी भाषणातील कळतील तेवढे अर्धेमुर्धे मुद्दे घेऊनहि उत्तर देण्याइतके हजरजबाबी. यन्त्रशास्त्रात 'युनिव्हर्सल जॉइंट' म्हणून एक प्रकारचा साधा असतो तो आपल्या जागी पक्का खिळलेला, पण कामाप्रमाणे सोईप्रमाणे दाही दिशांना तोंड फिरवून पडेल तें काम करणारा असा असतो. यशवंतरावांना देण्याला ही उपमा समर्पक वाटते. बाबा महाराजांचे नोकर म्हणून त्यांचा टिळकांशी संबंध आला हें खरें, तथापि तो त्यांनीं टिळकविषयींच्या आदरबुद्धीनें पक्का केला. आणि ते जरी कोणी फर्डे अकौंटंट किंवा हिशेबतपासनीस नव्हते तरी टिळकांच्या पश्चात् जगन्नाथ महाराजांची नोकरी सोडल्यावर आम्ही त्यांना केसरीकडे घेतले ते विश्वासाच्या व निष्ठावंतपणाच्या गुणामुळे ताईमहाराज खटल्यांत टिळकांच्या बरोबरीनें चिंता वाहिली आणि श्रम केले ते एकट्या यशवंतरावांनींच. सांगितल्या कामाला त्यांनीं नकार दिलेला मी केव्हाच ऐकलेला नाही आणि हाडाचे कुलकर्णी म्हणून एखादे ठिकाणीं टिळकांना न सुचणारी करामतहि त्यांनीं केली. असो. औरंगाबादेहून जबान्या कागदपत्र यांच्या सहीशिक्क्याचा नकला आम्ही आपल्या त्याबरोबर तेथील कोर्टाचे आमचे सोहेरसुतक संपले. मॅजिस्ट्रेटचे शिरस्तेदार निळकंठराव कर्वे म्हणून होते. पुण्यातील शिक्षण प्रसारक मंडळीचे चिटणीस प्रो. कर्वे यांचे ते वडील होत. त्यांच्या मनात टिळकविषयीं परम आदर असल्यामुळें, केवळ कर्तव्यात चुकेल तितके वगळून, बाकी आम्हांला ते मनोभावानें मदत करीत.

औरंगाबादेस आमची राहण्या-जेवण्याची सर्व व्यवस्था एका क्लबाच्या जागेत केली होती. औरंगाबादेच्या मुक्कामात प्लेग आला तेव्हा झोपड्यातहि राहत होतो. सातारचे रा. ब. काळे यांचे वडीलबंधु गोविंदराव काळे,

शिक्षण तपासनीस, दोनशे रुपये पगाराचे, या प्रकारें प्रमुख होते. त्यांच्याबरोबर पुण्याचे रहिवासी श्रीधरपंत जोगळेकर हेहि एक होते. ते औरंगाबाद कॉलेजमध्ये गणिताचे प्रोफेसर असत. मुळचे न्यू इंग्लिश स्कूलचे विद्यार्थी. टिळकांचे कट्टे अभिमानी. औरंगाबादचे नाव प्रथम निघाल्याबरोबर टिळकांना श्रीधरपंतांची आठवण झाली, आणि टिळकांनी एका शब्दाने पत्र पाठवून त्यांना जी मदत मागितली ती त्यांनी अखेरपर्यंत दिली. दुर्दैवानें ताईमहाराज कमिशनचें काम चालू असतांच मध्यंतरी ते वारले. त्या प्रकारें दुसरेहि दोन सभासद आठवतात. ते हरिरामशास्त्री व चुनीलाल. हे दोघे गुजराथी परंतु पुरे महाराष्ट्रीय बनलेले. त्यांच्याच घरात प्रथम व त्यांनीच आमची राहण्याची सोय केलेली होती. हरिरामशास्त्री हे जुन्या पद्धतीचे शास्त्री इतकें त्यांचे वर्णन केलें म्हणजे त्यांत सर्व आलें. चुनीलाल यांना मात्र अधिक तारतम्य होते. रा. मा. काळे हे मितभाषणी व किंचित् मान्यतेनें वागणारे. यांच्या उलट भिक्षुकीवळणाचे लघळ लेंकरू व काहीं मारसलेवाईक वकील तेथें भेटत. त्यांतील गाळे चांगले आठवतात. पुण्यातील रा. ब. राळे यांचे ते बंधू. होय हो ठेवून हेच्यात राळे मोठे पटाइत. पण त्यांची साक्ष होत असतां कसें काय निभावतें या विचारानें टिळक थोडे चिंताग्रस्त दिसत. गावची काहीं शास्त्रीमंडळी येत व दत्तकाच्या वेळीं संस्काराला ते हजर असल्यामुळें त्यांचाहि साक्षीला उपयोग झाला. त्यांतीलहि कोणी दगा देईल अशी भीति वाटे.

पण या सर्वांपेक्षां अधिक स्मरणात राहणारी औरंगाबादच्या मुक्कामांतील व्यक्ति म्हणजे पाध्ये या नावाचे एक इंग्रजी मास्तर होते ते. त्यांच्या गप्पा अशा मजेशीर चालत कीं, त्यांच्या संगतींत तासन्तास घालविता यावे. मात्र ते जितके तडतड बोलत त्यापेक्षांहि अधिक खदखदा असत. निजामशाहींतील गमती त्यांनीं आम्हाला सांगितल्या त्याची मध्या शभरांहि भरली असती. या गमतींतील फक्त एकच नमुनेवाईक म्हणून गोष्ट सांगतो. इतरहि आठवतात पण विस्तारभय वाटते. गोष्ट अशी हैद्राबादेमध्ये पिढीजाद, पण सगळ्या पिढ्यांची बेअक्कल शेवटीं ज्यांत उतरली असे, दोन बंधु उमराव होते. श्रीमंत होते. त्यांना एका वडिलार्जित रिकाम्या जागेवर नवा वाडा बांधण्याची इच्छा झाली. दोघांनी आपापल्या अभिरुचीप्रमाणें योजनेचे नकाशे करवावे असे ठरविलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं कोणाकडून करवून घेतले. शेवटीं जागेवर जाऊन पक्का निश्चय करण्याची वेळ आली तेव्हां तेथें दोघांनीं ते नकाशे उघडले; व ते एकमेकांस लावून पाहवां लागे

असे दिसून आले कीं एकाच्या नकाशात ज्या ठिकाणी गोषाची व इतर पवित्र म्हणून मानलेली इमारत दाखविली होती तेथेंच दुसऱ्याच्या नकाशात नक्की शौचकूप दाखविण्यात आला होता. हे पाहताच एक भाऊ खवळून कट्यार काढून उठला व दुसऱ्याच्या अंगावर जाऊन म्हणाला " माझा जनानखाना म्हणजे शौचकूप आहे कीं काय ! " पण दुसऱ्याहि नकाशात तीच चूक उलट्या बाजूस झाली होती.- तेव्हा " तूहि माझ्या गोषाचा अपमान केलास " म्हणून त्यानेहि कट्यार उपसली. अखेर कोणी तिन्हाईत शहाणा माणूस भेटला. त्यानें ते नकाशे फाडून टाकले व 'आता ही जागा मोकळी आहे, यावर हवेतसें एकमेक मिळून बांधावयाचें ठरवा' असें म्हणाला.

या गोष्टींत वेडगळपणाचा पुरावा तर आहेच. पण दुसरा एक ध्वनि असा कीं, सुखवस्तु मनुष्याला कोणत्याही कामाकरिता जागेवरून उठून न जाता परस्याच्या बुद्धीनें व परक्याच्या हातून काम करवून घेण्याची जडलेली सवय. पण हे मुसलमान उमरावच काय, आमच्या इकडील सरदार जहागिरदारात ही खोड कोठें नाही ? याचेंहि प्रत्यतर आम्हाला तेथेच मिळालें. ते असें. महाराष्ट्रीतील काही घराण्यांना निजामशाहींत उत्पन्नाचे गाव किंवा नेमणुकी असत. त्या वसूल करण्याचें काम ज्या स्थानिक मुखत्याराकडे सोपविलेले असे त्याला वकील म्हणत. आणि वसूल करण्याचें उत्पन्न पन्नास पाऊणशें रुपयांचे असलें तरी तो स्वतःला 'दरबार' समजून आपला 'वकील' नेमावयाचाच. आधींच मोगलाई कारभार. कचेरीच्या हातून वकिलाच्या हातात, आणि वकिलाच्या हातून दरबारच्या हातात उत्पन्न पडताना वाटेंत गळती किती होत असेल याची कल्पनाच करावी. हा महाराष्ट्रीयांचा प्रकार पाहून टिळकांना राग आला, व ते म्हणाले 'निजाम सरकार आमच्या या ऐदी लोकांची उत्पन्नें खालसा करील त्या दिवशीं मी साखर वाटीन.'

साताराची प्रांतिक परिषद—१८९९ सालीं साताऱ्यास मुंबई इलाख्याची प्रांतिक परिषद भरली. तिला मी गेलों होतो, आणि त्या प्रसंगीं टिळकांचा एक हस्तक व अनुयायी म्हणून बरेंच मेहनतीचें काम केलें. मी साताराकर व पुणेकर या दोन्ही गटांनीं वावरत होतो. या परिषदेला त्या वेळीं फार महत्त्व होतं, आणि मवाळपक्ष व टिळकपक्ष यांच्यामधला तो पहिला उघड सामना ठरला. म्हणून तिची थोडी हकीकत देतों.—

लॉर्ड हॅरिस यांच्याप्रमाणे लॉर्ड सँढर्स्ट यांचीहि कारकीर्द लोकांना अप्रिय झाली होती. तथापि पहिल्याप्रमाणे दुसऱ्याचेहि स्मारक करण्याची खटपट झालीच. आणि दोन्ही खटपटी प्रायः एकाच लोकांकडून झाल्या. मुंबईतील मोठे व्यापारी व पारशी बॅरोनेट वगैरे मंडळी अशा कामांत पडली तर त्यांना नांवे कोण ठेवील? पण नारायणराव चंदावरकरांसारखा एखादा प्रसिद्ध आणि लोकपक्षाचा म्हणविणारा गृहस्थ अशा मंडळींत सामील असला म्हणजे लोकांनाहि सहजच विषाद वाटतो. असो. मूळ चालकांचा विचार स्मारकाला सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा होता. परंतु पुढे मुरंग वाच्छा, सेटलवाड, नारायणराव गोखले वगैरे लोकांनी विरोध केल्यामुळे त्याला खासगी स्वरूप देण्याचे ठरले.

स्मारकाला सार्वजनिक स्वरूप नाही म्हटले तरी गव्हर्नरांच्या मित्रांनी व भक्तांनी खासगी स्वरूपाचे जरी होईना पण स्मारकाच्या चळवळीला स्वरूप तरी असा प्रयत्न चालविला. फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत सुमारे बारा लोकांची एक सभा भरवून चळवळीला सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न झाला आणि अखेर मेथा वाच्छा सेटलवाड वगैरे लोकहि औपचारिक रीतीने सामील होऊ लागले. त्यांना यांहि दावर्नीत मेथा ते मेथा, चंदावरकर ते चंदावरकर, व भालचंद्र ते भालचंद्र हा फरक दिसून आलाच. परंतु काँग्रेसमध्ये लॉर्ड हॅरिस यांच्या अपराधांचे दोषाविष्करण करणे, आणि इकडे त्यांच्या स्मारकाविषयी उपेक्षायुक्त का होईना पण सहानुभूति दर्शविणे, या परस्पर विरुद्ध गोष्टींमुळे काँग्रेसवर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही असे टिळकांनी बजावले. केसरीवर हल्ला केला, म्हणून टिळक हे स्मारकाच्या विरुद्ध अशी व्यक्तिविषयक हेतुमीमांसा कोणी लोकांनी या वेळी केली. पण डॉ. भालचंद्र यांना सर ही पदवी मिळाली, व चंदावरकर यांना हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाची जागा मिळू घातली होती, म्हणून ते स्मारकाला अनुकूल होते असे त्याला प्रत्युत्तर सहजच देता येण्यासारखे होते.

लॉर्ड सँढर्स्ट यांच्या स्मारकासंबंधीचा हा वाद जानेवारीपासून पुण्यामुंबईत म्हणजे १२० मैलांच्या अंतरावर चालू होता. पण पुढे लवकरच म्हणजे मे महिन्यांत मुंबई प्रांतिक परिषद भरविली तेव्हा पुणेकर व मुंबईकर हे समोरासमोर एकत्र आले आणि त्यांच्यामध्ये मोठाच खटका उडाला. परिषदेचे अध्यक्षस्थान मुंबईचे सुप्रसिद्ध वकील गोकुळदास कहानदास पारेख यांस देण्याचे ठरले होते. ही परिषद

औरंगाबाद कमिशनचे काम संपल्यावर टिळक व केळकर वेरूळची लेणी पाहण्यास गेले त्यावेळीं श्री घृष्णेश्वराच्या देवळाच्या चौथऱ्यावर बसून घेतलेले उभयतांचे छायाचित्र.

(पृ. ३३६)

कराची येथील परिषदेनंतर आज चार वर्षांनी भरत होती. सातारकरांचें अत्यंत आस्थेवाईक निमंत्रण होतें. आणि चार वर्षांच्या अवधींत, बऱ्याच उलाढालींच्या गोष्टी, प्रांतांतील जनतेनें एकत्र येऊन मत व्यक्त करण्यासारख्या, घडल्या होत्या. पण प्रतिपक्षीयांचें मर्म परस्परास माहीत! पुढें होणाऱ्या सामन्याचें स्वप्न टिळकांना आगाऊ पडलें असल्यास नवल नाहीं. परिषदेचे अध्यक्ष हे मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या गटांतील असल्यामुळें त्यांच्या सन्मानार्थ व सहाय्यार्थ सदर असोसिएशनच्या गटांतली ही वर नावें लिहिलेली मंडळी हजर असावी हें स्वाभाविकच होतें. ना. मेथा यांच्याकरितां आम्ही बंगला गाडीघोडा इत्यादि व्यवस्था उत्कृष्ट केली होती. पण त्यांचें येणें झालें नाहीं. पहिल्या दिवशीं स्वागताध्यक्ष विठ्ठलराव पाठक यांनीं भाषण केलें त्यांत दुष्काळाची पीडा व ती निवारण्याचे उपाय या विषयावरच विशेष भर दिला होता. अध्यक्ष गोकुळदास पारेख यांनीहि याच विषयावर विशेष जोर दिला कारण तो विषय त्यांचा आवडता होता व त्यासंबंधीं त्यांनीं अलीकडे परिश्रम चालविले होते. या भाषणानंतर विषयनियामक कमिटीच्या नेमणुकीसंबंधीं थोडासा तंटा पडला. तो कसा तरी निवळल्यानंतर निर्विवाद अशा विषयावरील ठरावांचे मसुदे पार पडले. पण लॉर्ड सँडर्स्ट याच्या कारकीर्दीचा विषय निघाला तेव्हां एकदम रण माजलें. मुख्य मुंबईकर मंडळींचें मत असें कीं या परिषदेंत लॉर्ड सँडर्स्ट याचें नावहि बिलकुल काढूं नये. या विचारसरणीस शक्य तितका मान देऊन प्रतिपक्षानें एक ठराव सुचविला. त्यांत लॉर्ड सँडर्स्ट याचें नाव अजिबात गाळलें होतें. पण त्यांच्या कारकीर्दींत घडलेल्या अनेक अप्रिय गोष्टींचा उल्लेख केला होता. यालाहि ठरावास मुंबईकरांनीं हरकत घेतली. त्यांचें कारण असें कीं अशा मुग्ध ठरावानेंहि म्हणे लॉर्ड सँडर्स्ट याच्या नांवाच्या ध्वनि निघतो! यावर बराच वादविवाद झाला. शेवटीं अध्यक्षांनीं असा धाक घातला कीं जर हा ठराव परिषदेपुढें आणण्याचें निश्चित झालें तर आपण राजीनामा देऊं! तेव्हां तो ठराव सुचविणाऱ्या गृहस्थानें ठरावापेक्षां अध्यक्षच आपणाला विशेष प्राह्य असें सांगून ठराव मागें घेऊन वादविवाद मिटविला. पण ठराव आणण्याचा अधिकार जो एकाला तोच इतरांना. शिवाय अध्यक्षांनीं आपलें अध्यक्षपद पणाला लावणें हा अधिकाराचा अतिक्रम होय असें पुष्कळांना वाटलें. निरनिराळ्या जिल्ह्यांवर प्रतिनिधी उतरले होते तेथें या विषयावर जोराचा वादविवाद सुरू झाला. उलट सुलट प्रयत्न होऊं लागले. सगळ्या रात्रींत कोणाला कोणालाहि झोंप आली

नाहीं. एका बंगल्यावरून दुसऱ्या बंगल्यावर, दुसऱ्यावरून तिसऱ्यावर, अशा मुंबई मंडळींच्या येरझारा सुरू झाल्या.

दुसरे दिवशीं सकाळीं परिषदेच्या कामास सुरुवात होणार तोंच अध्यक्षांच्या हातीं दोन अर्ज देण्यात आले आणि कामास सुरुवात होण्यापूर्वी आधीं त्यांचा निकाल देण्यात यावा अशी विनंति करण्यात आली. एक तक्रार अशी होती कीं, विषय नियामक मंडळांत अध्यक्षांनीं सभेला न विचारतां आपल्या इच्छेनें अनेक नवीन गृहस्थ घातले ती चूक दुरुस्त व्हावी आणि दुसऱ्या अर्जांत अशी विनंति होती कीं, मुंबईसरकारच्या राज्यपद्धतीविषयींच्या कांहीं सूचना करणारा ठराव विषय नियामक मंडळांत पसंत झाला नसला तरी तो स्वतंत्रपणें प्रांतिक परिषदेपुढें मांडण्याचा प्रतिनिधींना हक्क आहे, म्हणून तो पुढें मांडण्यास अध्यक्षांनीं परवानगी द्यावी. या ठरावांतील मुख्य भाग असा होता कीं, "गेल्या कांहीं वर्षांत मुंबईसरकारच्या हातून कांहीं गोष्टी घडल्या त्या, लोकांवर त्यांचा विश्वास नसल्यामुळें, त्यांचा पाडाव करण्याच्या हेतूनं सरकारनें केलेल्या होत्या, याबद्दल प्रांतिक सभेस मोठी दिलगिरी वाटत आहे आणि सभेची अशी प्रार्थना आहे कीं ही राज्यपद्धति बदलून त्या ठिकाणीं लोकांवर विश्वास ठेवून त्यांच्या हिताकरितां झटण्याची इंग्रजी राज्याची जी उदार पद्धत आहे तिचा पुन्हा लवकरच स्वीकार करण्यांत यावा."

या दोन अर्जांवर १२८ प्रतिनिधींच्या सह्या होत्या आणि एकंदर प्रतिनिधींची संख्या १७५ ते १८० होती हे लक्षांत घेतलें म्हणजे परिषदेंतील केवढें प्रचंड बहुमत त्या ठरावांना अनुकूल होतें हें दिसून येईल. पण टेबलावर अर्ज पडतांच अध्यक्ष गोकुळदास पारेख हे कावरे बावरे होऊन, आतां अध्यक्षस्थान सोडून जातात कीं काय असा त्यांनीं बहाणा केला. सभागृहांतील चारहि बाजूंनीं आरडाओरड सुरू झाली. मुंबईची मंडळी व त्यांच्या मताचे पुण्यांतील कांहीं लोक यांनीं आपल्या संख्येचें वैगुण्य इतर रीतींनीं भरून काढलें. संकीर्ण युद्ध सुरू झाले. बसलेल्या दोन दोन चार चार लोकांत बाचाबाच व आरडाओरड सुरू होऊन सभागृहाला मंडईचें किंवा गुजरीचें स्वरूप प्राप्त झालें.

विचारी श्रोतावर्ग मंडळी मोठ्या संकटांत पडली. कोणतीहि सभा आपल्या गांवीं बोलावणाऱ्यांनीं सभेंतील कोणत्याही पक्षाला आपलें पाठबळ देऊं नये, तटस्थ रहावें, असा शिष्टाचाराचा सामान्य नियम आहे. स्वागतमंडळापैकीं कांहीं दुय्यम

प्रतींच्या गृहस्थांच्या सह्या ह्या ठरावाच्या अर्जावर होत्या. तथापि तटस्थपणाची जबाबदारी सुटत नसे. मतदारांच्या पुढाऱ्यांवरच होती आणि ती त्यांनी फार चांगल्या रीतीनें सभाळली. वादग्रस्त प्रश्नासंबधानें स्वत त्यांना काहीं मत नव्हतें असें नाहीं आणि उघड मत देण्याची वेळ येती तर त्यांच्यातहि दुमत झालेलें आढळून आलें असतें. परंतु करंदीकर, सहस्रबुद्धे, कणसखकर वगैरे गृहस्थांनी मनाशीं असें ठरविलें कीं कसेंहि करून परिषदेचें काम तडीस न्यावें ती उधळली जाऊ नये आणि या दृष्टीनें त्यांनीं दोन्ही पक्षांना सामोपचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. विरुद्ध बाजूच्या पक्षाचे अर्थांत् टिळक हेच प्रमुख होते. परंतु हा सर्व प्रकार स्वत टिळकांनीं आणि त्यांच्या अनुयायांनी खुनशीपणानें चालविला आहे अशी कांहीं लोकांनीं समजूत करून घेतली असल्यानें, या भानगडींत स्वत टिळकांनीं पुढारीपण घेणें योग्य नव्हतें आणि तें त्यांनीं घेतलेंहि नाहीं. परंतु खरा प्रश्न तत्त्वाचा असतो. वरील प्रकार-च्या आरोपाच्या झुकांडीनें फसून जाण्यासारखे आम्ही टिळकांचे अनुयायी नसल्या मुळें, आम्ही निरनिराळ्या पक्षांतून हिंडून वरील ठरावावर प्रतिनिधींच्या सह्या घेण्याचें काम मोठ्या मेहनतीनें केलें. या कामाला रात्रीचे कांहीं तासच मिळणारे होते. कित्येक लोकांनी सह्या करण्यापूर्वी अनेक बाजूंनीं वाद करून बारीक मोठ्या गोष्टींचा अगदीं कीस काढला. यामुळें सह्या मिळविणारांना अलोचन जागरण झालें तरी पण इतक्या सह्या मिळाल्या. सकाळीं सात वाजतां अध्यक्षांच्या टेबलावर ठराव मांडण्याची जय्यत तयारी झाली. ज्या मंडळींनीं अर्जावर सह्या दिल्या त्यांतील बहुतेक परिषदेत हजर होते. मतें घेण्याची वेळ आली असतां काय होणार हें अध्यक्षांना दिसतच होतें. म्हणून त्यांनीं प्रथमपासूनच असा आग्रह धरला कीं, ‘विषयनियामक मंडळीच्या बैठकींत ज्या ठरावाचा स्वीकार झाला नाहीं तो भर परिषदेत पुढें आणणें गैरशिस्त होय. म्हणून मी अर्जाला हातहि लावूं इच्छित नाहीं.’ पण भर परिषदेत असे ठराव मांडता येतात, आणि अर्जावरील प्रचंड बहुमत लक्षांत घेऊन तरी अध्यक्षांनीं भलताच आग्रह धरूं नये, असें विरुद्ध पक्षाचें म्हणणें होतें. याचा निकाल कसा लावावा ?

टिळकांकडे या सकाळच्या बैठकींत एक ठराव मांडण्याकरितां देण्यात आला होता. तो त्यांनीं मांडावा म्हणून अध्यक्षांनीं प्रथम टिळकांना आज्ञा केली. ती मान्य करून टिळक बोलावयास उभे राहिले. अध्यक्षांना अशी आशा होती कीं, टिळकांना तरी बोलूं देतील. दंगेखोरी करणार नाहींत. पण टिळकांनीं बोलणें हें

बहुमताला गतक होत म्हणून त्यांनाच कोणी पुढे बोलू देईनात. शेवटीं सभेचें काम अर्धा पाऊण तास मुद्दाम थांबविण्यात आलें. हेतु हा कीं, मंडळी खासगी रीतीने बसल्यावर कांहीं तरी तोड काढील. सभेला खासगी स्वरूप आल्यावर थोडी शांतता आली खरीच. १८९१ सालचा दाखला अध्यक्ष आणि त्यांची स्नेहीमंडळी यांना प्रत्यक्ष कागदोपत्री दाखविण्यात आला. तथापि अध्यक्ष आपला हेका सोडीनात. शेवटीं टिळकांनीं मध्ये पडून अशी तोड सुचविली कीं, "अध्यक्षांनी ठराव आणण्यास परवानगी न दिली तरी चालेल; परंतु अज सभ्यानिशी उघड वाचून दाखवावा आणि तो दप्तरी ठेवण्याची संमति द्यावी. तसें झालें म्हणजे गुह ठराव पुढे मांडण्याचा आग्रह कोणी धरू नये व नंतर परिषदेचें काम पुढे चालावे" ही तोड सर्वसंमत ठरली. त्याबरोबर विषयनियामक मंडळाच्या घटनेसंबंधीं जो गैरकायदा प्रकार झाला होता तोहि दुरुस्त करून घेण्यात आला. आणि अशा रीतीनें हे वादळ जागच्या जागीं जिरलें.

नऊ वाजता फिरून परिषदेचें काम सुरू झालें. पहिलाच ठराव टिळक यांनीं मांडावयाचा होता तो त्यांनीं मांडला आणि मग अखेरपर्यंत सर्व काम सुव्यवस्थित व आनंदानें पार पडलें. टिळकांच्या सुटल्याबद्दल जरी सभेंत ठराव नव्हता तरी नातूंच्या कैदेबद्दल ठराव होताच आणि त्यावरील भाषणांत मुंबई सरकारच्या धोरणाचा निषेध व्हावयाचा तो प्रत्यक्ष झालाच. अशा रीतीनें मुंबईकर व पुणेकर यांच्यातील ही चकमक घडली. फेरोजशहा मेथा हे स्वतः हजर असते तर काय प्रकार घडला असता हे सांगता येत नाहीं. पण मेथा हे गोकुळदास पारेख यांच्या पेक्षा अधिक मानी व रागीट असले तरी यांच्यापेक्षा ते अधिक युक्तिवादीहि होते. ते समयज्ञहि होते. त्यांनीं प्रथमच कांहीं शक्कल लढविली असती, वक्तृत्व करून लोकांच्या मनावर परिणाम केला असता, थट्टा केली असती, मस्करी केली असती, डोळे मिचकावले असते. लडिवाळपणानें हट्टी मुलाला वागविनात तसें स्वतः टिळकांना आपल्याजवळ बोलावून घेऊन बसविले असते, आणि त्यांच्याकडूनच आपल्या अनुयायांना शांत करविले असते. पण गोकुळदास यांच्यामध्यें वर सांगितल्या-प्रमाणे वृद्धपणाच्या गुणाहून दुसरा अधिक कांहीं गुण नसल्यानें बखेडा माजला. मेथा यांनीं नेहमींप्रमाणे आपल्या प्रभावळींतला मनुष्य परिषदेचा अध्यक्ष होण्यास पाठविला. पण तोहि असा पाठविला कीं ज्याला लोकांचा अनुनय करण्याची हातोटी बिलकुल नव्हती. टिळक तापट आहेत हे मेथा यांना प्रथमपासूनच

माहित होते. आणि या उभयतांच्या चकमकी पूर्वी घडल्यादि होत्या. पण तो प्रसंग व्यक्तिशः होता. सातान्यास उडलेल्या चकमकीत स्वतः मेथा हजर नव्हते. तथापि एका बाजूस त्यांचा बहुतेक कंप, व दुसऱ्या बाजूस टिळकाचा कंपू म्हणजे नव्या वाढत्या राष्ट्रीय पक्षाचा कंपू, असा सामना होऊन पहिल्या कंपूचा मोड झाला. पण माझ्याकरिता एवढी गोष्ट मान्य करा असे गोकुळदास यांच्या तोंडून वदवून घेतल्यावर नव्याने जुन्याविषयी जी भावना ठेवणे योग्य तीच पुन्हा प्रस्थापित होऊन सभा पार पडली. मात्र सातारची परिषद हा पुढे येणाऱ्या अशा अनेक प्रसंगाच्या केवळ प्रारंभच होता.

या परिषदेच्या भानगडीत व वादात सातारकर मित्रांच्या मदतीने मी फार श्रम केले. सर्व रात्रभर जागून घरोघर हिंडून अध्यक्षाकडे देण्याच्या अर्जावर सह्या मिळविण्याचे काम मजकडे होते ते मी चांगले पार पाडले. परिषदेच्या जागी मेथापक्षीय अनेक लोकांशी, विशेषत: चिमणलाल सेटलवाड यांच्याशी, माझे बरेच खटके उडाले.

कायदेकौन्सिलची निवडणूक—१८९९ मुंबई कायदेकौन्सिलची निवडणूक पुन्हा उपस्थित झाली. मी सातारच्या ऋणानुबंधाचा म्हणून ह्या जिल्ह्यातील कामावर टिळकांनी माझी नेमणूक केली. हे काम करण्यास मला मुख्यतः सातारचे एक इनामदार तात्यासाहेब मुतालीक यांची मदत होती. पण सातारचे पुढारी करंदीकर व सहस्रबुद्धे यांनी या निवडणुकीत गोपाळराव गोखले यांना सहाय्य करण्याचे वचन दिले असल्यामुळे त्यांची मदत व्हावी तशी झाली नाही. इतर काही जिल्ह्यांतून तसाच अनुभव आला. तुरुंगवासामुळे टिळकांची लोकप्रियता वाढली, तथापि त्यामुळे सरकारचा ऋणानुबंध असणाऱ्या लोकांनी या वेळी सरकारच्या रागाची दहशत घेतली. शिवाय टिळक पूर्वी दोनदा निवडून आले, तेव्हा आता गोखले यानाहि एक वेळ संधि का मिळू नये अशा प्राजळ युक्तिवादहि ऐकू येऊ लागला. तात्पर्य, या निवडणुकीत यश येणार नाही असे पाहून टिळकांनी आपण होऊन माघार घेतली. आणि गोखले हे निवडून आले. या संबंधात सातारचे दादासाहेब करंदीकर यांचे मला आलेले पत्र येथे देतो त्यावरून त्या वेळची परिस्थिति लक्षात येईल. हे पत्र असे:—

१ ८ आक्टोबर, १८९९—"तुमचे ता. ३ चे पत्र पावले वाब जराशी नाजूक आहे. आणि त्यात वेळकरांचे गैरसमज व्हावयाचा. तथापि तसा तो तुम्ही

करून घेणार नाही असे समजून आमचे कर्तव्य करतो. कौन्सिल निवडणुकीला उभे राहण्याचे टिळकांनी निश्चित ठरविले आहेच असे काही तुम्ही लिहिले नाही. त्यांच्या पुष्कळ स्नेहीमंडळींच्या मनात असे असावेसे दिसतें की, शिक्षेमुळे टिळकांचे लोकांमधील वजन कमी झालेले नाही, व राष्ट्रीय कार्याच्या दृष्टीने टिळकांची निवडणूक हे सरकारला एक प्रकारचे आव्हानच आहे. म्हणूनच ते टिळकांना उभे रहा म्हणत असतील. पण आम्हाला मात्र तसे वाटत नाही. उलट टिळक उशिरा पुढे आल्यास, आणि ते उभे राहात नाहीत अशा समजुतीवर, गोखल्यांना ज्यांनी पूर्वीच आश्वासनें देऊन टेविली त्यांची स्थिति अवघड केल्यास, टिळक निवडून न येता त्यांच्या यशाला व्यर्थ धक्का मात्र बसावयाचा. तरी इतक्या उशिरा तुम्ही उभे राहू नये असे टिळकांना आमच्यातर्फे तुम्ही कळवावे. राहतील तर निवडणुकीला एकटे टिळकच उभे राहावे, म्हणजे निवडणूक नामंजूर करण्याला सरकारला जागाच राहू नये अशी आमची कल्पना. पण दोघे उभे राहिल्याने ती गोष्ट साधत नाही. सरकारी अधिकारी गोखल्यांच्या बाजूने खूप खटपट करणार, लोकांनीहि टिळकांना नितकीच जोराची मदत दिली असती. पण ते उशीरा पुढे आले. येथें विठ्ठलराव पाठक हे गोखल्यांच्या करितां खटपट करीत आहेत. ते आम्हाला म्हणतात 'माफीशिवाय गोखल्यांच्या मार्गांत दुसरी काही तरी अडचण आहे काय?' विठ्ठलरावानाहि आम्ही उलट शह दिला असता. पण टिळक उशिरा पुढे आल्याने आमच्यात दुमत झाले आहे. काहींना वाटते की लोकांचा आपणावर अशा रीतीनें विश्वास आहे असे दाखविण्याची टिळकांना मुळीच जरूरी नाही. हे वाचून तुम्हाला कदाचित् असे वाटेल की टिळकांना मार्ग घेण्याला सांगून गोखल्यांची निवडणूक निनधोक करण्याचा आम्ही हा प्रयत्न करीत आहो. पण आम्हाला योग्य वाटते तेच लिहित आहो. त्याबद्दल गैरसमज करून घेऊ नका." (र. पा. करंदीकर, सातारा)

रायगडचा उत्सव—टिळक कैदेंत जाण्यापूर्वी १८९६ सालीं रायगडावर पहिला उत्सव झाला होता. त्यानंतर टिळक सुटून आल्यावर झालेला उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होता. तो फारच यशस्वी झाला. या उत्सवाला पुण्याहून आम्ही बरीच स्नेहीमंडळी बैलगाड्या करून भोर हिरडोशी वरधा घाट या मार्गे महाडास गेलों. तेथून पाचाडच्या मार्गाने रायगडावर चढलों. या वेळी गडावरचा रस्ता फारच अडचणीचा होता. सेवटच्या शें-दोनशें फूट रस्ता तर भयप्रद वाटे.

गडावर सर्व प्रकारचे कार्यक्रम झाले. रमणा झाला. मी एक बाडपी होऊन शेकडों पानें वाडलीं. हें पाहून मला अगमेहनतीबद्दल टिळकांनीं 'सर्टिफिकेट' दिलें! दुसरें दिवशीं सध्याकाळीं आम्ही परत शिवरामपंत परांजपे यांच्या घरीं आलों. त्या रात्रीं जेवण बिरवाडीस व्हावयाचें ठरलें होतें. पण गड उतरून दमून आलेली मंडळी बिरवाडीस जाण्यास हलेचनात. परांजपे यांच्या अंगणातील मांडवात तणावून लोळत पडली होती. या स्थितींत ८॥ वाजले. मग बैलगाड्या निघाल्या त्या रेरे करीत बिरवाडीस बाहेरच्या देवळात रात्रीं दीड वाजता पोचल्या. मग तेथून वाजंत्र्याच्या गर्दींत आणि उराळी बारांच्या धडाक्यात टिळकांची मिरवणूक निघाली ती मुक्कामाच्या घरीं अडीच वाजता पोचली. सुदैवानें त्यानें रूपण्याची टूम निघाली नाहीं म्हणून उजाडलें नाहीं. पण सर्व मंडळी पाटावर येऊन बसून भोजन सुरू होण्यास पहाटेचे तीन वाजले. मेजवानीचा सर्व थाट यथास्थित होता. जेवणार सर्व मंडळी मुकटे कद नेसून सोवळ्यानें जेवीत होती. कपाळाला केशरी गंध सारखींनें लावण्यात आलें. वाढणार बायका पितांबर नेसून सर्व शृंगार घालून वाढीत होत्या. जेवणाचे इतर पदार्थ निवाले होते. पण भात मात्र ऊन होता. अशा रीतीनें पहाटे तीन साडेतीन वाजता झालेली ही मेजवानी माझ्या सगळ्या आयुष्यांत एकच म्हणून ती चांगलीच स्मरणात राहिली आहे.

दोन महत्त्वाचीं बिलें—१९०१ साली दोन महत्त्वाचीं बिलें मुंबई कौन्सिलापुढे आलीं. एक मुंबई शहराबद्दलच्या म्युनिसिपालिटीच्या पुनर्घटनेचें, व दुसरें लँड रेव्हेन्यु कोडाच्या दुरुस्तीचें. पहिल्यावाचा हेतू म्युनिसिपालिट्यात लोकमताचा प्रवेश थोडा अधिक करावयाचा, त्याच्या माथीं अवश्य सर्वांची अशी काहीं खातें लादावयाचीं, आणि म्यु. च्या मुख्य अधिकाऱ्याना अधिक स्वतंत्रता द्यावयाची असा होता. या बिलाविषयीं फारसें रण माजलें नाहीं. परंतु दुसरें बिल अधिक आक्षेपार्ह ठरलें. या दुसऱ्या बिलाची योजना अशी होती कीं, जमिनीचे मालक सरकार असें प्रस्थापित करून काहीं काहीं जमिनी सरकारला त्यांना वाटेल त्यास काहीं शर्तीवर देण्याचा अधिकार रहावा. ती जमीन सुरें परदेशीं विकली जाऊं नये किंवा सावकाराच्या कर्ज वसुलीकरितांहि विकली जाऊं नये. सरकारनें घाललेल्या अटी जोंपर्यंत खातेदार पाळील तोंपर्यंत त्यानें ती जमीन कसावी, पण कोणतीहि अट मोडल्यास किंवा जमीन कसण्याची मुदत

सपताव, कलेक्टरला ती जमीन त्याजकडून काढून घेतां यावी. या अर्थी मूळच्या सर्वं सेटलमेंटच्या वायद्याच्या विरुद्ध होत्या. पूर्वी नव्हे आस्त्याप्रमाणें जमिनीचें एकदा म्हाले झालें म्हणजे मानेदार जोंपर्यंत ठरीव सारा देत राहील तोंपर्यंत ती जमीन त्याजकडे वंशपरपराहि राही व ती त्याला विकतांहि येई. पण नव्या कायद्यानें काहीं वारलेंत तो हक्क काढून घेतला. हें नवें तत्त्व लागू करण्याला पडीक किंवा सरकारजमा झालेल्या जमिनी हव्या. अशा जमिनी पुष्कळच दुष्काळामुळें सरकाराच्या हातीं आलेल्या होत्या, व त्यांच्यावर हा प्रयोग करण्यात येणार होता. सर्व्हे खातेदाराचा मुख्य हक्क म्हणजे खात्याची जमीन वेळ पडल्यास मालकाप्रमाणें विकण्याचा. पण नवीन अर्टीवर दिलेल्या जमिनी खातेदारास विकता येणार नाहींत! तसेंच शेतजमीन शेतीखेरीज इतर कामाला कोणी लाविली तर बदलून सारा म्हणून नवीन प्रकारचा जमीनभाड्याचा कर तेंवर बसणार. हल्लीं बदलून साऱ्याचा जो धुमाकूळ माजला आहे व जुलूम चालू आहे त्याचें बीजारोपण याच बिलांत झालें!

मराठ्याचा संपादक व केसरीचा उपसंपादक या नात्यानें या दुसऱ्या बिलाच्या विरुद्ध चळवळीत मी थोडासा भाग टिळकांच्या प्रोत्साहनानें घेतला. याच चळवळींत मी प्रथम वसई पाहिली, व तेथे या बिलाविरुद्ध व्याख्यान दिलें. म्युनिसिपल बिलाशीं माझा संबंध पुणें म्यु.चा सभासद या नात्यानें आला. त्या बिलाची छाननी करून त्यावर आपलें मत सरकारकडे कळविण्याकरिता पुणें म्यु.नें एक पोट कमिटी नेमली होती. तिचा एक सभासद मी असून चर्चेत बराच भाग घेतला होता तसेंच मुंबई येथें त्या सालीं, करावीचे तेहलराम खेमचंद याच्या अध्यक्षतेखालीं, अकरावी प्रांतिक सभा भरली होती तींत एक ठराव म्यु. बिलासंबंधानें पुढे आला होता त्याला अनुमोदन देऊन मी भाषण केलें. या ठरावात असें म्हटलें होतें कीं, "म्यु.तून लोकनियुक्त सभासद ज्यास्त असावे या संबंधानें कायद्यांत काहीं स्पष्ट कलमें नसून, शिवाय म्यु.त अधिक सभासद नेमावयाचे त्यात जातींचा विचार करण्याचें नवीन तत्त्व पुढे आलें तें मान्य नाहीं." लोकनियुक्त सभासद असले तर म्यु.चें काम कसें चागलें होतें याविषयीं रा. सा. मडलीक, याज्ञिक, वगैरेंचीं उदाहरणें मी भाषणांत दिलीं होतीं.

रँग्लर परांजपे:—हे १९०० डिसेंबर अखेर मुंबईस व पुढच्या आठ वर्ष्यांत पुण्यास आले. त्या वेळीं पुण्यात प्लेग असल्यामुळें मी गावाबाहेर बळवंतराव

परांजपे यांच्या पडळींत राहात होतों तेथेंच काशिनाथपंत केळकर, पूर्वीचे माझे राजाराम कॉलेजातील अध्यापक, व या वेळीं पुणें जिल्ह्याचे डे. ए इन्स्पेक्टर हे राहात असत. त्यांच्या माझ्या बोलण्यांत रँगलर परांजप्यांचा सत्कार करण्याची गोष्ट निघाली. पण हा सत्कार सुधारक नेमस्त पक्षाकडून होण्याची अपेक्षा स्वाभाविक होती. इन्स्पे केळकर यांचे स्नेही त्या पक्षात अनेक असल्यानें त्यांना त्यांच्या जवळ ही गोष्ट काढून पाहिली पण ती मूळ धरीना. तेव्हां ते मला म्हणाले, "नरसोपंत, तुम्ही मराठ्याचे संपादक म्हणून ही गोष्ट करणें योग्य होईल." मी पूर्वी प्रिन्स रणजितसिंग यांच्या सत्कारांत पुढाकार घेतला होता तो समारंभ मोठ्या प्रमाणांत होता. तो फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारात झाला व त्याला सर चार्लस ऑलिव्हंट यांच्यासारखे सरकारी एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलरहि आले होते. रँगलर परांजपे यांचा सत्कार साधा पुण्याच्या स्टेशनावर व्हावयाचा होता. त्याची व्यवस्था मी केली. प्रो. कर्वे वगैरे मंडळीहि त्याच्या बाजूची आली होती. परांजपे यांच्या मनावर सनातनी पुण्याची छाप अजून होती विशेषत. त्यांचे पालक प्रो॰ कर्वे व गुरु प्रो॰ गोखले यांच्या पोषाखाचा साधेपणा त्यांच्या डोळ्यांत भरलेला असल्यामुळे, परांजपे मुंबईस उतरताच त्यांनीं पाटलोण टाकून देऊन धोतराचा आश्रय केला होता. आणि पुण्याच्या स्टेशनावर ते उतरले त एखाद्या नवऱ्या मुलाच्या थाटानें उतरले. म्हणजे धोतर नवें कोरें धुवट, पायांतील पुणेरी जोडा नवा म्हणून लालभडक, आणि नवऱ्या मुलाची विशेष खूण म्हणजे डोक्याला न बसणारी व केवळ उपचार म्हणून घातलेली पगडी! परांजपे यांच्या धार्मिक मतावर केसरींत अग्रलेख लिहून पुढें एकदां मी त्यांची हजेरी घेतली. पण त्यांचा पुण्यास प्रथम सत्कार करण्यांत मी प्रमुख होतों ही गोष्टहि खरी.

यासंबधानें खालील पत्रावरून अधिक माहिती मिळेल.—

"रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजप्यांच्या सन्मानाकरितां योग्य ती तजवीज नेमस्तांकडून झाली नाहीं याविषयीं तुम्ही टीका केली ती वाचली. ती वाचून बरें वाटलें. याविषयीं तुमच्या पक्षाकडून होणारी खटपट अधिक चांगली करा. येथें आम्ही सात हजार फंड जमविला. टिळकांना ही गोष्ट माहित आहे. हा फंड *परदेशी विद्या शिकण्याला जाणाऱ्या हिंदु विद्यार्थ्यांकरितां आहे.* हा फंड उद्या

निरनिराळ्या मिळिंद्ल मजकूर परिस्थिती पाहिली आहे. परांजपे रँगलर होऊन परत आले या गोष्टीने या हिंदु एज्युकेशन फंडाच्या कल्पनेला विशेष उत्तेजन मिळण्यासारखें आहे किंबहुना मी म्हणतो सर्व झालें तरच परांजपे यांचें खरें अभिनंदन केलें असें होईल. तुमचे तोंडचे शब्द काय कामाचे! या फंडा-संबंधानें जहाल मवाळ दोन्ही पक्षांत मतभेद दिसत नाहीं हें सुदैव म्हणावयाचें. महाराष्ट्रांतील मोठ्या शहरांवर तुम्हां लोकांचें जितकें वजन आहे तितकें नेमस्त पक्षाचें नाहीं पण त्या पक्षांतल्या एखाद गृहस्थ अध्यक्ष होण्याला मिळाल्यास चांगलें होईल. इलाख्यांतील सर्व कॉलेजांकडून परांजप्यांचें अभिनंदन करून त्यांना एक सुंदर रुप्याची पेटी द्यावी अशा राउंडटेबल मी आहे. सिंध कॉलेजनेंहि संमति पाठविली आहे. बहुधा न्या. मू. रानड्यांना सभेचे अध्यक्ष करूं आणि मेथा चंदावरकर यांना वक्ते म्हणून आणूं. मिमसाल सेटलवाड यांचीहि या कामीं मदत आहे याच प्रमाणानें सरकारनेंहि असें धोरण लावून कीं १८६८ सालापासून, म्हणजे लॉर्ड लॉरेन्स यांच्या वेळेपासून, सरकारच्या मदतीनें हिंदी विद्यार्थी परदेशीं पाठविण्याची योजना घाटत आहे ती आतां तरी पुरी करावी. हल्लीं लॉर्ड कर्झन यांचा प्रायव्हेट सेक्रेटरी कोणी एक लॉरेन्सच आहे! एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील सभेनंतर फंडाची रक्कम जमविण्यास आम्ही जोरानें लागूं. मद्रासेनेंहि परांजप्यांच्या सत्काराचा ध्वनि उमटावा अशाविषयीं मी सेटलूर यांजकडून खटपट करवीत आहें. (बाळकृष्ण नारायण भाजेकर, हायकोर्ट वकील, मुंबई.)

परांजपे यांच्या सुयशाची वार्ता इकडे १९०० च्या ऑगस्टांत आली तेव्हांच भाजेकर यांनी वरील पत्रांत उल्लेखिलेली उपयुक्त चळवळ सुरू केली. त्यानंतर चार महिन्यांनीं परांजपे इकडे आले.

मराठ्याचें रूपांतर.—१९०२ सालीं टिळकांनीं केसरीचीं पानें वाढविलीं. मात्र आकार तोच ठेवला. पुढच्या वर्षीं मी मराठ्याचा आकार बदलून मोठा होता तो ल्हान करून त्याचीं पानें वाढविलीं. मराठ्याचा पूर्वीचा आकार साप्ताहिक पत्राच्या मानानें मोठा होता. म्हणून मुंबईतील इंग्रजी साप्ताहिकाचें धोरण डोळ्यापुढें ठेऊन मी मराठ्याचा आकार लहान व चौपानी असा केला नव्या स्वरूपाचा पहिला मराठा निघण्याला एक चांगला योग आला तो दिल्ली येथील दरबाराचा. या विषयावरील माझा अग्रलेख पारख्यांना उतरला होता; आणि मुंबईहून मि. द. ग. पाध्ये, संपादक 'इंदुप्रकाश', यांनीं आपण होऊन त्याबद्दल मला शाबासकी

लिहून पाठविली होती. मराठ्याचा आकार बदलावयाला टिळक मनातून फारसे अनुकूल नव्हते त्याच एक म्हणण असें असे की वर्तमानपत्रानें आपलें अंतरंग हवे तितके सुधारावें, त्याला मर्यादा नाहीं; पण आपला बहिरंग शीर्षक इत्यादि गोष्टी होता होईतो जशाच्या तशा राखाव्या. त्यांच्या परंपरागतत्वामध्ये एक तऱ्हेचा सात्विक अभिमान असतो. याचें उदाहरण म्हणून त्यांनी मला लंडन टाईम्सचें दिलें. तसेंच पीअर्ससोपच्या वड्यांच्या पेटीचें उदाहरणहि त्यांनी दिल्याचें स्मरतें तें म्हणाले, "हा श्रीमंतांचा साबू. आंतील वड्याची किंमत थोडीच असते तथापि पेटीवरील कागद, त्यावरील रेखाचित्रण, पन्नास वर्षांपूर्वी होतें तसेंच्या तसें आज अगदीं सारखें आहे. यांतील प्रत्येक गोष्ट अधिक चित्ताकर्षक करण्याची कल्पना त्यांच्या मालकाला काय सुचली नसेल ? पण नाहीं जुने तेंच सोनें या म्हणींतहि कांहीं तथ्य आहे." पण मराठ्याचा जुना आकार फाइली बांधण्याला ठीक नव्हता विलायतेत देखील साप्ताहिक वृत्तपत्रांचा आकार फुलस्केपचा र असतो इत्यादि गोष्टी सांगून मी आकार लहान करून किंमत कमी करून आठ पानांचा मजकूर बारा पानांत बसविण्याचा आग्रह धरला तो टिळकांनी शेवटीं चालू दिला हा आकार परवापर्यंत तसाच होता.

सभा व परिषदा —यापुढें ज्या राष्ट्रीय सभा, प्रांतिक परिषदा, इत्यादिकांना मी प्रत्यक्ष हजर होतों व प्रत्यक्ष कार्यांत भाग घेतला व भाषण केलें त्यांची थोडीशी हकीकत एकत्र देतों —

तारीख १४ सप्टेंबर १९०१ रोजीं मुंबई प्रांताची ११ वी प्रांतिक परिषद मुंबई येथें सिंधचे पुढारी तेहेलराम खेमचंद यांचे अध्यक्षतेखालीं भरली या परिषदेंत मुख्यत: नव्या लँड रेव्हेन्यु बिलाची चर्चा झाली परिषदेंतील तिसरा ठराव दुष्काळकमीशनसंबंधीचा होता तो गोकुळदास पारेख यांनी मांडला टिळकांनी त्याला अनुमोदन दिलें. दोन वर्षांपूर्वी साताऱ्यास या दोघांना जो दरडा उडाला होता तो आतां दोघेहि विसरून गेले होते. बाहेरचें संकट आलें म्हणजे घरांतील भांडण मिटतें या सिद्धांतप्रमाणें हेंहि झालें मी म्युनिसिपल बिलावर भाषण केलें

ता २५ आक्टोबर १९०२ रोजीं सातावी प्रांतिक सभा सोलापूर येथें भरली. अध्यक्षस्थानीं चिमणलाल सेटलवाड हे होते. सोलापुरास ही सभा अगदीं आयत्या वेळीं भरली. त्यामुळें तिचें स्वरूप बेताबातानेंच होतें या सभेला टिळक हजर

राष्ट्र शकले नाहीत. कारण याच वेळीं ताईमहाराज प्रकरणांत टिळकांवर झालेला फौजदारी खटला पुण्यास सुरू होता. गोखल्यांनी प्रांतिक सभा याहि वेळेप्रमाणें उरकण्यांत आली याविषयीं केसरीनें वेळींच निषेध प्रकट केला होता.

१९०२ ची राष्ट्रीय सभा अहमदाबाद येथें भरली. या सभेस टिळक हजर राहूं शकले नाहींत अहमदाबाद पुण्यापेक्षां श्रीमंत, तथापि नुकताच दुष्काळ होऊन गेल्यामुळें सभा कशी पार पडते याविषयीं चिंताच होती. पण मध्यम वर्गांतील तरुण मडळींच्या प्रयत्नानें सभा चांगली पार पडली. प्रतिनिधींची नेहमींची दहा रुपयांची फी वीस रुपये करण्यात आली होती. आणि दिल्लीदरबाराकडे अनेक लोक गेल्यामुळें हे प्रतिनिधींची संख्या बेताचीच होती. तथापि अध्यक्षस्थानीं बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी असल्यामुळें त्यांनीं ती वाण काहींशी भरून काढली. सभेच्या बैठकींत महत्त्वाचें असें काहींच झालें नाहीं. कॉंग्रेसचें काम सर्व वर्षभर चालावें अशी इच्छा एका पुढाऱ्यानें व्यासपीठावर प्रदर्शित केली. तेव्हां मी खालून आपल्या जागेवरून उद्गार म्हटले कीं, "तुमचा नुसता उपदेश नको, तुम्ही व्यासपीठावर बसलेले लोक वर्षांत बाहेर पडून राष्ट्रीय सभेवर जितकीं व्याख्यानें द्याल त्याच्या सहापट व्याख्यानें आम्ही व्यासपीठाखालीं बसलेले गरीब लोक देऊं" यामुळें सभा संपल्यावर सुरेंद्रनाथ यांनीं मला आपल्या बंगल्यावर बोलावून घेऊन या मुद्याची चर्चा केली. यावर्षी राष्ट्रीय सभेला जोडून औद्योगिक प्रदर्शन भरविण्यांत आलें होतें. हा नवा उपक्रम मात्र लोकांना फार पसंत पडला.

१३ वी मुंबई प्रांतिक परिषद तारीख २६ मार्च १९०३ रोजीं धारवाड येथें भरली. पाडुरंगराव आठवले वकील हे स्वागताध्यक्ष असून अध्यक्षस्थान दाजीसाहेब खरे यांना देण्यांत आलें होतें. या परिषदेला टिळक हजर होते याचें कारण तेथें जमिनधारीच्या विषयाची चर्चा विशेष व्हावयाची होती. अध्यक्ष दाजीसाहेब खरे यांच्या भाषणांतील महत्त्वाचा बहुतेक भाग या विषयाकडेच दिला गेला होता. आणि टिळक व खरे या दोघांनीं बसून अनेक जुने रिपोर्ट व सरकारी ठराव वाचून, हल्लींची जमीनमहसूलपद्धति जुन्या पद्धतीपेक्षां जाचक का व कशी आहे याचें सप्रमाण विवेचन लिहून काढलें होतें. हा विषय परिषदेच्या आठव्या नंबरच्या ठरावानें मांडण्यांत आला. तो दादासाहेब करंदीकर वकील यांनीं मांडला. आणि त्यावर टिळकांनीं विस्तृत भाषण केलें.

परिषदेला मुंबईची मंडळी आली नव्हती. पण फेरोजशहा मेथा याच्या प्रभावर्वीतील दाजीसाहेब खरे हे असल्याने मुबईकर मडळी हजर नव्हती असे भासले नाहीं टिळक यदाहि वास्तविक आपल्या खटल्याच्या कामात पुष्कळसे गुतले होते. तथापि दाजीसाहेब खरे याच्या स्नेहाखातर, आणि त्याच्या व धारवाडकराच्या आग्रहावरून, टिळकानीं सवडींत सवड काढली व ते परिषदेला हजर राहिले. इतकेंच नव्हे तर वर सागितलेले खरे यांचे भाषण तयार करण्यातहि त्यानी बरीच मदत केली. जमीनमहसुलाच्या या विषयाला यापूर्वी दोन वर्षे एकसारखे महत्व आलेले असून मुबई कायदेकौन्सिलच्या जुन्या इतिहासात ज्या ज्या चळवळी झाल्या त्यात जमीनमहसूलाची चळवळ ही अत्यत स्मरणीय अशी झाली.

धारवाडच्या प्रातिक परिषदेवरोबर प्रातिक सामाजिक परिषदहि भरली होती. अध्यक्षस्थानीं विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे होते. महाजनी हे सुधारणावादी असले तरी त्याच्या व इतर सुधारकाच्या वृत्तीमध्ये फरक होता. अर्थात् त्याचे भाषण अशा परिषदेच्या अध्यक्षाच्या नेहमीच्या भाषणाहून थोडे वेगळे झाले. "जी काहीं सुधारणा करण असेल ती धिम्मेपणाने व कळकळीने केली पाहिजे. स्वतःचे आचरण व हेतु शुद्ध असल्यास आपल्या खऱ्या स्वभावाने कोणाहि मनुष्यास आपल्या घरची माणसे वश करून घेता येतात सुधारक म्हणविणारापैकीं कित्येक लोक मद्याच्या व्यसनापासून अलिप्त नसल्याने त्याच्या आचरणाचे शितोडे सुधारणेच्या कार्यावरहि पडले" असें त्यानीं उघडपणे सागितल. सार्वजनिक शिक्षणात धर्मशिक्षण असले पाहिजे असेहि त्यानी मत दिल.

१९०३ ची राष्ट्रीय सभा मद्रास येथें भरली. या सभेला टिळकाना हजर रहाता आलें नाहीं. कारण यापूर्वी ताईमहाराजाच्या खटल्यात मॅजिस्ट्रेट क्रेमरस् यानी त्याना दीड वर्षाची शिक्षा दिली होती, आणि या शिक्षेवरच्या अपीलाची सुनावणी सेशनजज्ज मि. ल्यूकस याच्यापुढे डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यास होऊन फक्त निकाल सागण्याचे काम तहकूब राहिलें होतें. पण वसल्या जागीं टिळकाचें लक्ष मद्रासच्या सभेकडे होतेंच. आणि ते कसे काय होतें हें ता. २९ डिसेंबरच्या केसरींतील अग्रलेखावरून वाचकाना दिसून आलें. या अग्रलेखावर टिळकानीं ऋग्वेदांतील मडूक सूक्तापैकीं एका ऋचेचें अवतरण घेतलें होतें. तिचा अर्थ असा —" एक जण बैलासारखा तर एकजण बेडकासारखा ओरडतो. एक

काम करण्यास कोणी तयार नव्हता. अलाहाबादच्या 'इंडियन ओपिनियन' पत्रानें असेंच लिहिलें. "हिंदुस्थानांत राजकीय चळवळीला यश न येण्याचें कारण हेंच कीं पुढारी अंग मोडून मेहनत करीत नाहींत. उलट तेलंग, चंदावरकर, तय्यबजी, सुब्रह्मण्य अय्यर, शंकरन् नायर या कॉंग्रेस पुढाऱ्यांनीं पुढें सरकारी नोकऱ्या पत्करली" हा वाद सुरतेच्या कॉंग्रेसपर्यंत मधून मधून असाच चालला होता आणि त्याचा उच्चार या सभेत झालाहि. अद्यापि नेमस्त व जहाल यांतील भेद मात्र स्पष्टपणें व्यक्त झाला नव्हता. यामुळें 'कॉंग्रेसमध्यें राहून कॉंग्रेसला नांवें ठेवणारे' म्हणून जहाल पक्षाला कोणास नांवें ठेवता येत नव्हती. उलट कॉंग्रेसच्या त्या वेळच्या पुढाऱ्यांना नांवें ठेवणारे गुरु उपगुरु ह्यूम वेडरबर्न हेच होते हें लक्षांत घेतलें म्हणजे भांडणाचें खरें मूळ कशांत होतें हें कळून येईल.

२० वी राष्ट्रीय सभा मुंबईस ता. २४ डिसेंबर १९०४ रोजीं भरली. स्वागताध्यक्ष सर फेरोजशहा मेथा व अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन हे होते. कॉटनसाहेब हे नुकतेच सरकारी नोकरींतून सुटले असल्यामुळें, आणि राष्ट्रीय सभेला त्यांची प्रथमपासून सहानुभूति असल्यामुळें, त्यांना हौसेनें अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पूर्वीचा सुप्रसिद्ध खलिता लिहिणाऱ्यांपैकीं हे एक होते. बरोबर सर वुइल्यम वेडरबर्न हेहि आले होते. या दोघांची मिरवणूक मुंबईत मोठ्या थाटाची निघाली. मद्रास राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वी, टिळकांनीं दर्शविल्याप्रमाणें, हिंदुस्थानांत व विलायतेंत राजकीय चळवळीचें सभेचें काम मतन जोरानें कसें चालावें हा मुख्य प्रश्न यादि सभेपुढें होता. त्यापैकीं टिळकांनीं या दोघांकडेहि जाऊन खासगी रीतीनें त्याची चर्चा केली. तथापि किंवा भांडण उघडपणें झालीं नाहींत. मात्र सर फेरोजशहा मेथा यांच्यावर लाला लजपतराय यांनीं कांहीं आरोप केले होते. म्हणून त्या दोघांची चोर्डी जशी विषय नियामक-मंडळांत झाली. नेमस्त व जहाल असे स्पष्ट पक्षभेद मात्र व्हावयाचे होते. याविषयीं कॉटनसाहेब आपल्या आठवणींच्या ग्रंथांत लिहितात "गंगाधर टिळक हेहि आपल्या अनुयायांसह तेथें आले होते. पण या वेळीं जहाल नेमस्त हा भेद नव्हता. कारण एका अर्थानें सगळेच या वेळीं नेमस्त किंवा मवाळ होते!" टिळक यांचें स्वागत मंडपांत मोठ्या थाटानें झालें. मुसलमान कॉंग्रेस-भक्त महंमद भिमजी यांनीं टिळकांचा जयजयकार करण्यांत पुढाकार घेतला. अर्थात् व्यक्तिशः टिळकांविषयीं भेदभाव वाटत नव्हता असेंहि लोक या जयजयकारा

सामील झाले. कारण त्या सालीं मुंबई हायकोर्टानें त्यांना फौजदारी खटल्यांतून दोषमुक्त करून सोडून दिलें होतें.

राष्ट्रीय सभेला घटना असावी असें पहिल्या पाचचार वर्षांतच लोकांना वाटू लागलें होतें व तोहि एक विषय वादाचा होता. राष्ट्रीय सभेच्या दहाव्या वर्षीं म्हणजे १८९५ सालीं पुण्यास ही सभा भरली तेव्हां या प्रश्नाला बराच रंग आला होता. कांहीं घटना कोणी कोणी तयार केल्या होत्या व त्यांचा विचार करण्याकरितां कमिटीहि नेमण्यांत आली होती. परंतु कॉंग्रेसचे पुढारी पुष्कळसे सर फेरोजशहा मेथा यांच्या मताचे होते. त्यांना राष्ट्रीय सभेला घटना अशी नको होती. वर्षांतून चार दिवस जमावें. कोणी ती चार दिवसांची धामधूम म्हणावी. कोणी शांतपणें चर्चा करण्याची परिषद म्हणावी. पण त्या चर्चेत जें काय निघेल तितकाच जमलेल्या लोकांना किंवा राष्ट्राला फायदा. "आपापल्या प्रांतांत जे कोणी लोकमत प्रकट करतील त्यांचें एकीकरण करणारी सभा ही राष्ट्रीय सभा मानावी" हें सर फेरोजशहा मेथा यांचें मत १९०२ सालीं सोलापूर प्रांतिक परिषदेच्या वेळीं चिमणलाल सेटलवाड यांनीं मुंबईचें मत म्हणून प्रकट केलें होतें. पण लाला लजपतराय वगैरे मंडळींना ही गोष्ट मान्य नव्हती. पंजाबांतील प्रतिनिधि १९०२ सालीं अहमदाबादेस आले नव्हतेच, पण विनवणी केल्यामुळें १९०३ सालीं कांहीं मद्रासेस गेले होते, तेहि निराश होऊन परत गेले, व राष्ट्रीय सभेला घटना असावी कीं नसावी यावरून १९०४ सालीं मेथा व लजपतराय यांचें मुंबईस भांडण झालें.

राष्ट्रीय सभेंत असलें हें भांडण मी प्रथमच पाहिलें. कार्यक्रमांत घटनेचा विषय निघाला तेव्हां, लाला लजपतराय हे कोठें दिसेनात असें फेरोजशहा मेथा यांना वाटून, "आपल्या वेळीं तोंड चुकवितात, आणि मग पाठीमागें टीका करितात" असें कांयसेसें ते बोलले. खरोखर लजपतराय यांनीं तोंड चुकविलें नव्हतें. ते दूर अंतरावर कोणाशीं बोलत उभे होते, म्हणून त्यांना मारलेली हाक ऐकूं गेली नाहीं. पण मेथा यांची टीका त्यांना कोणी जाऊन सांगतांच लालाजी फणफणत दणदणत येऊन समोर उभे राहिले आणि "तुमचें काय म्हणणें आहे बोला !" असा सवाल त्यांनीं मेथा यांना केला. आणि "घटनेसंबधीं तुमची काय तकार आहे ती सांगा" असें मेथा यांनीं म्हणतांच, लालाजींनीं सुमारें वीस मिनिटें जोराचें भाषण करून घटनेची आवश्यकता प्रतिपादिली व शेवटीं "तुम्ही मुंबईचे पुढारीच घटनेला विरोध करतां" असा आरोपहि केला.

या मुंबई काँग्रेसच्या प्रसंगीं टिळकांबरोबर मी सर हेन्री कॉटन, मेथा इत्यादि लोकांना भेटलों. त्यांच्याशीं वाद करण्याचें, प्रश्नोत्तर करण्याचें काम टिळकच करीत. तो अधिकार माझा नव्हता. तथापि मी त्यांच्याशीं बोलण्यांत मुळींच भाग घेत नसें असें नाहीं मधून मधून आपलें म्हणणें, मात्र मोजक्या शब्दांनीं, मांडी. मी बरोबर असतां मला बाहेर बसवून टिळक एकटे आंत जाऊन मोठ्या माणसाशीं बोलले असें बहुधा घडत नसे. ते थोरामोठ्यांशीं माझी ओळख 'हे आमच्या मराठ्याचे संपादक' अशी मुद्दाम करून देत. कारण पुढें माझेंहि अशा लोकांशीं दळणवळणाचे प्रसंग येणार हें त्यांस माहीत असे. हे बडे लोक मराठा पत्र नित्य वाचणारे नसले तरी माझे विशिष्ट लेख त्यांच्या नजरेला पडत, यामुळें माझी त्यांची मनोमन ओळख आधींच झालेली असे.

करंदीकर-दीक्षित—१९०१ सालीं मुंबई कायदे कौंसिलची निवडणूक उभी राहिली तेव्हां दादासाहेब करंदीकर वकील आणि हरि सिताराम दीक्षित सॉलिसिटर असे दोघे उमेदवार होते एका अर्थानें दोघे माझे स्नेहीच. पण मी पूर्वीचा सातारकर म्हणून माझ्यावर दादासाहेबांचा हक्क त्यातल्यात्यांत अधिक. तार मालराच्या संपातील कामामध्यें दीक्षित व मी सहकारी होतों म्हणून त्यानांहि मदत मागण्याचा हक्क होता पण त्यांना माझ्या मदतीची फारशी अपेक्षा दिसली नाहीं त्यांना गोपाळराव गोखले यांच्या पक्षाची सर्वस्वी मदत होती. तशीच मुंबईच्या मेथा कपूर्वांहि दादासाहेब करंदीकरांनीं १८९९ च्या निवडणुकींत टिळकांना दगा दिल्यामुळें त्यांना टिळकांचें साहाय्य मागण्याचा हक्क त्या दृष्टीनें उरला नव्हता. तथापि ताई महाराज प्रकरणांतील वकीलपत्र दादासाहेबाकडे असे. यामुळें एक नवा वेगळा हक्क उपस्थित झाला होता या दोन्ही नात्यांनीं मी धुळ्यास करंदीकरांच्या करितां खटपट करावयास गेलों होतों तेथील स्नेही व खटपटीचे क्षेत्रोपाध्ये बहाळकर बंधु (नाना व तात्या) हे दोघे रा. सा. श्रीधर बाळकृष्ण उपासनी पेन्शनर सबजज यांचे भाऊ. धुळ्यास त्यांचें वजन फार त्यांच्या सहाय्यानें बाबासाहेब गरुड यांना आपलेसें करून धुळें जिल्ह्यांतील सर्व मतें आम्हांस करंदीकर यांजकरितां मिळविता आलीं. परंतु महाराष्ट्राच्या इतर जिल्ह्यांतून मिळावीं तितकीं मतें न मिळाल्यामुळें अखेर दीक्षित सॉलिसिटर हे विजयी झाले. निवडणुकीची खटपट म्हणून काय असते याची कल्पना मला तेव्हां चांगलीच आली. ती अशी कीं जि. लोकलबोर्डाच्या एका सभेंत निवडणुकीचा निकालच लागे. कारण या सभेंत अंतिम मतदार निवडले

मातील त्यांनीच मतें द्यावयाची. आणि अशी खासगी खटपटीनें आपलेसे झालेले लोक मतदार म्हणून निवडून आले म्हणजे मग त्याच्याकडून मतपत्रिका भरून घेणें एवढेंच काम उरे. १९०१ सालीं मी धुळ्यास गेलों असतां मात्र 'राष्ट्रीयत्व' या विषयावर टॉवर बागेंत व्याख्यान झालें येथपासून माझ्या जाहीर व्याख्यानांना सुरुवात झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

स्वदेशी कंपनीचा अनुभव (१९०४)—यापूर्वी थोडे दिवस "स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स' या नावाची एक कंपनी रजिस्टर झाली तिचा मी डायरेक्टर व चेअरमन निवडलो गेलों. ग. वि. चिपळूणकर नावाच्या एका गृहस्थाचें शिंप्याचें दुकान पुण्यास बुधवार पेठेंत होतें. त्यांना या कंपनीची कल्पना सुचली. मी अडीचशें रुपयांचे शेअर घेऊन डायरेक्टर झालों. स्वदेशीच्या नवयुगीन मतप्रसारास नुकतीच सुरुवात झाली होती. कंपनीचें दुकान बरें चालू लागलें. चार पैसे येऊन पेटींत पडू लागले भागीदारांना नफा वाटलाच पाहिजे हे स्वदेशीच्या शास्त्रांत सहसा बसतच नाहीं! म्हणून पेटींतल्या पैशाला बाहेर पाय फुटले. चिपळूणकरमंडळींनी त्या पैशाचा उपयोग प्रथम भारत भागवत या संस्कृत ग्रंथाच्या छपाईकडे केला. त्यांत त्यांना नफा झाला असें दिसताच दुकान मागें पडू लागलें. म्हणून दुकानाला नवी जागा दसडेरे यांच्या वाड्यांत माडीवर घेतली. मग चिपळूणकर म्हणू लागले कीं "मला मुंबईस दुकानाची एक शाखा काढू द्या." म्हणून काळबादेवी रस्त्यावर विवलकरांच्या माडीवर दुकान घातलें. पण दुकानाकरितां नवा माल आणण्यांत भांडवल खर्च व्हावें तें भारत भागवत प्रकाशनांत गुतून राहू लागलें. या गोष्टीला आम्ही हरकत घेतली. तेव्हां भागीदारांच्या सभेंत बहुमत करून प्रॉक्सीच्या जोरावर चिपळूणकर यांनीं आम्हांस डायरेक्टरच्या जागेवरून काढून आपले दुसरे साथीदार डायरेक्टर निवडून घेतले! ही गोष्ट केसरींत प्रसिद्ध होतांच कंपनी एकदम बसली चिपळूणकर यांचें दिवाळें वाजण्याची वेळ आली. त्यांनीं मुंबईहून मला लिहिलें कीं "मला येऊन वाचवा नाहीं तर जीव देतों." मग मी माझे स्नेही गणमतराव साठे ऑडिटर यांना मुंबईस नेऊन, तेथील सर्व निरवानिरव करून, कंपनी आपखुषीनें लिक्विडेशनमध्यें काढण्याचा ठराव करून घेतला. फडके वकील यांना लिक्विडेटर नेमून भागीदारांस रुपयास सुमारें तीन आणे मिळवून दिले. पण या कंपनीच्या पोटांत माझें निदान सहासातशें रुपये

व्यर्थ खर्ची पडले असावे असा माझा अदाज आहे! ही सर्व हकीकत चार-पाच वर्षांची आहे पण सोईकरिता ती सर्व एकत्र सांगितली.

कौटुंबिक आपत्ति—१९०४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत पुढे येथें माझे मुर्वीत वडील रघु नाना हे नवज्वराने वारले. वडील व मातोश्री पूर्वीच कांही दिवस तेथें होती पुण्यास नानाचे कुटुंब प्रसूत होऊन अवघे सारा दिवस झाले होते. मुलाच बारस गहित करून त्याच्या अडीच वर्षांच्या थोरल्या मुलीला बरोबर घेऊन मी धुळ्यास गेलो त्यानंतर दोन तीन दिवसांनीं ते वारले. त्या प्रसगाचें मी वर्णन करू शकत नाहीं रडून रडून माझे डोळे दुखरे होण्याची वेळ आली. लगेच वडील-मातोश्रींना घेऊन मी पुण्यास आलो कांहीं दिवसांनीं नानाच्या कुटुंबाला आमच्या वडील बधूनीं आपल्या जवळ राहण्यास व बारेपालट करण्यास नेलें. पण तीहि नुदर-बार येथें अवघ्या सहा महिन्यांनीं वारली. अशा रीतीनें आमच्या कुटुंबाचा एक खांब ढासळला. नानाच्या सबंधीं सविस्तर माहिती मी या ग्रथात पूर्वी दिलीच आहे.

गायकवाडवाड्याची खरेदी—या नतर कांहीं दिवसांनीं टिळकांना गायकवाड सरकारानें पुण्यांतील गायकवाड वाडा खरेदी दिला. त्याची सर्व रक्कम देण्याला टिळकाजवळ नव्हती. त्यामुळ त्याना दहा हजार रुपये कर्ज काढावे लागलें यावरून त्यावेळी त्यांची सापत्तिक स्थिति काय होती हे दिसून येईल. कर्मधर्मसयोगानें माझ्या बधूच्या विम्याची रक्कम याच सुमारास हातीं आली तीहि मला या कामीं लावतां आली. पुढे सहा महिन्यांनीं केसरी कचेरीनें ती रक्कम मला परत केली खरेदीच्या सर्व रकमेचा चेक घेऊन मी बडोद्यास गेलो व ती सरकारी खजिन्यात भरून पावती घेऊन आलों तीच पावती पुढें पुण्यास रजिस्टर केली. दरबारशीं व्यवहाराचा सबध असल्यामुळें मालकी हक्काला एवढा आधार पुरला म्हणून खरेदीखताची स्टॅंपड्युटि वाचली. हा वाडा खरेदी घेतला तेव्हां त्यांतील इमारत थोडी व फार जुनी होती. केसरीकडे असलेल्या या वाड्याच्या भागातील आजच्या बहुतेक सर्व इमारती नवीनच बांधलेल्या आहेत.

जुन्नरचा दौरा—१९०४ च्या एप्रिलात टिळक आम्ही अनेक मडळींसह जुन्नरास गेले. घोड्याचा मोठा लवाजमा व टांगे केले होते. परंतु सर्व मजल सपण्याला सारा ताफाहि पुरले नाहीत. टिळकांचे दौरे ताई महाराज खटल्याच निकाल लागल्या-पासूनच खरे सुरु झाले. जुन्नरास सत्काराची शर्थ झाली. जुन्नरच्या आसपास मापूर्वी

नुकतेच काहीं दगडे पडले होते. त्यावरून टिळक सहज बोलतांना म्हणाले कीं "पुण्याहून गुजर इतके दूर आहे ते बरेंच म्हणावयाचें. उद्यां कोणाला बद करावयाचें झालें तर पडवाल्याला दोन दिवस तरी निवांत मिळतील. पुढें लष्कर किंवा पोलीस येईल तें पहातां येईल." पण आतां मोटारीनें गुजरचा प्रवास दोन तासांतहि होऊं शकतो!

वेदोक्त व ग्रामण्य—१९०४ च्या जुलै महिन्यांत सयाजीराव गायकवाड पुण्यास आले तेव्हां त्यांनीं इतर लोकांबरोबर मलाहि भेटीस बोलाविलें होतें. महाराजांची व माझी ही पहिलीच भेट. संभाषणांत महाराजांचा आवडता धर्मशिक्षणाचा, धर्मविधि चालविणाऱ्या उपाध्येपुरोहितांचा, ग्रामण्याचा, व वेदोक्त कर्मांचा,इतके प्रश्न चर्चेला निघाले,होते. त्यांत सार्वत्रिक धर्मशिक्षणाच्या योजनेविषयीं मी सुमति दर्शविली ग्रामण्याविरुद्ध सुशिक्षितांनीं बंड केलें पाहिजे असें मी सांगितलें पुरोहित व उपाध्ये यांच्यासंबंधी कायदा करूं नये असें माझें मत होतें तें मी सांगितलें. आणि वेदोक्तासंबंधीं मी थट्टेनें म्हणालों कीं " ही चळवळ बडोद्याहूनच प्रथम सुरू झाली असें म्हणतात व कोल्हापूरकर महाराजांना लोक उगाच दोष देतात. मात्र क्षत्रियांना वेदाधिकार आहे हें कोणी कबूल नाकबूल करीत नाहीं." या सालीं पुण्यात एक दोन ग्रामण्यें झालीं. माझ्यावरील ग्रामण्य चालू होतें, व टिळकांनीं आपल्यावरील ग्रामण्याचा अनुकूल निकाल करून घेऊन पुण्यांत नवीन धर्मसभाच स्थापण्याचा उपक्रम करण्याचा विचार मनांत चालविला होता.

पैसाफंड—यान सालच्या डिसेंबर महिन्यांत मी व अंताजीपंत दामोदर काळे यांनीं मिळून एक विनंतिपत्र केसरींत छापलें. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, काळे हे जरी पैसाफंड जमवित असले व केसरी पत्र त्यांना उत्तेजन देत असलें तरी, एखादी संघटित पैसाफंड कमेटी स्थापल्याशिवाय या कार्याला जोर येणार नाहीं. अंताजीपंत काळे हे माझ्याशीं किंतीहि भांडोत, परंतु पैसाफंड कमेटीचा उगम त्यांच्यांबरोबर माझ्यापर्यंतहि पोंचतो. आदलेवर्षी मी व अंताजीपंत काळे यांनीं काढलेल्या पत्रकाप्रमाणें मध्यवर्ती शाखा,व पैसाफंड कमिट्या स्थापन होऊं लागल्या. त्यापैकीं मध्यवर्ती कमिटीचा एक सभासद तर मी नेमला गेलोंच. पण पुणें जिल्ह्याकरितां स्थापिलेल्या पैसाफंड कमिटीचा चिटणीसहि मला व्हावें लागलें. पुढें हें काम कवडेशास्त्री यांनीं आपणाकडे घेतलें. मी पैसाफंडावर एक अष्टक पद्यात्मक रचलें व स्वतः घरोघर हिंडून पैसाफंड गोळा केला.

टिळक व गोखले—१९०५ सालापासून राष्ट्रीय चळवळीला बराच जोर चढला. बंगभंगाच्या चळवळीला बंगाल्यात खरी सुरुवात झाली होती. नामदार गोखले विलायतेस जाऊन मोर्लेसाहेबांच्या गाठी घेऊन हिंदुस्थानात परत आल्यावर बनारस येथे भरणाऱ्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्षस्थान त्याना द्यावे असे ठरले होते. गोखले हे टिळकांचे प्रतिपक्षी असले तरी, आणि त्यांची राजकीय मतें टिळकाना सौम्य अशी वाटत असली तरी, व्यक्तिशः गोखले हे एकनिष्ठेनें व परिश्रमपूर्वक कार्य करीत त्याविषयी टिळकांची आदरबुद्धि मनातून असे. याचे प्रत्यंतर पुण्यास गोखल्यांचा जो जाहीर सत्कार झाला त्यावरून दिसून आले. या सत्कारात टिळक स्वतः सामील झाले होते. मान प्रतिपक्षीयांच्या सलोख्याला उभयताना साधारण असा कोणी मन्मान्य श्रेष्ठी नेतृत्वाच लागतो तो या ठिकाणी नानासाहेब देशमुखांच्या रूपानें मिळाला होता. देशमुख हे पूर्ण राष्ट्रीय वृत्तीचे असले तरी त्यांची मनोभूमिका टिळकाहून पुष्कळच अधिक निर्विकार होती. स्वतः उघडपणें चळवळीत न पडण्यामुळें ही वृत्ति त्याना साधली असेल. तथापि त्यांचा मूळ स्वभावच धिमा, शांत व सौजन्यपूर्ण असे. यामुळे त्यांनी गोखल्यांजवळ टिळकांच्या गुणाच वर्णन केलें, आणि टिळकाजवळ गोखल्यांच्या गुणांचें वर्णन केलें, तरी त्यांपैकी कोणास राग येत नसे. नानासाहेबांनीं मुंबईस गोखल्यांच्या सत्कारांत भाग घेतला होता, तसाच तो पुण्यातल्या सत्कारातहि त्यांनी घेतला आणि त्यांच्या साक्षित्वानें गोखले व टिळक पुण्याच्या मंडईत एका सभापीठावर एकदाच आलेले दिसले ते या वेळीं! गोखलेहि सार्‍या जन्मात गायकवाडवाड्यात क्वचित्‌च येऊन गेले असे मला वाटतें. पैकी एक प्रसंग वाड्यात सरतानसिंह यांचें निशाणबाजीचें प्रयोग चालू असतां देशमुखाबरोबर गोखले गायकवाडवाड्यात आले तेव्हांचा असावा.

'सवग लोकप्रियता'—१९०५ सालीं मुंबईस कै. न्यायमूर्ति माधव रावजी रानडे यांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ झाला. समारंभाचे अध्यक्ष मुंबई सरकारचे एक्झिक्यूटिव्ह कौंसिलर सर ऑड्ड हिल हे होते. त्यांच्या भाषणांत रानडे यांच्या स्तुतीबरोबर लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यांची टवाळी करण्यासारखे कांहीं शब्द आले होते. ते त्यांनीं टिळकांना उद्देशून काढले असावे असा माझा समज झाला. हिल साहेबांची व माझी चांगली ओळख असल्यामुळें मी त्यांना रागानें पत्र लिहून त्यांच्या या कृत्याबद्दल दूषण दिलें. त्याला त्यांजकडून खालीलप्रमाणें उत्तर मला आलें:—

(२७ एप्रिल, १९०५)—" तुम्ही मला लिहिले त्याप्रमाणे तुमचीं प्रामाणिक मते आहेत हें मला पूर्णपणें माहीत आहे म्हणून तुमचे समाधान व्हावे याकरितां मी तुम्हाला हे पत्र लिहीत आहे. रानडे याचा पुतळा उघडण्याच्या वेळीं 'सवंग लोकप्रियतेला हपापलेले काहीं लोक ' असे मी बोललों ही गोष्ट खरी पण ते बोलतांना माझ्या मनात टिळक नव्हते हे मी तुम्हाला निक्षून सांगतो त्याच्याहून फार हलक्या प्रतीचे आणि कमी प्रामाणिक असे वक्ते जों भाषणें करितात त्यानाच उद्देशून माझें बोलणें होतें टिळकांच्या संबधाने तुमचे व माझे बोलणे अगदीं मोकळ्या मनाने झाले. असे असता हे शब्द मी टिळकाना उद्देशून बोललो असे टिळकांच्या किंवा तुमच्या मनात तरी कसे आले ?" (सर क्लॉड हिल, मुंबई).

या पत्रात आपण बोललों तें टिळकाना उद्देशून नाहीं इतकाच खुलासा हिल साहेबानीं केला. आणि त्याना तो करता आला याचे कारण त्यानीं टिळकांचें नाव प्रत्यक्ष घेतले नव्हतें, 'पण सवंग लोकप्रियतेला हपापलेले ' हे शब्द उच्चारताना टिळकांची व्यक्ति त्यांच्या डोळ्यापुढे नव्हतीच असें मला वाटत नाहीं. मात्र त्याचा राग फेरोजशहा मेथा यांच्यावरहि असल्यामुळें, आणि समारंभ मुंबईतलाच असल्यामुळें, त्यांच्या मनात त्या वेळीं मेथा हे नसतीलच असेंहि म्हणवत नाहीं. याचे प्रत्यंतर पुढील साली मेथा याना मुंबई कॉर्पोरेशनमधील त्यांच्या मान्यतेच्या स्थानावरून खालीं ओढण्याचा (कॉकस) कट झाला त्यावरून मिळालेंच असो. माझ्या तक्रारीपत्राला हिल साहेबानीं उत्तर दिलें हीच मोठी गोष्ट. आणि जगापुरती, बाहेरच्या आवाजानें का होईना, 'मी टिळकाना नावे ठेवणारा नाहीं' येवढी कबुली मी काढविली याचें टिळकानाहि बरें वाटलें.

काशीयात्रा—१९०५ सालीं बनारस येथील राष्ट्रीयसभेला मला जायचेंच होतें, व मी एरव्हीं बहुधा टिळकांच्याच बरोबर गेलो असतो. परंतु आमच्या घरच्या सर्व मंडळींनीं काशी प्रयागची कुटुंबयात्रा करावयाचें ठरविलें यापूर्वी पाच वर्षे वडीलमातोश्रींनीं आपणपुरती ही यात्रा केलीच होती. तथापि फिरून कुटुंबयात्रा म्हणून करावी असे त्यांच्या मनात आलें म्हणून आम्ही निघालों. दिवस थंडीचे होते. आणि यात्रेंत हें लागेल ते लागेल अशा हव्यासानें प्रत्येकानं इतकें सामान बरोबर घेतलें की, जळगावास गेल्यावर त्या सामानाची भीतिच वाटू लागली. म्हणून आम्ही त्यातले निम्में सामान पालतु ठरवून खरोखरच जळगांवच्या मुक्कामाहून

सुरुस करून पुण्यास पाठविलें ! तरी उरलें तेहि पुष्कळच होतें असे अनुमवान टरलें आम्हा यात्रेकरू मडळींत लहान मुलाची सख्या मोठ्या माणसांपेक्षां अधिक होती. सर्वांत मोठें मूल सात वर्षांचें असेल, व सर्वांत धाकटें मूल चार महिन्याचें होतें. त्याना गंगेत आपली आपण आंघोळहि करता येत नव्हती. म्हणून प्रत्येकाला स्नानाकरिता दडाला धरून पाण्यात बुचकळून काढाव लागलें ! अलाहाबाद येथें आम्ही दारागजेस टिळकांचे जावई साने यांच्या घरीं उतरलो होतों या प्रसंगाची माझी एक आठवण अशी कीं, सान्यांच्या घरीं पोंचताच मी प्रथम सगळीं कामें सोडून जिना चढून उघड्या माडीवरून गगा नदी कशी दिसते हे पाहण्याकरिता उत्सुकतेनें गेलों. पण गगा पाहून माझी निराशा झाली! मात्र यात चूक माझीच होती. कारण उत्तर हिंदुस्थानांत मोठमोठी मैदानेच असतात हें भूगोलातील ज्ञान मी विसरलों होतो, आणि वाल्मीकिकृत गंगास्तोत्रातील 'एतलालतमाल' इत्यादि गंगेचें वर्णन माझ्या डोक्यात होतें ! आम्ही प्रयाग काशी अयोध्या येथील यात्रा पुऱ्या केल्या. पण काशी येथें बधु आप्पासाहेब याना ज्वर येऊ लागल्यामुळें बनारसच्या राष्ट्रीय सभेकरिता थाबू शकलो नाहीं.

ग्रंथकार समेलन—१९०६ सालीं माझ्या सार्वजनिक कार्याला भर येऊ लागला. मला व्याख्यानांचीं आमत्रणें सरास येऊं लागलीं. आणि मी वक्ता नव्हतो तरी तीं निमत्रणें स्वीकारू लागलो. या वर्षी गणपतिउत्सवात तर मी अनेक व्याख्यानें दिलींच, पण स्वदेशी चळवळींत सामील होऊन त्या विषयावरहि अनेक व्याख्यानें दिलीं मी स्वदेशी बरोबर बहिष्कारालाहि समति देत असे पण परदेशी कपड्याची होळी करण्याविरुद्ध असून ते कपडे गोरगरीबांना वाटावे असे म्हणत होतो. पुण्यात शिवरामपत परांजपे व सावरकर याच्या व्याख्यानाच्या वेळीं होळ्या होत. पण त्याना मी हजर रहात नसे. मुबईपासून नाशिक व वाईपर्यंत अनेक ठिकाणीं जाऊन मी व्याख्यानें दिलीं नाशकास मी अकबर जयती या विषयावर व्याख्यान दिलें तें फार चांगलें वठलें असें मला अजून स्मरतें. पण व्याख्यानापेक्षा अधिक जबाबदारीचीं संघटनात्मक कार्येंहि करण्यास मला या वर्षी मिळू लागलीं. मे महिन्यात पुण्यास मराठी ग्रंथकाराचें समेलन झालें. त्याच्या चिटणीसाच्या जागेवर रा. हरि नारायण आपटे याच्याबरोबर माझी नेमणूक झाली. या ग्रंथकारसमेलनातूनच साहित्य परिषदेची कल्पना प्रथम निघाली आम्ही त्या परिषदेचा प्रारंभ साठ सभासद

मिळवून केला, आणि विनायकराव भावे, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, व वासुदेवराव आपटे या तिघांना त्या परिषदेचे चिटणीस नेमून घेतलें

ऐ. लेखांचा संग्रह—याचवर्षी ऐतिहासिक लेखाचा संग्रह पुण्यात करण्याची कल्पना निघाली. तिचा उगम प्रथकार संमेलनातूनच झाला त्याप्रमाणे प्रारंभ म्हणून वासुदेवराव मुडले यानीं खर्चाकरिता पन्नास रुपयाची वर्गणी देऊन कार्यास सुरुवात केली परंतु कागदपत्र जमविले तरी ते ठेवावयाचे कोठें हा प्रश्न पडला. तेव्हा नटेशराव द्रवीड यानीं असें सांगितलें कीं "माझे श्वशुर यवतमाळकर बाबूसाहेब द्रवीड यांचे घर शुक्रवार पेठेंत आहे. त्यात मी रहातों, त्या घरांतला एक भाग अशा कागदपत्राच्या संग्रहाकरिता मी देईन." हल्लीं स्थिरपद होऊन भरभराटीस आलेल्या 'भारत इतिहास मंडळा'चा हा अदृश्य प्रारंभ होय. या उद्योगात पडण्यास माझी इतिहासाच्या अभ्यासाची हौस ही तर कारणीभूत होतीच, पण हें घर या कार्याला मिळविण्याच्या कामीं द्रवीड याचा व माझा स्नेह कारणीभूत झाला. नामदार श्रीनिवासशास्त्री प्रथम या द्रविडाच्या घरींच बिऱ्हाड करून होते. या घरी शास्त्री, ज. रा. घारपुरे, द्रवीड, मी अशी मंडळी मधून मधून जमत असू. शिवाय द्रवीड यांचे व माझे जातक त्या वेळीं तरी बरेच जुळे. ते पुण्यास येऊन महाराष्ट्र कॉलेजात इंग्रजीचे प्रोफेसर झाले तेव्हा इंग्रजी वाङ्मयाच्या आवडीमुळें त्याचा माझा स्नेह जमला होता. आणि इंग्रजी लिहिण्याची आवड असल्यानें ते मराठा पत्रात लिहून मला मधून मधून मदत करीत. तात्पर्य, ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संग्रहाला जागा मिळवून देऊन इतिहास संशोधनाच्या कार्याला पहिली एक मदत मी केली मोठ्या गोष्टींचा उगम लहानातच कसा असतो याचें हें एक उदाहरण म्हणून देण्यासारखें आहे. या उपक्रमानंतर पाच वर्षांनीं राजवाडे याच्या स्फूर्तीनें, पोतदार यांच्या गुरुभक्तीनें, काशिनाथपंत साने यांच्या प्रोत्साहनानें, दत्तोपंत आपटे, शंकरराव जोशी, आबा चांदोरकर, पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन याच्या इतिहास संशोधन-प्रेमानें, आणि तात्यासाहेब मेहेंदळे याच्या अभिजात औदार्यानें, मेहेंदळे यांच्या वाड्यात भारत इतिहास मंडळाची स्थापना झाली. पुण्यांत १९०५-०६ सालाइतक्या पूर्वीहि नव्या कल्पना निघत. पण तेव्हां त्या कल्पनांतर्गत कामाचा व्याप थोडा असे, आणि जागा इमारती वगैरेच्या मागें थोड्या असत. वंगभंग, स्वदेशी अशा चळवळींतील टिळकांच्या व्याख्यानाला गर्दी किती झाली असें सांगावयाचें तर सार्वजनिक

सभेचा दिवाणखाना भरून गेला असे सांगून भागत असे. पण गुदस्ता नेहरू व गावरकर यांच्या व्याख्यानांना लाऊड स्पीकरहि अपुरे पडले !

नाट्यसमेलन—१९०६ साली किर्लोस्कर नाटक गृहाच्या प्रवेशाचा आणि किर्लोस्कर नाटक मंडळीच्या ज्युबिलीचा असे दोन समारंभ चांगले झाले. त्यांत काहीं प्रमुख भाग माझ्याकडे होता. तसेंच त्या साली नाशिक येथें भरलेल्या नाट्य समेलनाचें अध्यक्षपदहि किर्लोस्कर मंडळीनें मलाच दिलें होतें. या प्रसंगाच्या भाषणाकरिता मी भरताचार्यांचें नाट्यशास्त्र मुद्दाम वाचलें असें स्मरतें. आणि नाट्य समेलनाच्या अध्यक्षांची जी एकंदर भाषणें आजवर झालीं त्यांत माझ्या भाषणाचा नंबर बराच वर लागेल असें मला वाटतें.

विलायतेंतील चळवळ—१९०४ पासून विलायतेंत लिबरल पक्षापुढें जाणारा मजूर पक्ष हळुहळू संघटित होत होता. लिबरल पक्षाला हा आयता प्रतिस्पर्धी असा वाटत असल्यामुळें तो या नवीन पक्षापासून फटकून रहात असे पण विलायतेंत राजकारणामध्यें जो पक्ष अधिकांत अधिक पुढें जाणारा त्याच्याशीं ऋणानुबंध बांधल्यानेंच हिंदुस्थानचें झालें तर कल्याण होईल अशी दादाभाई प्रभृतींची समजूत असल्यानें ते अँमस्टरडॅम येथें भरलेल्या मजूरपक्ष परिषदेला लंडनहून गेले होते. ही गोष्ट सर विल्यम वेडरबर्न (ते लिबरल पक्षाचे म्हणून) यांनाहि मनातून पारशी आवडली नाहीं असें म्हणतात. आणि एक वेळ प्रवाद असा होता कीं मेथाप्रभृति मुंबईच्या पुढाऱ्यांनीहि वेडरबर्न यांच्या सूचनेवरून दादाभाईंच्या धोरणाविषयीं नापसंती खासगी रीतीनें दर्शविली होती.

१९०४ च्या मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेमध्ये हिंदुस्थानांत व विलायतेंत राष्ट्रीय सभेचें काम जोरानें करावें असें ठरलें. त्याची अमलबजावणी १९०५ च्या मे महिन्यांत काहीं थोडी झाली. तारीख ३ मे रोजीं फेरोजशहा मेथा यांच्या अध्यक्षतेखालीं जाहीरसभा भरून त्यांत इंग्लंडला शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरलें. सर डब्ल्यु वेडरबर्न व टिळक यांनीं कांग्रेसमध्यें मांडलेल्या ठरावाअन्वयें हें डेप्युटेशन जावयाचें होतें. सभेनें प्रोफेसर गोखले व बॅरिस्टर महमद अल्ली जिना या दोघांना शिष्टमंडळाचे घटक म्हणून पाठवावें असा ठराव केला. विलायतेंतील राजकारणांत हिंदुस्थानचें हित पाहणारा असा एखादा वेगळा पक्ष निर्माण करावा असा हें शिष्टमंडळ पाठविण्याचा हेतु होता. पण हा पक्ष लिबरलपक्षाच्या अंतर्गत असला तरी

तसा असण्यास हरकत नाहीं असेहि मत प्रगट करण्यात आले गोखले यांच्या अगम्य हुषारी, वक्तृत्व, सभ्यपणा, शील, त्यांचा कामकाजाचा अनुभव व कर्तृत्वशक्ति यांची स्तुति मुंबईकरानीं केली। तिचा उल्लेख टिळकानीं केला व त्याच्या निवडणुकीस संमति दिली. जिना यांच्या निवडणुकीबद्दल मात्र नापसंती दर्शविली. अखेर शिष्टमंडळ म्हणून गोखले व बॅरिस्टर जिना याना विलायतेस पाठवावे असे ठरल्याप्रमाणे गोखले हे गेले. जिना हे जाऊ शकले नाहींत. लाला लजपतराय हेहि विलायतेस याच वेळीं गेले होते त्यांची जोड गोखल्याना चांगली मिळाली. लजपतराय हे स्पष्ट बोलणारे होते

पार्लमेंटामध्ये प्रधानमंडळात क्रांति होऊन लिबरल पक्षाने प्रधानमंडळ बनविले ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या फायद्याची झाली असे पुष्कळाना वाटले इंडियन पार्लमेंटरी कमिटी पूर्वीच बनविण्यात आली होती तिच्या विनंतीवरून गोपाळराव गोखले पुन्हा विलायतेस गेले कमिटींत १६० सभासद सामील झाले होते, आणि गोखल्याच्या चळवळीकडे इंग्लंडातील लोकांचे बरेच लक्ष यदा लागले मोर्ले आणि गोखले याच्या गाठीभेटी होऊ लागल्या आणि आपल्या अडचणी काय आहेत त्या मोर्ले यानींहि गोखले यास सांगितल्या त्यामुळें गोखले यांच्या भाषणात त्या अडचणींचा मधून मधून उल्लेख येऊ लागला टिळकाना ही गोष्ट पसंत पडेना. विलायतेतहि हिंदुस्थानाप्रमाणे पक्षभेद असत. आणि एखाद्या क्षेत्रात एका उपाध्याच्या घरीं यजमान शिरला म्हणजे दुसऱ्या उपाध्याला जसा मत्सर वाटतो तसा हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांनीं एका पक्षाचा आश्रय केला म्हणजे दुसऱ्यास त्याचे वैषम्य वाटे वास्तविक गरीब बिचारें हिंदुस्थान, इंग्रज मुत्सद्यावर त्याच्या हातून प्रत्युपकार कसला होणार ? प्रधान मंडळात जागा राहोत्, पण मतदार सघाकडून निवडणूक होण्यापुरताहि हिंदुस्थानच्या सहानुभूतीचा किंवा मदतीचा उपयोग इंग्रज मुत्सद्याना होणे शक्य नव्हते. उलट जो उमेदवार निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात किंवा भाषणात हिंदुस्थानचा उल्लेख प्रामुख्यानें किंवा कळकळीनें आणील त्याला विक्षिप्त म्हणून संबोधिले जाण्याचा संभव. तथापि रोमन साम्राज्यात वकिलाची प्रतिष्ठा त्याच्या मिळकतीवरून न होता त्याच्याभोवतीं फुकट्या गरीब कुळांचा गराडा केवढा मोठा असेल त्यावरून मोजीत. त्याप्रमाणे हिंदी मुत्सद्याकडून हेतकरू किंवा वरचा इंग्रज मुत्सद्याला लभ्यारा नसला तरी त्याच्या आश्रितगणात मोठी भर पडे.

देशाच पाहिजे अशी काँग्रेसची कोणावर सक्ति नाहीं हें खरें. पण ज्या प्रकारच्या परिस्थितींत बहिष्कारयोग कायदेशीर आहे असें काँग्रेसनें आपलें मत दिलें, ती परिस्थिति वगाऱ्यासच नव्हे तर समग्र्या हिंदुस्थानास एकसारखी लागू आहे अर्थात् बहिष्कारयोग कोणत्याहि प्रांतात स्वीकारला गेला तरी काँग्रेसच्या मताप्रमाण तो कायदेशीरच होय, एरंव काँग्रेसमध्ये सर्वानुमतें निर्विवाद ठरलें आहे."

बहिष्कार योगाचा विपिन बाबूंनी केलेला अर्थ आणि टिळकांनी त्याला दिलेली संमति या गोष्टी गोपाळराव गोखले यांच्या स्मरणातून जाण्यासारख्या नव्हत्या म्हणून १९१४ साली मद्रास काँग्रेसच्यावेळीं टिळकाचा प्रवेश संमत होऊं देण्याच्या मार्गांत टिळकाचा 'बहिष्कार योग' हा आडवा आणण्यात आला.

स्वदेशी व बहिष्कार—कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेनंतर पहिले राष्ट्रीय स्वदेशी संमेलन सभेच्या मंडपातच भरलें. हैदर टिपूचे वंशज नवाब मुमहंमद बहादूर हे अध्यक्ष असून गोखले, भूपेंद्रनाथ बोस, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पाल, लजपतराय, अंबाजाल, टिळक वगैरे बरोबर मीहि हजर होतो. अध्यक्षांनी सूचना करण्याचे काम मजकडे आलें होतें, तेव्हां ती करताना मी सांगितलें कीं स्वदेशीस मुसलमान प्रतिकूल आहेत हें म्हणणं साफ खोटें आहे. स्वदेशीच्या कार्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्याकरिता लजपतराय वगैरे अनेक पुढाऱ्यांनीं भाषणें झालीं, आणि ज्या प्रांतात स्वदेशी प्रांतिक कमिट्या स्थापन झाल्या नसतील तेथें त्या स्थापन करून स्वदेशी चळवळ वाढवावी असा ठराव टिळकांनीं मांडला व त्यावर त्यांचें जोरदार भाषण होऊन तो पसार झाला

स्वदेशीची चळवळ १९०३ पासून १९०८ पर्यंत चालू होती. या चळवळींत तीव्रतेचे एकावर एक मजले होते. इतर कोणत्याहि चळवळींत देखील ते असेच असतात म्हणा. स्वदेशीच्या चळवळींतील मजले असे होते. १ साधा स्वदेशीचा प्रचार २ स्वदेशी व बहिष्कार याचा सजोडप्रचार. ३ स्वदेशी व बहिष्कार यांचें तीव्र भावनायुक्त प्रात्यक्षिक म्हणून परदेशी कापडाची होळी. १ मुंबई पुण्यांतील नेमस्तपक्ष फक्त साध्या स्वदेशीच्या प्रचाराला अनुकूल होता. २ टिळकांचा राष्ट्रीय पक्ष स्वदेशी बरोबर बहिष्काराचेहि समर्थन करी. ३ परांजपे सावरकर यांचा क्रांतिपक्ष परदेशी कपड्यांच्या होळीपर्यंत मजल नेई. यामुळें तिन्ही सामने होत. परांजपे सावरकर हे होळी न करणाऱ्यांना नाव ठेवीत, तर राष्ट्रीयपक्ष नेमस्तांना

ते बहिष्काराला अमान्यता दर्शविणारे म्हणून नावें ठेवी. या बाबतीत मुंबईचे नारायण विष्णु गोखले, हायकोर्ट वकील, व 'धी गुजराथी' पत्राचे इंग्रजी विभागाचे संपादक यांचा 'गुजराथी' पत्रांतून व माझा 'मराठा' पत्रांतून असा वाद होई. या विषयीं नारायणराव गोखले यांचें मला आलेलें एक पत्र देतों म्हणजे कळेल.—

(२० सप्टेंबर १९०३—)" माझ्या मताचा विपर्यास झाला आहे म्हणून माझें हें पत्र छापा. कोणत्याहि हिंदी मनुष्याप्रमाणें मीहि स्वदेशीचाच भोक्ता आहे. मी गुजराथी पत्रांतून स्वदेशीचा पुरस्कार करीत असतां वोडस यांच्याबरोबर मीच मुंबईच्या सभेचे ठराव तयार केले. एखाद्या एकाकी देशाशीहि टकर मारणें कठिण, मग तीन किंवा चार देशांशीं एकदम झुंजून हिंदुस्थानचा निभाव कसा लागेल ! येवढ्याकरिताच मी बहिष्काराच्या विरुद्ध आहे. किंमती बेसुमार चढून आपले लोक त्याखालीं अगदीं चिरडून जातील, आणि इतकेंहि करून स्वदेशी धंद्याना दृढ असें अधिष्ठान मिळेल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. आज ९९ टक्के कापड विलायतेहून येतें व एक टक्का इतर देशांहून येतें अशी स्थिति आहे. अजून इतर देशांना विलायती कापडाशीं टकर देता येत नाहीं म्हणून अमेरिका व युरोपखंड येथून पुष्कळसा माल येत नाहीं. त्या लोकांना आपलें हित कळतें, तसेंच कोणाशीं स्पर्धा करतांना आपणाला किती यश येईल हेंहि त्यांना चांगले कळतें. म्हणून बहिष्काराची चळवळ ही व्यवहाराच्या दृष्टीनें अशक्य आणि राजकारणाच्या दृष्टीनें अयुक्तिक असें माझें मत आहे. मग तें बरोबर म्हणा अगर चूक म्हणा. पण मी स्वदेशीच्या विरुद्ध आहे असें जे भासविण्यांत येतें तें बरोबर नाहीं. गेल्या वर्षाचे ताजे आकडे पाहिजेल तर मी पाठवितों." (नारा. वि. गोखले हायकोर्ट, मुंबई).

पुढें स्वदेशी साखरेच्या प्रकरणीं टिळक व मुंबईचे एक नेमस्त पुढारी सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांमध्यें असाच वाद झाला. त्यावर सर भालचंद्र यांजकडून मला आलेल्या खालील पत्रानें प्रकाश पडेल.—

(१८ सप्टेंबर १९०७—)" स्वदेशी परदेशी यासंबधानें विद्याधिकारी यांच्याशीं माझा पत्रव्यवहार झाला त्याची प्रत त्यांजकडून मी मागविली आहे. मजजवळ मूळचे कांहीं कागद नाहींत. पण स्मरणानें सारांश लिहीत आहे. माझें म्हणणें असें कीं, हाड ही वस्तू इतकी अपवित्र मानली जाते कीं, तिचा चुकून

स्पर्श झाला तरी विटाळ झालासा वाटतो. अर्थात् खाण्याच्या एखाद्या पदार्थाशीं संलग्न अशा रीतीने तिचा उद्देश झाल्यास धार्मिक भावना दुखविल्या जाणार. निदान वनस्पत्याहारी हिंदूंच्या तरी दुखविल्या जाणार. म्हणून लहान मुलांच्या हातीं जाणाऱ्या पुस्तकामध्ये साखरेंत हाडाचा कोळसा घालतात असलें विधान नसावें. शिवाय हें विधान सर्वस्वी खरें आहे असेंहि नाहीं. औद्योगिक परिषद व कलकत्ता येथील प्रदर्शन यामुळें असें सांगण्यात आलें कीं, प्रत्यक्ष उसापासून जी साखर तयार करतात तिच्या कामीं हाडाचा कोळसा उपयोगात आणावा लागतोच असें नाहीं. तात्पर्य माझा मुद्दा इतकाच कीं, हाडाच्या कोळशाविषयींचें विधान सर्वस्वी खरें नाहीं, व तें असलें तरी लहान मुलांच्या वाचण्यांत तें यावेंच असें नाहीं निदान मी केलें तें चांगल्या हेतूनेंच केलें स्वदेशीच्या कायाला विरोध करावा म्हणून केलें नाहीं लोकांचा बुद्धिभेद करावा असा यात हेतु नाहीं. पण स्वदेशीच्या समर्थनात जो युक्तिवाद करण्यात येतो तो सर्व यथान्याय असावा इतकीच माझी इच्छा ' (भा कृ भाटवडेकर, मुंबई)

सुरतेची प्रांतिक परिषद्—तारीख २९ मार्च १९०७ रोजीं सुरतेस डा. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं मुंबई प्रांतिक परिषद भरली होती. या सभेस सुमारें ६०० प्रतिनिधि असून १५०० प्रेक्षक आले होते टिळकांना या सभेस हजर रहाता आलें नाहीं ना फेरोजशहा मेथा, अंबालाल साकरलाल वगैरे गृहस्थानीं या परिषदेंत पुढाकार घेतला असून नेमस्त पक्षाची पूर्ण छाप या परिषदेवर पडली होती महाराष्ट्राचा कल साधारणपणे नव्या पक्षाकडे असल्या मुळें प्रांतिक सभा भरविण्याचा नेमस्तावडून टाळाटाळच चालली होती. सुमारें १०–१२ वर्षांत प्रांतिक सभेची बैठकच झाली नाहीं. आजपर्यंत असल्या सभांच्या उपयुक्ततेबद्दल लोकांतील औदासीन्य, प्लेग व दुष्काळ वगैरे इतर बऱ्याच अड चणी होत्या तथापि वाढत्या नव्या पक्षाच्या मताची छाप परिषदेवर पडूं नये असा अलीकडे मेथा आदिकरून पुढाऱ्याचा आग्रह होता हेंहि प्रांतिक सभा वक्तशीर न भरण्यास एक कारण झालें होतें. पण वाढत्या जोरापुढें भीति व आळस दोन्ही हटलीं

अध्यक्षांनीं भाषण केलें त्यात नेमस्तपणाचा उपदेश ओतप्रोत होता किंबहुना तीं नव्या पक्षावर प्रच्छन्न टीकाच होती. त्यांनीं सांगितलें कीं, " सार्वजनिक काम करणारे लोक प्रामाणिक असावे. त्यांनीं भपका सोडून केवळ सत्यशोधनार्थ

झटले पाहिजे. अर्ज करावयाचे ते आटोपशीर व नेमस्तपणाचे अर्ज असले पाहिजेत. सरकारच्या चुका असतील. पण त्यांची न्यायबुद्धि व सहानुभूति जागृत करून हे दोष काढून टाकावे. हल्लीचे हिंदुस्थान सरकार उदार व मनमिळाऊ आहे. एवढेच नव्हे तर यांच्याहून जास्त उत्तम सरकार आपणास अजून पुष्कळ वर्षे मिळणें कठिण आहे. आपण नेटानें प्रयत्न केला पाहिजे. पण उतावीळपणा किंवा जहालपणा करून मध्येच आपण घाण करितां कामा नये !"

या सभेत मामुली ठराव पुष्कळच झाले. फक्त स्वदेशी व बहिष्काराचा विषय महत्त्वाचा होता. पण यावर अध्यक्षांनीं आपलें असें मत दिलें कीं, "स्वदेशी चळवळ हा विषय खरोखर प्रांतिक सभेपेक्षां औद्योगिक परिषदेचाच आहे !" लोकांनीं हौस सोडून स्वदेशी माल वापरावा हे कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेतच ठरलें असल्यामुळें परिषदेस त्याच्या पाठीमागें जाता आलें नाहीं, व फक्त औद्योगिक बहिष्कारास सभेनें संमति दिली. एकंदर सभेबद्दल केसरीनें आपलें मत असें दिलें कीं "सुरतेची प्रांतिक सभा मेंगी झाली. डॉ. भालचंद्र यांचे भाषण वाचून असल्या पुढाऱ्यांच्या हातून देशकार्य तरी काय होणार ! असा उद्गार सहजगत्या निघाल्यावांचून रहात नाहीं."

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नासंबधानें परिषदेंत बरीच घासाघीस झाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव मेथा यांना नको तेव्हां तो आणू नये असें प्रथम ठरलें. पण विषय-नियामक कमिटींत मी असा ठराव मांडला कीं "कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेत पसार झालेल्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावाच्या अनुरोधानें त्या विषयाचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमावी." यावर फेरोजशहा मेथा यांनीं 'राष्ट्रीय शिक्षण' या शब्दाचा अर्थच आपणास कळत नाहीं, तेव्हां या विषयाचा विचारच करू नये" असें निक्षून सांगितलें. त्यावर विजापूरकर व चिंतामणराव वैद्य यांनीं कलकत्त्याच्या काँग्रेसचा ठराव वाचून दाखवून सांगितलें कीं "राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाच्या पाठीमागें जाणें इष्ट नाहीं. पुढें जाण्याची इच्छा नसेल तर वाटल्यास कलकत्त्याचाच ठराव मंजूर करा, पण पाठीमागें सरू नका." यानंतर वादविवाद होऊन माझ्या ठरावावर मतें घेतली, तों बहुमत माझ्याच बाजूस दिसून आलें. तेव्हां राष्ट्रीय पक्षाच्या मडळींनीं टाळ्यांचा गजर केला त्यानें सभास्थान दणाणलें. पण अध्यक्षांनीं मतें मोजण्याची फिकीर न करताच निकाल दिला कीं ठराव नापास झाला ! यावर

मी प्रश्न विचारता मेथा मला म्हणाले "तुम्ही अध्यक्षाचा निकाल मान्य करीत नाहीं काय?" मी म्हणालों "अध्यक्षानी निकाल दिला तो मान्य करू. पण आम्ही पोल मागतो." पण अखेर मेथा याचीच अरेरावी चालून मतेंहि मोजलीं नाहींत व पोलहि दिला नाहीं.

विषयनियामक कमिटींत हा ठराव नापास झाला.तेव्हां आम्ही जाहीर सभेत उपसूचना आणावयाचे ठरविलें पण जाहीर सभेंत हा ठराव हटकून पास अगर नापास होईल याबद्दल दोन्ही पक्षांना खात्री नव्हती. मेथा याना तो पास होईल ही भीति. विजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य याना सुरतेसारख्या ठिकाणीं तो नापास होईल अशी भीति. शेवटी भालचद्र याच्या मध्यस्तीनें मेथा यानीं "खासगी कमिटी नेमल्यास त्यावर आपण प्रत्यक्ष काम व विचारविनिमय करू" असें वचन दिलें. आणि असे ठरले कीं केवळ पुनरुच्चाराचा आग्रह न धरिता कमिटी नेमून घेण्यापासून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नाचा झाला तर फायदाच होईल. म्हणून विजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य, बोडस, दादासाहेब करदीकर, अंबालाल व मी यांच्या विचारे जाहीर सभेंत उपसूचना मांडू नये असे ठरलें.

अशा रीतीनें 'राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव सभेपुढें मांडू नये' हे मेथा यानीं मिळविलें. उलट 'राष्ट्रीय शिक्षण' याचा अर्थच मला समजत नाहीं हे शब्द मागें घेऊन मेथा याना प्रत्यक्ष कमिटीवर काम करण्यास यावें लागलें हे राष्ट्रीय पक्षानें मिळविलें. शिवाय राष्ट्रीय शिक्षणास कलकत्यास प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेनें मान्यता दिली असल्याकारणानें तो ठराव पुन: प्रांतिक परिषदेंत पास करण्याचा विशेष आग्रह धरण्यातहि विशेष स्वारस्य नव्हतें टिळकाना हा आपल्या पक्षाचा पराभव वाटला. आणि कदाचित् टिळक स्वतः सुरतेस हजर असते तर झाला याहून कांहीं वेगळा प्रकार झाला असता.

या ठरावाला आम्ही भर परिषदेंत उपसूचना मांडावयास पाहिजे होती असें टिळकांचें मत होतें. म्हणून ती न मांडल्याबद्दल त्यांनीं मला व विजापूरकर याना दोष दिला. यासंबधीं टिळकाचें मला आलेलें एक पत्र सापडलें तें असें:—

(२३ एप्रिल, १९०७)—"रणदिवे याच्या व्याख्यानाला मेथा येता येत नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें असें त्याना कळवा. सुरत येथील परिषदेसंबधानें तुम्ही वादाव विनाकारण पडला. एकटे विजापुरकरच होते ते बरे होते. तेथील

ठरावाराववाने तुमचें मत मला पसत नाही. फेरोजशहा मेथा यानीं तुम्हा लोका-पेक्षा अधिक चलाखी दाखविली खरी. कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेचा शिक्षण-विषयक ठराव सुरतेस पुनः प्रस्थापित होणें जरूर होतें. त्याविषयीं आग्रह धरला असता तर वखेडा होण्याचा प्रसग आला असता असें वाटत नाहीं. माझी प्रकृति मे अखेर सुधारेल असें वाटतें " (बा. ग. टिळक, सिंहगड.)

केरहार्डी यांची भेट.—विलायतेंत यापूर्वी दोन वर्षे चालू झालेल्या चळवळीला थोडेंबहुत फळ येऊ लागलें. हिंदुस्थानाच्या कामात लक्ष घालणारें असें एक मडळ सुद्द पार्लमेंटातच बनले. आणि मजूर पक्षाचे सभासद व इतर लिबरल लोक हिंदुस्थानास भेट देण्यास येऊ लागले. पैकीं नेव्हिनसन, केरहार्डी व रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांचीं नावें सागण्यासारखीं आहेत.

१९०७च्या आक्टोबर महिन्यात इग्लडातील मजूरपक्षाचे पुढारी केरहार्डी हे पुण्यातील पुढाऱ्यांच्या खास निमत्रणावरून पुण्यास आले होते. जहाल व नेमस्त-पक्षाच्या सुमारें १६ प्रमुख पुढाऱ्यानीं त्यास पुण्यास भेट देण्यास विनति केली होती. स्टेशनावर शहरातील सुमारें ४० प्रमुख लोक त्याना सामोरे गेले होते. केरहार्डी हे जातीनें स्कॉच असून त्याचा जन्म खेडेगावातील एका गरीब कुळांत झाला. आठव्या वर्षापासून ते एका कोळशाच्या खाणींत मजूर होते व रस्त्यावरील व दुकानावरील जाहिराती वाचूनच ते वाचावयास शिकले. पण केवळ स्वकष्टानें जगांत पुढें येऊन ते पार्लमेन्ट सभेचे सभासद म्हणून निवडून आले. ' स्वतत्र मजूरपक्ष ' या संस्थेचे ते अध्यक्ष असून ' लेबर लीडर ' या नांवाचें वर्तमान-पत्रहि त्यांनीं चालविलें होतें केरहार्डी हिंदुस्थानात आले होते ते फक्त हिंदुस्था-नांतील वस्तुस्थिति पाहून तिचा अभ्यास करण्याकरितां—गरिबीत दिवस काढले-ल्यांनाच गरीब लोकांची सहानुभूति वाटते, या न्यायानें त्यांची हिंदी प्रजेच्या आकाक्षाबद्दल सहानुभूति होती. साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळणें हा हिंदु-स्थानचा हक्क आहे असें त्यानीं जाहीर रीतीनें बोलूनहि दाखविलें होतें. अर्थात् अशा पाहुण्यास कोण मुद्दाम बोलावून त्याचा सन्मान करणार नाहीं ! म्हणूनच नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकानीं यावेळीं एकत्र मिळून व विनतीपत्र पाठवून त्यांना मुद्दाम पुण्यास बोलाविलें होतें.

केरहार्डी यानीं पुण्याच्या बहुतेक सर्व संस्थांना भेट देऊन पानसुपारी घेतली. सार्वजनिक सभा, आनंदाश्रम, केसरी ऑफिस वगैरे सस्था फाहिल्यावर ख्राईड-

निक सभेमध्यें त्यांना सभेमार्फत मानपत्र देण्यात आलें. अध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन असून चिटणीस म्हणून मी मानपत्र वाचून दाखविलें. त्यात "इंग्लंडातील लिबरल अगर कोणत्याहि पक्षावर मुख्यत: अवलंबून न असतां स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यानींच राष्ट्रीय भवितव्याचा प्रश्न सुटेल असें हिंदी प्रजेस सध्या वाटू लागलें आहे" असें म्हटलें असून, "हिंदी प्रजेच्या न्याय्य आकांक्षांबद्दल आपण इंग्लंडातील मतदारांची खात्री करावी" अशी विनंती केली होती. केरहार्डी यानीं मानपत्रास उत्तर दिलें त्यात सांगितलें कीं, "हिंदुस्थानाबद्दल माझ्या मनात सहानुभूति होतीच पण आता ती शतपट अधिक वाटली आहे." "इंग्लंडातील हजारातील ९९९ माणसें हिंदुस्थानाबद्दल अज्ञानात असतात. माझ्या पक्षाची परिषद बोलावून तुमची हकीकत मी त्यास जरूर सांगेन" असेंहि त्यानीं आश्वासन दिलें.

यानतर हिराबागेतील टाऊनहॉलात उपाहार झाला. तेथें हिंदुस्थानांतील कारागिरीबद्दल आणि कौसल्याबद्दल संभाषण व चर्चा झाली. रविवारीं टिळक, मी व केरहार्डी असे पुण्याहून सिंवापुरास गेलो. आसपासची खेडींपाडीं व लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहून त्यानीं गरीब लोकांच्या स्थितिविषयीं बारीक रीतीनें व आस्थापूर्वक चौकशी केली.

केरहार्डी पुण्यास दोन दिवस होते त्या दोन दिवसात ज्याचा त्याच्याशीं यत्किंचितहि परिचय झाला त्यांना त्याची साधी राहणी, सालस वागणूक, चौकस बुद्धि, आणि निगर्वी व खेळीमेळीचा स्वभाव यानी प्रचीति आल्यावाचून राहिली नाहीं. सर्व लोकांस त्याच्याबद्दल फार कौतुक वाटलें. पण याहिपेक्षा तारीफ करण्याची गोष्ट म्हणजे पुण्याच्या पोलिसाची ! त्यांनीं आपले हेड्ले व नजरबाज ठेऊन या पार्लमेंटच्या सभासदाचाहि पिच्छा पुरविला ! याचा इतरांस संताप आलाच इतकेंच नव्हे तर स्वत: केरहार्डी यानाहि त्याची चीड आली. त्यांनीं पोलीस अधिकाऱ्यास सांगितलें कीं, "मी स्वतंत्र देशांतील मनुष्य आहे. माझ्या मागेंहि गुप्तहेर हा सछेमिरा टेवाल तर मी गव्हर्नरला ही गोष्ट कळवीन व पार्लमेंटांतहि याचा निषेध करावयास चुकणार नाहीं !" केरहार्डी याच्या भेटीनें पुणेकराप्रमाणेंच स्वत: केरहार्डी यांनाहि समाधान वाटल्यावाचून राहिलें नसेल. टिळकांचा मजूर पक्षाशीं हाच पहिला प्रत्यक्ष परिचय.

मि. नेव्हिनसन—मि नेव्हिनसन हे लिबलरपक्षाच्या वर्तमानपत्राचे उत्कृष्ट बातमीदार. मला वाटतें ते अजून हयात आहेत. ते पुण्यास आले ते मला एक ओळखपत्र घेऊन आले होते. हे पत्र मुंबईस निघणाऱ्या 'चरियन' पत्राच्या संपादकानी मला लिहिलें होतें. प्लेगमुळे मी त्यावेळी गावाबाहेर रहात होतों. प्रथम मी त्यांची व गोपाळराव गोखले यांची भेट करविली, कारण टिळक सिंहगडावर होते सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटींत कांहीं जाहीर व कांहीं खाजगी अशी त्या दोघांची चर्चा झाली. एक दिवस रात्रीं नेव्हिनसन यांना सोसायटींत मेजवानीहि झाली तिला मी हजर होतों. जेवणाचा थाट सर्व देशी पद्धतीचा थाट मांडून केलेला होता. नंतर नेव्हिनसन व सोसायटीचे एक सभासद नटेशराव द्रवीड यांना घेऊन मी सिंहगडावर गेलों. रात्रीं मुक्काम गडावरच झाला नेव्हिनसन याज-करिता शेट नरोत्तमदास यांचा बंगला मागून घेतला होता तेथें रात्रीं तीन तास पर्यंत टिळकांशीं त्यांचें बोलणें खाजगी रीतीनें झालें नेव्हिनसन यांनीं आपल्या पुस्तकांत टिळक व गोखले यांचीं शब्दचित्रे फार सुरेख रंगविलीं आहेत. माझी त्यांची ओळख झाल्यामुळे सुरतेस राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर त्यांनीं पहिली मुलाखत माझीच घेतली. कारण मंडपाबाहेर ओळखीचा असा मीच त्यांना प्रथम भेटलो. या मुलाखतीचा उल्लेख त्यांच्या पुस्तकांतील सुरत प्रकरणांत आला आहे तो असा.

"टिळकांचे दुय्यम, केळकर यांच्याशीं मी बोललो. ते म्हणाले 'गडबड झाली ही अगदीं अभावित. कोणालाहि तिची कल्पना नव्हती. घोष यांच्या निवड-णुकीला हरकत घ्यावयाचें आम्ही ठरविलें होतें हे खरें पण असा गांधळ करून नव्हे. आणि त्यातून रामेंटाच्या चळवळीला नेमस्त लोकांच उत्तर वेळेवर येत तर इतकाहि गोंधळ झाला नसता.' तेथून मी टिळकांच्या छावणींत गेलों. अंगा-वरील कपडे उतरून ते बसले होते. त्यांचा एक प्रकारें विजय झाला होता. पण तो विजय म्हणावा कीं नाहीं याची शंका होती. केळकरांप्रमाणें टिळकांनींहि मला सांगितलें कीं 'नेमस्तांनीं आमच्या उत्तर फार उशिरा दिलें त्याचा हा परिणाम!' टिळक म्हणाले "गोखल्यांकडून मला आतांच ठराव मिळाले!! आणि किरकोळ दुरुस्त्या केल्या त्या काढून मुळचे कलकत्त्याचे ठराव तसेच ठेवले असते म्हणजे वाद यथाभाव होते. पण उशिरा झाल्यामुळे लोकांची खानरजमा करतां आली

नाहीं किंवा असें करा, तसें करू नका, असे सांगून त्यांना वेळेवर गप्पांहि चालविता आले नाहीं."

रॅम्से मॅक्डोनाल्ड—यांच्या भेटीसंबधानें खालील पत्र आढळलीं:—
(९ सप्टेंबर १९०९)—"या पत्रानें तुमची व रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांची ओळख करून देत आहे ते मजूरपक्षाचे पुढारी आहेत. तुमच्या पक्षाचे जे कांहीं म्हणणें आहे तें सर्व त्यांना नीट समजावून सांगा व पूर्वी मला जशी सर्व प्रकारें मदत केलीत तशी त्यानांहि करा टिळकांना पत्र पाठवाल तेव्हां स्मरणपूर्वक मी विचारलें होतें म्हणून लिहा खापर्डे यांची वरचेवर गांठ पडते. पण त्यांच्या अपीलाचें नीट जुळेल असें मला वाटत नाहीं" (हेन्री नेव्हिनसन, लंडन.)

(१७ नोव्हेंबर १९०९)—"विलायतेहून तार आली तींत लिहिलें आहे कीं विलायतच्या राजकारणांत मोठी गडबड आहे. आम्हांला लौकर परत बोलाविलें आहे म्हणून दक्षिण हिंदुस्थानांतील दौरा टाकून देऊन आम्ही परत जाणार तथापि पुण्यास येऊन जाणार आहों तरी मि. मॅक्डोनाल्ड यांनीं तुम्हांला असें लिहिण्यास सांगितलें आहे कीं, तुम्ही त्यांना पुण्यास जरूर भेटावें. त्यांना ताप आला म्हणून त्यांच्या सांगण्यावरून मी पत्र लिहीत आहे." (मिसेस रॅम्से मॅक्डोनाल्ड, दरभंगा.)

(२० नोव्हेंबर १९०९)—"आम्ही मुंबईला येत्या बुधवारीं येतो व शनिवारीं पुढें निघूं. गव्हर्मेंट हाऊसमध्यें उतरणार आहोत. तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे." (रॅम्से मॅक्डोनाल्ड, कलकत्ता.)

मॅक्डोनाल्ड यांना मी खडकी स्टेशनावर भेटलों. आमचें कांहीं वेळ भाषण झाल्यावर ते गव्हर्नर साहेबांचे पाहुणे म्हणून गणेशखिंडीकडे गेले.

नवा राष्ट्रीय पक्ष—सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेचा वृत्तांत टिळक चरित्रांत व प्रस्तुत ग्रंथाच्या 'अधिकारयोग' या प्रकरणांत आला आहे, त्याहून येथें अधिक सांगत नाहीं. ती सभा मोडल्यानंतर घडलेल्या कांहीं ठळक गोष्टी मात्र सांगतों. सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडून टिळकावर दुसरा राजद्रोहाचा खटला होईपर्यंत सुमारें सहा महिने गेले. तो कालावधी माझा फार उद्योगाचा गेला. टिळकांच्या अध्यक्षाच्या ठरावावरील उपसूचनेला अनुमोदन देण्याचें मी नाकारिलें

तरी दुसरे दिवसापासून मला नेहमीप्रमाणे कामे सांगण्यास त्यांनीं सुरुवात केली सुरतेच्या सभेच्या आधीं दोन दिवस (म्हणजे ता २४ डिसेंबर १९०७ रोजीं) राष्ट्रीय पक्षाची परिषद भरविण्यांत आली तिचें अध्यक्षस्थान अरविंद घोष यांना देण्यात आलें तेव्हां चिटणीशीचें काम मजकडे होतेंच, पण राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर जीं कामें सुरु झालीं त्यांतहि कांहीं कांहीं मजकडे होतीं. ता २८ डिसेंबर रोजीं, ता. २४ प्रमाणेच, राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरविण्यांत आली या सभेला येणाऱ्या अनोळखी लोकांची तपासणी करून त्यांना आंत येऊ देणें न देणें हें काम मजकडे होतें. आणि नव्या पक्षाचा जाहीरनामा म्हणून जो पुढें प्रसिद्ध झाला तो मला तोंडानें मजकूर सांगून टिळकांनीं प्रथम तयार केला आणि नंतर अरविंद बाबूंकडे नीटनेटका करण्याकरितां देण्यांत आला.

पुणें म्युनिसिपालिटी—१९०८ च्या फेब्रुवारींत राष्ट्रमत, काचशाळा, समर्थ विद्यालय अशीं तीन विधायक कामें टिळकांच्या समतीनें झालीं यांत मजकडे कांहीं काम नव्हतें. राष्ट्रमताकरितां नॅशनल पब्लिशिंग कंपनी मुंबईस निघण्याचें ठरलें. त्यांत नानासाहेब देशमुख, चिंतामणराव वैद्य, व डॉ साठ्ये हे प्रमुख होते. तळेगावच्या काचशाळेची योजना सर्वस्वी वासुदेवराव जोशी यांजकडे सोंपविली होती. आणि समर्थ विद्यालयाची योजना विष्णु गोविंद बिजापूरकर यांजकडे होती राष्ट्रीय शिक्षणाकरितां द्रव्यनिधि जमवावयाच्या कामीं टिळकांनीं दौरे काढण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें सोलापूर बार्शीकडे त्यांचा पहिला दौरा झाला. पण पुणें जिल्हा सभा, म्युनिसिपल निवडणूक, आणि मद्यपान निषेधाची चळवळ हीं कामें टिळकांकडून मजकडे सोंडून देण्यांत आलीं होतीं. यापूर्वींच सार्वजनिक सभेचा चिटणीस या नात्यानें माझी निवडणूक झालेली होती; आणि वरील तीनहि कार्यांत सार्वजनिक सभेतर्फें मी काम करीत होतोंच पण जिल्हासभेच्या कार्यकारी मंडळाचा व मद्यपान निषेधक मंडळाचाहि मी एक चिटणीस होतों. मावळ तालुका सभा फेब्रुवारींत झाली. म्युनिसिपल निवडणूक मार्चांत झाली. त्याच महिन्यांत पुणें जिल्हा सभेची बैठक झाली त्याच महिन्यांत अधिकार विभागणी कमिशनची बैठक पुण्यास झाली. त्यापुढें टिळक व गोखले दोघांच्याहि साक्षी झाल्या. सबंध एप्रिल महिनाभर मद्यपान निषेधाची चळवळ गाजली. या चळवळींत कांहीं युरोपियन लोकहि आमच्याबरोबर सामील होते त्यांत मिशनरी डॉ. मॅकनिकल आणि डॉ. मॅन हे होते. मॅकनिकल हे बोलून चालून स्वतंत्र मिशनरी. त्यांना चळवळींत

भाग घेण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण डॉ. हेरॉल्ड मॅन हे पुण्याच्या शेतकी कॉलेजचे सरकारी प्रिन्सिपॉल असतां या नव्या वादांत उपसूचनेंत सामील होत याचें लोकांना आश्चर्य वाटे. आमच्या पक्षांतील इतर पक्षांमध्ये प्रमुख म्हटले म्हणजे शंकरराव लवाटे व ल. र. गोखले वकील. त्यांचें व माझें नित्यचे वाद मुद्दा असें. तसेंच माझें व डॉ. मॅन यांचें असें. कारण ते व मी दोघेहि म्युनिसिपा-लिटीचे सभासद होतो. असो. या तीनहि उपयोगाखेरीज मोकळ्यांना दर्शवून देतो.

मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यांत पुणें शहरांतील म्युनिसिपालिटीची त्रैवार्षिक निवडणूक झाली. हा एक नवाच प्रसंग पुण्यांतील नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाचें बलाबल पाहाण्याचा उपस्थित झाला होता. या निवडणुकींतून टिळक हे स्वतः बाहेरच पडलेले होते. पण त्यांच्या पक्षाची मंडळी म्हणजे अण्णासाहेब पटवर्धन व मी हे निवडणुकीला नेहमीं उभे रहात असूं, व विशेष मत्सराशिवाय निवडूनहि येत असूं, यामुळें टिळकांना या कामांत फारसें लक्ष घालावें लागत नसे. पण या खेपेस दोन कारणांनीं टिळकांना तें लक्ष घालावें लागलें. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर राष्ट्रीय पक्षाचें पुण्यांतील वर्चस्व प्रगट होणे अवश्य होतें. शिवाय टिळकांचे मेहुणे बाबा-साहेब पेठे, आणि राष्ट्रीय पक्षास नवीनच येऊन मिळालेले विद्वान् गृहस्थ गणेश व्यंकटेश जोशी, यांना जनरल मतदारसंघातर्फे उभे करण्याचें टिळकांनीं योजिलें. आणि चारहि जागांकरितां आपल्या पक्षाचे उमेदवार उभे करून निवडून आणावे अशी महत्त्वाकांक्षा टिळकपक्षानें धरली. पैकीं अण्णासाहेब पटवर्धन हे जुनेच उमेदवार होते. मी या पूर्वी नऊ वर्षे सतत निवडून आलों होतों म्हणून यंदा उभा रहाण्याची माझी इच्छा नव्हती. याकरितां पेठे व जोशी यांच्याबरोबर एक नवे उमेदवार म्हणून शिवराम महादेव परांजपे यांना उभे करण्यांत आले. नेमस्त पक्षानें आपला एकच उमेदवार उभा करून सर्व शक्ति त्यावर एकवटण्या-चें ठरविलें. ते हरि नारायण आपटे हे होत. तथापि आपटे निवडून न येता परांज-प्यांसुद्धा चारहि उमेदवार टिळकपक्षाचेच निवडून आले. शहर म्युनिसिपालिटीला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा अधिकार १३।१४ वर्षे मिळाला असतो, आजवर तो एकाच घराण्यांत डांबून राहिला. सरदार दोराबजी पदमजी यांनीं अध्यक्षपदाचा मान बारा वर्षे भोगला. त्यांच्या मृत्यूनंतर फिरून त्यांचे बंधु शेठ नौरोजी पदमजी यांचीच खटपट सुरू झाली. म्हणून शक्य तर या परंपरेंत थोडाबहुत फरक करावा, आणि इतर जातींतील विद्वान् लोकांना यथाप्रमाण हा मान मिळावा असे टिळकांचें

म्हणण असून, बाबासाहेब पेंडसे व जोशी याना याच दृष्टीने म्युनिसिपल निवडणुकीस उभें रहाण्याच्या भरीला त्यानीं घातलें होतें. पण टिळकाचा तो बेत साधला नाहीं. कारण एक तर अध्यक्षाच्या निवडणुकींत सरकारनियुक्त सभासदाचें प्रस्थ बरेंच माजतें. आणि जोशी किंवा पेंडसे हे टिळकाच्या भिडेखातर निवडणुकीला उभे राहिले तरी अध्यक्षाचें काम करण्याची हौस दोघानाहि मनातून नव्हती.

पुणें जिल्हासभा—तारीख २० मार्च रोजीं पुणें जिल्हासभेची पहिली बैठक झाली. स्वागताध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन यानीं सभासदाचें स्वागत केलें. अध्यक्षस्थानीं गणेश व्यंकटेश जोशी याची निवडणूक झाली. वक्त्यामध्यें सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन, फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर केशवराव कानिटकर, तसेंच गोपाळ कृष्ण देवधर, नटेश आप्पाजी द्रविड, हरि नारायण आपटे, तारकुंडे वगैरे इतर पक्षाची मंडळी होती. पुण्यास जिल्हा-सभा भरणार हें पुण्यातील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचें कोडेंच पडलें होतें. तें असें कीं तींत सामील व्हावें तरी कठिण, सामील न व्हावें तरी कठिण. जिल्हा-सभा सार्वजनिक सभेसारख्या सस्थेनें भरविली, आणि प्रतिनिधि होण्याला कोणत्याहि प्रकारची अट किंवा प्रत्यवाय नव्हता. म्हणून आपण हजर न राहिलों तर जिल्ह्यात टिळकांचें मत तेवढेंच काय तें प्रचलित आहे असें दिसून येईल ! आणि सामील व्हावें तर आपण पडलों थोडे लोक ! तथापि सामील न होण्यापेक्षा सामील झालेलें अधिक बरें, अशा विचार करून नेमस्त पक्षाचे लोक प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्यानें आपल्या पक्षाचें म्हणणें काय हें पुण्यासहि जनतेपुढें स्पष्ट शब्दानीं माडता येईल हा एक त्याना फायदा होताच सुदैवानें मद्यपान निषेध वगैरे विषयावर होणाऱ्या ठरावात उभय पक्षात मतभेद नाहीं, म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीनें काम करण्याची संधि मिळते ती दवडू नये, असाहि सुविचार या सामील होण्याच्या कल्पनेच्या मुळाशीं होता. स्वदेशी बहिष्काराच्या ठरावात त्यानीं आपल्या पक्षातर्फे कांहीं उपसूचना पुढें आणल्या, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

मद्यपान निषेधक चळवळ—जिल्हा सभेंत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपान-निषेध या विषयावर एकंदरीनें विशेष जोर देण्यात आला होता. मद्यपाना-संबंधानें टिळकाचें भाषण कडक असें झालें. " परकी सरकार इकडे अले

टिळक सुटून आल्यावर त्यांनीं केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळींत बॅप्टिस्ट यानीं प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्यानें टिळकाचा व त्यांचा स्नेह द्विगुणित झाला. आणि विलायतेस चळवळ करण्याकरितां टिळकांनीं बॅप्टिस्टा यासच प्रथम पाठविलें.

वर्गणी देणें व वकिली मदत करणें एवढ्याच गोष्टींनीं या दोन खटल्याच्या प्रसंगात फरक पडला असे नाहीं तर टिळकांशीं इतर रीतीनें वागण्यातहि कांहीं लोकांच्या मनोवृत्तींत फरक दिसून आला सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुबईस गेले असता त्यांचे परमस्नेही दाजीसाहेब खरे यांच्या घरीं पूर्वीप्रमाणें उतरे नासे झाले, व उतरण्याविषयीं खरे यानींहि त्यांना आग्रह केला नाहीं ! टिळकांनीं तेथपासून सरदारगृहात उतरण्याची सुरुवात केली एका अर्थानें हें योग्यच होतें. कारण टिळकांनीं खासगी घरीं उतरावें तर त्यांच्याकडे गुप्त पोलिसांपासून अत्याचारी मार्थेफिरू लोकांपर्यंत हरएक पेशाचे, ढगाचे, मनाचे व स्वभावाचे लोक भेटीस येणार ! तसेच स्वत च्या काय पण इतरांवरील राजद्रोहाच्या खटल्यातहि मदत करण्यास टिळक मुबईस जाणार. अर्थात् असल्या लोकांचा व असल्या कामाचा उपसर्ग, खरे हे परम मित्र झाले म्हणून त्यांना किंवा इतर कोणा मित्रालाहि, का लावावा असा विचार टिळकांनीं केला. सरदारगृहात उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. आधीं एक तर ती जागा सार्वजनिक स्वरूपाची. तेथें कोण उतरला, आला गेला यास कोणताच विशेष अर्थ किंवा महत्त्व नाहीं पोलिसांनीं सरदारगृहात आल्यागेल्याची नांद ठेवली व न ठेवली दोन्हींला किंमत सारखीच. इतका तो विधि नित्य क्रमातला शिवाय सरदारगृहाचे मालक विसुभाऊ साळवेकर हे मनाचे खबीर असून सरदारगृहात टिळकांनीं उतरण्यासबंधीं त्यांनीं केव्हांहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसती दर्शविली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, "सरदारगृह हे तुमचे व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचे घरच आहे असे समजा आणि किंचितहि शंका किंवा भीड न धरता येथें सरोस उतरत चला," असे त्यांनीं टिळकांना आस्थापूर्वक कायमचेंच सांगून टाकले होते. पहिल्या खटल्यानंतर, टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या दरबाजीतले या त्यांच्या लौकिकामुळें, त्यांच्या घरीं मुलगी देणें किंवा त्यांच्या घरची मुलगी करणें या गोष्टीला नाक मुरडणारा किंवा मागें घेणारा एखादा सोवळा गृहस्थ आढळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच. अर्थातच १९०८ च्या खटल्याच्या सुमारास असा लोकांची संख्या फार वाढली होती.

म्हणून असून, बाबासाहेब पेंडसे व जोशी याना याच दृष्टीनें म्युनिसिपल निवडणुकीस उभें रहाण्याच्या भरीला त्यानी घातले होते. पण टिळकाचा तो बेत साधला नाहीं. कारण एक तर अध्यक्षाच्या निवडणुकींत सरकारनियुक्त सभासदाचें प्रस्थ बरेच माजते. आणि जोशी किंवा पेंडसे हे टिळकाच्या भिडेखातर निवडणुकीला उभे राहिले तरी अध्यक्षाचे काम करण्याची हौस दोघानाहि मनातून नव्हती.

पुणें जिल्हासभा—तारीख २० मार्च रोजीं पुणें जिल्हासभेची पहिली बैठक झाली. स्वागताध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन यानीं सभासदाचें स्वागत केलें. अध्यक्षस्थानीं गणेश व्यकटेश जोशी याची निवडणूक झाली वक्त्यामध्यें सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन, फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर केशवराव कानिटकर, तसेच गोपाळ कृष्ण देवधर, नटेश आप्पाजी द्रविड, हरि नारायण आपटे, तारकुडे वगैरे इतर पक्षाची मडळी होती. पुण्यास जिल्हा-सभा भरणार हे पुण्यातील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचें कोडेच पडलें होतें. ते असे कीं तींत सामील व्हावें तरी कठिण, सामील न व्हावे तरी कठिण. जिल्हा-सभा सार्वजनिक सभेसारख्या संस्थेनें भरविली, आणि प्रतिनिधि होण्याला कोणत्याहि प्रकारची अट किंवा प्रत्यवाय नव्हता. म्हणून आपण हजर न राहिलों तर जिल्ह्यात टिळकाचें मत तेवढेच काय तें प्रचलित आहे असे दिसून येईल ! आणि सामील व्हावे तर आपण पडलो थोडे लोक ! तथापि सामील न होण्यापेक्षा सामील झालेले अधिक बरें, असा विचार करून नेमस्त पक्षाचे लोक प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्यानें आपल्या पक्षाचे म्हणणें काय हे पुण्यासहि जनतेपुढें स्पष्ट शब्दानीं माडता येईल हा एक त्याना फायदा होताच. सुदैवानें मद्यपान निषेध वगैरे विषयावर होणाऱ्या ठरावात उभय पक्षात मतभेद नाहीं, म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीनें काम करण्याची संधि मिळते ती दवडू नये, असाहि सुविचार या सामील होण्याच्या कल्पनेच्या मुळाशीं होता. स्वदेशी बहिष्काराच्या ठरावात त्यानीं आपल्या पक्षातर्फे काहीं उपसूचना पुढे आणल्या, पण त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं.

मद्यपानें निषेधक चळवळ—जिल्हा सभेत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपान-निषेध या विषयावर एकदरीने विशेष जोर देण्यात आला होता. मद्यपाना-संबंधानें टिळकाचें भाषण कडक असें झालें. " परकी सरकार इकडे आले

त्यानें वाटेल तर शिस्त लावताना ठेवावी. पण आम्हाला नीति शिकविण्याच्या भानगडींत पडूं नये. मद्यपाननिषेध हें हिंदु लोकांचें एक विशेष नीतितत्त्व आहे, आणि तें अमलांत आणण्याच्या कामीं लाभहानीच्या दृष्टीनें सरकाराकडून येणारा अडथळा आपण मोडून काढला पाहिजे. मद्यपानाची चीड ही तुरुंगवासाच्या दुःखापेक्षा अधिक दुःसह वाटली पाहिजे. एक दारूचें दुकान मी बंद केलें तर मला स्वर्ग मिळेल असे हिंदी तरुणाला वाटून त्यानें या चळवळींत जरूर तर मरण्यालाहि तयार झालें पाहिजे. आणि जर दारूबंदी करण्यासारखी साधी गोष्ट आपणाला करता आली नाहीं तर स्वराज्याला आपण नालायक आहों असेंच मी समजेन" असें टिळकांनीं सांगितलें! आणि याच त्यांच्या भाषणांतून पुढील महिन्यांत झालेली पिकेटिंगची चळवळ निर्माण झाली.

नाकेबंदीच्या कारणानें आठ दिवसांत गुत्त्यावर पुष्कळच परिणाम झाला. खरोखर हें स्वयंसेवक मंडळ स्वयंभू होतें! कारण टिळकांना आधीं केव्हा विचारून सवरून, किंवा त्यांचा उपदेश किंवा हुकूम घेऊन, ते कामावर निघाले नाहींत. "हा स्वयंभू स्वयंसेवक संघ शनवार पेठेंतील गुत्यासमोर काहीं स्फूर्तीनें देवाच्या उदरांतून एकाएकीं प्रगट झाला" असें त्याचें वर्णन एके ठिकाणीं करण्यांत आलें होतें. "वसिष्ठाच्या गरीब गाईच्या अंगांतून जसे वीर बाहेर पडले तसेच पुण्याच्या गरीब जनतेच्या अंगांतून हे स्वयंसेवक निघाले" असेंहि त्यांचें वर्णन करण्यांत आलें होतें. प्रारंभीं स्वयंसेवकांना स्वतःच्या भावनेशिवाय व संघशक्तीशिवाय दुसरें कोणतेंहि पाठबळ नव्हतें. चार पाच स्वयंसेवक एकत्र जुळत आणि इतर चार पाचांचें सहाय्य घेत. १०–१२ जणांची टोळी करून गुत्त्यापुढें उभे रहात. स्वतंत्र स्फूर्तीचें प्रत्यंतर हें कीं एकाच गुत्त्यापुढें एकाच हेतूनें प्रेरित झालेल्या दोन दोन टोळ्याहि क्वचित भेटत. मात्र नाकेबंदी केली तरी दारू पिणाराच्या हाता-पाया पडण्यापेक्षा किंवा विनंति करण्यापेक्षा दुसरा कांहीं उपाय ते योजित नसत. त्यांना अवमानून किंवा लाथाडून दारू पिणारांनीं खुशाल गुत्त्यांत जावें, दारू पिऊन बाहेर यावें, आणि नंतर स्वयंसेवकांना त्यांनीं शिव्या द्याव्या, त्यांच्या आया-माया उद्धराव्या, व चेष्टेनें अपमान करावा असेंहि घडे. पण स्वयंसेवक सहनशीलता ठेवीत. ही सहनशीलता समक्ष पाहून मुंबई टेंपरन्स असोसिएशनचे चिटणीस भाजेकर, रेव्हरन्ड मॅकनिकल व डॉ. मॅन वगैरे लोकांनीं शाबासकी दिली.

या कार्याला अधिक सघटित स्वरूप येण्याकरिता पुण्याच्या मद्यपाननिषेधक सभेनें पुढे स्वयंसेवकाना नियम घालून दिले पेठापेठातून व्याख्यानें, जाहीर सभा, आणि देवळातून व मशिदीतून उपदेश सुरू झाले. गुत्त्याच्या धरवाल्यांनीं घरातून दुकाने काढून नेण्याविषयीं गुत्तेवाल्यास नोटीसा देण्यास आरंभ केला कारण नव्या सालचे लिलाव लवकरच व्हावयाचे होते हे पाहून अबकारी अधिकारी चडफडू लागले. पोलीसाच्या तुकड्या गुत्त्यासमोर येऊन उभ्या राहू लागल्या. कांहीं नावे टिपून घेण्यात आली आणि रस्ता अडविल्याबद्दल पहिला खटला एका प्रेक्षकावर होऊन त्याला सिटी मॅजिस्ट्रेट कारव्हालो यांनी दहा रुपये दंड केला. गणेश पेठेतील गुत्तेवाल्यांनीं असिस्टंट कलेक्टर मि. अँडरसन याजकडे धाव घेतली. वास्तविक शहराशी त्याचा कांहीं संबंध नव्हता. पण उपद्व्यापी-पणाबद्दल त्याची प्रसिद्धी असल्यामुळे बाकीच्या अधिकाऱ्याना सोडून त्याच्याकडेच हे गुत्तेवाले धावले. आणि त्यांनीहि मनगटावर कायदा बांधून गुत्त्याजवळ येऊन स्वयंसेवकाना धक्काबुक्की केली. या गर्दीत वासुदेव कृष्ण भावे आणि वामन गंगाधर देशपांडे हे गृहस्थ सापडले. त्यांनी अँडरसन साहेबाना उलट गुरकावले एवढाच त्यांचा गुन्हा. पण त्यांना अटक करून कांहीं वेळ कैदेत ठेविले मग रात्रीं दहा वाजता जामीन घेऊन सोडले. दुसऱ्या एका गुत्यावर अँडरसन साहेबाना एका स्वयंसेवकानें विचारलें कीं 'मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करणे हा गुन्हा आहे काय!' यावर साहेबानें उत्तर केलें कीं 'मूर्तिपूजा करू नका म्हणून देवळासमोर उभे राहून खिस्ती मिशनऱ्यांनीं उपदेश चालविला तर तुम्हाला तो मानवेल काय!' अँडरसन साहेबांनीं उपमा दिली पण ती फारशी उचित नव्हती हे कोणीहि कबूल करील!

स्वयंसेवकावर खटले भरले तसेच स्वयंसेवकांनींहि दहा पांच कलमें लावून अँडरसन साहेब यांजवर देखील उलट खटले भरले. पण ते कसचे टिकणार! पुणें मद्यपाननिषेधक सभेनें अजूनहि स्वयंसेवकाना आपला आधार कायम ठेवला होता. पण सभेशीं विशेष वाटाघाट न करिता चळवळीच्या गड्यालाच हात घालावा या हेतूनें कलेक्टर मि. कारमायकेल यांनीं टिळकांना भेटीला बोलाविले. दुसऱ्या दिवशीं सभेतर्फे गोखले, टिळक, मी, मॅकनिकल, लक्ष्मणराव गोखले वगैरे मंडळी शिष्टमंडळ म्हणून त्याच्या भेटीला गेलों. फिरून दुसऱ्या दिवशीं टिळक आणि मी हे दोघेच जाऊन कलेक्टरसाहेबांना भेटलो.

प्रथम कारमायकेल साहेबानीं सामोपचाराचें धोरण ठेविलें होतें, आणि स्वयंसेवकांना नियम घालून दिले होते असें कळल्यावर त्याप्रमाणें ते वागतात कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां स्वतः ते कांहीं ठिकाणीं हिंडून आले. पोलीस लोक स्फूर्तीनं स्वतंत्रपणें वागत असत. अधिकाऱ्यानीं एका आठवड्यात आणखी सात असामीवर खटले भरले तिघाना तसेच सोडून दिलें व चौघाना एक एक रुपया दंड केला. परंतु भावे आणि देशपांडे याजवरील खटले लागले अखेर त्या दोघाना शभर शभर रुपये दंड करण्यात आला याचें कारण अँडरसन साहेबासारखे शिष्ट फिर्यादी होते, आणि आरोप बेकायदा मंडळ जमविण्याचा होता. इतर पाच पंचवीस खटल्यात कमी अधिक प्रमाणात दंड झाले पण चळवळ थांबली नाहीं क्रीडाभुवनांत वर मराठे लोकाची सभा होऊन तेहि या चळवळींत सामील झाले, यामुळें ब्राह्मण हेच तेवढे या कामीं चळवळ करितात हा आक्षेप निघून गेला या खटल्याच्या कामीं लक्ष्मण जनार्दन आपटे व मी असे वकीलपत्रें घेऊन कोर्टात कामें चालवीत होतों.

अखेर या चळवळीचें पर्यवसान कसें झाले हें मला त्यावेळीं आलेल्या खालील दोन पत्रावरून कळून येईल कायदेशीर हक्क त्याच्या परिसीमेपर्यंत लढवावयाचा, पण सरकारानें जें कायदेशीर व विशिष्ट हुकुमानें बेकायदेशीर ठरविलें तर कायदेभंगाचा सत्याग्रह करावयाचा नाहीं, असें त्यावेळचें टिळकाचें धोरण होतें. हीं पत्र अशीं —

(८ एप्रिल १९०८)—" तुम्हीं चालविलेल्या पिकेटिंगच्या चळवळीसबधानें मी कारमायकेल साहेबाना आज भेटलो चळवळीचा एक नियम असा आहे कीं पोलीस अडविण्यास आले तर त्याच्याशीं बोलून त्यांचा समजूत घालावी. पण हा नियम बदलून जर असा नियम केला कीं पोलिसाचे हुकूम प्रथम मानावें, त्याच्याशीं कांहीं बोलणें चालणें करू नये, आणि मागाहून ज्या कायदेशीर गोष्टी करता येतील त्या कराव्या—असा नियम स्वयंसेवकाना घालून दिला तर ते या चळवळीला फारशी हरकत घेणार नाहींत असें त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून आलें. तरी तुम्ही हा नियम बदलून घेऊं शकाल काय ! पोलिसाशीं बोलणारे लोक मुख्य व्हॉलंटियर असले तरी बोलचालींत कांहीं कमजास्त होतेच. म्हणून मलाहि वाटतें कीं हा नियम बदलून घ्यावा." (डॉ. हॅरोल्ड मॅन, पुणें.)

(१८ एप्रिल १९०८)—"तुमचें पत्र पोचलें काल पोलिसांनीं सागताच स्वयंसेवक बाजूला झाले असे समजते ही गोष्ट बरी झाली मद्यपाननिषेध चळवळीच्या सेक्रेटरींना मी वेगळें पत्र पाठविलें आहे. स्वयंसेवक लोकांनीं उभे राहून दारूच्या दुकानाशीं काम करणें याला बेकायदेशीर जमावाचें स्वरूप आहे असा स्पष्ट सरकारी हुकूम निघाल्यास स्वयंसेवक आपलें काम थांबवितील, असे कळल्यानें तसा स्पष्ट आता हुकूम काढलेला आहे. तरी आता चळवळीचे चालक स्वयंसेवक मागें घेतील अशी मला आशा वाटते. (जी. कारमायकेल, कलेक्टर, पुणे.)"

टिळकांवरील खटला—पण या सर्व चळवळींना लवकरच पायबंद बसावयाचा होता. कारण १९०८ च्या जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात त्याना सहा वर्षे हद्दपारीची शिक्षा झाली. या खटल्याची शक्य तितकी विस्तृत हकीकत मीं टिळक चरित्रात दिली आहे ती सर्व माझ्या समक्ष माहितीवरूनच दिली आहे. म्हणून येथे ती देऊन जागा अडवीत नाहीं इतकेंच सागतों कीं, या खटल्यानें व शेवटीं झालेल्या शिक्षेनें सर्व महाराष्ट्र तर हादरून गेलाच पण केसरी-मराठा संस्थेतील आम्हा लोकांची मनःस्थिति कशी झाली असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. चहूंकडे अंधार दिसूं लागला ! १८९७ चा खटला आणि १९०८ चा हा खटला यामध्यें सर्वच बाजूंनीं महदंतर होतें तें असें.

दोन्ही खटले केसरींतील लेखावरच झाले. पण दोन्ही खटल्यांतील आक्षिप्त लेख सर्वच कांहीं टिळकांनीं लिहिलेले नव्हते. १८९७ सालीं केसरीइतका खप दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी पत्राचा नव्हता. १९०८ सालींहि तीच स्थिति कायम होती. दोन्ही खटल्याच्या पाठीमागें चित्रातील भूमिकेप्रमाणे दडपशाही अत्याचार व असंतोष याचा कृष्णवर्ण एकजात सारविलेला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळेस प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम आणि दुष्काळपीडेनें गांजलेल्या लोकांचीं दुःखें यांनीं वातावरण भरून गेलें होतें, तर दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं कर्झनशाहीनें दुष्परिणाम लोकांच्या मनात डाचत असून बंगालच्या फाळणीनें असंतोषाची शीग भरून गेली होती. सर्व देशात लोकांच्या बाजूनें जागृति आणि ती शमविण्याकरिता सरकारच्या बाजूनें दडपशाही असें संकीर्ण युद्ध सुरू झालें होतें. प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम ही बाब पुष्कळशी स्थानिक स्वरू-

पावी होता, पण १९०८ सालचा असंतोष सर्व देशभर सारख्यात पसरला होता आणि क्रिया प्रतिक्रिया ही सर्व देशभर सुरू होती. पण या दोन्ही खटल्यांच्या परिस्थितीत मुख्य निर्णायक गोष्ट त्यापूर्वी झालेले खून हेच होय रँड साहेबांचा खून न होता तर १८९७ मधला टिळकांवरील खटला झाला नसता तसेच बंगाल्यात गॉनगोळ्याचे अत्याचार न घडते तर १९०८ सालचा खटला झाला नसता शाब्दिक राजद्रोहाकरिता सरकारने इतक्या तातडीने खटले भरले नसते पण दारूच्या कोठारात ठिणगी पडावी त्याप्रमाणे मनुष्याच्या रक्तानेंच भडका उडविला.

या दोन खटल्यांतील साम्यतेच्या गोष्टी वर दिल्या आहेत पण विषमतेच्या अशाहि कांहीं गोष्टी आहेत पहिल्या खटल्यात टिळकांना जामिनावर सोडण्यात आले पण दुसऱ्यात जामिनावर सोडण्यात आले नाहीं पहिल्या खटल्यात सुरवातीस टिळकांशीं वागण्यात सरकारचें धोरण किंचित् सौम्य होतें. दुसऱ्यात प्रथम पासूनच ते उग्र असल्याचें दिसून आले पहिल्या खटल्यांत प्रसिद्धपणें टिळकांच्या बचावाकरिता वर्गणी देशभर गोळा करण्यात आली, पण १९०८ सालीं मुंबई इलाख्यातहि जाहीर रीतीनें फंड उभारण्यात आला नाहीं. याचें कारण असें कीं, टिळकांविषयीं मनातून लोकांची सहानुभूति सामान्यपणें पूर्वीसारखीच असली तरी कांहीं कांहीं बाबतींत विशेष फरक पडला होता पहिल्या खटल्याच्या वेळीं नेमस्त पक्षाच्या कांहीं योग्या लोकांनींहि डिफेन्स फंडाला वर्गणी दिली होती पण दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं त्यांनीं गुप्तरूपानेंहि वर्गणी दिली नाहीं याचें मुख्य कारण या खटल्यापूर्वी दोनचार वर्षे नेमस्त व जहाल पक्षांतील वाद, भांडण व शिव्यागाळी विकोपाला जाऊन अखेर सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यानें दोन्ही पक्ष कट्टे वैरी बनले होते बंगाल्यात अत्याचार सुरू झाल्यामुळें नेमस्त पक्षानेंहि, सरकाराप्रमाणेंच, जहाल पक्ष व अत्याचारी पक्ष यांची साखळी मनातून जोडली होती आणि टिळकांवरील खटला हा अप्रत्यक्षपणें अत्याचारी लोकांवरीलच खटला असे मानून, वर्गणी देण्याच्या रूपानेंहि या खट-[illegible] संबंध ठेवणें म्हणजे अत्याचारांना सहानुभूति दाखविण्यासारखेंच आहे असें त्यांनीं मानलें अशा रीतीनें टिळकांविषयींची सहानुभूति मुळांतच नष्ट झाल्यामुळें नेमस्तांनीं सरकाराला भिऊन या खेपेस वर्गणी दिली नाहीं असें म्हणण्यापर्यंत पाळीच आली नाहीं. कारण ही पाळी कांहीं अंशीं जहाल किंवा राष्ट्रीय पक्षांतल्या कांहीं योग्या लोकांवरहि आली होती. यामुळें दुसऱ्या खटल्यांतील खर्च टिळकांना

खासगत करावा लागला, व मदत झाली ती अगदीं जवळच्या स्नेहीमंडळीकडूनच झाली.

पहिल्या खटल्यांत टिळकाच्या बचावाकरिता बॅरिस्टर देण्यांत आले होते. दुसऱ्या खटल्यांत टिळकानी आपला डिफेन्स आपणच दिला. १८९७सालीं टिळकाचा खटला आपणाला चालवावयाला मिळाला तर हवा असे अनेक तरुण देशी बॅरिस्टराना व वकिलाना वाटत होतें, व कांहीं अशी त्याकरिता स्पर्धाहि सुरु होती. १८९७ सालीं देखील मुंबईच्या कोणलाहि युरोपियन बॅरिस्टरान टिळकाचा खटला चालविला नसता असे वाटतें, पण १९०८ सालीं याविषयीं संशय उरण्यास जागाच नव्हती. याचें प्रत्यंतर हेच कीं, १९०८ चा खटला चालविण्याला नामांकित असा हिंदी वकील बॅरिस्टरहि पुढें आला नाहीं तरुण पिढींपैकीं काहीं माणसें पुढें आलीं, आणि मि बॅप्टिस्टा, सॉलिसिटर राघवय्या, वगैरे गृहस्थानी टिळकाच्या खटल्याचें काम पत्करुन पुष्कळच धैर्य दाखविलें यांत शंका नाहीं. परंतु एकंदर देशी बॅरिस्टर व वकील वर्ग भीतीनें गांगरून दडपून गेला होता यांतहि शंका नाहीं दरोड्याच्या खुनाच्या खटल्यांत कोणी वकीलपत्र घेतलें तर आरोपीच्या दुर्गुणाचा वास त्याला अगाऊ लागलेला आहे, किंवा पुढें लावून घेण्याची त्याची इच्छा आहे, असें अधिकारी वर्ग समजत नाहीं. पण राजद्रोहाच्या खटल्यांत आरोपीच्या बचावाला जो वकील पुढें येतो तो द्रव्यलाभापेक्षा कांहीं अशी कीर्तिलाभाकरिता व कांहीं अशी सहानुभूतीनें पुढें येतो असेंच अधिकारी मानतात आणि या पुरोगामी वकिलावर सरकारचीच काय पण न्यायाधिशाचीहि इतराजी होते असा अनुभव आहे हें वर्म माहित असल्यामुळें, आणि १८९७ च्या राजद्रोहांत अत्याचाराच्या भूमिकेची भर पडल्यामुळें, या वेळीं कोणीहि देशी वकील बॅरिस्टर पुढें आला नाहीं. आणि बॅप्टिस्टा वगैरे जे पुढें आले त्याना बरेच दिवस पर्यंत धंद्यात नुकसान सोसावें लागलें. बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा व टिळक याचा पूर्वीचा परिचय फारसा नव्हता. तथापि संकटकाळीं ते टिळकावरील भक्तिमुळे पुढें आले. मुंबई हायकोर्टांतील कामकाजांत त्यानीं पुष्कळच मेहनत केली इतकेंच नव्हे तर त्याचे उतराई होण्याकरिता टिळक तुरुंगांत असता केसरी कचेरीनें त्याना जी रकम पाठविली तीहि टिळकाच्या कुटुंबाच्या नांवानें त्यांनीं पुढें परत केली. बॅप्टिस्टा यानीं हें धैर्य व औदार्य पाहून टिळकाना त्याच्याविषयीं प्रेमादर व टिळकांच्या पक्षाला त्याच्याविषयीं कृतज्ञताबुद्धि वाटू लागली. पुढें

टिळक सुटून आल्यावर त्यांनी केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळींत बॅप्टिस्टा यांनी प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्याने टिळकांचा व त्यांचा स्नेह वृद्धिंगत झाला. आणि विलायतेस चळवळ करण्याकरिता टिळकांनीं बॅप्टिस्टा यासच प्रथम पाठविले.

वर्गणी देणे व वकिली मदत करणें एवढ्याच गोष्टींनीं या दोन खटल्याच्या प्रसंगात फरक पडला असे नाहीं. तर टिळकांशीं इतर रीतींनें वागण्यातहि कांहीं लोकांच्या मनोवृत्तीत फरक दिसून आला. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुंबईस गेले असता त्यांचे परमस्नेही दाजीसाहेब खरे यांच्या घरीं पूर्वीप्रमाणें उतरे' नासे झाले, व उतरण्याविषयीं खरे यानींहि त्याना आग्रह केला नाहीं ! टिळकानीं तेथपासून सरदारगृहात उतरण्याची सुरुवात केली. एका अर्थानें हें योग्यच होतें. कारण टिळकांनीं खासगी घरीं उतरावें तर त्यांच्याकडे गुप्त पोलिसापासून अत्याचारी मावेकिरू लोकांपर्यंत हरएक पेशाचे, ढंगाचे, मताचे व स्वभावाचे लोक भेटीला येणार ! तसेच स्वत:च्या काय पण इतरावरील राजद्रोहाच्या खटल्यातहि मदत करण्याला टिळक मुंबईस जाणार. अर्थात् अमल्या लोकांचा व अमल्या कामाचा उपसर्ग, खरे हे परम मित्र झाले म्हणून त्यांना किंवा इतर कोणा मित्रालाहि, का लावावा अशा विचार टिळकांनीं केला. सरदारगृहात उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. आधी एक तर ती जागा सार्वजनिक स्वरूपाची. तेथें कोण उतरला, आला गेला याला कोणताच विशेष अर्थ किंवा महत्व नाहीं. पोलिसानीं सरदारगृहात आल्यागेल्याची नोंद ठेवली व न ठेवली दोन्हीला किंमत सारखीच. इतका तो विधि नित्य क्रमातला. शिवाय सरदारगृहाचे मालक विसुभाऊ साळवेकर हे मनाचे खबीर असून सरदारगृहांत टिळकानीं उतरण्यासबंधीं त्यांनीं केव्हांहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसंती दर्शविली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, "सरदारगृह हे तुमचे व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचे घरच आहे असे समजा आणि किंचितहि शंका किंवा भीड न धरता येथें सरांस उतरत चला," असे त्यांनीं टिळकांना आस्थापूर्वक कायमचेच सांगून टाकले होते. पहिल्या खटल्यानंतर, टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या इतराजींतले या त्यांच्या लौकिकामुळें, त्यांच्या घरीं मुलगी देणें किंवा त्यांच्या घरची मुलगी करणें या गोष्टीला नाक मुरडणारा किंवा मार्ग घेणारा एखादा सोवळा गृहस्थ आढळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच. अर्थातच १९०८ च्या खटल्याच्या सुमारास अशा लोकांची संख्या फार वाढली होती.

दुसऱ्या खटल्यात टिळकांनी डिफेन्सचें काम स्वत: चालविलें याचें आणखीहि एक कारण असें कीं, बाहेरून कोणी मोठा बॅरिस्टर आणण्याइतके पैसे टिळकांजवळ यावेळीं नव्हते. १८९७ सालापेक्षा यावेळीं त्यांची सांपत्तिक स्थिति बरी होती. परंतु १९०१ पासून ताईमहाराज खटला सुरू झाला. त्यातच फौजदारी खटलाहि झाला. यामुळें केसरीच्या शिलकी पडणाऱ्या थोड्याशा पैशापैकीं बराच भाग या कामीं खर्च झाला होता. आणि ज्या खटल्यात सुटण्याची आशा नाहीं त्या खटल्यात कर्ज काढून हजारो रुपये घालून बॅरिस्टर द्यावा आणि त्याने कसा तरी डिफेन्स द्यावा यात टिळकांना काहीच स्वारस्य वाटलें नाहीं. राजकारणाच्या खटल्यात वकिलान आरोपीचा बचाव करावयाचा म्हणजे स्वत:च एका हातानें ढाल व एका हातानें तलवार न धरिता, यजमानानें तलवार व नोकरानें ढाल धरून लढावें असा प्रकार होतो! राजकारणातली तरवार आपण चालवावी तर न्यायकोर्टातली ढालहि आपणच धरावी हेंच अधिक योग्य.

या खटल्याची दहशत लोकाना इतकी बसून गेली होती कीं, खटला चालू असता टिळकांचे कागदपत्र छापून देण्यासुद्धां कोणी मदत करीना. १८९७ सालीं खटला चालू असता केसरी-मराठ्याच्या आम्ही संपादक मंडळींनीं व मुंबईच्या मित्रमंडळींनीं मिळून एक दैनिक वर्तमानपत्र 'ज्यादा केसरी' या नावानें काढलें होतें. खटल्याची हकीकत लोकाना रोजच्या रोज समजण्याला मुंबईत आणि विशेषत: बाहेरगावीं या पत्राचा फार उपयोग झाला असें एक दैनिक पत्र या खटल्याचें वेळींहि काढण्याची टिळकाना आणि मित्रमंडळींना इच्छा होती. पण या खटल्याचें स्वरूप वेगळें असल्यानें ती गोष्ट घडून आली नाहीं. टिळकांची इच्छा अशी होती कीं, सर्व खटल्याची हकीकत नसली तरी त्याच रोज कोर्टांत जे भाषण होई तेवढ्याची छापील हकीकत रोज लोकाना वाचावयास मिळावी. आणि याकरिता एक युरोपिअन शॉर्टहँड रायटर या कामीं मुद्दाम खर्च करून नेमण्यात आला होता. तो आपणाकडून तत्परतेनें भाषण उतरून घेऊन त्याप्रमाणें लिहून देई. पण रोजच्या रोज ते छापून मिळणें मुष्किलीचें झालें. मी हिंड हिंड हिंडलों. पण कोणी छापखानदार सवड नाहीं म्हणून सांगे, तर कोणी इतर कामाची सबब सांगे. आणि कोणी पैशात मोडलें असें भासवितां यावें म्हणून फारच जबर आकार सांगे. नाहीं म्हणावयास गिरगांवातील जुन्या पोस्टाला लागूनच असलेल्या एका गुजराथी छापखानेवाल्यानें हौसेनें मदत करण्याचें कबूल केलें. पण हें काम त्याच्या

आवाक्याबाहेरचें ठरलें, आणि एका दिवसाच्या प्रयत्नानंतर ती कल्पना मला सोडून द्यावी लागली.

खटल्याचें पुस्तक—पण संकटातच धैर्याची परीक्षा होते असें म्हणतात त्याप्रमाणे येथेहि अनुभवाला आलें आपणावरहि केव्हा खटला होईल याचा नेम नाहीं असें अहोरात्र वाटत असता, मी व खाडिलकर हे आपली कामें अधिक उत्साहानें व दक्षतेनें करूं लागलों माझ्या या कामापैकीं पहिलें काम टिळकाच्या या खटल्याच्या हकीकतीचें इंग्रजी पुस्तक काढणें हें ठरलें. कारण असें पुस्तक प्रसिद्ध होऊन, खटल्यातील आपल्या बचावाच्या भाषणासह इत्थंभूत हकीकत कागद पत्रानिशी हिंदुस्थानात व परदेशांत लोकांना वाचावयाला मिळावी अशी इच्छा, टिळकाना खटल्याच्या अखेरच्या दिवसात मी भेटावयास गेलों असता त्यांनीं मजजवळ प्रगट केली होती आणि मोठ्या साडेचारशें पानाचें पुस्तक दोन महिन्यात काढून ती मी पुरी केली हें पुस्तक मी काढल्यानंतर लवकरच जप्त झालें तथापि खासगी रीतीनें माझ्या समक्ष राहिलेली एक प्रत टिळक मंडालेहून परत आल्यावर, मी त्याना दिली ती पुढें ती त्यानीं आपल्याजवळच ठेवली. आणि पुस्तक जप्त झाल्यामुळें त्याच्या प्रसिद्धीनें साधणारा टिळकाचा हेतु जरी फसला तरी, मी एवढें पुस्तक अशा अडचणीच्या दिवसात इतक्या लवकर काढू शकलों याबद्दल त्यानीं मोकळ्या मनानें मला शाबासकी दिली! या माझ्या कार्य-कुशलतेनें त्यांच्या मनावर कायमचा परिणाम झाला त्यामुळेंच पुढें 'केस फॉर इंडियन होमरूल' हें पुस्तक काढण्याचें काम टिळकांनीं मजकडेच दिलें आणि तेंहि पण मी अशाच तडाक्यानें पार पाडलें 'टिळक केस'च्या इंग्रजी पुस्तका-वरील रद्दी आता उठली आहे, पण उलट इतक्या जुन्या काळातील हकीकती विषयींची उत्सुकता कमी झाली आहे तथापि माझ्या परिश्रम-पात्रतेचें एक उदाहरण म्हणून मी अभिमानानें या पुस्तकाकडे बोट दाखविलें तर तो माझा अभिमान अयथार्थ आहे असें कोणीहि म्हणेलसें वाटत नाहीं असो असलें पुस्तक छापण्याच्या मार्गांत अडचणी किती तरी! पण टिळकाचा खटला चालू असता छापखानेवाल्याकडून जी मदत मिळाली नाहीं, किंवा मिळूनहि दक्षतेनें, इतर कारणामुळें पुरतें गेली असती, ती खटल्यानंतर खटल्याचें पुस्तक काढण्याचे बाबतींत इंदुप्रकाश छापखान्याचे मालक श्री. दामोदर सावळाराम यंदे याजकडून मिळाली पूर्वी १८९७ च्या खटल्याचें पुस्तक

चें, केशवराव देशपांडे व अॅडव्होकेट सेटलूर यांनी प्रसिद्ध केलें, तशा तऱ्हेचें पुस्तक या खटल्याचेंहि प्रसिद्ध करावें असें मी ठरविलें. आणि यदे यांनी मला हे पुस्तक प्रथम छापखान्याच्या जबाबदारीवर खर्च करून छापून देण्याचें कबूल केलें. यदे यांचें हे दोन प्रकारचे धाडस होते. पुस्तक राजद्रोहाच्या खटल्याचें असल्यामुळें सरकारची इतराजी होण्याचा संभव. आणि पुस्तक अंदमासाप्रमाणें न खपलें किंवा एकदम सरकारजमा झालें तर पैशानें नुकसान ठेवलेलेंच. तरी टिळक–केळकराचा स्नेह स्मरून त्यांनीं हे दोन्ही प्रकारचे धाडस आनंदानें केलें. खटल्याची हकीकत घेण्याकरितां युरोपिअन शॉर्टहँड रायटर केसरी कचेरीनें नेमला होता. ती हकीकत आणि कोर्टाकडून घेतलेल्या सहीशिक्याच्या नकला अशी पुस्तकाची सर्व तयारी सिद्ध होती. शॉर्टहँट रिपोर्टराकडून येवढा प्रचंड भारा आला कीं, तो जवळ जवळ निम्माअधिक छाटावा लागला व सांधेजोड करणें हें मोठें बिकट काम होऊन बसलें. तसेंच वर्तमानपत्राच्या अभिप्रायाचा मजकूर इतका पुष्कळ व इतका चांगला होता कीं, तो न छाटण्याचा मोहहि आवरेना. यामुळें या खटल्याचा ग्रंथ मोठ्या आकाराच्या साडेचारशें पानांचा झाला. तथापि यदे यांच्या सहाय्यामुळें तो खटल्याच्या निकालापासून अवघ्या सात आठवड्यांत म्हणजे ता. १५ सप्टेंबर रोजीं प्रसिद्ध करण्यांत आला! या अल्पावधींत येवढा ग्रंथ प्रसिद्ध करणें हें काम संपादक व छापखानेवाले या उभयतांनाहि फार दगदगीचें झालें. पण खटल्याची हकीकत साधार व समग्र वाचण्याची लोकांना उत्कंठा फार यामुळें श्रमाकडे कोणीच पाहिलें नाहीं. मात्र योगायोग असा कीं, पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाचें म्हणजे एकंदर ग्रंथाच्या अखेरचें प्रूफ पाहून मी छापखान्याची पायरी उतरतों तोंच हायकोर्टाच्या बेलिफानें एक नोटिस आणून मजवर बजाविली. ही नोटिस माझ्यावर पुढें झालेल्या बेअदबीच्या खटल्याची होती.

माझ्यावर झालेल्या या खटल्याची सर्व हकीकत पुढें 'माझा न्यायकोर्टाशीं ऋणानुबंध'या प्रकरणांत मी देणार आहे म्हणून ती येथें देत नाहीं. या खटल्यांतून मी मोकळा होण्याच्या आधीं व त्यानंतर मी दोन कामें त्यांतल्या त्यांत विशेष महत्त्वाचीं अशीं हातीं घेतलीं. एक टिळकांच्या शिक्षेवर रिजायसेस प्रिव्हि कौन्सिलाकडे अपील करणें, आणि दुसरें काँग्रेसचीं दोन शकलें झालीं होतीं तीं शक्य तर जोडणें. प्रथम अपीलासंबंधानें सांगतो.

खटल्याचें अपील—मुंबईस टिळकांचा खटला चालू असतां त्यांच्या मदतीकरितां वर्गणी जमविण्यांत आली होती हे मागे सांगितलेंच आहे. परंतु शिक्षा झाल्यानंतर

सर्व केसरी कचेरीच्या हातून निभावण्यासारखा नव्हता. फंड जमविण्याची गरज होती. त्याकरितां म्हणून तारीख १८ नोव्हेंबर रोजीं मीच सार्वजनिक रीत्या वर्गणी-करितां जाहीर विनंतिपत्र छापण्यात आलें. या विनंतिपत्राला उत्तर लोकांकडून समाधानकारक आलें. वर्गणीदारांची संख्या १८९० सालापेक्षा फारच कमी होती. मुंबईचा हा कमीपणा वर्गणीच्या आंकड्यानीं थोडासा भरून निघाला. पण पूर्वी निरनिराळ्या प्रांतांत मिळून सुमारें पाऊण लाख रुपये वर्गणी टिळकांच्या बचावाकरितां जमला होता तितका या वेळीं जमली नाहीं. वर्गणी जमविण्यांत आली ती मुख्यतः मुंबई शहरांत व महाराष्ट्रांत. वर्गणीचे आंकडे किंवा नांव प्रसिद्ध करण्याची सोय नव्हती. बहुतेक वर्गणी दारांनीं आमचीं नांवें प्रसिद्ध करूं नका असाच उलट आग्रह धरल्यानें वर्तमानपत्रांतून नांव वगैरे प्रसिद्ध करण्यांत आलीं नाहींत. पैसा विश्वासानें दिला, विश्वासानें घेतला, व योग्य कारणाकडे खर्च झाला, इतकाच या कार्याचा हिशोब या स्थितींत प्रसिद्ध करितां आला असता. आणि तो न छापताच लोकांना समजलाहि कारण प्रथम खापर्डे व नंतर दादासाहेब करंदीकर हे विलायतेला गेले, आणि विलायतचा या दोघांचा सर्व अपिलाचा खर्च या फंडांतूनच झाला. फंड अपुरा पडल्यामुळें केसरीला स्वतःचीं वरीच रक्कम घालावी लागली. ही रक्कम घातल्यानें केसरी शब्दशः निर्धन झाला व कर्जीहि झाला. इकडच्या दिवसांत 'आमचा केसरीचा अंक बंद करा' अशीं पत्रें येऊ लागलीं. जितकें मिळावें तितकें खर्चावें, नाहीं तेव्हां मिळेल तेथून कर्ज काढावें, अशा हलाखीच्या स्थितींत आम्हाला दिवस काढावे लागले.

संयुक्त कॉंग्रेसची खटपट—सुरतेस मोडलेली कॉंग्रेस पूर्वीसारखी नेमस्त, राष्ट्रीय, क्रांतिकारक, अशा सर्व पक्षांची मिळून पुन्हां भरूं लागावी, आणि या प्रत्येक पक्षाचें जें काय बळ त्या इतर पक्षांना एकत्र कार्य करीत असतां मिळावें अशी टिळकांची इच्छा होती. ते तुरुंगांत न जाते तर हा उद्योग ते स्वतःच करते. आणि मंडालेहून परत आल्या-वर हाच उद्योग त्यांनीं पुरा पाडला. आणि त्याकरितां त्यांनीं थोडी हारहि खाल्ली. हा उद्योग पुरा करण्यापूर्वींच त्यांना तुरुंगांत जावें लागलें. तरी हें कार्य चालू राहाण्याकरितां दूर दृष्टीनें टिळकांनीं 'कॉंग्रेस कन्टिन्युएशन कमिटी'

म्हणून एक मंडळ नेमलें. तिच्या चिटणीसाच्या जागीं म. रा. बोडस यांची नेमणूक करण्यांत आली.

ता. १५ ऑगस्ट रोजीं बोडसांनीं दोन-तीनशें पुढाऱ्यांना उद्देशून एक पत्रक काढून मतें मागविलीं. तीं पुढील आक्टोबरपर्यंत येत होतीं (यांपैकीं मतप्रदर्शक कांहीं पत्रें मी टिळक-चरित्र खंड ५, भाग ५, यांत दिलीं आहेत तीं वाचण्यासारखीं आहेत.) या मतांचा निष्कर्ष काढून निर्णय करण्याकरितां कलकत्ता येथें ता. ७ नोव्हेंबर रोजीं अमृत बझार पत्रिकेच्या कचेरींत निमंत्रित पुढाऱ्यांची खासगी सभा भरविण्यांत आली. तिला मी, चिंतामणराव वैद्य, शिवरामपंत परांजपे, डॉ. मुंजे इत्यादि लोक गेलों होतों. सभेला नेमस्त पक्षाचे भूपेंद्रनाथ बसुप्रभृति कांहीं लोकहि हजर होते.

कलकत्त्याच्या या सभेंत बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं असें आश्वासन दिलें कीं, समेट होणें शक्य आहे, म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा तूर्त भरवूं नये. पण तसें न घडल्यास मद्रासच्या काँग्रेसला आपल्यापैकीं कोणी जाऊं नये. दरम्यान बंगाल्यांतील नेमस्तांची सभा १५ नोव्हेंबर रोजीं भरावयाची होती ती भरली. पण तींत समेटाला कारशी आशा उरण्यासारखे ठराव झाले नाहींत. अर्थात् वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविणें हें आवश्यक आहे असें त्या विचाराचे लोक म्हणूं लागले. या संबंधांत नागपूरच्या लोकांनीं राष्ट्रीय सभेचें आमंत्रण पूर्वीपासून दिलेलेंच होतें. म्हणून त्याचा विचार करण्याकरितां 'काँग्रेस कंटिन्युएशन' कमिटीची सभा मुंबईस ता. २८ नोव्हेंबर रोजीं 'राष्ट्रमत' कचेरींत भरण्याचें ठरून चिंतामणराव वैद्य यांच्या सहीनें निमंत्रणपत्रें गेलीं. त्याप्रमाणें सभा भरली. या सभेंत एक किंवा दोन मतें विरुद्ध पडून नागपुरास वेगळी काँग्रेस डिसेंबरांत भरविण्याचा ठराव झाला. या दोन भिन्नमतवाल्यांपैकीं मी एक होतों! मीं भिन्न मत देण्याचें कारण असें सांगितलें कीं, "एकट्या महाराष्ट्रानें वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याची जबाबदारी घेऊं नये. सुरू केली व मग मोडली असें न व्हावें. परप्रांतांतले कांहीं लोक अशा सभेला येतील कीं नाहीं हें अजून पूर्ण अजमावलें गेलें नाहीं. जे गेले आहे त्यावरून थोडीशी डळमळच दिसते. विशेषतः बंगाल्यांत उभयपक्षामध्यें वैमनस्य कमी हें पत्रना येथील सभेवरून दिसून आलें आहे. कन्व्हेन्शनवाल्या नेमस्तांच्या सभेंत ता. १५ रोजीं जरी इकडे तसे अनुकूल ठराव झाले नाहींत, तरी त्यांना एकदम सोडून स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला बंगालचे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी

येणार नाहींत. त्याच्यापेक्षां आमच्यावर मोतीबाबूंचे प्रेम अधिक आहे हे खरे. तरीपण ते वेगळें, आणि स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला येऊन मिळणे वेगळें. ते नेहमीच्या राष्ट्रीय सभेलाहि फारसे जात नाहींत मग आमच्या सभेला या स्थितींत कसे येतील ! अर्थात् परप्रांतांतील लोक यथाप्रमाण येत असल्याशिवाय नुसत्या महाराष्ट्रीयांनी स्वतंत्र 'कॉंग्रेस' भरविणें योग्य नाहीं. नागपुरावेरीज इतर कोणत्याहि प्रांतानें अशी सभा आपल्या प्रांतांत भरवू असें आजवर म्हटलेलें नाहीं. तसेंच 'समितीच्या कायद्या'नें सरकार नागपूरची सभा बंद करण्याचा संभव आहे. आणि ती बंद केली तर विनाकारण आपण थप्पड खाऊन बसलों असें होईल. म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा न भरविता महाराष्ट्रापुरतें एक राष्ट्रीय पक्षाचें कॉन्फरन्स भरवावें."

स्वतंत्र कॉंग्रेसला बंदी—तथापि नागपुरास स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याचा विचार कायम ठरला व त्याप्रमाणें नागपुरास राष्ट्रीय मंडळानें आपलें स्वागत-मंडळ बनवून सर्व तयारी केली अशा प्रकारची सभा भरणार असें ठरल्यामुळें प्रत्येक प्रांतांत नव्या पक्षाचे असे जे थोडेबहुत लोक होते त्यांनी सहजच डोकें वर काढलें. त्यांना ह्या चळवळीनें उत्तेजन आलें आणि चारदोनच कां होईनात पण आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधि नागपुरास जावे अशा इच्छेनें त्यांनी निवडणुकी करण्यास प्रारंभ केला. स्वयंसेवक मंडळाची योजना झाली उतरण्याची व जेवण्याची जागा मंडप या सर्व व्यवस्थेला नागपूरची मंडळी उत्साहानें लागली येऊन जाऊन अध्यक्षच काय तो ठरवायाचा होता इतक्यांत लोकांनीं अंदमाम केला होता त्याप्रमाणें पडलें; अस्मानी-सुलतानी प्रकार झाला तारीख ११ डिसेंबर रोजीं नागपूर येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनें क्रिमिनल प्रोसिजर कोड १४४ प्रमाणें नोटीस काढली, व असें फर्मावलें कीं "नागपूर येथें डौल घातलेली २४ वी राष्ट्रीय सभा सरकारकडून बंद करण्यांत आली आहे. ११ जानेवारी १९०९ पर्यंत स्वागत-मंडळानें या राष्ट्रीय सभेसंबधानें कोणतीहि जाहीर सभा भरवू नये. कोणत्याहि इमारती उभारू नयेत. चालू काम असेल तें बंद करावें. मंडप वगैरे घालूं नयेत." या हुकुमानें राष्ट्रीय पक्षाच्या राष्ट्रीय सभेचे सगळेच गाठोडें नोकरशाहीच्या खुंटीला लागले. या हुकुमाविरुद्ध स्वागत-मंडळानें वरीच तक्रार केली. परंतु सर्व तक्रारी ऐकून घेऊन मॅजिस्ट्रेटनें फिरून १६ डिसेंबर रोजीं पूर्वी केलेला हुकूम कायम

केल्याचा पक्का हुकूम केला. त्यामुळे स्वागत मंडळाचे चिटणीस डॉ. मुंजे व नारायणराव अळेकर यांनीं राष्ट्रीय सभा भरत नाहीं असें जाहीर केलें, आणि घडलेली हकीकत 'कॉंग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी 'च्या अधिकाऱ्याकडे कळविली.

पण अशा रीतीनें नागपूरची सभा बंद झाली तरी बंदीचा हुकूम नागपूरपुरताच असणार यामुळे ती सभा दुसरीकडे का भरू नये अशी पृच्छा कित्येकांकडून होऊं लागली. कित्येक वर्तमानपत्रांतून अशा अर्थवट बातम्याहि प्रसिद्ध झाल्या कीं, नागपूरची सभा रहित झाली ती मुंबईस भरणार आहे. वास्तविक नागपुरास बंदीचा हुकूम काढण्याची सरकारची जीं कारणें तींच मुंबईसहि लागू होती. म्हणून मुंबईस सभा भरवावी या सूचनेत अर्थ नव्हता आणि ती भरविली जाणार या बातमीवर कोणी विश्वास ठेवण्याचें कारण नव्हतें पण तशा बातम्या प्रसिद्ध होऊं लागल्यामुळे माधवराव बोडस यांनी वर्तमानपत्रांतून स्पष्टपणें जाहीर केलें कीं "मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट खोटी तसा विचारच नाहीं. आणि कोणींहि ही वदंता खरी मानू नये" बोडस हे व्यक्तिशः वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याच्या विरुद्ध होते. एवढेच नव्हे तर, नागपूरची सभा बंद झाली हे ऐकून त्यांना मनांतून आनंद झाला. आणि त्यांनी तो तावडतोब मराठा पत्राच्या द्वारें व्यक्त केला. ते लिहितात, " मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट कॉंग्रेस कंटिन्युएशन कमिटीला मान्य नाहीं व माहितीहि नाहीं राष्ट्रीय सभा वेगळी भरवावी या गोष्टीला मी पहिल्यापासून विरुद्ध आहे मी संयुक्त राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेचेच सतत समर्थन केले आहे. एकतर्फी राष्ट्रीय सभा भरविणे हे इष्ट नाहीं तिला लोकांच्या दृष्टीनें काहीं किंमत असणार नाहीं. उद्या नेमस्त लोकांना अधिक शहाणपणा सुचून त्यांचा पक्षाभिमान हटेल व संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरेल अशी मला आशा आहे नेमस्त पुढाऱ्यांबद्दल व्यक्तिशः मला अत्यंत आदर वाटतो, व लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणांच्या योजनेंतून दरम्यान काहीं भरीव असा फायदा हातीं लागेल अशी आपण सर्वांनीं आशा करावी हे योग्य आहे. नागपूरच्या अधिकाऱ्यांनीं सभाबंदीचा हुकूम काढला हें दिसण्यात संकट असलें तरी वस्तुतः ती ईश्वराची कृपाच होय. कारण आमचे नागपूरचे उत्साही मित्र जी मोठी चूक करणार होते ती अशा रीतीनें परस्पर वाचविली गेली."

नागपूरची सभा थांबल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाची वेगळी कांग्रेस भरण्याची कल्पना पुढें केव्हा निघालीच नाहीं. मात्र १९०८ १४ या वर्षांत नेमस्तांकडून

राष्ट्रीय सभा या नावानें भरविली जाणारी सभा रोडावत जाऊन लोकांत अप्रिय झाली होती. आणि संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरवूं इच्छिणारा पक्ष हळूहळू बळावत होता.

टिळकांचा खटला, त्यावरील अपील, विलायतेतलें अपील, व संयुक्त राष्ट्रीय सभेची खटपट या सबधान या अवधींत मला स्वत ला आलेलीं कांहीं पत्रें या खालीं देत आहें.—

(ता १७ जुलै १९०८)—"सहज २६ जूनचा एका इंग्लिश वर्तमानपत्राचा अंक विकत घेतला. त्यात असें आढळलें कीं, बळवंतरावांना पकडण्यात आलें. तुम्ही लिहिल्याप्रमाणें या दिवसात सरकार काय करील, काय न करील याचा नियम नाहीं हें तर खरेंच. पण ज्या पत्रात ही बातमी होती त्यातच टिळकांच्या लेखाचा जो सारांश म्हणून दिला होता त्यावरून मला वाटत कीं, ते लेख १८९७ सालीं शिक्षा झालेल्या लेखाहून कमी कडक आहेत बळवंतराव आपला खटला स्वतः चालविणार या गोष्टीनें त्याच्या पक्षाच्या दृष्टीनें फायदा होईल हें खरें. पण स्वतः त्याचें मात्र नुकसान होईल असं मला वाटतें पण मी गुळा मनुष्य पत्रात हें जें लिहितो तें काय ? तुमच्या हातीं हे पत्र पोंचण्यापूर्वीच कदाचित् खटल्याचा बरा-वाईट निकालहि लागून गेला असेल बळवंतरावांना या प्रसंगीं एखाद्या लेखापेक्षा स्वतःचें समर्थन अधिक करावयाचें आहे म्हणून स्वतःचा डिफेन्स देताना त्यांच्या मनातले विचार पुढें येऊन त्याचाहि दोष त्यांच्या युक्तिवादाला बाधक यावा !" (श्री मो. साने, जर्मनी)

(ता. ३ ऑगस्ट १९०८)—"टिळकाच्या खटल्याचा निकाल ऐकून इकडे सर्वांना फार वाईट वाटलें. त्यांचीं आमचीं मतें जुळत नसतील. पण त्यांची बुद्धिमत्ता त्यांचें मन स्वातन्त्र्य व त्यांची देशभक्ति याविषयीं कोणाचाहि मतभेद नाहीं. त्या बाबतींत त्यांचें कौतुक करावें मान द्यावा तेवढा थोडाच आहे. मेहीं या नात्यानें मी तुम्हाला लिहितों कीं, या दिवसात तुम्ही फार जपून लिहा. हें वाचून तुम्ही म्हणाल 'नटेसन तू भित्रा आहेस !' तसें वाटेल तर म्हणा. पण उगीच दगडाला टक्कर देण्यात तरी काय अर्थ असें मीहि तुम्हाला विचारतो.' (जी. ए. नटेसन, मद्रास)

(ऑगस्ट १९०८)—"माझे खटले कोर्टांत केव्हा निघतील याची कल्पना नाहीं. डिसेंबरपूर्वी ते निघत नाहींत. या खटल्यामुळें इंग्लंडला जाण्याचा

सूर्त थावलों. विलायतेस गेलों तरी माझ्या हद्दपारीसबधानें कोणतीहि खटपट करण्याचा माझा विचार नाहीं मात्र आपणातून लावर टीका करीन तेथें एक वर्षभर राहून राजकीय चळवळीचे व ग्रथ लेखनाचें काम करण्याचा माझा विचार आहे ब्रिटिश न्यायदेवतेवर माझा विश्वास नाहीं. टिळकाच्या खटल्यात अपील करून काहीं फायदा होईल असें मला वाटत नाहीं. मात्र त्या खटपटीकरिता तुम्ही किंवा कोणी जात असेल तर टिळकाच्या सबधानें इतर खटपट करण्याला मीहि जाईन. तुम्ही व दाजीसाहेब खरे जाल तर चागले होईल. मी तुमच्या बरोबर येईन. मात्र त्याकरिता शक्य तितकें लवकर गेलें पाहिजे." (लाला लजपतराय, लाहोर)

(ता. ८ ऑगस्ट १९०८)—"टिळकाच्या खटल्याची समग्र हकीकत एका मोठ्या पुस्तकाच्या रुपानें तुम्ही काढीत आहा असें पत्रात वाचलं. सखाराम गणेश देऊस्कर याची इच्छा बगालींत या खटल्याची हकीकत प्रसिद्ध करण्याची आहे. केसरी-मराठ्यातील हकीकत त्रोटक असणार म्हणून देऊस्कर याची तुम्हाला अशी विनती आहे कीं, या पुस्तकाचा प्रत्येक फॉर्म छापून झाल्याबरोबर त्याची एक प्रत त्याच्याकडे पाठवावी. म्हणजे ताबडतोब ते भाषातर करून घेतील." (बाबूराव पराडकर, कलकत्ता)

(ता. १५ सप्टेंबर १९०८)—"हाइडमन याची गाठ पडल्याचें मागील पत्रीं लिहिलेंच आहे आज नेव्हिनसन, रॅडक्लिफ व कॉटन यांना नॅशनल लिबरल क्लबात भेटलो. गोखले याचा हात दुखावला म्हणून ते परत आले आहेत. जर्मनींत त्याचा हात दुखावला. उद्या ऑक्सफर्ड येथें विश्वधर्म परिषद भरणार आहे तिला मी जातो नेव्हिनसन म्हणाले 'तुम्ही ही आशा वाया दवडू नका.' तेथें प्रतिष्ठित लोक येतात. जो तो म्हणतो कीं रुफस आयझॅक्स यानाच वकीलपत्र द्या ते फौजदारी कामकाजात अतिशय उच्च दर्जा मिळविलेले बॅरिस्टर असून शिवाय पार्लमेंटचे सभासद आहेत. आमचे वकीलपत्र घेण्याला त्याना सवड सांपडेल कीं नाहीं याविषयीं शकाच वाटते. पण मागेल ती फी देऊ. नाहीतर काय करणार !" (ग. श्री. खापर्डे, लडन.)

(ता. २२ सप्टेंबर १९०८)—तुम्हीं माझ्या साहेबी ड्रेसला म्हणून सलाम पाठविला. पण मी माझा नेहमींचा रुमालच अजून ठेवला आहे. परकीय लोकाच्या अशा पोषाखाची लंडनच्या लोकाना अलीकडे थोडीबहुत सवय झाली आहे. म्हणून

पूर्वीप्रमाणे फारसा त्रास होत नाही. तरीपण एक टोपी पेऊन टेवलीच आहे. ती एखाद वेळ डोक्यावर ठेवुन आरशांत पाहून मी खूप हसतो, व मला टोपी घातलेला पाहून लोकांनाहि हसू येईल. टिळकांच्या अपीलाच्या कामी डालग्रैडो नांवाचे एक सॉलिसिटर आम्ही केले आहेत पारीख या नांवाचे एक बॅरिस्टर इकडे दहा वर्षे धंदा करीत आहेत त्यांना दुय्यम म्हणून नेमू. सर हेन्री कॉटन यांचे चिरंजीव यांनीहि काम करण्याचे कबूल केले आहे. आतां मुख्य बॅरिस्टर कोण मिळतो पाहाव. रुफस आयझॅक्स की, सर एडवर्ड क्लार्क ! आज दोघेहि मतांत श्रेष्ठ बॅरिस्टर आहेत आणि दोघेहि सारखेच हुशार आहेत. टिळकांच्या खटल्याला अर्धवट राजकारणाचे स्वरूप आहे म्हणून हुशार बॅरिस्टर असून शिवाय व्यावहारिक मुत्सद्दी असा असेल तर अधिक बरे खुद्द पार्लमेंटमध्ये चळवळ होण्याचा संभव हल्ली फारच कमी दिसतो कारण सरकारी कामाकरिताच प्रधानमंडळाने सर्व दिवस आखून घेतले आहेत तेव्हां खासगी सभासदांतून काय लाभ होईल तेवढा खरा " (ग. श्री. खापर्डे, लंडन)

(ता. ३० सप्टंबर, १९०८)—"तुम्ही तिकडील मंडळी सहजच निराश झालेली दिसता पण प्रयत्नाखेरीज आपण कोणीहि काय करणार ! मेरिडिथ येथ सर विलियम वेडरबर्न यांची गाठ घेतली केवढा त्याचा वाडा व केवढी त्याची उद्यानभूमि ! स्वागतपूर्वक ते माझ्याशी पुष्कळ बोलले. सर एडवर्ड क्लार्क यांच्यापेक्षां ते रुफस आयझॅक्सच अधिक पसंत करतात. राष्ट्रीय सभा किम्बन संयुक्त पक्षाची व्हावी असा प्रयत्न एक दोन वर्षे तरी आपण करावा असें त्यांचे म्हणणे आहे नेव्हिनसन यांनी मला फराळास बोलाविले होते. लजपतराय, पार्लमेंटचा एक सभासद, व वर्तमानपत्राच्या धंद्यातील तीन लोक तेथ होते. या लोकांची माझी ओळख व्हावी म्हणूनच नेव्हिनसन यांनी इतका खर्च केला. लजपतराय हे आपण इकडे का आलो हे नीट सांगत नाहीत. मुलाला इकडील एका शाळेत ठेवण्याचा त्यांचा हेतू असावा. विपिन पालहि येथें आहेत. लेखनाचा धंदा करून इकडे राहण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. बॅरिस्टर यांनी हायकोर्टाकडे अर्ज देताना फारच चांगलें भाषण केले. दादासाहेब करंदीकर यांच्याबरोबर कागदपत्र येताच अपील अर्ज दाखल करू. टिळकांच्या खटल्याचे पुस्तक तुम्ही काढलें त्याची प्रत आताच पोचली. त्याची प्रस्तावना तुम्ही फारच हुशारीनें व कुशलतेने लिहिली आहे. म्हणून या पुस्तकाच्या पाटविता येतील

तितक्या प्रती इकडे पाठवा. म्हणजे त्या इकडील इकडच्या मंडळींत पेरण्याचा माझा विचार आहे." (ग. श्री. खापर्डे, लंडन.)

(३० सप्टेंबर, १९०८)—"टिळकांच्या खटल्याची हकीकत लक्षपूर्वक वाचीत आहे. त्यांच्या पहिल्या खटल्याचे अपील जे ना. ॲस्क्विथ यांनी प्रिव्हि-कौन्सिलपुढे चालविलें तेव्हा मी कोर्टांत हजर होतों. बादशहाकडे अपील करण्या-संबधानें कांहीं तरी जोराची चळवळ का होऊं नये ? हाइंडमन वगैरे लोक तिक-डेहि चळवळ करतील. आमचा हिंदी ख्रिश्चन समाज या बाबतींत चळवळ कर-ण्याला तयार आहे. चिदंबरम् पिले यांचें अपीलहि पुढच्या पाच तारखेला निघणार आहे. अपीलांत कदाचित् त्यांची शिक्षा कमी होईल. त्यांचा खटला मी चालविला. त्याच्याकरिता एक फंड जमविण्याचा माझा विचार आहे व त्यांतील २–३ हजार रुपये बिचाऱ्या त्याच्या कुटुंबालाहि द्यावे असें वाटतें. तुमची कांहीं पत्रें मला उशिरा पोचलीं, त्यांचे लिफाफे मी तपासून पाहिले नाहींत. तरी पण पत्रें उघडून पहाण्याचा त्रास इकडे कमी आहे." (पॉल पीटर पिले, मदुरा.)

(६ नोव्हेंबर, १९०८)—"बादशहाचा जाहीरनामा वाचला. राजकीय गुन्हेगारांना माफी देण्याचें त्यांत लिहिलें आहे तेंहि पाहिलें. या माफीचा फायदा बळवंतरावांना मिळेल काय ? मला वाटतें कांहीं झालें तरी त्यांना जानेवारीपूर्वी सोडणार नाहींत. या आठवड्यांत येथें मोठी खळबळ उडाली आहे. डेली टेलिग्राफ पत्रांतील मुलाखत वाचून जर्मन वर्तमानपत्रें उसळलीं आहेत, व कायसरनें अधिकाराचा अत्याचार केला असें म्हणत आहेत. चॅन्सेलर फॉन ब्यूलो यांनीं सर्व जबाबदारी आपणावर घेऊन राजीनामा देऊं केला. पण तेंहि बादशहानें घेतला नाहीं. मोरोक्कोमधील फ्रान्स व जर्मनी यांची चुरस फार वाढली असून युद्धाच्या गोष्टी लोक बोलूं लागले आहेत." (श्री. मो. साने, जर्मनी.)

(१० डिसेंबर, १९०८)—"आज टिळक असते तर त्यांचें मन मी वळवूं शकलों असतों. पण त्यांच्या अनुयायांचा तेवढा मजवर विश्वास दिसत नाहीं ! डॉ. मुंजे यांना मी पत्र लिहिलें आहे त्याचा सारांश असा:—

"तुम्ही आपलेंच मत घेऊन बसला आहां. तरी मला जें वाटतें तें तुम्हांला लिहितों व तें माझें मत कायम आहे. आम्ही आज वर्षभर संयुक्त काँग्रेस झाली तरच काँग्रेस, नाहीं तर काँग्रेस नाहीं, अशी चळवळ केली असती तर मद्रासच्या

काँग्रेसला तुम्हाला बराच गौणपणा आणता आला असता, व एक दोन वर्षांत तुम्हाला राष्ट्रीय सभा काबीज करता आली असती. आम्ही इकडे काँग्रेसला जाऊन मिळलो नाही. आणि एक प्रकारची तटस्थ वृत्ति धरून बसलो आहों. पण तुम्ही जर वेगळी काँग्रेस काढली तर आधींच जे दोन पक्ष आहेत त्याचे तीन होतील, व तुम्ही आम्ही एकमेकांतच भांडल्यासारखे होईल. तुमच्याप्रमाणेंच आमचेंहि म्हणणें असे कीं प्रतियोगात्मक नसावें या दृष्टीनें तुमचें आमचे अधिक जुळतें ही गोष्ट खरी. राष्ट्रीय पक्षावर स्टेटस्मन वगैरे पत्रांतून हल्ले होतात त्यांना पत्रिका उत्तर देत असते. पण वेगळ्या काँग्रेसचें समर्थन करवत नाहीं. पबना येथील आमच्या ठरावाप्रमाणें कोणत्याच काँग्रेसला जावयाचें नाहीं असें आम्हीं ठरविलें आहे. तरी पण वेगळी काँग्रेस निघाली म्हणजे एखाद दुसरा इकडे जाईल, एखाद दुसरा तिकडे जाईल. तुम्ही आम्ही सर्व एक विचारानें आवळून बसलों तर मेथा वगैरे लोकांना कठिण जाईल ! वेगळी सभा काढून बंगालची सहानुभूति यावेळीं घालवू नका." (मोतीलाल घोस. देवघर, बंगाल.)

(ता. १५ जानेवारी, १९०९)—"टिळकांच्या खटल्याचें ग्रीफ रफत आयर्झेनस यांनीं परत केलें असें ऐकतों. माझें मत असें आहे कीं टिळकांच्या स्नेह्यांनींच घात केला. त्यांना बेफामपणें बोलता येत पण आपली टिमकी ऐकूं जाईल अशी कशी वाजवावी हें त्यांना कळत नाहीं. राष्ट्रीय पक्षांत पुष्कळ वखेडे झाले आहेत. त्यांतील अनेकांचें एकमेकांशीं पटत नाहीं तरी मोर्ले यांच्या सुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें काय आहे हें ठरवून प्रसिद्ध करण्याकरितां एक परिषद भरवावी. बाबू मोतीलाल हे मला लिहितात कीं नवीन लेफ्टनंट गव्हर्नर व व्हाइसरॉयचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी यांच्याशीं त्यांची मुलाखत झाली. त्या दोघांचें म्हणणें असें कीं सुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचें काय म्हणणें आहे तें सविस्तर सांगा. टिळक आज असते तर ते हीच गोष्ट करते. बहिष्कार व त्याग हा टायमस ऑफ अथेन्सला शोभतो व विलायतेंत त्याची बडबड करणें ठीक आहे. पण येथें ते निरुपयोगी आहे. रा. ब. जोशी यांचेंहि मत असेंच आहे. तरी त्यांचाहि विचार घेऊन काय ते लौकर ठरवा." (म. रा. बोडस, मुंबई.)

(ता. १८ फेब्रुवारी, १९०९)—"नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीची सभा झाली. त्याच्या विनंतिप्रमाणें 'राष्ट्रमत' हें पत्र तुम्ही घेऊन आपल्या जबाबदारीवर

चालवाल काय ! तसे केले तर आम्ही फार आभारी होऊं." (दि. धों. साठ्ये, डॉक्टर, मुंबई.)

(ता. ७ एप्रिल, १९०९)—"लॉर्ड मोर्ले याच्या योजनेवर आपण परिषद भरवून ठराव केलें त्याच्या छापील प्रती आपण इकडे पाठविल्या. त्या पार्लमेंटच्या सभासदामध्ये वाटण्याची मी खटपट करीत आहे. मोर्ले हे लिबरल पक्षाचे असल्यामुळें त्या पक्षाचे लोक तुमचे ठराव उचलून धरणार नाहीत. कॉन्झर्व्हेटिव्ह लोकाविषयी बोलावयासच नको. म्हणून मजूरपक्ष व आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्ष याच्यात पुष्कळशा प्रती वाटल्या. मी परत निघण्यासंबधानें केरहार्डी म्हणतात की मे अखेरपर्यंत तुम्ही इथें राहा. ते पार्लमेंटच्या इंडिया कमिटीपुढें हे प्रकरण ठेवणार आहेत ते झाल्यावर मी मे जूनच्या सुमारास निघतो व नतर बर्लिनला जाऊन साने याना भेटून तिकडे परत येईन. " (ग. श्री. खापर्डे, लंडन.)

(ता. १० सप्टेंबर, १९०९)—हुगळी येथील परिषदेनें संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याकरिता एक कमिटी नेमली आहे. त्यात सुरेंद्रनाथ व अरविंद घोषहि आहेत. पजाबातील लोकमतहि याच बाजूचें आहे. मध्यप्रातातहि तसेच. इतर ठिकाणीं जिल्हा-सभातून असेच ठराव होत आहेत. तरी पुणे सार्वजनिक सभेनें आपलीहि एक कमिटी नेमावी व बगाल व इतर प्रातातील पुढाऱ्याशीं सहकारिता करण्यास तिला सागावें. " (ग. त्र्यं. जोशी, पुणे.)

(ता. २८ डिसेंबर, १९०९)—"येथें पुष्कळ लोकाशी मी समेटाविषयीं चर्चा केली. त्याचे म्हणणें नेमस्त लोकाना परत आणून सर्वांची एकच कॉंग्रेस करावी. असें करताना व पुढेंहि कडक भाषा व व्यक्तिविषयक टीका परस्पर टाकून दिली पाहिजे! कलकत्ता येथील १९०६ च्या कॉंग्रेसचा ठराव हे सर्वांना समान अधिष्ठान आहे. इतर गोष्टी गौण मानाव्या. आपटे, भानु, लिमये, याच्याशी मी पुण्यास आल्यावर चर्चा करीन व नतर काहींतरी समेटाचा मार्ग हुडकून काढू." (बळवत बाबाजी देशपाडे, नगर.)

अधिकारयोगाचा उत्तरार्ध

मी केसरीचा संपादक झालो व खाडिलकर यांनी केसरी कचेरी सोडून दिली तेव्हापासून मला वर्तमानपत्री निश्चिंतता लाभली. आणि त्यापुढील पांच वर्षे, अनेक विषयांचा अभ्यास करून, केसरींत लेख लिहिण्याची हौस मला फेडून घेता आली. जेक्सनच्या खुनाचा खटला संपल्यानंतर महाराष्ट्रात एक प्रकारची उदासीनता व निष्क्रियता आली. वायु झालेला मनुष्य ती लहर जोरात असता आपल्या आवाक्याबाहेर शारीरिक श्रम करतो, तो वायूचा झटका उतरला म्हणजे प्रतिक्रिया होऊन निपचित पडतो, व वायूच्या लहरीपूर्वी त्याच्या अंगात जितकें त्राण असतें तितकेंहि त्या लहरीचा उपशम झाल्यावर उरत नाहीं. तशी स्थिति महाराष्ट्राची झाली. नवे नवे वाद किंवा नवे नवे उपक्रम सुरू करणारे टिळक तुरुंगात डाबून बसले. राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रीय सभेवर बहिष्कार घातला पण त्या ऐवजीं स्वतःची अशी संघटना त्यानें कांहींच केली नाहीं. "टिळक परत येतील व मग जें काय करावयाचें तें करतील" असाच हवाला जो तो देत होता!

दुसरे पक्षी, पूर्वी राष्ट्रीय पक्षानें लोक राष्ट्रीय सभेंत असतांना जरी कलह होत तरी त्यामुळें राजकारणांत जागृति राहिली होती. पण सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर राष्ट्रीय पक्ष बाहेर पडून जरी नेमस्त पक्षाला एकतंत्री राज्य लाभलें, तरी त्या राज्यांत कांहीं स्वारस्य उरलें नाहीं. विरोधामुळेंच पुष्कळ गोष्टींना महत्त्व व तेज रहातें. पण तो विरोध संपला म्हणजे तें तेज नाहींसें होतें. रस्सीखेचीच्या खेळांत दोन पक्ष दोहोंकडे ओढीत असतात तों पर्यंत त्यांच्या हातांतील दोर लोखंडाच्या कांबीसारखा ताठ रहातो, व दोन्ही बाजूचे गडी पवित्र्यावर उभे राहून आपली शक्ति प्रगट करण्याची कमाल करीत असतात. पण ताण ऐन जोरांत असतां दोर तुटला, किंवा एका बाजूच्या लोकांनीं अवचित तो सोडून दिला, तर दुसऱ्या बाजूचे लोक उसते धोलमडून पडतात! त्याप्रमाणें राष्ट्रीय पक्ष निघून गेल्यामुळें राष्ट्रीय सभेचा दुर्दशा झाली. राष्ट्रीय पक्षाबरोबर त्या पक्षांत सामील नसलेल्या अशाहि अनेक लोकांनीं राष्ट्रीय सभेला जाण्याचें सोडलें. सर फिरोजशहा मेथा प्रभृति लोक आळशी व मिजासी असल्यामुळें, राष्ट्रीय सभेला जाऊन सर्व वेळ हजर राहून निरनिराळ्या ठरावांनीं तिला महत्त्व आणून तीं चित्ताकर्षक करण्याचें काम

त्याच्या हातून झाले नाहीं. सभेचे ठराव म्हणजे मिळमिळीतपणाचें प्रदर्शन होऊं लागलें. प्रतिनिधींची संख्या रोडावत चालली. १८९० च्या सुमाराला ही प्रतिनिधींची संख्या जी दोन हजारापर्यंत गेली होती ती १९१२-१९१३ च्या सुमाराला अवघ्या ३०० वर येऊन ठेपली. आणि अध्यक्षहि मुधोळकरासारखे लाभूं लागले होते. म्हणजे असें कीं, त्याच्या भाषणांत, युक्तिवादांत, कृतींत, तुसऱ्या राजकीय तेजस्वितेचाच अभाव नव्हे तर मूर्तिमंत रुक्षपणाचा अवतार प्रगट होऊं लागला होता.

अशा रीतीनें राष्ट्रीय पक्ष कुदून बसलेला, व नेमस्त पक्ष हालचाल करीत असला तरी त्या हालचालीनें सरकारच्या तोंडावरची माशीहि न उठणारी! टिळकाना काळ्यापाण्याची शिक्षा झाल्यामुळें वक्ते व लेखक यांच्यावर जरब बसलेली. आणि प्रेस ॲक्ट झाल्यामुळे वर्तमानपत्रेंहि सभाळून लिहिण्याची सवय करू लागलेली. अशा स्थितीत चालू राजकारण म्हणून फारसें उरलेलें नव्हतें. वरिष्ठ कायदे कौन्सिलात होणाऱ्या कामालाच काय ते थोडेबहुत महत्त्व होतें. कारण व्यापारी लोक म्हणजे सर इब्राहिम रहिमतुल्ला, सर विठ्ठलदास ठाकरसी, असे कौन्सिलात शिरल्यामुळें त्यांनी व्यापार व उद्योगधंदे याविषयींच्या प्रश्नांना एक नवें महत्त्व प्राप्त करून दिले होतें. आणि गोखल्यांचें कायदे कौन्सिलांतील काम व त्याच्या विलायतेंतील येरझारा हाच काय तो चर्चेचा मुख्य विषय होऊन राहिला होता.

या सुमारास कांहीं वेळ हिंदुस्थानांतील राजकारणा ऐवजीं दक्षिण आफ्रिकेंतील राजकारणाला महत्त्व आलें होतें. आजचे महात्मा गांधी तेव्हां नुसते मोहनदास गांधी या नावानें ओळखले जात असत. त्यांनी सत्याग्रहाची चळवळ करून दक्षिण आफ्रिकेंतील सरकारास थोडेसें जेरीस आणलें होतें. विलायतेच्या एका ट्रिपेनंतर गांधी यांनी गोपाळराव गोखले यांना दक्षिण आफ्रिकेस निमंत्रण केलें. ते तिकडे जाऊन त्यांनी सामोपचार केला तो इकडे फेरोजशहा मेथा वगैरे लोकांनाहि आवडला नाहीं. परंतु गोखल्याच्या प्रोत्साहनानें हिंदुस्थानांत वर्गणी जमवून इकडील लोकांनीं गांधींच्या चळवळीचा तिकडे पाठपुरावा केला व सक्रिय सहानुभूति प्रकट केली. या वेळची एक मौजेची गोष्ट अशी कीं, आजचे अनेक कट्टर गांधीभक्त त्या वेळीं गांधींना शिव्या देत होते व त्यांची चेष्टा करीत होते. पण उलट केसरीच्या द्वारें मीच पांच हजार रुपये वर्गणी गोळा करून गांधींना पाठविली!

असो. वर दर्शविलेल्या शिवाय इतर विशेष प्रकारच्या चळवळी हिंदुस्थानात तेव्हा चालू नसल्या, बंगाल्यांतहि असेच सामसूम होते. अरविंद घोष पांडेचरीला जाऊन बसले. त्यांची वर्तमानपत्रे बंद पडली. त्याच्या लगलाची मंडळी विस्कळीत झाली. चित्तरंजन दास याच नाव पुढे आले होते तरी यावेळी ते स्वतंत्रपणे काही चळवळ न करिता सब वेळ वकिली करून पैसे मिळविण्यातच घालवीत होते. नाहीं म्हणायला एखादा क्रांतिकारक तरुण एखादा अत्याचार करी, व दास बाबूसारखे वकील त्याचा डिफेन्स करण्याचा लाभल्यामुळे, अशा लोकांनी न्याय-कोर्टातील चौकशी हाच एक मोठा लोकचित्ताकर्षक विषय होऊन रहात असे. महाराष्ट्रात दडपशाही गुप्त जोरात सुरू होती. समर्थ विद्यालयासारख्या संस्था बेकायदा ठरवून बुडवण्यांत आल्या, व गुप्त पोलिसांच्या कारभाराचा इतका सुळसुळाट झाला होता की त्यांच्या बेसुमार त्रासामुळे व छळामुळे मोठे धीराचे लोकहि हातटेकीस आले.

अशा वेळी केसरी चालविणे हे काम बिकट होऊन राहिले असल्यास नवल नाहीं. चालू राजकारणाची गर्दी नसल्यामुळें त्यासवर्षी लिहावयाला विषय थोडे आणि दक्ष मिळत. यामुळें अवांतर विषय घेऊन ते अग्रलेखाच्या स्थानी मी वाचकापुढें मांडीत असे. १९०९ सालीं ग्याड्लिस्टर केसरीचे संपादक असतांच आयर्लंडच्या इतिहासावर मी जी एक मोठी लेखमाला लिहिली तिला राजकारणाचे तरी स्वरूप होतें. पण पुढे १९११ सालीं मी 'संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन' ही लेखमाला लिहिण्यास घेतली तीत राजकारण हुडकें गेलें तरी मिळावयाचें नाहीं. तथापि ती लेखमाला विद्वान लोकांना तर पसंत पडलीच पण सामान्य वाचकांनाहि आवडली, व तिचें एक स्वतंत्र पुस्तकच काढा अशा सूचना मजकडे आल्या. नामदार भूपेंद्रनाथ बसू यांनी विशिष्टविवाहाचें म्हणून एक बिल यावेळी वरिष्ठ कायदेकौन्सिलापुढे आणलें होतें. त्याला वादग्रस्त स्वरूप असल्यामुळें, चालू राजकारणाच्या विषयाच्या अभावी, त्याला नसतें महत्व आलें. बसू यांच्या बिलाचें तात्पर्य इतकेंच होतें कीं, "सिव्हिल (स्पेशल) मॅरेज आक्टाप्रमाणें विवाह करूं इच्छिणाऱ्या वधुवरांना आपण कोणत्याच धर्माचें नाहीं असें लिहून द्यावें लागत होतें, परंतु ही अट त्यांतून काढली जावी आणि स्व धर्मविधी न करतां एखाद्याला सिव्हिल पद्धतीनें लग्न करावयाचें झाल्यास तशी परवानगी असावी." भूपेंद्र बसू हे 'ब्राह्मो' होते, व ब्राह्मो समाजाच्या उपक्रमावरूनच मूळांत हा

कायदा करण्यात आला होता. परंतु या अटीमुळे हिंदुसमाजातील सुधारकांना पेच पडे. तो असा कीं, एक धर्म तरी सोडावा किंवा विवाहविधीच्या बाबतींत रूढाचाराला तरी मान लववावी. असा विकट प्रसंग त्याच्यावर येई. पण "विवाहविधीच्या बाबतींत स्वातंत्र्य देणें हें, एकंदरीनें हिंदुसमाजाच्या दृष्टीनें, धर्मांतून माणसें घालवून देण्यापेक्षा अधिक बरें. हिंदुसमाजाची संख्या आधींच घटत आहे ती अशामुळें आणखी घटविणें बरें नव्हे" अशा विचारानें मी बसू बिलाला संमति दिली. पण राष्ट्रीय पक्षांतील एका वर्गाला हें धोरण आवडलें नाहीं. त्यानें सार्वजनिक सभेमध्यें जाहीर सभा भरवून केसरीचा म्हणजे संपादक या नात्यानें माझा निषेध केला.

टिळक मंडाल्याहून परत येण्यापूर्वी, राष्ट्रीय पक्षानें फिरून कॉंग्रेसमध्यें जावें कीं नाहीं व गेल्यास कोणत्या अटीवर जावें या संबधानें वाद उपस्थित झाला होता. त्याला सातान्यास तोंड पडलें. सातारकर मंडळींनीं उभय पक्षाचा समेट व्हावा असा काहीं उपक्रम करण्याकरितां एक परिषद भरविण्याचें ठरविलें. तीन साताऱ्चे नेमस्त पुढारी रावबहादूर विठ्ठलराव पाठक हे तेथील राष्ट्रीय पक्षाशीं सहकारिता करीत होते, व त्यांना सातारकराची अनुकूलता होती. परंतु बाहेरून आलेल्या लोकांत मतभेद होता. सभेचें अध्यक्षस्थान नामदार बेडवी यांना देण्यांत आलें होतें. मुख्य ठरावासंबंधानें आमच्या आमच्यांत दोन तट होते ते असे राष्ट्रीय सभेंत जाण्याचा दुरून का होईना पण उपक्रम करावा, निदान कोणी नयस्थ लोक सद्हेतूनें समेट पडवून आणण्याचा प्रयत्न करूं म्हणतील तर त्यांला तरी विनाकारण नाहीं म्हणूं नये, अशा मताचा मी होतों, आणि परांजपे खाडिलकर वगैरे मंडळी उलट मताची होती त्यांचें म्हणणें असें कीं, "टिळक परत येईपर्यंत या बाबतींत कोणत्याहि प्रकारनें मत प्रकट करण्याची जबाबदारी आपण घेऊं नये." ते तोंडानें इतकेंच म्हणत परंतु "राष्ट्रीय सभेनें राष्ट्रीय पक्षानें हल्लींच्या स्थितींत तर शिरूं नयेच, पण हल्लींचे निर्बंध व अटी दुरुस्त करून घेण्याचा प्रयत्नहि आरंभ करूं नये. त्यांत आपल्याला कमीपणा येतो" असें त्यांना मनातून वाटे त्यावर माझें म्हणणें असें होतें कीं, "स्वतः ला कोणत्याहि प्रकारें बांधून न घेता कोणी निष्पक्षपाती सामोपचाराचें बालणें बोलेल तर त्याला 'ठीक आहे, प्रयत्न करा' असें म्हणण्यांत आपलें कांहीं वेंचत नाहीं. कॉंग्रेसच्या नव्या घटनेला जर आरंभ नाव ठेवीत आहों तर तीत काय दुरुस्ती व्हावयाला पाहिजे

हे पर्यायानें सुचवीतच आहो की नाहीं ! मग तेच ठरावाच्या रूपानें मांडण्याला कां हरकत असावी ? टिळकांनीं सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर काँग्रे॰ कन्‍व्हेन्शन कमिटी नेमली ती फिरून काँग्रेसमध्यें जाण्याकरितां कीं न जाण्याकरितां ! टिळक तुरुंगात असतांहि आम्ही कोणाशीं सामोपचारानें बोललों तर टिळकांना उद्यां परत आल्यावर त्याच वैषम्य वाटणार नाहीं. शिवाय आपण कोणत्याहि तऱ्हेनें त्यांना बांधू इच्छित नाहीं. ते परत आल्यावर योग्य तें करतीलच. पण आपणालाहि कांहीं विचारशक्ति म्हणून आहेच कीं नाहीं ! तिचा आपण कां उपयोग करू नये ! "

अगा दुतर्फी वाद सुरू झाल्यावर, जणू काहीं एखादी पैज लागावी त्याप्रमाणें रोकडा हाच प्रश्न निघाला कीं, टिळक आज येथें असते तर ते काय करते ! तेव्हां फिरून मतभेद झाला. मी म्हणालों, " टिळक असते तर साताराकराच्या ठरावाला विरुद्ध गेले नसते. " परांजपे खाडिलकर म्हणत " ते हटकून विरुद्ध गेले असते." पण हा वाद तुटण्यासारखा नव्हता. टिळकांना कोणी कसें त्यांचें मत विचारावयाचें ! आणि ते मंडाले येथील तुरुंगातून आपलें मत कसें सांगणार ! अर्थात्, ज्यानें त्यानें आपल्या मतासारखेंच टिळकांचें मत पडलें असतें असें प्रतिपादावें इतकेंच उरलें. शेवटीं साताऱ्याच्या सभेंत परांजपे खाडिलकर यांच्या मताप्रमाणेंच झालें पण मौज ही कीं, पुढें टिळक परत आल्यावर सातान्यास उपस्थित झाला तोच प्रश्न त्यांनीं होऊन उपस्थित केला व मी म्हणत होतों तसेंच अगदीं बरोबर मत त्यांनीं दिलें !

इतकेंच नव्हे, तर सातान्यास विठ्ठलराव पाटकांसारखे नेमस्त म्हणजे ज्यांच्या हातीं त्यावेळीं काँग्रेस होती, त्यांच्यातलेच एक पुढारी समेट सुचविण्याला पुढें आले होते; पण टिळकांनीं जो उपक्रम पुढें केला त्यांत अशा नेमस्त पुढाऱ्याचें निमित्तहि सांगण्याला मिळण्यासारखें नव्हतें. तरीहि उघड उघड पडपट अशी सुचविण्यांत येत होती कीं, निरनिराळ्या प्रांतांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं काँग्रेसची विद्यमान घटना बदलण्याविषयीं योग्य अटी 'आपण होऊन' सुचवाव्या. अटी मान्य होऊन त्याप्रमाणें दुरुस्ती न झाली तर बाहेर राहिलेल्या लोकांनीं काँग्रेसमध्यें जाऊं नये, पण स्वत:च दुरुस्त्या सुचवण्यांत कमीपणा मानू नये.

बेळगावास १९१६ साली राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद भरली तींत हा प्रश्न मोठा वादग्रस्त होऊन राहिला. आणि टिळकांच्या अनेक अनुयायांनीं आपलें मत त्या प्रसंगीं टिळकांच्या मताविरुद्ध दिलें ! नाहीं म्हणावयाला खाडिलकरांनीं मात्र आपलें पूर्वीचें मत बदललें. कारण सातान्यास जी गोष्ट टिळकांनीं केली नसती असे ते निश्चयानें सांगत होते त्याच्या बरोबर उलट मत स्वतः टिळकांनीं आता प्रतिपादल्यावर ते काय करणार ! पण त्यांच्यात व पराजपेप्रभृति मडळींत फरक होता तो हाच. खाडिलकरांचा टिळकांच्या शहाणपणावर पक्का विश्वास. टिळक म्हणतील ते बरोबर असलेंच पाहिजे, व तें आपण डोळे मिटून खुशाल करावें असा त्यांचा निश्चय. पराजपे, वासुदेवराव जोशी वगैरे मडळी ही देखील टिळकांची अनुयायी खरी पण अनुयायी या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें पावलावर पाऊल ठेवून जाणारे अनुयायी नव्हेत, तर पायात घुटमळून आडवे पडणारे अनुयायी ! पण काहीं अशीं खाडिलकरानीं रागाला राग उभा करून आपल्या स्नेहीमडळींना चागल्या शिव्या झासडल्या तेव्हा टिळकांच्या मताप्रमाणें ठराव मजूर झाला.

काय कारण घडलें लक्षात नाहीं, पण मी या चिरस्मरणीय बैठकीला हजर नव्हतों. म्हणून या बैठकींतील मौजा पहाण्याला मला सापडलें नाहीं. मी असतों तरी मला बोलण्याचें काहींच कारण नव्हतें. कारण या बाबतींत माझें मत स्वतः टिळकच आग्रहानें प्रतिपादीत होते पण अखेर बेळगावच्या सभेत राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रीय सभेत फिरून जाण्याची खटपट करावी असा ठराव झाल्याचें मी ऐकलें तेव्हा मला फार समाधान झालें व मानारचा सूड बेळगावानें घेतला असे उद्गार मला काढता आले

केसरी माझ्या हातीं. खाडिलकर रिकामे. आणि पराजपे यांचें काळपत्र बद पडलेलें. तेव्हा उघड रीतीनें टिळकांच्या धोरणाविरुद्ध लिहिता येण्याला पराजपे याना साधन नव्हतें. पण त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीनें स्नेहीमडळींचीं मन कुरतुडण्याची खटपट आतून चालूच होती टिळकांनीं तुरुगातून सुटून आल्यावर शांततेचा जाहीरनामा काढला व त्यानंतर राष्ट्रीय सभेत शिरण्याचा असा हा प्रयत्न सुरु केला हे पाहून पराजपेप्रभृति मडळी—टिळकाच्या तोडावर नव्हे पण मनातून—त्याना नेमस्त किंवा मवाळ म्हणूं लागली होती यात शका नाहीं. पण १९०८ सालीं पराजपे सारस्कर प्रभृतींनीं टिळकाना जवळ जवळ हेच विशेषण लावलेलें

असल्यामुळें हें प्रकरण फक्त 'मागील अंकावरून पुढें चालू' असें म्हणण्या-सारखें होतें.

सातान्यास घडलेल्या गोष्टी सांगत असतां त्याच अनुसंधानाला धरून पुढें घडलेल्या कांहीं गोष्टी मी आगाऊ सांगितल्या. म्हणून पूर्वीचाच विषय पुढें चालवावयाचा तर तो असा कीं, माझ्या संबंधानें ही अशी धुसफुस नेहमीं सुरूच होती. पण मीहि एक गोष्ट मनाशीं ठरवून ठेवली होती कीं, भाऊन तंडून हडगून खडगून टिळक मंडाल्यास असतां मी केसरी हातीं घेतला तेव्हां इतराच्या असमाधानाला कोण पुसतो ? कोणी स्नेहबुद्धीनें किंवा विरोधानें जर असें म्हणाला कीं, "तुम्ही लिहितां किंवा बोलतां ही अमुक एक गोष्ट केसरीला न शोभणारी व टिळकांना न आवडणारी अशी आहे" तर मी त्याना शांतपणें उत्तर देत असें कीं, "माझ्या संपादकीय कचेरींत मी एक मोठी पिशवी खुंटीला टांगून ठेवली आहे. तींत मजविरुद्ध ज्या कोणाच्या कांहीं तक्रारी असतील त्या घालून ठेवीत असतो उद्यां टिळक परत आले म्हणजे ती पिशवी आणि केसरी लिहिण्याची लेखणी त्याच्यापुढें ठेवीन, व मग ते स्वतः वाटेल त करण्याला मुख्त्यार व समर्थ आहेतच." पण मौज अशी झाली कीं, टिळक परत आल्यावर ती तक्रारींची मोठी पिशवी अदृश्य झाली. पिशवी काल्पनिकच होती; व ती अदृश्य झाली याचा अर्थ मजविरुद्ध टिळकांकडे तक्रार माडण्याला कोणी पुढें आलाच नाहीं. आणि टिळक येण्यापूर्वी केसरीची लेखणी जशी माझ्या हातीं होती तशीच ती पुढेंहि अबाधित राहिली.

टिळक मंडाल्याहून सुटून आले तेव्हां त्या रात्रीं मी त्याना भेटून नमस्कार करून कांहीं वेळ बसून घरीं परत आलों. दुसरे दिवसापासून पुढें आणखी दोन दिवस मी जमा कम ठेवला कीं, कोठें तारा पाठवणें, पत्रें पाठविणें, अपरिचित लोकांना नेऊन टिळकांना भेटविणें, वगैरेपुरता मी टिळकांकडे जाई परंतु उगाच त्याच्यापुढें गप्पा मारीत बसलों नाहीं. एरवींच्या शिरस्त्या-प्रमाणें ही गोष्ट व्हावयाची. पण ती त्या महत्त्वाच्या दोन दिवसात घडली नाहीं. हें टिळकाच्या लक्षांत आलें मग तिसरें दिवशीं ते मला म्हणाले, "कां हो तात्या, इतके लोक येऊन बसून बोलून जातात. पण तुम्ही तर कांहींच विचारीत नाहीं व कांहींच सांगत नाहीं याचा अर्थ काय ?" तेव्हां मी प्रथम साळसूदपणानें म्हणालों, "तुम्ही इतकें वर्षांनीं तुरुंगांतून सुटून परत आलां तेव्हां तुमच्याशीं बसून बोलण्याची अपूर्वाई परक्या किंवा लांबच्या लोकांना फार. ती त्याची

अपूर्वाई संपली म्हणजे आम्ही तर काय घरचेच व रोजचेच आहो." पण इतकें बोलून किंचित् मिस्किलपणानें मी पुढे म्हणालो, "तुमच्या गैरहजेरींत तक्रारी करण्यासारख्या ज्या गोष्टी मजकडून घडल्या असतील त्या तक्रारींच्या शिळ्या तुमच्यापुढे लोकांकडून ओतल्या जात असतील. तेव्हा त्या सर्व ओतून झाल्या म्हणजे मगच तुमच्याशीं एकदा स्वस्थ बसून बोलावे व त्या तक्रारींचा निकाल करून घ्यावा म्हणतो."

"टिळकाना सहा वर्षांचा अज्ञातवास घडल्यामुळे तुरुंगात जाण्यापूर्वी ज्या त्यांच्या कल्पना व भावना होत्या त्या घेऊनच ते परत आलेले असतील तसें झालें असता, मला केसरीचा संपादक होण्याला जरी त्यानीं हरकत घेतली नाहीं तरी, मराठ्यातील मतप्रतिपादनासबधानें पूर्वी जो त्याचा व माझा मतभेद होता तो आजहि असेल. तसें असल्यामुळे आपल्या पक्षातील लोकाना नापसत असणारी मतप्रतिपादनपद्धति मी केसरींत ठेवली तिजवर स्वपक्षीय लोक नाराज झाले असल्याची भीति टिळकाच्या मनात असेल. आणि कदाचित् ते आल्यानंतर काहीं लोकानीं त्या थोड्या वेळातहि माझ्याविरुद्ध कागाळ्या त्याना आपले-पणाच्या भावनेनें सांगितल्या असतील." अशा अनेक शका मनात असल्यामुळेच मी वर लिहिल्याप्रमाणे दुरून दुरून वागत होतो पण टिळकाना मी मुद्दाम सकोच करीत आहे असा सशय येऊन ते मला म्हणाले, "आता आज रात्रीं जेवावयालाच या म्हणजे आपण स्वस्थपणे बोलत बसू." त्याप्रमाणें मी रात्री भोजनाला गेलों तेव्हा ते मला म्हणाले, "तुम्ही असे का वागत होता हें माझ्या लक्षात आलें. पण मी खरोखरच तुम्हाला सागतो कीं, जो जो मला भेटला त्यानें तुम्ही केसरी फार चागला चालविला असच मला सांगितल. कोणीहि तक्रार सांगितली नाहीं किंवा कागाळी केली नाहीं." नतर मीहि त्याना आपली बाजू खुलासेवार सांगितली व ती त्याना पटली असें दिसलें.

टिळक सुटून आल्यावर सरकारानें जाहिरनामे काढून त्याचा नाकेबदी केली त्याविरुद्ध टिळकानीं स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत तक्रारी केल्या. पण पुढें महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे टिळकांनीं एक जाहीरनामा काढला व सरकारने त्याच्यावरील ही नाकेबंदी उठविली तेव्हा सहजच टिळकांनी आपल्या कार्याला नवीन आरंभ केला. त्यात राष्ट्रीय सभेची घटना दुरुस्त करून घेऊन राष्ट्रीय पक्ष तींत घुसविण्याचा हा एक भाग होता. पण ते लवकर घडून न आलें तर तोपर्यंत स्वतःच्या

पत्राची म्हणून काही राजकीय चळवळ सुरू करावयाची असाहि दुहेरी कार्यक्रम होता. टिळक परत आल्यावर खाडिलकरहि पूर्वीप्रमाणें येऊ जाऊ लागले. पण मी केसरीचा संपादक असल्यामुळे त्याना केसरींत विशेष लिहिण्याचें कारण नव्हतें व टिळकहि त्याना विशेषग लिहिण्याला सागत नव्हते. पण पुढें रा. दत्तोपंत लिमये, केसरीचे एक सहकारी सपादक किंवा उपसंपादक, हें वारल्यामुळें तेव्हापासून खाडिलकर सहसपादक म्हणून कायमचे जोडून घेण्यात आले. अग्रलेख वगैरे मीच लिहीत असे पण केसरी आठ पानाचा असल्यानें अर्थात् सहसपादक लागत म्हणून युद्ध हा रा. खाडिलकरांचा आवडता विषय असल्यामुळे केसरींतील त्या लिखाणाचें खातें खाडिलकराच्याकडे देण्यात आलें, व तो विषय ते हौसेन रगवून लिहीत युद्धाचा विषय अद्भुतरम्य असल्यामुळे त्यानें खाडिलकराची लिहिण्याची हौस पुरी भागविली, तथापि मीहि त्या काळात याच विषयावर केसरींत बरेच अग्रलेख लिहिले.

महायुद्धाच्या विषयावर केसरीचें धोरण काय असेल हें न सागताहि समजण्यासारखे आहे जर्मन लोकाचा प्रत्येक विजय हा आम्हाला प्रिय वाटे. कारण इग्रजावर स्वत' आम्हाला युद्ध उगविता येत नाहीं अशा वेळीं त्याची रग जिरविणारा, त्यांची हाड मऊ करणारा, शेरास सव्वाशेर भेटलेला पाहून आम्हाला बरे वाटल्यावाचून कसे राहील? हिंदुस्थानात त्या वेळीं अत्यंत शातता होती कातिकारक लोक स्वस्थ बसून काय काय होतें त उत्सुकतेनें पहात होते. लॉर्ड हार्डिंज यानीं हिंदुस्थानातील जवळ जवळ सगळे काळे गोरे सैन्य युरोपकडे धाडून, हिंदुस्थानचें सरक्षण स्थानिक ॲंग्लो-इडियन व रेल्वे वगैरे स्वयंसेवक याजवर सोंपविलें होतें. जर्मनीच्या धाकानें आपण होऊन राजकीय सुधारणा हिदुस्थानात करण्याच्या गोष्टी सरकार बोलू लागले होते. म्हणून ही वेळ आपलें चळवळीचें घोडें पुढें दामटण्याला बरी आहे असें टिळकानीं मनाशीं ठरविलें व राष्ट्रीय सभेत शिरून ती हातीं कशी घेता येईल याचा विचार चालविला. पण राष्ट्रीय सभा एकदम हातीं येण्यासारखी नव्हती. तिजमध्यें एकदा प्रवेश झाल्यावर ती काबीज करण तेव्हा कठिण नव्हतें, पण प्रवेश होणें हेंच अधिक कठिण होतें. या कठिणपणाचें कारण असें कीं, सुरतेस मवाळानीं जी 'कन्व्हेन्शन' बनविली तिच्या नियमावरून पहाता, राष्ट्रीय सभा म्हणविल्या जाणाऱ्या या कन्व्हेन्शनमध्ये कोणाला येऊं द्यावें न द्याव याचा अधिकार, तिच्या अधिकाऱ्याच्या हातीं

गेला होता. प्रतिनिधि पूर्वीप्रमाणें निवडणुकींनीं स्वतःपणें व स्वतःच्या अधिकारानें आगें शक्य राहिले नव्हते. अर्थात् राष्ट्रीय पक्षातील जहाल गणल्या जाणाऱ्या पुढाऱ्यांना निवडून काढून त्यांना मज्जाव, व त्यामुळें त्यांचा व सबंध राष्ट्रीय पक्षाचा अपमान, होण्याचा संभव होता. म्हणून कन्व्हेन्शनचे नियम ढिले करावे असा जहाल पक्षाचा प्रयत्न सुरू होता, व त्याला उत्तर म्हणून ते ढिले न होऊ देण्याचा मवाळ पक्षाचा प्रयत्न सुरु होता. मवाळांनीं एक प्रकारच्या घटनात्मक बांधून त्यापुढें खदक खणून आपल्या रक्षणाची तजवीज केली होती. आणि आत येऊं इच्छिणारानीं प्रथम कन्व्हेन्शनच्या प्रतिज्ञालेखावर सही करावी, म्हणजे खदकावर पूल टाकून आम्हाला वेशीतून आत घ्या असें विनवावें, व मग अधिकाऱ्यांनी त्यांचा चेहरा न्याहाळून तपासून त्यांची झडती घेऊन त्यांना आत सोडावें, असा प्रकार होता. तो सर्व बदलणें हें कालावधीचें काम होतें. म्हणून तें चालू ठेवून इकडे, त्यात यश येईपर्यंत, आपण सर्वांनें मोठे आहों, आत घ्याल तर काँग्रेसला भरदार करून तिला वाढवूं आणूं, व न घ्याल तर त्यांत दलाचा उपयोग देशभर तुमची नालस्ती करण्याकडे करूं, असा धाक या किल्यांतल्या लोकांना घालावा असें टिळकांनी ठरविलें. आणि या हेतूनं बरेच दिवस रद्द पडलेल्या मुंबई-प्रांतिक परिषदेचें पुनरुज्जीवन करण्याचें त्यांनीं ठरविलें

प्रांतिक परिषदेंत यश मिळण्याची आशा टिळकांना होती, पण राष्ट्रीय पक्षाची म्हणून स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरण्यात यश येईल असें मात्र टिळकांना वाटत नव्हतें. याचें कारण असें कीं, प्रांतिक परिषद म्हटली म्हणजे ती मुंबई इलाख्यापुरती. या इलाख्यांतील सिंध प्रांतानें आपली उपप्रांतिक परिषद वेगळी भरवावी असें ठरविलें होतें. कारण सिंध फार दूर पडला. उरलेल्या तीन उपप्रांतांपैकीं महाराष्ट्र व कर्नाटक यांतील लोकमत बहुतेक सर्व टिळकांच्या बाजूचें असल्यामुळें टिळकांनीं भरविलेल्या प्रांतिक परिषदेला प्रतिनिधींची संख्या कधींहि कमी पडली नसती. आणि गुजराथेंतील लोकमत जरी कांहीं प्रमाणांत टिळकांना अनुकूल नसलें तरी गुजराथेतून कांहीं थोडे तरी प्रतिनिधि हटकून आले असते. म्हणजे एकंदरीनें राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद म्हटली तरी भरदार व प्रातिनिधिक स्वरूपाची खचित झाली असती.

पण 'राष्ट्रीय सभा' म्हटली म्हणजे तिला भरदार व प्रातिनिधिक स्वरूप येण्याला निरनिराळ्या अनेक प्रांतांचे प्रतिनिधि यावयास हवे. ते केवळ राष्ट्रीय

पक्षाने काढलेल्या राष्ट्रीय सभेला येणें शक्य नव्हते. याशिवाय दुसरें एक कारण असें कीं, स्वतः टिळकानाच दोन राष्ट्रीय सभा व्हाव्या अशी मनातून खरी इच्छा नव्हती. सगळ्या राष्ट्रांतील मत व्यक्त करावयाचें तें होता होईतो एकाच राष्ट्रीय सभेच्या मुखानें व्यक्त व्हावें ही टिळकाना महत्त्वाची गोष्ट वाटे. आणि त्याचें म्हणणें मवाळ पक्षाला नेहमीं असें असे कीं, "तुमच्या हातीं राष्ट्रीय सभा राहिली तरी इतर कोणत्याहि पक्षाला तींत येण्याला प्रतिबंध होईल अशी तरी तिची घटना तुम्ही करू नका. उलट आमच्या हातीं राष्ट्रीय सभा आली तरी आम्ही तशा प्रकारची घटना करणार नाहीं. राष्ट्रीय सभा म्हटली म्हणजे तिची बैठक इतकी मोठी व विस्तृत असावी कीं, तींत सर्व राजकीय पक्षांचा समावेश होऊन त्यांना बरोबरीच्या नात्यानें त्या बैठकीवर बसता यावें" या बाबतींत ते पार्लमेंटचें उदाहरण नेहमी घेत व म्हणत कीं, पार्लमेंटमध्यें आज एका पक्षाचें बहुमत, आज एका पक्षाचें प्रधानमंडळ, तर उद्या दुसऱ्या पक्षाचें बहुमत व प्रधानमंडळ, असें होतेंच कीं नाहीं? तसेंच राष्ट्रीय सभेचेंहि असावें

असो इकडे सर्वांची मिळून एक राष्ट्रीय सभा होण्याचा प्रयत्न चालू असतां, प्रांतिक परिषद मात्र प्रयोगादाखल राष्ट्रीय पक्षाची म्हणून वेगळी भरविण्याचा टिळकांनीं विचार केला. त्यात युक्ति इतकीच केली कीं, कन्व्हेन्शन कामिसनें जें ध्येय म्हणून पहिल्या कलमात घालून होतें त्यातील 'स्वराज्य हें साम्राज्यांतर्गत असताहि व साधनमार्ग सनदशीर पद्धतीचे असा उल्लेख असताहि तें कलम मात्र आपणाला मान्य', पण 'प्रतिनिधींची निवडणूक होण्याची घटनेंतील इतर कलमें अमान्य' असा भेद केला आणि राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रांतिक परिषदेलाहि या पहिल्या कलमाचें बंधन, मान तें गर्भित बंधन ठेवलें. अर्थात् कन्व्हेन्शनवाले व जुने राष्ट्रीय सभावाले यांच्यामध्यें खरा भेद किती थोडा आहे हें दाखविण्याचा तो एक उत्कृष्ट मार्ग होता ही परिषद प्रथम बेळगावास भरावी असें ठरत होतें. परंतु ती अखेर पुण्यासच भरावी असें ठरलें. या सुमारास मला ताप येऊ लागल्यामुळें मी तीन आठवडे सिंहगडास टिळकांच्या बंगल्यांत प्रकृति सुधारण्याकरितां जाऊन राहिलों होतों. मी सिंहगडावर असताच टिळकांचा वरील बेत ठरला. पण या परिषदेच्या मुख्य चिटणीसाचें काम मजकडे द्यावयाचें असें टिळकांनीं योजिलें असल्यामुळें, मी बरा होऊन परत येण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं प्रत्यक्ष कार्यारंभ एक आठवडा पुढें ढकलला.

मी सिंहगडाहून परत येताच परिषदेच्या तयारीला सुरुवात केली. परिषदेला अध्यक्ष शक्य तर विठ्ठलभाई पटेल यांना मिळवावे अशी टिळकांची इच्छा होती व त्याप्रमाणे मी वान्द्रें येथें जाऊन बरीच खटपट केली. पण विठ्ठलभाई हे पुढें ज्वलज्जहाल झाले तरी प्रथम ते मुंबईच्या नेमस्त पक्षानच जवळ जवळ मोडत होते. त्यांनी मला स्पष्ट सांगितलें कीं, "राष्ट्रीय सभेची घटना आहे तीच मान्य करून तुम्ही प्रांतिक परिषद भरवीत असाल तरच मी अध्यक्षपद स्वीकारीन." अखेर बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांना अध्यक्ष होण्याची विनंति करण्यात आली ती त्यांनी तावडतोब मान्य केली. अशा रीतीनें ही प्रांतिक सभा भरली व ती मोठ्या थाटाची झाली. बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांनीं १९०८ सालीं टिळकांच्या खटल्यांत मोठ्या धीटपणानें मदत केली होती ती नि:स्वार्थीपणानें केली होती. आणि या मदतीमुळें त्यांच्यावर सरकारचीच काय पण हायकोर्टांतील न्यायमूर्तींची अवकृपा होऊन त्यांचा बॅरिस्टरीचा धंदा जवळ जवळ बसण्याच्या बेतांत आला होता एवढी माहिती बाहेरगावींहि होती. तसेंच त्या सुमारास झालेल्या बॉबच्या व राजद्रोहाच्या इतर खटल्यांत ते वकिलीचें काम चालवीत ही त्यांची कीर्ति कर्नाटकापर्यंत होती. यामुळें टिळकांनीं घडविलेली राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद व तिचे अध्यक्ष बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा होणार या दुहेरी कारणांनीं पुष्कळ प्रतिनिधि परिषदेला आले होते.

परिषदेची सर्व व्यवस्था मजकडे होतीच, आणि स्वागताध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन हे नावाचें स्वागताध्यक्ष असल्यामुळें, बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांच्या गैरहजेरींत विषयनियामक कमिटीचें वरचेवर काम मलाच करावें लागलें. तात्पर्य, टिळकांनीं अशा प्रकारें आपला विश्राम व कार्याचा भार मजवर टाकलेला लोकांच्या निदर्शनाला आला यामुळें लाडिलकरांच्या हातून मी केसरी ओढून घेऊन बळकावून बसलों अशी अढी व असा राग ज्यांनीं मनांत प्रथम धरला होता त्यांच्या त्या रागावर आपोआप विरजण पडलें. यानंतर बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांच्या मूळ सूचनेवरून बेळगांवास पुढील वर्षी होमरूल लीगची स्थापना झाली तिचाहि मुख्य चिटणीस मलाच नेमण्यांत आलें. यामुळें टिळकांच्या विश्वासाच्या पहिल्या शिक्क्यावर आणखी हा दुसरा शिक्का बसला. प्रांतिक परिषदेचा व होमरूल लीगचा चिटणीस होण्याला जर मीच इतरापेक्षां लायक ठरलों, तर केसरीचा संपादक होण्याला मी लायक नाहीं असें कोणास म्हणतां आलें असतें? शिवाय

माझ्या या पत्रतेचें वेगळें सर्टीफिकेट टिळकांजवळ लोकांनीं परस्पर दिल्याचें मी वर सांगितलेंच आहे.

वऱ्हाड, मध्यप्रांत, मध्य महाराष्ट्र, कर्नाटक या चारहि भागांत माझे समवयस्क, आणि शिक्षणानें व हुशारीनें बरोबरीचे, असे लोक म्हटले म्हणजे मुंजे, अणे, शिवरामपंत परांजपे, खाडिलकर, केळकर, गंगाधरराव देशपांडे, इत्यादि लोक होत. यापैकीं परगांवचे लोक पुण्यास येऊन, केसरी चालविण्याला मजपेक्षां अधिक लायक ठरून, टिळकांच्या योजनेनें माझ्या हातचा केसरी आपल्या हातीं घेतील हें शक्यच नव्हतें. येऊन जाऊन वर्तमानपत्राच्या कार्याला उपयोगी पडण्यासारखे लेखक म्हटले म्हणजे परांजपे व खाडिलकर हेच काय ते. पैकीं परांजपे यांची इतर रीतींची योग्यता टिळक जाणून होते तरी केसरी हा परांजपे यांच्या हातीं द्यावा असें टिळकांच्या स्वप्नींहि कधीं आलें नसतें. परांजपे यांचीं राजकीय मत एकंदरीनें टिळकांना आवडण्यासारखीं असलीं तरी, आणि परांजपे यांच्या वक्रोक्तिपूर्ण लेखन-शैलीचे ते दुरून कौतुक करीत तरी, आपले व परांजपे यांचे व्यावहारिक राज-कारणाचे मार्ग जुळणारे नाहींत हे टिळक पूर्ण जाणून होते. त्याच्या निवृत्तिपर धोरणाचा टिळकांना राग येई. केसरीची भाषासरणी व परांजपे यांची भाषासरणी यांत फार फरक आहे, इतकेच नव्हे तर परांजपे यांची भाषासरणी केसरीला लागू नये असेंहि टिळकांना मनापासून वाटे. येऊन जाऊन खाडिलकरच काय ते उरले. पण आपल्या गैरहजेरींत प्रेस ॲक्ट सारख्या संकटांतून निभावून "केळकरांनीं केसरी जिवंत ठेवला, इतकेंच नव्हे तर धोरण बिघडूं न देता लेखनचैपुण्याच्या दृष्टीनेंहि उत्तम चालविला" असें लोकांनीं टिळकांजवळ प्रांजलपणानें बोलून दाखविल्यावर माझ्या हातून केसरी काढून घेण्याला त्यांना कांहींच सबळ कारण नव्हतें. तसें मनांत असतें तरी त्यांना निदान एक गोष्ट करावी लागली असती. ती अशी कीं, प्रथम १८९९ प्रमाणें स्वतः आपलें नांव केसरीवर घालून केसरी मजकडून आपल्या हातीं घ्याव-याचा, आणि मग हळूच केव्हां तरी तो खाडिलकराच्या हातीं द्यावयाचा. परंतु केसरी खाडिलकराच्या हातीं देण्याची इच्छा जशी त्यांना उरली नाहीं, तशीच केसरी स्वतःच्या नांवानें चालविण्याची इच्छाहि त्यांना आतां उरली नव्हती.

एक तर टिळकांचें वय या वेळीं ५८ वर्षांचें झालें होतें. प्रकृतिहि पूर्वीइतकी सुदृढ नव्हती. औषधें व पथ्येंहि त्यांना जडल्यासारखीं झालीं होतीं. फिरून दुसऱ्या कोणी केसरींत कांहीं लिहून त्याकरितां आपणाला व्यर्थ शिक्षा भोगावी लाग-

त्यास यापुढें तें फार जाचक होईल असें त्यांना वाटूं लागलें होतें. संपादक व लेखक या नात्यानें अधिक कीर्ति मिळविण्याचें त्यांना उरलें नव्हतें. पुढें मागें केव्हां तरी हाताखालीं तयार होणाऱ्या लोकांच्या स्वाधीन केसरी केलाच पाहिजे हें वयपरत्वें ओघानेंच प्राप्त होणारें होतें. मग ते आजच कां न करावें ? इतर कोणी केसरीचा संपादक असला तरी त्यांत प्रसंगविशेषीं हवें तें लिहिण्याला टिळकांना कोणी नको म्हणणारें नव्हतें. कारण ते मालक ! केळकर खाडिलकर कोणी झाले तरी असिस्टंट. म्हणून स्वतः हवें तें लिहिण्यानें किंवा लिहिण्यास सांगण्यानें मतप्रसाराचें कार्य हवें तसें साधण्यासारखें होतें. शिवाय राजकारणांत पडावयाचें ठरून एखादी नवी चळवळ हातीं घ्यावयाची तर, स्वतःच्या डिक्लेरेशनमुळें पुण्याला व केसरीला बांधून जखडून पडणें ही एक प्रकारची अडचण होण्यासारखी असल्यामुळें स्वतः संपादक व्हावयाचें नाहीं हें जरी टिळकांनी ठरविलें, तसेंच केळकरांच्या हातून केसरी काढून खाडिलकरांच्या हातीं द्यावयाचा नाहीं हेंहि त्यांनी निश्चित केलें होतें. आणि टिळक मजवर विश्वासानें कामाचा भार अधिकाधिक टाकूं लागलेले पाहून, खाडिलकरांचे मित्र किंवा चहाते यांच्यापैकीं कोणालाहि यानंतर पुढें केव्हां टिळकांकडे जाऊन तसें सुचविण्याचें धाडस झालें नसेल असेंच मला वाटतें.

बेळगांव येथें पुढें झालेल्या सभेटीच्या वादांत मी विशेषसा भाग घेतला नाहीं. कारण टिळकांचें मत काय होतें किंबहुना ते तेथें काय घडवून आणणार याची अटकळ मला होती. आणि तसें घडलेंहि अर्थात् राजकीय महत्त्वाच्या एका मोठ्या प्रश्नांत, टिळक सुटून येण्यापूर्वी एक वर्षभर, मी जें मत टिळकांना पसंत पडेल असें अनुमानानें लोकांना सांगितलें होतें तेंच ततोतंत त्यांना पटलें, असें पाहिल्यावर माझा हेवा करणाऱ्या लोकांच्या तोंडांत परस्परच चपराक बसली. आणि केवळ भाषेच्या दृष्टीनें नव्हे तर राजकीय मताच्या दृष्टीनेंहि केसरींतून मतप्रसार करण्याला मी योग्य आहे, अशी कबुली त्यांना मनांतल्या मनांत द्यावी लागली. खाडिलकरांची व माझी तुलना करावयाची तर केळकरांचें मत टिळकांच्या गैरहजेरींत जें होतें तेंच ते आल्यावरहि राहिलें, पण खाडिलकरांच्या मतांत मात्र चलबिचल झाली हेंहि लोकांना दिसून आलें.

पुण्याची प्रांतिक परिषद होऊन गेल्यावर, तीन नेमलेल्या टिळक-बॅप्टिस्टा-बेळवी यांच्या कमिटीनें सभेटीसंबंधानें जो रिपोर्ट प्रसिद्ध केला

त्यालाच बेळगावच्या परिषदेने दुजोरा दिला. समेटाच्या ठरावांत खालील प्रमाणे शब्द होते. "स्वदेशाच्या हिताकडे दररोज दृष्टि देतां व सध्याची परिस्थिति पहातां समेट होणे इष्ट आहे." 'सध्याची परिस्थिति पहातां' या शब्दांत थोडी खोच होती. त्या शब्दाचा टिळकांचा अर्थ असा होता की, "काँग्रेसच्या बाहेर राहून कांहीं एक काम झालें नाहीं समेट होऊं नये, राष्ट्रीय पक्षानें जरूर तर स्वतंत्र काँग्रेसहि भरवावी, असे म्हणणारांनीं जर माझ्या गैरहजेरींत कांहीं विशेष काम करून दाखविलें असतं, तर तेच पुढें चालवा असें मी म्हटलें असतं." "पण माझी वाट पहात तुम्ही स्वस्थ बसलां. कोणीच कांहीं केलं नाहीं. आणि मी बाहेर येतो तों महायुद्धामुळें परिस्थिति बदलली. तेव्हां आतां माझ्याच मताप्रमाणें करा " असें वेगळ्या शब्दांत टिळकांनीं आपल्या प्रमुख अनुयायांना सांगितलं. असो; किम्न कांहीं करणें न्यांहीं न करणें या बाबतींत खाडिलकरांची व माझी तुलना उपस्थित झाली. तीत असें दिसून आलें कीं, मी वर्तमानपत्राच्या द्वारें करता येईल तितकें तरी केलें, पण खाडिलकर यांनीं केसरी ऑफिसवर बहिष्कार घातला आणि त्या अवधींत फक्त कांहीं नाटकें मात्र लिहिलीं! टिळक परत आल्यावर आपल्या कांहीं नाटकाचा एक सेट खाडिलकर यांनीं तो चांगला बांधुन सवरून टिळकांच्या हातीं दिला. हेतु हा कीं, टिळक त्या कृतीचें कौतुक करतील. पण पाहणारे असें सांगतात कीं, टिळकांनीं तो सेट भिरकावूनच कांहीं दिला नाहीं पण दूर सारून ठेवून दिला, एक पानहि उघडलें नाहीं, व वन्याच रागानें खाडिलकरांना म्हणाले कीं, " या मधा वर्षांत हेंच राजकारण केलेंत वाटतं !" या अवधींत मीहि एक दोन नाटकें लिहिलीं होतीं. पण माझा शिरस्ताच असा होता कीं, असलीं पुस्तकें स्वतः कीं असलीं तरी तीं टिळकांना नजर करावयाचीं नाहींत. तसेंच रंगभूमीवर माझीं नाटकें चालू असतां, "तीं पहाण्यास चला असे, खाडिलकरांच्या कंपनीप्रमाणें, तुम्ही टिळकांना म्हणावयास जाऊं नका' अशी सक्त ताकीद मी माझ्या नाटकमंडळीला दिली होती. मग मी स्वतः तसली विनंति करण्याची गोष्टच बोलावयास नको! नाट्यविषयासंबंधानें टिळकांची अप्रीति मला चांगली माहीत होती. पण त्याहून महत्त्वाची गोष्ट ही होती कीं, या सहा वर्षांत मी काय केलें याचें उत्तर टिळकांना लोकांकडूनच परस्पर मिळालें होतें.

बेळगावास ता. २८ एप्रिल १९१६ रोजीं होमरूल लीगची स्थापना झाली व तिचा चिटणीस, माझ्या गैरहजेरींतहि, मीच नेमला गेलों यामुळें माझ्याविरुद्ध

होणाऱ्या कारस्थानावर आणखी एक दडपण बसलें. आजपर्यंत मी व्याख्यानें वगैरे देण्याला बाहेर फारसा फिरत नव्हतो, तो होमरूल लीगचा चिटणीस या नात्यानें बराच फिरू लागलो. ठिकठिकाणीं होमरूल लीगचीं केन्द्रें स्थापावयाचीं, सभासद जोडावयाचे, वर्गणी जमवावयाची, हीं कामें करण्याला मला बाहेर फिरणें अवश्य होतें; व एकट्यानें किंवा जोडीला दा. वि. गोखले अथवा इतर कोणी व्याख्याते व प्रचारक लोक घेऊन मी दौरे काढूं लागलों. त्या वर्षाच्या मे महिन्यांत अहमदनगर येथें जिल्हासभा भरली तिचें अध्यक्षस्थान मला देण्यांत आलें होतें, व त्याच सभेला टिळकानाहि सन्मान्य पाहुणे म्हणून निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. जिल्हासभा व होमरूल लीगचें कार्य यांचा मेळ पडण्याला होमरूल लीगच्या चिटणीसालाच जिल्हासभेचें अध्यक्ष केलें म्हणजे एकांत दोन कामें झालीं, असा नगरच्या पुढाऱ्यांचा विचार होता. नगरचे पुढारी बाळासाहेब देशपांडे हे नुकतेच निवर्तले होते, यामुळें नगरच्या राष्ट्रीय पक्षाला थोडा लंगडेपणा आला होता. पण रावबहादूर चितळे व हरिभाऊ पटवर्धन यांना पुढारीपण देऊन आपसांतील एकी करून नगरांतील राजकीयपक्षानीं तो लंगडेपणा भरून काढला होता.

होमरूल लीगचा चिटणीस म्हणूनच नव्हे तर व्यक्तिशः हि मीच जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष व्हावें अशी नगरच्या लोकांची फार इच्छा होती, व त्यांनीं बेळगावासच आधीं मजकडून तसें वचन घेतलें होतें. मी अध्यक्ष व टिळक पाहुणे म्हणून मिरवणूक फारच थाटानें निघाली. जिल्हासभेचें कामहि माझ्याहातून यशस्वी रीतीनें पार पडलें. वरून एकी झाली असली तरी नगरांतल्या जहाल मवाळ पक्षाचें स्वरूप विषयनियामक कमिटींत वरचेवर प्रकट होत होतें. पण विरोधकांचा मेळ घालून देण्याच्या माझ्या स्वभावाचा या ठिकाणीं पुष्कळ उपयोग झाला. वर्तमानपत्रांत लेख लिहिल्याप्रमाणें मी परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून चांगलें भाषण करूं शकतों व सभाहि चांगली चालवूं शकतों या गोष्टींच्या प्रतीतीनें माझें पारडें अधिकच स्थिर झालें. माझ्या प्रतिपक्षांना गौण स्थान स्वीकारून गप्प बसावें लागलें.

बेळगावानंतर होमरूल लीगच्या मतप्रसाराच्या नगरास आलेल्या ह्या पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें तेथें टिळकांचीं त्याच दिवशीं दोन व्याख्यानें झालीं. मी होमरूल लीगचें ऑफिस मांडून बसलोंच होतों. पण स्वराज्य संघाचें मभासद

होण्यास कारण थोडे लोक मिळाले. स्वराज्य मय स्याद्‌ पद्याण किंवा होमरूलच्या स्वरूपाचेहि स्वराज्य मागणे ही राजद्रोहाची गोष्ट आहे असा वभ्रा करण्यास सरकारने सुरवात केली होती. म्हणून ताडानें स्वराज्य मागण्याला किंवा स्वराज्याच्या चळवळीला म्हणून पगंणी देण्याला लोक तयार असले तरी सभासद पत्रिकेवर सही करण्याला लोक कचरत, ही गोष्ट आठवली म्हणजे आतां ह्या नवल वाटतें.

असो इमर्जीनूतहि या विषयावर व्याख्यान द्यावीं असे ठरलें, व त्याप्रमाणे चिटणीस म्हणून माझच पहिले व्याख्यान किर्लोस्कर नाटकगृहांत बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांच्या अध्यक्षतेखालीं झालें. या चळवळींतील व्याख्यानावर खटले करणें असें सरकारचें ठरलें असल्याचें प्रगट झाले होतें, व त्याप्रमाणें बेळगाव व नगर येथील टिळकांच्या भाषणावर खटलाहि भरला गेला होता. तथापि व्याख्यानांतर शांववावयाची नाहींत आणि पोलिस रिपोर्टराच्या हातीं तर सापडावयाची नाहीं—मग स्वत जाणूनबुजून लिहिलेल्या शब्दाबद्दलच काय व्हावयाचें तें होवो अशा विचारानें या पुढील व्याख्यानें, निदान टिळकांच्या खटल्याचा निकाल होइपर्यंत, शक्य तेथवर लिहून वाचावीं असे धोरण आम्ही ठरविलें, व त्याप्रमाणें माझे इमर्जी व्याख्यान लिहून छापून वाचण्यात आलें. या गभेपायूनच सर्व सरकारी रिपोर्टर सभाना पाठविण्याची सुरवात झाली, आणि पुढें सात आठ वर्षेपर्यंत आम्ही कोणतीहि व्याख्यानास निघाला म्हणजे पोलिस रिपोर्टर आमच्या परिवारांत मिसळून आमच्याच बरोबर त्यानें प्रवास करावा असा योग येत होता. पुण्यास माझ्या व्याख्यानाच्या दिवशीं आयत्यावेळीं म्हणून एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचा खास लघुलेखक पाठविण्यात आले होते पण पुढें अनेक रिपोर्टर पाहिजेत म्हणून अधिक माणसें ठेवण्यात आलीं, आणि आम्ही स्वराज्याच्या चळवळींत लाना अडकावून लघुलेखन धडविण्याकरिता शाळाहि घालून दिली असे म्हटले तरी चालेल. टिळकांवरील खटल्यांत डि. म. व त्याचा जामीन घेतल्यामुळे पुढें हायकोर्टांत तो होईपर्यंत व्याख्यानाचे काम व दौऱ्याचें काम थोडेसे दबून दबूनच चालू होतें. हायकोर्टानें जामीन रद्द केल्यावर व्याख्यानाची व दौऱ्याची जी काहीं लाट व्हावी ती सांगता पुरवत नाहीं. स्वराज्य सभाचे सभासद शेकड्यानीं व हजारानीं होऊ लागले वर्गण्याहि शेकडा-हजारोनीं जुळूं लागल्या शहरोशहरीं व खेडोपाडीं व्याख्यान सुरू झालीं. अनेक ठिकाणीं सभाचीं ठाणीं बसलीं आणि पायाला

बाधल्याप्रमाणे टिळकाबरोबर किंवा स्वतंत्र रीतीने मी व माझी सहकारी मडळी फिरू लागलों.

अशा रीतीनें माझ्या कार्यांत व उपयुक्ततेंत कणाकणानें भरच पडू लागली असता, त्यातल्यात्यात आणखी एक प्रकरण अस निघालें कीं त्यामुळे माझें वर्चस्व प्रतिपक्षाना दुःसह होण्याइतकें वाढलें टिळकावरील खटल्याचें सरकारी वेत चालू असता टिळकाचा एकसष्ठावा वाढदिवस येऊन ठेपला अर्थात् हा फार मोठा प्रसग कसा चागला साजरा करावा याविषयीं आमच्या आमच्यात चर्चा सुरू झाली. टिळक तुरुगात असताना करंदीकरशास्त्री यानीं टिळकाना वाढदिवस पाळण्याचा उपक्रम केला होता. त्यालाच यदा जाहीर समारभाचें स्वरूप द्यावें असें ठरलें. सार्वजनिक सभेंत आमच्या मडळींची मोठी खासगी सभा भरली व अध्यक्षानीं समारभाच्या सूचना मागितल्या. तेव्हा ओला कोरडा दानधर्म, मनजागर, दीपोत्सव, पुराण, कीर्तन, मेजवानी, सभा, असें एका दिवसात व थोड्याबहुत खर्चात सपून जाणारे प्रकार सुचविण्यात आले त्यावेळीं काय झालें कोणास ठाऊक, पण मला एकप्रकारची स्फूर्ति होऊन अशी कल्पना सुचली कीं, एक लक्ष रुपयाची वर्गणी जमवून तिचा अहेर या वाढदिवशीं टिळकाना करावा, म्हणजे टिळकाच्या मागें अनुयायाचें बळ किती आहे हे सरकारला कळून येईल! त्या योगें आजवर कोणाचा झाला नाहीं असा गौरव टिळकाचा होऊन शिवाय हे लाख रुपये एकदम किंवा वार्षिक व्याजाच्या रूपानें सार्वजनिक कार्याला आणि चळवळीला उपयोगी पडतील ही कल्पना मी बोलून दाखविताच कांहींना ती फारच आवडली व कांहींना ती फारच नापसत झाली पसंत पडणाराना माझी विचारसरणी पटली पण माझ्याविरुद्ध असणाऱ्या पराजपे जोशी वगैरे मडळींनीं नाकें मुरडून आपसात कुजबूज सुरू केली त्याचा मुख्य आक्षेप हा कीं, उपक्रम करून फसला म्हणजे हस होईल त्यापेक्षा तो न केलेलाच बरा! तेव्हा प्रश्न निघाला कीं शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायानें बसल्या बैठकीस किती रुपये जमतात हे पहावें तेव्हा मी कागद पुढें घेऊन सुरुवातीचा एक हजार रुपयाचा आकडा घातला माझे धनिक मित्र रा हरिभाऊ कुळकर्णी यानींहि एक हजार रुपयाचा आकडा घातला मग आणखी कांहीं लोकाचे इतके नाहीत तरी बरेच मोठे आकडे पडून पावसात हजाराची रकम झाली तें पाहून पुरतेच कल्पना अमलात आणायचें ठरलें. आणि मी व माझे कांहीं मित्र यानीं या

कामास निश्चयानें सुरुवात केली. माझे प्रतिपक्षी मात्र कुरकुरे खाऊ स्वस्थ बसले. हिताची परीक्षा पास होऊन भात शिजणार हें त्यांना नाकबूल करतां येईना. पण कबूल करावें तर वर्गणी द्यावी लागते, व त्यांहिपेक्षा विषादाचें मोठें कारण हें कीं नानडल्या माणसानें काढलेली कल्पना यशस्वी ठरण्यास मदत होते. पण मी हें ओळखून त्यांची वाटच सोडून दिली व आपल्या कामास लागलों.

ही योजना अवघ्या तीन आठवड्यांत, आणि ती देखील सर्वस्वी खासगी किंबहुना गुप्त अशा प्रयत्नानें, यशस्वी कशी व किती झाली याची हकीकत सविस्तर रीतीनें टिळक चरित्र खंड ३, भाग २ यांत मी दिलीच आहे. येथें इतकेंच सांगतां कीं माझी कल्पना जितकी चांगली तितकें तिला यशहि निर्विवाद आलें. खटपट करणारांनीं अर्थात् टिळकांच्याकरितांच ती खटपट केली, पण कल्पना मी काढली असें कर्णोपकर्णीं कळल्यावर माझ्या पत्रानींच इतकें काम झालें कीं मला या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत, म्हणजे कर्नाटकापासून नागपूरपर्यंत, एक नुसती धावती खेप घालून येण्यापेक्षां स्वतः काहींच करावें लागलें नाहीं. ही कल्पना प्रथम टिळकांना होतां होईतों कळूं द्यावयाची नाहीं असा आमचा बेत होता. यामुळें गांवोगांव पत्रें लिहिणें, मनुष्य पाठवणें वगैरे कामें टिळकांना चोरून, म्हणजे गायकवाड वाड्याच्या बाहेर, होतां होईतों मी करीत होतों. कल्पना यशस्वी करून जमलें तर टिळकांनाहि आश्चर्यचकित करावें अशी आम्हास हौस वाटत होती. पण चार महा दिवसांनीं टिळकांना ही गोष्ट नवी कळली तेव्हां त्यांनीं मला विनोदानें म्हटलें कीं, "तुम्ही मला एक लक्ष रुपये देऊन एकदम श्रीमंत करण्याचा विचार केलेला दिसतो" त्यावर मी इतकेंच म्हणालों कीं, "तुम्ही नेहमींच श्रीमंत आहां. तुम्हाला काय कमी पडणार? आणि लोकांच्या पैशानें श्रीमंत होणारे तुम्ही नाहीं हेंहि आम्हांला कळतें पण शक्यतर एक लक्ष रुपये जमवून तुम्हाला दिल्यानें सरकाराला त्यागला तर नाजूक धाक लावावा अशी कल्पना मडळींत निघाली, आणि ती यशी काय साधते हें पहाण्याच्या हौसेनें आम्ही वर्गणी जमविण्याचा हा खेळ करीत आहों. तुमचा त्यांत कांहीं एक संबंध नाहीं. कल्पना सिद्धीस गेली तरी वाहवा, न गेली तरी वाहवा!"

वऱ्हाडकरांना या कल्पनेस विनतक्रार पाठबळ दिलें इतकेंच नव्हे तर या वेळीं आधीं कांहीं दिवस अच्युतराव कोल्हटकर हे 'मेसेज' पत्राकरितां वऱ्हाडांत

वर्गणी गोळा करीत होते त्याना वऱ्हाडच्या पुढाऱ्यानीं स्पष्ट सांगितलें कीं, "टिळकांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त त्याना एक लक्ष रुपयाची थैली अर्पण करण्याची कल्पना निघाली ती उत्तम असून तिचा आम्ही पहिला मान करणार त्या कार्याला प्रथम वर्गणी देऊ. आणि तुमच्या मेसेज पत्रालाहि देऊ पण मागाहून देऊ." पण नागपुरास काहीं मडळी अशी होती कीं, त्याना आधीं विचारल्याशिवाय पुण्यात काहीं कल्पना निघाली तर त्याना त्याचा राग येई आणि हे पुणेकर कल्पना काढतात आणि आमच्यावर लादतात, हा एक प्रकारचा जुलूम होतो, असे त्याना वाटे. पण ही कल्पना अगदीं स्वयंस्फूर्तीनें एकदम उत्पन्न झालेली, नागपुरकराना विचारण्याला अवसरहि नव्हता, तेव्हा त्याना कसें विचारणार ! हें काहीं असलें तरी वरील विचारसरणीच्या मडळींनीं रुष्ट होऊन थोडासा खो घातला. मात्र कल्पनेंत नावें ठेवण्यासारखें काहीं नसल्यामुळें आपला रोष आपणच खाऊन टाकून त्याना या कार्याला वर्गणी द्यावी लागली.

ठरल्या तारखेस समारंभ झाला. अखेरच्या दोन दिवसात पैशाचा पाऊस पडावा असें झालें. समारंभातील मानपत्र वाचण्याला मी उभा राहिलों असताहि माझ्या हातात लोक नोटा आणून देत होते, व वाटेच्यालोंतील रकमा जमेस धरल्या असता एक लाखाची बेरीज भरत होती एकदर समारंभ फारच चागला झाला. तारीख ३०-जून रोजीं रात्रीं ८७२३६ रुपये प्रत्यक्ष वसूल झाले अर्थात् बाकीचे जमण्याला उरलेले दिवस पुरे होते. समारभाला बाहेरगावची मडळी आधीं वर्गणी पाठवून किंवा बरोबर घेऊन आली होती अशा रीतीनें हा समारंभ अकल्पित रीतीनें यशस्वी झालेला पाहून टिळकानाहि फार आनंद झाला हें सागावयास नकोच. आणि मजजवळ जरी बोलून दाखविलें नाहीं, तरी मी ही कल्पना काढून यशस्वी करून दाखविल्याबद्दल त्यानीं अनेकाजवळ मजसबधीं प्रशसापर उद्गार काढले. मजबरोबर या कार्मी सहकार्य करणारानाहि अशी इच्छा झाली कीं, मी हें मोठें काम केलें म्हणून एखादा खासगी समारंभ करून माझा काहींतरी सत्कार करावा. त्याना मी परोपरीनें मोडा घातला, व अगदीं अंतरंगातल्या दोघा तिघांना असें सांगितलें कीं, "तुम्ही मजविषयीं अशी भावना धरतां यात मला सर्व मिळालें. माझा अभिमान धरून ही गोष्ट तुम्ही करणार असाल तर, ही कल्पना काढून मी सिद्धीस नेऊ शकलों ही गोष्ट माझ्या प्रतिपक्षांना लाजविण्याला पुरेशी आहे. फिरून त्यांच्या जखमेत मीठ कां घालतां ? या तुमच्या समारंभानें माझ्या

ग. २७

विषयींचें त्याच वैषम्य व्यर्थ वाढेल " तरी मुद्दाम त्यानीं सावजनिक सभेच्या तिमजल्यावर अनेक लोकाना निमंत्रण करून मला एक पुष्पहार व एक सोन्याची आंगठी नजर केली. माझ्या अपेक्षेप्रमाणें काहीं ठराविक लोक या समारंभास हजर राहिले नाहींत. त्याना त्या समारंभामुळें फारच वाईट वाटलें !

ही एक लक्ष रुपये वर्गणीची गोष्ट मोठी झाली असें लोकाना वाटण्याचें मुख्य कारण असें कीं, यापूर्वी महाराष्ट्रात इतकी मोठी वर्गणी कधीं झाली नव्हती. यापूर्वीची जाहीर वर्गणी म्हटली म्हणजे की माधवरावजी रानडे याच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ जमविलेली वर्गणी. रानड्यांइतकें मोठें नाव तेव्हा महाराष्ट्रात दुसरें झालें नव्हतें. नामदार गोखल्यासारखा मनुष्य हें काम हातीं घेऊन निश्चयानें खस्ता करीत होता. सरकार, संस्थानिक, लोकलबोर्डें, म्युनिसिपालिट्या, अशा सर्वांची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष मदत या स्मारकाला घेतली होती. आणि रानड्याना प्रिय व महाराष्ट्राला उपयुक्त अशा जा उद्योगधंद्याच्या वाढीचा विषय त्यासाठीं Ranade Economic and Industrial Institute या नावाची संस्था काढून हें स्मारक करावयाचें असा हेतु प्रसिद्ध करण्यात आला होता. अशा रीतीनें सर्व बाजूनीं अनुकूल परिस्थिति असता या स्मारकाला वर्गणी पाऊण लाखावर जमली नाहीं, व ती जमविण्याची खटपटदेखील कितीतरी दिवस जाहीररीतीनें सुरू होती. त्याच्या उलट ज्याच्या नावाशीं संबंध ठेवण्याला श्रीमंत लोक कचरत होते अशा टिळकाच्या वाढदिवसाचा समारंभ, आणि त्याकारितां अवघ्या तीन आठवड्यात गाजावाजा न होताहि विद्युद्वेगानें एक लक्ष रुपये जमले, या गोष्टीचा अचंबा लोकाना वाटल्याशिवाय कसा राहील !

या वाढदिवसाच्या समारंभाच्या दिवशींच सकाळीं टिळकांवर जामीन, कीच्या खटल्याची नोटीस बजावण्यात आली. त्यासंबंधीची हकीकत व पुढील खटल्याची हकीकत मी टिळकचरित्र खंड ३ यामध्यें सविस्तर दिली आहे म्हणून, सांगुवपानें येथें काहीं लिहीत नाहीं. पण माझ्यापुरतें म्हणून इतकेंच सांगतों कीं, या खटल्यातील खटपट ओघानेंच मजकडे आली होती. मुंबईस जाऊन, बॅरिस्टर जिना वगैरेंस भेटून त्याना टिळकाचें वकीलपत्र घेण्याची विनंति करणें, वगैरे गोष्टी मीच केल्या. आणि इकडे खटला सुरू असताहि नवीन स्थापलेल्या होमरूल लीगची चळवळहि मीं सुरू ठेवली होती. . . .

याच सालीं लखनौ येथें भरलेल्या राष्ट्रीय सभेला मी टिळकांबरोबर गेलों होतों. डॉ. साठे वगैरेंच्या खटपटीनें जी. आय्. पी रेल्वेच्या अधिकाऱ्याकडून स्पेशल ट्रेन काढविण्यात आली होती एक सबंध आगगाडी भरेल इतके टिळकांचे मित्र व अनुयायी सगळ्या वाटभर जयघोष करीत, जयघोष ऐकत, मेजवान्या खात चालले होते. त्यावेळच्या उत्साहाचें वर्णन करणें जवळ जवळ अशक्य आहे. टिळकांनीं प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेत जाऊन आपलें बहुमत करण्याचा प्रसंग अजून दूर होता. किंबहुना तो प्रत्यक्ष आलाहि नाहीं. टिळक कॉंग्रेसच्या प्रतिज्ञापत्रिकेवर सही करून राष्ट्रीय सभेला जाणार असें कळल्याबरोबर मुंबई टाइम्सनें बिगूल फुकून इषारा दिला, व नेमस्तांना हलवून जागें करून सांगितलें कीं, "हा! सभाळा! टिळक राष्ट्रीय सभा काबीज करण्याला निघाले!" पण नेमस्तांना हें भविष्य आधींच कळून चुकलें होतें प्रतिज्ञापत्रिकेवर सही करून जाऊं नये असा राष्ट्रीयपक्षाच्या छावणींत जोंपर्यंत पुकारा सुरू होता तोंपर्यंत आपण सुरक्षित आहों असें नेमस्तांना वाटत होतें. पण प्रतिज्ञापत्रिकेवरहि सही करू पण राष्ट्रीय सभेत घुसूं असा त्या छावणींत उलटा पुकारा होऊं लागताच नेमस्तांना आपलें भवितव्य कळून चुकलें. आणि टिळकांच्या जयघोषांत निघालेली ही स्पेशल ट्रेन म्हणजे, हत्यांचे नव्हे तर एकप्रकारें विजयाचेंच, रणशिंग होय असें तें घेऊन चालले १९०७ सालीं सुरत येथें राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत उभे राहिलेले टिळक व १९१६ सालीं लखनौच्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत उभे राहिलेले टिळक या दोहोंत किती अंतर पडलें होतें हें, ज्यानें ते दोन्ही प्रसंग पाहिले असतील त्यालाच कळून आलें असतें. लखनौ येथील सभेत गांधी व टिळक यांचा प्रत्यक्ष विरोध नव्हता. पण टिळकांकडे नेमस्तांची वकिली करण्याकरितां ते येत, व त्या दोघांमधील बोलणें किंवा पत्रव्यवहार करण्याचें काम मजकडे आलें होतें.

तसेंच लखनौ कॉंग्रेसचे अध्यक्ष अंबिकाचरण मुजुमदार यांनीं विषयनियामक कमिटीतील त्यांच्या सेक्रेटरीचें काम मजकडे दिलें होतें. १९०७ सालीं, म्हणजे सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं परप्रांतांत माझी फारशी प्रसिद्धी नव्हती, व सुरतेच्या सभेनंतर १९१६ सालींच प्रथम मी फिरून राष्ट्रीय सभेत गेलों. तथापि, दरम्यानच्या या काळांत मराठा पत्राचा संपादक या नात्यानें इतर प्रांतांतून माझी बरीच प्रसिद्धी झाली होती. येथपासून राष्ट्रीयसभेच्या विषयनियामक कमिटींत माझी निवडणूक नेहमीं होत असे; व या सभेतील वर्षमध्यें मी ठराव मांडून

किंवा उपसूचना मांडून वादविवादांत भाग घेत असे. मात्र या सूचना उपसूचना टिळकांच्या संमतीनें तयार केलेल्या व अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांच्या धोरणाला उपयोगी अशा असत.

टिळकांनीं पहिल्या प्रवेशानेंच राष्ट्रीयसभा जवळ जवळ काबीज केली होती. मंडपाच्या बाहेर तर त्यांचाच जयघोष सुरू असे. त्यामानानें गांधी हे अजून प्रसिद्धीला आलेले नव्हते, व खुद्द त्यांचा असा म्हणण्यासारखा अनुयायीवर्गहि फारसा नव्हता. लखनौ येथील विषयनियामक कमिटीच्या सभासदांच्या दुतर्फी यादी तयार झाल्या. त्यांपैकीं एकींतहि गांधी यांचें नाव नव्हतें. पण त आयत्यावेळीं सुचविले गेले व टिळकपक्षांतील मतें मिळाल्यानेंच ते निवडून आले! टिळकविषयींचा द्वेष नेमस्त पक्षानें मात्र अद्यापि सोडून दिला नव्हता पण त्यांतल्या त्यांत मुंबईच्या नेमस्तांचा त्यांच्यावर फार रोष, व तोहि ते अगदीं उघड रीतीनें प्रगट करीत. विषय-नियामक कमिटीच्या निवडणुकींत एका विरुद्ध एक नांव मताला घालण्याची वेळ आली तेव्हा टिळकविरुद्ध मुंबईच्या मंडळींनीं गोकुळदास पारेख याना पुढें केलें. परंतु अखेर टिळकांनाच बहुमतें पडून ते निवडून आले.

यावेळीं राष्ट्रीय सभेत एक प्रकारचा तिरंगी सामना चालू झाला. एक पक्ष मुंबईकर प्रमुख नेमस्तांचा, दुसरा पक्ष टिळकांच्या राष्ट्रीय होमरूलर लोकांचा, व तिसरा पक्ष बेझंट बाईंच्या थिऑसॉफिस्ट होमरूलर लोकांचा. बाईंचा ओढा, म. गांधींप्रमाणें, त्यांतल्या त्यांत नेमस्त पक्षाकडेच अधिक असे. परंतु टिळकांबरोबर बाईंनींहि होमरूल संस्था स्थापन केलेली असल्यामुळें त्यांना टिळकांना उघड विरोध करतां येत नसे, व त्यांच्या अनुयायामध्ये तर नेमस्तांपेक्षा टिळकांकडेच सहानुभूतीचें मारडे अधिक झुकतें राही. या दोन्ही होमरूल लीगच्या विद्यमानें लखनौ येथें राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीनंतर संयुक्त सभा म्हणजे 'स्वराज्यसंघ परिषद' भरली. त्याला सुमारें एक हजार होमरूलर हजर होते. होमरूलर लोकांचें हें संख्याबळ पाहून राष्ट्रीयसभा आतां आपल्या हातून गेली असें नेमस्तांनीं पक्कें मानलें; व त्याप्रमाणें पुढच्या वर्षापासून नेमस्त पुढारी राष्ट्रीयसभेला येईनासे झाले. सुमारें चार दिवस खासगी भेटी, बैठकी, चर्चा, सभा, समारंभ चालू होते; व या सर्वांमध्यें टिळकांचा असिस्टंट, किंवा दुय्यम किंवा मदतनीस म्हणून पुष्कळसें काम

जबाबदारीनें मला करावें लागलें. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष परिचय वाढल्यामुळें एक प्रांतीय पुढारी या नात्यानें माझी गणना होऊ लागली.

लखनौ काँग्रेसनंतर टिळक व आम्ही मंडळी कानपूरला गेलो, व तेथून पुढें निरनिराळे लोक निरनिराळ्या भागाकडे गेले. मोतीलाल घोस यांना भेटण्या-करितां खापर्डे व वासुदेवराव जोशी यांना घेऊन टिळक कलकत्त्यास गेले व नाग-पुरावरून परत पुण्यास आले. नागपुरच्या नेमस्त लोकांनीं या वेळीं टिळकांशीं बरेंच सहानुभूतीचें वर्तन केलें. याचा अर्थ नऊ दहा वर्षांपूर्वी नागपूर येथें झालेले जहाल व मवाळ यांचे रणसंग्राम लोक विसरून गेले होते. मी टिळकांबरोबर न जातां केसरीच्या कामाकरितां दोन दिवस आधींच निघून तातडीनें पुण्यास आलों, व 'स्वराज्याचें निशाण लखनौ येथें रोवलें' अशा अर्थाचा अग्रलेख केसरींत लिहिला. पूर्वीचें स्वराज्यविषयक मर्यादित लिहिणें व लखनौ येथ काँग्रेस-मुस्लीम लीग यांनीं एकसतानें बनविलेली स्वराज्याची घटना मंजूर झाल्यावरचें लिहिणें, या दोहोंमध्यें त्या वेळीं मनाला मनातल्या मोठा फरक वाटला पूर्वी मनांत ध्येय तेच असतां कोणास स्पष्ट बोलवत नसे. प्रकाशाचा किरण सूर्यावरून सुटला आहे, पण आकाश मेघाच्छादित असल्यामुळें उजेड पडत नाहीं, अशी पूर्वीची स्थिति होती. पण सगळे ढग वाऱ्यानें उधळून लावावे, व आकाश मोकळें होऊन जिकडे तिकडे प्रकाशाचा प्रवाह पसरावा, तशी आताची स्थिति वाटू लागली.

सन १९१७ च्या जानेवारींत गायकवाडवाड्यांत आमच्या स्वराज्यसंघाची पहिली मोठी सभा भरली लखनौ येथील राष्ट्रीयसभेनें आपल्याशीं संघटित अस-लेल्या संस्थांना स्वराज्याच्या चळवळीचा प्रसार करण्यास आज्ञा केली होती. आम्ही आमचे स्वराज्यसंघ हे राष्ट्रीयसभेचे घटक म्हणून तिच्याशीं संलग्न करून घेतले नव्हते. पण स्वराज्याच्या चळवळीच्या कार्यांत किंवा अधिकारदानांत या स्वराज्यसंघांना घेऊं नये, त्यांची प्रवृत्ति जहाल म्हणून त्यांना बहिष्कृत मानावें, असा गिल्ला नेमस्तांनीं लखनौ येथें केला होता परंतु अखेर तो जुमानला गेला नाहीं, यामुळें स्वराज्यसंघ हे जणू काहीं आपण राष्ट्रीय-सभेचेच अधिकारी अशा भावनेनें मुख्या दिलानें स्वराज्याची चळवळ करूं लागले. पुण्यांत स्वराज्यसंघाची सभा झाली तींत आग्रवा घेतला त्यावरून असें दिसलें कीं, आमच्या स्वराज्यसंघाच्या सहा शाखा प्रस्थापित झाल्या. तीन

हजाराहून अधिक सभासद झाले आणि वर्गणी व देणगी मिळून ७००० हजार रुपये जमले. या सभेत अधिक प्रचारक नेमून दौरे काढावयाचे ठरले. आणि निरनिराळ्या ठिकाणची निमंत्रणे येऊं लागल्यामुळे मला निम्मे दिवस पुण्यास काढावे व निम्मे दिवस बाहेर हिंडावे असा कार्यक्रम आखावा लागला.

या सुमारास टिळकांनी लष्करभरतीचा उपदेश सरसास सुरू केला. बेझंटबाई तर महायुद्धात इग्लंडला सर्वस्वी मदत करावी अशाच मताच्या होत्या. तथापि होमरूल मागणाऱ्यांनी साम्राज्याला मदत करावी असे म्हणणे हा नुसता वरकरणी बहाणा असून आतील हेतु वेगळाच आहे असे मानून सरकारने, लष्करभरतीच्या उपदेशाचे उपकार न स्मरता, होमरूल लीगच्या चळवळीचा अपकार मात्र मनात ठेवला. आणि बेझंट बाई व टिळक यांना निरनिराळ्या प्रांतात प्रवेश करण्याच्या बंदीचे हुकूम सुटू लागले. लष्कर भरतीचा उद्योग खाडिलकराना पसंत असला तरी त्याच्या नेहमीच्या मित्राना तो अप्रिय होता; व महायुद्धात सरकारला लष्करभरतीची मदत हिंदी लोकांनी करणे हा अगदी मूर्खपणा होय, यात धोरण अगदीच चुकत, असे वाटत होते. असे पाहून टिळकांनी अशी युक्ति केली की, लष्कर व युद्ध हे खाडिलकरांचे आवडते विषय म्हणून, लष्करभरतीच्या चळवळीत, त्यांनी खाडिलकर याना आपले मदतनीस म्हणून मुद्दाम घेतले या वर्षी एप्रिल महिन्यात टिळकांच्या बरोबर कर्नाटकातील दौऱ्यावर मी व खाडिलकर गेलों होतों, व ठिकठिकाणी सभांतून आमचेंहि भाषणें टिळकांच्या आगेमागे होत असत.

पुढें मे महिन्यात नाशिक येथें मुंबई प्रांतिक परिषद भरली. तिच अध्यक्षस्थान कोणाला द्यावें असा प्रश्न निघाला तेव्हा मी भीत भीत नामदार श्रीनिवास शास्त्री यांचें नांव सुचविलें मिण्याच कारण असें की, शास्त्री हे नेमस्त पक्षाचे एक पुढारी. अर्थात्, राष्ट्रीयपक्षातील एकाद्या पुढाऱ्याचें नाव सुचवावयाचें ते टाकून हें कसें सुचवावें ? पण टिळकानाहि ती सूचना मान्य झाली. फेरोजशहा मेथा गोखले हे दोघेहि गेले, तेव्हा त्यांच्यामागून येणाऱ्या दुसऱ्या पिढींतील पुढारी सामोपचारानें वश करून घेतां आले तर पहावे, हें धोरण टिळकाना इष्ट वाटलें. शिवाय आता राष्ट्रीय सभेत सर्व पक्ष मिसळून गेले होते, इतकेंच नव्हें तर होमरूलची मागणी करण्यांत सर्व पक्ष जवळ जवळ एकच होते, फक्त राष्ट्रीय सभेनें होमरूल

या शब्दाला आयर्लंडचा वास येतो म्हणून त्या ऐवजी वसाहतींचें स्वराज्य हें मात्र आपलें ध्येय प्रगट करण्यास स्वीकारलें होतें इतकेंच काय त. 'टिळक पक्षानें आपणाला मोठेपणा देऊन नाशिक प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष नेमण्याची खटपट केली म्हणूनच तें घडलें, एरवीं मुंबईच्या नेमस्तांना आतां जवळ जवळ कांहीच स्थान उरलें नव्हतें; फेरोजशहा मेथा यांनी आपल्या प्रभावळींतील मंडळी एकामागून एक अध्यक्ष म्हणून बाहेर जिल्ह्यावर लादण्याचे दिवस गेले, व ही सत्ता पुण्याच्या नेमस्तांच्या हातीं केन्द्रीत नव्हता,' या गोष्टीची जाणीव श्रीनि शास्त्री यांना होती. अध्यक्ष या नात्यानें त्यांनीं एखाद्या होमरूलरप्रमाणेच भाषण केलें व परिषद संपल्यानंतर मला मुद्दाम पत्र लिहून कळविलें कीं "मला अध्यक्ष केल्याबद्दल मी टिळकांचे व तुमचे आभार मानतो." नाशिक येथें परिषद सुरू असतां नामदार शास्त्री यांना मराठी भाषा समजत नसल्यामुळें त्यांचा प्रतिनिधि म्हणून विषयनियामक कमिटीत व परिषदेंतहि सभाध्य सव यांत्रिक चालविण्याचें काम मजकडे आलें होतें, व जवळ जवळ मात्र अध्यक्ष या नात्यानें परिषदेच्या सर्व व्यवहारांत लोकांनीं मला मानून वागविलें.

यानंतर मद्रासेकडे गव्हर्नर लॉर्ड पेटलंड व वेसंटबाई यांचा पुरा वेबनाव झाला, व अखेर बाईंना व त्यांच्या एकदोन मदतनिसांना उटकमंड येथें नजरकैदेत ठेवण्यात आलें. बाई मद्रासेहून जाण्यापूर्वी तेथ त्यांचा पुष्कळच सत्कार झाला, व बंधुत्वाच्या नात्यानें महाराष्ट्र स्वराज्यसंघाचा प्रतिनिधि म्हणून टिळकांनीं मला मद्रासला बाईंना भेटण्याला पाठविलें. यावसरीं वेझंटबाईचा पाहुणा म्हणून मी अड्यार येथें राहिलों, व बाईंच्या सांगण्यावरून त्यांच्या 'न्यू इंडिया' पत्रांत एक प्रासंगिक अग्रलेख आपल्या सहीवर लिहिला. त्यांनी बाईंनीं वरील प्रशंसा केली. वेझंटबाईंना अटक झाल्याचा राग येऊन राष्ट्रीयसभेनें चळवळ करावयास पाहिजे होती. परंतु तिनें तशी कांहींच केली नाहीं. तथापि उभय स्वराज्य-संघांच्या आम्ही चिटणिसांनीं ती चळवळ करून, पूर्वी होमरूलर नसलेले लोक 'आम्ही यापुढें होमरूलर बनलों' असें जाहीर करण्यास पुढें येतील अशी खटपट केली. या चळवळीमुळें स्वराज्यसंघाच्या सभासदांची संख्या एकदम तुफान वाढली. नेमस्तपक्षांतहि हा आवेश अर्थात् स्वतंत्रपणें संचरला. आणि सुरेन्द्रनाथ बानर्जी, बॅरिस्टर जिना, सी. वाय. चिंतामणी, वगैरे लोकहि आम्ही होमरूलच मागणारे आहों असें म्हणून प्रतिज्ञापत्रकांवर सह्या करण्यास तयार झाले.

याच सुमारास गांधींनी चंपारण्यात सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. अद्यापि त्यांनीं हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष राजकारणात या शस्त्राचा उपयोग सुरू केला नव्हता. पण किसानवर्गाची त्यांना मनातून विशेष सहानुभूति वाटत असल्यामुळें त्यांनीं तें नवीन शस्त्र त्या वेळीं या कार्यात चालविलें. मुंबईची प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटी अद्यापि मुंबईतील प्रमुख नेमस्तांच्याच हातीं असल्यानें तिनें सत्याग्रहाच्या चळवळीस मान्यता द्यावी कीं नाहीं हा नाजूक प्रश्न उपस्थित केला. त्यासंबंधानें मी एक प्रबंध या विषयाची चर्चा करून लिहिला. आणि शेवटीं नारायणराव समर्थ व मी, यांनीं इतर एक दोन सहकारी यांच्या मेळानें, सत्याग्रहाचीं तत्त्वें व त्याच्या मर्यादा ठरविल्या व तो रिपोर्ट कमिसकमिटीपुढें मांडला. त्यावर कमिटींत बराच वादविवाद झाला व शेवटीं गांधी टिळक व चंदावरकर या तिघांनीं मिळून एक ठराव तयार केला तो प्रांतिक कमिटीनें मंजूर केला.

याच सुमारास हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि. मॉंटेग्यु यांनीं ऑगस्ट महिन्यात एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत स्वराज्यदानासंबंधीं नेहमींप्रमाणें मोघम भाषा वापरली होती पण त्यातल्या त्यात विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही सांगितली होती कीं, ते व गव्हर्नर जनरल लॉर्ड चेम्सफर्ड हे उभयता मिळून खुद्द हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणीं हिंडून लोकांच्या आकांक्षा व योजना समजावून घेणार, व नंतर सुधारणांची आपली योजना प्रधानमंडळापुढें मांडून ठरेल त्याप्रमाणें पार्लमेंटकडून त्या योजनेला कायद्याचें स्वरूप देणार. या जाहीरनाम्यामुळें हिंदी राजकीय वातावरणात एकदम फरक पडला. आरोच्या ऊबदार किरणानीं निराशेचें धुकें वितळून गेलें, व स्वराज्याची चळवळ जरी थांबली नाहीं तरी उभयपक्षीं भावनेची जी तीव्रता पूर्वी उत्पन्न झाली होती ती शमली. ब्रिटिश सरकारनेंच स्वराज्यदानाचा विचार केला ! मग स्वराज्याच्या नावानें कोणी काहीं मागितलें तर त्यात वावगें असें काहींच म्हणता येत नव्हतें. येऊन जाऊन रागाचा प्रश्न. पण देत नाहीं म्हणेपर्यंत राग ! "देणार आहों, देण्याच्याच विचारात आहों" असें खुद्द सरकारच म्हणू लागलें तर मग रागवायाचें कोणावर व काय म्हणून ! तात्पर्य, आवेशाची व उद्योगाची दिशा किंचित् बदलून स्टेट सेक्रेटरी व व्हाइसरॉय यांनीं 'वर मागा ', म्हणून आव्हान केलें तर त्यांच्या पुढें उभे राहून काय मागावें या विधायक विचाराला सुरवात झाली.

या जाहिरनाम्याचा शुभशकुन समजून विलायतेंत जाऊन यावेळीं कोणी चळवळ केली तर तिचा बराच उपयोग होईल, म्हणजे मॉंटेग्युसाहेब इकडे असता चळवळीचा प्रतिध्वनि तिकडे कोणी काढला तर तिकडील लोकाचें लक्ष सहजच अधिक जाईल, अशा विचारानें आमच्या स्वराज्यसंघाचे अध्यक्ष बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यानाच विलायतेंत पाठवावे असे टिळकानीं ठरविले. बेझंटबाई स्वतः विलायतेस वरचेवर जातच असत. तेव्हा आपल्या स्वराज्यसंघानेंहि कोणी तरी तिकडे पाठवून चळवळ करावी हें युक्त व अवश्य आहे अशा विचारानें टिळकाकडून बॅप्टिस्टा यांना धाडण्यात आलें. विलायतेंत चळवळ करणें अगत्याचे असले तरी आपणां स्वतःपेक्षा या कामाला बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा हेच अधिक लायक आहेत असे टिळकाना वाटत होते. म्हणून होमरूल लीगच्या खजिन्यात त्या वेळपर्यंत जितका पैसा शिल्लक होता तितका सर्व या कामाकडे लावण्यात आला. ही गोष्ट बेझंटबाई याना पटून त्यानींहि जरूर लागेल ती मदत देण्याचें आपण होऊन कबूल केले. पण आपल्यालाहि विलायतेस पुढें मागे जावे लागणार असें टिळकाना माहीत होतें. कारण चिरोल साहेबावर त्यानीं लावलेली फिर्याद पुढें मागें लवकरच सुनावणीस निघणार होती. त्या वेळीं वादी या नात्यानें आपणाला जी साक्ष द्यावी लागेल ती, इकडे कमिशनपुढें देण्यापेक्षा विलायतेंतील ज्यूरीपुढें दिली तर, अधिक श्रेयस्कर होईल, आणि या साक्षीकरिता विलायतेस जाऊ तेव्हा तेथील चळवळहि चालवू असा एका खेपेंत दोन कामें करण्याचा टिळकाचा विचार होता.

इतक्यात बेझंटबाईंची बंधमुक्तता झाली; व त्यांचा ७१ वा वाढदिवस त्यांच्या अनुयायांनीं विशेष समारंभानें साजरा केला. अलाहाबादेस भरलेल्या ऑल इंडिया कांग्रेस कमिटीच्या सभेसाठीं टिळक व बेझंटबाई दोघेहि गेलीं, तेव्हां दोघाची मिळून मोठी जंगी मिरवणूक अलाहाबादच्या लोकानीं काढली. या वेळीं पंडित मदन मोहन मालवीय हेच अलाहाबादेस राज्य करीत होते. पंडित मोतीलाल नेहरू अजून ऐषआरामातच लोळत असून कायदे कौन्सिलच्या कामाखेरीज राजकारणात फारसे पडत नसत !

या सभेनंतर दोन आठवड्यानीं पंढरपूर येथे सोलापूर जिल्हा सभा झाली. तेथेंहि नगराप्रमाणेंच मला अध्यक्षपद देऊन टिळकांना सन्मान्य पाहुणे म्हणून मुद्दाम बोलावण्यांत आले होते. कोठेंहि य.कथित जिल्हासभेचें अध्यक्षस्थान

दुसऱ्यानीं लिहिलेल्या लेखावरून दिलेली आहे. कारण या दौऱ्यात मी टिळकाच्या बरोबर जाऊ शकलों नाहीं. खाडिलकर गोखले वगैरे मंडळी गेली होती. मध्य महाराष्ट्रातील व वऱ्हाडातील पुढाऱ्यानीं व अनुयायानीं या दौऱ्याची व्यवस्था ठेवली होती व तो अत्यत यशस्वी झाला. अशा प्रकारचा दौरा यापूर्वी हिंदुस्थानात कोणत्याहि पुढाऱ्याचा निघालेला नव्हता. त्या दौऱ्याची बरोबरी पुढें महात्मा गाधी याच्या दौऱ्यानींच काय ती केली, किंबहुना कांहीं अंशीं त्यांना मागेंहि टाकलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या दौऱ्यात सुमारें पाऊण लक्ष रुपये इतकी वर्गणी देणगीच्या रूपानें मिळाली व ती अगदीं वेळेवरच मिळाली. कारण बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा याची टिळकाना विलायतेस बोलावण्याची निकडीचीं पत्रं येऊ लागलीं म्हणून टिळकानींहि जाण्याचें ठरविलें. विलायतेस डेप्युटेशन जावयाचें तर तें बऱ्याच खर्चाचें काम. त्याला ही रकम आयतीच उपयोगी पडली. टिळकाच्या हालचालींना व भाषणाना इकडे अधिकाधिक बदी होऊ लागली होती यामुळें विलायतेस जाऊन चळवळ करणें अधिक सोईचें असेंहि वाटू लागलें. त्याप्रमाणें त्यानीं स्वतः जाण्याचें ठरवून शिवाय बिपिनचंद्र पाल, दादासाहेब खापर्डे, व मी इतक्याना आपणाबरोबर नेण्याचें ठरविलें.

या वेळीं पासपोर्टस् व पॅसेजेस् ही दोन्ही मिळण्याचे मोठे कठिण झालें होतें. पासपोर्ट कसे तरी मिळाले पण मुंबईहून आगबोटीचा पॅसेज मिळणें दुर्घट झाल्यामुळें आम्ही कोलबोहून जाण्याचें निश्चित केलें. टिळक विलायतेस जाणार ही गोष्ट लोकाना अद्भुत तर वाटलीच, पण उतार वयांत दूरदेशाची सफर. समुद्रातील महायुद्ध अजून पूर्णपण थाबलेलें नसून मधून मधून आगबोटींना अपघात होत. टिळकाना मधुमेहाचा विकार असल्यामुळे व ते कडे शाकाहारी असल्यामुळें त्याच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था कशी काय निभेल याविषयीं लोकाना सहजच चिंता वाटे. यामुळें मोठ्या कार्यावर निघण्याकरितां म्हणून निरोप द्यावयाचाच, पण कदाचित् तो निरोप शेवटचाच होण्याचा संभव अशा भावनेनेंहि तो द्यावयाचा. तेव्हां सत्कार समारंभ कसे झाले असतील याची कल्पना कोणासहि होईल. अधिक माहिती मी येथें देत नाहीं, कारण ती टिळकचरित्रांत मीं भरपूर दिली आहे.

आम्ही मडळी कोलबोचा प्रवास करीत असता इकडे हिंदुस्थान सरकार व विलायत सरकार याच्या तारा एकमेकात सुरू होत्या, व खल असा चालला होता की टिळकाना या वेळी विलायतेस जाऊ द्यावे की नाही! आणि अखेर जाऊ देऊ नये असे ठरून अगदी शेवटच्या क्षणाला आमचे पासपोर्ट रद्द करण्यात आले. ती हकीकतहि मनोरंजक असून चरित्राच्या तिसऱ्या खडात तिसऱ्या भागात मी दिली आहे. टिळकाबरोबर इतरानाहि ही बदी झाली होती. मिसेस् नायडू याना असाच प्रतिबध झाला जॉर्ज जोसेफ हे बेझटबाईच्या स्वराज्यसघातर्फे म्हणून गेले. त्याना जिब्राल्टरपर्यंत जाऊ दिले व तेथे अटक केली! पासपोर्ट रद्द केल्यामुळे अर्थातच कोलबोहून आम्हा सर्व मडळींना परत मुबईस यावे लागले. शिवाय पॅसेंजेस् म्हणजे बोटीवरील जागेसबधानेहि इतकी अडचण झाली की, "नोव्हेंबरपर्यंत मुबईहून निघणाऱ्या एकाहि टपाल बोटीवर एकट्या टिळकानाहि जागा मिळणार नाही, कोलबोहून केप ऑफ् गुड् होप वरून जपानी बोटीने कोणी जाण्यास तयार असल्यास कळवावे," असे टॉमस् कुक कपनीने आम्हाला पुण्यास कळविले! पुढे बॅप्टिस्टानीहि कळविले की इकडे किंचित चलबिचल झाल्यामुळे टिळक तूर्तच न येता मागाहून आलेले बरे शिवाय पुढील राष्ट्रीय सभेच्या वेळी टिळकाना अध्यक्षस्थान देण्याचे घाटत होते, तशा स्पष्ट सूचना होत होत्या, व राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष या नात्याने राष्ट्रीय सभेची हुकमत घेऊन टिळक विलायतेस जातील तर त्यांचे वजन अधिक पडेल व काम अधिक चागले होईल असे बॅप्टिस्टा यानी लिहिले. इग्लडातील गडबड म्हणजे आयरिश होमरूलच्या जोराच्या खटपटींची. महायुद्धाकरिता लष्करी नोकरीची सक्ति आयरिश नागरिकावर कशी करिता येईल असा प्रश्न निघाला होता. आणि स्वराज्य भोगणाऱ्या इग्लडातहि जर अशी सक्ति करणे कठिण, तर आयर्लंडात ती करावयाची असल्यास आधी निदान होमरूलच्या स्वरूपाचे स्वराज्य तरी आयरिश लोकाना द्यावयास पाहिजे. अर्थात् अशा वेळी टिळकांनी विलायतेत जाऊन "हिंदुस्थानालाहि होमरूल द्या, आम्हीहि लष्करी नोकरी करण्याला तयार आहोत" असे म्हटले तर त्याना ते नाही कसे म्हणता येईल! या अवघड विचारात विलायतचे मुत्सद्दी पडून गेले होते. म्हणून त्यांनी ठरविले की तूर्त विलायतेत हिंदुस्थानच्या स्वराज्यासबधी चळवळ होऊच देऊ नये, व इकडे हिंदुस्थानात युद्धपरिषदा भरवून लोकांचा रागरग काय आहे तो पहावा.

त्याप्रमाणें दिल्ली येथें एक मोठी युद्धपरिषद भरविण्यांत आली. पण टिळकांना आमंत्रण करण्यात आलें नाहीं वास्तविक टिळक सैन्य भरतीला अनुकूल असे लेख केसरींत लिहीत होते मुंबईस त्यांनीं सभा भरवून आठशें लोक सैन्यात शिरण्याकरिता तयार करून त्यांचीं नावें नोंदविण्याच सुरु केलें; व मी आपला एक मुलगा लष्करभरतींत पाठविण्यास तयार आहे असेहि जाहीर केलें. इतकें असूनहि टिळक हे महायुद्धात सरकारला मदत करण्याच्या विरुद्ध बोलतात असा खोटा समज करून देऊन त्याना कांहीं ठिकाणी भाषणबंदी करण्यात आली होती. टिळकांप्रमाणे वेडरबर्नलाहि निमंत्रण नव्हतं हा अन्याय वाटून महात्मा गांधी हे पहिल्या दिवशीं युद्ध परिषदेतून उठून गेले पण व्हाइसरॉयशानीं त्याचीं समजूत घालून दुसरें दिवशीं त्याना हजर ठेविलं ! युद्धात मदत हवी तर हिंदी शिपायांचे पगार वाढवा अशी सूचना एका सभासदानें केली त्याला सरकारानें "याचा रीतीप्रमाणें विचार करू" असं कोरडें उत्तर दिलें, व खापर्डे याना स्वराज्यदानाचा प्रश्न उपस्थित केला तेव्हा तो परिषदेच्या कक्षेच्या बाहेर आहे असें ठरवून व्हाइसरॉय साहेबानीं काढून टाकला

पण हाच प्रश्न मुंबईस प्रांतिक युद्धपरिषद भरली तींत निघाला दिल्लीची चूक दुरुस्त करून टिळकाना निमंत्रण करण्यात आलं होतं तसेंच ते मलाहि आले. तेव्हां दिल्लीस घडलेला प्रकार ध्यानात घेऊन, मी गव्हर्नर लॉर्ड वुलिंग्डन यांच्या सेक्रेटरींना पत्र लिहून असं विचारलें की "आम्हाला परिषदेस बोलावता त्या अर्थी आम्हास तेथ भाषणें करण्याची इच्छा आहे तरी वाटेल त्या माणसाला तुम्ही बोलू द्याल की ठराविक माणसाकडून ठराविक भाषणें करवूनच परिषद गुंडाळून घ्याल ? तसेंच सभेचा कार्यक्रम काय ठरला आहे ? मुख्य ठराव मांडल्यावर त्याला कोणी उपसूचना आणली तर ती आणूं द्याल कीं नाहीं !" त्यावर उत्तर आलं कीं, "ठराविक वक्ते आधीं बोलून ठराव मांडतील त्यावर उपसूचना आणण्यास परवानगी मिळणार नाहीं परंतु जाहीर चर्चेत कोणाला बोलावयाचें असल्यास परवानगी देऊं" तेव्हा सभेंत काय बोलावयाचें हें आधीं ठरवून टिळकांनीं व मी आम्ही आपापलीं भाषणें लिहून काढलीं. त्यात मुख्य मुद्दा हा होता कीं, लष्करी मदत सरकारला हवी तितकी मिळेल, परंतु स्वराज्य दिल्याशिवाय मात्र नाहीं. स्वराज्य व लष्करी नोकरी याचा संबंध तोडता येत नाहीं. मग अदमासाप्रमाणेच घडलें. म्हणजे टिळकाना बोलण्याची परवानगी मिळून ते या मुद्यावर येताच लॉर्ड

विलिंग्डन यानीं त्याना थांबविलें, व ह्या अवांतर विषय तुम्ही बोलू नये असें सांगितलें. असें होणार याचें स्वप्न पडलेंच होतें, म्हणून ठरल्याप्रमाणें टिळक परिषद सोडून निघून गेले. नंतर माझी पाळी आली. मलाहि त्याचप्रमाणें लॉर्ड विलिंग्डन् यानीं मध्येच थांबविलें व मीहि सभागृह सोडून निघून गेलों. आमच्यामागून बमनजी शेट पारसी हे काहीं न बोलताच निषेध प्रदर्शित करण्याकरिता उठून गेले. हॉर्निमन, जमनादास द्वारकादास, वगैरेंनीहि तोच मार्ग स्वीकारला. बॅरिस्टर जिना व लॉर्ड विलिंग्डन यांची बरीच प्रश्नोत्तरें झालीं. नंतर शांतारामाच्या चाळींत गांधी यांच्या अध्यक्षतेखालीं सभा भरून गांधी व जिना यानीं लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या कृत्याचा निषेध केला. "स्वराज्य राहो पण लष्करभरती हवी तरी त्यांत लष्करातील वरिष्ठ अधिकाराच्या जागा तरी हिंदी लोकाना देण्याचें आश्वासन द्या" असें हिंदी पुढारी म्हणू लागले. परंतु सरकारला मिळेल ते घ्यावयाला पाहिजे होतें, काहींहि द्यावयाला नको होतें. गांधी हे निरशर्त लष्करभरती करून देण्यास तयार असून त्याप्रमाणें खटपटहि करीत होते. परंतु "टिळकाना लष्करभरतीवर भाषण करण्याची सरकारानें मनाई केल्यामुळें माझ्या रिक्रूटिंगच्या कामाला हरकत होत आहे" अशी गांधी यानीं गव्हर्नरसाहेबाकडे तक्रार केली.

यानंतर मुंबई येथ राष्ट्रीय सभेचें जादा अधिवेशन मुद्दाम भरविण्याचें ठरलें. त्याला टिळक व त्यांची मंडळी हजर होती. बंगाल्याहून बरेच पुढारी आले होते. मुख्य ठराव माँटेग्यु-चेम्सफर्ड रिपोर्टाच्या आधारें स्वराज्य मागण्याचा मंजूर झाला; व विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याकरिता एक कमिटी नेमण्यांत आली. मुंबईहून परत जाताना बाबू मोतीलाल घोस, श्यामसुंदर चक्रवर्ती, चित्तरंजन दास, बिपिनचंद्र पाल, बॅरिस्टर लहिरी, वसंतकुमार घोष, चिदंबरम् पिळे वगैरे मंडळींना 'सार्वजनिक सभेच्या मॅनेजिंग कमिटीचा चेअरमन म्हणून' मी पुण्यास येण्याकरिता निमंत्रण दिलें. त्याप्रमाणें ही मंडळी पुण्यास आली व गायकवाड-वाड्यांत त्यांचीं व्याख्यानें झालीं. पण या वेळीं टिळकांना डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाखालीं भाषण बंदीचा हुकूम होता, म्हणून टिळकांनीं या सर्व प्रसंगांत साक्षीभूत होऊन बसावें, व त्यांच्याकरिता भाषणें वगैरे करावयाचीं तीं अध्यक्ष या नात्यानें मी करावीं अशी योजना करणें भाग पडलें.

यानंतर लवकरच टिळक विलायतेला गेले. "चिरोलसाहेबाविरुद्ध मी फिर्याद केली ती मला चालवावयाची आहे, मला जबानी देण्याकरिता लंडनच्या ज्यूरीपुढें जावयाचें आहे, तरी मला पासपोर्ट व परवानगी यावी," असा आग्रह टिळकांनी धरून एकसारखा पत्रव्यवहार सुरू केल्यामुळें सरकाराला नाहीं म्हणता येईना. म्हणून त्यांनीं "विलायतेंत कोणतीहि राजकीय चळवळ करावयाची नाहीं" या अटीवर "फक्त वकील व एक दोघे सोबती घेऊन जाण्याची" परवानगी दिली होती. त्याप्रमाणें टिळक अवचित निघून गेले. अर्थात् या वेळीं त्यांच्या जाण्या-संबंधानें कोणताहि सत्कार समारंभ वगैरे झाला नाहीं. आपली निघण्याची तारीख त्यांनीं फारशी कोणास कळविली नाहीं, कोणच्याहि समारंभाला एकप्रकारचा प्रतिबंधच केला, आणि एकदम उठून एखाद्या गांवीं जावें त्याप्रमाणें मुंबईस जाऊन बोटींत बसले. बरोबर वकील म्हणून दादासाहेब करंदीकर, सोबती वासुदेवराव जोशी, व नोकर किंवा परिचारक म्हणून गणपतराव नामजोशी इतक्यानाच बरोबर नेण्यांत आलें.

हें झाल्यानंतर ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी भरली. तींत टिळकांना सर्वानु-मतें राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पण टिळक ऑक्टोबरला विलायतेंस पोंचणार, व राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होण्याकरितां चिरोल केस संपवून हिंदुस्थानास परत येणार, ही गोष्ट अशक्य होती हें त्यांची निवड करणारानाहि पुरं माहीत होतें. म्हणून "न खाल्या देवाला नैवेद्य" दाखविण्याचाच तो एक प्रकार झाला. तथापि विलायतेस गेल्यावर जेव्हां टिळकावरील बदी उठेल तेव्हां तरी त्यांना हा निवडणुकीचा मान उपयोगी पडेल अशी समजूत होती, व ती मात्र यथार्थ होती. टिळकांना अध्यक्ष निवडल्याची बातमी त्यांना काँग्रेस कमिटीनें पोर्ट सय्यद येथ तारेनें कळविली, उलट टिळकांनीं तारेनें काँग्रेस कमिटीचे आभार मानले व अध्यक्ष निवडणुकीच्या स्वीकारास नकार दिला. तेव्हां त्यांच्याजागीं ऑ. इ. काँ कमिटीकडून पंडित मदन मोहन मालवीय यांची निवडणूक झाली. राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन दिल्लीस झालें. त्याला आमची होमरूल लीगची मंडळी पुष्कळ गेली होती. त्याचप्रमाणें बेझंटबाई आपलेहि पुष्कळसे होमरूलर घेऊन आल्या होत्या. सभेंत माँटेग्यु-चेम्सफर्ड रिपोर्टावर 'असमाधानकारक व निराशा-जनक' असा ठराव मारण्यांत आला. नेमस्तपक्षानें या शब्दांना हरकत घेतली पण त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. काँग्रेसतर्फे विलायतेंत शिष्टमंडळ पाठवावें असाहि ठराव या सभेंत झाला. आणि पंडित मालवीय यांनीं दिल्लीस खटपट करून

सरकारकडून याविषयीं एक पत्र आणविलें होतें तें वाचून दाखविण्यांत आलें. त्यात असें म्हटलें होतें कीं, 'कॉंग्रेसनें आपलें शिष्टमंडळ विलायतेस पाठविण्याचें ठरविल्यास त्यातील सभासदांना पासपोर्ट देण्याची व्यवस्था करण्यात येईल." या डेप्युटेशन संबंधानें खटपट करण्याचें काम सेक्रेटरी म्हणून मी व विठ्ठलभाई पटेल याजकडे सोंपविण्यात आलें होतें; व त्याप्रमाणें मी त्या कामाला लागून एकसारखा अनेक लोकांशीं पत्रव्यवहार सुरू केला. पत्रव्यवहाराचा उद्देश कोण विलायतेस जातात, कोण जात नाहींत, हें प्रथम समजावून घ्यावें; मग त्यांची नेमणूक करवून घ्यावी; आणि नंतर त्यांचे पासपोर्ट व पॅसेजेस मिळविण्याची खटपट करावी असा होता. या कामाचा निकाल बरेच दिवस लागला नाहीं. तेव्हां पटेल व मी यानीं असें ठरविलें कीं, कोणी येवो, कोणी न येवो, तुम्ही आम्ही व इतर चार लोक तुमच्या आमच्या बरोबर जाण्यासारखे असतील ते घेऊन आपण मार्च-एप्रिलांत निघूच निघू. कॉंग्रेसचें डेप्युटेशन गेलें न गेलें तरी आमच्या होमरूल लीगचें जावयाचेंच होतें. त्याचे अध्यक्ष टिळक हे पूर्वीच विलायतेस जाऊन राहिले होते; व सेक्रेटरी म्हणून मी जावें असें ठरलें होतें. तेव्हां माझ्याबद्दल प्रश्नच नव्हता. पण मे–जून महिन्यापर्यंत मॉंटेग्युसाहेब हें आपलें बिल पार्लमेंटपुढें आणणार नाहींत असें प्रसिद्ध झालें असल्यामुळें तेथपर्यंत मला सवड होती

दरम्यान १९१९ च्या फेब्रुवारींत चिरोल केसचा निकाल प्रतिकूल झाला; व तो होताच एक आठवड्याचे आत आम्ही या केसच्या खर्चाप्रीत्यर्थ सुमार तीन लक्ष रुपये फंड जमविण्याचें ठरविलें. ही कल्पना प्रथम पुण्यास मी, डॉ. पळसुले व आणखी एक दोन स्नेही मंडळी यानीं काढली. मुंबईस अण्णासाहेब नेनेप्रभृतींनीं त्याला तात्काळच संमति दिली. आणि मग वऱ्हाड नागपूर प्रांताच्या स्नेही मंडळींची संमति घेऊन वर्गणी जमविण्यास एकदम सुरवात झाली. विलायतेस जाण्याला दोन महिने अवकाश होता तो मला या वर्गणीची खटपट करण्याला चांगला उपयोगी पडला. तिकडे विलायतेंत युद्ध संपून तात्पुरता तह झालेल्या समजुती-कारणानें टिळकांवरील भाषणबंदी उठली; व त्यांनीं बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांच्या सहाय्यानें होमरूल लीगच्या नावानें अर्ज, प्रतिदिपत्रकें, वगैरे काढून चळवळ सुरू केली.

नंतर बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा व दादासाहेब करंदीकर हे एकामागून एक विलायतेहून इकडे परत आले, तेव्हां टिळकांनीं मला विलायतेस लवकर येण्याची घाई केली. त्याप्रमाणे मी व विठ्ठलभाई पटेल हे एप्रिलच्या अखेरीस विलायतेस निघून गेलो. माझ्यामागून काहीं दिवसांनीं दादासाहेब खापर्डे हे आले. इतक्यात काँग्रेसच्या डेप्युटेशनपैकीं आणखी काहीं लोक आले. आणि टिळकांच्याच घरीं होमरूल लीगचें डेप्युटेशन व राष्ट्रीय सभेचें डेप्युटेशन यांच्या कामाची एकत्रच व्यवस्था सुरू झाली. डेप्युटेशनच्या कामाच्या तयारीबरोबर आम्हाला दुसरेंहि एक काम करावें लागलें तें असें विलायतेंत ब्रिटिश इंडियन काँग्रेस कमिटी ही संस्था आणि तिचें मुखपत्र इन्डिया हीं दोन्ही काँग्रेसच्या खर्चानें चालत असतां नेमस्त पक्षाला सामील झाली होतीं, तीं आपल्या ताब्यांत घ्यावयाची. त्याप्रमाणे टिळक पटेल व मी मिळून, ब्रिटिश काँग्रेस कमिटींतील काहीं सभासदांची मदत घेऊन, प्रथम इंडिया पत्र ताब्यांत घेतलें. दक्षिणा एकाची घ्यावयाची व आशीर्वाद दुसऱ्याला द्यावयाचा असा प्रकार या कमिटीनें चालविला होता, तो इंडिया पत्र आमच्या स्वाधीन झाल्यानें थांबला. लंडनचे सॉलिसिटर मि. पोलाक हे गांधी व गोखले यांचे मित्र आणि नेमस्त लोकांचे पक्षपाती. त्यांनीं काँग्रेसचा हुकूम धाब्यावर बसवून पूर्वीप्रमाणें इन्डिया हें पत्र आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परन्तु तो सिद्धीस मात्र गेला नाहीं आणि या पत्राचें पूर्वी सहसंपादकाचें काम करीत असलेल्या आयरिश बाई मिस् नॉरमेन्टन् यांना व मला सजोड सहकारी संपादक नेमण्यात आलें.

इंडिया पत्राचें काम अंगावर पडल्यामुळें माझा बहुतेक वेळ त्यांत जाऊं लागला कारण दर आठवड्याला एखादं दुसरें आर्टिकल लिहावयाचें तें लिहून, शिवाय सिलेक्ट कमिटीच्या सभांना हजर राहून, तेथील कामाचा सारांशरूपानें अहवालहि द्यावयाचा असे तिकडील छापखानेवाले इकडच्या पेक्षा मोठे टिपणबाज. म्हणजे ठरीव वेळेला त्यांना मजकूर दिलाच पाहिजे. द्यावयाचा तो अगदीं शुद्ध स्वच्छ दिला पाहिजे. टाइपिस्टची घरीं सोय नव्हती; यामुळें माझा मजकूर हातानेंच लिहून द्यावा लागे. प्रुफें वाचण्याला वेळेवर गेलें पाहिजे; व एखाद्या लहानशा शब्दापलीकडे प्रुफांत करेक्शन केलें तर त्याकरितां छापखानेवाला वेगळा आकार घेई! यामुळें वर्तमानपत्राचें काम मोठ्या जिकिरीचें होई. माझा मीच सेक्रेटरी असल्यामुळें पार्लमेंटरी कमिटीला हजर राहण्यापासून छापखान्यात

जाऊन पुढें पद्धण्यापर्यंत सर्व गोष्टी माझ्या मलाच कराव्या लागत. वर्तमानपत्राचें हें काम या प्रसंगी अवघड होण्याचें विशेष कारण हे कीं, कॉंग्रेस डेप्युटेशन जऱ्या वतनदाराच्या हातून हिसकावून तें आपल्या हातीं घेतल्यामुळे त्यातील उणेपणा काढण्याला ते टपून बसले होते. हिंदुस्थानातील निरनिराळीं डेप्युटेशनें कधी नव्हे तीं विलायतेस गेलेलीं; यामुळे विलायतेत हें इंडिया पत्र एरवीं सहसा न वाचणारे लोकहि मधून मधून वाचीत. शिवाय हें पत्र विशेष जहालपणानें चालविलें जावें असें टिळकांच्या पाठिकडेहि जाऊन म्हणणारे हॉर्निमनसाहेब लंडनलाच होते. ते या अंकात अमुक आलें नाहीं, त्या अंकात तसें लिहिलें नाहीं, अशा तक्रारी ऑफिसात येऊन करीत. त्या इतक्या कीं, शेवटीं एक दिवस कंटाळून मी आमच्या कमिटीला म्हणालों "हे पहा, हॉर्निमन साहेबाच म्हणणेंच बरोबर असेल तर इंडिया पत्राचे संपादक त्यांना नेमा. मी सहकारी संपादक म्हणून त्यांना मदत करीन." पण टिळकांना हॉर्निमन साहेबाच्या तक्रारी असाव्या तितक्या सयुक्तिक वाटत नसत. आणि त्यांनीं आहे तीच व्यवस्था दडपून चालू ठेवली. यामुळें व्याख्यानाचे कार्यक्रम काहीं ठरविण्यात आले त्यात मला लंडन सोडून फारसें दूर व्याख्यानें देण्यास जाता आलें नाहीं.

टिळकांबरोबर मी ऑक्सफोर्ड व केंब्रिज येथे गेलो होतों पण त्यांच्याबरोबर मला स्कॉटलंडला जाता आलें नाहीं. मी फक्त बर्मिंगहॅम्, ब्रिस्टल् वगैरे जवळच्या ठिकाणीं व्याख्यानें देण्याला जाऊ शकलों पार्लमेंटरी कमिटीपुढ साक्षी द्यावयाच्या त्या व्यक्तिश: जातील तितक्या लोकांच्या न घेतां गटागटांनीं घेण्याचें ठरलें. यामुळें कॉंग्रेसतर्फे एकटे पटेल, बेझण्टबाईंच्या होमरूल लीगतर्फे एकट्या बाई, आणि आमच्या होमरूल लीगतर्फे एकटे टिळक, इतक्याच्या साक्षी झाल्या. त्यात मला स्थान नव्हतें. पण मुलाखती वगैरेकरिता आम्ही सर्व मिळून जात होतों. मॉंटेग्युसाहेबाच्या भेटीला, लेबरपार्टीनें दिलेल्या भोजनाला, व अशाच इतर अनेक प्रसंगीं मी डेप्युटेशनचा एक सभासद म्हणून जाई. पण लंडनच्या सर्व मुक्कामात माझें मुख्य काम इंडिया पत्राचा संपादक या नात्यानेंच राहिलें. आणि या पत्रातर्फे नेमलेल्या कमिटीनें व ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीनें मला अखेर निरोप देताना एक रुप्याचें तबक आठवण म्हणून नजर केलें.

टिळक पायानें अधू व त्यांच्या डोळ्यालहि दुरचें दिसत नसे, यामुळें गणपतराव नामजोशी हे नेहमीं त्यांच्याबरोबर हात देण्याला असतच. परंतु

त्यांच्या सेक्रेटरीचें म्हणून जे काम असे तें मलाच करावें लागे. आणि याच कामाकरितां म्हणून टिळकांनीं मला विलायतेस बोलावलें होतें. इन्डिया पत्राचें काम मजकडे येईल अशी कल्पना मला बोलावतांना व जातांना कोणालाहि नव्हती. प्रिलेक्ट कमिटीचें व डेप्युटेशनचें काम संपल्यानंतर, हिवाळ्याच्या तोंडीं, हिंदुस्थानला परत येण्याची सर्वच शिष्टमंडळाची घाई सुरू झाली जातांना आगबोटीवर जागा मिळण्याची जशी पंचाईत झाली तशीच परत येतांनाहि ती पडली. नेमस्तपक्षाचे लोक सरकारला आवडते, त्यांच्या करितां इंडिया ऑफिसचे लोक सवलती करून देत. पण टिळक व त्यांची मंडळी हे नावडते लोक यामुळें आमच्याशीं ते काटेकोरपणानें वागत. याचा परिणाम असा झाला कीं, मिळेल त्या बोटीवर जागा घ्यावी पण लडनहून लवकर पाय काढावा! मिळालेली संधि दवडली तर फिरून ती केव्हा मिळेल याचा नेम नाहीं. यामुळें नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात इजिप्त नावाच्या बोटीवर आम्हाला जागा मिळाल्या त्या घेऊन आम्ही इकडे निघून आलों ही बोट मार्सेलला लागणारी नव्हती. यामुळें मला तेव्हा फ्रान्समध्यें उतरता येत नव्हते सगळा प्रवास फक्त समुद्रमार्गानें एकदम पुरा करावा लागला टिळकाना युरोपखंडात प्रवास करावयाची इच्छाच नव्हती, यामुळें त्याना यात गैरसोय झाली नाहीं मला मात्र वाटे कीं, इतके लांब आल्यासारखे जमल्यास युरोपखंडहि एकदा पाहून घ्यावें पण बोटींची गैरसोय वर सांगितल्याप्रमाणें मागें राहून प्रवास करावा तर आणखी किती महिने रहावें लागेल व किती खर्च करावा लागेल याचा नेम सांगवेना. शिवाय एक महिन्यानें डिसेंबरांत अमृतसर येथील राष्ट्रीयसभेचें अधिवेशन व्हावयाचें असून, तें बरेच वादग्रस्त होण्याचा संभव दिसू लागला होता या सर्व कारणामुळें मी देखील टिळकाच्या बरोबरच परत जावें असें ठरलें आम्ही त्याप्रमाणें नोव्हेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात मुंबईस येऊन दाखल झालों.

अमृतसर येथील राष्ट्रीयसभा अदमासाप्रमाणें वादग्रस्त झाली. पार्लमेंटनें केलेल्या कायद्यानें नेमस्त पक्षाचें सर्वस्वीं समाधान झालें, व या कायद्याला राष्ट्रीय सभा नांवें ठेवणार असें भाकीत कल्ल्यावरून नेमस्तपक्षाचे लोक या सभेला कोणीहि आले नाहींत. गाधी यांचें मत नेमस्तपक्षाप्रमाणच होतें तरी ते सभेला आले होते. कारण पंजाबातील अत्याचार, मार्शल लॉ, वगैरे प्रकरणें कॉंग्रेसमध्यें निघावयाचीं होतीं. "या प्रकरणापुरतच मी यदाच्या सभेत लक्ष घालू इच्छितों,

इतर बाबतींत मी तटस्थ राहीन " असें गांधींचें म्हणणे होतें. पण त्यांना कोणी तसें बसू देईना. टिळक, दास वगैरे लोकांशीं गांधींचें विशेष सख्य नव्हतें; होतें तें मोतीलाल नेहरू, मदन मोहन मालवीय यांच्याशींच होतें. अर्थात् या दोघांनीं टिळक व दास यांच्याबरोबर झगडण्याला गांधींनाच तोंडाशीं दिलें. वाद म्हणण्यासारखा कांहींच नव्हता. अगदींच शुष्क, म्हणजे एक दोन विशेषणें घालावीं कीं न घालावीं यापुरताच होता. तरी देखील वादाला बराच रंग चढला. टिळकांचे निरोप घेऊन गांधी व नेहरू यांच्या छावणींत मी जाई, तेव्हां नेहरू गांधी वगैरेंचे सख्य कांहीं एका विशेष कारणानें त्यावेळीं कसें जडलें होतें हे मला तेव्हां प्रथम पहावयास सापडलें. नेहरू मंडळी व गांधी यांचें बंधुप्रेम चालतगाहून अधिक असें जें आज सतरा अठरा वर्षे लोकांना पहावयास सापडलें त्याचा उगम प्रथम अमृतसर येथें झाला.

राष्ट्रीय सभेहून परत आल्यावर पुढें कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकी उभ्या राहिल्या. त्यात आपल्या पक्षाचे उमेदवार उभे करणें व आपल्या पक्षाचा म्हणून एखादा जाहीरनामा काढणें या गोष्टी ओघानें प्राप्त झाल्या. मग त्याच गडबडींत माझे कांहीं दिवस गेले. स्वतः मी पुणें शहरच्या मतदारसंघातर्फे निवडणुकीला उमेदवार म्हणून उभा राहिलों. ब्राह्मणेतर पक्षानें विठ्ठल रामजी शिंदे यांना उभे केले होते. कारण ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांच्या वादाला पूर्वी दोन तीन वर्षांपासून प्रारंभ झाला होता व तो यावेळीं चांगलाच रंगाला आला होता. भावी युद्धांत ब्राह्मणेतरांच्या छावणींत शिरून त्यांच्या सहकारितेनें राष्ट्रीयपक्षाशीं लढावें असें धोरण महाराष्ट्रांतील नेमस्तपक्षानें योजिलें होतें. त्याचा प्रत्यय आम्ही मंडळी विलायतेहून परत आल्यावर टिळकांना व मला पुण्याच्या नागरिकांनीं व पुणे म्युनिसिपालिटीनें मानपत्रें दिलीं त्याच्या जाहीर समारंभाच्या वेळींच आला होता. पण टिळकांची लोकप्रियता यावेळीं इतकी होती कीं, नेमस्त व ब्राह्मणेतर यांनीं सगनमत केलें त[illegible] याचा परिणाम राष्ट्रीयपक्षावर कांहींच होण्याचा संभव नव्हता याच सुमारास वऱ्हाडवाल्यांनींहि टिळकांशीं राजकीय दावा मांडला होता. या शाम्यांतील आपल्या कैफियती लिहिणें, प्रसिद्ध करणें, या शिवाय नवीन दौऱ्याचें कामहि टिळकांना करावें लागलें. जुन्नर येथील जिल्हासभेच्या प्रसंगीं नेमस्तांनीं आपली शर्थ करून पाहिली. उन्हाळ्यांत सोलापूर येथें प्रांतिक परिषदेचें अधिवेशन व्हावयाचें ठरलें होतें. तेथेंहि नेमस्तपक्ष व वेभटवाड्यांचे होतसत्तर जमून

किंवा एक युद्ध होणार असे चिन्हें दिसत होतीं. या परिषदेचें अध्यक्षस्थान मला देण्याचें स्वागतमंडळानें ठरविलें ते टिळकांना आधीं विचारूनच ठरविलें होतें.

या परिषदेची हकीकत मी टिळक चरित्रांत सविस्तर दिलेलीच आहे. म्हणून त्याविषयीं येथें अधिक तपशील लिहीत नाहीं. परंतु इतकेंच सांगतों कीं, या परिषदेचें अध्यक्षपद ही एक माझी कसोटी ठरण्याचाच प्रसंग होता. पण त्या कसोटीला मी सर्व बाजूंनीं उतरलों असें लोकमत शेवटीं मला एकावयास सांपडलें. कसोटी लागण्याचें कारण असें कीं, " या प्रांतिक परिषदेंत हटकून वखेडा करावयाचा. टिळक म्हणतात इतकें बहुमत त्यांच्या बाजूला नाहीं. ते स्वतःच्या लोकप्रिय मानांत असले तरी त्यांनाहि गदगदा हलवून सोडण्याइतकें बळ आम्हीं तिघे— म्हणजे नेमस्तपक्ष, बेझंटपक्ष, व ब्राह्मणेतरपक्ष—इतके एकजुटीनें वागलों असतां आम्हाला खचित निर्माण करतां येईल " अशा आत्मविश्वासानें हे तीन्ही पक्ष सोलापुरास आले होते; आणि हजारो रुपये खर्च करून प्रतिनिधींची भरती त्यांनीं केली होती. स्वतः टिळक जरी खंबीर व कार्यकुशल असले तरी अध्यक्षस्थानीं ते बसावयाचे नव्हते, मी बसावयाचा होतों आणि सर्व तंट्या-बखेड्यांतून व मारामाऱ्यांतून परिषद तडीला नेण्याची जबाबदारी मुख्यतः मजवर होती. ही माझी जबाबदारी पार पडली तर लोक मला बरे म्हणणार; व कोणत्याहि कारणानें परिषद उधळली गेली किंवा तीन बखेडा होऊन तिचें काम वेडेंवाकडें विसरांत गेलें तरी झालें, तर त्या दोषाला दुसरे लोक कारण असले तरी अखेर अपयशाचा धनि मीच होणार, असा तो चित्तौड प्रसंग होता. स्वतः टिळक परिषदेला हजर राहणार यामुळें मला पाठबळ फार मोठें होतें. परंतु अध्यक्ष या नात्यानें वादामध्यें निःपक्षपातीपणा ठेवूनच मला काम केलें पाहिजे होतें. ती जबाबदारी टिळकावर नव्हती. यामुळें प्रसंगविशेषीं टिळकांना व आमच्या पक्षांतील इतर लोकांना अप्रिय होण्यासारख्या कांहीं गोष्टी कदाचित् मला कराव्या लागतील असाहि संभव उघड दिसत होता. त्याप्रमाणें भर परिषदेंत व विषयनियामक कमिटींत मला अध्यक्ष या नात्यानें अप्रिय असें काम दोन तीन प्रसंगीं करावेंहि लागलें. तथापि एकंदरीत आमच्याच पक्षाची छाप परिषदेवर सर्वस्वी पडली आणि असें होऊनहि मी निःपक्षपातीपणा अध्यक्षपदाला शोभेल असाच राखला, असें सर्टिफिकीट मला प्रतिपक्षाकडूनहि मिळालें.

परिषदेच्या प्रारंभीं ब्राह्मणेतरांनीं मंडपांत घुसण्याचा पुडावा केला. दगड-फेंक होऊन कांहीं लोकांच्या डोक्याला जखमा झाल्या. या सर्व दंगेखोरीला रँग्लर पराजपे व ब्राह्मणेतर पक्षाचे त्यावेळचे पुढारी रा. वालचंद कोठारी यांची फूस होती. परंतु अध्यक्ष या नात्यानें सोलापूरच्या कलेक्टरशीं बोलणें चालणें करून मी प्रतिपक्षाचें कारस्थान उघडकीस आणूं शकलें. परिषदेच्या मंडपांत जरी प्रत्यक्ष पोलिसांची मदत घेण्याचें मी नाकारलें तरी कलेक्टर यांनीं खरा प्रकार ओळखून बाहेर योग्य तो बंदोवस्त ठेवला. यामुळें पुढें गडबड कांहीं झाली नाहीं; व परिषद उधळण्याचा डाव फुकट गेला. विषयनियामक कमिटींतील काम मीं झटपट व सावडीनें सर्व संपवून तडीला नेलें. हें पाहून, वेंकटवाईच्या विरुद्ध मी अध्यक्ष म्हणून एक–दोन निकाल दिले असतांहि, शेवटीं मजजवळ येऊन "तुम्ही आपलें काम फार चांगलें केलें; व कामाचा उरक फार चांगला दाखविला" असे गौरवपर शब्द त्या मला मुद्दाम बोलल्या.

मुख्य परिषदेंतहि कांहींसा असाच प्रकार झाला. नवीन सुधारणांच्या कायद्याला नांवे ठेवण्यासारखा ठराव टिळक आपल्या अनुयायांच्या बळावर परिषदेंत करणार. तरी तो पास होऊं देऊं नये अशा ईर्षेनें रँग्लर परांजपेप्रभृति नेमस्त व वेंकटवाईसह त्यांचे अनुयायी आले होते व त्यांनी या कामीं ब्राह्मणेतर पक्षाची मदत घेतली होती. अर्थात्‌ हाच ठराव महत्त्वाचा व वादग्रस्त, म्हणून परिषदेच्या कार्यक्रमांतील एका सकाळची सर्व बैठक त्याकडेच देण्यांत आली होती. ठरावावर उपसूचना आल्या होत्या व उलट सुलट बोलणाऱ्या वक्त्यांचीहि मोठी यादी मज-कडे आली होती अशा रीतीनें वादविवादाचें रण तुंबळ माजणार होतें. यामुळें कोणाहि अध्यक्षाचा स्वभाव व सभा चालविण्याचें कौशल्य यांची परिक्षा होण्या-सारखाच एक प्रकारचा तो प्रसंग होता. तो लक्षांत घेऊन, मी वक्त्यांचीं नांवें अशा रीतीनें आपल्या अधिकारांत एका पुढें एक ठेऊन दिलीं होतीं कीं, त्यांच्या भाषणांत सहजपणें उत्तर प्रत्युत्तर असा प्रकार घडून वाद रंग पकडावा; आणि अखेर निकाल कसाहि झाला तरी कोणाल्याहि अन्याय झाला नाहीं इतकें तरी समाधान सर्वांना वाटावें. पटा व पश्चात यांच्या सहाय्यानें मी ठरीव मुदती-पलीकडे कोणालाहि, प्रत्यक्ष टिळकांनाहि, बोलूं दिलें नाहीं.

शेवटीं उपसूचना मांडणाऱ्याच्या तर्फे क्रमानें मताला घातल्या; व मुख्य ठरावावर मतें घेऊन राष्ट्रीय पक्षाचा ठराव मंजूर झाला असे मी मोघम रीतीनें

जाहीर केलें. परंतु प्रत्यक्ष हात मोजले असता आपल्या बाजूचीं मतें अगदींच थोडी दिसणार नाहींत, टिळकाचा प्रत्यक्ष पराभव न केला तरी त्यांना आपलें बळ तरी जाणवल असें म्हणतां यावें, म्हणून रँग्लर परांजपे व बेझंटबाई यांनी मला अशी विनंति केली कीं "दोन्ही बाजूचे नक्की आंकडेच न सांगितलें तरी साधारणपणें त्यांचें प्रमाण तरी जाहीर करा," व तसें करणें योग्य असें वाटून मी तें जाहीर केलें. त्यानें त्यांचें समाधान झालें आमच्या पक्षालाहि कमीपणा येण्यासारखें या निकालात कांहीं नव्हतें. तथापि माझ्या या करण्यानें टिळक थोडेसें मनातून नाखूष झाले. "उलट सुलट मतांचें प्रमाण सांगा ही विनंतिच मी अमान्य करावी, पण बेझंटबाईची भीड मला आवरली नाहीं, मी त्यांच्या आहारीं गेलों," असें टिळकाना वाटलें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं स्वतः या परिषदेवर त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं खाडिलकरांना तोंडीं मजकूर सांगून केसरीकरिता अग्रलेख लिहून पाठविला त्यात या मताचा उद्गार काढला. कदाचित् इतरांना तो उमगला नसेल, पण मला तो जाणवला. तथापि त्याच अग्रलेखात त्यांनीं इतर रीतीनें माझ्या कामाची प्रशंसा करून, अध्यक्ष या नात्याचें माझें भाषण खुद्द राष्ट्रीय सभेच्या एखाद्या अध्यक्षाला शोभेसें झालें असें म्हटलें होतें

हा रागलोभ अर्थात् आमच्या आमच्यातला होता. पण अकल्पित‑रीतीनें एका भलत्या गृहस्थाकडून माझ्या कामाबद्दलची शाबासकी या प्रसंगीं मला मिळाली. सगळ्या बैठकींतील ठराव निकालात निघून परिषद खलास झाल्याचें मी सांगितल्यावर, मी खुर्चीवर बसलों असतांच, सर नारायण‑राव चंदावरकर हे आले व माझ्या पाठीशीं खुर्चीवर हात ठेवून ते मला म्हणाले, "मि. केळकर, तुम्ही आज अध्यक्षाचें काम व एकंदर परिषदेचें काम इतकें चांगलें केलें कीं त्यावरून, उद्या आम्ही लोक स्वराज्य चालविण्याला पात्र आहों कीं नाहीं असें कोणी मला विचारलें तर मी या परिषदेचेंच उदाहरण देऊन म्हणेन कीं, होय, आम्ही स्वराज्याला पात्र आहों" सर नारायणराव चंदावरकर हे भावनेच्या भरांत विनदिक्कत शब्द बोलू शकतात हें मला माहीत असल्यामुळें, त्यांनीं केलेली ही स्तुति त्यात घालावयाचा तो बट्टा घालूनच मी स्वीकारली. कदाचित् टिळकासारख्यानाहि थोडेसें नाखुष करण्याचें धैर्य मी दाखविलें या गोष्टीचाहि परिणाम त्यांच्या मनावर झालेला असेल. तथापि उलटसुलट सर्व पुरावे लक्षांत घेता माझ्या हातून सोलापूर परिषदेचें काम चांगलें पार पडलें असें मलाहि

म्हणण्यास हरकत वाटत नाहीं. या परिषदेनें टिळकाच्या हाताखालचा मुख्य प्रातिक पुढारी या नात्यानें लोकमतांत माझी प्रस्थापना झाली, हें उघड दिसून येण्या-सारं होतें.

आदल्या वर्षीहि विजापूर येथें प्रांतिक परिषद भरली तिचे अध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल हे होते नरी त्याना मराठी चागलें येत नसल्यामुळें, पूर्वीच्या नाशिकच्या प्रातिक परिषदेप्रमाणें, येथेंहि परिषदेचें चालकत्व मजकडेच येऊन राहिलें होतें. अशा रीतीनें या दोन्ही तिन्ही प्रसगावरून अशा सभाचे प्रसग पार पाडण्यास मी लायक आहे असें लोकमत सहजच बनलें, व माझ्या समजुतीनें या बाबती-पुरतें तरी लोकमत मजसबधानें अखेरपर्यंत कायम टिकलें. विषयनियामक कमिटी म्हणजे तो जवळ जवळ गोंधळाचा व वखेड्याचा मोठाच प्रसग असतो. पण अशा सभाना अध्यक्ष होण्याचा, किंवा सेक्रेटरी म्हणून काम चाल-विण्याचा, जेथें जेथें म्हणून प्रसग आला, तेथें तेथें मी इतका उरक दाखविलेला लोकाना दिसला कीं, या कामातला एक पडित असें अशा कामांतले जाणते लोक पटेनें मला म्हणत. वास्तविक या गोष्टीला फारसें चातुर्य लागत नाहीं. जो खरा गुण लागतो तो इतकाच कीं, स्वतः दीर्घसूत्रीपणा करावयाचा नाहीं, डोक्यांत किडे पाडून घ्यावयाचे नाहींत. इतर पुष्कळांच्या अगीं केवळ हा गुण नसल्यामुळेंच गोंधळ माजून सभांचें काम डोईजड होतें

असो. यानंतर सागण्यासारखा प्रसग म्हटला म्हणजे १९२० मेअखेर पुण्यास टिळकाच्या वाड्यात झालेला पर्सफड समर्पण करण्याचा समारंभ. या समारभाची सविस्तर हकीकत मी टिळक चरित्रांत दिलीच आहे माझ्या संबधाची या समा-रंभांतील गोष्ट म्हटली म्हणजे, टिळकानीं आपल्या आभार प्रदर्शनाच्या भाषणात अच्युतराव कोल्हटकर याच्या विषयीं टीकेला खूप सणसणीत उत्तर देऊन, रा अण्णा-साहेब नेने व मी याच्या सबधानें प्रशसापर व विश्वासाचे काढलेले उद्गार ही होय. समारंभाला बाहेरगावचे पुष्कळच प्रतिनिधि आले होते. गायकवाड्याचें सर्व विस्तृत अगण प्रेक्षकानीं फुलून गेलें होतें. त्याप्रसगीं प्रास्ताविक भाषण करण्याचें काम मजकडे आल्यामुळें, आम्ही पर्सफडाची योजना कशी केली, वर्गणी कशी जमली, वगैरे गोष्टी मी सविस्तरपणें सांगितल्या. फडाच्या कल्पनेवर आक्षेप घेणाऱ्या माधवराव बोडसांदिकांवर, पण कोणाचेंहि नांव न घेता मी सौम्य टीका केली. व

समर्पक उत्तर दिलें. ज्युबिली फंड हा उत्साहाचा होता. पण पर्सफंड हा खेदाचा व ईर्षेचा होता. म्हणून आम्ही योजली ती पद्धति, म्हणजे तिकिटे काढून जबाबदारीनें वर्गणी गोळा करण्याची पद्धति, हीच योग्य होती असे मी सांगितलें. याहि गोष्टीचा काहींनीं विपर्यास केला. पण एकंदरीनें माझें भाषण कोणालाहि आवडलें नाहीं असे झालें नाहीं. मात्र योग असा आला कीं पर्सफंडाच्या आक्षेपकास उत्तर हाच या सभेंतील मुख्य विषय होऊन बसल्यामुळें, अच्युतराव कोल्हटकर यांचें कपट नाटक उघडकीस आलेलें पाहून व त्यांची खती वाटून, बाबासाहेब खापर्डे, वामनराव जोशी, नारायणराव वैद्य वगैरे वऱ्हाड-नागपूरकडल्या अच्युतरावाच्या स्नेह्यानींच अच्युतरावावर सडकून टीका केली.

शेवटीं टिळकांनीं तर अच्युतरावांवर फारच जोराचा हल्ला केला. प्रथम चिरोलकेसला उद्देशून ते थोडे बोलले, व शेवटीं तीन लक्ष रुपये देऊन देशानें मला विकत घेतलें असें सद्गदितपण बोलून त्यांनीं आभार मानले. पण मधला सर्व भाग बोलत असता मात्र ते अतिशय रागानें व आवेशानें बोलत होते. ते भाषण पुष्कळच लांब आहे म्हणून मी अधिक न लिहितां, माझ्यासंबधानें टिळकांनीं जे उद्गार काढले तितकेच येथे उद्धृत करतो. ते म्हणाले, "आपला गुन्हा छपविण्याकरिता अच्युतराव यांनीं अशी युक्ति केली कीं तात्यासाहेब केळकर यांना आपण वादांतील सर्व रक्कम रोख दिली आहे असें म्हणाव, व एका स्नेही वकिलाकडून केळकरांना अभाविनपणें मोघम काहीं तर लिहून त्याजकडून एखादें उत्तर बेसावधपणें भलतेंच काहीं तरी आलें तरी त्याशीं याचा संबंध कसा तरी जोडून तो पुरावा म्हणून पुढे करावा. मी आधीच सामान्यतः रागीट माणूस त्यांत हें पत्र पाहून मला अधिकच राग आला. आणि अच्युतरावांना बोलावून घेऊन मी त्यांना असें सांगितलें कीं 'या पत्रावरून एक केळकर तरी लबाड असले पाहिजेत किंवा तुम्ही तरी लबाड आहांत. मग यांपैकीं खरा लबाड कोण हें मला सांगा' या निग्रहाच्या प्रश्नाला 'तुम्ही आतां रागांत आहां सध्या जबाब देत नाहीं.' असें सांगून अच्युतराव निघून गेले. खोटे चेक देणें, आणि अमुक एक रक्कम रोख एखाद्यास दिलीच आहे असा त्यावर खोटाच आरोप करणें, या काय प्रामाणिकपणाच्या गोष्टी आहेत ? माझा आणि केळकरांचा आज वीस वर्षांचा संबंध आहे व त्याच्याविषयीं मला पूर्ण भरवसा आहे. माझे मित्र तात्यासाहेब केळकर, अण्णासाहेब नेने, आणि नानासाहेब देशमुख यांच्यासारख्यांवर आक्षेप

घेणे हे उलट्या काळाचें लक्षण होय. तात्यासाहेब केळकरावर अच्युतरावाचा आक्षेप असा की ते फडावर पोट भरतात ('फड-शुड' हा शब्द असल्या प्रकारच्या आक्षेपावरूनच निघाला आहे.) पण हे जर खरें असतें तर मी या फडावरून एक पैहि घेतली नसती!" असो. या समारंभाच्या प्रसंगीं कसलाहि वाद निघूं नये असें अणेप्रभृति काहीं लोकाना वाटत होतें हे खरें. आणि समारंभाच्या आधी खाजगी रीतीनें हा प्रश्न निघाला तेव्हां हा वाद यावेळीं काढूं नये, त्यानें विषाद उत्पन्न होऊन समारंभाचें स्वास्थ्य थोडें कमी होईल, असें मीहि आपलें मत दिलें होतें. परंतु अण्णासाहेब नेने यांची कामगिरी या कामीं फार मोठी झाली असें टिळकांना वाटत होतें, अच्युतरावांना याच समारंभांत तुम्ही उत्तर दिलें पाहिजे असा वेतालग्रहाप्रमाणें, अण्णासाहेबांनीं आग्रह धरला होता, आणि खुद्द टिळकहि अखेर-च्या दिवसापर्यंत अच्युतरावाचें कुत्सित लिहिणें पाहून बेसुमार रागावले होते, यामुळे त्यांनीं अखेर त्यांना उत्तर देण्याचें निश्चित केलें

वऱ्हाड-नागपुराकडे काहीं दुरुप्पी वागणारे लोक अच्युतरावाचे स्नेही होते. त्यांनीं याविषयीं बराच कांगावा केला परंतु टिळकांच्या परिवारांतील बाहेर-गावच्या अनेक प्रमुख लोकांनीं खऱ्या प्रकाराबद्दल केसरीकडे अनेक पत्रें पाठविलीं व तीं सर्व समग्र छापलीं गेलीं यामुळे या कांगावखोरांचें तोंड बंद झालें या प्रकारानंतर अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं टिळकांवर अपशब्दांचा भडिमार सुरू केला व आपलें ग्राम्य स्वरूप व मनाचा अधमपणा खरा प्रगट केला परंतु टिळकांनीं आर्यांचें इतके समर्थक व साधार असें या प्रश्नाचें विवेचन करून ठेवलें होतें कीं, तोंड आहे म्हणून बोलावें व लेखणी आहे म्हणून लिहावें या पलीकडे अच्युतरावांना काहीं आधार उरला नाहीं त्यांच्या गुन्ह्याचें समर्थन तर कोणीच केलें नाहीं. पण उलट त्यांनीं पूर्वी राष्ट्रीय पक्षाची सेवा केली व तुरुंगवास सोसला त्या सर्वांचें पुण्य या एका अपकृत्यानें मातीस होऊन त्याचा अधःपात झाला! टिळकांचें मात्र काहीं-एक नुकसान त्यांच्यानें करवलें नाहीं

यानंतर लवकरच टिळक जगन्नाथमहाराज यांच्या मुंबई हायकोर्टांतील अखेरच्या दाव्याच्या कामीं गुंतून व गढून गेले त्यांनीं पांच पन्नास छापील पानांचें एक पुस्तक लिहून जगन्नाथमहाराजांची कैफियत तयार केली, व ती बॅरिस्टरला समजावून देण्याकरितां स्वतः मुंबईस जाऊन राहिले. तेथेंच त्यांना

अखेरचा ज्वर आला तो कांहीं केल्या निघाला नाहीं, व ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजीं त्यातच त्याचा अंत झाला. याच्या आधीं पांच सहा दिवस धोंडोपंत विद्वांस यानीं मला तार करून मुंबईस बोलावलें. कारण त्याना स्वतःला हें चिन्ह कांहीं ठीक नाहीं असें वाटूं लागलें होतें. त्याप्रमाणें मी व इतर काहीं मडळी पुण्याहून मुंबईस गेलों. तेथें औषधोपचाराला डॉक्टर मिश्रानीं कांहीं एक कमी पडूं दिलें नाहीं. परंतु आयुष्यच भरलें तेथें कोणाचा इलाज चालेना. सुमारें दोन-तीन वर्षांपासूनच टिळकांची प्रकृति खालावत चालली होती. ते विलायतेस गेले ते केवळ मानसिक उत्साहाच्या जोरावर. शरीरात जोर असा कांहींच राहिला नव्हता. शिवाय परत आल्यावर त्यानीं फिरून दौरे आरंभिले; व इतर रीतीनें श्रमाचीं अशी अनेक कामें अंगावर घेतलीं. सोलापूर परिषदेच्या आदल्या आठ-वड्यांत सिंधमधील त्यांच्या भक्तांनीं त्याना दौर्‍यावर ओढून नेलें तो केवळ अविचारच झाला. कारण टिळकांच्या प्रकृतीस उन्हाळा सोसत नसे, व दौर्‍यांत तर त्याना सिंधमधील प्रखर उन्हाळा रात्रदिवस भोगावा लागला. सोलापुराकडे येण्यास निघाले तेव्हां वाटेंत दोन दिवस त्यानीं कांहीं खाल्लें नाहीं, तर नुसतें बर्फ व सोडावॉटर पीत पीत आले असें सांगतात! प्रकृतीला न सभाळतां काम कर-ण्याचा टिळकांचा परिपाठ असल्यामुळें त्याना आला हा खरोखर अपमृत्यूच होता यांत शंका नाहीं. आणि मला तर असें वाटते कीं, सहा वर्षे त्याना ब्रह्मदेशांत एकांतवास पडला यामुळें चौसष्ट वर्षांपर्यंत तरी ते वाचले. नाहीं तर चार पांच वर्षें आधींच जावयाचे. त्यांना अखेरीला ताप आला तेव्हां शरीर आंतून अगदीं पोखरल्यासारखें झाल होतें यामुळें डॉक्टर लोकांचा प्रथमपासूनच धीर सुटला होता. तीन दिवस आधींपासून अशी स्थिति झाली होती कीं, त्यांच्या खोली-पासून कोणी बाहेर पडावें तेंच कदाचित् टिळकांच्या जिवंतपणचें त्याचें अखेरचें दर्शन त्याला घडतें कीं काय अशी भीति वाटे.

मृत्युपूर्वी एक दिवस डॉ. नानासाहेब देशमुख, अण्णासाहेब नेने, व दादा-साहेब करंदीकर यानीं असा विचार केला कीं, टिळकानीं पूर्वी कोलंबो येथें केलेलें मृत्युपत्र शिल्लक होतें तरी, त्यानंतर पडलेल्या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन, आणि टिळकांच्या सांपत्तिक स्थितींत पडलेल्या फरकाला अनुसरून, एखादा मृत्युपत्राचा मसुदा करावा. मुंबईस त्या वेळीं टिळकांसंबंधींचीं सर्व माणसें म्हणजे मुलगे मुली जावई वगैरे हजर असल्यामुळें, त्यापैकीं प्रत्येकाला विचारून मिळेल ती माहिती घ्यावी;

ती सर्व सुसगत रीतीनें कायदेशीर लिहावी, अशा सर्वसमत रीतीनें तयार झालेला मसुदा टिळकाना वाचून दाखवावा; व त्याना तेवढी शक्ति असेल तर त्यांची सही घेऊन साक्षी घालून डॉक्टर मडळीसमक्ष मृत्युपत्र पुरें करून घ्यावें. त्याप्रमाणें वडील जावई रा. केतकर वकील यानीं टिपणे केलीं, व दादासाहेब करदीकर यानीं ती सर्वांना वाचून दाखवून सर्वसम्मत म्हणून त्यावर आपली सहीहि करून ठेवली. परंतु ती टिळकाना वाचून दाखवून सही घेण्याच्या स्थितीत पुन केव्हाहि टिळक आले नाहींत; व क्षणोक्षणीं आम्हा सर्व मडळीचे लक्ष इतर व्यवहारातून निघून आसन्नमरण झालेल्या टिळकांच्याकडे लागून राहिलें.

मरणाच्या रात्रीं आपण महात्मा गाधी हे एकदा येऊन टिळकाचा समाचार घेऊन गेले, व मरणानतरहि पुन्हा येऊन काहीं वेळ बसले होते. आदले दिवशीं मुबईच्या पोलीस कमिशनरने, सभ्यपणाच्या रीतीनें, समोरच्या इमारतींतून म्हणजे सरदारगृहातून आपल्या कचेरींत मला बोलावून नेलें, व मोठ्या सहानुभूतीनें टिळकांच्या प्रकृतीविषयीं विचारपूस केली. तेव्हाच, टिळकाचें दहन सोनापुरात होऊ शकेल कीं काय, किंवा समुद्रकाठीं मोकळ्या जागेवर करावें लागेल कीं काय, व त्याकरिता अगाऊ काहीं तजवीज परवानगी वगैरेची व्यवस्था केली पाहिजे कीं काय, असा दूरदर्शी विचारहि त्याच्या मनात आला असावा, असें त्याच्या एक-दोन ओझरत्या वाक्यावरून मला दिसलें कारण टिळक जगण्याची आशा नाहीं हे यावेळीं जवळ जवळ सर्वतोमुखीं झालें होतें. पण 'मरणा आधीं सरणात घालणें' ही म्हण निषेधार्थी सर्वांनाच पटणारी असल्यामुळें, पोलिस कमिशनरला याहून अधिक काहीं बोलता आलें नाहीं टिळकाचें देहावसान झाल्यावर सुमारे पाच तास रात्र शिल्लक होती तरी दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत त्याची स्मशानयात्रा निघू शकत नाहीं हे निश्चित होतें यामुळें सरदारगृहांत जमलेली सर्व मडळी निरनिराळे गट करून ठिकठिकाणीं हलक्या आवाजात व व उदास मनानें बोलत बसली व ती रात्र त्यानीं तशीच काढली. याच अव-धींत टिळकांच्या अगदीं विश्वासातल्या दहा-पाच लोकांची वेगळी सभा भरून, पुढें टिळकाचें धोरण चालवून त्याचे कार्य चालू ठेवण्यासाठीं पचमडळहि सभेत नेमण्यांत आलें असें मला समजलें.

'असें मला समजलें' हे शब्द मी घातले ते अशा करितां कीं त्यापुढीं मी उठून माझ्या कामाला लागलों होतों, व तें काम म्हटलें म्हणजे दोनच दिवसानतर

निघणाऱ्या केसरींत टिळकासंबंधाचा मृत्युलेख लिहिण्याचें. सोलापूर परिषद संपल्यानंतर लवकरच मी केसरीचें डिक्लेरेशन करून तो फिरून हातीं घेतला होता अर्थात् टिळकांच्या मृत्युसंबंधी अग्रलेख लिहिण्याचें दुर्घट काम मजवरच पडणार होतें आणि टिळकांच्या मृत्युमुळें इतर सर्व गोष्टी विसरून जाण्याइतकें दुःख इतराप्रमाणें मलाहि झालें होतें तरी, केसरीचा संपादक होण्याची खरी जबाबदारी काय हे साऱ्या जन्मांत त्यावेळीं मला जितकें जाणवलें तितकें पूर्वी केव्हांहि जाणवलें नव्हतें आणि म्हणून या जबाबदारीच्या जाणीवेनें त्या दुःखाचाहि मला विसर पाडून कार्यप्रवृत्त केलें टिळक वारले तो उजाडता रविवार होता अर्थात् पुढचा केसरी काढण्याला फक्त तो रविवारचा व सोमवारचा दोनच दिवस उरले होते अशा वेळीं केसरींत टिळकाविषयीं अग्रलेख सामान्य प्रतीचा किंवा अपुरा आला तर माझ्या संपादकत्वाची सगळी अब्रू जाणार, व खरी अडचण लक्षांत न येतां केसरींतील टिळकांवरचा अग्रलेख वाचणारे लोक केसरी प्रसंगाला जागला नाहीं असें नावें ठेवणार अर्थात् नुसता हा आक्षेप टळावा इतकेंच नव्हे, तर टिळकांचा मृत्युलेख मनासारखा वाचण्यास मिळावा अशी जी वाचकांची स्वाभाविक इच्छा ती सफळ व्हावी हें माझें कर्तव्य जाणून, मी आमच्या मंडळींतून उठलों व त्यांना ही माझी अडचण सांगितली अर्थात् ती तेव्हांच त्यांच्या लक्षांत आली व त्यांनीं मला सांगितलें कीं, यापुढें तुम्ही आपल्या कामाला लागा, इकडे कांहीं एक पाहूं नका इतकेंच नव्हे, तर तुम्हीं सकाळच्या एक्स्प्रेस गाडीनें पुण्यास निघून जा. स्मशानयात्रेवरितीं रहाल तर सोमवार सकाळपर्यंत तुम्हांला पुण्यास पोंचतां येणार नाहीं, व एथल्या गडबडींत तुमचें कांहींहि लिहून होणार नाहीं असेंहि त्यांनीं सांगितलें.

माझा विचारहि तोच होता, व त्याला इतराकडून ही पुष्टि मिळालेली पाहून मला बरें वाटलें लगेच डॉ विष्णुपंत भट, माझे असिस्टंट, जवळच होते त्यांना मी चला म्हटलें, व अगदीं लाकडाच्या अशा खोलींत जाऊन बसून केसरींत उद्यां काय लिहावयाचें याचें टिपण करून अग्रलेखाचीं चारदोन पहिलीं पानेंहि भटांना तोंडानें मजकूर सांगून लिहविलीं आणि सकाळीं गाडीचा वेळ होतांच ते कागद घेऊन स्टेशनावर गेलों परंतु पुण्यास पोंचल्यावर कांहीं वेगळाच प्रकार तेथ होऊन राहिला होता, त्यामुळें तातडीनें घरीं जाऊन पुढील उद्योगास लागण्याचा माझा विचार फुकट गेला. मी मुंबईहून पुण्यास निघालों अशी बातमी पुण्याच्या मित्रमंडळीला

तारेनें कळली होती. त्यामुळें बराच मोठा घोळका जमून त्यांनी मला पुणें स्टेशनावर उतरताच जवळ रानडे कॉन्ट्रॅक्टर यांच्या कम्पाउंडात नेलें. तेथें आणखीहि शेंदोनशें मंडळी जमली होती. ते मला म्हणूं लागले कीं, आम्ही पुण्याचे लोक टिळकांची प्रेतयात्रा मुंबईस होऊं देणार नाहीं. त्यांचें शव पुण्यास घरीं आणून तेथून तें समारंभानें ओंकारेश्वरावर नेऊं. याकरितां आमचे कांहीं लोक सकाळच्या गाडीनें मुंबईस रवाना झाले आहेत. पण आमचा हक्क सांगून भांडण्यास तुमच्यासारखा वजनदार माणूस पुण्याकरतां येणें लाभणार ! तेव्हां आतां येथून मुंबईस तार करा, प्रेतयात्रा थांबवा, व पुढच्याच गाडीनें परत मुंबईस चला. आम्ही तुम्हांला पुण्यास जाऊं देणार नाहीं. मी परोपरीनें त्यांना सांगून पाहिलें व म्हणालों कीं, "या कामीं मुंबईच्या लाखों लोकांपुढें तुमचें काय व माझें काय—कांहींच चालणार नाहीं. एव्हांना प्रेतयात्रा सरदारगृहांतून बाहेर पडून बऱ्याच अंतरावर गेली सुद्धां असेल. म्हणून मी किंवा तुम्ही यानंतर मुंबईला जाण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. आणि पुण्याहून गेलेल्या लोकांना आपला हक्क चालवितां आला असता तर अशी तार तुम्हांला यापूर्वीच आली असती." पण माझें बोलणें कोणींच ऐकून घेईना. रात्रीचें अलोचन जागरण व कष्ट, बाराचर होन वाजून गेले तरी माझें शौचमुखमार्जनहि झालेलें नाहीं, अशा स्थितींत मी या मंडळींशीं बोलतांना अगदीं जेरीस आलों. शेवटीं ज्या विशेष कामाकरितां प्रेतयात्रा टाकून पुण्यास निघून आलों त्याचें महत्त्वहि त्यांना समजावून सांगितलें, परंतु सर्व व्यर्थ ! शेवटीं बेळगांवचे नेवळी वकील मला भेटण्याकरितां स्टेशनावर आले होते, त्यांनीं लोकांची कशी तरी समजूत घातली पण ती देखील झाली तीं त्यांनीं स्वतः मुंबईस जाण्याचें कबूल केल्यावर ! ते व डॉक्टर लोहोकरे यांना जेव्हां मोटारींत बसवून लोकांनीं मुंबईस रवाना केलें तेव्हां मी टांग्यांत बसून घरीं निघालों.

घरीं गेल्यावर आंघोळ करून दोन घास खातों न खातों तोंच श्रमानें मला इतकी झोप आली कीं, केसरींतील मजकूर लिहिण्याचे विचार तसेच राहून, रात्रीं सातआठ वाजतां झोप होऊन थोडी विश्रांति मिळाल्यावर मी लेख लिहिण्याला सुरवात केली; व दुसरे दिवशीं सबंध दिवस मजकूर लिहिणें व प्रुफ तपासणें हें काम बैठक न सोडतां रात्रीं दहापर्यंत मी करीत होतों. यामुळें केसरींत दहा कॉलमचा अग्रलेख व दहा कॉलम इतर माहिती वगैरे घालून नगरवासी सकाळीं वेळ न चुकतां केसरी वाचकांच्या हातांत मला टाकतां आला. तो वाचल्यावर

जाणते होते त्यांनीं अर्थातच या कामगिरीचें कौतुक केलें. पण " केळकर प्रेत-यात्रा टाकून मुंबईहून पुण्यास गेले " या अर्धवट वार्त्याचा पुकारा व गवगवा अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं संदेश पत्रांत करून माझी नालस्ती चालविली. मंगळवारचा केसरी वाचून त्यांना या टीकेविषयीं मूर्खांत काढण ही कोणासहि अगदीं साध्या समजसपणाची गोष्ट होती पण असमजस लोक हेच संदेशपत्राचें भाडवल होऊन बसल्यामुळें मजवरचा हा वृथा अपवाद नाहींसा होण्याला कांहीं काळ लागला या पहिल्या हल्ल्याच्या वेळीं माझ्यावर कोणत्याहि स्वार्थबुद्धीचा आरोप करतां आला नाहीं फक्त टिळकाविषयीं माझी भक्तिच कमी इतकाच बहाणा करता आला! पण पुढ टिळकांच्या मुलांचा व आम्हा ट्रस्टींचा वाद सुरू झाल्यावर, मी पुण्यास धावत आलों ता मृत्युपत्र हस्तगत करून घेण्याकरितां आलों व टिळकांच्या मुलांना लुबाडण्याकरिता आलों, असा एक नवीन आरोप माझ्या शत्रूंना मजवर आणता आला व तोहि आणल्याशिवाय त्यांनीं सोडलें नाहीं!

टिळकांच्या शवाला पुण्याला आणता आलें नाहीं! तरी त्यांच्या अस्थींना समारंभानें आणावें असं अर्थातच ठरलं आणि कांहीं विशेष उत्साही मंडळींनीं आम्हा कोणाला न विचारता, पुणें स्टेशनावर जाऊन थोरीबंदरावर तार करून स्पेशल ट्रेन ठरवली तिच्यातून टिळकांच्या अस्थि आणण्यांत आल्या, व त्यांच्या शहर प्रवेशाचा फार मोठा समारंभ झाला पुढ क्रियाकर्मान्तर सुरू झालें तें निम्मेदीम्में कस तरी पार पडलं पण टिळकांच्या चिरंजीवांनीं आम्हाला अमुक अमुक गोष्टी मुद्दीच करावयाच्या नाहींत असें सांगितलें तेव्हा उरलेली क्रिया धोंडोपंत विद्वांस यांनीं केली! टिळकांच्या हयातींत त्यांच्या मुलांचा बाहेर कोणाशीं विशेष संबंध येत नसे यामुळें त्यांचे स्वभाव कळून आले नव्हते. परंतु या क्रियाकर्मान्तराच्या वेळा त्यांनीं प्रथमच लोकांना आपल्या स्वभावाची जी परीक्षा जाहीर रीतीनें दिली ती पाहून लोक खराखरच मनात दचकले आम्हाला त्यांच्या स्वभावाचा थोडाथोडा परिचय होता परंतु टिळक वारल्यामुळ आतां त्यांचा आमचा प्रत्यक्ष संबंध येऊन पुढे सतत येणार म्हणून आमच्याहि मनात चिंता वाटण्याला प्रारंभ झाला पण तेराव्या दिवशीं दुखवट्याचे अहेर झाले तेव्हा, धाकटा मुलगा श्रीधर-बापू यानें अहेर करणाराचे आभार मानून " वडिलांचा लौकिक कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करूं" असें सांगितलें त्यानें सर्वांनाच बरें वाटलें!

चौदाव्या दिवशीं लोकमान्याच्या उत्तरक्रियेसंबंधीं सर्व गोष्टी निकालात निघाल्या तेव्हां आतां पुढें घरची, व वर्तमानपत्रें छापखाना याची, काय व्यवस्था करावयाची? याविषयीं उभयतां जावयांनीं, म्हणजे साने व केतकर यांनीं, टिळकांच्या मुलापाशीं हळूहळू गोष्ट काढली. टिळकांनीं कोलंबो येथें मृत्युपत्र केलें होतें तेच अखेरचें ही गोष्ट मुलांसुद्धां सर्वांना माहीत होती. अर्थात् त्यांतील कलमाप्रमाणें व्यवस्था व्हावयाची हें सर्वसंमत झाल्यासारखें होतें. कारण तें मृत्युपत्र खोटें आहे, किंवा बेकायदेशीर आहे, किंवा त्यानंतर दुसरें मृत्युपत्र पुरें केल्यामुळें हें पहिलें निरुपयोगी ठरतें, असली कुकल्पना तेव्हां मुलांच्या मनांत आली नव्हती, व ती त्यांच्या मनांत भरविण्याला इतर कोणालाहि तोंपर्यंत संधि मिळाली नाहीं. पण सर्वांत सुदैवाची गोष्ट म्हटली म्हणजे हें मृत्युपत्र टिळकांच्या माडीवर खासगी कागदांत राहिलेलें नसून, खालीं केसरी-कचेरीच्या कागदांत, म्हणजे धोंडोपंत विद्वांस याच्या ताब्यांत राहिलें होतें

वास्तविक हा अत्यंत खासगी स्वरूपाचा कागद म्हणून तो खुद्द टिळकांच्या टेबलांत रहावयाचा. परंतु टिळक विलायतेस जाण्यापूर्वी एकदां अशी गोष्ट निघाली कीं, "कोलंबो येथील मृत्युपत्र अगदीं घाईनें झालें होतें, म्हणून आतां थोडी सवड काढून स्वस्थपणानें टिळकांनीं स्वदस्तुरचें मृत्युपत्र नवीन लिहावें, व त्यांत सर्व व्यवस्था मनासारखी करून मग विलायतेस जावें" पण ती गोष्ट टिळकांनीं फारशी मनावर घेतली नाहीं "तुम्हांला काय मसुदा करावयाचा असेल तो करून मला दाखवा," असें त्यांनीं मला व धोंडोपंतांना सांगितलें, आणि त्याकरितां म्हणून कोलंबोचें मृत्युपत्र धोंडोपंतांच्या स्वाधीन केलें. त्याप्रमाणें आम्ही एक कच्चा मसुदा तयार केला व तो त्यांना दाखविला तो त्यांनीं वाचला पण तोहि परत धोंडोपंतांच्या स्वाधीन करून ते म्हणाले "माझ्या पूर्वीच्या मृत्युपत्रांत व या तुमच्या मसुद्यांत फरक म्हणण्यासारखे विशेष नाहींत. सार्वजनिक देणग्या वगैरे तुम्ही सुचविल्या ती गोष्ट नवीन आहे तथापि पहिल्या मृत्युपत्रांतहि वर्तमानपत्रांचा ट्रस्ट केल्याचें लिहिलेंच आहे. शिवाय विलायतेंत काय काय गोष्टी घडतात व मग आपली सांपत्तिक स्थिति कशी काय होते याचा आज अदमास लागत नाहीं. याकरितां तो लागल्यावर मग वाटल्यास दुसरा कागद करूं. तोंपर्यंत हे सर्व कागद असेच तुमचेजवळ ठेवून द्या" त्याप्रमाणें धोंडोपंतांनीं ते आपल्या ऑफिसच्या कागदांत ठेवले. टिळकांच्या गैरहजेरींत

त्याच्या मार्गाला बहुधा कुठून लागून टंकलेले असे; व ते नसले म्हणजे त्याच्या खासगी पत्रांना विशेष कारणाशिवाय कोणी हात लावूं नये अशी टिळकांची इच्छा व धोंडोपंताचा प्रघात असे.

टिळक विलायतेस गेल्यावर विरोधवेग हरल्यामुळें त्यांची मापलिक स्थिति जशी एकदम खालावली, तशीच पुढें आम्ही पर्यंकड गोष्ट केल्यामुळें ती उलट एकदम सुधारली! यामुळें टिळकांना विशेषें कोणतेंहि कारण राहिलें नव्हतें. टिळक परत आल्यावर कांहीं दिवसांनीं अण्णासाहेब नेने यांनीं टिळकांसंबंधींच्या सामगी व सार्वजनिक पैशाचें सर्व हिशेब तयार केले, व १९२० च्या मे महिन्याच्या २२ व्या तारखेला जाहीर रीतीनें पर्यंकड टिळकांना समर्पण करण्यात आला अशा रीतीनें पैशाची निरवानिरव झाली. केसरीचें उत्पन्न वाढत होतें इतर सर्व काम जोरात चालू होतें. अर्थात् टिळक विलायतेस निघाले असता मृत्युपत्र करण्याची जी जरुरी पूर्वी दोन प्रसंगीं वाटली, ती आता टिळक खुद्द पुण्यात असल्यावर, व ते आपलीं कामें नेहमीप्रमाणें करूं लागल्यावर, फारशी उरली नाहीं कोणी त्याच्याकडे मृत्युपत्र करण्यासंबंधाची गोष्ट काढण उघडच अप्रयोजकपणाचें झालें असतें

इकडे टिळकहि जुनें मृत्युपत्र शिल्लक आहे, व नवें करण्याची जरुरी किंवा घाई नाहीं, असं समजून चालढकल करीत होते. माझी समजूत अशी की, जुन्या मृत्युपत्रानेंहि सव निर्वाह होण्यासारखा आहे अशीच बहुधा त्यांची समजून होती. त्यातूनहि ते एखाद्या विशेष रोगानें महिना दोन महिने अंथरुणावर खितपत पडते तर त्यांना नव्या मृत्युपत्राची कल्पना सुचली असती, व पडल्या पडल्या कदाचित त्यांनीं ते केलेंहि असते पण सुदैवास अभावितपणें ते आजारी पडले, व दोन दिवसातच इतके क्षीण झाले कीं, शुद्धि असली तरी सर्व मजकूर जुळवून सांगून लागलेंक मृत्युपत्र लिहविण्याइतकी शक्ति त्यांच्यामध्यें राहिली नाहीं.

आणि कोलवो येथें मृत्युपत्र लिहिलें गेलें ते तरी किती घाईत! इतकें कीं, कोणाला सांगितलें तरी खरेंहि वाटणार नाहीं वास्तविक कोळंबो येथें टिळकांचा मुक्काम पाच-सहा दिवस पडला होता जवळ धोंडोपंत व मी होतों. दिवसातून अगदींच केव्हा स्वस्थपणा मिळत नव्हता असेंहि नाहीं. तथापि कोणतेंहि काम अगदीं आयत्या वेळीं शेवटच्या घटकेला करण्याची एक प्रकारची संवय टिळकांना

जन्मभर होती. तिचा कित्येक वेळीं अगदीं अतिरेक होई, त्यांतलेंच त्याच्या मृत्युपत्राचें हें एक उदाहरण होय. मृत्युपत्रासारखा कागद त्यांनीं, पुण्याहून प्रथम विलायतेस प्रयाण करण्यापूर्वीच, स्वस्थपणानें लिहून, त्यावर साक्षी घालून, पाकीट-बंद करून, वर आपलें शील करून, बंदोबस्तानें धोंडोपंताकडे देऊन ठेवावयाचा किंवा रजिस्टर कचेरींत दाखल करून ठेवावयाचा. कारण तो कागद असत महत्त्वाचा ठरणार हें उघड होतें. परंतु कोलंबोस जाऊन पाच-सहा दिवस झाले, मुक्काम सपला, बोटीच्या धक्क्यावर जाण्याकरितां सामान भरून गाड्यांच्या येरझारा सुरू झाल्या, अशा वेळीं एका खोलींत बसून, बहुधा दारहि न लावून घेतां, धोंडोपंतांना एक मसुदा त्यांनीं तोंडानें सांगितला. जसा काहीं तो वर्तमानपत्रांत घालण्याचा मजकूरच होता! त्यांत काहीं शोध घालावे लागले तेहि त्याच कागदावर घातले. वेगळी स्वच्छ प्रत करण्यासहि त्यांना अवसर सांपडला नाहीं! फक्त मला हाक मारून ते इतकेंच म्हणाले कीं, "अहो, हे पहा मी मृत्युपत्र लिहून ठेवलें. यावर साक्ष घाला." त्याप्रमाणें मी साक्ष घातली; व तो कागद धोंडोपंताच्या हातीं सही करून देतांच टिळक आगरखा पागोटें घालण्याच्या तयारीला लागले. केसरीचें व आमचेंहि सुदैव हेंच कीं, अशा घाईंत तरी हें मृत्युपत्र लिहून सही साक्ष घालून पुरें झालें. कारण कोणत्याहि कारणानें तें न होतां टिळक तसेच गाडींत बसले असते, तर काय काय परिणाम घडले असते याची कोणालाहि आज कल्पना करतां येईल!

असो. मृत्युपत्राचा हा इतका विस्तृत इतिहास सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, ते धोंडोपंताच्या हातीं राहिलें म्हणून, टिळकांचें क्रियाकर्मांतर सपल्यानंतर, पुढें काय करावयाचें असी गोष्ट तरी टिळकांच्या जावयांना काढून मुलांशीं बोलणें चालू करतां आलें. नाहीं तर बोलण्याला मुद्दाच काहीं नव्हता; आणि जांवई व मुली आपापल्या घरीं गेल्यानंतर दुसरेच दिवशीं धोंडोपंतांना धोतर झाडून राहत्या घरांतूनच काय पण केसरी ऑफिसांतूनहि बाहेर पडावें लागलें असतें मला कदाचित् तो प्रसंग त्याच दिवशीं आला नसता. पण तो पुढें फार दिवस टळला नसता. पण मृत्युपत्र होतें म्हणून, धोंडोपंतांना राहतें घर सोडावें लागलें तरी, तेच मृत्यु-पत्राचा अमल करणारे एक्झिक्युटर असल्यामुळें केसरी ऑफिस सोडावें लागलें नाहीं! आणि त्याच कारणानें टिळकांच्या हयातींत मी जें केसरीचें डिक्लेरेशन करून वर्तमानपत्र वाल्याच घेतलें तें पुढें माझ्याच ताब्यांत राहिलें.

क्रिया सपल्यानंतर पुढील व्यवस्थेला प्रारंभ करावयाचा तर कायमची अशी काय तजवीज करावी हा प्रश्न निघाला. त्यावेळी मुलांची दृष्टि इतकीच होती कीं पत्र, छापखाना, कारखाना हीं कोणाच्याहि हातीं जावोत. किंबहुना त्याचा उपद्रव आपणाला नकोच. फक्त मृत्युपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें कोणती किती मिळकत केव्हा व कशी आपल्या ताब्यांत येईल ? हें दोन तऱ्हांनीं घडून येण्यासारखें होतें. (१) एक तऱ्हा अशी कीं मृत्युपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें 'एक्झिक्युटर' धोंडोपंत यांनीं मुलांना निम्मा गायकवाडवाडा, निम्म्या वाड्याचें भाडें, सिंहगडचा बंगला, टिळकांचे सर्व ग्रंथ व त्यांच्या प्रति, पुढील उत्पन्न, विम्याचे पैसे, डाग-दागिने, लातूरची गिरणी, व दर महिना दोनशें रुपये पेन्शन—इतकें द्यावें म्हणजे मुलांचा हक्क सपला. बाकीच्या सर्व मिळकतीची व्यवस्था, व्यवस्थापक या नात्यानें, धोंडोपंतांनीं करावी. (२) याचाच दुसरा प्रकार असा कीं, बाकी सर्व मिळकत मुलांना द्यावयाची ती वर लिहिल्याप्रमाणेंच द्यावी, पण दोनशें रुपये पेन्शनच्या पोटीं जगन्नाथ महाराज यांजकडे येणें निघत असलेली टिळकांची सर्व रक्कम मुलांना द्यावी, म्हणजे मग पेन्शनचा संबंध उरला नाहीं.

पहिल्या प्रकारानें मुलांनीं आपला हक्क बजावला असता तर त्यांच्या हातीं एकदम एक गठ अशी रक्कम थोडी आली असती, व दरमहा वाड्याचें भाडें व दोनशें रुपये असे घेऊन निर्वाह करावा लागला असता. ही रक्कम, विम्याचे पैसे, गीतारहस्याचे पैसे, व प्रत्येकीं रोख मिळणारे पधरा हजार या सर्वांवरील व्याज, आणि शिवाय राहण्याला विनखर्ची वाडा, एवढ्यावर, पण देवब्यावरच, त्यांना निर्वाह करावा लागला असता. आणि एवढ्यात निर्वाह उत्तम रीतीनें झालाहि असता. कारण घरीं कुटुंब अवघ्या तीन-चार माणसांचें. अजून मुलांचा परिवार नाहीं. फुकट पोसण्याचे लोकहि पदरीं कोणी नाहींत. अशा स्थितींत आपापला शिक्षणाचा क्रम पुरा करून, ज्याला लिहिण्याची हौस तो केसरी-मराठा पत्राच्या संपादकीय खात्याकडे, व ज्याला तें अनुकूल नाहीं त्यानें छापखान्याच्या कारखान्याकडे, स्वतःला जोडून घेतलें असतें तर केसरी ट्रस्टकडूनहि दरमहा वेगळे शं-दोनशें रुपये तरी पगार मिळण्यास कांहींच हरकत नव्हती. वर्तमान-पत्राचें कारखान्याचें काम ते करूं म्हणते तर आम्ही त्यांना किती तरी हौसेनें सामील करून घेतलें असत ! व यानंतर क्रमाक्रमानें ते सार्वजनिक कार्यांत पडले असते, तर त्यांना वडिलांच्या कीर्तीची बैठक एवढी मोठी लाभली होती कीं,

त्यानीं मूठभर कार्य केलें तर पुरुषभर लौकिक त्यांचा झाला असता. पण त्यांना मनातूनच केसरी-मराठा पत्रांशीं, छापखान्याशीं, संबंध ठेवावयाचा नव्हता. अखेरच्या दिवसात केव्हां केव्हां टिळक त्यांना म्हणत कीं, "तुम्हांला वर्तमानपत्राच्या कामात पडावयाचें असेल तर आतापासून तिकडे लक्ष ठेवा. सत्तेचीं एवढीं लौकिकवान वर्तमानपत्रें व द्रव्यसपन्न कारखाना कोणाला सहसा मिळत नाहीं." पण मुलांनीं त्यांना उत्तर द्यावें कीं, "आम्हांला केसरी नको. आम्हांला त्या छापखान्याच्या भानगडींत पडण्याची इच्छा नाहीं," आणि क्वचित् थट्टेनेंहि म्हणत कीं, "आम्हांला तुमच्यासारखे लोकमान्य व्हावयाचें नाहीं!" या बोलण्यात थोडीशी खोचहि होती. कारण थोरला मुलगा धोंधेर बापू यांचीं मतें सर्वस्वीं अत्यंत पुढारलेल्या सुधारकासारखीं होतीं, व थोरल्याची मजल तर कोणाहि विद्यमान सुधारकाला गांठतां आली नसती. म्हणून दोघांच्याहि म्हणण्याचा अर्थ असा होता कीं "पुराणमतवादी सामाजिक मतें प्रतिपादल्यामुळें तुम्हांला लोकमान्यता मिळाली. पण त्या पदवीपेक्षा आम्हांला आमच्या सुधारणावादी उदार मतस्वातन्त्र्याची किंमत अधिक वाटते." तात्पर्य, उभयता मुलांचा मार्ग वडिलाहून अनेक दृष्टीनीं अगदीं भिन्न असल्यामुळें, वर्तमानपत्र व छापखाना समाळणें व चालविणें ही एक उपाधि किंवा नसती ब्याद असे त्यांना मनापासून वाटे. आणि ही वर्तमानपत्रे परस्पर केळकर धोंडोपंत हे किंवा इतर कोणी सभाळीत, आपण वडिलांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें मिळणारी मिळकत घ्यावी, व मनाप्रमाणें स्वतंत्रपणें दप्तराभ्यास मोकळें व्हावें! या मोकळेपणांत चालू शिक्षणक्रम सोडून देण्याचाहि समावेश त्यांच्या मनानें केला होता.

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, पहिल्या प्रकारानें मृत्युपत्रातील हक्क बजावून केसरी ट्रस्टचे पेन्शनर होऊन रहाण्यापेक्षां दुसऱ्या प्रकारानें मिळणारी मोठी रक्कम एकदम स्वाधीन करून घ्यावी, हे मुलांना मनातून अधिक पसंत पडलें. एक्झिक्युटर धोंडोपंत यांना यातील कोणताहि प्रकार मान्यच होण्यासारखा होता. किंबहुना मुलें जी वाटणी उचलतील ती त्यांना देण्याशिवाय गत्यतर नव्हते. पण त्यातल्या त्यांत मुलांनीं दुसरा प्रकार पसंत करण्यांत धोंडोपंतांची एक विशेष सोय अशी होती कीं, टिळकांचें मानसपुत्र मानलेल्या जगन्नाथ महाराजांच्या मार्गे लागून त्यांजकडील रक्कम वसूल करण्याचा जो अत्यंत दुःखदायक काईटपणा

धोंडोपंतावर यावयाचा, तो आयताच टळून होता! मुलांनीं जगन्नाथमहाराजांचें कर्ज आपणाकडे लावून घ्यावें व जगन्नाथमहाराजांनीं तें त्यांना द्यावें, असें ठरल्यास एक्झिक्युटरच्या जबाबदारीचा एक मोठा व्यवहार परस्पर उलगडून धोंडोपंताचें काम आयतच हलकें होणार होतें.

अशा रीतीनें उभयपक्षीं एकच योजना मान्य झाल्यानें मृत्युपत्रांतील इतर बाबी उलगडणें ओघानें पुढें आलें. त्यांतील मुख्य बाब केसरी व मराठा यांचा ट्रस्ट करण्याची. वास्तविक टिळकांनीं मृत्युपत्रांत याविषयीं स्पष्ट उल्लेख केलेला असल्यामुळें स्वतः मृत्युपत्रालाच ट्रस्टडीडचें स्वरूप होतें. तो Testamentary Trust असा आपोआपच ठरत होता. वेगळें ट्रस्टडीड न केलें तरी चाललें असतें. पण एक पक्षीं असा विचार वाटला कीं, मुलांनीं ट्रस्टडीड करून दिलें म्हणजे मृत्युपत्राची अमलबजावणी करण्यांत मुलें व धोंडोपंत यांच्यामध्यें काहीं एक बाधाच उरणार नाहीं. दुसरें पक्षीं, म्हणजे मुलांच्या बाजूनें, त्यांनीं ट्रस्टडीड करून देणें हें मृत्युपत्रांतील कलमाचाच पुनरुच्चार करण्यासारखें असलें तरीं, "आम्ही ट्रस्टडीड करून दिलें, आम्ही वडिलांच्या मृत्युपत्रांतील आज्ञा मान्य केली व पाळली" असें भूषण त्यांना सहजच वाटण्यासारखें होतें. यामुळें उभयतां जावयांनीं या ट्रस्टडीडची कल्पना पुढें मांडली. ती त्यांना पसंत पडली तर उत्तमच, नाहींतर धोंडोपंतांनीं कोर्टांत अर्ज करून प्रोबेट आणि लेटर्स ऑफ् ॲडमिनिस्ट्रेशन काढण्याचा मार्ग मोकळाच होता.

ट्रस्टडीडच्या कल्पनेचा विचार मुलांनीं एक-दोन दिवस केला. त्याचे मसुदेहि जावई केतकर वकील यांच्या सल्ल्यानें झाले. त्यांत थोडाथोडा फेरफार झाले. फिरून नवे मसुदे झाले. या गोष्टी परस्पर त्यांच्या त्यांच्यांत म्हणजे मेहुण्या मेहुण्यांत होऊनहि काहीं जम बसेना असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां मी स्पष्टपणें म्हणालों कीं, "ट्रस्टडीड होत नसेल तर राहो. आमच्या ताब्यांत मृत्युपत्र आहे तें आम्ही आजच्या आज कोर्टांत नेऊन गुदरतों, आणि एक्झि-क्युटर या नात्यानें धोंडोपंताकडून प्रोबेटचा अर्ज करवितों. यांत येऊन जाऊन खर्च बराचसा लागेल, काहीं कालावधि होईल, जाहीर नोटिसा लागतील. तात्पर्य, ट्रस्टडीडनें टळण्यासारख्या अनेक अनिष्ट गोष्टी न टळतील, पण मग त्याला काय

यापूर्वी मुलानीं मृत्युपत्र अनेक वेळां वाचून पाहिलें होतें. तें खरें व कायदेशीर असल्याची त्यांची मनानें खात्री होती. तें नाकबूल करणें किंवा खोटें म्हणणें हें मुळींच न साधण्यासारखें धाडस होतें, हें त्यांचें मनच त्यांना सांगत होतें. अशा स्थितींत एक्झिक्युटर यांना कोर्टांत प्रोबेट मागण्यास व खर्च करण्यास भाग पाडण्यापासून आपलें हित असें कांहींच साधण्यासारखें नाहीं हेंहि त्यांना दिसत होतें. म्हणून प्रोबेट घेण्याचा आमचा निश्चय पाहताच ट्रस्टडीडला संमति देण्याचें त्यांनीं अखेर ठरविलें. मनांतला हेतु हा कीं, हें करतानाच "जें काहीं अधिकउणें मिळण्या-सारखें असेल तें साधून घेऊं;" व त्याप्रमाणें त्यांनीं घेतलेंहि. कारण मृत्युपत्रांत केसरीकडे असलेल्या अर्ध्या वाड्याचें भाडें पाऊणशें घ्यावें असें लिहिलें असतां मुलांनीं शंभर रुपये भाडें असावें असें सांगितलें व आम्हींहि तें मान्य केलें. नंतर गोपाळराव पटवर्धन वकील यांचा सल्ला घेता असें ठरलें कीं, वारस म्हणून दोघे मुलगे व एक्झिक्युटर म्हणून धोंडोपंत विद्वांस या तिघांनीं मिळूनच ट्रस्टडीड करून घ्यावें.

यानंतर प्रश्न निघाला तो ट्रस्टी कोण असावे या संबंधाचा. तेव्हां मी व धोंडोपंत यांचीं नांवें मुलांना ओघानेंच सुचण्यासारखीं होतीं. मी पंचवीस वर्षे केसरी-मराठा पत्रांच्या संपादकमंडळावर होतों, टिळकांचा पोलिटिकल सेक्रेटरी होतों, व सर्व तन्हेनीं त्यांच्या मदतनिसांतील मुख्य होतों ही गोष्ट मुलांना माहीत होती. टिळकांशीं माझा व्यक्तिश संबंध कसे विश्वासाचे व आपलेपणाचे होते हेंहि मुलगे रोज पहात. ज्युबिलीफंड, पर्सफंड वगैरे उभार-ण्यांत माझा पुढाकार कसा होता हेंहि त्यांना अवगत होतें. शिवाय टिळकांच्या मृत्युपत्रावर साक्ष एकट्या माझी; व त्याच मृत्युपत्रांत तदेवरोडे व वाद कोर्टांत न नेतां तोडण्यासाठीं दोघां जावयांबरोबर, किंबहुना त्यांच्याहूनहि अग्रेसर मान देऊन, टिळकांनीं मलाच पंच किंवा आर्बिट्रेटर नेमलेलें. अशी स्थिति असतां ट्रस्टी नेमावयाचे तर पहिला ट्रस्टी मला नेमल्याशिवाय दुसरी कोणती गोष्ट मुलें करूं शकतील! किंवा त्यांच्या मनांत तरी येईल! न्यायाच्या दृष्टीनें मुलांसंबंधीं बोलावयाचें तर मी हेंहि प्रांजलपणें सांगतों कीं, यावेळीं म्हणजे ट्रस्ट-डीड करण्याच्या वेळीं, मुलांच्या मनांत माझ्याविषयीं पूर्णपणें आदरबुद्धि वसत होती; व टिळकांनंतर विश्वास टाकण्याला माझ्यापेक्षां अधिक योग्य असा मनुष्य त्यांना दुसरा कोणी आहे असें वाटत नव्हतें.

दुसरे ट्रस्टी धोंडोपत असावेत हेंहि तितकेंच क्रमप्राप्त होतें. कारण ते एनिडमिस्ट्रेटर तर होतेच. पण माझ्याप्रमाणें वर्तमानपत्राशीं व छापखान्याशीं त्यांचाहि संबंध अखंड पंचवीस वर्षांचा होता. कारखान्यातील एकहि पान त्यांच्याशिवाय हलत नव्हतें, इतकेंच नव्हे तर टिळकांनीं खासगी व सार्वजनिक कार्यांतील पैशा-अडक्याची सर्व जबाबदारी विश्वासानें धोंडोपतांवरच जन्मभर टाकलेली होती दोघावरोबर हा तिसरा मुलगा मानून, देणगीदाखल धोंडोपंतांना एका रकमेनें दहा हजार रुपये द्यावेत असें मृत्युपत्रात लिहिलें होतें, व पुढील व्यवस्थेंत ती रक्कम पंधरा हजार केली होती यांहूनहि निर्णायक गोष्ट म्हटली म्हणजे धोंडोपताकडे केसरीच्या व्यवस्थापकाचा कारभार त्यांच्या जन्मभर ठेवावा व त्याना एडिटर-इतका पगार द्यावा अशीं स्पष्ट कलमें मृत्युपत्रात होतीं. तात्पर्य, संपादकीय शाखेकडे काम करणारा एक व मुख्य ट्रस्टी मी, आणि छापखान्याकडील व शाळच्या कचेरींतील सर्व व्यवस्था पहाणारा दुसरा ट्रस्टी धोंडोपंत, या नेमणुका अगदीं क्रमप्राप्त असून उभयता मुलगे, उभयता जावई व टिळकांच्या तिघीहि जाणत्या मुली या सर्वांना एकमतानें मान्य होत्या

नतर प्रश्न निघाला कीं, ट्रस्टी दोन असावे कीं अधिक! तेव्हां मी होऊन सुचविलें कीं, रा. कृष्णाजीपत खाडिलकर यानींहि केसरीची सेवा पुष्कळ दिवस केलेली आहे. तेव्हा आमच्या जोडीला त्यानाहि तिसरे ट्रस्टी नेमा. परतु कारण काय असेल ते असो, खाडिलकर हे तिसरे ट्रस्टी नसावेत असें मुलांचें आग्रहानें म्हणणं पडलें. दोघा जावयापैकीं एकाचें मत तसेंच होतें, व दुसरा त्याविषयीं उदासीन होता म्हणून या गोष्टीचा निर्णय करण्याचें काम जावई डॉ. साने यांज-कडे सोपविण्यात आलें याप्रमाणे त्यानीं खाडिलकर याच्याकडे जाऊन तिसरे ट्रस्टी होण्याला तुम्ही कबूल आहा काय? असें विचारलेंहि. परतु योग असाच होता कीं, मुलांनीं एका कारणाकरिता तर खाडिलकरांनीं दुसऱ्या कारणाकरितां नकार दिला; व ही पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन मुलांनीं व जावयांनीं दोनच ट्रस्टी असावेत, आणि ते मी व धोंडोपंत असावे, असें निश्चित केलें. आणि त्याप्रमाणें अखेर आम्हा उभयताच्या नांवें ट्रस्टडीड करण्यात आलें.

हें ट्रस्टडीड व इतर एक-दोन कागद व्हावयाचे होते, ते तयार करण्यात आम्हीं बाहेरच्या कोणा वकिलाची मदत घेतली नाहीं. केतकर व मी यांनीं, आम्हाला

कायद्याचें ज्ञान असल्यामुळें, मुलाच्या संमतीनें व त्याच्या सर्व सूचना समाविष्ट करून, सर्वसंमत असे पक्के मसुदे तयार केले; व आम्ही जो ह्या कामाचा उरक दाखविला तो आमचा आम्हाला उपयोगी पडला. कारण डॉ. साने व केतकर वकील याना पुण्यास अधिक दिवस रहाता येत नव्हतें; व ही संधि जर का गेली असती तर मुलें, मुली, जावई, इतकी सर्व मंडळी पुन्हा एकत्र जमून सर्वसंमत रीतीनें टिळकांच्या उत्तरकालीन व्यवहाराची व्यवस्था समाधानकारक लागणें कठिण झालें असतें. आणि या दरम्यान माधवराव बोडसासारखे कोणी सल्लागार त्याना मिळाले असते तर ट्रस्टसंबंधीं जो वाद पुढें पांच सहा वर्षांनीं अखेर निघाला, पण पूर्वीच्या कागदाचा पक्केपणा होता म्हणून आम्हाला बाधला नाहीं, तो वाद प्रारंभींच निघावयाचा, व कदाचित कागदच न व्हावयाचे !

असो; हे सर्व कागद तयार झाल्यावर दुसरे दिवशीं आम्ही सर्वजण मिळून राजिस्टर कचेरींत गेलों, तेथें प्रथम मृत्युपत्र नोंदविण्यांत आलें. तें मुलानींच हजर केलें. "हेंच शेवटचें मृत्युपत्र असून आम्ही तें नोंदविण्याकरिता हजर करितों" असें लिहून दिलें. मृत्युपत्रावरील साक्षीदार या नात्यानें माझी, टिळकांचें हस्ताक्षर ओळखण्यासंबधानें अनंतराव फडणीसांची, व आणखी एका दोघांच्या अशा जबान्या घेतल्यावर मृत्युपत्र नोंदण्यांत आलें. त्यानंतर ट्रस्ट-डीडचा कागद नोंदण्यांत आला, आणि अशा रीतीनें हा महत्त्वाचा पण भानगडीचा प्रश्न सुटला !

पुढें लवकरच जगन्नाथमहाराज यांच्याकडून येणें असलेलें कर्ज मुलानीं एकरकमेनें वसूल केलें. विम्याचे पैसे त्यांचे त्याना देण्यांत आले. घरांतील सर्व चीजवस्तु घरांतच होती, व उत्तरकार्यानंतर पांच चार दिवसांतच धोंडोपंत विद्वांस हे, स्वत करितां कांहीं एक सामान न घेता, कुटुंब व मुलें यांसह बाहेर पडले व त्यांनीं वेगळें बिन्हाड केलें यामुळें सर्व वाड्याची वहिवाड मुलांना स्वतंत्र-पणानें हवीतशी करतां येऊ लागली. मृत्युपत्रांत लिहिलेल्या कलमांची अमल-बजावणी, माझ्या समक्षपणें, धोंडोपंतानीं एक्झिक्युटर या नात्यानें हळुहळू सर्व केली. गीतारहस्य वगैरे ग्रंथाची पुस्तकें मुलांच्या स्वाधीन करून हिशोबाचे सर्व पैसे चुकते केले. जुनीं देणीं सर्व देऊन टाकलीं. त्यांची तोशीस मुलांना कांहीं ठेवली नाहीं. टिळकांच्या और्ध्वदेहिकाचा व प्रयागास अस्थि नेऊन गंगेंत टाकण्या-

प्रत्यक्ष व्यवहारात मी उद्योगवादी असलों तरी स्वतः माझ्याच आयुष्यात अशा कांहीं गोष्टी अकल्पित रीतीनें घडलेल्या आहेत कीं, मी आज आहे तो माझ्या उद्योगवादामुळें नसून माझ्या सुदैवामुळें आहे अशी स्पष्ट कबुली देण्याला मला कांहींच संकोच किंवा कमीपणा वाटत नाहीं. १८९६ सालीं मी पुण्यास येणें, पुढें इतक्या दगलींत व बिकट परिस्थितींत केसरीचा व माझा संबंध टिकून रहाणें, स्वतः केसरीच अनेक गंडांतरातून जगणें-वांचणें, १९१० सालीं तो माझ्या हातीं घेण्याचा माझा आग्रह खाडिलकरांनीं पड खाल्ल्यानें तडीस जाणें, कोलंबोच्या धादलींत टिळकांच्या हातून मृत्युपत्र लिहून होणें व तें आमच्या ताब्यात शाबूत राहिल्यामुळें त्याच्या जोरावर मुलाकडून ट्रस्टडीड करविणें, हे इतके निरनिराळे सांधे किंवा खटके होते कीं, कोणाहि जबरदस्त उद्योगवादी मनुष्यानें "या गोष्टी मला आपल्या उद्योगानें स्वाधीन करितां आल्या असत्या व गाडी या रुळावरची त्या रुळावर जाऊं देण्याचें हटकून टाळता आलें असतें" असें म्हणणें ही धाडसाची कमालच होईल. निदान तसलें धाडस मी तरी करूं शकत नाहीं.

एका दृष्टीनें पाहिलें असतां टिळकांनीं सर्व परिस्थिति लक्षांत घेऊन मृत्युपत्रापर्यंत वाट न पहातां, स्वतः होऊनच त्यांना हवें तसें व्यवस्थित ट्रस्टडीड करून ठेवावयास पाहिजे होते. केसरीचा ट्रस्ट करण्याची कल्पना त्यांची फार पूर्वीपासूनची होती. आणि ट्रस्टडीड करून ठेवून, त्यांत स्वतःला आपल्या मृत्यूपर्यंत सर्वाधिकारी एकटा एक ट्रस्टी नेमून घेऊन, त्यातच आपल्या मागें ट्रस्टची व्यवस्था कशी व्हावी हें त्यांनीं लिहून ठेवलें असतें तर कांहींच भानगड उरत नव्हती. संपादकीय खात्याकडे मी व खाडिलकर दोघेहि किंवा खाडिलकर न राहिल्यास मी हाच मुख्य संपादक रहाणार, व धोंडोपंत हेच तहाह्यात व्यवस्थापक रहाणार, हीच गोष्ट टिळकांना इष्ट व अपेक्षित होती. पण आपल्या मृत्यूनंतर मृत्युपत्र किंवा ट्रस्टडीड नसेल तर मुलगे वारस होणार, केसरी-मराठा पत्रें व छापखाना ही त्यांच्या खासगी मालकीची होणार, आणि ती त्यांच्या हातीं गेली म्हणजे केळकर, खाडिलकर, धोंडोपंत यांपैकीं कोणीहि जागेवर रहाणार नाहीं—फार काय पण केसरीहि कदाचित् जागेवर रहाणार नाहीं—ही गोष्ट त्यांना सहज समजण्यासारखी नव्हती असे कोण म्हणेल ! असे असतां टिळकांनीं स्वतः ट्रस्टडीड तर करून ठेवलेंच नाहीं, पण मृत्युपत्राचीहि चालढकल अगदीं अखेरपर्यंत कशी केली हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

मला असें आठवतें कीं, रावबहादूर माधवराव रानडे यांनीं आपलें मृत्युपत्र केलें त्यांत दत्तक घेण्याची परवानगी कुटुंबाला दिली. पुढें त्यांच्या मरणोत्तर त्यांचें कुटुंब के. रमाबाई रानडे यांनीं आपला पुतण्या दत्तक घेतल्यावर माय-मुलांत बेबनाव झाला, व सर्व प्रकरण हायकोर्टापर्यंत गेलें. या गोष्टीला अनुलक्षून टिळक रानड्यांना हंसत. दत्तकाची कल्पना टिळकांना पसंत नव्हती, व रानडे एवढे सुधारक असतां एखाद्या जुन्या चालीच्या हिंदूप्रमाणें त्यांनीं मृत्युपत्र करून व दत्तक मुलाविषयीं इच्छा प्रगट करून, शेवटीं कुटुंबाला संकटांत घातलें याला अनुलक्षून ते म्हणत कीं, "रानड्यांचें मृत्युपत्र हें अस्सल हिंदूचें मृत्युपत्र होय." पण पुढें टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या मुलांनीं जे वाद केले ते वाद, स्वतः टिळकांनींच जिवंतपणीं ट्रस्टडीड करून ठेवलें असतें तर, टळले असते. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन त्यांनाहि 'हिंदु' म्हणून कोणी नांवें ठेवलीं असतीं तर त्याला, परिणामावरून पहातां, थोडाबहुत आधार सांपडता! ट्रस्टडीड नाहीं तर नाहीं पण निदान मृत्युपत्र तरी याहून अधिक व्यवस्थित करून, म्हणजे "मी केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट केला आहे" एवढेंच न लिहितां "ट्रस्टींचीं नांवें, त्यांची परंपरा रहाण्याचा कायदेशीर मार्ग, व एकंदरीनें ट्रस्टच्या व्यवस्थेची योजना" ही त्यांनीं सविस्तर लिहून ठेवली असती तर फार चांगलें झालें असतें. कारण धोंडोपंताच्या मार्गे या पब्लिक ट्रस्टचा ट्रस्टी आपल्या वारसापैकींच कोणी तरी होणार ही अनिष्ट गोष्ट डोळ्यांपुढें दिसत असल्यामुळे तिचा कायदेशीर परिहार त्यांनीं आगाऊ करून ठेवला असता. मी काय, खाडिलकर काय, किंवा इतर कोणी काय, केसरीचा संपादक नेमावयाचा तो व्यवस्थापक धोंडोपंत किंवा वारस मुलगे यांनीं नेमावयाचा! त्यांनींच त्याचा पगार वगैरे ठरवून बहाली बडतर्फी करावयाची! ही गोष्ट अगदींच अप्रयोजकपणाची होणार हे टिळकांच्यापुढें कोणी मांडलें असतें तर त्यांनीं तें केव्हांच कबूलहि केलें असतें. पण अशा कामांत तिऱ्हाइतानें बोलणें उपडच अशक्य. यामुळें पुढची सर्व कल्पना स्वतः करून त्याची तजवीज स्वतः त्यांनींच करावयास पाहिजे होती. आणि हें तरी म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, आपलीं मुलें कोणत्या मताचीं आहेत हें त्यांना पुरतें माहीत होतें. शिवाय मुलांना कांहीं तरी मर्यादित उत्पन्न येण्याइतकींच रकम द्यावी, आणि केसरी मराठा पत्रें व छापखाना ही सार्वजनिक अशी समजून त्यावर आपल्या वारसाचा या ठराविक रकमेपलीकडे कोणताहि हक्क राहूं नये, असा त्यांचा निश्चयपूर्वक निश्चय होता हे माझ्याप्रमाणें इतर

पुष्कळाना माहीत होते. आणि म्हणूनच ही चालढकल त्यांच्या हातून झाली ती मनात नसता झाली, केवळ हयगयीनें झाली, आणि कोणचेंहि काम अखेरपर्यंत पुढे ढकलण्याच्या सवयीनें झाली, असें म्हणावें लागतें. याहून स्वार्थीपणाचा किंवा केसरी बुडवून मुलाना द्रव्यसपन्न करण्याचा त्याचा कधींहि हराडा नव्हता ! हें आम्हा सर्वाना पक्के माहीत असल्यामुळें, वरील दोष एका दृष्टीनें लहान, तरी दुसऱ्या दृष्टीनें तोच मोठा ठरतो असें मला वाटतें.

पण टिळकाच्या बाजूनेंहि एक असें म्हणण्यासारखें होतें कीं स्वत:ची मिळकत काय, केसरी काय, सर्वच गोष्टी त्यांच्या संबंधाच्या चचल स्वरूपाच्या आहेत असे त्याना नेहमीं वाटे. त्याचें सगळे आयुष्य, एखाद्या वादळाच्या झपाट्यात समुद्रामध्ये नाव चालवण्यासारखें, मार्ग काढीत होते शिवाय जरा स्वस्थता लाभली कीं काहीं तरी एखादा मोठा उपक्रम असा ते करून ठेवीत कीं, पुढें काहीं दिवस त्यातच त्याचें सर्व लक्ष व हाताशीं असलेला सर्व पैसाहि गुंतून जावा. एखादे वेळीं त्याच्या मनात, धावत्या ढगासारखी, अशीहि कल्पना येऊन जावी कीं आपल्या पश्चात् चार दोन वर्षे तरी केसरी सस्था टिकते की नाहीं ! होतो त्यातल्या त्यांत मी, धोंडोपंत, खाडिलकर याच्यावरच त्याचा विश्वास होता. या सस्थेच्या कामात दुसरे कोणी बाहेरचे लोक आणून घालण्याचें त्याच्या मनात १९०९।१० नंतर केव्हांहि आलें नाहीं, हें मी विश्वासानें सागतो. स्वत:च्या मुलासंबधानें तर त्यानीं आधींच पुरी परीक्षा करून ठेवली होती कीं, याच्यापैकीं कोणी केसरी सस्थेला, निदान प्रथमच व तातडतोब, उपयोगी पडण्याचें नशीबात नाहीं. त्याचें वय लहान व अनुभवहि नाहीं. तथापि न जाणो वेळ कशी काय येईल हें कोणी सागावें ? खाडिलकराच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. केळकरांच्या लिहिण्यांत एक गुण तर एक अवगुण. धोंडोपंत उद्योगी व प्रामाणिक. तथापि मुलांचें त्याचें बरें नाहीं. व्यवस्थेच्या कामातहि ठरीव पद्धतीपलीकडे धोंडोपंतांची दृष्टि जाणारी नाहीं. आणि त्याच्यामागून त्यांच्याइतका प्रामाणिक व्यवस्थापक मिळण्याची दैवाच. शिवाय राजकीय वातावरणात होणारे वादळ दर्शविणारे ढग हळूहळू क्षितिजावर त्याना दिसून येत होते. आणि शेवटीं अशीहि गोष्ट एकंदरीनें खरी कीं, "आपणामागें जग बुडणार" अशी जी एक सामान्य माणसाची, मनानें मानण्याची प्रवृत्ति असते ती टिळकाचीहि असण्याचें कारण असें कीं, त्यानीं जन्मभर केलेले उद्योग उलाढाली फार मोठ्या होत्या आणि त्या ते होते म्हणूनच

निभावल्या. त्याच्या डोळ्यांदेखत इतरांची परीक्षा त्यांना पहावयास सापडली नाहीं. कारण या इतरांनीं आपापल्या परीनें कांहीं पराक्रम म्हणण्यासारख्या लहान सहान गोष्टी त्यांच्या लहानशा योग्यतेनुरूप केल्या असल्या तरी, त्यांच्या उभ्या छत्राच्या सावलीखालीच त्या सर्व झालेल्या होत्या यांत शंका नाहीं. या सर्व कारणांमुळें केसरी संस्थेसंबंधानें टिळक कांहींसे दैववादी बनले होते! केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट करून, म्हणजे मुलाबाळांना द्यावयाचें तें देऊन टाकून उरल्या सर्वांवरील स्वत्वनिवृत्ति टिळकांनीं केली यांत "माझ्या हातून व्हावयाचें तें झालें. आता पुढें ती संस्था आहे, ती ज्यांच्या स्वाधीन होणार ते लोक आहेत, व त्या उभयतांचें दैव आहे, अर्थात् जें घडेल तें खरें," इतकें मनाशीं म्हणून त्यांनीं निसेक वेळां स्वतःचें समाधान केलें असेल.

"आपल्या इकडील इतर कोणत्याहि पत्रापेक्षां केसरीची स्थिति व त्यांत पडलेलीं मागसें हीं अधिक चागलीं आहेत," असा जरी त्यांना पुष्कळ वेळा अभिमान वाटे, व तोंडानें केव्हां केव्हां तो ते बोलूनहि दाखवीत, तरी आज त्यांच्या मरणोत्तर इतक्या वर्षांनीं केसरी संस्थेची जी स्थिति आहे ती भविष्यरूपानें त्यांनीं वर्तविली असती कीं नाहीं, याची शंकाच वाटते. अंधारांत जशा नसत्या आकृति डोळ्यांला दिसतात, त्याप्रमाणें आपल्या पश्चात् काय काय गोष्टी होतील याच्या अशाच कांहीं कल्पना प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यांपुढें येत असतात. विशेषतः आपल्या मागें उरणारी मंडळी आपल्या इतक्या श्रेष्ठ योग्यतेची नाहींत असें ज्याला वाटत त्याच्या डोळ्यांपुढें तर वर सांगितल्याप्रमाणें कल्पनांच्या आकृति उभ्या राहिल्यास नवल नाहीं

आणि याबद्दल टिळकांना तरी दोष कसा द्यावा! कारण ते गेल्याबरोबर आम्हीहि सर्व इतके दिङ्मूढ बनलों कीं संस्थेचें व आमचें पुढें काय होणार याची आम्हालाहि बरोबर कल्पना नव्हती. १८९७ सालीं टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हा ते, दीड वर्षांनीं का होईना, परत येऊन सर्व कांहीं आपल्या हातीं घेऊन पूर्ववत् सभाळतील या खात्रीनें हें दीड वर्ष आपण कसेंहि निभावून काढूं असा आत्मविश्वास वाटे. फिरून १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा झाली तेव्हां ते परत येतील अशी खात्री पूर्वीइतकी उरली नव्हती; पण मंडालेहून दर महिन्याला त्यांचें पत्र स्वदस्तुरचें येई व वर्षांतून एखादे वेळीं धोंडोपंतहि त्यांना समक्ष भेटून हकीकती सांगून व ऐकून येत. यामुळें तेथपर्यंत तरी आधाराचा विश्वास वाटे. पण १९२०

पुष्कळांना माहीत होते. आणि म्हणूनच ही चालढकल त्यांच्या हातून झाली ती मनांत नसता झाली, केवळ दयगयीनें झाली, आणि कोणचेंहि काम अखेरपर्यंत पुढें ढकलण्याच्या सवयीनें झाली, असें म्हणावें लागतें. याहून स्वार्थीपणाचा किंवा केसरी बुडवून मुलाना द्रव्यसपन्न करण्याचा त्याचा कधींहि इरादा नव्हता ! हें आम्हा सर्वांना पक्कें माहीत असल्यामुळें, वरील दोष एका दृष्टीनें लहान, तरी दुसऱ्या दृष्टीनें तोच मोठा ठरतो असें मला वाटतें.

पण टिळकाच्या बाजूनेंहि एक असें म्हणण्यासारखें होतें कीं स्वत:ची मिळकत काय, केसरी काय, सर्वच गोष्टी त्यांच्या सज्वाच्या चचल स्वरूपाच्या आहेत असे त्याना नेहमीं वाटे. त्याचें सगळें आयुष्य, एखाद्या वादळाच्या झपाट्यात समुद्रामध्यें नाव चालण्यासारखें, मार्ग काढीत होतें. शिवाय जरा स्वस्थता लाभली कीं काहीं तरी एखादा मोठा उपक्रम असा ते करून ठेवीत कीं, पुढें काहीं दिवस त्यातच त्याचें सर्व लक्ष व हातांशीं असलेला सर्व पैसाहि गुतून जावा. एखादे वेळीं त्याच्या मनात, धावत्या ढगासारखी, अशीहि कल्पना येऊन जावी कीं आपल्या पश्चात् चार दोन वर्षें तरी केसरी सस्था टिकते कीं नाहीं ! होतो त्यातल्या त्यात मी, धोंडोपंत, खाडिलकर याच्यावरच त्यांचा विश्वास होता. या सस्थेच्या कामात दुसरे कोणी बाहेरचे लोक आणून घालण्याचें त्याच्या मनात १९०९।१० नतर केव्हांहि आलें नाहीं, हें मी निश्चयानें सागतो. स्वत:च्या मुलासंबधानें तर त्यानीं आधींच पुरी परीक्षा करून ठेवली होती कीं, यांच्यापैकीं कोणी केसरी सस्थेला, निदान प्रथमच व तातडतोब, उपयोगी पडण्याचें नशीबात नाहीं. त्यांचें वय लहान व अनुभवहि नाहीं. तथापि न जाणो वेळ कशी काय येईल हें कोणी सागावें ! खाडिलकराच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. केळकरांच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. धोंडोपंत उद्योगी व प्रामाणिक. तथापि मुलाचें त्यांचें बरें नाहीं. व्यवस्थेच्या कामातहि ठरीव पद्धतीपलीकडे धोंडोपंताची दृष्टि जाणारी नाहीं. आणि त्यांच्यामागून त्यांच्याइतका प्रामाणिक व्यवस्थापक मिळण्याची शंकाच. शिवाय राजकीय वातावरणांत होणारे वादळ दर्शविणारे ढग इतस्तत: क्षितिजावर त्याना दिसून येत होते. आणि शेवटीं अशीहि गोष्ट एकंदरीनें खरी कीं, "आपणामागें जग बुडणार" अशी जी एक सामान्य माणसाची, मनानें मानण्याची प्रवृत्ति असते ती टिळकाचीहि असण्याचें कारण असें कीं, त्यानीं जन्मभर केलेले उद्योग उलाढाली फार मोठ्या होत्या आणि त्या ते होते म्हणूनच

निभावल्या. त्याच्या डोळ्यादेखत इतराची परीक्षा त्याना पहावयास सापडली नाहीं. कारण या इतरानीं आपापल्या परीनीं काहीं पराक्रम म्हणण्यासारख्या लहान सहान गोष्टी त्यांच्या लहानशा योग्यतेनुरूप केल्या असल्या तरी, त्यांच्या उभ्या छत्राच्या सावलीखालींच त्या सर्व झालेल्या होत्या यात शंका नाहीं या सर्व कारणांमुळे केसरी संस्थेसबधाने टिळक काहींसे दैववादी बनले होते ! केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट करून, म्हणजे मुलाबाळासाना द्यावयाचें ते देऊन टाकून उरल्या सर्वांवरील स्वत्वनिवृत्ति टिळकानी केली यात "माझ्या हातून व्हावयाचें ते झालें. आता पुढें ती संस्था आहे, ती ज्याच्या स्वाधीन होणार ते लोक आहेत, व त्या उभयतांवें दैव आहे, अर्थात् जें घडेल तें खरें," इतके मनाशीं म्हणून त्यानीं कित्येक वेळा स्वतःचे समाधान केले असेल.

"आपल्या इकडील इतर कोणत्याहि पत्रापेक्षा केसरीची स्थिति व त्यात पडलेली माणसे हीं अधिक चागलीं आहेत," असा जरी त्याना पुष्कळ वेळा अभिमान वाटे, व तोंडाने केव्हा केव्हा तो ते बोलूनहि दाखवीत, तरी आज त्याच्या मरणोत्तर इतक्या वर्षांनीं केसरी संस्थेची जी स्थिति आहे ती भविष्यरूपानें त्यानीं वर्तविली असती कीं नाही, याची शंकाच वाटते. अधारात जशा नसत्या आकृति डोळ्याला दिसतात, त्याप्रमाणें आपल्या पश्चात् काय काय गोष्टी होतील याच्या अज्ञान काहीं कल्पना प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यापुढ येत असतात. विशेषतः आपल्या मागे उरणारी मडळी आपल्या इतक्या श्रेष्ठ योग्यतेची नाहींत असे ज्याला वाटते त्याच्या डोळ्यापुढे तर वरसाणिवल्याप्रमाणे कल्पनाच्या आकृति उभ्या राहिल्यास नवल नाहीं

आणि याबद्दल टिळकांना तरी दोष कसा द्यावा ! कारण ते गेल्याबरोबर आम्हीहि सर्व इतके दिङ्मूढ बनलो कीं संस्थेचें व आमचें पुढ काय होणार याची आम्हालाहि बरोबर कल्पना नव्हती. १८९७ सालीं टिळकाना शिक्षा झाली तेव्हां ते, दीड वर्षांनीं कां होईना, परत येऊन सर्व काहीं आपल्या हातीं घेऊन पूर्ववत् सभाळतील या खात्रीनें हें दीड वर्ष आपण कसेंहि निभावून काढू असा आत्मविश्वास वाटे. फिरून १९०८ सालीं त्याना शिक्षा झाली तेव्हां ते परत येतील अशी खात्री पूर्वीइतकी उरली नव्हती; पण मडाल्याहून दर महिन्याला त्याचें पत्र स्वदस्तुरचें येई व वर्षातून एखादे वेळीं धोंडोपतहि त्यांना समक्ष भेटून हकीकती सांगून व ऐकून येत. यामुळें तेथपर्यंत तरी आधाराचा विश्वास वाटे. पण १९२०

सालीं टिळक प्रत्यक्ष मृत्यूच पावल्यावर आम्हाला आधार कशाचा मिळणार! तेव्हा मात्र अगदीं खरोखर आमचे आम्हीच उरलो असे वाटलें. टिळक वारले त्या दिवशीं खरोखरच मला एका जुन्या प्रसंगाची आठवण झाली प्रसंग तो या ग्रंथात पूर्वी २१० पृष्ठावर दिला आहे. त्याचप्रमाणें टिळकांच्या मृत्युनेंहि फिरुन एक वेळ 'आभाळ फाटलें' असेंच आम्हाला वाटलें.

उलट, जबाबदारीनें कोणचेंहि काम अंगावर पडणें याची भावना कांहीं वेगळीच असते. एक पक्षीं आपणहि आपल्यात काय गुण किंवा दम आहे तो दाखवूं असें वाटून एक प्रकारचा अपरिमित असा उल्हास मनुष्याला वाटतो हें खरें. तरी पण जबाबदारी खरीच मोठी असेल तर तो उल्हास दबूनच जातो. मनात पहिली भीति ही कीं, टिळक तुरुंगात असले किंवा बाहेर असले तरी त्याच्यावर दृष्टि देऊनच वाचक व वर्गणीदार केसरीला उदार आश्रय देतात वास्तविक केसरींतील लेखापुरते पाहिले तर आम्हाला टिळक हे तुरुंगातून विद्युत्संदेश पाठवीत होते असें थोडच आहे ! यामुळें त्याच्या अभावीं केसरींत येणारे लेख जर लोकाना पसत पडत असतील तर त्याचें श्रेय वास्तविक वाचकांनीं आमचें आम्हाच द्यावें, व आम्हीहि तो व्यक्तिशः आमचा गुण आहे असा आत्मविश्वास धरावा परतु तेव्हां या आत्मविश्वासापेक्षा टिळकांची पुण्याईच प्रभावी आहे व तिचाच आधार आम्हाला आमच्या यशात आहे असें मनाला वाटे. आणि लोकांना तर खरोखरच एक डोळा केसरींतील मजकुराकडे असला तर दुसरा डोळा अदृश्य टिळकाकडे असे पण आतां टिळक मृत्यु पावल्यावर "टिळकाची पुण्याई सपली व त्याबरोबर त्यांचें वर्तमानपत्रहि सपलें" अशीच भावना लोकांची न होईल कशावरून, असें आम्हाला वाटे. पुढें पुढें केसरीचें उत्पन्न वाढलें होतें तें आता कसचें टिकून रहातें ! तें हातोहात तुटत जाईल, अशीहि एक प्रकारची भीति मनाला भासे. जणूं कांहीं केसरींतील जाहिरातदार हे टिळक आहेत म्हणूनच आपल्या जाहिराती केसरींत देत होते ! वास्तविक ही भीति अगदीच निराधार होती. परतु प्रारंभीं ती मनाला वाटत होती एवढें मात्र खरें.

महायुद्ध, होमरूल लीगच्या चळवळी, विलायतेचीं डेप्युटेशनें, इत्यादि गोष्टीमुळें १९१९-२०च्या सुमारास, किंवा त्या आधींहि दोन तीन वर्षें, केसरीचा खप इतका वाढला होता कीं मागणी इतका पुरवठाच एखादे वेळीं करितां येत नसे. आणि या

बाजून पहाता हा खप टिकणार नाहीं अशी जी भीति आम्हाला वाटू लागली ती मात्र काहीं अंशी साधार होती. त्याहूनहि टिळकाच्या मुलांची व आमची भाडणें कोर्टात जातात कीं काय, अशीहि भीति पुढे लवकरच मनात येऊ लागली. नवे ट्रस्टडीड होईल अशी साधारणत: प्रथम कल्पनाच नव्हती. आणि मृत्युपत्र कोर्टात जाऊन वादीत होऊन त्याचे प्रोबेट बिनतक्रार पदरात पडावयाचें म्हणजे तें एक दिव्यच वाटे. मृत्युपत्रात लिहिलेल्या ट्रस्टचे स्वरूप 'पब्लिक ट्रस्ट' या शब्दानीं सार्वजनिक म्हणजे काय ठरावयाचें हा प्रश्न कायद्याच्या दृष्टीने वादग्रस्त असा होता. तथापि ट्रस्ट केला असला काय किंवा न केला असला काय, आम्ही ती मिळकत, टिळकाच्या मुलांचीहि, खासगी स्वरूपाची मानणें शक्यच नव्हतें. ट्रस्टडीड न होतें तर एक्झिक्युटर रा. विद्वांस यानीं नेमलेला केसरीचा मी पगारी संपादक म्हणजे नोकर हे नातें रहावयाचें, त्या ऐवजी ट्रस्ट झाल्यामुळें ट्रस्टी व संपादक असें नातें अर्थात अधिक प्रतिष्ठित राहिलें. तथापि ट्रस्टींच्या ताब्यातील मिळकत ही देखील खाजगी मालकीची नव्हे, व मी ट्रस्टी असलों तरी पगारी संपादकच होतों.

ट्रस्टडीडमध्यें आम्ही ट्रस्टी या नात्यानें पगार घ्यावा असें लिहिलेलें नव्हतें हे खरें, आणि ट्रस्टींला केवळ ट्रस्टच्या कामाकरिता पगार घेता येत नाहीं हेहि खरें. पण प्रस्तुतच्या विषयीं वर्तमानपत्रें व छापखाना चालविण्याखेरीज ट्रस्टचें असें इतर काहीएक कामच नव्हतें. काम होतें म्हटलें तर मिळकत सभाळणें इतकेंच होतें. अर्थात् ट्रस्ट विरहीत इतर सर्व काम संपादकाच, व वर्तमानपत्रासबंधीं सर्व प्रकारची व्यवस्था ठेवण्याचें, त्याकरिता पगार घेतल्याशिवाय रहाणें शक्यच नाहीं. शिवाय मृत्युपत्र व ट्रस्टडीड या दोहोंतहि पगार घेण्याला अनुकूल अशीं गमकें आहेत. कारण मृत्युपत्रात थाडोपत विद्वांस याना एक्झिक्युटर नेमलें असता म्हणजे त्याना टेस्टेमेंटरी ट्रस्टी नेमलें असतां त्यानाच जन्मभर छापखान्याचे मॅनेजर ठेवावें व त्याना एडिटर इतका पगार द्यावा, असें टिळकानींच लिहून ठेविलें होतें. ट्रस्टी हा एक्झिक्युटर असला तरी सामान्यपणें त्याला पगार घेता येत नाहीं. परंतु मृत्युपत्र करणाराने, म्हणजे टेस्टेमेन्टरी ट्रस्टी नेमणारानेच, त्याला पगार द्यावा असें लिहून ठेवलें होतें; व जो कोणी संपादक असेल त्यालाहि पगार द्यावा हें थोडोपत याच्या पगाराच्या उद्देशातूनच निघणारें होतें. शिवाय मुलानीं ट्रस्टडीड केलें त्यातच असें लिहिलें आहे कीं, "मृत्युपत्र करणाराने सर्व हेतु पूर्ण करण्याकरिताच ट्रस्टडीड करून ठेवीत आहों;............पूर्वी चालल्याप्रमाण

पत्र व छापखाना याजकडील नोकर चाकर ठेवणें, सार्वजनिक खर्च करणे, वगैरे सर्व अधिकार पूर्वी चालत आल्याप्रमाणें ट्रस्टींना दिले आहेत " ट्रस्टडीडच्या पूर्वीची स्थिति म्हणजे मी पगारी संपादक होतोंच, तेव्हां ट्रस्टडीड केल्यान मी ट्रस्टीच व संपादकाचेंहि काम विनवेतन करावें असा अभिप्राय लातून निघूच शकत नाहीं. आणि मुलांनीं जे दावे वगैरे केले त्यांतहि ही गोष्ट कायदेशीर तक्रारीच्या रूपानें त्यांनीं कधीं पुढें मांडली नाहीं.

असो अशा रीतीनें ट्रस्टच्या कामाला सुरवात झाली, व मुलांनीं वर्तमानपत्रातून कारणपरत्वें लिहितांना " आम्ही हा ट्रस्ट करून दिला आहे म्हणजे वडिलांच्या इच्छा पूर्ण केल्या आहेत " असें आत्मगौरवबुद्धीनें लिहिलेंहि. पण पुढें त्याना वाईट सल्लागार भेटले म्हणा, किंवा स्वतः त्यांचीच बुद्धि फिरली म्हणा, त्यांनीं तक्रारी करण्यास सुरवात केली त्याप्रमाणें मी व टिळकांचे दोघे जावई यांनीं मृत्युपत्रात नेमलेले पंच या नात्यानें लवाद-निवाडे करून दिले लवादापुढील फिर्यादींत मुलांच्या तक्रारी फक्त आपलें काहीं पैशाचें नुकसान झाल्याच्या किंवा या नाहीं त्या रीतीनें अधिक पैसे मागण्याच्या स्वरूपाच्याच होत्या. त्यात ट्रस्टडीड आमच्याकडून जुलमानें किंवा फसवणुकीनें करून घेतलें अशा तक्रारी नव्हत्या पैशाच्या तक्रारीपैकींहि कांहीं मान्य व कांहीं अमान्य असें ठरलें, आणि लवाद-निवाड्यानें ज्या रकमा मुलांना देवविल्या त्या त्यांनीं घेऊन पावत्या व एकदर वेदावा लिहून देऊन तो रजिस्टरहि करून दिला पण पुढें लोभबुद्धि अधिक वाढवत चालली, व आमच्या काहीं प्रतिपक्षानीं त्यांना "तुम्हाला केळकर-विद्वांस यांनीं व तुमच्या मेहुण्यांनींहि फसविलें " असें म्हटलेलें ऐकून आणखी वाईट वाटूं लागावें असें होत गेलें तेव्हां कायदेशीर इलाज कांहीं उरला नाहीं म्हणून आडमार्गानें शिरून बेकायदेशीर रीतीनें आडदांडपणा करून कोणीकडून तरी आम्हाला त्रास द्यावा असें धोरण त्यांनीं स्वीकारिलें या आडदांडपणाला उलट आडदांडपणा करावा ही गोष्ट सहज सुचणारी होती, व कारखान्यात आम्ही सर्व संपादक, उपसंपादक मंडळी व इतर छापखान्याकडील वगैरे नोकर मिळून पाच पन्नास लोक असल्यानें, त्यांच्या आडदांडपणाला उलट उपाय आम्हाला सहज करतां आला असता परंतु या क्रिया-प्रतिक्रियेच्या द्वंद्वामध्यें लोकापवादाची भीति आम्हाला, व टिळकांचे मुलगे म्हणून वस्तुस्थिति माहीत नसणाऱ्या जनसमूहाची सहानुभूति त्यांना, अशी स्थिति असल्यामुळे ते दोघे व आम्ही पन्नास हे सारखे नव्हेच पण उलट

आम्ही कमी असें ठरू पहात होतें. टिळकांचा मुलगा झाला तरी त्यानें प्रत्यक्ष शारीराने दंडेली करू नये असें कोणीहि म्हणेल. परंतु थोरला मुलगा छापखान्याचें काम चालू असता बेधडक कारखान्यात जाई व कामगाराना अडथळा करी. एकदा तर त्याने आपली जाहिरात हवी तशी न छापल्याच्या सबबीवर पाव कॉलमी पानाची केसरीची कागदी मेट्रिस तयार झालेली हातात ओढून घेऊन दरकावुन फेकून दिली; आमचे कोणी मनुष्य दिसले की, त्याला ऐकू जाईल अशा रीतीनें "आम्ही ट्रस्टींना मारून काढूं" अशा धमक्याहि देई. तो त्या इतक्या दुःसह झाल्या की या विषयीची तकार किंवा फिर्याद साक्षीपुराव्यानिशी आम्ही पोलिस सुपरिंटेंडेंटकडे लेखी दिली. पण या मारहाणींच्या धमकावण्यापेक्षाहि चालत्या कामातील अडथळे आम्हाला अधिक त्रासदायक होऊं लागले. आमच्या अंगणात वाटेल ते ढीग आणून टाकावे, माल रचावा, चुन्याच्या घाणीसारखीं कामें काढावी, आमच्या भाडेचिठ्ठीच्या जागेत आम्ही इमारत बांधण्यास काढली असता तिला हरकत करावी, छापखान्याकडील जुना निरुपयोगी माल विकावयास काढला असता पोलीसकडे विश्वासघाताची फिर्याद देऊन तो अडकून पाडावा, दारावरील भय्याला वाटेल ते हुकूम करावेत, त्यानीं चारपाई त्यानें सामान उचलून फेकून द्यावें, अशा गोष्टी होऊं लागल्या. त्या सहन करून काम चालविणें दुर्घट झाले. तेव्हां मृत्युपत्र, ट्रस्टडीड, व भाडेचिठ्ठी यातील दस्तऐवजाच्या आधारावर दिवाणी कोर्टात फिर्याद करावी व एकदा कायमचा निकाल लावून घ्यावा ही गोष्ट आम्हाला प्राप्त झाली. "मृत्युपत्रातील पंचाचें यापुढें आम्ही ऐकणार नाहीं" असे त्यांनीं म्हटल्यानें दिवाणी कोर्ट हा एकच सरळ मार्ग आम्हाला उरला व आम्ही तोच स्वीकारला. आम्ही कागद करून घेतले ते जुलमानें, वजन पाडून, अज्ञानाचा फायदा घेऊन, फसवून करून घेतले हा प्रवाद तोंडच्या भाषेनें किंबहुना वर्तमानपत्रात प्रत्यक्ष लेख लिहून जाहीर रीतीनें त्यांनीं सुरू केला होता; आणि आम्ही त्याला कांहींच उत्तर देत नव्हतो यामुळें हळूहळू लोकमत विनाकारण बिघडत चालले होतें. तेव्हा उघड कोर्टानंच हडयून खडयून शपथप्रमाण होऊन पुरावा देऊन जो काय निर्णय लागावयाचा तोच एकदा लागू दे असे म्हणून पण मोठ्या कष्टानें आम्ही कोर्टात फिर्याद मांडली.

कष्टानें म्हणण्याचे कारण असें की आमचें म्हणणें किंवा आमची बाजू कितीहि खरी असली तरी "आम्ही टिळकांच्या मुलावर केस दाखल करावी म्हणजे शाब! हीं दोन्हूल

चालून मुले! आम्ही प्रौढ व अनुभविक! तेव्हा हरप्रयत्नाने त्यांची समजूत काढणें हें आमचेंच काम! आम्ही काय बोलून चालून परके बाहेरचे! संपादक किंवा ट्रस्टी झालों म्हणून काय झालें! मुलगे कितीं झाले तरी टिळकांचे वारस! टिळकांनीं ट्रस्ट करताना लोकहितबुद्धि मनांत ठेवली असली तरी आपणाला हवें तितकें वाताने ठेवलें नाहीं अशी तक्रार त्यांच्या मुलांना सुचणें स्वाभाविक आहे. तात्पर्य, आम्ही कोर्टांत दावा माडणारे वाईट, व टिळकांचे मुलगे म्हणून ते मात्र चागले किंवा निदान सहानुभूतीला पात्र," अशी लोकांची भावना उघड उघड दिसून येई. फार काय पण चागल्या समजस लोकांनाहि सकृद्दर्शनीं असें वाटे. ज्याना आमच्याविषयीं सहानुभूति वाटे असे लोक मुरवातीला तरी फारच थोडे होते. कारण मुलाचा खरा स्वभाव परक्या माणसाला कसा कळणार! यामुळें ताईमहाराज केसमध्यें टिळक हे एका स्त्रीशीं वाद घालीत आहेत या एका गोष्टीमुळें त्यांना नावें ठेवणारे जसे अनेक लोक मुक्त समाजांतहि निघाले, त्याचप्रमाणें आम्ही ट्रस्टींनीं दावा माडला तो टिळकांच्या मुलांविरुद्ध, केवळ एवढ्याच भावनेनें आम्हाला नावें ठेवणारे लोक तसेच निघाले पण ती वेळ अशी होती कीं, आम्हीच काय ते सर्व प्रकारचे गैरसमज, आक्षेप, अपवाद सोसाव, लोकात मान खाली घालावी व न्यायकोर्टांत उघड चर्चा झाली म्हणजे मग लोकमतावें पारडें फिरेल या दूरच्या आशेवर समाधान मानून दिवस कठावे व दैवप्राप्त कर्तव्य करीत राहावें, अशी पाळी आमच्यावर आली.

हे सकट खरोखरच विलक्षण होतें कारण मुलांच्या तक्रारीचा पारा दिवस दिवस वर वाढत चालल्यामुळें केवळ त्यांना कांहीं पैसा देऊन हें भांडण मिटेल अशी स्थिति उरली नव्हती ट्रस्ट रद्द करावा किंबहुना मृत्युपत्र खोटें म्हणावें, आणि केसरी-मराठा पत्राची मालकी व व्यवस्था, अर्थात् त्या कारखानदारींत होणारा नफा, हा सव आपलाला करावा असेच मुलांच्या मनानें घेतलें. इकडे आम्ही आमच्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें ट्रस्ट पत्करून ट्रस्टी होऊन बसलों होतों, आपल्या समजुतीप्रमाणे मुलांचें सर्व देणें योग्य ते आम्ही देऊन टाकलें होतें. केसरी-मराठापत्राविषयीं, स्वत आमच्याविषयीं, आणि उलट मुलांविषयीं सुद्धां टिळकांच्या इच्छा काय होत्या हें आम्हाला पूर्णपणें माहीत होतें; व डोळ्यापुढें हे विशेषत दिसत होतें कीं, आम्ही आपला अधिकार सोडून केसरी-मराठा मुलांच्या हातीं दिल्यास त्यांची दुर्दशा ठेवलेली! लोकांना प्रिय वाटणाऱ्या व चाळीस

पंचेचाळीस वर्षे उत्तम स्थितीत चाललेल्या एका सार्वजनिक संस्थेचा नाश ठेवलेला! अर्थात् दंडेली, कपट, शठशाठ्यनीति ही तर राहोतच पण दिवाणी कोर्टात जाऊन निर्णय करून घेण्याचा साधा व सीधा मार्ग तोहि सोडून देऊन दुबळ्या-प्रमाणे ट्रस्ट सोडून बाजूला व्हावे ही गोष्ट आम्हाला कशी शोभली असती!

असो. फिर्यादीचे काम सुरू झाल्यावर अपेक्षेप्रमाणे मुलाच्या कैफियती दाखल झाल्या. त्यात आमच्यावर जे जे काही आक्षेप म्हणून घेण शक्य होते ते ते सर्व त्यांनी घेतले होते. पण पुढे त्याचे त्यानाच हळुहळू असे दिसून येऊ लागले की, आक्षेप घेणे सोपे आहे पण पुराव्याने ते सिद्ध करणे हे कर्म महा-कठीण आहे!

अशा विवंचनेत ते असता धाकटा मुलगा श्रीधर बापू याने असा एक अक-ल्पित प्रकार केला की, त्यामुळे आमच्या संकटात अधिकच भर पडली. त्यावेळी मी गोवे प्रांती हिंदुमहासभेच्या व मसूरच्या ब्रम्हचाऱ्यांनी केलेल्या शुद्धीच्या कार्यासंबंधाने गेलो होतो. तेथे एके दिवशी संध्याकाळी माझ्या हाती अवचित अशी तार आली की, "बापू टिळक याचे प्रेत भाउर्डी स्टेशनच्या बाजूला रेल्वेनजिक सापडले." त्यावरून मला प्रथम काहीच कल्पना होईना एक वेळ वाटे की त्याचा स्वभाव तापट म्हणून किंवा त्याच्याजवळ शिल्लक बरीच रक्कम असेल म्हणून कोणी त्याचा खून करून वहीम लपवण्या-करिता आगगाडीच्या रूळावर ठेवला असेल. त्याचे प्रेत रात्री सापडले यावरून ही कल्पना झाली तथापि दुसर दिवशी सब खरी हकीकत कळली त्यावरून ती आत्महत्या होती यात संशय राहिला नाही. परंतु आत्महत्या तरी कशाकरिता या विषयी कल्पना चालेना पहिली तार आल्यापासून मी गोव्य येथील उरलेल सर्व कामकाज टाकून देऊन स्तंभित होऊन बसलो; व सवड होताच परत निघून आलो. आत्महत्येच्या ऐवजी तो खून ठरता तर सरकारचे धागेदोरे इतर रीतीने पसरावयाचे. परंतु आत्महत्या असे निर्विवाद ठरल्यानं आमच्यावरच एक संकट टळले आणि एक आले. पण सरकारातरी मीमांसा करिताना आम्ही उपस्थित केलेल्या दाव्याचे कारण जोडून आम्हाला लोक जो काय दोष देतील तेवढाच उरेल असे पाहून त्यातल्या त्यात समाधान वाटले.

"मरावयाचे तर पुरुष का मरत? प्रतिपक्षावर पिस्तोल उडवून मरावे" असे मात्र श्रीधरबापूला वासना झाली असली पाहिजे. पूर्वी त्याने आत्महत्येखेरीज

पुण कलेक्टरला जें पत्र लिहिलें तें लिहिलें नसतें. आतां या पत्रांत त्यानें आम्हां कोणाचीं नांवें घेतलीं नाहींत. वकील, कायद्याचे सल्लागार, न्याय देण्याविषयीं अविश्वास वाटणारीं न्यायकोर्टें, इत्यादिकांवर त्यानें आपल्या मरणाची जबाबदारी ढकलली आहे. आम्ही केलेला दावा व त्याला आधारभूत असलेले कागदपत्र हे त्याला खोटे म्हणतां आले नाहींत, तरी आपण कोर्टकचेरीच्या या शमानजिकिरीला आला असें या पत्रांत त्यानें दर्शविलें आहे. परंतु तीहि उपपत्ति मनस्वी बरोबर बसत नाहीं. कारण आमचा दावा कोर्टांत दाखल होऊन सुमार दीड वर्ष झालें होतें. दोन्ही बाजूचे कागदपत्र दाखल करावयाचे ते करून झाले होते, व आतां फक्त तोंडी पुराव्याला सुरुवात व्हावयाची होती. हा पुरावा त्यांना न देतां आल्यामुळें दावा आम्हांला बहाल झाला असता तरी वास्तविक जीव देण्याइतकें नुकसान त्यांत काहीं नव्हतें. कारण दिवंगतांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें जितकी मिळकत जास्तींत जास्त त्यांना मिळावयाची ती सर्व आगाऊ मिळून चुकली होती, व ही मिळकत स्थावर जंगम मिळून निदान दोन लक्ष रुपयांची होती. अर्थात् त्याचा दावा बुडाला तरी त्याच्या एका पैशालाहि धक्का नव्हता. बरें, वर्तमानपत्रें हातीं घेऊन तीं चालवून त्यांत लौकिक मिळवूं अशीहि महत्वाकांक्षा त्यांनीं कधीं बाळगली नव्हती. अशा स्थितींत वकिलाला पैसे भरून झाल्यावर, दावा नुसता खेळवून आमच्यावर चार शितोडे उडवावयाचे ते उडविण्याचें सुख घेऊन, शेवटीं आमचें कांहींच नुकसान झालें नाहीं असें म्हणत व हसत त्याला कोर्टांबाहेर पडतां आलें असतें. बरें, मुलाच्या आग्रही व नापट स्वभावाप्रमाणेंहि त्यांनीं वास्तविक वाटेल तें झालें तरी दावा अखेरपर्यंत लढविण्यास दंड थोपटून उभे राहावयास पाहिजे होतें. पण बापून तसा प्रकार केला व रामभाऊनीं त्या प्रकाराचें नुसतें कागदी निमित्त करून, बापूच्या मरणानंतर अनेक महिन्यांनीं, पुराव्यांत आपली धडगत लागत नाहीं असें पाहून यापुढें आपण काम चालवीत नाहीं, दाव्याचा निकाल एकतर्फी व्हावा, असें लिहून दिलें.

तात्पर्य, दोघांहि बंधूंनीं आपापल्या परीनें शंगावाच केला. पण बापूच्या मरणोत्तर त्यांच्या घरीं जे प्रकार घडले व ज्या प्रकाराचें पर्यवसान शेवटीं श्रीधर बापूच्या विधवेनें मुलांना घेऊन घरांतून निघून जाण्यांत व वाटणीकरितां मुलांच्यातर्फें कोर्टांमध्यें दावा आणण्यांत झालें, व या दाव्यांत रामभाऊचीं जीं पत्रें दाखल झालीं, त्यावरून श्रीधरबापूच्या आत्महत्येचें खरें कारण काय असावें याची

कल्पना लोकांना हळूहळू परस्पर येऊ लागली. बापूंची आत्महत्या झाल्याबरोबर आमच्या प्रतिपक्षीयांनीं वर्तमानपत्रांत आमच्यावर हल्ले चढवून, त्या मुलाची ती आत्महत्या नसून आम्ही ट्रस्टींनीं केलेला तो नैतिक खून होता असें म्हणण्यास कमी केलें नाहीं! परंतु आपल्यावरील आक्षेपांचें निरसन दमानें घेतलें असतां आपोआप हळूहळू परस्पर होत असतें असा माझा अनुभव व विश्वास असल्यामुळें आम्ही एका शब्दानेंहि त्या टीकेला उत्तर दिलें नाहीं. असो. शेवटीं पुणें फर्स्ट क्लास कोर्टांत दाव्याचा निकाल सर्वस्वीं आमच्या तर्फे लागला. मृत्युपत्र ट्रस्टडीड वगैरे सर्व कागद शपथ पुराव्यानें शाबीत झाले. आम्ही मागितल्या त्या बहुतेक ताकिदी देण्यांत आल्या. आमचा खर्चहि कोर्टानें देवविला. यावर पुढें मुलांनीं मुंबई हायकोर्टाकडे अपील केलें, पण त्यांतहि आम्हालाच यश येऊन न्यायमूर्ति चारकर व न्या. ब्रूमफील्ड यांनीं प्रत्येक कागदपत्राची छाननी करून ते शाबीत ठरविले. ते कागद आम्ही कपटानें करून घेतले अशा अर्थाचे आक्षेप निर्मूल ठरविले. आणि न्या. ब्रूमफील्ड यांनीं तर असें स्पष्ट लिहिलें कीं "ट्रस्टींनीं मुलांना त्रास दिला किंवा छळ केला हा आक्षेप खोटा असून उलट मुलांनींच ट्रस्टींना पद्धतशीर रीतीनें व मनांत एक प्रकारचें धोरण ठेवून चिमटे काढकाढून ट्रस्टींचाच छळ केला."

न्या.मू.च्या या एका वाक्यानें आठनऊ वर्षें भोगलेल्या आमच्या दु:खाचा परिहार झाला असें वाटलें. कारण कोर्टाचा अखेर निकाल होईपर्यंत कोणाच्या टीकेला उत्तर म्हणून द्यावयाचें नाहीं असा निश्चय करून आम्ही ओठ दाबून व लेखणी आवरून बसलों होतों. परंतु सुदैवानें केसरीचा ज्युबिली अंक काढण्याचे आधीं कांहीं दिवस हायकोर्टाचा निकाल झाल्यामुळें त्या अंकांत आम्ही ट्रस्टसंबंधीं सर्व कागदपत्र व पैशाच्या व्यवहारासंबंधीं सर्व हकीकती सविस्तर छापून लोकांच्या हातीं देऊन मोकळे झालों. ते वाचून, उघडपणें कांहीं बोलवेना, पण आमच्या टीकाकारांना मान खाली घालावी लागली. आणि तसें बाहेर बोलण्याइतका प्रामाणिकपणा त्यांच्या अंगीं नव्हता तरी त्यांना मनांतून खजिल व्हावें लागलें. परंतु एक प्रकारच्या अज्ञातवासांत, म्हणजे आपल्याच हातानें आपलें तोंड दाबून बसण्यांत, जे आमचे दिवस गेले ते फार कष्टाचे गेले. कारण अपवाद खोटा ठरेपर्यंत होता तो फारच मोठा होता! आमची बाजू पुढें मांडावी तर कोर्टात खटले चालू आहेत. अखेर निकाल झाला नाहीं या कारणानें आमचे वकीलच आम्हाला कोणतीहि हकीकत केसरींतून छापून प्रसिद्ध करूं देईनात. आक्षेपक व निंदक यांच्यावर मात्र ही जबाबदारी कांहींच नसल्यामुळें

त्याच ताड नेहमीं उघडे राही आणि आम्हा उत्तर देत नाहीं या गोष्टीचा आधार घेऊन त जित जित अस म्हणून कोलाहल करीत !

केसरी ट्रस्टसंबंधीं झालेल्या उलटसुलट दाव्याच्या कामीं आम्ही ट्रस्टींनीं आमचे मित्र रा लक्ष्मणराव भोपटकर याना वकीलपत्र दिलें होत. त्यानीं 'केसरी प्रबोध' नामक ग्रंथात या सव प्रकरणाची छाननी व फोड फार सूक्ष्म रीतीनं केली आहे ती वाचकानीं अवश्य पहावी. येथें त्याच्या लेखातील अगदीं मुद्याचे असे दोन तीन परिच्छेद या खालीं देत आहे त्यावरून आमच्यावरील तेव्हाच्या संकटाची कल्पना वाचकाना येईल. रा. भोपटकर लिहितात —

"लोकमान्याच्या पश्चात् टिळकबधूना सुमारें अडीच तीन लाखाची मिळकत मिळाली तिचा तपशील ज्युबिली-अंकात दिलेला आहे लोकमान्यांच्या अनुयायानीं त्याना सुमारें तीन लाखाचा जो 'पर्स-फंड' अर्पण केला तो केला नसता, तर चिरंजीवाना मिळकत मिळाली असती शून्य! लोकमान्याच्या पश्चात् लवकरच दोघां बधूनीं शिक्षणक्रम आखडता घेतला दोन्ही भावाचा स्वभाव फारच खर्चीक असल्याकारणानें त्याना मिळालेल्या मिळकतीला ओहोटी सुरू झाली जवळचा बराचसा रोकड पैसा घरावर खर्च केला, याशिवाय खर्चास अनेक ताड पडली होतीं तीं निराळीच! साहाजिकपण पैशाची अडचण भासू लागल्यावर त्याची दृष्टि केसरी ट्रस्टकडे वळला, व त्यांना वाटू लागलें असावें कीं, हें बरें घबाड आहे येथें जर युक्तिप्रयुक्तीन आपला शिरकाव करून घेतां आला, तर आपली उत्तम सोय होईल, आणि त्या दिवसापासून त्यानीं ट्रस्टींवर हत्यार उपसलें ! व वेळेत सुचताल तसे सुसगत विसगत आरोप ट्रस्टींवर बिनदिक्कत करण्यास त्यानीं माग पुढें पाहिलं नाहीं ! एवढच नव्हे तर ट्रस्टींबरोबर आपल्या मेव्हण्यानाहि भरडून काढण्यास कमी केल नाहीं ! आपण लोकमान्याचे चिरंजीव असल्यामुळ व एका दृष्टीनें त्याच्या थोरपणावर आरूढ झाल्याकारणान ते स्वत स फारच मोठे समजू लागले त्यातच केसरीविरुद्ध असलेल्याची त्याना भर मिळाली मग काय विचारता ! बोलण्या चालण्यात, लिहिण्यात तर त्यानीं जवळजवळ 'हुतात्म्या' चेच अवसान आणलें ! ट्रस्टींनीं व त्याच्या प्रत्यक्ष मेव्हण्यांनीं त्यांना फसवून ट्रस्ट डीड वगैरे कागदपत्र त्यांच्याकडून करून घेतले ही गोष्ट जर खरी होती, तर ते रद्द ठरवून घेण्यासाठीं त्यानीं ट्रस्टींवर व मव्हण्यावर दावे कां केल नाहींत ! अजागळ-

सारखे अगदींच स्वस्थ कां बसले ? दाव्याच्या खर्चास त्याच्याजवळ पैसे होते. व वराबाईट सल्ला देण्यास सल्लागारहि काहीं थोडेथोडके नव्हते. त्याना कोर्टदरबारचा अनुभवहि काहीं कमी नव्हता. वर, हहि आऊ या ट्रस्टींनीं लाविलेल्या फिर्यादींत हे कागदपत्र रद्दबातल ठरवून घेण्याची संधि त्याना अनायासे प्राप्त झालेली होती. मग तिचा फायदा घेऊन ट्रस्टींची व मॅनेजमेन्टची लढाई कोर्टाकडून खात्रीत करून घेण्याऐवजीं ऐनवेळीं माघार ती काय म्हणून घेतली ? यातलें इंगित असें कीं, कागदपत्रासंबंधींची तक्रारहि त्याना वास्तविक करावयाचीच नव्हती, तर त्या तक्रारीच्या पायरुणाखालीं ट्रस्टच्या क्षेत्रात जर आपला हात घुसविता आला तर तो त्याना पाहिजे होता !

" केसरी-मराठा सस्थेसंबधानें पुण्याच्या दिवाणी कोर्टातून मु. न. २३६४/१९२७, मु. न. २८८५/१९२७ व मु. न. २०२/१९२८, असे एकदर तीन दावे चाललेले होते. यापैकीं पहिला दावा वरील सस्थेचे ट्रस्टी केळकर व विद्वांस यानीं लोकमान्याचे चिरंजीव रामभाऊ टिळक व कै. बापूराव टिळक याच्यावर लावलेला होता, तर बाकीचे दोन टिळकबधूनीं ट्रस्टींवर लाविलेले होते. हे दोन्ही दावे रामभाऊ यानीं पुढें काढून घेतले ! ट्रस्टींच्या दाव्याचा निकाल सन १९२९ च्या मार्च महिन्यात पुणे कोर्टात ट्रस्टींच्या बर्तानें झाला. त्यावर रामभाऊ यानीं स्वत तर्फे व कै.बापूराव याच्या अज्ञान मुलातर्फे नामदार हायकोर्टात न. १००/१९२९ च अपील केलें होतें. त्याचाहि निकाल ट्रस्टींच्या तर्फेनें झालेला आहे

" ट्रस्टींनीं आपला दावा ता १६ ऑगस्ट १९२७ रोजीं दाखल केला, व त्याचा निकाल ता ७ मार्च १९२९ रोजीं झाला, या दरम्यानच्या काळात व नतरहि या दाव्याकडे महाराष्ट्राच्या जनतेचेच लक्ष अनेक दृष्टींनीं वेधून गेलेलें होतें, यात काहीं सशय नाहीं. लोकमान्य, त्यांची परपरा व त्यांनीं निर्माण केलेला ट्रस्ट, याच्याबद्दल भक्ति व अभिमान बाळगणाऱ्या लोकांना, ट्रस्टींना ट्रस्टच्या बाबतींत दावा करण्याचा व तोहि लोकमान्यांच्या चिरंजीवावर करण्याचा प्रसंग यावा, याबद्दल मनापासून वाईट वाटणें अगदीं साहजिक होत. ट्रस्टींना तर मरणप्राय दु:ख वाटत होतें ! परतु करतात काय बिचारे ! एक तर दावा करून ट्रस्टचें जतन तरी करावें, नाहींतर स्वस्थ बसून डोळ्यांदेखत ट्रस्टचा नाश सुखानें होऊ द्यावा, अशा अत्यंत बिकट पचात ट्रस्टी सापडलेले होते. परंतु

अखेर स्वकर्तव्याला जागून त्यांनीं योग्य त्या मार्गाचाच अवलंब केला, याबद्दल टिळकभक्त त्यांना केव्हांहि दुवा दिल्याशिवाय राहणार नाहींत. आपण हा दावा केल्यानंतर, लोकमान्यांचे, त्यांच्या परपरेचे व ट्रस्टींचे प्रकट वा प्रच्छन्न शत्रू या गोष्टीचा पूर्णपणें गैरफायदा घेऊन, लोकमान्य, ट्रस्टी, किंबहुना महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्ष, यांच्यावर एकच काहूर उसळून देण्यास चुकणार नाहींत, याची जाणीव ट्रस्टींना नव्हती असें नाहीं दुसऱ्या एखाद्या कचदिलाच्या ट्रस्टींनीं हा मार्ग पत्करण्यास बहुधा अळमटळमच केली असती! परंतु सुदैवानें ट्रस्टींच्या ठिकाणीं तात्यासाहेब केळकर व दादासाहेब विद्वांस यांच्यासारखे खंबीर मनाचे गृहस्थ असल्यामुळेच त्यांनीं योग्य व आवश्यक अशा मार्गाचाच अंगिकार केला; व त्यांनीं दाखविलेल्या या मनोधैर्याबद्दल कोणीहि नि.पक्षपाती मनुष्य केव्हांहि त्यांचें कौतुकच करीत राहील!

"एकीकडे वरीलप्रमाणे वस्तुस्थिति होती, तर दुसरीकडे टिळक विघ्नसंतोषी लोकांना पूर्वोक्त दावे दाखल झाल्यानंतर आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या. पूर्वीच्या वैराचा सूड उगविण्यास, नाहीं तर केसरी संस्थेवर घोंपाट्या घालण्यास ही उत्तम संधि आहे असें पाहून पुणें-मुंबईच्या लेखकांनीं व पत्रकारांनीं दोन तीन वर्षेपर्यंत ट्रस्टींवर जें तोंडसुख घेतलें, त्याला तर सीमाच नव्हती! हा धांगडधिंगा घालण्यांत निरनिराळ्या लेखकांचे निरनिराळे हेतू होते कोणास ट्रस्टींच्या नांवाखालीं लोकमान्यांच्या स्मृतीवर तडाखे लगवावयाचे होते, तर कोणास ट्रस्टी ब्राह्मण म्हणून त्यांची बदनामी करावयाची होती, कोणास ट्रस्टी सारस्वतव्यतिरिक्त ब्राह्मण-विशेषत. कोंकणस्थ ब्राह्मण-म्हणून त्यांना निंदावयाचे होते, तर कोणास केसरी प्रतिसहकारित्वाचा पुरस्कर्ता म्हणून त्यावर घाव घालावयाचे होते, कोणास तात्यासाहेबांचा बोलबाला सहन होत नव्हता म्हणून त्यांचा पाणउतारा करावयाचा होता, तर कोणास या सर्वांतून जमल्यास स्वत.चा लग्गा साधून घ्यावयाचा होता म्हणून तो धुमधडाक्यांत सामील झालेला होता! सारांश, प्रत्येक लेखक कांहीं तरी विशिष्ट हेतूनें प्रेरित होऊन त्यानें दोनतीन वर्षांच्या अवधींत मन.पूत असें लिखाण केलें! या सर्व लिखाणांत अर्थात् सभ्यपणास फाटा देण्यात येऊन बाष्कळपणास जसा वाव ऊत आलेला होता! असें करण्यांत या लेखकांना टिळकांच्या चिरंजीवांबद्दल प्रेमाचा मोठा पान्हा फुटून होता असें नव्हे! सगळ्यांचा मनोवृत्ति एकच कीं, तिकडे ते ट्रस्टी मरोत, नाहींतर चिरंजीव मरोत, केंके

दिवस पोटात डवळत असलेले विष बाहेर ओकून टाकण्याची जी संधि प्राप्त झाली आहे, ती व्यर्थ घालवा का ! त्यातच मधून मधून श्री. रामभाऊ व कै. बापूराव हे आपल्या स्वतःच्या लेखाची व मुलाखतींची भर घालण्यास चुकत नसत ! परंतु ट्रस्टी हे माझे पक्षकार व मी त्यांचा वकील असल्यामुळें हायकोर्टात दाव्याचा निकाल होईपर्यंत कोणत्याहि टीकेला कसलेहि उत्तर द्यावयाचें नाहीं अशी मी ट्रस्टींना मनाई केलेली होती, व मला लिहिण्यास आनंद वाटतो की, ती त्यांनी अक्षरशः अमलांत आणिली. चौफेर टीकेचा भडका उडालेला असतांना ट्रस्टींनी त्याबद्दल कोठेहि अवाक्षर काढलें नाहीं किंवा लिहिलें नाहीं, याचें कारण ही माझी मनाईच होय ! हायकोर्टाचा निकाल लागेपर्यंत या बाबतींत ट्रस्टींना मूकवृत्ती धारण करण्यास लावण्यांत जर कदाचित् कोणाचा दोष असलाच, तर तो सर्वस्वी माझाच आहे ! माझ्या या मनाईमुळे ट्रस्टींना दोन तीन वर्षेपर्यंत अनंत मानसिक यातना सहन कराव्या लागल्या याची मला पूर्ण जाणीव होती व आहे. तथापि, कोर्टात दावा चालू असेतोपर्यंत वर्तमानपत्रा-तून या वादाचा खल करणें व दाव्यांतील पुराव्याची विरी घालवून टाकणें चांगलें नव्हे असें वाटून मी केलेली मनाईच इष्ट होती, असें अद्याप मला वाटतें."

असो. १९१० सालीं मी केसरीचा कायम संपादक झाल्यानें माझ्या अधिकारयोगाचा पूर्वार्ध झाला असें म्हणता येतें. तसेंच १९२० सालीं मी केसरी-संस्थेचा ट्रस्टी झाल्यानें त्या अधिकारयोगाचा उत्तरार्ध पुरा झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि ट्रस्ट प्रकरण कोर्टात जाऊन अखेर १९३० सालीं तें कायमचें संपलें यामुळें हा उत्तरार्ध १९३० सालींच खरा संपला असेंहि म्हणता येईल. या दृष्टीनें ट्रस्टच्या दाव्याच्या निकालापर्यंतची हकीकत यांत्र प्रकरणांत दिली आहे. १९३० पासून पुढें १९३२ च्या ऑगष्ट महिन्यापर्यंत मी ट्रस्टीचा अधिकार सर्वस्वी निर्विवाद अशा मनस्थितींत भोगला. आणि त्यानंतर तो अधिकार केवळ स्वेच्छेनें सोडून, आता शुद्ध निरुपाधिक प्रेम व ममत्व या दृष्टीनें केसरी संस्थेकडे दुरून किंवा जवळून पहाण्याचा आनंद मी भोगीत असतों. म्हणून मला स्वतःला यापुढें फार दिवस आयुष्य लाभलें नाहीं तरी तें केसरी संस्थेला लाभावें अशी प्रार्थना आहे.

सिंहावलोकन (२)

१९२० ते १९३८

(१) असहकारिता पर्व

सन १८९६ पासून १९२० पर्यंत केसरीचा, किंवा मराठ्याचा, किंवा दोहोंचा संपादक मधून मधून असल्यानें, मी एतत्प्रकारें राजकारणांतच होतों १९१४ सालीं टिळक मंडालेहून परत आल्यापासून संपादकापेक्षाहि टिळकांचा राजकारणांतील मदतनीस, चिटणीस, किंवा मुखत्यार अशा निरनिराळ्या नात्यांनीं मला राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घ्यावा लागला तथापि १९२० पर्यंत मी जो भाग घेतला त्याला 'स्वतंत्र' असं विशेषण केव्हांहि लावता येण्यासारखें नव्हतें हें उघड आहे स्वतःचें वेगळें कांहीं सुचवाव, चर्चा करावी, किंवा वेळीं थोडाबहुत मतभेदहि दर्शवावा इतके करण्याला मला वाव होता तसा वाव मी आपण होऊन घेत असें व टिळकहि उदारपणें तो देत असत परंतु शेवटीं मीं जें कांहीं लिहावयाचें, बोलावयाचें, करावयाचें तें टिळकांच्या मुख्य धोरणाला अनुसरून असलें पाहिजे हें क्रमप्राप्तच होतें

विलायतेहून परत आल्यावर १९२० सालीं सोलापूर येथील प्रांतिक परिषदेचा अध्यक्ष या नात्याचा अधिकार चार दिवस मला आला तेवढ्यापुरता मी स्वतंत्र आहें असें मला म्हणतां आलं. आणि मतभेदाच्या वादविवादांत ही माझ्या मनाची भूमिका परिषदेतील लोकांच्या प्रत्ययाला आल्याशिवाय राहिली नाहीं. तथापि माझें स्वातंत्र्य गाजविण्याकरितां परिषदेत वावगें असें मी कांहीं केलें नाहीं चार वेगळ्या मताचे लोक परिषदेसारख्या ठिकाणीं एकत्र आले असतां, तिचा अध्यक्ष हा कोणत्याहि एका पक्षांतून निवडला असला तरी, कायदे कौन्सिलच्या अध्यक्षाप्रमाणें त्यालाहि म्हणावें लागतें कीं "या वेळेपुरता मी माझ्या पक्षाचा नाहीं सर्वांचाच आहे" आणि हें असें नुसतें वरकरणी बोलून भागत नाहीं, तर न्यायबुद्धीला अनुसरून थोडेंबहुत करावेंच लागतें. सोलापुरास मी तसें केलेंहि. पण या परिषदेनंतर अवघ्या तीन महिन्यांतच टिळक निवतले, आणि तेथपासून राजकारणांतील स्वतंत्र अशा माझ्या प्रयत्नाचा प्रारंभ झाला.

वास्तविक राष्ट्रीय राजकारणांत स्वतंत्र असा कोणीच नसतो कारण राजकारण हें संघटित असतें. आणि प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्याला, तशाच स्वातंत्र्याचा हक्क

असणाऱ्या, इतराच्या स्वातंत्र्याची मर्यादा पडते. पण मी वर जें स्वतंत्र राजकारण म्हटलें तें थोडेसें केवळ महाराष्ट्र डोळ्यापुढें ठेवून. टिळकानंतर महाराष्ट्रांतील राजकारणाचें पुढारीपण ओघानेंच मजकडे आलें. या वेळीं मला तुल्यबल असा प्रतिपक्षी किंवा प्रतिस्पर्धी दुसरा कोणी नव्हता. टिळकांनीं रिकाम्या केलेल्या जागेवर त्यांचे सहाय्यक म्हणून नेले. होमरूल लीगचा चिटणीस मीच होतो. केसरीचें संपादकत्व मजकडेच होतें. प्रांतिक परिषदेचा अध्यक्ष मलाच निवडलें. त्यापूर्वी काँग्रेसचा एक चिटणीस म्हणून माझीच निवडणूक १९१८ सालीं झाली. काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचा व्यवस्थापकहि मलाच नेमण्यांत आलें. आणि १९२५ सालीं काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाकरितां माझें एकच नाव किल्लेक प्रांतांकडून सुचविण्यांतहि आलें होतें. या सर्व गोष्टीवरून त्यावेळीं महाराष्ट्राचें पुढारीपण मजकडे होतें हें दिसून येतच होतें. इतकेंच नव्हे तर पुढें असहकारितेचें धोरण काँग्रेसनें स्वीकारल्यावरहि, काँग्रेस वर्किंग कमिटींत महाराष्ट्रातर्फे मीच एक सभासद निवडला गेलों. आणि राष्ट्रीय सभेची नवीन अशी पहिली घटना तयार करण्याचें काम विठ्ठलभाई पटेल यांच्याबरोबर गांधींनीं मजकडे सोंपविलें. यावरून देखील महाराष्ट्रचें राजकीय पुढारीपण त्यावेळीं मजकडे होतें ही गोष्ट दिसून आल्याशिवाय रहात नाहीं.

पण स्वतंत्र राजकारण करण्याच्या पहिल्याच प्रसंगीं एकदम माझ्या वाटेंत असहकारितेचा डोंगर उभा राहिला. आणि तो आतां कसा चढून उतरून जावयाचा याच्या निर्णयानें माझ्या स्वतंत्रबुद्धीच्या परीक्षेची वेळ आली. यापुढील सतरा वर्षांत मी स्वतंत्रपणें काय केलें हें सांगण्याबरोबर इतर अनेकांशीं मिळून काय केलें हें सांगणेंहि तितकेंच यथार्थ होईल. त्या सर्वांचा संकलित वृत्तांत पूर्वी दोन निरनिराळ्या रीतींनीं दोन निरनिराळ्या ग्रंथांत मी प्रसिद्ध केला आहे. पहिला ग्रंथ "गेलीं पाच वर्षें" या नांवाचा असून, त्यांत १९२६ पर्यंतचा विषय आला आहे. आणि दुसरा ग्रंथ म्हणजे "समग्र केळकर वाङ्मय" या १२ खंडाच्या ग्रंथांतील पांचवा म्हणजे "असहकारिता खंड" हा सुमारें १२५० पानांचा असून, त्यांत १३ ऑगस्ट १९३७ पर्यंतची यास विषयावरची हकीकत दिली आहे. या विषयावर इतकें लिखाण माझ्या हातून आधींच लिहून झाल्यामुळें येथें पुनः निराळें म्हणून कांहीं लिहिण्याला मन व बुद्धि दोन्ही सहजच कोयट झालीं आहेत. नवें असें कांहीं लिहिण्यासारखें नाहीं, व पुनरुक्तिचा कंटाळा येतो. तथापि त्या ग्रंथांतील लिखाण एका दृष्टीनें, म्हणजे

जुलमानें मान्य करीत आहों अशी घोषणाहि केली. आणि त्याप्रमाणें अवघ्या ११–१॥ वर्षांतच महाराष्ट्रानें असहकारितेविरुद्ध आपला मतप्रचार सुरू केला. वसई, पेण, येथे भरलेल्या परिषदांतून महाराष्ट्राच्या विरोधानें प्रथम थोडेसें डोकें वर काढलें, पण पुढें लवकरच अकोला परिषदेंत असहकारितेविरुद्ध आपलें निशाण उभारलें. स्वत. गांधींचे स्वभावदोषहि या विरोधी चळवळीला उपकारकच ठरले. असहकारितेनें एक वर्षांत स्वराज्य मिळविण्याची त्याची घोषणा निष्फळ ठरून त्या घोषणेची थट्टा जनतेला उघडपणें करता येऊं लागली. लॉर्ड रीडिंग यांनी सामोपचाराची तयारी दर्शविली असता ती आपल्याच तोंऱ्यात झिडकारून आपल्याजवळ मुत्सद्देगिरी नाहीं हें जसें गांधींनीं प्रगट केलें, तसेंच बार्डोलीचा बार विनाकारण भरून तो फुसका ठरवून, भलते कारण भलत्याला लावून, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें "चळवळ करण्याला उशीर नाहीं व ती मागें घेण्यालाहि उशीर नाहीं" हा जो आपला स्वभावदोष तो गांधींनीं पुन. एकवार जगाच्या प्रत्ययाला आणला अवघ्या दीड वर्षांत सरकारानें गांधींचें पाणी जोखलें व त्याच्या अंगावर हात टाकला म्हणजे त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरून सहा वर्षांची शिक्षा दिली यामुळें जगांत गांधींचें न.व झालें. पण असहकारितेचें तत्त्व यशस्वी झालें असें मात्र जगानें मानलें नाहीं.

पण जगानेंच कशाला? खुद्द गांधींच्या अनुयायांतहि ही चळवळ आहे तशीच चालविण्याविषयीं मतभेद दिसून आला कायदेभंग थांबवावा अशा सूचना पुढें येऊन त्याचा विचार करण्याकरिता कमिटी नेमण्यांत आली तिनें सर्व देशभर दौरा काढला कमिटीच्या सभासदांत अखेरचा निर्णय करताना मतभेद झाला. निम्मा लोकांनी कायदेकौंसिलावरील बहिष्कार उठवावा अशी शिफारस करून असहकारितेच्या तत्त्वाचे कवडें मोडले पण स्वत. गांधी कांहीं केल्या आपला हट्ट सोडीनात आणि त्यांना गुरुतोबा मानणारे कांहीं अधभक्त मिळाल्यामुळें, नाफेर वाल्यांचा म्हणून एक वेगळा कंपू तयार झाला नामांकित व महत्त्वाचे असे पुढारी, गांधींचे अनुयायी म्हणविणारांपैकींहि, फेरवाल्या पक्षांत समाविष्ट झाले. गांधींना विधायक कार्यक्रमाशिवाय दुसरें कांहीं राजकारण उरलें नाहीं; व ते तेंच घेऊन एका बाजूस उदास व रजील असे होऊन बसले तथापि खुद्द राष्ट्रीय सभेकडून कौंसिलप्रवेशाला आज्ञा मिळविण्याची वेळ अद्यापि आली नव्हती म्हणून नाफेरवाल्या गांधीभक्तांनीं उपेक्षावृत्ति दाखवावी, आणि फेरवाल्या गांधीभक्तांनीं

भक्त बसलेल्या अशा इतर पक्षांशी मिळून कौंसिलप्रवेश करावा, मात्र नाफेर-वाल्यांना त्यात ओढू नये, असा एकप्रकारचा तह उभयतामध्ये ठरला. (१९२४)

फेरवाल्या कौंसिलवादी लोकांनाहि स्वतःला कॉंग्रेसवाले म्हणवून घेण्याचा हक्क होता. तो नाफेरवाल्यांना नाकबूल करता येत नव्हता. म्हणून इकडे गांधी कौंसिलप्रवेशाला मनाने प्रतिकूल असता त्यांनी फेरवाल्यांकडे कानाडोळा करावा, आणि फेरवाल्यांनी गांधींच्या विधायक कार्यक्रमाला समतीचा करभार देऊन कौंसिलप्रवेशाचें आपलें कार्य साधावें अशी तडजोड ठरली. या तडजोडींतून स्वराज्य पक्ष निर्माण झाला. त्याने देशभर निवडणुकी जिंकून प्रांतिक व वरिष्ठ कायदे-मंडळ्यात आपलें प्रस्थ वसविलें, पुढें कौंसिलांतील कार्य करताना सहजच त्याच्या अनुभवाला असें आलें कीं, "सरकाराला अडथळा करण्याची इच्छा खरीच व राष्ट्रीय बुद्धीनें सरकाराला विरोध करकरूनच पाऊल पुढें पडवायाचें; पण या विरोधी साहचर्यात साधेल तेथें देशहित पदरांत पाडून घेताना सरकाराशीं सहकारिताहि करावी लागल्यास तेवढ्यापुरती ती सदोष मानूं नये." याचा अर्थ कांग्रेस स्वराज्य पक्षाच्या निशाणाच्या एका बाजूला " अडथळा व विरोध " अशीं अक्षरें लिहिलीं असलीं तरी त्याचेच प्रतिशब्द म्हणून दुसऱ्या बाजूला " प्रतिसहकारिता " हीं अक्षरें लिहिलेलीं होतीं.

सरकारनें नेमलेल्या मंडळांतून, कमिट्यांतून, कार्यसाधुपणानें प्रवेश करण्याला स्वराज्यपक्षानें हळुहळू सुरुवात केली. (१९२५) यानंतर सरकारने एखादी मोठी अधिकाराची जागा लोकपक्षांतील पुढाऱ्यांना दिली असता तिचाहि उपयोग मात्र कार्यसाधु दृष्टीनें करावा कीं नाहीं असा एक वेगळा प्रश्न उत्पन्न झाला, तेव्हां महाराष्ट्रानें प्रतिसहकारतत्त्वाचा अवलंब केला. पण स्वराज्यपक्षाला हें तेव्हां न आवडल्यामुळें महाराष्ट्राला त्यांतून फुटून निघावें लागलें. (१९२५) कौंसिल-प्रवेशानें तत्त्व प्रयत्नानें पदरांत पाडून घेतल्यावर अधिकारग्रहणाचें तत्त्व ओघानेंच त्यांतून निघणारें होतें. या मुद्द्यावर महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं उघडपणें प्रतिसह-कारपक्ष म्हणून स्वतंत्र पक्षच स्थापला. आणि कौंसिलप्रवेशाची चळवळ या विस्तृत स्वरूपांत पुढें चालू ठेविली. पूर्वी नाफेरवाल्यांपेक्षा फेरवाल्यांना लोकमत अधिक अनुकूल आहे असें स्वराज्यपक्ष-स्थापनेच्या वेळीं दिसून आलें, तसेंच मागून स्वराज्य पक्षांतील नाफेरवाल्यांपेक्षा त्या पक्षांतील फेरवाल्यांना लोकमत अधिक अनुकूल

आहे असेंच कौन्सिल निवडणुकीच्या द्वारें दिसून आलें. (१९२६) हे पाहून मूळच्या नाफेरवाल्यांनीं मूळच्या फेरवाल्यांशीं अधिकाधिक जुळतें घेण्याचें आरंभिलें. जणु कांहीं कौन्सिलप्रवेशाचा वाद शिल्लक उरला नाहीं, असें भासण्याइतक्या उघड रीतीनें, नाफेरवाला पक्ष कौन्सिलांतील स्वकीयांच्या द्वारें आपल्या विधायक व इतर कार्यक्रमाला मिळेल तो फायदा मिळवून घेऊं लागला. आणि एकटे गांधी आणि त्यांच्याभोंवतीं घेर धरून बसणारे पांच-चार कट्टर नाफेरवाले इतकीच मंडळी एक लहानसा गट करून कौन्सिलविरोधाचा बहाणा चालविणारी उरली. (१९२७)

गांधींनीं जवळ जवळ कांग्रेस सोडून दिली व असें भासविलें कीं, "तुमचें तुम्ही करा, माझें मी करीन. दोघेहि बरोबर आहों. म्हणून आपापल्या कार्यांचा आनंद दोघांनींहि भोगावा." अशा रीतीनें कौन्सिलप्रवेश निर्वेध झाल्यानें स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं साम्राज्यांतर्गतच स्वराज्य मागण्यापर्यंत असहकारितेची तार ढिली करून सर्वपक्षीय म्हणून एक स्वराज्यघटना तयार केली. (१९२८) परंतु बापाच्या मुळावर मुलगा यावा त्याप्रमाणें ही घटना राष्ट्रीय सभेनें नामंजूर करून प्रत्यक्ष स्वातंत्र्याची घोषणा केली (१९२९) ज्ञातन्त्र्यबुद्धीचा पुरावा म्हणून गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण धिक्कारून कौन्सिलप्रवेश रद्द केला आणि कायदेभंग सुरू केला. (१९३०)

१९३० सालीं पहिली कायदेभंगाची मोहीम झाली. पण स्वातंत्र्याचा ठराव बदलला नव्हता तरी गांधींनीं लॉर्ड आयर्विन याशीं स्वतंत्र तह करून गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण स्वीकारलें. आणि या लहरीपणाच्या भरीला गोलमेज परिषदेंत (१९३१) अत्यंत निमुत्सद्दीगिरीचें वर्तन ठेवलें. १९३२ सालीं कांहीं योग्य कारण नवें घडलें नसतां, किंबहुना गांधींच्या मनांत नसतां दुसऱ्या कोणाच्या चिथावणीनें, गांधींनीं कायदेभंगाची दुसरी मोहीम सुरू केली. या दोन्ही मोहिमांत हजारों लोक सामील झाले. त्यांतच प्रतिसहकारवादी कांहीं महाराष्ट्रीय पुढारीहि ध्येयभावनेनें सामील झाले. तथापि त्यांनीं आपला कौन्सिलप्रवेशाचा हक्क मात्र सोडला नव्हता. या दोन मोहिमांत गांधींना जनता वश आहे असें दिसून आलें तरी स्वतः गांधींना हें दिसून आलें कीं, ही जनता हें एक बाजारबुणगें किंवा पेंढार आहे. आपल्या तीक्ष्ण ध्येयाच्या कसोटीला म्हणजे सत्य काय किंवा अहिंसा काय यांच्या कसोटींला उतरणारें नाहीं. यामुळें "कायदेभंगाची चळवळ थांबवून पूर्वीच्या अमृतसर येथील राष्ट्रीय सभेच्या धोरणावा म्हणजे शुद्ध प्रतिसहकारितेचा अवलंब करून

लोकांना विधायक राजकारणाच्या मार्गावर चालावें " असें गांधींचा 'आतला आवाज' म्हणजे प्रत्यक्ष ईश्वराचा आवाज त्यांना सांगू लागला! (१९३३-३४) त्यांचा कट्टर नाफेरवाला परिवारहि मनातून या गोष्टीला नुसता अनुकूलच नव्हे तर आतूरहि झाला होता. गांधींनीं भासविलें कीं, "मादे अनुयायी बोलूनचालून मूर्ख म्हणजे कौन्सिलप्रवेशाच्या मोहातून न सुटणारे, म्हणून त्यांच्या इच्छानुरोधानेच मी हें परिवर्तन घडवून आणीत आहे." (१९३५) गांधींच्या अनुयायानाहि ही पडत्या फळाची आज्ञा इष्टच होती. यामुळे त्यांनीं कायदेमंडळाची झाडें हलवून नावानें 'पडलेलीं' फळें खाण्याची हौस पोटभर पुरवून घेतली. (१९३६) आणि जनताहि कौन्सिलप्रवेशाला आतूर झालेली असल्यामुळे तिनें गांधीभक्तांना सर्वत्र आश्रय व पाठिंबा देऊन बहुतेक सर्व प्रांतांतून प्रचंड बहुमतानं निवडून दिलें, आणि त्यामुळें प्रधानमंडळें कांग्रेसला स्थापन करता आलीं. (१९३७)

हें घडून येत असतां स्वातंत्र्यप्रेम, साम्राज्यविरोध, स्वयंनिर्णय, घटनाभंग इत्यादि मोठमोठ्या तत्त्वांची आठवण राष्ट्रीय सभेला क्षणभर बाजूला ठेवावी लागली. दक्षिणेचा सूर्य उत्तरेला जावा त्याप्रमाणें घडून राजकीय धोरणाचें अनुमान बदललें. पूर्वी ज्यांना कौन्सिल हा नरक वाटत होता त्यांनाच तो आता मोक्ष किंवा निदान स्वर्गलोक तरी वाटू लागला! ज्यांना कौन्सिलें हीं मायागृहें वाटत होतीं त्यांनाच तीं आता प्रियार सत्यसृष्टि वाटू लागली! कौन्सिलाचें स्मशान-चितेचें स्वरूप जाऊन त्याला मंगलदायक होमकुंडाचें स्वरूप आलें! सर्व प्रकारचा अविधि हा विधि ठरला! अयुक्त युक्त ठरलें! अधोगति ही उन्नति वाटू लागली! आणि सन्यासाचा कर्मयोगी बनला! असहकारितेच्या सुरवंटांतून फुलपाखरूं बाहेर पडलें, त्याला नाचण्या बागडण्याला जग अपुरें भासू लागलें! तात्पर्य, मद्रिणीने कोडी फिरवावी त्याप्रमाणें गांधी व त्यांचे अनुयायी यांची लोककल्याणाची दृष्टि दक्षिणध्रुवावरून निघून उत्तरध्रुवावर येऊन बसली.

या सोळा-सतरा वर्षांच्या अवधींत महाराष्ट्रानें मात्र एखाद्या होकायंत्रातील कांट्याप्रमाणें आपली दृष्टि या उत्तरध्रुवाकडेच रोखून ठेविली होती. आणि तिला धक्के देऊन चंचलत्व आणण्यासारख्या अनेक गोष्टी घडल्या तरी, त्यानें आपला दृष्टि-कोन केव्हां कलेअर्धकलेनें दुसरीकडे फिरविला तरी फिरून आपला स्थिति-स्थापकतावा गुण अबाधितच ठेवला. असो. हाच विषय आतां थोडासा सुलासे-वार रीतीनें मांडतों.

सत्याग्रहाचा नक्की एकच मुद्दा हातीं घेतला तर, आणि त्यातील अन्याय सर्वांना अमान्य असेल तर, सत्याग्रह करणें योग्य होईल व तो करणाराला इतरांनीं सहाय्य करावें. पण त्यावेळीं कायदे कौंसिल वरील बहिष्कार अशा सत्याग्रहात येतो अशी कल्पना गांधींच्याहि मनात नव्हती मग आमच्या मनात ती कोठून असणार! कायदे कौंसिलच्या निवडणुकी करण्याचा जाहीरनामा निघाला तर तो सक्तिचा अन्यायाचा हुकूम होत नाहीं, म्हणून कौंसिल बहिष्कार हा सत्याग्रह होत नाहीं, हें कोणीहि कबूल करतील. पण जे गाधी अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेत 'निराशाजनक' या शब्दाला तो जहाल म्हणून विचकले, यांनीं अवघ्या सात महिन्यात दुसऱ्या टोंकाला धाव घेतली. आणि सामुदायिक, सार्वत्रिक, सर्वंक्ष, सर्वसमावेशक, अशा असहकारितेवर आपलें ठाणें नेऊन बसविलें.

१९२० च्या जून-जुलैंत, टिळक वारण्यापूर्वी, सत्याग्रहाचे प्रयोग मुंबईस गांधींचे काहीं अनुयायी करू लागले. ते एखाद्या विवक्षित मुद्यापुरते होते पण गांधींच्या मनात अधिक व्यापक प्रेरणा कशी झाली न कळे. 'सत्याग्रह' हा शब्द सुटून 'असहकारिता' हा शब्द पुढे आला. त्याची कल्पना टिळकांना अमान्य होती. यामुळे मुंबईस शेवटच्या दुखण्यात, आयरणाला सिंहले असतां शुद्धीतील बोलण्यात व बरळण्यातहि, गांधींच्या नव्या धोरणाच्या निषेध टिळकांच्या तोंडून निघत असे. गाधी टिळकांना भेटण्यासरिता आले तेव्हां टिळक बेशुद्ध व आसन्नमरण होते. अथात् उभयतांचें बोलणें कसें होणार! टिळक मध्यरात्रीं वारले. दुसरे दिवशीं सकाळीं असहकारितेचा जन्म झाला. दरम्यान या मधल्या सहा तासात टिळकाच शव पायरुण घालून ठेवल्यावर, अजून रात्र आहे म्हणून, सरदार गृहात टिळकाचे प्रमुख अनुयायी एका खोलीत दारें लावून चर्चा करीत बसले. त्यात असं ठरलं कीं, केळकरांना केसरीचे सर्वाधिकारी व महाराष्ट्राचे पुढारी म्हणून मानावें, परंतु राजकारणातील जें धोरण म्हणून या पुढे ठरवावयाचें तें कर्नाटक, पुणें महाराष्ट्र, वऱ्हाड महाराष्ट्र, व नागपूर महाराष्ट्र या सर्वांचे एकच राहील असें असाव या करितो पाच चार प्रमुख गृहस्थांचें एक मंडळ नेमण्यात यावें, व या मंडळाच्या धोरणाप्रमाणें सर्वांनीं वागावें.

या पूर्वी बिपिन पाल बाबूंनीं कोलांटी खाऊन आमच्या राष्ट्रीय पक्षावर टीकास्त्र धरलें होतें. ते म्हणत, "शक्य तर सहकारिता व अशक्य तर असहकारिता या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. प्रतिसहकारी धोरण हे शरणागतीचेंच धोरण होय." म्हणून

मी ता. २९ जून, १३ जुलै, व २७ जुलै १९२० च्या केसरीच्या तीन अंकात राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणाची सूक्ष्म चर्चा केली ती सर्वांना पसत पडली होती. आणि टिळकांचें 'प्रतिसहकारी' राष्ट्रीय धोरण हेच पुढें चालवावें असें सरदारगृहात नेमलेल्या मडळानेहि निश्चित केलें.

टिळकाच्या मृत्यूच्या दिवशीं केसरीसबधानें जस आम्हाला आभाळ फाटल्यासारखें वाटलें तसेच राजकारणातहि वाटले. टिळक असत तोपर्यंत महाराष्ट्रातलेच काय पण इतर कांहीं प्रांतातलेहि राजकारण त्याच्या तत्रानें चाले. पण ते निवर्तल्यावर महाराष्ट्रातच काय पण इतर प्रातातहि दुफळ्या माजतील अशी भीति वाटत होती. आणि खरोखर दुफळी पडण्यारारखेंच राजकारणाचें एक नवें धोरण टिळकाच्या मृत्यूच्या दिवशींच महात्मा गांधी यानीं जाहीर केलें. व्यक्ति या नात्यानें गांधीविषयीं टिळकाना आदर होता. तथापि राजकारणातील धोरणासबधानें गांधींच्यावर टिळकाचा विश्वास नव्हता. याचा अर्थ गांधी हे अप्रामाणिक असे टिळकाना वाटत होतें हा नव्हे तर याच्या उलट गांधी हे फारच फार प्रामाणिक असे टिळकांना वाटत होते ! मग प्रामाणिकपणा हा दोष मानावयाचा कीं काय ! तर तसे नाहीं प्रामाणिकपणा हा गुण खरा, पण गांधींचा प्रामाणिकपणा स्थिरबुद्धीवर अधिष्ठित नसल्यामुळें, त्याच्या प्रामाणिकपणाला झाकें चचलपणाचे स्वरूप येऊं शकेल कीं अखिल जनतेला तें पटणार किंवा पचणार नाहीं. टिळकाना वाटे कीं गांधी हे एखादेवेळीं सरकाराशीं इतक्या साळसूदपणानें, इतक्या सरळपणानें, किंवा इतक्या सौम्यपणानें वागतील कीं, लोकाना तो फार मवाळपणा वाटेल. उलट एखादेवेळीं ते इतका तीव्रपणा स्वत स्वीकारून लोकाच्याहि मागें तो लावतील कीं त्याना त्याचें सोंगहि पार पाडता पाडतां कठिण जाईल, व कांहींच्या मनात त्या तीव्रपणाच्या भीतीनेंच विद्वेष उत्पन्न होईल टिळकाचें सर्वसाधारण धोरण असें कीं, लोकाच्यापुढें फार तर चार पावलें उभे राहून त्याच्याकडे मागें वळून पहावें व मजबरोबर चला असें त्याना म्हणावें. म्हणजे लोक तेवढी चार पावलें चालून आपणाबरोबर येतील उलट गांधींच्याप्रमाणें सत्याग्रहाचें अतिम धोरण स्वीकारलें, व त्यातहि सत्य या शब्दाच्या अर्थाची अतिशयोक्ति केली, तर लोकांच्या हातून तें मत पाळलें जाणार नाहीं; व लोकांचा दुर्बळपणा निष्कारण सरकारच्या नजरेस पडेल. गांधींप्रमाणें टिळकांच्या राजकारणात सद्गुणसंपन्नतेचें स्तस्प नव्हतें. कामकरी माणसाच्या मागें त्याच्या व्यक्तिनिष्ठ गुणाची चिकित्सा किंवा

प्रतिज्ञापालनाचें शुष्कधाप्र लागणारें असें धोरण नव्हतें. तात्पर्य, गांधींच्या राजकारणात जो चवलपणा, अनिश्चितपणा, व विशेषत. तन्द्वैवाईकपणा दिसे तो टिळकांना कसासाच वाटे. यामुळें गांधी हे जरी एखाद्या पायावें पुढारी होऊन आपलें व्यक्तित्व राजकारणातहि चांगले पटवितील, तरी पण अखिल जनतेचे ते पुढारी होतील कीं नाहीं याविषयीं टिळकांना शंका वाटे. त्यातूनहि गांधी हे कै. गोखल्यांचे शिष्य म्हणवीत, व तोंडानें जहाल राजकारण बोलत असतांहि मवाळ पक्षातील पुढार्‍यांशीं अधिक घसट व मैत्री असल्याचें दाखवीत. यामुळें गांधी हे आपले कीं परके असा प्रश्न मनापुढें उत्पन्न झाला असता, 'ते आपले नव्हत' असेंच टिळकांना वाटे. दक्षिण आफ्रिकेंत सत्याग्रह प्रवतविणारे गांधी अमृतसरच्या राष्ट्रीयसभेंत सुधारणांच्या कायद्याला नुसतें निराशाजनक असेंहि विशेषण लावू नका असें म्हणतात, या दोन गोष्टींचा मेळ कसा घालावा! निदान लहरीपणा हें कारण धरल्याशिवाय तो मेळ कसा घालावा याचें टिळकांना मोठें गूढ पडलें होतें. तसेंच टिळकांचें धोरण अत्याचारांना फार अनुकूल आहे असे गांधी समजत असल्याची वदंता टिळकांच्या कानावर होती. आणि अहिंसावादी या नांवाचा पक्ष प्रचलित राष्ट्रीय-पक्षाला नामोहरम करून, किंवा त्याची एकप्रकारें बेअब्रू करून, किंवा तें करण्याकरितांच, 'सत्यमिश्रित अहिंसा' या तत्त्वाचा पक्ष गांधी हे काढण्याच्या विचारांत आहेत. पण यामुळें दुफळी झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं, अशीहि भीति टिळकांना वाटत असे.

अशा प्रकारचीं हीं दोन मोठीं माणसें आणि अशा प्रकारचीं हीं त्यांचीं दोन मतें! अशी अनिष्ट स्थिति असतांहि टिळक स्वत जिवंत असते तर गोष्ट वेगळी होती. गांधींच्या बरोबरीनें आपला पक्ष लढविण्याकरितां, इतर प्रांतातील पुढार्‍यांच्याकडून जें बळ मिळवावयास पाहिजे तें मिळविण्याइतका, टिळकांचा दाब निरनिराळ्या प्रांतातील पुढार्‍यांवर होता. पण ते गेल्यानें आतां सर्व भार दुय्यम पुढार्‍यांवरच पडला. म्हणून या अडचणींतून एकमुखानें मार्ग कसा निघेल याविषयीं आम्हां मंडळींना सहजच चिंता वाटू लागली. दासबाबू हे टिळकांचे ऐकण्यासारखे. पण ते आमचे ऐकतील कशावरून! कारण टिळकांमागें उरलेल्या कोणत्याहि राष्ट्रीय पक्षातील पुढार्‍याच्या मानानें वडीलकीचा मान त्यांच्याकडे जात होता. दुसर्‍या बाजूस गांधी व मोतीलाल नेहरू यांची मैत्री अनेक कारणांनीं बळावत गेली होती. पंजाबांतील अत्याचार प्रकरणामुळें लोकांचें लक्ष इतर प्रांतांतून निघून पंजाबाकडे सहजच वळलें होतें. आणि वातावरणांत मोठी क्रान्ति

व्हावयाची असता कोठें तरी एके ठिकाणीं त्या क्रान्तीचा मध्यबिन्दू बनून राहातो, व आसपासची हवा तो आपल्याकडे ओढून घेतो, त्याप्रमाणें नेहरू व गांधी या जोडीनें इतर प्रान्तातले वातावरण आपणाकडे ओढून घेण्यास प्रारंभ केला होता.

या सर्व गोष्टी तपशीलवार सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं टिळकाची गांधी-संबंधाचीं मतें, खुद्द टिळकाच्याच तोंडून विशद होऊन, आम्हाला नित्य ऐकावयास मिळत होतीं. आणि टिळकाचा मृत्यु व गांधींच्या सत्याग्रहाच्या मोहिमेचा प्रारंभ या दोन गोष्टींचा योग एकाच तारखेला म्हणजे ता १ ऑगस्ट १९२० ला पडल्या-मुळें, पुढे कसें होईल ही विवंचना आम्हाला पडली. टिळकांच्या मृत्यूनंतर सुमारें दोन तासांनीं सरदारगृहांत जमलेली टिळकपक्षाची मंडळी एका बाजूला जाऊन बसली आणि त्या सभेत त्यात त्यांनीं आपणापैकीं पांचसहा मंडळींचें सल्लागार मंडळ म्हणून नेमलें हें मागें सांगितलेंच आहे. नागपुरापासून कर्नाटकापर्यंत कोठें काहीं करावयाचें तर या सल्लागार मंडळाचा विचार घेऊनच करावें असेंहि ठरलें. पण ही योजना पुढें फार काळ अमलांत राहिली नाहीं. आम्हां सर्वांत दादासाहेब खापर्डे हे वडील. पण टिळकाच्या विषयीं त्यांची निष्ठा जरी निरालस व अलौकिक होती तरी, पुढारी या नात्यानें, टिळकांच्या अंगीं जे गुण होते, किंवा कोणत्याहि सर्वमान्य होण्यासारख्या पुढाऱ्याच्या अंगीं असावे लागतात, ते दादासाहेब खापर्डे यांच्या अंगीं असावे तितके नव्हते. त्याचें वक्तृत्व, त्यांची बुद्धिमत्ता, वजनदारी, इत्यादि गोष्टी अगदीं उघड होत्या. टिळकपक्षात त्यांचें जें वजन होतें तें टिळकाचे एकनिष्ट भक्त म्हणून, त्यांचे सहाध्यायी म्हणून. पण स्वतंत्र विचाराचे पुढारी म्हणून नव्हे. टिळक जिवंत असतां टिळकाच्या बुद्धिमत्तेचें व राजकीय धोरणाचें वर्णन करणाऱ्या दादासाहेबाना जें तेज होतें तें टिळक दिवंगत झाल्यावर राहिलें नाहीं. एका पक्षाचे पुढारी या नात्यानें दुसऱ्या पक्षाच्या पुढाऱ्याना टिळक कधून विरोध करीत. पण या दुसऱ्या पक्षाच्या पुढाऱ्यासंबंधानें खापर्डे यांची जिव्हा असें अद्वातद्वा बोले कीं, त्या पक्षाला वाटू मातणाऱ्या असाहि लोकांना, दाक्षिण्यबुद्धीमुळें, खापर्डे यांचे बोलणें ऐकवत नसे. टिळकांच्या तोंडून प्रतिपक्षातील व्यक्तीविषयीं अनुदारपणाचे शब्द निघोत, पण व्यक्तिशः अभद्र अपशब्द कधींहि निघत नसत. यामुळें कोणत्याहि बाबतीत खापर्डे यांनीं चारचौघात बोलणें म्हणजे तें उपकारक न होता उलट अपायकारक होईल असा राष्ट्रीय पक्षातील लोकाना भीति वाटे. राष्ट्रीय सभेसारख्या

प्रसंगी आपल्या अनुयायाचे मेळे जुळवितील, हजार ठेवून काम करून घेतील, त्याकरिता लागेल तो खर्च व पडतील ते श्रमसायास करतील, अशी त्याच्या-विषयी लोकांची खात्री किंवा भावनाहि नव्हती. म्हणून राष्ट्रीय पक्ष पुढे चालवावयाचा तर खापर्डे यांना प्रत्यक्ष पुढारी करून तो चालणे कठिण असे आमच्या पक्षाने ठरविले. पण वऱ्हाड नागपूरकडे मुंजे व अणे, इकडे मी व चिंतामणराव वैद्य, खाडिलकर व शिवरामपंत परांजपे, आणि खाली कर्नाटकाकडे बेळवी, देश-पांडे व कौजलगी इतकी माणसे टिळकांच्या मृत्यूच्या वेळी एकविचाराची होती. थोड्याशा फरकाने ती सर्व जवळ जवळ एकाच दर्जाची असून आपापल्या प्रांतात त्यांना सारखाच मान होता. या लोकांच्या मनात परस्परांविषयी तेव्हा आदर-भावहि चांगला होता. म्हणून ते एकजुटीने जे करतील ते इतर प्रांताना, टिळका-इतके नसले तरी त्याच्या खालोखाल, लक्षात घ्यावे लागेल अशी स्थिति होती. आणि टिळकांच्या मृत्यूनंतर काही दिवसपर्यंत ती स्थिति टिकली. किंबहुना या भाव-नेच्या आधारावरच टिळकांच्या मृत्यूमुळे उपस्थित होणारे संकट बरेचसे निभा-वता येईल असे आम्हाला वाटत होते. आणि त्याचा अनुभव टिळकांच्या मृत्यु-नंतर कलकत्ता येथे भरलेल्या खास राष्ट्रीय सभेत आम्हाला आलाहि. कारण या सभेत असहकारितेचा जो ठराव पास झाला तो वरील सर्व मंडळींना मान्य नसल्याकारणाने त्या सर्वांनी त्या ठरावाविरुद्ध मत दिली.

मी गंगाधरराव देशपांडे वगैरे मंडळी कलकत्त्यास एकेच ठिकाणी उतरलो होतो. इतर प्रांतात चलबिचल होती. मद्रासचे कस्तुरीरंग अय्यंगार यांनी असहका-रितेचे तत्त्व मान्य आहे पण तपशील मान्य नाही असे मत दिले होते. बंगाल प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीने असा ठराव केला होता की, एकंदर कारणाकरिता असहकारितेचे तत्त्व मान्य करावे, परंतु ते प्रचारात कसे आणावे हे प्रत्येक प्रांताने आपापल्या परिस्थितीप्रमाणे ठरवावे. पंजाब कमिटीने असा ठराव केला होता की, असहकारि-तेचे तत्त्व मान्य आहे, परंतु त्या तत्त्वाच्या नावावर कोणकोणत्या साधनाचा उपयोग करावा हे, स्पेशल कॉंग्रेसचा ठराव झाल्यावर, त्यातील तपशील काय आहे हे पाहून मग ठरवावे! मुंबई प्रांतिक कमिटीने तत्त्व मान्य करून तपशील आखण्या-करिता स्वतः कॉंग्रेसनेच एक कमिटी नेमावी असा ठराव केला होता. तात्पर्य, तत्त्व सर्वांना मान्य पण तपशील पहावा तर तो मात्र कोणाचा आपल्या मनाशी निश्चितपणे ठरलेला नव्हता. आणि गांधींनी सुचविलेला तपशीलहि कोणाला मान्य

नव्हता. परंतु उगीच आधीं विरोध कशाला करा ! खुद्द स्पेशल कॉंग्रेसमध्यें तरी तो मंजूर होईलच कशावरून ! यामुळे त्यांनीं आपलीं मतें चाचपडत दिलीं होतीं. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, लवाद कोर्टांची स्थापना वगैरे गोष्टी सर्वांनाच मान्य होत्या. उलट शिक्षणसंस्था, न्यायकोर्टें व कायदेकौन्सिलें यावर बहिष्कार घालण्याची तयारी लोकांच्या मनातून नव्हती; व तो कार्यक्रम त्यांना तत्वत हि पसंत नव्हता. तथापि प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेनें हाहि कार्यक्रम मंजूर केला तर खरी परीक्षेची वेळ येणार होती. आणि स्पेशल कॉंग्रेस होईपर्यंत लोक संदिग्ध बोलत याचें कारण, राष्ट्रीय सभेनें हा तपशील मंजूर केला तर तो शिस्तीखातर पाळावा असें कांहींना वाटत होतें, पण कॉंग्रेसनें तो मान्य केला तरी तो पाळू नये असें इतर कांहींना वाटत होतें. परंतु दोघेहि वरून एकच मोघम भाषा बोलत होते.

ता. २८ ऑगस्ट १९२० रोजीं कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेची स्पेशल बैठक भरली. ती सहा दिवस चालू होती अध्यक्ष लाला लजपतराय हे होते. टिळकांचे प्रमुख अनुयायी एकत्रच उतरले होते. त्यांनीं या सभेंत कौन्सिल-बहिष्काराविरुद्ध भाषणें केलीं व अखेर मतेंहि नकारार्थीच नोंदविलीं. त्यांत खापर्डे, अणे, गंगाधरराव देशपांडे, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, मी इत्यादि होतों. पण आम्हीचसें काय, इतर अनेक प्रांतांतील टिळकानुयायी म्हणविणारांनीं अशीच प्रतिकूल मतें नोंदविलीं. लजपतराय यांनीं, सुरतेप्रमाणेंच येथेंहि, उभयपक्षीं दुहेरी धोरण ठेविलें होतें ! असहकारितेच्या व्यापक ठरावांतील कांहीं गोष्टी त्यांना मान्य व कांहीं अमान्य होत्या. त्यांचें पहिलें आणि शेवटचें भाषण यांतहि किंचित् विसंगती दिसून आली. पण गांधी व त्यांचे अनुयायी हे कलकत्त्यास असहकारितेचा ठराव मंजूर करून घेण्याच्याच निश्चयानें आले होते. असहकारितेने त्यांचाच अंतःकरण पाटण्यासारखा, म्हणजे भोळ्या धार्मिक भावनाशील मनावर पारा ठाकण्यासारखा, कांहीं भाग उघडच होता. "गांधी हे प्रयत्न उद्याला घेऊन आपणाला एक जबरदस्त पुढारी मिळाला, आणि शिवाय तोहि गुजराथी मिळाला," या आनंदानें गुजराथी लोक हुरळून गेले होते. आणि गांधींचें धोरण यशस्वी करण्याकरितां त्यांनीं तन, मन, धन अर्पण करण्याचें ठरविलें होतें. यांचा प्रत्यय कलकत्त्याच्या या सभेंत कोठल्या प्रमाणानें किती प्रतिनिधि आले यावरून कळला. या वेळीं कॉंग्रेसची जुनी घटना अमलांत *असल्यामुळें, कांहीं लोकांस प्रांतनिर्णयाचे प्रतिनिधित्व मिळून प्रवेश येऊन*

मत देता येत होते. याचा फायदा घेऊन जमनालाल बजाजप्रभृतींनी वाटेल तितका पैसा खर्च करून आपल्या मताचे प्रतिनिधि आणून भरले.

सभेचा निर्णय अपेक्षेबाहेर झाला यामुळें आम्ही सर्वजण डोक्यावर मोठा आघात व्हावा त्याप्रमाणें सुद व स्तंभित झालों. गंगाधरराव देशपांडे खाडिलकर अशा लोकांनीं, मी किंवा खापर्डे यांच्याहिपेक्षा, अधिक नापसती प्रगट केली. कारण भावनावश माणसाचा जसा लोभ तसाच राग. दोन्ही निरवधि असावयाची. पूर्वी आफ्रिकेंतील चळवळीनंतर गोपाळराव गोखले यांनीं, गांधींना सहाय्य देण्याकरितां, हिंदुस्थानांत फंड जमविला त्याला केसरींतून मतप्रसार करून मी ५००० रुपये देवविले. त्या वेळीं शिवरामपंत परांजपे खाडिलकर यांनीं मला तर मूर्खांत काढलेंच, पण गोखल्याचा हस्तक म्हणून गांधींनाहि वाटेल तीं दूषणें लावलीं. त्याचप्रमाणें या लोकांना गांधींना नांव ठेवण्याचा हा दुसरा प्रसंग कलकत्यास आला. परंतु देशपांडे परांजपे खाडिलकर यांना भवितव्यता मनांत हसून म्हणत होती कीं, "जरा थांबा! तुमच्या मनावर भुरळ घालणारा जादूगार जन्माला आला आहे तो तुमच्या वागण्याचें लवकरच भूत बनवील! किंवा तुम्हाला खालीं डोकें वर पाय करावयास लावील!" आणि तेंच अखेर खरें ठरलें. देशपांडे यांनीं लवकरच अहिंसेची जपमाळ येवढी मोठी हातांत घेतली, आणि तो जप ते येवढ्या मोठ्यानें करूं लागले कीं, जणुं काहीं हिंसेच्या तत्त्वाची व याची उभ्या जन्मांत कधीं ओळखच नव्हती! परांजपे यांच्यावर भवितव्यतेनें असा सूड घेतला कीं, त्याचा डौलदार श्रीमंती थाटाचा पोशाख-म्हणजे तें पोपटी जाकीट, ते रेशीमकांठी उपरणें, ते झोकदार पागोटें-हीं सर्व जाऊन त्या जागीं बाळ सतोषासारखें खादीचें डगलें, आणि डोकीवर देवव निनआकाराची अर्धवट पांढरी खादीची टोपी आली. दोन वर्षांपूर्वीचे परांजपे दोन वर्षांनंतर कोणाला ओळखेनासे झाले. "हे परांजपे नसून परांजप्यांचें शापग्रस्त भूत आहे" असें त्यांच्या मिजाशी पोशाखाकडे पाहून पूर्वी डुलणारे लोक मनांत म्हणूं लागले. आणि हिंसेच्या प्रतिपादनाकरितां ज्यांचें सर्व वाङ्मय सरकारजमा झालें, तेच परांजपे जाहीर सभांतून अहिंसात्मक शान्तापूर्ण अशा असहकारितेच्या विशेषणावर जोर दिल्यानें वक्तृत्वांत फिके आणि जाणत्या लोकांत हास्यास्पद होऊन राहिले. जुनें भावनावशतेचें सर्व भांडवल गांधींच्या चरणीं अर्पण केल्यामुळें, त्यांनीं स्वतः चें म्हणून वर्तमानपत्र काढलें तरी तें ताडमिळवणी करीना. आणि मनाविरुद्ध लिहिण्याचा कंटाळा येऊन पुढें त्यांनीं

तो मार्गच सोडून दिला. अवतारसमाप्तीनंतरचा कृष्ण तसी शिवरामपंत पराजप्यांची स्थिति झाली. त्याचें कर्तृत्व पूर्वी केवळ माझ्यासारख्या प्रतिपक्षांची नालस्ती करण्यांत दिसून येई; पण त्याबरोबर स्वराज्याची तळमळ प्रगट करण्याविषयीं खऱ्या मनानें लिहितांना त्याचें व्याजोक्ति व्यंग्योक्ति यांनीं परिपूर्ण असलेलें काव्यमय वक्तृत्व लेखणीनें व जिभेनें प्रभावी होण्याला पुष्कळच वाव होता. आतां मात्र त्या सद्गुणाचा सर्व आधार त्याचा त्यानींच आपल्या हातानें काढून घेतल्यामुळें अहिंसात्मक असहकारितेच्या पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या निरुपोषित सर्पाप्रमाणे ते निरुपद्रवी बनून गेले. त्यानीं पुढेंहि मजवर तोंड टाकण्यास कमी केलें नाहीं. परंतु सरकारला बाधणारें असें त्याचें जहाल विष गांधींनी पराजप्यांच्या दांतांतून पिळून टाकल्यानें, या सर्पाचे दांत आणि एखाद्या पाळल्या हस्तिरती रंगल्याचे दांत दोन्ही सारखेच वाटू लागले होते !

कृष्णाजीपंत खाडिलकर हे मात्र अधिक दैववान. कारण नवा गुरू भेटला कीं त्याला सदेह आत्मसमर्पण करण्याची शक्ति त्यांच्यामध्यें जबर होती. देशाच्या दृष्टीनेंच काय, पण स्वत:च्या व्यवसायाच्या दृष्टीनेंहि, ज्या वेळीं जो डाव रंगेल तो रंगवावा अशी वृत्ती त्यांना प्रकट करतां आली. आज टिळक काय उद्या गांधी काय—दोघेहि स्वराज्य मिळविण्याचें काम परस्पर करीत आहेत ना ! करू देत ! आपल्याला तोफेसि न पोंचली म्हणजे झालें. आपलें काम केवळ रणवाद्य फुंकण्याचें ! आणि तेंहि रणावरच पुष्कळें पाहिजे असें शास्त्र कोठें आहे ! एक तुरुंगांत गेला तर दहानीं जावें म्हणावें ! दहाचें नुकसान झालें तर एकाचें झालें असें म्हणावें ! विचार, दूरदर्शीपणा यांचा विवेक करावयाचा तर तो आपणापुरता करावा, व प्रसंग पडला तर वर्तमानपत्रांतून बेधडकपणें काळ्याला पांढरें व पांढऱ्याला काळें म्हणावें. मेवडी दिया मात्र त्यांनीं शिरक टेविली बाकी दिल्याकडून मिळविलेली इतर दिवा, आणि केसरींतून प्रगट केलेलें जहालपण, हें त्यांनीं सर्व गांधींच्या चरणीं वाहिलें. हिंसेची सोंडान उघड निंदा करणारे, व प्रायश्चित्त म्हणून या निंदेची शिक्षा भोगणारे हे तीन वारसी राष्ट्रीय व्याघ्र गांधींनीं निर्माण केलेल्या अहिंसेनें लेंगळ लावलेल्या पिंजऱ्यांत पडलेले पाहून, १९०८–१९०९ सालची आठवण असलेले ब्रिटिश सरकार मनांत काय म्हणत असेल याची कल्पना कोणालाहि करतां येईल !

असो. पूर्वी इमारतीच्या कमानी कंतून अंशंचटित असा हिंदी सैन्यांनी व बाजारबुणग्यांनी अनेक वेळा दाणादाण करून केली हे इतिहास सांगतो. तीच गोष्ट

कलकत्त्याच्या या राष्ट्रीय सभेत पडली एका बाजूला गांधी व नेहरू येवढेच प्रमुख सेनानायक असे होते. आणि उलट दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या बरोबरीचे दहा-पांच तरी पुढारी होते परंतु गांधींच्या कांहीं हस्तकांनीं, सर्वांकडे न पाहता, असहकारितेच्या ठरावाला मत देण्यास स्वतःला बांधून घेतलेले असे शेंकडो प्रतिनिधि आयत्या वेळीं आणून भरले यामुळें प्रचंड मत-मोजणींत या दुसऱ्या पक्षाचा पराभव झाला पहिल्या विजय पदरीं पडताच आक्रमण केलेल्या भूमीची वळकटी-बदस्ती करणें हें कोणताहि कुशल सेनापति आपलें पहिलें कर्तव्य समजतो त्याप्रमाणें गांधींनीं केलें उलट पराभव पावलेल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या अनेक पुढाऱ्यांनीं एकत्र जमून, सहविचार करून, परत हल्ला चढविण्याचा प्रसंग पुढें तरी उत्पन्न करता येईल कीं काय हें पाहावयास पाहिजे होतें पण तें त्यांच्या हातून झालें नाहीं. सभा संपताच गांधी हे आपला पक्ष बळकट करण्याच्या तयारीला लागले, आणि राष्ट्रीय पक्षाची मान वाताहत झाली कलकत्त्याच्या सभेत स्वतः टिळक असते तर अशी गोष्ट झाला नसती असं कित्येकांचें अनुमान आहे वास्तविक एकटे गांधी किंवा एकटे टिळक हे एकेकटेच घेतले तर ते कलकत्त्यास तुल्यबळ ठरले असते. परंतु गांधींच्या सहाय्याला जी दुसरी गोष्ट उपयोगी पडली ती अगदीं अनपेक्षित व नवी असून, तिनें कदाचित् टिळकांच्याहि विरुद्ध पारडें फिरविलें असतें. ही गोष्ट म्हणजे असहकारितेच्या तत्त्वाचा चित्ताकर्षकपणा !

टिळकांच्या प्रतिसहकारितेंत असहकारितेचें स्वरूप अंतर्भूत होतेंच. तथापि सहकारितेशीं संलग्न असल्यामुळें त्या असहकारितेचें स्वरूप मिश्र किंवा डागळ ठरत होतें उलट गांधींच्या असहकारितेचें स्वरूप अमिश्र व शुध्द होते. सरकारशीं केवळ सहकारिता करू पहाणाऱ्या नेमस्तांचे पाय आता जमिनीवर राहिले नव्हते, अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेतच त्यांनीं कॉंग्रेसला रामराम ठोकला ! पण टिळकांच्या प्रतिसहकारितेलाहि आता वाव उरला नाहीं अशी जनतेची समजूत झाली होती. त्यांना नवीन अद्भुत व चित्ताकर्षक असें राजकीय चळवळीचें एखादें साधन मिळाल तर हवें होतें, आणि नक्की तेंच गांधींनीं या वेळीं जनतेपुढे ठेविलें. हें नवें झालें तरी स्वराज्य मिळेपर्यंत सतत टिकेल व कार्यक्षम होईल अशी जन-तेची खात्री होती असें नाहीं. पण अभिमानाची बाधा झालेला मनुष्य कांहीं तरी तिखट खाण्याची इच्छा करितो, व त्यानें क्षुद्बोध झाला तर पहावा म्हणतो,

त्याप्रमाणे या नव्या उपायाला एक संधि तर देऊन पहावी असें सामान्य जनतेला वाटू लागलें होतें हें मात्र निर्विवाद होय.

आमच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांना दुसरी एक अडचण व ताहि प्रथमच नवी अशी उत्पन्न झाली ती म्हणजे, राष्ट्रीय सभेंत रीतसर निर्णित झालेलें बहुमत अवमानावयाचें कसें? राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाला मान्यता देऊन देऊनच आपण तिची प्रतिष्ठा आजवर वाढविली. तिला अग्रगण्यता प्राप्त झाली सरकाराविरुद्ध उगारण्याचें आपलें हेंच मुख्य शस्त्र असें आपण भासवीत आलों. मग ठरावाचा डाव आपल्या विरुद्ध जाताच आपण तो न मानण्याची घोषणा केली तर, हिंदुस्थानांतील विद्यमान राजकीय चळवळीच्या पायाखालचा सर्वच आधार आपण आपल्या हातानें काढून घेतला असें होणार नाहीं काय? अशी शंका राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांना आली. आणि ती शंका थोडीशी बरोबर होती. झालेले ठराव बदलून घ्यावयाचे मनांत असले तरी, पुढच्या वर्षाचें कॉंग्रेसचें अधिवेशन होईपर्यंत त्यांना मान्यता दिलीच पाहिजे, म्हणजे त्याप्रमाणें आचरण केलेंच पाहिजे, हा सद्‌विचार ओघानेंच प्राप्त होणारा होता. आतां त्यामुळें या पुढाऱ्यांनीं सभा संपल्यानंतर एकत्र बसून पुढें काय करावयाचें याचा विचार करण्यास हरकत आली नसती. त्याला कोणी फार तर कट म्हटलें असतें तें प्रत्यक्ष दंड उरलें नसतें. पण ही साधी गोष्ट देखील घडली नाहीं हें खरें. या कामीं पुढारीपण घेण्यास देशबंधु दास हेच सर्वांत अधिक योग्य. परंतु त्यांनीं तत्काल कांहींच हालचाल केली नाहीं. त्यापर्यंना ही गोष्ट सुचली होती म्हणतात, पण ती त्यांच्या हातून पार पडणें शक्य नव्हतें.

तात्पर्य, सभेनंतर कोणी कोणास न भेटतां निरनिराळ्या प्रांतांचे प्रमुख प्रतिनिधि आपापल्या गांवीं निघून गेले. त्याप्रमाणें मीहि पुण्याकडे परतलों. वाटेंत माझा पहिला मुक्काम जळगांवास बंधूकडे पडला. जाहीर सभा क्रमप्राप्तच होती. यामुळें तेथपर्यंत मनाचा कांहींतरी निश्चय करून तो प्रसिद्ध करणें यासिवाय मला गत्यंतर नव्हतें. नुसती जाहीर सभाच असती तर तो प्रसंग मी कसातरी टाळला असता. परंतु माझ्या विशेष परिस्थितीची अडचण मला या वेळीं विशेष भासली. ती म्हणजे या महत्त्वाच्या विषयावर केसरींत अग्रलेख लिहिणें. ज्यांना ही अडचण नसते त्यांना विचार करण्याला अधिक वेळ मिळतो. तडक्या तडकाफडकी निर्णय करावा लागत नाहीं. खाजगी बोलण्यांत निरनिराळ्या ठिकाणीं बरेंच उलट-

मुलट मतप्रतिपादन पडलें तरी ते उघडकीस येत नाहीं. पण वर्तमानपत्रांत लिहिणें म्हणजे तो जगजाहीर वज्रलेपच. तात्पर्य, कलकत्त्याहून जळगांवास येताना वाटेंतच मी असें ठरविलें कीं, कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचा निर्णय तूर्त तरी मानावयाचा. पण त्याबरोबर हेंहि निश्चितपणें ठरविलें कीं, तत्त्वतः तो आपणाला मान्य नाहीं, आणि तो बदलून घण्याची खटपट आपण करून करूं असेंहि प्रगट करावयाचें, म्हणून जळगावच्या सभेत मी असें जाहीर केलें कीं, "लौकरच होणाऱ्या कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीला पुणें शहरातर्फे मी उमेदवार म्हणून उभा राहिलो होतों, पण असहकारितेचें धोरण 'तात्पुरतें' मान्य करावयाचें असल्यामुळें मी आपली उमेदवारी परत घेतली आहे." मग पुण्यास येताच पहिला प्रसंग मराठ्यांत या विषयावर लिहिण्याचा आला म्हणून त्यांतील अग्रलेख लिहिताना मी दोन्ही गोष्टी लिहिल्या. त्या अशा कीं, "तूर्त असहकारितेचें धोरण मान्य केलें आहे पण तें मला कायमचें मान्य नाहीं. कलकत्त्याचा ठराव बदलून घेण्याची पहिली संधि येईल तीहि आपण घेऊ. आणि असहकारितेचें धोरण सोडून देऊ" इतर लोकानाहि आपलें मत निश्चित करणें प्राप्तच होतें, म्हणून लवकरच मुबईस राष्ट्रीय पक्षाच्या इकडील पुढाऱ्याची सभा बोलवण्यात आली. तिनेंहि माझेंच धोरण स्वीकारण्याचा ठराव केला. आणि जे कोणी निवडणुकीला उमेदवार म्हणून उभे होते त्या सर्वांनी आपआपल्या उमेदवाऱ्या परत घेतल्या.

केसरींत मी, २१ सप्टेंबर १९२०च्या अकांत असं लिहिलें कीं, "आम्हीं गांधींची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला पण तो सिद्धीस गेला नाहीं. स्वत च्या मताविरुद्ध इतरस्या पुढाऱ्याचें मत आहे हें पाहून गांधींनीं हार खावयास पाहिजे होती ती त्यांनीं खाल्ली नाहीं एवढ्यापुरता दोष त्याना आम्ही देतों. तथापि त्याकरिता आम्ही गांधींचा द्वेष करीत नाहीं. असहकारिता यशस्वी करण्याला राष्ट्र जितकें तयार आहे असं गांधींना वाटतें तितकें तें तयार आहे असें आम्हाला वाटत नाहीं. त्यात व्यावहारिक अडचणी पुष्कळच आहेत. कायदेकौन्सिलावरील बहिष्कार ही तर सर्वांत मोठी मतभेदाची बाब. जरी गांधींच्या मताप्रमाणें ठराव झाला आणि अनेकानीं आपल्या उमेदवाऱ्या परत घेतल्या, तरी ही बाब उलगडली असें म्हणतां येत नाहीं. आम्ही या बाबतींत आपल्या मताचा आग्रह सोडला नाहीं. ठरावांतील इतर तपशीलहि बराच वादग्रस्त आहे. ठरावाचा आदर करणें ही गोष्ट

शिष्टाचाराची असली तरी, पुढेमागें तो ठराव दुरुस्त करण्याचा आग्रह सोडण्याची सक्ति किंवा नैतिक बंधनहि आमच्यावर नाहीं."

मला वाटते केसरींतील हें भाष्य लिहिणे अगदीं स्पष्ट होतें परंतु त्यावर आमच्या आमच्यात मतभेद झाला आणि पुढेहि तो वाढतच गेला. असहकारितेच्या या ठरावानें राष्ट्रीय पक्षाची फळी दुभंगली. टिळकांच्या वेळींहि या पक्षात डावी व उजवी अशा दोन बाजू होत्याच. डावी म्हणजे एकांतिक जहाल मतवाल्यांची. आणि उजवी म्हणजे सारासार विचार करून, व्यवहार लक्षांत घेऊन, राष्ट्रीयच पण मध्यमप्रमिक मतवाल्यांची. साध्याच्या दृष्टीनें दोघे सारखेच. पण साधनाच्या दृष्टीनें थोडथोडे वेगळे. याविषयीं कांहीं उदाहरणेंच देतो म्हणजे लक्षात येईल. डाव्या बाजूचें टोंक म्हणजे विनशाळेचे वासुकाका जोशी, आणि उजव्या बाजूचें टोंक म्हणजे दादासाहेब खापर्डे. शिवरामपंत परांजपे हे डाव्या बाजूंत नेहमींच मोडावयाचे. गांधींच्या आधीपासूनच कायदे कौन्सिलाविषयीं त्यांचा बहिष्कार मनानें सिद्ध झाला होता. याकरतां, आणि त्यातल्या त्यांत निवडणुकीला सर्व लागतो म्हणून, ते कोणत्याहि जागेकरतां उमेदवार म्हणून उभे राहिले नव्हते. म्हणून असहकारितेंतील कौंसिल-बहिष्कार त्यांना पूर्ण संमत झाला. इतर कांहीं कलमासंबधानें मात्र त्यांचा गांधींशीं मतभेद होता. पण त्यांचा स्वभाव विधायक टीका करण्याचा कधींच नसल्यामुळें, त्यांना अमुक हवें अमुक नको हें नक्की कधींच कोणास कळलें नाहीं राष्ट्रीय भावनेनें एखादा मुद्दा घ्यावयाचा, आणि तो तेवढा रंगविण्यात ते आपली सर्व प्रतिभा खर्च करायचे टिळकांच्या वेळींहि जोशी व परांजपे हे टिळकांचीं कांहीं कांहीं मतें अमान्य करणाऱ्यांपैकींच होते. आणि आतां तर दुबडीची एक नवी संधि आली. ते ती कशी सोडणार !! खाडिलकर डाव्याच पक्षात मोडणारे, परंतु टिळक अखेरपर्यंत ते टिळकांची कोणचींहि मतें सर्वस्वा उचलून धरीत. नव्या निवडणुकीकरतां पुणे शहरांत टिळकांनीं मला उभे केले, तसेंच बाहेरच्या एका जागेकरता त्यांच म्हणून खाडिलकरांना उभे करण्यांत आले होते. म्हणजे कौंसिल-बहिष्कार त्यांना तत्वतः अमान्य नव्हता. पण टिळक गेल्याबरोबर त्यांनी कौंसिल-बहिष्कारापुरता असहकारितेची कास धरली. आणि निवडणुकींतून आलेले भोग टाळून घेतले. त्यांचा स्वभावहि सडेतोड करण्याला व उद्योग करण्याला प्रतिकूल होता.

ते खरे स्वास्थ्याचे भोक्ते होते. त्याना स्वार्थत्यागाची लज्जत होती, परंतु उद्योगाचे वावडें होतें. स्वस्थ बसून चार गोष्टी सांगाव्या, चार लिहाव्या, येवढेंच त्याच्या प्रकृतीला मानवणारे असे. म्हणून निश्चितता हा ज्या असहकारितेचा गाभा असें त्याना वाटले ती असहकारिता सहजच त्याच्या पथ्यावर पडली. मी कौन्सिलवादी म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध होतों व आजहि तसाच आहे तथापि कलकत्त्याचा ठराव 'तूर्त' मानावयाचा असें मी ठरविल्यामुळें आपली उमेदवारी परत घेण्याचे मला मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. हा ठराव झाला नसता तर मी निवडणूक लढविली असती आणि निवडूनहि आलो असतों या विषयीं मला मुळींच शंका नव्हती केसरी ऑफिसांतील मत माझ्याप्रमाणेंच होतें. वऱ्हाडचे पुढारी बापूजी अणे याना तर कौन्सिल-बहिष्कार मुळींच मान्य नव्हता. मुंबईत आमच्या मंडळींची सभा झाली तींत उमेदवाऱ्या परत घेण्याविरुद्ध त्यानीं आपले मत दिलें. ते स्वत. निवडणुकीस उभे राहिले नाहींत, पण आपले मित्र रा. अण्णासाहेब जतकर याना उभे करून, व निवडून आणून, त्यानीं राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाचा उघड निषेध आणि तिच्या शिस्तीची उघड अमान्यता प्रगट केली.

असो कलकत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेनंतर गांधीजी व महाराष्ट्र याच्या दरम्यान एकप्रकारें रस्सीखेंचीचा खेळ चालू होता शिस्तीकरितां आणि राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीकरिता, म्हणजे औपचारिकरीत्या, असहकारितेचा ठराव महाराष्ट्रानें मान्य केला होता हें गांधी जाणून होते. पण त्यानें त्याचं समाधान होत नव्हतें. या उपचाराचं परिवर्तन खऱ्या खुऱ्या श्रद्धेत झालें तर, तें त्याना पाहिजे होतें. आणि गंगाधरराव देशपांडे, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, शिवरामपंत परांजपे हे दावणीत असलेल्या झोकावरून, अंतर्यामीची श्रद्धा असली किंवा नसली तरी, महाराष्ट्रांतले पुढारी शेवटीं आपल्या गोटांत कायमचे येऊन तळ देतील अशी आशा गांधींना वाटूं लागली होती त्याना खात्री किंवा आशा नव्हती ती मी जयकर, मुंजे आणि अणे इत्यादिकांची म्हणून गांधीजींनी धूर्तपणानें या आम्हा मंडळींशीं प्रथम कांहीं दिवस सामोपचाराचें, किंबहुना 'खुशामतीचें' असेंहि मी म्हणेन, धोरण ठेवलें होतें पाण्यांत गळ टाकून बसलेला धीवर तोंडानें इकडच्या तिकडच्या लोकांच्या गोष्टी बोलत असतो. पण त्याचें सारें लक्ष गळाच्या दोरीला ओढ लागत नसते याकडे असतें. गांधींचाहि आम्हांसंबंधानें असें झालें होतें. 'मनावर घेईल तर बाघ मारील' हा एका सुप्रसिद्ध हिंदी म्हणीनला पहिला अर्थ

गांधी प्रथम एक दीड वर्ष महाराष्ट्राला लावीत. पण पुढे निराशा झाल्यावर 'मरेल पण मनावर घेणार नाही' हा दुसरा अर्थ ते घेऊं लागले. आपल्या कार्यसाधनापुरतें गांधी म्हणत "वः महाराष्ट्र, म्हणजे काय गोष्ट आहे ! सगळ्या हिंदुस्थानचा पुढारी तो. उगीच का टिळकांनीं इतकी तपश्चर्या केली आणि पुण्याई संपादिली ? महाराष्ट्र माझ्या बाजूला येण्याचाच अवकाश कीं मी असहकारितेची चळवळ यशस्वी केली म्हणून समजा." उलट आम्हीहि प्रथम प्रथम गांधींजीवर उघड टीका न करतां त्यांना सुचवारून घेत होतों. त्यांना मोठेपणा देत होतों. "त्यांनीं राजकीय चळवळींचें एक अकल्पित व नवें साधन उपयोगांत आणलें त्याला श्रेय दिलें पाहिजे; न जाणों तेंहि आमचें स्वराज्याचें काम करणार नाहीं कशावरून !" असें म्हणत होतो. यामुळें मला पहिल्याच काँग्रेस वर्किंग कमिटीचा सभासद नेमण्यांत आलें, आणि काँग्रेसची नवी घटना करण्याचें काम स्वतः गांधी व विठ्ठलभाई पटेल यांच्याबरोबर मजकडे देण्यात आलें. सन १९२२ अखेर हा ऋणानुबंध टिकला, तोपर्यंत गांधी व मी यांजमध्ये पत्रव्यवहारहि होत असे. अशा पत्रव्यवहारांपैकीं उपलब्ध असलेलीं कांहीं पत्रें या खालीं देतों.

(१)

"आम्ही आपल्या ध्येयाचा मार्ग फार जलद काटीत आहों असें मला वाटतें. आपली ध्येयमूर्ति अगदीं एक वर्षांतच आपल्या डोळ्यापुढें उभी राहील असें वाटत नाहीं. तथापि त्या अवधींत बरीच मजल गाठू असें वाटतें. तुम्ही व तुमच्या पक्षांतील लोक यांच्या मनांतील खऱ्या खऱ्या इच्छा काय आहेत त्या कळाव्या असें वाटतें. हयीच्या युद्धांत तुम्ही व त्यांनीं अंतःकरणपूर्वक उडी घ्यावी असें मला फार फार वाटतें. तुम्ही येथें ता. २२ रोजीं आला तर बरें होईल म्हणजे आपण २३ तारखेस निपटू शकूं." (मो. गांधी)

(२)

"मला अनेकांकडून अभिनंदनाचे संदेश पोंचले. परंतु तुमच्या संदेशाला मी सर्वांत अधिक किंमत देतों. कारण तुम्ही पूर्ण अंतःकरणपूर्वक सहकारिता कराल तर तिची मला फार गरज आहे. मात्र हा मदत तुम्ही स्वतःचा खात्री पटवून दिलेली असली पाहिजे. कॉ. वर्किंग कमिटीसमान तुमचें नाव मिळलें. या पुढें तुम्हाला जसें योग्य वाटेल, जशी स्फूर्ति होईल तसेंच

तुम्ही कराव. माझ्यामतें आतां वर्किंग कमिटी ही प्रबल झाली आहे. तिनें भराभर कामें हातीं घेऊन भराभर उरकलीं पाहिजेत, व त्याकरितां तीन एक-मताचीं माणस पाहिजेत. राष्ट्रीय सभेची आजची घटना पूर्णपण अमलांत आणली तर तिनें आम्हाला पाहिजे तें मिळविता येईल. अर्थात् मला आपलीं मतें सर्व हिंदुस्थानला कशी पटवून देता येणार ! मी म्हणतो त्याप्रमाणे जर यदा आपल्याला स्वातंत्र्य लाभलें तर माझ्या म्हणण्याची खात्री लोकांना पटेल." (मो गांधी)

(३)

"जमनालालजी यांनीं मला काल केसरींतील तुमचे लेख वाचून दाखविले. ते वर्किंग कमिटीच्या ठरावावर होते. ते ऐकून मला फार दु ख झालें. वर्किंग कमिटींत झालेल्या गोष्टींचा असा जाहीर उल्लेख व्हावा हें बरें काय ! कमिटीच्या ठरावाला तुम्ही जर तेथच तीक्ष्ण विरोध केला असता तर मी तो ठराव करून घेण्याचा आग्रह धरला नसता मला वाटलें कीं तुम्ही पक्क आपला मतभेत बोलून दाखवीत आहा. बहुमत चूक आहे असे तुम्हाला वाटले तर सकाळींच तुम्ही त्याला हरकत घेतली असती तर बरे झाले असते." (मो. गांधी)

(४)

"अहमदाबादेस कोण येतील कोण येणार नाहींत हे आज सागता येणार नाहीं. म्हणून मी केलेल्या ठरावाचा मसुदा तुमच्या विचाराकरितां पाठवीत आहे. तो तुम्ही आपल्या स्नेह्यांना दाखवावा म्हणजे अशा रीतीन ता. २३ च्या सभेपुढें संघटित असा अभिप्राय माडला जाईल तूर्त हा ठराव खाजगी समजण्याचा आहे." (मो. गांधी)

(५)

"सोबतचे कागद टिळकांच्या मुलाकडून मजकडे आलेले दिसतात. पण त्यावर त्याची सही नाहीं. अर्थात् सही असती तरी मीं इतकेंच केले असते व आतादि करतों कीं, ते सर्व कागद तुम्हाकडे परत पाठवितों. कारण मला अशी खात्री वाटते कीं, तुम्ही काहीं तरी आपसात तडजोड व तीहि न्यायाची अशी खचित करून घ्याल. मी व्हाइसरॉयला पत्र लिहिलें त्याविषयीं तुमचा अभिप्राय काय तो कळवावा." (मो. गांधी)

(६)

" येथील परिस्थिति फारच गंभीर आहे. तरी तुम्ही शक्य असेल तेथवर रुवकर यावें. मुंबईस वर्किंग कमिटीची सभा भरवली पाहिजे. सुरतेस सभा भरवून उपयोग नाहीं, असे तुम्हाला वाटत नाहीं काय ! ते काहीं असो. उद्या रविवारी तुम्ही शक्य तर निघून यावें म्हणजे मला बरें वाटेल." (मो. गांधी)

(७)

" तुमचें पत्र पोंचलें. लोक महाराष्ट्र पक्षासबधानें कांहीं म्हणोत. त्यावर भित्रेपणाचा आरोप कोणालाहि करता येणार नाहीं. दुःख सोसण्यात त्या पक्षापुढें दुसरा कोणी मजल मारील असें मला वाटत नाहीं तुम्ही तुमचा मुलगा वगैरे जर तुरुंगात जाल, तर तुम्ही गैरहजर म्हणून तुमच्यातर्फे तुमचें म्हणणें काँग्रेसपुढें मांडण्याची मी खातरजमा करतो. तुमच्याविषयीं मला इतकी पूर्ण माहिती आहे, व माझें तुमच्याबद्दल इतकें प्रेमहि आहे कीं, तुमच्या मताचा विपर्यास करून मी मांडणें हे केव्हांहि शक्य नाहीं." (मो. गांधी)

(८)

येत्या राष्ट्रीय सभेमध्यें हिंदी भाषेतून भाषणें व्हावीं या सूचनेला तुम्ही पाठिंबा दिला हे ऐकून मला फार आनंद झाला. तुमची या कामीं मदत असेल तर पुष्कळच कार्य होईल या विषयीं मला शंका नाहीं. तुम्ही केसरींत एक कॉलम हिंदींत देत असता असेंहि ऐकले आहे. मला केसरीची एक प्रत नियमित पाठवीत जावी. 'इंडियन केस फॉर होमरूल' या तुमच्या पुस्तकाची प्रत मिळाली. त्याबद्दल आभारी आहे. तें केव्हां वाचीन हे सांगता येत नाहीं. पण निदान हिंदुस्थानांतील पहिलें होमरूल पार्लमेंट जेव्हा मला एखाद्या गुन्ह्याकरिता कैदेंत घालील तेव्हां तें मी खास वाचीन ! आज चालू राजकारणासंबधानें माझी जर कोणी परीक्षा घेतली तर मी त्यात नापास होईन, असें मला वाटत." (मो. गांधी)

(९)

" वेताळ्याचा कार्यक्रम एकदाचा कसा काय ठरला आईल याबद्दल मी अस्वस्थ झालों आहे. २० तारखेनंतर टिळक-स्वराज्य-फंड तुमच्याकडून जितका उभेल त्याच्या नक्की आंकड्याची मला तातडीनें तार करा, म्हणजे तुमचें यश-

ठेले पैसे तुम्ही ऑल इं. कॉ. कमिटीकडे पाठविले असतीलच. भडोच अहमदाबाद हीं ठिकाणें झाल्यावर बहुधा सर्व जून महिना टिळक-स्वराज्य-फंडाकरिता मी मुंबईतच काढणार आहे. माझ्या कार्यक्रमासंबंधीं तुम्हाला काहीं सूचना करावयाच्या असल्यास तारेनें जरूर कळवावें." (मो. गांधी)

(१०)

"तुमचें पत्र पावलें. गंगाधरराव देशपांडे व कौजलगी यांना प्रत्येकीं एक हजार रुपये दिले. अद्याप त्याचा तपशील आला नाहीं. पण त्यांनींहि माझ्याप्रमाणेच वकिली सोडणाऱ्या वकिलांना दरमहा ५० रु. प्रमाणें पैसे दिले असतील. तुमची इच्छा असल्यास रकमेच्या तपशीलाबद्दल मी त्यांना लिहितों. काहीं वकिलांनीं पैसे घेण्याचें नाकारलें. त्यांना त्याची गरज नव्हती असें नाहीं, पण कदाचित् त्यांची अपेक्षा थोडीशी जास्त असावी. स्वतः तुम्ही व शेट जमनलालजी यांनीं काहीं काहीं लोकांना जी मदत केली त्यावरून मला वाटतें कीं, वकिली सोडणाऱ्या वकिलाला ५० रु. देऊं करणें ही गोष्ट फारशी बरी नाहीं. आपल्याला एकच वर्षाकरता हा प्रयोग करून पहावयाचा तर ७५ किंवा १०० रुपयापर्यंत देणें वाजवी होईल. पण तें सर्व आपल्या हातीं किती पैसे आहेत त्यावर अवलंबून रहाणार. मजजवळ असलेल्या २००० रुपयांतून सुमारें २० वकिलांची सोय मला करावयाची असल्यानें ५० रु. पेक्षा जास्त कोणासच देता आलें नाहीं. पण इतर प्रांतांत वकिलांना सुमारें १०० रुपये देण्यांत आल्याकारणानें महाराष्ट्र व कर्नाटक इकडेंहि याच प्रमाणांत पैसे देण्यास हरकत नसावी. बहुधा जे सुखवस्तु वकील लोक आहेत ते हा पगार घेत नाहींत. इतरांत मदत सारख्या पात्रतेचे नसतात पण असा भेदाभेद करणें चूक होईल. वकिली सोडलेल्या कोणाहि वकिलानें कमिटीकडे अर्ज केला कीं, त्याला सहाय्याची गरज आहे असें धरून चालावें असें मी म्हणतों. वकिलांना सांपत्तिक सहाय्याची अडचण राहूं न देण्याचें शेठ जमनलालनी आश्वासन दिलें आहे म्हणून आमच्या कमिटीनें मागितलेली रकम त्यांना पाठवून देण्यास सांगावें." (मो. गांधी)

(११)

"अलीबंधूंना पकडल्या कारणानें आपण एकत्र भेटणें अवश्य झालें आहे. ता. ६ ऑक्टोबरला अहमदाबादेस वर्किंग कमिटीची बैठक आहे परंतु तारीख ४

त्याच आपण सर्वांनी मुंबईस भेटणे बरे होईल. महाराष्ट्रांतून मी फक्त तुम्हालाच बोलाविले आहे. परंतु चर्चेकरता आणखी कोणालाहि घेऊन या." (मो. गांधी)

(१२)

" गांधीजींच्या भयंकर आजाराबद्दल आपण ऐकलेच असेल. आजार उलटल्या कारणानें गेले चार दिवस आम्ही मोठ्या चिंतेत काढले, दर घटकेला प्रकृती खालावत आहे व अन्नपाणी वगैरे कशाचाच कांहीं उपयोग होत नाहीं. सर्वांत शोचनीय गोष्ट म्हणजे आपला मरणकाल जवळ आला, व आयुष्यातील आपले इतिकर्तव्य संपलें, असे गांधीजींच्या मनानें घेतलें आहे. पांचसहा वेळ आम्हाला बोलावून त्यांनीं गीता वाचून घेतली, व 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥ या गंभीर श्लोकाचें त्यांनीं वारंवार चिंतन चालविलें आहे. आम्हाला ही मोठी दुर्दैवाची वेळ आलेली आहे. माझी व आपली ओळख नाहीं पण व्हावीसे वाटलें. हें पत्र तुम्ही इतर स्नेह्यांना दाखविलेत तरी हरकत नाहीं." (हें पत्र महादेवभाई देसाई यांजकडून आलेलें आहे.)

(१३)

" कायदेभंग करण्याला मी उत्सुक व्हावें व माझ्या मनाला कोठून तरी जबरदस्त धक्का बसावा असा हा तिसरा प्रसंग. पहिला धक्का एप्रिल १९१९ मेमध्यें व दुसरा गेल्या नोव्हेंबरांत बसला. आणि आतां तर गोरखपूर जिल्ह्यांत झालेल्या प्रकारानें माझें मत फार प्रबुद्ध झालें आहे. बरेली व सहारणपूर येथें स्वयंसेवक लोकांनीं केलेल्या गोष्टींमुळें त्यांत भरच पडली. गुन्हाच्या स्वरूपाचा कायदेभंग व सविनय कायदेभंग हे दोन्हीहि एकाच उद्देशानें व एकाच वेळीं होण्यांत कारणा अर्थ नाहीं. सविनय कायदेभंगाचें खरें स्वारस्य तो अनत्याचारी असला तरच होईल. हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड व विस्तीर्ण प्रदेशांत सर्वत्र असें अनत्याचारी वातावरण राहील असें समजण्यांत मला मनुष्यस्वभावच कळत नाहीं असें वाटल्यास म्हणा. आतां यामुळें परिस्थिति समजण्याची माझ्यांत बुद्धि नाहीं असें फार तर ठरेल. पण त्यामुळें पुढें ढकलून अपयशास होणारी चळवळ बरी व ही यशस्वी ! अर्थात अत्याचारी व अर्धी अनत्याचारी मार्गानें प्रत्यक्ष स्वराज्य मिळालें तरी देखील मला तें नको, कारण माझ्या कल्पनेप्रमाणें असेंल तें.

स्वराज्य नव्हेच ! म्हणून तूर्त कायदेभंगाची चळवळ थांबविण्याचा विचार ठरविण्याकरिता, व अनत्याचारी वातावरण पूर्णपणें उत्पन्न होईपर्यंत ही चळवळ अनियमित मुदतीनें शक्य तितकी पुढें ढकलावी म्हणून, बार्डोलीस ता. ११ रोजीं सभा भरविली आहे. तुम्हांस येतां आलें अगर नाहीं तरी तुमचें मत मला कळवा." (मो. गांधी)

(१४)

"तुमच्याशीं व राजकारणांत थोर असलेल्या महाराष्ट्र पक्षाशीं मीहि संभाषण व विचार-विनिमय करण्यास फार चहातों. पण या पक्षाकडून मला अर्धवट पाठिंबा मिळतो ही गोष्ट मला मुळींच पसंत नाहीं. अर्धवट पाठिंबा (Lukewarm) असें म्हणण्यांत कोणाचेंहि मन दुखवावें असा माझा हेतु नाहीं. पण यापेक्षां चांगलें अर्थसूचक विशेषण सापडलें तर तें मलाहि पाहिजे आहे. बौद्धिक खात्री पटून, महाराष्ट्र मला मनःपूर्वक पाठिंबा देऊन माझे वाजूस येईल, तर तो मला हवा आहे. कॉंग्रेसची आज्ञा ती मॅंडेट मानली गेल्यामुळें तुम्ही औपचारिक रीतीनें निचें ठराव अमलांत आणण्यास तयार होतां. पण हें मला नको आहे. महाराष्ट्र पक्षाची जर मला बौद्धिक खात्री पटवून देतां येत नसेल तर तुमचें व माझें प्रतिपक्षी या नात्यानें उघड उघड दोन हात झालेले चांगले ! महाराष्ट्र पक्षाच्या उत्कट देशाभिमानाबद्दल मला पूर्ण खात्री आहे. पण मी अंगिकारलेल्या मार्गाच्या सत्यतेविषयीं माझेहि मत अगदीं निःशंक असल्यामुळें महाराष्ट्र पक्षाला काबीज करून मी काया-वाचा-मनेंकरून आपलासा करीन अशी मला आशा वाटते. तुम्ही व तुमची मिलमंडळी यांना अहमदाबादेस येण्याचें गैरसोयीचें होत असल्यास मीच याकरितां मुंबईस येऊं शकेन. बुधवारपर्यंत मी अमदाबादेस आहे. गुरुवारीं बार्डोलीस जाईन." (मो. गांधी)

(१५)

"मी लवकरच पकडला जाणार अशा फार दाट बातम्या उठत आहेत हें तुम्हांला माहीत आहे. तथापि पकडला गेलों नाहीं तर तुम्ही मला कळवतांक्षणींच मी तुम्हांला मुंबईस येऊन भेटेन. मलाहि विश्रांतीची फार जरूर आहे. व सरकारनेंच आपण होऊन मला ती दिली तर शक्य तितकें करून ही चळवळ पुढें ढकलण्याची तजवीज तुम्ही करालच. 'मी पकडलो गेलों तर' या यंग इंडियां-

तील लेखात बहुतेक सर्व खुलासा मी केलेलाच आहे. खिलाफत प्रश्नासंबंधीं काय करावयाचें ते शेठ छोटानी हे तुम्हाला सांगतीलच." (मो. गांधी)

(१६)

" अहमदाबादेस भरलेल्या मागील वर्किंग कमिटीनें खालील ठराव पास केला आहे. 'डॉ. अन्सारी व केळकर यांची सबकमिटी नेमण्यात यावी. कमिटीच्या सभासदांनीं काय काय कामें करावयाचीं या संबंधींचे नियम केळकर यांनीं तयार करावे." (एम्. एस्. गोडबोले, गांधीजींकरितां.)

गांधी यांजकडून मला आलेलीं पत्रें वर दिलीं. मजकडून गांधींना गेलेल्या पत्राच्या नकला मजजवळ नाहींत म्हटलें तरी चालेल. पण एक सांपडली ती देतों. म्हणजे या पत्रावरून माझें मनोगत कळून येईल.

" तुमचें पत्र अगदीं योग्य वेळीं आलें कारण दडपशाहीचा हात आतां पुण्यावर पडला आहे. आणि पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांनीं पिकेटिंग बेकायदेशीर ठरवून त्याला मनाई केल्यामुळे काल रात्रीं मंडळींच्या विचारें हा हुकूम मोडण्याचें आम्ही ठरविलें. आणि त्याप्रमाणें आज सकाळीं मॅजिस्ट्रेटला कळविलें.

" मी व माझा मुलगा, तसेच भोपटकर, पराजपे, गोखले वगैरे १६ मंडळी कायदेभंगाच्या पहिल्या टोळींत होतों आमच्या मागील मंडळी हा क्रम असाच पुढें चालविणें चालू ठेवतील. पुण्यावर पाळी आली आहे. तेव्हां ते आपलें कर्तव्य कसें काय पार पाडून दाखवितात हें पहावयाचें आहे.

" महाराष्ट्र पक्षाला खरोखर मनातून काय वाटतें असें तुम्ही मला विचारतां. पण कायदेभंगाबद्दल तुमच्या आमच्यांत यत्किंचितही मतभेद नाहीं हें मी तुम्हाला प्रथमच सांगून टाकतो. फक्त कार्यक्रमाच्या इतर बाबतींत आम्हाला कांहीं फेरफार हवे आहेत 'सर्व रस्ते रोमकडे जातात' त्याप्रमाणें आज देशाची स्थितीच अशी झाली आहे कीं, कौन्सिलांतल्या किंवा कौन्सिलाबाहेरच्या मार्गमार्गें हि कायदेभंग केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. पण शाळा कोर्टें यांजवरील बहिष्कार यांमध्यें फारसें शहाणपण आहे असें मला वाटत नाहीं. आणि जोरदार प्रतिस्पर्धी राज्यसंस्था (Parallel Government) स्थापन करून यशस्वी रीतीनें चालण्याची वेळ अजून नाहीं तोपर्यंत कायदा मोडून तुरुंगांत जाणें हें स्वाभिमान स्वार्थ-

त्यामाच एक रूपण होय इतकेच मानले पाहिजे. स्वभावभेदामुळे हे रूपण वागण्या रीतीने व प्रकाराने व्यक्त करण्यात याव याला पूर्ण वाव दिला पाहिजे. शिस्ताच्या नावाखाली व्हि स्वातंत्र्य लोकांना न राहील तर ती शिस्त नसून शिस्ताचा अतिरेक होय।

" पण हे विचार मी येथेच थांबवितो. शपथेभंग करून माझ्या अल्प शक्ती-प्रमाणे या राष्ट्रयज्ञात माझ्याहि स्वार्थत्यागाची मी लहानशी आहुती टाकण्यास प्रवृत्त झालो आहे आणि जर ही अपेक्षा पूर्ण झाली तर येत्या राष्ट्रीय सभेस मला हजर राहता येणार नाही. निदान काही महिने तरी कारागृहात काढावे लागतील. कारागृहाच्या द्वारात पाऊल ठेवात असताना राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमात फेरफार मागण्याचे माझे विचार मी बोलून दाखविता, याच खरे कारण तुम्ही मला माझ्या मनांतले विचार मोकळेपणाने जाणण्याची उत्सुकता दाखविता हेच होय. माझे इतर दोष काहीहि असोत, पण तुमच्याशी मी अतिशय मनमोकळेपणाने वागत आलो आहे, व या रीतीने माझ्या खऱ्या मनोभावना काय आहेत त्या तुम्हास माहीत आहेत. पत्र पुरे करण्यापूर्वी एवढेच मागतो की, माझ्यावर व अकोला परिषदेवर जो निष्कारण कडक आरोप करण्यात आला आहे त्याचा मी मनःपूर्वक निषेध करतो. स्वतः मी तेथे फार तर सभानियामक अगर प्रेक्षक याचे ना जास्त काहीच केले नाही. तेथ पास अगर नापास झालेल्या कोणत्याहि ठरावाना मी आपले मत अगर पसंती दिलेली नाही. ठरावाच्या शब्दामरचनेत तडजोडीची एक शब्दयोजना मी सुचविली पण ती अखेर नापास झाली. शिवाय या कॉन्फरन्ससंबंधाने तुमचे मत काहीहि मत असले तरी, गेल्या जुलै आगस्टपासूनच कॉन्फरन्स भरविण्याचे ठरत होते, व त्याप्रमाणे सहज योगानेच ही परिषद आता भरली इतकेच आपण समजाव. पण यापेक्षा पुढे जाऊन, दडपशाहीमुळे लोकपक्षाची बाजू सरकारने कमी केली आपली असता आम्ही बंड करण्याची ही संधि साधली, अगर दडपशाहीतून सुटण्यासाठी कातडी बचावण्याचा प्रयत्न केला, असा कोणी आरोप करणे हा केवळ दुष्टपणा होय.

"पण आता मी खरोखरच थोड्या गडबडीत असल्याने हे पत्र पुरे करतो. तुरुंगात जाण्यापूर्वी तुम्हास लिहाव म्हणूनच चार ओळी लिहिल्या आहेत.

' ता. क.—इतर कोणत्याहि प्रांतापेक्षा वऱ्हाड व मध्यप्रांत यामध्ये कौन्सिल प्रवेशाचा वाद अगदी निनताड आहे. या प्रांतामध्ये अतिशय विरोधाचे

सर्वीर व शूरातले शूर असे राष्ट्रीय लोक आहेत. निदान यांच्याकडे पाहून तरी कौन्सिल-वादीपक्षाच्या हेतूचा विपर्यास होऊं नये.

"ता. क.—अकोला परिषदेतील एक गमतीची गोष्ट सागण्यासारखी आहे. जमनादास मेहता अकोल्यास म्हणाले 'The Working Committee be hanged till it dies' आता वर्किंग कमिटीतील पुढारी सरकार फाशी देत नाहीं हे खरें. पण लजपतराय, दास, मौलाना, मोतीलाल नेहरू वगैरेना उचलून तुरुंगात ठेवून सरकारनें राष्ट्रीय सभेच्या शरीराचा एक एक भाग कापून काढला आहे. आता यापुढे कोणावर पाळी येणार ? मला वाटतें एकटे तुम्हीच शिल्लक राहिला आहा !" (न. चिं. केळकर)

गांधी यांनीं लॉर्ड रेडिंग यांची मुलाखत घेतली तींत साहेबमजकुरांनीं गांधींना असें सांगितलें कीं "तुमच्या पक्षातील असेच आणखी कोणी पुढारी आपल्या भेटीस येतील तर आपण त्याच्याशींहि बोलूं." या आश्वासनाचा फायदा घेण्याकरिता गांधींनीं इतर काहीं लोकाप्रमाणें मलाहि कळविलें. पण अशा भेटी-पासून काहीं निष्पन्न होण्यासारखें नाहीं असे वाटून मी लॉर्ड रेडिंग यांची भेट घेण्यास गेलो नाहीं. मुळें जाणार होतो असें वाटते. ते मला लिहितातः—

"ना. व्हाइसरॉय हे काहीं असहकारितावादी पुढाऱ्याची भेट घेण्यास तयार असल्यामुळें, तुम्ही व्हाइसरॉय यांना पत्र लिहून मुलाखतीची वेळ ठरवा असें महात्मा गांधीनें पत्र मला आलें आहे. तुम्हालाहि त्यांचें असेच पत्र आलें असेल. तुमचा विचार मला तारेनें कळवा. कारण जें काय करावयाचें तें आपण महाराष्ट्रातले लोक एकमतानें व निश्चयानें करूं. व्हाइसरॉयांच्या मुला-खतींत काय बोलावयाचें याबद्दल आपण सर्वांनीं एक दिशा ठरविली पाहिजे. गांधींनीं व्हाइसरॉयांची मुलाखत सहा वेळा घेतली, पण त्यात दोघांचें बोलणें काय झालें याचा खुलासा त्यांनीं वर्किंग कमिटीच्या लोकांनाहि स्पष्ट दिला नाहीं. ते काय बोलले असतील ते कोणास ठाऊक ! ते सर्व बोलणें गुप्त असल्यानें कोणासच कळण्याची आशा नाहीं. पण तें कांहींहि असलें तरी व्हाइस-रॉयांच्या मुलाखतीला जाण्याचें तुम्ही ठरविलें असल्यास आपण सर्वांनीं आधीं एकमेकांस भेटून काय बोलावयाचें तें निश्चित ठरविलें पाहिजे."

महाराष्ट्रानें असहकारितेला एक वर्षभर मान्यता दिली, तथापि ही मुदत संपताच पुढें काय करावयाचें हे ठरविण्याकरिता महाराष्ट्र, वऱ्हाड, नागपूर या तीन प्रांतानीं सहविचार करावा अशी सर्वांची इच्छा होती. यासंबंधीं बापूजी अणे मला लिहितात.—

"महाराष्ट्राची संयुक्त परिषद भरविण्यासंबधानें व कार्यक्रम आखण्या-संबधानें माझे विचार तुम्हास पसंत आहेत हे पाहून आनंद झाला. डॉ. बाबासाहेब परांजपे यांच्या खटल्याचा निकाल ता. २९ ला आहे. त्याच्या विरुद्ध सरकारी पुरावा मुळींच टिकला नाहीं तथापि त्याना शिक्षा होणार हे ठरलेलेंच आहे. स्वदेशी व बहिष्कार या बाबतींत आम्ही आटोकाट प्रयत्न करीत आहो, पण त्या मानानें आतापर्यंत आलेलें यश हे फारसें उत्साहजनक नाहीं."

याच विषयीं डॉ. मुंजे यांचे पत्र, ता. ३ जून १९२१ चें, खालील प्रमाणें आहे.—

"सर्व महाराष्ट्राची म्हणून एक परिषद भरविण्याची तुमची कल्पना मला फार पसंत आहे. या संबधानं दादासाहेब खापर्डे याना मी लिहितों. पण सध्या ते डॉ. बाबासाहेब परांजपे यांच्या खटल्यांत गुतले आहेत. पण मला वाटतें आतां पेक्षांहि ऑक्टोबरमध्ये हे कॉन्फरन्स भरविल्यास जास्त सोयीचें होईल. गेल्या वेमरींत, मुसलमान लोक व अलीबंधू हे केमाल पाशा व अफगाणिस्थान यांची वकिलात करीत असतात याबद्दल, फार मार्मिक व नामीरीतीनें तुम्ही आपलें मत व्यक्त केलें आहे अलीबंधूचें सोंग बाहेर पडलेंच आहे. पण त्याचा जाहीर निषेध इतक्यातच आपण करूं लागलो तर तिकडे सरकारनें मात्र फावावयाचें. तुम्ही बाण अगदीं अचूक मारला आहे महात्मा गांधींच्या लक्षात हें केव्हां येईल तेव्हा येईल! अनत्याचारीपणापासून अलीबंधू ध्यास ढळले नाहींत असें गांधी 'यंग इंडिया'त मागोत, पण त्याची ही भूमिका व्हाइसरॉयच्या मुलाखतींत टिकलेली दिसत नाहीं न बोलावता हे मुलाखतीला गेले ही पहिली चूक. आणि तेथें गेल्यावर अली बंधूची त्यांनीं पाठ राखली नाहीं ही दुसरी चूक. अलीबंधूंना माफी मागण्याची पाळी यावी, आणि यामुळे त्यांच्या सार्वजनिक कीर्तीवर बोळा फिरविण्याचा प्रसंग यावा, याची मला कींव वाटते. त्यांची त्यांच्यावरच गोष्ट सोपविली असती तर अशा वेळीं अलीबंधूंनी कधींच माफी मागितली नसती. असहकारितेची लढाई हे शांतिमय युद्ध आहे असें महात्मा गांधी समजात. पण

राजकारणात इंग्रज लोकांशीं दोन हात यशस्वी रीतीनें करणें फार कठिण आहे. ज्यांनीं जर्मन लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकली त्यांना गांधींसारख्या महात्म्याला फसविणें म्हणजे कांहींच अवघड नाहीं. तें पोरखेळाइतकें सोपें आहे. अशीं उदाहरणें पाहिलीं म्हणजे गेल्या शतकांत नाना फडणविसानंतर राजकारणांत धुरंधर असा मुत्सद्दी एक लोकमान्यांच्या खेरीज झालाच नाहीं हें मनाला पटूं लागतें. त्यांनीं या इंग्रज लोकांशीं फार धूर्तपणानें डाव चालविले. आपल्या अनुयायांना तर त्यांनीं असें तोंडघशीं कधींच पाडलें नसतें! मवाळांना हाताशीं घेऊन सरकार 'अफगाण बागुलबोवा'चें महत्त्व नसतें वाढवीत आहे. पण या जाळ्यांत न सापडतां, गांधींच्या सल्ल्यानें महमदअल्लींनीं भडोचच्या कॉन्फरन्समध्यें या आक्षेपाचें निराकरण केलें असतें म्हणजे बस्स होतें. माफीचीच इतकी जरूरी नव्हती. हा व्हाइसरॉय व्यावहारिक शहाणपणांत पक्का मुरलेला मनुष्य आहे. त्यानें अलीबंधूंची माफी मान खिशांत घातली, व त्यांना निमूटपणानें खड्ड्यांत घातलें. अँग्लो इंडियन लोकांचें मान आतां चांगलें फावणार. महात्माजींचा चुकीचा सल्ला ऐकून अलीबंधूंनीं माफी मागितली याबद्दल पुढल्या केसरींत त्यांच्यावर सडकून टीका करा. राजकारण हें राजकारणाच्याच रीतीनें केलें पाहिजे. कानांत तुळशीपत्र घालून कांहीं राजकारण करीत नसतात! मला सुचलें तें मोकळेपणानें लिहिलें आहे पण तुमच्या विवेचक बुद्धीवरच माझा जास्त विश्वास आहे. अलीबंधूवर खटला भरण्याच्या विचारांत सरकार आहे असें व्हाइसरॉयाच्या भाषणांत आलें आहे. खरें काय होतें तें लवकरच कळेल."

१९२१ मध्यें असहकारितेला अनुसरून जी मद्यपान-प्रतिबंधाची, म्हणजे पिकेटिंगची, चळवळ झाली ती पुणें धारवाड ठाणें इत्यादि जिल्ह्यांतून झाली. पारपाडकरांशीं चळवळीशीं माझा कांहीं संबंध नव्हता. पण ती चळवळ कर्नाटकच्या लोकांनीं तीव्र स्वरूपाला नेली व शेवटीं गोळीबार व हत्या झाली हें प्रसिद्धच आहे. पुण्यातील चळवळींत आमच्या पक्षाच्या पुष्कळ लोकांवर खटले झाले, आणि दंड इतके भरावे लागले कीं, पैशाचा हा अपव्यय म्हणून चळवळ थांबवावी लागली. ठाणें जिल्ह्यांत जमनादास मेथा प्रभृति लोकांनीं ती चळवळ केली. ती करण्यापूर्वीं जमनादास यांनीं ता. ८ सप्टेंबर रोजीं मला खालील पत्र पाठविलें:—

"ठाणें जिल्ह्यांत सरकारी हुकमाची पायमल्ली करून पिकेटिंग करण्याबद्दल निरनिराळ्या तालुक्यांतून मी पुष्कळ स्वयंसेवक जमा केले आहेत. सरका-

च्या आव्हानाला आम्ही तोंड देणार आहो. आता पुढे कसें पाऊल टाकावें याबद्दल तुमचें मत कळवा. शक्य तर आपण समक्ष भेटून या सरशी निश्चित ठरवूं."

जमनादास याच्या चळवळीनें काय परिणाम झाला हें खालील त्याच्याच एका पत्रावरून दिसून येईल.—

"ठाण्यामध्ये पिकेटिंगविरुद्ध निघालेला सरकारी हुकूम रद्द झाला. याबद्दल तुम्ही ज माझे अभिनंदन केलें त्याकरता तुमचे आभार मानतों. महाराष्ट्राच्या सर्वमान्य पुढाऱ्याकडून ह अभिनंदनाचें शंसीम मिळालें त्यामुळे त्याची किंमत विशेष वाटत पण या बहुमानात दुसरेहि वाटेकरी आहेत. या सत्याग्रहाची स्फूर्ति मला तुमच्याकडून मिळाली, व सर्व ठाणें जिल्ह्यानें माझे प्रयत्न यशस्वी करण्यास मदत केली पटेल व तुम्ही मिळून एकमेकास लिहिलेली पत्रें मी पाहिलीं. पटेल यानीं शेवटच वाक्य तुम्हास लिहावयास नको होतें. पण त्याला तुम्हीहि उलट टोला चागलाच दिला आहे. त्यान पटेल साहेबाचें नाक थोडे झणझणले असेल. पटेल यांना वाटतें कीं, आपण सर्वच गमत करतो म्हणून त्याबद्दल लाकानीं रागावू नये पण कुचेष्टेलाहि मर्यादा आहेच कीं नाहीं ! आपण सर्व आता आकोल्याला भेटूच. वऱ्हाडप्रांताच्या विभागणीबद्दल असलेल्या तंट्यात कमिशन तुम्हाला न्यायाधीश निवडले आहे व तें काम तुम्ही यशस्वीरीतीनें करालच" (ता. ३० सप्टेंबर १९२१).

बॅरिस्टर जयकर व आम्ही राष्ट्रीय पक्षातील महाराष्ट्रीय लोक याची मनोवृत्ति असहकारितेविषयीं जवळजवळ एकाच प्रकारची होती. म्हणजे असहकारिता हा योग्य मार्ग नव्हे, पण राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीकरिता तो मार्ग कांहीं काळ अवलंबावा असें त्याचेंहि मत होतें. त्यांनीं वकिली सोडली, व टिळकाच्या नावानें निघालेल्या स्वराज्य फंडाला पंचवीस हजार रुपये एका रकमेनें दिले. असहकारितेपूर्वी जयकर व मी याचा विशेष संबंध येत नसे. पण नतर टिळकाच्या पश्चात्, मी महाराष्ट्राचा पुढारी असें मला मानून, ते माझ्याशीं स्नेहसंबंध ठेवून सहविचार करू लागले. मुंबईस त्याना फार प्रमुखस्थान असतां 'केळकर पुढारीपण घेतील तर मी त्याचा अनुयायी म्हणवून घेऊन काम करीन' असें ते परवां परवां पर्यंत स्नेहीमंडळीजवळ म्हणत. उलट पहिल्या प्रतिसहकारपक्षाचें अध्यक्ष त्याना करून मी त्याच्या हाताखालीं काम केलें. आणि १९३३ सालीं ते विलाय-

तेंव्हा असताना इकडे हमीचा लोकशाही पक्ष स्थापला गेला तेव्हा ते येथें असते तर त्यानाच अध्यक्ष करून मी त्याच्या हाताखालीं आनंदानें काम केलें असतें. असो. जयकर व मी याच्यामध्यें खालील पत्रानें पत्रव्यवहाराला प्रारंभ झाला असे मला स्मरतें.

"मी वकिलीची प्रॅक्टिस सोडल्यापासून आपली दोघाची गाठ पडली नाहीं. तथापि जमनादास मेहता मला सागतात कीं, मी तुम्हास भेटून एकदा चर्चा केल्यास बराच फायदा होईल माझ्या मनाला सध्या अशी अडचण आली आहे कीं, गाधी व त्याचे देशकार्य यान्याविषयीं माझ्या मनात फार निष्ठा आहे पण अनेक मुद्यावर त्यान्याहून माझे विचार वेगळे आहेत. आणि म्हणून मतभेद उपस्थित करण्यापेक्षा तूर्त गप्प बसावें असें वाटतें अर्थात् याहि गोष्टीचा अतिरेक होऊन उपयोग नाहीं तथापि कार्यक्रमात कितीहि दोष असले तरी एकी राखण्याकरिता कोणताच मतभेद सध्या तरी दर्शवूं नये असें वाटतें. यामुळें कोठें कोठें थोडा गैरसमजहि उत्पन्न झाला असेल पण मला वाटतें कीं, आपण दोघे एकत्र बसल्यास कार्यक्रमातील दोष टाळून तो जास्त व्यावहारिक करता करता येईल याबद्दल आपण काहीं उपाय सुचवूं शकूं" (२० सप्टेंबर १९२१).

असहकारिता पटत नसताहि प्रथम केवळ काँग्रेसच्या इभ्रतीकरिता काहीं लोकांनीं तिला पाठिंबा दिल्याचें आणखी एक उदाहरण खालील पत्रावरून दिसून येईल.—

"सरकारच्या दडपशाहीमुळें कलकत्त्यातील परिस्थिति मोठी चिंताजनक झाली आहे. खुद्द काँग्रेसचेंच अस्तित्व राहतें कीं नाहीं याची भीति वाटते आपले मतभेद काहींहि असले तरी या वेळीं काँग्रेसचा बचाव करणें आरल काम आहे. स्वत. मी असहकारितावादी नाहीं व महात्माजींचा कार्यक्रमहि मला सर्वस्वी मान्य नाहीं. तथापि सहिष्णुतेनें मतभेद सोसण्यास आपण तयार झाले पाहिजे . जयकर यांना शक्य तर मुद्दाम एखादी कॉन्फरन्स बोलाविण्याची मी तारेनें विनंति केली आहे निदान तुम्हीहि जरूर या (आशुतोष चौधरी, कलकत्ता, ता. १५ डिसेंबर १९२१)

वाटाघाटीची चळवळ करून ती मागें घेतली ही गांधींच्या चंचल स्वभावाची खूण ठरली. याविषयीं बापूजी अणे यवतमाळहून मला लिहितातः—

"तुमचें पत्र पोहोंचले व त्यावरोवरच तुमचा केसरींतील बार्डोलीसंबधानें अग्रलेख वाचला. कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटींत तीव्र बुद्धिमत्ता व राजकारणांतील व्यावहारिक धोरण जाणणारीं माणसें तुमच्याखेरीज कोणी नाहींत. निदान तुम्ही तरी तेथें असल्यानें ही उणीव भरून निघाली आहे, हें महाराष्ट्रांत व बाहेर हिंदुस्थानांत आतां सर्वांना माहीत आहे. अनेक प्रसंगीं जर वर्किंग कमिटींत तुम्ही नसतां, तर सुधारलेल्या सर्व जगाकडून छी थू होऊन कॉंग्रेस खात्रीनें हास्यास्पद झाली असती. तुम्ही बऱ्याच कुशलतेनें व यशस्वीरीतीनें आपला मार्ग काढला. पण अलीकडे कॉंग्रेसची कार्यकारी मंडळी वहावत चालली, व ती जबाबदारी आपण घेऊं नये म्हणून कमिटीशीं आपला संबंध तोडून टाकावा असें तुम्हांस वाटूं लागल्याचें दिसतें. वर्किंग कमिटीचे विचार म्हणजे एकट्या गांधींचे विचार असेच सध्या झाले आहे, व त्याच्या धोरणांत गेल्या बारा महिन्यांत जे जे प्रचंड चढ उतार झाले ते पाहिले म्हणजे शर्म व कींव वाटते. वादळ उठल्याची त्यांना मौज वाटते, पण वादळामागून येणाऱ्या देवतांचा कोप होऊं नये म्हणून ते शांतिपाठ गाऊं लागतात. आपल्याच कृत्यानें उत्पन्न झालेल्या परिणामांना तोंड देण्याइतकें खंबीर पोलादी अन्तःकरण या गृहस्थाजवळ नसावें याचा खेद वाटतो. देशांतील चळवळ या वेळीं इतक्या परमोच्च कोटीला पोंचली असतांना तिला नीट सावरून नेतां येऊं नये, व अत्यंत अयोग्य वेळीं गांधींच्या मनावर मृदुतेचा पगडा बसावा हें देशाचें दुर्दैव होय!" (ता. १७ फेब्रुवारी १९२२)

त्याच विषयावर आणखी एक, सुरतेचे गोठोसकर यांचें, ता. १८ फेब्रुवारीचें खालीलप्रमाणें पत्र मला आलें.—

"बार्डोलीचा बार फुकट गेला" हा अग्रलेख वाचूनं आपण एकंदर महाराष्ट्राचें हृद्गत सर्वांना स्पष्टपणें समजावून दिलें आहे अशी आमची तर पूर्ण खात्री झालीच आहे. परंतु येथील आमचे गुर्जर बंधु यानांहि त्या लेखानें इतकें थक्क करून टाकलें कीं, तो लेख वाचण्यास केसरीची सारखी मागणी होत जाहे. येथील बहुतेक विचारी व पुढारी गुजर बंधु आपल्याच धोरणाचे असून आतां पुढें महाराष्ट्र काय करतो इकडे डोळे लावून राहिले आहेत. येथील लोकवार्ता अशी आहे कीं, लोकमान्य आज हयात असते तर ही वेळ आली नसती, व आपण दिग्दर्शित केलेल्या विचारावरून आपण जं कार्य कराल त्यांत येथील जनतेची पूर्ण मदत व

सहानुभूति आहे ही खात्री आपण बाळगावी. आम्हा सर्व मंडळींस लोकमान्यांची नेहमी आठवण होत असून आपण त्यांच्या मार्गे त्यांचें कार्य योग्य दिशेनें चालू ठेविलें आहे याचीहि पूर्ण जाणीव आम्हास आहे. "

बारडोलीच्या अयशस्वी चळवळीचें धोरण प्रमुख काँग्रेसभक्तांनाहि अप्रिय होतें. आणि त्या नंतर दिल्लीच्या ऑ. इ. कॉ. कमिटींत गांधीच्या निषेधाचा ठराव येण्यापर्यंत मजल जाणार होती ती टळली इतकेंच. पण गांधींहि मनातून टरकले. आणि यापुढे कांहीं दिवस त्यांनी राजकारणांतून लक्ष कमी करून 'विधायक' नांवाच्या कार्यक्रमावर लावून आपलें वैशिष्ट्य दरवाजे असें योजिलें. पण या कार्यक्रमात काँग्रेसलाहि ओढण्याचा गांधींचा विचार दिसून आला. रा. बापूजी अणे यांच्या लक्षात ही गोष्ट येऊन ते मला यवतमाळहून ता. ४ मार्च १९२२ च्या पत्रात लिहितात :—

"बंगाल व पंजाबमधील प्रतिनिधि मनांतल्या बरेच नाराज आहेत असें दिल्लीच्या सभेत दिसून आलें बहुतेक सर्वांच्याच मनात असंतोष होता. पण कांहीं महत्त्वाचे फेरफार करावेत असा शब्द मात्र कोणाच्याच तोंडून बाहेर येईना. कारण महात्माजी सिंहासनावरून उतरून राजसंन्यास करतील ही त्यांच्या मनात भीति! महात्माजींचें मुख्यपद कायम राहून इतर गोष्टी घडून याव्या असें त्यांना वाटतें. पण आता पुढे मागें लवकरच काँग्रेस ही एक 'सोशल सर्व्हिस'ची संस्था होणार, व आपणाला या अधिकारी मंडळींशीं तंटे करावे लागणार, हे मला निश्चित दिसत आहे. आपण राष्ट्रापुढें एक जोरदार व लोकांस चकित करून सोडील असा कार्यक्रम ठेवणार आहों असें गांधी म्हणतात. पण असल्या भाषेचा आता मला वीट आला आहे. काँग्रेसच्या सभासदांनी म्हणे अमुक अटी पाळाव्यात! असा कार्यक्रम अवनतिकारक आहे इतकेंच नव्हे तर देशांतील कार्यकर्त्यां लोकांची त्यांनें पागापाग झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. समाजातील खालचे व वरचे वर्ग यांच्यामध्ये कृत्रिम भावना उत्पन्न होऊन तंटे लागतील. ही आपत्ती मला बिनतोड व दुस्तर दिसते; व आपल्या सारख्या वरिष्ठ मंडळींनी याबद्दल काळजीपूर्वक विचार करून व धैर्यानें पुढे होऊन या लोकांना थोपवून धरलें पाहिजे. राष्ट्राचें संरक्षण करण्याला या शिवाय दुसरा मार्ग नाहीं. मुंजे यांनी, भोपटकर वगैरे मंडळींनीह तुम्ही इकडे येण्याबद्दल, तुम्हाला लिहिलेच आहे. आपण सर्व एकत्र होऊ आणि आपला वेगळा कार्यक्रम पुढें मांडून तो अमलात आणूं असें निश्चयानें सांगूं. मग

ऑ. इ. कॉ. कमिटी त्याचा अंगीकार करो अगर न करो. वगैरे महाराष्ट्र येथील लोक आपल्याला साथ मिळतील, तुमच्याच निर्णयावर सर्व गोष्ट सोपविली आहे"

पण कलकत्त्यास गेल्यावर गडबड होऊन काँग्रेसचे सत्र वेगळ्या कडे वळले. यासंबंधीं बापूजी असे मला लिहितात:—(ता. २१ मार्च १९२

"तुम्हाला मी व केळकर यांना झालेल्या कौन्सिलचे वर्तमान गांधींना मला स्वतःची शिक्षा ठोठावली जाईल अशी माझी कल्पनाही नव्हती टिळक व गांधी यांच्या कार्यातील साम्याची कल्पना मला पुरेशी पटली. गांधी दुराग्रहामुळे आज या नव्या कार्यक्रमाची कल्पना थोडी पुढे ढकलावी मला वाटू लागले होते. पण मध्यंतरी कलकत्त्याहून परत येताना मि. दास भेटले. त्यांनी एक चिठ्ठी दासबाबूंकडून आणली आहे असे ते म्हणाले. मी ती उघडून घेतली आहे तिचा गोषवारा असा की, "ऑफिशियल ॲट मागणी नवीन निवडणुकी करता उभे रहावे. मेंबर वगैरे करून चळवळ चिडवावी वर्किंग कमिटीची पुनर्घटना करावी. मवाळ लोकांना धरावे, व महात्माजींच्याबद्दल फारसे काहीच न बोलता हा नवा कार्यक्रम आणावा. दासबाबूंची ही चिठ्ठी खरी असल्यास प्रकाशनाला इतक्यात पुढे काहीतरी करण्याची आशा आहे. दासबाबूंच्या पत्राबद्दल तुम्हाला काय वाटते तुम्ही ते पत्र पाहिलेच असेल

"मुळशी पेट्यातील चळवळ सपशेल तोंडघशी पडली हे खेदकारक वाटते पण मुळशीच्या मावळ्यांनीच आपला नैतिक पाठिंबा दिल्याशिवाय पुढे होऊन लोकांनी ही चळवळ करण्याचा कारण नव्हते असे मला वाटत नाही किंबहुना ते तयार नसताना दुसऱ्यांना ही चळवळ करण्याचा अधिकार नाही. या बाबतीत सर्व हिंदुस्थानच्या केलेल्या जाहीर विनंतीचा कोणीही उपयोग होणार नाही असे आपल्या मित्रांना माझे मत मी कळविलें आहे. मावळ्यांना जर विचारल्याशिवाय नसेल तर गोष्ट निराळी. पण तसे नसल्यास त्याच्या नावावर इतरांस लुडबुड करण्याचा हक्कच रहात नाही."

यानंतर सर्व महाराष्ट्रीय पक्ष मिळवून स्वतंत्र धोरण ठरविण्याचा आमचा निश्चय कायम झाला. पण त्याला प्रारंभ म्हणून बेळगांव येथें महाराष्ट्राची परिषद

भरविली. तीत या प्रश्नाला उघड तोंड फुटले. परिषदेचें अध्यक्षपद खाडिलकराना दिलें होतें. तथापि त्यांचे विचार वेगळे परिषदेचे वेगळे हे दिसून आलें. परिषदेच्या ठरावांचे निर्णय अगदीं 'पोल' घेऊन मतें मोजून करण्यात आले, ते फेरवाल्यांच्या बाजूचेच झाले. पेण परिषदेची हकीकत वाचून डॉ. मुंजे मला लिहितात:—

"महाराष्ट्र पक्षाच्या तत्त्वाकरिता पेण कॉन्फरन्समध्यें चांगलीच खडाजंगी उडाली असे वर्तमानपत्रावरून दिसतें खाडिलकर अध्यक्ष असताना आपल्या मित्रमंडळींनीं मोठ्यानें जय मिळवून लढाई मारली त्याबद्दल फार समाधान वाटतें. आपल्या टिळक—पक्षांत असलेलें सख्य मोडून लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर अवघ्या दीड वर्षांत त्याची वाताहत झाली, व हाच तो पूर्वीचा टिळकांचा महत्तम व बलिष्ठ पक्ष काय अशी भ्रांत पडून शंका येऊं लागली पण याहिंपेक्षा काळजाला घरें पाडणारी गोष्ट म्हणजे, सद्‌बुद्धीनें व मित्रभावानें महात्माजींच्या चुका वेळोवेळीं महात्माजींना दाखवून व पटवून दिल्या तरी, आपलेच कांहीं मित्र व त्यायाला ग्वाही लावून काम करणारे कार्यकर्ते यांनीं उठून आपणाविरुद्ध गैरसमज पसरविण्याचें मत अनुसरावें ही होय. राष्ट्रीय सभेचा कार्यक्रम आम्ही शक्य तितका करून अमलांत आणला, व वेळोवेळीं निर्भयपणें व प्रामाणिकपणे पुढें असणाऱ्या धोक्याची सूचना महात्माजींना सावधगिरीनें दिली म्हणून गांधींचे अस्सल खरे मित्र असें आपणास मानले जाण्याऐवजीं, आपण जणु काय गांधींचे शत्रु असून त्यानें पाय पाडीमार्गे खेचले अशी बदनामी करण्यांत येत आहे! इमानीपणाचें हे बक्षीस! टीकेचा हा मोह खाडिलकरांनाहि आवरला नाहीं पण आपलें दिल साफ आहे, आणि आपल्यापैकीं कोणालाच त्याला गांधींचा कार्यक्रम नापसंत आहे, असें महात्मा गांधींच्या एखाद्या जवळच्या अंधभक्तालाहि म्हणता यावयाचें नाहीं. तुरुंगांत जाण्यापूर्वी या कार्यक्रमानेंहीच गांधी दूर कांहीं सांगून गेलेच नाहींत, व स्वराज्य प्राप्तीकरिता हा कार्यक्रम पुरा नाहीं. गांधी सहा वर्षांनीं येईपर्यंत त्याच्याकरता देशांतील चळवळ थांबविण्यास आम्ही तयार नाहीं. म्हणून व्यावहारिक रीतीनें राजकारण करण्याकरितां कौं. कमिटीनें देशांतील परिस्थितीचा व कार्यक्रमाचा फेरविचार केला पाहिजे. यांत खरोखर मतभेद होण्यासारखें काय आहे! पण अशारीतीनें आपल्याला यादवी व युद्ध करण्यास भाग पाडावयाचें असेल तर आम्हीहि मोठ्या निकरानें लढूं हे त्यांनीं ध्यानांत ठेवावें मग त्यांना वाटेल तो जय किंवा मरो! दुर्दैवानें या लोकांशीं आज

यादवींचा प्रसंग असला तरी आपण नेहमीं सरकारला एकजुटीनें तोंड देऊं व भाडूं.

" महात्माजींचा कार्यक्रम आपणास कितपत पसंत आहे व नाहीं! तसेंच लोकांनीं जे खोटेनाटे आरोप व गैरसमज पसरविले आहेत त्याबद्दल इनकार कर-णारा एक जाहीर 'मॅनिफेस्टो' आपण काढावा व धैर्यानें या परिस्थितीला तोंड द्यावें असें मला वाटतें " (ता. २३ एप्रिल १९२२)

या सुमारास महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटी आमच्या पक्षाच्या हातीं असून मी तिचा अध्यक्ष होतो परंतु कॉंग्रेसच्या घटनेंतील अधिकाराच्या अशा या जागीं राहिल्यानें, मला स्वतंत्र मताचा प्रसार केसरींतून व जाहीर सभांतून करणें अडचणीचें वाटूं लागलें. कॉंग्रेसचे ठराव सामान्य सभासदावर बंधनकारक नाहींत ही तात्त्विक भूमिका मी लढवीत होतोच. पण प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षाला तितकें स्वातंत्र्य रहात नाहीं असें माझें मत असल्यामुळें, या अध्यक्ष-पदाचा मी राजीनामा सुपूर्द केला व तो स्वीकारला जावा असा आग्रहहि धरला. या संबधांत दोन पत्रें देतों —

रा. पी जी. जोशी हे एरंडोलहून लिहितात—(ता. ६ मे १९२२)

"तुम्ही म. प्रां कॉं कमिटीच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला हे वाचून मनाला फार वाईट वाटलें जर तो तुम्ही परत घेतला नाहीं तर महाराष्ट्रावर मोठें संकट आलें आहे असें आम्हाला वाटतें. तुमच्यावर किती अगणित टीका केली जात आहे हे मला माहीत आहे पण तुम्ही तेंच आव्हान म्हणूनच या टीका-कारांच्या जिव्हेला काहीं तरी आळा आहे म्हणून तुम्ही आपला राजीनामा परत घ्यावा असें मला वाटतें पण तुमच्या मनांत कदाचित् लोकांचा आपल्यावर विश्वास किती आहे हे अजमावण्याचें असेल! तथापि चौकशी कमिटी निवडण्याच्या वेळीं याविषयीं शहानिशा आपोआप होईलच. २१ तारखेच्या सभेत आपलें बहुमत करूं व तुमच्याबद्दल विश्वास निदर्शक ठराव पास करूं. आणि तुम्हाला आपला राजीनामा परत घ्यावयास लावूं."

याचविषयीं बापूजी अणे यांचें पत्र खालीलप्रमाणें आलें.—"तुम्ही सध्या कोणत्या मनःस्थितींत आहांत त्याची मला बरोबर कल्पना आहे व

त्यासंबंधीं मला आश्चर्य वाटत नाहीं. महात्मा गांधींनीं उत्पन्न केलेल्या भ्रमिष्टपणाच्या कल्पना टाकून पुनः राजकारणाच्या वळणावर यावें, अशा हेतूनें कंबर बांधून मोहिमेस सुरवात करण्याकरितां म्हणून जर तुम्ही आपला राजीनामा दिला असेल तर महाराष्ट्रानें आपलें कार्य बरोबर ओळखलें असेंच मी म्हणेन. इतकीं वर्षे सार्वजनिक कामांत पडलेल्या तुमच्यासारख्या अनुभविक वर्तमान-पत्रकर्त्यानें देशाला हाक मारली तर, सामान्य जनतेचेंच काय परंतु निद्रिस्त झालेल्या नाफेरवाल्यांचेंहि अन्तःकरण जागें झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. ही गोष्ट ताबड-तोब तुम्ही हातीं घेण्यास तुमच्या मार्गांत बऱ्याच अडचणी असतील हें मला समजतें. पण हें केल्याखेरीज मात्र उपयोगी पडणार नाहीं हें निश्चित समजा. तात्यासाहेब, तुम्हाला खरें सांगतों कीं, हातांत चरखा घेऊन काँग्रेसच्या सध्या मानमान्यतेच्या वरिष्ठ अधिकारी मंडळाच्या जागेमध्यें नाचण्यापेक्षां मला त्या-पासून चार हात दूर फडकून राहण्यांतच आनंद वाटतो. आपल्या नेमस्त भिनाच्या कारवाईमुळें जसें त्यांनीं कॉन्स्टिट्यूशनचें कुंपण आपणाभोंवतीं उभें केलें व आपण बाहेर राहिलों, त्याप्रमाणें चरख्याच्या आग्रहामुळें गांधींनीं काँग्रेसमधील अधिकार हा निव्वळ तुरुंग बनविला आहे या घटनेखालीं इतर जागांचें काय पण अ. इं. कॉं. कमिटीचीं माझी जागाहि मी साफ सोडून द्यावयास तयार झालों असतों. पण हें करतांना ज्या लोकमान्यांच्या हाताखालीं २५ वर्षें राजकारणांत आपण वाढलों त्याच तत्त्वावर पुनः काम करावें एवढीच इच्छा आहे. साबरमतीच्या तीरावरील आश्र-मांतून एक एक नवीन हुकूम सुटावेत, व आम्ही भ्रमिष्टपणानें त्याचा जप करीत बसावें हें बस्स झालें. आपण सर्वत्र काँग्रेसच्या अधिकाराच्या जागांचे राजीनामे देऊन टाकू व धीटपणानें आपलीं मतें पुढें मांडूं. ही गोष्ट आपण केली तर महा-त्माजी खडबडून जागे होतील; व कार्यक्रमांत एकतर आपणास इष्ट असलेला बदल घडवून आणतां येईल किंवा त्या घटनेच्या बंधनांतून कायमचे मुक्त होऊन आपणास पाहिजे ते करण्यास अवसर सांपडेल. तुम्ही राजीनामा देणार ही गोष्ट मला पसंत आहे. पण या गोष्टी व पुढील दिशा आपण एकमतानें ठरवूं. या सर्व गोष्टींनें माझ्या मनावर इतकें जड ओझें असल्यासारखें झालें होतें म्हणून तुम्हास सविस्तर लिहिलें."

आम्हां महाराष्ट्रीयांची ही विचारसरणी या सुमारास मोतीलाल नेहरू, गांधींचे नवे पट्टशिष्य व हमरूक, यांनाहि पटूं लागली होती. ता. २९ व ३०

ऑक्टोबरच्या सुमारास पंडित मोतीलाल यांनीं डेहराडून येथें प्रांतिक परिषद भरविली. तिचें अध्यक्षपद त्यांनीं मला द्यावें ठरविलें व त्याप्रमाणें तें स्वीकारण्याची विनंति तारेनें केली. पण मी तें त्या वेळीं स्वीकारूं शकलों नाहीं. अणेप्रभृति कांहीं लोकांनाहि डेहराडून येथें निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. या प्रांतिक परिषदेस नेहरूंनीं आम्हांस कां बोलाविलें असेल याची मीमांसा बापूजी अणे यांनीं मला ता. २५ ऑक्टोबर रोजीं लिहिलेल्या पत्रांत खालीलप्रमाणें केली आहे:—

"डेहराडून परिषदेकरितां हजर रहाण्याची पं. मोतीलाल नेहरू यांच्याकडून मला तार आली आहे. मला दुखण्यामुळें जातां येत नाहीं. तथापि अशी एक शंका मनांत आली कीं, पं. नेहरूंना कौन्सिल बहिष्काराग्रहानें इकडच्या कांहीं लोकांशीं चर्चा करावयाची असेल. कौन्सिल-बहिष्कारापासून उलट खाऊन पंडितजी कौन्सिल-प्रवेशाच्या धोरणाकडे वळूं लागलेले दिसतात. त्यांना विरोध करणाऱ्या लोकांची समजूत त्यांना घालावयाची असेल म्हणून त्यांनीं तुम्हांला व डॉ. मुंजे यांना डेहराडूनला येण्याविषयीं तार केली असेल. तुम्ही जाणार आहांत किंवा नाहीं!"

पंडित नेहरू यांचें कौन्सिल प्रवेशविषयक धोरण पक्कें ठरून तें पुढील डिसेंबरांत गयेस प्रगट झालें.

गंगाधरराव देशपांडे हे १९२१ मध्यें तुरुंगांत गेले ते १९२२ च्या मेच्या सुमारास परत आले. ते अद्यापि स्वतःस पूर्ण नाफेरवाले म्हणत नव्हते. किंबहुना महाराष्ट्रांतल्या दोन्हीहि विचारी पक्षांत आपलें श्रेष्ठ असल्यामुळें, आपण मध्यस्थी करून कांहीं तडजोड करूं अशी त्यांना आशा वाटत होती. म्हणून त्यांनीं केसरी-मध्यें ता. ३० मे १९२२ रोजीं खालील पत्र प्रसिद्ध केलें:—

"वि. वि. आज सदा महिनेपर्यंत मी सार्वजनिक आयुष्यक्रमांतूनच बाजूला होतों. आतां तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर महाराष्ट्र, कर्नाटक, वऱ्हाड, नागपूर वगैरे प्रांतांतील निरनिराळ्या मित्रमंडळींशीं माझ्या भेटी झाल्या त्या सर्वांत एकच गोष्ट मला प्रामुख्यानें दिसून आली ती ही कीं, हल्लीं राष्ट्रीय पक्षामध्यें बरेच मतभेद झालेले असून, त्याचें पर्यवसान राष्ट्रकार्य साधण्याच्या दृष्टीनें इष्ट होणार नाहीं असें वाटतें. पण त्या गोष्टीबरोबर दुसरीहि एक कल्पना तितक्याच ठळकपणानें नजरेस आली ती ही कीं, राष्ट्रीय पक्षांतील निरनिराळ्या मतांच्या

प्रमुख गृहस्थांनीं एकत्र बसून, संयुक्त असें धोरण निश्चयात्मक ठरविण्याचें मनांत आणलें तर तें एकदर राष्ट्रीय पक्षानें मान्य करणें अशक्य नाहीं. स्वतः माझें मत तसेंच असून वरील कल्पना सिद्ध करण्याविषयीं जितकी खटपट करता येईल तितकी करावी अशी माझी इच्छा आहे. तथापि अशा कामास सर्वांची संमति असल्याशिवाय कोणतीच गोष्ट करता येत नाहीं. सर्वांची संमति असल्यास सर्वांतर्फे एक कमिटी नेमून तिचा निकाल सर्वमान्य होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. माझ्या मतें खालील गृहस्थांची कमिटी नेमल्यास तिचा निकाल राष्ट्रीय पक्षास पूर्ण मान्य होईल. ते गृहस्थ म्हणजे—चिं. वि. वैद्य (अध्यक्ष), अभ्यंकर, डॉ. मुंजे, अणे, कौजलगी, खाडिलकर, केळकर व मी स्वतः. मी त्या कमिटीचें पडेल तें कार्य करण्यास तयार आहे. या कार्यास मदत करण्याकरितां भाषणांतून व लेखांतून हलीं एकमेकांत चालविलेले वाद तूर्त तहकूब ठेवावे अशी माझी सर्वांस आग्रहाची विनंति आहे.'' पण या योजनेतून कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं.

१९२२ च्या मे जून पासून महाराष्ट्रांतील नाफेरपक्षानें बरीच उचल केली. महाराष्ट्र प्रां. कॉं. कमिटी आम्हा फेरवाल्या पक्षाच्या हातीं होती याचें त्याला वैषम्य वाटूं लागलें, पुणें शहर व जिल्हा कॉंग्रेस कमिट्या आपल्या हातीं आणण्याची खटपट त्यानें सुरू केली. या खटपटींत त्याजकडून दगलबाजीचा याचाहि उपयोग होऊं लागला. १९२२ च्या ऑक्टोबरांत पुणें शहरांत झालेल्या निवडणुकी उधळून लावल्या गेल्या आणि पुढाई वाढूं लागली म्हणून आम्ही मंडळींनीं एक जाहीर पत्रक काढून उमेदवारींतून आपलीं नांवें परत घेतलीं व जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीवरील जागाचे राजीनामे दिले. हें पत्रक खालीलप्रमाणें :—

"रा. रा. चिटणीस, जिल्हा कॉंग्रेस कमिटी, पुणें यांस :— जि. वि. पुणें जिल्हा कॉं. क. नें अधिकार दिलेल्या कार्यकारी मंडळानें ठरविल्याप्रमाणें निवडणुकीचें काम योग्य रीतीनें तीन तास चालू असतां कांहीं 'नाफेरवाल्या' मंडळींनीं बेकायदेशीर तक्रारी करण्यास सुरवात केली.

"ज्या कोणत्या तक्रारी असतील त्यांचा निर्णय मागाहून रीतिप्रमाणें लावितां येईल, पण निवडणुकीस हरकत करूं नका, असें जि. कॉं. कमिटीचे अध्यक्ष श्री. ज. स. करंदीकर यांनीं सांगितलें असतां, आम्ही 'सत्याग्रह' करणार असें म्हणून, 'नाफेरवाल्या' मंडळींनीं गडबड गोंधळ करून निवडणुकीचें

काम बळजबरीनें थांबविलें. पोलिंग ऑफिसर याना काम चालवू दिलें नाहीं. यास्तव 'नाफेरवाल्या' मडळींची नियमाप्रमाणे वागण्याची इच्छा दिसत नाहीं. हीच स्थिति पुढील निवडणुकीतहि घडून येण्याचा संभव दिसतो. याकरिता आम्हापैकीं उमेदवार म्हणून ज्यांचीं नावें जाहीर झालीं आहेत त्यानीं आपआपलीं नावें परत घेतलीं आहेत. तसेंच वरील कारणाकरिता आम्ही खालीं सह्या करणारे जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीचे अधिकारी व कार्यकारी मडळाचे सभासद आज रोजीं आपआपल्या जागाचे राजीनामे देत आहोत. ते जि. कॉं. कमिटीच्या साधारण सभेपुढें ठेवावेत, अशी विनति आहे. कळावें. तारीख २५ ऑक्टोबर सन १९२२."

न. चिं. केळकर, वामन मोरेश्वर पोतदार, अनत वासुदेव फडणीस, वि. ग केतकर, गणेश विनायक देवधर, रामकृष्ण गोपाळ भिडे, ना. पु. कर्वे, गगाधर विश्वनाथ गोखले, विश्वास बळवत डावरे, भालचद्र गणेश ठकार, बाबुभाई किकाभाई, रगनाथ म्यानोबा लडकत, रघुनाथशास्त्री पटवर्धन, गोपाळ हरी धारप, दा वि. गोखले, न. वि गाडगीळ, गमनाजी पिताजी, कृ. गो. लोहोकरे, बाबूराव भाऊराव फुले, दत्तात्रय नारायण गोडसे, शकर गणेश लवाटे, गोपाळ सदाशिव पळसुले.

यात रा. न. वि. गाडगीळ हे एक आहेत हे वाचकानीं ध्यानांत घ्यावें.

असहकारितेच्या वादात आम्ही फेरवाले लो. टिळकाचें नाव ओढीत नव्हतों. पण नाफेरवाले ही गोष्ट आग्रहानें करीत म्हणून टिळकाचें नाव वादात ओढण्याचा एक मासला देण्यासारखा आहे तो असा कै विश्वनाथ राजवाडे हे चालू राजकारणात कधींहि भाग घेत नसत शिवाय त्या विषयातील त्याच्या मताला कोणी फारसा मान देत नसत कारण ते कोणत्या क्षणाला उलट सुलट काय बोलतील याचा नेम नसे पुण्यांतील अग्रेसर नाफेरवाले वासुकाका जोशी. त्यानीं राजवाडे याना सुचीत आणून असहकारितेच्या समर्थनार्थ एक लेख 'चित्रमय-जगता'त लिहवून प्रसिद्ध केला. त्याला 'सत्पथ-स्खालन' असें कौतुकास्पद नाव दिलें होतें. राजवाडे याच्या राजकीय मताची आम्हाला पर्वा नव्हती. परतु त्याच्या इतिहाससशोधकत्वाची पुण्याई या वादात असत्पक्षाच्या बाजूनें खर्ची पडणार होती, म्हणून मला त्याच्या लेखावर टीका करणें भाग पडलें. त्या सबधानें ता ५ सप्टेंबर १९२२ च्या केसरींतला उतारा खालीं देत आहे.—

" जुन्या इतिहासाचें संशोधन करणाराना प्रचलित राजकारणासंबधानें आपली मतें व्यक्त करण्याचा अधिकार इतर कोणाहि इतका पोंचतो ही गोष्ट आम्हास मान्य आहे. तथापि लोकाना प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या ऐकू येणाऱ्या गोष्टींसंबधानें अशा संशोधकानीं भ्रामक विधानें केलीं किंवा अपसिद्धांत प्रतिपादले, तर त्याच्या संशोधनावरील लोकाचा विश्वास कमी होणे स्वाभाविक आहे ही विद्यावर्धनावर एक प्रकारची आपत्ति होय सर वॉल्टर रॅले हा तुरुगात बसून जगाचा इतिहास लिहीत असता, आपल्या शेजारी घडणाऱ्या गोष्टींसबधानें आपली समजूत खोटी कशी ठरली हें त्याला दिसून येताच, त्यानें तोंपर्यंत लिहिलेल्या जगाच्या इतिहासाचें बाड निराधार म्हणून जाळून टाकलें असें म्हणतात ! आमचे एक विद्वान मित्र व इतिहाससंशोधक हे प्रचलित राजकारणावर लिहिण्याच्या भानगडींत आजपर्यंत फारसे पडले नाहींत ही त्याची देशावर कृपा होय. कारण एका मासिक पुस्तकात प्रचलित राजकारणावर त्यानीं जो एक लेख नुकताच लिहिला आहे तसे लेख वरचेवर लिहिण्याचा प्रसंग त्याचे स्नेही त्याच्यावर दुर्दैवानें आणतील तर, त्याच्या इतिहासविषयक सिद्धांताच्या प्रमाणावर अविश्वासाची आपत्ति अधिक ओढवत जाईल अशी भीति आम्हास वाटते. 'असहकारितेल' 'सबध-द्वालन' हें जें नवीन नाव त्यानीं शोधून काढलें त्याच्या योगानें 'असहकारिता' शब्दाची व्याख्या न झाल्यामुळें, त्या शब्दाचा आधींच असलेला गूढार्थ अधिक गूढ—अतएव अधिक पवित्र—होण्यास पुष्कळच मदत होईल यात शका नाहीं ! तथापि "गार्फेर्तो कॉंग्रेसचें बहुमत कावीज केल्यास आपल्या अनुयायासह मार्थोंना एकनिष्ठ साहाय्य करण्याचें टिळकानीं वचन दिलें होत " असें जें एक विधान त्यानीं या लेखाच्या शेवटीं केलें आहे तें मात्र अत्यंत 'विलं' व 'भोळें' आहे असे कष्टानें म्हणावें लागत

" लो. टिळक व सदर संशोधक याची गाठ टिळकाच्या मृत्यूपूर्वी किती वर्षें पडली नव्हती हा भावी संशोधकाना एक विषयच होऊन सहण्यासारखा आहे. ज्या अस्सल प्राथमिक पुराव्यानिशीं ते नेहमीं इतका योगर आग्रह धरतात त्या सदराखालीं हें विधान मुळींच पडण्यासारखें नसून, निवळ 'वगरवजा' आहे असें आम्हास तरी वाटतें. अत.पुराव्याच्या दृष्टीनें तर हें विधान विशेषच 'विन्च' होय. मार्फेर्तो आधीं स्वतः कॉंग्रेसचें बहुमत काबीज करतात व मग मदत करण्यानें वचन टिळकानीं द्यावें ही गोष्ट, टिळकांना स्वावलबी व कर्तेपणाचा स्वभाव

ज्याला पुरी माहीत होती त्याना कधींहि खरी वाटणार नाहीं. दुसऱ्यांनीं आधीं तरवार गाजवून लढाई जिंकल्यानंतर मग रणांगणावर जाऊन लूट गोळा करण्यास मदत करणें हें टिळकांच्या स्वभावातच जर नव्हतें, तर असलें स्वाभिमान-विरोधी वचन त्यांनीं दिलें असेल हें संभवतच नाहीं. शिवाय गांधींनीं स्वपराक्रमानें कौंसिलचें बहुमत जिंकल्यावर मग त्यांना टिळकांच्या मदतीची परवा असण्याचें तरी कारण काय उरतें! तात्पर्य, अंतर्बाह्य दोनहि प्रकारच्या पुराव्यांवरून सदर संशोधकांनीं दिलेली माहिती खरी नाहीं असें आमच्या लहानशा संशोधक बुद्धीस वाटतें. असहकारितेचा सर्व कार्यक्रम, त्यांतील कारणमीमांसेसह, मला आपला सर्वस्वी पटतो! असें सुसतेंच हे संशोधक म्हणते तर शब्दप्रामाण्यप्रिय अशा त्यांच्या असहकारिता-वादी मित्रांना बहुमोल मदत झाली असती. पण वर दर्शविलेल्या त्यांच्या 'भोळ्या' वक्तव्यानें विनाकारण घात केला असेंच म्हणावें लागतें! आनंदाची गोष्ट त्यांतल्या त्यांत इतकीच की, सुरतेच्या वक्तेव्यासप्रधान यांनीं असाच एक विस्तृत लेख लिहिला होता त्यानंतर पंधरा वर्षांनीं लिहिलेला त्यांचा हा दुसरा असला लेख असावा हेंच प्रमाण पुढे राहिल्यास असली सशोध माहिती प्रसिद्ध करण्याची चूक फिरून त्यांच्या हातून पधरा वर्षें होणार नाहीं. दरम्यान राजकारणाचा इतका खच पडेल कीं, भावी इतिहाससंशोधकांना ती एक मेजवानीच होऊन राहील "

गया काँग्रेस नंतर लवकरच १९२३ मध्ये स्वराज्यपक्षाची स्थापना झाली तिचा जाहीरनामा खालीं देत आहे:—

"गयेस भरलेल्या राष्ट्रीय सभेनें जो कार्यक्रम आखला आहे त्यानें स्वराज्याची प्राप्ति लवकर होईल असें वाटत नसल्यामुळें, व ज्या विषयांचा सदर कार्यक्रमात अंतर्भाव होणें जरूर होतें त्याचा अंतर्भाव झाला नसल्यामुळें, आम्ही राष्ट्रीय सभेच्या छत्राखालींच एका नव्या पक्षाची स्थापना करीत आहों. शांततेच्या व हक्कदाराच्या सर्व मार्गांनीं स्वराज्य प्राप्त करून घ्यावयाचें हें राष्ट्रीय सभेचें ध्येय व अनत्याचारी असहकारितेचें तत्त्व आम्हास मान्य आहे. या पक्षाचें अध्यक्षत्व देशबंधु चित्तरंजन दास यास आम्ही देत असून पं. मोतीलाल नेहरू, श्रीयुत वी. एन्. ससमल, विठ्ठलभाई पटेल व चौधरी खालिकुज्जमा यांस चिटणीस नेमीत आहों. या पक्षाची संघटना जानेवारी महिन्यात व्हावयाची आहे. अध्यक्ष व चिटणीस यांनीं कार्यक्रम व कायदेकानू ठरवून ते चिटणीस

ठरवितील त्या वेळीं व त्या ठिकाणीं सभासदापुढे विचाराकरितां मांडावे. ऑ. इं. कॉंग्रेस कमिटीच्या व राष्ट्रीय सभेच्या मिळून ११० सभासदांनीं आणि प्रतिनिधींनीं यावर सह्या केल्या आहेत. त्यांतील कांहीं प्रमुख गृहस्थांचीं नांवें पुढील-प्रमाणें—चित्तरंजन दास, हकीम अजमलखान, प. मोतीलाल नेहरू, विठ्ठलभाई पटेल, न. चिं. केळकर, मुकुंदराव जयकर, सी. एस्. रंगाअय्यर, व्ही. अय्यंगर, बी. एस्. मुंजे, म. श्री अणे, ल. ब. भोपटकर, दा. वि. गोखले, वी. एन्. ससमल, टी. आर्. फुकन, जम्नादास मेहता, सुलेमान कादर, फिरोजुद्दिन, ए. रंगास्वामी अय्यंगार, व्यंकट रंगम् नायडू, लाला दुनीचंद (अंबाला), एस्. ई. स्टोक्स, राघवेंद्रराव, श्यामसुंदर भार्गव, जयदेव नाळवीय पांडे, हरकर्णनाथ मिश्र, श्रीप्रकाश, संपूर्णानंद, हंसिराम सहानी, कुमारी मोजवली, स्वामी रामानंद, अब्दुल कादर, टी. ए. शेरवानी, मौ. मसूदअली, खलिकुज्जमा खोजा."

स्वराज्यपक्षाची स्थापना झाली आणि यापुढें गांधींच व मात्र जुळणार नाहीं हीं गोष्ट स्पष्ट झाली. तथापि गांधींच्या संबंधानें माझ्या मनांत असलेली आदरबुद्धि इतर कारणाकरिता शिल्लक होती हें महादेवभाई देसाई जाणून होते त्याचें प्रत्यंतर एका प्रसंगानें अकस्मात आलें. ता. १८ मार्च (१९२३) हा महात्मा गांधीच्या तुरुंगवासाचा प्रथम वार्षिक दिवस असल्यामुळें 'यंग इंडिया' पत्राचे स्थानिक संपादक महादेवभाई देसाई यांनीं मदर पत्राचा एक मोठा खास अंक काढण्याचें योजिलें होतें, व त्याकरिता लेख पाठविण्याविषयीं अनेक लेखकांना विनंतिपत्र धाडलें. विशेषतः महात्माजींच्या अटकेच्या दिवशीं कोर्टांत हजर असणाऱ्या गृहस्थांना त्या प्रसंगाच्या आपल्या आठवणी लिहून पाठविण्याम त्यांनीं विनंति केली होती. पण या कामीं त्यांची झालेली निराशा सांगावी, ही निराशा म्हणजे 'मी केलेल्या नगरला उपदव्यापाचें प्रायश्चित्त की काय' असें त्यांना 'यंग-इंडिया'त उघड लिहावें लागलें! नाहीं म्हणायला सरोजिनीदेवीनीं तोकड्या आठ ओळी लिहून पाठविल्या! पण देसाईभाई यांची अपेक्षा फक्त एके ठिकाणींच सफळ झाली व ती मजकडून. 'यंग इंडिया'त पाळण्याकरितां पाठविण्याच्या आठवणींचा सुमारें तीन कॉलमांएवढा लेख मी महादेवभाईंस पाठविला. त्यासंबंधानें मला आभार

मानताना देसाई लिहितात " माझी विनंति तावडतोब व मित्रभावानें मान्य केली अशी एकट्या केळकरांनीच."

'याशिवाय ते आपल्या पत्रात लिहितात " मी पुष्कळाना लेख मागितले. पण कोणाकडून लेख आला नाहीं. हे तर झालेंच पण त्यांजकडून लेख आले असते तरी तुमच्याइतकें चटकदार व डोळ्यापुढें खरें चित्र उभें करणारें वर्णन दुसऱ्या कोणासहि लिहिता आलं नसतें असें मी म्हटलें, तर त्यात मी तुमची तोंडदेखली स्तुति करतों असें खचित होणार नाहीं." माझ्या उत्तमातल्या इमजी लेखांपैकीं तो एक आहे असें मीहि अभिमानानें म्हणू शकतो. ही हकीकत येथें देण्याचें कारण इतकेंच कीं, केळकर हे म. गांधींचा द्वेष करतात व त्याना शिव्या देतात असा एक खोटा आरोप नाफेरवाले आपमतलबीपणानें लोकात पसरवीत होते. व्यक्तिशः महात्माजींविषयीं माझा कोणताहि लेख पाहिला तरी त्यात त्यांच्या खऱ्या गुणांची स्तुतिच आढळली असती. या विषयावरील माझीं व्याख्यानें ऐकणारासहि हाच अनुभव आला असेल. उलट कित्येक नाफेरवाल्यांनीं पूर्वी सभापणांत महात्माजींना ठेवलेलीं नावें आज उच्चारलीं तर काय प्रकार दृष्टीस पडेल हे मी सांगूं इच्छित नाहीं

स्वराज्यपक्ष स्थापल्यावर मोतीलाल नेहरू यानीं विलायतेंतील चळवळी-कडेहि थोडेंसें लक्ष दिलें. असहकारितेचा उदय झाल्याबरोबर ही चळवळ मात्र-वली होती. लंडनमधील 'इंडिया' वर्तमानपत्र बंद पडलें इतकेंच नव्हे तर आम्ही विलायतेंतील लोकांकडून सहानुभूति घेणें हे अपमानास्पद आहे असें गांधी म्हणू लागले. पण नेहरूप्रमाणें विठ्ठलभाई पटेल याचा परराष्ट्रीय राजकारणावर विश्वास होता ही गोष्ट अखेरपर्यंत टिकून आली. स्वराज्यपक्ष स्थापन झाला याचा अर्थ अयुक्तिक अशी असहकारिता थांबली तेव्हा विलायतेंतील उदारमतवादी पक्ष, मजूरपक्ष, हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांशीं बोलणें चालूंग करण्याचा संभव आहे असें वाटू लागलें. आणि येथपासून पुढे सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांची परिषद भरवून स्वयंनिर्णयात्मक हिंदी राजकीय घटना बनवीपर्यंत नेहरूंना अशी आशा वाटत होती कीं, या घटनेची चर्चा होण्याकरिता सरकार एखादी गोलमेज परिषद भरवील. टिळकपक्षा-च्या कार्यक्रमांत परदेशी राजकारण ही एक ठराविक बाब म्हणून असे हे प्रसिद्ध आहे. टिळकांनीं विलायतेस डेप्युटेशनें पाठविण्याचा आग्रह धरला. स्वतः विलायतेस गेल्यावर मजूरपक्षाना स्नेह सराटला. इंडियापत्र व लंडन कॉंग्रेस कमिटी आपल्या

हातीं घेतली. १९२० सालीं विठ्ठलभाई पटेल याना फिरून विलायतेस जाण्याला पैशाची मदत केली. तेंच धोरण आम्हीहि पुढे चालू ठेवलें. १९२४-२५ सालीं आमच्यापैकीं विलायतेस जाण्यासारखे कोणी रिकामे नव्हते. पण सत्यमूर्ति हे जाण्यास तयार झाले व गेलेहि. त्याना मी केसरीकडून पाचशें रुपयांची मदत केली. १९२९ सालीं सायमन कमिशनचा रिपोर्ट बाजूला पडल्यानंतर, नव्या गोलमेज परिषदेची तयारी दिसू लागल्यावर, असहकारिता थांबवावी, परराष्ट्रीय राजकारण करावें, विलायतेचें निमंत्रण आल्यास तें स्वीकारावें, असें आमच्या महाराष्ट्रपक्षाचें मत होतें. या गोष्टींवर प्रकाश पाडणारीं खालील दोन-तीन पत्रें देत आहे.—

(१)

(ता २० मार्च, १९२४)—असेंब्लीनें बजेट फेटाळून लावलें, तसेंच नागपुरास मुंजे यांच्या पक्षानें दिवाणाचा पगार नामंजूर केला, या गोष्टींनीं इकडे फार मोठा परिणाम झाला लॉर्ड रेडिंग नरमाईला येऊन त्यांनीं काहीं सूचना केल्या पण इंडिया ऑफिसात ऑलिव्हियर यांनीं त्या फेटाळून लाविल्या. हे समजताच मजूरपक्षात फार मोठा गवगवा झाला तथापि मॅक्डोनाल्ड यांची आपल्याला सहानुभूति आहे, व आयर्लंडशीं समेट करण्यासरिता डी व्हॅलेरा वगैरेंना जसें इंग्लंडनें गोलमेज परिषदेला बोलाविलें त्याप्रमाणें हिंदी पुढाऱ्यांना परिषदेला बोलावून चर्चा करावी असें मॅक्डोनाल्ड याना वाटतें. मीहि त्याना देशबंधु दास, मोतीलाल नेहरू, तुम्ही केळकर, जिना, अन्सारी, रंगाचारियर, मुंजे, इब्राहिम रहीमतुल्ला इतक्यांचीं नावें सुचविलीं आहेत मुख्य प्रधानाची व माझी पुन: उद्या भेट होईल (एम् आर वमनजी, लंडन.)

(२)

(ता. १७ एप्रिल, १९२४)—ता २४।२५ च्या सभांना तुम्ही येत आहां हे पाहून आनंद वाटतो. सध्या स्वराज्य-पक्षाची घटना केवळ नावाची आहे. म्हणून जनरल कौन्सिलची सभा न बोलाविता कार्यकारी मंडळाचीच सभा बोलवावी असें पटेल यांनीं व मी ठरविलें. मेल्या सभेंत पक्षाची घटना व नियम नीट रीतीनें ठरवूं हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंत हिंदी राजकीय परिस्थितीचा प्रश्न निघून मजूरपक्षाच्या मदतीची आशा फोल ठरली तेव्हा आपणच आतां कंबर बांधून आपली मागणी नीटनेटक व धैर्यानें पुढें मांडली पाहिजे. (मोतीलाल नेहरू, [illegible])

(३)

(६ मार्च, १९२५)—माझ्या विलायतच्या प्रवासाकरिता तुम्ही रु. ५०० पाठविण्याचे कबूल केले याबद्दल आभारी आहे. बजेट सेशनपर्यंत रहावें असा मित्रांनी आग्रह केल्यामुळे एप्रिलमध्ये मी निघावयाचें ठरविलें आहे. (सत्यमूर्ति, मद्रास.)

(ता. २ जुलै, १९२८)—"अहमदाबादच्या वाटाघाटीत आपणाला यश बऱ्यापैकी मिळालें असे तुम्हीहि म्हणाल. हे काम मोठ्या श्रमाचें व दमछाकीचें होतें. अद्यापिहि आपण विश्रांति घेण्याची सोय नाहीं! जो जो प्रसंग सापडेल त्याचा उपयोग करून घेत पुढें गेले पाहिजे. नाहींतर बार्डोली-प्रमाणें कायमची माघार घेऊन नामशेष व्हावें लागेल अशी मोठी आणी-बाणीची वेळ आली आहे! मी पुन्हा अहमदाबादेस जाऊन म. गांधींची भेट घेणार आहे. गेल्या आठवड्यांत घडलेल्या गोष्टींवर त्यांनी पूर्ण विचार केलाच असेल, म्हणून त्यांच्याशी एकदां अखेरचें बोलणार आहे. तसेंच स्वराज्यपक्षाची संघटना करणें व पक्षास आर्थिक सहाय्य मिळवून देणें हींहि कामें आहेतच. मुंबई अगर अहमदाबाद याच्याइतकें पुणें श्रीमंत नाहीं हें खरें. पण पुण्यानें मला रिक्तहस्तें परत पाठवून चालणार नाहीं. ही मी एक-प्रकारें तुम्हाला आगाऊ नोटिसच देऊन ठेवतों असे म्हणाना. (मोतीलाल नेहरू, राजकोट)

(ता. ९ जुलै, १९२४)—पुणें म्युनिसिपालिटीनें लो. टिळकांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ माझ्याहस्तें करावयाचें ठरविलें त्याबद्दल मान्यतेची तार काल मी तुम्हाला पाठविलीच आहे. एकंदर सर्व परिस्थितीचा विचार केला असता असें वाटतें कीं, म. गांधींनीं जें अव्यवहार्य धोरण राजकारणात ठेवलें आहे त्यावर या प्रसंगानें फार मोठा परिणाम होईल. अर्थात् अलाहाबादेहून त्याकरिता पुष्कळच हेलपाटे मारावें लागतील. पण त्याला इलाज नाहीं. तुम्ही पाठविलेलीं सर्व बिलें पोंचलीं. अहमदाबादला घडलेल्या गोष्टी पाहून आपणहि आपल्या पक्षाची संघटना मोठी बळकट व सुसंगतित केली पाहिजे असें मला वाटूं लागलें आहे. हल्लीं त्याचाच मी येथें बसून सगळा विचार करीत आहे. मुंबईला जो आमचा सत्कार झाला व पक्षाला मान्यता

मिळाली त्या वरून मुबईहून स्वराज्य पक्षाला काहीं आर्थिक सहाय्य होईल असे वाटते. सध्या सभातून मी फारशी भाषणे करीत नाही. विठ्ठलभाई पटेल हे पक्षावर रागावले असून स्वतःचा पक्ष काढण्याच्या विचारात आहेत असें कळलें. समजलें का! त्यांची माझी गाठ पडली नाहीं. तथापि जमनादास मेहता याना मी भेटावयास बोलाविलें आहे. त्यांची भेट झाल्यावर विठ्ठलभाईंबद्दल काय करावयाचे ते ठरवू. पक्षाचे हेतु उद्देश वगैरे इतक्यातच मी जाहीर करीत नाहीं. तें काम पुण्यास करू. मुबईत सभा भरविली तर विठ्ठलभाई पटेल हे विपर्यास करतील असें जयकराचें म्हणणें आहे. पुतळ्याच्या अनावरण समारंभाच्या दिवशीं राजकीय मतभेद बोलता येत नाहींत, म्हणून जयकराचें म्हणणें असें आहे कीं त्याकरिता वेगळी सभा करावी. तथापि ही गोष्ट मी सर्वस्वी तुमच्याकडे सोपवितो.

अहमदाबादला मी दुसऱ्यांदा खेप घालून म. गांधींना भेटलों. पण त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं त्यावरून माझें असें निश्चित मत झालें आहे कीं, महात्माजी हे त्यांच्या भोवती असणाऱ्या बेतूट (Unscrupulous) लोकांच्या हातीं सापडले असून स्वतःचें मत काय हेच त्यांचें त्याना नीटसें कळेनासें झालें आहे. (मोतीलाल नेहरू, मुबई.)

(ता. २० ऑक्टोबर, १९२४)—म. गांधींचा कार्यक्रम, मिसेस बेझंट यांचे बेत, व कॉंग्रेसमधील समेट याबद्दल महाराष्ट्रात कसे काय लोकमत आहे हे कळण्याची इच्छा आहे. मराठ्यातील तुमचे तेजस्वी लेख वाचून तुम्ही काय करणार याची कल्पना करता येते. महाराष्ट्रांतले पुष्कळसे डेलिगेट यंदा बेळगावला येतील तर त्याचा आम्हाला फार उपयोग होईल. 'स्वदेशमित्रम्'ला एखादा छोटा लेख पाठविता आल्यास पहा. (रंगस्वामी अय्यंगार, मद्रास)

(ता. ६ डिसेंबर, १९२४)—तुम्ही इतक्या मोठ्या बहुमतानें अ. इं. कॉं. कमिटीवर निवडून आला याबद्दल तुमचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. पुढच्या वर्षी म. गांधी कॉंग्रेसचे अध्यक्ष होणार, तोपर्यंत महमदअली हेच अधिकार चालविणार. डेलिगेटांची यादी तुम्ही पाठविलीत, बरें केलेत. तुम्ही तीनहीं नावें पाठविली असतील तरीहि आम्ही त्याना निवडून आणलें असतें. (पं. मोतीलाल नेहरू, अलाहाबाद.)

कौन्सिलवादी स्वराज्यपक्षाची स्थापना झाली ही गोष्ट गांधींना मनापासून आवडली नाही. पण ते काय करणार ! त्यांच्या अगदीं जवळच्या इस्तकपेक्षां मोठे महत्त्वाचे असे दास-नेहरू-प्रभृति पुढारी स्वराज्य पक्षाला लाभल्यामुळें त्यांना नमतें घ्यावें लागलें आणि अखेर उभयपक्षांत एक करार ठरला. त्याचा मुख्यार्थ असा होता कीं 'कोणी कोणाच्या वाटेस जाऊं नये व परस्पराविषयीं बधुभाव मनात बाळगावा ' स्वतः गांधी हा करार पाळीत, पण त्यांचे नाफेरवाले अनुयायी तो पाळीत नसत म्हणून याविषयीं तक्रारी होत १९२४ च्या डिसेंबरांत बेळगावच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं हा वाद वाढला तेव्हा गांधींनीं आपलें धोरण स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्त केलें त्यासंबंधीं त्यावेळीं एका वर्तमानपत्राच्या बातमीदारानें हकीकत प्रसिद्ध केली तिचा उतारा देतो —

"श्री केळकर यांनीं या मुमाला महात्माजींस सांगितलें कीं, तुम्हा आम्हा स्वराजिस्टांना जसा उपदेश चालविला आहे, तसाच नाफेरवाल्यांनाहि थोडासा उपदेश स्वराजिस्टांना मदत करण्याविषयींचा करा महात्माजींनीं तावडतोब ते मान्य करून खालील उद्गार काढले

" माझी विनंति केवळ स्वराज्य पक्षाला उद्देशून केलेली नाहीं. नाफेरवाल्यांमध्ये सुद्धां चरख्यावर विश्वास नसलेले लोक आहेत असें मी ऐकलें आहे म्हणून नाफेरवाल्यांना माझें असें सांगणें आहे कीं, या कराराकडे त्यांनीं तत्त्वदृष्टीनें पाहून त्याप्रमाणें वर्तन केलें पाहिजे स्वराज्य पक्षाच्या लोकांनीं त्यांच्या कार्यांत मदत करण्याचा माझा विचार आहे मी मुद्दामच विचारपूर्वक " त्यांचें कार्य " असें म्हणतों त्यांचें कार्य हें केवळ त्यांचें अगर काँग्रेसचें नसून तें सबंध राष्ट्राचें आहे. चरखा हें काय नुसतें खेळणें आहे असें म्हणण्याचा त्यांना अधिकार आहे तसेंच कौन्सिल हें काय नुसतें झुजावणें आहे असें त्यांना विचारण्याचा मलाहि अधिकार आहे. कौन्सिल हें नोकरशाहीशीं खेळावयाच्या युद्धांतील एक महत्त्वाचें हत्यार आहे असें स्वराज्यपक्षीय म्हणतात पण मला तें तितकें पटत नाहीं परंतु स्वराजिस्टांना मदत करणें व काँग्रेसची त्यांना मंजुरी मिळवून देणें ही गोष्ट मला करता येईल असें करून घेणें हा त्यांचा हक्क आहे. ही कांहीं काँग्रेस त्यांच्यावर मेहरबानी करीत नाहीं हें कळण्यास मला थोडा वेळ लागला खरा, पण तें कळल्यावर मनात सुद्धां त्यांना मी विरोध करतां कामा नये. उलट ते ज काय करीत आहेत तें बरोबर आहे असेंच समजण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न केला पाहिजे. पण याचा अर्थ जर असा

होईल कीं, मी सरकारी बिलावर जाहीर व्याख्यानें यावीं व जाहीर सभा भरवाव्या तर तें मला शक्य नाहीं. स्वराज्यपक्षाशीं करार करताना मी हें कबूल केलेलें नाहीं. मी या गोष्टी करावयास नाखुष नाहीं, परंतु या गोष्टी केल्या पाहिजेत याबद्दल माझी खात्री झाली पाहिजे. जर तशी खात्री झाली तर मी शंभर नंबरी स्वराज्य-पक्षीयच होऊन जाईन. आज मला त्यांना द्यावा तसा पूर्ण सहकारितेचा पाठिंबा देता येत नाहीं; तरी पण मी त्यांना त्यांच्या कामांत, करारांत समाविष्ट केलेल्या बाबींपुरता, पूर्ण पाठिंबा देईन. उदाहरणार्थ, सरकार जर त्या पक्षाचा नाश करण्याचा प्रयत्न करूं लागलें तर मी त्यांच्या साह्याला खांदा लावून उभा आहे असें आढळून येईल. कौन्सिलच्या कामाच्या बाबतींत मी त्यांना जी मदत करीन तिच्या स्वरूपाशीं, त्यांच्या चरख्याच्या बाबतींत मला होणाऱ्या मदतीचें स्वरूप सर्वस्वी जुळणारें नाहीं, व हें करारांत स्पष्टच घातलें आहे. स्वराज्यपक्ष हा तर हिंदुस्थानचा शत्रु नव्हेच; पण शिवाय त्या बिचाऱ्या अराजकांना सुद्धां मी हिंदुस्थानचे शत्रु समजत नाहीं. मात्र येथें असा तुलनेला जागाच नाहीं. नाफेरवाल्यांना मी असें स्पष्ट सांगतों कीं, चरख्यावर तुमचा विश्वास नसेल तर अखेर तुम्हांला असें आढळून येईल कीं, तुम्हांस अत्याचाराशिवाय दुसरा उपाय राहाणार नाहीं. चरख्यावर विश्वास नसेल तर तुम्हांस कौन्सिलातच जावें लागेल; कारण तेथें जाऊन निदान तुम्हांस कांहीं कैदी तरी सोडविता येतील. अदमानांतील अगर येरवड्यांतील कैदी सोडवावे या हेतूनें स्वराज्य-पक्षाचे लोक कौन्सिलांत गेलेले नाहींत. त्यांनीं जें ध्येय ठेऊन कौन्सिलप्रवेश केला, त्या ध्येयाला ते बरोबर जागले आहेत. चरख्याला तोंड म्हणून फक्त कौन्सिलेंच रहातात, व म्हणूनच इतके लोक आज कौन्सिलाकडे वळले. कौन्सिलांत गेलेले लोक राष्ट्राच्या बुद्धीचे निवडक नमुनेच आहेत असें अखेर म्हणावेंच लागतें. ते कसलेले योद्धे आहेत. पंडित मालवीय व नेहरू, तसेंच दास व केळकर, यांचा स्वार्थत्याग स्वयंप्रकाशी आहे हें कोण नाकबूल करील! मतभेद हे जगाच्या अखेरीपर्यंत चालतच रहातील. स्वराज्यपक्षाच्या लोकांना चरख्याच्या बाजूस वळवतो आहे म्हणजेच नाफेरवाल्यांचा खरा जय झाला असें म्हणता येईल. लोक चरख्याच्या पक्षास मिळत नसतील तर त्याचें कारण इतकेंच कीं, लोकांना त्यांनी उपयुक्तता पटलेली नाहीं. ती दर्शविण्याकरितां श्रद्धा पाहिजे. श्रद्धेची फार मोठी वाण आहे. प्रत्येक नाफेरवाल्याचा माझा असें म्हणणें आहे कीं, तुम्ही आपल्या तत्त्वांना, अनुसरण्यास योग्य असाल, व त्याबरोबर तुमची वृत्ति

केवळ पहिला आवेग मनात आल्याबरोबर ज्या गोष्टी कित्येक वेळा होतात त्यातलीच एक माझी ही तार देखील होती. तांबे याची माझी जुनी ओळख होती. विशेषत टिळकाच्या वकिलींचे काम त्यांनी औरंगाबादेस वकील असता मेहबुद्धीने फुकट केले, आणि त्याचे वकीलपत्र ताईमहाराज प्रकरणी माझ्या जोडीने दाखल होते. ही गोष्ट माझ्या मनात वर उसळून आली. आणि व्यक्तिश: त्याचा उदय झाला याच्या अभिनंदनार्थच ती तार होती. तीत स्वराज्य पक्षाला उद्देशून एकहि शब्द नव्हता तो विचार मनात खराच असता तर मी तेहि काही का लिहिले नसते ? जो विचार मनातच नव्हता तो तारेत कोठून येईल ? पण त्या बरोबर आता मला असेहि वाटते की, मी ती तार पाठविण्यात थोडी घाई व चूकच केली माझ्यासारख्या पुढाऱ्यानें, या तारेचा काही विपरित अर्थ व परिणाम होईल की काय, या गोष्टीचाहि विचार करावयास पाहिजे होता. कारण केवळ शिस्तीच्या अभिमानाकरिता, १९२३ साली, माझे वडील बंधु म. चिं. केळकर हे खानदेशाकरिता स्वतंत्र उमेदवार म्हणून कौन्सिल निवडणुकीला उभे असता, माझ्या स्वराज्यपक्षाच्या उमेदवाराना यश मिळावें यासाठी मी बंधूना मतें देऊ नये असे सभातून सांगितले. त्यापेक्षा ताब्याना अभिनंदन न पाठविणे ही काही अवघड अशी गोष्ट नव्हती. पण चूक झाली खरी. तांबे याच्या कृत्याबद्दल अणे याना काय वाटले हा एक वादाचा प्रश्न पुढे निघाला. त्या संबंधीं तपस्वी बाबा पराजपे यानी खालील उद्गार काढल्याचे केसरीत प्रसिद्ध झालेले आहे. ते म्हणाले, "श्री. बापट याचे पत्र मी वाचलें सरकारच्या ताब्यांतील जागावर सरसकट बहिष्कार पालण्याच्या स्वराज्य पक्षाच्या धोरणाला वन्हाडातलि आम्ही बहुतेक कार्यकर्ते (यात बापूजीहि येतात) त्या वेळीं अगदीं कटाळलो होतो. अशा परिस्थितीत श्री. तांबे यानीं गृहमंत्रिपदाची जागा स्वीकारली. त्यात शिस्तीचा भग झाला एवढीच तक्रार व हाडच्या मडळीत मुख्यतः होती. माझी स्वत:ची तर श्री. तांबे यांच्या या कृत्याला पूर्ण समति होती; पण बापूजींचीहि या कृत्याला 'मूकसमति' होती, अशी माझी समजूत आहे. त्यानंतर या प्रश्नावर जो वाद झाला, त्यात एकंदरीत त्यांची भूमिका तटस्थाची होती."

पण अणे मात्र हा तटस्थपणा पुढे राहिला नाहीं. जयकर व मी याच्याबरोबर तेहि स्वराज्यपक्षातून निघून प्रतिसहकारपक्ष काढण्यास तयार झाले.

वर माझी चूक मी कबूल केलीच आहे. आणि स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू यानीं खासगी रीतीनें या प्रश्नाची चर्चा केली असती तर उलट सुलट कांहीं खुलासे होऊन हा प्रश्न तडीला लागला असता व स्वराज्यपक्ष मोडलाहि नसता. पण या निमित्तानें पंडितजींचे आम्हा महाराष्ट्रीयांविषयींचें कलुषित मन उघळून बाहेर पडलें. त्यांनीं एकदम जाहीर मुलाखत देऊन 'महाराष्ट्रीयपक्ष हा स्वराज्य-पक्षरूपी शरीराचा कुजलेला भाग आहे. तो कापूनच काढला पाहिजे' अशी घोषणा केली माझा जसा अविचार तसाच पंडितजींचा हा प्रत्त-विचार. आणि मग वादाला जे तोंड लागलें तें केव्हांहि आवरलेंच नाहीं. अणे याची ताम्बाना पूर्व समति नव्हती हें खास. पण प्रतिसहकारपक्षाला मिळाल्यान त्यांची पश्चात् मूक समति मिळाली हे सहजच ठरलें. नागपूर व वऱ्हाड प्रांतात ताबे याच्या निषेधाची एकहि सभा झाली नाहीं. किंवा एकाहि वर्तमानपत्रानें त्यांना दोष दिला नाहीं. सर्वांची भूमिका एकच. ती अशी कीं, ताबे यानीं आधीं पक्षाचा राजीनामा देऊन मगच प्रधानपद स्वीकारलें असेल असें वाटलें पण तो जरा मागाहून दिला. म्हणजे चूक झाली ती जागा पत्करली या मुख्य गोष्टींत नव्हे, तर राजीनामा योग्य वेळीं पाठविला नाहीं या गौण उपागभूत गोष्टींत.

ताबे प्रकरणीं वाद नेटाला लागायला दुसरेंहि कारण होतें. आपल्या पायाखालीं काय जळतें आहे याचा पंडितजींनीं कधीं विचार केला नाहीं. म्हणजे उदाहरणार्थ, ताम्बाच्या नेमणुकीला नांवें ठेवणारे पंडितजी स्वत. स्कीन लष्करी कमिटीचे सभासद झाले, व सर्व लोकांनीं त्यांचा निषेध केल्यावर मग त्यांनीं तिचा राजीनामा दिला. स्कीन कमिटीच्या सभासदत्वाला भत्ता होता ही गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे. ती जागा सरकारनियुक्त 'बेजबाबदार' होती. प्रथम जागा पत्करली, काम केलें, व मग राजीनामा दिला यांत पंडितजींनीं काय साधलें ! 'दुदखें गयी तो दौदसे आती नही ' हीच म्हण सार्थ झाली. तसेच त्या वेळच्या वर्किंग कमिटीचे सभासद वै. सेनगुप्त यानीं अशीच मौज केली. याच सुमारास बॅ. एस् आर दास' याना गव्हर्नर जनरलचे लॉ मेंबर नेमले. त्यांच्या मेजवानीला सेनगुप्त हे गेले ! मग ही गोष्ट वर्किंग कमिटीवर असतां सेनगुप्त यानीं कशी केली ! ही समति नव्हे काय ! पण पंडितजींनीं सेनगुप्त याच्यावर शिस्त धरली नाहीं. असेंब्लींत सरकारी मध्याना 'तुमचें ताडाहि पाहू

नये' असे टाकून बोलणारे पंडितजी सभ्याकाळी त्याच मंन्याबरोबर बसून ख्याली-खुशाली करीत व मथ्याचे पेले झोकीत. तें तरी कोणाला मानवत होतें ?

प्र. स. पक्षाची रीतसर स्थापना १९२५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झाली तरी त्याआधी मे महिन्यापासून त्या पक्षाच्या तत्त्वानें आपलें डोकें वर काढलें होतें. या गोष्टीचा खुलासा मी ता. १७ नोव्हेंबरच्या केसरींत स्पष्टपणे केला होता. त्याचाच उतारा या खाली देतो. म्हणजे वेळोवेळीं पं. नेहरूंना मी युक्तिवादाच्या आधारावर जीं उत्तरें देत होतों त्यांचा पुनरुच्चार करण्याचें कारण उरणार नाहीं. तो उतारा असा—

"प्रतियोगी सहकारितेचा वाद गेल्या तीन आठवड्यांत अवचित पुढें आला ही गोष्ट निराळी. पण शांत मनानें विचार करणारास असें दिसून येईल कीं, निदान गेल्या मे महिन्यापासून तरी हा वाद त्याच्यापुढें आहेच. त्या महिन्यांत सातारा येथें महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद भरली होती, तींत जो एक महत्त्वाचा ठराव सर्वसमत झाला त्याची आठवण आज वाचकांना विस्तारानें करून देणे अवश्य झाले आहे. वस्तु प्रत्यक्ष डोळ्यापुढें असली तरी मन विशेष कारणानें ओढलें गेलें नसले तर तिचें सविकल्पक ज्ञान होत नाहीं; असाच कांहीसा प्रकार या ठरावासंबंधानें झालेला दिसतो. तर प्रथम हा ठराव काय होता तें सांगून नंतर त्यावरून हल्लींच्या वादावर त्यामुळें काय प्रकाश पडतो तें पाहू.

"सातारा प्रांतिक परिषदेतील ठराव क्रमांक ९ हा खालीं दिल्याप्रमाणें होता—

"देशाच्या राजकारणांत मरगळ उत्पन्न झाल्याबद्दल परिषदेला वाईट वाटत आहे. परिषदेचें असें स्पष्ट मत आहे कीं, ही मरगळ उत्पन्न होण्यास सर्वस्वी नसलें तरी बऱ्याच कारण म्हणजे कॉंग्रेसला स्वतःचा असा राजकीय कार्यक्रम नाहीं हे होय. कॉंग्रेसनें आपलें सर्व लक्ष राजकारणाशीं संबंध नसलेल्या विधायक कार्य-क्रमाकडे लावलें आहे; व देशांतील अनेक राजकीय पक्षात एकी नाहीं म्हणून ही परिषद ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीला अशी शिफारस करते कीं, देशांतील राजकीय जीवनांत चैतन्य उत्पन्न होण्यासाठीं कॉंग्रेसनें राजकीय कार्यक्रम हातीं घ्यावा. अमृतसर कॉंग्रेसप्रमाणे कॉंग्रेसमध्ये इतर पक्ष सामील होण्यासाठीं अवश्य तर सर्वांस इष्ट अशा पुरस्सर स्वराज्य-पक्षाच्या कार्यक्रमांत करावा, व अशा रीतीनें प्रस्तुतच्या राजकीय झगड्यांत कौन्सिलांतून व बाहेरून सरकारशीं तोंड देण्यास अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण करावी."

" वरील ठरावात मुख्यतः खालील गोष्टी येतात. (१) राष्ट्रीय सभेनें स्वतः चे असें राजकीय धोरण स्वीकारावें. (२) मूळाधार स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम हाच आपला कार्यक्रम असें तिनें मानावें. (३) तथापि वरील दोहों-पेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, राष्ट्रीय सभा जी हल्लीं एकपक्षीय होऊन एकांगी अशी बनली आहे तें तिचे स्वरूप जाऊन ती पूर्वीप्रमाणें सर्वपक्षीय व्हावी. (४) पण राष्ट्रीय सभा सर्वपक्षीय व्हावयाची तर माझाच कार्यक्रम आहे तसाच राष्ट्रीय सभेनें घेतला पाहिजे असा आग्रह स्वराज्य पक्षाला धरता याव-याचा नाहीं. याकरिता त्या कार्यक्रमात तिला अवश्य तो फेरबदल करता आला पाहिजे. आणि (५) असहकारितेच्या युगाचा आरंभ होण्यापूर्वी अमृत-सर येथे झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगीं जो कार्यक्रम मान्य झाला, त्याचा पुन-रुद्धार केल्यास तोच आजहि सर्वसमत कार्यक्रम असा मानला जाईल, आणि राष्ट्रांत पुन: ऐक्य नांदू लागेल वरील ठराव विठ्ठलभाई पटेल व केळकर यांच्या संम-तीनें रचला गेला, व जरी केळकर यांनीच तो पुढें मांडला तरी विठ्ठलभाई यांची त्याला संमति होती. सुताची वर्गणी राष्ट्रीय सभेंतून काढून टाकण्याविषयींचा दुसरा ठराव असून तो पुढें मांडण्याचें काम पटेल यांनीं स्वतः स्वीकारलें. तात्पर्य, पटेल व केळकर यांच्या संमतीनें व सहविचारानें नाफेरपक्षास अप्रिय व बडखोरीचे वाटण्यासारखे हे दोन ठराव सातारा परिषदेनें मान्य केले.

" त्यानंतर ध्यानात घेण्याची गोष्ट ही कीं, सातारा प्रांतिक परिषदेला पुष्कळ लोक आले, तरी आले नव्हते असेंहि पुष्कळच होते. म्हणून अशांची संमति या ठरावाना आहे की नाहीं हें निश्चित करण्याचा प्रयत्न परिषदेनंतर करण्यात आला. पाटणा येथें ऑल-इंडिया काँग्रेस कमिटी लवकरच भरावयाची होती, आणि तिज-मध्यें राष्ट्रीय सभेचें धोरण आगाऊ ठरवावयाचें होतें. याकरिता वरील ठरावावर आणि हातसुताची वर्गणी काढून टाकण्यांत यावी या ठरावावरहि महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचें मत अजमावण्याकरितां मतपत्रिका बाहेर पाठविण्यांत आल्या. तेव्हा जून व जुलै या दोन महिन्यांत तीन हजारांवर मतें या दोनांहि ठरावास अनुकूल अशीं लिहून आलीं व आणखीहि पुढें येणार होतीं. परंतु मध्यंतरीं पाटणा येथील सभेच्या आधींच महात्मा गांधी यांनीं वरील ठरावांतील तत्त्वें जवळ जवळ मान्य केल्याचें 'यंग इंडिया' पत्रांत प्रसिद्ध केलें, यामुळें पुढें मतपत्रिका मागविण्याचें बंद करण्यांत आलें. जें कार्य व्हावयाचें तें

परस्पर झालें, आणि मग महाराष्ट्राचें मत अमुक म्हणून ऑ. इ. कॉ. कमिटीपुढे मांडण्याचें कारणच पडलें नाहीं. दीड-दोन महिन्यांत हातीं आलेल्या सह्यांची जिल्हावार वाटणी खालीलप्रमाणें आहे —

जिल्ह्याचें नांव	सह्यांची संख्या
१ रत्नागिरी	८४१
२ ठाणें	३९६
३ कुलाबा	३५६
४ प. खानदेश	३४६
५ पुणें	३४१
६ सातारा	२४८
७ मुंबई	१९८
८ नाशिक	१०१
९. पूर्वखानदेश	९१
१० अहमदनगर	४७
११ सोलापूर	४३
एकूण	३००८

"असो. महाराष्ट्राच्या संमत असलेल्या या ठरावांत अमृतसर येथील राष्ट्रीय सभेचा जो उल्लेख करण्यांत आला आहे त्याचें मर्म काय हें आतां पाहूं. ही सभा १९१९ सालच्या डिसेंबरांत भरली होती. त्यापूर्वी पार्लमेंटमध्यें नवा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट मंजूर झाला होता. हिंदुस्थानांतून विलायतेस गेलेलीं अनेक शिष्टमंडळें परत आलीं होतीं. महात्मा गांधी पूर्णपणें उद्योन्मुख झाले होते. पंजाबांत लष्करी कायद्यानें अटकेत पडलेले कित्येक पुढारी, तसेंच उभयतां अलीबंधु, हे कैदेंतून नुकतेच सुटून परत आले होते. टिळक व दास दोघेहि जोरांत होते. अशा परिस्थितींत भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान पंडित मोतीलाल नेहरू यांचेकडे होतें. अर्थात् या सभेंत झालेलीं भाषणें, ठराव आणि त्यांत स्पष्ट दिसून आलेली विचारसरणी हिला तेव्हां तर महत्त्व होतेंच, पण आज कलकत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेपासून राष्ट्रानें हातीं घेतलेला असहकारितेचा प्रयोग, ११ हिन्यांनीं व त्या प्रयोगाच्या मूळ पुरस्कर्त्यांच्या संमतीनेंच, समाप्त झाल्यावर

अमृतसरच्या या ठरावाना, भाषणाना व धोरणाना पुनः एक वेळ पहिला दिवस असल्यासारखें ताजें महत्त्व येत आहे. नित्य व नैमित्तिक या गोष्टींचा विवेक कोणासहि सुटलेला नाहीं. राष्ट्रालाहि तो सुटत नाहीं. असहकारितेचा प्रयोग नैमित्तिक होता, व प्रायः या ज्ञानामुळेंच एक वर्ष या मुदतीला महात्मा गांधी यांनीं लेखांत व भाषणांत वारवार घोळविलें. कोणतीहि नैमित्तिक गोष्ट ही कालाच्या दृष्टीनें मर्यादित अवधीची असते हा जनतेचा अनुभव असल्यामुळें एक वर्ष हा शब्द त्यांच्या तोंडातच नव्हे तर मनातहि वसला होता. या एक वर्षाचीं पुढें दोन, तीन, चार वर्षे झालीं अखेर गतवर्षी असहकारितेचे पंचप्राण म्हणजे जे पंचबहिष्कार ते राष्ट्रीयसभेच्या कार्यक्रमातून पुसून टाकले जाऊन, विधायक कार्यक्रमापैकीं खादीकार्याच्या एका प्राणावर या राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाची धुगधुगी शिल्लक उरली! शरीरात जीव आहे कीं नाहीं हें ओळखण्याला नाकाशीं सूत धरणें हा एक उपाय आहे. पण या दृष्टीनें पाहताहि सूतसच एक तर वेगळ्या काढण्यात आला, आणि त्यात दुसऱ्यातिसऱ्या कोणाचा हात नसतां त्याचेंहि कार्य मोठ्या धडाडीनें चाललें आहे असें फारसें ऐकू येत नाहीं. आणि म. गांधी हे राष्ट्रीय सभेच्या सर्वाधिकाराचे जागीं स्वराज्यपक्षाची नेमणूक करण्यास तयार झाले आहेत, व स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम राजकारणाच्या स्वरूपाचाच रहावयाचा ठरला आहे अशा परिस्थितींत जुन्या अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाची आठवण लोकांना झाली तर त्यात काय नवल! पहिला बाण कोठें पडला याचें विस्मरण होऊन तो हरवतोसें वाटलें तर दुसरा बाण त्याच दिशेनें फेकला असतां दुसरा पडतो त्याच्या आसपास पहिला सापडतो असा निरदाज लोकांचा अनुभव आहे. राजकारणातला धागादोरा तुटून त्याचें टोंक डोळ्याआड झालें. पण फिरून तोच दोरा वळवून पुढें चालवावयाचा असल्यास वरील निरदाजी युक्तिसारखीच युक्ति करावयास पाहिजे. आणि अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाच्या आसपास धुंडाळल्यास राजकारणाच्या तुटलेल्या धाग्यादोऱ्याचीं टोंकें पुन: हाती लागतील असा विचार करूनच समयज्ञ अशा साताराप्रांतिक परिषदेनें त्या ठरावाची लोकांना आठवण करून दिली.

"या ठरावांत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, सुधारणा निराशाजनक व अपुऱ्या आहेत हे खरें; तरी त्याना भरपूर राबवून घेऊन त्यांचा होईल तितका उपयोग पदरांत पाडावा, आणि उरलेल्या अधिकाराचे भांडण पूर्वीसारखेंच चालू ठेवावें. हा

ठराव महात्मा गांधी, लो. टिळक व देशबंधु दास या तीन व्यक्तींच्या एकीकृत विचाराचा परिणाम होय. आणि जेव्हा एकट्या लोकमान्यांचे, किंवा एकट्या महात्माजींचे, किंवा एकट्या देशबंधूंचे मत एकेकटे घेतले असता लोकांस पटत नाहीसे दिसतें, तेव्हा या त्रिमूर्तीच्या एकवाक्यतेने बनलेल्या ठरावाहून अधिक स्थान राष्ट्राला दुसरें कोणतें मिळणार? गेल्या अंकातील अग्रलेखामध्यें एक हात तें गच्च पकडण्याला गुतवून, दुसरा हात उरलें ते मिळवावयाला मोकळा ठेवावा व चालवावाहि, अशी जी दोन हाताच्या कामाची वाटणी श्रेयस्कर म्हणून दर्शविली, तीच मूर्तिमंत अमृतसरच्या ठरावांत दिसून येते. मिळालेल्या सुधारणा हातांत पुऱ्या पकडून त्याचा पूर्ण उपयोग करण्याच्या कामी चार बोटांचा हल्लीं स्वराज्य-पक्ष उपयोग करीत आहे; त्याऐवजी त्यानं मन मोकळें करून पांचहि बोटांचा उपयोग करावा; पण तो आजपासून नव्हे तर १९२७ सालापासून करावा, येव-ढेच आम्ही म्हणत आहो. आणि आमच्या म्हणण्याला पं. मोतीलाल नेहरू यांचा आजचा नसला तरी पांच वर्षांपूर्वींचा आधार आहे हें आम्ही सुदैव समजतो.

"१९१९ सालच्या अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान पंडित मोती-लाल नेहरू यांनी मंडित केलें होतें. त्या वेळीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या भाषणांत खालील मजकूर आहे "सुधारणांचा स्वीकार केलाच पाहिजे अशा प्रकारचें राष्ट्रीय सभेचें कर्तव्य ठरत नाहीं, किंवा उलटपक्षीं पार्लमेंटनें ज्या सुधारणा देऊ केल्या त्या नाकारून निरुपयोगी करण्याचीहि शक्ति किंवा अधिकार राष्ट्रीय सभेला नाहीं. राजकीय सुधारणा मागण्याच्या कामीं राष्ट्रीय सभेनें अधिकार चालविला, व तो देण्याच्या कामीं पार्लमेंटानें आपला अधिकार चालविला. कित्येक बाबतींत राष्ट्रीय सभेच्या मताला पार्लमेंटनें मान दिला, कित्येक बाबतींत आपलेंच म्हणणें चालविलें. पार्लमेंटच्या मनातील युक्तिवाद आम्हास कांहीं पटतो व कांहीं पटत नाहीं. सुधारणांचा कायदा हिंदी जनतेच्या इच्छेप्रमाणें रचला गेलेला नाहीं, आणि राष्ट्रीय सभेनें केलेल्या कमींत कमी मागणीपेक्षाहि कांहीं बाबतींत उणिवा पडतात. तथापि या कायद्यामुळें जें हित होणार आहे किंवा पाऊल पुढें पडणार आहे त्याचें महत्त्व आपण मुद्दाम होऊन कमी करणें किंवा भासविणें हें योग्य नाहीं. आपण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, या कायद्यानें आम्हाला कांहीं सत्ता किंवा अधिकार दिला जात आहे, व आजपर्यंत ज्या देशसेवेचीं द्वारें पूर्णपणें आमच्या मार्गांत बंद करून ठेव-

आवडत नाहीं इतकेंच. ते सवेगानें सरळ चालणारे पुढारी आहेत. केळकर-जयकर राजीनामे देऊन स्वस्थ बसले असते तर त्यांना नीतिधैर्य नाहीं असेंच लोकांनीं म्हटलें असतें. स्वराज्यपक्षाचें अडवणुकीचें ढोंग पुरें करा असे कोणीतरी सांगावयास पाहिजे होतें तें काम या दोघांनीं केलें. त्याच चारित्र्य निष्कलंक आहे म्हणून या वादानें स्वराज्यपक्षाचें धोरण स्पष्ट व सुसंगत झाल्यास राष्ट्राला तो एक मोठा लाभच होईल.

लखनौ, वेल्थ ॲण्ड वेल्फेअर—स्वराज्यपक्ष जर एकजात अडवणुकीचीच भाषा सदोदित अविवेकानें बोलत राहील तर राष्ट्रहित साधण्याला तो निरुपयोगी ठरेल. कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेनें प्रतिसहकार पक्षाचें धोरण पसंत करावें.

मच्छलिपट्टण, जन्मभूमि—केळकर-जयकर रूपूर्शी पं. नेहरूंचा जो वाद चालला त्यांत महाराष्ट्रपक्षानेच विजय मिळविला. हे दोघे दिवाणगिऱ्याच्या गुळखोबऱ्याला भुलणारे कुक्कुराळ नाहींत, व पंडितजींच्या धमकीला भीक घालण्याइतके ते भित्रेहि नाहींत (हे पट्टाभिसीतारामय्या यांचें मत आहे!)

मुंबई, इंडिअन सोशल रिफार्मर—पंडित नेहरू यांचें आव्हान महाराष्ट्रानें स्वीकारलें आहे. तीन वर्षांच्या अनुभवानें शहाणे होऊन कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेनें प्रतिसहकारितेच्या धोरणाला पाठिंबा द्यावा हेंच योग्य.

बाबु अरविंद घोष हे ध्येयवादी क्रांतिकारक व स्वातंत्र्यभक्त असें मानतात. तथापि विशेष परिस्थितींत प्रतिसहकारिता करणे हे त्यांनाहि संमत होतें याविषयीं ता २ मार्च १९२६ च्या केसरींतील एक उतारा यांप्रसंगीं यासबंधानें देण्यासारखा आहे म्हणून तो खालीं देतों.

अरविंदबाबूंचा संदेश—सुधारणा प्राप्त होण्यापूर्वी जुन्या राष्ट्रीयपक्षानें जी चळवळ केली त्यांत महाराष्ट्राप्रमाणें बंगाल प्रांत हा प्रमुख होता. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांचें अखेरचें राजकीय सूत्र "प्रतियोगी सहकारिता" किंवा "मिळालेलें पदरांत घ्या व बाकीचें मिळविण्याचा उद्योग करा" हें होतें. बंगालच्या राष्ट्रीय पक्षाचे तेजस्वी पुढारी बाबु अरविंद घोष यांनीं, पाँदेचरीस जाण्यापूर्वी, आपला अखेरचा निरोप म्हणून १९१० सालीं जें उघड पत्र आपल्या देशबांधवांना लिहिलें तें त्यांचें राजकीय 'व्यवस्थापत्र' समजण्यांत येतें.

या पत्रात अरविंदानीं "अर्धवट स्वराज्यहि स्वीकारून त्याचा पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याच्या कामीं उपयोग करा" अशा स्पष्ट शब्दांत प्रतियोगी सहकारितेचाच उपदेश केलेला आहे. हें पत्र "कर्मयोगिन्' मध्यें प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांतला प्रतियोगी सहकारितेसंबंधाचा उतारा महत्त्वाचा असल्यामुळें पुढें देत आहों—

"स्वराज्याचें पूर्ण दान पदरांत पडेपर्यंत सहकारिता करण्याचें, सतत व आग्रहानें नाकारणें याच एका धोरणाला राष्ट्रीय पक्ष बांधलेला आहे असें सामान्यतः समजण्यांत येतें. राष्ट्रीय पक्षाच्या पत्रकारांनीं ही चुकीची समजूत खोडून काढण्याची खबरदारी पूर्वीं घेतली नाहीं, कारण त्या वेळीं तो एक व्यावहारिक प्रश्न नव्हता. असल्या प्रश्नाची चर्चा करण्यापेक्षा निःशस्त्र प्रतिकार व पूर्ण स्वावलंबन यांचें ध्येय लोकांना मान्य कसें होईल याचीच राष्ट्रीय पक्षाला मुख्य काळजी त्या वेळीं होती. पण हें उघड आहे कीं, वरच्यासारखा सिद्धान्त पुढें मांडणारा पक्ष हा व्यावहारिक विचारी कार्यकर्त्यांचा न ठरतां आमही तत्त्ववादी व ध्येयमग्न लोकांचा ठरेल. जोंपर्यंत ताबा नाहीं तोंपर्यंत सहकारिताहि नाहीं हें राष्ट्रीय पक्षाचें तत्त्व होय. ज्याअर्थीं आम्हांला कोणत्याहि प्रकारचा ताबा दिला जात नाहीं त्याअर्थीं तो मिळेपर्यंत सहकारिता नाकारणें ही गोष्ट शक्य तितक्या पूर्णपणें राष्ट्रीय पक्ष उपदेशीत आहे. पण समजा, लोकांनीं निवडलेल्या लोकसभेला संरक्षक जकाती बसविण्याचा अधिकार देण्यांत आला तर, या हक्काचा उपयोग न करतां पूर्वीचा व्यापारविषयक बहिष्कार चालू ठेवावा असें कोणताहि समंजस पक्ष म्हणणार नाहीं हें उघड आहे. किंवा समजा, लॉर्ड रे यांनीं एके वेळीं बेत केला होता त्याप्रमाणें शिक्षणावरील सरकारी ताबा काढून तो लोकसभेच्या हातीं दिला, तर त्या शिक्षणावर बहिष्कार घाला असें कोणताहि समंजस राजकीय चळवळ्या मनुष्य सांगणार नाहीं किंवा समजा, कोर्टांत हिंदी न्यायाधीश नेमले, व ते अंमलबजावणी साहेबाला जबाबदार न राहतां लोकांना प्रतिनिधि असलेल्या मिनिस्टराला जबाबदार राहिले, तर राष्ट्रीय पंचायती या मुख्य कोर्टांना पोषक व पुरवणी स्वरूपाच्याच राहतील. त्याचप्रमाणें ज्या कारभारांत लोकांचा ताबा बिलकुल नाहीं त्याच्याशीं सहकारिता करण्याचें नाकारणें या धोरणामध्यें, लोक हे ज्या राज्यकारभाराचा परिणामकारक असा अवयव आहेत त्यांतहि सहकारिता करण्याचें नाकारणें ही गोष्ट येत नाहीं. अरेरावी देणग्या नाकारणें म्हणजे लोकांना कायद्यानें मिळालेल्या हक्काचा

उपयोग करण्याचें नाकारणें मात्र नव्हे. स्वावलंबन व निःशस्त्रप्रतिकार यांची चळवळ सुरू करण्याचा हेतु हा होता कीं, स्वराज्याचे निरनिराळे अंश देण्यास शांततेच्या व नैतिक दाबाच्या जोरावर सरकारास भाग पाडावें, व हे अंश न मिळाल्यास नोकरशाहीच्या संस्था नाहींशा करण्यासाठीं आपल्या स्वतंत्र संस्था उभाराव्या. दिलेले हक्क लोकांनीं स्वीकारल्यानें पूर्ण स्वराज्याचा हक्क, किंवा पुढेमागें लोकांच्या हयांत अंशानें चळवळबळ केल्यास नि.शस्त्रप्रतिकाराचा उपयोग, या दोनहि गोष्टी कायमच्या सोडल्या असें मुळींच होत नाहीं. हे हक्क स्वीकारण्याचा अर्थ इतकाच कीं पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याची पायरी व साधन म्हणून अर्धवट स्वराज्याचाहि उपयोग करावा."

याशिवाय महाराष्ट्र, मुंबई, वऱ्हाड, नागपूर या प्रांतांतील मराठी वर्तमानपत्रांनीं आपलें पाठबळ दिलें होतेंच. प्रतिसहकार पक्षाची स्थापना केल्यामुळें मी वहखोर ठरलो असें कांहीं लोकांनीं म्हटलें तरी, त्यामुळें मी अगदीं टाकाऊ ठरलों नव्हतों याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, या सालच्या राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकींत, नेहरू प्रभृतींनीं किंवा गांधींच्या अनुयायांनीं मिसेस नायडू याच्याकरिता विशेष खटपट केल्यामुळें त्यांना पहिल्या नंबरचीं पण मला दुसऱ्या नंबरचीं मतें मिळालीं. कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्या एका आवारांत एका चौकाला 'केळकर चौक' असें नाव देण्यांत आलें होतें. आणि कानपूर म्युनिसिपालिटीनें ज्या चार पुढाऱ्यांना मानपत्र दिलें त्यांतला मी एक होतों. १९२६ सालीं प्रतिसहकार पक्षाला कायदेमंडळांच्या निवडणुकींत सर्वत्र यश आलें हें तर प्रतिसहकारपक्षाच्या लोकप्रियतेला आलेलें मोठेंच प्रत्यंतर होय.

१९२५ सालीं मुंबई क्रॉनिकल पत्रांत माझे एक टीकाकार एल्. जी. के, (लक्ष्मण गणेश खरे) क्रॉनिकलचे एक दुय्यम संपादक यांनीं मजविषयीं एक स्वतंत्र लेख लिहिला. त्यांत मला अनुकूल व प्रतिकूल अशीं दोन्हीं मतें प्रकट केलेलीं असल्यामुळें ती टीका या ठिकाणीं देतों. गुण व दोष या दोन्हींकडे विवेचक दृष्टीनें पाहणारांचें म्हणणें आपणाला सर्वस्वी मान्य नसलें तरी एक माह्य पुरावा म्हणून तो जमेस धरावा लागतो. रा. खरे म्हणतात—"मी डेक्कन कॉलेजांत असताना प्रि. सेन यांनीं केळकरांचा उल्लेख एकदां तिरस्कारानें केलेला आठवतो. पण तेच केळकर

तेव्हा टिळकांचे नमुनेदार चिटणीस म्हणून परिणति पावत होते. सतत परिश्रम करण्याची केळकरांची शक्ति ही विस्मयकारक आहे. टिळकांना एक उच्च दर्जाचा आणि कर्तृत्ववान मदतनीस मिळणार अशी स्वतः टिळकांची व इतरांची अपेक्षा वनत चालली होती व ती प्रत्ययालाहि आली. गेल्या वीस वर्षांत त्यांनीं राजकारणाचें व वाङ्मयाचें काम अखंड हौसेनें केलें. भाषा स्पष्ट समर्पक व रसभावित, तथापि विषयासंबधीं व माहितींत अत्यंत काटेकोरपणा हे गुण त्यांच्या सर्व प्रकारच्या वाङ्मय लेखनांत पूर्णपणें दिसून येतात. पण एक गोष्ट गौण झाली ती ही कीं पुष्कळ काळपर्यंत टिळकांच्या छायेंत दुय्यम स्थान घेऊन कार्य करण्याची जी सवय केळकरांना एकदा लागली ती टिळकांच्या मरणानंतरहि गेली नाहीं. एका शब्दांत सांगावयाचें तर केळकरांचा विनय हाच त्यांचा मुख्य दोष होऊन बसला आहे! शिवाय ते आपल्या भाषणांत शुद्ध विषय प्रतिपादन कितीहि उत्तम व विनोदपूर्ण रीतीनें करीत असले तरी, प्रचंड लोकसभांना भावनावश करून गदगदा हलविण्यासारखें किंवा उत्साहानें उठावणी देण्यासारखें मैदानी वक्तृत्व त्यांना करतां येत नाहीं. सरकारी न्यायखात्यांत ते न्यायाधीश झाले असते तर ज्यूरीला निःपक्षपातपणें खटल्यांतील मर्म समजावून देण्याच्या कामीं त्यांचा हात धरणारा कोणी भेटला नसता. त्यांना मोठेपणाचें जें स्थान मिळालें त्याचीच केव्हां केव्हां अडचण झाल्याचें ते भासवितात! उडी घालण्यापूर्वी पाण्याची खोली किती असेल हे ते अजमावून पाहिल्यशिवाय राहावयाचे नाहींत. ध्येय हस्तगत करण्याचीं साधनें ठरवितांना सुचवितांना ते आधीं निर्दोष मनुष्यस्वभावाला काय पचेल व रुचेल हें पहातात. गेल्या पाच वर्षांत (१९२०-२५) त्यांनीं सुशिक्षित राजकारणी महाराष्ट्रीयांची मनोभूमिका दिनचर्चा विशद केली आहे. ज्याला कारस्थानी खटपट म्हणतात ती त्यांना आवडत नाहीं; व त्यांतून ते मुक्त राहिले तर ते ऐक्य व शांतता नांदवू शकतील. त्यांचा राजकारणांतील प्रामाणिकपणा सर्वांनाच केव्हांहि मान्य आहे. आपल्याला नापसंत असणाऱ्या कोणत्याहि मताचा पायाग ते आपल्या मनावर कधींहि चढविणार नाहींत. अलीकडे मेव्यांच्या पदांतून त्यांच्यावर ग्राम्य टीका होते. मुळशी-प्रकरणीं त्यांच्यावर टीकेचा भडिमार झाला. असहकारितेच्या चळवळीचा धार्मिक आचरणाचें तीव्र पण विकृत स्वरूप आलें तें न पटल्यामुळें ते मागें पडले. तथापि त्यांनीं आपला बुद्धिभ्रंश होऊं दिला नाहीं. डोकें ठिकाणावर ठेविलें आणि 'प्रतिसहकारिते'चें निशाण खंबीरपणें हातीं

उपयोग करण्याचें नाकारणें मात्र नव्हे. स्वावलंबन व यांची चळवळ सुरू करण्याचा हेतु हा होता कीं, स्वराज्य अशा देण्यास शांततेच्या व नैतिक दाबाच्या जोरावर सरकार पाडाव, व हे अश न मिळाल्यास नोकरशाहीच्या संस्था नाहींशा करण्याक व आपल्या स्वतंत्र संस्था उभाराव्या. दिलेले हक्क लोकांनीं स्वीकारल्यानें पूर्ण स्वराज्याचा हक्क, किंवा पुढमागें लोकांच्या हक्कात अरेरावीनें ढवळाढवळ केल्यास नि शस्त्रप्रतिकाराचा उपयोग, या दोनहि गोष्टी कायमच्या सोडल्या असं मुळींच होत नाहीं हे हक्क स्वीकारण्याचा अर्थ इतकाच कीं पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याची पायरी व साधन म्हणून अर्धवट स्वराज्याचाहि उपयोग करावा."

याशिवाय महाराष्ट्र, मुंबई, वऱ्हाड, नागपूर या प्रांतांतील मराठी वर्तमानपत्रांनीं आपले पाठबळ दिलें होतेंच. प्रतिसहकार पक्षानीं स्थापना केल्यामुळें मी बेडखोर ठरलों असें कांहीं लोकांनीं म्हटलें तरी, त्यामुळें मी अगदीं टाकाऊ ठरलों नव्हतों याचे प्रत्यंतर हेच कीं, या सालच्या राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकींत, नेहरू प्रभृतींनीं किंवा गांधींच्या अनुयायांनीं मिसेस नायडू यांच्याकरिता विशेष खटपट केल्यामुळें त्यांना पहिल्या नंबरची पण मला दुसऱ्या नंबरची मतें मिळालीं. कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्या एका आवारात एका चौकाला 'केळकर चौक' असें नांव देण्यात आलें होतें. आणि कानपूर म्युनिसिपालिटीनें ज्या चार पुढाऱ्यांना मानपत्रें दिलें त्यातला मी एक होतों १९२६ सालीं प्रतिसहकार पक्षाला कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत सर्वत्र यश आलें हें तर प्रतिसहकारपक्षाच्या लोकप्रियतेला आलेलें मोठेंच प्रत्यंतर होय

१९२५ सालीं मुंबई क्रॉनिकल पत्रात माझे एक टीकाकार एल्. जी. के. (लक्ष्मण गणेश खरे) क्रॉनिकलचे एक दुय्यम संपादक यांनीं मजविषयीं एक स्वतंत्र लेख लिहिला. त्यांत माला अनुकूल व प्रतिकूल अशीं दोन्हीं मतें प्रकट केलेलीं असल्यामुळें ती टीका या स्थलीं देतों. गुण व दोष या दोन्हींकडे विवेचक दृष्टीनें पाहणाराचें म्हणणें आपणाला सर्वस्वी मान्य नसलें तरी एक प्राथ पुरावा म्हणून तो जमेस धरावा लागतो. रा खरे म्हणतात—"मी डेक्कन कॉलेजांत असतांना प्रि. बेन यांनीं केळकराचा उल्लेख एकदां तिरस्कारानें केलेला आठवतो. पण तेव्ह केळकर

तेव्हा टिळकाचे नमुनेदार चिटणीस म्हणून परिणति पावत होते. ज्यकारभारातली
करण्याची केळकरांची शक्ति ही विस्मयकारक आहे. टिळकांना ते कसें वद पाडवा
आणि कर्तृत्ववान मदतनीस मिळणार अशी स्वतः टिळकांची स्त महत्त्व द्यावयाचें
वनत चालली होती व ती प्रत्ययालाहि आली. गेल्या वीस वर्षांसदाच्या उपक्रमाचें
व वाङ्मयाचे काम अव्यत होसेनें केलें. भाषा स्पष्ट सर्व ठरवितात, अशा स्थितींत
विषयासबधीं व माहितींत अत्यंत काटेकोरपणा हीं हें काळ्याचें म्हणणें खरें
च्या वाङ्मय लेखनात पूर्णपणें दिसून येतात. 'आहे तो असेच म्हणणार, तेव्हा
पुष्कळ कालपर्यंत टिळकांच्या छायेंत रा' असल्यामुळे तें चालू ठेवून त्यात सरकार
केळकरांना एवढा लागली ती टिळ्ळल त्याप्रमाणें त्याला उत्तर द्यावयाचें. उपक्रम
सामावयाचें तर केळकरांचा विन्म उत्तर देणारे लोक प्रतियोगी प्रतिनिधि, हींच प्रति-
शिवाय ते आपल्या भाषणात पूर्वीचेच आणि इतके सार्थ व सोंपें असलांहि तें पुनः
रीतीनें करीत असले व्यर्थ गेली, तरी अजून काँग्रेसचा त्याला विरोध आहेच !
हलविण्यासारखें किंवा यासंबद्दल म्हणावयाचें तर गौहत्तीस तिकडून या वावतींत काय
त्यांना करता येईल तें कोणासच सांगता येत नाही. आम्ही या वर्षी काँग्रेसला
असतें तर ज्यांनी असा प्रश्न आम्हाला विचारण्यांत येतो. त्याची कारणें
कामी त्याचे. पहिलें असें कीं, निवडणुकी नुकत्याच संपल्या असून नेहरू
मिळाले त्यात पाडाव झाला व आम्ही निवडून आलो, त्यामुळें नेहरू चिडलेले
पाण्याची. एका पक्षांत आम्ही यापूर्वी दोघें तेव्हांच त्यांच्या आमच्यांत खूप भांडणें
ध्येय हे तीं. अशाच्या आमच्या जाण्यानें तीं किती वाढतील, व एकमेकांचे कसें
स्वभाव निघतील हें सांगवयास नकोच. तेव्हा हीं भांडणें वाढूं नयेत हा यदा
सुविहित न जाण्यांत आमचा हेतु आहे. दुसरा हेतु जरा मुत्सद्देगिरीचा (Tactical)
कारस्थानी असा कीं, स्वराज्य पक्षांत सध्या जरी नेहरू पक्ष, व श्रीनिवास अय्यंगार
तर ते ऐक दोन उपपक्ष आहेतच. यापैकी अय्यंगार पक्ष मनातून आमच्या
नाच केले आहे. समजा, आम्ही गौहत्तीस गेलो तर आमचा पाडाव करण्यासाठीं
ते आप दोघे एक होणार; पण आम्ही न गेलों तर मात्र त्या दोघांतच भांडण
त्यांच्या, आणि प्रतिसहकार-तत्त्वाच्या विजयाच्या दृष्टीनें तेंच अधिक इष्ट आहे.
झाला ग्रास अय्यंगार मनातून आमच्या बाजूचे आहेत हें ऐकून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल.
आल । खरीच गोष्ट आहे. अहमदाबाद काँग्रेसच्या वेळीं श्रीनिवास अय्यंगार, रंगस्वामी
नाहीं. गार, पटेल, सत्यमूर्ति मी इत्यादि मंडळी एकाच मताची होतो. आम्ही पहिल्या-

पासून असहकारितेच्या विरुद्ध असतां त्या चळवळीला का मिळालों असें पुष्कळजण विचारतात. असहकारितेचें तत्त्व नापसत असतां त्याला तात्पुरतेंहि मिळणें ही आमची तात्त्विक चूक होती हें खरें, पण व्यावहारिक दृष्ट्या तसें करणेंच जरूर होतें. त्या वेळची परिस्थिति, केसरी ट्रस्टची जबाबदारी, इत्यादि गोष्टींचा विचार करून आम्हास तसं करणेंच अधिक युक्त होतें. असो. प्र. स. पक्षाची स्थापना झाल्यावर जयकराच्या घरीं अभ्यंकाराची व माझी गाठ पडली त्या वेळेला त्यानीं आमचें करणें पसत केलें, व आमच्या मताश जुळेल असा कॉंग्रेसच्या धोरणाचा फॉर्म्यूला तयार करण्याचें त्यांनीं आपण होऊन कबूल केलें. अभ्यंकार हे मनातून आमच्याच मताचे आहेत याचें आणखी एक प्रत्यंतर, त्यांनीं मद्रास प्रांतातील दिवाणगिऱ्यास आपला नैतिक पाठिंबा दिला आहे हें होय. तेंपेहि असेच झाल. स्वराजिस्टांचें बहुमत झाल्यानतर त्यांनीं दिवाणगिऱ्या स्वीकारणें युक्त. पण कॉंग्रेसची आज्ञा आड येते. ती डिसेंबरपर्यंत बदलून घेता येत नाहीं. अडवणुकीचा कार्यक्रम नापसत व विफल ठरलेला. मग स्वतत्राना दिवाणगिऱ्या घेऊ देऊन त्याना पाठिंबा देणें हाच काय तो मार्ग मद्रासी स्वराजिस्टांपुढें होता व तो त्यांनीं पत्करला. प्रतिसहकाराच्या तत्त्वाची खरी किंमत कौन्सिलात बहुमतें मिळाल्यावर त्याना पटली. म्हणून कॉंग्रेसचें आजचें धोरण बदलून घेणें त्याना भागच आहे. तेव्हां त्याकरितां अभ्यंकार व सौ. सरोजिनी नायडू या एका बाजूस, आणि नेहरू व बगाली स्वराजिस्ट दुसऱ्या बाजूस, असा हा सामना गोहत्तीस होईल. अशा रीतीनें परस्परच काम भागत असतां आम्ही तेथें जाऊन आमच्या विरुद्ध त्या दोघांना एक होण्यास संधि कशाला द्या ! आम्ही आपलें येथूनच मौज पाहू म्हणजे झाल.

"कौन्सिलचे मतदार व कॉंग्रेस मतदार यांजमधील मतभेद अशा रीतीनें जितक्या लवकर जाईल तितके जरूर आहे. हे दोन्ही मतदार समव्याप्त होतील तेव्हाच कॉंग्रेसमध्यें एकी होईल. माझ्या मतें कॉंग्रेसची अधिकारविभागणी होणे आता जरूर झालें आहे. तसें झालें तरच मतदारसघ आणि कॉंग्रेस यांजमधील विरोध नाहींसा होईल. प्रांतिक व मध्यवर्ती कायदेमडळात ज्या बाबींवर मतदारांची सत्ता चालते, त्या बाबींत कॉंग्रेसनें आपला पुन. अधिकार चालविण्याचें काय प्रयोजन आहे ! त्या गोष्टी आपल्या परिस्थितीप्रमाणें व मताप्रमाणें करण्याची मुभा कॉंग्रेसनें लोकांस दिली पाहिजे. सरकारनें अधिकारविभागणी न केल्यास तें जसें दोषास पात्र होतें त्याप्रमाणें कॉंग्रेसनें न केल्यास तिलाहि दोष द्यावा लागेल. अशा

बाची सोडून दिल्या तरी, ज्यावर कायदेमंडळाची सत्ता नाहीं, अशा दुसऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत तेवढ्याच कॉंग्रेसनें आपल्या हातात घ्याव्या; व त्यावर लोकमत संघटित करावें. उदाहरणार्थ सिव्हिल सर्व्हिसचा व हिंदी संस्थानांचा प्रश्न. या कशावरहि कोणत्याहि कायदेमंडळास बोलता येत नाहीं या बाबींचा वरिष्ठ राजकारणात समावेश होतो ते वरिष्ठ राजकारण कॉंग्रेसनें आपल्या हातात ठेवून दुसरें कनिष्ठ राजकारण कायदेमंडळावर पूर्णपणें सोपवावें त्या कामात मतदार जे करतील ते त्याना खुशाल करू द्यावं. असें केल्यानेंच सर्वत्र संतोष होईल व कॉंग्रेसचा श्रेष्ठ दर्जा कायम राहील. ''

असो. माझा असहकारितेशीं ऋणानुबंध अवघा दोन वर्षे टिकला. पण माझाचसा काय, दास नेहरू प्रभृतींचाहि. माझा हा ऋणानुबंध मर्यादित कालपर्यंतच राहील असें मी प्रथमच जाहीर केलें होतें. हा ऋणानुबंध १९२३ सालीं अर्धवट सपला होता तो १९२५ सालीं पुरा सपला. तेथपासून पुढेंहि कांहीं काळ मी कॉंग्रेस मध्यें समाविष्ट होतों असें म्हणता येईल. कारण मी प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाचा, आणि तिनें निवडून दिलेल्या ऑ. इं. कॉं. कमिटीचा, एक सभासद १९२९ पर्यंत होतो. परतु १९२९ च्या डिसेंबरात एका मध्यरात्रीं लाहोरास रावी नदीच्या काठीं हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य आकाशातून अवतरलें! तेव्हां कायदेमंडळांत राहणारा मी कॉंग्रेसच्या कोणत्याहि अधिकाराच्या जागीं राहू शकत नाहीं म्हणून "तुम्ही ऑ. इ. कॉंग्रेस कमिटीच्या जागेचा तरी किंवा कायदेमंडळाचा तरी राजीनामा द्या" असें राष्ट्रसभाध्यक्ष प. जवाहरलाल नेहरू यांजकडून मला लिहून आल्यामुळें मी, असहकारिता मान्य नाहीं म्हणून, ऑ. इ. कॉं. कमिटीचा राजीनामा दिला.

यानंतर १९३० मध्यें कॉंग्रेसनें कायदेभंगाची चळवळ केली तींत भाग घ्यावा असा आमच्या लो. स्व. पक्षानें ठरविलें. तेव्हां त्याच्याखातर, त्याचें कार्य चालू करून देण्याकरितां, मी दोनतीन प्रकारचा कायदेभंग केला. तथापि असें करण्यांत माझा व 'असहकारिते'चा कांहीं संबंध आहे असें मी मनांत मानिलें नाहीं. १९३२ सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत मी तिळमात्रहि भाग घेतला नाहीं. कारण तो कायदेभंग मला अधिकच नापसत होता. १९३३ सालीं तर मी कायदेभंग थांबविण्याकरिता केसरींतून जोराचा मतप्रचारच केला. तात्पर्य १९२० पासून १९३६

मध्यें कॉंग्रेस ही कौन्सिल निवडणुकी लढविण्यास उभी राहीपर्यंत कॉंग्रेसचा व माझा मतभेद चालूच होता. त्यानंतर काँग्रेसनें स्वतःच प्रतिसहकारवादी बनून अधिकार ग्रहण केल्यापासून तर असहकारिता ही कॉंग्रेसच्या दबुलर्नेने व कृतीनेंहि संपली! मग माझा तिच्याशीं तत्त्वाचा असा मतभेद कांहींच उरला नाहीं. तथापि मी लोकशाही स्वराज्य पक्षाचा सभासद व पुरस्कर्ता असल्यामुळें कॉंग्रेसचा प्रतिपक्षीसा भासतो, यानें कारण व्यक्तिशः कॉंग्रेस कार्यकर्ते माझा द्वेष करतात. जुन्या विरोधाच्या आठवणी विसरू शकत नाहींत. आणि ज्या गोष्टीला आपण पूर्वी अविचारानें विरोध केला तीच गोष्ट आपण आता उत्साहानें स्वीकारीत आहों या जाणीवेनें मनातून त्याची त्यानाच लाज वाटते!

असो. प्र. स. पक्षाच्या स्थापनेनंतर मी तीन वर्षे वरिष्ठ कायदे कौन्सिलात होतो. पं. नेहरूहि होते. त्याचा व माझा स्वतःच्या पक्षाच्या दृष्टीनें संबंध सुटला तरी प्रतिपक्षानला एक पुढारी म्हणून संबंध उरला. कालांतरानें जुना वाद विसरून आम्ही थोडेबहुत खेळीमेळीनेंहि वागत असूं, शिवाय शेवटी सर्वपक्षीय परिषद भरवून 'नेहरू रिपोर्टां'त समाविष्ट झालेल्या राज्यघटनेची चर्चा पंडितजींनी सुरू केली तेव्हां त्यांना मला परिषदेस आमंत्रण यावें लागलेंच. १९२४-१९३० या सालात मी वरिष्ठ कायदेमंडळांत होतों. त्याची हकीकत पुढें दिलीच आहे. पण १९२५ सालीं प्र. स. पक्षाची कल्पना निघाल्यापासून १९२९ पर्यंतची काहीं पत्रें यापुढें देतों—

(ता. २३ ऑगस्ट, १९२५)—तुम्हाला यदा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष करावें म्हणून मी लजपतराय यांना व प्रकाशम् यांना पत्रें पाठविलीं आहेत. युरोपमध्यें मी आणखी काहीं दिवस राहणार आहे. तुमच्या पक्षातर्फे परराष्ट्रीय चळवळ करण्यास येथें माझा उपयोग झाला तर आनंद होईल. (तारकानाथ दास, म्युनिच, जर्मनी)

(ता. ३ ऑक्टोबर, १९२५)— काँग्रेसचा स्वराज्यपक्षाशीं अगर एतत्सचार्यों अधिकृत संबंध असू नये असें तुमचें मत असल्याचें पाहून आनंद झाला. एकतर कॉंग्रेस मोडून तरी टाका, किंवा या नसत्या थोतांडातून तिची मुक्तता करा. तुम्हीं महाराष्ट्रातले लोकच कॉंग्रेसला तिचें पूर्वीचें माननीय स्थान प्राप्त करून द्याल, कारण आम्हा स्वतंत्र पक्षाच्या लोकांना कोणीच विचारीत

नाहीं. तात्कालिक राजकीय वावटळीबरोबर वहात आलेल्या मताला ज्यानें मान वाकवली नाहीं असा पक्ष म्हणजे लो. टिळकांचाच पक्ष होय! कलकत्त्याच्या वर्किंग कमिटीच्या सभेला तुम्ही हजर रहाल अशी आशा आहे. (सत्येंद्र बोस, कलकत्ता)

(ता. २२ ऑक्टोबर, १९२५) तुम्ही व जयकर यांनी वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या मुलाखती आजच सकाळी वाचल्या. याबद्दल मला काय म्हणावयाचे तें जयकर यांना लिहिलें आहे. तेंच पत्र सोबत पाठविलें आहे. नागपुरच्या सभेला तुम्ही जा; तेथें काही तडजोडीचा मार्ग निघतो की काय हे पाहू. याहून पत्रद्वारें अधिक चर्चा करता येत नाहीं (प. मोतीलाल नेहरू)

(ता. २२ ऑक्टोबर, १९२५)—सितापूरहून मी परत आल्यावर तुमचें पत्र व तुम्ही आणि जयकर यांनी वर्तमानपत्राला दिलेल्या मुलाखती वाचावयास मिळाल्या. मीहि त्यावर सितापूरला भाषण केलें व प्रेसच्या मुलाखतीत माझे मत प्रसिद्ध केलें. अर्थात् त्यावेळीं तुमच्या दोघांच्या मुलाखतींची बातमी साराश रूपानेंच कळली होती. पण आता तुमच्या समग्र मुलाखतीच हातीं आल्यामुळे मोठी चिंताजनक परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे असें मला वाटतें. मुलाखतींत तुमचें मत तुम्ही स्पष्टपणें मांडणार आहात असें तुम्ही पत्रात लिहिलें आहे. पण ज्या गोष्टी तुम्ही मुलाखतींत बोललात त्या बोलणें योग्य होते कीं काय हाच वादग्रस्त प्रश्न रहा आहे. स्वराज्य पक्षाचा अध्यक्ष म्हणून मला बोलण्यास केव्हांहि वरी नाहीं म्हणून तुमच्या मुलाखतीबद्दल मलाहि माझें मत लोकांना सागावें लागेल. तुम्ही, व जयकर यानींच स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम हास्यास्पद आहे असें जाहीरपणें सांगितलें तर तें कसें चालेल! यासंबंधी पुढें काय करावयाचें हा प्रश्न आहे. कारण त्याची उपेक्षा करतां येत नाहीं. तुम्ही आम्ही आपले मतभेद मिटवून या पुढें कसें वागावयाचें हें ठरवावें. किंवा तुम्ही पक्षाचा सभ्य सोडला पाहिजे गोष्ट तुम्ही स्वीकारलीत तर त्यात आनंद आहे, नाहीं तर दुसरी गोष्ट अनिवार्य आहे.

ता. १ नोव्हेंबरला पक्षाच्या कार्यकारी मंडळाची नागपूरला सभा आहे, त्या वेळीं ताबे यांचें वर्तन, मध्यप्रांतात दिवाणगिरीच्या घेण्याचा प्रश्न, तसेच मध्यप्रांत वऱ्हाड येथील स्वराजिस्टांचे धोरण इत्यादि अनेक विषयांचा विचार होईल. तुम्ही व जयकर कार्यकारी मंडळाचे सभासद असल्यामुळें तुमच्या वर्तनावर

कार्यकारी मंडळापेक्षां पक्षाचें जनरल कौन्सिलच मत प्रदर्शित करूं शकेल असें मला वाटतें. तथापि तुमचे आमचे मतभेद मिटतात कीं काय याची चर्चा नागपूरच्या सभेंत करूं. तरी तुम्ही नागपूरच्या सभेस जरूर यावें. मात्र तोपर्यंत तुम्हीं कोणतीहि मुलाखत प्रसिद्ध करूं नये. अशा प्रश्नाचा जितका लवकर सोक्षमोक्ष करता येईल तितकें बरें! (मोतीलाल नेहरू, अलाहाबाद)

(ता. २८ ऑक्टोबर, १९२५)—पं. नेहरू व तुम्ही याच्यामध्यें गैरसमज वाढत चाललेले पाहून वाईट वाटतें. कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याच्या बैठकींच असें काहीं तरी वचन असावें असें मला वाटतें. तथापि नागपूरला जमून तुम्ही सर्व हे गैरसमज मिटवाल अशी आशा आहे. पण त्यापूर्वी वर्तमानपत्रांतून तुम्ही कोणताहि वाद अगर चर्चा करूं नये इतकीच तुम्हास विनंति आहे. ' स्वराज्या'त जो तुमचा लेख कालच प्रसिद्ध झाला आहे, त्यात तुम्ही फुकटच सडेतोडपणें व टाकून लिहिलें आहे. यामुळें तुमच्या शत्रूंना मात्र हत्यार सापडेल अशी भीति वाटते (शिवस्वामी अय्यर, मयलापूर, मद्रास)

(ता. ३० ऑक्टोबर, १९२५)—डॉ. चक्रवर्ति व त्याची सर्व जुनी अनुयायी मंडळी ही तुमच्या व जयकराच्या हालचालींकडे उत्सुकतेनें पहात आहेत. जरूर तेथें दिवाणगिरीचा स्वीकारून शत्रूशीं सामना द्यावा असें ठरलें तर आम्ही सव तुमच्या बाजूचे आहोत. तुमच्या पक्षाला पाठबळ देण्याकरितां इकडे आम्ही तुम्हाला शक्य ती मदत करूं. (बी. के. लहिरी, कलकत्ता)

(ता. १५ नोव्हेंबर, १९२५)—आपल्या राजकीय पक्षांतून सध्या जो दांभिकपणा माजत चालला आहे तो साफ झाडून टाकण्याचें व्रत तुम्हीं व जयकर यानीं मोठ्या धैर्यानें आचरिलें आहे याबद्दल तुमचें मन:पूर्वक अभिनंदन करितों येत्या कांग्रेसमध्यें आतां काय काय होतें इतकीच चिंता वाटते. प्रतिसहकार पक्ष तुम्ही कांग्रेसमध्यें रीतसर स्थापन कराल तर मी त्याला ताबडतोब येऊन मिळतों आणि इतरानाहि येण्यास सागतों. पण समजा कांग्रेसनें तुमचें प्रतिसहकाराचें तत्त्व अमान्य केलें, तर पुढील वर्षी तुम्हीं प्रतिसहकाराच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करणार कीं जुना कानपूर कांग्रेसचाच कार्यक्रम पुढें चालवणार! हें लवकर कळवावें. (एम्. राम. शास्त्रलु, एल्लोर)

(ता. २२ नोव्हेंबर, १९२५)—मी नुकताच कौन्सिल ऑफ स्टेट मध्यें निवडून आलों. आणि कोणत्या पक्षात जावें याचा विचार करकरून असें ठरविलें

कीं एक स्वतंत्र राजकीय पक्षच स्थापन करावा. सुधारणा आहेत तशा राबवून त्याचा होईल तेवढा उपयोग करून घ्यावा. अडवणुकीचा कार्यक्रम मला पसत नाहीं. यामुळें मी स्वराज्य पक्षांत येत नाहीं. आणि शक्य तेथें सहकारिता न अपरिहार्य तेथें विरोध हे नेमस्तांचें मतहि मला पटत नाहीं. कौन्सिलांत काम करावयाचें त्यांत सहकारिता कसली आणि असहकारिता कसली ! जरूर तेव्हां दोन्ही गोष्टी कराव्या लागतील. प्रत्येक प्रांतात वेगवेगळी परिस्थिति असल्यास कोठें काय धोरण पत्करावें हे त्या त्या प्रांतानें स्वायत्ततेनें ठरवावे, मध्यवर्ती संस्थेनें त्यांत हात घालूं नये, अशा तत्त्वावर नवा पक्ष काढणें तुम्हास पसंत असेल तर तुम्ही व जयकर यांच्याशी मी बोलूं इच्छितो. (सर शंकरन् नायर, मद्रास)

बापूजी अणे यांनीं पं. नेहरू यांना खालील पत्र लिहिलें:—

(ता. ७ जानेवारी, १९२६)—"असेंब्लींतील माझ्या जागेचा मी राजिनामा दिला; त्याचप्रमाणें या पत्रानें स्वराज्यपक्षाचाहि देत आहे ! येथल्या प्रांतिक शाखेच्या अनेक सभासदांनीं राजीनामे दिले आहेत ते रीतसर प्रांतिक शाखेच्या सभेनें स्वीकारले नाहींत. पण त्याची वार्ता तुमच्या कानावर घालणें माझें कर्तव्य आहे. कारण येत्या सभेत त्यांचा विचार व्हावयाचा आहे. 'स्वराज्य पक्षाच्या शरीरांतील कुजलेला अवयव कापून काढावा' असे आपण म्हणाला होता. आम्ही सर्वांनीं राजिनामे देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणेंच पडवून आणले आहे ! यांत आमचा कोणताहि व्यक्तिशः हेतु नाहीं. हा राजिनामा देताना देशहिताच्या माझ्या कल्पनेप्रमाणें केवळ कर्तव्यबुद्धिला स्मरणें यापेक्षा कांहीं मनांत आणलें नाहीं. आपणासारख्या बाणेदार व त्यागी मनुष्यानें अलंकृत केलेला पक्ष सोडण्यात मला दुःख वाटतें. पण आपण दूर झालों तरी देशहितबुद्धिनें परत एकत्र येऊं अशी आशा आहे.

(ता. ११ जानेवारी, १९२६)—काल वऱ्हाडच्या स्वराज्यपक्षाची सर्व साधारण सभा झाली. चारहि जिल्ह्यांतले प्रमुख सभासद हजर होते. पं. नेहरूंनीं रफी अहमद यांना स्वतःचे प्रतिनिधि म्हणून मुद्दाम एका लघुलेखकासह पाठविले होते. तसेच डॉ. अभ्यंकर व जमनादास मेहता हेहि नेहरूंच्या वतीनें सल्ला देण्यास सभेस हजर होते. सभेपुढें राजिनाम्यांचा विचार होऊन सभेंत राजिनामे मंजूर झाले. रामराव देशमुख यांनीं आपला पक्ष सोडून काढून व स्वराजिस्ट म्हणून कोणत्याहि

निवडणुकीस यापुढें उभे रहाणार नाहीं म्हणून सांगितलें. या प्रमाणें वऱ्हाडात तरी स्वराज्यपक्ष पूर्णपणें नामशेष झाला आहे असें दिसेल! (बापूजी अणे, यवतमाळ.)

(ता. १२ जनेवारी, १९२६)—काल रोजीं येथील स्वराज्यपक्षाच्या प्रांतिक सभेंत बहुतेक सभासदाच्या राजीनाम्याचा विचार होऊन ते बहुमतानें मंजूर झाले. स्वतः अणेच अध्यक्ष असून त्यांनीहि राजीनामा दिला असल्यामुळें, पं. नेहरूंनी आपला प्रतिनिधि ही सभा पहाण्यास पाठवावा असें अणे यांनी मुद्दाम कळविलें होतें. त्याप्रमाणें वै अभ्यंकर व जमनादास मेहता हे पंडितजींच्या वतीनें सभेस हजर होते. सभासदानीं स्वराज्यपक्षाचे राजीनामे देऊं नयें म्हणून मेहता व अभ्यंकर यानी विनंति केली, व 'तात्यासाहेब केळकर यानी या प्रश्नावर अखेरचें मत देईपर्यंत हा प्रश्न तहकूब करावा' असेंहि म्हणून पाहिलें! पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. दोघाखेरीज सर्वांनीं राजीनामे दिलेले आहेत. अशी एकंदर इकडली हकीकत आहे. (बा. ग. खापर्डे, उमरावती)

(ता. २ फेब्रुवारी, १९२६)—माझ्या मुलाच्या आजारीपणामुळें मी घरीं निरुपायानें अडकून पडलों पण मनानें मी कानपूर कांग्रेसमध्येंच वावरत होतों. तुमच्या प्रमाणेंच कानपूर येथें अडचणींना तोंड देण्याकरिता मी हजर नव्हतों याबद्दल वाईट वाटलें. स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत, विषय-नियामक कमिटींत, आणि तसेंच भर कॉंग्रेसमध्यें मोतीलाल नेहरू यांचें धोरण चवाट्यावर आलें हें चांगलें झालें! डॉ. मुंजे हेहि बडखोरींत उघडपणें येऊन मिळाले. तुम्ही राजीनामा दिलात, पण ज्या मताचा तुम्ही गेली ३-४ महिने धैर्यानें उघड उघड पुरस्कार केलात त्याला तो सुसंगतच होता. असेंब्लीचा माझा राजीनामा मी कालच पाठविला. जयकरांनी व तुम्ही इतक्यांतच फेर निवडणुकीसाठीं वर्तमानपत्रांत स्टेटमेंट करूं नये. (बापूजी अणे, यवतमाळ)

मिसेस बेझंट यांना माझें पत्रः—

(पुणें ता. १७ मार्च, १९२६)—तुम्ही प्रतिसहकार पक्षाच्या लीगला येऊन मिळाल्याचें कळलें. राष्ट्रीय कामात आपण पुन्हा एकदा समान भूमिकेवर आलो. नॅशनल फेडरेशनचा मी आजीव सभासद असून पार्लमेंटांतील तुमच्या बिलास मी पाठिंबा देण्याचें ठरविलें आहे. तुमच्या मॅनिफेस्टोवर सही करून मी सोबत पाठवीत आहे. एकाच हेतूनें पणवेगवेगळ्या संस्थांतून आपण काम करावें ही माझी

कल्पना तुम्हास मान्य झाली हें मला बरें वाटते. प्रत्येक लीगने आपापले निवडणुकीचे मॅनिफेस्टो स्वतत्र आहेत असे समजावें, त्यांतील मदांना योग्य तें आचारस्वातन्त्र्य असावें. प्रतिसहकार पक्षाचें नाव घेऊन कोणीहि उमेदवार उभा राहिला तरी, ज्याला तें तत्त्व मान्य आहे त्या उमेदवाराला हा पक्ष आपली मान्यता देईल. पण उमेदवाराची लायकी नालायकी, तसेच एकाच मतदारसंघात यशाच्या दृष्टीनें कोणी उभे रहावें व कोणी माघार घ्यावी, प्रतिस्पर्धी उमेदवाराशीं कोणत्या अटीवर तडजोड झाल्यास ती करावी, या सर्व तपशीलाच्या बाबी स्थानिक पुढाऱ्यावरच सोपवाव्या. येत्या निवडणुकींत प्रतिसहकार पक्षाला किती जागा जिंकता येतात यावरून त्याचें बळ समजेल. कित्येक ठिकाणीं नेमस्त व राष्ट्रीय हे दोघेहि तुल्यबल असतील, व त्यातून कोणाला निवडावें हा एक बिकट प्रश्न पडेल पण प्रतिसहकाराची मर्यादा इतकी व्यापक आहे कीं, राष्ट्रीय पक्षाचा मनुष्य पडला व नेमस्ताचा विजय झाला असेंहि क्वचित पडलें तरी, नॅशनल फेडरेशनच्या मॅनिफेस्टोवर जर त्यानें सही केली असेल तर, नेमस्त असूनहि तो मनुष्य प्रतिसहकार पक्षाचा नव्हे असें म्हणता येणार नाहीं. ते कांहींहि असो आपलें जाळें विस्तृत्व रीतीनें टाकल्या शिवाय, आणि तपशीलाच्या बाबतींत लक्ष घालण्याचें कमी केल्याशिवाय, आपणाला यशाची आशा नाहीं. प्रतिसहकारपक्षाचा सभासद होण्याला काँग्रेसचा सभासद असणें ही आवश्यक अट होती, पण मुंबई शहरापुरती ही अट आम्ही काढून टाकली आहे, यावरून व्यापक धोरणानें आम्ही वागावयाचें ठरविलें आहे हें तुम्हाला दिसेल.

(ता. ३१ मार्च, १९२६)—जयकर व इतर स्नेही यांच्याशी पुष्कळ चर्चा केली. बंगाल संयुक्तप्रांत तसेच इतर ठिकाणाहूनहि अनेक पुढारी येत आहेत व परिषदेला बरेंच महत्त्व येईल तरी तुम्ही येणें फार जरूरीचें आहे रायगडचा उत्सव संपवून ता. ३ एप्रिलच्या सुमारास तुम्ही इकडे येऊं शकाल. (महमद अली जिना, मुंबई)

(ता.१२ एप्रिल, १९२६)—समेटाचें बोलणें करण्यास येण्याबद्दल पं. नेहरूंचें पत्र तुम्हास पोहोचलेंच असेल. आपणास अकल्पित रीतीनें अनेकांकडून मदत झाली यापा नेहरूंच्या मनावर परिणाम झाला असावा असें दिसतें. मुंबईतील सभा जर यशस्वी न होती तर मात्र हें घडून न येतें. (मु. रा. जयकर, मुंबई)

(ता. १७ एप्रिल, १९२६) 'येथें जरूर या. पण मनुष्य चिंतितो त्याच्या अगदीं उलट दैव विचार करीत असतें हें विसरू नका ' असें तुमच्या तारेला मी उत्तर पाठविलें होतें. या अनौपचारिक सभेबद्दल मला कांहींच कल्पना नाहीं. नेहरू यांच्या सांगण्यावरून मी तुम्हांला निमंत्रण केलें. जयकर यांनी अणे व मुंजे यांना तारा करण्यास मला सांगितलें आहे. आपण सर्वजण काय धोरण पत्करू यावर सभा यशस्वी होईल कीं नाहीं हें अवलंबून आहे. या सभेंतून काय निष्पन्न करावयाचें, व वाटाघाट कोणत्या मुद्यावर करावयाची, याबद्दल नेहरू यांनीं मला कांहींच कळविलें नाहीं. (म. गांधी, साबरमती)

(ता. २ सप्टेंबर, १९२६)—समेट फसणार हें दिसतच होतें. "नव्या पक्षांत येण्यास आमची ना नाहीं. पण आमचा प्रतिसहकार पक्ष आम्ही मोडणार नाहीं अगर तुमच्या पक्षांत पूर्णपणें विलीन केला असें दाखविणार नाहीं. प्रति-सहकार पक्षाच्या नावानें व नावाकरितां उघड प्रचार पुष्कळ केला आहे तरी यावेळीं आम्ही नव्या पक्षांत सामील होणें निवडणुकीच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे" असें मी पंडित मालवीय यांना तारेनें कळविलें आहे. (बापूजी अणे)

(ता. २६ नोव्हेंबर, १९२६)—निवडणुकींत यश मिळाल्याबद्दल तुमचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. मद्रासमध्यें स्वराजिस्ट लोक बहुमतानें निवडून आल्यामुळें कशी पंचाईत झाली पहा ! ते स्वतः दिवाणगिऱ्या घेत नाहींत व इतरांना घेऊं देत नाहींत जस्टिस पक्षानें ज केलं त्याचीच पुनरावृत्ती होणार म्हणावयाची ! आसाम कॉंग्रेसला पुष्कळ लोक बरोबर नेऊन दिवाणगिऱ्यावरील बहिष्कार दूर करण्याबद्दल तुम्ही कॉंग्रेसचें मन वळवा. कौन्सिल बहिष्कार जसा दूर झाला तसाच हाहि होऊं शकेल. तुम्ही त्याबाबत जोराची खटपट कराल अशी आशा आहे. (शिवस्वामी अय्यर, मद्रास.)

(ता. २ डिसेंबर, १९२६)—तुम्ही असेंब्लींत निवडून आल्याबद्दल तुमचें मी अभिनंदन करण्याची आवश्यकता नाहीं. पण हॉर्निमन व त्याचें हेरल्ड पत्र यांनीं तुम्हांवर जी मिथ्याची लाखोली वाहिली होती ती लक्षांत घेता मला मुद्दाम अभिनंदन करावेंसें वाटतें. मला वाटतें ज्या मताचा तुम्ही पुरस्कार केला तें गोहत्तीच्या कॉंग्रेसमध्यें स्वीकारलें जाईल, आणि तुम्ही देशाला दाखविलेला मार्ग बरोबर होता हें पुनः एकवार सिद्ध होईल. (मनु सुभेदार, मुंबई)

(ता. २२ एप्रिल, १९२७)—कोंग्रेसमधील अनेक पक्षाच्या ऐक्याबाबत श्रीनिवास अय्यंगार यांचें मला इतराप्रमाणेंच एक छापील पत्रक आलें आहे. त्याच्या दौऱ्याचा काय फायदा देव जाणे. पण मला ते मुंबईस भेटले तर येथील कार्यकर्त्यांचा व त्यांचा संभाषण-प्रसंग घडवून आणीन. ऐक्याबद्दल तुम्ही तुमच्या ज्या सूचना त्यांना दिल्या आहेत त्यांना आम्ही विकटून राहूं यांत प्रश्नच नाहीं. ही सर्व गोष्ट आम्ही तुम्हांवरच सोंपविली आहे. येत्या ऑ. इंडियाच्या सभेस हजर राहून तुम्ही याबाबत पुढाकार घ्यावा. कारण तुमच्यावांचून हें काम करणारा महाराष्ट्रांत दुसरा कोणीच नाहीं, व तुमचा कोणीहि दुय्यम हें काम करू शकणार नाहीं. तरी जरूर यावें. (एम्. आर. जयकर, मुंबई.)

श्री. बापूजी अणे व डॉ. मुंजे यांना माझें पत्रः—

ऑल इं. कॉ. कमिटीची बैठक ता. १५ रोजीं मुंबईस आहे हें तुम्हांला माहीतच आहे. कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी मध्यंतरीं घडल्याने आपल्या पक्षाच्या सर्व मंडळींनीं मुंबईच्या सभेस हजर रहाणें जरूर आहे. श्रीनिवास अय्यंगार हे दौऱ्याकरितां इकडे महाराष्ट्रांत आले आहेत. दिल्लीला समेटाविषयीं माझ्या निश्चित लेखी सूचना श्रीनिवास अय्यंगार यांच्या हातीं दिल्या हें तुम्हांला माहीतच आहे. त्यावरून त्यांनी इकडे दौऱ्यास येण्याची मला तार केली, व बंगालच्या पुढाऱ्या-प्रमाणेंच महाराष्ट्रांतहि येऊन समेटाची चर्चा करावी असा त्यांचा बेत दिसतो. त्याचें म्हणणें मी शब्दशः खरें धरलें नाहीं ! आमच्या म्हणण्यांतील कांहीं मूलभूत तत्त्वें त्यांनी मान्य केल्याशिवाय इकडे दौरा करण्याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं असेंहि त्यांना मी स्पष्टपणें कळविलें यावर जाहीर सभांतून पक्षभेदासंबंधी वाद उकरून काढणार नाहीं असें त्यांनीहि तारेनें आश्वासन दिलें. प्रांतिक कॉ. कमिटी आमच्या हातीं आणि ते पडले कांग्रेसचे अध्यक्ष ! यामुळें दौऱ्याला येऊ नका असेंहि त्यांना मला म्हणतां येईना ! अर्थात ते आले. आणि माझ्याकडे दोन दिवस राहून हातीं ते अलीबागला गेले आहेत. नंतर वाई, सातारा, कऱ्हाड, रत्नागिरी, चिपळूण इत्यादि ठिकाणीं आम्हीहि त्यांच्याबरोबर जाणार आहोंत. हा दौरा तारीख १३ ला संपेल.

पुण्यांतील मुक्कामांत श्रीनिवास अय्यंगार यांना असें आढळलें कीं फेर व नाफेर या दोन्ही पक्षांचा त्यांच्यावर विश्वास नाहीं. दोन दिवस नाफेर मंडळींनीं

शिवरामपंत परांजपे यांच्या घरीं त्यांना चर्चेला बोलाविलें. पण त्यांना नेण्याला कोणी मनुष्य अगर तारहि त्यांनीं पाठविला नाहीं ! आमच्या घरीं दोन खाजगी सभा झाल्या त्यांत ते पुष्कळ मनमोकळेपणानें बोलले. या सभांना मराठी जिल्ह्यांचे पुष्कळ पुढारी आले होते, आणि मी श्रीनिवास अय्यंगार यांना दिलेल्या समेटाच्या लेखी सूचनांचा या सभांतून कलमवार विचार झाला. कांहीं कांहीं शब्दांत विरोध कमी करावा या दृष्टीनें फेरफार झाल्यास माझ्या सूचनांतील मुख्य तत्त्व अय्यंगार यांना मान्य झालें आहे असें मला तरी वाटतें ! कॉंग्रेसचे अध्यक्ष या दृष्टीनें पक्षातीत तटस्थपणाचा देखावा ते करोत, पण पंडित नेहरू व स्वराज्यपक्ष यांच्या धोरणाचा त्यांना वीट आला असून, ऑ. इं. कॉ. कमेटीच्या सभेंत ऐक्याचा कांहीं मार्ग काढावा असें त्यांना वाटूं लागलें आहे ही गोष्ट मात्र कांहीं लपत नाहीं. किंबहुना सत्यमूर्ति व इतर पुढारी यांच्याशीं विचारविनिमय करून बंगाल, तामिळनाडू व महाराष्ट्रांतील पुढारी यांचें पाठबळ मिळाल्यास श्रीनिवास अय्यंगार यांना तें हवें आहे. इतकें झालें तरी मुंबईच्या सभेत अखेर काय होईल हें मला सांगतां येत नाहीं. तथापि तें कसेंहि असलें तरी नागपूर वऱ्हाडपासून अखिल महाराष्ट्रांतील आपल्या पक्षाच्या झाडून सर्व पुढाऱ्यांनीं मुंबईच्या सभेला अवश्य आलें पाहिजे इतकें मात्र खरें. पुण्यास खासगी सभांना श्री. कौजलगी हजर होते. त्यांनीं माझ्या समेटाच्या सूचनांना अनुकूलता दर्शविली. आणि गंगाधरराव देशपांडे यांनी विरोधाची बाजू उचलून धरली तर कौजलगी व इतर कर्नाटकीयांचें मत आपल्या बाजूला पडेल असें वाटतें. तरी ता. १२ ला निश्चितपणे इकडे यावें म्हणजे जयकर व अय्यंगार यांच्याशीं आधीं चर्चा करण्याला दोन दिवस भरपूर वेळ मिळेल. मीहि यादौऱ्यानंतर मुद्दाम मुंबईस दोन दिवस आधीं येत आहे.

(२१ मे, १९२७)—मी काल येथें आलों. तुम्ही गेल्यानंतर श्रीनिवास अय्यंगार यांच्याशीं माझें बोलणें झालें. हुबळीपर्यंत आम्ही मिळून प्रवास केला. तुमच्या पक्षाला येऊन मिळण्याची त्यांची फार इच्छा आहे. समेट मोडण्याला स्वतः तुम्ही अगर तुमचा पक्ष कारण नसून दुसरेच कोणीतरी आहेत याबद्दल त्यांची खात्री झाली आहे, व अडचणींतून कांहींतरी मार्ग तुम्ही काढावा अशी त्यांना अपेक्षा आहे. त्यांचें म्हणणें इतकेंच कीं, तूर्त अधिकारस्वीकाराच्या प्रश्नाचा तुमच्या कार्यक्रमांत समावेश तुम्ही करूं नये. मलाहि तसेंच वाटतें. नुसतें

मत युक्तिसिद्ध असेल, पण पक्षातील महत्वाकांक्षी सभासदांना अधिकाराची जागा घेऊं दिल्याने पक्षातील एकी बिघडते. कांहीं लोक तर केवळ याच हेतूवर लक्ष ठेवून तुमच्या पक्षात आले आहेत.

केवळ व्यक्तिविषयक आरोप करणारे जे तुमचे प्रतिस्पर्धी आहेत त्यांची सद्दी आता सपली आहे. अय्यंगार व तुमचें एकमत झालें तर नर्मदेपर्यंत साऱ्या दक्षिण हिंदुस्थानचा तुम्हाला पाठिंबा आहे असे समजा. मद्रासेंतील काहीं जहाल धागा करतील. पण श्रीनिवास अय्यंगार त्याना पाहून घेतील. श्री. बाबुराव गोखले जर गंगाधररावांशी बोलण्याची खटपट करतील तर त्यांचा विरोध मावळून साऱ्या कर्नाटकाचा तुम्हाला पाठिंबा मिळेल.

वर्किंग कमिटीचा कौन्सिलसंबंधी ठराव तुम्हाला पसंत नसल्यानें तुमची उपसूचना मजकडे पाठवावी म्हणजे मी ती श्रीनिवास अय्यंगार यांच्याकडे पाठवीन. नदिहिल्समध्ये म गांधींची गाठ पडल्यावर तुमच्या सूचनेबद्दल त्याना गांधी-जींशीं बोलता येईल.

तुमचें पत्रोत्तर लवकर यावें. लो. टिळकांच्या मताचा विजय व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. यांत व्यक्तिविषयक वाद पुढें येऊ नये. तुमच्यावर व तुमच्या पक्षावर चांड फेंण्यासारखे व्यक्तिविषयक हल्ले प्रतिस्पर्ध्यांनी केले. पण तुम्ही रोखठोक प्रत्युत्तर द्यावयाचें म्हटलें तर सर्मेट लावणीवर पडेल ! म्हणून निंदेमुळें आलेला कड मनात तसाच जिरवून मनःसंयमन केलेत तर या वर्षाच्या असेरीला तरी तुमचा जय होईल असे वाटतें, आणि अधिकार-स्वीकाराच्या मोहाच्या वर आपण आहो असेंहि वेळप्रसंगीं दाखवून राजकार-णाची दिशा आपविण्यांत टिळकांच्या शिष्यांनीच पुढारीपण घेतलें आहे हें पाहून मला अधिक आनंद वाटेल. (श्रीनिवास कौजलगी, विजापूर.)

प्रेसिडेंट विठ्ठलभाई पटेल याना मी पाठविलेल्या पत्रांतील उतारा—

(पुणें, ता. ११ जून, १९२७)—अध्यक्ष या नात्यानें आपण बजावलेल्या कामगिरीबद्दल जी योग्य अशी सार्वत्रिक स्तुति होत आहे त्यात मी भर घालावी असे नाहीं. पण दोन शब्द लिहितोंच.

अलीकडे आपण स्वराज्यपक्षाचे सभासद होता. पुढें अवचित अध्यक्षपदावर बसला. यामुळे 'स्वराज्यपक्षानें आपणाला सलणारा कांटा दूर केला' असी किल्लेकरांनीं टीका केली. पण त्यांना हें माहीत नाहींकीं, आपल्या अंगीं जसा मित्राच्या बाबतींत काव्याचा बोचकपणा आहे, तसाच नोकरशाहीच्या मांसाला भोकें पाडील असा भाल्याचा भेदकपणाहि आहे. कोणी म्हणाले 'पटेलाचा स्वभाव इंग्रजांना आवडणार नाहीं.' मी तर म्हणालों कीं 'फार आवडेल. कारण पटेल याच्या अंगीं इंग्रजाचेच गुण आहेत.'

याबद्दलें अशी एक गोष्ट सांगतात कीं कांहीं दिवसांपूर्वी सरहद्दीच्या एका गांवावर लुटारू दरवडेखोरांनीं हल्ला करून लूट जमविली. ती परत आणण्याकरिता सरकारनें जें सैन्य पाठविलें त्यांत एक इंग्लिश, एक स्कॉच, व एक आयरिश अशा तीन तुकड्या होत्या. दरवडेखोरांनीं एका बळकट किल्ल्याचा आश्रय केला होता. आयरिश फौज आघाडीला होती. आयरिश माणसांना चढाऊ वीरवृत्तीची मोठी हौस. म्हणून त्यांनींच प्रथम हल्ला केला. पण बिचारे सर्व त्यांत गारद झाले. स्कॉच लोकांची देशभक्तीपेक्षां बडेजावी व बहुमान यांवर दृष्टि जास्त. त्यांची फौज मध्य होती. आयरिश लोकानंतर त्यांनीं हल्ला करून दरवडेखोरांना कैदी करून ताब्यांत घेतले. पण इंग्रज सैनिक फार धूर्त. त्यांची फौज पिछाडीला होती. दरवडेखोर कैद झालेले पहाताच त्यांनीं भराभर जाऊन मेलेल्या व जखमी झालेल्या शिपायांचे खिसे तपासले आणि लूट काबीज करून परत आणली !

आपल्यीं स्वराज्य पक्षाच्या सैन्यांतहि असेंच झाले नाहीं काय ! देशबंधु दास यांनींच प्रथम कौन्सिलप्रवेशाबद्दल हटतटानें भांडून व त्याला मान्यता मिळवून नोकरशाहीच्या अभेद्य तटाला भलं मोठें खिंडार पाडलं. नंतर पंडित मोतीलाल नेहरूंनीं असेंब्लीच्या चतुर वाग्युद्धांत सरकारी सभासदांना कुंठित-वदिवान केले. आणि, पटेलसाहेब, सरतेशेवटीं आपण मात्र अध्यक्षपदाच्या निमित्तानें सरकारच्या तिजोरीवर हात मारला ! दरसाल पन्नास हजार रुपये पगार ही सरकारकडून लूटच आपण मिळविली नाहीं काय ! तेंव्हां ठकाला ठक भेटावा त्याप्रमाणें तुमच्या रूपानें इंग्रजांना आपणाला केवळ इंग्रजच भेटला असें वाटेल. यापेक्षां वेगळे वाटणार नाहीं !

आपण अध्यक्ष झाल्यामुळें स्वराज्य पक्षाला अंतरला. तसेंच आपणालाहि ही जागा घेऊ देण्यात स्वराज्यपक्षालाहि स्वार्थत्याग करावा लागला आहे. विनोद उपहास व्यंजना इत्यादि अनेक वाग्युद्धातील शस्त्रांनीं आपण परिपूर्ण असला तरी यापुढें ओठावर आलेले शब्द गिळून प्रतिपक्षातील वाद अध्यक्षपदावरून तटस्थपणानें आपणास पहावे लागतील. पण तटस्थपणा स्वीकारून दोन्ही पक्षांना न्याय देणें यातहि उच्च कर्तव्यबुद्धीचें समाधान आहे वाक्चातुर्य हें रुप्यासारखें शुभ्र आहे. पण मौनाला तर सुवर्णाचीच उपमा देतात. शिवाय मौन हें 'सर्वार्थसाधक' असतें असेंहि म्हणतात ! !

पार्लमेंट सभेचा स्पीकर व असेंब्लीचा अध्यक्ष यांत साम्य असले तरी, तुमच्या बाबतींत वैधर्म्य असें कीं नेहमींची मुंबई सोडून निवडणुकीकरितां तुम्हाला यावेळीं गुजराथ पहावी लागली ! पार्लमेंट बरखास्त झालें तरी तोच स्पीकर पुनः त्याच मतदारसंघातर्फे निवडून येतो. अध्यक्षपदावरून निघाल्यावर दरम्यान गोहत्ती-च्या कांग्रेससभेंत तुमचें मत तुम्ही मोकळेपणानें प्रदर्शित करालअशी पुष्कळांची अपेक्षा होती. पण मौन स्वीकारण्यात तुम्हीं गांधींच्यावर ताण केली ! पण पुनः अध्यक्षपद मिळविण्याकरिता तुम्ही आतून काय काय सूत्रें हालवित होता हें धूर्त लयस्थाना मान दिसल्याशिवाय राहिलें नाहीं. ते कसेंहि असो अध्यक्षाच्या जागेला तुम्ही लायक आहां आणि ती जागा तुम्हाला शोभतेहि. तुमच्याच वक्रोक्तीच्या पद्धतीनें क्षणभर बोलायचें तर 'तुमचें स्वराज्य तुमच्या पदरात पडलेंच आहे. आता हिंदुस्थानचें स्वराज्य देशाला केव्हांहि सावकाश मिळो !'

(ता. ७ नोव्हेंबर, १९२७)—कमिशन नेमण्याची तारीख ८ निश्चित झाली आहे. तरी सर्व पक्षाच्या मंडळींनीं तातडीनें एक झालें पाहिजे. इतर पुढाऱ्यानाहि तारा केल्या आहेत. तरी १५ तारखेस मुंबईस जी सभा बोलावीत आहों त्याला अवश्य यावें. (बॅ. महमदअली जिना, मुंबई) .

(ता. ११ नोव्हेंबर, १९२७)—कमिशनवर बहिष्कार घालावा, पण कायदे-मंडळांवर बहिष्कार घालूं नये असें मला वाटतें. तुमचें मत काय आहे ! (लाला लजपतराय, लाहोर)

(ता. ११ नोव्हेंबर, १९२८)—गंभीर परिस्थिति उद्भवल्यामुळें सर्व राजकीय पक्षांनीं एक होऊन कमिशनवर बहिष्कार घालावा असें वाटतें. तुमचा

सल्ला काय! बहिष्कारापुरती सर्व पक्षांची लीग स्थापण्याचें आम्ही ठरविलें आहे. (श्रीनिवास अय्यंगार, मद्रास)

(ता. ३० नोव्हेंबर, १९२७)—सायमन कमिशन संबधाचा पार्लमेंटचा अखेरचा निर्णय प्रसिद्ध झाला आहे हिंदी लोकांना त्यातून वगळलें यामुळे कमिशनची योजना अधिकच आक्षेपार्ह आहे. याचाच अर्थ हिंदुस्थानपुढें एक मोठा आणीबाणीचा प्रसंग आला आहे यामुळें प्रत्येकानें आपापलें धोरण वेगवेगळे न ठेवता काँग्रेस, मुस्लीम लीग, हिंदु महासभा, लिबरल फेडरेशन यांनी यावेळीं एकच धोरण ठेवून वागणें इष्ट आहे व तसें वागलें तरच काहीं तरी यश येईल असें मला वाटतें ता १२ ते १५ डिसेंबरच्या दरम्यान काँग्रेसचे पुढारी मुंबईस येऊ शकतील असें आश्वासन मला कांग्रेसच्या अध्यक्षाकडून मिळालें आहे लिबरल फेडरेशनचे पुढारी येतील असें वाटतें तरी तुम्ही त्वरीत याल अशाविषयीं मला तार करा. तुम्हाला येथें कितीहि गैरसोईचें किंवा त्रासाचें झालं तरी हरकत नाहीं. पण आल्याशिवाय राहू नका कारण सर्वांच्या एकदिलानें धोरण ठरविण्याची ही वेळ आहे आणि आताच ही गोष्ट न केली तर नाताळांत वेगवेगळ्या परिषदा भरतील व तेच निरनिराळे सूर निघू लागतील तरी पुन्हा सांगतो कीं आम्ही भरवितो त्या परिषदेला पूर्णपणें प्रातिनिधिक स्वरूप यावयास पाहिजे म्हणून तुम्ही आलेच पाहिजे (बॅ. महमदअली जिना, मुंबई)

(ता १० जानेवारी ,१९२८)—बनारस येथें वर्किंग कमिटीची सभा ता १५ रोजीं बोलावली असून, सायमन कमिशन व इतर महत्त्वाच्या विषयावर तुमचा सल्ला घेण्याची जरूरी आहे तरी कितीहि थोडा वेळ आपल्या तरी इकडे जरूर या. तारीख व वेळ मालवीय यांना तारेनें कळवा (डॉ. अन्सारी, दिल्ली)

(ता २६ जून १९२८)—सर्व पक्षीय परिषदेनें जी कमिटी नेमली होती तिच्या बैठका २२ तारखेपर्यंत भरल्या राज्यघटनेच्या मसुद्यावर सर्वांचें पूर्ण एकमत झालें तरच सर्व पक्षीय परिषदेंत तो मान्य होण्याची आशा. ता. ६ व ७ जुलै रोजीं अखेरची सभा आहे तरी हें पत्र केवळ औपचारिक असें न मानतां गैरसोय सोसूनहि याच या बिकट परिस्थितींतून मार्ग काढण्याला तुमच्या सल्ल्याचा मला अतिशय उपयोग होईल (मोतीलाल नेहरू, अलाहाबाद)

(ता. २५ नोव्हेंबर, १९२८)—कमिशनवर सर्व गोरे आहेत ही हिंदी लोकाना एक होण्याला चांगली संधि आहे. सध्या इकडे दक्षिणेत मी व्याख्यानाचा दौरा काढला आहे. सभात आम्ही दोन ठराव करितों. (१) बहिष्कार 'प्रतियोगी' असावा (२) आणि कसें स्वराज्य पाहिजे हें इंग्लंडची राज्यघटना वदलून दुरुस्त्या सुचवून कॉंग्रेसने ती आपली मागणी म्हणून मांडावी. पुण्यास मी आल्यावर तुम्हाला भेटून तुमच्याशीं बोलण्याची इच्छा आहे. (मिसेस ॲनि बेझंट, त्रिचनापल्ली)

(ता. ३ ऑगस्ट, १९२९)—येत्या ऑगस्टमध्यें जी गांधी-जिना परिषद भरणार त्यासंबधाने माझ्या प्रमाणेंच तुम्हालाहि डॉ. मुंजे यांचें पत्र आलें असेल. तडजोडीच्या नावाखालीं मार्गे ज्याप्रमाणे मुसलमानांनीं अधिक हक्क मिळविण्याचा कावेबाज प्रयत्न केला त्याप्रमाणेंच जिना व सरोजिनी नायडू याना पुढें करून हा दुसरा प्रयत्न चालू आहे. पण या तडजोडींतून हिंदुमहासभेला मात्र वगळलेलें आहे! थोडें स्वस्थ बसून काय होते ते पहावें असें माझें मत मी डॉ. मुंजे याना कळविलें आहे; कारण हिंदूंचे हक्क म. गांधी असे परस्पर अगदींच बुडविणार नाहींत अशी माझी कल्पना आहे. उलट मुंजे याना असें वाटतें कीं, नेहरू रिपोर्टांत बदल करावा लागेल अशी कोणतीच तडजोड आतां हिंदूंनीं पत्करू नये, व असें त्यांनीं जाहीर पत्रक काढून प्रसिद्धच करावें. अकोला येथें हिं. म. परिषद तुमच्याच अध्यक्षतेखालीं भरत आहे. मला वाटतें तुमच्या अध्यक्षीय भाषणांत हिंदुसभेचें या तडजोडीबद्दल काय मत आहे तें परिणामकारक रीतीनें मुद्देसूद मांडण्याला तुम्हाला फार चांगली संधि आहे. राजकारणांतील न्यायबुद्धीबद्दल हिंदु व मुसलमान दोघानाहि तुमच्याबद्दल फार आदर असल्यामुळें हें काम तुम्हांच फार चांगल्यारीतीनें करू शकाल. डॉ. मुंजे यांच्याप्रमाणेंच मलाहि वाटतें कीं, अध्यक्षीय भाषणाचा कांहीं भाग मुद्दाम या विषयाला देऊन ठराव होईल तोंहि यथायोग्य व्हावा याची तुम्ही काळजी घ्यावी. आज मुसलमानाना नवे अधिक हक्क देण्याचें कारण नाहीं. आणि ज्या वेळीं हिंदु मुसलमान व सरकार हे राज्यघटना ठरविण्याला एकत्र बसतील त्या वेळीं मुसलमानाच्या मागण्याचा विचार करतां येईल. नेहरू रिपोर्टाच्या आधारावर मुसलमानाशीं बोलतां येईल; पण सरकार काय करणार हें अनिश्चित असल्यामुळें त्या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. उलट आम्ही गुणांनें त्या मागण्याना मान्यता

दिली असी नसती कबुली आमच्यावरचें बंधनकारक व्हावयाची ! सदर बाबतींत परिषदेंत जो ठराव होईल तो दरेक शब्द पारखून तुम्ही कसोशीनें कराल याबद्दल मला खात्री आहे. डॉ. मुंजे याना तुमचें मत तुम्ही तावडतोब कळवा. (वै. एम्. आर. जयकर, मुंबई)

असो; अशा रीतीनें हें 'असहकारिता' प्रकरण संपलें. त्याची चौफेर माहिती या प्रकरणांत मधून मधून दिलेल्या पत्रव्यवहारावरून कळून येईलच. तथापि वाचकाच्या लक्षात ठळकपणें येण्या-राहण्याकरिता अनुसंधानात्मक असे दोन कागद या खाली स्वतंत्रपणें देत आहे. त्यांतील नंबर १ हें लोकमान्य टिळकांनीं म. गांधींना लिहिलेलें, आणि गांधींच्या ' यंग इंडिया ' वर्तमानपत्राच्या तारीख २८ जानेवारी १९२० च्या अंकांत छापलेलें, एक पत्र आहे ते दहा-पाच ओळींचेंच असलें तरी त्यावरून लो. टिळक व म. गांधी याच्या तत्त्वज्ञानांतील भेद आणि ' प्रतिसहकारिते'च्या तत्त्वाचा अर्थ अगदीं स्पष्ट होण्याजोगा आहे.

हें पत्र असें:— " राजकारण हा लौकिक अभ्युदय इच्छिणाऱ्या लोकांचा, व जगाच्या रीतीनें पदरात पाडून घेण्याचा, खेळ आहे. तो साधूंच्या लागीं नाहीं. बुद्धानें " अक्रोधेन जयेत् क्रोधं " असा जो उपदेश केला तो केवळ साधु लोकांकरितां आहे. राजकारणी पुरुषांकरितां नाहीं. म्हणून तो मला मान्य नाहीं. त्याऐवजीं मला भगवद्गीतेचा उपदेशच मान्य वाटतो. तो उपदेश " ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं " या वाक्यांत आढळतो. या थोड्याशा विवेचनावरून तुमच्या माझ्या तत्त्वज्ञानांतील भेद आणि प्रतियोगीसहकारिता या शब्दाचा अर्थ कळून येईल तुमचा व माझा हे दोनहि मार्ग प्रामाणिकपणाचे व सात्विक बुद्धीचे असू शकतात पण लौकिक जगाच्या दृष्टीनें पाहिलें असता माझाच मार्ग तुमच्यापेक्षा अधिक युक्त व कार्यसाधक आहे याहून अधिक खुलासा पाहिजे असल्यास तो माझ्या ' गीतारहस्य ' या ग्रंथात मिळेल " बा. गं. टिळक

नं. २ चा कागद मी लिहिलेला आहे. तो ता. ११ जानेवारी १९२७ च्या केसरींत छापलेला आहे. त्याचा प्रसंग असा

१९२७ सालीं एप्रिलांत काँग्रेस व प्रतिसहकारपक्ष याच्यामध्यें अजूनहि कोणत्या अटींवर सलोखा होऊं शकेल याविषयीं मी खालील जाहीरपत्रक काढलें. पूर्वी सांगितलेली गोहत्तीची राष्ट्रीय सभा होऊन गेली होती. तींत सभेनें कौन्सिल-

प्रवेशाच्या प्रश्नाचा विचार केला होता. त्याला उद्देशून हें मासें पत्रक होतें. येथें इतकेंच सांगावयाचें कीं या कामीं श्रीनिवास अय्यंगार हे प. नेहरूंपेक्षा माझ्याशीं अधिक सहमत होते. मासें पत्रक असें होतेंः---

' राजकीय पक्षांतील ऐक्य '

दिल्ली येथें गेल्या दोन महिन्यांत राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष श्रीनिवास अय्यंगार व प्र. स. पक्षाचे पुढारी श्री. केळकर यांच्या अनेक खाजगी भेटी झाल्या. असेंल्यांच्या कामांत काँग्रेस पक्ष व प्र स. पक्ष ह्यांच्या धोरणांत किंवा कार्यक्रमांत आता फारसा फरक नाहीं. फक्त फायर्नेन्स विलापुरताच असला तर असणार. आणि तोहि यदा उरला नव्हता. येऊन जाऊन प्रान्तिक कायदेकौन्सिलांत प्रधानमंडळ बनविण्यापुरताच काय तो फरक उरला आहे. उभयतांच्या मतें तोहि काढून टाकण्यासारख्या काहीं योग्य्या बहुत सुधारणा राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांत करता येण शक्य आहे; व साधल्यास त्या सुधारणा ऑल-इंडिया काँग्रेस कमिटी या येत्या सभेंत घडवून आणाव्या असें उभयतांनाहि सारखेंच वाटत होतें. म्हणून श्रीनिवास अय्यंगार यांच्या विनंतीवरून श्री. केळकर यांनी त्यांना आपल्या सूचना लेखी दिल्या, व त्या श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं प. नेहरू यांना दाखविल्या आहेत. ह्यांत सूचना पुणें येथील प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभेपुढे परवा ठेवण्यांत येऊन सभेकडून त्या मंजूर करण्यात आल्या. त्या सूचनांचा सारांश खालीं दिला आहे.

एकीच्या विधायक सूचना

१ गोहत्ती येथील राष्ट्रीय सभेनें कायदे कौन्सिलांविषयीं जो ठराव केला त्यांत सहा कलमें आहेत, त्यांपैकीं 'अ' व 'र' हीं कलमें गाळण्यांत यावी. बाकीचीं सर्व राहावीं. त्यांना विरोध करील असा कोणताच राजकीय पक्ष नाहीं म्हटलें तरी चालेल.

२ कोणत्याहि एखाद्या प्रान्तांत प्रधानमंडळ बनवावें अगर न बनवावें याविषयीं राष्ट्रीय सभेनें कोणताहि बंधनकारक नियम करूं नये. ज्या त्या प्रान्तांतील कायदे-कौन्सिलामध्यें निवडून आलेल्या सभासदांच्या इच्छेवरच ती गोष्ट सोपवावी.

३ नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीवरून हे सिद्ध झालें आहे कीं, सामान्यतः मतदारसंघाचें मत कौन्सिलांत प्रधानमंडळ बनविण्याला अनुकूल आहे, प्रतिकूल नाही प्रधानमंडळ बनविण्याच्या आधीं किंवा बनविल्यानंतर, कित्येक प्रान्तांतून हीं मंडळें बनूं नयेत किंवा बनविलेलीं मोडावीं अशा अर्थाचे प्रयत्न ठरावहि सुचविण्यांत आले होते परंतु त्यांपैकीं एकहि मान्य झाला नाहीं आणि एकाहि प्रान्तांत प्रधानमंडळ बनल्याशिवाय आता राहिलें नाहीं

४ कौन्सिलाचा उपयोग कसा करावयाचा हें मुख्यतः मतदारसंघावरच सोपविणें ही गोष्ट सयुक्तिक होय कारण राष्ट्रीय सभेनें १९१९ सालीं पार्लमेंटरी कमिटीपुढे आपलें म्हणणें मांडून मतदारसंघ सरकाराकडून निर्माण करविले अर्थात् कायमचें ह्या मतदारसंघांना मतस्वातंत्र्य न ठेवतां आपली हुकमत त्यांच्यावर लादावी, आणि यांच्या इच्छेविरुद्ध कायदेकौन्सिलांत काम करावें, ही गोष्ट योग्य नाहीं मतदारसंघांनीं आपल्या पसंतीप्रमाणें प्रतिनिधी निवडून द्यावेत, आणि त्यांच्या हातून मतदारसंघाच्या इच्छेप्रमाणेंच कौन्सिलांत काम करवून घेतलें जावें हीच राजकीय सुधारणांची मूळ उपपत्ति आहे

५ बहुधा असा एकहि प्रान्त नाहीं कीं, ज्यांतील कायदेकौन्सिलांत काँग्रेसच्या नांवावर निवडून आलेल्या सभासदांचें 'निर्विवाद' बहुमत आहे किंवा होऊं शकेल बहुमत असेल तेथें तें निरनिराळ्या मतांच्या एका किंवा अनेक सभासदांच्या समूहानेंच बनलेलें आहे आणि या बहुमतवाल्या अनेक वर्गांनींच मिळून प्रधानमंडळ बनविलेलें आहे प्रधानमंडळ बनूं देऊंच नये हें राष्ट्रीय सभेचें मत कोणत्याहि कायदेकौन्सिलांत यशस्वी झालें नाहीं.

६ कसेंहि पाहिलें तरी, प्रधानमंडळ बनविण्याच्या बाबतींत काँग्रेस पक्षानें किंवा कोणीहि सुदवानीला अडथळे करूं नयेत. ताज्या अनुभवावरून असें दिसतें कीं, कौन्सिलांतील सभासदांच्या निरनिराळ्या वर्गांचें सत्यासत्य किती आहे हें पाहून, म्हणजे त्यांतल्या त्यांत मोठ्या वर्गाच्या पुढार्‍यानाच बोलवून घेऊन, प्रधानमंडळ बनविण्याच्या बाबतींत गव्हर्नराकडून विनंति करण्यांत येते निरनिराळ्या गव्हर्नरांनीं केलेला हा उपक्रम नवीन सुधारणांच्या मूळ तत्त्वाला धरूनच आहे आणि राष्ट्रीय सभेच्या पक्षानें आम्ही प्रधानमंडळ बनवीत नाहीं असें म्हटलें तरी तें बनल्याशिवाय रहातहि नाहीं इतर वर्ग तें मंडळ बनवितातच.

याकरिता यापुढे अशी तजवीज व्हावी की निवडणुकीचा निकाल लागून कौन्सिले सुरू होण्याची वेळ आली म्हणजे, राष्ट्रीय सभेचा म्हणून एक पक्ष बनविण्याची खटपट प्रत्येक प्रान्तातील पुढाऱ्यांनी करावी.

७ या काँग्रेस पक्षात राष्ट्रीय सभेच्या नावावर निवडून आलेले सभासद तर असावेच; पण इतरहि सभासद त्या पक्षात सामील होण्यास तयार असतील तर त्यानाहि त्यात घेण्यात यावें. राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने, गौहत्तीच्या ठरावातील पहिली दोन सोडून उरलेली जी इतर चार कलमें आहेत तीं मान्य करून, काँग्रेस पक्षात समाविष्ट होण्यास तयार असणारे पुष्कळ सभासद मिळतील असे वाटतें. अर्थात् अशा रीतीने राष्ट्रीय हितावीच दृष्टि बाळगणारा, केवळ जातवार दृष्टि न ठेवणारा, सरकारला जरूर तेथे विरोध करणारा, आणि विकट स्थितीत होईल तितकें लोकोपयोगी काम कौन्सिलाकडून करविणारा, असा एक मोठा वर्ग कायदे कौन्सिलात निर्माण होईल. आणि प्रधानमंडळ बनवावयाचें तर गव्हर्नरांनी प्रथम अशाच वर्गाच्या पुढाऱ्याना बोलावून म्हणावें लागेल की, 'प्रधानमंडळ बनवीत आहों, तुम्ही आपली माणसें कोणतीं तीं द्या '

८ याचा उपयोग असा होईल कीं, आज कोठल्यातरी पक्षाला बोलावून त्याजकडून प्रधानमंडळ बनविण्यात गव्हर्नर मदत घेतात तसें यापुढे न होता, अशा पक्षालाच बोलाविलें जाईल की, ज्याने नेमून दिलेले लोक राष्ट्रहितबुद्धि बाळगणारे आणि राष्ट्रीय सभेचा हा ठराव मान्य करणारे असेच असतील. प्रधानमंडळातील जागाकरितां जे गृहस्थ या पक्षाने निवडून किंवा नेमून यावयाचे त्याजकडून वाटेल तर काही करार करवून घेतां येतील, आणि ते करार पाळण्याचें बंधन त्याजवर राहील.

९ अशा रीतीने प्रधानमंडळ बनलें म्हणजे कौन्सिलाच्या कामास सुरुवात होईल. पण हे प्रधान आपल्या पक्षाला दिलेलीं वचनें पाळतात किंवा नाहीं हें कळून येण्याला फारसा उशीर लागणार नाहीं. प्रधान होणें म्हणजे सरकारचें धोरण थोडेबहुत स्वीकारणें हो गोष्ट उघड आहे. ती नाकबूल करण्यात अर्थ नाहीं. पण सामान्यतः प्रधानांचा कल लोकपक्षाकडे पुरतो, त्यांची राष्ट्रीय दृष्टि अगदींच उडलेली नाहीं, कौन्सिलाच्या इच्छेप्रमाणे ह्यांना होईल तो *त्याग करायाची त्यांची तयारी आहे, असें दिसून आल्यास काँग्रेस पक्षानें त्यांना*

आपले काम रीतसर करू द्यावें आणि त्यांनीं आणलेली बिलें किंवा ठराव यांची अशेरच्या व्यवस्था त्यांतील गुणावगुणाकडे दृष्टि ठेवून योग्य तशी करावी. याचा अर्थ हाच कीं, प्रधानानीं आणलेलीं बिलें किंवा ठराव केव्हां पास होतील, केव्हां नापास होतील, किंवा केव्हा सूचनेंत दुरुस्त्या होतील. असे त्यांच्यास प्रधानाना कांहीं नावें ठेवता येणार नाहींत

१० पण समजा कीं, याच्या उलट प्रकार पडला आणि एखाद्या प्रधानानें राष्ट्रीय हिताची दृष्टि ठेवली नाहीं, कौंन्सिलच्या इच्छेला अयोग्य प्रकारचा विरोध केला, किंवा काँग्रेस पक्षाला दिलेलें वचन पाळलें नाहीं; तर 'तुम्ही राजीनामे द्या' असें खासगी रीतीनें ह्या पक्षाला त्याला म्हणता येईल. "करार तरी पुरा करा किंवा जागाचे राजीनामे द्या" असें काँग्रेस पक्षानें प्रधानाना म्हणणे सरळ आणि रीतीचेंच आहे आणि हें झाल्यावर एखाद्या प्रधानानें आपला करार पुरा केला नाहीं किंवा राजीनामाहि दिला नाहीं तर, त्याच्याविरुद्ध स्पष्ट निंदात्मक असा ठराव काँग्रेस पक्षानें मांडून शक्य तर तो मंजूर करून घ्यावा. आणि ह्या निंदेलाहि त्यानें दाद दिली नाहीं तर तो जातो कोठें! पुढच्या बजेटाच्या वेळीं त्याचा पगार इतका कमी करावा कीं तो प्रधान जागेवर राहूच शकणार नाहीं.

११ काँग्रेसपक्षानें नेमून दिले म्हणून सर्वच प्रधान सर्वस्वी सोळा आणे लोकपक्षाचेच काम करतील असें नाहीं. कारण प्रत्यक्ष काम करताना अनेक प्रकारच्या अडचणी असतात त्या काम करणारालाच कळतात. तथापि केवळ जानवार मतदारसंघाचें किंवा केवळ सरकारचें पाठबळ ज्या प्रधानाला आहे, अथवा जो प्रधान कायदे कौंन्सिलांतील गोंधळाच्या पायावर आपली इमारत बांधून कारभार करू म्हणेल, त्या प्रधानापेक्षा वर सांगितल्याप्रमाणें काँग्रेस पक्षानें नेमून दिलेला प्रधानच लोकहिताची दृष्टि अधिक ठेवील यांत शंका नाहीं. दगडापेक्षा वीट मऊ हा नियम कौंन्सिलांतहि अनुसरल्याशिवाय चालणार नाहीं.

१२ कौंन्सिलांतील पक्षाच्या बळावर गव्हर्नर लोक प्रधानमंडळाकरिता उमेदवार स्वीकारतात हा गोष्ट आतां निश्चित झाली असून, तिचा फायदा राष्ट्रीय पक्षानें करून घेण्यानें मनात आणल्यास त्याला घेता येईल आणि मतदारसंघाच्या इच्छेप्रमाणें कायदे कौंन्सिलांत काम करवून घेण्यास सुरुवात होईल. उलट असा रीतीनें फायदा न घेतला तर प्रधानमंडळ बनल्याशिवाय तर राहावयाचेच नाहीं,

आणि जे प्रधान नेमिले जातील ते लोकमताची पर्वा न बाळगणारे असेच असतील. अर्थात् अशा प्रधानमंडळापासून जनतेचें हित होणार नाहीं. अगदीं सोळा आणे लोकमताप्रमाणें चालणारे प्रधान न मिळाले तरी निदान १०–१२ आणे तसे चालणारे प्रधान स्वीकारावेत आणि त्याजकडून काम करवून घ्यावें, हें लोकव्यवहाराला धरूनच आहे.

१३ "लोकमताला न जुमानणारे वाईट सभासद कौन्सिलात येऊन बसतील आणि सरकारला मदत करतील, याकरिता तसले लोक निवडून येऊं नयेत—त्यांच्याहून चांगले लोक निवडून यावेत—म्हणून कांग्रेसनें कौन्सिलप्रवेश मान्य केला आहे." तेंच तत्त्व प्रधानमंडळालाहि तंतोतंत लागू पडतें. प्रधानमंडळ जर बनणारच तर मग वाइटापेक्षा चांगलें प्रधानमंडळ बनवितां आलें तर तें इष्टच नव्हे काय ? अर्थात् ज्या कारणाकरितां कौन्सिलांत शिरण्याचा कार्यक्रम कांग्रेसनें मंजूर केला त्याचकरितां व तीच दृष्टि शक्य तितकी ठेवून, आपल्या प्रतिनिधींकडून प्रधानमंडळ बनविण्याचा कार्यक्रम घडवून आणणें योग्य होईल, म्हणून मी ही विधायक सूचना करीत आहे. कौन्सिल बहिष्कार घातल्यानें कौन्सिलें भरण्याचें थांबलें नाहीं. त्याप्रमाणें प्रधानमंडळें बनवूं नये असें म्हटल्यानें तीं बनण्याचींहि रहात नाहींत आणि तीं जर बनणारच तर तीं त्यांतल्या त्यांत चांगल्या लोकांचीं बनावीं हें उघडच आहे.

१४ राष्ट्रीय सभेनें आपल्या कामाची वाटणी करणें आतां जरूर झालें आहे. ही वाटणी अशी करावयाची कीं, जें काम कौन्सिलांतून करतां येणें तें कौन्सिलांवर सोंपवावें; त्यांत राष्ट्रीय सभेनें ढवळाढवळ करूं नये. पण हल्लींच्या कायद्यामुळें कौन्सिलांतून करतां येत नाहीं असें बरेंच राष्ट्रीय काम असतें. किंबहुना नव्या कमिशनामुळें कायद्याची सुधारणा झाली तरी, कौन्सिलानें करतां येत नाहीं असें बरेंच काम शिल्लक राहील. उदाहरणार्थ, देशी संस्थानांचा अंतर्गत कारभार; इंग्रज सरकार व देशी संस्थानें यांचे हितसंबंध; हिंदुस्थानसरकारचे परराष्ट्रीय संबंध; सैन्य आरमार वैमानिक दळ यांचे कारभार; वरिष्ठ सिव्हिल सर्व्हिसच्या नोकऱ्या; स्टेटसेक्रेटरी व त्याचे अधिकार; हिंदुस्थानाचें आर्थिक स्वातंत्र्य; आशिया खंडांतील राष्ट्रांचा संघ इ. इ. राष्ट्रीय सभेला हीं कामें करण्याला काय थोडीं आहेत किंवा लहान आहेत ! शिवाय कौन्सिलांतील कामासंबंधानें मतभेद फार होऊं

शकतो. कारण ते काम तपशिलाचें आहे. पण वर दर्शविलेल्या विषयांसबधान हिंदी लोकांत फारसा मतभेद होणार नाहीं.

१५ राजकारणातील एक विशिष्ट पक्ष ह्या नात्यानें तर कॉंग्रेसनें आपलें काम करूं नये. आणि स्वराज्य संपादण्याला जर्श काय एकच कोठला तरी मार्ग आहे असा समजुतीनेंहि असा एखाद्या धोरणाला तिनें स्वतःला विकटवून घेऊं नये. देश एकच म्हटला तरी त्यांत हितसंबंध अनेक प्रकारचे असतात. आणि राष्ट्रीय सभा ही कोणत्याहि एका हितसंबंधाचें समर्थन करते असा भास लोकांना झाल्यास तें बरें नाहीं. युरोपात जशी लीग ऑफ नेशन्स किंवा राष्ट्रसंघ निर्माण झालेला आहे तशीच प्रान्तांसबंधानें, आणि सर्व हितसंबंधाविषयींचा विचार करणारी, राष्ट्रीय सभा ही समजली जावी. म्हणजे निरनिराळ्या किंवा परस्पर विरोधी हितसंबंधांमधील तटा किंवा लढा मिटवून त्यांचें तोंड मिळतें करणें एवढेंच अंतर्गत कार्य राष्ट्रीय सभेनें करावें. या कामाकरितां राष्ट्रीय सभेनें आपल्यातर्फे ' आरबिट्रेशन बोर्डस ' किंवा न्याय-मंडळें नेमावीं. इतकींच्या पक्षभेदातून राष्ट्रीय सभेनें डोकें वर काढल्याशिवाय राष्ट्रीय सभेविषयीं कोणास बहुमान किंवा प्रीति वाटणार नाहीं !

१६ खादीच्या पोषाखासंबधानें राष्ट्रीय सभेच्या नियमात घातलेली अट काढून टाकली तरच राष्ट्रीय सभेला काहींसे प्रातिनिधिक स्वरूप येईल. तसेंच स्थानिक कॉंग्रेसकमिट्यांनीं कॉंग्रेसचे प्रतिनिधि आणि ऑल-इंडिया कॉंग्रेस-कमिटीचे सभासद हल्लींप्रमाणें काहीं निवडून द्यावेच; पण प्रत्येक प्रांतातील कायदे-कौन्सिल, असेंब्ली, व कौन्सिल ऑफ स्टेट याच्या लोकनियुक्त सभासदांना राष्ट्रीय सभेमध्यें अवश्य स्थान मिळालें पाहिजे. मतदारसंघांतून निवडून येणें ही देखील राष्ट्रीय सभेचा प्रतिनिधि किंवा ऑल-इंडिया कॉंग्रेस कमिटीचा सभासद होण्याला स्वयभू पात्रता समजावी. हे सगळेच सभासद घेतले तर त्यांची संख्या फार होईल असें वाटल्यास कोणते किती सभासद कसे घ्यावेत याची योजना ठरविता येईल.

* * *

या माझ्या पत्रकाची शिफारस अशी करतां येईल कीं या पत्रकातील सूचना सातारा येथील कट्टर नाकेरवाल्यांनाहि मान्य झाल्या होत्या, आणि त्यांनीं मला तसें लिहून कळविलें होतें.

नाफेरवाले व फेरवाले यांच्यातील मतभेद हा इतका सूक्ष्म होता. तथापि त्याच्यातील समेटाचा प्रश्न या दृष्टीनें मागें पडून दुसऱ्या एका वेगळ्या दृष्टीने पुढे आला व तो थोडासा सुटला. तो असा कीं, १९२८ अखेर 'नेहरू रिपोर्ट' तयार झाल्यावर तो फेर-नाफेरवाले या सर्वांना पसत पडून काँग्रेसनेंहि त्याला मान्यता दिल्यावर, महाराष्ट्रांतील या दोनहि पक्षांनीं मिळून महाराष्ट्रांत दौरा काढला होता. परंतु १९२९ च्या लाहोर काँग्रेसमध्यें तो रिपोर्ट उलथून पडल्यावर पुन्हा मतभेद डोकावू लागला!

---

(२) कायदेकौन्सिलांतील कामकाज

माझें प्रथमपासूनच असें निश्चित मत होतें कीं, जोपर्यंत ब्रिटिशसरकारला न जुमानणारें असें प्रतिस्पर्धी सरकार हिंदुस्थानचे लोक निर्माण करूं शकत नाहींत, तोंपर्यंत वरिष्ठ किंवा कनिष्ठ कायदेकौन्सिलावर बहिष्कार घालणें समुचित नाहीं. १९२० च्या पूर्वी जहाल मवाळ असा भेद राजकीय पक्षांत असला तरी त्यांपैकीं कोणीहि कायदे कौन्सिलावर बहिष्कार घालण्याची कल्पना मनांत आणली नव्हती. सरकारी नोकरी ही लोकसेवेच्या तुलनेनें हीन अशी भावना असताहि, सरकारी नोकरींतल्या वरिष्ठ मानाच्या अधिकाराच्या व मिळकतीच्या जागा आपणा हिंदी लोकांना हक्कानें मिळाव्या अशी राष्ट्रीय मागणी करण्यांत ज स्वारस्य असतें, त्याच प्रकारचे स्वारस्य कायदे कौन्सिलांतील मिळतील त्या जागा लोकपक्षाच्या हातीं असाव्या या म्हणण्यांत आहे हे कोणीहि समंजस मनुष्य कबूल करील. कायदे कौन्सिलाचा इतिहास पहातां, लोकप्रतिनिधींना निर्णायक स्वरूपाचा अधिकार १९३५ सालच्या राज्यघटनेच्या कायद्यानें व काहीं थोडासा मिळाला आहे हें खरें. तथापि प्रथम मनासारखें मिळत नसलें तरी मिळेल त्याचा नांव ठेवीत ठेवीत, स्वीकार करावें व त्याचा शक्य तो उपयोग करून घ्यावयाचा हे धोरण कोणत्याहि पक्षानें पूर्वीपासून ठेवलें होतें. इतर देशांचीं उदाहरणेंहि हेंच सांगत आलीं आहेत. १९२० मध्यें असहकारितेची घोषणा करण्यांत आली तरी, आणि मधून मधून कायदेभंगाची चळवळ करण्यांत आली तरी, काँग्रेसच्या हातून प्रतिस्पर्धी सरकार निर्माण करणें झालें नाहीं. कायदेभंगाच्या विशिष्ट बाबींखेरीज करून इतर सर्व प्रकारचे कायदे असहकारपक्षाहि मान्य करीत. सरकारचे हुकूम मान्य करीत त्यांतलेंच सरकार-

करून होणारा लोकहिताचा लाभहि पदरांत पाडून घेण्यास त्याची तयारी असे. फार काय, कौन्सिलावर बहिष्कार घालणाऱ्या काँग्रेसन, याच कौन्सिलांत घडणाऱ्या कायद्यान व नियमांनी बनणारी व चालणारी जी स्थानिक-स्वराज्य संस्था तिजवर केव्हांहि बहिष्कार घातला नव्हता हें ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे. या विपरीत धोरणात शहाणपणा कसला ? नदीच्या उगमाजवळचें पाणी बहिष्कृत मानून खालीं वहात आलेलें पाणी शुद्ध मानण्यासारखेंच विपरीत असें हें धोरण नव्हतें काय ? किंवा दुसरी उपमा द्यावयाची तर लहान परकऱ्या मुलींची रीत अशी असते कीं, त्याना एखाद्या गोष्टीची लाज वाटली म्हणजे त्या नेसूचा परकर वर उचलून घेऊन त्यांत आपलं तोंड झाकून घेतात व लाज छपविण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला असे मानतात.

असो कायदे कौन्सिलासंबंधानें माझें हें मत प्रथमपासून असल्यामुळें, माझ्या राजकीय उमेदवारीच्या प्रारंभीच संधि येईल तेव्हां मी कौन्सिल निवडणुकीला उभा रहाणार हें ठरल्यासारखेंच होतें. १९०७ पर्यंत ही संधि मला येणें शक्य नव्हतें. पण १९०९ सालच्या निवडणुकी उपस्थित झाल्या तेव्हां मी मध्यभागातील लोकल बोर्डातर्फे होणाऱ्या निवडणुकीला उभा राहिलों. माझे प्रतिपक्षी पुण्याचे कादंबरीकार हरि नारायण आपटे आणि धुळ्याचे सि धों गरूड वकील हे होते. माझ्या उमेदवारीला चांगलच पाठबळ होतें आणि अकल्पित रीत्या विघात झाला नसता तर मी बहुधा निवडून आलो असतो असं म्हणतात. परंतु आदल्या वर्षी मला हायकोर्टाच्या बेअदबीच्या गुन्ह्याकरिता तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. हें कारण लावून लॉर्ड मिंडनहॅम, गव्हर्नर, यानीं माझी उमेदवारी आपल्या खास अधिकारात रद्द केली. माझा 'नॉमिनेशन पेपर' रीतसर स्वीकारला जाऊन निवडणुकीस, म्हणजे प्रत्यक्ष मतपत्रिका कमिशनरकडे दाखल होण्यास, आरंभ झाला होता. परंतु वरील प्रकार घडल्यामुळं उरल्या दोन नावाच्याच मतपत्रिका नोंदल्या जाऊन रा. गरूड हे निवडून आले. अशा रीतीनं कौन्सिल प्रवेशाची माझी पहिली संधि फुकट गेली.

१९२३ च्या अखेरीस कनिष्ठ वरिष्ठ विधिमंडळाच्या नव्या निवडणुकी व्हावयाच्या असें ठरलं. त्या आधीं काँग्रेसची कायदेभंगाची चळवळ थांबविण्यात आली होती. आणि कायदेभंग चौकशी कमिटीच्या निम्म्या सभासदानीं काँग्रेसनं कौन्सिल प्रवेश करावा अशी शिफारस केली होती. 'स्वराज्य पक्षा'नें तर काँग्रेसला न जुमानताच विधिमंडळात प्रवेश करावयाचें धोरण निश्चित केलें होतें. त्याप्रमाणें

दिल्ली येथील विधिमंडळाच्या निवडणुकीकरिता मध्यभागाच्या सात जिल्ह्यांतर्फे मी आपली उमेदवारी जाहीर केली. काँग्रेसनें स्वतः या निवडणुकींत भाग न घेण्याचें ठरविलें असल्यानें तिच्यातर्फे कोणीच उमेदवार उभा राहिला नाहीं. तथापि महाराष्ट्रांतील लिबरल पक्ष आणि ब्राह्मणेतर पक्ष यांनीं आपले उमेदवार उभे केले. काँग्रेसनें निवडणुकींत भाग घ्यावयाचें ठरविलें असतें तरी मला वाटतें, तिला मला तुल्यबळ असा प्रतिस्पर्धी उभा करणें त्यावेळीं शक्य झालें नसतें. एका अर्थानें स्वराज्य-पक्ष हा काँग्रेसमधील अंतर्गत पक्ष असाच मानला जात होता. पुष्कळ काँग्रेसच्याहि पुढाऱ्यांना विधिमंडळ प्रवेश मनातून मान्य होता. पण म. गांधींचे अनुयायी या नात्यानें त्यांच्या गुरुच्या मताविरुद्ध जाण्याचें धाडस त्यांना करवत नव्हतें यामुळें स्वराज्यपक्षाविषयीं सहानुभूति मिश्र असा तटस्थपणा त्यांनीं स्वीकारला. ब्राह्मणेतर पक्ष अजून काँग्रेसशीं फटकून वागत असे, इतकेंच नव्हे तिजवर सडकून उघड टीका करीत असे. यामुळें त्या पक्षाच्या उमेदवाराला पाठिंबा देण्याला काँग्रेस पुढाऱ्यांना कांहीं कारण नव्हतें आणि उत्साह तर नव्हताच नव्हता. स्वराज्यपक्ष गांधीजींविरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त झाला असला तरी, हाडानें तो पक्ष पुरा 'राष्ट्रीय' आहे तसा ब्राह्मणेतर पक्ष नाहीं, ही त्यांची खात्री होती. तात्पर्य कट्टर गांधीभक्तांना मी प्रिय नसलों तरी त्यांनीं माझ्या निवडणुकीला विरोध केला नाहीं.

महाराष्ट्राच्या सात जिल्ह्यांकरिता मिळून दोन जागा होत्या. पैकीं या दुसऱ्या जागेकरिता पुण्याचे डॉक्टर लोहोकरे हे उभे राहिले. तेहि स्वराज्यपक्षाचे सभासद होते. तेव्हां एकाच पक्षाच्या वतीनें दोन उमेदवार नेमावे कीं नाहीं हा मोठा बिकट प्रश्न उत्पन्न झाला. लोहोकरे यांना स्वराज्यपक्षानें स्वीकृत केलें नसतें तरी, ते उद्योगी आणि महत्वाकांक्षी असल्यामुळें स्वतंत्र म्हणून उभे राहिले असते! तेव्हां एकंदर परिस्थिति पहातां, या पक्षानें दोन उमेदवार उभे केले तरी ते दोघे शकतील असें वाटल्यावरून, लोहोकरे यांच्या उमेदवारीसहि स्वराज्यपक्षानें संमति दिली. उलट लोहोकरे यांनीहि असें कबूल केलें कीं, "केळकरांच्या मार्गांत मी मुळींच आड येणार नाहीं. आधीं ते निवडून येण्याची खात्री करून मग उरलीं मतें मी आपणाला घेईन." वास्तविक एकदा चढाओढ सुरू झाली म्हणजे हा सूक्ष्म विवेक पारसा टिकत नाहीं, आणि जो तो उमेदवार आपल्यापुरती खबरी करितो, हें स्वाभाविकच आहे. पण ह टाळक असनाहि लोहोकरे यांना जोडीचे उमेदवार म्हणून पत्करण्यास मी तयार झालों, इतका आत्मविश्वास मला होता.

व्यक्तिशः मी निवडून आलोंचे पाहिजे, कारण त्यावर नव्या स्वराज्यपक्षाची इभ्रत आणि यश अवलंबून होतें ! याकरिता मी शक्य तितकी आपल्या मतांची खात्री करावी हें क्रमप्राप्त झालें. स्वतः लोहोकरे हेहि ही गोष्ट गृहीत घेऊन चालले होतेच. पण महाराष्ट्रातील माझ्या सहाय्यकांना देखील ही गोष्ट उघड दिसत होती. म्हणून, या व्यवस्थेत असणारा धोका पत्करूनहि, मी लोहोकरे याना ज्ञाताशी घेऊन निवडणूक लढविण्याच ठरविलें.

या धोक्याचा प्रत्यक्ष अनुभव निवडणुकीत थोडथोडा आलाहि. कारण आम्ही दोघे उमेदवार मिळून एकाच वाहनातून मतें मिळविण्याकरिता हिंडत असलों तरी जात्यभिमान हा जेथें तेथें डोकें वर काढून बसलेलाच होता. यामुळ असें घडे कीं, जाहीर सभेत "प्रथम केळकराना हटकून निवडून येण्याला लागतील तितकीं मतें देऊन मग उरलीं मतें लोहोकऱ्याना द्यावीं " असे ठराव होत. परंतु मी चित्पावन कोंकणस्थ आणि लोहोकरे यजुर्वेदी देशस्थ हा भेद ध्यानात धरून खासगी कारस्थानात काहीं काहीं मतदार आपल्या जात्यभिमानाच्या वळणावर थोडे बहुत जात. हा जात्यभिमान उभयपक्षातहि होताच. तथापि देशस्थ यजुर्वेदी लोकात शिक्षण कमी यामुळें त्याच्यामध्ये तो थोडा अधिक होता इतकेंच. माझें घारडें इतर रीतीनें आधीच जड यामुळेंहि मला जात्यभिमान भरीस घालण्याचें कारण नव्हतें. परंतु लोहोकरे याच्याकरिता झटणारे लोक या जात्यभिमानाचा उपयोग करीत ही गोष्ट नगर नाशिक व खानदेश या जिल्ह्यात विशेष दृष्टोत्पत्तीस आली. पण याकडे दुर्लक्ष करणें प्राप्त होतें. मी स्वतः मात्र या जात्यभिमानाचा उपयोग कोठेंहि केला नाहीं हे प्रामाणिकपणे सांगूं शकतों. हें कारस्थान तोंडानें वाच्यता न करता गुप्त मतदान पद्धतीनें सहज साधण्यासारखें होतें तरी हें निवडणुकीच्या निकालानंतर सहजच उघडकीस आलें. मात्र या कारस्थानाची बाधा विशेष न होतां माझी निवडणूक यशस्वी झाली आणि दोनाहि जागा स्वराज्य पक्षाच्या पदरात पडून त्याची इभ्रत एकदम वाढली. लोकमतानें निःसंदिग्ध असाच निर्णय दिला.

स्वराज्य पक्षाप्रमाणें लिबरल आणि ब्राह्मणेतर पक्षानींहि या दोन जागांकरितां दोन दोन उमेदवार उभे केले होते. लिबरल पक्षातर्फे पुण्याचे रा. सी. कामत आणि अहमदनगरचे द. कं. पटवर्धन उभे होते. ब्राह्मणेतर पक्षातर्फे कोल्हापूरचे निंबाळकर आणि पुण्याचे बागडे उभे होते. वस्तुतः या दोन पक्षांनीं

आपले ठराव करून त्याना उभे केले नव्हते. परंतु निवडणुकीच्या प्रचारात ते त्या पक्षाचे सभासद म्हणून त्या पक्षाची नावे सांगत. लिबरल पक्षाची मुख्य कचेरी पुण्यास होती. परंतु कामत व पटवर्धन या पैकीं कोणी तरी एकच उभा करून त्यावर सर्व बळ एकवटावें हे इष्ट असता तिला तसें घडवून आणता आले नाहीं. ब्राह्मणेतर पक्षाच्या मुख्य कचेऱ्याच मुळात दोन ठिकाणीं. एक पुणे व एक कोल्हापूर येथें. यामुळे त्यांच्यात एकवाक्यता होणें शक्यच नव्हते. तात्पर्य अशा रीतीनें या तीन पक्षाचे प्रत्येकीं दोन याप्रमाणे एकूण सहा उमेदवार या निवडणुकीस उभे होते. रा. कामत हे पूर्वी एकदा १९२० च्या निवडणुकींत उभे राहून निवडून आले असल्यामुळे त्याना आपण फिरून निवडून येऊ अशी आशा होती. निंबाळकर यांचा पोलीस खात्याशीं संबंध व त्यांना कोल्हापूरच्या महाराजाचा पाठिंबा होता. बागडे हे एलएल् बी. वकील. त्यांच्याइतका सुशिक्षित ब्राह्मणेतर पुढारी त्या वेळीं पुण्यात नव्हता. यामुळे आपणास या पक्षाकडून पाठिंबा मिळेल अशी त्याना आशा होती. शिवाय ब्राह्मणाना शिव्या देण्याच्या कामीं ब्राह्मणेतर पक्षातील अत्यंत मुखर असे ते एक चांगले वक्ते होते येऊन जाऊन हरिभाऊ पटवर्धन यांनाच सर्वांत पाठबळ कमी होतें. आणि शेवटीं तें तसें दिसून आलेंच. या निवडणुकीच्या निकालाचा तक्ता खालीं दिला आहे.

मध्यप्रांत (मुंबई ईलाखा) असेंब्ली निवडणूक (ता. १४ नोव्हेंबर, १९२३)

अ. नं.	उमेदवाराचें नाव	निवडणुकींत मतें पडलीं तीं
१	नरसिंह चिंतामण केळकर	९४४६
२	कृष्णाजी गो. लोहोकरे	१६३७
३	निंबाळकर	१५९४
४	बागडे वकील	१४४०
५	बा. सि. कामत	१८८५
६	ह. के. पटवर्धन	११६६
	एकूण	१६५३८

वरील तक्त्यातील आकड्यावरून होणारा बोध स्पष्टच आहे. एकंदर मत पडलीं त्यातला निम्म्याहून अधिक मत मला एकट्याला मिळालीं. लोहोकरे हे दुसरे निवडून आले, परंतु त्याच्या माझ्यामध्यें जवळ जवळ आठ हजारांहतकें अंतर पडलं! दोनहि ब्राम्हणेतर उमेदवारांना मिळून माझ्या एकतृतीयांशहि मतें लाभलीं नाहींत! आणि दोनहि लिबरल उमेदवारांना मिळून माझ्या चतुर्थांश-इतकींच मत पडलीं!

पण केवळ आकड्यावरून दिसून न येणारी अशी सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती अशी निवडणुकीच्या नियमांत एक नियम असा होता कीं, "प्रत्येक उमेदवाराला प्रारंभीं पांचशें रुपयाची ठेव सरकारांत भरावी लागते. तो निवडून आला तर ती रक्कम त्याला परत देण्यांत येते मग त्याला कितीहि कमी मतें पडोत. पण निवडून न आलेल्या उमेदवाराला जर एकूण नोंदलेल्या मतांपैकीं एक अष्टमांशाइतकींहि मतें पडलीं नाहींत तर त्याची ती पांचशे रुपयांची रक्कम सरकारजमा होते" प्रस्तुत निवडणुकींत एकंदर मतें १६५१८ इतकीं नोंदलीं गेलीं. अर्थात् ज्या अयशस्वी उमेदवाराला निदान दोन हजार मतें पडलीं नाहींत त्याची ठेव सरकारजमा होण्याला पात्र ठरावयाची त्याप्रमाणें निंबाळकर, बागडे, कामत व पटवर्धन या सर्वांचे पांच-पांचशे रुपये बुडून सरकार जमा झाले! लोहोकरे हेहि एक अष्टमांशाइतकीं मत न मिळालेले म्हणून त्याचीहि ठेव अशीच सरकार जमा व्हावयाची, परंतु ते नंबर दोनच्या जागीं निवडूनच आले म्हणून त्यांची ती रक्कम वांचली! अशी रक्कम ठेवून घेण्यांत सरकारचा हेतु हाच असतो कीं, वाटेल त्या मनुष्याला उमेदवार म्हणून उभे रहातां येतें एवढ्या करताच त्यानें उभें रहावें असें नाहीं निवडून येण्याची थोडीबहुत तरी आशा असेल त्यानेंच उभे रहावें. नाहीं तर वाटेल तितके उमेदवार भरमसाट उभे रहातात. आणि मग सरकारला तितक्याच्या नावाच्या पेट्या तयार ठेवाव्या लागतात आणि विनाकारण खर्च आणि व्यवस्थेचा त्रास होतो असो. अशा रीतीनें मी बेगुमार मत एकटयाला खाऊन सरकारच्या पदरांत दोन हजार रुपये घालण्याला कारणीभूत झालो. पण मी तरी त्याला काय करणार!

जिल्हावार मतनोंदणीचा तक्ता.

अ. नं.	जिल्हा	केळकर	लोहोकरे	निंबाळकर	बागडे	कामत	पटवर्धन	एकूण
१	पूर्व खानदेश	१३९०	२७१	३९४	५७५	३९	१५७	२८२६
२	नाशिक	१२३९	२८५	४०८	५७	१२९	४१	२११९
३	सोलापूर	१३४४	२२	१७१	९६	२८५	३२	१९५०
४	पश्चिम खानदेश	१३१७	५८१	१५६	१६०	१५२	३८	१४२४
५	सातारा	१८३१	१२५	२४६	४३०	१९५	८६	२९१३
६	अहमदनगर	८८३	१५२	८५	२९	४८	६९७	१५९४
७	पुणें	१३९१	२२१	९२	८७	४१४	९७	२१९५
	शंकित पण कायम धरलेलीं	५१	२०	१२	११	३	२०	१८७
	एकूण मत	९४४६	१६३७	१५६४	१४४०	१२८५	११६६	१६५३८

जिल्हावारीनें पाहिलें तरी प्रत्येक जिल्ह्यात कोणत्याहि उमेदवाराला माझ्याहून अधिक मत मिळालीं नाहींत. एक अहमदनगर सोडल्यास प्रत्येक जिल्ह्यात मला १२०० पासून १८०० च्या दरम्यान मतें मिळालीं. अहमदनगर जिल्ह्यात मात्र मला ८८३ मतें मिळालीं आणि हरिभाऊ पटवर्धन याना माझ्या खालोखाल ६७७ मतें मिळालीं, कारण हरिभाऊ हे त्या जिल्ह्यातील प्रमुख वजनदार पुढारी होते. त्या जिल्ह्यांत पडलेल्या एकंदर १५९४ मतांपैकीं मी व पटवर्धन यानीं मिळून १५८० मतें घेतलीं. लोहोकरे याना पश्चिम खानदेशात जितकीं मतें पडलीं तितकीं अहमदनगर सोडल्यास दुसऱ्या कोणत्याहि जिल्ह्यात कोणाहि उमेदवाराला मिळालीं नाहींत. याचें एक कारण त्या जिल्ह्यात देशस्थ यजुर्वेदी लोकांची वस्ती मोठी आहे. माझ्या सहाय्यकर्त्यांनीं देखील एक मत मला तर एक लोहोकरे याना अशी टाकण्याची व्यवस्था केली. परंतु सर्व साधारण मतदार स्वतः मला न अधिक मतें पडल्यामुळें लोहोकरे यांच्यापेक्षा माझीं मतें खानदेशांतहि साडेसातशेंनीं अधिक भरली. पूर्व खानदेशांत बागडे याना लोहोकरे यांच्या खालोखाल ५७० मतें पडलीं.

याचें कारण पूर्व खानदेशांत मतदारांचा भरणा फार मोठा आणि ब्राम्हणेतर मतांच प्राबल्य. तथापि त्याहि जिल्ह्यांत बापट याच्यापेक्षा मला आठशेहून अधिक मतें मिळालीं तात्पर्य, कोणच्याहि दृष्टीनें पाहता मतदानाच्या मापानें मोजता येणारी माझी लोकप्रियता त्यावेळीं इतर कोणत्याहि उमेदवारापेक्षां, आणि स्वराज्यपक्षाची लोकप्रियता इतर कोणत्याहि पक्षापेक्षां, नि.संशय अधिक होती हें या निवडणुकीन ठरविल.

या १९२३ च्या निवडणुकींत व्यक्तिश: मला एक मोठी अप्रिय गोष्ट करावी लागली ती अशी कनिष्ट म्हणजे मुंबई विधिमंडळाच्या निवडणुकींत माझे वडील बंधु अप्पासाहेब केळकर हे पूर्व खानदेशांतर्फे उभे राहिलेल्या उमेदवारांपैकीं एक होते निवडणुकीपूर्वी कांहीं थोडे दिवस त्यांनी पेन्शन घेतलें होतें. पेन्शन घेतलें असल तरी त्यामुळे निवडणुकीला उभे राहण्यास त्यांना बाध नव्हताच आणि याच जिल्ह्यांत मामलेदार व डेप्युटी कलेक्टर या नात्यानें काम करून सरकारी शिपा-यांमध्येंहि त्यांनी लोकप्रियताहि संपादन केली होती उमेदवार वकीलापेक्षांहि एका दृष्टीनें त्यांचा परिचय जिल्ह्यांतील जनतेशीं पुष्कळच अधिक निकट आलेला होता आणि प्रत्यक्ष मुलकी खात्यांतच त्यांची नोकरी झाल्यामुळें रयतेचीं सर्व दु:ख त्यांना इतर कोणाहिपेक्षा अधिक परिचित, म्हणून त्यांचा गवगवा विधि मंडळांत करून ती दूर करवून घेण्याची पात्रताहि त्यांच्या अंगीं अधिक होती. याकरिता सेवानिवृत्तीनंतर हातून थोडाबहुत लोकोपयोग व्हावा या हेतूनें ते निवडणुकीस उभे राहिले परंतु या जिल्ह्याच्या तीनहि जागांकरिता स्वराज्यपक्षानें तीन उमेदवार उभे केल्यामुळें, माझे खाजगी नातें आणि माझा सार्वजनिक कर्तव्य यामध्यें मोठाच दुस्तर विरोध उत्पन्न झाला ! तथापि या नात्यापेक्षां या कर्तव्यालाच अधिक मान देणें मला प्राप्त असल्यामुळें मतप्रचाराच्या जाहीरसभांतून "माझ्या बंधूंना मत देऊं नका, तीं स्वराज्यपक्षाच्या उमेदवारालाच द्या" असें मला उघडपणें सांगत जावें लागलें ! पण माझी अडचण ध्यानांत येण्याइतके माझे बंधु स्वत: समजस असल्यामुळें, मजकडून होणाऱ्या विरोधाचा बिलकूल गैरसमज त्यांनी करून घेतला नाहीं, राग मानला नाहीं, तर खाजगी रीतीनें उलट कौतुकच केलें

या पुढील निवडणूक १९२६ च्या नोव्हेंबरांत झाली. तिलाहि फिरून मी उमेदवार म्हणून उभा राहिलों. पण या पूर्वी एक महत्वाचें स्थित्यंतर घडून आलं

होतें. १९२५–२६ सालीं स्वराज्यपक्षांत मतभेद झाला. विधिमंडळांत नुसतें शिरावें इतकेंच नव्हे तर मिळतील त्या अधिकाराच्या जागाहि स्वीकाराव्या असें आम्हा महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांचें मत असल्यामुळें, स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू व त्यांचे सहाय्यक (दिल्ली विधिमंडळाचे अध्यक्ष) विठ्ठलभाई यांचा आणि आमचा पुष्कळच बेबनाव झाला. आम्ही स्वराज्यपक्षाच्या तिकिटावर निवडून आलेले म्हणून मी, बापूजी अणे इत्यादि पुढाऱ्यांनीं असेंब्लींतील आपल्या जागांचे राजीनामे दिले. पण १९२६ च्या अखेरीस नव्या निवडणुकी उपस्थित होतांच आमच्या नव्या, म्हणजे प्रतियोगी सहकारिता पक्षाचें समर्थन जनतेपुढें करण्याकरितां आम्हांला निवडणुकी लढविणें प्राप्तच झालें. मजवर पूर्वी, कौन्सिल प्रवेशाची तरफदारी करणारा म्हणून, कॉंग्रेसपक्षांतील कट्टरांचा राग होताच. पण तेव्हां मोतीलाल नेहरू व चि. र. दास या सारख्यांचें मला पाठबळ होतें. आतां दास दिवंगत झाले आणि नेहरू बिथरले, तेव्हां असहाय्य असें माझें महाराष्ट्रांतील पुढारीपण पणाला लावण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. पूर्वी कॉंग्रेसवाले सहानुभूतिमिश्र तटस्थपणा धारण करून राहिले, पण ते आतां मजवर उघड उघड रागावले. आणि माझा पाडाव करण्याकरितां मला प्रतिस्पर्धीहि उभा करतें, परंतु तसें करणें म्हणजे कौन्सिल प्रवेशाला मान्यता देण्यासारखें होईल, म्हणून त्यांना ही गोष्ट करतां येईना. मात्र पूर्वीचें तटस्थपणाचें धोरण सोडून आतां ते गुप्त कारवाई करून मला आपला विरोध जाणवूं लागले.

तथापि माझीं मतें व माझें पुढारीपण महाराष्ट्राला मान्य होतें, त्यांत फेरबदल झाला नव्हता, याचा प्रत्यय या नव्या निवडणुकीनें आणून दिला. या खेपेस लिबरलपक्ष निवडणुकीच्या भानगडींत मुळीं पडलाच नाहीं. ब्राह्मणेतर (सत्यशोधक) पक्ष मात्र अजून जागा धरून राहिला होता. इतकेंच नव्हे, तर त्याचें बळ वाढत होतें. या खेपेस पक्षातीत म्हणजे स्वतंत्र अशा उमेदवारांची संख्या पुष्कळच होती. त्यांत विशेष पुढें सरसावण्यासारखे दोन होते. एक शिवा रटी. नें. कंपनीचे साराभाई हाजी, आणि दुसरे जळगांवचे धरचंद मोतीरामशेठ. 'हाजी' हें नांव मुसलमानी दिसतें, पण साराभाई हे जैनधर्मी गुजराथी वैश्य आहेत. या अप्रतिष्ठित गृहस्थाचें नांवहि तेव्हां इकडे कोणास माहीत नव्हतें. तथापि ते मुंबईच्या एका मोठ्या नेव्हिगेशन कंपनीचे एक अधिकारी होते. आणखी दिल्ली येथील विधिमंडळांत किनाऱ्यावरील वाहतुकीचें बिल आणण्याच्या खटपटीकरितां कंपनीनें त्यांना

उभे करून, त्याकरिता वाटेल तितका खर्च करण्याचें योजिलें होतें. शेट रुपचंद मोतीराम हे जळगाव येथील एक धनिक व्यापारी होते. आणि जो उमेदवार खानदेश जिंकील तो सर्व निवडणूक जिंकील असें वाटण्याइतकी मतदारांची भरती त्या दोन जिल्ह्यांत मिळून असल्यानें, रुपचंद याना यशाची मोठी आशा वाटत होती. इतर जिल्ह्यांतील मारवाडी समाजाची मदतहि त्याना होण्यासारखी होतीच. उरल्या उमेदवारांत बागडे हे ब्राह्मणेतरांतर्फे उभे होते. शिवाय माळेगावचे राजे शंभुसिंग जाधवराव आणि खर्डेकर (कोल्हापूर सस्थानांपैकीं एक जहागीरदार), हे स्वतंत्र उमेदवार म्हणून उभे होते, तरी त्यांची भिस्त ब्राह्मणेतर मतदार सघावर बरीच होती.

या स्वतंत्र उमेदवारांत सातारा जिल्ह्याचे पुढारी रा. दादासाहेब करंदीकर हेहि यावेळीं उभे होते. दादासाहेबांची नेहमींची भूमिका 'सर्वपक्षीय' अशी असल्यामुळें ते कोणत्याहि एका पक्षातर्फे उभे राहणें शक्यच नव्हतें. तथापि इतर अनेक रीतींनें ते व मी हे एकाच गटातले व ऋणानुबधी. त्याचे सातारा जिल्ह्यांत स्वाभाविक वजन होतें, तर मी एकदर महाराष्ट्राचा एक पुढारी या नात्यानें माझेहि हितचिंतक सातारा जिल्ह्यांत पुष्कळ. यामुळें तेथील मतदारांना मोठाच पेंच पडला. दादासाहेबांना त्याच्या काहीं मित्रांनीं असें सुचविलेंहि कीं, "ही निवडणूक एकप्रकारें तत्त्व प्रस्थापनेकरितां होत आहे, केळकर हे वरिष्ठ विधिमडळांत असता त्यांनीं प्रतिसहकार तत्त्वाच्या वादांत एक वर्ष आधीं (१९२६) राजीनामा दिला. आणि तें तत्त्व विजयी करण्याकरिता निवडणुकीस उभे आहेत. म्हणून वडीलकीच्या नात्यानें तुम्ही या वेळीं मार्गे सरून त्यांचा मार्ग मोकळा करून देणें इष्ट आहे." परतु एकदां दाखल केलेली उमेदवारी परत घेणें हे करंदीकराना जड वाटलें. तेव्हां मतदारांनींच आपला न्याय तो विचार करावा असा प्रसंग आला. म्हणून रा. भाऊसाहेब सोमण वकील, जे दादासाहेबांच्या मागून सातारा-जिल्ह्याचे अनभिषिक्त पुढारी ठरले होते, त्यांनीं आपल्या सहीवर जाहीर विनति-पत्रक काढून "ही वेळ केळकरानांच मतें देण्याची आहे" असें मतदारांना सुचविलें. दादासाहेबांना अशा रीतीनें विरोध करावा लागणें हें स्वतः मला व माझ्याहिपेक्षां सोमण यांना सकट वाटलें. परतु त्यांनीं तसें करण्याचें धैर्य दाखविलें. यामुळें दादासाहेबांना पुष्कळ कमी मतें पडलीं आणि माझ्या निवडणुकीस मोठें सहाय्य झालें.

असाच प्रकारची दुसरी एक अडचण माझ्या मार्गात येणारी होती परंतु तिचेंहि निराकरण एका निराळ्या रीतीनें झालें. पूर्वीच्या निवडणुकीत माझ्या सहाय्यानें माझ्याबरोबर यशस्वी झालेले डॉ. लोहोकरे याना वरिष्ठ विधिमंडळाच्या निवडणुकीला पुनः उभे राहण्याची इच्छा सहजच होणारी. आणि ते उभे राहते तर मला खचित अडचण तरी झाली असती. लोहोकरे हे केवळ एल्. सी. पी. एस्. डॉक्टर असताहि मोठे तरतरीत, धीट व उद्योगी होतेच. पण या सर्वापेक्षा महत्वाकांक्षेचा गुण त्यांच्यामध्यें मोठा होता. म्हणून त्याना आवरणें, माझ्या व त्यांच्याहि मिनाना कठिण गेलें असतें. परंतु याच वेळीं मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाच्याहि निवडणुकी व्हावयाच्या होत्या. यामुळें पुणे शहरातर्फे आपण उभें रहावें अशी कल्पना त्यांना सुचली. आणि नव्या प्रतिसहकार पक्षानें त्यांना उभे रहाण्यास संमति दिली. आपण निवडून आल्यास प्रधानमंडळातलेंहि एखादें पद आपणाला लाभूं शकेल ही कल्पना त्यांच्या मनात येऊं लागली! आणि प्रतिसहकार पक्षाच्या पाठबळावर त्यांची ती आकांक्षा सफळ होण्याचा संभव अगदींच नव्हता असें नाहीं. यामुळें त्यांनीं वरिष्ठ मंडळाकरितां उभे न राहण्याचें ठरविलें. ही गोष्ट मला फार सोईची झाली हें सांगावयास नकोच. आमच्या पक्षानें पुण्यात त्यांना भरपूर पाठबळ दिलें. आम्हा सर्वांनीं व्यक्तिशः लोहोकरे याच्याकरिता खूप चळवळ व खटपट केली तथापि दैवदुर्विलासाचा एक चमत्कार त्यांच्याविषयीं घडला तो जातां जाता, थोडें विस्तारानें करून्हि, सांगावासा वाटतो.

पुण्यातील या निवडणुकीची मोठी चुरस लागून राहिली होती. कट्टर कांग्रेसवाल्यांनीं शहरचे एक व्यापारी रा. ब. लल्लुभाई शहा याना आतून बाहेरून पूर्ण पाठबळ दिलें होतें. वास्तविक राष्ट्रीय वृत्तीच्या दृष्टीनें लोहोकरे हे लल्लुभाई पेक्षां फारच श्रेष्ठ ही गोष्ट या कट्टरांना माहीत नव्हती असें नाहीं. परंतु आमच्या प्रतिसहकारपक्षाचा पाडाव करावा हेंच धोरण यावेळीं करताना अधिक प्रिय असल्यानें त्यांचा विवेक सुटला. कॉंग्रेसच्या आणि शहरांतील धनिक व्यापारी वर्गाच्या सहाय्यानें लल्लुभाई यांना आपण हटकून निवडून आणूं असें त्यांना वाटलें. शहरांत मतप्रचाराच्या चळवळीची धर्म झाली. डॉ. लोहोकरे याना डॉक्टर लोकांचें पाठबळ होतें. शिवाय ते स्वतः इतके जबरदस्त उद्योगी व खटपटी कीं त्या कामीं त्यांचा हात कोणीहि धरूं शकला नसता. निवडणुकीच्या आदल्या रात्रीं रात्रे अकरा वाजता, सर्वव्यवस्था मनासारखी करून, ते आथरुणावर पडले.

पण त्याना साधी विश्रांति मिळवयाची त्याऐवजीं चिरविश्रांतीच मिळाली लोहोकरे याना काळजाच्या रोगाची व्यथा फार दिवसाची होती. आणि आवाक्या बाहेर केलेल्या परिश्रमामुळें काळजावर अनिष्ट परिणाम होऊन ते झोपेत असताच हृदयक्रिया बंद पडून मृत्युवश झाले. पहाटे त्यांचे मित्र त्याना उठविण्या करिता गेले तों हा प्रकार त्याच्या दृष्टीस पडला! ही वार्ता कळण्याच्या अगोदर कित्येक पेठातून मतदानाला सुरुवातहि झाली. परंतु या विशिष्ट परिस्थितीत होणारी निवडणूक अयोग्य आहे असें ठरवून पुणें कलेक्टरानीं स्वतः सर्व पेठातून हिंडून निवडणुकीचें काम थांबविलें.

अशा अकल्पित रीतीनें थांबलेली निवडणूक नंतर कांहीं दिवसानीं झाली. तिला फिरून लल्लूभाई शहा हे उभे राहिले. त्याना प्रतिसहकारपक्षातर्फे म्हणून आम्ही पुण्याचे वकील रा. चंद्रचूड याना उभे केलें. ही निवडणूकहि तितक्याच चुरशीची झाली. पण या वेळीं आमच्या पक्षाला एका निराळ्या रीतीनें सहाय्य झालें. कट्टर काँग्रेसवाल्याचा मुख्य आधार व्यापारी वर्ग हा होता. पण रा. चंद्रचूड हे कर्मधर्मसंयोगानें स्मॉलकॉज कोर्टातील पुढारी वकील होते, आणि या कोर्टाशींच व्यापारी वर्गाचा नित्य ऋणानुबंध. यामुळें चंद्रचूड याना व्यापारी वर्गात फूट पाडून स्वत ला बरेच पाठबळ मिळवितां आलें. चंद्रचूड हे बी. ए. एलूएल्. बी. ही गोष्टहि सहाय्यकच [illegible]ली, कारण पूर्वी डॉक्टर मंडळीची मदत लोहोकरे याना होणार होती त[illegible]च आता वकील लोकाची मदत चंद्रचूड याना मिळाली. काँग्रेस-वाल्यांना ल[illegible] सहकार[illegible]भाईच्या बाजूनें सांगण्यासारखें कांहींच नव्हतें. त्याचा सर्व भर प्रति-वा[illegible] पक्षाच्या निंदेवर होता. पण एकीकडे कौन्सिल बहिष्काराचे स्तोम माज[illegible]याचे, आणि दुसऱ्या बाजूस राष्ट्रीय भावनेविषयीं प्रसिद्धी नसलेल्या उमेदवा रास सहाय्य करून यश मिळवावयाचें तें कौन्सिल प्रवेश करविण्याकरितांच, ही त्यांची तात्त्विक धरसोड लोकाना हास्यास्पद वाटली. प्रतिसहकार पक्षाला त्याच्या तत्त्वनिष्ठेकरिता सहाय्य करणारेहि स्वतंत्र मतदार होतेच. तात्पर्य, पुणें शहरांतील ही दुसरी निवडणूक आम्ही जिंकली.

पण प्रतिसहकार पक्षाला मतदारांत मान्यता कितपत आहे याचा निर्णय सर्व महाराष्ट्रांत मिळून व्हावयाचा होता तोहि माझ्या निवडणुकीन झाला. इतर उमेदवारांनीं प्रयत्नात उणें पडू दिलें नाहींच. पण दादाभाई हाजी याच्याकरिता

जी खटपट आयत्यावेळी झाली ती इतकी की, तिजमुळें आमच्या कार्यकर्त्यांनाहि पुष्कळसें आश्चर्य व थोडीशी चिंताहि वाटली. मी दोन जागापैकी एकला निवडून येईन या विषयीं त्याना खात्री होतीच. परतु समजा, हाजी हे पहिल्या नंबराला आले व मी दुसऱ्या नंबराला आलो तरी तें गोणच असें त्याना वाटत होते. हाजी यांची प्रत्यक्ष ओळख राहोच, पण त्याचे नावहि कोणास फारसें ऐकून ठाऊक नव्हतें. असें असताहि शेवटीं त्याना दुसऱ्यानंबरचीं मतें मिळालीच. याचें कारण निवडणुकीच्या दिवशीं प्रत्येक पोलिंग स्टेशनावर त्याच्या मोटारींचा गराडा पडला होता. माझ्यासुद्धां इतर सर्व उमेदवार त्याच्या श्रीमती थाटापुढें असें तसेंच दिसू लागले ! हाजी याच्या निवडणुकीप्रीत्यर्थ कमीतकमी पचवीस तीस हजार रुपये खर्च झाले असावे असें अनुमान होते. स्वतः हाजी हे राष्ट्रीय वृत्तीचे होते यात वाद नाहीं. ते अर्थशास्त्रज्ञहि होते. पण मौज ही की, हे त्याचे गुण ठाऊक आहेत असें म्हणणारे शेकडा तीन मतदारहि नसतील ! त्याची माहिती शून्य असणारे शेकडा ऐंशी तरी असतील. लोकशाहींतील मतदानपद्धतीवर हा आकस्मिक रीतीनें असा प्रकाश पडला कीं त्या राज्यपद्धतीच्या गुणाविषयीं विचारी मनुष्यानें शंकितच व्हावें. असो. या निवडणुकीचा निर्णय ता. १८ नोव्हेंबर १९२६ रोजीं खालीलप्रमाणें प्रसिद्ध झाला.

अ. नं.	उमेदवाराचें नाव	निवडणुकींत मतें पडलीं तीं
१	नरसिंह चिंतामण केळकर (प्रतिसहकार)	८९१२
२	साराभाई हाजी (स्वतंत्र)	५,४८४
३	रा. सा. रूपचंद (स्वतंत्र)	४४१५
४	बागडे वकील (सत्यशोधक)	३५२१
५	राजे शंभुसिंग (स्वतंत्र)	९८५
६	रघुनाथ पांडुरंग करंदीकर (स्वतंत्र)	८६३
७	साईकर (स्वतंत्र)	४०५
	एकूण	२४५९६

निवडणुकींतील मतें मोजीत असतां खानदेश सोलापूर या जिल्ह्याच्या पेट्या उघडल्या तेव्हां हाजी व शेट रूपचंद याच्या पेक्षां मला कमी मतें पडूं लागलेलीं पाहून प्रथम मी थोडासा गांगरलोंच. पण बाकीच्या जिल्ह्यांत माझी सरशी दिसून आली. सातारा जिल्ह्यानें मला विशेष आधार दिला. आणि पहिल्या निवडणुकींतील आश्चर्यकारक असें यश यावेळीं मला न लाभलें तरी, माझें पहिलें स्थान कायम राहिलें आणि पहिल्या दुसऱ्या जागेंत साडेतीन हजार मतांचा फरक पडला!

१९२३ व १९२६च्या निवडणुकींत जो दुसरा एक फरक पडला तोहि सांगण्यासारखा आहे. पहिलींत एकदर मतें साडेसोळा हजार नोंदलीं गेलीं तर दुसरींत साडेचोवीस हजार मतें नोंदलीं गेलीं याचें एक कारण कौन्सिल बहिष्कार शिथिल झाला होता असेंब्लींतील स्वराज्य पक्षानें उत्कृष्ट कामगिरी करून दाखवून बहिष्काराचा वेडेपणा लोकनिदर्शनास आणिला होता. पण आणखीहि एक कारण हें कीं, या मधल्या काळांत निवडणुकीचे नवे नियम होऊन त्यामुळें मतदारांचीह संख्या वाढली होती याचा मला प्रत्यय आला तो असा कीं, पहिल्या निवडणुकीच्या वेळीं मी मतदारांना विनतिपत्रें म्हणून दोन वेळा छापील पोष्टकार्डें पाठविलीं. पण दुसऱ्या निवडणुकीच्या वेळीं हा खर्च झेंपेना म्हणून एकच कार्ड पाठविलें. आणि आयत्या वेळीं विनतिपत्रें छापून घेऊन तीं प्रत्येक तालुक्याच्या गांवीं माझ्या सहाय्यकर्त्यांच्या हातीं वाटण्यास पाठवून दिलीं. दुसऱ्या खेपेस दर मतदारागणिक पोष्टकार्डें पाठवावयाचें तर निदान साडेतीन हजार रुपये खर्च आला असता. मजप्रमाणें इतर उमेदवारांनींहि केलें मात्र साराभाई हाजी यांनी प्रथम पासूनच पोष्टापेक्षा स्वतःच्या खर्चाच्या मोटारींनें काम चालविलें होतें. त्याचा पोष्टाचा खर्च वाचला असेल पण हा मोटारीचा खर्च त्याहूनहि अधिक झाला. दुसऱ्या निवडणुकीच्या वेळीं मतदाराची संख्या यादींत तीस हजारापर्यंत गेली होती असें स्मरतें. या तीस हजारापैकीं पुष्कळांना माझें नांव माहीत असावें. शिवाय केसरीपत्राचें सहाय्य, प्रसिद्धी मतप्रचार इत्यादि माझ्या कामांना पुष्कळच होण्यासारखें होतें. पुण्यासारख्या एका शहरांतल्या शहरांतहि मतप्रचाराला किती खर्च येतो हें गतवर्षी झालेल्या निवडणुकींत कळून आलेंच आहे.

मी ज्या मध्यभागातर्फे उमेदवार उभा होतों त्याची लांबी सुमारें चारशें मैल आणि रुंदी सुमारें दीड-पावणे दोनशें मैल होती. नुसत्या जिल्ह्याचीं शहरें व

तालुक्यांचीं गावें घेतलीं तरी त्यांची संख्या सुमारें ऐंशी होती आणि पोलिंग स्टेशनें (मतनोंदणीचीं ठिकाणें) शेकड्यांनीं मोजावीं इतकीं होतीं. उमेदवारानें निदान एका पोलिंग स्टेशनाला एक भेट द्यावयाची म्हटलें तरी अवघ्या दोन अडीच महिन्यांत इतका प्रवास होणें परम दुष्कर. यावेळीं माझी स्वतःची मोटार नव्हती आणि असती तरी एका मोटारीनें भागलें नसतें. यामुळें पुष्कळसा प्रवास आगगाडीनें, उरला मोटार सर्व्हिसनें, व कांहीं बैलगाडीनेंहि केला! जावें त्या गावीं व्याख्यान व्हावयाचें. तें न झालें तरी पाहुणचाराचा जुलूम प्रत्येक ठिकाणीं होई. आणि पाहुणचार म्हटला कीं वेळ बराच जावयाचा. खाण्याकरितां नसलें तरी वटवट करण्याकरितां तोंड नेहमीं उघडें ठेवावेंच लागे. खाण्यापिण्यांतहि नियम रहात नसे. प्रत्येक ठिकाणचें पाणी निराळें. आगगाडीशीं संबंध असला आणि वेळ वांचविण्याकरता तिचा उपयोग करावयाचा, म्हणजे त्यानंतर रात्रीं-अपरात्रीं प्रवास व जागरणें हीं क्रमप्राप्तच होतीं. तथापि माझी प्रकृति सुदृढ म्हणून हे सर्व झेपलें. ईर्षेनें मनुष्याला दुप्पट बळ अंगीं येतें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. शिवाय जेथें जावें तेथें स्नेह व सहानुभूति भेटत यामुळें प्रवासाचा शीण मनानें हलका होई. पण एकदरीनें निवडणुकीची दगदग इतकी होते कीं फिरून तिसऱ्या खेपेस मी निवडणुकीला उभा राहिलों नसतों. मग हे श्रम करून अप-यश ज्याच्या पदरीं पडतें त्याच्या मनःस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव नसला तरी मनानें त्याची कल्पना मला करता येतेच.

खर्चाच्या दृष्टीनें हें सांगितलें पाहिजे कीं या बाबतींत केसरी ट्रस्ट संस्थेचा आधार मला नसता तर मी कोणच्याहि निवडणुकीला उभाच राहिलों नसतों. दोन निवडणुकी मिळून सुमारें नऊ हजार रुपये खर्च आला. तो करण्याचें माझ्या-मध्यें सामर्थ्य नव्हतें पण केसरीच्या सक्रिय राजकारणांत स्वपक्षीयांच्या निवड-णुकी लढविणें, लढविण्यास मदत करणें, हें अंग समाविष्ट होतें. अशा कामीं केसरी-संस्थेचा खर्च करण्याचा परिपाठ कै. लो. टिळकांच्या वेळेपासून होता. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेकरितां केसरीनें सात आठ हजार रुपये खर्च केल्याचें मला माहीत आहे. स्वपक्षीयांच्या म्युनिसिपल निवडणुकींकरितांहि केसरी थोडा फार खर्च करी. आणि माझी कौन्सिल निवडणूक झाली त्यानंतरहि, केसरीचे संपादक संचालक नसलेल्या अशाहि पुढाऱ्यांच्या कौन्सिल निवडणुकींना केसरीनें हजारो रुपयांचें साहाय्य केलें आहे. तात्पर्य, केसरीचें साहाय्य न लाभतें तर,[1] मतदारांनीं

निवडून देण्यासारखी माझी पात्रता असताहि मला त्या भानगडींत पडता आलें नसतं. म्हणून या दृष्टीनें सार्वजनिक कार्य करण्याची जी संधि व जें यश मला लाभलें त्याच सर्व श्रेय केसरीसस्थेला असून त्याकरिता मला कृतज्ञता वाटते. पण या म्हणण्यात विशेष असें कांहीं नाहीं कारण वयाच्या चोविसाव्या वर्षापासून आजपर्यंत माझी एकदर जीवयात्रा केसरीमुळेंच झाली. तेव्हा हा विशेष उल्लेख करण्याचाहि कारण नाहीं. मतप्रतिपादन व मतप्रसार याकरितां इतका खर्च ज्यानें केला असें वर्तमानपत्र पुण्याबाहेरच्या हिंदीजगात दुसरें कोणचें असेल याची चागली चौकशीच करावी लागेल.

केसरीच्या आधाराशिवाय मला निवडणुकींचा खर्च करता आला नसता हें सागितलेंच. पण त्यावरोबर दुसरें हहि सागितलें पाहिजे कीं माझ्या इतक्या थोडक्या खर्चांत इतर कोणाहि उमेदवाराचें काम झालें असेल असं मला वाटत नाहीं. याचें मुख्य कारण माझ्याविषयीं जनतत असलेली सहानुभूति. निवडणुकीच्या कामीं स्वार्थपरायण लोक उतावळ्या उमेदवाराचा फायदा घेतात. पैसे उकळण्याच्या सुवर्णसंधीचा हवा तसा उपयोग करतात. पण सुदैवानें मला असे कोणी भेटले नाहींत कट्टर कांग्रेसवाल्याच्या दृष्टीनं मी महाराष्ट्राचे पाय मागें ओढीत असलों तरी, सामान्य जनता असेच म्हणणारी होती कीं टिळकांच्या राजकारणी धोरणाला अनुसरून केळकर वागत आहेत केसरीविषयीं जनतेच्या मनात जो आदर व जी कृतज्ञता वागत असे ती प्रगट करण्याची एक संधि असे मानून माझ्या निवडणुकीला ठिकठिकाणचे पुढारी उत्साहानें हातभार लावीत. राजकारणाच्या क्षेत्रांतील पात्रतेच्या दृष्टीनें माझ्याहून अधिक लायक उमेदवार मध्यभागात उभा नव्हता असे माझ्या प्रतिपक्षानाहि कबूल करावें लागत होतें. परतु ते कांग्रेसच्या अभिमानानें मला पाण्यात पहात. कदाचित दुसरे कोणी असे असतील कीं व्यक्तिश मी त्याना आवडत नसेन. मी सर्वांना सारखाच प्रिय होतो किंवा अप्रिय असा कोणाचच नव्हतों असें मी तरी कसें म्हणेन! परतु बहुसख्य लोकाच्या मनात माझ्या विषयीं सहानुभूति होती आणि तीच या निवडणुकींच्या प्रसगानें प्रगट झाली यांत शंका नाहीं. माझ्या कार्यकर्त्यांपैकीं पुष्कळांनीं मजकडून किरकोळ खर्च घेतला नाहीं, मतदारांना मतदानाच्या जागीं नेण्याला मला फारच थोडा खर्च लागला.

आता यानंतर दिल्ली सिमला येथील हकीकती थोडक्यात सागतों. (१९२४) प्रथम महाराष्ट्राप्रमाणें हिंदुस्थानभर स्वराज्य पक्षाचे उमेदवार बहुतेक सर्व निवडून

आले. या पक्षात आम्ही प्रारंभीच सुमार चाळीस लोक होतों. चि. र. दासबाबू स्वत: वरिष्ठ असेम्ब्लीच्या निवडणुकीला उभे राहिले नाहींत. मोतीलाल नेहरू बिनविरोध निवडून आले. त्याच्याकडे स्वराज्यपक्षाच्या अध्यक्षत्वाचा मान सहजच गेला, विठ्ठलभाई पटेल हे उपाध्यक्ष झाले. हिंदुचे संपादक ए. रंगास्वामी अय्यंगार याना पक्षाचे चिटणीस, आणि मला पार्टीचा व्हिप म्हणजे संचालक नेमण्यात आलें. वास्तविक चिटणीसाचेच काम मला अधिक आवडलें असत. कारण व्हिप हा माझ्यापेक्षा चपळ तिडतिडा मनुष्य लागतो. परतु चिटणीसाच्या अंगीं सरकारपक्षीय पुढाऱ्याकडे जाऊन भेटणें सवरणें हे गुण लागतात ते मजमध्ये कमी. म्हणून मी दोहोंनमधीं व्हिपची जागा स्वीकारली. सभेंत पक्षातर्फे भाषण करणें, उत्तरें प्रत्युत्तरें देणें, या गोष्टी अध्यक्ष उपाध्यक्ष करीत. दोघेहि या कामाला अनुभवी आणि लायक. कायदेमंडळाच्या कामाचा हा पहिलाच प्रसग होता. नेहरू हे यापूर्वी अलाहाबादच्या विधिमंडळात पुष्कळ वर्षे होते, पटेल हेहि दिल्ली येथील जुन्या असेम्ब्लीत व मुंबई कौन्सिलात काही वर्षे होते. माझें व्हिपचें काम, पार्टीच्या सभाना हजर राहून सभेत होणाऱ्या कामाविषयींचे ठराव पार्टीच्या सभासदाना आगाऊ कळवून ठेवणें आणि आयत्यावेळीं सभासदाना हजर ठेवून मतनोंदणींत ते यथायोग्य भाग घेतील अशी तजवीज करणें, हें होते. मी लेखी काम सर्व करी. पण हेलपाट्याचें आणि मेंबर वळवून आणू। गोठ्यात। घालण्याचें काम माझ्या दुय्यम व्हिपवर सोपवीं.

पहिल्या वर्षी " विधिमंडळात आरंभ झालें तरी विधायक कार्य काहीं करावयाचें नाहीं शक्य तितका अडथळाच सरकारला दाखवायाचा " असें स्वराज्य पक्षाचें शाब्दिक धोरण होतें आणि अशी उनाडकी करण्याला पोषाखाचा जो स्वैरपणा लोकतो तोच आम्ही स्वीकारला होता. आमच्या पोषाखाखरून आम्हाला जुन्या जमान्यात 'जंटलमेन' असं कोणीच म्हटलें नसतें. अगात डगळा शॉर्ट कोट, नेसूची तोकडी धोतरें, अंगावर उपवस्त्र आहे आहे नाहीं नाहीं, आणि डोक्याला टोपी, असा हा पोषाख असे. मी एक वर्ष खादीचा शॉर्टकोट आणि खादीची किंवा लोकरी टोपी घालीत असे. त्या वेळच्या फोटोवरून मी एक वेळ गांधी टोपी घालीत असें असा कित्येक मजवर आरोप करीत. पण माझी टोपी पावरी कधींच नव्हती! ती काळी किंवा भगवी असे! पांढऱ्या खादीची टोपी ही गांधींच्या दास्यत्वाची खूण असे म्हणणारा मी ती कशी घालीन! असो. विधायक कार्य याचा अर्थ विधि-

मडळानें नेमलेल्या उपमडळावर काम करणें, म्हणजे वाकडे असेल तें चर्चेनें सरळ सुती करणें. याच्या उलट विध्वंसक काम म्हणजे सरकारी बिल ठराव, कोणताहि असो, तो हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करणें, खरोखर अगदीं लोकोपयोगी व सद्धेतु प्रेरित असेंहि बिल किंवा ठराव असला तरी तो हाणून पाडणें, किंवा निदान त्याला समति न देता तटस्थ बसणें; सरकारतर्फेचे लोक जिकडचें मत देतील तिकडे मत न देणें; त्याच्याबरोबर लॉबीन न जाणें; आणि सरळ असेल तें शक्य तितके वाकड आणि सरकाराला अडचणीचें करून ठेवणें—असें स्वराज्य-पक्षाचें जाहीर धोरण होतें. त्याला 'Obstruction' ही सज्ञा होती. पण पहिल्या सहा महिन्यातच हें धोरण ढिलें पडलें. विधायक चर्चेत आमचा पक्ष भाग घेऊं लागला आणि मौन सोडून भाषणें करूं लागला.

अध्यक्ष पंडित मोतीलाल नेहरू याचें आणि उपाध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल याचें कधींच बनत नसे. याचीं दोन कारणें होतीं नेहरू हे असेंब्लींत स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून जोरदार भाषणें करीत, तथापि त्याचा आणि सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्याचा खासगी स्नेह चागलाच असे. पंडितजी हे खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मोठे रमत असत यामुळे युरोपियन अधिकारी निरनिराळे प्रसंग उत्पन्न करून त्यांनीं गैरवृत्तींत समरस होण्याकरितां त्याना लोभवून नेत, आणि पंडितजी हे त्या सामाजिक सगतीचे भोक्ते असल्यामुळे जात. पंडितजी खासगी बोलण्या-चालण्यात मोठे चतुर. जेवणाखाणाच्या टेबलाशीं जीं नर्म संभाषणें, कोट्या प्रति-कोट्या, हास्यविनोद चालतो त्यांत युरोपियन लोकाबरोबरीनें भाग घेणारे, किंबहुना त्याच्यावर चढ करणारे असे होते. उलट विठ्ठलभाई हे खाण्यापिण्यात कमी करणारे नसले तरी, ते युरोपियन लोकांशीं फटकून वागत त्याच्या सभाषणांत गोडवेपणा कधींहि नसावयाचा. विनोद असे, पण तो केव्हांहि कोणाला तरी लागण्यासारखा बोचण्यासारखा असावयाचा. भांडखोर प्रतिपक्षी हें आपलें नातें खासगी सभाषण प्रसगींहि विसरण्यास वे तयार नसत. उलट येईल तो प्रसंग आपला आंबट-तिखट-तुरटपणा प्रगट करण्याकरिता साधीत. यामुळे युरोपियन अधिकारी त्याना कधी जवळ करीत नसत. पटेल म्हणजे ती एक खाज कुयली किंवा हेजहॉग (तीक्ष्ण सिसाची साळू) असें मानून ते पटेलाना टाळीत. पंडितजींच्या व युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या स्नेहाबद्दल पटेल तक्रार करीत, आणि खासगी मित्र-

मंडळींत ते पंडितजींवर एकसारखे टीकास्त्र चालवीत. पक्षाचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांच्यातला हा वेबनाव आम्हांला मोठा घोटाळ्याचा होत असे.

पटेल यांचा दुसरा एक स्वभावगुण असा कीं, जो कोणी काहीं जहाल-पणाचें म्हणून बोलेल किंवा करील त्याच्यापुढें आपली चार पावलें आपण आहों असें भासविण्याचा ते प्रयत्न करीत. त्याच्या दृष्टीनें सर्वच मवाळ. पंडित नेहरूहि. आणि पंडित नेहरू हे दुटप्पी वागणारे म्हणून त्यांच्यावर पटेलांचा मोठा राग. पटेल यांच्या इतर गुणामुळें पंडितजींना ते अनिवार्य वाटत. पण 'तुझें माझें पटेना आणि तुझ्यावांचून गमेना' अशी स्थिति पंडितजींची पटेल यांच्यासंबंधीं झाली होती. याचा वचपा असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीच्या वेळीं पंडितजींनीं थोडा बहुत काढला. "पटेल हे अध्यक्ष हवे, पण पटेल नसतील तर बरे" असें त्यांचें मन द्विधा झालें. पटेल यांच्याविषयीं जिना यांच्या पक्षातहि अप्रीति होती ती पटेल यांच्या द्वाड जिभेमुळे, मानभंग करण्याच्या व खोडसाळ वागणुकीमुळें. या दोन अप्रीतिचा मेळ पडून अध्यक्ष निवडण्याच्या बाबतींत जेव्हां खासगी सभा झाली, तेव्हां पटेल यांच्या उमेदवारीला एकदम संगति देण्याला जिना व पंडितजी दोघांनींहि खळखळ केली. तेव्हां इतर नावें सुचवावीं असा बूट निघाला तेव्हां जिनापक्षांतील दि. ब. रामचंद्रराव आणि स्वराज्यपक्षांतील मी अशीं नावें सुचविण्यांतहि आलीं. तथापि, अखेर निर्णयाच्या वेळीं पटेल यांनाच बहुमत मिळालें, आणि तेच दि. ब. रंगाचारियर यांना पराभूत करून निवडून आले. पटेल अध्यक्ष झाल्यावरहि त्यांचा व नेहरू यांचा वेबनाव धुमसतच होता. पण पटेल हे स्वराज्यपक्षाचे साधे सभासद नाहींसे झाल्यानें अल्फर्नीनला निखारा किंवा विंचू निघून गेल्याचें सुख पंडितजींना लाभलें.

अध्यक्षपदाच्या उमेदवारीच्या संभवनीय नावनिर्देशांत माझें नाव आलें याचा अर्थ इतकाच होता कीं, स्वराज्यपक्षांत नेहरू व पटेल यांच्या खालोखाल पात्रता व आदरबुद्धि या बाबतींत माझाच नंबर लागे. माझें नाव या यादींतच आलें तेव्हां मी अध्यक्ष निवडला जाण्याचा संभव माझ्या मनांत एक क्षणभर, पण एक क्षणभरच, चमकून गेला असेल खरा. तथापि, अध्यक्षाच्या जागेला माझ्यापेक्षां पटेल हेच अधिक योग्य आहेत असें मला तेव्हां वाटत होतें, आणि आजहि तसेंच वाटत आहे. अध्यक्षाच्या मानाला मी विद्वत्तेच्या दृष्टीनें अयोग्य

किंवा हा बहुमान देण्याला आदरबुद्धीच्या दृष्टीने अपात्र, असें पडितजी किंवा जिना यांचेंहि म्हणणें नव्हतें. किंबहुना मी निवडलो गेलों असतो तर स्वराज्य पक्षाला तें भूषणच वाटलें असतें. कायदेकानू पाहून तपासून वादातील निर्णय देण्याचें कामहि मी चांगलें करूं शकलों असतों असें मला वाटतें. तथापि माझी न्यायबुद्धि हाच माझा मोठा अवगुण होता. अध्यक्ष या नात्यानेंहि पटेल यांनी स्वराज्यपक्षाचें जितकें हित साधून दिलें तितकें माझ्या हातून बहुधा झालें नसतें. माझी घातक सद्बुद्धि मला आड आली असती. पण पक्षपाताचा विवादित अवगुण सोडून इतर बाबतींत तर पटेल हेच माझ्यापेक्षा तें काम करण्याला अधिक लायक होते यांत शंका नाहीं. पटेल हे मजपेक्षां अधिक बुद्धिवान नव्हते तरी कायदे कौन्सिलच्या कामांत अधिक सराईत, अधिक हळलेले, अधिक हजर-जबाबी, अधिक कदरदान, अधिक खबीर, अधिक कठोर, अधिक कारस्थानी, अधिक साधनयोजक, आणि अधिक धीट होते. त्यांनी आपलें अध्यक्षपद सजविलें गाजविलें आणि यशस्वी केलें यांत मुळींच शंका नाहीं.

विठ्ठलभाई पटेल हे असेंब्लीचे अध्यक्ष निवडले गेले तेव्हां त्यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागेवर स्वराज्यपक्षाचा उपाध्यक्ष म्हणून माझी निवडणूक झाली. आणि माझ्या व्हिपच्या जागीं षण्मुख चेट्टी (हल्लींचे कोचीन संस्थानचे दिवाण) यांची निवडणूक झाली. चिटणीसीचे काम पूर्वीप्रमाणेंच ए. रंगस्वामी अय्यंगार यांच्याकडे राहिलें. माझी निवडणूक उपाध्यक्षाच्या जागीं झाली ही यांचेंच प्रत्यंतर कीं नेहरू व पटेल यांच्या खालोखाल मला स्वराज्यपक्षांत मान्यता होती. तथापि पटेल अध्यक्ष झाल्यानंतर त्यांच्या जागीं असेंब्लींत पुढाकार घेऊन बोलण्या चालण्याचें काम रंगस्वामी अय्यंगार हे करीत. त्यांना बोलण्याची कला माझ्यापेक्षा अधिक अवगत होती. तीच गोष्ट सभाधीटपणाची. आधीं पासून भाषण करण्याचें पार्टीच्या सभेंत ठरलें तर तें मोजकें काम मला सांगण्यांत येत असें. कारण कोणत्याहि विषयावर भाषण करावयाचें तर त्या विषयाचा आधीं अभ्यास करून सविस्तर व समर्पक भाषण मी करीन असा पार्टीच्या सभासदांचा विश्वास असे. पण आयत्यावेळीं उठणाऱ्या वादळाला तोंड देण्याची मी तितकासा पटाईत नव्हता शिवाय पुष्कळ लोकांच्या मानानें माझे कर्णेंद्रिय कमी तिखट असे. माझी गणना अगदीं बहिऱ्यांतच नव्हती, पण युरोपियन लोक हलक्या आवाजानें अस्पष्ट उच्चारानें बोलतात तें मला चांगलेसें समजत नसे.

दूर अंतरावर होणाऱ्या हिंदी सभासदाच्या भाषणाचीहि तीच गत. शिवाय खासगी रीतीनें स्वस्थपणे बसून वादविवाद करण्यात मी फारसा कोणाला हार जाणारा नव्हतो तरी सभेतल्या दंगलींत मी गोंधळून जात असें.

माझ्या अंगीं वक्तृत्वाचा गुण प्रथमपासूनच कमी होता. त्यातूनहि इंग्रजी भाषण करण्याचा. याला दोन तीन मोठीं कारणें होतीं. पहिलें असें कीं, आवाज मऊ सफाईदार नाहीं थोडासा घोगरा आहे आणि आपलें बोलणें सर्व समाजाला ऐकू जावें अशी मनातून नेहमीं इच्छा असल्यामुळें मी बोलतांना आवाज मुद्दाम मोठा काढून जोरानें बोलतो. यातच माझा घसा सोकलेपाईक असल्यामुळें बोलण्याला मधून मधून प्रतिबंध होतो पुष्कळ वेळा घसा बसतोहि. तसें झालें म्हणजे दमणूक होते व बोलण्यांतील स्वारस्य जातें. माझी स्मरणशक्ति सराईत नाहीं. ती आयत्या वेळीं दगा देते. यामुळें मी नेहमीं कागदावर मुद्दे टिपून घेऊन त्याकडे मधून मधून पाहून बोलतो. अर्थात् बोलण्याचा प्रवाह अस्खलित चालत नाहीं. मला सरळ युक्तिवादाचें बोलणें तेवढें येतें. वक्त्याला कोठूनहि प्रारंभ करून वाटेंत वाटतील तीं वळणें घेऊन आपल्या कल्पनाशक्तीच्या बळावर वेळ मारून नेता येतें. पण विषय प्रतिपादन हाच माझ्या कोणत्याहि भाषणाचा हेतु असतो. मुख्य विषयाला लागू (Relovant) काय याची माझी समजूत तीक्ष्ण असल्यामुळें मला फारसे फांटे फोडता येत नाहींत आणि फांटे फोडण्यात गैर-लागू असें विचार प्रगट होताच माझें मनच माझा निषेध करूं लागतें. त्या आत्मनिषेधानें मी खजिल होतो, आणि बोलण्यात विरस होतो. जन्मभर आडवीत आडवीत जुळवीत जुळवीत लिहिण्याची सवय लागल्यामुळें विचार प्रगटीकरण्याची माझी गति मंद आणि कुंठित असते. आणि गति जितकी अधिक तितकी उच्चारांत तीव्रता आणि सुरेलपणा येतो हे फोनोग्राफवर चांगलेंच कळून येत नाहीं काय !

सार्वजनिक आयुष्यातल्या पहिल्या पंचवीस वर्षेपर्यंत मला मराठी बोलणेंहि चांगलें साधत नसे. पण पुढें सरावच पुष्कळ झाल्यानें मला सभाधीटपणा आला, व त्यानंतर बोलणें कसें तरी रेटून नेता येऊं लागलें. मराठी ही माझी जन्म-भाषा. व्याकरणाची आठवण करावी लागत नाहीं म्हणून शुद्धाशुद्धाकडे लक्ष द्यावें लागत नाहीं. आणि वाचनानें बहुश्रुतपणा आल्यानें विचाराची किंवा

योग्य शब्दाची फारशी वाण पडत नाहीं. यामुळें मला कोणत्याहि विषयावर मराठी बोलणें अवघड वाटेनासें झालें. तरी अजून मला असें वाटतें कीं, माझें मराठीहि भाषण मला न कळत कोणी फोनोग्राफवर जशाचें तसें उतरून घेऊन मला पुन्हा वाजवून दाखविल तर अपूर्ण राहिलेलीं वाक्यें, अशुद्ध पडलेले व्याकरण-प्रयोग, क्वचित् अनुचित शब्द, आणि देशी विदेशी शब्दांचें मिश्रण इत्यादि पाहून माझें मलाच हसू येईल. माझीं भाषणें अलीकडे लोकांना आवडूं लागलीं यांत मात्र शंका नाहीं. पण त्याचें खरें कारण माझी वक्तृत्वकला हें नाहीं. तर माझ्या भाषणांतील विषयप्रतिपादन समर्पक, युक्तिवाद नीटस श्रोत्यांना पटण्यासारखा, उपमा दृष्टांताचा भरपूर उपयोग, वाङ्मयाची मधून मधून फोडणी, बहुश्रुतपणाचा ठसा इत्यादि गुण प्रकट होऊं लागले हें होय! पण याहून आणखी मोठे माझे दोन गुण म्हणजे मी भाषणांत बहुधा नवीन असें कांहीं तरी सांगतों,—जुन्याहि विचारांची नवी मांडणी करतों—हें एक, आणि बोलणें विनोदशील असतें हें दुसरें. यामुळें हसू येऊन श्रोत्यांचा श्रमपरिहार होण्याला सहाय्य होतें. मी सभा जिंकली तर वक्तृत्वानें नव्हे तर विवेचनानें व विनोदानें जिंकतों.

पण इंग्रजी बोलण्याची अडचण याहून मोठी. शब्द-वाक्यरचना व्याकरण ही सर्वच पक्की टेबलाशीं बसून इंग्रजी भाषा विचारपूर्वक सजवून लिहिण्याची सवय उचित-अनुचिताचें ज्ञान घासून पुसून तीक्ष्ण झालेलें. आणि इंग्रजी भाषण करण्याच्या वेळीं श्रोत्यांमध्यें इंग्रज दिसला म्हणजे परीक्षकापुढें विद्यार्थी उभा राहिला असतां तो जसा गांगरून जातो तसाच मीहि. लिहून वाचलेल्या इंग्रजी भाषणानें मी इंग्रजाकडूनहि शाबासकी मिळवूं शकेन असा आत्मविश्वास वाटे परंतु बोलण्याची वेळ आली म्हणजे सभाधीटपणा पळून जाई. आणि सर्कशीच्या रिंगणांत सोडलेल्या पशुपक्ष्याप्रमाणें मी प्रायः गांगरून जाई. शिवाय सांगण्याला वाईट वाटतें कीं अलीकडील इतक्या वर्षांच्या सवयीनेंहि मी खरा सभाधीटपणा शिकूं शकलों नाहीं इंग्रजी भाषण करण्याचा प्रसंग आला कीं अजूनहि मोठें संकट वाटतें. ही गोष्ट माझीच काय शिवरामपंत परांजपे यांसारख्या नामांकित महाराष्ट्रीय वक्त्यांचीहि होती मला पक्कें आठवतें कीं एकदा दासबाबू वगैरे बंगाली पाहुणे पुण्यास आल्यावेळीं सार्वजनिक सभेंत त्यांच्यापुढें इंग्रजी भाषण करण्याचा प्रसंग शिवरामपंतांवर आला. तेव्हां ते कसे तरी पांच मिनिटें अडखळत थांबत एकदाचें बोलले झाले! पण शाळेंतील नवशिका विद्यार्थी बोलावा तसें

त्यांचें भाषण झालें. त्याची त्यांना व आम्हांलाहि लाज वाटली ! आणि " महाराष्ट्रांतील हा पहिल्या प्रतीचा नामांकित सभा हलवून सोडणारा वक्ता " असें या पाहुण्यांना कोणी सांगितलें असतें तर ते म्हणते " वः आमची काय थट्टा करितां होय ! "

असो. कसेंहि असलें तरी असेंब्लींत गेल्यावर उठल्या बसल्या इंग्रजीमध्यें भाषण करण्याचाच प्रसंग. म्हणून त्या दृष्टीनें मी स्वतः ला पाळता आखून घेऊं लागलों. ती पाळता म्हणजे जो विषय चर्चेला निघणार त्याची माहिती करून घेणें, आणि बोलण्याचा प्रसंग येईल तो साधणें. यामुळें देखील माझें वक्तृत्व पुष्कळ सुधारलें असें नाहीं, पण पुण्यास मला जी मुळींच सवय नसे ती होऊं लागली. मी मुख्यतः भाषणें केलीं तीं माझ्या (Pleasures and Privileges) या पुस्तकांत दिली आहेत ती " वाचून पाहूनच " ज्याला माझ्या वक्तृत्वाची कल्पना करावी लागेल तो कदाचित् म्हणेल कीं मी बऱ्यापैकीं एक वक्ता होतों. पण प्रत्यक्ष तीं ऐकणाऱ्या लोकांना त्या कलेबद्दल मला तितकें चांगलें सर्टिफिकीट प्रशस्तिपत्र देता आलें नसतें. पण दुसरी मला अनुकूल अशी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, पुष्कळ इतर सभासदांपेक्षा विद्वत्ता व वाङ्मय यांचा जिव्हाळा आणि प्रयत्न उपयोग ह्या माझ्या भाषणांतच अधिक सांपडेल. उलट एक उदाहरण घ्या. जिना यांचे देण्यासारखें आहे. ते फार परिणामकारक भाषणें करीत. पण तीं केवळ त्याक्षणीं तीं ऐकणारा पुरतीं. ते विवाद कुशल, वकीली पद्धतीनें फड मारून नेणारे. ते उत्कृष्ट नट असत. आवाजाचा चढ उतार, ठेकेबाजपणा, अंगविक्षेप या साधनांनीं ते उत्कृष्ट परिणाम करीत. पण त्यांनें कोणतेंहि भाषण काढून मागाहून वाचलें तर त्यांची भाषा सामान्य कॉलेज विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक चांगली वाटणार नाहीं भाषा सोपी व्यावहारिक पण अगदीं रुक्ष निरस ! या माणसाला वाङ्मय म्हणजे काय पदार्थ असतो याची कल्पनाहि नसेल असेंच वाचणारा वाटेल मात्र भाषणें निवधाच्या पद्धतीचीं. जिना यांचीं असल वस्त्रांच्या धाटाचीं !

वक्तृत्व कला सोडून इंग्रजी भाषेच्या दृष्टीनें पाहिलें तर माझ्या भाषणाविषयीं जाणत्या सभासदांचें मत काय होतें याचें उदाहरण दाखवायचें तें सर डेनिस ब्रे यांचें. सगळ्या सरकारी युरोपियन सभासदांत ते वाङ्मयप्रवीण व साहित्यिक म्हणून ख्याति होती. शेक्सपियर संबंधीं त्यांनीं नव्या विचाराचें पुस्तक

लिहिले आहे. त्यांनी असेंब्लीच्या एका सभेत भाषण करताना माझा उल्लेख खालीलप्रमाणें केला. "केळकर बोलावयास उठले म्हणजे मी लक्ष लावून सरसावून त्यांचें भाषण ऐकावयास बसतों. आणि तें ऐकतांना अर्थातास आनंदात जातो. कारण त्यांच्या भाषणाची शैली सभ्य सुसंस्कृत असून त्यात वाङ्मयाची लज्जत असते. तसेंच विनोदी चुटके मोठे गमतीचे असतात. आज मात्र त्यांच्या मनांत नाहीं तें बोलण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर दिसतो, म्हणून त्यात कृत्रिमपणा आला आहे." (हा प्रसंग पब्लिक सेफ्टी बिलाचा होतासा वाटतें.)

असेंब्लीचे प्रेसरिपोर्टर केव्हां मला सांगत कीं "तुमच्यात वक्तृत्वाचा ओघ नाहीं. तुम्ही सावकाश आणि सगतवार बोलतां हें आमच्या पथ्यावरच पडतें. तसेंच तुमचें भाषण उतरून घेताना एकप्रकारें आनंद वाटतो. कारण त्यात विद्वत्ता आणि विनोद असतो. तुमच्याकडून प्रुफ वाचून परत आलीं म्हणजे त्यात खाडाखोडीहि थोडी असते, कारण तुम्ही बोलता तेंच जपून सरळवाक्यांनीं बोलता." ही स्तुति तोंडदेखली नसून प्रांजलपणाचीच होती असें मी कसें म्हणू ! पण असेंब्लींतली माझी दहा पाच भाषणें तरी अशी काढून दाखविता येतील कीं त्यांचे भूषण मला यथार्थ रीतीनें मानतां येतील. तथापि असेंब्लींतील वक्त्यांमध्यें कोणी माझी गणना करू शकला नसता.

वरिष्ठ विधिमंडळाचा सभासद या नात्यानें दिल्ली व सिमला येथें १९२४ पासून १९३० पर्यंत मधून मधून माझा मुक्काम पडत असे. १९२६ सालीं स्वराज्य पक्षांतून मी बाहेर पडल्यामुळें विधिमंडळाचा राजीनामा दिला. आणि फिरून १९२७ पासून त्या मंडळांत प्रविष्ट झालों. पण १९३० सालच्या पहिल्या बैठकीनंतर पुन्हा राजीनामा दिला. सात वर्षांत पाच सात मुक्काम दिल्लीस झाले आणि पाच सात सिमल्यास झाले. हे मुक्काम कामकाजामुळें गर्दीचें पण इतर रीतीनें सुखाचे गेले. दिल्लीस विधिमंडळाच्या बैठकी बहुधा थंड हवेच्या दिवसात आणि सिमल्यास उन्हाळ्याच्या दिवसात होतात. यामुळें प्रकृतीला ते मुक्काम मानवत. दिल्लीस जानेवारीपासून एप्रिलच्या प्रारंभापर्यंत रहावें लागे. यामुळें प्रथम भर थंडीचा कडाका, नंतर फेब्रुआरींत समशीतोष्ण सुखकर अशी हवा, आणि मार्च अखेर उन्हाळा अशा तीन प्रकारची हवा एकाच मुक्कामांत अनुभवावयास मिळे. जानेवारींत खोलीचीं दारें बंद करून शेगडी पेटवून बसावें लागें तर मार्चअखेर

पंखे चालू करून वारा घ्यावा लागे. मात्र मध्यंतरी वसंत पंचमीस अशी सुंदर हवा कांहीं दिवस भोगावयास मिळे कीं जन्मभर तशी असेल तर बरें असें वाटे. दिल्लीचें पाणीहि गोडें व आरोग्यकारक. नवी दिल्ली सुंदर बांधलेली. पटांगणें उद्यानें भरपूर. रस्तेहि उत्तम. गर्दी अगर्दी कमी. यामुळें चालण्याचे श्रम किंवा करमणूक करण्यास तें स्थान फार रम्य व सुखदायक वाटे आणि भूक चांगली लागून शरीराचें वजनहि थोडें वाढे.

सिमला सात हजार फूट उंच. यामुळें तेथील हवा उन्हाळ्यांत चांगली सुखाची खरी. तथापि तेथें हवेमध्यें एका दिवसांत तीन तीन प्रकार होत. यामुळें निश्चित धोरणानें वागणें कठिण होत असे. केव्हां धुक्यानें दिशा धुंद व्हाव्या तर केव्हां पाऊसच धो धो पडूं लागावा. यामुळें बाहेर पडतांना हवा एक प्रकारची तर परत येतांना दुसऱ्या प्रकारची इतकें त्वरित परिवर्तन घडे. ऊबदार कपडे नेहमीं अंगावर घालावे लागत,आणि निघतांना स्वच्छ ऊन पडलें असले तरी पावसाळी ओव्हरकोट हाताशीं सज्ज ठेवावा लागे. कारण केव्हां हवेतील ऊब नाहींशी होऊन पावसानें भिजावें लागेल आणि थंडी बाधेल याचा नियम नसतो. तसेंच सिमल्याचें पाणी थडगार पण रुचीला दिल्लीसारखें गोड नसून खारच जड. यामुळें हवें तितकें प्यावें तरी पचाईत आणि न प्यावें तरी पचाईत. पाणी जड म्हणून चालण्याचे श्रम करावे लागत, आणि सिमल्यास चालण्याचा व्यायाम करण्याला बाहेर पडावें तर चढउतार फार. व्यायाम कमी पडला तर अन्न बाधावयाचें, आणि थोडें खाल्लें तर भूक बाधावयाची. हवा स्वच्छ असेल तेव्हां प्रसन्नता वाटे पण धुकें झाली म्हणजे मन उदास होऊन जाई. चालत जावें तर श्रम होतात. आणि मनुष्य वाहन (रिक्शा) वापरावें तर माणुसकीच्या दृष्टीनें अप्रशस्त वाटतें. सिमल्याचें ठिकाण केवळ साहेब लोकांच्या सोईचें. आणि तेथल्या सुखामाचा आनंद तेच खरे भोगीत. सिमल्याच्या बैठकीला मी मनातून कंटाळें. आणि तो मुक्काम केव्हां संपवून खालीं जातों असें मला होई.

दिल्ली सिमला येथें सरकारी वसतिगृहाची सोय आहे. नव्या दिल्लीतले बंगले सोईचे असून विधिमंडळाच्या इमारतीपासून फार लांब नाहींत. तथापि जेवण केल्यावरोवर चालत जाणें जिवावर येई. म्हणून जातांना मोटारींतून जाव आणि येतांना पायानें चालत यावें असा माझा साधारणपणें क्रम असे. सिमला येथील काटे रोडवरील बंगल्यांत मी रहात असें ती जागा रस्त्यापासून सुमारें चार-पाचशे

फूट खाली. यामुळे जेवल्यावर पुस्तकें कागदपत्र व पावसाळी ओव्हरकोट इतके ओझें घेऊन चढून जाणें कठिण म्हणून मी बहुधा जातांना रिक्शा करूनच जाई. आणि परत येतांना चालत येई. सुटीच्या दिवशीं किंवा फावल्या वेळीं दूरवर हिंडण्यासहि जाई. पण हा ठरीव मार्ग फार रुक्ष व धुळीनें भरलेला असे. सिमल्यास हिंडण्या-फिरण्याचें खरें सुख भोगावयाचें तर मुख्य मार्ग सोडून आजूबाजूस भटकलें पाहिजे मात्र सर्वत्र उच वृक्षांची झाडी असल्यामुळे सिमल्यास आड मार्गानें भटकणाराला उन्हाचा त्रास होत नाहीं. कोठेंहि गेलें तरी खालीं खोलवर नजर पोचून निरनिराळे रम्य देखावे दिसतात. पाण्याचे प्रवाह मात्र फारसे आढळत नाहींत. सिमला हा हिमालयाचाच भाग असला तरी खरा हिमालय याहून अधिक उच जावें तेव्हांच पहावयास सांपडतो. सिमल्यास दाट जंगल असें कमी. वृक्ष अतिशय उच पण तुरळक. यामुळें खालच्या बाजूला हिंडण्या-फिरण्याला अडचण पडत नाहीं. अडचण खरी काय ती उच्चनीच भूमिभागाची.

दिल्ली सिमला येथील मुक्कामात आम्ही दक्षिणी मंडळी क्लब बनवून एकत्र जेवणखाण करीत असू. त्याकरितां पुण्याहून दोन आचारी आणि एक गडी नेत असू. शिवाय तेथील एखादा नोकरहि असे. या क्लबाची सर्व व्यवस्था रा. अनंतराव फडणीस हे ठेवीत ते केसरी कचेरीचे नोकर असून सरबराई खातें सर्वस्वी त्यांच्याकडे सोपविलेलें असे. १९१६ पासून १९२० पर्यंत ते टिळकांच्या दौऱ्यांमध्यें प्रवासांतील सर्व व्यवस्था त्यांच्याबरोबर हिंडून ठेवीत. तसेंच टिळकांकडे येणारे पाहुणे, त्यांच्यासंबंधीं होणाऱ्या सभा-समारंभ, आणि केसरी कचेरींचीं पण घरगुती निमस्वरूपाचीं सर्व कामें त्यांजकडेच सोपविलेलीं असत टिळकांच्या पश्चात त्यांची नेमणूक मजकडे झाली तेंतहि पूर्वीचेंच काम त्यांच्याकडे दिलें गेलें लेखक या नात्याचा दुसरा एक सेक्रेटरी किंवा शॉर्टहँड टाइपिस्ट मी केसरी कचेरींतलाच घेई शिवाय कचेरींतला एखादा दुय्यम संपादक मजबरोबर विधिमंडळाचें काम पाहण्यास येई तो हि लिहिण्याच्या कामीं उपयोगी पडे. तथापि क्लब संभाळण्या चालविण्याचें काम सर्वस्वी फडणीसांकडेच असे. बंगल्याचें केर काढविणें, पैसाभराची भाजी आणविणें, येथपासून खाजगी सभा, संमेलनें मेजवान्या सार्वजनिक लोकांच्या गांठी भेटी आणि गुप्तमसलतींचीं कामें, येथ पर्यंत सब काम फडणीस करीत. आणि तें इतकें आस्थेवाईकपणें आणि बिनबोभाट करीत कीं याची सर दुसऱ्या कोणालाहि आली नसती.

क्लबच्या व्यवस्थेला फडणीसासारखा मनुष्य लाभला म्हणून आम्हा कृणानुबधी लोकांना एकत्र राहता आलें आणि सर्वांहि वेताचा पडला. १९२४ साली मी, लोहोकरे, मुतालीक, करंदीकर, बेळवी, अणे, अभ्यंकर असे एकत्र बंगल्यात राहत होतों. सोईच्या दृष्टीनें (किंवा काहीं अशी स्वभावाच्या दृष्टीनेंहि म्हणण्यास हरकत नाहीं) आम्ही एकेका खोलींत राहण्याकरिता खालील जोड्या लावल्या होत्या. १ मी व बेळवी, २ करंदीकर व मुतालीक, ३ अणे व अभ्यंकर. डॉ. लोहोकरे यांची एकट्याची निराळी व्यवस्था केली होती. लोहोकरे हे सदा आजारी असत. त्यांना ऊष्ण उपचार फार लागत. इतकें कीं त्यांच्या विजेच्या शेगडीला एकटा एका महिन्यांत पन्नास रुपये खर्च आला. त्यांचा स्वभावहि तापट आणि कोणाशी फारसा जुळण्यासारखा नव्हता. मुतालीक व करंदीकर हे दोघेहि एकाच सातारा गावचे स्नेही. दोघेहि स्नानसंध्याशील. सोंवळे ओवळे मानणारे. अणे व अभ्यंकर यांची जोडी ते केवळ वऱ्हाड-नागपूरचे म्हणून लावण्यात आली होती. अणे हे कर्मठ स्नानसंध्या करणारे तर अभ्यंकर यांची मजल मांसाहारापर्यंत जाणारी. दोघांचे स्वभावहि निरनिराळे. अणे मिळून घेणारे सहनशील, तर अभ्यंकर हे उग्र स्वभावाचे उद्दाम व आपलाच हेका चालविणारे. परंतु अभ्यंकर हे अण्यांना वडीलकीचा मान देत व अणे त्यांना अरे जारे म्हणणारे. यामुळें सर्वांत त्यांचीच जोडी अधिक जमण्यासारखी होती. मी व बेळवी यांचा स्वभाव फार जुळे. आणि पांच वर्षे आम्ही एकत्र राहिलों होतों तरी त्याचें मात्र जुळलें नाहीं असा एकहि प्रसंग मला आठवत नाहीं.

अभ्यंकराचा स्वभाव पटेलीर, पण त्यांच्या पटेचे पर्यवसान कोणा इतराच्या निंदेत हटकून व्हावयाचें. त्यांच्या भाषणात त्याजून बोलण्याचा प्रकार इतका असे कीं तो त्यांच्या पटेलीरपणानेंहि नीटसा झाकून जात नसे. डॉ. लोहोकरे यांना आपली थट्टा केलेली कबूल नसे. आणि कोणी आपली व्याजस्तुति केली तरी ते ती खरी मानीत. क्लबासारख्या मेळ्यात, कोणी एक असा निघाला म्हणजे मग त्यानें उठाव त्यानें त्याची टिंगल करीत सुटावे असें होतें. लोहोकरे हे जात्या बुद्धिवान खरे. पण त्यांचें शिक्षण एकांगी आणि वेतापुरतें होतें. त्यांना असे वाटे कीं, आपण अर्थशास्त्रीय विषयांत मोठे निष्णात आहों. पण त्यांच त्यांना नुसते वाटत असतें तरी ठीक होतें. पण ते आमच्या असामान्यासमोरकडे जाऊन विधिमंडळांत बोलण्याचें धाडस करीत. यामुळें त्यांचें हसूं होई. व त्यांच्या स्वभावदोषाचा

अनुलक्षून अभ्यंकर यांनी एकदां एक नाटकच केलें. विधिमंडळाचें काम संपून फ्रावें आम्ही सभासद घरोघर जाण्याला निघण्याच्या वेळीं लोहोकरे यांना क्लबांत औपचारिक रीत्या 'मानपत्र' द्यावयाचा घाट अभ्यंकरांनीं केला. मानपत्र लिहून वाइलें फुलांची माळ आणविली. आणि त्याच्या निमित्तानें सर्वांना, म्हणजे पांचसात असामींना, एकत्र करून त्यांतल्याच एकाला अध्यक्ष नेमून ओतप्रोत स्तुतीनें भरलेलें मानपत्र अभ्यंकरांनीं मोठ्या गंभीरपणानें वाचून दाखविलें आणि मग गळ्यांत माळ घातली. ही थट्टा न उमगून सर्व प्रकार प्रांजलपणाचा असें समजून लोहोकरे यांनीं मोठें थाटदार उत्तरहि दिलें. आणि हा सर्व वेळ आम्हां इतरांना आपली विनोदबुद्धि इतकी आवरून धरावी लागली कीं जसें कांहीं गुदमरल्यासारखें होऊन गेलें.

अभ्यंकर हे माझी थट्टा करण्याच्या भानगडींत फारसे पडत नसत. आणि त्यांना मनांतून मी आवडत नसून ते माझा थोडासा द्वेषहि करीत. त्यांना वाटे कीं, केळकरांनाच या क्रमानें आणि पर्यायानें महाराष्ट्र वऱ्हाड व नागपूर या प्रांतांतील सभासदांचे पुढारी मानतात ते काय म्हणून! पण नेहरूप्रभृति तसें मानीत खरें. स्वराज्य पक्षाच्या विषयचें काम माझ्याकडे होतेंच. पण कार्यकारी मंडळांत तरी नागपूरचा प्रतिनिधि म्हणून आपणाला घ्यावें असें अभ्यंकरांना मनांतून वाटे. उलट या मंडळांत जागा ठरीव व थोड्या. यामुळें पं. नेहरू सच्चा भावानें म्हणत कीं, "एक केळकर आहेत ते तुम्हां महाराष्ट्रीय सभासदांचे प्रतिनिधि आहेतच." पण मला अशी पंचाईत पडे कीं, अभ्यंकरांना घ्या म्हणावें तर आमच्या आमच्यांत फूट आहे असें जाहीर केल्यासारखें होतें, आणि घेऊं नका म्हणण्याचें तर कांहींच कारण नव्हतें. पण पुढें अभ्यंकर मला नकळत या गोष्टीचा आपापसांत गवगवा व तक्रार करूं लागले. शेवटीं एक दिवस त्यांनीं माझ्यावर उघडपणें असा आरोप केला कीं मी इतर प्रांतांचें हित पहात नाहीं. याचा मलाहि राग आला. आम्हां दोघांचें कडाक्याचें भांडण झालें. तेव्हां मी पुढील निवडणुकीच्या वेळीं 'कार्यकारी मंडळांत नागपूर प्रांताला वेगळा सभासद द्या' असा आग्रह धरला व सारा प्रकार उघडकीस आणून तो आग्रह सिद्धीस नेला. अभ्यंकरांचा व माझा स्वभाव कधीं जुळण्यासारखें नव्हतेच. शिवाय त्यांनीं वैरी मानलेल्या डॉ. मुंजे यांचा पक्षपाती मी असा त्यांचा समज होता. यामुळें तें मनांतून जळत.

आणि ही वेबनावाची स्थिति पुढे कधीं सुधारली नाहीं इतकेंच नव्हे तर अखेर अखेर तिचा कडेलोट झाला.

अशा प्रकारचा थोडासा गुप्त वेबनाव आमच्यात असला तरी तो बाहेर पडत नसल्याने, कर्नाटकी बेळवीसकट आम्ही महाराष्ट्र मंडळी म्हणजे सहजीविताचा मित्रत्वाचा व एकजुटीचा नमुनाच असें विधिमंडळ्यातील इतर बहुतेक मानीत. महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्यातील आताचा भेद तेव्हा डोकें वर काढून प्रगट झाला नव्हता. आणि बेळवी हे सज्जन असून हे दोन प्रांत वेगळे असें त्यांना कधींच मनातूनहि वाटत नसे. इतर सभासदांतहि कांहीं कांहीं गट असत्च असत. पण ते ख्यालीखुशाली व खेळ यांच्याकरिता विशेष प्रसिद्ध असत. आमच्या क्लबात फार तर गप्पा मारण्यात वेळ जाई. पण आम्हांपैकीं कोणीहि पत्ते खेळण्यात वेळ दवडला नाहीं. जो तो आपापल्या कामात गर्क असे. अभ्यंकरांचा तडाखा पाण-चट इंग्रजी कादंबऱ्या वाचण्यावर असावयाचा. आणि अश्लील बोलण्यात ते फार पटाईत असत. ते चालू विषयाचा अभ्यास असा क्वचितच करीत. वर्षांतून एखादा एखाद्या राजकीय विषयावर ते बोलावयास उठावयाचें. आणि मग आपल्या धिप्पाड शरीरास शोभण्यासारख्या राक्षसी आवाजानें सरकारची हजेरी घेतांना वर्षभर साठविलेल्या कुचकीं नासकीं विशेषणें सरकारपक्षाला अर्धा तासभर समर्पण करावयाचें. बेळवी फावल्यावेळीं आपले आवडते इंग्रजी ग्रंथकार व कवी वाचीत बसावयाचे. आणि प्रचलित विषयाचे कागदपत्र आस्थेनें व बारीक नजरेनें वाचीत. तेहि एखादेन वेळीं भाषण करीत तेव्हां त्यांचा आवेश फार प्रकट होई. त्यामुळे बोलतांना त्यांचे पाय पायांत अडखळत. पण त्यांची इंग्रजी भाषा व मुद्दे चांगले असत.

करंदीकर व मुतालीक दोघांचेहि वरचेवर काम दिल्ली सिमला येथील मोठ-मोठ्या लोकांच्या गांठी भेटी घेण्याचें असे. करंदीकर हे बुद्धिवान असून प्रभावशाली व मोठी गोष्ट उत्पन्न करणारे असत. आणि बाहेर कोण काय बोलतो, कोठें काय चाललें आहे, याची माहिती ते एखाद्या मधुमक्षिकेप्रमाणें गोळा करून आणीत. तथापि अशा औपचारिक समारंभात गोरा अधिकारी आपल्या मनचें खरें कोणास कधींच सांगत नसतो, म्हणून गुजगोष्टी ओढरी करण्याचे श्रम व्यर्थ आहेत, असें म्हणून आम्ही विनोदानें त्यांची थट्टा करावयाचें. बालसंगोपनासारख्या विषयांचें निमित्त करून युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या स्त्रियांच्या भेटी घेण्यापर्यंत त्यांची मजल

जाई ! मुतालीक हे सरदार इनामदार वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून निवडून आलेले असल्यामुळे अधिकारी लोक त्यांना विशेष मान देत, आणि सरकारतर्फे एखाद्या उपमंडळावर सभासद नेमण्याचा प्रसंग असतां त्यांची नेमणूक करीत. मुतालीक हे बुद्धिवान असूनहि त्यांचे चर्चेचे विषय मोजके ठरावीक, आणि विशेषत: इनामदार जमीनदार सरदार वर्गाच्या हित संरक्षणाचे असत आणि हें हित ते चांगले समजत. वास्तविक त्यांचा ऋणानुबंध लोकपक्षापेक्षा सरकारपक्षाशीं अधिक असे असताहि मत देण्याची वेळ आली म्हणजे ते सरकारची निराशा हटकून करीत. आणि ते लोकपक्षात उघडपण सामील नसले तरी, मतनोंदणीच्या अदमासात त्यांचें मत सरकार विरोधी पक्षाकडेच पडावयाचें असें आम्ही सर्वच धरून चालत असू.

आम्हांपैकीं करंदीकर व बेळवी हे नियमानें हिंडण्या फिरण्याला जात. अर्थे यांना अविवेकयुक्त वादविवादाच्या हौसेमुळें बसल्या बसल्याच व्यायाम घडे ! मला हिंडावयास जाण्याचा कटाळा तसाच वादविवादाचा शिवाय मला लिहिण्या वाचण्याचें काम असे, आणि या कामाच निमित्त करून मला बैठेपणाची सवय किंवा व्यसन भागविता येई मी उरला सुरला सब वेळ एकलकोंडेपणानें आपल्या खोलींतच बसून लिहिण्या वाचण्यातच घालवीं. तोंडानें मजकूर सांगून लिहविण्याचें एक मोठें साधन म्हणजे लघुलेखक हाताशीं असल्यामुळें मला माझें व्यसन आळवितां येई. माझ्या टेबलावर उत्तर न देता पडून राहिलेलें पत्र कधीं सापडावयाचें नाहीं. केसरीत नित्य नवा मजकूर, वर्तमानपत्रें किंवा स्वतंत्र लेख याच्या रूपानें, पाठविण्याची नड ही मला आयती निमित्तादाखल उपयोगी पडे. दिल्ली मिमल्यास असला तरी अभिप्रायाकरिता पुस्तकें येऊन माझी पाठ शिवीत आणि तेंहि एक मोठें कामच होऊन बसें परंतु स्वत:च्या स्फूर्तीनेंहि मी लघुकथा लिहिणें, कविता (केव्हां इंग्रजी विनोदी) करणें हीं कामें करीं. विधिमंडळाच्या ग्रंथालयातून रोज एखादं नवें पुस्तक मी आणीत असें, तें वाचण्यांत वेळ जाई आणि एकेरी पक्षाच्या सभा, दुहेरी तिहेरी पक्षाच्या सभा, या भरीला असतच. तात्पर्य हिंडा फिरायला न जाण्याला निमित्त हुडकणारा मी भला, आणि तें निमित्त पुरविणारें दिल्ली सिमल्याचें सार्वजनिक जीवनहि भलें, असा मेळ बसे इतर कसल्याहि मानमर्यादेत न पडणारे बेळवी या विषयीं माझी थट्टा नेहमीं करीत. आणि लघु-

लेखक ह्यांशीं पुढें घेऊन बसलेला मला त्यांनी पाहिले म्हणजे ते म्हणत "हे पहा लड्ड उदराचे गणपति. आपलें मूषकवाहन आपल्यापुढें घेऊन बसले आहेत."

जी गोष्ट दिल्ली सिमल्याच्या मुक्कामात बाहेर पडून हिंडण्याफिरण्याची तीच आसपासचे प्रांत पहाण्याची. विधिमंडळाच्या बैठकी चालू असतां लगतच्या प्रांतात हिंडून प्रवास करून प्रेक्षणीय स्थळें पहाण्याला पुष्कळ सवड असते. आणि आमच्यातले अनेक लोक हिंडून फिरून येतहि. पण मी तसें हिंडण्याफिरण्याचा कटाळा करी. येऊन जाऊन सरहद्दप्रांतात दौरा काढण्याची व्यवस्था सरकारकडून झाली, सर्व प्रवास बिनखर्ची व सुखाचा व्हावयाचा होता, म्हणूनच मी दौऱ्यात सामील झालों. परंतु ऋषीकेश डेहराडून वगैरे अनेक प्रेक्षणीय स्थळें आसपास असतां मी जाण्याचा कटाळा केला. काश्मिर पहावें असें मनात फार येई. पण तेंहि घडलें नाहीं. सिमल्याच्या बैठकीकरिता गेलों म्हणजे काश्मिरला जाण्याचे मांडे व बेळवी याचे बेत सुरू व्हावयाचे. परंतु बैठक संपण्याची वेळ आली म्हणजे घेळवींना बेळगावास परत जाऊन वकिली चालू करण्याचा तगादा मनातून सुरू होई, आणि तद्‌नुषंगी मिळविलेल्या दाव्यांच्या तारखा पाहण्याकरिता ते आपली रोजनिशी चालू लागवयाचे. त्याप्रमाणें मी पुण्यात किंवा बाहेरगावीं आमंत्रणें पत्करून कामें मागे लावून घेतलेलीं असत, त्यांच्या तारखांची आठवण जागी करण्याकरिता मीहि रोजनिशीचीं पानें चाळू लागे. तात्पर्य, कौन्सिलची बैठक संपताच कोणती गाडी परतीच्या प्रवासाला पकडतां येईल याचे बेत सुरू होऊन, काश्मिरचा प्रवास अपूर्ण मनोरथाच्या यादींत लिहून, आम्ही आपलें सामान बांधण्याची तयारी करीत असू.

विधिमंडळाच्या निवडणुकींना खर्च येई तरी पुढें दिल्ली सिमला येथील मुक्कामाचा खर्च सरकाराकडून मिळणाऱ्या रोजीं वीस रुपयांच्या पगारांतून भागे. आम्ही क्लब केल्यामुळें राहण्या-जेवण्याचा सर्व थोडाथोडा वांटून जाई. शिवाय आमचा क्लब श्रीमंतीचा आव आणून कोणाला मेजवान्या जाकतीं देण्याच्या भानगडींत पडत नसे. आपणाला परत भेटीच्या पाहुणचाराकरितां लोकांना बोलविता येत नाहीं मग आपण तरी लोकांचा पाहुणचार कां घ्या ! अशा विचारानें मी कित्येक मेजवान्यांचीं आमंत्रणें कांहीं तरी निमित्त सांगून टाळीत असें. जेवणाखाण्याला जाणें ही आहाराच्या दृष्टीनेंहि मला उपाधी असेच वाटे. आम्ही दक्षिणी माणसें श्रीमंत नाहीं, गरीब असतो, असी दिल्ली सिमला येथील लोकांची समजूत परस्पर

झालेलो असे आणि ती खरी असून आमच्या पथ्यावर पडे पण इतर रीतीने आमच्या क्लबविषयी सर्व साधारणपणें आदरबुद्धि असे आम्ही लोक त्याली खुशाली न करणारे, खेळाचे अड्डे न माडणारे, सुसती कारस्थानें न रचणारें, वडे-जावी वाढविण्याकरिता श्रीमत लोक किंवा अधिकारी लोक याच्या गाठीभेटी न घेणारे, असे असल्याबद्दल आमचा लौकिक असे उलट आम्ही मताचे खबीर, स्वातन्त्र्यप्रिय, राष्ट्रीय वृत्तीचे, अभ्यासू असादि लौकिक असे वरचे कांहीं लब्ध-प्रतिष्ठित सोडले तर सद्दा मसलतीला आम्ही उपयोगी पडणारे असे इतर लोक आम्हाला मानीत, आणि आमच्याकडे येऊन चर्चा विचारविनिमय करीत

१९२७ साली फिरून आम्ही विधिमंडळांत गेलों त्या वेळीं हा क्लब टिकून राहिला तरी पहिला सच्च माडला डॉ लोहोकरे निवर्तले वरदीकर व मुतालीक यांची मुदत सपली व ते पुन्हा निवडून आले नाहीत. अभ्यकर निवडणुकीला उभे राहिले, पण डॉ मुजे यांनीं त्याना पराभूत केल्यामुळें ते गळले डॉ मुजे आमच्यातलेच पण ते नव्या दिल्लीत स्वतत्रपण राहत त्याना आमच्या क्लबा-तल शाकाहारी मिळमिळीत जेवण आवडत नसे. तथापि ते दिवसातून क्लबाकडे एक वेळ फेरी मारून गप्पागोष्टी करून जात शेवटी क्लबात मी केळकर आणि बापूजी अणे असे तिघेच उरलो त्याचा समावेश एकाच वगल्यांत होऊ शकला. अभ्यं-कर व लोहोकरे नसल्याने या पुढच्या तीन वर्षांत भाडणाचे प्रसग क्लबात मुळीच आले नाहीत पूर्वीप्रमाणें आताहि आमच्या क्लबानें लब्ध प्रतिष्ठितपणाचा खेळ केला नाहीं हा खेळ मेजवान्या पार्ट्या देण्याचा तो खेळ फार खर्चाचा असतो आणि त्यातून लब्याशहि फार नसतो आमच्या क्लबाप्रमाणें राजकीय 'राष्ट्रीय' पक्षाचा बनावहि नवाच होता आमच्याच क्लबातले केळ्वा हे जुन्या स्वराज्यपक्षात राहिल. त्यांनीं प्रतिसहकारपक्ष स्वीकारला नाहीं अणे आणि मी हे नव्या पक्षाचे सभासद होतों, व या नव्या पक्षाच्या तिकिटावरच निवडून आलों होतों. तथापि विधिमडळातल्या नव्या पक्षाची सघटना, प्रतिसहकार पक्ष न स्थापलेल्या पण । सहानुभूति असलेल्या प्रातातून आलेल्या सभासदाची सयुक्त स्वरूपाची असल्यामुळें, त्याला 'प्रतिसहकार' पक्ष हे नाव न देता 'नॅशनॅलिस्ट' असं नवच नांव देण्यात आलें होतें. एका स्वराज्यपक्षाला दोन फाटे फुटले. मात्र माणसं पुष्कळशीं तीच होतीं.

१९२७ सालीं विधिमंडळाच्या पहिल्या बैठकीला दिल्लीस गेलों तेव्हां मज-वर एक गंडांतर आलें. यापूर्वी निवडणुकींत पुष्कळ हिंडावें लागलें त्यांत मोटारीच्या प्रवासांत उजव्या कानावर वाऱ्याचा मार बसून आतल्या बाजूस दुखापत झाली. कानाच्या वरच्या बाजूला थोडथोड दुखत असतानाच दिल्लीच्या वाटेवर मी धुळ्यास गेलों तेथें कानाच्या पाळीवरच्या अंगास डोक्याला सूज आली म्हणून डॉ. साठे यांना सल्ला घेतला. त्यांनीं औषध दिलें परंतु असं बजाविलें कीं " सूज न उतरली तर आतल्या बाजूस गळू होईल आणि ते कापून घेण्याची हयगय केल्यास गळू खालीं वरत जाऊन हाडाला भिडण्याचा संभव आहे. तसं झाल्यास हाडच छिलून काढावें लागतें त्याला मॅस्टॉईड असें नांव आहे. तरी सावधगिरी ठेवा " पण गळू वरच्या बाजूस उमटून पोटिस लावून पिकविल्यास कदाचित् बाहेरच्या अंगाला फुटेल या आशेनें मी पुढील प्रवास सुरू केला. भुसावळेस गेलों तों गळू ठणकूं लागलें तरी ऊन पाणी मिळवून शेकून तसाच पुढे दिल्लीस गेलों. पुढे इजा कमी न होतां वाढली तापहि येऊं लागला एक दिवस गांवांत जाऊन डॉक्टरी इलाज केला. परंतु बरं वाटेना. दुसरें दिवशीं संध्याकाळीं डॉ. मुंजे भेटीस आले त्यांनीं सांगितलें कीं "शस्त्रक्रिया केल्याशिवाय हें गळू बरें होणार नाहीं आणि एकेक दिवसाचा विलंब होईल तर हाडाला इजा पोचेल तरी तुम्ही उद्यांच्या उद्यां सकाळीं येथून मुंबईस चालते व्हा मी एक दिवसहि तुम्हास येथें राहूं देणार नाहीं "

दिल्ली येथील इस्पितळांत गेलों असतां तेथें शस्त्रक्रिया झाली नसती असें नाहीं. परंतु तें परकें ठिकाण, इस्पितळांत किती दिवस पडून रहावें लागतें याचा नेम नाहीं या विचारानें फडणीसांना बरोबर घेऊन तडक मुंबईला आलों डॉ. गोपाळराव देशमुख यांचा शोध केला पण त्यांची गांठ पडली नाहीं. ते पुण्यास गेले होते. तेव्हां डॉ. दलाल यांच्याकडून शस्त्रक्रिया करविण्याचें ठरवून गिरगां-वांतील 'रेकिनी व टिळक' यांच्या इस्पितळांत मी जाऊन राहिलों दुसरें दिवशीं क्लोरोफॉर्म देऊन ऑपरेशन करण्यांत आलें. जखम अजूनि भरून येण्याला अव-काश होता, तो इतक्यांत दिल्लीहून पत्र आलें कीं, " तुम्ही विधिमंडळांत प्रविष्ट करण्याकरितां दोन बिलं पाठविलीं होतीं तीं निघण्याचा दिवस अनपेक्षितपणें लवकर आला आहे. तरी बरे असाल तर एकदम निघून या. " त्यामुळें पेंच असा पडला कीं दिल्लीस जावयाचें तर न भरलेली जखम अंगावर घेऊन जावें लागणार. अर्थात

जातां येतां सोळावें मैलाचा प्रवास! बरें न जावें तर माझी बिलें प्रविष्ट करण्याची ही संधि गमावल्यास ती फिरून केव्हा मिळेल की नाहीं याची शंकाच. कारण खाजगी बिलांना सबंध वर्षात चार दोन दिवस मिळावयाचे. आणि दुसरीं बिलें आधीं प्रविष्ट झालीं म्हणजे त्यांची वासलात लागेपर्यंत माझीं बिलें मागें पडून रहावयाचीं. खाजगी बिलांना यशस्वी होण्याला फारच गडांतरें असतात म्हणून मी आजारी असतां त्याच दिवशीं दिल्लीस निघालों. नेमल्या दिवशीं, बांधलेल्या जखमेवर रुमाल बांधून कण्हतकुथत, बिलें कशीं तरी एकदाचीं प्रविष्ट करून दुसऱ्याच दिवशीं परत मुंबईला निघालों आणि इस्पितळांत येऊन दाखल झालों. डॉ. दलाल यांनीं पट्टी सोडून पाहिले तों जखम अद्यापि खोलच होती. इतकेंच नव्हे तर फिरून एक ऑपरेशन करावें लागेल असें त्यांचें मत पडलें! तेव्हां डॉ. देशमुखासह आणखी दोनतीन प्रसिद्ध शस्त्रवैद्य बोलावून सल्ला घेतला. त्यांत "फिरून शस्त्रक्रिया करावयाची झाली तरी इतक्यातच करूं नये, जखम भरण्याला आणखी संधि देऊन पहावी," असें डॉ. देशमुख यांनीं निर्धारानें सांगितल्यावरून दुसरें, ऑपरेशन रहित झालें आणि इस्पितळांत एकंदर दहा दिवसांचा मुक्काम करून मी पुन्हां परत दिल्लीला गेलों.

माझीं बिलें चर्चेला पुन: निघालीं तेव्हांहि जखमेवर पट्टी बांधलेलीच होती. तथापि सभेला जाऊन भाषण करण्याइतका मी बरा झाला होता. या शस्त्रक्रियेचा एक परिणाम प्रथम असा झाला कीं उजवा कान जवळ जवळ बधिर झाला. यामुळें एखाद्या बहिऱ्याप्रमाणें डाव्या कानाला हात लावून विधिमंडळांतील काम कांहीं दिवस करावें लागलें भीति वाटली कीं मी एका कानानें कायमचाच बहिरा होतों कीं काय! पण सुदैवानें कांहीं महिन्यांनीं उजव्या कानाला फिरून थोडथोडें ऐकूं येऊं लागलें. एकदरीनें हें गंडांतर बरें निभावलें कारण हाडाला इजा पोंचती तर ती शस्त्रक्रिया कठिण झाली असती. आणि खालच्या हाडाला जखम भिडली म्हणजे फार यातना होतात व रोग असाध्य होतो असेंहि म्हणतात.

या वेळीं मी विधिमंडळांत दोन बिलें प्रविष्ट केलीं. त्यांतील एक शेवटीं मंजूर झालें, मग दुसरें सिलेक्ट कमिटीपर्यंतहि न जाता फेटाळलें गेलें. मंजूर झालेलें बिल अगदीं लहान पण उपयुक्त होतें. त्याचा प्रकार असा. पूर्वी अनेक प्रकारच्या खाजगी संस्था सोसायट्या रजिस्टर करतां येत होत्या. उदाहरणार्थ—

शिक्षणसंस्था, परोपकारी संस्था इत्यादि. परंतु राजकीय संस्थांचें स्वरूप नितकेंच परोपकारी व सार्वजनिक स्वरूपाचें असलें तरी अशा संस्था रजिस्ट्रार हा दाखल करून घेत नसे. याचा अर्थ त्यांना व्यवहारोपयोगी अशी कायदेशीर घटना न लाभल्यानें व्यवहाराला फार अडचणी येतात. संस्था रजिस्टर असली म्हणजे तिचा एखादा अधिकारी एकंदर संस्थेच्या वतीनें सर्व कायदेशीर व्यवहार करूं शकतो. पण संस्था रजिस्टर नसली म्हणजे मालमिळकत कोणीं धारण करावी हा प्रश्न पडतो. तसेंच वाद उत्पन्न होऊन प्रकरण न्यायकोर्टांत गेल्यावर संस्थेनें सगळे सभासद वादी किंवा प्रतिवादी करावे लागतात. अर्थात् ही गोष्ट फार त्रासाची भानगडीची होऊन बसते. पुणें सार्वजनिक सभेला हा अनुभव येऊन चुकला होता. पुण्याच्या सर्व्हंट ऑफ इंडिया संस्थेनें घटना नोंदणीकरितां निरनिराळ्या प्रांतांत अर्ज करून पाहिले, परंतु शिक्षणाची संस्था ही परोपकारी या सदराखालीं पडूं शकत नाहीं असें ठरवून अधिकाऱ्यांनीं नोंदणी नाकारली. आमच्या होमरूल लीग संस्थेचें ट्रस्टडीडच झालें होतें म्हणून गोष्ट वेगळी. नाहीं तर हाच प्रसंग यावयाचा. हे सर्व लक्षांत घेऊन मी माझ्या बिलानें अशी दुरुस्ती सुचविली होती कीं 'धर्मार्थ परोपकारी' संस्था यांच्या वर्णनाचे जे शब्द कायद्यांत आहेत त्यांत 'राजकीय शिक्षणाच्या संस्था' असे शब्द प्रत्यक्ष घालून त्या कायद्याची व्याप्ति वाढवावी.

सोसायट्यांच्या रजिस्ट्रारांनीं भलताच हट्ट धरला नसता तर, आहे त्या शब्दांतच राजकीय संस्थाहि बसतात असा अर्थ होऊन, माझ्या बिलाचें कारण उरलें नसतें. परंतु त्यांच्या दुराग्रहामुळें, भ्रामक अर्थमीमांसेमुळें, माझें बिल अवश्य ठरत होतें. वास्तविक राजकीय संस्था नाहविल्या गेल्या तर ती गोष्ट सरकारला इष्टच वाटावी, कारण संस्था नोंदली म्हणजे तिची घटना, नियम, अधिकाऱ्यांची नांवनिशी नांवें सर्व कांहीं जगजाहीर असते. अर्थात् अशी संस्था ही गुप्तमंडळीच्या अगदीं दुसऱ्या टोकाची संस्था होय. म्हणून सरकारानें तिच्या नोंदणीला साहाय्यच करावें. पण इतका विचार करतो कोण! असो. माझ्या बिलाला सरकारानें हरकत घेतली नाहीं. कारण माझ्या बिलाचा हेतु मी आपल्या भाषणांत इतका स्पष्ट आणि खात्री पटविण्यासारखा मांडला होता कीं त्यावर आक्षेप घेणें हें गमजेस मानणाला अशक्य होतें. शेवटीं किरकोळ एकदोन शब्दांचा फरक करून बिलाचीं तीनहि वाचनें होऊन तें मंजूर झालें. असा

रातात "कामदा बनविण्याचा" हुकूम मला पाच वर्षांत एकदा तरी सिद्धीस नेता आला.

माझे दुसरें एक बिल फेटाळलें म्हणून सांगितलें त्याचा हेतु असा होता. सक्तीनें खाजगी जमिनी ताब्यांत घेऊन एखा मालकाकडून काढून—त्याला किंमत देऊन का होईना पण—त्याचें स्वामित्व नष्ट करून दुसऱ्या कोणाला त्या देण्याचा अधिकार हल्लींच्या कायद्यानें सरकाराला आहे. पण हा अधिकार बजावितांना चारदान गोष्टी वाईट होतात वेळ अतिशय लागतो मध्यंतरीं मालकाला धड काहींच करता न आल्यामुळें त्याचें नुकसान होतें. आणि किंमत देण्याचा ठराव मुलकी अधिकारीच करतात यामुळें तो कमी देण्याकडे त्याचा कल असतो त्याच्या निकालावर जिल्हाकोर्टांत दावा करतां येतो परंतु फिरून तेंहि काम वर्षानुवर्षे चालत, आणि कोर्टखर्च इतका येतो कीं तो करण्यापेक्षां मुलकी अधिकाऱ्यांनीं दिलेली किंमतच स्वीकारून मोकळें व्हावें आणि त्रास चुकवावा असें वाटण्या इतका जुलूम मालकावर होतो. हे सब दोष काढून टाकण्याच्या हेतूनें मी विद्यमान कायद्यांत दुरुस्त्या सुचविल्या होत्या. त्यांतील मुख्य अशी होती कीं, सक्तीनें घेतलेल्या जमिनींची किंमत सरकारी अधिकाऱ्यांनीं न ठरवितां ती पंचायतपद्धतीनें ठरविण्यांत यावी पण जुनी पद्धति सर्व बदलून तिच्याजागीं नवी प्रस्थापावयाची यामुळें, पाच पंचवीस कलमांत काहीं शब्द बदलावे लागले, काहीं नवे घालावे लागले, काहीं कलमें मुळचीं वगळावीं लागलीं, काहीं नवीं करून घालावीं लागलीं मी सुचविलेली पंचायतपद्धति हल्लींच्या पूर्वी एकवेळ अमलांत असलेल्या कायद्यांत होती ती पुढें सरकारानें काढून टाकली म्हणजे सुधारणेची कुधारणा केली अर्थात् तो जुना दाखला लक्षांत घेऊनच मी फिरून पंचायतपद्धति सुरू करणार होतों

या बिलाची कल्पना मुळशी पेट्यांतील धरणाखालीं गेलेल्या जमिनींच्या अन्यायावरून मला सुचली १९२० च्या पूर्वी नगर जिल्ह्यांत साखरेच्या कारखान्याकरितां सरकारानें या कायद्यानें जमिनी घेऊन दिल्या, त्या पक्षपाताविरुद्ध बरीच तक्रार झाली होती. मुळशीच्या प्रकरणांत तर हा अन्याय अधिक प्रकट होऊन चळवळहि जोराची होणार होती, व हा कायदाच ऐनजिनसी रद्द करावा अशी सार्वजनिक मागणी करण्यापर्यंत मजल गेली होती पण माझ्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या सोलापूर प्रांतिक परिषदेंत साधकबाधक चर्चा होऊन असा निर्णय

लागला कीं " कोणत्याच सार्वजनिक कार्याला सरकारनें खाजगी जमीन सक्तीनें घेऊन देऊं नये असें म्हणून कधीं चालणार नाहीं. आगगाड्यांचे रस्ते, शिक्षण-संस्था, दवाखाने यांच्या इमारती, कालव्यांचीं धरणें, इत्यादिकांना खाजगी जमिनी घ्याव्या लागणारच. खाजगी प्रयत्नानेंच त्या घ्याव्या म्हटलें तर त्या हव्या तितक्या एकगट्ट मिळूं शकत नाहींत. आणि मिळावयाच्या तर खाजगी मालक बेसुमार किंमती मागणार हे ठरलेलें. तेव्हां सक्तीनें जमिनी घेण्याच्या कायद्याला तत्वतः हरकत नसावी. पण नुकसानभरपाई द्यावयाची ती मात्र पंचायत पद्धतीनें दिली जावी " असें मत परिषदेंत प्रगट झालें. मुळशीच्या चळवळींत तिच्या चालकांनी " जान कि जमीन " असलें एकांतिक तत्त्व पुढें आणल्यामुळें नुकसान भरपाईचा प्रश्न सहजच गौण ठरत होता. म्हणजे त्या प्रसंगीं पंचायत पद्धतीनें जमिनीची किंमत देण्याला सरकार कबूल झालें असतें तरी चळवळीच्या पुढाऱ्यांनीं ती गोष्ट मान्य केली नसती. पण मुळशीचें प्रकरण हे एकदा एक घडणारें. तें बाजूला ठेवलें तर प्रत्यही शेंकडों इतर प्रकरणीं विमतीच्या मोजदल्यांत अधिकारी अन्याय करतात त्याचें काय ! तो दूर करावा आणि पंचायत पद्धतीनें, जुनेंच पण मध्यंतरीं सुप्त झालेलें, तत्त्व पुनर्जीवित करावें हाच माझ्या त्या बिलाचा हेतु होता. पण सरकारी सभासदांप्रमाणें कांहीं खाजगी सभासदहि प्रतिकूल झाल्यानें माझें बिल नामंजूर झालें.

दिल्ली सिमला येथील माझें कामकाज कसें काय चालें याची माहिती रा. रा. न. आगाशे यांनीं जवळून पण तिन्हाइताच्या दृष्टीनेंहि पाहिलेली अशी एका ठिकाणीं लिहिली आहे त्या लेखांतला एक उतारा या खालीं देतों.

" पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांची कामगिरी उत्कृष्ट तर खरीच, पण स्वतंत्र-पक्षाशीं सहामसलत करण्याचे बाबतींत केळकर व अणे यांना सल्लयतात घेतल्या खेरीज पं. मोतीलाल नेहरू यांचें पान हालत नसे. ज्या केळकरांची कौन्सिल-बहिष्काराचे प्रश्नावर पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं सडकून खरपूस तपासणी केली, व एकदां तर "महाराष्ट्राचें मत राष्ट्रीयसभा मानणार काय" असेंहि ते म्हणाले, त्या केळकरांशीं पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं इतकें सख्य पाहून दिल्लीकरांना अचंबा वाटे. स्वतंत्र व स्वराज्य पक्षांना एके ठिकाणीं आणावयाचें म्हणजे ओढाताणीची मोठीच बाधाबाधी. कारण मोट बांधायला एक ढेंक जवळ करावें तर दुसरें दूर जावें व

काहीं आवले घमरून पदाव. पण केळकरानीं युक्तीनें स्वतंत्र पक्षातील आवळ्या-नाहि मोटेंत बांधले.

"सप्टेंबर १९२५मध्ये असेंब्लीचा अध्यक्ष निवडण्याची वेळ आली तेव्हा स्वराज्यपक्षातर्फे सहा व स्वतंत्रपक्षातर्फे सहा एकूण १२ सभासदांची एक कमिटी नेमिली. त्या कमिटीनें उमेदवाराची निवड करावी असें ठरलें. स्वतंत्र पक्षानें दि. ब. रंगाचारीयर व स्वराज्यपक्षानें पटेल अशीं नावें सुचविलीं. पण एकमत होईना. अखेर स्वराज्यपक्षातर्फे केळकरांचें नाव अध्यक्षाचे जागेकरिता सुचविण्यांत आलें, व पं मोतीलाल नेहरू यानींहि 'तुम्ही खटपट करा' असें केळकराना सांगितलें होतें. पण अखेर दोन्ही पक्षांत एकमत झालें नाहीं, व स्वराज्यपक्षाचे उमेदवार म्हणून पटेल याना निवडण्यांत आलं. पटेलाना ५८ मतें व रंगाचारियर याना ५७ मतें पडलीं. ना. पटेल याना एक मत एरवीं न मिळणार असें केवळ केळकराच्या मोहवतीखातरच मिळाले होतें. (हें मत सरदार मुतालीक याचें होतें.)

"१९२६च्या निवडणुकीत केळकर हे प्रतिसहकार पक्षातर्फे निवडून आले व असेंब्लींत दे. भ. लाला लजपतराय याच्या पुढारीपणाखालीं स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय-पक्षाचे ते एक प्रमुख सभासद झाले जयकर, डॉ. मुंजे, अणे व केळकर हे चौघे प्रतिसहकारवादी म्हणून याच पक्षात विलीन झाले होते केळकर हे १९२७ ते ३० पर्यंत राष्ट्रीय पक्षाच्या कार्यकारी मंडळांत होते, व त्याच्या सल्ल्यान कोणी कोणत्या कमिटीवर जावें व पक्षातर्फे कोणता ठराव कोणी मांडावा हे ठरत असे. पण केळकरानीं स्वतः आपण होऊन कोणत्याहि कमिटीवर जाण्याचा अभिलाष धरला नाहीं स्वराज्य-पक्ष व राष्ट्रीय-पक्ष याच्यामध्यें असेंब्लीच्या कामांत नामाभिधानापलीकडे फरक असा काहींच नव्हता राष्ट्रीय-पक्ष "आम्ही 'प्रतिसहकारिता' करितो" असें स्पष्टपणें सांगत असे स्वराज्य-पक्ष "आम्ही अडवणूक करितो व आमचें पूर्वीचेंच धोरण कायम आहे" असें तोंडानें उच्चारी. पण आचरण मात्र प्रतिसहकार पक्षाचा. प्रथम प्रथम स्वराज्य–पक्षाच्या सभासदानीं सरकारी सभासदाच्या चहापार्ट्यांना जाऊ नये असं फर्मान पं नेहरू यांनीं काढलें, पण त्याचा अधिकार न मानणारेच बरेचसे सभासद निघाले. शिस्तीचा धाकहि त्यानीं घातला. पण तो फारसा चालत नसे. रिसर्व्ह बँक बिल, करन्सी बिल, ट्रेड डिस्प्युट्स बिल व इतर अनेक बिलांच्या सिलेक्ट कमिट्यावर स्वराज्य–पक्षाच्या सभासदानीं कामें

केली. रिझर्व्ह बँक बिल, सिलेक्ट कमिटी, समतियाची कमिटी, यासारख्या कमिट्यांवरहि कामें करून त्यांनीं भत्त्याचे पैसे घेतले होते. नॅशनॅलिस्ट व स्वराजिस्ट यामध्ये फरक इतकाच कीं, नॅशनॅलिस्ट पक्षानें आम्ही कमिट्यांवर कामें करूं असें मतदाराना सांगितलें व स्वराजिस्टांनीं हें धोरण जाहीर केलें नव्हते इतकेंच. पण याहि वेळेला केळकराचा असेम्ब्लींतील दर्जा पूर्वीइतकाच उच्च होता त्याच्या विद्वत्तेची छाप सर्वांवर पडत असे. त्यांचीं विनोदी व माहितीपूर्ण भाषणें सर्वांना आवडत. त्याच्या निःस्पृहपणामुळे ते नवीन सभासदाना आदर्श झाले होते. ते कोणाचा द्वेष कधींच करीत नसत. असेम्ब्लींतील कोणत्याहि सभासदाला—मग तो स्वतंत्र, स्वराज्य-पक्ष, राष्ट्रीय-पक्ष व काही काही वेळेला युरोपियन पक्ष यापैकीं कोणत्याहि पक्षाचा असो—असें वाटे कीं, केळकरांच्या भाषणात तथ्यांश आहे. त्याना भावनाप्रधान भाषणें करता येत नव्हतीं. त्याच्याजवळ लाला लजपतराय याच्यासारखा आवेश अगर वक्तृत्व नव्हतं वॅ. जिना याच्यासारखी ऐट नव्हती. पं. मदनमोहन मालवीय याच्याप्रमाणे त्याचें भाषण अस्खलित नसे. तरी पण त्याच्या भाषणात बुद्धिमत्तेची झाक, अभ्यासाची आवड, विनोदासह गांभीर्य, राष्ट्रप्रेम व मताचा उदारपणा हे गुण प्रामुख्यानें दिसत. सहसा कोणत्याहि बिलावर अगर ठरावावर भाषण करण्यापूर्वी त्या विषयावरील पुस्तकें, हिंदी व परकी तज्ज्ञ लोकांचे अभिप्राय, इतर राष्ट्रांतील कायदे व पद्धती, त्या विषयाचा संपूर्ण अभ्यास करून त्यांनी भाषणांनी टिपणें केलीं नाहींत असें कधीं झालें नाहीं. करन्सी रिझर्व्ह बँक यासारख्या क्लिष्ट विषयाचा अभ्यास त्यांनी असेम्ब्लीचे सभासद असताना दिल्ली-सिमल्यातच केला. बजेटाचीं पुस्तकें घेऊन मागील १०-१५ वर्षांच्या आकड्यांशीं तुलना करीत ते तासतास बसत असत; पण फडणविसाचीं बजेटवरील भाषण व त्यावरील स्पष्टीकरणाचे रिपोर्ट त्यांनीं काळजीपूर्वक वाचले नाहींत असें कधीं झालें नाहीं. आपल्या भाषणाच्या पुष्ट्यर्थ ते जे दाखले देत, ते वर्तुळांशी इंग्लिश ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतलेच घेत व प्रतिपक्षाला निरुत्तर करीत. लांबच्या लांब भाषणें करण्याची हौस त्यांना फारशी नसे. नाहीं म्हणायला करन्सी बिलावरील त्यांचे भाषण सुमारें दीड दोन तास चाललें होतें. केळकर बोलावयास उठले कीं त्यांचें प्रतिभाशाली व विनोदपूर्ण भाषण ऐकण्याकरितां कांहीं कांहीं बुद्धिप्रधान लोक आपल्या जागेवर येऊन बसत. सर डेनीस ब्रे हे

पराष्ट्रीय खात्याचे चिटणीस, त्यांना असेंब्लींत फारसे काम नसे, व ते असेंब्लींत फारसे बसतहि नसत पण तात्यासाहेबांच्या भाषणास ते आवर्जून बसत

"व्हाइसरॉय साहेबाच्या बंगल्यावरील पेटींत Visiting Card टाकून कित्येक सभासद नेहमीचे आमंत्रण लावीत त्याच्या या लघळपणाचा तात्यांना अतिशय राग येत असे सरकारी सभासदांना आपल्या घरीं जेवणाखाण्यास अगर चहापाण्याचें आदरातिथ्य करण्यात त्यांनी आपला वेळ कधीं फुकट दवडला नाहीं आपण होऊन कोणा साहेबाशीं बोलावयास गेले व त्याच्यापाशीं हस्तांदोलन केलें असें कधीं झालेंच नाहीं असेंब्लीचें काम सपल्यावर सुटीचा दिवस ते केसरी-मराठा पत्राकडेच खर्च करीत दिल्ली सिमल्याची बातमीपत्रें लिहीत, नवीन पुस्तकावर अभिप्राय देत, व असेंब्लीच्या लायब्ररींतील नवीन पुस्तकें आणून केसरीच्या वाचकांना त्यातील माहिती उपलब्ध करून देत कौटिलीय अर्थशास्त्र, छंदोरचना, व 'शिवचरित्रप्रदीप' यावरील अभिप्राय, ' शारदेची आकाशवाणी ' हे लेख, '१६ पेन्स १८ पेन्साचा वाद' वगैरे कित्येक लेख त्यांनी सिमला-दिल्लीसच लिहिले टिळकचरित्रापैकींहि कांहीं कांहीं भाग त्यांनी तेथेंच लिहिला त्यांचा उद्योगी स्वभाव त्यांना स्वस्थ बसूं देत नसे म्हटलें तरी चालेल, पण इतकेंहि करून दिल्ली व सिमला येथील स्थायिक महाराष्ट्रीय मंडळींच्या हाकेला त्यांनी नकार दिला नाहीं असे कधीं झालें नाहीं दरवर्षी सिमल्यास जातांना महाराष्ट्र क्लबात गणपत्युत्सवाच्या निमित्तानें ते व्याख्यान देत व महाराष्ट्र मंडळातील लोकांच्या मंडळींची विचारपूस करीत रामदासनवमीचा उत्सव तर त्यांचेच अध्यक्षतेखालीं साजरा होई महाराष्ट्र, वऱ्हाड, नागपूराकडील मनुष्य दिल्लीस कांहीं कामानिमित्त आला तर आपली हकीकत केळकरांकडून लावून घेई 'तुमचेंच काम करण्यास मी येथें बसलों आहे, मजकडून तें करून घ्या" असें ते मोठ्या उदार मनानें सांगत रेल्वेच्या मजूर संघाची पुढारी मंडळी संघाचें अगर इतर कामानिमित्त १०–१५ दिवस केळकरांकडे राहून गेली नाहीत असें कधीं झालें नाहीं पोस्ट, टेलिग्राफ व कस्टम्स खात्याचे नोकरवर्गातील तक्रारींचें वकीलपत्र त्यांनीं सतत कायमचेंच घेतलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं त्यांचेकडे दर वर्षी १४४–१५० प्रश्न विचारण्याकरितां येत त्यात कमीजास्त दुरुस्ती करून ते विचारीत व मिळेल ती माहिती योग्य करून त्यांचेकडे पाठवीत प्रत्यक्ष खात्याचें अधिकाऱ्याला भेटून योग्य असतील त्या अडचणी दूर करण्याची खबरदारी

घेत; पण योग्य कारणाशिवाय सरकारी अधिकाऱ्याची मनधरणी त्यांनीं केली नाहीं. त्यांची भेट घेण्यास वशिले लावावे लागत नसत. अगर भेटण्याची वेळहि आधीं पत्र लिहूनच ठरविली पाहिजे असें नसे. अमक्यालाच भेटावयाचें तमक्याला भेटावयाचें नाहीं असें कधीं झालें नाहीं. परप्रांतीय लोकांनाहि ते महाराष्ट्रीयांप्रमाणेंच वागवीत. इतर प्रांतांतील पुढारीमंडळींप्रमाणें आपले आप्तेष्ट अगर जातबांधव यांची वर्णी सरकारी खात्यांत लावण्याची खटपट त्यांनीं कधीं केली नाहीं. पण त्याबरोबरच, कोणाला अन्याय होत असेल, अगर लायक इसम असतांना वशिल्याची उंटें मध्यें येत असतील, तर त्याची दाद लावून घेण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. असेंब्लींत त्यांनीं कोणत्या ठरावावर व बिलावर भाषणें केलीं व त्यांत कोणत्या विशेष मुद्याचें विवेचन केलें हें येथें सविस्तर सांगणें शक्य नाहीं. पण त्यांच्या कारकीर्दींत त्यांनीं निदान पांचसहा नवीन बिलें आणलीं व त्यांपैकीं निदान एक बिल तरी मंजूर करून घेऊन, राजकीय शिक्षण-संस्थांना रजिस्ट्रेशन ॲक्टाखालीं नोंदणीचा अधिकार प्राप्त करून दिला असें म्हणतां येईल. तसेंच हिंदुस्थानच्या भोंवतीं अफाट समुद्र असतांना मिठाच बाबतींत लोकांना परावलंबी रहावें लागतें ही गोष्ट सरकारास लज्जास्पद आहे अशा अर्थाचा ठराव बजेटमंजुरीचे वेळीं काटाच्या स्थानीं त्यांनीं आणला होता व तो मंजूर झाला.

"असेंब्लींत अमुक वेळीं हजर रहावें असा पक्षाध्यक्षाचा हुकूम झाला असतांना त्यांनीं आपली खाजगी गैरसोय व अडचण पुढें आणली नाहीं. असेंब्लीच्या बैठकीला सुरवात झाल्यापासून तों संपेपर्यंत सहसा कोंहीं निकडीच्या कामासेरीज दिल्ली–सिमला सोडून ते गेलेच नाहींत. भाषणें कितीहि कंटाळवाणीं होत असलीं व तासन्तास बसून रहावें लागलें तरी असेंब्लीची इमारत सोडून ते कधीं गेले नाहींत. पक्षाच्या व्हिपप्रमाणें मत देण्यास ते हजर रहाण्याची विशेष खबरदारी घेत. एकदा तर १९२८ सालीं प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळें त्यांना सिमल्याचे बैठकीस जातां आलें नाहीं. एवढा लांबचा त्रासदायक प्रवास करणें व सिमल्याच्या कुंद हवेंत रहाणें प्रकृतीला हितावह नव्हतें. बैठक संपण्यास अवघा एक आठवडाच अवकाश होता. तरी देखील लाला लजपतराय यांची तार आल्याबरोबर ते कशाची परवा न करतां सिमल्यास उडून गेले, व सरकारच्या पब्लिक सेफ्टी बिलावर भाषण करून आपलें विरुद्ध मत त्यांनीं नोंदून घेतलें. यावरून मतदारांच्या हिताकरितां ते किती जागृत होते हें दिसून येतें.

"याशिवाय असेंब्लीच्या दप्तरी दाखल नाहीं तरी, असेंब्लीचे सभासद असताना त्यांनी चारदोन गोष्टींत जी कामगिरी केली तिचा थोडा उल्लेख करितों. त्या गोष्टी अशा:—

१९२३ सालीं गोरा शिपाई प्रायव्हेट बेंकर याची मेमगाडी वडगांवच्या अर्जुना नावाच्या शेतकऱ्यावर आली व तो प्राणास मुकला! प्रायव्हेट बेंकर याचे-वर खटला होऊन तो निर्दोषी ठरावयाचा तसा ठरला! पण पुढें केळकर असेंब्लींत आल्यानतर त्यांनी मिलि सेक्रेटरीकडे या प्रश्नाची दाद मागण्यास सुरवात केली प्रथम एका सभासदाकडून मुंबई कायदे-कौन्सिलात अर्जुनाचे कुटुंबास नुकसानभरपाई देण्यांत आली काय व नसेल तर ती देण्यात येईल काय अशी चौकशी केली. पण ठरल्याप्रमाणें मुंबईसरकारने वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या व मिलिटरी-खात्याकडे बोट दाखवून बोळवण केली. केळकरांनी या प्रश्नाचा छडा असेंब्लींत लावला, व अर्जुनाचे कुटुंबास नुकसानभरपाई देण्यात का येऊ नये अशी पृच्छा केली फडणवीस खात्याचे चिटणीस मि. बर्डन यानीं नुकसानभरपाई देता येत नाहीं व लष्करी खात्यात पैशाची टचाईच आहे असें उत्तर दिलें! हें उत्तर केळकरांनीं असेंब्लींत ऐकून घेतलें पण घरीं आल्यावर बर्डन याना खरमरीत पत्र लिहून विचारलें, "अहो पैसा नाहीं म्हणता याचा अर्थ काय? निदान मी केसरींत न्यायमूर्तीचे निकालावर टीका केली व कोर्टाची बेअदबी झाली म्हणून माझेकडून ५००० रुपये सरकारनें वसूल केले, ते तरी फुकाचे पैसे आहेत ना! मग तेच ५००० रुपये तरी त्या गरीब शेतकऱ्याच्या बायकापोराना द्याल की नाहीं?" तेव्हा कोठें सरकार जागे झाले व पुढें चौकशी होऊन १५०० रुपये अर्जुनाच्या कुटुंबास नुकसानभरपाई मिळाली हे काम होण्यास केवळ केळकराचाच उपयोग झाला हें सांगणे नकोच.

"दुसरी एक बाब मयूर आश्रमातील गोव्यास गेलेल्या प्रचारकाची गोव्यास शुद्धिकार्याच्या प्रसारासाठी गेलेल्या प्रचारकांनीं हिंदु धर्माचा प्रचार केला व खेडीच्या खेडी हिंदु धर्मांत परत येण्यास तयार झाली. साहजिकच तेथील पाद्री लोकांत खळबळ झाली. गोवें सरकारनें त्यांना कैद करून मारहाण केली व त्याना बाहेर घालवून देण्यास सुरवात केली तेव्हा येथील हिंदु धर्मीयाना सोसाव्या लागणाऱ्या छळाची हकीकत केळकराच्या कानावर आली. तेव्हां केळकरांनीं असेंब्लींतील सभासदांच्या वतीनें एक जाहीर पत्र पोर्तुगीज

गव्हर्नरकडे पाठविले, धर्मस्वातंत्र्याचा डंका वाजविणाऱ्या पोर्तुगीज सरकारनें हिंदुधर्मीयावर जुलूम-जबरदस्ती करणे इष्ट नाहीं असे निदर्शनास आणले, व झालेल्या अत्याचाराबद्दल निषेध करून दाद मागितली. पण एवढ्यावरच ते स्वस्थ बसले नाहींत. छळाची वार्ता ऐकल्यापासून त्यांचे मन अस्थिर झालें होतें व एक सारखी त्याच्या मनाला तळमळ लागली होती. त्या रात्रीं त्याना झोपहि लागली नव्हती म्हटलं तरी चालेल. गोवा प्रांतातील हिंदूंचे मदतीकरिता त्यानीं एक जाहीर पत्रक काढले, व दुसरें दिवशीं उजाडताच घराबाहेर पडले ते तडक बिर्ला, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, श्रीनिवास आय्यंगार, प. मालवीय व इतर सभासदाना भेटून सुमारें १००० रुपये वर्गणीचे आकडे त्यानी मिळविले. हिंदु महासभेच्या कार्यकारी मंडळाकडेहि त्यांनीं मदत मागितली व एकदर दोन हजार रुपये मिळवून दिले.

"तिसरी एक गोष्ट म्हणजे मिरतच्या कटातील आरोपींच्या बचावाकरिता लागणाऱ्या खर्चाच्या तरतुदीची. कटाचा खटला आज ३-३॥ वर्षे चालूच आहे. खटला भरण्यात आला तेव्हां एक 'डिफेन्स कमिटी' नेमण्यात आली होती. त्या कमिटीचे केळकर हे एक सभासद होते. कमिटीने ७-८ हजार रुपये जमविले व सुमार वर्ष-सहामहिन्याच्या खर्चाची तरतूदहि केली केळकरानीं महाराष्ट्रात जमलेली वर्गणी पूर्वीच पाठविली होती. पण पुढें पैशाची तरतूद कशी करता येईल यासंबधानें कमिटीची सभा झाली. बचाव करण्याकरिता १-२ वकील द्यावयाचे त्याचाच खर्च दरमहा हजारभर रुपये येईल असें ठरल. तेव्हां केळकरांनीं सूचना माडली कीं, प्रत्येक प्रांतानें ५००० रुपये गोळा करून द्यावे. महाराष्ट्रातर्फे हे काम केळकरांनीं आपल्या अंगावर घेण्याचें कबूल केल. पण पुढें प. नेहरू, जवाहिरलाल नेहरू, डॉ. अन्सारी वगैरे मंडळी म्हणू लागली कीं, 'या कट त्यांचे मदतीकरिता आमच्या प्रांतात पैसा जमणार नाहीं. जमीनदार लोक म्हणजे कम्युनिस्ट लोकांचे शत्रु तेव्हां ते पैसे कसे देणार!' पं. मोतिलाल नेहरू म्हणाले, "अहो केळकर, परवाच कलकत्त्यास माझ्या एका स्नेह्याकडून सार्वजनिक कामाकरितां १००० रुपयाचा चेक घेऊन मी आलों. पण मी घरीं पोंचता ताच मला तार आली कीं मिरत कटाचे खटल्याकरितां याचा विनियोग करूं नका." तेव्हां पैसे जमा होणार नाहींत असें दिसून आलें. पं. जवाहिरलाल नेहरू यानीं तर आरोपींनीं बचाव करून नये असा सल्ला दिला म्हणतात. डॉ. अन्सारी आर्थिक अप लाहून

मोकळे झाले होते. तेव्हां कमिटीची सभा भरल्याचा उपयोग फारसा झालाच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. पण केळकर असेम्ब्लीच्या कामाकरितां दिल्लीस गेले असतांना, मुद्दाम मिरतेस जाऊन कॉमरेड डांगे, जोगळेकर, निमकर, घाटगे, अधिकारी, ठेंगडी, वगैरे मंडळींची भेट घेऊन त्यांची त्यांनीं विचारपूस केली. तथापि बचावाला लागणारा सर्व खर्च करण्याची जबाबदारी आपण एकट्यावर घेणें त्यांना अशक्यच होतें. तेव्हां सर्व आरोपींनीं मिळून सरकारकडेच डिफेन्स देण्यास मदत मागावी असा सल्ला केळकरांनीं दिला. आणि महाराष्ट्रीय तरुण मंडळींना असें आश्वासन दिलें कीं, तुम्हाला लागणारी इतर कांहीं मदत मी देईन. डांगे वगैरे मंडळींना लागणारे सरकारी रिपोर्ट व इतर पुस्तकें हीं त्यांनीं विकत घेऊन पाठवून दिलीं त्यांच्या तक्रारींची दाद असेम्ब्लींत मागितली, व त्यांना थोडीफार पैशाची मदतहि त्यांनीं केली या तरुण लोकांचा स्वार्थत्याग व हाल पाहून, व त्यांना कम्युनिझमचीं मतें स्वीकारल्याबद्दल होणारी शिक्षा याची कल्पना त्यांच्या मनात येऊन त्यांच्या मुखातून 'यांच्या स्वार्थत्यागाची किंमत लोक करीत नाहींत व यांची लोक दाद घेत नाहींत!' असे शब्द निघालेले प्रस्तुत लेखकानें अनेकदां ऐकले आहेत"

---

(२) स्थानिक स्वराज्यांतील कामकाज

कायदेकौन्सिलच्या खालोखाल मी स्थानिक स्वराज्य संस्थांस महत्त्व मानतो कारण स्थानिक समाजाच्या धोरणामध्ये या संस्था प्रत्यक्ष कायदे-कौन्सिलेंच होत अशा संस्था म्हटल्या म्हणजे ग्रामपंचायती, लोकलबोर्डें व म्युनिसिपालिट्या मी खेडेगावचा रहिवासी असतो तर ग्रामपंचायतीचें काम आवडीनें केलें असतें. पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांत राहिल्यामुळे मला लोकलबोर्डां-तहि काम करण्याचा प्रसंग फारसा आला नाहीं नाहीं म्हणावयाला मी कांहीं थोडे दिवस हवेली तालुका बोर्डांवर व कांहीं दिवस पुणें जिल्हा लोकलबोर्डांवर काम ˋ ˋ तेथें माझी निवडणूक पुणें म्युनिसिपालिटीकडून झाली होती परंतु तेव्हां ५ ७ । लोकलबोर्डाला काम असे कांहींच नसे आणि जिल्हा लोकलबोर्डाचीं सूत्रें सर्वस्वीं कलेक्टरच्या हातीं असत जिल्हा बोर्डांच्या सभा वर्षांतून फार तर दोन-तीन होत आणि त्यांतहि दहापांच प्रकरण, कलेक्टरच्या हातांखालच्या एखाद्या

डेप्युटी कलेक्टराने किंवा चिटणिसाने तयार करून व त्याविषयीं हवे ते ठरावहि लिहून, सभेत मांडलेली अशीं विनविवाद मंजूर होत. यामुळें मी तिकडे फारसें लक्ष घातलें नाहीं. तालुक्यातून हिंडण्याचा मला सराव नव्हता व साधनहि नव्हते. पण पुणें शहरच्या म्युनिसिपालिटींत काम करण्याची संधि मला सुमारें पचवीस वर्षे लाभली.

माझें मत असें आहे कीं, प्रत्येक सुशिक्षित नागरिकानें आपल्या सार्वजनिक आयुष्यातील कांहीं भाग स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामाला अवश्य दिला पाहिजे. हा कारभार हलका मानण्याची खोड कांहीं सुशिक्षित लोकांत आढळून येत! म्युनिसिपल कारभाराला 'केरकचऱ्याचें स्वराज्य' असें म्हणून त्याची टवाळी करण्यात येते. पण त्याना हें कळत नाहीं कीं, स्थानिक स्वराज्याचा कारभार हाच कोणत्याहि मोठ्या दर्जाच्या स्वराज्याचा पाया आहे. ग्रामपंचायती ह्या स्वराज्याच्या प्राथमिक शाळा, म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डें हीं स्वराज्याचीं हायस्कूलें, आणि कायदेकौन्सिलें हीं स्वराज्याचीं कॉलेजें किंवा युनिव्हर्सिटी, असा क्रम लावता येईल. खेडेगावांतील लोकाना हायस्कूलचे शिक्षण लाभत नाहीं, तथापि त्यांना प्राथमिक शिक्षण मिळविण्याची संधि असते व ते चांगलें मिळविल्यानें त्यांचें काम भागते. त्याचप्रमाणें खेडेगावचे लोक आणि ग्रामपंचायती यांचा परस्पर संबंध मानावा. ग्रामपंचायती चांगल्या चालविल्या तर त्यातच खेडेगावच्या लोकांचा सुराज्य स्वराज्यमय भोगण्यासारखा असतो. लहान-सहान शहराचा कारभार म्युनिसिपालिट्यातून चालतो तेथेंहि हाच न्याय लागू पडतो. लहानसहान गांवांतील बुद्धिमान अशाहि लोकांना कायदेकौन्सिलांत शिरणें कठिण असतें. तथापि त्यानीं आपल्या गावच्या म्युनिसिपालिटीचा कारभार चांगला केला तर त्याचें श्रेय व फलश्रुति कायदेकौन्सिलांत काम करण्याइतकी ठरेल आणि मोठमोठ्या शहरांतील लोकांनीं आपलें लक्ष कायदेकौन्सिलाकडे लावल्यास तें त्यांना अनुरूपच ठरेल.

तथापि देशांत एक फार मोठा वर्ग असा असतो कीं, त्याला स्वतःच्या निव्वळ स्वार्थी कामकाजाखेरीज कांहींच दिसत नाहीं. सार्वजनिक कार्य करणें हें आपलें एक कर्तव्य आहे असें या वर्गांतले लोक मानीत नाहींत. उलट ते फक्त एकच गोष्ट जाणतात ती म्हणजे सार्वजनिक कार्यांत पडणाऱ्या लोकांची टवाळी किंवा कुचेष्टा करणें. ग्रामपंचायती किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संबंधानें

गाऱ्या आदर बुद्धीचे उद्गार काढणारे असे फारच थोडे समजस धार्मिक लोक मला आढळले. काहीं लात दिसले तर केवळ स्वार्थ साधण्याकरितां किंवा प्रतिष्ठेकरितां दिसलील. इतर काहीं लोक अशा संस्थांकडे ढुंकूनहि पहाणार नाहींत. उरलेले फारच थोडे लोक मला असे आढळले कीं, ज्यानीं अशा संस्थांतून काम करणे हें सार्वजनिक कार्यांतील एक अवश्य अंग आहे असे मानिजे. आपल्या गावचा किंवा शहरची सुधारणा कशी होईल, नव्या सुखसोई कशा संपादितां येतील, आरोग्य, शिक्षण इत्यादि कशीं वाढवितां येतील, याचा परिश्रमपूर्वक विचार व कारभार अशा थोड्या लोकांनींच काय तो केला.

जें काम आपणाला करावयाचें नाहीं तें तुच्छ म्हणावयाचें अशी एक नेहमींची रीत काम न करणाराची असते. आणि चांगल्या सुशिक्षित लोकांत देखील जेव्हां ही प्रवृत्ति मी पाहतों तेव्हां मला अतिशय वाईट वाटतें. "दिलीचें स्वराज्य मिळत नाहीं म्हणून, तीं सवड सागून, सुवईचें स्वराज्य मिळवावयाचें नाहीं, करावयाचें नाहीं व वाढवावयाचें नाहीं" अशी जी एक प्रवृत्ति मधल्या असहकारितेच्या काळात काहीं लोकांनीं, भ्रामक राष्ट्रभक्तीनें किंवा ध्येयवादानें, अनुसरली तीच बहुजन समाज हा स्थानिक स्वराज्याच्या कारभाराबद्दल अनुसरतो मात्र तें कोणच्याहि ध्येयवादित्वामुळे नव्हे, किंवा स्वराज्याच्या तत्वमत्सरामुळें नव्हे तर आळशीपणा निष्क्रियता या अवगुणाचा दोष काढण्याला सोईची सबब म्हणून. स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या कारभारातील स्वार्थ किंवा अधिकार याच्या मोहाला बळी पडून त्याना जन्मभर जळूसारखीं चिकटून बसणारी माणसें जशीं काहीं आढळतात, तशीच उलट बाजूला पण फार मोठ्या प्रमाणात असे लोक आढळतात कीं, आम्हीं काम लोकांनीं करावें, त्याच्या बुद्धिमत्तेचा फायदा आपण काहीं मोबदला न देतां घ्यावा, आणि वरती त्यांची आणि त्यांच्या कामाची अवहेलना कृतघ्नबुद्धीने करावी अशीच सवय त्याना जन्मभर लागलेली असते. अशा वृत्तीचे लोक हिंदुस्थानात असंख्य आहेत म्हणूनच स्वराज्याच्या चळवळींत आपला देश मागें आहे.

एखादीं हुल्लड कोठें निघाली म्हणजे मात्र तींत क्षणभर जाऊन मिसळावें, त्यामुळे येईल तो मोठेपणा मिळवावा, लोकांनीं पेटविलेल्या मशालीभोंवतीं आपले चेहरे आयते ओवाळून ते उजळ करावे, असे करणारेच पुष्कळ भेटतात. पण सात्विक बुद्धीने आपल्या गावचा कारभार अपण करणारे, नव्या सस्था बनवि-

ग्यात बुद्धि खर्चणारे, आणि सार्वजनिक कामात विनमोबदल्याने सोसावी लागणारी झीज सोसणारे, विधायक कार्यकर्ते फार थोडे. पाश्चात्य देशांत स्थानिक सस्थाच्या कारभारात लक्ष घालणे ही सार्वजनिक जीवनाची पहिली पायरी असें समजतात. तेथें शिक्षण घेऊन, त्या शिक्षणाच्या बळावर व अनुभवावर कायदेकौन्सिलें किंवा पार्लमेंटे यात शिरून, प्रधानपदाचीं मुत्सद्देगिरीचीं कामे करण्याची ईर्षा व उमेद तिकडील लोक बाळगतात. आमच्याइकडे मात्र मोठें कार्यक्षेत्र मिळत नाहीं म्हणून धाकटे कार्यक्षेत्र लाथाडणें यातच राष्ट्रभक्ति साठविलेली आहे असे मानणारेच फार.

आता अशा सस्थातून निवडणुकीच्या द्वारें शिरण्याला लागणारा खर्च किंवा श्रम ज्याना करता येत नाहींत असे लोक मागें राहिल्यास, आणि तेच त्याचे खरें कारण असल्यास, त्याना दोष देता येत नाहीं परतु अशाहि लोकाना इतर रीतीनें वाहेरून थोडेबहुत काम करता येतें आणि आतल्याना सहाय्य देता येत म्युनिसिपालिटीला 'स्वराज्याचे स्वराज्य' असें कोणी म्हटलें म्हणजे माझ्या अगाचा तिळपापड होतो, व मीहि त्याला असें उत्तर देतों कीं, "बाबा, स्वराज्याची खरी योग्यता ओळखणारा विरळा माझें तर मत असें आहे कीं, म्युनिसिपालिटयाच्या ऐपतीप्रमाणे सोन्याचाच्या किंवा जडावाचीहि स्वराज्याची प्रतिमा करून ती प्रत्येक म्युनिसिपालिटीच्या प्रवेशद्वारावर लावावी इतकी योग्यता या स्वराज्याची आहे स्वावलबनाच्या तत्त्वाचें उत्कृष्ट प्रतीक स्वराज्यासारखें दुसरें कोणतेंच मिळणार नाहीं मनुष्य स्वभावातील गुणावगुणाची पहिली परीक्षा देण्याची शाळा स्थानिक स्वराज्याचा कारभार हीच होय मनुष्य स्वभाव हा कोठेंहि गेले तरी तोच असणार, यामुळें स्थानिक स्वराज्याचा कारभार यशस्वी होण्याला जे गुण लागतात तेच प्रधान मडळाचा कारभार करण्याला लागतात. आणि स्थानिक स्वराज्याचा कारभार बिघडण्याला जे दुर्गुण त्याला कारणीभूत होतात तेच वर प्रधानमडळाचा कारभार बिघडण्यालाहि कारणीभूत होतात असें निरालस समजावे."

अशो. स्थानिक स्वराज्यासबंधानें माझीं मतें अशी असल्यामुळ सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभींच मी माझें लक्ष तिकडे घातलें. आणि आयुष्यांतील सुमारें पचवीस वर्षे या कार्याला दिलीं. या कार्यांत मी काहीं मोठ्या अलौकिक किंवा लोकोत्तर गोष्टी संपादिल्या, पराक्रम केले, झेंड्या पडवून आणल्या, असें म्हणूं शकत

नाहीं. तथापि मी केलें त सर्व काम निस्वार्थी बुद्धीनें केलें, व त्याचा मोबदला घेतला असलाच तर तो फक्त त्या कार्यांत मिळणाऱ्या बहुमानाच्या रुपानें घेतला.

प्रथम १८९८ सालीं मी पुणें म्युनिसिपालिटींत निवडून आलों तो लोकप्रियतेच्या लाटेवर. आणि पुढें ही लोकप्रियता अखड अगदीं एकसारखी टिकली नसली, तरी सुमारें पचवीस वर्षांत मी कोणत्याहि निवडणुकीला उभा राहिलों आणि अयशस्वी ठरलों, असें झालेंच नाहीं. किंवा फार खालच्या नंबरला निवडून आलों असेंहि नाहीं या बाबतींत मात्र मला मिळालेलें यश असामान्य होत असें मी म्हणू शकेन. आणि उलट पुण्याच्या नागरिकाना मीहि त्याचा मोबदला माझ्या वेळ्यातला पुष्कळ वेळ खर्चून व परिश्रम करून दिला असें मला न्यायबुद्धीनें म्हणता येईल. मी पुण म्युनिसिपालिटीचा दोन वेळां अध्यक्ष होतो. या मुदतींत म्युनिसिपल कामावर खर्च झालेल्या माझ्या वेळाची सरासरी काढली तर ती, मी पुण्यात हजर असलेल्या दिवसात, रोज तीन किंवा चार तासहि भरेल.

असो. सहा वर्षांपूर्वी पुणें म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर रा. सदाशिव रामचद्र भागवत यांनीं, शहर म्युनिसिपालिटीच्या कागदपत्राच्या आधारानें, म्युनिसिपालिटींतील माझ्या कामासबधानें जी माहिती एकत्र करून 'केळकर' ग्रथात दिली आहे तिचाच उपयोग येथें करावासा मला वाटतो कारण कागदपत्रावरून केलेल्या टिपणाइतकी विश्वसनीय माहिती मला स्मरणान देता येणार नाहीं. रा. भागवत याचीं टिपणें खालीलप्रमाणें आहेत.—"तात्यासाहेब केळकर याची ह्या म्यु. पा. तील कामगिरी म्हणजे गेल्या पावशतकाचा पुणे म्यु. पा. चा विहगम दृष्टीने पाहिलेला कारभारच होय असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. इ. स. १८५६ त स्थापन झालेल्या ह्या सस्थेचे केळकर हे इ. स. १८९८ सालीं सभासद म्हणून, टिळक किंवा राष्ट्रीय पक्षाच्या पाठिंब्याबरोबरच न. आ. द्रविड इत्यादि भिन्न मताच्याहि लोकाच्या सहानुभूतीनं निवडून आले, येताच सॅनिटरी कमिटींत त्याची पोटनिवड झाली. नतर मॅनेजिंग कमिटी, प्रॉसिक्यूशन कमिटी, कबरस्थान कमिटी, नियामक कमिटी, जकात व ड्रेनेज कमिटी, इत्यादि कमिट्यावर तात्यासाहेबाची निवड होत असे. म्हणजे लोकहिताच्या कसोटीस ते सर्वतोपरी उतरत. ह्यांत त्याच्या अष्टैलूपणाची व लोकप्रियतेची साक्ष पटते. ना. गोखले हे दोराबजी पदमजीनंतर अध्यक्ष झाले. (इ. स १९०२) त्या अवधींत केळकरानीं

स्मशान कमिटी, राज्यारोहण व्यवस्था कमिटी वगैरे कामीं वेळोवेळी दाखल होऊन त्यांचे निकाल लावलेले आहेत. इ. स. १९०३ ते १९०८ सालांत म्युनिसिपल, प. वर्क्स, गव्हर्नरांना मानपत्र, लॉ, एस्टॅब्लिशमेंट, नाटकगृह, ऑडिट इतक्या कमिट्यांवरील कामें त्यांनीं केलीं आहेत. शिवरामपंत परांजपे व पेंडसे हे सन १९०८ च्या निवडणुकींत यशस्वी झाले. पण त्यांनीं राजिनामे दिल्यामुळें केळकर व खाडिलकर हे उभे राहून निवडून आले. १९११ सालीं पुनः त्रैवार्षिक निवडणूक व्हावयाची. पण प्लेग, खानेसुमारीचें काम, ह्यामुळें सहा महिन्यांची मुदत वाढून नंतर निवडणूक झाली. त्यांत तात्यासाहेब निवडून येऊन उपाध्यक्ष झाले. (१९१२) ह्या वेळीं म्यु. पा. च्या घटनेंत फरक झाला. म्हणजे लोकनियुक्त २६ व सरकार नेमणुकीचे १२ अशाचें म्यु. पल बोर्ड बनलें. ह्यांत सभासदांची संख्या वाढली ... प्रमाण वाढलें नाहीं. तात्यासाहेब उपाध्यक्ष होते तरी अंग मोडून काम क... ... त्यांचा स्वभाव असल्यामुळें ते स्वत. प्रत्येक गोष्टींत लक्ष घालीत, ... उपयोग काम चोख व पायाशुद्ध होण्यांत होई. ह्या मुदतींत म्यु. पा. ची आर्थिक परिस्थिति सुधारणा कमिटी, पडजागांच्या योजनेबाबत कमिटी, बालक मृत्युसंख्या चौकशी कमिटी, भांबुर्डायाव सुधारणा कमिटी इत्यादि प्रासंगिक व महत्त्वाच्या कमिट्यांवर त्यांनीं कामें केलीं आहेत. इ. १९१८च्या निवडणुकींत श्री. केळकर हे निवडून आलेच, आणि शिवाय लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्याचा पहिला मान मिळवून ही प्रथा पाडण्याचेंहि श्रेय त्यांजकडेच आलें. नगराध्यक्षस्थानीं म्हणून सुमारें एक वर्षभर केळकरांनीं काम केलें. पुढें विलायतेस स्वराज्यसंघाचे शिष्टमंडळाबरोबर व काँग्रेस डेप्युटेशनचे सेक्रेटरी म्हणून जावें लागल्या कारणानें केळकरांनीं अध्यक्षपदाचा (२३-४-१९) राजीनामा दिला. विलायतेहून परत आल्यावर म्यु. पा. नें लोकमान्य टिळकांबरोबर अध्यक्ष तात्यासाहेब केळकर यांस मानपत्र दिलें.

"इ. स. १९२१ च्या ऑक्टोबरांत सभासद रा. ब. गुप्ते यांनीं ना. प्रिन्स ऑफ वेल्स —यास ते त्या वेळीं हिंदुस्थानांत आले होते व पुण्यास यावयाचे होते—मानपत्र देण्याबद्दलचा ठराव मांडला. तेव्हां १९१९ मधील जालियनवाला बागेंतील नि. सरकारकृत अमानुष कत्तल लोकांच्या ध्यानांत होती व अमर्यादितविरुद्ध चालवलेली दडपशाही लोक अनुभवीत होते. तेव्हां श्री. तात्यासाहेब केळकरांनीं हें 'ध्यानात घेऊन मतें द्यावींत' असें लोकमताचा वारा ओळखून सभासदांना बजाविलें. त्याचा इष्ट तो परिणाम होऊन ठराव नापास झा. ... येथें सांग-

ण्यासारखी गोष्ट की, ह्या सभेपूर्वी व नंतर झालेल्या बऱ्याच सभांना केळकर हजर नसत. पण ह्या सभेला ते मुद्दाम आले. ह्याप्रमाणेच तात्विक स्वरूपाचे व विशेष गुतागुतीचे प्रश्न म्यु. पा. पुढे विचारास येत त्या वेळीं केळकर समक्ष हजर रहात, व देता येईल तीं योग्य मसलत देऊन लोकमताचा ओज कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. इ. स. १९२२ सालीं तात्यासाहेब अध्यक्ष निवडले गेले ते पुढे तीन वर्षे होते. बाचीसच्या जानेवारीत म्यु. पा. चे ५१ समासद हे सर्व लोकनियुक्त असावेत असा ठराव तात्यासाहेबांनीं आणला व त्यावर फारच मुद्देसूद भाषण केलें. ह्या तीन वर्षात केळकरांना पूर्वीप्रमाणें म्यु. पा. कडे लक्ष देण्यास असेंब्लीच्या कामामुळे हवा तेवढा वेळ मिळाला नाहीं. पण एक चिरस्मरणीय व पुण्यनगरीस भूषणभूत अशी थोरवीची गोष्ट ह्या मुदतींतच धैर्यानें, धोरणानें व जबाबदारी घेऊन केळकरांनीं घडवून आणली. ती म्हणजे लोकमान्यांचा संगमरवरी पुतळा मार्केटमध्यें उभा करण्याची. या वेळीं म्यु. पा. विरुद्ध दोन दावे चालू होते. म्यु. सभासदांतहि, पाहू सावकाशीनें, दाव्याचा निकाल होऊ द्या, पैसे कोठें आहेत ! इत्यादि बोलणार होते. ब्राह्मणब्राह्मणेतर पक्षवादित्वहि ह्यांत अंतर्भूत होतें. पण सरकार विरुद्ध लोकपक्ष अशा तात्विक झगड्यातील कसोटीचा हा निकाल होता. एका राष्ट्रवंद्य विभूतीच्या चिरस्थायी स्मारकाचा हा एक प्रश्न होता. तेव्हां सरकारी फिर्यादीच्या बागुलबोवाला भिऊन पुतळा उभारण्याचे रहित करावें असें केळकरांना वाटेना. म्हणून तो प्रश्न सभेपुढे येताच त्यांनीं १० हजार रुपये म्यु. च्या हवालीं केले व ठराव पास करून घेतला. पुढे हे पैसे त्यास, म्हणजे केसरी-मराठ्याचे ट्रस्टी श्री. केळकर यास, परत दिले गेले. पण ह्या प्रसंगावरून केळकरांची दूरदर्शीबुद्धि व तडफहि चांगली प्रतिबिंबित होते. तात्यासाहेबांनीं इ. १९२५ सालीं असेंब्लीच्या कामामुळें वेळ मिळत नाहीं, असें म्हणून, व कामाच्या सोयीच्या दृष्टीनें, म्यु. सभासद रहा रहा म्हणत असताहि राजिनामा दिला, व जवळ जवळ २५।२६ वर्षेपर्यंत म्यु. कारभाराची जीं सूत्रे केळकरांनीं चालविलीं होतीं तीं सोडिलीं. म्यु. पा. तील केळकरांच्या कामासंबधान दोनतीन गोष्टी मुख्य आहेत. एक असेंब्लीचा काल सोडला असता, त्यांची सभामधील हजेरी 'सर्व सभांस हजर' असें ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टांत नमूद केलेलें आहे. दुसरें, म्यु. पा. तील एकहि वारिक मोठें अंग असें सापडणार नाहीं कीं ज्यात केळकरांचें तज्ज्ञत्व दिसून येत नाहीं. आणि तिसरें म्यु. पा. विषयींचा अभिमान. पुणे म्यु. पा. नें, ते अधिकारनिवृत्त

झाले तेव्हा, केळकराचा यथोचित गौरव केला. म्हणजे आम्ही प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणें, म्यु. पा. ने आपल्या गेल्या पाव शतकांतील प्रत्यक्ष इतिहासकाराचा सन्मान केला."

सन १९१९ सालीं मी विलायतेहून परत आला तेव्हां पुणे शहर म्युनिसिपालिटीने लो. टिळकाच्याबरोबर मलाहि मानपत्र दिलें. तसेंच तिनें १९३२ सालीं माझ्या ६१ व्या वाढदिवसाला उद्देशून सत्कारपूर्वक माझें अभिनंदन केलें. त्याप्रसंगीं मी खालीलप्रमाणे भाषण उत्तरादाखल केलें:—

"मी प्रथम सन १८९८ सालीं या म्यु. टींत निवडून आलों व तेव्हापासून मध्यंतरीं २५ वर्षे माझा म्यु.शीं संबंध होता. मी या म्युनिसिपालिटीचा अभिमानी आहे. आपल्या ताब्यात थोडी पण अनेकविध सत्ता आली आहे. पण सत्तेबरोबरच जबाबदारीहि आली आहे. एकमुखी सत्ता असली तर चुकीकरिता एकट्या व्यक्तीलाच नांवे ठेवतां येतात. परंतु सर्व नागरिकांच्या हातात सत्ता आली म्हणजे मग नांवे तरी कोणास ठेवाल? त्यामुळ आपण आपलीच निंदा करतों हें लक्षात ठेवून निंदा करा म्हणजे झालें असें मी लोकांना म्हणतों. मात्र आत्मनिंदेसारखें स्वतःच्या सुधारणेला दुसरें साधन नाहीं याच दृष्टीनें म्यु. कडे पाहून मनुष्य वागेल तर त्याचा फायदाच होईल. रोज सकाळीं उठल्यावर आपण आपली निंदा करावी म्हणजे आपली सुधारणा होईल. मी म्यु. त सारासार विचारानें लोकहिताचें काम केलें. आपण माझी आठवण ठेविली तशीच मीहि आपली ठेविली आहे. म्यु. कारभारात कुणी आमच्याजवळ जास्त हक्क मागतात म्हणून मला केव्हाच वाईट वाटत नाहीं. मी मि. बेग यांना असें सांगतों कीं, पुणें शहरातल्याप्रमाणेंच जर सर्व हिंदुस्थानचे मुसलमान असतील तर भांडणें होणारच नाहींत. आम्हाला चीड वगैरे येते तर आमच्या देवावर व बायकावर हात टाकला जातो व कपटानें लोकांचें धर्मांतर केलें जातें. याचें आम्हांस वाईट वाटतें. हें थांबेल तेव्हा तुम्ही आम्ही भाऊभाऊच आहों. तसेंच ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांबद्दल होय. राजकारणाबद्दल मला एवढेंच सांगावयाचें कीं, आपण अंगणात विंचवा दिवा लावला तरी घरांतला नंदादीप कोणी मालवीत नाहीं. विवेकबुद्धीचा दीप हा कोणी मारूं नये. या दृष्टीनें मी राजकारणांत सदा सिद्ध आहे. मला तें नावडतें नाहीं व वावडेंहि नाहीं. परंतु आजच्या स्थितींत माझ्यापेक्षां चांगले लोक आहेत ते राजकारण करीत आहेत. माझ्याप्रमाणें लोक जेव्हां उपट उपट येऊं लागतील

तेव्हां पुन: माझे राजकारण मी चालू करीन. म्युनिसिपालिटी म्हणजे तो स्वयं-पाक आहे. चांगला झाला तर आपणच खाऊ, वर वाईट झाला तर नांव कोणाला ठेवणार ! मी जबाबदारीचें मानितर स्वयपाक अस करता. सर्वांनीं सामुदायिक श्रम करावे, व्यक्तिद्वेष टाळावा, अशी माझी सर्वांना विनंति आहे "

लोकनियुक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था हा समाजाच्या धर्मेडखोरपणावर उत्तम उतारा असतो. म्युनिसिपालिटीचा कारभार सर्वस्वी लोकतन्त्री असल्यावर त्या कारभाराची जी निंदा ती मतदार सभाची, अर्थात् त्या समाजाचीच निंदा नव्हे काय ! म्हणून म्यु. कारभाराला कोणी नाव ठेवून हसू लागला म्हणजे मी त्याला म्हणतो, " काय हो तुम्ही तुमचे तुम्हालाच हसता आहात, हे तुमच्या लक्षांत येत नाहींसे दिसत. तुम्ही केलें ते तुम्हीच भोगलें पाहिजे. यांत दुसऱ्या कोणाला नाव ठेवणार ? आरशात आपलेंच प्रतिबिंब पडत आहे हे लक्षात न घेता, समोर दिसणारी आकृति कुरूप म्हणून तिला कोणी हसू लागला तर ती मूर्खपणाची कमालच नव्हे काय ! कसोटीवर घासलेलें सोन हिणकस ठरलें तर त्यानें सोनाराला दोष देण्यात काय अर्थ ! म्युनिसिपालिटी अपात्र तर समाज अपात्र जशी खाण तशी माती ' मोठ्या स्वराज्याच्या गोष्टी बोलताना सरकार वरिष्ठ अधिकार आपणाला देत नाहीं अशी तक्रार आपण करितो ते एका अर्थानें बरोबर असले तरी, त्यान देऊन टाकलेल्या अधिकाराचे चीज सुराज्यरूपानें आपण कितपत करितों हे मधून मधून तरी पहावयास नको काय !

दुसरें असें कीं, मोठे ध्येय डोळ्यापुढे ठेवल्यानं तन्मयता पावलेल्या काहीं थोड्या व्यक्तींना, व्यवहारास आवश्यक असणाऱ्या लहानसहान दुय्यम गोष्टींकडे स्वत लक्ष देण्यास फावत नसलं तरी म्हणजे त्यांना स्वत: त्यात पडावयाचे नसलें तरी, परहस्तें त्यांनीं त्याची योग्य व्यवस्था लावून दिलीच पाहिजे. व्यवहारात जातीनें पडण्याची त्याना स्वत ला माफी असली तरी, व्यवहार चांगला न चालला तर त्याच्या दूषणाचे खापर त्याच्याच डोक्यावर फुटणार हे उघड आहे अर्थात् स्वत: स्थानिक स्वराज्याच्या खटाटोपात त्यास पडावयाचे नसलें तरी त्याना आपल्याला जबाबदार अशा दुय्यम लोकांचा त्यामध्ये प्रवेश करवून दिला पाहिजे व त्यांच्या कामावर देखरेख ठेवली पाहिजे. पण असें होण्याचे झाले तरी, स्थानिक स्वराज्याविषयीं त्यांनीं यथाप्रमाण आदरबुद्धि दाखविली

पाहिजे. पहिल्या प्रतीचें काम करण्याची ज्याची योग्यता त्यानें पहिल्या प्रतीचेंच काम करावें; कारण तो स्वतः त्याच कामास अधिक लायक आहे. पण दुय्यम प्रतीचें काम अगर तें काम करणारा मनुष्य यासंबंधानें तुच्छताबुद्धि दर्शविणें हें गैरमुत्सद्दीपणाचें लक्षण होय. " मी मोठा, मी मोठें काम करीन. तूं धाकटा किंवा हलका, सबब तू धाकटें किंवा हलकें काम कर." असें म्हणणारांचा किंवा दर्शविणाराचाहि मोठेपणा खोटा आहे असें बेलाशक समजावें. मनुष्याचा दर्जा व कामाचें महत्त्व हें तिऱ्हाईतपणें पहाणाऱ्या जगानें ठरवावयाचें असतें, व जग ते ठरवितेंहि. पण लोकनायक—मग तो कितीहि मोठा असो—त्यानें नेहमीं असेंच म्हटलें पाहिजे व वर्तनानें दर्शविलें पाहिजे कीं सार्वजनिक काम करणारे हे सर्वच बंधु असून, शिवाय त्यात लहानमोठा हा भेदभाव नाहीं. ते सर्व जुळे भाऊ आहेत. कामाची वाटणी झाली पाहिजे खरी, पण ती कार्यकर्त्यांच्या लहान-मोठेपणावर नाहीं, तर युक्तायुक्तता व औचित्य-अनौचित्य याच तत्त्वावर व्हावयाची असते. ज्याला जें काम उत्तम करता येईल तें त्याकडे द्यावयाचें हाच नियम. प्रत्येक सार्वजनिक काम महत्त्वाचें आहे, व तें काम जो उत्तम करील तोच मनुष्य उत्तम. मग काम लहान असो वा मोठें असो त्याच्याशीं आपल्यास कांहीं करावयाचें नाहीं. स्थानिक स्वराज्याला 'उकिरडा' असें एकदा म्हटल्यावर मग त्या कामात तुम्ही पडा असें कोणास म्हणणें म्हणजे ती त्याची स्तुति नसून तूं हलका व तुझ्याच लायकीचें तें काम अशी निंदा करण्यासारखेंच आहे. अर्थात् एखादा पुढारी स्थानिक स्वराज्याचें काम स्वतःस करावयाचें नसलें तरी, त्यानें त्या कामाबद्दल आपणास तिरस्कार वाटतो असें न दर्शवितां उलट " काम महत्त्वाचें खरें, व त्यात पडण्याची मारी देखील फार इच्छा आहे. पण दुसरें काम आगाऊन हातीं असल्यामुळें या कामात पडण्यास मला वेळ मिळत नाहीं याबद्दल दिलगिरी वाटते " अशीच खरी भावना दर्शविली पाहिजे; व ती भावना खरी आहे असें त्याच्या वर्तनावरून दिसलेंहि पाहिजे. तरच त्याचे अनुयायी स्वाभिमानयुक्तीन त्या कामात पडतील, एरवीं पडणार नाहींत.

---

(४) केसरीची ज्युबिली

ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजीं टिळकांच्या मृत्यूला दहा वर्षे झालीं. या दहा वर्षांत केसरी ट्रस्टची व्यवस्था व केसरीचें संपादकत्व माझ्याकडे होतें. त्या दोन्हीं

कामाच तेथपर्यंतच इतिवृत्त एखाद्या निमित्तानें महाराष्ट्रापुढें ठेवणें हें त्या समयाला उचित ठरत होतें. आणि त करण्याचा मी एक असा मार्ग काढला कीं, त्यामुळें हीं दोनहि काम मी कशी काय केलीं याची कल्पना लोकांना एकदमच यावी. ही कल्पना अशी कीं, केसरीच्या शिलकीं पैशांतून तीन लक्ष रुपये बाजूला काढून ठेऊन त्या रकमेचा सार्वजनिक राष्ट्रीय कामांना अखंड उपयोग व्हावा अशा योजनेचा एक ट्रस्ट करावा. या एका योजनेनें ज्या अनेक गोष्टी आपोआपच सिद्ध होणार होत्या त्या अशा —१ टिळकांच्या मृत्युनंतर, प्राणानिक संकट असताहि, मी केसरीसंस्था दहा वर्षे टिकवू शकलो. २ ती मी नुसती कशी तरी जीव धरून जगविली असे नव्हे तर चांगली दणदणीत रीतीनें चालविली. ३ हा दणदणीतपणा केवळ मतप्रसारांतच नव्हे तर आर्थिक सुस्थितींतहि होता. ४ दहा वर्षांत मी केसरीची पूर्वीचीं सर्व देणीं देऊन टाकून, केसरीविषयीं योग्य त्या नव्या योजना व गरजा भागविण्याला अवश्य त द्रव्य शिल्लक ठेऊन, शिवाय हातानेंगळी करिता येईल अशी तीन लक्ष रुपयांची रक्कम केसरीच्या उत्पन्नांतून दरू मल्लग ४ केसरीला कार्यक्षम ठेवताना त्यातच मितव्ययाचीहि दृष्टि मी सभाळली होती ५ केसरी नवळच्या द्रव्यसाधनाचा उपयोग त्यांना शिवा त्यांच्या आश्रितांना श्रीमंत करण्याचा नसून लोककार्याला राष्ट्रकार्यालाच व्हावा हा टिळकांचा हेतु मी विसरलों नव्हतो. ६ आणि सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे, विरोल रमच्यासाठीं टिळकांना झालेलें रज फेडण्याला जनतेनें योग्य वेळीं तीन लक्ष रुपये देऊन केसरी संस्था वाचविली त्या ऋणाची फेड करणें हें ‘ पितृऋण ’ होय असें मी सदोदित मनात स्मरत होतों.

१९३१ च्या प्रारंभी होणारी केसरीची ज्युबिली केवळ एखादा जादा अंक काढूनच साजरी न करता, त्या आधीं एखादें भरीव सत्कार्य सिद्धीला नेऊनच करणें अधिक योग्य असं मनाशीं ठरविल्यावर, या तीन लक्ष रुपयांचा ट्रस्ट-विनियोग कसा करावा याच्या विचारात मी अनेक दिवस घालविले, अनेक मित्राचा सल्ला घेतला, आणि शेवटीं त्याचें जे स्वरूप ठरविलें त्याची कल्पना येण्याकरिता त्या ट्रस्टडीडमधील खालील उतारा देत आहे.—“ पर्से-फंडाची रक्कम परस्पर व अभावितपण सार्वजनिक वर्गणीनें जमा झाली नसती तर, न जाणो, कदाचित् आजमितीलाहि केसरी-मराठा संस्थेला न फिटण्याइतक्या कर्जात रहावें लागलें असतें. आणि व्याजमुद्दलाच्या फेडींत दरसाल बहुतेक उत्पन्न घालवावें लागल्यानें, केसरी-मराठा संस्थेची सांपत्तिक उपयुक्तता अगदींच कमी होऊन, सांपत्तिकदृष्ट्या ती

जगते किंवा मरते अशी स्थिति आम्ही असतो. टिळकांच्या डोळ्यापुढे ही स्थिति ढळढळीत दिसत असल्यानें, १९२० मे महिन्यांत 'पर्स-फंड' त्यांना नजर करण्यांत आला त्या वेळीं त्यांना गहिंवर आला; व त्यांच्या तोंडून असे शब्द निघाले-- (उतारा) "या खटल्याच्या निमित्तानें माझ्या खिशांत तीन लाख रुपये पडले अशी आपली समजूत करून घेऊन Mr. Tilak will chuckle over the three lacs असें एकानें (टाईम्सनें) म्हटलें आहे. पण Chuckle over करण्या-सारखी ही आनंदाची गोष्ट नाहीं. दुसऱ्या जवळून पैसे घेणें ही खरोखर दुःखाची गोष्ट आहे. या खटल्यांत मी बुडालों तर माझ्या आयुष्यांतलीं जीं काय दोनचार वर्षे राहिलीं असतील त्यांत थोडी जास्त खटपट करून मी पैसे फेडीन अशा हिंमतीनें हा खटला केला होता. पण खर्चाचे पैसे मला देऊन ती वेळ, तें काम, व ती हिम्मत आपण विकत घेतली आहे. आतां हें सारें आयुष्य मला तुमच्या-कडे लावलें पाहिजे. त्यांत मला 'चकल' होण्यासारखें कांहींच नाहीं. तुम्हांला आयतें गिऱ्हाईक सांपडलें आणि मींहि मला विकून घेतलें. हा व्यवहार माझ्या स्मरणांतून जाणें शक्य नाहीं. विरोल केसमध्यें जय मिळून जरी मांला खर्च मला मिळाला असता तरीहि ते पैसे मी तुम्हांलाच दिले असते." याचा अर्थ आम्ही दूरदृष्टी असा समजतों, व लोकहि तेव्हां असाच समजले कीं, टिळ-कांनीं पर्स-फंडाची रक्कम स्वतःला व केसरीलाहि कर्जासारखी मानली. तें कर्ज फेडण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत होती, व ते हयात असते तर त्यांनी हरप्रयत्नानें तें फेडलेंहि असतें. परंतु पुढें दोन सव्वादोन महिन्यांतच त्यांना मृत्यु आला व ती त्यांची इच्छा तशीच राहून गेली म्हणून त्यांची ती इच्छा शक्य तर आपण पूर्ण करावी हा हेतु, आम्हा उभयतांकडे केसरी-मराठा संस्थेच्या दृष्टीनें काम आलें तेव्हांपासून, आम्ही नेहमीं उराशीं बाळगून ठेवला होता. रक्कम लहान नव्हती. आम्ही संस्थेच्या जबाबदारीला नवीन होतों. आणि देशांतील परिस्थिति दिवस-दिवस अधिकाधिक बिकट होत चालली होती. यामुळें आम्हाला या गोष्टीचा आजपर्यंत उघडपणें उच्चार करतां आला नाहीं. पण ती मनांत दृढ ठेवून, संस्थेचा खर्च होईल तितका कमी ठेवून, काटकसर करून आम्ही पर्स-फंडाची ही रक्कम हळुहळू जुळवून राखून ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला होता. आणि या दहा वर्षांच्या अखेर आज तो हेतु सिद्धीस नेण्यासारखी स्थिति ईश्वरकृपेनें व लो. टिळकांच्या आशीर्वादानें आम्हांस प्राप्त झाली याबद्दल आनंद वाटतो. लोकमान्य

टिळकाच्या आशीर्वादानेंच केसरी-मराठा ही संस्था अनेक संकटें आलीं असता आजपर्यंत जिवंत राहून तिची आर्थिक स्थिति बरी टिकली. आणि येत्या जाने-वारींत केसरी व मराठा या पत्रांना पन्नास वर्षे पुरीं होऊन त्यांची 'ज्युबिली' करण्याचा प्रसंग येत आहे, अशा वेळेपूर्वी लो. टिळकांना वर मागितल्याप्रमाणें आम्हास ऋणमुक्त करतां आलें तर त्याच्या आत्म्याला बरें वाटेल, अशी आमची प्रामाणिक समजूत असल्यानें तसें करणें हें आम्ही ट्रस्टी या नात्यानें आमचें पवित्र कर्तव्य समजतों.

"या रकमेसंबंधानें लो. टिळकांना ऋणमुक्त करणें म्हणजे पर्सफंडाकरितां ज्या ज्या लोकांनीं वर्गणी दिली त्यांच सर्वांना किंवा त्यांच्या वारसांना व्यक्तिशः ती परत देणें असा मात्र अर्थ आम्ही समजत नाहीं कारण ज्यांनीं ती वर्गणी दिली त्यांनीं ती सार्वजनिक हितबुद्धि मनांत ठेवूनच दिली. स्वतःला परत घेण्याच्या आशेनें दिली नाहीं शिवाय परत द्यावयाची म्हटली आणि ती देणारांची नावनिशीवार यादी काढीं मिळाली, तरी पुष्कळ लोकांनीं आपलें नाव प्रगट न करतां गुप्त रूपानेंच वर्गणी देऊन पावत्या-तिकिटें घेतलीं आहेत.' अर्थात् ही रक्कम परत देणें म्हणजे ती बाजूला काढून ठेवून तिचा सर्वस्वी सार्वजनिक हित-बुद्धीनें उपयोग करणें हेंच होय आणि या रकमेचा अशा रीतीनें कायमचा निश्चितपणें उपयोग आम्ही केला असं जाहीर झाल्यास, पर्सफंडाच्या सर्व वर्गणी-दारांना लो टिळक हे आपल्या ऋणातून मुक्त झाले असेंच वाटेल यांत शंका नाहीं पर्सफंडाची वर्गणी जमली इतकी मोठी जमली नसती, तर केसरी-मराठा संस्था आजपावेतों सावकारी ऋणांत बुडून राहिली असती. ज्युबिली फंड सर्व खर्चून गेला असता आज त्याच्या व्याजातून जो लोकोपयोग होतो तो झाला नसता. आणि लोकमान्याच्या चिरंजीवांना जी खाजगी म्हणून मिळकत राहिली तीहि मुळींच राहिली नसती अशा रीतीनें तीन मार्गांनीं तिचावर येणारीं संकटें पर्स-फंडाच्या द्वारें लोकांनीं उदारपणानें वारचीवलीं. यामुळें आम्ही योजल्याप्रमाणें, लो टिळकांना ऋणमुक्त करून तसेंच पर्सफंडाची रक्कम सर्व आज ट्रस्ट करून वेगळी लोकोपयोगाकरितां काढून ठेवल्यास, व तिच्या व्याजा-तून लो टिळकांच्या इच्छेनुरूप किंवा धोरणानुसार आणि मूळच्या ट्रस्ट-डीडमध्येंहि सांगितल्याप्रमाणें सालोसाल सत्कारणीं व सार्वजनिक कार्यांत तिचा खर्च करीत गेल्यास, तें लोकमान्य टिळकांचें एक मोठें कायमचें स्मारक होईल.

आणि ज्यांनी पर्स-फंडाची वर्गणी दिली ते व इतर लोकहि अत्यंत संतुष्ट होतील असा आम्हांस दृढ भरंवसा वाटतो. मूळ ट्रस्टडीडमध्यें कलम (१) यांत खालील शब्द आहेत. " कै. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनीं केसरी व मराठा वर्तमानपत्रें हातांत घेतल्यापासून त्या पत्रांचे द्वारें राजकीय शिक्षणाचा प्रसार करून, लोकांत राजकीय हक्कांची जाणीव उत्पन्न करणें व राष्ट्रीय ध्येयास पोषक अशा इतर अनेक अंगाच्या सार्वजनिक चळवळी करणें, वगैरे सर्व कामें ज्या हेतूनें केलीं तोच त्यांचा हेतु त्यांचे पश्चात् निरंतर अबाधित अमलांत येण्याचें साधन म्हणून हें ट्रस्टडीड करण्यांत आलें आहे " ही गोष्ट लक्षांत घेऊन वरील कलमांतील उद्देश तडीस नेण्याकरितां प्रस्तुतच्या या ट्रस्टडीडमधील योजना आम्ही केली आहे. आणि एवढ्याचकरितां ही सर्व विस्तृत हकीकत सांगून आमचा या ट्रस्टचा हेतुनिर्देश मुद्दाम केला आहे.

"वरील हेतुप्रमाणें आम्ही आज रोजीं केसरी–मराठा संस्थेच्या शिलकेंतून इतकी रक्कम रुपये तीन लक्ष (पर्स–फंडाच्या रकमेइतकी रक्कम व त्या संस्थेच्या पदरचे १३६४२८८८१० रुपये घालून निदान होण्याकरितां सोयीची म्हणजे तीन लक्ष करून) वेगळी काढून त्या रकमेचा ट्रस्ट निर्माण करीत आहों व ती रक्कम स्वतंत्र अशी ठेवीत आहों म्हणजे मूळच्या ट्रस्ट मिळकतीपैकीं काहींची Appointment of property या ट्रस्टनें करीत आहों.

"सदरहु रक्कम, या ट्रस्टडीडच्या पोटीं, ट्रस्ट फंड व कायमनिधी या स्वरूपानेंच रहावयाची असून, एकलीक मुद्दल न खर्चितां फक्त व्याजांतून खालीं लिहिल्याप्रमाणें [illegible] खर्च होणार आहे.

"ही ट्रस्ट-फंडाची रक्कम रहाणें ती केसरी–मराठा संस्थेचे जे विद्यमान ट्रस्टी वेळोवेळीं असतील त्या सर्वांनीं मिळून संयुक्त रीतीनें ती धारणा करून आपल्या ताब्यांत ठेवावी. तिजवरील व्याज वगैरे वसूल करणें तें त्यांपैकीं कोणाहि एकास अधिकारपत्र देऊन वसूल करण्यास हरकत नाहीं. परंतु सेक्युरिटी नोटांची देव-घेव, विक्री, अगर इतर कोणताहि व्यवहार विद्यमान सर्व ट्रस्टींच्या मिळून सर्वा-निशींच झाला पाहिजे.

"सदरहु ट्रस्ट-फंडाचे पहिले ट्रस्टी केसरी-मराठा संस्थेचे विद्यमान ट्रस्टी म्हणून आम्ही खालीं सही करणार हेच रहातील. आमच्या मागून आमच्या या

जागीं मूळ ट्रस्टडीडमधील नियमानुसार, वेळोवेळीं जे दुसरे कोणी ट्रस्टी येतील, किंवा त्यांचे जागीं फिरून जे कोणी येतील ते आपोआप, म्हणजे नवीन मुद्दाम नेमणूक न करताहि (Ex-officio) या, ट्रस्ट मिळकतीचे ट्रस्टी नेमले गेले असें समजण्यात येईल.

"या ट्रस्ट-फंडाच्या मुद्दलावर सर सालात जे व्याज प्रत्यक्ष वसूल होईल त्यातील शेंकडा पाच इतकी रकम त्या खात्यातील कामगिरी (कचेरी) खर्चाकरिता बाजूस ठेवून कामगिरीखातीं जमा करावी व कामगिरीसरप्रधानें नेमण्यात येणाऱ्या ऑफिस एस्टॅब्लिशमेंटवर व कामगिरीसरप्रधानें जरूर त्या इतर साधनावर खर्च करावी. आणि उरलेली पचाण्णव टक्के रकम ही कार्योपयोगी समजून तींतून खर्च करावा.

"लो. टिळकाना पर्सफंडाची जी रकम अर्पण करण्यात आली, तींत निरनिराळ्या प्रांतातील अनेक लोकाच्या देणग्या समाविष्ट होत्या. म्हणून हल्लीं ती रकम जर ऋणविमोचनाकरिता सार्वजनिक खर्चासाठी परत द्यावयाची तर त्या त्या कोणाहि व्यक्तीला नव्हे पण जनतेला, या परत दिलेल्या रकमाचा काहीं तरी सामुदायिक रीतीने व राष्ट्रीय कार्याकरिता उपयोग होईल अशी व्यवस्था होणें इष्ट आहे. पूर्वीच्या हिशेबावरून पहाता पर्सफंडाच्या वर्गणीच्या रकमेपैकीं उत्तर महाराष्ट्र, म्हणजे वऱ्हाड व नागपूर प्रांत, यांनीं मिळून सुमारें नव्वद हजार रुपये वर्गणी दिली. अर्थात् पर्स-फंडाच्या परत फेडीचा जो उपयोग व्हावयाचा तो या प्रांताना त्यांच्या मूळच्या देणगीच्या रकमेच्या प्रमाणानें करून देणें योग्य होय. म्हणून आम्ही असें ठरविलें आहे कीं, परत कर्जफेडीच्या रकमेवरील वार्षिक व्याजातून सुमारें एक लक्षावरील व्याज म्हणजे हल्लीच्या दरानें रु. पाच हजार इतकी रकम नागपूर-वऱ्हाड प्रांताच्या उपयोगाकरिता दरसाल मिळावी. तसेच कर्नाटक प्रांताच्या उपयोगाकरिता सुमारें पंचवीस हजारावरील व्याज म्हणजे दरसाल साडेबाराशें रुपयांची रकम दिली जावी. या रकमा आम्हा ट्रस्टीकडून घेऊन त्या आपल्या प्रांतात योग्य कार्मी खर्च करण्याकरिता नागपूर-वऱ्हाडकरिता एक व कर्नाटक प्रांताकरिता एक अशी कायमचीं अधिकारी मंडळें स्थापण्यात आलीं पाहिजेत, मग तीं ट्रस्टडीडनें निर्माण होवोत किंवा रजिस्ट्रेशन ऑफ सोसायटीजच्या कायद्याच्या आधारें निर्माण होवोत."

ही योजना ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजीं टिळकस्मारक-मंदिराच्या पटांगणांत एका मोठ्या सभेत ज्या दिवशीं जाहीर केली त्या दिवसाची आठवण मला पक्की आहे. ती अशी कीं, तीन लक्ष रुपयाच्या सार्वजनिक ट्रस्टची कल्पना जमलेल्या लोकांना विस्मयकारक वाटली. पण तिचें योग्य प्रकारें गुणग्रहण करण्यासारखी त्यांची मन:स्थिति नव्हती. १९३० सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीच्या ऐन मध्यान्हीं हा प्रसंग घडला यामुळें, सभा लो. टिळकांच्या वार्षिक पुण्यस्मरणाची होती तरी प्रौढ विचारी समंजस असे फार थोडे लोक सभेला आले होते. कारण या सभेत कायदेभंगाविरुद्ध कांहीं तरी उठावणी कदाचित् होईल अशी भीति त्यांना वाटत असावी—सभेला आले ते बहुश: तरुण विद्यार्थी होते. त्यांच्या डोक्यांत कायदेभंगाची चळवळ भरलेली होती. ते स्वतः तुरुंगाबाहेर होते तरी तुरुंगांत जाणें हाच मोठा पराक्रम, असें त्या वेळीं त्यांना वाटत होतें! म्हणून ३ लाखांच्या ट्रस्टची जाहीर घोषणा ऐकली न ऐकली असें त्यांनीं केलें. मात्र आतां या ट्रस्टच्या पैशाच्या उपयोग करून घेण्याकरितां कोण कसे अर्ज करितो हें पाहिलें म्हणजे त्या वेळच्या लोकांच्या उदासीनतेचें मला हसूं येतें!

असो; स. १९३१ च्या जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या अंकाला केसरीच्या एकावन्नाव्या वाढदिवसाचें टिपण येत होतें. तो अंक ज्युबिली अंक म्हणून काढ-ण्याचें मी ठरविलें आणि त्याप्रमाणें ता. ३ चा अंक नेहमींहून वेगळ्या आका-राचा सुमारें १०८ पानांचा काढला. तो सचित्र तर होताच पण माहितीचे लेख, वर्णनात्मक लेख, चर्चात्मक लेख इत्यादि अंगानीं मी तो इतका समृद्ध व चित्ताकर्षक केला कीं, सर्व हिंदुस्थानांत अशा ज्युबिलीच्या निमित्तानं निघा-लेल्या कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या अंकाची तो बरोबरी करूं शकता. त्याचा खपहि तमाच झाला म्हणजे पमतीस हजार प्रती काढल्या तरी अपुऱ्या पडल्या, आणि कित्येक लोकांना (मासिवर्सी एकदोन मंजेचीं उदाहरणें म्हणूनहि सांगता येण्यासारखीं आहेत) त्या अंकाची प्रत प्रयासानें किंवा वशिला लावून मिळवावी लागली असें थोडेसेच सांगतात! या अंकाचा अभिमान मला वाटण्यासारखी एक विशेष गोष्ट अशी आहे कीं, हा सर्व अंकच्या अंक बहुश: माझ्या एकट्याच्या हातचा आहे. आणि त्यांतले कांहीं चर्चात्मक लेख तर अगदीं माझ्या मनाप्रमाणें उतरले आहेत. या अंकांत केसरी-मराठा संस्थेसंबंधीं कांहींहि माहिती किंवा बातमी देण्याचें मी शिल्लक ठेवलें नाहीं. याचें कारण एक तर ही संस्था सार्व-

जनिक स्वरूपाची अशी एकदा मानल्यावर तिच्या संबंधीं खासगी अर्थ काहींच उरत नाहीं. दुसरें कारण असें कीं, टिळकाच्या या संस्थेसंबंधीं अनेकांनी धार्मिक सार्वजनिक माहिती कळवावी, समजून घ्यावी अशी कृणा पुत्र पौत्रांची इच्छा असते ती पुरी करावी असें मला वाटलें. आणखीहि विशेष असें एक कारण हें कीं, या संस्थेचा वाद हायकोर्टापर्यंत जाऊन तुरताच निकालात निघून तिचें कायदेशीर अधिष्ठान पक्कें झालें होतें. आणि यापूर्वीच्या दहा वर्षांत मी व माझे सहकारी ट्रस्टी यांनीं संस्थेचें संगोपन संवर्धन कशाप्रकारें केलें हें जगापुढें खुलासेवार मांडण्याची ती एक आयती संधि आम्हाला मिळाली होती. ती घेऊन, १९०९ सालीं टिळकांनीं केलेल्या पहिल्या मृत्युपत्रापासून १९३० सालीं मुंबई हायकोर्टानें दिलेल्या अखेर निकालापर्यंतचे, सर्व अस्सल कागदपत्र मी या ग्रंथात छापले. यामुळें टिळकांचे मुलगे व आम्ही ट्रस्टी यांच्यातील वादावर लख्ख प्रकाश पडून सर्व शंकेखोरांचे डोळे उघडले आणि प्रतिपक्षीयांचीं तोंडेंहि बंद पडलीं. या ग्रंथाचा व्याप विस्तार व महत्व लक्षात येण्याकरिता त्यातील विषयाची अनुक्रमणिका या स्थळीं उतरून देतों म्हणजे झालें.—

१ केसरीचा एकावन्नावा वाढदिवस, २ केसरी मराठा यांची उत्पत्ति व वाढ, ३ केसरीचें पहिलें प्रसिद्धीपत्रक, ४ केसरींतील मजकुराची मांडणी, ५ केसरी-मराठ्यावरील आपत्तींचे प्रसंग, ६ मराठा पत्राची हकीगत, ७ केसरी टाईप फाउण्डरी, ८ टिळक टाईपाच्या वर्णमालेचे नमुने, ९ केसरी ट्रस्टसंबंधीं काहीं कागदपत्र, १० लो. टिळकांचें पहिलें मृत्युपत्र (१९०९), ११ लो. टिळकांचें दुसरें व अखेरचें मृत्युपत्र (१९१८), १२ केसरी-मराठा संस्थेचें ट्रस्टडीड, १३ लवादनामा नं. १, १४ रिलीज डीड किंवा बेदावापत्र, १५ भाडेचिठी नं. १ व २, १६ पावती नं. १, २, ३, ४, १७ लवादनामा नं. २, १८ रामभाऊ टिळकांचा कोर्टास अर्ज (दाव्याचें काम न चालविण्याबाबत), १९ पुणें कोर्टाचा हुकूमनामा, २० केसरी ट्रस्टच्या दाव्यातील 'जजमेंट' (निकालाचीं कारणें), २१ केसरीची तीन लक्ष रुपयांची देणगी, २२ केसरी-संस्थेची सांपत्तिक स्थिति, २३ मतप्रसार, धर्मादाय, देणगी वगैरेची यादी, २४ लो. टिळकांच्या वारसांची सांपत्तिक स्थिति, २५ केसरी-मराठा संस्थेचा निर्लोभीपणा, २६ केसरी-मराठा संस्थेचे नियम, २७ एजन्सी खातें, २८ केसरी संस्थेचे अवांतर उद्योग, २९ गुजराथी केसरी, ३० केसरीची मालकी व संपा-

दकीय धोरण, ३१ केसरीचा व सुधारकाचा ऋणानुबंध, ३२ संपादकीय शिक्षण, ३३ वर्तमानपत्र मीमांसा, ३४ विलायती वर्तमानपत्रांचा इतिहास, ३५ हिंदी वर्तमानपत्रांचा इतिहास, ३६ हिंदी अखबारांचे नमुने, ३७ हिंदुस्थानांतील छापखानें व वर्तमानपत्रें, ३८ महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रं, ३९ जुना ज्ञानप्रकाश, ४० बंगाल्यांतील वर्तमानपत्रें, ४१ मद्रासचें पुढारी पत्र, ४२ वर्तमानपत्रें व देशी–विदेशी भाषा, ४३ इकडील वर्तमानपत्रें, ४४ प्रेस ॲक्टाची कामगिरी, ४५ हिंदी वर्तमानपत्र व टपालखातें, ४६ चित्रमाला परिचय, ४७ केसरीसंबंधीं काहीं आठवणी, ४८ उपसंहार व आभारप्रदर्शन.

ट्रस्टच्या दाव्याचा निकाल लागेपर्यंत आम्हीं ट्रस्टींनीं बाहेर काहीं बोलावयाचें नाहीं लिहावयाचें नाहीं अशी सक्त ताकीद आमच्या वकिलांनीं आम्हांस दिल्यामुळें, व त्यामुळें आम्हीं गुदमरून जाऊन जीव मुठींत धरून राहिलों असें, पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण सुदैवानें ज्युबिली अंक काढण्याच्या आधीं हायकोर्टाचा निकाल लागल्यानें आमच्या तोंडावरचें मुसकें निघालें, आणि आमच्या तर्फेची सर्व हकीकत आणि तीहि प्रत्यक्ष कागदपत्रांच्या द्वारा आम्हांला मुक्तकंठानें सांगता आली. ट्रस्ट केला तेव्हां टिळकांच्या मुलांची सांपत्तिक स्थिति किती चांगली होती हें वाचून शेकडों लोकांना विस्मय वाटला. "ट्रस्टींनीं या मुलांना छळण्याऐवजीं उलट मुलांनींच या ट्रस्टींना छळलें" या न्या. क्रमकीन्हच्या एका वाक्यानें पूर्वीचे सर्व विपरीत समज उलटे पालटे झाले! आणि आम्ही संस्थेचीं सर्व अंगें व्यवस्थित व सुसंघटित करून वरतीं तीन लक्ष रुपये शिल्लक टाकून टिळकांना निष्कर्जी केलें हें वाचून आमच्या प्रतिपक्षीयांनाहि आमची कार्यक्षमता व कर्तव्यतत्परता मान्य करावी लागली.

असो. हा ज्युबिली अंक काढण्याचा एक हेतु केसरी मराठा संस्थेला पन्नास वर्षांत लाभलेल्या मित्रऋणाचा कृतज्ञतापूर्वक उच्चार करावयाचाहि होता. तो उच्चार मी त्या ज्युबिली अंकांत खालीलप्रमाणें केला आहे.—

"दुसरीहि एक गोष्ट आहे ती सांगण्यांत संकोच करण्याचें कारण नाहीं. ती ही. कोणत्याहि संस्थेचा ज्युबिली समारंभ होण्याचा सुयोग येण्यास, म्हणजे निर्वेध कार्य पन्नास वर्षे अखंड चालू राहण्यास किंवा त्याची उत्तरोत्तर प्रगति होण्यास, अनेक व्यक्तींची एकधर्मबुद्धि चातुर्य इत्यादि अनेक उपजत किंवा कमाईचे गुण

[illegible] पडलें असतां, त्यानें अशा दसर्‍यां अशा व्यक्तींपैकीं न्यायाचा व [illegible] [illegible] कृतज्ञतापूर्वक करणें हें अधिक उचित ठरतें. नित्याच [illegible] होतच वरें असें नाहीं! [illegible] स्वाभाविक अवावें असते [illegible] असतरें कीं, [illegible] उपयोगी पडलों असें थोडेबहुत वाट [illegible], [illegible] तसा अभिमान बाळगण्यालाहि, योग्य कारण असलें तरी [illegible] एक शब्द उच्चारणेंहि अनुचित आणि हास्यास्पद ठरेल. त्यांनीं खरोखरच जर सत्येची काही सेवा केली असेल व लोकांना ती पटली असेल तर पुढची पिढी त्याची आठवण का न ठेवील.! किंवा यथाप्रसंग त्यांच्या-संबंधीं योग्य ते दोन शब्द का न लिहील किंवा का न बोलेल! [illegible] कोणीहि आपणा एकटयाकडेच आहे असें मानू नये. ती सर्व पिढ्यांना [illegible] पावलेली असते. तसेंच एक पिढी जाऊन दुसरी तिच्या जागीं आली [illegible], [illegible], संकुचित करणारा, किंवा दृष्टिभ्रम उत्पन्न करणारा, [illegible] किरणाचा व विकारी किरणाचा दोघी प्रकार [illegible] शबलरूप दग पहावा व [illegible] [illegible], त्याप्रमाणें पुढच्या पिढीच्या विवेचक बुद्धीला [illegible] गुणदोषांची चर्चा बिनचूक [illegible] समजतों कीं, हा ज्युबिलीचा [illegible] [illegible] बुद्धीच्या त्यांयावरून पूर्वीच्या [illegible] वहावयाची ती वहातांना [illegible] व [illegible] मृत्यु[illegible] [illegible] नाहीं हें अगदीं उघड आहे.

बाड, २ कसर [illegible]
५ केसरी-मराठावर [illegible]
टाईप फाउण्डरी, ८ [illegible]
काहीं कागदपत्र, १० ला [illegible]
टिळकांचे दुसर व [illegible]
दूरस्टडीड, १३ लवादनामा नं १, १४ [illegible] [illegible] स्मृति-शेषभूत झालेल्या अशाच
चिठी नं १ व २, १६ पावती नं. १, २, ३,[illegible] वाचकांनीं, हे उल्लेख अपूर्ण
१८ रामभाऊ टिळकाचा कोर्टास अर्ज (दाव्याचे [illegible], यथार्थ असेल
१९ पुणे कोर्टाचा हुकुमनामा, २० केसरी ट्रस्टवर केसरीची सेवा केलेल्या
(निकालाचीं कारण), २१ केसरीची तीन [illegible] किंवा त्याचें प्रति-
सत्येची सांपत्तिक स्थिति, २३ मतभेदार, [illegible]त्मक किंवा दोषात्मक
२४ ते टिळकांच्या वारसांची सांपत्तिक हें स्थळ नव्हेच नव्हे.
निर्लोभीपणा, २६ केसरी-मराठा सत्येचे [illegible] दुधांत मिठाचा खडा
[illegible] अवांतर उद्योग, २९ गुजराती [illegible] नव्हे अशा बुद्धीनें,

आम्ही त्यापासून अलिप्त रहाण्याचा प्रयत्न केला आहे. केसरीसारख्या संस्थेचें चालकत्व टिळकांच्या पसंतीनें त्यांच्याच हयातींत आमच्या हातीं येणें, व तें त्यांच्यानंतर दहा वर्षे टिकविणें, या एका गोष्टीनेच आमच्या टीकाकारांच्या सर्व टीकांचा सहज परिहार होणारा आहे. मग जीभ व्यर्थ विटाळण्याचें काय कारण!

"सन १९२० सालापर्यंत, म्हणजे लो. टिळक हयात असेपर्यंत, त्यांचे मदतनीस किंवा सहकारी म्हणून ज्या इतर व्यक्तींनीं केसरी-मराठा संस्थेचें कांहीं कार्य केलें त्यांना त्याबद्दल स्वतंत्र श्रेय अर्थातच नाहीं. त्यांची स्फूर्ति स्वतंत्र नव्हती. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षांनीं, अजूनहि लो. टिळकांचीच स्मृति लोकांच्या मनांत असल्यामुळें, या दहा वर्षांतील चालकांकडून केसरीचें जें कांहीं कार्य झालें असेल त्याबद्दलहि चालकांना फारसें श्रेय देतां येत नाहीं. सूर्य अस्ताला गेला व क्षितिजावर दिसतनासा झाला तरी जो संध्याप्रकाश उरतो, व ज्यांत माणसांना तोंडास तोंड दिसतें, तो परिवर्तित असला तरी प्रकाश सूर्याचाच! त्याप्रमाणें लोकांना टिळकांच्या केसरीची अद्यापि तोंडओळख उरली असली तरी ती टिळकांच्या स्मरणानें परिवर्तित केलेल्या त्याच तेजामुळें होय. ही गोष्ट निश्चित असल्यामुळें गेल्या दहा वर्षांतील केसरी संबंधानें स्वतः आम्ही जसें कांहीं बोलू शकत नाहीं, त्याप्रमाणेंच इतरांनीं त्याविषयीं कांहीं बोलण्यालाहि ती एक मर्यादाच आहे."

यानंतर पांच महिन्यांनीं 'केसरी प्रबोध' नांवाचा ग्रंथ भोपटकर, माटे, जोशी, प्रभृति मंडळींनीं प्रसिद्ध केला. त्यांच्याशीं आम्हा ट्रस्टींचा कांहीं संबंध नव्हता. तथापि या त्यांच्या मित्र-कार्यानें आम्हाला सहाय्यच झालें. तें असें कीं, केसरी संस्थेचें मित्रमंडळ केवढें मोठें आहे हें त्यावरून दिसून आलें.

या ग्रंथाची निर्मिति करण्यांत शंभराहून अधिक लेखकांनीं आनंदानें भाग घेतला. पन्नास वर्षांतील केसरीचे अंक वाचून त्यांनीं सुमारें वीस हजार इतकीं टिपणें प्रकरणवारीनें केलीं. आणि त्यांच्या आधारानें अनेक विषयांवर केसरीनें वेळोवेळीं कोणते मत कसें प्रगट केलें याची माहिती या लेखकांनीं थोडक्यांत पण सुबोध अशी वाचकांस करून दिली. अशा रीतीनें केसरीचें पन्नास वर्षांचें समालोचन झालें. या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढावी लागली त्याचा फायदा घेऊन तो थोडा वाढविस्तीत आला. ग्रंथ मोठ्या आकाराच्या सुमारें नऊशें पानांचा आहे यावरून त्याची कल्पना होईल!

केसरीनें चाळीसाकरितां पन्नास वर्षांत जें केलें त्याची परत भेट देण्याकरितां हा ग्रंथ तयार केला गेला. आणि तो त्या वर्षाच्या पाडव्याच्या दिवशीं केसरीप्रबोध मध्यानंटिळकस्मारक मंदिरांत मोठा समारंभ करून आम्हा ट्रस्टींना मोठ्या मानानें अहेरासह अर्पण केला. ग्रंथाचा स्वीकार करितांना मी खालील आशयाचें लहानसें भाषण केलें:—

" आजचा समारंभ अनेक दृष्टीनें अपूर्व व केसरी संस्थेला अभिमानास्पद असा आहे. सभा अभिनंदन व सत्कार या विशेषाचें ' केसरी–प्रबोध ' नावाचा ग्रंथ आम्हाला अर्पण केला तोच मुळीं अपूर्व आहे; व त्याच्या योगानें हा सत्काराचें औचित्य विशेष आहे

' केसरी गस्थेत १-१-१९३१ रोजीं ज्युबिली अंक प्रसिद्ध केला. त्याच वेळीं केसरीच्या ५० वर्षांच्या समग्र लिखाणाचें आम्हीच पर्यालोचन करावें असें कित्येकांनीं सुचविलें. पण ती सूचना आम्हाला अमलात आणता आली नाहीं. तथापि केसरीविषयीं आजवरचा आमचा अनुभव असा आहे कीं, केसरीचें कोणतेंहि न्यून पडलें कीं तें केसरीचे स्नेही, ऋणानुबंधी, हितचिंतक भरून काढतात. अशा समयोचित सहाय्याच्या अनुभवावरीलच आजचा आनंददायक अनुभव आम्ही अनुभवीत आहों यांत आश्चर्य काय ! त्यातूनहि आजच्या उचितपणाचा विशेष हा कीं, ग्रंथ वाचकांतर्फे प्रसिद्ध होऊन सस्थेला परत भेट येत आहे !

"विद्यादानाप्रमाण वाङ्मयदान हेंहि सर्वश्रेष्ठ व श्रेयस्कर होय. आणि अशा दानाला शारदावरद श्रीमत् शंकराचार्यांचा हस्तस्पर्श झाल्यानें त्याला विशेषच महत्त्व प्राप्त झालें आहे आपण दिलेल्या ग्रंथांतील बोधामृत उपभोगण्याला अर्थातच अवधि आहे. वास्तविक कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या पन्नास वर्षांतील लिखाणाचा आढावा काढून कोण चित्तीं काढणार ! कितीहि वाचलें, व त्यावरून कितीहि लिहिलें, तरी तें थोडेंच वाटावयाचें ! अशा या अवीट कामाला देखील स्वाभाविक मर्यादा पडतात. तथापि, आपल्या प्रयत्नानेंहि समाधान न होता केसरी-सेवनाची भूक शिल्लक उरेल हें खरेंच आहे. ग्रंथात लेखकांनीं आपलीं स्वतंत्र मतें सांगण्यापेक्षा केसरीचीं मतें सांगण्याचें बंधन पाळल्यामुळें त्याला उपयोग, स्वतःचें तेज पाडणाऱ्या सूर्यापेक्षां सूर्याचें तेज जगाला देणाऱ्या चंद्रासारखा

व झाला. यातच केसरीला थोरपणा देऊन स्वतः कडे लहानपणा घेतला लेखकाच्या विनयशीलतेला शोभण्यासारखेंच आहे.

"केसरीचेच काय पण त्याच्या दर्जाच्या कोणत्याहि वर्तमानपत्राचे संपादक स्वतःला 'आम्ही' म्हणून संबोधितात. तें एका दृष्टीनें अहंकाराचें व इतर दृष्टींनी सत्यवचनार्थीच असतें. कारण ह्या ताठ लेखन हें स्वरूपतःच परसापेक्ष असतें. असो. To see the wood for the trees या म्हणीप्रमाणें कोणाहि व्यक्तीच्या नावापेक्षा व्यक्तिनिरपेक्ष केसरी हें नावच लोकांना अधिक प्रिय आहे. म्हणून हा सत्कार संस्थेकरितांच स्वीकारीत आहे असें वाटेल तर संपादकवर्गाच्या अविभक्त कुटुंबातर्फे म्हणून मी आपल्या ह्या सत्काराचा स्वीकार करतों व केसरीकडून अशीच सेवा घडावी व असा मानाचा विडा मिळावा अशी परमेश्वराची प्रार्थना करतों."

ज्युबिली अंक काढण्याखेरीज आम्ही केसरी ज्युबिलीचा 'समारंभ' असा स्वतः संस्थेमार्फत कांहीं केला नाहीं. पुण्यातल्या आमच्या हितचिंतकांनीहि त्यांना करण्याचा होता तो जाहीर अभिनंदनाचा समारंभ पाडव्यापर्यंत पुढें ढकलला. कारण लवकरच त्या मुहूर्तावर 'केसरी प्रबोध' ग्रंथाचें प्रकाशन व समर्पण व्हावयाचें ठरलें होतें आणि लागोपाठ दोन समारंभ नकोत म्हणून १९३१च्या प्रारंभीं पुण्याच्या नागरिकांतर्फे असा कोणताच जाहीर समारंभ झाला नाहीं. तथापि मुंबईकर मित्रमंडळींना तशी कांहीं सबब नव्हती. म्हणून त्यांनीं ता. ४ रोजीं ब्लॅव्हॅट्स्की लॉजमध्यें प्रचंड समारंभ केला. त्यांत मुंबई शहरांतील दहा पांच संस्था सामील झाल्या होत्या. अध्यक्षस्थानीं डॉ. गोपाळराव देशमुख यांची योजना करण्यांत आली होती. समारंभ कसा बहारदार झाला असेल याची कल्पना वाचकांना करतां येईलच. तथापि सभेंत झालेल्या मुख्य भाषणांपैकीं कांहीं कांहीं वाक्यें उद्धृत करितों त्यावरून केसरी-मराठ्याविषयीं लोकमत काय होतें हें लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ, डॉ. देशमुख म्हणाले—"या पत्रांचे संस्थापक भांडवलवाले नव्हते. सर्व महाराष्ट्रांतील गरीब तरुणांनीं आपल्या देशबांधवांमध्यें कर्तव्यजागृति करून त्यांचा स्थितिसुधारणेच्या उद्देशानें केसरी व मराठा वृत्तपत्रें काढलीं. दाक्षिणात्य लोक फक्त आरंभशूर असतात अशी एक म्हण आहे परंतु केसरी-मराठा पत्रांना पन्नास वर्षें पुरीं झालीं असल्यामुळें या संस्थेनें स्वतःपुरता तरी तो आरोप धुवून काढला आहे. दारिद्र्य व सरकारची कायमची गैरमर्जी असतांहि महत्त्वास आलेली संस्था यांचें चित्र साक्ष. लोकमान्य टिळक तीनदां कारागृहांत गेले असतां त्यांच्या गैरहजेरींत श्री. केळकर व खाडिलकर यांनीं केसरी पत्र सुंदर चालविलें ही गोष्ट नमूद करणें आवश्यक आहे.

"केसरी हें विशेषतः राजकीय वृत्तपत्र आहे. हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळविण्यास मिद्ध करणें हें त्या पत्राचें ध्येय आहे. आज हजारो लोक अट्टहासिकेनें तुरुगांत जातांना दिसतात. परंतु या नवस्फूर्तीचा उगम पन्नास वर्षांपूर्वी झाला हें विसरून चालणार नाहीं. ज्या वेळीं तुरुगांत जाणें हें मुष्किलीचें काम होतें व कारावास खडतर होता त्या वेळीं लोकमान्यांनीं तुरुंगवास पत्करून इतरांना तो धडा घालून दिला. केसरी निव्वळ राजकीय विषयाची चर्चा करतो व समाज सुधारणेच्या विरुद्ध आहे, असा आक्षेप काहीं लोक काढतात. परंतु तो खोटा आहे. ज्यांनीं समाजसुधारणा विषयक बिलें आणलीं त्यांपैकीं बहुतेक लोक स्वराज्य सघाचे सभासद व लोकमान्य टिळकांचे शिष्य व अनुयायी आहेत ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. जे लोक केसरी समाज-सुधारणेचा विरोधक आहे असें म्हणतात ते एक तर पूर्वग्रहदूषित तरी असले पाहिजेत, अगर त्यांना केसरीची माहिती तरी नसावी राजकारण व समाजसुधारणा याखेरीज अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, ज्योतिषशास्त्र यानाहि केसरीनें चालना दिली आहे."

वें. जमनादास मेथा म्हणाले—

"गेल्या ५० वर्षांत जनतेमध्यें राष्ट्रीय भावना उद्दीपित करून स्वार्थत्याग व स्वावलंबन या गुणाचें स्वराज्याच्या चळवळीला पोषक असें राष्ट्रीय शिक्षण सतत देण्याची जी अपूर्व कामगिरी केसरी-मराठा संस्थेनें केली तीबद्दल या सभेला आनंद होत आहे. तसच केसरी-मराठा संस्थेनें सर्व प्रकारच्या अडचणींच्या प्रसंगातून मार्ग काढून राष्ट्राचें नियोजित ध्येय जवळ आणण्याच्या दृष्टीनें अखंड प्रचारकार्य केसरीनें केलें आहे. वाङ्मय संशोधन, सामाजिक सुधारणा व इतर राष्ट्रीय अंगें या बाबतींतहि संस्थेनें जी प्रगति केली आहे तीबद्दल या सभेला अभिमान वाटत आहे, व त्याबद्दल ही सभा त्या संस्थेचें अभिनंदन करीत आहे. संस्थेचे ट्रस्टी न. चिं. केळकर व धों. वा. विद्वांस यांनीं संस्थापकाचें कार्य उत्कृष्टपणें चालविलें व संस्थेचा अधिकच उत्कर्ष केला याबद्दल ही सभा त्याचें अभिनंदन करते."

मि. बी. जी. हॉर्निमन म्हणाले—"देशीभाषांत निघणारीं वृत्तपत्रें इंग्रजी वृत्तपत्रांपेक्षां कोणत्याहि दृष्टीनें कमी योग्यतेचीं नाहींत. नीतिमत्तेच्या बाबतींत तर तीं इतरांपेक्षां खात्रीनेंच अधिक उच्च दर्जाचीं आहेत. केसरी हा उच्च

दर्जाच्या वृत्तपत्राचा मासला आहे. केसरीबद्दल मला विशेष आदर वाटत आला आहे. मी सव्वीस वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानात आलो. त्या वेळेपासून मधून मधून केसरीतील लेखांचीं भाषांतरें करवून घेऊन मी वाचीत असे. १९१२ साली मुंबईला ' क्रॉनिकल ' पत्राचें संपादकत्व घेण्याकरितां आल्यावर तर मी इकडचें राजकारण समजाऊन घेण्याकरितां नियमानें केसरीचें भाषांतर करवून घेऊं लागलों. पश्चिम हिंदुस्थानांतील राजकारणाची माहिती मला केसरीवरूनच झाली."

नामदार के. एम्. मुनशी, हल्लींचे मुंबई सरकारचे गृहमंत्रि, म्हणाले—

"केसरी व मराठा पत्रांच्या द्वारें लोकमान्य टिळकांनी हिंदुस्थानांतील लोकांच्या विचारांना नवी दिशा लागली. आजच्या सर्व चळवळींचें श्रेय लोकमान्य टिळकांच्या व केसरी मराठा संस्थेच्या कार्याला आहे. स्वराज्य मिळवावयाचें असेल तर तेल्यातांबोळ्यांना विश्वासांत घ्या हा महामंत्र केसरीनें शिकविला त्याचा उपयोग आज आपण करीत आहोंत. लोकमान्यांनी जनतेच्या संघटनेकरितां गणेशोत्सव सुरू केला. आज तो दक्षिणी लोकांइतकाच गुजराथ्यानांहि आपलासा वाटतो. केसरीच्या कार्याचें वैशिष्ट्य सामुदायिक संघटनेंत आहे."

शेट जमनादास द्वारकादास म्हणाले—

"केसरीचें कार्य यशस्वी झालें याचें कारण केसरी जनतेची नाडी-परीक्षा उत्तम करीत आला. जनतेच्या आकांक्षांना कधींहि मार्गें ठेवावयाचें नाहीं असें लोकमान्यांचें धोरण होतें. ब्रिटिश साम्राज्यांत हिंदुस्थान राहील असें तुम्ही करा असा आग्रह पधरा वर्षांपूर्वी लोकमान्यांजवळ महाराजांनीं धरला असतां लोकमान्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें कीं, लोकांनीं अमुकच गोष्टीवर संतुष्ट राहावें असें मी कसें सांगणार !"

प्रो. पां. वा. काणे, लो. टिळकांविषयींच्या कांहीं जुन्या गोष्टी सांगून म्हणाले, "आजपर्यंत केसरीनें पुढील गोष्टी केलेल्या आहेत. (१) केसरीनें राजकारणांत अगर इतर कोणत्याही विषयाची चर्चा करतांना आपलें अभयपणें कायम टेवलें. (२) सर्व हिंदुस्थान आपला आहे ही गोष्ट ध्यानांत धरून आपलें धोरण सर्वंव्यापक टेवलें. (३) केसरी लोकांचा असल्यामुळें केसरीनें लोकांचें म्हणणें पुढें मांडलें. या धोरणामुळेंच केसरीला आजचें महत्त्व

प्राप्त झालें. हेंच धोरण निरंतर चालवून जाऊन केसरीची निरंतर भरभराट व्हावी असें मी इच्छितो."

सॉलिसिटर सेर, सध्याचे मुंबईचे प्रधानमंत्रि, म्हणाले " आज जी राष्ट्रीय-त्वाची लाट सर्वत्र उसळलेली दिसत आहे तिचा उगम केसरीनें उत्पन्न केलेल्या नवचैतन्यांत आहे. आज अकोडाची फळें खाताना त्या झाडाची आठवण झाल्याशिवाय कशी राहील? ज्या वृक्षावर हीं फळ धरलीं तो वृक्ष उत्तरोत्तर अधिकाधिक वाढावा असें मी इच्छितो."

---

(५) माझी ६१ व्या वर्षाची ' ज्युबिली '

ता. १ जानेवारी १९३१ रोजीं केसरी मराठ्याला ५१ वें वर्ष लागलें. त्याच्याच पुढच्या वर्षी आगस्टच्या २४ व्या तारखेला मला ६१ वें वर्ष लागलें. हा प्रसंग साहजिकपणेच माझ्या अभिनंदनाचा होता. परंतु यावेळीं महाराष्ट्राची परिस्थिति माझ्या मनाला स्वस्थता वाटण्यासारखी आणि अभिनंदन समारंभ मान-वण्यासारखी नव्हती कारण कांग्रेसनें सुरू केलेली कायदेभंगाची दुसरी मोहीम सुरू असून शेकडो हजारो लोक तुरुंगांत गेले होते. दडपशाही सुरू होती. म्हणून या वाढदिवसाच्या समारंभाच्या योजनेची कल्पना उडतपणें माझ्या कानावर आली तेव्हां मी तिला निकरानें मोडता घातला. शेवटीं सांगितलेंहि कीं " तुम्ही आपला हट्ट सोडला नाहीं व माझा हट्ट चालू दिला नाहीं तर मी ता. २४ च्या सुमारास बाहेर कोठें तरी न सांगता निघून जाईन मग तुम्ही काय कराल! " तेव्हां समारंभाचे चालक म्हणाले, " तुमच्या अभावीं तुमची तसबीर मांडून, तिच्या रूपानें तुम्हीच उपस्थित आहां असें समजून, समारंभ पार पाडूं, मग तुम्ही काय कराल!"

उभयतांचा उलट सुलट युक्तिवाद दोघानांहि चांगला कळत नव्हता असें नाहीं. पण शेवटीं एका गोष्टीला मी निरुत्तर झालों. समारंभाचे चालक मुख्यतः अण्णासाहेब भोपटकर व प्रो. माटे हे होते. ते प्रांजळपणानें म्हणाले " तुम्हांला एकसष्टावें वर्ष यंदाच लागतें हा योग कोणालाच टाळता येण्यासारखा नाहीं. बरें, कायदेभंगाची चळवळ ओसरल्यावर मग समारंभ करावा म्हटलें तर फिरून तुमचे निंदक

म्हणणार " पण अजून अमहकारितेची चळवळ कोठे संपली आहे!" तात्पर्य, तुम्हांला जोपर्यंत प्रतिपक्षी आणि निंदक आहेत तोंपर्यंत यापुढें केव्हाहि तुमच्या कोणत्याहि समारंभाला मुहूर्त लागणारच नाहीं. मग आजचा समारंभ विनाकारण लांबवावा तरी किती! व तो पुढें केव्हां केल्याने औचित्य साधत नाहीं त्यावें काय करावयाचे! केवळ तुमच्या विनयबुद्धीचा प्रश्न असता तर आम्ही आमचा हट्ट सोडून दिला असता. पण तुम्हांला आमचे खरे हृद्गत सांगावयाचें तर ते हें कीं, तुमचे शत्रू व तुमचे मित्र यांच्यातल्या सामन्याचा व कसोटीचाच हा मोठा समर प्रसंग आहे. तो परस्पर व्हावयाचा आहे. तुमचा त्यांत प्रत्यक्ष संबंध कांहीं नाहीं. तुम्ही निमित्तमात्र आहां. तुम्हांला शत्रू किती कोण कसे आहेत हे जगाला या असहकारितेच्या चळवळींत दिसून आलेंच आहे. पण तुमचे मित्र चहाते व हितचिंतक किती कोण कसे आहेत हे दिसून येण्याला प्रसंग नव्हता. तो आयता, या एकसष्टाव्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें येत आहे. तो आम्ही साधणारच. त्याच्या आड तुम्ही आल्यास आमचा फारच असंतोष व उत्साहभंग होईल. म्हणून असं करूं नका. विनय हा चांगला खरा पण सार्वजनिक व्यक्तीनें त्याचा अतिरेक करणें हेंहि बरें नाहीं. आमच्या कल्पनेप्रमाणें अपेक्षेप्रमाणे हा समारंभ झाला म्हणजे मग तुम्हाला म्हणून येईल की, जसे शत्रु पुष्कळ आहेत तसे मित्रहि आहेत. अशा प्रसंगाला उचित असें तुमचें मनोगत, मानपत्राला उत्तर देताना हवें त्या शब्दांनीं तुम्हाला प्रकट करता येईल. त्यांत तुम्ही आम्हाला नावे ठेवली तरी चालेल. पण तुमचे प्रतिपक्षी हे आम्ही आमचेहि प्रतिपक्षी मानीत असल्यानें त्यांच्याशीं दोन हात करण्याची ही संधि काय वाटेल तें झालें तरी आम्ही साधणारच. या कामीं व्यक्तीच्या गौरवापेक्षाहि तत्वाला गौरव अधिक आहे ही गोष्ट खरी आहे. आणि ती तुम्हाला पटावी."

माझ्या मित्रांचे व शत्रूंचे दोन हात व्हावयाचे याचा अर्थ भाडण मारामारी असा नव्हे. कारण हा प्रसंग, म्हणजे त्या निमित्त होणारा समारंभ, माझ्या शत्रूंना न आवडणारा असला तरी ते समारंभाच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष येऊन तो उधळतील किंवा बिघडवितील असा करतील अशी मला भीति नव्हती. दोन हात होणें याचा अर्थ या शत्रूंची कोणत्याहि प्रकारची पर्वा न घेता मागणी, त्यांनी रीतीनें अनुभवास येणाऱ्या त्यांच्या विरोधाहि न जुमानता समारंभ यशस्वी करणें. अशी त्यांची धार प्रत्येकाच्या डोळ्यांवर पडून त्याविरुद्ध मताला पूर बसावयास

लावणें असा होता. आणि या अर्थानें पाहिलें तर माझ्या मित्रांनीं हा समारंभ त्याच्या स्वतःच्या, माझ्या, आणि माझ्या शत्रूच्या अपेक्षेबाहेर यशस्वी व परिणान-कारक करून दाखविला यात मुळींच शंका नाहीं. माझ्या शत्रूंना विरोधाची आपली हौस अगदीं खासगी कुजबुजण्याच्या निंदेनें भागवून घ्यावी लागली. किंबहुना त्यातले काहींजण तरी, एखवी वाईट दिसेल म्हणून, या समारंभात औपचारिक-रीत्या सामीलहि झाले. इतर काहींना मात्र, सार्वजनिक कारणें लावून, व्यक्ती या नात्यानें ते करीत असलेल्या माझ्या द्वेषाला पडदपोशी करता आली.

असो. या समारंभाची हकीकत वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली ती तशीच्या तशीच या खालीं देतोंः—

"साहित्यसम्राट श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या ६१ व्या वाढदिव-साप्रीत्यर्थ त्यास 'केळकर' ग्रंथ समर्पण करण्याचा समारंभ, या समारंभासाठींच स्थापन झालेल्या केळकर–वाढदिवस–मंडळातर्फे ता. २४ रोजीं पुणें टिळक स्मारक मंदिराच्या विस्तीर्ण पटांगणावर, वऱ्हाडचे पुढारी लोकनायक माधव रावजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखालीं, अपूर्व उत्साहानें व थाटानें साजरा करण्यात आला.

पुण्यात हा मुख्य समारंभ होण्यापूर्वी ता. २२ रोजीं बृहन्महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणीं अनेक संस्थामार्फत श्री. केळकर यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला व त्यास ठिकठिकाणीं मानपत्रें व अहेरहि अर्पण करण्यात आले होते. अशा रीतीनें ठिकठिकाणीं महाराष्ट्रात केळकरांच्या आदराचे व प्रेमाचे अनेक प्रवाह उत्पन्न झाले त्या सर्वांचा मधुर संगम पुण्यास या समारंभाच्या निमित्तानें होऊन लोकगंगेला विलक्षण पूर आला.

बृहन्महाराष्ट्रांतील, म्हणजे बेळगावपासून नागपूरपर्यंतच्या, सर्व भागातून अनेक संस्थांचे प्रतिनिधि उपस्थित होते. महाराष्ट्रांतील सर्व पक्षांच्या व जातींच्या मुखंड्न व निवडक अशा लोकांचें या निमित्तानें एक अपूर्व असें संमेलनच भरलें होतें असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. एकंदर या समारंभास पांच हजार स्त्रीपुरुषांचा समुदाय उपस्थित होता. समारंभास बरोबर सहा वाजता सुरवात झाली.

संगीतनिपुण प्रो. विनायकराव पटवर्धन यांनीं आपल्या मधुर स्वागतपर

गायनानें सभामंडपात शांतता प्रस्थापित केल्यावर समारंभाचे स्वागताध्यक्ष श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांचे भाषण झालें. ते म्हणाले—

" हे म. तात्यासाहेब केळकर, लोकनायक बापूजी अणे व बंधुभगिनींनो,

केळकर-वाढदिवस-मंडळाच्या निमंत्रणाचा स्वीकार करून आपण सर्वजण या समारंभास उपस्थित झाला आहात, याबद्दल सदरहु मंडळाच्या तर्फेनें मी आपलें अंत:करणपूर्वक स्वागत करतो व आपले आभार मानतों.

गेल्या शंभर वर्षांत बृहन्महाराष्ट्रांत जे दहापांच थोर पुरुष निर्माण झाले, त्यामध्यें तात्यासाहेबांची गणना कोणालाहि करावी लागेल. इतकी सरस व बहुमोल सेवा त्यांनीं आपल्या राष्ट्राची, समाजाची, धर्माची व वाङ्मयाची केलेली आहे. त्या सेवेचे यथार्थ स्वरूप जाणण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं आमचा ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचल्यावाचून राहू नये.

सध्याची देशस्थिति उत्सव-समारंभाला अनुकूल नाहीं, ती अनुकूल असती तर तात्यासाहेबांच्या योग्यतेस साजेल असा भरीव अहेर अर्पण करण्याची व इतर तऱ्हेनें समारंभ मोठ्या प्रमाणावर करून आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याची आमची फार इच्छा होती. पण समारंभास अजिबात फाटा देण्याची तात्यासाहेबांची सूचना मात्र आम्हांस मान्य होईना आणि त्याचें कारण हें कीं, परिस्थिति सर्वस्वी अनुकूल नसली तरी नित्य–नैमित्तिक लक्षात घेऊन तो तो प्रसंग त्या त्या वेळीं कांहीं प्रमाणांत तरी साजरा करावाच लागतो व आपण करीतहि असतों.

"याच न्यायानें तात्यासाहेबांच्या ६१ व्या वाढदिवसाला हा प्रसंग अगदींच सुना जाऊं देणें आम्हांस प्रशस्त वाटेना प्रसंग कांहीं कोणाकरिता थांबून रहात नाहीं, आणि ६१ व्या वाढदिवसासारखा प्रसंग उपस्थित झाला असता, तात्यासाहेबांना आयुरारोग्य चिंतणें व त्यांच्या अनेकविध कामगिरीबद्दल महाराष्ट्राला त्यांच्याविषयीं वाटणारा पूज्यभाव व्यक्त करणें, हें महाराष्ट्राचें केवळ कर्तव्य होय. कोणत्याहि सबबीवर तें टाळणें कृतघ्नपणाचें लक्षण असतें, आणि म्हणूनच परिस्थिति कांहींशी अनुकूल नाहीं ही तात्यासाहेबांची नाजूक भावना दुखवूनहि कांहीं आग्रह, कांहीं भीड, व कांहीं राग या उपायांनीं आम्ही त्यांची संमति शेवटीं मिळविलीच. आणि परिस्थिति ठीक असती तर तात्यासाहेबांच्या योग्यतेस

साजेल अशा जेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर हा समारंभ केला असता, तेवढा नसला तरी, काही प्रमाणात तरी तो करण्याचे आम्ही निश्चित केले."

यानंतर 'केळकर' ग्रंथाची रूपरेषा थोडक्यात सांगून ते पुढे म्हणाले—

"वाढदिवस-मंडळाने योजिल्याप्रमाणे हा ग्रंथ तयार करण्याच्या कामी अनेकांनी अनेक प्रकारचे सहाय्य मंडळास वेळोवेळी केले.। त्याबद्दल मंडळातर्फे मी सर्वांचे सारख्याने मनःपूर्वक आभार मानतो.

"ग्रंथाची पहिली आवृत्ति तो प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच म्हणजे ता. १४ ऑगस्टला खलास झाली. ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच त्याची पहिली आवृत्ति खलास व्हावी, व वाढती मागणी भागविण्यासाठी दुसरी आवृत्ति ताबडतोब काढण्याची गरज भासावी असा सुयोग, मला वाटते, मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत फारच थोड्या ग्रंथांच्या नशिबी आलेला असेल बहुधा, कोणत्याहि ग्रंथाच्या नशिबी आलेला नसेलहि यावरून आमच्या ग्रंथाची योग्यता व दे भ तात्यासाहेब यांची लोकप्रियता याच्याहि निदर्शनास आल्यावाचून रहाणार नाही.

"आमच्या मंडळाने ग्रंथाची योजना केली, कवींनी कविता रचिल्या, लेखकांनी लेख लिहिले, छापखानेवाल्यांनी छापण्याची सिद्धता केली, व ग्रंथ समारंभाने अर्पण करण्याचे बेत झाले, परंतु "सर्वारंभास्तडुला: प्रस्थमूला:" या न्यायाने सर्व गोष्टी पार पाडण्यास पैशाची जरूरी होतीच परंतु तात्यासाहेबांच्या भक्तांनी व अनुयायांनी मंडळास या बाबतीत अत्यंत उल्हासाने ताबडतोब निश्चित केले, हे कळविण्यास मला अतिशय आनंद वाटतो, व याबद्दल मी मंडळातर्फे त्या सर्वांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो

"अशा प्रकारे सर्व सिद्धता झाल्यावर या समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी कोणाची योजना करावी, याबद्दल मंडळ विवंचनेत असता लोकनायक बापूजी अणे यांची तुरुंगातून सुटका झाल्याबद्दलची सुखवार्ता आम्ही वर्तमानपत्रांतून वाचली. त्याबरोबर आम्ही त्यांना या समारंभाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंति केली व ती त्यांनी लगेच मान्य केली. लोकमान्यांच्या एका पट्टशिष्याच्या ६१ व्या वाढदिवसाचा समारंभ त्यांच्या दुसऱ्या एका पट्टशिष्याच्या अध्यक्षतेखाली साजरा करणे, यापेक्षा दुसरा कोणता शुभ व उचित योगायोग असू शकेल ? तेव्हा जास्त

पाल्हाळ न करता मी अशी सूचना करतों कीं, या समारभाचें अध्यक्षस्थान माझे मित्र लोकनायक बापूजी अणे यानीं स्वीकारावें, व समारभाचा कार्यक्रम पार पाडावा. "

स्वागताध्यक्षाचें भाषण झाल्यानतर अध्यक्षाच्या सूचनेला नगरशेट रा. ब. हणमतराम रामनाथ यानीं अनुमोदन दिलें. त्याचप्रमाणें डॉ. वेलकर यांचें अनुमोदनात्मक भाषण झाल्यावर श्री. बापूजी अणे यानीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें. त्यास पुष्पाहार समर्पण केल्यावर मडळाचे एक चिटणीस प्रो. रानडे यानीं समारभास सहानुभूति दाखविण्यासाठीं आलेले काहीं सदेश वाचून दाखविले.

एकदर सदेश सुमारें ५०० च्यावर व हिंदुस्थानच्या कानाकोपऱ्यातूनहि आले होते. त्यांत राजेरजवाडे, सरदार, जहागिरदार, वृत्तपत्रकार, अनेक वाङ्मय सस्था, राजकारणी सस्था व व्यक्तिश: अनेक गृहस्थ याचा समावेश झाला होता. सदेश निवेदनानतर श्री. अणे याचें भाषण झालें ते म्हणाले—

"सार्वजनिकरीत्या ज्याचा असा ६१ वा वाढदिवस साजरा झाला असे लोक फार थोडे आहेत. लो. टिळकांच्या नतर असा हा मोठा समारभ हाच असावा असें मला वाटतें. गुरु आणि शिष्य याची ही जोडी खरोखरीच अनुरूप आहे. लोकमान्यानीं श्री. केळकर यांची जी निवड केली ती खरोखरीच अनाठायी नव्हती ही गोष्ट लोकमान्य कारागृहात गेले त्यावेळीं लोकाच्या ध्यानात आपो-आप आलीच. लोकमान्य मडालेच्या तुरुगातून सुटून आल्यावर श्री. केळकर याना हुरूप येऊन पुढची कामगिरी जोरानें करता आली. पण पुढें म्हणजे लोकमान्यानतर सर्व बाजूनीं आपत्ति आली असता श्री. केळकर यानीं जी कामगिरी केली ती स्वत:च्या कर्तबगारीवरच केली ही गोष्ट विसरून चालावयाचें नाहीं. त्यानीं 'केसरी'ची इभ्रत व इज्जत वाढवून लो. टिळकाचें वैशिष्ट्य राखलें असें म्हणण्यास काहींच प्रत्यवाय नाहीं.

"लो. टिळकाचे पुष्कळ शिष्य आहेत पण त्याच्या कार्याची जाणीव ठेवून त्याप्रमाणें कार्य करणारा एखादाच सापडतो. ही जाणीव केळकर याना उत्तम असल्यानें त्यानीं लोकमान्यास अनृणी करून सोडलें. त्यानीं त्याचें सर्व लेख छापून प्रसिद्ध केले. तात्यासाहेबाच्या परिश्रमाचें दुसरें पूर्ण फल म्हणजे टिळक-मंदिर होय. श्री. केळकर यानीं आपले अनेक व्याप सभाळून या गोष्टी केल्या हे

लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. श्री. केळकर हे असेंब्लींत असतांना त्यांची काम करण्याची पद्धति पहाण्याचा मला योग आला होता. त्यांचीं असेंब्लीमधील भाषणें वाचावींत म्हणजे आपली खात्री होईल कीं, तीं कोणत्याहि कसलेल्या तज्ज्ञापेक्षा निःसंशय भारदस्त व नवीन माहितीनें पूर्ण अशींच आहेत. त्यांच्या बुद्धीची ग्राहकता खरोखरीच विशाल आहे. असेंब्लीचें काम साभाळून त्यांना आपल्या पत्राकरिता वानमीपत्र व लेख लिहावें लागत ते निराळेच. यावरून वर जें विधान केलें तें बरोबरच असल्याबद्दल आपली खात्री होईल.

"वाङ्मयात मोकळें मैदान सापडल्यानें त्यांनी दाखविलेली बुद्धिमत्ता खरोखरीच वाखाणण्यासारखी आहे. वाङ्मयाची सेवा करून त्यांनी आपल्या मायभाषेची फारच मोठी सेवा केली. असा पुरुष खरोखरीच विरळा. कारण त्याच्या तोडीचा एखादा तरी सापडेल काय, असा मी शोध घेऊ लागलों तेव्हा बंगालमधील कै. रमेशचंद्र दत्त याचं नाव माझ्या डोळ्यांसमोर उभें राहिलें. त्यांनींहि श्री. केळकर यांच्याप्रमाणे आपल्या भाषेची अनुपम सेवा केली. राजकारणात त्यांचा दर्जा खरोखरीच श्रेष्ठ आहे राजकारणात धकेचेपेटे सोसून वाङ्मयनिर्मिती करणें खरोखरीच दुघट काम आहे, व तें करण्याची जी कुशलता श्री. तात्यासाहेब यांनी दाखविली त्याबद्दल त्यांना साहित्याचार्य असें म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं. श्री. केळकर यांनीं आपल्या वाङ्मयाच्या द्वारें लोकांना नवीन वळण लावलें यांत शंका नाहीं.

"असो. एवंगुणविशिष्ट श्री केळकर यांना राष्ट्रपुरोहित म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं जो स्वतः तीन वेदांचं अध्ययन करून त्याप्रमाणें आचरण ठेवतो तोच खरा राष्ट्रपुरोहित होय. अशा तऱ्हेचे पुरोहित ज्या राष्ट्रात निर्माण होतात त्यांतील सर्व समाजाचं बळ आपोआपच द्विगत होतें. पूर्वभूमिका न सोडतां प्रगति करण्याची त्यांची शिकवण असते. जी गोष्ट श्री. केळकर यांना पटली ती सर्व समाजाला पटेलच असा सर्व वर्गांतील लोकांचा विश्वास आहे. राजकारणात जरी कांहीं मतभेद असले तरी १९२० ते ३२ सालापर्यंतच्या इतिहासलेखकाला श्री. केळकर यांच्या नावाचा प्रामुख्यानें उल्लेख करावाच लागेल ही गोष्ट निर्विवाद आहे. श्री. केळकर यांना परमेश्वरानें देशाची सेवा करण्यास उदंड आयुरारोग्य द्यावें अशी मी प्रार्थना करतों."

यानंतर उत्तर दाखल मी भाषण केलें तें असें:—

"वाढदिवस मंडळाचे अध्यक्ष, चालक, सभासद व या ठिकाणी उपस्थित झालेले सर्व सज्जन स्त्री-पुरुष !

"आज या ठिकाणी असा व एवढा मोठा समारंभ करून, आपण सर्वांनी माझ्या ६१व्या वर्षाचा वाढदिवस साजरा केला, याबद्दल मी आपणा सर्वांचा अत्यंत ऋणी आहे. त्यातूनहि प्रथमतः व मुख्यतः या मंडळाचेच आभार मला मानले पाहिजेत. कारण या समारंभाची मूळ कल्पना त्यांचीच असून ती सिद्धीस नेण्याला त्यांना किती श्रम पडले असतील, व किती खर्च आला असेल, याची कल्पना मला आहे, व ती आपणा सर्वांनाहि सहजच करता येईल. वास्तविक मजसंबंधी असला कोणताहि समारंभ होऊ नये असा प्रथमपासून माझा आग्रह होता. कोणाला हे माझें म्हणणे विश्वसनीय वाटो वा न वाटो; परंतु आहे ती खरी गोष्ट मला जाहीर रीतिनें सांगितलीच पाहिजे. मी सामान्यतः अगदीं रुक्ष नसलों तरी फारसा भावनायुक्त असा मनुष्य नाहीं. आदर, स्नेह, प्रेम यांची भावना व जाणीव ही असली तरी ती मनोमन साक्ष असावी, त्याचें दृश्य बाह्यस्वरूपात भडक रंगात दाखविलेच पाहिजे असें नाहीं, या मताचा मी आहे. आणि माझी खरी माहिती असणारे लोक सांगू शकतील कीं, माझ्या स्वभावाचा हा तऱ्हेवाईक-पणा किंवा विशेष, मी खाजगी व सार्वजनिक अशा दोनहि सात्यामय शक्य तितका सारखाच अमलात आणण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति करीत असतो. यामुळें या समारंभाची कल्पना गेल्या नोव्हेंबरात, म्हणजे देशात पूर्ण शांतता नांदत असताहि, प्रथम निघाली तेव्हांहि तिला मी जोराचा विरोध केला; व गेल्या जानेवारीत कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली तेव्हा तर ती कल्पना रहित करविण्यात मला प्रथम प्रत्यक्ष यशहि आलें असें वाटलें. पण फिरून गेल्या एप्रिलपासून या कल्पनेचें पुनरुज्जीवन झालें; व शेवटीं मित्रप्रेमाची सरशी होऊन, हें नाहीं तर नको असें मी म्हणत असताहि त्या कल्पनेला आजच्या या समारंभाचें स्वरूप आलें. त्यात अकृत्रिम मित्रप्रेमाचा विजय आहे, व निःस्पृह स्वभावाचा पराजय आहे. पण इतीं समाजाची स्थिति सर्वच बाजूंनीं विपन्न असल्यामुळें, असल्या समारंभाचा आनंद सेवन करता येण्यासारखी आपली किंवा माझी कोणाचीहि मनःस्थिति नाहीं. म्हणून आज जरी हा समारंभ घडून येत आहे तरी आपणा सर्वांप्रमाणें माझेंहि अंतःकरण या प्रसंगीं थोडेबहुत उदासीन व म्लान आहे !

"आता झालेलीं भाषणें आपण ऐकिलींच. त्यात माझा इतका गुणगौरव केलेला आहे कीं, तो सर्व माझ्या हक्काचा माल असे मला मानता किंवा स्वीकारता येत नाहीं तर त्यात मित्रप्रेमाचा काहीं पक्षपात व काहीं अतिशयोक्ति आहे असेंच मला म्हणावें लागतें उपचाराची भाषाच ठरून गेल्यासारखी असते, म्हणूनहि कदाचित् मानपत्र लिहिणाराचा नाइलाज होत असेल. तथापि सुदैवान मला लोकनिंदा व दूषणें हीं स्तुतिबरोबर, निराळ्या रीतीनें, इतकीं ऐनवयास मिळतात कीं, आज येथें होणाऱ्या, किंबहुना या चार सहा दिवसात महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणीं होणाऱ्या, गुणगौरवानें मला मानसिक अजीर्ण होण्याचा संभव नाहीं जेथे रोग तेथेंच औषध, किंवा जेथें विष तेथेंच त्याचा उतारा, निर्माण करण्याची सृष्टीची रीतच आहे म्हणून ज्या कानानीं स्तुति त्याच कानानीं निंदा ऐकण्याचा सराव मला पडला आहे आणि गणित हा जरी माझा अद्यापि कच्चा राहिलेला असा एक शिक्षणविषय आहे, तरी मनाच्या रेषेच्या वरच्या बाजला स्तुतीच्या निरनिराळ्या रकमा, आणि तिच्या खालीं निंदेच्या निरनिराळ्या रकमा, अशा माडल्या गेल्या असता, अशाचा छेदाशीं जाईल तितका संक्षेप देऊन, व्यवहारी अपूर्णांकाचें हें उदाहरण मी बरोबर सोडवू शकतों, याविषयीं अनेक तज्ज्ञ लोक साक्ष देऊ शकतील असा भरवसा मला वाटतो पण अशा उदाहरणाच्या सर्वच उत्तरात, सगळाच संक्षेप न जाता, काहीं थोडी बाकाहि केव्हा केव्हा उरू शकते, व प्रस्तुत उदाहरणांत ती मला अनुकूल अशी उरते असें मला वाटत म्हणूनच आजच्या सारखे समारंभ, अप्रिय असले तरी ते केवळ दु सह असे वाटत नाहींत ते तसे दु सह वाटण्याइतका खरोखरच मी नादान आहे असें माझें मन मला सागत, तर मी या ठिकाणीं आलोच नसतो. कित्येक वेळा निंदेविरुद्ध मनात प्रतिक्रियाहि आपोआप घडते. आणि असेहि प्रसग मनुष्यावर येऊ शकतात कीं, शेवटीं विनयाला मर्यादा घालून, आत्मविश्वासानें आत्मसमर्थन करणें ही गोष्ट स्वत सबधानहि अहंकाराची न ठरतां केवळ न्यायाच्या आग्रहाची वाटावी, व ती त्यानें करावी.

"कोणताहि मनुष्य घेतला तरी, मी वर दर्शविल्याप्रमाणें त एक स्तुति व निंदा अशें व्यवहारी अपूर्णांकाचें उदाहरणच असतें. ईश्वराशिवाय पूर्ण गुण असे कोण असू शकेल! म्हणून कोणीहि मनुष्य अपूर्णच पण सर्व साधारणरीत्या एकदर्शन कसा काय आहे, हें ठरवूनच निर्वाह करून घ्यावा लागतो. आत्मनिरीक्षण करण्याची मला

सुरती पानताच नव्हे तर सवयहि आहे. म्हणून माझ्या स्वभावातले व माझ्या कामातले गुणदोष माझे मलाहि कळतात. तथापि इतक्या उतारवयात अंगीं असलेले दोष हटकून टाळणें व नसलेले गुण हटकून अंगीं आणणें, ही गोष्ट मला इतराप्रमाणेंच दुःसाध्य वाटते. कसेंहि असो, आपण माझा जो गौरव करीत आहां त्यामुळे मला धन्यता वाटते ही गोष्ट मी नाकबूल करीन तर मी ढोंगी ठरेन. म्हणून मी तीं करीत नाहीं. माझ्या अंगच्या ज्या गोष्टींना विशेष अनुलक्षून आपण माझा गौरव केला त्या तरी आपल्या या उत्तेजनानें वाढोत इतकीच माझी प्रार्थना आहे.

"असो. 'वाढदिवस' या शब्दाला प्रेमाच्या पण मनुष्यजातीच्या बाळपणाच्या आठवणी चिकटून रहात असल्यानें, "६१ वा वाढदिवस" हा शब्दच मनाला मोठा मौजेचा वाटतो. मनुष्यसृष्टीच्या रंगभूमीला एकच दार आहे, आणि तें बाळपण हेंच होय. त्यांतूनच त्या रंगभूमीवर अवतरणाऱ्या पात्रांनीं प्रवेश व निर्गम करावें अशी ईश्वरी योजना दिसते. उतार वय हें दुसरें बाळपणच होय. "Age is second childhood" हें कविवर्य शेक्सपीयर याचें वचन सुप्रसिद्ध आहे व तें खरेंहि आहे. क्षुधा हटलेला, दांत पडलेला, टक्कल पडलेला, पोक आलेला, काठीच्या आधाराशिवाय चालतांना लडपडणारा, स्मृतिभ्रंश झालेला, चिरचिरा बनलेला वृद्ध मनुष्य, व एतद्गुण लहान मूल यांत किती तरी साम्य आहे! व ही गोष्ट मनाला पटल्यामुळेंच बहुधा बाळपणाप्रमाणें ६१ व्या वर्षापासून वाढदिवसाचे समारंभ पुन्हा करण्याची आठवण होत असावी. पण इतर रीतीनें समारंभ साजरा झाला तरी, मुलाला घुसळखांबावर म्हणजे धारण्यावर चढवितात तसा साठ वर्षांच्या मुलाला चढविता येत नाहीं म्हणून त्या प्रसंगीं त्याची स्तुति करून त्याला लक्षणेनें हरभऱ्याचे झाडावर चढविण्याची कल्पना सुचली असावी! पण नेणतें मूल घुसळखांबावर चढतांना खळखळ करतें तशें म्हातारे ढोंग घातलेलें मूलहि हरभऱ्याच्या झाडावर चढण्याला खळखळ करतें हा अनुभव या ठिकाणीं आताच आपणाला आला आहे!

"नेणतें बाळपण व जाणतें बाळपण यांतील अधिक चांगलें कोणतें हे उरविणें कठिण आहे. लहान मूल हें या जगांतल्या अनुभवासंबंधीं नेणतें असेल, पण त्याला तेवढी पूर्वजन्माची आठवण असते म्हणतात. त्याच्या अकारण हास्य-

ढदनाची मीमांसा तत्ववेत्ते यरील मोहक कल्पनेनेंच करतात. माझ्या गतजन्माची आठवण मलाहि केव्हा असली तरी ती लहानपणींच नष्ट झाली. आता पुढच्या जन्माचीच "तयारी" करावयाला लागले पाहिजे. पण त्या जन्माविषयीं काल तरी अज्ञानच ! रेल्वेहून दूर असणाऱ्या गावीं जाण्याकरिता रेल्वेच्या प्रवाशाला निघावें, आणि रेल्वे-गाइडच घरीं विसरावें तशी या मधल्या जन्मांत मनुष्यजीवाची स्थिति होते.

वर्डस्वर्थ मनुष्याच्या जीवयात्रेसंबंधानें म्हणतोः—

'Not in entire forgetfulness
  Not in utter nakedness,
But trailing clouds of glory do we come
  From God, Who is our home"

"एखाद्या अपघातानें स्मरणशक्ति नष्ट झालेला मनुष्य घरून निघतो, व फिरून त्याला घरींच परत जावयाचें असतें, तथापि मार्ग सापडत नाहीं. तसाच हा प्रकार होय मनुष्याच्या अंगावरचे वाळलेंण, वर्डस्वर्थनें म्हटल्याप्रमाणें, ईश्वरा-घरचेंच घातलेलें आहे. पण रस्त्यात चुकलेल्या मुलाच्या अंगावरील केवळ दागिन्यावरून त्याचें घर नक्की सापडणें जसें हुशार पोलिसालाहि कठिण जातें, त्याप्रमाणें पुढच्या जन्मघराची ओळख या जन्मींच्या कृत्यावरून आपली आपणासहि जेथ लागत नाहीं तेथ ती इतरांना कशी लागणार ? अर्थात् भूत व भविष्य दोहांचा नाद सोडून विद्यमान स्थितीकडे पहावें यातच समाधान आहे.

"या दृष्टीनें पहातां माझ्या आयुष्यांत माझ्या हातून जेवढें कांहीं मला करतां आलें त्याबद्दल मला समाधान वाटतें आत्मतुष्टि हा अहंकाराचा एक प्रकार होऊं शकेल. पण मायावी कागावखोर असंतुष्टता दर्शविणें हा त्याच अहंकाराचा एक अधिक मोठा व दोषास्पद प्रकार होऊं शकतो हें विसरतां येत नाहीं. "केलें यापेक्षा अधिक करतां आलें असतें व अधिक करावयास पाहिजे होतें" या दैन्या-तून कोणींहि सुटणार नाहीं. तसाच मीहि. तथापि आपण मजविषयीं काढलेल्या उद्गारांत योग्य नागपुरी आंकडा वाद घातला असता, "मी यथाशक्ति थोडेबहुत

समाजसेवेचें काम केलें" असली आत्मतुष्टतेची भावना त्या उद्गारावरून समर्थनीय ठरेल असें मला वाटतें.

"यापुढें काय हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. त्यासंबंधानें मी इतकेंच सांगतों कीं आजवर चालल्याप्रमाणें पुढेंहि होईल तें करीत रहावें अशी मनातून इच्छा आहे. तथापि प्रकृतीला कमकुवतपणा आताच भासू लागला आहे ही गोष्ट खोटी नाहीं. आपण मला आयुरारोग्य लाभावें अशी प्रार्थना मानपत्रांत केला ती ठीकच आहे. पण अशी प्रार्थना करण्याची वेळ आली हेच हा वाढदिवसाचा समारंभ सुचवीत नाहीं काय! आजच्या समारंभाला टाइपरायटरवर वाजणाऱ्या घंटेची उपमा द्यावीशी वाटते. या घंटेचा नाद गोड असतो. घंटा वाजल्यावरहि चार दोन अक्षरें लिहिता येतील इतकी जागा असते. यामुळें आरंभिलेला शब्द तरी पुरा करू, सोडून द्यावा लागणार नाहीं, अशी खात्री असते. पण मात्र तो शेवटचा शब्द हो! यामुळें मंजुळ घंटानादाला धोक्याचें—निदान सावधगिरीच्या सूचनेचें—स्वरूप येतें. आजच्या ६१ व्या वाढदिवसाच्या समारंभातील भाषणें टाइपरायटरच्या घंटेसारखी नादमधुर होती. पण त्या भाषणांना माझ्या हातून झालेल्या पूर्व कामगिरीच्या समारोपाचें स्वरूप आहे, नूतन उपक्रमाच्या सूचनेचें स्वरूप नाहीं, असें मी समजतों. अर्थात् जो थोडा काळ यापुढें उरला त्याचा उपयोग कसा करावयाचा हा प्रश्न मनात आल्यावर मन असें सांगतें कीं, आजवरची कामाची मामुली पद्धति, म्हणजे अनेक कार्ये एकाच वेळीं करीत राहण्याची पद्धति सोडून द्यावी, व कोणतें तरी एखादेंच काम हातीं घेऊन, मिळेल तो सर्व सवडीचा वेळ त्यावर खर्चून, तसें करतें म्हणजे तें कदाचित् मनासारखें होईल, आणि त्याला कांहीं स्वरूपहि येईल. आजवर माझ्या मुख्य व्यवसायाशिवाय, लोकांच्या शिफारशी करणें, चिठ्याचपाट्या लिहून देणें, हस्तलिखितें वाचणें, अभिप्राय देणें, प्रस्तावना लिहिणें इत्यादि गोष्टी मी इतक्या केल्या, व निरनिराळ्या संस्थांच्या कार्यकारी मंडळावरहि इतकें काम केलें कीं, आतां यापुढें तें मी सर्व सोडून दिलें आहे, असें मी म्हटल्यास तें ऐकून निराश होणारे लोकहि मला क्षमाच करतील. केसरीचा संचालक म्हणून शक्य असेल ते राजकारण व लेखन, आणि अद्यापि लिहिण्याचे राहिलेले कांहीं वाङ्मयप्रकार, या दोन कामावरच मिळेल तो वेळ व शक्ति यापुढें खर्च करावी अशी निदान इच्छा आहे. काय घडेल तें खरें!

"वाङ्मयप्रेम ही एकप्रकारची खोड आहे. 'जिलाची खोड मेल्याशिवाय जात नाही,' ही म्हण प्रसिद्धच आहे व ती मलाहि लागू पडणार असें वाटतें. वर आत्मसतुष्टतेचा जो मी उल्लेख केला त्यात मुख्य भाग वाङ्मयसेवेलाच उद्देशून होता. म्हणून शेवटीं या समाधानाच्या उद्गाराला केवळ वाचेपेक्षा काहीं निराळ्या प्रकारानें स्वरूप द्यावें असें वाटतें. तरी त्यासंबधीं दोन शब्द सागून हें आभारप्रदर्शक भाषण मी पुरें करणार आहे. वाङ्मयसेवेचा आनंद मला सर्व जन्मभर पुरला. प्रथम कांहीं वर्षे माझी सेवा कसोटीला लावण्याकरिता कीं काय, वाङ्मयानें मला काहींच वेतन किंवा मुशाहिरा दिला नाहीं. या ३६ वर्षांतील जवळजवळ निम्मा काळ तसा गेला असें म्हणता येईल. पण नोकराची सेवा पसत पडल्यास नेहमींच ती निर्वेतन घेण्याचें निष्ठुर काम वाङ्मय झाले तरी का करील ! त्याप्रमाणें पुढील १९–२० वर्षांत वाङ्मयानें मला सुमारें ३० हजार रुपयाची प्राप्ति करून दिली. अद्यापि महाराष्ट्रात केवळ वाङ्मयावर उपजीविका करणें अशक्य किंवा निदान फार कठिण आहे, म्हणून अशा स्थितींत झाला या द्रव्यलाभाबद्दल मला कृतज्ञताच वाटली पाहिजे आतां कृतज्ञता या शब्दाचा अर्थ एका विनोदी इंग्रज ग्रंथकारानें " अधिक लाभ होण्याची आकाक्षा " असा केला आहे हें खरें. पण थट्टा म्हणून ही सोडून दिली तर, किंवा तो अर्थ असत. बरोबर म्हणून स्वीकारला तरीहि, कृतज्ञता याचा अर्थ 'उपकाराची फेड' असाच वरहशीं केला पाहिजे. म्हणून वाङ्मयाच्या उपकाराची फेड करण्याची एक योजना मी केली आहे. ती अशी – महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीची कल्पना अद्यापि असिद्ध आहे व अमूर्तहि आहे. तिला निश्चित रूप व प्रत्यक्ष सिद्धी केव्हा लाभेल ती लाभो. पण ती केव्हा तरी लाभेलच अशी माझी श्रद्धा आहे दुर्दैवानें ती गोष्ट माझ्या हयातींत होऊ शकत नाहीं. तथापि ती होईल तेव्हां माझा काहीं तरी पै पैसा तिच्याकारणीं खर्च पडावा अशी माझी इच्छा आहे. महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन झालें म्हणजे मराठी भाषेचें दैन्य सपलें, तिचें पांग फिटले, व सर्व प्रकारच्या उच्च संस्कृतीचा सुलभ लाभ तिच्याद्वारें समाजांतील सर्व वर्गांच्या लोकांना होण्याची कायम । झाली असें मी मानतों. म्हणून त्या भावी कार्याला मदत करण्याकरितां आज मी पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मडळाचे पाच टक्के व्याजाचे आठ हजार रुपयांचे कर्ज रोखे खरेदी केले; आणि वरील उद्देशानें त्या रकमेवर स्वत्व-निवृत्ति करून ती गोष्ट आज या ठिकाणीं जाहीर करीत आहे.

"महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी ज्या वेळीं सरकारी कायद्यानें अस्तित्वांत येईल त्या वेळीं ही सर्व रकम त्या युनिव्हर्सिटीच्या अधिकृत मंडळाच्या स्वाधीन केली जाईल. तोंपर्यंत दरसाल या रकमेवरील व्याज मी मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीकरितां खर्च करीत जाईन. शिष्यवृत्ति, पारितोषक, सुवर्णपदक किंवा ग्रंथप्रसिद्धीला मदत, यापैकीं कोणत्या ना कोणत्या रूपानें दरसालच्या व्याजाची रकम पुढें ठरेल त्याप्रमाणें खर्च होईल. ही रकम माझ्या वडीलभातोश्रींच्या स्मरणार्थ देऊं इच्छित आहे. म्हणून त्यासंबधानें कांहीं कायमची योजना मित्रमंडळींचा सल्ला घेऊन मी सवडीनें करीन. येथें मी इतकेंच सांगूं इच्छितो कीं वडीलभातोश्रींच्या स्मरणार्थ आठ हजार रुपयांची रकम मी आज वाजूस काढून ठेवून त्यावरील स्वत्वनिवृत्ति केली आहे. त्याच्या खर्चाची योजना होईल ती मागाहून प्रसिद्ध करीन. तसाच इतर दोन देणग्याहि या प्रसंगीं मला द्यावयाच्या आहेत. माझ्या कुटुंबाची श्रद्धा गोरक्षणाच्या कार्यावर आहे, म्हणून तिनेकरितां गोभक्तिपरायण श्रीचैडेमहाराज यांच्या गोरक्षणसंस्थेला माझ्या कुटुंबाची म्हणून एक हजार रुपयांची देणगी मी देत आहे. दुसरी देणगी एक हजार रुपयांची प्रो. कर्वे यांनीं स्थापिलेल्या महिला विद्यापीठाला मला द्यावयाची आहे तीहि आज देत आहे.

"या देणग्यासंबधानें मला हें मुद्दाम सांगावयाचें आहे कीं ही दहा हजार रुपयांची रकम केवळ मला स्वतंत्र ग्रंथ-लेखनानें मिळालेल्या पैशांतूनच मी खर्च करीत आहे. त्यांत केसरीकडून मला मिळणाऱ्या पगाराचाहि कांहीं संबंध नाहीं. कोणत्याही उद्योगधंद्यानें मिळालेल्या पैशांपैकीं कांहीं अंश त्या उद्योगधंद्याला करभार म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें देणें योग्य आहे. शिवाय धंद्यातली मिळकत परत धंदा वाढविण्याकडेच खर्च व्हावी हाहि अर्थशास्त्राचा एक स्थूल नियम आहे. म्हणून इतर अनेक सत्कार्ये डोळ्यापुढें येत असताहि, ही माझी लहानशी देणगी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीकडेच मी स्वाभाविकपणें देत आहे. ही देणगी वाङ्मय लिहून मिळालेल्या पैशांतून देण्याइतकी सुस्थिति मला प्राप्त झाली त्याचेंहि पण श्रेय मनानें मी सर्वस्वी कै. लो. टिळक यांच्याकडेच देत आहे. सत्संगतीचा लाभ केव्हांहि श्रेयस्कर व फलप्रद होतो. मला केसरी-मराठा संस्थेला येऊन मिळण्याची संधि देण्याची इच्छा लो. टिळकांना व्हावी, ती संधि घेण्याची इच्छा मला व्हावी, आणि या संस्थेंत ३६ वर्षांहून अधिक काळपर्यंत

मी स्थिरपद होऊन तिची सेवा मला करता यावी, हा सर्वस्वी सुदैवयोग होय. आणि आपल्या सुदैवाबद्दल आनंदानें उल्लेख करणें यात कोणत्याहि प्रकारें अहंकार-बुद्धि नाहीं आज ३६ वर्षे माझी लोकयात्रा नीट चालली. माझ्या आवडीचा व्यवसाय सतत भरपूर माझ्या हातून घडला. लौकिक दृष्ट्या यश किंवा कीर्ति ज्याला म्हणतात त्याचा थोडाबहुत लाभ मला झाला. आणि समाजोपयोगी असें काहीं कार्य माझ्या हातून झालें हें सर्व लो. टिळकांचा व त्यांच्या संस्थेचा संबंध मला दैवयोगानें जडवून दिल्यामुळेंच घडलें. म्हणून यात माझा भाग्योदय असेल तो सबंच एकप्रकारचं माझें 'हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र' म्हणण्यास हरकत नाहीं, किंवा तसें उघड उघड म्हणण्याला मी आनंदानें तयारहि आहे कारण अहंकारबुद्धि धरल्याशिवाय तें मला म्हणता येतें. जगात मित्रसंबंध हा पुनर्जन्मासारखाच जिव्हाळ्याचा मानता येईल. आणि एखाद्या भाग्यवान पुरुषाच्या पोटीं पुत्र म्हणून जन्माला येणें काय, व सहकारी विश्वासू मित्र म्हणून त्याच्या संगतीचा लाभ घडणं काय, हे दोनहि यदृच्छा लाभ होत कदाचित् फरक असला तर तो इतकाच म्हणता येईल कीं भाग्यवानाच्या पोटीं जन्माला येण्याला स्वत पुत्रानें काहीच केलेलें नसतें, पण मित्राचा संबंध येऊन तो टिकणं टिकविणं या गोष्टींत त्या मनुष्याचा काहीं तरी स्वत चा म्हणून उद्योग, बुद्धिमत्ता, सत्प्रवृत्ति इत्यादि गुण खर्चीं पडावे लागतात एवढी गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, उपयुक्त व उपकारक अशा स्वरूपाचें जें जें म्हणून मला काहीं करता आलें तें त, लो टिळकांच्या पुण्याईच्या हलवाई-दुकानावर मी माझें तुळशीपत्र ठेवलें असंच समजतों लोकमान्यांच्या हयातीत तीन लक्ष रुपये जमवून त्यांचे विरोळ केसचें कर्ज फेडलें, व त्यांच्या मागें १२ वर्षे केसरीसंस्था टिकवून फिरून तीन लक्ष रुपये देऊन ऋणहि मी फेडलें, ह जसें त्या लोकमान्य हलवायाच्या घरावर माझें तुळशीपत्र, तसेंच आज दोन-तीन देणग्याच्या रूपान मी जे सुमारें १० हजार रुपये खर्च करीत आहे हेंहि एका अर्थानें लोकमान्यांच्या पुण्याईच्या व प्रसादाच्या हलवाई-दुकानावर होय असो

"इतकें सागून व फिरून वाढदिवसमंडळांतील सर्व कार्यकारी लोकांचे, व त्यांच्या उत्साहाचें बीज करण्याकरिता जमलेल्या आपणा सर्व मंडळीचे, मी, कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून हें भाषण संपवितों."

[वर हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र हे शब्द आहेत त्याचे कारण हे कीं, या वाढदिवस समारंभाच्या दिवशीं रा. रामभाऊ टिळकांनीं मजसंबंधीं एक हस्तपत्रक काढून त्यावर 'हलवायाच्या दुकानावर तुळशीपत्र' असा मथळा घातला होता. म्हणून टिळकांच्या पोटीं येऊन त्यांच्या मिळकतीचा इव्यास धरणारा फुकट्या पुत्र आणि श्रम सायाससुक्त सेवा करून योग्यतेला चढणारा त्यांचा मित्र व शिष्य यातील मार्मिक भेद मला लोकांच्या नजरेस आणावयाचा होता.]

आभार प्रदर्शनाच्या माझ्या भाषणानंतर मला पुण्याबाहेरील व पुण्यातील अनेक संस्थांतर्फे विविध स्वरूपाचे अनेक आहेर व पुष्पहार समर्पण करण्यात आले. त्यांत पुढील संस्थांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

मुंबई—मुंबई नगरवासीयांचे केळकर वाढदिवसमंडळ, श्रीलोकमान्य, ब्राह्मण सभा, महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स, पाठारे प्रभु सोशल समाज, पैसाफंड, गोग्रास संस्था. दादर—माध्यंदिन ब्राह्मणसभा. ठाणें—भारतसेवक नाट्यमंडळ. मिरज—स्नेहसंवर्धक संघ, मिरज म. प्रजापरिषद, विद्यार्थीसंघ, अंबाबाई व भानू तालीम, गीतामंडळ, वाई—स्वस्तिक संघ, वैसंत वसंतव्याख्यानमाला व वाईकर नागरिक. सांगली—सार्वजनिक सभा, गजानन मिल्स, सं. प्रजापरिषद, युनियन क्लब आरोग्यमंडळ, टिळक स्मारकमंदिर. मोर्डानेत्र—सार्वजनिक सभा. सातारा—सार्वजनिक सभा. पावचड—स्वाध्यायमंदिर. मडगांव-गोवा—सरस्वतीसेवक इ. ६ संस्था. कोल्हापूर—जनरल लायब्ररी. नाशिक—अनाथ वि. गृह. अक्कोळ—(निपाणी). नागपूर—वागीश्वरीमंडळ सोलापूर-साहित्यमंडळ. नगर—अनाथ वि. गृह. उगार—ग्रामसेवामंडळ, चौरसल—सार्वजनिक सभा. पुणें—भारत स्व. से. मंडळ, आयुर्वेदीय रसशाळा, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, महाराष्ट्र चित्रकारमंडळ, नि. भा. आयुर्वेद महामंडळ, सभाजीमंडळ, वारकरीमंडळ, शेतकरी हितवर्धकमंडळ, हिंदुधर्म मठ, सन्मित्र समाज मेळा, वैदिक संशोधन मंडळ, व्हिक्टोरिया टेलरिंग कॉलेज, गोपाळ गायन समाज, थोइरी समाज, वेदशास्त्रोत्तेजक सभा, अस्पृश्यतानिवारक मंडळ, शिवचरित्रकार्यालय, सारस्वतसेवासंघ, पंचांगप्रवर्तन कमिटी, नाम्यचित्रवस्तुसंग्रहालय, राष्ट्रीय भैरवनाथमंडळ, हिंदु महासभा, लोकमान्य पथ, महाराष्ट्र स्वदेशी संघ, मर्चंट्स कोऑपरेटिव्ह बँक, व्यापारी मंडळ, गीताधर्ममंडळ, आनंद प्रेस, डेक्कन एज्यु-

केशन सोसायटी, गीर्वाणवाग्वर्धिनी सभा, नगर वाचनमंदिर, दलितसेवा-संघ, महाराष्ट्रीय व्यायाम शाळा, वसंत व्याख्यानमाला, डे. इ. ऑफ कॉमर्स, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, शिक्षण प्रसारक मंडळी, मुंबई इ. प्रा. शिक्षक संघ, पोस्टल यूनियन, आर. एम् सर्व्हिस बी डिव्हिजन, यजु शाखीय ब्राह्मण सभा, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, डेक्कन जिमखाना., गणेश महादेव आणि मंडळी, वडांदे साहित्यसेवक, बृहन्महाराष्ट्र ब्राह्मण परिषद, गोवर्धन संस्था पुणे व वाई, भारतमित्र समाज मेळा, सर्वसिद्धान्तप्रचारिणी सभा शाखा, चित्रमयजगत् पुणे, त्वष्टाकासार समाजोन्नति संस्था, कॉमनवेल्थ विमा कंपनी, द. स. हितवर्धक सभा, ऑ. इं. स्टेट्स परिषद, दक्षिण हैद्राबाद प्रजा परिषद, दैवज्ञ असोसिएशन, गांधर्व महाविद्यालय, प्रेस-ओनर्स असोसिएशन, ऑ. इं डि. क्लासेस प्रां. सभा, भारतीय चर्मकार समाज, भारतीय दलितसेवाश्रम संस्था, महाराष्ट्र ब्राह्मण सभा, ताराचंद रामनाथ धर्मार्थ दवाखाना, गुल्हेडोसूर—लोकमान्य वाचनालय, भगूर—आहीर सभा, पडघवली—(भोर) शिवाजी उत्सव संस्था इत्यादि.

या नंतर पुणे शहरात सुमारें आठ पंधरा दिवस मला या समारंभाकरितां आमंत्रण येत होतीं. मात्र या करिता बाहेरगावचीं सर्व निमंत्रणें मी नाकारलीं. नाहीं तर मला महिना दोन महिने दौराच काढावा लागता !

पुणें शहरातील समारंभापैकीं केसरी संस्थेनर्फे झालेला समारंभ विशेष उल्लेखनीय होता. त्याप्रसंगीं झालेलें माझें भाषणहि एका विशिष्ट दृष्टीनें महत्त्वाचें होतें म्हणून त्या समारंभाची केसरींतील हकीकत देतों.—

"ता. २४-८-३२ रोजीं सकाळीं केसरी-मराठा संस्थेचे सर्व कामगार व संपादक-मंडळ यांतर्फे श्री. तात्यासाहेब केळकर याना मानपत्र व अहेर समर्पण करण्याचा समारंभ गायकवाडवाड्यातील नुकत्याच बांधलेल्या प्रयशाळेच्या भव्य दिवाणखान्यात करण्यांत आला. श्री. दा. वि. गोखले यानीं समारंभाला कौटुंबिक स्वरूप कसें आहे हें विशद करून श्री. बाबासाहेब विद्वांस यानी अध्यक्षस्थान स्वीकाराव अशी विनंति केली व श्री. घोटणे यानी अनुमोदन दिलें. श्री. धोंडोपंत विद्वांस म्हणाले कीं केळकराना मानपत्र अर्पण करणें म्हणजे एक प्रकारें डाव्या हातानें उजव्या हाताला मानपत्र देण्यासारखंच होतें. तथापि या दोन्ही डाव्या-उजव्या हातांनीं टिळकांचा हयातीत व त्यानंतरहि एकोप्यानें व गोडीनें सारखी

३६ वर्षे एकत्र काम केले. अनेक सुखदु:खाचे प्रसंग अनुभविले. रास्ता खाण्या, निंदा व स्तुति ही दोन्हीहि समान मानून व आपल्याला ही केसरी संस्था टिकवावयाची आहे असें समजून नेटानें व निर्धारानें कसें काम केलें त्याची आठवण होऊन श्री. विद्वांस व केळकर या दोघानाहि भाषण करिताना उमाळ्यावर उमाळे येत होते, व त्याची ती स्थिति पाहून प्रेक्षकानाहि गहिंवरून आल्याशिवाय राहिले नाहीं. श्री. विद्वांस यानीं संस्थेचा आतापर्यंतचा इतिहास व त्यातील तात्यासाहेबांची कामगिरी वर्णन करणारें असलें भाषण श्री. घारपु याना वाचावयास सांगितलें. तें वाचून झाल्यावर श्री. वा. कृ. भावे यानीं मानपत्र वाचून दाखविलें. बाबासाहेबानी तात्यासाहेबाना चांदीच्या तबकातून मानपत्र, पगडी व चांदीची फुलदाणी वगैरे आहेर अर्पण केला.

"उत्तरादाखल भाषण करताना केळकर म्हणाले—" आजच्या प्रसंगीं मीहि बाबांचे अनुकरण करून माझें भाषण लिहून आणून कोणी तें वाचलें असतें तर बरें झालें असतें असें आता मला वाटत. पण आलेल्या प्रसंगाला तोंड देऊन तो कसा तरी निभावून नेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. बाप, आई आणि मुलें मिळून कुटुंब होतें अशी एकानें व्याख्या केली आहे. त्या विचाऱ्याला काय माहीत कीं, कुटुंबाची व्याप्ति याहिपेक्षा मोठी असू शकते. केसरी संस्थेतील आपण माणसें म्हणजे व्यापक अर्थानें कुटुंबच आहोंत. आज ही संस्था इतक्या ऊर्जितावस्थेला आली असली तरी आजच्या प्रसंगीं पूर्वी अनुभविलेल्या सुखदुःखाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. टिळकानी १८९१ सालीं केसरी घेतला. तो कर्जासह घेतला. आज केसरी ऑफिसची ही एवढी अवाढव्य जागा व छापखाना आपण पहातों पण त्या वेळीं केसरीला स्वतःचें ऑफिस अगर छापखाना ही काहींच नव्हती. विंचुरकराच्या वाड्यांत डाव्या हातच्या अंगास टिळक रहात. ते फक्त पाच खणी जागेतच रहात होते. त्या जागेत बसून त्यांनी केसरी लिहावा व आर्यभूषणमध्ये छापून काढावा. पैशाची व ऑफिसची व्यवस्था निबंधशाळेचे वासुदेवराव जोशी यानी पहावी असें होतं. पुढें १८९६ सालीं मी केसरीत वेजन मिळाली त्या वेळीं केसरी कर्जांतच होता ही गोष्ट मी मुद्दाम येथें सांगतों. पुढें १८९७ सालीं टिळकांच्यावर राजद्रोहाचा पहिला खटला झाला त्या वेळीं अशी संकटं वेळ आली कीं, आर्यभूषण छापखान्याचे मॅनेजर हरीपंत गोखले यानी अवचित सांगितलें कीं, केसरी छापण्याची व्यवस्था तुम्ही दुसरीकडे करा. तेव्हां

टिळकांनी त्या वेळीं इतारशीं असलेले वाश विद्वांस यांना ऑफिसचें काम सांगि-तलें, व मला ही गोष्ट पक्की आठवते कीं त्या वेळीं विंचुरकराच्या घरांतील पुढल्या अर्ध्या खणात न पुसलेली किंवा न रधली सतरलेली तीन देवदारी खोकीं मांडून बापूंनी कामाला सुरुवात केली. ही गोष्ट मी डोळ्यांनीं पाहिलेली आहे. ही केसरीच्या पहिल्या ऑफिसची स्थिति. पुढें १९०१ सालीं ताईमहाराजांचा खटला निघाला. त्या वेळीं तर टिळक कर्जात बुडूनच गेले होते. लॉ-क्लास बंद केल्यानें तेंहि उत्पन्न नव्हतं पण केसरी चालवून दुसरीकडे ताईमहाराजांचा खटला टिळक लढत होते खटला सुरू झाला म्हणजे किती तोंडानीं खर्च सुरू होतो हें आपणास माहीत आहेच. एकीकडे कामाची चिंता व दुसरीकडे पैसा कोठून आणावयाचा ही विवंचना. या खटल्यात कित्येक प्रसंगीं तकार सांगण्याकरिता मी स्वतः अनेकदा वकीलपत्र हजर करून काम चालविलें आहे. १९०८ सालीं फौजदारी खटल्यात टिळक निर्दोषी सुटले तेव्हा पैशाची विवंचना कमी न झाली तरी हृदयावरचें एक मोठे दडपण किंवा ओझें हलकें झालें असें वाटलें. तेथून जस जसे वमतो तों सुरत काँग्रेसची वेळ आली टिळक पैसा मिळवीत तसा तो खर्चहि करीत. एरव्ही टिळकांनी या काँग्रेसच्या वेळीं आपल्या पदरचे १००० रुपये खर्च केले ही गोष्ट कोणास सांगून तरी खरी वाटेल काय! १९०७ सालीं टिळकांना सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा झाली तेव्हांचे दिवस अत्यंत चिंतेत गेले. केसरी जगला म्हणजे मिळविली असें वाटू लागलें. टिळकांना वासुदेवराव जोश्यांनी मदत केली तशी अनेक प्रसंगीं शंकरराव जोशी यांचीहि मदत मला झाली हें सांगितलें पाहिजे त्यांना खरोखर मी भाऊ मानतो. केसरीकडून १९१२ सालीं जामिनकी मागण्यांत आली ती रविवारीं रात्रीं व फक्त सोमवारचा एकच दिवस मध्यें होता. त्या वेळची सांपत्तिक स्थिति इतकी चमत्कारिक होती कीं, जामिनकीचे पांच हजार रुपये द्यायला केसरीची शिल्लक नव्हती, तेव्हां बापूंनी व मी स्वतःच्या विम्याच्या पॉलिसी गहाण टाकून त्याच्या तारणावर पांच हजार रुपये भरण्याचें ठरविलें पण उरवणे शेटजींनी टिळकांच्या प्रेमाखातर अयाचित रीतीनें मदत करून पांच हजार रुपये कर्जाऊ दिले. पुढें टिळक सुटून आल्यानंतर १९१४ सालीं युद्धाचा सूर लागला. आणि तेथून केसरीच्या सुस्थितीला सुरुवात झाली असें म्हणतां येईल. नंतर होमरूल लीगची चळवळ निघाली आणि टिळ-कांच्या कामाचा व्याप व हिम्मत तर एवढी दांडगी पहा कीं, मिळालेल्या लाखा-

त्या पर्सपैकी एकदम एका रकमेने पन्नास हजार रुपये त्यांनी परदेशात चळवळ करण्याकरिता डॉ. रवींद्रनाथ टागोर याना पाठवून दिले. पुढे रवींद्रनाथ-बाबू परदेशाला गेले नाहीत व ती रकम त्यांनी परत केली ही गोष्ट निराळी. त्या-नंतर झालेल्या चिरोल खटल्याने तर टिळकाना तीन लक्ष रुपयांचे कर्ज झाले; व आम्ही त्याना पर्स देण्याची कल्पना काढून व खटपट करून लोकाकडून हे तीन लाख रुपये जमवून टिळकाना दिले नसते तर आज केसरी संस्था ही आकंठ कर्जात बुडून राहती, व नुसते इमेंटदर्नीने त्या कर्जाचे व्याज फेडता फेडता चाल-कांचे नाकी नऊ कसे नव आले असते याची कल्पना आपणच करा म्हणजे झाले. १९२०साली टिळक वारल्यानंतर केसरीची वर्गणीदार संख्या थोडीशार घटली; नाही असे नाही. तथापि २५ ते ३० हजारचे दरम्यान आजहि केसरीचे अंक आम्ही काढतो. केसरी विपन्नावस्थेत असताना मी केसरीस मिळालो तेथपासून मी ही हकीकत सांगितली टिळक असेपर्यंत केसरीच्या सुस्थितीचे सर्व श्रेय टिळकाना कोणी दिले तर त्याला माझी हरकत नाही पण त्यानंतर १०-१२ वर्षात आम्ही केसरी संस्था टिकविली इतकेच नव्हे, तर काटकसरीने वागून व शिल्क टाकून तीन लाख रुपयांचा ट्रस्ट परत करून लोकांनी चिरोल केसकरिता कर्ज म्हणून दिलेली रकम महाराष्ट्रास परत दिली या तरी कामगिरीचा किंवा श्रेयाचा थोडाबहुत भाग घेण्याची आमची पात्रता आहे किंवा नाही ! टिळकाना लोकांनी तीन लाख दिले ते आम्ही परत केले ही गोष्ट मी अहंकारबुद्धीने सांगत नाही. आणि या बाद वर्षांत खरोखर टिळकाना आम्ही पैसे दिले असे कोणा एकाहि व्यक्तीने आम्हाला प्रत्यक्षपणे दर्शविलेहि नाही पण टिळकांच्या पुण्याईने जरी केसरीला एका अर्थाने या मदतीमुळेंच आज निष्कर्जी राहण्याची व क्षमता प्राप्त करून घेण्याची सुस्थिति लाधली, तरी तो उपकार स्मरून हे ऋण आपण सार्वजनिक ट्रस्टच्या रूपाने ज्या त्या प्रांताना दिरमेरर्शनें का परत करू नये असें मनात आलें; व म्हणून आम्ही हा ट्रस्ट केला—अहंकारबुद्धीने नव्हे. आज मी व बाबांनी या संस्थेत एकसारखें ३६ वर्षे काम केलं, आता आम्ही जाग्यावर बसून स्वस्थपणानें स्वतः काही काम न करता इतरानी काम केलेलें पाहिलें म्हणजे झाले. यापेक्षा आमच्यावर अधिक जबाबदारी नाही. बाबा खालच्या ऑफिसचे मालक व मी वरच्या ऑफिसचा मालक; तथापि उभ्या ३६ वर्षांत आमचे एकदाहि भांडण होण्याचा प्रसंग आला नाही हें मी अभिमानानें सांगतो. असे

ऋणानुबंध, अशी मैत्री, गुमस्त्या वरच्या व खालच्या नव्हे तर अगदीं खालच्या खालच्या म्हणजे कामगार वर्गाच्या खालात नांदली व सर्वांना एकमेकांविषयीं बंधुभाव वाटला तरच संस्था टिकेल व भरभराटेल.

"मंगळवार उजाडला व केसरी वेळच्यावेळीं निघाला नाहीं असा प्रसंग गेल्या पन्नास वर्षांत एकदांहि आला नाहीं. वर्तमानपत्राचा अंक अचूक बाहेर पडणें याला मी एक Weekly Miracle म्हणजे साप्ताहिक चमत्कारच म्हणतो. खरोखरीच ही अभिमानाची गोष्ट आहे व हें श्रीद आम्ही आजवर टिकविलें आहे. केसरी दिसाप्ताहिक केल्यामुळे पुढल्या पिढीवरील जबाबदारी वाढली आहे हें मी जाणतों; पण तो दिसाप्ताहिक केल्यामुळें तशी अनुकूलताहि अधिक वाढली आहे. आज केसरीला स्वतःच ऑफिस आहे, छापखाना आहे, नोकर वर्ग भरपूर आहे, पुरवठाहि दगदग नाहीं. १८९७ सालीं प्लेग होता तेव्हां तर सर्व लोक गाव सोडून बाहेर रहावयास गेलेले असत पण छापखाना गावात. मी रात्रीं दोन वाजता आर्यभूषण छापखान्यांत येऊन दाराच्या दिंडींत थंडींत कुडकुडत बसें; व मला एका मिणमिण्या दिव्याच्या प्रकाशात मराठ्याचीं सर्व प्रुफ पाहून देऊन, अरुणोदयापर्यंत काम करावें लागे. त्यावेळीं थंडीचा अगर वाऱ्याचा झोंत अंगावर येऊन असें वाटे कीं काहीं विचारू नका. आज ती स्थिति राहिली नाहीं. संध्याकाळीं ५ च्या नतर कोणाला कामहि पडत नाहीं. हातार्शी नोकर माणसेंहि लागेल तशी आहेत मी टिळकाना १८९६ सालीं येऊन मिळालो त्या वेळीं एकटे टिळक व मी असे दोघेच होते हाताखालीं एकहि नोकर नव्हता, व आज प्रुफें नेआण करणारा नोकर ज झाडलोटीचें किंवा पध्या उलगडून ठेवण्याचें काम करतो तें सुद्धां त्रियेक दिवस प्रथमत माझे मीच केले आहे हें लक्षांत ठेवा. मनुष्य लहान झाला म्हणून त्यालाहि दर्जा असतो ही गोष्ट माझ्या सदैव ध्यानात असते. आज ३६ वर्षांत एकाहि नोकराला मी एकदांहि अपशब्द बोललों नाहीं असें मी सांगू शकतो. अशा एकनिष्ठतेनं संस्थेचे सुखदु ख तेंच आपलें सुखदु ख मानून आम्ही केसरी संस्था [illegible] व चालविली. परद्रव्याच्या अपहाराच्या एका पैशाचाहि डाग या ३६ [illegible] मला लागला नाहीं हें मी जाहीर रीतीनें सांगतों. केसरीनें प्रथम कर्जांत जीवन काढलें व त्यापुढेहि स्वावलंबनानें व निस्पृहपणानें त्यानें आपलें जीवित-कार्य करलें. आम्ही सर्व भोगलीं, टिळकाचीं आमची सुखदु खें एक मानलीं, म्हणूनच टिळकाच्या केसरीचा वारसा क्रमप्राप्त रीतीनें मजकडे आला. कोणी विचारतात

कीं, 'तुमच्याकडे केसरी कसा काय आला!' मी या आक्षेपकाला विचारतों 'माझ्या नाहीं तर काय तुझ्या हातीं केसरी यावयाला हवा होता!' पण असल्या निंदकाना उत्तरहि देण्याचें कारण नाहीं. मी माझ्या परीनें केसरी आतांपर्यंत चालविला तसे पुढीलहि कामगार लोक पाठीमागील हा इतिहास ओळखून संस्थेची जबाबदारी पार पाडतील इतकीच आमची इच्छा आहे. मी अष्टपैलु लेखक असलों तरी माझ्यात सगळे अष्टादश पैलू नाहींत. एखादी नवीन कल्पना काढून सुचेल तिने मनोरंजकपणा सिद्ध करून संपादकानें लिहिलें पाहिजे. वरच्या वर्गानें खालच्या मडळीशीं स्नेह ठेविला व सर्वांनी संस्थेचा अभिमान धरला तरच संस्था टिकेल"

यानंतर आणखी एका समारंभाचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाहीं. तो 'साहित्य संस्थे 'तर्फे भारत इतिहास मंडळाच्या जागत ता. २७ ऑगस्ट रोजीं झालेला. माझ्या जीवनांत साहित्यप्रेमी लोकांचा संबंध राजकारणप्रेमी लोकांपेक्षां अधिक आला. यामुळें त्यांनीं दिलेल्या (या खालीं छापलेल्या) मानपत्राचा खरोखरच मला फार अभिमान वाटतो. तें मानपत्र येणेंप्रमाणें—

"साहित्याचार्य श्री. नरसिंह चिंतामण उर्फ तात्यासाहेब केळकर! श्रीपरमेश्वरकृपेनें आपणास नुकतेंच एकसष्टावें वर्ष लागलें यावद्दल आपलें अभीष्टचिंतन व अभिनंदन करण्याकरितां आज आम्ही महाराष्ट्रांतील अनेक साहित्यसंस्थांचे प्रतिनिधि, स्थानिक व परस्थ मराठी साहित्यसेवक, येथें जमलों आहों. आपणावर आम्हा साहित्यसेवकांचा जितका हक्क आहे तितका दुसऱ्या कोणाचाहि नाहीं, ही गोष्ट आपणासहि मान्य होईल. कारण आपण प्रथम साहित्यप्रणेते व नंतर इतर सर्व काहीं आहां.

"विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक व आगरकर या थोर पुरुषांप्रमाणें आपणहि वकिलीचा किंवा सरकारी नोकरीचा मोह आवरून वाङ्मयाच्या द्वारां देशसेवेचें पवित्र व्रत स्वार्थत्यागपूर्वक स्वीकारलें व तें आजपर्यंत अखंड पाळलें. यांत आपल्या सात्विक मनोवृत्तीचें व एकांत वाङ्मयोपासनेच्या दृढ निश्चयाचें बीज आहे. इ. स. १८९४ पासून तों आजपर्यंतची आपली वाङ्मयात्मक कामगिरी सर्वगुण व सर्वसंमत आहे. या दीर्घ काळांतील आपलें वाङ्मयप्रसरण विस्तृत, विविध व बहुरंग आहे. यांत आपली विद्वत्ता, व्यासंग, लेखनकौशल्य, बुद्धि-

स्वातंत्र्य व विचारवैशिष्ट्य हीं दिसून येतात. सात्विकपणा, उदात्तपणा, रजकता, बोधपरता व ज्ञानसग्राहता हे अभिजात वाङ्मयाचे प्रधान गुण आपण निर्मिलेल्या वाङ्मयात चहूकडे दृष्टीस पडतात. हे वाङ्मय स्फूर्तिदायक, विचारप्रवर्तक, ज्ञानसवर्धक, आनंददायक आणि म्हणूनच आदर्शभूत आहे. तें निरंतर टिकणारें व उपकारक आहे.

"आपण वाङ्मयाच्या कोणत्याहि शाखेंत निर्भयपणें सचार करता हा आपल्या कर्तृत्वाचा अनन्यसाधारण विशेष आहे. काव्य, नाटक, इतिहास, कथा, साहित्य ग्रंथ, टीका, ग्रंथपरीक्षण, पुस्तकप्रस्तावना, वृत्तपत्रांतील लेख व अनेक मासिक पुस्तकांत लिहिलेले विविध लेख अशा सर्वच ठिकाणीं आपली लेखणी लीलेनें विहार करते. तशीच आपली रसनाहि अनेक वाङ्मयविषयाचा परामर्श घेण्यास समर्थ आहे. लेखणी व रसना हीं आयुधें कुशलतेनें योजणारे आपल्यासारखे सव्यसाची वाङ्मयवीर फार विरळे!

"सुंदर कल्पना, प्रतिभेची चमक, चमत्कृतिजनकता व सभ्य विनोद हे वाङ्मयाचा उत्कर्ष करणारे गुण आपल्यात सहजात आहेत. आपण त्यांचें संवर्धन करून त्यांचा चातुर्यानें उपयोग केला आहे. सदभिरुचि व औचित्य यांचा भंग कोठेंहि केलेला नाहीं. हा आपल्या वाङ्मयाचा एक विशेष आहे. प्रसादगुणप्रधान वैदर्भी रचनापद्धति आपल्या वाङ्मयांत सर्वत्र आदरिलेली आहे. यामुळें आपलें सर्व लिखाण रसिकमान्य झालेलें आहे.

"प्रतिपाद्य विषयाची पुरी माहिती, तिचा सांगोपांग, समतोल व समंजस विचार व तिची तर्कशुद्ध, प्रमाणबद्ध, व सुबोध मांडणी हा कोणत्याहि चांगल्या प्रयत्नाचा प्राणभूत अंश होय. अभिनव कल्पनांनीं, मनोहर अलंकारांनीं व सुभाषित विनोदानें नटलेल्या आपल्या वाणीचा या प्रमाणभूत अंशाशीं केव्हांहि वियोग होत नाहीं. यामुळें आपला कोणताही लेख सरस, रमणीय व उद्बोधक वाटतो.

"मराठी वाङ्मयांतील टीकेचें दालन पूर्वी फार संकुचित व एकदेशीय होतें. तें विशेषत: आपण विस्तृत व सर्वांगपरामर्शी केलें. आपले टीकालेख भारदस्त, समतोल, माहितीनें भरलेले व ग्रंथकारास व लेखकास प्रोत्साहक असतात. कित्येक

पुस्तकाना आपण लहानमोठ्या प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. त्या फार मार्मिक, सुंदर, सारग्राही व उद्बोधक आहेत.

"प्रस्तुतच्या लहानशा मानपत्रात आपल्या प्रचंड वाङ्मयनिर्मितीचा ओझर-तासुद्धा योग्य परामर्ष घेता येणें शक्य नाही. तथापि टिळकचरित्र, तोतयाचें बंड, सुभाषित आणि विनोद, मराठे व इंग्रज, विलायत व सिमला येथील वातमीपत्रें, आयर्लंडचा इतिहास, बडोद्याच्या साहित्यप्रसंगीं आपण अध्यक्ष या नात्यानें केलेलें भाषण व नाट्याचार्य श्री. कृ. कोल्हटकर याच्या नाटकाचें परीक्षण, एवढेंच आपलें लिखाण कोणी वाचलें तरी त्यावरून सुद्धा आपल्या बहुश्रुतपणाची, विद्वत्तेची, लेखनकुशलतेची, रसिकतेची व सहृदयत्वाची एकदम ओळख पटल्याशिवाय राहणार नाहीं. अर्थशास्त्र, हुंडणावळ, सुवर्णचलन, शुद्धलेखन, छन्दोरचना अशा-सारखे स्वभावतः रुक्ष व दुर्बोध विषयसुद्धां आपल्या सरस लेखणीनें सुगम व मनोरम करून सोडले आहेत.

"श्रीसरस्वतीची दिव्य उपासना आपण जातीनें केली इतकेंच नव्हे, तर महाराष्ट्र भाषाभिवृद्धीसाठीं जे जे प्रयत्न झाले आणि ज्या ज्या संस्था स्थापण्यात आल्या त्याना आपण 'केसरीद्वारा' व इतर रीतीनें अनेक प्रकारचें बहुमोल साहाय्य दिलेलें आहे, हेंहि कृतज्ञतापूर्वक येथें नमूद करणें आमचें कर्तव्य होय. सारांश, आपली वाङ्मयसेवा सर्वांगीण व सर्वमान्य आहे. ह्याच्याबद्दल आमच्या मनांत वसणाऱ्या आदराचें अल्पसें चिन्ह म्हणून हें मानपत्र आपणास आजच्या शुभप्रसंगीं प्रेमादरपूर्वक अर्पण करीत आहों. त्याचा स्वीकार व्हावा अशी विनंति आहे.

"सरतेशेवटीं परमेश्वराजवळ एवढीच प्रार्थना आहे कीं, त्यानें आपणास दीर्घ आयुष्य व आरोग्य यावें व आपल्यामागच्या अभिज्ञान व अष्टपैलु प्रकाराची परंपरा कायम ठेवून तिच्या द्वारें मराठी वाङ्मयाचा उत्कर्ष व महाराष्ट्राचें कल्याण करावें. ही सदिच्छा ती सफल करो अशी आशा प्रदर्शित करून आम्ही आपली रजा घेतों."

साहित्यसंस्था—महाराष्ट्र साहित्य परिषद, भाषाशास्त्र मंडळ, पुणें, सरस्वती मंदिर, पुणें; मयूर मंडळ, पुणें, भारतवर्षीय चरित्रकोश मंडळ, पुणें, गोमांतक साहित्य सेवक मंडळ, पणजी; महाराष्ट्र साहित्य सभा, इंदूर, राजवाडे संशोधन

मंडळ, धुळें; देवल क्लब, सांगली; कविमित्र मंडळ, दादर; भारत इतिहास-संशोधक मंडळ, पुणें; साहित्य मंडळ, सांगली; काव्यरत्नावली संस्था, जळगाव; व्यापारी मोफत वाचनालय, सांगली; नगर वाचन मंदिर, कोल्हापूर; जुम्मा दादा व्यायाम मंडळ, बडोदें; साहित्यसेवा मंडळ, कन्हाड; विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर; धर्मकोश कार्यालय, प्राज्ञपाठशाळा वांई; शारदा मंडळ, नागपूर; महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणें, वाङ्‌मयोपासक मंडळ, अहमदनगर; भारत कविमंडळ, कोल्हापूर; वाचनालय संस्था, विटें; साहित्यसेवा मंडळ, इचलकरंजी; महाराष्ट्र भाषाभिवर्धक मंडळ, नागपूर, वाङ्‌मयचर्चा मंडळ, बेळगाव; साहित्य सरोज मंडळ, औंध; पाठारे प्रभु सोशल समाज, मुंबई, श्रीमहाराष्ट्र शारदा मंदिर, पुणें; मित्रमंडळ, बेळगाव, महाराष्ट्र वाचनमंदिर, नाशिक, वाङ्‌मय विहार मंडळ, नाशिक; तांबे मंडळ, ग्वाल्हेर, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणें, महाराष्ट्र मंडळ, कराची; मठग्रामस्थ हिंदु मंडळ, मडगाव, ऐक्यसंवर्धक मंडळ, पुणें; महाराष्ट्र वाङ्‌मयमंडळ, फ. कॉ पुणें.

साहित्य सेवक—चिंतामण विनायक वैद्य. श्री. सरदार माधवराव किबे. सौ. कमलाबाई किबे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर वामन मल्हार जोशी. मावध श्रीहरी अणे. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर नारायण गोविंद चापेकर. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर. दत्तो वामन पोतदार श्रीकृष्ण नीळकंठ चाफेकर. पांडुरंग वामन काणे. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य गोविंद सखाराम सरदेसाई. दाजी नागेश आपटे. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले जनरल नानासाहेब शिंदे प्रो. माणिकराव. नारायण केशव बेहेरे. वसंत नारायण नाईक. माधव दामोदर आळतेकर. रामचंद्र काशिनाथ तटणीस. माधव त्र्यंबक पटवर्धन चिंतामण विनायक जोशी. बाळकृष्ण गणेश खापर्डे. वासुदेव विनायक जोशी. विनायक सदाशिव वाकसकर. जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर. शंकर दामोदर पेंडसे. विठ्ठल सिताराम गुर्जर. विष्णु सखाराम खांडेकर. नारायण बाळकृष्ण पराडकर. नारायण हरी आपटे. रे. भास्कर कृष्ण उजगरे. सुंदरराव भास्कर वैद्य. रघुवेल ल्यूरस जोशी, भास्कर रामचंद्र तांबे. चंद्रशेखर राजकवि, बडोदें. यशवंत. वासुदेव गोविंद मायदेव. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे. प्रल्हाद केशव अत्रे. साधुदास काव्यविहारी आनंदराव टेकाडे. सदाशिव अनंत शुक्ल. विनायक लक्ष्मण बर्वे, (आनंद.) केशव महादेव सोनाळकर. केशव लक्ष्मण टेंमुर्णीकर. ज. वा. पाटणकर. वासुदेव कृष्ण भावे. गणेश गंगाधर

जांभेकर, रामकृष्ण गणेश हर्षे, गजानन विश्वनाथ केतकर, केशव सिताराम ठाकरे, नारायण रामलिंग वामणगावकर, दत्तात्रय गणेश सारोळकर, नारायण नरसिंह फडणीस, अनंत हरी गद्रे, केशव वासुदेव साठे, यशवंत रामकृष्ण दाते, चिंतामण गणेश कर्वे, कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, श्रीपाद महादेव माटे, बापूजी मार्तंड आंबेकर, नारायण महादेव भिडे, दत्तात्रय विष्णु आपटे, अनंत भा. प्रियोळकर, दामोदर मोरेश्वर भट, शेषाद्रि गोविंद कानडे, द. वि. पारखे, रामचंद्र गोविंद कानडे, वि. धो. कुलकर्णी, ग. स. जोग, प. ग. देसाई, वा. ना. दांडा, भालचंद्र लक्ष्मण पाठणकर, रा. ल. घरत, दत्तात्रय व्यंकटेश पै, गोविंदराव उपळेकर, यादव शंकर वावीकर, अज्ञातवासी.

संपादक—ज्ञानप्रकाश, लोकशिक्षण, आनंद, रत्नाकर, स्फूर्ति, विज्ञमय-जगत्, बालबोध, ज्ञानमित्रमाला, गोरक्षण, दीनबंधु, भद्रायु—पुणे; मनोरंजन, खेळगडी, विविधवृत्त, प्रभुप्रभात, भारत गौरव ग्रंथमाला, नवाकाळ, मौज—मुंबई; महाराष्ट्र, वाग्गीश्वरी—नागपूर; किर्लोस्कर व स्त्री-किर्लोस्करवाडी; सद्विचार—बडोदे; सुबोध, आर्यविज्ञान—गोवा; रामकृष्ण निकेतन माला—रत्नागिरी; सत्यवादी—कोल्हापूर; विजय—सांगली; निजाम विजय—दक्षिण हैद्राबाद; समर्थ—सातारा; उदय—अमरावती; टपल्कार—विलेपारले; वैनतेय—सावंतवाडी; प्रबोध—धुळे; बलवंत—रत्नागिरी.

श्रीमहाराष्ट्र शारदा मंदिरातर्फे झालेल्या या सत्कार समारंभात चिंतामणराव वैद्य म्हणाले "मी आजपर्यंत अनेक वेळा अध्यक्ष झालो आहे. पण आजचा सुप्रसंग असा पहिलाच आहे आणि तो मी स्वतःला बहुमान समजतो." रा. यशवंतराव दाते यांनी मानपत्र वाचून दाखवून सांगितले की, "या मानपत्रात दृतक्या संस्था आलेल्या असल्या तरी आमच्याकडे दाखल झालेली साहित्यसेवक व साहित्यसंस्था यांची कितीतरी नावें त्यांत आलेली नाहींत. मानपत्राच्या आकारमानामुळें सर्वांचा समावेश करणें अशक्य होतें."

प्रो. वा. म. जोशी म्हणाले—"लोकांनीं प्रेमानें साजरा केलेला असा हा समारंभ आहे. अनेक साहित्यसेवक आज एका साहित्यसेवकाचा गौरव करीत आहेत हें औचित्यपूर्णच आहे; पण आश्चर्यजनकही आहे. कारण प्रायः समानशिल लोकांनीं परस्पराचा मत्सर करावा अशी स्थिति असते. पण येथें तात्यासाहेबांनीं

समानविद्य असणारा कोणी नाहीं म्हणून त्याच्याबद्दल रोणाला असूयाहि नाहीं हेंच खरें. तात्यासाहेबांचें वाङ्मय विविधरंगी, मनोरम, व कल्याणप्रद आहे. इतकें कीं त्याची सर दुसऱ्याला येणार नाहीं. 'सत्य, शिव, सुंदरम्' हीं उच्च वाङ्मयाचीं सारीं लक्षणें त्याच्या लेखनाला लागू पडतात. ते सव्यसाची लेखक असल्यामुळें त्यांना अर्जुनाची उपमा देण्यात येते. पण त्याहिपेक्षा भीष्म किंवा द्रोण यांची उपमा त्यांना अधिक शोभते असें मला वाटतें. कारण दोनहि हातानीं झालें तरी अर्जुन फक्त बाणच मारी, पण द्रोण हे 'शापेनापि शरेणापि' आपलें कार्य करीत. तात्यासाहेब हे दुर्मतरुपी शत्रूवर शरसंधान तर करतातच, पण त्याहिपेक्षां ब्राह्मण्याला उचित असा युक्तिवादहि करतात. त्यात अगतिक झाल्यावरच ते शस्त्र हातीं घेतात"

रे. भास्करराव उजगरे—"आम्ही ख्रिस्ती असलों तरी आमची मातृभाषा मराठी आहे आणि तिचा अभिमान आपणा सर्वांपेक्षांहि आम्हाला अधिक आहे. तात्यासाहेब हे साहित्यसेवक असून एक राष्ट्रपुरुष आहेत म्हणून त्यांचा सन्मान करण्याचा आम्हाला हक्क आहे."

सौ. सरलाबाई नाईक—"तात्यासाहेबांचें वाङ्मय हें शाळेंत शिकणाऱ्या मुलांपासून पंडितापर्यंत सर्वांना मनोरंजन व बोधप्रद असें असतें. वाचकवर्गाच्या अभिरुचिवरोबर वहात न जाता ती अभिरुचीच उच्च दर्जाला नेणें हें काम त्यांच्या वाङ्मयानें केलें आहे स्त्री-पुरुषानीं एकत्र व स्वच्छंदानें वाचावें इतकें त्यांचें वाङ्मय निर्दोष आहे"

श्री के. सी. ठाकर—"केळकरांची टीकाप्रवृत्ति ही मूषकप्रवृत्तीची आहे—ओंवडें कुरतडणारी पण फुंकर घालणारी आहे. त्यामुळे टीका खाल्लेल्या प्रतिपक्षाच्याहि मनात द्वेषभाव उत्पन्न होत नाहीं. त्याचें लढजोडीचें धोरणहि असाच इष्ट परिणाम घडवून आणतें"

शेवटीं मी उत्तरादाखल बोललों तें असें:—"मानपत्रांतील स्तुतिमुळें माझी जीभ भारावली आहे; तेव्हां मी फारसें बोलणार नाहीं. मानपत्रांत इतकीं विशेषणें मला लावलेलीं आहेत कीं, तीं सारीं अहेतुक वापरलीं म्हणावें तरी कठिण, आणि खरीं म्हणावीं तरी कठिण. म्हणून मी एवढेंच म्हणतों कीं, चार पांच लेखकांनीं मिळून आपापलीं दोन-दोन चार-चार विशेषण त्या मानपत्रांत समाविष्ट केलीं. अर्थात् तीं सर्व यथार्थ म्हणून मी स्वतःच्या तीं सारीं लावून

घेईन तर ती चूक होईल. पण मी एवढें सांगूं इच्छितो कीं जीं विशेषणें खऱ्या बुद्धीनें योजलेली असतील त्यांपैकीं कांहीं वाचून मला आनंद वाटला. उदाहरणार्थ 'बुद्धिस्वातंत्र्य' ह्या त्यांत उल्लेखिलेला गुण घ्या. त्यावर माझा कटाक्ष आहे. कोणाचाहि खूप करण्याकरितां मी जन्मांत कधीं लिहिलें नाहीं. 'सात्त्विकपणा' हें विशेषण मी मला भूषण समजतो. तसेंच 'सभ्यता, सदभिरुचि व औचित्य' हे शब्द तर मी शिरोधार्य मानतो. कारण वाङ्मय म्हणजे मनुष्याच्या साऱ्या संस्कृतीचें सार आहे, अर्कन आहे म्हणा ना! तो अर्क शभर टक्के निर्दोष असला पाहिजे. असदभिरुचीचें समर्थन मी स्वप्नांतहि करणार नाहीं. मानें 'टाकलेख लेखकास प्रोत्साहक असतात' असें मानपत्रांत म्हटलें आहे, तें ठीकच आहे. कारण तरुण लेखकांबद्दल मला भारी कौतुक वाटतें. ते उत्साहाई आहेत. नवीन लेखकवर्ग मोठा प्रतिभासपन्न असा निर्माण होत आहे असें मला दिसतें आणि म्हणून त्यांच्यावर माझी फार आशा आहे. केळी तोडाल्या व त्यांतून नवे कोंब फुटावे तशी मराठी साहित्याची वाढ चोहों अंगानीं होत असल्याचें मी पहात आहे. 'सुगमता' याहि गुणाकडे मी आस्थेनें लक्ष पुरविलें आहे. एक वेळ ज्ञानाची गंभीरता कमी असली तरी चालेल, पण लेख सर्वांना सुगम असलाच पाहिजे असें माझें मत आहे. मी असेंच मानतों कीं, एखादा ग्रंथ स्वतः वाचणें काय आणि त्यांतील आशय सुबोध रीतीनें व्यक्त करणारा लेख लिहिणें काय, वाचकांच्या दृष्टीनें दोन्ही सारखेंच. लेखकाची महत्त्वाकांक्षा अशी असावी कीं, कल्पना सुचली कीं मी ती कागदावर मांडीन, व नंतर तो लेख स्वतः वाचीन तेव्हां स्वतःला आनंद होईल, छापल्यावर लोकांना आनंद होईल, आणि त्या आनंदाचें किरण परत मजकडे येतील. असें हें विद्युन्मंडळ (Electric circuit) पूर्ण झालें पाहिजे. त्यासाठीं लोकांना सुगम होईल अशाच रीतीनें लिहिलें पाहिजे...... मला ६० वर्षें आयुष्य लाभलें व केसरीच्या वल्हाळ्यावर स्थान मिळालें हीं माझ्या यशाचीं दोन बीजें आहेत. नवीन लेखक मला प्रतिभासपन्न दिसतात. त्यांना माझें सांगणें एवढेंच कीं, सदभिरुचि, औचित्य व बुद्धिस्वातंत्र्य हे तीन गुण अधिकारा म्हणजे मराठी भाषेचें वैभव खचित वाढेल. तसेंच महाराष्ट्र विद्यापीठ निघालें म्हणजे तिचा उत्कर्ष आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल "

पुण्यांतील सुमारें दहा ठिकाणीं सत्कार समारंभ इतक्या थाटानें यशस्वी झाले कीं, त्यामुळें "समारंभाच्या प्रायमिक चालकांनीं माझ्या व त्यांच्या

शत्रूवर व निंदकांवर मात करून दाखविण्याची प्रतिज्ञा पार पडली व इर्षा सफळ केली" असें प्रशस्तिपत्र त्यांना प्रामाणिकपणें यावें लागलें. पुण्यांतील समारंभात मिळून माझ्या गळ्यांत इतके हार पडले कीं, मला त्यांचीं ओझीं उचलतां आलीं नसतीं पुण्यास व बाहेरगांवीं मिळून जीं मानपत्रें देण्यांत आलीं किंवा अभिनंदनपर पत्रें मजकडे पाठविण्यांत आलीं त्यांचा एक भला मोठा गठ्ठाच झाला असता आणि मौल्यवान् वस्त्रांचे, कलाकुसरीच्या पदार्थांचे, विशेषत. चांदीचे अहेर इतके आले कीं, त्यांची किंमत सुमारें दोन अडीच हजार रुपये तरी होईल. आणि ते सभाळण्याकरितां मी सुमारें ऐशी-पंचाऐशी रुपयांचें एक स्वतंत्र कपाट केलें तरी त्यानेंहि भागलें नाहीं

असो. बाहेरगांवीं झालेल्या सत्कार समारंभांना मी मुळींच कोठहि गेलों नाहीं. ते सर्व माझ्यापरोक्ष झाले पण त्यांतील मुख्य म्हटला म्हणजे मुंबईस ब्लॅव्हॅटस्की लॉजमध्यें झालेला. सुमारें सतरा अठरा संस्थांनीं यांत भाग घेतला होता. सर्व व्यवस्था त्वरितच लेगनें ठेवली होती अध्यक्षस्थानीं सर जुनीलाल मेहता, मुंबई सरकारचे माजी फडणीस मंत्रि, यांची निवडणूक करण्यांत आली होती या सभेंत झालेल्या भाषणांतलेहि कांहीं उतारे यावेसे वाटतात.

सर जुनीलाल मेहता—" माझा तात्यासाहेब केळकरांशीं निकट परिचय आलेला नाहीं, परंतु ज्या गृहस्थानें आज कमीत कमी ३६ वर्षे तरी स्वार्थत्यागपूर्वक राष्ट्रसेवा केली त्याच्या वाढदिवससमारंभात भाग घेणें हें माझें कर्तव्य आहे असें वाटल्यावरून मी येथें आलों आहे मी तात्यासाहेबांचें 'प्रेझर्स ॲंड प्रिव्हिलेजिस् ऑफ दि पेन' हें पुस्तक वाचलें आहे. त्यात तात्यासाहेबांनीं उगीच कल्पनेच्या भराऱ्या मारलेल्या नाहींत. त्यांची दृष्टि विधायक असून त्यांनीं स्वार्थत्यागाची वृत्ति व निष्कलंक चारित्र्य या गुणावर जोर दिलेला आहे. हे दोनहि गुण त्यांच्या अंगीं वसत आहेत हें विशेष आहे. महाराष्ट्रांतीलच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या बाहेरील लोकांचेंहि केळकरावर प्रेम आहे. त्यांचें कार्य निरनिराळ्या क्षेत्रात झालेलें आहे हिंदु समाजांत व राजकीय क्षेत्रात त्यांची कामगिरी झालेली आहे असेंब्लीमध्यें त्यांनीं सहा वर्षें काम केलें व त्यांच्या टीकेच्या भडिमाराला तोंड देणें फडणीसांना कठिणच होऊन बसत असेल. त्यांची निर्भयता, देशभक्ति, विचारशक्ति व बुद्धि या गुणांचा व त्यांच्या अमोल अनुभवाचा देशाला उपयोग होणार आहे."

नंतर 'इंडियन सोशल रिफॉर्मर' चे संपादक श्री. के. नटराजन् यांनीं माझ्या अभिनंदनाचा ठराव मांडला. या ठरावावर बोलतांना ते इमर्जीत म्हणाले, "पुण्यामध्यें सध्यापेक्षां पूर्वी तीव्र मतभेद होते. परंतु केळकराचा स्वभावच असा आहे कीं ते कोणालाहि तोडीत नाहींत. नामदार गोखल्यांनीं माझ्याजवळ असे उद्गार काढले होते कीं केळकर हे पुण्यांतील दोन राजकीय-पक्षामधील दुवा आहेत. केळकरासारख्या राष्ट्रीय दृष्टीच्या पुढाऱ्याला दीर्घायुष्य लाभावें व हिंदुसमाजाची व राष्ट्राची त्यांच्या हातून भरीव सेवा व्हावी असें मी इच्छितों."

मि. बी. जी. हॉर्निमन—"या प्रसंगीं भाषण करणें हा मी माझा हक्क समजतों. इतकेंच नव्हे तर केळकराचा समव्यवसायी वृत्तपत्रकर्ता व त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणारा राजकारणी सवंगडी या नात्यानें हें माझें कर्तव्यच आहे. वृत्तपत्रकार या नात्यानें केळकरांची योग्यता दांडगी आहे. हिंदुस्थानांतील सर्वांत पहिल्या दर्जाच्या आजच्या वृत्तपत्रकारांत त्यांची गणना केली पाहिजे. कदाचित् ते पहिल्या प्रतीच्या विद्यमान वृत्तपत्रकारांत पहिले आहेत असेंहि म्हणावें लागेल दोन भाषांतील वृत्तपत्रें एकाच वेळीं चालविणें व तींहि उत्कृष्ट रीतीनें चालवून यावकावर आपली छाप पाडणें ही गोष्ट सोपी नाहीं संपादकाना भदा हा वास्तविक फार धोक्याचा. त्याला शाश्वती मुळीच नाहीं स्वास्थ्याचें नाव नको. म्हातारपण मुळीं नसतेच. मी केळकरांच्यापेक्षा फार तर दोन वर्षांनीं लहान असेन. संपादक या नात्यानें आम्ही म्हातारे होऊं शकत नाहींत. लो. टिळक व श्रीयुत केळकर यांजसारखे मोठे लोक हिंदु समाजांत निपजतात हें हिंदुस्थानचें भाग्य होय."

श्री मावजी गोविंदजी—"मी गुजराथ, काठेवाड व कच्छ यांच्या वतीनें केळकरांचें अभिनंदन करतों. हिंदुंचा बचाव करणारा, भूतकाळाकडे भक्तीनें पाहणारा, भविष्यकाळाकडे आशेनें नजर देऊन राहणारा, असा महाराष्ट्रांतला माणूस असतो. आणि केळकर तसेच आहेत."

रॅ. मुकुंदराव जयकर—"श्री. केळकर हे गेलीं उत्तीस वर्षे राजकारणांत आहेत. आज एकसष्टाव्या वर्षीहि त्यांच्यावर देशांत अनुकूल प्रतिकूल टीका केली जाते हेंच त्यांच्या मोठेपणाचें एक मोठें लक्षण आहे.

अलवत्या-गलवत्या मनुष्य प्रिय अगर अप्रिय होऊ शकत नाहीं. आज मुंबई शहरातील सतरा-अठरा संस्था हा समारंभ करण्यास एकवटल्या आहेत, यावरून त्यांच्याबद्दल जनतेला आपलेपणा किती वाटतो हे स्पष्ट होत आहे. केळकरांची कामगिरी बहुविध आहे. ते म्हणजे मानवी बुद्धीचा एक सर्वसंग्रहच होत. साहित्याच्या विविध शाखांत त्यांनीं संचार केलेला आहे वृत्तपत्रकार या नात्यानें तर त्यांचे स्थान फारच श्रेष्ठ आहे आज असं महाराष्ट्रांतील गाव नाहीं कीं, जेथे केसरी जात नाहीं. केळकरांच्या लेखणीनें लोकांना चटका लावला आहे राजकीय विषयावरील लेखांबद्दल विचारावयासच नको. ते राजकीय लेखनाचे व्यासमुनि आहेत ता १ ऑगस्ट १९३१ च्या केसरींतील सहासात कॉलमी लेख तर राजकीय विषयावरील उत्कृष्ट लेखांचा नमुना आहे तो लेख मी पुनः पुन: चारदा वाचला केळकरांच्या लेखांतील विवेचनपद्धति तर्कशुद्ध व उच्च प्रतीची आहे केळकरांनीं हिंदुमहासभेची मोठी सेवा केली आहे. कित्येक हिंदु पुढाऱ्यांना हिंदु म्हणवून घेण्यात कमीपणा वाटतो तसा तो मला अगर केळकरांना वाटत नाहीं. आम्हांला जातिनिष्ठ म्हणतात. जो हिंदु असून स्वत ला हिंदु म्हणवतो तो जातिनिष्ठ अशी विपरीत व्याख्या सध्या रूढ झाली आहे मुसलमानांनीं स्वतंत्र सुभा स्थापला व काहीं मागण्या केल्या तरी ते मात्र जातिनिष्ठ ठरत नाहींत. आम्ही मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय मागण्यांना विरोध करतो असें असतां आम्हांलाच जातिनिष्ठ म्हणतात वास्तविक जे ब्रिटिशांच्या मैत्रीमुळ आपला अधिक फायदा होईल असे मानतात तेच खरे जातिनिष्ठ होत तुम्ही तेलाचा दिवा घ्या नाहींतर विजेचा दिवा घेऊन शोधा, तुम्हाला केळकरांच्या एका शब्दातहि असली हिणकस जातिनिष्ठा सापडणार नाहीं केळकरांची राष्ट्रीय वृत्ति खणखणीत आहे. आम्ही असेंब्लींत असताना देशाला विघातक असे कायदे ज्या ज्या वेळीं विचारार्थ पुढें आले अगर पास झाले त्या वेळीं रात्रीच्या रात्रीं केळकरांनीं झोपेविना काढल्याचें मला माहीत आहे।"

सिंधचे कॉंग्रेस पुढारी डॉ. चोइथराम गिडवानी—"टिळकांचे सहकारी या नात्यानें केळकरांनी केलेली कामगिरी संस्मरणीय आहे आम्हा परप्रांतीयांना केळकरांचें नाव आठवलें कीं टिळकांची मूर्ति डोळ्यापुढ उभी राहते."

डॉ सावरकर—"टीकाकारांनीं वायफळ टीका न करता टिळकांनीं १९४६ सोपविलेलें कोणतें कार्य केळकरांनी केलें नाहीं हें दाखवावें."

प्रो. पां. वा. काणे—"मी केसरीचा सतत चाळीस वर्षे वाचक आहे. केसरीच्या वाचकांतर्फे मला श्री. केळकरांना असें सांगावयाचें आहे कीं, त्यांनीं केलेली केसरीची सेवा महाराष्ट्राजवळ रुजू आहे. मग 'का पुरुष' कांहींहि म्हणोत."

श्री. पी. बाळु—"......श्री. केळकरांनीं केसरीपत्रांतून अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळीला उचलून धरलें आहे, व वेळोवेळीं सक्रिय सहानुभूतिहि दाखविली आहे. श्री. केळकर हे राजकीय क्षेत्रांतील खेळाडु आहेत. खेळाडुला जे गुण लागतात ते गुण त्यांच्या अंगीं आहेत. मनुष्याची सेवा हाच खरा धर्म होय; व ही सेवा केळकरांनीं अविरत चालविली आहे."

स्त्रियांच्यातर्फे सौ. सरस्वतीबाई कावनईकर यांनीं भाषण केलें.

असो. असा बहुधा मोठा गांव नव्हता कीं जेथें माझ्या वाढदिवसानिमित्त जाहीर सभा झाली नाहीं. आणि असें एकहि मराठी वर्तमानपत्र किंवा मासिक नव्हतें कीं ज्यानें आपला विशेषांक मजकरितां काढला नाहीं किंवा माझें चित्र व चरित्र दिलें नाहीं, किंवा मजवर अभिनंदनपर लेख, लहान मोठा लिहिला नाहीं. (फार काय 'विविधवृत्त' पत्रानेंहि माझ्या अभिनंदनपर गुणग्राहक असा दहावीस ओळींचा लेख लिहून आपली जागा सर्वांत घातली व तो अंक माझ्या निदर्शनाविाय दवडला! आणि अच्युतराव कोल्हटकर जिवंत असते तर त्यांनीं आपल्या बहुरूपी वर्तमानपत्रां-पैकीं एखाद्यांत मजविषयीं एखादा मोठा लेख स्तुतिपर असा लिहिला असता.)

असा एकहि महाराष्ट्रीय पुढारी उरला नाहीं कीं, ज्याची मुलाखत घेऊन, किंवा ज्याकडे लहान मोठा लेख मागून, एखाद्या वर्तमानपत्रानें त्या गृहस्थाला माझ्या विषयींचें मत प्रगट करण्याची उपकारक संधि दिली नाहीं किंवा भाग पाडलें नाहीं.

असो. येथवर समारंभाची हकीकत देऊन झाली. आतां विवेचनपर असें कांहीं थोडें लिहून हें वाढदिवस प्रकरण संपवितों. लोकांनीं केलेल्या माझ्या अभिनंदनाचे प्रकार व मजविषयीं त्यांनीं काढलेले स्तुतिपर उद्गार हे वरतीं मुक्तहस्तानें माझें मींच उद्धृत करीत होतों तेव्हां माझी चित्तवृत्ति द्विधा झाली होती. एक मन सांगे, "याला आत्मस्तुतीचें स्वरूप येतें. दुसऱ्याचें निमित्त घेऊन केली किंवा त्याच्या

शब्दानीं केली तरी ती आत्मस्तुतीच नव्हे काय!" दुसरें मन सांगे " हा प्रसंगच असा होता कीं त्याचें वर्णन वगळणें म्हणजे फाजील विनयानें आत्मचरित्रांत व्यंग ठेवणें होय. लोकानीं जें तुझ्यासंबंधीं केलें, तुझ्यासंबंधीं ते जें बोलले, तें खोटें होतें काय! तें त्यांना तूं किंवा इतर कोणी बळेंच चिकटविलें होतें काय! नाहीं. त्यांनीं तसें करण्याला, त्यांनीं ते तसें बोलण्याला, त्यांना कोणी भाग पाडलें होतें काय! त्याच्यावर कोणी बळजोरी म्हणजे भिडेची जबरदस्ती केली होती काय! नाहीं. जें केलें तें त्यांच्या मनात करावयाचें नसतें, जें बोलले तें बोलावयाचें नसतें तर तें त्यांना टाळतां आलें असतें कीं नाहीं! त्याच्या बोलण्याकरण्यातला नैमित्तिक औपचारिकपणा—जो कोणत्याहि सत्कारात थोडाबहुत असतोच—तो वजा घातला असतां बाकी त्यांनीं केलें, ते बोलले, ते खऱ्या मनाचें नव्हतें काय! होतें ज्यांना तुझा द्वेष वाटत होता ते—उदाहरणार्थ काहीं काँग्रेसवाले व काहीं बिन काँग्रेसवालेहि—या सत्कार समारंभातून अलग राहिलेच कीं नाहीं! होय. अनेक! पण पुष्कळांना जसा तूं अप्रिय आहेस तसा पुष्कळांना तूं प्रिय आहेस कीं नाहीं! होय. मी नाहीं म्हणेन तर कृतघ्न ठरेन. तुझी निंदा द्वेषबुद्धीनें करणारे आपली हौस रोज फेडून घेत आहेत कीं नाहीं! होय. तो अनुभव रोजचा आहे. तुझ्याविषयीं आदरबुद्धि प्रगट करूं इच्छिणारांना तसा प्रसंग रोज असतो काय! नाहीं. मग त्यांनीं आपलें मन प्रगट करण्याची हा जो जन्मात एकदां येणारा प्रसंग साधला तो तूं विनयबुद्धीच्या वजनानें दडपून टाकणार काय! नाहीं, तें बरोबर नाहीं. शिवाय तूं वैयक्तिक रीत्या आत्मसमर्थन कसें करणार! अनायासें लोकाकडून होतें त्यात आत्मस्तुति कसली! वरील प्रश्नोत्तरात या एकदर प्रकरणावरून निघणाऱ्या शंकाना उत्तर आहे. वाट सोडून मुद्दाम आड वळण घेऊन केलेली आत्मस्तुति वेगळी, आणि प्रसंगोपात्त घडलेली व निंदापरिहारार्थ आत्मसमर्थनार्थ उपयोगांत आणलेली परकृत स्तुति वेगळी. हा फरक कोणीहि करील. माझी निंदा करणें ही एक मध्यंतरीं फॅशनच होऊन राहिली होती. इतकी कीं एका पत्रांत एका प्रश्नोत्तरमालिकेंतील 'केळकर काय खातात?' या प्रश्नाला 'शिव्या खातात' असें उत्तर दिलें होतें! याचा अर्थ माझी होत असलेली निंदा मलाच बेसुमार वाटत होती असें नव्हे तर इतरानाहि तसेंच वाटत असावें. मग प्रश्न असा सुचे कीं 'एकजात लोकानीं निंदाच करावी इतका वाईट मी आहे कीं काय! मजमध्यें लोकानीं घ्यावा असा कोणताच गुण नाहीं कीं काय'! पण याचें उत्तर—

आणि तेहि घसघशीत असें उत्तर---अनपेक्षितपणें या वाढदिवसाच्या निमित्तानें साक्षीदाररूपी अनेक प्रतिष्ठित लोकांकडून परस्पर मिळालें.

१९३२च्या सुमारास असा काळच आला कीं माझ्या शत्रूंना वाटणारे माझे अवगुण आणि माझ्या मित्रांना वाटणारे माझे गुण यांची रास किंवा शीग पुरी भरली. माझ्या काँग्रेस विरोधाची जशी परिसीमा झाली तशीच केसरी विषयक माझ्या कर्तृत्वाचीहि परिसीमा झाली. १९२० पासून बारावर्षें साचत असलेल्या या परस्पर विरोधी शक्तींची टक्कर केव्हा तरी व्हावयासच पाहिजे होती, आणि परिणामकारक नाट्यप्रसंगाला उचित म्हणून एखाद्या चतुर नाटककारानें प्रसंग निवडून काढावा त्याप्रमाणें, कायदेभंगाच्या दुसऱ्या प्रचंड मोहिमेचा मध्यकाळ आणि माझा एकसष्टावा वाढदिवस यांची अवचित गांठ पडून एक प्रकारचा स्फोट झाला! म्हणून पुण्यातील माझ्या कांहीं मित्रांनीं आत्मविश्वासानें माझ्या निंदकाचें आणि टीकाकाराचें आव्हान स्वीकारून, माझा वाढदिवस समारंभ करण्याचा निश्चय करून, एक प्रकारें घोषणाच केली कीं "चला आता प्रसंग ठीक आहे. याला उद्देशून, याचा फायदा घेऊन, केळकराच्या सर्व गुणग्राहक शक्ती आम्ही एकवटतों, आणि त्याच्या सर्व निंदाव्यंजक शक्ती तुम्ही एकवटा. आणि पाहूं या कोणाचा आवाज अधिक उच्च किंवा अधिक दूरवर ऐकावयाला जातो तो." आणि प्रत्यहीं माझें समर्थन करण्याच्या, मजकरिता प्रतिपक्षाला उत्तरें देण्याच्या, भानगडींत न पडणाऱ्या माझ्या प्रेम्यांनीं या एकाच प्रसंगानें सर्व वचपा काढून घेतला.

---

(६) विलायतेच्या दोन सफरी

१९३२ च्या आक्टोबर महिन्यात मी मद्रासला गेलों माझे फार दिवसाचे मित्र व हिंदुपत्राचे संपादक ए. रंगस्वामी अय्यंगार यांनीं त्यांच्या 'स्वदेशमित्रन्' नामक तामीळ पत्राच्या ज्युबिलीकरितां अध्यक्ष म्हणून मुद्दाम मला निमंत्रण केलें होतें. त्याप्रमाणें मी गेलों. माझी उतरण्याची सोय कॉस्मॉपॉलिटन क्लबांत केली होती. ज्युबिली समारंभ मोठ्या थाटानें झाला. माझ्या भाषणात मी जी. सुब्रह्मण्य अय्यर यांचें स्मरण कृतज्ञतापूर्वक केलें. जवळ जवळ एकाच वेळीं मराठी व तामीळ वृत्तपत्रांचा जन्म कसा झाला, तसेच निरनिराळ्या प्रांतात एकाच वेळीं राष्ट्रीय भावनेचा उदय कसा झाला, राष्ट्रकार्याच्या दृष्टीनें इंग्रजीखेरीज देशी भाषांना

महत्व सहजच कसे येते, इत्यादि चर्चा केली ती सर्वांना फार आवडली. मद्रासच्या मुक्कामात ठिकठिकाणीं पानसुपाऱ्या, मेजवान्या, गायनाचे जलसे इत्यादि सत्काराचे प्रकार माझ्याकरिता अनेक झाले. बहुतेक सर्व मद्रासी पुढाऱ्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या गांठीभेटी झाल्या. आणि मी परत येताना गाडींत बसवून देताना रंगस्वामी मला म्हणाले "Kelkar, you have come and conquered" 'केळकर तुम्ही आला आणि आम्हाला जिंकले' मी म्हणालों, 'मित्रप्रेमाने कोणी स्वतःला जिंकून घेण्याला तयारच झाल्यावर त्याला जिंकणे काय कठिण!' या मुक्कामात मद्रासेतील महाराष्ट्रीय समाजाच्या संमेलनाला मी हजर राहून भाषण केलें. त्यानीं दसऱ्याचा म्हणजे सोने लुटण्याचा समारंभ एका बागेत केला होता. तात्पर्य, मद्रासेंतील चार दिवस मोठ्या आनंदात गेले. पूर्वी राष्ट्रीय सभेकरिता मी मद्रासला जात असें पण असा मोकळेपणा कधी मिळाला नव्हता. मद्रास सोडण्यापूर्वी अड्यारलाहि जाऊन आलों. या वेळीं बेझंटबाई जवळ जवळ निर्वाणपदावर होत्या.

मद्रासेहून परत येताना मी हैद्राबादेला मुद्दाम गेलों. हेतु असा होता कीं निजामच्या राज्यात केसरीला बंदी होती ती निघते का पहावें. हैद्राबादेस वामनराव नाईकांच्याकडे माझा मुक्काम होता. जाताच मी एक अर्ज लिहून तीनहि मुख्य कौंसिलर लोकांच्या गांठी घेतल्या त्यात फडणीशी खात्याचे मुख्य मि. ट्रेंच हे अघळपघळ बोलले पण सर्व कारभार—राजकीय स्वरूपाचा—सर अकबर हैदरी यांजकडे आहे असे म्हणाले. होम मेंबर विशेष कांहीं आश्वासनपर बोलले नाहींत. त्यानीं माझी स्तुति व सत्कार करून वाटेला लावले. प्रधान मंत्री सर अकबर हैदरी यानीं मुख्य विषयाला नोटक उत्तर दिलें, आणि उस्मानिया युनिव्हर्सिटीकरितां आपण काय काय परिश्रम केले याचा कंटाळवाणा पाढा वाचला. "ऊर्दू हें माध्यम स्वीकारून आपण या विद्यापीठांतून इंग्रजीची जवळ जवळ हकालपट्टी केली, इंग्रजी व युरोपियन भाषेतील ग्रंथाचीं भाषांतरें ऊर्दूत करण्यासाठीं लाखो रुपये खर्चले' वगैरे सांगितलें. तेव्हा "ऊर्दू ही मुसलमानांची मायभाषा असे म्हणता येईल, पण ती महाराष्ट्रीय आंध्र कर्नाटक या लोकांची कशी म्हणता" असें मी सर अकबर याना विचारलें. तेव्हा ते थोडेसे गोंधळले पण म्हणाले "वा, ऊर्दू ही हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेली भाषा म्हणून सर्व हिंदुस्थानची मातृभाषा ठरतेच!" तेव्हा मी या विधानाला हरकत घेतली. त्यामुळे सर अकबर याच्या उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्तुतिस्तोत्राचा ओघ थांबला आणि मग त्यानीं दुसरा विषय काढला. उस्मानिया

कॉलेजात मी अर्थशास्त्र व राजकारण यांचा संबंध या विषयावर व्याख्यान दिल्यावर मला चहापार्टी झाली. तींतहि उर्दूचा प्रश्न असाच निघाला.

ज्युबिल्याच्या या वर्षांत (१९३२) माझ्या संबंधात घडलेली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे मला गोलमेज परिषदेचें आमंत्रण आलें व तें स्वीकारून मी विलायतेस गेलो ही होय. यापूर्वी १९१९ साली मी विलायतेची पहिली फेरी केली होती. पण 'अधिकार योगाचा उत्तरार्ध' या प्रकरणांत, (पृष्ठ ४३५-४३७) त्या प्रकरणविषयाचा ओघ खंडित न व्हावा म्हणून, मी त्या माझ्या फेरीचा निजव्यक्तिविषयक वृत्तांत अगदीं ओझरता उल्लेखून पुढें गेलों. परंतु आता विलायतेच्या या १९३२ च्या फेरीचें इतिवृत्त देण्यापूर्वी १९१९ च्या त्या फेरीचाहि सविस्तर वृत्तांत देणें योग्य व सोईचें होईल. म्हणून तो आधीं देऊन नंतर १९३२ च्या गोलमेज परिषदेच्या सफरीचा वृत्तांत देण्याचें योजिलें आहे. तेरा वर्षांच्या अंतरानें माझ्या विलायतच्या या दोन फेऱ्या झाल्या असल्या तरी वस्तुतः दोहोंचा हेतु आणि कार्य हीं एकाच स्वरूपाचीं म्हणजे राजकारण विषयक होती. यामुळे हे दोन वृत्तांत सुसूत्र किंवा सांधजोडीचे असेंच वाचकाला वाटतील.

विलायतेची पहिली सफर—सन १९१८ च्या डिसेंबरांत दिल्ली येथें राष्ट्रीय सभा भरली. या सभेला टिळक हजर नव्हते. ते आधींच विलायतेला निघून गेले होते. त्यासाठीं राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवडणूक झाली होती. परंतु चिरोल केस लंडन कोर्टाच्या बोर्डावर लागली व आगबोटींतील पैसेजहि मोठ्या कष्टानें पण मिळाला. म्हणून ही निवडणूक होणार असें माहीत असताहि ते तिच्या आधींच निघून गेले. त्यांची निवडणूक झाल्याची तार त्यांना विलायतेच्या मार्गावर पोंहोचली. अर्थात् 'मी आभारी आहे, पण येऊं शकत नाहीं' याहून अधिक जबाब त्यांना देता येण शक्य नव्हतें. अध्यक्ष निवडल्याचा उपयोग इतकाच झाला कीं, चिरोल केसचा निकाल लागल्यावर आणखी कांहीं दिवस तेथें राहून स्वराज्याच्या चळवळीसंबधानें जी खटपट करण्याचें टिळकांनीं योजिलें होतें तींत राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें त्यांना एरवींहून थोडें अधिक महत्त्व सहजच प्राप्त होणार होतें. स्वराज्यसंघाचे अध्यक्ष ते होतेच. पण राष्ट्रीय सभेइतकीहि स्वराज्यसंघाला सरकाराकडून अथवा सर्वमान्यता नव्हती. किंबहुना राष्ट्रीय

पुढेंसे पुढे जाणारी जहाल राजकीय संस्था असें सरकारकडून व विलायतेतल्यांकडून त्यास मानण्यात येत होतें.

येथे आता आणखी एक गोष्ट सांगावीशी वाटते ती सहज सांगतो. विलायतेस जाणें ही एक अपूर्व व इष्ट गोष्ट खरीच पण मी होऊन टिळकांकडे विलायतेस जाण्याचें आमंत्रण मागवलें नाहीं आणीच मला प्रकाश ता करावा. आणि दुसऱ्याच्या पत्रानें प्रवास व खर्च हें एक त्यातल्या त्यात धकोचाच कारण. न जाणो माझ्या ऐवजी दुसरा कोणी अधिक उपयोगी किंवा अधिक आवडता म्हणून टिळकांना न्यावयाचा असल्यास त्यांना, मग मला आग्रह केल्याशी, मनी निराशा केल्याचा, अडचण पाडली असे म्हणून इकडून आपल्या पत्रांत मधून मधून मी टिळकांना सुखास सुखानें असू द्या, इकडे भाव करावे असें काम मला पुष्कळ आहे, तरी वाटल्यास दुसरा कोणाही मदतनीस बोलवा. पण टिळकांना मला विलायतेस नेणें आवश्यक वाटत होतें, हें त्यांनी मागें दिलेल्या तीन पत्रावरून दिसून येईल

(ता. ६ मार्च १९१९) शिष्टमंडळ इकडे आल्यानें मांटेग्यूच्या योजनेंत सुधारणा होण्याचा संभव आहे. सामान्य लोकसभेचा अंक पार्लमेंट आहे तो पुढें म्हणजे कबूल याविषयीं नेमस्त लोकांना जें वाटतें ती खरी नाहीं. शिष्टमंडळ येणार तें वजनदार असावें. ट्रेड्समधील लोक पाहून बॅप्टिस्टाही तुमच्या बाजूला घेऊन मिळतात असें वाटतें. शिष्टमंडळ खालीलच असावें. उदाहरणार्थ (१) डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर व महमुदाबादचे राजेसाहेब—अगदीं वरिष्ठ वर्गांत यांचा उपयोग होईल (२) दास व केल्किर यांना पार्लमेंटरी कमिटीपुढे साक्षी देण्याला चालू व सुधारणांच्या विगत उपसूचना मांडण्याला हे उपयोगी पडतील (३) स्वतः तुम्ही व इतर काहीं लोक—हे आले म्हणजे आमचें सेक्रेटेरियट बनेल (४) बॅप्टिस्टा—यांचा मजूरपक्षाकडे व आयरिशांत उपयोग होईल (५) मालवीय मदनमोहन म्हणजे कायदेकौन्सिलचे सभासद—हे सरकारी अधिकाऱ्यांशीं बोलण्याचालण्याला उपयोगी पडतील. याप्रमाणें माझी योजना आहे. तुम्ही आलेंच पाहिजे. करंदीकर परत येईन असें सांगून गेले आहेत. शिष्टमंडळांत तेहि असतील. वर्किंग कमिटीचे ठराव सोबत पाठविले आहेत. हेराल्डमध्यें माझ्या भाषणाचा सारांश आला आहे तो पाहा. (बा. गं. टिळक, लंडन.)

(ता. १३ मार्च १९१९) या सोबत आठवड्याचा अहवाल पाठविला आहे. त्यांतील काय छापावें काय छापूं नये हे वाचून नीट ठरवा. विरोलकेस-मध्यें अपील करावें कीं नाहीं यासंबंधीं विचार वाचाच्या पत्रांत लिहिले आहेत. दादासाहेब करंदीकर आज मनोरा बोटीनें तिकडे परत निघाले. ते व बॅप्टिस्टा याच्याकडून तुम्हाला इकडची प्रत्यक्ष माहिती मिळेल. शिष्टमंडळाबरोबर तुम्ही आतां होईल तितकें.करून लवकर या. मला मदत करण्याला येथें आतां कोणी नाहीं. (बा. गं. टिळक, लंडन)

(ता. २७ मार्च १९१९) बॅप्टिस्टा यांनीं भेटून आपली मडळी व बेझंटबाई याच्यातील मतभेद दूर केला असेलच. आपलें होमरूल लीगचें शिष्ट-मंडळ लहानच पण वजनदार आणि एका जीवाभावाचें असलें पाहिजे. जमलें तर तुम्ही व बॅप्टिस्टा दोघेहि मिळूनच या. येथें तुम्हा दोघांची फार गरज आहे. (बा. गं. टिळक, लंडन.)

टिळकांच्या अभावीं त्यांच्या पक्षातर्फे राष्ट्रीय सभेंत करण्याचें काम मजकडे आलें. माझें हें प्रतिनिधित्व ओळखून मला दोन जागा देण्यांत आल्या. (१) राष्ट्रीय सभेचा जॉइंट-सेक्रेटरी व (२) विलायतेस काँग्रेसतर्फे जाणाऱ्या शिष्टमंडळाचा चिटणीस. हीं दोन्हीं कामें मला एकाच वेळीं झेपणारीं नव्हतीं. आणि मी विलायतेला जाण्याचें बहुधा निश्चित असल्यानें काँग्रेस सेक्रेटरीची जागा दुसऱ्या कोणास मिळावयाची ती विनाकारण अडवून बसणें असा अर्थ होता. म्हणून मी काँग्रेस सेक्रेटरीची जागा नाकारली, व विलायत शिष्टमंडळाचा चिटणीस ही जागा स्वीकारली. तेथपासून पुढें सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रमुख लोकांशीं मी पत्रव्यवहार करूं लागलों; व राष्ट्रीय सभेच्या शिष्टमंडळावर कोण जाऊं इच्छितो, व कोणी जाणार झाला तर तो केव्हां निघूं शकेल याची माहिती काढूं लागलों.

सुमारें तीन महिने हें काम चालू होतें. पण इकडे तितके लोक नेमके इकडे तेव्हां निघण्याला तयार नाहींत असें दिसून आलें. लोक असे पाहिजे होते कीं, विलायतेहून वर्दी येताच एका आठवड्यात निघून मुंबईस बोटीवर पाय ठेवितील. पण जो तो म्हणे "मी येण्याला कबूल आहे. पण केव्हां निघावयाचें याचा निश्चय मीं आज करूं शकत नाहीं." आणि त्याचा असा निश्चय कळणें तर

अत्यवश्य होतें. कारण नवी नांवें दिल्याशिवाय आगबोट कंपनी बोटीवर जागा ठराविक तारखेला राखून ठेऊं शकत नव्हती. शिवाय युद्ध नुकतेंच संपलें तरी पक्का तह अजून व्हावयाचा होता. यामुळें विलायती आगबोट कंपन्यांचें चालकत्व जवळ जवळ हिंदुस्थान सरकारच्या होममेंबरच्या हातीं गेल्यासारखें होतें. त्यानें कृपा केली, शिफारस केली, तर मेल बोटीवर जागा मिळावयाची. पण कांग्रेस ही तेव्हांहि सरकाराला आजच्या सारखीच मनातून नावडती होती. यामुळें नेमस्त व इतर पक्षांतील लोकांना आगबोटीवर जागा जशा इटकून मिळत तशा राष्ट्रीय सभेच्या लोकाना मिळत नसत. होमसेक्रेटरीला लिहिलें किंवा जाऊन भेटलें तर तो म्हणे कीं, 'तुमच्या शिष्टमंडळातील लोकांचीं नांवें द्या, म्हणजे मग पाहूं.' आणि वर सांगितल्याप्रमाणें इकडे तर ज्याला विचारावें तो अर्धवट उत्तर देई व नक्की तारीख कळवीना. अशा गोंधळांत कांहीं दिवस गेले. तेव्हा पंडित मदन मोहन मालवीय व मी दोघे मिळून सिमेस जाऊन होमसेक्रेटरीला भेटलों यामुळें पासपोर्ट व पॅसेज याची कांहीं सोय लागली. तथापि एप्रिल १९१९ अखेर वाटेल तेव्हां आगबोटीवर पाय ठेवण्याला विठ्ठलभाई पटेल व मी असे दोघेच तयार झालों. आणि विलायतेहून टिळकांकडून निकडीचें बोलावणें येऊं लागलीं तेव्हां आम्ही दोघानीं एप्रिल अखेर निघण्याचें ठरविलें.

त्याप्रमाणें ता. २९ एप्रिल रोजीं मनोरा नामक बोटीवर आम्ही दोघें चढलों. कर्मधर्मसंयोगानें श्रीनिवासशास्त्री व पं. हृदयनाथ कुंझरू हेहि त्याच बोटीनें जात होते व आम्हा चौघाना मिळून एकच खोली देण्यात आली होती. मला प्रवास हा मनातून फार आवडा असतो. आणि ही तर खुद्द विलायतच्या सफरीची तयारी. तेव्हा त्याची मला किती जिकीर मनांतून वाटली असेल याची कल्पनाच करावी. पण पूर्वी कोलंबोकडून जाणार होतों तेव्हा जी तयारी केली होती तिच्यातली बरीचशी यावेळीं उपयोगी पडली.

'विलायतेच्या यात्रेची तयारी' या नावाची एक ओवीबद्ध १४५ ओव्यांची विनोदी कविता पुढें विलायतेहून परत येताना, रिकामपणाची कामगिरी म्हणून, ता. ७ ते ता. १० नोव्हेंबर १९१९ या चार दिवसात मी लिहिली, ती १९२२ च्या द्वितीय कविसम्मेलनात वाचून दाखविली; आणि ती परिशिष्टरूपानें माझ्या विलायतच्या बातमीपत्राच्या पुस्तकात छापली आहे. त्या कवितेंत अर्थात

थोडीशी अतिशयोक्ति आहे. पण तींतील यात्रेची मुख्य भूमिका खरी होती. म्हणूनच ती कविता मला सुचली. आणि सामानहि कदाचित् पूर्वी घेतले त्याचा चौथा हिस्साहि यापुढें कधी मी घेणार नाहीं. पण प्रवासाला निघाल म्हणजे इतराप्रमाणें आमचें असेंच होतें. उदाहरणार्थ १९०५साली आम्ही घरची सर्व मंडळी काशीयात्रेला गेलों तेव्हां इतकें सामान घेतलें कीं, जळगावात वाटेंत मुक्काम पडला तेव्हां त्यातील निम्मे सामान गुड्‌स् करून पुण्यास परत पाठविल्याचें स्मरतें. आणि पुढें एक प्रसंग असा आला कीं, विठ्ठलभाई पटेल यांचे सामान बोट निघाल्यावर दहा दिवस पर्यंत कोठें हरवलें किंवा गळाठलें तें सापडेचना, तेव्हां माझ्यातील बरेंच सामान त्यांच्या उपयोगी पडलें. याचा सरळ अर्थ हाच कीं, मी तें वाजवीहून जास्ती घेतलें होतें.

मनोरा बोटींत आम्ही फर्स्टक्लासचें तिकीट घेतलें होतें. पण आमच्या वाटणीला बोटच दुसऱ्या दर्जाची आली. तेव्हां तिचा पहिला क्लास कसा काय असेल याची कल्पना करावी. बोटीचें वजन मुळीं चार हजार टन होतें. म्हणजे आज विलायतेस जाणाऱ्या टपालबोटी तिच्या निदान चौपट किंवा पाचपट मोठ्या असतात. खोली अगदीं लहान व तींत चार माणसें आणि चौघाचें सामान. पण दिवस उकाड्याचे यामुळें बराच वेळ उघड्या डेकवरच घालवावा लागे यामुळें खोलींत गर्दी फारशी वाटेनाशी झाली. सुदैवानें खालची दोन बांकें मात्र पटेल व मी यांना मिळालीं आणि शास्त्री व कुसरू यांना वरचीं बांकें मिळालीं. ते पटेलें म्हणत 'आम्ही नेमस्त पण पहा तुम्हा जहालाच्या डोक्यावर चढलों आहों कीं नाहीं' ! त्यावर आम्ही उत्तर देत असूं कीं 'वर खाली हा भेद आम्ही मानीतच नाहीं. फक्त इमर्जतील म्हणीप्रमाणें सवाल जहाल झालों तरी We are in the Same Boat इतकच मानतों. पण आमच्या खालच्या जागा घ्या व वरच्या द्या असें म्हणाल तर तेवढें मात्र होणार नाहीं !" आम्हा चौघापैकीं बोट सर्वांत कमी लागली अशी मला व सर्वांत अधिक लागली अशी कुसरू यांना त्यामुळें आम्हा सर्वांपेक्षां त्यांना खोलीचा आश्रय अधिक करावा लागे मी मुळचा चटपटलोणवाला नाहीं. निव्वळ शाकाहारी व टेबलावर कांटया चमच्यानें जेवण्याची सवय नाहीं. शिवाय सर्वांत मोठी गोष्ट ही कीं मी अत्यंत संकोची वृत्तीचा. यामुळें काहीं नड आली तर बोटीच्या अधिकाऱ्याला ती सांगणार कसा व दुरुस्त करून घेणार कसा ! अशा सगळ्यामुळें मी मनात चूर असावयाचा. पण तरी नड फारशी आली नाहीं.

आगबोटीवर वास्तवीकपणे सर्व खाजगी मामला. आणि प्रवास म्हटला म्हणजे मनुष्य त्यात अगदी काटेकोरपद्धतीनें वागत नसतो. पण आमी साहेब लोकाच्या अगात शिस्त मुरलेली. त्याना दिवसातून दोनदां हजामत करण्याची, चार वेळ कपडे बदलण्याची, जेवताम्नातांहि शिष्टाचार संभाळण्याची सवय झालेली. आणि त्यांतूनहि हमजाच्या हातून चूक झाली तर त्याला हसणार कोण ? आणि मला तर असें वाटे कीं माझी चूक होईल तेव्हा कोणी उघड हसणार नाहीं पण मनातले मनात मला गावढळ म्हणून आपापसात माझी चेष्टा करीत असतील. या भयामुळें बोटीच्या डेक्वर हिंडताना काय किंवा टेबलावर जेवावयास बसतांना काय मी आपला ठराविक एकच पोशाख म्हणजे लाब कोट व पगडी घालून वावळ्टामारसा कोठेंहि हिंडत व बसत असे ! आणि न जाणों याच गोष्टीची कदाचित् इतर लोक मनातून चेष्टाहि करीत असतील. पोषाखाप्रमाणच मितभाषण हृ आपल्या हातचें, म्हणून डेकवर हिंडताना इतर हिंदी लोकाप्रमाणे मी कोणाच्या ओळखी करीत नसे, किंवा भाषण प्रसगात स्वत ला गुतवून घेत नसे. ईसीचेअर टाकून तटस्थ वृत्तीनें समुद्राकडे पहात बसावें किंवा लायब्ररीच्या खोलीत जाऊन तेथें पुस्तक घेऊन पश्यारखाली वाचीत बसावें. खरी अडचण जेवणाखाण्याची यावयाची. पण सुदैवानें त्याची व्यवस्था वरी झाली. म्हणजे आम्हा पाचसहा हिंदी गृहस्थापुरती एका बाजूला मोठ्या टेबलाशेजारीच दोन लहान टेबलें माडून व्यवस्था करण्यात आली होती. आम्ही शाकाहारी असें सांगितल्यामुळें तशी सोय झाली. पण आम्हापैकी खरे शाकाहारी मीं, कुतरू, व शास्त्री इतकेच ठरले विठ्ठलभाई पटेल पूर्वी दोन वर्षें विलायतेंत राहून बॅरिस्टर होऊन आले होते, तेव्हाच त्याचा शाकाहार सपला होता. दिवाण व्ही. पी. माधवराव हे मात्र पक्के शाकाहारी असतील अशी समजूत होती, पण पुढें ते हळूहळू वाढपी लोकांना 'सव चीज लाव' असें म्हणून मासाहारी पदार्थहि मागून घेऊन खाऊ लागले ! मासाहारी मनुष्य शेजारी बसून जेवतांना पाहून प्रथम थोडी किळस वाटते. पण टेबलावरील जेवणाखाण्याचें सामान अतिशय स्वच्छ असल्यामुळें, आणि ताज्या मासाहाराला सहसा घाण येत नाहीं यामुळें, ती अडचण फारशी वाटली नाहीं. आणि मी याच आनदात गर्क होतों कीं, मुख्य मोठ्या टेबलावर मार्झे पान धरून ठेवलें असतें तर डावी किंवा उजवी कोणीकडे तरी बोटीच्या रिवाजाप्रमाणें एखादा साहेब किंवा मडम बसावयाची, व त्याच्याशीं पोकळ शिष्टाचा-

राच्या गोष्टी, हवापाण्याच्या गोष्टी बोलतांना माझा जीव टेकीला यावयाचा, तो प्रसंग टळला. या मासभक्षकाच्या मेळ्यांत शाकाहारी माणसाचे हाल होत असतील अशी आपली व लोकांची प्रथम कल्पना असते परंतु अनुभवानें ती खोटी ठरली. केवळ शाकाहारी अन्नपदार्थ मागितले तर कांहीं मिळ्तातच, परंतु फळे मेवा इ० एरवींचेच पदार्थ इतके पुष्कळ असतात कीं ते पुरून उरतात. पहाटे अंथरुणांत तोंड धुण्याच्या पाण्याबरोबर चहा फिरून बाहेर टेबलावर बसून घेण्याची चहा कॉफी मुमारें एकतासानें त्या चहाबरोबर बाटोळे पावाचे तुकडे मिळतात. नऊ वाजता छोटी हजेरी. तींत हवे तितक दूध घातलेली खीर, एखाद दुसरी भाजी, रोटी, फळे इतके पदार्थ असतात. दुपारीं १ वाजताचा फराळ व रात्रीं ७॥ वाजतांचें जेवण यांत पदार्थ पुष्कळच असतात भातहि असतो व एखादें पक्वान्नहि असतें. तात्पर्य शाकाहाऱ्याला देखील अधाशीपणानं अजीर्ण होण्याइतकी व्यवस्था असते. यामुळें घराहून जे खाण्याचे पदार्थ मी डब्यांतून भरून घेतले होते ते लंडनला घरीं जाऊन स्वस्थ झाल्यावर प्रथम उघडले. प्रवासाच्या पहिल्या दोनतीन दिवसांतच भाजें सगळे वस्तान नीट बसलें. बोटीवरील पिण्याचे पाणी चांगलें असें व लागेल तेव्हां सोडालिंबू जिंजर वगैरे मिळत. आणि बर्फहि हवा तितका मिळे.

आगबोटीवर युरोपियन लोक सर्व प्रकारचे खेळ खेळून आपला जीव फार रमवितात पण आमच्या हिंदी लोकांपैकीं फार थोड्यांना त्यांच्या करमणुकींत यथायोग्य रीतीनें सामील होता येतें. याचें एक कारण त्यांचा समाज स्त्रीपुरुष मिश्रित असाव कोणत्याहि कामांत असतो, आणि आगबोटीवर हिंदी पुरुष पुष्कळ, स्त्रिया फार थोड्या व संकुचित वृत्तीच्या. यामुळे दोन्ही समाज करमणूक करण्याच्या मनोवृत्तींत तुल्यबळ नसतात. संभाषणाचा विषय राजकारणाचा असला तर आम्ही हिंदी लोकांतच जहाल व नेमस्त हा भेद जाणवे मग युरोपियन लोकांशीं या विषयावर आमचें संभाषण कसें व्हावें ! मिळून कितीहि सरमिसळ वागण्याचा आव आणला तरी त्यांचा गट वेगळा आमचा गट वेगळा असेच शेवटीं पडे. ते आमच्याकडे पहात आम्ही त्यांच्याकडे पाहू. खायाला सारा लावून हिंडतहि होतां, पण भाषणव्यवहार कमी. इतर कांहीं साधन हातांशीं नसल तर वृद्ध असेंहि युरोपियन लमोंच्या खेळत. आणि त्यांच्या लहान मुली आपल्या आकाराच्या बाहुल्या हातघाईत घालून त्यांना आजीबाईप्रमाणे उपरण्या डेकवर खेळवीत.

ता. १ मे रोजी आम्हा सर्व उतारूंना बोट बुडू लागली तर जीव कसा वचवावा याची कवाईत शिकविण्यात आली. कापडी काॅर्कचे भोपळे होतेच पण शिवाय तावड-तोब लहान होड्या खाली सोडून त्यात कसे उतरावे हेहि दाखविण्यात आलें. ही कवाइत शिकविण्याचे कारण असें की अजूनहि समुदात कोठें कोठें तरतें सुरुंग फिरत असून आगबोटींना धोका होण्याचा संभव असे. ता. ३ ते ६ मे हे दिवस मोठे कष्टाचे गेले. वारा अगदीं पडला, समुद्र एखाद्या डबक्यासारखा शांत दिसे, पण उष्मा इतका बेसुमार झाला की अंगातून दहा-वीस शेर पाणी गेलें असेल. त्यानंतर दोन दिवस मला सडकून ताप आला व त्यामुळेंहि घाम इतका फुटला की पेटीं-तील बहुतेक सदरे घामानें भिजून प्याव लागले. व धुवावयास परटाकडे यावे लागले. या दोन दिवसात मी जेवण वर्ज्य केलें आणि दूध व बर्फ येवढ्या-वर राहिलों.

जाताना आमच्या बोटीनें एडन बंदर घेतलें नाहीं. तांबड्या समुद्रांतून जाताना किनाऱ्या जवळून कोंकणच्या बोटी जातात तसा देखावा दिसला. मात्र कोंवण किनाऱ्याला झाडी फार आणि अरबस्तान म्हणजे ओसाड अरण्य. ता. ८ मे रोजीं जहाजावर एक मुसलमान मुलगा तापानें वारला तेव्हां समुद्रात प्रेत सोडण्याचा विधी उतारूलोकासमक्ष यथाविधि करण्यात आला. सुएझ बंदरांत गेल्याबरोबर सर्वच गोष्टींत फरक पडला. हें बदर मुंबई बदरापेक्षा लहान वाटलें. काहीं वेळ थांबून आमच्या बोटीनें कालव्यात प्रवेश केला. त्यात किनाऱ्यापासून १०।१५ हातांचे अंतरानें बोट जात होती यामुळें खाली खोलींत बसून पाहिलें तर आगबोट जमिनीवरूनच चालली आहे असा भास होई. कारण पाणीच दिसेना. असा अरुंद कालवा ७५ मैल लांब आहे. दुतर्फा सारायवाची डबल लाईन व युद्ध नुकतेंच संपलें असल्यामुळें पूर्वी खणलेले खंदक व काटेरी तारांचीं जाळीं एकसारखीं दिसत. ता. ११ रोजीं पोर्टसय्यद येथें पोंहोंचलों. येथें बदर समुद्रांतल्या सारखें नसून मोठ्या खाडींतल्यासारखें आहे. सकाळीं आम्ही होडींतून धक्यावर गेलों व गाव पाहून परत आलों. गाव गलिच्छ-थाट इमजीपेक्षा फ्रेंच पद्धतीचा. येथील हितसंबंधांची गुंतागुत अशा शब्दांनी वर्णन करता येइल कीं अर्धी राज्यसत्ता तुर्की सुलतानाची, गादी खेदीवाची, कार-भार इग्रजांचा, बाजार फ्रेंचांचा, आणि भाषा सर्वांची! रात्रीं भूमध्य समुद्रात शिरलों. तेव्हां पुस्तकांतून वाचलेले इतिहास आठवून या कितिमान व प्रसिद्ध

समुद्राचा प्रत्यक्ष परिचय घडल्याचा आनंद वाटला. तीन खंडांची दारें या समुद्रात उघडतात. भूमध्य समुद्र लागल्यापासून हवा खूप गार सुटली. सर्व कपडे लोंकरीचे चढवावे लागले. ता. १३।१४ रोजीं वारा कमी झाला व हवा आपल्या हिवाळ्याइतकीच थंड वाटली. तारीख १५ रोजीं माल्टा बेट डावें घालून पुढें गेलों. नंतर माजाला नावाची फ्रेंच वसाहत आडळली.

ता. १६ रोजीं समुद्रावर बरेंच मोठें वादळ झालें. डेक सगळे भिजून गेले. टेबलावर बसून जेवण्याची सोय राहिली नाहीं. सामानाचीहि आदळ आपट झाली. ता. १७ रोजीं उत्तर आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील डोंगर दिसू लागले. ता. १८ रोजीं स्पेनचा किनारा व नेव्हाडा पर्वताची ओळ दिसू लागली. पर्वत शिखरावर बर्फ पडलें होतें. तें पाहून वांगीभाताच्या ढिगावर बायकांनीं घातलेलें किसलेलें खोबरें अशी उपमा मला सुचली ती इकडे पत्रात लिहून कळविली. ती माझ्या मित्रांना इतकी आवडली कीं ते मला अजून त्या उपमेची आठवण देतात! ता. १९ रोजीं पहाटे जिब्राल्टरला पोंहोचलों. चांदण्यांत किल्ल्याची शोभा फार चांगली दिसली. बंदर बेंकवेहून मोठें वाटलें. बंदराचें तोंड मात्र फार लहान. बंदरात जहाजेंच जहाजें व शेंकडों बोटी माशासारख्या पाण्यावर वावरत होत्या. गाडी करून सर्व शहर पाहून आलों. शहराला भुईकोट किल्ल्याच्या पद्धतीची चौफेर तटबंदी आहे. मुख्य किल्ला दिल्लीच्या किल्ल्यासारखा वाटला. शहर डोंगराच्या उतरणावर वसलेलें आहे. घरावर घर असे १०।१५ मजले दिसतात. डोंगराच्या वरचा भाग दौलताबादच्या किल्ल्यासारखा वाटला. झाडी अगदीं तुरळक. उंच जागेवर तोफांचे बुरूज बांधलेले आहेत. त्याच्या चौफेर मार्यातून जहाज निभावण्याचेंच नाहीं. जिब्राल्टर गावचा एक भाग स्पॅनिश वस्तीचा आहे. तो पाहून काशीच्या बोळाची व घरांची आठवण झाली. फरसबंदीमुळें धूळ नाहीं पण एरवीं अस्वच्छतेचा कहर.

परत बंदरावर आलों तेव्हां कांहीं सिंधी व्यापारी भेटले. हे प्रत्येक मोठ्या बंदरात दुकानें घालून राहातात. आणि अपूर्वाईच्या जिनसा विकून लाखों रुपये मिळवितात. या व्यापाऱ्यांनीं आमचें स्वागत करून फराळाला पातळे व फुलांचे हार घेऊन ते आम्हांला बोटींत पोंचवावयाला आले. ता. २१ मे रोजीं दिवसभर पोर्तुगालच्या किनाऱ्यानें थाट चालत होतों. अटलांटिक महासागरांत वादळ नसलें तरी बोटी फार हालतात. लाटा इतक्या उंच उडतात कीं, एका काला-

टर्णांत ४५ अक्षांवरचे तारे दिसतात तों लागलीच दुसऱ्या कलाटणीस पाण्यांतले मासे दिसतात. ता. २२ रोजीं व्हेल मासे दिसले. हे मासे प्रचंड असून तोंडांत पाणी घेऊन कारंज्यासारखें उंच उडवितात यावरून त्यांचें स्थान कळतें. ता. २३ रोजीं इंग्लिश चॅनलमध्यें आम्ही प्रवेश केला त्याबरोबर घर भेटल्यासारखा इंग्रज उतारूंच्या तोंडावर आनंद चमकूं लागला. पण इंग्लंड हें आमचें घर नसल्या-मुळें तुलनेनें आमची आगबोट हेंच आम्हाला घर वाटे. पिंजऱ्यातल्या उंदरा-प्रमाणें तीन आठवड्यात आमची स्थिति झाली. कंटाळा आला म्हणजे खोलींतून डेकवर जावें; तेथें कंटाळा आला म्हणजे डेकवरून खोलींत यावें. प्रवास संपत आला असें पाहून इंग्रज उतारूंनीं डेकवर रंगभूमि थाटली आणि विजेची रोषनाई करून गाण्याचा मोठा जलसा केला!

सर्वांनीं चिनी पोषाख केले होते. एका उतारूनें खलाशाचें सोंग आणलें व हंशा पिकविला. स्वतः गलबताच्या कॅप्टननें जादूचे प्रयोग करून दाखविले. ता. २४ रोजीं धुक्कें अतिशय दाट पडलें. सावधगिरीचे कर्णे एकसारखे वाजत होते. आगबोट मुंगीच्या पावलानें चालत होती. इतर आगबोटी दिसत नव्हत्या, पण त्यांचेहि कर्णे ऐकू येत. ता. २५ रोजीं सकाळीं लंडनपासून ५० मैलावर आम्ही कांहीं वेळ नांगर टाकून विश्रांति घेतली. दुपारीं धुकें निवळलें. सध्याकाळीं ५ वाजतां टेम्स नदीच्या आखातात शिरलों, व ७ वाजता नदीमुखात शिरलों. रात्रीं ८॥ वाजतां टिलबरी बंदरांत पोंचल्यावर रात्रभर तेथेंच मुक्काम केला. येथें पास-पोर्टची तपासणी झाली व सकाळीं १० वाजता किनाऱ्यावर उतरून स्पेशल ट्रेनमध्यें बसलों आणि १ वाजता सेंट पॅंक्रस स्टेशनवर उतरून टिळकांच्या बिऱ्हाडीं पोंचलों. रा. नामजोशी व कोल्हियार हे आम्हांला नेण्याकरितां आले होते. ता. २६ पासून हिंदी स्नेही मंडळी भेटू लागली व गांवात हिंडून फिरून पहाण्यास सुरुवात केली.

लंडनला पोंचण्यापूर्वी मॉंटेग्यू साहेबानीं हिंदुस्थानच्या वार्षिक पत्रकावर भाषण केलें होतें. नंतर चार दिवसांनीं साउथबरो, फीथॅम वगैरे कमिट्यांचे रिपोर्ट प्रसिद्ध झाले. लोकरत्न तिकिटें मिळवून पार्लमेंटचें कामकाज पहावयास गेलो. याहि दिवशीं मॉंटेग्यू साहेबानीं भाषण केलें. पण तें ऐकण्याला १०।२० प्रतिनिधींहि असतील नसतील. तथापि भरलेल्या नाटकगृहापुढें भाषण करणाऱ्या नटाप्रमाणें ते आवेशानें भाषण करीत होते. ता. ४ जून रोजीं टिळकांबरोबर मी केंब्रिज येथें गेलों.

तेथील ८०।९० विद्यार्थ्यांनी मजलीस बनवली होती. टिळकांचे व्याख्यान झालें. ते म्हणाले 'येथें स्वतंत्रतेच्या हवेत तुम्ही खूप बोलता, पण परत हिंदुस्थानात गेल्यावर स्वार्थत्याग व देशकार्य काय करणार याचा विचार केव्हा करता का ?' काहीं हिंदी विद्यार्थ्यांनी वेडेपणाचे प्रश्न केले व स्वतःचें हसें करून घेतलें. एक तरतरीत ब्राह्मण मुलगा म्हणाला कीं, 'मी सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेला बसणार, पासहि होणार; पण नोकरी मात्र करणार नाहीं हें तुम्ही पहाल.' पण ते पहाण्यास टिळक जगले नाहींत. आणि जगतें तर विपरीत दिसलें असतें ! कारण हा मुलगा परीक्षा पास झाला पण नोकरींतहि शिरला. तो प्रथम असिस्टंट कलेक्टर होऊन १९२२ सालीं अहमदाबादेस गांधींचा खटला सुरू असताना आला. हल्लीं इकडील एका जिल्ह्याचा तो कलेक्टर आहे. त्यानें आपलें वचन पाळलें नाहीं, पण नोकरींत राहून तो होईल तितकें लोकांचें बरें करतो हें खचित.

सुधारणा बिलावरील सिलेक्ट कमिटी अजून भरावयाची होती. यामुळें आम्ही इतर उद्योग केले. त्यातील मुख्य म्हटला म्हणजे लंडन येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी जी नेमस्त लोकांच्या हातीं गेली होती ती कॉंग्रेसच्या तर्फेनें चालवावयाची, व तिचें मुखपत्र 'इंडिया' हें कॉंग्रेसचें पैसे घेऊन कॉंग्रेसच्या विरुद्ध लिहीत असे तेंहि स्वाधीन करून घ्यावयाचें. कॉंग्रेस कमिटीशिवाय आम्हाला मदत करणारी दुसरी मंडळी म्हणजे मजूर पक्षाची. तथापि या पक्षांत बेझंट बाईंचें वर्चस्व होतें, व बाई टिळकांना सर्वस्वीं एकरूपतेनें वागवीत नसत. म्हणून या पक्षाकडून मदत कितपत मिळते याची थोडी शंकाच होती. तथापि कर्नल वेन्सवुड वगैरे जे लोक प्रमुख होते त्यांच्या गांठी आम्ही घेण्याला सुरुवात केली. ब्रिटिश इंडिया कॉंग्रेस कमिटीशीं वाद करीं चालावे लागले, इंडियापत्र स्वाधीन करून घेण्याला किती त्रास पडला, या गोष्टींची माहिती मी टिळक चरित्र खंड तीन यांत सविस्तर दिली आहे म्हणून ती येथें देण्याचें कारण नाहीं. विलायतेंत माझा मुक्काम पडला तरी तो प्रवासखर्चानेंच समजून तितक्या पुरतीच माहिती येथें देत आहे.

इंडिया पत्र हस्तगत केल्यावर ब्रिटिश इंडिया कॉंग्रेस कमिटीनें मला त्या पत्राचा सहसंपादक नेमलें व मी परत येईपर्यंत तें काम करीत होतों. किंबहुना संपादकीय काम हेंच मार्झे मुख्य काम होऊन बसल्यामुळें माझा बहुतेक सगळा वेळ त्यांतच जाई. ता. ४ जून रोजीं मॉंटेग्यू साहेबांनीं पार्लमेंटच्या

इमारतींत सर्व हिंदी पाहुण्यांना मेजवानी दिली. नेमस्तापुढे राष्ट्रीय सभा एक मजल व काँग्रेसच्या पुढें होमरूल लीग एक मजल अशा क्रमानें राजकीय स्वरूपाच्या मागण्या होत्या. यामुळें त्यातल्यात्यात अधिक छाप कोणाची पडते असे जो तो पहात होता. पण त्यातल्यात्यात राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि पटेल आणि स्वराज्यसंघाचे अध्यक्ष टिळक यांचा सर्वांशीं एकविचार असून त्यांतल्या एकानें कांहीं अधिक मागितलें तर त्याबद्दल दुसऱ्याला वाईट न वाटता आनंदच होण्यासारखा होता. नेमस्तांची व वेझंटबाईंची गोष्ट मात्र तशी नव्हती. यामुळें ते दोन पक्ष एकीकडे व हे दोन पक्ष एकीकडे अशीं कामें चालत. स्वतः मी स्वराज्य संघाच्या व राष्ट्रीय सभेच्या दोन्ही शिष्टमंडळाचा सभासद होतों, यामुळें इंडिया पत्रांत त्यातल्यात्यात अधिक प्रगतिपर असें धोरण संपादक म्हणून मी ठेवलें होतें. जूनअखेरपर्यंत शिष्टमंडळाचे इतर सभासद हळूहळू विलायतेस येत होते हे दिवस तिकडील वसंताचे म्हणून काम होईल तितकं कमी, आणि हवाखोरी, करमणूक व सहल होईल तितकी अधिक असा विलायततील लोकांचा कार्यक्रम असतो आकाश निरभ्र असून ऊन पडत होतें. थर्मामिटर ७० पर्यंत जाई. म्हणजे इकडची ती अर्धवट थंडीच, परंतु तिकडे या हवामानात उकाडासा वाटे.

जून १० चे सुमारास हिंदी सुधारणा बिलाचें दुसरें वाचन होऊन सिलेक्ट कमिटी नेमली गेली या प्रसंगीं मी पार्लमेंटमध्यें हजर होतों. मॉँटेग्यू साहेबांच्या दीड तासाच्या भाषणांतील एक वाक्य मी चांगलेंच लक्षांत ठेवलें आहे तें असें. "हिंदुस्थानांत काय किंवा इंग्लंडांत काय सिव्हिल सर्व्हिसच्या हातून कोणतीच सुधारणा आपण होऊन आजवर मिळाली नाहीं व पुढेंहि मिळावयाची नाहीं त्यांना नोकराप्रमाणें सांगकामें बनवून राबविले म्हणजेच त्यांचा खरा उपयोग होतो. बिनसरकारी लोकांच्या डोक्यातच राजकीय सुधारणांची गर्भधारणा होते, व तेच लोक सुधारणांचे बाळंतपण करण्यास लायक असतात " या बिलाचें काम रात्रीं १२ वाजता संपलें हा रात्रिंचरपणा विलायतेंत पाहिला तेव्हा प्रथम आश्चर्य वाटलें. पण पुढें असहकारितेच्या काळात इकडे कॉंग्रेस व तिची उपमंडळें यांच्या सभा रात्रीं अपरात्रीं कशा चालत, व कित्येक वेळां पहाटे दोनतीन वाजता मतमोजणी होऊन ठरावाचे निकाल लागत हें मी पाहिलें तेव्हा मुत्सद्यांच्या रात्रिंचरपणाचें कौतुक माझें नाहींसें झालें.

यानंतर सिलेक्ट कमिटीच्या बैठकी सुरू झाल्या. दरम्यान स्टेट सेक्रेटरी

यांनी शिष्टमंडळाला भेटीस बोलाविलें. या भेटींत झालेल्या संभाषणाची हकीकत टिळकचरित्रांत मी सविस्तर दिली आहे. जूनअखेर उन्हाळा वाढला व एक दिवस पारा ८२ पर्यंत गेला तेव्हा 'लंडन शहर होरपळून निघालें' असें त्याचें वर्णन वर्तमानपत्रांनीं केलें. या आठवड्यांत टिळकांच्याबरोबर मी ऑक्सफर्ड येथें गेलों. काहीं प्रमुख कॉलेजें वगैरे पाहिलीं. रात्रीं आठ वाजतां तेथील मजलसीपुढें टिळकांचें व्याख्यान झालें. केंब्रिजपेक्षां वादविवाद अधिक जोराचा झाला. इकडच्या मोकळ्या हवेंत हिंदी विद्यार्थी किती जहाल बोलतो हें येथें दिसून आलें, व जहालाप्रमाणें म्हणणाऱ्या टिळकांनाच विद्यार्थ्यांना नेमस्तपणाचा उपदेश करावा लागला ! म्हणून साध्य आणि साधनें यांच्यासंबधाचें तत्त्वज्ञान टिळकांनीं त्यांना सांगितलें. ऑक्सफर्ड येथें हिंदी विद्यार्थी फार थोडे असतात. मजलसीचें अध्यक्षस्थान मिस् शकुंतला नांवाच्या एका पंजाबी कुमारिकेकडे होतें. अशा ठिकाणीं विचारस्वातंत्र्य कां असतें व राजकारणाची स्फूर्ति कशी मिळते हें ऑक्सफर्ड येथील इमारती, लेख, चित्रें, पुतळे वगैरे पाहून लक्षांत येतें.

जूनच्या अखेरीस विलायतेंत थंडास पडून किंचित् शीतळता आली. एक दिवस पाऊस पडला त्यानें एक एकरीं शंभर टन पाणी मिळालें, आतां पिकें वांचलीं असे शेरे वर्तमानपत्रांतून येऊं लागले. करमणुकी व खेळ वाढले. लेडी लिटन यांनीं पार्टी दिली. लंडनबाहेर बॅडले नांवाच्या सुखवस्तु गृहस्थाच्या घरीं हिंदी लोकांनीं इंग्रजी भाषेंतून 'आराकानची राणी' या नांवाच्या नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला. उघड्या अंगणांत सध्याकाळीं हा नाटक प्रयोग झाला. एका लतामंडपाची प्रीनरूम केली होती. वेलींच्या ताटव्याकडे पडद्याचें काम सोंपविलें होतें. अभिनय बेताचा पण गायन बरें होतें. उघड्या हवेंतील नाट्य-प्रयोगाचा हा नमुना इकडे उपयोगांत आणण्यासारखा आहे. जुलै महिन्याच्या प्रारंभीं जर्मनीशीं पंचम तह झाल्याची बातमी येतांच विजयोत्सव सुरू झाला. त्याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं, तथापि थोडें देतों.

दुकानें कचेऱ्या एकदम बंद होऊन लोक रस्त्यावर बाहेर पडले. गाड्या व मोटारी यांची वाहतुक गर्दीमुळें बंद झाली. तोंडाचा प्रचंड आवाज व त्यांतच फटाक्यांचे बार होऊं लागले. वर आकाशांत विमानें पाखरांसारखीं फिरूं लागलीं. मोठीं निशाणें होत्याबाल टोंकांवरून इमारतींवरील शिखरांवर लटकूं लागलीं.

दूतर बाजार बंद पडून एकच्या निराशेची नरेंदी तिन्ही सुरू झाली. भर रस्त्यावर स्त्री पुरुष उघडा माथा गाऊं नाचूं लागले. नेळ, तमाशे, मद्यपान, भामटेगिरी यांना नुसता ऊत आला. विमानांनीं राजवाड्यावर लपलपांत प्रवाद पाडला व त्यांतच हजारों लोकांनीं राजदर्शन घेतलें. पुढील चार सहा दिवसांतच तहाच्या अटीसंबंधानें वाद सुरू झाला. नंतर मजूरपक्षानें साऊथपोर्ट येथें वार्षिक संमेलनांत आपल्या बंडाचें निशाण उभारलें. या परिषदेला बेसंटबाई गेल्या व तेथें त्यांनीं भाषणहि केलें. आमच्या शिष्टमंडळाचे कांहीं सभासद गेले होते. त्यांचा त्याजगी ठीकसें सत्कार करण्यांत आला. येथून पुढें शिष्टमंडळाच्या कामाला बरीच गति मिळाली.

शिष्टमंडळाच्या चिटणीसाचें, मेजवानी टाचण मसुदे वगैरे करण्याचें, काम वाढलें. हळूहळू सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीसुद्धा नेमस्तांचे बहुतेक प्रतिनिधि लंडनला आले. आगाखान, अमीरअली हेहि आले. हिंदुमुसलमान यांच्यामध्यें त्यावेळीं हर्ली इतका मतभेद नव्हता. तथापि युरोपियन लोकांच्या मदतीनें ज्या सभा होत त्यांत नेमस्त पुढाऱ्यांच्या भाषणाचीच योजना असे. टिळकादिकांवर अर्थात् बहिष्कारच होता. सिलेक्ट कमिटीचें काम ता. १६ जुलै रोजीं सुरू झालें तिला इंडिया पत्राचा संपादक व रिपोर्टर या नात्यानें मी जाऊं लागलों; व दर आठवड्यात जे काम होई त्याचें टाचण घेऊन इंडियाच्या दर अंकात त्याची सुसंगत हकीकत देऊं लागलो. पोलाक साहेबांनीं आजवर आशेनें मागे ठेवलेला संपादकत्वाचा लेखी राजीनामा कॉंग्रेस कमिटीकडे पाठविला. ब्रिटिश इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची पुनर्घटना झाली सिलेक्ट कमिटीचें काम सोमवार मंगळवार व बुधवार तीन दिवस चाले क्वचित् चौथ्या दिवशीं. कमिटीची जागा लहान. प्रेक्षकांना दोनतीन बाकच होतीं त्यावर आमच्याबरोबर हिंदुस्थानांतील जुने प्रांतिक एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर उपगव्हर्नर वगैरेहि बसत. एकादां तर सर लॉर्ड हिल हे जागा मिळेना म्हणून आम्हा वर्तमानपत्रकारांच्या बाकावर किंचित टेकले तर शिपायानेंच त्यांना उठवून लाविलें ! सर जॉर्ज क्लार्क हे माझ्या जागेपासून एका यार्डाच्या अंतरावर कमिटीचे सभासद म्हणून बसत. कमिटींत उलट तपासणी करण्याचें काम मुख्यत. मॉंटेग्यू व लॉर्ड सिंह हे करीत.

जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात डॉ. नायर हे एकदम वारले. त्याच्याबरोबर टिळकाच्या आजारीपणाची निराधार बातमी रेंटर्स्यूमन पत्राच्या लंडनच्या बातमीदाराने हिंदुस्थानात पाठविली. त्यामुळें इकडे बराच गोंधळ व गडबड झाली. तिचें

निराकरण तारा करून आम्हाला ताबडतोब करावें लागलें. सिलेक्ट कमिटीपुढें गोरे काळे, सरकारी बिनसरकारी, तात्विक राजकारणाचा विचार करणारे व अनुभविक कारभारी, स्वार्थी परार्थी, अशा सर्व प्रकारच्या लोकांच्या साक्षी झाल्या. अर्थात् या सर्वांची प्रश्नोत्तरें प्रत्यक्ष ऐकण्याची मोठी मौज होती. बऱ्याचशा साक्षी एकेकट्या व्यक्तीच्या झाल्या पण कित्येक प्रसंगीं साक्षीदाराचे गट करून साक्षी घेण्यात आल्या. तेव्हा एकानें बोलावें व जवळच्यानें त्याला मधून मधून सुचवावें असें चालें. आणि हें सुचविणारा एखादा, तर कांहींच न करतां फक्त जवळ बसणारे चारदोन असत. याचा अर्थ इतकाच कीं या विनबोलक्या साक्षीदारानाहि 'आमची साक्ष झाली' असे म्हणता यावें.

मी कॉंग्रेस शिष्टमंडळाचा सभासद होतों तरी मंडळातर्फे एकच साक्षीदार सिलेक्ट कमिटीपुढे पाठवावा असें ठरल्यामुळे वल्लभभाई पटेल, शिष्टमंडळाचे सेक्रेटरी, यांचीच योजना झाली. तथापि त्यांच्याद्वारें मांडण्याची कैफियत टिळक, पटेल, हॉर्निमन व स्वतः मी अशा चौघानीं विचारविनिमय करून लिहून काढली होती. या कैफियतींतील मागण्याइतक्या पुरोगामी, प्रगतिकारक किंवा जहाल मागण्या इतर कोणत्याहि शिष्टमंडळाच्या कैफियतींत नव्हत्या आणि या-मुळें आमचें कॉंग्रेस शिष्टमंडळ सर्वांत अधिक नावडतें होतें. वेझंटबाई नेमस्तांचा पैचार घेऊन कॉंग्रेस शिष्टमंडळावर नाराज असत, आणि हें शिष्टमंडळ आपल्या जहाल धोरणानें सर्व कांहीं बिघडवीत आहे असें त्या इकडे आपल्या वर्तमान-पत्रांतून जाहीर करीत पण नेमस्तादि इतर शिष्टमंडळातील अनेक लोक विलायतेच्या या कामगिरीबरोबर स्वतःचा कांहीं स्वार्थहि साधण्याच्या खटपटींत असत. यामुळें त्या मंडळाबद्दलहि, पण दुसऱ्या एका कारणाकरितां, ब्रिटिश मुत्सद्दी खासगी रीतीनें चेष्टा करीत आणि असा कोणी स्वार्थी साक्षीदार समोर येऊन मोठ्या गोष्टी देशाच्या नांवानें बोलू लागला म्हणजे कांहीं कुत्सित लोक आपआपसांत कुजबुजून बोलत "ह. या राजश्रींना काय पाहिजे आहे? याला 'मुसलेप' केवढासा मोठा द्यावा पाहिजे"? अशा बातम्या खासगी रीतीनें ऐकूं येत.

होमरूलच्या शिष्टमंडळातर्फे एकट्या टिळकांचीच साक्ष झाली. यासंबधानें थोडी प्रास्ताविक हकीकत मागणें जरूर आहे. "स्वराज्यसंघातर्फे साक्षी देण्यास राष्ट्रीय सभेच्या जेथुंदरानप्रमाणें सभाचेहि सर्व सभासद म्हणजे टिळक, खापर्डे

व केळकर तिघेहि तयार आहेत, तिघाच्याहि साक्षी घेण्यांत याव्या व तिघाच्या नाव कमिटीचे प्रश्न पाठविण्यात याव" असं कमिटीच्या चिटणिसास कळविण्यांत आलें होतें. पण "दर डेप्युटेशनागणिक होता होईतों एकच साक्षीदार घ्यावयाचा असें कमिशन ठरविलें आहे, सबब एकाच गृहस्थाचें नाव द्या," असें उलट लिहून आल्यावरून अर्थात् टिळक हेच सर्वांचे एक साक्षीदार असें चिटणिसाकडून लिहून गेलें. तेव्हा टिळकांची साक्ष घ्यावयाची कीं नाहीं हा प्रश्न कमिटीपुढे अध्यक्षांनीं मांडला कमिटींतला वादविवाद अर्थात् गुप्त होता, पण अशाहि गुप्त खलबतांचे अनुकरणात्मक ध्वनि भिंतीतून बाहेर पडत असतात, त्यावरून असें समजल कीं, टिळकाची साक्षच घेऊं नये असें म्हणणारें बहुमत कमिटींत होतें तथापि ती कां घेऊ नये या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मात्र या बहुमतवाल्यास सुचेना! तेव्हां नाइलाज म्हणून टिळकाची साक्ष घेण्याचें ठरून टिळकांकडे प्रश्नाची यादी पाठविण्यांत आली, व त्या प्रश्नाचीं उत्तरें टिळकांनीं लिहून पाठविलीं, त्यावरून टिळकाना साक्षीस बोलाविलें. रीतीप्रमाणे अध्यक्षानीं टिळकाना 'प्रश्नोत्तराखेरीज तुम्हाला आणखी कांहीं सांगावयाचें असल्यास सांगा,' असें विचारल्यावरून त्यांनीं सुमारें दहा मुख्य मुद्यावर सुसगत, सुव्यवस्थितपणें, अ तर किंवा अधिक-उणा एकहि शब्द न बोलता, राष्ट्रीय सभेची स्वराज्ययोज । कमिटीस सांगितली. प्रश्नोत्तरांचें टिपण जे त्यानीं प्रथम पाठविलें होतें त्यास धरून पण त्याची सूत्ररूपानें एकवाक्यता करून टिळकांनीं कमिटीपुढें आपला खुलासा मांडला व तो सर्वांस फारच पसत पडला. यानतर मधली सुटी झाली व फिरून कमिटी भरल्यावर टिळकाची उलटतपासणी पाहाण्यास सांपडेल अशी लोक उत्सुकतेनें वाट पाहत होते पण कमिटीच्या पोटातले पाय या वेळीं बाहेर आले तिनें टिळकांस साक्षीस बोलवावयाचें पण एकहि प्रश्न विचारावयाचा नाहीं असा आपणांत निश्चय केलेला असल्यामुळें त्यांची साक्ष उलटतपासणीशिवायच सपली लॉर्ड सिडनहॅमसाहेब तर आधींच उठून गेले होते!

टिळकाना उलटतपासणींत एकहि प्रश्न विचारावयाचा नाहीं याचा अर्थ त्याच्यावर कमिटीची इतराजी हाच होय हें उघड होतें व ही इतराजी मी तर ती टिळकांच्या राजकीय मताकरितां, किंवा सरकारचा व त्याचा जो अपूर्व कृपानुबंध होता त्याकरिता हेंहि उघड होत. पण ही गोष्ट घेऊन चालले नाही, त्याना प्रश्न न विचारण्याचा जो पोरकटपणा कमिटीनें केला त्याचें

मान पुष्कळाना इष्ट आलें. कमिटीचा टिळकावर राग होता तर तिनें टिळकाना साक्षीसच बोलवावयाचें नव्हतें. तसें करण्यास त्याना भाग पाडण्यास होमरूल लीगला काय साधन होतें ? हा केवळ खुषीचा सौदा आहे. "टिळकांना नाकारता त्या अर्थी आम्ही आमच्या वतीनें दुसरा कोणीच साक्षीदार पाठवीत नाहीं" असें फार तर लीगनें उत्तर दिलें असतें, व जगानें झाली ही गोष्ट बरी अगर वाईट याचा न्याय आपल्या ठिकाणीं केला असता. पण तसें करण्याची कमिटीची छाती झाली नाहीं. बरें, भलेपणा घेण्याकरितां किंवा सरळ सार्वजनिक बुद्धीनें जर कमिटीनें त्याना साक्षीला बोलावलें तर रीतिप्रमाणें इतर साक्षीदारासारखे चार प्रश्न विचारावयास काय हरकत होती ? तसें केल्यानें कमिटीस बट्टा लागण्याचा संभव नव्हता. पण साक्षीस तर बोलावलें, त्याना आपलें म्हणणें सर्व मांडू दिलें, पण उलटसाक्षी-पुरता त्यांच्याशीं अबोला धरला; यांत कमिटीनें कोणतें तत्त्व किंवा कार्य साधलें हें कमिटीसच माहीत ! पण उलट प्रश्न न विचारले तरी होमरूल लीगचें काम झालें. अशा कमिट्या व त्यापुढील साक्षी याचा मुख्य उपयोग हाच असतो कीं, ज्याला त्याला आपलें म्हणणें जाहीर रीतीनें मांडता यावें; आणि टिळक, पटेल व दिवाण माधवराव यांच्या साक्षी वाचल्या म्हणजे इंग्रज राष्ट्राचे पुढारी, मुत्सद्यांतले मुरब्बी, अधिकाऱ्यातले अग्रगण्य अशाच्या समोर तोंडावर लोकपक्षाचे खरे खरे विचार स्पष्ट निर्भीड भाषेत मांडण्यांत आले यात सर्व कार्यभाग आला. ज्यांना अधिकाऱ्यांचे स्नेह जोडण्याला किंवा आपापले खासगी कार्वे साधण्याला येथें जावयाचें होतें त्यांची गोष्ट अर्थात् निराळी.

पण आपला पक्षपातीपणा लोकांच्या लक्षात येऊ नये अशा बुद्धीनेंच जणूं काय कमिटीनें उलटतपासणी न करण्याचा मान इतर एकादोघासहि दिला. कारण टिळकानंतर मिसेस् नायडू यांची साक्ष झाली, व त्याच्यानंतर सर मॅक स्वाथ यांची साक्ष झाली. त्या दोघांनाहि उलट सवाल विचारण्यात आले नाहींत.

मासी स्त.-वी साक्ष सिलेक्ट कमिटीपुढें झाली नाहीं. परन्तु इंडिया पत्र चालविणें हें जोखमीचें काम मजकडे स्वतंत्रपणें तोडून दिलें होतें त करण्यात माझा पुष्कळ वेळ जाई. शिवाय पक्षपातीपणा हा विलायतेतील लोकांच्या अंगीं इतका मुरला आहे कीं हिंदी पद्धतीं मुरलेल्या मनुष्याला निरुद्दे कामधामाची टिपणें

अगर इतर तजविजी वेळेवर पार पाडणे मोठें जड जात असलें पाहिजे. पण सुदैवानें मीहि इकडे हिंदुस्थानांतच वक्तशीरपणाचा गुण बराचसा माझ्या अंगीं आणलेला होता. यामुळें तिकडे माझ्या कामात मला खालीं पाहण्याची वेळ आली नाहीं. छापखान्याला मजकूर द्यावयाच तो अगदीं स्वच्छ लिहून कांटेकोर असा दिला पाहिजे. उलट छापखानेवालेहि दिलेला मजकूर थेट अस्सल बरहुकुम छापून देण्यास स्वत:ला जबाबदार समजतात. अर्थात् मागाहून जर खोडाखोड केली, शुद्धिपत्रें जोडली तर त्याचा खर्च बिलात घातला जातो. पाच चार ओळींत एखादा शब्द पाचचार अक्षरें इतकें शुद्धीकरण इतकेच क्षम्य मानलें जातें. मी या बाबतीत इकडे नितकासा दूर नव्हतो. पण विलायततील नुयुक्त कल्पताच मी तो गुण लवकरच शिकलों.

ब्रिटिश इंडियन कमिटीच्या पैशातून हे इंडिया पत्र चालविण्याची सर्व व्यवस्था होई. या कमिटीत डॉ क्लार्क (चेअरमन) पाचसात इग्रज आणि काहीं लंडन रहिवासी हिंदी सभासद होते मी हिंदुस्थानाकडे परत येण्याला निघालों तेव्हा या कमिटीत इंडिया पत्राच्या कामाबद्दल माझे आभार मानण्याचा ठराव नमूद केला मला बहाराईदी दिली. आणि चांदीचें पात्र नजर केलें. डॉ. क्लार्क हे मूळचे लिबरल पक्षाचे, पण प्रगतिप्रिय असल्यामुळें त्यांनीं काँग्रेसचें धोरण स्वीकारण्यास फारशी खळखळ केली नाहीं. माझी सहसंपादिका हेलेना नॉरमॅटनबाइ तिजवर त्याची फार ममता असे. आणि पुढें डॉ. क्लार्क यांच्या मुलाशीं या बाइचें लग्न झालें. हेलेना नॉरमॅटन ही युनिव्हर्सिटीची पदवीधर असून प्रवक्ती होती राजकारणात तिचीं मतें राष्ट्रीय वृत्तीचीं असत. कारण तिच्या अंगात आयरिश रक्त होतें. तथापि मी असें पाहिलं कीं, राष्ट्रीय वृत्तीच्या स्वातंत्र्यप्रिय अशा ब्रिटिश लोकाच्या डोक्यात हिंदुस्थान पूर्ण स्वतंत्र होण्याची कल्पना शिरता शिरत नाहीं व शिरली तरी ती त्यांना आवडत नाहीं.

अशा रीतीनें कमिटीचं काम आक्टोबरच्या शेवटल्या आठवड्यात संपलें. मध्यंतरीं उन्हाळ्याच्या सुटीमुळें पार्लमेंटचें काम बंद होतें. यामुळें शिष्टमंडळाच्या लोकांनीं व्याख्यानादिकाचे दौरे काढले. खाजगी भेटी घेण्याचें काम काढलें. तसेच खाजगी भोजनें उपहार याचे उलट सुलट उपचार झाले. कॅक्सटन हॉल, एसेक्स हॉल वगैरे टिकाणीं व्याख्यानें झालीं. दक्षिण वेल्स, बोर्नमाउथ्, साउथॅम्प्टन, एडिंबरो इत्यादि टिकाणीं खापर्डे, टिळक, नायडू वगैरे

मडळी गेली होती. या सर्वांची छाप निरनिराळ्या रीतींनें पडली. टिळक मुत्सद्दी म्हणून, वेझंटबाई वक्त्या म्हणून, व खापर्डे हे विनोदी व्याख्याते म्हणून. वेझंटबाई यांनींहि तेलंग, वाडिया, जमनादास द्वारकादास वगैरे मडळींबरोबर घेऊन व्याख्यानाचा दौरा काढला होता. नंतर मी, हॉर्निमन, आयगार, मिस नॉरमेंटन (इंडिया पत्राच्या सहकारी संपादक) अशी मडळी पुढून पुढून इंग्लंडच्या पश्चिम भागांत व्याख्यानास गेलों. मिस् नॉरमेंटनबाई या आयरिश असून त्यांनी लंडन युनिव्हर्सिटींत इतिहास या विषयांत ऑनर्स मिळविले होते. त्यांनीं बॅरिस्टरीची परीक्षा विद्याभ्यासाच्या दृष्टीनें दिली होती. पण या वेळेपर्यंत बायकाना वकिली करण्याची परवानगी मिळालेली नव्हती. त्यामुळें त्यांनीं हौस ऑफ लॉर्डस्‌कडे परवानगीचा अर्ज करून आपल्या हक्काचें भांडण चालविलें होतें, व वजनदार मुत्सद्दी लॉर्ड सेसिल यांनीं त्याचा पुरस्कार चालविला होता. मी बर्मिंगहॅम्, ब्रिस्टल्, प्रायटन, टॉटन, वेस्टर्न सुपरमेयर इत्यादि ठिकाणीं व्याख्यानें दिलीं हॉर्निमन व रगस्वामी हे कार्डीफकडे व्याख्यानें द्यावयास गेले होते ते कार्डीफ येथे आम्हाला येऊन मिळाले व तेथें आम्हा सर्वांचीं भाषणें झालीं. इकडील व्याख्यानांचा सामान्य अनुभव असा— खटपट झाली असता कोठेहि सभा होण्यास अडचण पडत नाहीं. श्रोतृसमाज किती मिळेल हे मात्र सांगतां येणें कठिण असतें. कारण सभा कोण भरवतो यावर ते अवलंबून असतें प्रायः प्रत्येक शहरीं इंडिपेन्डन्ट लेबरपार्टी, ॲडल्ट स्कूल, चर्च सोसायटी वगैरे दोन तीन सस्था असतातच, व त्यांची एखाद्या सस्थेच्या विद्यमानें सभा भरू शकते. शिवाय या सस्थेच्या आठवड्याच्या पंधरवड्याच्या ठराविक सभा असतातच, त्यांतलीच एखादी सभा आपणास मिळाली तर श्रोतृसमाज विशेष भरपूर मिळतो. प्रत्येक शहरीं स्थानिक वर्तमानपत्र असतेंच, व जाहिरात आगाऊ झालेली असल्यास त्या पत्राचा रिपोर्टर येऊन थोडा तरी रिपोर्ट देतो. सभेस येणारे लोक शेकडा नव्वद सहानुभूतिपूर्ण असतात, व व्याख्यानानंतर विचारलेल्या प्रश्नांत विरोधापेक्षा जिज्ञासाच अधिक असते. विरोध करणारा एखादा भेटतोहि. परंतु प्रश्न विचारणारापेक्षां उत्तर देणाऱ्याला विषयाचें ज्ञान अधिक असल्यामुळें तो बहुधा आपली छाप पाडल्याशिवाय रहात नाहीं.

विलायतेतील चळवळीत लेबरपक्ष, वेझंटबाई, कॉंग्रेस व होमरूललीग असे चार पक्ष काम करीत होते. मुसलमान व अस्पृश्य या नावानें स्वतंत्र पक्ष त्यावेळीं नव्हते. वरील चार पक्षांपैकीं कॉंग्रेस व होमरूललीग हा पक्ष सयुक्त होता. त्यांत

मतभेद मुळीच नसून दोन्ही पक्षाच्या सूत्रचालकत्वाचें काम टिळकाकडेच होतें. नेमस्त पक्षाची खटपट बाहेर लोकांत विशेष नसून ती मुख्यतः सरकार दरबारी चाले. बेझंटबाई या उभयान्वयी असून, सहानुभूति नेमस्त पक्षाकडे पण प्रत्यक्ष खटपटींत काँग्रेस व होमरूललीग पक्षाशीहि सहकारिता, असें त्यांचें धोरण असे. कारण त्यांना विलायतेंत जनतेमध्यें जितकी मान्यता होती तितकी सरकार दरबारी नव्हती. यामुळें नेमस्त व राष्ट्रीयपक्ष यांच्या मिळून सभा विलायतेंत कोठें झाल्या नाहींत तरी बेझंटबाई व टिळक आणि हॉर्निमन सकलातवाला सत्यमूर्ति चमनलाल यासुद्धा एकत्र सभा होऊं शकली. ती सुप्रसिद्ध ॲल्बर्ट हॉलमध्यें झाली. तेथें एका टोकाला बेझंटबाई व दुसऱ्या टोकाला चमनलाल अशी खेंच असून टिळकांनीं दोन्हींकडे हात देऊन दोरी सावरून धरली होती; व शेवटीं चमनलालसारख्या तडफदार वक्त्याच्या भाषणावरहि आपल्या मुत्सद्देगिरीची छाप पाडून टिळकांनीं ती सभा जिंकली.

अशा रीतीनें विलायतेंतलें काम संपल्यावर टिळक व वासुदेवराव जोशी यांच्याबरोबर मी विलायतेहून परत आलों. येताना बोट मिळाली ती 'इजिस' नावाची, आणि टेम्स नदीपासून मुंबई बंदरापर्यंत एकदम म्हणजे वाटेंत फ्रान्सकडे न वळणारी अशी मिळाली यामुळे फ्रान्समध्यें मार्सेल्सला उतरून युरोपखंडाकडे प्रवास करता आला नाहीं. जाताना पक्का तह झाला नव्हता म्हणून मार्सेल्सला उतरूं शकलों नाहीं आणि येताना उतारूंची गर्दी फार; तिकिटें देण्याचें काम आगबोट कंपनीपेक्षा इंडिया ऑफिसच्या अधिकाऱ्यांच्या हातीं. मिळेल ती बोट तावडतोब न घेतली तर पुढें केव्हां मिळेल याचा नेम नाहीं. टिळक दीड वर्ष विलायतेंत राहून कंटाळलेले, यामुळे कसेंहि करून लौकर परत हिंदुस्थानाला जावें अशी त्यांची इच्छा. आणि मी वेगळा फिरून युरोपखंडाचा प्रवास करून येईन म्हटलें तर मजजवळ त्यावेळीं तितकें स्वतंत्र द्रव्यसाधन नाहीं. यामुळे आपण मागें न रहातां टिळकांबरोबरच परत जावें हें उत्तम असें ठरवून मीहि आणखी प्रवासाच्या भानगडींत पडलों नाहीं. टिळक 'विलायतेला' गेले ते खरोखर विलायतेला गेले नव्हते. कामाकरिता गेले होते! आणि मासीहि स्थिति तीच होती.

टिळक पारीसच्या दृष्टीनें किंचित परावलंबी झालेले असून त्यांना बरोबर मनुष्य घेतल्याशिवाय फिरणें शक्य नव्हतें. माझी स्थिति तशी नव्हती. पण मी विलायतेला गेलों तो खरोखर 'विलायत' पहाण्याकरितां गेलों नव्हतों. मग युरोपखंडाचा प्रवास दूरच. यामुळे मलाहि विलायतेंत देखील हिंडतां फिरतां आलें

नाहीं. दर आठवड्याला इंडिया पत्राचा अंक काढावयाचा, केसरीकरितां एक बातमीपत्र लिहावयाचें, अवांतर पत्रव्यवहार व टिळकांची निरोपेगिरी वगैरे काम करावयाचें. यामुळें मला लंडन सोडून बाहेर सवथ अर्धा आठवडाहि रहाणें शक्य नव्हतें. यामुळे लंडनमध्यें राहूनच एखाद्याअर्ध्या दिवसात जें काय पहाता येईल ते पहावें असा प्रश्न मी ठेविला होता. त्याप्रमाणें वुइन्डसर, रिचमंड व लंडन टॉवर येथील राजवाडे, सुप्रसिद्ध चित्रसंग्रह, एकदोन जत्रा, मध्यवर्ती लायब्ररी व पदार्थसंग्रहालय, एक दोन सभागृहें, एक-दोन नाटकगृहें, दोन तीन नाटक प्रयोग व कांहीं सार्वजनिक उद्यानें याशिवाय अधिक कांहीं मला पहावयास सापडलें नाहीं. आणि ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, बर्मिंगहॅम, ब्रिस्टल व डॉव्हर याशिवाय शहरे पहावयास सापडलीं नाहींत. पाच महिने इंग्लंडमध्ये राहून इतके थोडे पाहिलें म्हणजे कांहींच पाहिलें नाहीं असा अर्थ सहजच होतो. पण विलायतच्या सफरींत माझा हेतु प्रवासाचा आणि स्थलसौंदर्य पहाण्याचा नसल्यामुळें मला त्यांचें वाईट वाटलें नाहीं. माझ्या मनातच युरोपचा प्रवास व स्थलदर्शन नव्हतें या अर्थानेंच ते दैवात नव्हतें असे वाटलें तर म्हणाव ! तथापि नाहीं नाहीं म्हणतां १९३२ सालीं विलायतेच्या सफरीचा दुसरा प्रसंग आलाच.

* * * *

विलायतेची दुसरी सफर—आता या दुसऱ्या सफरीची हकीकत थोडक्यात सांगतो. १९३१ च्या आक्टोबरात मद्रासेहून पुण्यास परत येताना वाटेंत निजाम हैद्राबाद शहरीं मी गेल्याची हकीकत मागें सांगितली आहे. येथें प्रथम हें सांगावयाचें कीं अगदीं अभावितरीतीनें हैदाबादच्या या मुक्कामातच मला गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण मिळालें. त्याचा प्रकार असा—

हैद्राबादेस मला संयुक्त महाराष्ट्रीय मंडळाचीपानसुपारी झाली. आणि मी परत पुण्याला निघणार इतक्यांत हैद्राबादच्या रेसिडेंटसाहेबाकडून मला भेटीचें निमंत्रण आलें. त्यांचा ट्रेझरर मोटार घेऊन मला हुडकीत आला, व त्यानें रेसिडेंट साहेबाचें निमंत्रणपत्र हातीं दिलें. त्यांत 'जरूर येऊन भेटून जा' असें लिहिलें होतें. मला कांहींच बोध होईना. मी गेल्यावर रेसिडेंट मला स्वतःच्या बसण्याच्या खोलींत घेऊन गेले व पेटींतून एक तार काढून त्यांनीं मला वाचून दाखविली. तींत मजकूर असा होता. "केळकर हे हैद्राबादेस गेल्याचें समजतें तरी तुम्ही त्यांना

भेटीस बोलावून विचारा कीं, तिसऱ्या राऊंड टेबल कॉन्फरन्सला सभासद म्ह
त्यांना निमंत्रण करण्याचा सरकारचा विचार आहे तरी हें निमंत्रण
स्वीकारतील किंवा कसें ?" मी अर्थातच बुचकळ्यांत पडलों. मी म्हणा
"इतक्या तातडीनें या प्रश्नाचें उत्तर येथेंच देणें कठिण वाटतें. तरी
पुण्यास गेल्यावर याचें उत्तर कोणास कळवावें तें सांगा म्हणजे त्याला पाठवीन
रेसिडेंट म्हणाले "तुमची अडचण मी ओळखतों. मात्र कृपा करून तुम्ही थो
विचार करण्यास वेळ घेतला तरी चालेल, पण मला निश्चित स्वरूपाचें य
उत्तर देऊन गेलां तर बरें होईल. ही तार पुणें मद्रास असें करीत करीत हैद्राबा
आली आहे. त्यावरून सरकारला उत्तर त्वरित हवें असें दिसतें." असें म्हण
मला विचार करण्याला वेळ देण्याकरितां दुसरे कागदपत्र काढून ते वाचूं लाग
पांच मिनिटांनंतर मी म्हणालों "ठीक आहे. मी निमंत्रण स्वीकारीन असें कळव
परत आल्यावर जो तो मोठ्या उत्सुकतेनें विचारूं लागला कीं रेसिडेंटनें भेटी
का बोलावलें ! पण भेट केवळ औपचारिक असें सांगून मी कोणासहि मुळी
सुगावा लागूं दिला नाहीं.

पुण्यास आल्यावरहि यातलें एक अक्षर मी कोणास कळूं दिलें नाहीं. पण सर म्हैस्. साईक्स, मुंबईचे गव्हर्नर, यांजकडून गणेशखिंडींतून भेटीस बोलावल्याचें निमंत्रण आलें, तेव्हां मग राऊंड टेबलच्या निमंत्रणाची गोष्ट मला नाहीर फोडावी लागली. हे सगळे चार पांच दिवस एका अंदाज पुढें गेले. कारण प्रत्यक्ष निमंत्रणाचें पत्र हातीं आल्यापासून आगबोटींत बसण्याला अवघे चार पांच दिवस होते. आणि तयारी तर करावयाची विलायतच्या थंडीच्या दिवसांतल्या प्रवासाची! पण निमंत्रण हातीं पडण्यापूर्वीं तयारी करावयास लागावयाचें नाहीं, मग त्यांत गैरसोय थोडी झाली तरी चालेल असा निश्चयच केला होता. शेवटीं ठरल्यावेळीं मी मुंबईस जाऊन आगबोटींत बसलों. पॅसेज पासपोर्ट यांची व्यवस्था सरकारकडून करण्यांत आली. त्या खटपटीचा माझा वेळ वाचला. तसेंच पुण्यांतील गोखले शिंपी यांनीं ठरल्या मुदतींत सर्व कपडे तयार करून दिले. मुंबईस निरोप देण्याकरितां महाराष्ट्रांतील दहा वीस ठिकाणचे मित्र व जिल्हापुढारी आले होते. अणे यांना मुंबईच्या मित्रांकडून निमंत्रण गेलें होतें. पण त्यांना मी राऊंड टेबल कॉन्फरन्सला जाणें पसंत नव्हतें हें माहीत असल्यामुळें मी त्यांना खुलासेवार तार केली व ते न येण्यानें होणारा गैरसमज दूर केला. या पूर्वीपासूनच काँग्रेस विषयक

धोरणांत आणि व मी यांच्यामध्यें मतभेद होऊं लागला होता. म्हणून व्यक्तिशः स्नेह असला तरी मतभेदामुळें " तुम्ही निरोप देण्यास न आला तरी त्यामुळें माझा गैरसमज होणार नाहीं, इतर अनेकांच्या माझ्या जाण्याला मान्यता आहे तेवढी मला पुरे आहे" असें मी त्याना कळविलें.

पुर्णेकरांचा निरोप--ता. २६ आक्टोबर रोजीं नगराध्यक्ष डॉ. नायडू यांच्या अध्यक्षतेखालीं मला निरोप देण्याचा समारंभ टिळक मंदिरांत झाला. त्यावद्दल वर्तमानपत्रांत हकीकत आली ती अशीः--प्रथम प्रो. पोतदार म्हणाले,

"राजकारणात हसवाहसवी फार वेळपर्यंत टिकू शकत नाहीं. राजकारण हा फक्त कुस्तीचा आखाडा असल्याकारणानें त्या आखाड्यात उतरून लढत राहणे ही गोष्ट्च शेवटीं कल्याणप्रद होते." या बाबतींत त्यांनीं इतिहासांतील अनेक दाखले देऊन आपल्या म्हणण्याला पुष्टि दिली. व्यक्तिशः आपलें मत सांगतांना प्रो. पोतदार म्हणाले " गोलमेज परिषदेला १९३१ सालीं श्री. केळकर याना आलेलें आमंत्रण त्यांनीं नाकारलें ही गोष्ट बरी केली नाहीं. तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला त्याना बोलावणें आलें व तें तरी त्यांनीं पत्करलें हें फार चांगलें झालें. आपल्यास या बाबतींत जी महाराष्ट्राची नाडी माहीत आहे तीवरून असे म्हणता येईल कीं, श्री. केळकर याना महाराष्ट्राचा पाठिंबा आहे. गोलमेज परिषदेतून काय निघेल यासंबधानें कोणालाहि कांहीं शंका असल्या तरी विलायतेस जाऊन तेथील राजकारणी मुत्सद्यांबरोबर चार हात करण्यात पुष्कळ अर्थ आहे. या निरनिराळ्या दृष्टींनीं पहाता श्री. केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला जात आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्याचा सारखा चतुरस्त्र, हजरजबाबी व राजकारणात मुरलेला असा गृहस्थ विरळा. महाराष्ट्रात प्रतिनिधींची निवड लोकांनीं करण्याची वेळ आली असती, तरी केळकर यानाच सर्वांनीं निवडून दिलें असतें अशी माझी खात्री आहे. "

" प्रो. पोतदार यांचें वरील आशयाचें भाषण झाल्यावर प्रो. काळे म्हणाले कीं, " श्री. केळकर हे महाराष्ट्रानें तर प्रतिनिधि आहेतच, पण त्यांना गोलमेज परिषदेमध्यें कामगिरी करावयाची आहे ती हिंदुमहासभा, संस्थानी प्रजाजन, व सर्वसाधारण हिंदी जनता यांच्यातर्फे करावयाची आहे. श्री. केळकर याना कोणत्याहि विषयाची मांडणी किती सफाईनें व सौजन्यानें करतां येते हें

असेंब्लींत उत्तम रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस आलें आहे." श्री. केळकरांच्या अंगांत सर्व विषयांचें आकलन करण्याची शक्ति किती मोठी आहे हें सांगतांना प्रो. काळे यांनीं आपल्या तीस वर्षांपूर्वीच्या कांहीं आठवणी सांगितल्या. "चलनपद्धति संबंधानें १८९८–९९ सालीं फौलर कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्या वेळीं कै. न्या. मू. रानडे म्हणाले होते कीं, अशा तऱ्हेच्या शास्त्रीय विषयाचा संपूर्ण अभ्यास करून त्यावर ठाम मत देणारे तरुण आपल्यांत उत्पन्न झाले पाहिजेत, व ते नाहींत म्हणून रानड्यांना वाईटहि वाटलें होतें. पण त्याच वेळीं श्री. केळकर यांनीं फौलर कमिटीच्या रिपोर्टाचा पूर्ण अभ्यास करून त्यासंबंधीं लिहिलेला एक निबंध सार्वजनिक सभेंत वाचला होता. चलनासंबंधींचा हा निबंध पाहून न्या. मू. रानडे यांना आनंद झाला. 'मराठा' पत्राचीं प्रुफें मी पहात असतांना केळकर हे आपलीं आर्टिकल कशीं लिहीत असत हें मला माहीत आहे. 'मराठ्यांत' लेख लिहिण्यास त्यांनीं आपल्याला कसें उत्तेजन दिलें हें सांगून प्रो. काळे यांनीं श्री केळकर यांना त्यांच्या विलायतेंतील कामांत यश यावें अशी सदिच्छा प्रकट केली व केळकरांना पुष्पहार घालून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें.

"उत्तरादाखल भाषण करतांना केळकर म्हणाले कीं, "मी तिसऱ्या गोलमेज परिषदेस जात आहे तो केवळ सध्याच्या आणीबाणीच्या वेळीं हिंदुस्थानाकरितां आपल्यास कांहीं तरी भरीव कामगिरी करतां यावी एवढ्याच सदिच्छेनें. म. गांधी तुरुंगांत असतांना लोक म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डें यांचीं कामें चालवितातच व हीं कामें सरकारी कायद्यानेंच चालतात स्थानिक स्वराज्यसंस्था चालविण्यास जर या लोकांना हरकत वाटत नाहीं, तर ज्या कायद्यानें अखिल हिंदुस्थानचें राज्य-यन्त्र बनविलें जाणार आहे, तो कायदा व्हावयाच्या प्रसंगीं आपण हजर कां राहूं नये व आपल्या म्हणण्याप्रमाणें कायदा करून घेण्याची खटपट कां करूं नये हें मला समजत नाहीं !

"म. गांधी व सरकार यांच्यामध्यें कांहीं तडजोड निघून राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि जर या तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला हजर राहिले असते तर फार चांगलें झालें असतें. आज देशांत राष्ट्रीय सभेएवढा वजनदार व कार्यकर्ता असा दुसरा पक्ष नाहीं हें खरें, पण अलीकडे घडलेल्या अनेक गोष्टी पाहतां म. गांधींची सुटका होऊन ते गोलमेज परिषदेला जातील असा संभव दिसत नाहीं. ते गेले

असते तर खचित हिंदुस्थानचे कल्याण झाले असते. परंतु ते जात नाहीत म्हणून सगळें रान इंग्रजी साम्राज्यवादी स्वराज्यद्रोह्यांना मोकळें सोडावें ही गोष्ट मला पटत नाहीं. ठिकठिकाणीं आपल्या हातून होईल तितका पायबंद त्यांना घालावा असें माझें मत असल्याकारणानें मी या परिषदेचें निमंत्रण स्वीकारलें, व ही गोष्ट मी बरोबर केली असें मला वाटते. तथापि हेंहि लक्षात ठेवा कीं, येथें तुमच्यासमोर उभें राहून जें मी बोलतो तेच तेथें पाठीमागेंहि बोलेन !

"पुष्कळांना असे वाटत आहे कीं, या गोलमेज परिषदेंतून काहींहि निष्पन्न होणार नाहीं पण मला त्यांची ही वृत्ति पटत नाहीं निराशा ही प्रत्येक बाबतींत पसरलीच आहे परतंत्र म्हणून राजकारणाच्या दृष्टीनें आपण मेलेलेच आहों. पण यातहि आशा ठेविली तरच आपला तरणोपाय आहे या वेळीं मला एका इंग्रजी स्मशान-भूमीवर लिहिलेलें अर्थपूर्ण वाक्य स्मरतें. या वाक्यात निराशावाद्यांना जसें उत्तर दिलें आहे तसेंच मी का जातों याचेंहि गमक त्यात आहे. तें इंग्रजी वाक्य असें:—" दि डेड डु नॉट फियर डेथ, बट दे होप फॉर रिसरेक्शन " म्हणजे "मेल्यानंतर मृतांना मृत्यूची भीति वाटत नाहीं, पण ते आपल्या पुनरुद्धाराची मात्र मोठ्या आशेने वाट पहात असतात !"

"आपल्या या हिंदुस्थानात सर्वत्र निराशाच भरली असून यापूर्वी निमालेल्या देशभक्तांच्या अतृप्त आकांक्षाच सर्वत्र वावरत असलेल्या आपल्या दृष्टीस पडतात. स्वराज्याच्या हक्काच्या दृष्टीनें हिंदुस्थान हें एक स्मशानच नाहीं काय ! स्मशानांत श्रीमंताच्या कबरींवर मौल्यवान अशी एखादि छत्री असो किंवा गरिबाच्या मृत देहांवर लहानसा क्रॉस असलेली एखादी काठी असो, पण दोहोंत तत्वदृष्ट्या फरक नाहीं. हिंदुस्थानांत मोठमोठे देशभक्त आपापल्या शक्तिप्रमाणें कार्य करीत असताना शांत झाले. पण त्यांच्या आकांक्षा तशाच राहिल्या. ज्या दिवशीं आपलें स्वातन्त्र्य गेलें त्याच दिवशीं आपण राजकीय दृष्टीनें मृत झालो. दादाभाई नौरोजी, रानडे, गोखले, टिळक यांनीं प्रयत्न करून स्वराज्य मिळविण्याची खटपट केली. तथापि त्यांच्या इच्छा अतृप्तच राहिल्या. हिंदुस्थानच्या या स्मशानभूमींत त्यांच्या अतृप्त वासनांवरील कोरलेलीं चिन्हें आजहि स्पष्ट दिसत आहेत. तथापि हें असें असलें तरी आशावाद सोडून उद्योग बंद करणें मला पसंत नाहीं. मनुष्यानें आशावादी राहून आपला उद्योग

करीत असावे यातच यश आहे. प्रयत्न केला असतां आपल्याला कधीतरी यश येईल हे माझे ब्रीदवाक्य असल्यानें या माझ्या प्रयत्नास सर्वांकडून सहानुभूति व आशीर्वाद मिळावा हेच युक्त असून तसा तो मिळत आहे यातच मला आनंद वाटतों."

मुंबईकरांचा निरोप—(वर्तमानपत्राचा उतारा)—हा निरोप देण्याला दूर नागपूरपावेतो मंडळी आली होती. ब्राह्मणसभेंत सुमारे अडीचशें परस्थ लोक जमले होते. अध्यक्ष या नात्यानें बॅरिस्टर जमनादास मेहेता म्हणाले—

"श्री. तात्यासाहेब केळकर हे तिसऱ्या गोलमेजपरिषदेकरिता जात आहेत. गोलमेज परिषदेला जाऊन स्वराज्याचे भरीव हक्क आपणास मिळतील अशी केळकरांची अपेक्षा नाहीं. परराष्ट्रीय राजकारण व लष्करी खातें यावर हिंदी राष्ट्रीय सरकारची हुकमत चालल्याशिवाय हिंदुस्थानला खरे स्वराज्याचे हक्क मिळाले असें होणार नाहीं. व पहिल्या दोन गोलमेज परिषदांचे अहवाल पाहिल्यास हीं दोन खातीं हिंदी लोकांच्या ताब्यात देण्यास मेटॅनिटन तयार होईल असें वाटत नाहीं. श्री. केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिषदेंत हिंदी लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत हें स्पष्टपणें मांडतील; श्री. केळकर हे गोलमेज परिषदेला जात आहेत याबद्दल कांहीं लोक बोटें मोडीत आहेत परंतु हे टीकाकार म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डें यात मात्र अहमहमिकेनें शिरून तेथ कामें करीत आहेत. म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डें यामध्यें काम करण्यास जर या लोकांना कांहीं दिक्कत वाटत नाहीं, तर या संस्थांपेक्षा अधिक महत्त्वाचे व राष्ट्रीय स्वरूपाचे प्रश्न ज्या परिषदेपुढे येणार आहेत, व ज्या परिषदेला महात्मा गांधींना जाण्याचा मार्ग सुकर व्हावा अशी लोकांची इच्छा आहे, त्या गोलमेज परिषदेला श्री. केळकर हे हजर राहिले तर त्यात कोठे बिघडतें हें मला समजत नाहीं. श्री केळकर हे राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणूनच तेथें स्पष्टपणें मांडतील. गोलमेज परिषदेला जाणें म्हणजे तेथें जे जे ठरेल त्याला मान्यता देण्याप्रमाणें आहे असें म्हणणे हा वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे. ही एकच वेळ अशी आहे कीं ज्यावेळीं सरकारनें बिनचूक गोष्ट केली. कारण, लोकनियुक्त प्रतिनिधि पाठविण्याचें ठरलें असतें तरीहि श्री. केळकर यांचीच या भागातर्फे निवडणूक झाली असती।"

"डॉ. मुंजे यांनीं थोडक्यात भाषण करून श्री. केळकर यांना तिसऱ्या गोलमेज परिषदेकरितां सरकारनें निमंत्रण केलें याबद्दल आनंद व्यक्त केला व ते

म्हणाले कीं, " आज हिंदु समाजाची बाजू गोलमेज परिषदेपुढें राष्ट्रीय दृष्ट्या समतोल बुद्धीनें मांडण्यास जर कोणी लायक गृहस्थ असेल तर ते श्री. केळकर हे होत. " खासदार नारायणराव गुजाळ यांनी श्री. केळकरांच्या अभिनंदनपर भाषण केल्यावर एरंडोलचे श्री. पु. गो. जोशी यांनी असें सुचविलें कीं, "गेल्या दहा वर्षांतील निवडणुकीचा अनुभव पहातां साक्षरतेचा प्रसार झाल्याविना मतदारांची संख्या वाढविली गेल्यास योग्य उमेदवार निवडून येणें कठिण जाईल, तरी गोलमेज परिषदेच्या निदर्शनास ही गोष्ट तात्यासाहेबांनीं आणावी." यवतमाळचे तपस्वी डॉ. बाबासाहेब परांजपे यांनी श्री. केळकरांनीं तिसऱ्या गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण स्वीकारलें यावरून महाराष्ट्रांत अजून स्वतंत्र बुद्धि कायम आहे असें सांगून, आपलें समाधान व्यक्त केलें, आणि श्री. केळकरांनीं विलायतेंत कोणतीं मतें मांडावीं याबद्दल ठिकठिकाणच्या मंडळींनीं ज्या सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांना असा इषारा दिला कीं, " श्री. केळकरांसारख्या मुरलेल्या राजकारणी पुरुषानें विलायतेंत काय सांगावें याबद्दल त्यांना सूचना करण्याचें कारण नाहीं."

" यानंतर वऱ्हाड-मध्यप्रांताचे पूर्वीचे दिवाण रॅ. रामराव देशमुख यांचें विचारपरिप्लुत असें भाषण झालें. ते म्हणाले कीं, " श्री. केळकरांना वऱ्हाडच्या प्रश्नाबद्दल गोलमेज परिषदेपुढें आमची बाजू मांडण्याबद्दल आम्ही सांगितलेंच आहे. भावी फेडरेशनबद्दल मला श्री. केळकरांना नम्रतापूर्वक असें सुचवावयाचें आहे कीं, भावी राज्यघटनेंत शेषाधिकार प्रांताकडे न जातां मध्यवर्ती सरकाराकडेच राहतील याबद्दल त्यांनीं जरूर खटपट करावी. फेडरेशनला मान्यता देणें याचा अर्थ आमच्यांत एकराष्ट्रीयत्व नाहीं अशी कबुली देणें हा आहे पण शेषाधिकार मध्यवर्ती सरकाराकडे राहिल्यास आज ना उद्यां एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेची जोपासना तरी होण्याची आशा राहील " प्रांताच्या पुनर्रचनेसंबंधानें ते म्हणाले कीं, "सांप्रतची अनैसर्गिक प्रांतरचना मोडून ज्या त्या लोकांचा इतिहास व संस्कृति लक्षांत घेऊन भाषावार प्रांतरचना होणें आवश्यक आहे." शेवटीं प्रजासत्ताक राज्यपद्धति सुरळीत चालण्याच्या दृष्टीनें प्रांतांनाहि दुहेरी कायदेमंडळें असणें आवश्यक आहे असें मत त्यांनीं प्रदर्शित केलें. उमरावतीचे आमदार बाबासाहेब खापर्डे यांनीं असें सांगितलें कीं, दुहेरी कायदेमंडळें अस्तित्वांत आल्यास लोकसत्ताक राजपद्धतीच्या मार्गांत नसत्या अडचणी मात्र उत्पन्न होतील,

तेव्हा प्रतात तरी दुहेरी कायदेमंडळें अस्तित्वात येऊ नयेत. धारवाडचे आमदार जोग यांनीं सुचविलें कीं, श्री. केळकरांनीं आर्थिक स्वायत्तता हिंदुस्थानाला दिली जाण्यावर गोलमेज परिषदेंत विशेष जोर द्यावा.

"ठिकठिकाणच्या पुढाऱ्यांचीं भाषणें झाल्यावर अध्यक्षांनीं श्री. तात्यासाहेबांना भाषण करण्यास विनंति केली. त्याप्रमाणें श्री. केळकरांनीं भाषण केलें. ते म्हणाले, "आपण दूरदूरच्या ठिकाणाहून येथें येऊन माझ्याशीं विचारविनिमय करून जो प्रेमाचा निरोप देत आहा त्यामुळें मजवरील कार्याची जबाबदारी वाढत आहे. वस्तुतः कार्य आटोपून परत आल्यावर विलायतेंत माझ्या हातून जी काहीं अल्पस्वल्प कामगिरी घडेल ती आपणास पसंत पडून नंतर जर आपण माझा गौरव केला असता तर बरें झालें असतें. पहिल्या गोलमेज परिषदेला मला व डॉ. मुंजे यांना निमंत्रण आलें. मी निमंत्रण स्वीकारलें नाहीं. परंतु डॉ. मुंजे यांना मुद्दाम पुण्यास बोलावून आग्रहानें निमंत्रण स्वीकारण्यास मीं सांगितलें. या वेळीं आलेलें निमंत्रण मी विचार करूनच स्वीकारलें. हिंदु महासभेचा अध्यक्ष असल्यामुळें हिंदु समाजाच्या हिताचें राष्ट्रीय दृष्ट्या संरक्षण करणें हें माझें कर्तव्य होतें. मी गेलीं दहा वर्षें संस्थानी प्रजाजनांच्या चळवळींत लक्ष घालीत आहे, व भावी राज्यघटना ठरत असतांना गोलमेज परिषदेपुढें त्यांची बाजू मांडण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. दक्षिणी संस्थान प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांनीं मला तसें सांगितलेंहि आहे. वऱ्हाडचा प्रश्न गुंता-गुंतीचा. माझे ऋणानुबंधी स्नेही वऱ्हाडांत फार. त्याचें काम हें माझ्या स्वतःच्या कामापेक्षांहि अधिक महत्त्वाचें असें मी समजतो. याशिवाय एकंदर राष्ट्रीय पक्षाच्या मागण्या काय आहेत हें स्पष्टपणें पुढें मांडलें जाणें आवश्यक आहे."

"श्री न. चिं. केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला गेले त्या वेळीं त्यांच्या कार्यांत त्यांना यश यावें म्हणून ज्यांनीं संदेश पाठविले त्यांचीं नांवें पुढें दिलीं आहेत—

वऱ्हाड—अकोला : श्री प. चिं. जोगळेकर, ग. बा. बापट, वा. ल. चिरडणकर, शि. पा. अभ्यंकर, म. कें. सोमण, स. बा. केळकर, गो. कृ. चितळे, श्र. स. आठल्ये, बुलडाणा, रा. अ. कानिटकर, बी. एच्. जतकर यवतमाळ, वीर वामनराव जोशी, ना. रा. वामणगांवकर, उमरावती.

नागपूर—डॉ. मुंजे.

पुणें—श्री. द. ग. काळे, श. रा. दाते, अध्यक्ष हिंदुसभा; ल. र. गोखले, मेंबर, मुंबई कौन्सिल; डॉ. ना. भि. परुळेकर, स. सकाळ, रा. ब. हणमंतराम रामनाथ, अध्यक्ष व्यापारी संघ पुणें, व्ही. बी. नाईक, अध्यक्ष स्नेहसवंर्धक मंडळ, अ. वि. पटवर्धन, राजाराम रामदासी, अध्यक्ष हिंदु स्टूडंट्स् लीग, पं. रघुनाथशास्त्री, पी. डी. दीक्षित, अहमद हरून जाफर.

मुंबई— श्री. दा. ग. विजयकर, स. प्रभु प्रभात, माधवराव गोडबोले.

इतर गांवें—पंत प्रतिनिधि, संस्थानाधिपति औंध, रामचंद्र गोविंदराव ऊर्फ तात्यासाहेब भुइजकर भुइज, पु. ल. ओगले, शहापूर, मद्रास, एन्. डी. वरदाचारियर, ना. नटेशन्, श्री. द. वि. कोल्हटकर, जळगांव, त्रा. वि. शिखरे इस्लामपूर, श्रीमंत सर गंगाधरराव पटवर्धन, अधिपति सं. मिरज, सेक्रेटरी, स्टेट पीपल्स सोसायटी सांगली, आर. वी. खेडकर व ब. गो. कुलकर्णी सांगली, शिवबाळच्या देशमुख सोलापूर, वा. ना. देशपांडे, सातारा, अ. गो. गानु, कुरुंदवाड, रा. ब. काळे, सातारा, र. पां. करंदीकर, सातारा, ग. ल. पागे, मंगळवेढे, द. प. चिंचाळकर, अमळनेर, रा. कृ. पुराणिक, पनवेल, रा. श. राजवाडे, सोलापूर, वि. कृ. जोशी, सांगली, गा. मो. फणसे, पेण, पां. बो. जोशी हैद्राबाद (दक्षिण), दा. मो. भट, मिरज, डॉ. वैशंपायन, सोलापूर, ए. एम्. भिडे, सेक्रेटरी सहकारी मित्र मंडळ, वाडेगांव, पांडुआण्णा शिराळकर कऱ्हाड, लक्ष्मणराव देशपांडे कऱ्हाड, अध्यक्ष हिंदु-महासभा वाई, गो. कृ. देशपांडे पंढरपूर, डॉ. द. बा. केळकर, धुळें, गोविंदराव चिंचाळे, आठवले व राजवाडे सांगली, गोपाळराव देसाई, देवळाली, वामनराव नाईक, हैद्राबाद, खरे शिरपूर, बडोपंत जोशी, देवगड, उपळेकर कोल्हापूर, हिवरगांवकर अहमदनगर, आठवले वाशिवडे, रा. ल. लपाटे, मालगांव (मिरज), डॉ. हिंगोराणी, कराची, दास्तुल, मद्रास.

पुणें महाराष्ट्र नागपूर वऱ्हाड या तीनहि प्रांतांतील माझ्या पक्षाच्या मंडळींची मला गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण स्वीकारण्यास संमति होती. नाहीं म्हणावयास बापूजी अणे हे काँग्रेसच्या धोरणांत व कार्यक्रमांत विशेष रीतीनें गुरफटले गेले असल्यामुळें त्यांना माझें जाणें पसंत नव्हतें. पण बुलढाण्याचे

वकील रा. कानिटकर यांनी वऱ्हाड समितीतर्फे समतीनं नव्हे तर वकीलपत्राहि दिलें होतें. यामुळें अणे यांची नापसती केवळ व्यक्तिशःच ठरली.

ही गोष्ट स्पष्ट करण्याकरितां त्यासंबंधीं कांहीं पत्रेंच देतोंः—

(ता. २६।११।३२) गोलमेज परिषदेमध्ये वऱ्हाडच्या लोकांतर्फे स्वतंत्र प्रांताची मागणी माडण्याची कामगिरी तुम्हीं पत्करली हें वाचून आनंद झाला. आमचा वऱ्हाड प्रांत हा स्वतंत्र करावा व फेडरेशनमध्ये इतर प्रांताप्रमाणें स्वतंत्र प्रांत म्हणून त्याची गणना व्हावी अशी आमची इच्छा आहे. या बाबतींत रामराव देशमुख, दादासाहेब खापर्डे इत्यादि लोकांनीं तुम्हाला लिहिलें असेलच. याबद्दल आम्हीं एक मेमोरियल म्हणजे अर्ज तयार केला होता. गतवर्षी मी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला गेलों होतों. त्या वेळीं लॉर्ड सँकी यांच्याशीं वऱ्हाडसबंधीं माझें बोलणें झालें व त्याना यासंबंधीं मी एक टिपणहि दिलें. वऱ्हाडचा प्रश्न चालू गोलमेज परिषदेपुढें निघेल किंवा नाहीं पहावें. तुमचें पत्र कानिटकराना रावळपिंडी बोटीवरून आलें. त्याची प्रत त्यांनीं मला पाठविली. वऱ्हाडांतील मुसलमानांचा विरोध वऱ्हाड प्रांत स्वतंत्र होण्याला नाहीं. परंतु वऱ्हाड हा निजामाला द्यावा किंवा नाहीं असा प्रश्न निघाल्यास ते त्या मागणीला विरोध करणार नाहींत म्हणजे वऱ्हाड निजामाला न दिला तर तो फेडरेशनमध्यें एक स्वतंत्र अवयव व्हावा याला त्यांची ना नाहीं. तुमच्या पत्रांतून सर अकबर हैदरी यांचें व तुमचें बोलणें होऊन मुद्यांचें टिपण झालें ते मी पाहिलें, आणि ते असावें तसेंच आहे अशी माझी समजूत झाली. निजाम सरकारला दरसाल २५ लक्ष रुपये देणें, त्यांच्या जन्म दिवशीं तोफांची सलामी देणें, इत्यादि सन्मानाच्या गुणा निजाम सरकारला हव्या तितक्या द्याव्या. त्याला आमचीहि हरकत नाहीं पण ज्या अर्थी वऱ्हाड निजाम सरकारकडे जात नाहीं तोंपर्यंत तो स्वतंत्र प्रांत समजला जावा, इतकेंच आमचें आग्रहाचें म्हणणं आहे. (एस. बी. ताबे, पूर्वीचे एक वेळचे गव्हर्नर, नागपूर.)

(ता. २१।२।३२) आमच्या वऱ्हाडच्या प्रश्नाचें काय होतें! तुम्हास आमची मागणी माडण्यास केव्हा संधि मिळते याकडे आम्ही लक्ष लावून बसलों आहोंत. तुम्ही प्रश्न काढलात कीं, "बाबा, फिरून वऱ्हाड निजामालाच देऊन टाकूं अशा धमक्या सुरू होतील. किंवा सर अकबर हैदरी आणखी कांहीं सतो

मेख्या माहून ठेवतील हेहि समजनीय आहे. हिंदुस्थान सरकार काय किंवा निजाम काय दोघानाहि तूर्त वऱ्हाडचा प्रश्न लोंबकळत ठेवावयाचा आहे पुढे मागें परस्परच्या वादात त्याचा उपयोग करण्याचा त्याचा डाव आहे आमचे मात्र म्हणणे असें कीं, वऱ्हाडचें जें व्हावयाचें तें आताच होऊन जाऊ द्या.

"वऱ्हाडच्या प्रश्न तुम्ही हातीं घेतला असल्यामुळे वऱ्हाडच्या लोकांची बाजू तुम्ही उत्कृष्ट मांडाल असा आम्हास भरवसा आहे. आम्ही आज गप्प बसलों तर पुढे निजाम आणि हिंदुस्थान सरकारचें अत्यंत लाच खाऊ पोलिटिकल डिपार्टमेंट याच्या तावडींत आम्ही सापडू दोघेहि डाकूच!" (रामराव देशमुख, अकोला).

(ता. २।१२।३२) तुमचें मार्सेल्सहून १२ नोव्हेंबरचें पत्र आलें तें पोंचलें. वऱ्हाड इंडियन फेडरेशनमध्यें स्वतंत्र विभाग म्हणून सामील होणार, त्याच्या हक्काच्या आड हैद्राबादच्या शिष्टमंडळानें येऊन हरकत करूं नये अशाविषयी तुम्ही हैद्राबादकराचें मन वळवूं शकलात ह वाचून समाधान वाटलें. आतां नवीन घटनाकायद्यांत वऱ्हाडाला फेडरेशनमध्यें निजामच्या संमतीखेरीज सामील होता यावें अशी तजवीज तुम्हाला करून घेता येईलसें वाटतें. (रामचंद्र अनंत कानिटकर, वकील, बुलढाणा.)

(ता. १३।१।३३) बापूजी अणे दिल्लीकडे निघाले आहेत. त्यांना तुमची गाठ घ्यावयाची होती आणि ती तुम्ही दिल्लीस जाण्यापूर्वी घडली तर हवी होती. आज सकाळीं खासगी रीतीनें प्रांतातील लोकांची सभा झाला ह्या सभेला बापूजी हजर होते. तुम्ही गोलमेज परिषदेपुढें वऱ्हाडसंबंधी भाषण केलें त्याची प्रत मला मिळाली. ती मडळीपुढें ठेवण्यांत आली व सर्वांनी तें भाषण पसंत केलें. आम्ही जो अर्ज केला आहे त्याला धरूनच तें आहे हें सांगावयास नकोच. तथापि येथील पेपरीवरून तुम्ही वाचलेल्या समारोपाच्या भाषणांत एक वाक्य असं होतें कीं, "वऱ्हाडच्या लष्करी संरक्षणाच्या खर्चाच्या ज्या रकमेला निजाम मान्यता देईल, त्याचा बोजा वऱ्हाडच्या उत्पन्नावर राहावा." परतु अशी गोष्ट काय म्हणून व्हावी ! परंतु सर्वच गोष्टी अजून अनिश्चित आहेत. (एस. बी. तांबे, नागपूर)

(ता. १४।१।३३) तुम्ही विलायतेहून परतल्याचें वाचले. फ्री प्रेस पत्राच्या प्रतिनिधीला तुम्ही दिलेली मुलाखत वाचली. तीत तुम्हा म्हटलं आहे —

"वऱ्हाड हा निजामाला देण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं. फक्त वऱ्हाडवर निजामाचा कांहीं तरी दुरून हक्क पोचतो, इतकच दर्शविण्याची गूण शिक्क ठेविली म्हणजे झाले. आणि अशीच योजना गोलमेज परिषद ठरवील." नागपूर कायदेमंडळाचे वऱ्हाडचे सर्व सभासद ता. १९ रोजीं येथें जमणार आहेत. तरी त्याच्यापुढें ठेवण्याकरितां काहीं अतस्थ बातमी तुम्हाला पाठविता आली तर पहा. तुम्ही परत येताच तुमच्यामागं काम पुष्कळच लागणार. तथापि, अशी काहीं माहिती लिहून पाठविण्यास तुम्हाला वेळ झाला तर मी तुमचा आभारी होईन.—
(एस्. बी. ताबे, नागपूर.)

तिसऱ्या गोलमेज परिषदत मी काय काम केलें याचें इतिवृत्त परत आल्यावर छापून वाटले त्यात दिलें आहे. त्याची पुनरुक्ति येथें करीत नाहीं. लडन येथ माझा मुक्काम नोव्हेंबर १२ पासून डिसेंबर पचवीसपर्यंत होता. ईन्स क्रेसट नामक एका प्रतिष्ठित हॅटेलात राहिलों होतों. रा. ताम्हनकर बी. ए. यांनी माझ्या सेक्रेटरीचें व व्यवस्थापकाचें काम पत्करलें होतें आणि तें त्यांनी चागलें केलें. परिषद व इतर सभा समेलन, भेटी परतभेटी, याचें काम सर्व दिवसभर पुरत अस परिषदेचें काम फारसें आशाजनक होण्याचा रग दिसत नव्हता. पूर्वी म. गाधी गोलमेज परिषदेला गेले त्याविषीं वे इतर पुढाऱ्यांशीं सहकारितेनें वागले नाहींत, आपल्या लहरी चढेल आणि अहमन्यस्वभावानें त्यांनीं कार्य नासलें, अशी तक्रार सप्रू जयकर इत्यादि करीत. गांधीजींच्या या धोरणानें गोल-मेज परिषदेंतील प्रतिगामी लोकाना चागलेंच फावलें असे दिसून येत होतें. आम्ही दहा बारा लाक एक विचारानें वागत होतों. तथापि नाताळच्या सुटीच्या निमित्तानें सरकारानें परिषदेच्या कामात गडबडगुडा करून काम आवरतें घेतलें. नाताळचा पहिला दिवस होताच मी हिंदुस्थानला परत यावयास निघालों. पूर्वी मं मिळालेली अशी यूरोपचा प्रवास करण्याची संधि सहज चालून आली होती. पण हिंवाळ्याचे दिवस अशा प्रवासाला सोईचे नाहींत यामुळे तो बेत रहित केला. परदेशात आजारी पडण्यापेक्षां यूरोप पहाण्याचा आनद गमावणें बरें असें मनाशीं ठरविलें.

१९३१ व १९३२ या दोन सालीं मला विलायतेंत रहावें लागलें त्यात मला जो अनुभव आला त्यावरून मला विलायतेंत युरोपांत राहणें प्रवास करणें एकंदर मानवण्यासारखें नाहीं असें ठलें. यामुळेहि पुन्हा १९३३ सालीं गोलमेज परिषदेंचें

निमन्त्रण मला आले तें मी नाकारलें. माझें शाकाहारित्व मला नडलें नाहीं. इतकेंच काय शाकाहार सभाळूनहि मला प्रकृति सुदृढ ठेवता आली. परंतु तिकडील सर्व कामकाज सकाळीं अकरा वाजता सुरु होतें. त्यापूर्वी भूक चांगली लागत नाहीं. आणि भरपूर आहार केल्यावर चांगली सुमारें तासभर तरी विश्रांति हवी अशी इकडे मला सवय झाली आहे ती विश्रांति मिळत नाहीं. यामुळे बारापासून दीडवाजेपर्यंतचें काम कटाळवाणें होतें. झोंपेची नड जांभया देऊन भागवावी लागते. सभेच्या कामात भाग घ्यावयाचा ठरलें असल्यास त्या ताणामुळें झोंपच प्रत्यक्ष येत नाहीं, पण झोंप न आल्यानें होणारा शीण टळत नाहीं. मधल्या दीडाच्या सुटींत फराळ केला तर फिरुन झोंप येण्याची आपत्ति. न खावें तर रात्रीं आठ वाजेपर्यंत उपवासी राहावें लागे. परिषदेचें काम पांच वाजता संपलें तर खासगी सभा व चर्चा याचें काम सुरु होई. दुसरी गोष्ट खासगी मुलाखतींची टिपण ठरलें तर तें सभाळलें पाहिजे हा मनाला मोठा धाक व ध्यास राही. तें साधावयाचें तर त्याला वेध आधीं बराच वेळ लागून इतर काम होत नसें. सर्वांत मोठी अडचण दिवसभर कोट पाटलोणीसकट सगळें अवजड खोगीर अंगावर घालून बसण्याची. आगगाडी बस-सर्व्हिस हा नकी साधणें ही देखील अडचण वाटे. मी असावा तितका चपळ नाहीं इतकाच त्याचा अर्थ

विलायतच्या या दुसऱ्या मुक्कामात खासगी कार्य प्रसंगांचीं निमन्त्रणें इतकीं येऊन पडत कीं त्यातल्या एखाद दुसऱ्यालाच हजर राहता येई पण बाकीच्याना न गेलें तरी 'येता येत नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें' अशीं औपचारिक पत्रोत्तरें रोज पाठवावीं लागत. एखाद्या फराळाला जेवणाला गेलें तर तें तब्बल दीडदोन तासाचें कृत्य होई. इकडे केसरीकडे खासगी पत्रें पाठविण्याचा मनाचा तगादा त्यातच असे. अधिक खर्चण्याला भरपूर द्रव्य-साधन असतें तर लघु-लेखक कारकून शिपाई इत्यादि ठेवून बरेंच काम सुकर करता आलें असतं. निदान मुख्य कामाशिवाय इतर कोणतेंहि काम मागें नाहीं असे असेल तर निभावेल. पण माझी स्थिति सर्वच दृष्टींनीं असमाधानकारक होती. आणखी एक गोष्ट अशी कीं, मला वायफळ औपचारिक गप्पागोष्टी मारण्याचा कंटाळा आहे आणि इंग्रजी पद्धतीनें सफाईदार भाषेनें त्या मारतां येत नाहींत. कोठेंहि जेवणाफराळाला जा, एक मिनिटभर तोंडाला विश्रांति मिळावयाची नाहीं. एकच हवेचा प्रश्न किंवा मुद्दा. तो दिवसांतून दहावेळ निरनिराळ्या तऱ्हानें चघळावा लागतो. इंग्रजाला आपल्या हवेची कोणी निंदा केलेली आवडत नाहीं आणि स्तिा

चागली म्हणण्याचा योग क्वचितच येतो. शेजारीं एखादी बाई बसली असली म्हणजे तिच्या शिष्टपणाच्या, संभावितपणाच्या, दाक्षिण्याच्या भावना सभाळून बोलणे कठिण होऊन बसतें. तात्पर्य, विलायत युरोप हें मानवण्याला माझी शरीर-प्रकृति व मनःप्रकृति दोन्ही पुन्हा प्रतिकूल असें अनुभवाला आलें. पण आता पुन्हां तिकडे जाण्याचा प्रसगहि नाहीं म्हणा !

आतां या दुसऱ्या खेपेच्या सफरीची कांहीं प्रास्ताविक हकीकत सागावयाची. पण लडनला गेल्यावर प्रथमच वर्तमानपत्राच्या वातमीदारांनं मला विचारल्या-वरून त्याला मी जी हकीकत सागितली तीच मुलासत अनायासें उपलब्ध असल्यानें प्रश्नोत्तररूपानें सागतोंः—

प्रश्न—आपली ही विलायतेस येण्याची दुसरी खेप नव्हे काय ?

उत्तर—होय, दुसरी. पण पहिली खेप सपवून परत गेलों तेव्हा पुनः मीं विलायतेस येईन अशी कल्पना मला स्वप्नातहि आली नाहीं; व मनातून तशी विशेष इच्छाहि पण नव्हती. मात्र माझे एक गुजराथी स्नेही शेट दीपचद जव्हेरी यांच्या घरीं (नं. ६० टॉलबट रोड वेस वॉटर येथें) लो. टिळक, मी, बापूसाहेब जोशी, खापर्डे वगैरे मडळी राहत होतों, तेव्हा दीपचद मला नेहमीं म्हणत असत कीं, "केळकर, तुम्ही पुनः विलायतेस येणार खास असें माझें भविष्य आहे. तर केव्हा येणार तें सागा " तेव्हां मी त्याना म्हणें कीं, " मी पुनः येणार हें भविष्य जर तुम्ही करता तर केव्हा येईन याचेंहि भविष्य तुम्हाला कां करता येऊं नये ? मला तर तूर्त सभव दिसत नाहीं. " सुमारें २-३ वर्षांपूर्वी अहमदाबादेच्या शेतकरी परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून काम सपवून मी मी सुरतेस जव्हेरीशेट याचा पाहुणा म्हणून गेलों. तेव्हाहि त्यांनीं पूर्वीचीच गोष्ट काढली. तेव्हा मी त्याना म्हणलों, " तुमच्या भविष्याला आता मुदतीचा कायदा लागणार ! तेव्हा ती वात सोडून द्या. " पण कांहीं लोक कायद्यातील मुदत होऊन गेली तरी इमानानें ऋण फेडतात. त्याप्रमाणे जव्हेरीशेट याच्या भविष्याच झालें आहे. कारण पुन्हा १३ वर्षांनंतर पुनः मी विलायतेला आलों ! आणि मौज ही कीं पूर्वी एका २९ तारखेला मुंबईस आगबोटींत बसलों व बरोबर त्या म्हणजे २९ तारखेसच या खेपेसहि मुंबईस आगबोटींत बसलो.

प्रश्न—सामानसुमानाची तयारी कशी काय झाली ?

उत्तर—पहिल्या खेपेपेक्षा पुष्कळच त्वरित झाली. पण फकीर बैरागी लोक खरे सुखी. कारण हिंदुस्थानाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत केवळ खांद्यावर वाहून नेण्याइतक्या सामानानें त्यांचें काम सहा ऋतु व तीन काळ भागतें. पण एखाद्या विरागी माणसालाहि स्वतःच्या नसला तरी दुसऱ्याच्या हव्यासाच्या आग्रहापासून उपद्रव होतो. म. गांधी यांना प्रवासाला किती थोडें सामान लागत असेल याची कल्पना कोणीहि करील. पण मला असें समजतें की १९३१ सालीं त्यांच्या प्रेमाखातर इतर मंडळींनीं मुंबई बंदरावर बोटीवरील त्यांच्या खोलींत इतकें सामान भरून दिलें कीं, त्याची वाट कशी लावावी यावर तीन दिवस एक कमिशन बसून, सभासदांचा मतभेद होऊन, महात्मा गांधींना निर्णयाचा सर्वाधिकार आपल्या हातीं घेऊन निम्म्याहून अधिक सामान एडनहून मुंबईस परत पाठवावें लागलें !

प्रश्न—आपला प्रवास एकंदरीनें कसा काय झाला ?

उत्तर—एकंदरीनें प्रवास फारच सुखकर झाला. फक्त जुन्या प्रवासाची याहि खेपेला बरोबर पुनरावृत्ति व्हावयाची होती म्हणूनच कीं काय नेमकें भूमध्य समुद्रात प्रवासाच्या शेवटल्या दिवशीं बारा तास वादळ झालें. पण एडनपासून समुद्रप्रवास सपाळ या सदरांत असल्यामुळे त्याचें आम्ही कांहीं मानलें नाहीं. पूर्वीच्या प्रवासांत तेव्हां जर्मनीशीं युद्ध तह न झाल्यामुळे आमची बोट मार्सेल्सला लागली नाहीं यामुळें अटलांटिक महासागर व इंग्लिश चॅनल यामधून आणखी ८-९ दिवस समुद्रप्रवास करावा लागला होता. तो मात्र या खेपेस टळणार ही आनंद वाटण्यासारखीच गोष्ट होती.

प्र.—तर मग आपण फ्रान्सची भूमि यदाच प्रथम पाहिली म्हणावयाची !

उ.—होय. पण येतांना भूमि पाहिली इतकेंच पाहिलें. कारण मार्सेल्सहून सकाळीं ४॥ वाजतां आगगाडींत बसलों तों कॅलें बंदरावर दुसरे दिवशीं दोन प्रहरीं एकाचे सुमारास येऊन पोंचलों. वाटेंत पॅरिस शहर लागलें. खुद्द पॅरिस स्टेशनावर गाडी उभी राहिली. पण पुढच्या पॅसेंजर गाडी आयत्यावेळीं चालली त्या अवधींत मी प्लॅटफॉर्मवर उतरून पॅरिस जितकें 'पादाक्रांत' करता येईल तेवढें केलें. म्हणजे खरा फ्रान्स अजून मला पहावयाचाच आहे. मात्र आदले दिवशीं दोन तास व दुसरे दिवशीं ६ तास आगगाडींतून फ्रान्सचा प्रदेश

भरपूर पाहावयास सापडला. तसेच रात्रीं चांदणें होतें यामुळें डिंगाच्या खिडकींतून कांहीं वेळ पहात बसलों होतों.

प्र.—हा प्रदेश पाहून आपली काय कल्पना झाली ?

उ.—कल्पना हीच कीं इकडे हिंदुस्थानसारखे मोठे भूभाग कांहींच दिसत नाहींत. डोंगर नद्या भेटल्या तरी हिंदुस्थानाच्या मानानें लहान. पण सपाटी असो, डोंगराळ असो, सगळ्या भागावरून माणसाचा हात फिरला आहे असें स्पष्ट दिसतें. रानवट किंवा इंग्रजींत ज्याला ' वाइल्ड ' असें म्हणतात असें कोठेंच कांहीं दिसलें नाहीं. हिंदुस्थानप्रमाणें मोठें वृक्ष नाहींत. आहेत ते सुरूच्या झाडासारखे म्हणजे बारीक पानाचे असतात. मान सरळ उंच असतात. आणि पाहावें तेथें लागवड करून मुद्दाम लावल्यासारखे हारीच्या हारीनें दिसतात. गाई-म्हशींच्या कळपाकरितां राखलेलीं मोठमोठीं कुरणें देखील नव्या दिल्लींतील इरलीगवताच्या राखीव मैदानाप्रमाणें सपाट दिसतात. बागबगीचे विस्तृत असे कोठेंच नाहींत. थोड्या जागेंत पुष्कळ पीक काढण्याची विद्या सफळ झाल्यामुळें लहान लहान तुकडे करून लागवड करतात तसें दिसतें. बाधउरीच्या कोंकणच्या बाधासारख्या. एक गोष्ट विशेष दिसली कीं फ्रान्समध्यें आगगाड्यांचा फैलाव फार. बहुतेक सर्व वाटभर रेल्वे यार्डांतूनच जातों कीं काय असें भासत होतें. मधून मधून जंक्शनें व रेल्वेच्या शाखा बऱ्याच आढळत. उलट सुलट जाणाऱ्या गाड्यांचीहि रहदारी बरीच दिसली असे दोन तीन मैलहि जात नव्हते कीं जेथें एखादें लहानसें खेडें रेल्वेलगत नव्हतें, व जें पहावें तें टुमदार व नमुनेदार. विजेची रोषनाई नाहीं असें गांव क्वचितच दिसलें व खेडेगावात वीज कशी परवडते याचें आश्चर्य वाटलें. खेडीं साधणारे रस्ते व रानांतील रस्ते अरुंद पण अत्यंत नीटनेटके व वळणदार. रस्ता अरुंद ठेवण्यात खर्चाची जी बचत होत असेल ती तो रस्ता दुरुस्त ठेवण्यावर खर्च होत असावी.

प्र.— आगबोटीवरील दिवस सहवासाच्या दृष्टीनें कसे गेले ?

उ.—पूर्वीच्या खेपेपेक्षा यदा बोट मोठी आणि गर्दी कमी होती. कारण विलायतेला जाण्याचा आतां उलटा मोसम होता. तेव्हां सुलटा होता. यामुळें या खेपेस अगदीं जरूरीच्या कामानिमित्त जाणारी तेवढी मंडळीच बोटीवर होती. सुदैवानें मला सर्वांत वरच्या डेकवर खोली व तीहि सिंगल

म्हणजे एका माणसाची असल्यामुळें मी खालच्या डेकवर क्वचितच जाई. वरचें माझें डेक मला पुरून उरण्याइतकें होतें म्हणून हिंडून फिरून वाचून वेळ घालवीत होतों. अपरिचिताशीं आपण होऊन ओळख करून घ्यावी किंवा नसत्या गोष्टी उकरून काढून बोलाव्या याचा मला कटाळा आहे. शिवाय ज्या कामाकरितां निघालों त्यासंबंधीच वाचावयाचें कितीतरी होतें. खालीं येणेंजाणें जेवणापुरतें किंवा बरोबरच्या हिंदी प्रतिनिधींशीं बोलण्यापुरतें.

प्र.—मग तेथें गोलमेज परिषदेविषयीं बरीच चर्चा होत असेल ?

उ.—होत होती. पण याविषयीं मनमोकळेपणानें बोलणें होई तें सप्रू, जयकर, मी, व सर कावसजी जहांगीर यांच्यामध्येंच होई. इतरांपैकीं सर अकबर हैदरी, डॉ. शफत अहमदखान व वाजायत हुसेन यांच्याशीं संभाषण होई. हैदरी यांच्याशीं मी वऱ्हाडासंबंधानें बोलत असें, कारण वऱ्हाडची मागणी अशी आहे कीं आपला प्रांत हिंदी प्रांतापासून अलग व स्वतंत्र व्हावा, पण निजामाच्या राज्यांत परत जाऊं नये. डॉ अहमदखान यांच्याशीं हिंदु-मुसलमानांच्या संबंधीं कांहीं भाषण होई, पण अधिकारानें बोलण्याइतके ते जबाबदार नाहींत असें दिसलें. पण इतिहासाचे प्रोफेसर म्हणून त्यांच्याशीं गप्पा मारीत होतों. वाजायत हुसेन हे काश्मिर संस्थानचे प्रतिनिधि व तरुण सिव्हिलियन आहेत. मी पूर्वी विलायतेला गेलों तेव्हां केंब्रिज मेथें त्यांची गांठ पडली होती. त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं, काश्मिरच्या महाराजांचें मुसलमान प्रजेशीं वागण्याचें धोरण खरोखरीच चांगलें आहे व दंगेधोपे होतात ते बाहेरच्या माणसांकडून होतात. शिवाय बाहेर गवगवा ऐकूं येतो इतका मुळांत बखेडा नाहीं. काश्मिर संस्थान फेडरेशनमध्यें सामील होऊं इच्छितें असेंहि दिसलें.

प्र.—सप्रू, जयकर व आपण या त्रिवर्गांच्या संभाषणांत काय निष्पन्न झालें ?

उ.—सप्रू, जयकर या दोघांनाहि परिषदेच्या फलश्रुतीबद्दल थोडी चिंताच वाटत होती. पण मध्यवर्ती सरकार जबाबदार करण्याचा प्रश्न न निघेल, किंवा निघून त्याच बाजूच्याच्या अपेक्षा वाढतील, तर आपण त्यामुळें परिषदेच्या कामांत भाग घेऊं नये असें मालवीयमार्गें त्यांचेंहि म्हणणें दिसलें. एकंदरीनें पुढारी या

नात्यानें सप्रू यांचा रोख वरा दिसला. आपल्यावर इतरापेक्षाहि कांहीं विशेष जबाबदारी पडत आहे ही जाणीव त्यांना असलेली दिसली.

प्र.—लंडनमधील मुक्कामाची सुखसोय आपणास कशी वाटते?

उ.— ही सुखसोय पूर्वीपेक्षा या खेपेस मला यदा विशेष रीतीनें करूनच घ्यावी लागली आहे. पूर्वी उन्हाळ्यात आलों. यदा भर हिंवाळ्याशीं गांठ पडली आहे पूर्वी चिटणीस म्हणून असों, हाली यजमान किंवा स्वत वा प्रतिनिधि या दोनहि कारणामुळें विशेष चांगल्या प्रतीची जागा घेऊन, विशेष चांगल्या पद्धतीनें राहावें लागत आहे व त्याप्रमाणें करीतहि आहे. यामुळें सुखसोयींचा प्रश्न फारसा उरलेला नाहीं खर्च मात्र किती होईल हें न सांगितलेलच बरें

प्र.—पण सरकार भत्त्याच्या रूपानें प्रतिनिधींना कांहीं रकम देणार आहेना!

उ.—तें तर उघडच आहे. पण तो सर्व भत्ता संपून बहुतेक प्रतिनिधींना पदरमोड बरीच करावी लागेल

प्रश्न—येथील मुक्कामाचा अदाज काय आहे?

उ.—सर्वच बाजूनीं नाताळाची मजल दिसते. तशी उचलच आहे तसें झालें तर मला आनदच वाटेल. कारण माझ्यासारख्या वैश्य वृत्तीच्या माणसाला कारणाशिवाय एक दिवसहि अधिक या असल्या हवेंत राहणें आवडणार नाहीं. याचा अर्थ कामच लांबल तर हवेला कटाळून तें टाकून देऊन जाईन असें मात्र नाहीं.

प्रश्न—मग याहि खेपेस युरोपखंड पहाण्याची आपली इच्छा साधणार नाहीं.

उ.—मी स्वत. प्रवासाचा कटाळा करणारा असल्यामुळें बहुश एकदमच हिंदुस्थानास परत जाईन. कारण या हिंवाळ्यांत युरोप झाले तरी इग्लंडासारखेंच. जॉन्सनप्रमाणेंच मीहि असें म्हणणारा आहे कीं, I want to see but I do not want to go to see " पहावेंसें वाटतें, पण पहाण्यासाठीं उठून जावेंसें वाटत नाहीं." अर्थात् माझ्यासारख्या माणसाला कोण कृपाळू उपकारी देवदूत खांकेंत मारून हिंडून जग दाखविणार? तेव्हा डोळे मिटून कल्पना करून किंवा डोळे उघडून लेखीं वर्णनें वाचून भूगोलाचें ज्ञान मिळवावें झालें.

मी लंडनला पोंचल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं लंडन टाइम्सच्या बातमीदारालाहि माझी मुलाखत घ्यावीशी वाटली. ती मी दिली तिची हकीकत त्या पत्रांत आली ती तशीच या खालीं (भाषांतर करण्याच्या कटाळ्यामुळें) इंग्रजींतच देतों —

Mr N. C Kelkar, who, at the Round Table Conference represents, among other interests, the Hindu Mahasabha, was received and welcomed on arrival in London, along with official representatives and the Press, by his numerous Indian friends.

Mr Kelkar had visited England in 1919 as a member of the Deputations which gave evidence before the Joint Parliamentary Select Committee on behalf of the Indian National Congress and the Indian Home Rule League He confessed that in his opinion there was a great difference between the position of Indian politics then and now One of the principle points of difference was that the Deputations had then come to England along with other individual witnesses, to suggest alterations, not so much in the principle as textual provisions of the bill, relating to Indian Reforms, which was already introduced in the Parliament The position in 1932, on the occasion of Mr Kelkar's second visit to England, was obviously materially advanced, as the two Round Table Conferences had already met and the third was now meeting to discuss principles and plans of a very comprehensive scheme of Indian Reforms, possibly going up to the point of an All India Federation, by the far more acceptable method of discussion and agreement as far as possible across the table Further the coming Joint Select Committee, though relating to a bill, which would be framed as a result of the deliberations of all the three Round Table Conferences, was to be held before the bill itself would be introduced in the Parliament The two things together evidently meant that full latitude should be available for persuasion, and perhaps even mild political pressure, on either side with

a view to the framing of a bill of reforms calculated to take into consideration both the principle of self-determination and the exigencies of the political situation with regard to Parliamentary Government. For all these reasons Mr Kelkar considers that the final session of the Round Table Conference is a very important one, involving, however, for the same reason, great responsibility not only upon the non-official members but also upon the Indian States' Representatives, and perhaps more especially on the British Delegation to the Conference Mr Kelkar said he could not possibly make a guess as to how the situation would develop But he hoped that the Communal questions had been practically settled, whether agreeably or disagreeably to certain communities. The field is now ready and open for the Indian States' Representatives to come forward with their much valued verdict as to whether they would enter the Federation or not. And in case a reasonably considerable number of the States express their willingness to join the Fedration, the Conference would naturally and necessarily have to give the first place to what should be done about the Federation itself. For responsibility in the Centre appears somehow to be made dependent upon the States coming into the Federation, although there was also, as is well-known, another view of the matter As for Provincial Autonomy that seems to be already so much a matter of common ground, that neither the Conference nor the outside world feel great or particular interest in it, in relation to a Round Table Conference of this nature, where the chosen representatives of the three realms of the Empire have been invited for common deliberation at such great cost and inconvenience

As for himself, Mr Kelkar said, he was called upon to attend the Conference at very short notice, as must have also been the case with a number of other members of the

Conference, who found it impossible for them to attend here on the 15th, which at first was stated to be a peremptory date for the Commencement of the Conference.

ही हकीकत अशी देण्याचें कारण हे कीं, लंडन टाईम्सारख्या एका अत्यंत वजनदार पत्रांत जबाबदार रीतीने मी गोलमेज परिषदेच्या स्वरूपाविषयी व फलश्रुतीच्या कल्पनेविषयीं जे मत पूर्वीच प्रगट केलें तें या प्रकरणीं नमूद झालेले असावें.

गोलमेज परिषदेच्या कामाला ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं सुरुवात होऊन ते ता. २१ डिसेंबर रोजीं संपलें. अध्यक्षाच्या जागीं प्रथम मुख्य प्रधान रॅम्से मॅक्डोनाल्ड, नंतर लॉर्ड सँकी, व सँकीच्या अभावी स्टेट सेक्रेटरी सर सॅम्युअल होअर हे बसत.

परिषदेच्या कार्यक्रमाविषयीं मी पहिल्याच दिवशीं तक्रार मांडली. कारण गौण विषय प्रथम चर्चेला घेऊन वेळ घालवावयाचा, व पुढें वेळ थोडा म्हणून गडबडगुंडा करून महत्वाच्या विषयांना टाळा द्यावयाचा असा बेत दिसला. तेव्हां रॅम्से मॅक्डोनाल्ड म्हणाले कीं, तसा कांहीं आपला हेतू नाहीं. कार्यक्रमांत कोणाला बदल करावा असें वाटल्यास सभाध्यक्षाला परवानगी दिली जाईल. त्याप्रमाणें मी वन्हाड, ब्रम्हदेश, मूलभूत हक्क इत्यादि विषय पुढें सुचविले आणि त्यांच्या चर्चेला वेळ मिळविला. सर सप्रू व सर मनुभाई मेथा यांनींहि अशेच कांहीं विषय सुचविले. शिवाय ता. १२ डिसेंबर रोजीं भरलेल्या आमच्या नॅशनलिस्ट पार्टीच्या सभेंत ठराव होऊन कार्यक्रमाच्या अडचणीबद्दल अध्यक्षांना पत्र लिहिण्यांत आलें, त्यानें माझ्या मूळच्या तक्रारीला पाठिंबा मिळाला.

या पत्रांत असें सुचविलें होतें कीं, किरकोळ गोष्टी मागें टाकून फेडरेशनची घटना, संस्थानांचा त्यांत प्रवेश, लष्करी खातें, आणि मध्यवर्ती सरकाराचे अधिकार व हिंदी प्रतिनिधींना त्यांत मिळणारी सत्ता या गोष्टींना फार महत्व असल्यामुळें त्यांची चर्चा करून व्हावी आणि त्याला वेळेची सबब सांगितली जाऊं नये.

पण अखेर वेळेचा संकोच झालाच. यामुळें कांहीं कांहीं प्रश्नाच्या विचारा-करितां उपमंडळें नेमण्यांत आलीं आणि शेवटीं अगदीं आयत्या वेळीं त्यांचे रिपोर्ट नुसते दाखल करून घेण्यांत आले. त्यांवर फारशी चर्चा झाली नाहीं.

परिषदेंत मी एकंदर सात विषयांवर भाषणें केलीं आणि मेमोरँडम्सच्या रूपानेंहि कांहीं मुद्दे व चर्चा परिषदेच्या कागदपत्रांत दाखल होईल अशी तजवीज आग्रहपूर्वक केली.

मी दिलेल्या लेखी कैफियतींत, (१) मांडलिक संस्थानिक जहागिरदार यांच्या हक्क संरक्षणाची जामीनकी, (२) संस्थानिकांचा फेडेरेशनमध्यें लोकनियुक्त प्रतिनिधिद्वारां प्रवेश, आणि (३) कॅम्यूनल अवार्ड (जातिनिर्णय) या विषयावरील माझें म्हणणें मांडलें होतें. या तिसऱ्या कैफियतीवर वें. नानकचंद व सरदार तारासिंग यांनी मजबरोबर सह्या केल्या होत्या. माझ्या भाषणाचे विषय खालीलप्रमाणें होते. (१) कार्यक्रमांत फेरफार, (२) मतदारांच्या लायकीचे नियम, (३) शेषाधिकाराचा प्रश्न, (४) गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांचे राखीव अधिकार, (५) राष्ट्र-संरक्षण आणि सैन्य, (६) जनतेचे मूलभूत हक्क, (७) वऱ्हाडचा प्रश्न.

असो; गोलमेज परिषदेंतील माझ्या कामासंबधानें एक गोष्ट मुद्दाम सांगावीशी वाटते ती ही कीं माझे अकारण वैरी विविधवृत्तकार यांनीं विलायतेंत असतांनाहि माझी पाठ सोडली नव्हती गोलमेज परिषदेस गेलेल्या एका निनावी गृहस्थाची साक्ष देऊन त्यांनी माझें गो. मे. परिषदेंतलें काम वाईट झालें असें लिहिलें होतें याला उत्तर असेम्ब्लींतील माझ्या कामकाजाविषयीं लोकमत हें तर होईलच. गो मे. परिषदेंतील माझ्या सर्व भाषणाचा रिपोर्टच मी छापला आहे! पण एक स्वतंत्र अभिप्राय परवा सहज कागदपत्र चाळीत असतां आढळला तो देतों.

(ता. १५।२।३३) "तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्समधील तुमचें काम तुमच्या व माझ्या देशाला उपयुक्त असेंच झालें. या देशसेवेबद्दल हिंदी लोक तुमच्याशीं कृतज्ञ रहातील यांत शंका नाहीं. (सर मनुभाई मेथा, दिवाण, बिकानेर).

पण या शिवाय गोलमेज परिषदेंत झालेलें माझें एक भाषणच देतों. म्हणजे त्यावरूनहि माझें काम कसें काय झालें हें कळून येईल. फेडरेशन झालें तरी शेषाधिकार कोणाकडे रहावें, म्हणजे मध्यवर्ती सरकाराकडे कीं प्रांतिक सरकाराकडे, या विषयावरील तें भाषण आहे. तें असें.—

गोलमेज परिषदेपुढें जे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्यांत संयुक्त सरकाराचे अधिकार किती व कोणते असावे हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. मुसलमा-

नाच्या ज्या मुख्य चौदा मागण्या आहेत त्यांत प्रांतिक सरकाराकडे सर्व शेषाधिकार असावे अशी आग्रहाची मागणी आहे सस्थानानाहि हेच पाहिजे. या दोन्ही पक्षाची योजना अशी की संयुक्त सरकाराच्या घटनेमध्ये विशिष्ट अधिकार नांवनिशीवार देऊन ते मुख्य मध्यवर्ती सरकाराकडे ठेवावयाचे, व बाकी राहिलेले सर्व अधिकार प्रांतांनी भोगावयाचे. त्याच्या मतें अशी वांटणी झाल्याशिवाय पूर्ण प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली असे होत नाही. परंतु एकदरीत राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीनें पाहतां मध्यवर्ती सरकाराचा लगाम सैल झाला की प्रांतिक सरकारें व सस्थाने आपल्या राज्यांत वाटेल तो धुमाकूळ घालतील अशी परिस्थिति येणें बरें नाही.

हिंदुस्थान सरकार व स्वराज्याचे इतर घटक यांचे संबध काय असावे, त्यांना कोणकोणते अधिकार असावेत, यासबधी व विशेषत: शेषाधिकाराच्या प्रश्नासबधी मला काही विचार पुढें मांडावयाचे आहेत. प्रथमत:च मला एक गोष्ट सागावीशी वाटते ती ही की, या शेषाधिकाराच्या प्रश्नात ज्ञातिविषयक आग्रहाचा विशिष्ट रंग असू नये व नाहीहि. मि. जिना यानीं मुसलमान समाजातर्फे म्हणून जे सुप्रसिद्ध चौदा मुद्दे मांडले त्यात हा प्रश्न गोवल्याकारणानें याला ज्ञातिविशिष्ट स्वरूप आलें आहे हिंदु सभेनें ही मागणी मान्य केली नाही. त्याबरोबरच हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, हिंदुस्थानाचे काही हिंदु प्रांत व काही मुसलमान प्रांत असे ज्ञातिनिष्ठेच्या दृष्टीनें झालें तरी, त्यामध्ये हिंदु प्रांताची संख्या अधिक असणार यांत शका नाही. आणि म्हणूनच, जर शेषाधिकार मध्यवर्ती सरकाराकडे रहावे, प्रांताकडे राहूं नयेत, असे मी म्हटलें तर मी हिंदूंच्या हिताविरुद्ध बोलतो असें होईल पण तसें शक्य नाही. म्हणूनच मला अशी विनंति करावयाची आहे की, या प्रश्नाचा विचार तात्त्विक मुद्द्यावरच व्हावा. निदान मी तरी या बाबतींत पूर्णपणें नि:पक्षपातबुद्धीनें बोलतो आहे असे आपण समजावे.

आपणा सर्वांना माहीत आहे की, राज्यशास्त्राचा विचार करणारे लोक संयुक्त राज्यपद्धतीचे दोन प्रकार कल्पितात. एक व्यष्टीकडून समष्टीकडे जाणारा प्रकार, व दुसरा समष्टीकडून व्यष्टीकडे येणारा. पहिल्या प्रकारांत मध्यवर्ती सत्ता ही मुख्य धरावयाची व त्या सत्तेचा कांही भाग प्रांतांना तोडून द्यावयाचा. दुसऱ्या प्रकारांत घटक पूर्वी स्वायत्त नसतात किंवा स्वतंत्र नसतात. या घटकांना

मुख्य सत्तेशीं गट्टी करून संयुक्त राज्यपद्धति अंमलांत आणण्याची विनंति केलेली असते. म्हणूनच मुख्य सत्तेचे कांहीं अधिकार या प्रांतांना वाटून द्यावयाचे असतात. दुसऱ्या प्रकारांत प्रांतिक सत्ता किंवा घटक पूर्वीचेच स्वतंत्र असतात. त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या अधिकारांपैकीं कांहीं अधिकार मध्यवर्ती सत्तेला द्यावे अशी विनंति त्यांना करण्यांत येते व अशा रीतीनें संयुक्त राज्यपद्धति बनते. यामुळें ज्या प्रांतानीं शेषाधिकार, म्हणजे जी सत्ता किंवा जे अधिकार, मध्यवर्ती सत्तेला दिलेले नसतात ते त्याच्याकडे राहतातच परंतु आज हिंदुस्थानांत जी पद्धति आपण उत्पन्न करूं पाहतों ती या प्रकारची नाहीं ती पहिल्या प्रकारची म्हणजे समष्टीपासून व्यष्टीकडे अधिकारदान जीत होते अशी आहे आज मध्यवर्ती सत्तेलाच सर्व अधिकार आहेत, व ती सत्ता हे अधिकार प्रांतांना देणार आहे. तेव्हां जे अधिकार मध्यवर्ती सत्तेनें वाटून दिल्यानंतर शिल्लक राहतात ते मध्यवर्ती सत्तेकडेच राहिले पाहिजेत हें सहज आहे जे अधिकार मध्यवर्ती सत्ता प्रांताच्या स्वाधीन करील त्याची नांवनिशी दिली पाहिजे म्हणजे शिल्लक उरणारे अधिकार मध्यवर्ती सत्तेचेच राहतील यांत शंका काय ! आज आपल्यास ही अधिकारवाटणी कशी करावयाची हें ठरवावयाचें आहे लॉर्ड कर्झन याच्या कारकीर्दीत अधिकाराचें केंद्रीकरण अगदीं पराकोटीला गेलें आतां उलट प्रकार सुरू होणें साहजिकच आहे

१७७४ चा 'रेग्युलेटिंग ॲक्ट' होण्यापूर्वी मुंबई, मद्रास, बंगाल हे प्रांत हिंदुस्थानांतील एका मध्यवर्ती अशा सत्तेखालीं नव्हतेच. ती मध्यवर्ती सत्ता इंग्लंडांत होती. ही पद्धति वरील कायद्यामुळें बदलली. १८५८ मध्यें कंपनीचा कारभार बंद होऊन इंग्रजी साम्राज्यसत्ता तो कारभार पाहूं लागली. या बदलाबदलींत फक्त मुख्य धनी बदलला. परंतु सत्तेचें केंद्र इंग्लंडांतच राहिलें. हीच केंद्रीकरणाची पद्धत सर्व खात्यांतूनहि चालू होती व त्या त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांच्या हातीं सर्व सत्ता असे. चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी ज्याप्रमाणें वऱ्हाडांत दिवाणी, मुलकी, फौजदारी व न्यायखात्याचे अधिकार पुष्कळ वेळा एकाच अधिकाऱ्याच्या हातीं असत त्याप्रमाणेंच पूर्वी स्थिति होती. लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत तर या केंद्रीकरणाचा कळस झाला

१९०७ सालापासून मात्र प्रतिक्रियेला सुरुवात झाली. त्या साली मुंबई इलाख्यांत अधिकारविभागणीच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं एक चौकशीमंडळ

नेमण्यात आले व त्यापुढे लो. टिळक आणि ना. गोखले यांच्या सारखेहि झाल्या. अधिकारविभागणीचें प्राथमिक स्वरूप असें दिसून आलें कीं, गव्हर्नराने आपले काहीं अधिकार कमिशनरला दिले, कमिशनरने कलेक्टरला दिले, कलेक्टरनें डे. कलेक्टरला दिले, व अशा रीतीनें ते लोण अगदीं कनिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत पाहोचविण्यात आले. अर्थात् हे झाले तरी ते खात्याच्या चौकटींतच. त्याचबरोबर अधिकारविभागणीचा हा ओघ स्थानिक स्वराज्य संस्थांपर्यंतहि पोंहोचला. १९१२ सालीं शहरांतील म्युनिसिपालिट्यांना व पुढें बोर्डांनाहि लोकनियुक्त अध्यक्ष असण्याचा अधिकार मिळाला. १९११ सालीं प्रथमच आमच्या कानावर 'प्रांतिक स्वायत्तता' हे शब्द पडले. त्यासालीं सुप्रसिद्ध दिल्ली दरबार भरला त्या प्रसंगीं केलेल्या भाषणांत राजेसाहेबांनीं 'प्रांतिक स्वायत्तता' या शब्दाचा उच्चार केला. आपण झालों तरी या परिषदेत पूर्वीपासून चालत आलेल्या अधिकारविभागणीचीच पद्धति पूर्णाशाला नेण्याचा प्रयत्न करीत आहों. प्रत्येक प्रांत स्वयंघटित होऊन विशिष्ट बंधनांनीं मध्यवर्ती संयुक्त सत्तेशीं तो निगडित झाला, म्हणजे अधिकारविभागणीचें तत्त्व पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असें होईल. संयुक्त राज्यघटना अस्तित्वांत आली आणि अधिकार-विभागणीची पद्धतिहि कडेला लागली, तरी मध्यवर्ती सरकाराची कल्पना शिल्लक राहतेच. आणि मध्यवर्ती सरकार असावयाचें तर तें समर्थ व कार्यक्षम असलें पाहिजे. यास्तव त्यालाच शेषाधिकार असले पाहिजेत.

असें समर्थ सरकार अनेक दृष्टींनीं उपयुक्त असतें. डॉ. सप्रू व बॅ. जयकर यांनीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानामध्यें दिवाणी व फौजदारी कायद्यांत एकसूत्रीपणा राहण्यासाठीं, इतर देशांशीं असलेल्या राजकीय व व्यापार-विषयक संबंधाची पाहणी करण्याकरितां, तसेंच प्रांताप्रांतांमध्यें सीमान्तप्रदेशाबद्दल भांडण उपस्थित झालें असतां त्याचा निवाडा देण्यासाठीं जबाबदार मध्यवर्ती सरकाराची अत्यावश्यकता आहे.

दुसऱ्याहि एका दृष्टीनें मध्यवर्ती सरकार कार्यक्षम असणें योग्य होय. प्रांताप्रांतामधील आर्थिक बाबी ठरवून द्यावयाच्या वेळीं वडीलकीच्या नात्यानें निर्णय करण्यास कोणत्या तरी वरिष्ठ सत्तेची गरज आहेच. हाच मुद्दा एका गोष्टीनें अधिक स्पष्ट करून सांगण्यासारखा आहे. एकदा कोणा एका गृहस्थानें,

मरतांना आपल्या सर्व जिंदगीच मृत्युपत्र केलें व त्यांत तीन मुलांना एकद्विती-यांश, एकचतुर्थांश, व एकपंचमांश असे भाग अनुक्रमें मिळाव अशी योजना केली परंतु पुढे असें आढळून आलें कीं, त्या तीन मुलांमध्यें १९ हत्ती वांटावयाचे होते। बरें, बापाच्या इच्छेप्रमाणें प्रत्येक मुलाला यथाप्रमाण वांटा मिळावयाचा तर काहीं हत्ती कापावयाची आपत्ति ओढवणार! मुलांना हे कोडें जेव्हां उलगडेना तेव्हां ते आपल्या सल्लागाराकडे गेले. त्यानें थोडा विचार करून १९ हत्तींत आपला एक मिसळला व वडील मुलाला १०, मधल्या मुलाला ५, धाकट्याला ४ हत्ती देऊन ते कोडे सोडविलें. गोष्टींतील तात्पर्य अगदीं उघड आहे संयुक्त घटनेंत प्रांत हे ययात आलेल्या मुलांप्रमाणेच होत. अर्थात् मध्यवर्ती सरकारापासून अडचणीच्या प्रसगीं सत्र घेण्यास प्रांताना लाज वाटण्याचें काहींच कारण नाहीं अधिकारविभागणी (डीसेंट्रलायझेशन) व अधिकारसंक्रमण (डेव्होल्युशन) हीं पूर्णतः यशस्वी व्हावयाचीं तर मध्यवर्ती सरकार आणि प्रांतिक सरकारें यांमधील विषयविभागणी कशी करता येईल या गोष्टीचा या परिषदेनें कसून विचार केला पाहिजे

याशिवाय पार्लमेंटच्या इमारतींत एका उदारमतवादी व पार्लमेंटच्या सभासद असलेल्या विदुषीनें मला, डॉ सप्रू, ना जयकर इत्यादि लोकांबरोबर, जेवावयाला बोलाविलं त्या प्रसंगीं आयत्या वेळच्या मागणीवरून मी भाषण केलें तें इंग्रजींतच देत आहे

[Speech at a lunch in the House of Commons in honour of the R T C delegates.]

"I join with my friends Dr Sapru and Mr. Jaykar in expressing our gratitude to the hostess for giving us this lunch and opportunity to meet you all here this evening And as I have been called upon to speak, I shall express my mind also in my own way in a few words Since coming to London a number of friends have been asking me as to how I feel like, in relation to this Conference. And I shall tell you what I have been telling these friends that I still find myself to be "in the wood", in the sense that I do not see the light beyond it I only hope that on going back to India I may

not have to tell my people that I was in a wilderness, whose acoustic properties also were so bad that it did not even give back an echo ! ! I was here in 1919, thirteen years ago, in connection with similar work For I had come as secretary and member of the Home Rule League Deputation and a member of the Congress Deputation

During these thirteen years, this wonderful country of yours must have changed enormously owing to the after effects of the War But your landmarks in respect of British Indian politics at any rate, do not seem to have changed For even to day, as then I find the same Conservative Party with its empty blessings, the same Liberal Party, with its cooly calculated caution and the same Labour Party with its great gushing good will to India but with its absolute impotence ! Of course, I take my hat off to that band of fifty Labour Members in Parliament who have kept the flag flying But they are in a plight which deserves *our* sympathy just we in India deserve *your* sympathy I feel confident, however that a day will come when with the assistance of the Labour Party India will gain what she wants But I must tell and warn you that the landmarks in *Indian* politics have changed For in 1929 the Congress actually passed a resolution in favour of independence, and the President of the Congress actually planted with his own hand the flag of independence You may ask me what has come out of that I know we have not got actual independence out of it But that at any rate shows how far India has advanced in point of political feeling

So far about the general position Coming back to the Round Table Conference we are of course glad that the Conference is again meeting as a Round Table Conference But we really yet do not know where we are For on the one hand, the Prime Minister assures us, and I believe in

his sincerity, that the White Paper, embodying the intentions of Government declared in it, will be carried out to the letter and the comma. But on the other hand, there is Mr Churchill who said, what you know, only two days ago. He said that the Conference was only for consultation, in fact for talking things over with us Indeed, he at least said that we who have come here are "cultured and estimable gentlemen,"—and I say, 'even for this small mercy, thanks!' But he said that Government was not at liberty to arrive at conclusions or at any rate to make any commitments. And that if any commitments were made, he and his "storm troops"—meaning thereby his Conservative followers, were ready to upset the apple cart (A voice—Oh, you take Mr. Churchill too seriously)

Well, whatever it is, the threat is there And in the Conference itself we find something like what he said As soon as I came here, I raised the question about the agenda of the Conference and I suggested that more important questions should be taken up first for discussion But that was not done And we are wasting precious time over such matters as the franchise Of course, we are glad about some decisions that have been taken, e g the recognition given to Women and Labour in the electorate and special provision made for their representation in the Legislature But the more important questions such as Responsible Government in the Centre still remain. And the Chairman is reminding us again and again that the Conference would end on 20th December He almost seems to say, "Beware of the *ides* of December" just as the sooth-sayer, or whoever he was in Shakespear's Julius Caesar, was warning Caesar to "Beware the *ides* of March!" He would almost seem to be making fun of the time limit whenever a speaker exceeded his allotted length in speech That, gentlemen, is the plight

in which we find ourselves here And, therefore, it is for you people—independent people of England—to extend your help and sympathy to enable us to see the matter through

आता गोलमेज परिषदेच्या या सहा आठवड्यात माझे अवांतर कार्यक्रम काय झाले तें थोडक्यात सांगतों (पुढील मजकूर केसरीच्या वातमीदारातर्फे म्हणून केसरीत प्रसिद्ध झाला होता.)

"रा. केळकर यांना येथें आल्यास सुमारें दोन आठवडे झाले. या अवधींत त्यांनीं अंडर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट मि. बटलर, स्टेट सेक्रेटरी सर सॅम्युअल होअर, व मुख्य प्रधान रॅम्से मॅक्डोनाल्ड इतक्यांच्या मुलाखती घेतल्या त्यानंतर त्यांनीं माजी भारतमंत्रि मि वेजवुड बेन यांची मुलाखत घेतली या मुलाखतीसंबधानें विशेष सांगण्याचें असें कीं, बेनसाहेब हे हल्लीं तर स्टेट सेक्रेटरी नाहींतच, व गोल-मेजचे सभासदहि पण नाहींत गेल्या निवडणुकींत ते निवडूनहि आले नाहींत. तथापि लॉर्ड आयर्विन व वेजवुड बेन यांनीं मिळून गोलमेज परिषद भरविण्याचें श्रेय घेतलें, व विशेषत. गतवर्षी म गांधी यांची मुक्तता करून कॉंग्रेसशीं तह करविला, ही गोष्ट कोणीहि हिंदी मनुष्य विसरणार नाहीं यामुळें रा. केळकर हे त्यांना कर्तव्य म्हणून भेटण्यास गेले या गोष्टीची जाणीव बेनसाहेबानाहि होती असें दिसलें. केळकरानीं त्यांना लिहिलेल्या पत्रात थोडे कुचेष्टेनें असें म्हटलें होतें कीं, "काळचक्राच्या फेऱ्याचा आम्हाला अनुभव आहे, तसा तुम्हाला आला याबद्दल वाईट वाटतें." यालाच अनुलक्षून बेनसाहेब केळकराना म्हणाले कीं, "मी स्टेट सेक्रेटरी नसतां तुम्ही मला भेटायला आला याचा मला विशेष आनंद होतो." कदाचित् या म्हणण्याचा त्यांचा अर्थ मनांतून असा असावा कीं, "जे हिंदी लोक मी स्टेट सेक्रेटरी असतां मला आवर्जून भेटण्याला आले त्यांनीं मी पदच्युत झालों म्हणून आतां माझी गांठ घेण्याचें प्रयोजन ठेवलें नसावें." आणि प्रमुख हिंदी गृहस्थ त्यांना या खेपेस भेटण्यास गेले नाहींत हेंहि खरेंच!

"बेनसाहेबांच्या स्वभावाचा परिचय त्यांच्या भाषणावरून वगैरे झाल्यानें त्यांच्या संबंधानें जें मत हिंदुस्थानांत लोकांचें होतें तेंच केळकरांना प्रत्यक्ष अनुभवास आलें. म्हणजे मनुष्य अतिशय रुच्या मनाचा उत्साही व दिलदार दिसला. विनोद बुद्धीनें व्याज निषेध करून बेनसाहेब केळकराना म्हणाले कीं, १९३०सालीं आम्ही

सर्वांनी मुद्दाम ठरवून तुम्हालाहि निमंत्रण दिलें होतें. परंतु तुम्ही आला नाहींत हा माझा तुम्ही मोठा अपराध केला आहे." आणि मग मौजेनें त्या वेळचा गोलमेज परिषदेचा थाटमाट, भपका, राजे लोकांचे पोषाख, नाताळामधील गमती खेळ वगैरेसंबंधानें त्यांनीं खूप रंगवून वर्णन केलें. या सर्वांना तुम्ही उगीच मुकला असें यद्देनें केळकराना म्हणण्याचा त्यांचा हेतु होता. पण तो जाणून केळकर त्याना इतकेंच म्हणाले कीं, मग अशा डामडौलाच्या गोलमेजाच्या परिषदेच्या वेळीं तुम्ही स्टेट सेक्रेटरी होतां याचाच तुम्हाला मोठा अभिमान वाटत असावा असें दिसत ! या दीड तासाच्या मुलाखतींत बेनसाहेबांनीं केळकरांना आंतल्या बाहेरच्या अशा पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या बेनसाहेबांचें कुटुंब हेंहि आदरातिथ्य करणारेंच आहे. त्यांनीं आम्हाला जाण्यापूर्वी मुद्दाम कॉफी करून दिली.

"दुसरी मुलाखत मि लॅन्सबरी याची. तीहि गेल्या गुरुवारीं सायंकाळीं पार्लमेंटच्या सभागृहांत झाली १९१९ सालीं केळकर यांची मि. लॅन्सबरी याच्याशीं ओळख झालेलीच होती व ती अद्याप तशीच कायम आहे लॅन्सबरी हे तेव्हां नुकत्याच निघालेल्या 'डेली हेरल्ड' पत्राचे संपादक होते; व लो. टिळकांनीं मजुरपक्षास हस्तगत करण्याकरिता होमरूल लीग फंडांतून खूप मोठी रकम त्याना दिली होती अर्थात होमरूल लीग संबंधानें वगैरे हेरल्ड पत्रांत मजकूर लिहिणें व लिहविणें याकरितां, तसेंच गावांतील सभा भेटी वगैरे ठरविण्याच्या कामाकरिता, टिळकांबरोबर केळकराना लॅन्सबरीसाहेबांना नेहमीं भेटावें लागे तेव्हां मजूर पक्षांत त्यांचा दर्जा दुय्यम होता, पण प्रामाणिकपणाच्या दृष्टीनें त्याना तेव्हां स्वपक्षांत बराच मान असे आणि आजहि मजूरपक्षाची उतरड सगळी ढांसळली असतांहि मि लॅन्सबरी हे मात्र गेल्या क्रांतिकारक निवडणुकींत निवडून आले, व आज पार्लमेंटमध्यें 'अपोझिशनच्या' म्हणजे विरुद्ध पक्षाच्या पुढारीपणाचा मान त्यांच्याकडे आला आहे. माणूस सचा पण कर्तृत्व तितकेंसें नाहीं. यामुळ या त्यांच्या मानाला अनुलक्षून 'एरंडोऽपि द्रुमायते' असें त्यांच्याविषयीं कांहीं कुत्सित लोक म्हणतात. पण माळावर इतर झाड उगवूहि शकत नाहीं तेथें एरंड हा तरी ताठ उभा राहतो ही त्यांची स्तुति किंचित् निराधार असली तरी खरीच आहे. निदान माळावर उगवून मेलेल्या रोपट्यांना तरी एरंडाची निंदा करता येणार नाहीं. लॅन्सबरीसाहेबांचा हेरल्ड पत्राशीं संबंध

आता राहिलेला नाहीं, आणि तें पत्रहि राजकारणापेक्षा 'चहा चिवडा चिरूट' अशा बेतांचेंच झालें आहे.

"गुरुवारीं सध्याकाळीं ठरल्याप्रमाणें मि. लॅन्सबरी यानीं केळकराची गांठ घेतली. केळकराचे त्यानीं उत्साहानें स्वागत केलें. टिळकांच्या बद्दल त्यानीं फार आदरपूर्वक उद्गार काढले. आणि त्याच्या बरोबर एक मेयर होते ते कोण असेंहि विचारलें ! याचा संबंध असा होता कीं, १९१९ सालीं केळकर विलायतेला गेले तेव्हां ते पुणें म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष निवडून आले होते. या गोष्टीला अनुलक्षून लॅन्सबरीप्रभृति मंडळींत "हे पुण्याचे लॉर्ड मेयर" असा केळकराचा विनोदानें उल्लेख होत असे. त्यांना लंडनच्या मेयरचें वैभव व महत्त्व माहीत. बिचारें पुणें किती गरीब व त्याचा मेयर किती क्षुद्रपदार्थ हें त्याना काय माहीत ! पण महत्त्वाचा शब्द मेयर एवढा लक्षांत राहिला होता. त्याची आठवण त्यानीं दिली. श्री विठ्ठलभाई पटेल यांचीहि त्यानीं आठवण काढली. तेव्हांचे त्यांचे हस्तक बेन स्पूर हे वारल्याचा त्यानीं उल्लेख केला. हेरल्ड पत्रासबधानें त्यानीं जवळ जवळ तिरस्कारानें शब्द काढून "तें पत्र आता लंडनच्या लक्षाधीशांच्या हातीं गेलें असून त्याला लेबरपक्षापेक्षा ताज्या खुनाची माहिती अधिक महत्त्वाची वाटू लागली आहे, कारण भांडवलावर टक्के एरवीं कसे सुटणार !" असें ते स्पष्ट म्हणाले. तथापि अजूनहि त्याच्या डायरेक्टर बोर्डावर मजूर पक्षाचे कांहीं लोक आम्ही ठेविले आहेत असें त्यानीं सांगितलें. लेबर पक्षातल्या ज्या लोकांशीं (मि. मॅक्डोनाल्डसकट) आता त्याचें बिघडलें आहे, त्यांच्याविषयीं तें काय बोलले हें न लिहिलेलें बरें. तेव्हां केळकर इतकच म्हणाले कीं "जगभर राजकारण हें असेंच आहे." गोलमेज परिषदेमध्यें आपण मजूर पक्षाचे सभासद पाठविले नाहींत याचें कारण त्यानीं असें सांगितलें कीं "तुमच्या मनासारखें कल्याण करण्याची आज आमच्यांत शक्ति उरलेली नाहीं. आणि सरकारनें उगाच वाढत्या जबाबदारी मात्र अंगावर यावयाची" काय करावयाचें हें सरकारचें जवळ जवळ ठरल्यासारखेंच आहे असें ते म्हणाले. पण असेंहि म्हणाले कीं, "सरकार तरी काय करणार ! पार्लमेंटात कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचें एवढें प्रचंड बहुमत आहे कीं, यापुढें सर्वांनाच नमावें लागेल."

"मजूर पक्षाच्या न्हासाचा उल्लेख करून ते म्हणाले कीं, "आम्ही पार्लमेंटांत आज पन्नासच लोक आहों पण एकजुटीचे आहो. म्हणून त्यांचा पुढारी या नात्या

मी हातीं निशाण धरून ठेवल आहे. कितीहि निराशा वाटली तरी जागा सोडता येत नाहीं. प्रांतिक स्वायत्ततेशिवाय अधिक काहीं मिळत नसेल तर हिंदुस्थानात तुम्ही कोणी ते पत्करणार नाहीं याविषयीं माझी खात्री आहे. पण फेडरेशन झालें व मग मध्यवर्ती सरकारात सत्ता तुमच्या अपेक्षेपेक्षा थोडी कमी मिळाली तरी तुम्ही ते टाकू नये असें मला वाटतें." गांधी येथें आल्याचा उल्लेख केला, पण "त्यानाहि काहीं निष्पन्न करून घेऊन जाता आलें नाहीं, हें मी पाहिलें" असे ते म्हणाले. अशा प्रकारें सुमारें अर्धा तास संभाषण होऊन लॅन्सबरी परत पार्लमेंटमध्ये जाण्याकरिता निघाले, तथापि 'या भागच्या गुरुत तुम्हाला वाट सापडणार नाहीं, मी दाखवितों" असें म्हणून केळकराचा हात धरून ते हौस ऑफ लॉर्डसूपर्यंत पोचविण्यास आले. लॅन्सबरी यांचें वय आज ७२ वर्षांचें आहे. पण त्यांचे प्रचंड शरीर, जगदा, व भव्य कल्ले पाहून मला तर हिंडेनबुर्ग यांची आठवण झाली

"ता. १० रोजीं लंडन येथील सर्व महाराष्ट्रीयाना रा. केळकर यांनीं आपल्या हॉटेलात-ईव्हन फेयरट-चहापार्टी दिली. सुमारें १५।४० लोक आले होते. त्यांतील बरेचसे अपरिचित होते, अर्थात् नवीन लोकांचा परिचय या दृष्टीने बराच लाभ झाला, व कार्यक्रमाचा हेतु लक्षात घेऊन ज्याना प्रत्यक्ष आमंत्रणें पोंचू शकलीं नाहींत असेहि ५-४ गृहस्थ आवर्जून स्नेहभावानें आले. त्यांत बहुतेक येथें असलेल्या विद्यार्थ्यांचा भरणा होता व प्रौढ असेहि कोहीं लोक होते. पाच स्त्रियाहि होत्या. चहापान झाल्यानतर सर्वजणानी एकत्र बसून गप्पागोष्टी थट्टा-मस्करी व गायन इत्यादि प्रकार अगदीं खेळीमेळीनें केले. त्यातल्या त्यात येथें एखादा महाराष्ट्रसंघ स्थापला जाण्यासबंधानें चर्चा झाली. एकदर कार्यक्रम दकडच्या पद्धतीनें सुमारें एक प्रहरभर चालला होता."

लंडनच्या या मुक्कामात लॉर्ड सँकी, सर सॅम्युअल होअर, लॉर्ड आयर्विन (हॅलिफॅक्स), ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसचे हंफ्रे मिलफर्ड, प्रो. एडवर्ड थॉमसन, प्रोफेसर जिलबर्ट मरे इत्यादि गृहस्थांनीं मला फराळजेवणास बोलाविलें होतें. वेळांत वेळ काढून मी ऑक्सफर्ड येथें जाऊन आलों. तात्पर्य अवघ्या दहा आठवड्याच्या मुक्कामात माझा बराच कार्यक्रम झाला.

ता. २५ डिसेंबर रोजीं मी पॅरिस शहरीं आलों तेथें तीन दिवस राहून सर्व

शहर पाहून घेतले व तेथून मार्सेल्सला येऊन आगबोटींत बसून मुंबईस ता. १२ जानेवारी १९३३ रोजी येऊन दाखल झालों.

यानंतर झालेल्या चौथ्या गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण मला आलें होतें पण तें मी नाकारलें.

"गो. परिषदेला मला तीनदां आमंत्रण आलें व मी तें दोनदां नाकारलें" या दोन वाक्यांत मिळून माझ्या एकंदर राजकीय चरित्राचें सार आलें असें म्हणतां येईल. पहिल्या वाक्यानें सरकाराच्या दृष्टीनें व राष्ट्राच्या दृष्टीनें माझी योग्यता काय होती हें दिसून येतें, आणि दुसऱ्या वाक्यानें राजकीय पक्षोपन्यासांत मी कोठें बसू शकतों हें दिसून येतें. मी कधींहि सरकारदरबारीं आश्रय होऊन न जाणारा, बोलून चालून टिळकाचा शिष्य व त्याचा दोषाधिकारी, व सर्वसामान्यरीत्या सरकाराला विरोधी असणाऱ्या पक्षांत प्रमुख, असें असतां सरकारानें मला गोलमेज परिषदेला एक प्रतिनिधि म्हणून आमंत्रण दिलें तें, माझी विद्वत्ता, समाजांतील माझा दर्जा, माझें सार्वजनिक कार्य, व सर्वसामान्यरीत्या एक पुढारी या नात्याची माझी पात्रता, इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेऊन दिलें ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करतां येणार नाहीं मी प्रांतिक पुढारी या पदवीला तर पोंचलों होतोंच, पण अखिल भारतीय पुढाऱ्यांपैकीं एक अशीहि माझी गणना होती

असो, पण या सर्व गोष्टींव्यतिरिक्त मी हिंदुस्थानांतला एक प्रमुख वर्तमानपत्रकर्ता या दृष्टीनेंहि सरकाराला माझी योग्यता मान्य करणें प्राप्त होतें. आणि ते ही मान्य करित होतें हें मला गोलमेज परिषदेस दिलेल्या निमंत्रणावरून उघड झालें. मला सरकारानें निमंत्रण दिलें तें वरील अनेकांपैकीं नक्की कोणत्या गोष्टीला उद्देशून दिलें हें सांगणें कठिण आहे. तथापि मी लोकमताचा एक उदंड पुढारी होतों ही गोष्ट त्यांना मान्य करावी लागली यांत शंका नाहीं. मला निमंत्रणें आलीं ही गोष्ट आश्चर्यकारक असें कोणीहि म्हटलें नाहीं.

आतां मी हें निमंत्रण दोन वेळां नाकारलें याचा अर्थ काय होतो हे पाहू. पहिली व मुख्य गोष्ट ही कीं मी गोलमेज परिषदेला जाण्यासाठीं इतर कित्येक लोकांप्रमाणें हापापलेला नव्हतों. नाहीं तर ही सौजन्यासारखे मोठेपणा मिळविण्याची व विलायतेची सफर विनखर्चानें करण्याची संधि मी दोनदां कां गमावली असती! माझें मत नेमस्त आहेत असा आरोप मजवर कायमचाच आहे. पण मी स्वदेशात

मर काँग्रेसमध्य स्वातंत्र्य प्रस्थापनेच्या ठरावाला विरोध केला तेव्हां, "केळकराना गोलमेज परिषदेला जाण्याची हौस आहे म्हणून त्यांचा विरोध स्वार्थी आहे" या अदेशाची भर त्या नेमस्तपणाच्या आरोपात पडली. माझे निंदक उघडपणे तसे म्हणूहि लागले. बरें, पुढें सत्याग्रहाच्या चळवळींत मी एक दोन तीन वेळा कायदेभंग केला पण प्रत्यक्ष तुरुंगात घालीपर्यंत कायदेभंगाची पाठ पुरविली नाहीं व सरसकटपणा केला नाहीं यावरून त्यानी माझ्या कृत्याला अगत्योरपणाचे स्वरूप दिलें ! व फिरून या अगचोरपणाचें कारण ' गोलमेज परिषदेला जाण्याची इच्छा' असेहि माझे शत्रू म्हणू लागले. किंबहुना गोलमेज परिषदेला मला जाता यावें म्हणूनच सरकारानें मुद्दाम होऊन माझ्यावर खटला भरला नाहीं, आणि या बाबतींत सरकारशीं माझा एक प्रकारचा कट किंवा संगनमत होतें, असेहि अनुमान काहींनी केलें. गोलमेज परिषदेचें आमंत्रण नसणाऱ्या रा. बापूजी अणे याना मात्र महिन्याची शिक्षा, व डॉ मुंजे याना मात्र पहिल्या गुन्ह्याला एक दिवसाची व दुसऱ्याला एक आठवड्याची शिक्षा झाली, यावरूनहि वरील अनुमानाचें समर्थन किलेकांनीं केलें !

पण हीं सर्व अनुमानें खोटीं होतीं सरकारच्या मनात काय असेल हें कोणी सागाव ! पण निदान मला तरी निमंत्रण येईल अशी माझी अपेक्षा नव्हती. जे इतर चार लोक बोलावतील त्याच्याइतकी माझी योग्यता व हक्क होता हें मी केव्हांहि म्हणेन. पण या इतर चार लोकांपैकीं काहींनीं निमंत्रण येण्याची खटपट केली तशी मी मुळींच केली नाहीं. फार काय पण मी इतकेंहि शपथेवर सागण्याला तयार आहे कीं, हीं निमंत्रणे जाण्यात ज्यांचा थोडासा हात होता अशा अधिकाऱ्यांशींच काय पण, सप्रू जयकर मदन मोहन याच्याशींहि गोलमेज परिषदेच्या निमंत्रणाच्या विषयावर एक चकार शब्दहि मी कधीं बोललों नाहीं. आणि यासिवयीं मला कोणीहि खोटा पाडू शकणार नाहीं हें मी प्रतिज्ञेवर सांगूं शकतों माझ्याबद्दल सप्रू जयकर कोणी मला निमंत्रण देण्याविषयीं सरकारी अधिकाऱ्याकडे परस्पर बोलले असले तर तें त्याचे त्याना माहीत. त्याचा सल्ला लॉर्ड आयर्विन यानीं घेतला असल्यास त्यानीं मला निमंत्रण यावें असे अर्थातच सागितलें असेल. पण त मी सत्याग्रहाच्या चळवळींत जोरानें पडलों नाहीं, किंवा काँग्रेसच्या धोरणाला विरोध करणारांपैकीं एक अशा अर्थानें नसेल, तर अखिल भारतीय पुढाऱ्यांपैकीं महा-

राष्ट्राचा निर्विवाद प्रतिनिधि म्हणूनच असेल. त्यात व्यक्तिशः लेह्याच्या शिफारशी-चाहि संबंध नसणार.

जयकराचा व माझा स्नेह असला तरी सप्रूचा व माझा म्हणण्यासारखा स्नेह नाहीं. पण याहि पलीकडे जाऊन एक गोष्ट मुद्याची म्हणून येथे सांगण्यासारखी आहे ती ही. येरवड्यास गांधी व लॉर्ड आयर्विन यांच्या दरम्यानचा समेट सप्रू जयकर यांच्या मध्यस्थीनें सुरू असता, सप्रू हे ना. कामत यांच्या घरीं उतरले होते. आणि त्यांनीं व जयकरानीं आपण होऊन मला लागोपाठ दोन दिवस बोला-वून येरवड्यास झालेल्या चर्चेची हकीकत खासगी रीतीनें सांगितली. पण या दोन दिवसाच्या त्यांच्या माझ्या भेटींत गोलमेज परिषदेचा एक शब्दहि मी त्यांच्याशीं बोलल्याचें मला आठवत नाहीं. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच दिवसात मुंबईच्या गव्हर्नरानीं मला भेटीला बोलावून पहिल्या गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण रीतीप्रमाणें दिलें व 'वर काय लिहूं' म्हणून विचारलें. पण आमच्या पक्षाच्या मित्रमंडळींना विचारून उत्तर देण्याकरितां दोन दिवसाची मुदत मी मागून घेतली, व येरवड्याचा समेट होत नाहीं असें ठरताच मी गव्हर्नर साहेबांना लिहून कळविलें कीं "मला निमंत्रण स्वीकारतां येत नाहीं"

पण सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, या दोन दिवसात सप्रू जयकर यांची गांठ रोज पडत असता मला गव्हर्नर साहेबांनीं बोलावून निमंत्रण दिल्याची, मी मुदत मागून घेतल्याची, व अखेर नकार दिल्याची गोष्ट मी चकार शब्दानेंहि बोललों नाहीं. शेवटीं जयकर पुण्याहून जाणार त्या दिवशीं मी नकार दिल्याची गोष्ट त्यांना परस्पर कळली तेव्हां ते मुद्दाम मजकडे आले, आणि मजवर अभिधान रागावून, "तुमच्या मित्रमंडळींना बोलवा, मी त्यांची खात्री करून देतो कीं तुम्ही निमंत्रण स्वीकारणें हेंच उचित आहे," असें आग्रहानें म्हणाले. "तुम्ही नुसतें होय म्हणा, तुमचा नकार व्हाइसरॉय साहेबापर्यंत जाऊन पोंचला असला तरी तो स्वीकारूं नये अशी खटपट मी करतों, व तुमचें पूर्वीचें निमंत्रण कायम करवितों," असें त्यांनीं मला परोपरीनें सांगितलें. पण माझा आग्रह मी कायम ठेवल्यानें त्यांना फार राग आला, आणि तुम्हीं स्वतःच्या काय पण देशाचेहि नुकसान व्यर्थ करीत आहां असें बोलून व बजावून ते निघून गेले. तात्पर्य, पुढा-यांच्या मतें मी निमंत्रण नाकारलें ही गोष्ट अनपेक्षित व अनिष्ट अशीहि पडली.

पण हें निमंत्रण यांच्यीं नाकारल्याचीं माझीं कारणें तशींच सबळ होतीं. पहिलें

हें कीं माझा कॉंग्रेस व गांधी यांना असलेला विरोध नि स्वार्थी आहे ही खरी गोष्ट लोकनिदर्शनाला यावी. कॉंग्रेसचे पुढारी गोलमेज परिषदेला न गेले तर परिषद यशस्वी किंवा निर्णायक होऊं शकत नाहीं. तेव्हां आज न गेलेलच काय वाईट! उद्यां समेट झाला व ते लोक जाऊं लागले तर आपल्यालाहि फिरून बोलावतीलच. कांग्रेसचे लोक आत नाहींत तोपर्यंत केसरीत, इतर वर्तमानपत्राप्रमाणेंच, गोलमेज परिषदेची उठल्या बसल्या निंदा येणार. अशा स्थितीत मी परिषदेचा सभासद म्हणून तीत भाग घेणें योग्य होणार नाहीं. आमच्या राष्ट्रीयपक्षांत मी जावें असें म्हणणारे कांहीं लोक होते तरी न जावें असें म्हणणारेहि कांहीं होते. अर्थात स्वतःच्या पक्षाला नाखूष करून जाणें मला बरें वाटलें नाहीं. अशा स्थितीत गोलमेज परिषदेचें निमंत्रण स्वीकारण्याकरितां केसरीचें संपादकत्व सोडणें मनाला कससेच वाटे! पुढील जानेवारीत केसरीचा ज्युबिली समारंभ करावयाचा तो योग्यवेळीं स्वतःच्या हातानें करावा, आणि मग केसरी दुसऱ्याच्या नावावर केल्यानंतर कांग्रेसच्या लोकांविरहितहि भरणाऱ्या परिषदेला गेल्यास तितकीशी हरकत वाटणार नाहीं. अशीं सर्व माझीं कारणें होतीं.

या कारणाची विशेषशी चर्चा बाहेर झाली नाहीं. कारण असला विषय सभांतून किंवा वर्तमानपत्रांतून बोलण्याचा नसतो. यामुळें उलट सुलट कोणतीहि अनुमानें ज्यानें त्यान आपल्या मनाशीं करावीं व आपल्या मनाला पटेल असें बोलावें असे सुरू होत. मला पहिल्या गोलमेजपरिषदेला निमंत्रण असतांहि जाता आलें नाहीं यामुळें मित्र-मंडळी मनांत खिन्न होती. जो मान माझा तोच माझ्या राजकीय पक्षाचा व मित्रांचा. आणि माझ्या पक्षांतले कांहीं लोक सत्याग्रहाच्या चळवळींत हुल्लडीदाखल सामील झाले होते तरी त्यांना गोलमेज परिषदेचें महत्त्व माहीत होतें. म्हणून मी गेलों असतों तर बहुतेकांना फार आनंद झाला असता. उलट माझे प्रतिपक्षी असें घेऊन चालले होते कीं मला निमंत्रण येणार व तें मी स्वीकारणार. जणुकांहीं माझ्या कांग्रेसविरोधाचा तो स्वाभाविक परिणामच होता. आणि मी गेलों असतों म्हणजे ते हटकून म्हणाले असते कीं, "पहा! येवढ्याकरिताच सर्व खटपट चालू होती व ती साधलीहि!" मौज ही कीं, असें म्हणण्याची संधि पुढें एकदा त्यांना लवकरच आली. तेव्हां मनांत डाचत होतें तें त्यांनीं म्हटलेंच, पण मग मलाहि त्यांचें तोंड फोडता आलें येरवडा येथील समेटाचें बोलणें संपलें व सप्रू जयकर अपयश पावून निघून गेले, त्यानंतर जो केसरीचा

अंक आला त्यांत समेट न केल्याबद्दल, विशेषतः भलत्याच गोष्टींवर मोडल्याबद्दल, मी गांधींना उघड दोष दिला. या माझ्या लेखानें बरीच खळबळ उडाली. आणि मुंबईच्या क्रॉनिकलपत्रानें असें उघड लिहिलें कीं, "केसरीनें असें करण्याचें कारण गोलमेज परिषदेला निमंत्रण मिळविण्याची केळकरांची खटपट हेंच असलें पाहिजे!"

माझ्यावर असा हल्ला कोणीतरी करील याची मी मनांतून वाटच पहात होतो, कारण तसा हल्ला होणारच अशी माझी खात्री होती. आणि या पहिल्याच हल्ल्याच्या संधीचा फायदा घेऊन मी निमंत्रण येऊनहि तें नाकारल्याची बातमी खासगी स्वरूपाची होती तरी ती बाहेर फोडली. येवढें महत्वाचें निमंत्रण नाकारलें व एकप्रकारचा स्वार्थत्याग केला, मग त्याचा फायदा घेतल्याशिवाय मी तरी कां सोडीन! म्हणून केसरीच्या पुढच्याच अंकांत मी क्रॉनिकलला उत्तर दिलें त्यांत म्हटलें कीं "गांधींनीं समेट मोडली त्यापूर्वीच मी गोलमेज परिषदेचें हातीं आलेलें निमंत्रण नाकारलें होतें. गांधींच्या या असमंजसपणाच्या कृत्यावर टीका करून पाण्यांत गळ टाकून धीवर मासा येण्याची वाट पहात बसतो तसा मी निमंत्रणाची वाट पहात बसलेला नव्हतो. माझी टीका सर्वस्वी निःस्वार्थी होती." या माझ्या उत्तरानें क्रॉनिकलकार धोब्याडांत बरोबर चपराक बसून भद्र पडले, कारण जो हातचा अखेरचा बाण म्हणून त्यांनीं मजवर सोडला तो माझ्या अंगावरील निस्वार्थी-पणाच्या चिलखतावर टोंक मोडून बोथट झाला!

मी निमंत्रण नाकारल्यावर कांहीं दिवसांनीं गांधी-आयर्विन तह झाला. तुरुंगांतले सत्याग्रही कैदी सुटले. नंतर कराचीच्या राष्ट्रीय सभेनें या तहाला मान्यता दिली. गांधी हे गोलमेज परिषदेला कांग्रेसने प्रतिनिधि म्हणून निवडले गेले. आणि परिषदेवरचा बहिष्कार उठला. मग फिरून माझ्या जाण्याचा, निमंत्रण येण्याचा, प्रश्न निघाला. तेव्हां आमच्या पक्षांतील कित्येकांना मला हें निमंत्रण येईल असें वाटूं लागलें. सरकार दरबारीं जाणाऱ्या येणाऱ्या एका दोघांनीं मला तसें सांगितलेंहि. पण दुसऱ्या खेपेस मला निमंत्रण आलें नाहीं. यानें कारण मी पहिलें निमंत्रण नाकारलें याबद्दल राग आल्याचा बहाणा सरकारानें केला. आणि जयकर सप्रू हेहि मजवर याच कारणाकरितां मनांतून रागावलेले असल्यानें या खेपेस त्यांनीं माझें नांव सुचविलें नसावें हेंहि अगदीं स्वाभाविक आहे. शिवाय कोंहि नाहीं तुटकपणाचें धोरण कोणत्याहि बाबतींत सोडलें नव्हतें. जयकर राउंड टेबल

परिषदेहून आल्यानंतर मी होऊन त्यांना भेटलों नाहीं व आता निमंत्रण आल्यास मी जाईन असेंहि सुचविलें नाहीं. पं. मदनमोहन मालवीय व डॉ. मुंजे यांनीं माझें नाव लॉर्ड विलिंग्डन यांजजवळ सुचविलें होतें असा माझा एक तर्क आहे. पण हिंदुसभेचे लोक अधिक न घेतां मुसलमान प्रतिनिधि अधिक घ्यावयाचे असं सरकारचें धोरण या वेळीं ठरल्यामुळें मला सरकारनें पुन्हां निमंत्रण दिलें नाहीं.

असो, अशा रीतीनें गोलमेज परिषदेच्या निमंत्रणाची खरी हकीकत आहे. आणि मी प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणे त्या दोन गोष्टी एकत्र घेतल्या असतां याठिकाणीं माझ्या राजकीय चारित्र्याची परीक्षा झाली असेंच ठरतें. याहून अधिक कोणत्याहि रीतीनें माझी सरकारच्या दृष्टीनें योग्यता ठरण्याचा संभव नाहीं. राजकीय चळवळीच्या दृष्टीनें मी याहून पुढें जाण्याचा फारसा संभव नव्हता. आणि मी केसरीचें प्रत्यक्ष व कायदेशीर संपादकत्व सोडल्यामुळें माझ्यावर खटला होऊन तुरुंगात जाण्याचाहि संभव फारसा राहिला नाहीं. कायदे कौन्सिलाच्या निवडणुकी पुन उभ्या राहिल्या तरी मी यापुढे केव्हांहि निवडणुकीस उभें न राहण्याचा निश्चय केलेला होताच आणि संघटित संस्था परिषदा यांचा अध्यक्ष नेमून लोकांनीं माझा मान सन्मान करण्यासारखाहि काहीं उरलेला नव्हता. यामुळें या पुढें माझ्या राजकीय चारित्र्यात काहीं वैशिष्ट्य उत्पन्न होइल असा संभव उरला नाहीं असें तेव्हां दिसू लागलें.

असो आतां या सुमाराचीं काहीं पत्रें देऊन हें प्रकरण पुरें करतों.

(ता १५।११।३२) आज टेलिफोनवरून कळविल्याप्रमाणे तुम्ही उद्यां बुधवारीं दुपारीं ६॥ वाजतां हाऊस ऑफ कॉमन्समध्यें प्राइम मिनिस्टरना भेटण्यास त्यांच्या खोलीवर यावें (एफ् एफ् टर्नबुल, व्हाइटहॉल)

(ता. १६।११।३२) तुमच्या पत्रकाला मंगळवारच्या अंकांत लंडन टाइम्सनें प्रमुख स्थान दिल्याचें तुम्हाला आढळून येईल. सोमवारच्या अंकात तें कमी करून छापण्यापेक्षा मंगळवारच्या अंकात सविस्तरच देणें मला योग्य वाटलें शिवाय त्या अंकात दुसऱ्या कोणाचीं पत्रकें नसल्यामुळेंहि लोकांच्या तें अधिक नजरेंत भरेल. तुमच्यासारख्या वृद्ध संपादकीय व्यवसायिकाला ई. इंडिया असोसिएशनची चांगली माहिती आहेच. असोसिएशनपुढें वाचलेल्या निबंधावर

तुम्ही टीकादि केली असेल. पण आमच्या वर्तीनें येवढें निश्चित समजा कीं, आम्ही पक्षाभिनिविष्ट वृत्ति ठेविलेली नाहीं. चालू हिंदी विषयासबंधीं कोणालाहि येथें आपले विचार नि:संकोचपणें मांडता येतात. तुम्ही असोसिएशनचे सभासद व्हावे अशी विनति आहे. सोबत रिपोर्ट पाठविला आहे. त्यावरून असोसिएशनच्या कामाची कल्पना येईलच. (एफ्. एच्. ब्राऊन, ऑ. सेक्रेटरी, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन.)

(ता. २३।११।३२) तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सचे मेंबर म्हणून तुमचे नाव प्रसिद्ध झाल्यापासून तुमच्याकडून काहीं पत्र येईल अशी मी अपेक्षा करीत होतें. राजकारणासबंधीं एकमेकांना केलेले अपकार किंवा उपकार हे जणु काहीं ते घडलेच नाहींत इतके पुढें विस्मरणीय बनतात हें असलें तरी, आपला 'इंडिया' पेपर चालताना तुम्ही मला जी सर्वतोपरी मदत केली तिचा मला कदापि विसर पडणें शक्य नाहीं.

माझे श्वशुर डॉ. क्लार्क हे १९३० च्या जुलै महिन्यांत वारले. त्याचा उल्लेखहि हिंदी वर्तमानपत्रांनीं केला नाहीं ! बाकी १९१९ सालीं काँग्रेस कमिटीनें त्यांना ज्या तऱ्हेनें वागविलें ते पाहतां याचें आश्चर्य वाटायास नको. त्याचे दोष कांहीं असले तरी त्यांनीं आपल्या सर्व हयातींत हिंदी लोकांच्या आकांक्षांना मन पूर्वक पाठपुरावाच केला होता. असो आता त्या गोष्टी कशाला ? झालें तें संपलें. माझ्या पतींना तुम्ही केव्हा भेटण्यास येणार आहात ! तुमच्याविषयीं मी त्याच्याजवळ इतके वेळां बोलले आहे कीं तुम्हास त्यांना भेटलेच पाहिजे. (हेलेना नॉरमंटन).

(ता २०।११।३२) माझी तुमची प्रत्यक्ष ओळख नाहीं. पण हिंदी राजकारणातील प्रश्नासबंधीं व विशेषत: हिंदी महिलांच्या प्रश्नासंबंधीं मी फार आस्था बाळगीत आले आहे. काल लेंकेस्टर हॉसमध्यें कळलें कीं, तुम्ही इंडियन वुमेन्स असोसिएशन पुढें स्त्रियांच्या मताधिकार चर्चेत व्याख्यान देणार आहांत. राउंड टेबल कॉन्फरन्समध्यें स्त्रियांच्या मताधिकाराला फाट देण्यांत आला म्हणून त्याबाबत तुमचे विचार ऐकायचे आहेत. उद्या शुक्रवारीं तुम्ही मजकडे फराळास याल काय ! सर सप्रू, जयकर, जोशी वगैरे मंडळी येणार आहेत. (मिस् रॅथबोन.)

(ता. ३०।११।३२) तुम्ही आम्ही स्वस्थपणें भेटल्यामुळें परस्परांना किती आनंद झाला म्हणुन सागूं ! तुमच्याशीं आणखी वराच वेळ बोलायला सापडलें नाहीं याचेंच आम्हां उभयतांना (पतिपत्नी) वाईट वाटलें. प्रो. एडवर्ड थॉमसन आणि दुसऱ्या बऱ्याच जणांकडून तुमची स्तुति मी यापूर्वी ऐकलीच होती. (प्रो. जिलबर्ट मरे, ऑक्सफर्ड.)

(ता. ३०।११।३२) तुमचें पत्र पोंचलें. येथून पुढील कांहीं दिवस मी अगदीं कामाच्या गर्दीत सापडलों आहे. तथापि सोमवार डिसेंबर ५ तारखेस ऑक्सफर्ड अँड केंब्रिज क्लबमध्यें मजकडे फराळाला याल तर मला फार आनंद होईल. (लॉर्ड सँकी.)

हाऊस ऑफ कॉमन्समध्यें उद्यां बुधवारीं साडेसहा वाजतां प्राईम मिनिस्टर यांना आपल्या खोलीमध्यें श्री. वेळकर यांना भेटण्याची इच्छा आहे. तरी इंडिया ऑफिसमध्यें मला टेलिफोननें कळवावें. (प्रायव्हेट सेक्रेटरी, लंडन.)

(ता. २।१२।३२) तुमच्यासारख्या नामांकित साहित्यिकाचा सत्कार करण्यांत आम्हालाच भूषण होतें. मराठे लोकांशीं मला मनापासून मैत्री करावीशी वाटते. त्यांची चिकाटी किंवा निष्ठा (Staunchness) आणि भूतदया किंवा परोपकारी वृत्ति (Humanity) या गुणांचा मी फार भोक्ता आहे. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसचे मि. मिल्फर्ड हे तुम्हांस भेटूं इच्छितात. त्यांना वेळ कळवावी. (एडवर्ड थॉमसन, ऑक्सफर्ड.)

(ता. ६।१२।३२) सोबत सर फिलिप् हॉर्टाग यांचें मजविषयींचें ओळखपत्र जोडलें आहे. आमच्या क्लबाचा हिंदी विद्यार्थ्यांना फार उपयोग होतो. त्यासंबंधींच तुम्हांस माहिती द्यावयाची आहे. लॉर्ड आयर्विननीं तुमचें नांव मुद्दाम सुचविल्यामुळें तुम्हांस लिहिलें आहे. (मेरी ट्रॅव्हिलियन, लंडन.)

(ता. ६।१२।३२) मिस् मेरी ट्रॅव्हिलियन या स्टुडंट मूव्हमेंट हॉऊसच्या चिटणीस आहेत. जगांतल्या सर्व राष्ट्रांच्या विद्यार्थ्यांसाठीं हा क्लब आहे. सुमारें दोनशे हिंदी विद्यार्थी या क्लबाचा फायदा घेतात. लॉर्ड आयर्विन, डॉ. डिक्स्, यासारखे हिंदुस्थानविषयीं सहानुभूति बाळगणारे लोक क्लबाला मदत करण्यांत प्रमुख आहेत. (सर फिलिप् हॉर्टाग, लंडन.)

(ता. ७।१२।३२) एकदोनदा तुमच्या हॉटेलात चौकशी करून गेलो, पण तुम्ही बाहेर गेलां होता. सभेची वेळ ठरविण्याविषयी विचारावयाचे होतें. असो. या पत्रासोबत येत्या मगळवारी सर रॉस् बार्कर हे जो निबंध वाचणार आहेत त्याची प्रत पाठविली आहे. सभेत पुष्कळ उपवक्ते बोलतील. ६ वाजता सभा संपविण्याचा रिवाज असल्यामुळे अध्यक्षांना वक्त्यावर कालाचे नियमन बहुधा पाळावे लागेल. तथापि तुमच्या तोंडून काहीं ऐकावें अशी आमची फार इच्छा आहे. तर उपवक्त्याच्या यादींत तुमचे नाव घालूं काय ? (एफ्. एच्. ब्राऊन, ऑ. सेक्रे. ईस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन.)

(ता. १२।१२।३२) तुमचे ८ तारखेचे पत्र पोचलें. आमच्या असोसिएशन पुढे रविवार ता. १८ रोजीं तुम्ही व्याख्यान देण्याचें कबूल केले हे वाचून आनंद झाला. तुम्ही लंडनहून केव्हा निघणार ते कळवा म्हणजे तुम्हास उतरून घेण्याची तजवीज करतो. (आर. एफ्. एवुकर्क, दि इंडियन असोसिएशन, बर्मिंगहॅम.)

(ता. १३।१२।३२) स्टूडंट मुव्हमेंट हाऊस बाबत तुम्ही गेल्या शुक्रवारीं मजला भेटण्याची कृपा केली याबद्दल फार आभारी आहे. आम्ही विद्यार्थ्यासाठीं लंडनमध्यें जें काम करीत आहों याविषयीं आपण सकौतुक प्रोत्साहन देऊन उपकृत केलें आहे. केव्हांतरी एक दिवस आमच्याकडे चहाला येण्याचें आश्वासन दिलें आहे त्याची आठवण ठेवावी. (मेरी ट्रॅम्हिलियन, लंडन.)

(ता. २०।१२।३२) स्टेट सेक्रेटरी साहेबांची इच्छा परिषदेच्या प्रमुख प्रतिनिधींना उद्या सकाळीं गोलमेज राउंड टेबल परिषदेचा पुढील कार्यक्रम दाखवावा अशी आहे, तरी तुम्ही आल्यास त्यांना आनंद होईल. बैठक इंडिया ऑफिसच्या कौन्सिलरूममध्यें १२। वाजता व्हावयाची आहे. (डब्ल्यू. डी. क्रॉफ्ट.)

(ता. २२-१२-३२) आपण २०-१२ रोजीं कॉन्फरन्सच्या प्रोसीजर-संबंधी निरनिराळ्या मुद्याची विचारणा लॉर्ड चॅन्सेलरकडे केली. त्यांनी निकालाकरता ते पत्र स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविलें आहे. स्टेट सेक्रेटरींनी मला आपणांस असें कळविण्यास सांगितलें आहे कीं, काल सकाळी त्यांचे तुमचें जें बोलणें झालें त्यात तुम्ही चॅन्सेलरला लिहिलेल्या पत्रातील मुद्यांची उत्तरें मिळालीं असतील. (एफ्. एच्. टर्नबुल, इंडिया ऑफिस, व्हाईटहॉल.)

खुले व मंदिर हीं अस्पृश्यांना खुलीं झालीं. या सुधारणेच्या मार्गातील मंदिर-विश्वस्तांच्या अडचणी निघून जाण्याकरितां कायदे झाले. प्रांतिक व स्थानिक स्वराज्य संस्थानीं अस्पृश्यांकरिता शिक्षणाच्या सोयी शिष्यवृत्त्या व सरकारी नोकऱ्या शक्य तितक्या राखून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. आणि अस्पृश्यांचे उद्धारक ही पदवी गांधींना इतर कोणाहिपेक्षां अधिक यथार्थतेने लाविता येईल.

तथापि काय असेल त असो, गांधींचें अस्पृश्यता-निवारणाचें कार्य अस्पृश्यांच्या मुख्य पुढाऱ्यांना फारसें पटलें नाहीं. नुकताच 'चित्रा' मासिकानें आपला दिवाळी अंक काढला त्यांत डॉ.अंबेडकरांनीं गांधींविषयीं जे फार कडू उद्गार काढले आहेत ते वाचणाराला मात्र वरील विधान पटेल. गांधींना 'महात्मा' हें बहुमानास्पद विशेषण लावणें चूक आहे असें अंबेडकरांनीं म्हटलें आहे त्याचें कांहीं विशेष वाटत नाहीं. परंतु गांधींच्या अस्पृश्यता-निवारणाच्या कार्यासंबंधानं अंबेडकरांनीं खालील उद्गार काढलेले आहेत ते विस्मयकारक वाटण्यासारखे होत ते म्हणतात—" वर्तुळपरिषदेच्या वेळीं अल्पसंख्याकांच्या बैठकींत गांधींनीं असें कबूल केलें होतें कीं, इतर प्रतिनिधींनीं दलितवर्गांच्या प्रतिनिधित्वाच्या मागणीला मान्यता दिली तर त्याला आपण कोणत्याहि प्रकारची हरकत घेणार नाहीं आणि इतर सर्व प्रतिनिधींनीं जेव्हां ही मान्यता दिली तेव्हां त्यांनीं जें वर्तन केलें त्याला मी 'विश्वासघात' हेंच नांव देऊं शकतो. ते मुसलमानांकडे जाऊन त्यांच्या कानाला लागले, आणि त्यांना म्हणाले कीं तुम्ही जर दलितवर्गाच्या मागण्यांना विरोध करण्याचें कबूल कराल तर मी तुमच्या चौदाच्या चौदा मागण्या मान्य करीन. एखाद्या घोटीव बदमाषानेंहि असलें नीच कपट केलें नसतें. ×××× सध्याची हिंदु मुसलमानांची तेढ हीहि त्यांच्या अशाच कपटाचरणाची औरस संतति आहे. जो इसम दलितवर्गाचा व मुसलमानांचा मित्र म्हणून मिरवितो त्याने, दिलेलीं वचनें पाळण्याच्या जबाबदारींतून निसटून जाण्यासाठीं, जुगारी (द्यूत) मार्गाचा अवलंब करावा हा विचार खरोखर उद्वेगजनक आहे. 'मुखमें राम बगलमें छुरी' अशा प्रकारच्या माणसाला जर महात्मा म्हणता येत असेल तर मोहनदास हे महात्मा आहेत." दलितवर्गांच्या हिताकरितां गांधींनीं प्राणांतिक उपवासाची टूम काढली, आणि जरी शेवटीं पुणें-करारावर अंबेडकरांनीं सही केली, तथापि 'गांधी मेले तरी हरकत नाहीं' असे उद्गार अंबेडकरांनीं काढले होते असें म्हणतात. कपटाचरण हें गांधींच्या सत्याच व्रतें

शकतें हें प्रसिद्ध आहेच. मात्र त्याच्या अहंकाराच्या हिमालयापुढे रपडाचरण ही पर्वतीची टेकडी शोभेल.

पण टिळकांच्या अनुयायांचा खरा तंटा गांधींशी होता तो त्यांच्या विधायक कार्यक्रमाबद्दल फारसा नव्हता. तो त्यांच्या बहिष्कारात्मक विध्वंसक अशा कांहीं कार्यक्रमाबद्दल होता. या बहिष्कारातहि गांधींनीं परदेशी व ब्रिटिश कपड्याच्या बहिष्काराला केंद्रांहि मुख्यस्थानीं समति दिली नाही. पण त्यांनीं आपलें सगळें बळ, आपली सगळी तपश्चर्या, एका कौन्सिल बहिष्कारावर खर्चलें उलटपक्षी टिळकानुयायांचें असें मत होतें कीं कायदे कौन्सिलें ताब्यांत ठेवली असतां इतर विधायक व विध्वंसक अशा कोणत्याहि कार्याला शक्यात शक्य जास्ती पाठबळ मिळेल. सरकारी पैसा व सत्ता यांचा उपयोग विधायक कार्याला कसा करतां येतो हें सांगावयास नकोच. आणि नुसता अडथळा व गाथळ करावयाचा म्हटलें तरी त्यालाहि कौन्सिलाची भूमिका सर्व शत्रूंनीं अनुकूल होऊं शकते. परतु "कायदे कौन्सिलचें नाव काढलें कीं मला मळमळू लागते, माझ्या कपाळात तिडीक उठते " असा जो घातक बहाणा गांधींनीं १९२० सालीं सुरू केला तो १९३५ पर्यंत म्हणजे अखंड पधरा वर्षें टिकविला. यामुळें देशाचें फार नुकसान झालं

असहकारितेच्या कार्यक्रमापैकीं सर्वांत अत्यंत वादग्रस्त अशी बाब ही कौन्सिल बहिष्काराचीच होती हें असहकारिता सुरू होऊन दोन वर्षे होतात न होतात तोंच लोकनिदर्शनास आलें. इतर अनेक कार्यक्रम व्यक्तिशः होणारे न होणारे असे होते. पण कायदे कौन्सिलात जहाल राष्ट्रीय वृत्तीचे प्रतिनिधि पाठविणें हें कार्य राष्ट्रीय सभेनें सामुदायिक उठावणी केल्यावाचून होणारें नव्हतं. लोकमताच्या लाटेच्या जोरावरच घडून येईल अशी ही गोष्ट होती. आणि यामुळे कौन्सिल प्रवेशाला प्रतिकूल असें जें वातावरण काँग्रेसनें पंधरा वर्षे निर्माण करून ठेवलें त्याच्या योगानें स्वराज्याच्या चळवळीला आगखी जो जोर चढावयाचा तो चढला नाहीं. इतर राष्ट्रीय पक्षांनीं स्वतः निवडणुकी लढवून या अरकाराचें परिमार्जन थोडेंबहुत केलें. परतु तें करतांना पुष्कळशी शक्ति काँग्रेस विरोधाच्या दगडावर धडकी देण्यांत विनाकारण खर्च झाली. या धडकीमुळें काँग्रेसकडून कौन्सिल बहिष्कार जो विचार घातला, सैल पडला, त्यांत जोर भाळण्याकरितां १९३० नं

१९३२ साली कायदेभंगाच्या चळवळी करण्यात आल्या. पण त्यांचाहि विशेष उपयोग न होता शेवटी कौन्सिल-प्रवेशाचें तत्व प्रस्थापित झालेंच !

या दोनहि कायदेभंगाच्या चळवळी गांधींनी जवाहरलाल यांच्या प्रेमाला बळी पडून सुरू केल्या असें म्हणता येईल. १९३० ची मोहीम १९२९ साल-असेर झालेल्या लाहोर काँग्रेसमधील स्वातंत्र्याच्या ठरावामुळे प्राप्त झाली. या ठरावानें नेहरू रिपोर्टाला मूठमाती दिली, आणि गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार घातला. पण लाहोरचा हा ठराव म्हणजे विसंगत अशा गोष्टींचें ते एक बोचकें किंवा कडबोळे होते. स्वातंत्र्य हें अंतिम ध्येय म्हणणें, व ही गोष्ट काँग्रेसच्या ब्रीदवाक्यांत घालणें राहू देण, हे तर्त वसाहत पद्धतीचें (डोमिनियन स्टेटस्) स्वराज्य मागण्याशी विसंगत नव्हतं. नेहरू रिपोर्टांत या डोमिनियन स्टेटस्‌ची मर्यादित मागणी होती, आणि नेहरू रिपोर्ट टिकून उरता तर त्याच्या पायावर राष्ट्रीय सभेला गोलमेज परिषदेत भाग घेता आला असता. बरें स्वातंत्र्य हें नुसते ब्रीदवाक्यातच घालून जवाहरलाल नेहरू थांबले नाहींत. त्यांनी ठराव पास झाल्याच्या मध्यरात्रीं स्वराज्य स्थापनेचीच घोषणा, निशाण उभारून, रावी नदीच्या काठीं केली. ज्या अखिल भारतीय सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांना जमवून त्यांना समजूत एकमत करून पंडित मोतीलाल यांनी नेहरू रिपोर्ट तयार केला, त्यांच्याशीं त्याच्या पश्चात काँग्रेसनें शुद्ध बेइमानी केली. मग मुळातच अशी सर्वपक्षीय परिषद भरविलीच नसती तर काय बिघडलें असतें ! सर्वांचा विचार घ्यावयाचा तर सर्वांचा म्हणून होईल त्या निर्णयाला चिकटून राहणें हीच इमानदारी ठरते.

बरें स्वातंत्र्याची घोषणा केली तर ते पदरांत पाडण्याचीं साधनें राष्ट्रीय सभेनें कोणती ठरविलीं व योजलीं ? वास्तविक स्वातंत्र्याच्या घोषणेच्या दुसऱ्या दिवसापासून ब्रिटिश सत्तेशीं प्रतिस्पर्धी असें सरकार, म्हणजे सत्ता व राज्ययंत्र, सुरू करावयास पाहिजे होतें. पण ते तर झालें नाहींच. पण लाहोरच्या ठरावांत फक्त इतकेंच म्हटलें होतें कीं, ' प्रस्तुत परिस्थितींत काँग्रेसला गोलमेज परिषदेत भाग घेता येत नाहीं. ' पण एकदा रोखठोक स्वातंत्र्यच जाहीर केल्यावर गोलमेज परिषदेत भाग घेता येईल अशी कोणती वेगळी परिस्थिति (स्वातंत्र्यातर्गत) निर्माण होऊं शकली असती ! गोलमेज परिषदेंत काय स्वतंत्र अशा हिंदी राष्ट्राशीं ब्रिटिश सरकार चर्चा करणार होतें ! डोमिनियन स्टेटस् हा विषयहि असेरपर्यंत

ज्या गो. मे. परिषदेच्या कार्यक्रमात सरकाराने घालू दिला नाही, त्या परिषदेत काँग्रेस पुढे केन्द्र झाले तरी कसा भंग घेणार !

तात्पर्य, गोलमेज परिषदेची पहिली संधि काँग्रेसनें व्यर्थ दवडली. बरें हे बहिष्काराचें धोरण पुढे तरी कायम टिकलें काय ! नाहीं. १९३० ची कायदे-भंगाची एक हुल्लड केल्यावरोवर, लॉर्ड आयर्विन यानीं मोठी मुत्सद्देगिरी लढवून आपल्या दिखाऊ भलेपणाचें मायावी पाश टाकले, त्यात 'गव्हाची कणिक करून देऊन', सप्रू–जयकर अशानाहि मानवल्या नाहींत अशा अटी मान्य करून, काँग्रेसचे एकमेव पुढारी म्हणून गांधी आपल्या पायानी गोलमेज परिषदेला गेलेच कीं नाहीं ! बरें हें नवें धोरण एकदां स्वीकारल्यावर तें तरी सुसंगत टिकवावें कीं नाहीं ! तेंहि नाहीं. गोलमेज परिषदेहून गांधी परत येण्यापूर्वीच श्रित्त जवाहरलाल नेहरूच्या उतावळ्या स्वभावानें जें हुल्लडीचें जाळें तयार करून ठेवलें त्यात गांधींनी आपली मान अडकवून घेतली ! तात्पर्य—'एक ना धड भाराभर चिंध्या' असें हास्यास्पद काँग्रेसचें धोरण झालें. एक पुढारी लहरी आणि अहं-कारी, तर दुसरा अविचारी आणि उतावीळ. पण या दोन पुढाऱ्यांच्या परस्पर मोहवतीचा परिणाम काँग्रेसच्या धिंडवड्यात झाला !

स्वातंत्र्य संपादनाचीं साधनें म्हणून लाहोर काँग्रेसनें हीं ठरविलीं:—(१) खादी (२) अस्पृश्यता निवारण (३) परदेशी कापडावर बहिष्कार (४) मद्यपान-प्रतिबंध (५) निवडक प्रदेशात कायदेभंग. या साधनांनीं प्रतिस्पर्धी सरकारी सत्ता —स्वातंत्र्याच्या भावनेला साजेशी—कशी निर्माण होणार याचा कांहीं विचार ! आणि शिवाय शांतता, अहिंसा, प्रेम, सत्य, हीं गांधींचीं आवडतीं बंधनें या मवाळ कार्यक्रमाच्याहि मागे आहेतच. जणु कांहीं गुलाबपाण्याच्या फवाऱ्यांनीं सर्व प्रकारचे विषारी जंतु व हिंस्रपशु मरणार ! तात्पर्य, प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य प्रस्थापनेची घोषणा अकालीं झाली हें कोणीहि म्हणेल. लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात सुभषबोस हे विरोधी पक्षात होते. त्याना पूर्ण स्वातंत्र्य मान्य, पण या साधनांनीं तें मिळेल असी त्यांची भावना नव्हती. म्हणून काँग्रेसशीं भांडून त्यांना विषय-नियामक कमिटींतून स्थानत्याग करून जावें लागलें.

असो. १९३१ च्या प्रारंभीं पुन्हा वेताळ पूर्वस्थानावर आला. चढाईचें धोरण म्हणून असेंब्लीकौन्सिलचा बहिष्कार जोरावला. अ. इ. कां. कमिटीत ज्याना

देशवियांचे होते त्यांना कौन्सिलांतल्या जागांचे राजीनामे द्यावे लागले. म्हणून मी ऑ. इ. कॉं. कमिटी सोडली, व कौन्सिलमेंबरशिप ठेवली. कौन्सिल बहिष्काराच्या पाठोपाठ कायदेभंग सुरू झाला.

१९३० च्या कायदेभंगाची भाषा सुरू झाली तेव्हां मी दिल्लीस असेंब्लीच्या कामात गुतलो होतो. आणि आमच्या पक्षानें, विशेषतः केसरी मराठा कचेरीने, कोणतें धोरण स्वीकारावें हा प्रश्न मला विचारालाच येणे प्राप्त होतें. ही चळवळ यावेळी अयुक्त होती असें माझें मत वर दर्शविलेंच आहे. तथापि मला हेंहि माहीत होतें कीं आमच्या पक्षानें, नेमस्त किंवा मवाळ किंवा सरकारजमा पक्षाप्रमाणें, अशा चळवळीवर बहिष्कार घातलेला नव्हता. राष्ट्रीय पक्षाच्या वृत्तींत तुरुंगात जाणें किंवा सरकाराशीं तीव्र स्वरूपाचा झगडा करणें ही गोष्ट स्वाभाविक होती. म्हणजे क्रमप्राप्त असल्यास ती स्वीकारणें योग्य असें आमच्या पक्षाचें मत होतें. लो. टिळकांनी हें उदाहरण घालून दिलेच होतें. टिळकांच्या हयातींतील १९०८ ची पिकेटिंगची चळवळ ही कायदेभंगाचीच चळवळ होती व टिळक पक्षीयांनी दंडाचे शेंकडो रुपये भरले होते. राजद्रोहाची शिक्षा झालेल्या लोकांना केसरी कचेरी हें आपलें मायपोट असें वाटे. डॉ. भट, पी. एम्. बापट, वा. म. जोशी यांना याच दृष्टीनें टिळकांनीं केसरी मराठ्याकडे नोकऱ्या दिल्या होत्या. खाडिलकरांची तुरुंगात जाण्याची पाळी अजून आली नव्हती. पण मी त्याच्या आधीं तुरुंगवास भोगून आलों होतों. १९२१ ची पिकेटिंग चळवळ आम्ही केली होती. १९२२ च्या मुळशी सत्याग्रहांत रा. ज. स. करंदीकर, डॉ. पटवर्धन इत्यादि आमच्या पक्षाचे लोक तुरुंगांत जाऊन आले होते. तात्पर्य, कॉंग्रेसच्या विशिष्ट धोरणाशीं आमचा मतभेद असला तरी राष्ट्राच्या नावानें तिनें उभ्या केलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळींत सामील होण्याकडे आमच्या पक्षाच्या कांहीं लोकांचा ओढा असणार हें मी जाणून होतो.

स्वतः मला दुसऱ्या दृष्टीनें असें वाटत होतें कीं, या नव्या चळवळींत कोणी शिरल्यास "आपण तुरुंगाला भीत नाहीं, त्या मार्गानें प्राप्त होणाऱ्या स्वार्थत्यागाला आपली तयारी आहे" हें सिद्ध करण्याची संधि मिळत असली तरी या स्वार्थत्यागाचें श्रेय प्रतिपक्षाला मिळतें, याशिवाय त्याबरोबर त्यात कौन्सिल बहिष्कार हा होतो हें मात्र ठीक नाहीं. सत्याग्रहच करावयाचा, तुरुंगात जाण्याचाच पराक्रम दाखवावयाचा, तर महाराष्ट्रीय पक्षानें स्वतः अंगिकारलेल्या अशा एखाद्या खास

विशिष्ट तत्वाकरितांच तें कां न करावें ? कारण तसें केल्याने मिळणारें श्रेय तरी आपल्या पक्षाला मिळेल तुरुगांत जाणे हा जर लोकांच्या डोळ्यांत भरण्याचा एक मार्ग, तर तो निदान प्रतिपक्षानें उठावणी केलेल्या, त्याला श्रेय मिळणाऱ्या, चळवळींत तरी करू नये तथापि दिल्लीसारख्या दूरच्या ठिकाणाहून तसा सूक्ष्म विवेकाचा युक्तिवाद पत्रोपत्री मी किती करणार ? म्हणून केसरी-मराठा कचेरीच्या लोकांकरितां एक पत्र रा. ग. वि. केतकर यांच्या नावानें मी लिहिलें तें असें.—

(नवी दिल्ली, ता १३ मार्च १९३०) " रा. ग. वि केतकर यांस, सा. न. वि. वि. या सोबत माझा प्रा का कमिटीच्या सभासदत्वाचा राजीनामा पाठवीत आहे. ए. आय सी सी चा राजीनामाहि कॉंग्रेस कमिटीकडे परस्पर अलाहाबादेस पाठविला आहे. राउंड टेबल कॉन्फरन्ससंबधानें सूर्त काहींच प्रश्न नाहीं, तेव्हा त्या बाबतींत केसरींत काहींच लिहिण्याचें कारण नाहीं. त्या प्रकरणानें पुन्हा उचल खाली म्हणजे काय लिहावयाचें त लिहू.

"कायदेभगासबधानें नक्की काय लिहावयाचें याचें धोरण येथून लिहून किती लिहिणार ? कायदेभगाची चळवळ ही आपल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणांत समाविष्ट्य आहे तेव्हा तिचा पुरस्कार अवश्य केलाच पाहिजे यांत सशय नाहीं. त्याचप्रमाणें केसरी ऑफिसमधील ज्या मडळींना या चळवळींत गुजराथेंत जाऊन सामील व्हावयाचें असेल त्याना तसें करण्याला पूर्ण मोकळीक आहे एवढेच नव्हे तर त्यांची तशी खरी इच्छा असेल त्यानीं अवश्य जावें. तसेंच, आपल्या कॉंग्रेस कमिटीमार्फत किंवा इतर रीतीनें महाराष्ट्रांत सर्वसंमत अशी एखादी कायदेभगाची चळवळ करण्याची असल्यास तीहि अवश्य करावी. मात्र त्यापूर्वी केवळ आपल्या पक्षाच्या अशा पांचपन्नास मडळींची खासगी सभा बोलावून विचार करावा, व मग इतर पक्षांशीं बोलून ठरवावें. ही गोष्ट मी पुण्यास परत येण्यापूर्वीच करावी. याच कारण असें कीं या गोष्टी स्वयंस्फूर्तीनें होण्याच्या असतात. त्यांना व्यक्तिशः माझें प्रोत्साहन नको किंवा प्रतिबंधहि नको. शिवाय मी हजर असल्यास, मनांतून ज्यांना कांहीं गोष्ट करावयाची नसते त्याना उगाच माझें निमित्त बाहेर सांगण्यास सांपडतें. तरी या प्रसंगीं मडळींनीं परस्पर ठरवावें, व वरील आपली मडळी जे ठरवतील ते मलाहि मान्य आहे असें समजावें. खेरीज मी काय करावें, कोठें काय

करावें किंवा काय न करावें, याचा विचार मी स्वतंत्रपणें करीन. पण आपल्या मंडळींना एक विचारून जी गोष्ट कराविशी वाटेल ती, मी त्यांत आहे म्हणून त्यांनीं केली असें होऊं नये. किंवा मी त्यांत नाहीं म्हणून केली नाहीं असेहि होऊं नये. नवी पिढी जी जी चळवळ करील तिचें सर्व श्रेय तिलाच मिळावें अशी माझी खरी इच्छा आहे. परंतु त्या बरोबर अशीहि इच्छा आहे कीं, स्वतःस कांहीं करावयाचें नसतां माझी सबब सांगितली जाऊं नये. माझा स्वभाव असा आहे कीं, स्वतःच्या स्फूर्तीनें जो स्वार्थ-त्याग करील त्याला मी उघड राजरोस रीतीनें भरपूर श्रेय देईन. परंतु कोणाहि व्यक्तीला किंवा वर्गाला अशा कामीं भरीला घालणार नाहीं. म्हणून केसरींत लिहितांनाहि कायदेभंगाच्या चळवळीचें सर्वसाधारणपणें समर्थन करावें, परंतु विद्यार्थी किंवा तरुण वर्ग यांना विशेष प्रकारें उद्देशून या चळवळींत सामील होण्याचा उपदेश करूं नये ही खबरदारी अवश्य घ्यावी. आपल्या ऑफिसपैकीं ज्यांना या चळवळींत शिरावयाचें असेल त्यांनीं तसें ठरवून थोडें आगाऊ मला कळवावें. कारण वर्तमानपत्रें चालली पाहिजेत. म्हणून मला आगाऊ कळलेलें बरें. निदान मी ३१४ एप्रिलचे सुमारास येत आहे तोंपर्यंत कळलें तरी बरें. तुम्हीं कॉंग्रेस कमिटीचे प्रेसिडेन्ट म्हणून पुष्कळ दिवस बाहेर फिरणार असला तर कामाची व्यवस्था रा. करंदीकर-भावे यांच्या विचारें करावी. मला येथून कांहीं करतां येणार नाहीं. तसेंच तुमच्या प्रवासाचा खर्च कॉंग्रेस कमिटीतून मिळेल तेथपर्यंत तिकडून घ्यावा व तो मिळण्यासारखा नसेल तेव्हां केसरी ऑफिसकडून घेण्यास हरकत नाहीं. तद्रूपर्य, मी परत येईपर्यंत वरीलप्रमाणें करावें, व मी आल्यावर अधिक विचार होईलच. परंतु मी नाहीं म्हणून कोणी कोणतीहि गोष्ट थांबविण्याचें कारण नाहीं. कळावें."

—न. चिं. केळकर.

पुढें लवकरच टिळक मंदिरांत पुणें शहरांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या सभासदांची सभा भरून असें ठरलें कीं, हल्लीं सुरू असलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळींत, महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीशीं व इतरांशीं सहकारिता ठेवून, पण त्यांतल्या त्यांत स्वतंत्रपणें, महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षानें आपला एखादा कार्यक्रम आखून पार पाडावा. हें करण्याकरितां तूर्त खालील गृहस्थांचें एक कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत आलें तें खालीलप्रमाणें.—

(१) अध्यक्ष—न. चिं. केळकर, (२) चिटणीस—दि. वा. दिवेकर, (३) सभासद—१. ल. ब. भोपटकर, २. दा. वि. गोखले, ३. पां. कें. शिरालकर, ४. डॉ. गोपाळराव पळसुले.

"या मंडळात आणखी प्रतिनिधी समाविष्ट करून घेण्याचा अधिकार अध्यक्षांना देण्यात आलेला आहे. विशेषतः महाराष्ट्रांतील इतर जिल्ह्यांतून या कार्याचा प्रचार करण्याचा, किंवा प्रचार होत जाईल त्याप्रमाणें अधिक सभासद नेमून घेण्याचा अधिकार अध्यक्षांना देण्यांत आला आहे."

"सामान्यतः या चळवळीचा प्रसार खालील मार्गानें करण्यांत यावा —

(१) प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरीं जिल्ह्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची आणि प्रत्येक तालुक्याच्या गांवीं तालुक्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची प्रास्ताविक सभा तातडतोब बोलावण्यांत येऊन, तेथ जिल्हामंडळें व तालुकामंडळ स्थापण्यांत यावीं, व या दोन्ही मंडळामार्फत प्रत्यक्ष कायदेभंग करण्यास तयार होणाऱ्या, किंवा इतर रीतीनें या कार्यास मदत करण्यास तयार असणाऱ्या, स्वयंसेवकांची नोंद करण्यात यावी आणि या दोन्ही प्रकारच्या कार्यकर्त्यांचा उपयोग कोठें, केव्हां व कसा करावयाचा हें उभयपक्षीं सहविचारानें ठरविण्यांत यावें.

(२) अशा रीतीनें मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळ नेमण्यात आलें असलें तरी, सर्व महाराष्ट्रभर या चळवळीचें कार्य व्हावयाचें तर प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरींच काय, पण तालुक्याच्या गांवींहि कार्यप्रेमी पुढाऱ्यांनीं हें कार्य आपल्या अंगावर स्वयंस्फूर्तीनें व आस्थेनें घेतलें पाहिजे. हें कार्य कसें करावें यासंबंधाच्या सूचना मुख्य कार्यकारी मंडळाकडून वेळोवेळीं देण्यांत येतीलच. तथापि, मिठाच्या कायदेभंगाचें प्रत्यक्ष कार्य समुद्रकांठीं जाऊनच केलें पाहिजे असें नाहीं, कारण प्रत्यक्ष मीठ तयार करणें हा जसा या कायदेभंगाचा एक प्रकार आहे, तसाच विगर परवाना तयार झालेल्या मिठाची खरेदी-विक्री व देवघेव करणें या प्रकारांनींहि या मिठाच्या कायद्याचा भंग होतो. शिवाय विगर परवाना तयार झालेलें मीठ महाराष्ट्रांतील दूरदूरच्या भागांतहि अगदीं सुलभतेनें नेतां येण्यासारखें असल्यामुळें, हा कायदेभंग करण्याची इच्छा असणाऱ्या लोकांना आपलें ठिकाण सोडून पर ठिकाणीं दूर जाण्याचे श्रम व खर्च

होत. वरें भाडण मिटवावयाला प्राय. मध्यस्थ तिन्हाईत उपयोगी पडतो पण आता सप्रू जयकरासारखे लोकहि पूर्वानुभवान विटलेले, हात पोळलेले, म्हणून या कामात पडणार नाहींत असें अनुमान करता येत होतें. इतर पक्षाच्या पुढाऱ्याविषयीं बोलावयासच नको एतावता स्वत. काँग्रेसपक्षीय लोकांनीच या कामी पुढारीपण घ्यावें,' आणि कारणे मागत न बसता काँग्रेस ही चळवळ थांबवील असा प्रयत्न त्यानीं करावा, असें मी केसरींतून सुचविलें. त्याविषयीं थोडे उतारे देतों —

१ "कायदेभगाची चळवळ आता थांबविली पाहिजे, व ती थांबविण्याचा अधिकार राष्ट्रीय सभेलाच असल्यामुळें तिनच या गोष्टींत पुढाकार घेतला पाहिजे, असें आम्ही मागील अकीं लिहिलेंच आहे ही गोष्ट केवळ आजच प्राप्त झाली, किंवा तिजविषयीं आम्ही अशा प्रकारचें मत आजच प्रथम प्रकट करीत आहात असें मात्र नाहीं तर ता १२ ऑगस्ट १९३२ च्या केसरीच्या अगात "तिरंगी सामन्यातून तिरगी समेट निघेल काय ! " असा प्रश्न उपस्थित करून, त्याचें जें उत्तर आम्ही दिलें होतें त्यात कायदेभगाची चळवळ थांबविण्याची सूचना केली होती तेव्हा आम्ही असें म्हटलें होते कीं, राजकारणाचा डाव कुजलेला आहे. तो तसाच कुजलेला राहण्यापासून देशाचें अनहित आहे. हा कुजटपणा काढून टाकून राजकारण पुन्हा प्रवाही व खेळतें करण्याकरितां युक्तिप्रयुक्ति करणें अवश्य आहे साध्या खेळात बुद्धिवान् पुढारी गडी जशा युक्त्याप्रयुक्त्या बदलतात, तशा राजकारणातहि बदलणें अवश्य असतें आणि युक्तिप्रयुक्ति बदलल्याने फायदाहि होण्याचा सभव असतो प्रस्तुत युक्तिप्रयुक्ति म्हटली म्हणजे कायदेभगाची चळवळ राष्ट्रीय सभेनें आपण होऊन थांबविणें ही होय आणि सात महिन्यांपूर्वीच जर असें करणें योग्य होत, तर आज त्यानतर आणखी सात महिने गेल्यावर तसें करणें अधिकच योग्य ठरत नाहीं काय ! म्हणून सात महिन्यापूर्वी जी सूचना आम्ही उघडपणें केली तीच फिरून एकदार आज करीत आहों.

"राष्ट्रीय सभेनें चळवळ थांबवावयाची तरी ती कशी थांबवावयाची ! या आमचें उत्तर असें कीं, मध्यस्थानें व खटपटीन पण कोणाच्या ! तर जे राष्ट्रीय सभावाले किंवा चळवळीचे पुरस्कर्ते आज तुरुगाबाहेर आहेत त्याच्या. कारण जे तुरुगांत आहेत त्याना ही खटपट करता येणें शक्य नाहीं. तुरुगांत

असलेल्या एखाद्याला फार तर कदाचित् शेठ जम्नादास द्वारकादास यांच्याप्रमाणें करता येईल. म्हणजे त्रागा करून, म. गांधींना दूषण देऊन, यापुढे आपण ही चळवळ करणार नाहीं असें जाहीर करून, व स्वतःची सुटका करून घेऊन! पण असें उदाहरण एखादेंच होणार, व झालें तरी त्याचा परिणाम चळवळीच्या पुढाऱ्यावर चांगलासा होणार नाहीं. वास्तविक जम्नादास द्वारकादास यांनीं दोन्-तीन वेळ स्वेच्छेनें या चळवळींत तुरुंगवास पत्करिला, यामुळें त्याच्यावर भ्याड्-पणाचा, भित्रेपणाचा आरोप कोणी करू शकणार नाहीं. शिवाय त्यांच्या सुटकेची स्वाभाविक मुदत यापुढे फक्त एकदोंडच महिना उरलेली असल्यामुळें, त्यांनी केलें तें सुटकेच्या उतावळीपेक्षा म. गांधींच्या धोरणासंबधानें उत्पन्न झालेल्या तीव्र नापसंतीनें व उद्वेगानेंच केलें असेंच कोणालाहि म्हणावें लागेल. आणि आमची अशी समजूतच काय, पण आम्हाला अशी माहितीहि आहे कीं, म. गांधींचे कित्येक कट्टर अनुयायीहि म. गांधींच्या चुकीच्या धोरणामुळें त्यांच्यावर मनातून खूपच नाखूर झालें आहेत!

" गुरुनिष्ठेमुळें ते आपली नाखुषी बोलून दाखवीत नाहींत, व जम्नादास द्वारकादास यांच्यानें ती बोलून दाखविल्याशिवाय राहवलें नाहीं, इतकाच फरक. तथापि प्रत्यक्ष सभेटाच्या कारवाईच्या दृष्टीनें, जम्नादास द्वारकादास यांचा त्रागा फारसा उपयोगी पडणार नाहीं. ते चळवळीमध्यें तुरुंगांत गेले तरी राष्ट्रीय सभेच्या अधिकारी वर्गात त्यांची गणना कोणीहि करीत नाहीं. उलट तीन वेळ तुरुंगांत जाऊनहि, अविचारी कट्टर लोकांकडून देशद्रोही म्हणवून घेण्याची त्यांच्यावर पाळी आली आहे असेंच समजावें. कारण रागावलेल्या मनुष्याच्या तोंडाला पहिला शब्द शिवीचा येतो, व राज-कारणाच्या भाषेंत 'देशद्रोही' ही शिवी आजकाल कोणी कोणाला सहज जाता येता द्यावी अशी सर्वसामान्य होऊन बसली आहे. म्हणून जम्नादास द्वारका-दास यांच्या त्रागाचा परिणाम इतर लोकांच्या मनावर झाला तरी, राष्ट्रीय सभेचें धोरण ठरविण्याचा अधिकार ज्यांच्या हातीं आहे त्यांच्यावर तो होण्याचा फारसा संभव नाहीं.

" जम्नादास द्वारकादास यांच्याइतकेच म. गांधींना विटलेले, किंवा या चळवळीला कंटाळलेले, किंवा फक्त ती चळवळ आतां थांबवावी हे युक्तिप्रयुक्तीच्या दृष्टीनें योग्य आहे असें मानणारे, असे कित्येक लोक आज तुरुंगांत आहेत

यात शंका नाहीं पण जन्मादारम्याच्या उत्तेजेच्या पद्धतीनें मनाच्या या दारातून मुक्त करून घ्यावी हें त्यांना पसंत नाहीं यामुळें प्रामाणिक मत बोलून दाखविण्याचें धैर्य त्यांच्या अंगीं असलें तरी फुकटच जाणार! म्हणजे त्यांच्या अडेलपणामुळें ते निरुपयोगी ठरणार! तुरुंगांत असलेल्या लोकांचीं चळवळीविषयींचीं खरीं मतें घेण्याचा व मोजण्याचा काहीं निरपवाद असा मार्ग असता, तर चळवळ थांबविण्याचा त्यांचीहि कबुली मिळाली असती परंतु असा मार्ग मिळणें अशक्य आहे यामुळें एक तर ते दुसऱ्या कोणी चळवळ थांबवीपर्यंत असेच मनात कुढत व असंतुष्ट होऊन बसतील, किंवा अंगावर ओढून घेतलेली शिक्षा पुरी होईपर्यंत ते सात्त्विकपणें समाधान मानून आनंदानेंहि काळ काढतील पण हें माहीत असता त्यांची अडचण दूर न करणें हें मात्र राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांना दूरदर्शीपणाचें होणार नाहीं तुरुंगांत असतां मुक्तेची रोज नवी आशा उत्पन्न व्हावी व रोज ती नष्ट व्हावी, अशा रीतीनें आशानिराशेचें खळगें बनून दु:खित झालेले किती तरी लोक आज तुरुंगांत असतील अर्थात त्यांची आशा निखालस नाहींशी करावी, किंवा चळवळ बंद करून त्यांची मुक्तता करून द्यावी, हेंच चळवळीच्या पुढाऱ्यांचें आज कर्तव्य ठरतें

"नाहीं म्हणावयाला तुरुंगात असूनहि चळवळ बंद करण्याचा ज्याला आज अप्रत्यक्ष अधिकार आहे असा एकच मनुष्य आम्हाला दिसतो व तो म्हणजे म. गांधी होत त्यांच्या कैदेला मुदत नाहीं कारण त्यांच्यावर खटला न होतांच त्यांना तुरुंगवास प्राप्त झाला आहे यामुळें त्यांची मुक्तता होण्याला जसा एक क्षणहि लागणार नाहीं तशीच त्यांचा तुरुंगवास लांबण्यालाहि काहीं कालमर्यादा नाहीं इतर कैद्यांपेक्षा विशेष अर्थानें ते 'सरकारचे पाहुणे' आहेत, व अशा पाहुण्याप्रमाणेंच सरकारनें त्यांची सर्व व्यवस्था ठेवलेली आहे यामुळें राजकारणासंबंधीं वाटाघाट करण्याची, किंवा मत प्रदर्शित करण्याची, जी सवलत इतर कैद्यांना मिळण्यासारखी नाहीं, ती म. गांधींना मिळण्यासारखी आहे खुद्द सरकारशीं बोलणें चालणें करण्याला तर त्यांना काहींच आडकाठी नाहीं, आणि कित्येकांच्या मतें सरकाराशीं त्यांचा पत्रव्यवहार आज चालूहि आहे फक्त तो प्रसिद्ध होत नाहीं इतकेंच.

"पूर्वीच्या त्याच्या प्रायोपवेशनाच्या आधी किलेक दिवसपर्यंत त्याचा थेट मुख्य प्रधानाशीं पत्रव्यवहार चालू होता, व तोच पुढें आयत्या वेळीं प्रसिद्ध झाला, हें सर्वांना ठाऊकच आहे तथापि हल्लीं पत्रव्यवहार चालू आहे किंवा नाहीं हें आम्हाला निश्चित माहीत नाहीं, शिवाय तो चालू असला तरी त्यात 'मी चळवळ थांबवितों' असें सरकारास कळविण्यापर्यंत त्या पत्रव्यवहाराची मजल आली आहे असें आम्हास वाटत नाहीं कारण कायदेभंगाचा चळवळ सुरू करण्याची जबाबदारी जशा कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीवर तशीच ती थांबविण्याचीहि जबाबदारी त्याच कमिटीनें घेतली पाहिजे, असें म. गांधी यांच मत असण्याचा संभव आहे आणि तसें असेल तर त्यात वावग असें फारसें नाहीं. म. गांधी यांच्या मताला अर्थातच इतर कोणाच्याहि मतापेक्षा पुष्कळच अधिक किंमत असणार पण चळवळ थांबविणें, सुरू करणें, या गोष्टींत मार्गणाच्या महत्त्वापेक्षा त्यांचा अधिकारच अधिक निर्णायक ठरतो

"अशा रीतीनें तुरुंगातून दैवागानें बाहेर पडलेले, किंवा नासुषीनें तुरुंगात राहून कुढत बसणारे, किंवा सात्विक समाधान वृत्तानें राहणारे, किंवा म. गांधी-सारखे व्यक्तिश फार महत्त्वाचे हे सर्व लोक चळवळ थांबविण्याला निरुपयोगीच ठरतात या कामीं आमच्या मते तुरुंगात नसलेले पुढारी हेच खरे उपयोगी आहेत. आणि म. गांधींच्या सल्ल-मसलतीचा किंवा वजनाचा उपयोग व्हावयाचा असेल किंवा होइल तर, तो या लोकांच्या अधिकृत सल्लागरीचा केवळ पुरवणा म्हणून ! पण तुरुंगात न गेलेल्या या लोकांतहि अनेक प्रकार आहेत काहीं लोक एकदां किंवा अनेकदां शिक्षा भोगून आलेले आहेत त्यांना फिरून चळवळ करून तुरुंगात जाव असें वाटत असतें तर त्यांनीं यापूर्वीच केलं असतें, पण तसें केलें नाहीं याचा अर्थ काय करावयाचा हें उघडच दिसत दुसरे काहीं स्वत च्या कोणत्याहि उघड कृत्यामुळे तुरुंगात गेलेले नसून, केवळ संशयावर सरकारनें त्यांना तुरुंगात घातलं होतें आणि मामुली दोन महिन्यांचा मुदत संपताच त्यांजवर कांहीं अटी घालून त्यांना मोकळें सोडलं आहे अर्थात् यांपैकीं ज्यांनीं अशा घालल्या त्यांच्या मते ही चळवळ थांबावी असेच असल्याचें अनुमान करता येत कारण असें अनुमान न केलें तर त्यांना ही चळवळ चालविण्याची संधि असता इतरांनीं मात्र तुरुंगात जावें व आपण मोकळें राहावें अशी त्यांची इच्छा असल्याचा आरोप त्यांच्यावर करावा लागतो ! पण तो करण्यास आम्ही तयार नाहीं.

तात्पर्य, पत्री कैद भोगून त्रिनअटीनें किंवा कधीं कैद भोगल्यावर अटी पाळून, जे लोक आज तुरुंगाबाहेर आहेत त्यांनी ही चळवळ थांबवावी असें म्हणणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

"पण या शिवाय आणखी एक वर्ग आहे. त्याच्यासंबंधानें तर हें विधान करण्यास कांहींच भीति नाहीं. हा चमत्कारिक वर्ग म्हटला म्हणजे स्वतः कच्च्या किंवा पक्क्या कोणच्याहि प्रकारच्या कैदेंत कधीं न जातां चळवळीस मदत केलेल्या किंवा करणाऱ्या लोकांचा. हे लोक मनांत म्हणत असतील कीं, "आम्हीच तुरुंगांत कशाला जावयास हवें ! आम्ही मोकळे राहून चळवळीचा पाठपुरावा करणें हें प्रत्यक्ष चळवळ करण्यासारखेंच होय." पण त्यांनी लक्षांत ठेवावें कीं, त्यांच्या दुर्दैवानें जगाचें मत तसें नाहीं. "मला चळवळ पसंत नाहीं असें म्हणून, किंवा मला चळवळ पसंत आहे पण तुरुंगांत जाणें मला अनुकूल नाहीं" असें म्हणून प्रांजळपणें सरळ अपवाद सोसणारा मनुष्य एक वेळ जगाला चालेल. पण जेव्हां पाहावें तेव्हां कायदेभंगाच्या चळवळीचा पाठपुरावा करण्याच्या बहाण्यांतच मग्न झालेले, इकडे लोकांना नांवें ठेवणारे पण स्वतःच्या कातडीला सोन्याचें मोल मानून, फिरून वरती ती देशहिताकरितां सांभाळून ठेवीत आहे असला कांगावा करणारे लोक कांहीं थोडे नाहींत ! अर्थात् त्यांनीं लोकांना परभारें तुरुंगांत पाठविण्याची देशसेवा आतां पुरी करावी असें त्यांना हात जोडून सांगण्याची वेळ आली आहे! तोंडानें बहिष्काराचा घोष चालू ठेवणारे पण आंतून खुशाल परदेशी मालाचा व्यापार करून पोट भरणारे, तोंडानें कौन्सिलबहिष्काराचा घोष करणारे पण साधेल त्या प्रसंगीं साधेल त्या रीतीनें कायदेकौन्सिलांचा उपयोग कांहींहतकांहि होत असेल तरी न सोडणारे, तोंडानें सरकारी कायद्याविषयीं अद्वातद्वा बोलणारे पण स्वतः आचरणांत सर्व कायदेकानू एखाद्या गुलामाप्रमाणें पाळणारे, आणि शेवटीं कायदेभंगाच्या चळवळीचा स्तुतिपाठ गाणारे पण अनेक खाजगी किंवा सार्वजनिक पोकळ सबबी सांगून स्वतः तुरुंगापासून शेंकडों कोस दूर राहणारे—अशा दुटप्पी लोकांच्या वर्तनानें गेलीं बारा वर्षे या देशांत नुसता गोंधळ घातला आहे ! तो इतका कीं, कॉंग्रेसचे खरे भक्त व खरे स्वार्थत्यागी पण विचारी, अशा पुढाऱ्यांचें त्या गोंधळांत कांहीं एक चालत नाहीं. भाडोत्री

नौबती आणून कोणी त्या वळविण्याचे काम सुरू ठेवलें तर बिचाऱ्या मनुष्याचा आवाज कितीहि मोठा असला तरी कोणाला कसा ऐकू जाईल !

" पण आता वेळ अशीच आली कीं, कच्च्या दिलाचे पण सच्चे, भोळे पण भले, स्वार्थत्यागी पण विचारी, अशा लोकांनी जर एकंदर परिस्थिति लक्षात घेऊन ही चळवळ थांबावी असें जाहीर रीतीनें प्रकट केलें, व त्या आपल्या नि:स्वार्थी मताचा योग्य तो आग्रह धरला, तर त्यांचे म्हणणें तडीला जाऊ शकेल. कारण आजवर झालेली चळवळ ही राष्ट्राला भूषणभूत अशीच झाली हें जसे त्याना म्हणतां येईल, तसेंच ही चळवळ पुढें चालल्यास भूषण जाऊन त्या ठिकाणीं दूषण येईल, अति केलें तर माती होईल, चळवळीचें वस्त्र ताणलें तर फाटून जाईल, आणि वारा फार भरला तर कातडी चेंडूहि फुटून जातो म्हणून चळवळ थांबवा असेंहि त्याना यथार्थतेनें प्रतिपादितां येईल. म्हणून जे लोक या चळवळींत स्वेच्छेनें जाऊन, तुरुंगवास पत्करून, खरा स्वार्थत्याग करून आज हालचाल करण्याला मोकळे आहेत, त्यांनींच आतां पुढें येऊन ही चळवळ थांबविण्याचा सल्ला राष्ट्रीय सभेला देण्याचें धैर्य दाखविलें पाहिजे.

"तो मान व तो अधिकार हा जसा त्यांचा, तशीच ती जबाबदारीहि त्यांचीच होय. जे या चळवळींत पडले नाहींत त्याना तो अधिकार अर्थातच नाहीं. तसेंच ज्यांनीं त्यात फक्त लुटुपुटु करण्याइतकाच भाग घेतला, किंवा तितकाहि भाग न घेतां फक्त लोकांना नांवें ठेविलीं, त्यांनाहि हा अधिकार नाहीं. तर जे खऱ्या मनानें चळवळींत पडले, ज्यांनीं खऱ्या मनानें स्वार्थत्याग केला, व आता ज्याना खऱ्या मनानेंच ही चळवळ थांबावी असें वाटतें त्यांनाच ती थांबविण्याचा अधिकार आहे. आज चौदा महिने चाललेली चळवळ आतां थांबवावी असें म्हणण्याला अनेक कारणें आहेत; पण त्या सर्वांचा स्पष्ट उच्चार करण्याचें कारण नाहीं. त्यांचा उच्चार न झाला तरी लोकांना तीं कारणें माहीत आहेत. जें काम पाहिजे आहे तें विधायक स्वरूपाचें धैर्य. हें धैर्य दाखविल्याशिवाय, म्हणजे चळवळ आरंभ होऊन थांबविल्याशिवाय, ती थांबू शकणार नाहीं. आणि ती जोवरी तशी थांबू शकत नाहीं, तोंवरच इतर कांहींहि होऊ शकत नाहीं हेंहि उघड आहे.

" यावर कोणी म्हणेल की लढणारा लढतो, व गोळी खाणारा खातो, मग बघणाराला त्याची कींव का यावी ? त्याला आमचें पहिलें उत्तर हें की, चळवळ चालू असतां तिच्या चढत्या काळांत आपलेपणामुळें अभिमान वाटणें हा जसा बघणाराचा सहज मनोधर्म आहे तसा, त्याच आपलेपणामुळें, तिच्या पडत्या काळांत तिचा कींव येणें हाहि सहज मनोधर्मच आहे जे युद्धात शिर तळी घेऊन लढत असतात ते आपल्याकडे कोणी पाहात आहे की नाहीं याची पर्वाहि करीत नसतात, अशा सात्त्विक माणसानें " आमची कींव तुम्ही का करतां ? " असें विचारून आपल्या अभिमानी लोकांचा अधिक्षेप करण्याचा अधिकार असतो पण प्रस्तुत चळवळीसारख्या युद्धात पडणारांपैकी तसे खरे किती ! आजूबाजूला न पाहतां, कोणाच्या सहानुभूतीची अपेक्षा न ठेवता, लोकैषणा यत्किंचितहि न बाळगतां, आणि चळवळींत पडल्यापासून होणाऱ्या संभवनीय स्वार्थी अहंकारनिष्ठ फायद्याची अपेक्षा न करता, जो या चळवळींत पडणारा असेल त्याला लोकांच्या स्तुतीचा किंमत वाटणार नाहीं आणि त्याचप्रमाण आपली कोणी सहानुभूतीनें कींव केला तरी तिजमुळे आपला तेजोभंग झाला अशी तक्रारहि तो करणार नाहीं

'असे केवळ सात्त्विक व धीर वृत्तीचे काहीं महात्मे याहि चळवळींत आहेत याविषयीं आम्हांला शंका नाहीं पण वरील वर्णन ज्यांना लागू पडत नाहीं असे किती तरी लोक या चळवळींत पडतात, हा माहित ज्यांना आहे त्यांना अशांचा कींव करावीशी वाटली तर त्यांनीं का करू नये ? या प्रकारच्या वर्गाचे अशी खिचडी होण्याचें कारण हेंच कीं, चळवळ सामुदायिक म्हणून योजला व चालली आहे हे होय तिजमध्यें पडणारे बरेचसे लोक विवेकनिष्ठ निश्चयानें पडत नाहींत ते केवळ लाटांबरोबर वाहवत जाणारे व भावनावश असे असतात आणि काहीं तर तुरुंगात गेल्यावर आपण कोणत्या तरी प्रसंगानें, कोणत्या तरी निमित्तानें, किंवा कोणाच्या तरी खटपटीनें सुटूं अशा अपेक्षा मनात ठेवून काळ कंठतात अशा लोकांबद्दल सहानुभूति का वाटू नये ? किंबहुना अशा लोकांचे तुरुंगातील जीवित अशा सहानुभूतीवरच अवलंबून असतं आणि ते तसें असतें म्हणूनच बाहेर इतरांकडून त्यांच्या सुटकेची खटपट जाहीर रीतीनें सुरू असते प्रस्तुत चळवळीच्या पुढाऱ्यांना ती थांबविण्याचा सल्ला हा जर खरोखर आपला तेजोभंग वाटत असेल, तर त्यांनीं पहिली गोष्ट ही करावी कीं, " तुरुंगातील राजबंद्यांचा सुटका करण्याविषयीं लोकांनीं सभातून ठराव किंवा कायदे

मंडळातून खटपट करणे हा चळवळीचा तेजोभंग होतो म्हणून कोणीहि तसली गोष्ट करू नये" असें फर्मानच काढावें. म्हणजे मग लोक त्या भानगडींत कशाला पडतील ! कारण धावत्याचा पाय विनाकारण ओढावा, किंवा प्रकाशमानाच्या प्रकाशाच्या आड येऊन त्याचें तेज लववावें असा कोणाचाच हेतु नसतो. निदान कॉंग्रेसविषयीं यथायोग्य अभिमान वाटणाराचा तरी तसा हेतु नसतो हें कोणासहि कबूल करावें लागेल."

केसरींतील या माझ्या लिहिण्यावर कट्टर कॉंग्रेसवाले फार रागावले. त्यांनीं निषेधार्थी पत्रकें काढलीं. त्याला मी केसरींतून समर्पक उत्तरें दिलीं. पण ती हकीकत वाढवीत नाहीं. त्याची वाचकांना आपोआप कल्पना होईल. सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं कॉंग्रेसवाल्यांनाच चळवळ थांबविण्याच्या प्रश्नाचा गंभीर व विवेकबुद्धीनें विचार करावा असें वाटूं लागलें. म्हणून त्या वेळचे काँग्रेसचे हंगामी सर्वाधिकारी बापूजी अणे यांनीं पुणें येथें एक मोठी परिषद १९३३ च्या जुलै महिन्यांत भरविली. सुमारें दीडशें लोक हजर होते. अणे माझ्याच घरीं पाहुणे म्हणून उतरलेले याकरितां त्यांनीं मला निमंत्रण देणें प्राप्तच होतें. पण इतर परिस्थितीनें मला निमंत्रण येणें शक्य नव्हतें. मी चळवळ थांबवा म्हणूनच सल्ला देणारा, ना. शास्त्री हेहि त्याच मताचे, पण गांधींनीं सल्ला घेण्याकरितां मद्रासेहून ना. शास्त्री यांना तारेनें बोलावलें मात्र माझी त्यांनीं आठवणहि केली नाहीं. पलीकडचा तीर अलीकडच्याहून अधिक जवळ असें म्हणतात तेंच खरें.

असो. या सभेंत काय निष्पन्न झालें ! हेंच कीं, "सत्याग्रह हा एक नवीन प्रकारचा योग आहे. त्याचा दृष्टान्त आपणाला झाला, अर्थात् त्याचें शास्त्र त्याचें सूत्र, त्याचें तत्त्व, त्याचा न्यास, त्याचें ध्यान धारणा, त्याचा आगमविधि, आणि त्याचें आवाहन विसर्जन याची माहिती फक्त आपणाला आहे तशी दुसऱ्या कोणालाहि आज नाहीं" असा पक्का ठाम महात्माजींचा दृढविश्वास आहे. आणि तो विश्वास ते स्वतः व कांहीं विनोदानें पण पुष्कळसे खऱ्या भावनेनेंहि गौरव दाखवीत असतात. तेव्हां त्यांच्या अनुयायांना तें मान्य करणें प्राप्त होतें ! आणि सामुदायिक कायदेभंग पाडून तो व्यक्तिशः करावा, पण ठिम्म तोहि गांभीर्याने सोसावा असें ठरलें.

असो; कायदेभंगाची चळवळ थांबवायची तर सरकार बहुमानासह असा तह मान्य करील तरच थांबवायाचा हा प्रयत्नानें मान्य करून, या तहाची

घाटाघाट करण्याची कामगिरी सभेंतील लोकांनीं एकच्या महात्माजीवरच सोंप-विली. त्याप्रमाणें गांधीजींनीं व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन याना मुलाखत देण्या-विषयीं तार केली. तें कांहींहि असो, कायदेभगासबधानें लोकमत अजमावण्याची एक संधि पुण्याच्या या सभेनें दिली, आणि अखेर ठराव कांहींहि झाला तरी तो थांबवावा असेच बहुतेक एकदरीनें लोकमत असल्याचें सिद्ध झालें, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. विशेषतः चळवळ थांबवावी असें ज्यांनीं स्पष्ट बोलून दाखविलं त्यातले बहुतेक लोक या गेल्या चळवळींत स्वतः अग मोडून काम करणारे होते. पण त्यापैकीं कित्येकांनीं जर, ठराव मताला घालण्याच्या वेळीं, स्वतःच्या मताविरुद्ध मत दिलें असलें, (आणि यांत गगाधरराव देशपांडे हे एक होते) तर त्याचें कारण एकच, तें हें कीं, 'एक मी कीं एक तू!' असा कठोर सवालच गांधींनीं अनुयायांना टाकून त्यांच्या काळजाला हात घातला!

"सत्याग्रहाची कायदेभगाची व पर्यायानें सर्व राजकारणाची धुरा या पुढें एकट्या माझ्या खांद्यावर ठेवून या पुढें कॉंग्रेसच मोडून टाका" असाच जवळ जवळ गांधींनीं आपल्या अनुयायांना सल्ला दिला. याचें वर्णन मी केसरींत केलें तें असें:—

"कसेंहि असो. कॉंग्रेस तर आतां नष्ट झालीच आहे. आणि उद्यां गांधीजी तुरुंगांत जाऊन बसले म्हणजे हिंदी राष्ट्रीय राजकारणातला एक नैमित्तिक प्रलय झाला असेच म्हणावें लागेल! प्रलयकालचीं वर्णनें निरनिराळ्या पुराणात निरनिराळीं केलेलीं आढळलीं तरी त्याचें तात्पर्य एकच असतें. 'प्रलय झाला तेव्हां सर्व जलमय झालें. एकट्या ईश्वराचा आत्मा तेवढा या जलमय विश्वावर एखाद्या प्रकाशकिरणाच्या कवडशासारखा चचलपणानें तरंगत राहिला' असें वर्णन ख्रिस्ती धर्मग्रंथांत आहे. हिंदु पुराणांतहि असें वर्णन आढळतें कीं, "प्रलय होतो तेव्हां सर्व विश्व जलमय होतें व एकटा श्रीविष्णु तेवढा पिंपळाच्या एका पानावर आंगठा चोखीत बसतो." राष्ट्रीय राजकारणाचा जलप्रलय करून म. गांधी हे ईश्वराप्रमाणेंच अहंकारांत एकाग्र व होऊन बसणार हें ठरलें. पण पुराणांतरींचा ईश्वर आत्यंतिकनाश तरी इच्छित ". ख्रिस्तपुराणातल्या ईश्वरानें सृष्टि फिरून उत्पन्न करण्याची आपल्या आवडत्या नोहाची इच्छा तृप्त केली. त्या मानसपुत्रानें एका मोठ्या नावेंत सर्व जीवसृष्टीचें बीजरूप अवशेषांश भरून ठेविले आणि प्रलयजल ओसरल्यावर त्यानें त्यातून

नवी सृष्टि निर्माण केली. हिंदु पुराणातला श्रीविष्णुहि असाच प्रकृतिपर आहे. तो पिंपळाच्या एका पानावरच वसल्या वसल्या नाभिकमलातून ब्रह्मदेव उत्पन्न करतो; व तो ब्रह्मदेव मग सर्व चराचर सृष्टि पुन्हा उत्पन्न करतो. याप्रमाणें सृष्टीच्या नैमित्तिक प्रलयानंतर नैमित्तिक उत्पत्तिचीहि व्यवस्था झालेली असते. पण म. गांधींची लहर ईश्वराइतकीहि प्रकृतिप्रवण व लीलाप्रिय दिसत नाहीं!"

या कायदेभंग तहकुबीसरशानें एक गांधींचें व दुसरें सर्वाधिकारी अणे यांचें अशीं दोन पत्रकें निघालीं. या पत्रकाची सटीक छाननी मी खालीलप्रमाणें केसरींत केली—

(१) कायदेभंगाची चळवळ बिनशर्त थांबविणें देशाच्या हिताचें नाहीं. (२) या शर्ती सरकारनें समेट करण्याची बुद्धि दाखविण्यावर अवलंबून राहतील. (३) ही बुद्धि दिसून यावयाची म्हणजे प्रथम व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं म. गांधींची भेट बिनशर्त घ्यावयाची. (४) या भेटींत म. गांधी यांना आयत्या वेळीं ईश्वर बुद्धि देईल ती योजना—स्वराज्यविषयक योजना—ते व्हाइसरॉय यांजपुढें मांडतील! (५) ती योजना काय हें आज गांधींचें गांधींना सुद्धां माहीतहि नाहीं. तथापि त्यांना दृढविश्वास मात्र असा आहे कीं, ती पुढें मांडल्यास व्हाइसरॉय म्हणजे सरकार व हिंदी जनता या उभयतांना ती एकदम सारखीच मान्य होईल!! (६) पण व्हाइसरॉय गांधीजींना भेटीस बोलावीत नाहीं हें व्हाइसरॉय यांचेंच दुर्भाग्य व त्यांचाच अपमान! गांधींचा नव्हे! व हिंदुस्थानचाहि नव्हे! (७) आणि हा लॉर्ड विलिंग्डन यांचा अपमान धुऊन निघण्याकरितां किंवा स्वराज्य मिळविण्याकरितां हिंदी जनतेनें कायदेभंगाची चळवळ चालू ठेविली पाहिजे. (८) पण ती यापुढें सामुदायिक रीतीनें चालू ठेवू नये. कारण त्या रीतींत कार्ययोजना गुप्तपणानें होते; आणि सत्याग्रहाच्या अनेक मोहिमा केल्यानंतर आज प्रथमच गांधीजींना कळलें कीं, गुप्तपणा हा सत्याग्रहाच्या तत्वाविरुद्ध आहे. (९) ही गुप्तपणाची योजना एकदम नये म्हणून काँग्रेस कमिट्या सर्वांच्या सर्व मोडून टाकाव्या. मात्र व्यक्तिशः वाटेल त्यानें कायदेभंग करावा. पण तो स्वतःच्या जबाबदारीवर. म्हणजे त्यानें दुसऱ्या कोणाकडून मदतीची अपेक्षा करूं नये. आणि दुसऱ्या कोणी त्याला ती मदत करूं नये. मदत उघड केली तर तें कृत्य बेकायदा ठरणार; आणि गुप्तपणें केली तर तें सत्याग्रहाच्या तत्वविरुद्ध म्हणून गांधींच्या

कायद्याप्रमाण बेकायदा ठरणार !! (१०) मात्र असा रीतीनें कोणी कायदेभंग केला तर तो काँग्रेसच्या नांवावरचे करावा. (११) म्हणजे एतावता कायदेभंगाचें नांव तर राहिलें, मग कार्य न झालें तरी चालेल ! किंबहुना कार्य जितकें थोडें तितकें तें अधिक सगुण होतें ! फार काय, एकटे गांधी व त्यांच्या हुजरातीचें पथक इतकेच लोक तुरुंगात गेल्यानें सरकारावर जितका परिणाम होईल तितका पूर्वीसारखे जिकडे तिकडे तुरुंग भरल्यानेंहि होणार नाहीं. (१२) व्यक्तींनीं कायदेभंग केला म्हणजे तो केवळ स्वयस्फूर्तीचाच असतो. व्यक्ति गुप्त कारस्थान करीत नाहींत ! को कमिट्या सामुदायिक म्हणून त्या मात्र गुप्तपणा राखू शकतात !! (१३) काँग्रेस कमिट्या मोडल्या म्हणजे त्यांच्या जागीं डिक्टेटर उभा करावा (१४) सगळ्या हिंदुस्थानाकरिता सुद्द काँग्रेसचा प्रतिनिधि म्हणून एक डिक्टेटर जनरल—सर्वाधिकारी—असावा. (१५) ही सर्व भानगड गांधींना व्हाइसरॉय साहेबांनीं भेटीस बोलावल्यानें मिटली असती. (१६) पुण परिषद ही गुप्त स्वरूपाची होती. म्हणून तिजमध्ये कायदेभंगाला अनुकूल झालेल्या भाषणाचा परामर्श, स्वत:कडे आलेल्या वातम्यावरून, व्हाइसरॉय साहेबानीं घेणा कामा नये. पण कायदेभंगाला प्रतिकूल झालेल्या भाषणाचा परामर्श वाटल्यास घ्यावा ! तथापि त्यातल्या त्यात व्हाइसरॉय साहेबाकडे जाऊन भेट मागण्यास गांधीजींना जी परवानगी व जो अधिकार पुणें परिषदेनें दिला त्याचा परामर्श मात्र, ती परिषद गुप्त असली तरी, व्हाइसरॉय यानीं अवश्य घ्यावयास पाहिजेच होता ! (१७) गुप्त कारवाई वाइट म्हणून ती थांबविण्या करिताच पुण परिषदेचें काम गुप्तपणें करण्यात आलें. (१८) सगळ्या वर्तमानपत्रांतून हकीकत एकाच प्रकारची आली म्हणून काय झालें ? ती 'अनधिकृत म्हणून खोटीच समजावी.' (१९) "तुम्ही आपली परिषदेची हकीकत म्हणून खरी काय असेल ती प्रसिद्ध करावी" असें आम्हाला कोणी म्हणू नये. व्हाइसरॉय बोलावतील तेव्हां ती सर्व त्याजपुढें खरी खरी मांडू. मात्र आमच्या जवळच्या हकीकतींची टिपणाहि कोठेनात का ! (२०) ज्यांना व्यक्तिशः जबाबदारीवर कायदेभंग करतां येईल, ते तो करतीलच अशी अपेक्षा आहे पण ज्यांना तो करतां येणार नाहीं त्यांनीं आपल्या जागीं असेल तें विधायक कार्य करीत राहावें. (२१) इतर काय वाटेल तें करावें किंवा काय नको त न करावें. पण-पण एक गोष्ट मात्र करूं नये ! करूच नये ! करूं नयेच नये ! ती

म्हणजे कौन्सिल-प्रवेश !! (२२) इतर विधायक कार्यक्रमानी एकवेळ स्वराज्य मिळेल, पण कायदेकौन्सिलात शिरण्याने ते मिळावयाचे असेल तर मृगजळासारखे ते दूर दूर जात राहील. (२३) म. गांधींनी राजगोपाळाचारियर यांना मदिरप्रवेश विलाकरिता कौन्सिलाकडे जाऊन खटपट करावयास सांगितले म्हणून काय झाले! गांधी व त्याचे शिष्य यांनी सहकारिता केली तरी ती असहकारिताच समजावी. फक्त इतरांनी असहकारिता केली तरी ती सहकारिताच होते! (२४) पुणे परिषद भरविली ती फक्त लोकांचे म्हणणे ऐकून घेण्यासाठी. परिषदेने ठराव म्हणून केले तरी ते फुकटच समजाव. (२५) गांधींच्या मताशी लोकांचे मत जुळते असेल तेव्हा, किंवा गांधींच्या मताप्रमाणे मत धावयास लोक तयार असतील तेव्हा त्या लोकांचे मत गांधी वेदाक्षराप्रमाणे पवित्र मानतील! गांधींच्या मताशी न जुळणारे मत हे केव्हाहि लोकमत असूंच शकत नाही!

वरील यादीमध्ये मी पत्रकातील मुद्दे देता देताच त्याची थट्टाहि केली आहे व ती अगदी योग्य होती.

१९१२ सालापासून बापूजी अणे यांचा ओढा काँग्रेसकडे अधिक झाला त्यामुळे त्यांच्या माझ्यात पूर्वी नव्हता तो मतभेद होण्यास प्रारंभ झाला. ते राष्ट्रीय सभेचे सर्वाधिकारी झाल्यापासून गांधींविषयीची त्यांची विरोधी वृत्ति सौम्य झाली. आणि अणे हे आता गांधींच्या कच्छपी लागले असे आमच्या पक्षातील लोकांना वाटू लागले. पुणे-परिषदेच्या वेळी त्यांनी आपली प्रामाणिक मते दडपून ठेवली असा आक्षेप त्यांच्यावर घेण्यांत आला कारण परिषदेनंतरच्या त्यांच्या पत्रकांत किंवा इतर रीतीनेहि त्यांना अनुकूल असलेल्या कौन्सिलप्रवेशाची सूचना त्यांनी केली नाही. त्यांच्याविषयी मी केसरीत लिहिताना म्हटले:—

"ओघानेच आले म्हणून म. गांधी व श्री अणे (म्हणजे प्रस्तुत राजकारणाच्या इतिहासांत एकांक 'बापूजी' या खाजगी नावाने कांही काळ लोकांच्या तोंडी झालेल्या) या दोन व्यक्तींच्या परस्परसबंधाविषयी दोन शब्द लिहिणे अपरिहार्य आहे. अणे टिळकांचे शिष्य व अनुयायी. मरणसमयी आपल्या राजकारणविषयक तत्त्वाचे व उद्योगाचे व्यवस्थापत्र करून त्यांची वहिवाट करण्याकरिता टिळकांनी एखादे पंचायतन नेमले असते तर त्यात अणे यांचे स्थान निश्चित

जाहीर करण्याचें अणे याच्या नशिरीं आलें हें दैवदुर्विलसिताचेंच एक उदाहरण होय. आणि हें आम्हीच म्हणतो असें नाहीं, तर त्याचाच एक अनुयायी केसरी-च्या गेल्या अंकातील वातमीपत्रात लिहितो कीं—" बापूजींच पत्रक कसें असेल याची रूपरेषा गांधीजींच्या मुलाखतीत प्रकट झालेली असल्यामुळें या पत्रकाचें लोकांना आश्चर्य असें कांहींच वाटलें नाहीं. परंतु गया काँग्रेसच्या वेळीं स्वराज्य-पक्षाला जन्म देणाऱ्या मंडळींत प्रमुख असलेले व पुढें स्वराज्यपक्षाच्या कांग्रेसच्या धोरणाविरुद्ध बंडाचें निशाण घेऊन उभे राहिलेले बापूजी अणे कोणीकडे, व आज बहुधा स्वतःच्या संन्याशाच्या मताला बाजूस सारून प्रवाहपतितप्रमाणें गांधीजींच्या पावलावर पाऊल टाकून वैयक्तिक कायदेभगाचें धोरण जाहीर करणारे बापूजी कोणीकडे, असा प्रश्न त्याच्या अनेक चाहत्याच्या मनांत उद्-भवला असेल यांत संशय नाहीं !'

"श्री. अणे हे आपल्या अनेक गुणांमुळें महाराष्ट्रीय जनतेला आदरणीय झाले आहेत. तथापि त्या जनतेला खरोखरच असें वाटत आहे कीं, अणे हे गांधींच्या आहारीं जाऊन विनाकारण त्याच्या पचनीं पडले. गेल्या मे महिन्या-पासून या दोघा मालिकाची गाठ पडली, पण एक अभिमनित अशा स्वस्थानीं असल्यामुळें दुसऱ्यास भारी ठरावा असें अखेर झालें. " नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेंद्रमपि कर्षति " हेंच खरें. या तीन महिन्यात अणे यानीं म. गांधींचा पलंग-पहारा ठराविक वेळीं कधींच चुकविला नाहीं. त्याच्या परिवारात समरस होता येत नव्हते तरी स्वतःचें दाक्षिण्य सभाळिलें. मनात दूर पण जगात जवळ असा एखादा अंतेवासी 'शागीर्दाप्रमाणें' अणे यानीं गांधीजींच्या लहरी स्वभावाची खस्त खाल्ली. आणि अखेर टिळक मंदिरातील परिषदेत, स्वतःच्या मताचा एकहि शब्द न बोलता, गांधींचें उपाध्येपण सागसफल करून देऊन, काँग्रेसची अत्येष्टि त्यानीं आपल्या हातानें केली ! या स्वत्वसंन्यासा-बद्दल अणे याची स्तुति गांधीजींचे अनुयायी तरी खचित करतील यात शंका नाहीं."

यवतमाळ येथील अणे याच्या मित्रांना हें माझें लिहिणें आवडलें नाहीं. त्यानीं याविषयीं मला लिहिलेलें पत्र व मी त्याला दिलेलें उत्तर हीं दोनहि एका दृष्टीनें उल्लेखनीय ठरतात म्हणूनच तीं खालीं देतो. यवतमाळ हा वऱ्हाडांतील टिळक संप्रदायाचा 'बाले किल्ला'. पण गांधींच्या कारणानें त्याच्यांत व माझ्यांत

स्वमताभिमानानें या प्रसंगीं थोडासा बेबनाव झाला. मात्र सुदैवानें हा कायम टिकणारा नव्हता असें आमच्या परस्परांविषयींच्या वागणुकीनें पुढे दिसून आलेंच असो. हीं पत्रें अशीं होतीं.—

(ता. १९।८।३१) "दुर्दैवानें आपणास खालील चार ओळी लिहिण्याचा प्रसंग आला याबद्दल अतिशय वाईट वाटतें. आम्ही स्वत:स लोकमान्य आणि त्यांचा केसरी यांच्या पंथाचे समजत आहोत. परंतु सध्याचें केसरीचें धोरण पाहता तें लोकमान्यांच्या पंथास कितपत साजेसें आहे याबद्दल जबरदस्त शंका येऊं लागली आहे. देशात चालू असलेल्या तीव्र चळवळीसंबंधीं अवहेलना उपहास किंबहुना विरोध दर्शवून, केसरीनें गेल्या दीड वर्षांत जी शल्यनीति अवलंबिली ती पाहून मन उद्विग्न होतें. आणि सर्वांचा कळसच म्हणून कीं काय लोकमान्यांच्या पुण्यस्मरणाच्या निमित्तानें ता. १ ऑगस्ट रोजींच्या अंकांत जो अग्रलेख प्रसिद्ध झाला त्यानंतर लोकमान्यपंथीयांच्या मनात 'आता मात्र प्रलयकाळ सराच ओढवला' असून त्यांत लोकमान्यांची भक्ति शिल्लक होती नव्हती ती रसातळास जाणार, असा विचाराचें काहूर उद्भवलेलें आहे.

"ता. १ ऑगस्टच्या अग्रलेखात इतकीं अश्लिष्ट विधानें आहेत कीं त्यांचें खंडन करावयाचें झाल्यास त्या लेखाच्या दहा कॉलमास निदान तेवढेंच विस्तृत उत्तर द्यावें लागेल. आमचा उद्देश वर्तमानपत्री वादाची धूळ उडविण्याचा नसून केवळ टिळक व केसरी संप्रदायी लोकांच्या अंत:करणात केसरीच्या अलीकडील, व विशेषत: १ ऑगस्टच्या अंकात प्रकट झालेल्या विचारसरणीनें जी कालवाकालव होत आहे, तीच केसरीच्या स्पष्टपणें निदर्शनास आणावयाची एवढाच आहे. अश्लिष्ट विधानाचा एक नमुना म्हणून अग्रलेखाच्या पहिल्या कॉलमाच्या अखेरीस सुरू झालेलें पुढील वाक्य पहा.

"ऑर्डिनन्सेसचें राज्य दडपशाही वगैरे आपत्ति ओढवून घेतल्या."

या वाक्याच्या मागें असणारी विचारसरणी आणि त्या वाक्यांतून निघणारे ध्वनि पुन: एकदां शांतपणें विचार करून आपणास कितपत समर्थनीय वाटतात! लोकमान्यांच्या नावावर चालविलेल्या केसरीनें हीं विधानें करावीत याची आम्हांस लाज वाटते. सध्यांतला बडा ब्युरोक्रॅट यांच्यापेक्षा जास्त उपहासगर्भ विधानें मत करूं शकेल असें वाटत नाहीं. गेल्या २ वर्षांत नोकरशाहीनें ... पण वरील सारखें आजवरी निराळें समर्थन या केसरीच्या कदुनोजवाबानेंच कोठें असें मला

एकदरीनें दिसू लागले. आणि त्यांना जर असा स्वपक्षच उरला नाहीं तर त्याच्या सरधानें सवस्वी काँग्रेसनिष्ठ नसणाऱ्या पक्षानें त्याला योग्य वाटलें तें लिहिलें त्यात फारशी चूक नाहीं.

"केसरीप्रमाणेंच 'महाराष्ट्र'नेंहि लिहिलें आहे. शब्द कदाचित् वेगळे असतील. बापूजी अणे याचे मत, त्यांच्या इतरांच्या वर्तनावरून कोणा अनुमित करील तर, तें असें कीं, कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली ती " स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं व स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत " आणि तींहि मुख्य साधनमार्ग म्हणून! विधायक कार्यक्रमात कायदेकौन्सिलाच नावहि नाहीं हें मत बापूजींच १९२९ पर्यंत नव्हते असें मी स्पष्ट म्हणू शकतों त्यांचें नवें मत गांधींनीं केवळ आपल्या अंकित ठेवलेल्या वर्किंग कमिटीचें मत आहे, व तेंहि त्यातील होयबाचें आहे विवेचकाचें नाहीं. असें असतां तें मत विस्तृत राष्ट्रीय पक्षावर केवळ वर्किंग कमिटीच्या इमानदारीखातीं लादणें म्हणजे, जें जें काँग्रेसच्या हातून गांधीजींच्या हातून घडेल त्याचें त्या पक्षानें समर्थन करावें अशी अपेक्षा करणें हा अन्याय आहे असें मी समजतों. व्हाइसरॉयानें गांधींची भेट न घेतल्याबद्दल केसरीनें व मी व्यक्तिशः स्पष्ट शब्दानीं व्हाइसरॉयाचा निषेध प्रगट केला आहे. पण मुळात व्हाइसरॉयाला भेटण्याची विनंति करण्याचा मार्ग हा चुकीचा व इटकूब अपयश ओढवणारा असा दिसत असता त्याचा मात्र निषेध करणें हें म्हणे वाईट! का तर त्यामुळे सरकारचें अप्रत्यक्ष समर्थन होतें! याचा अर्थ, गांधी लहरीनें किंवा मनस्वितेनें जें जें करतील त्या सर्वांचें उघडपणें समर्थन करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं! हा शुद्ध जुलूम व मुस्कटदाबी होय. ती मी, किंवा केसरी माझ्या हातीं आहे तोपर्यंत केसरी, कधींहि करून घेणार नाहीं मग त्यात आम्ही दोघेहि लोकप्रियतेच्या रसातळाला गेलों किंवा नष्ट झालों तरी मला त्याची पर्वा नाहीं. आज इतकीं नवें सरकारी दडपशाहीविरुद्ध केसरींतून सारखा भडिमार होत आहे. असें असता कुठल्या तरी एका वाक्याचा आधार घेऊन केसरीवर ' सरकारचें समर्थन ' करण्याचा आरोप करताना आपण सारासार विचार केला नाहींत असेंच म्हणावें लागतें.

"असो. मी या वादात मी अधिक पडू इच्छित नाहीं. आपला राग अद्यापि ओसरला नाहीं व माझाहि राग अद्यापि ओसरला नाहीं अशा स्थितींत अधिक न लिहावें हेंच चांगलें. आपलें जुनें १५-१७ वर्षांचे सबंध लक्षात

घेऊन आपण मजविषयीं जें सौजन्य आजच्या स्थितींतहि दाखवितां त्याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. बापूजींना आपल्या मताचा अभिमान असेल व त्याचा अभिमान आपल्याला असेल, तसाच मलाहि माझ्या मताचा अभिमान आहे आणि लोकप्रियता नष्ट होण्याचा धाक सरळ समोर दिसत असतां मी तें प्रतिपादित आहे यावरून मजमध्येंहि काहीं प्रामाणिकपणा असेल असें आपण मानल्यास कृपा होईल. बापूजी यांनीं गांधीजींच्या संबधांत अलीकडे जे एकदरीनें वर्तन केलें त्याचा, पूर्वीच्या त्याच्या मताशीं विरोध पाहतां मला खरोखरच खेद वाटला. गांधी काय पूर्वी नव्हते व आताच मोठे झाले वाटते ! असो. बापूजी करतात तें मजपेक्षा अधिक देशाभिमानाचेंहि असेल. माझी साठी उलटली म्हणून माझी बुद्धि नाठी झाली असेंहि वाटेल तर आपण म्हणाव. पण "गांधीजींचे दोष व त्यांच्या चुका दाखविल्या म्हणजे त्यापासून सरकारचें अप्रत्यक्ष समर्थन होतें" हा सिद्धान्त व कोलदांडा मला मान्य नाहीं. गांधी अनत्याचारवृत्तिचें स्तोम माजवितात तेव्हां ते सरकारचें समर्थन व बंगाली तरुणांची निंदा करितात असें समजावयाचें काय ? सरकारचें समर्थन करणें तें स्पष्ट त्याच हेतूनें केलें तर होत. इतर रीतीनें होणारा कोंडमारा मला मान्य नाहीं ! मग मी किंवा केसरी सरकारजमा झाले असें आपण म्हटलें तरी चालेल ! गांधी व त्यांचे सहकारी यांची सत्यनिष्ठा शंभर टक्के असेल, मज गरिबाची दहा टक्के तरी असेल. पण ती काहीं थोडीतरी आहे असें मात्र मी म्हणतों. पस्तीस वर्षे वर्तमानपत्रांतून देशसेवा केल्यानंतर सरकारचें समर्थन न होईल असें कसें लिहावें हें लोकांनी मला शिकविलें तर मलाहि तें खपणार नाहीं. आणि जर मला अजूनहि तें यवतमाळकरांनीहि शिकवायाचेंच असेल तर तें मी आता यापुढें केव्हां शिकणार ! असा 'समर्थना'संबधीं लोक मला लिहितात तो मी त्यांचा शुद्ध कांगावा समजतों.

पुणे परिषदेंत जवळ जवळ जाहीरपणें (तो गुप्तपणा फक्त नावाचा होता) कायदेभंगाच्या चळवळीविरुद्ध अनेक बाजूंनी स्पष्ट कडक आपले शब्द त्यांनाहि मग सरकारचें समर्थन करणारे का म्हणू नयेत ! असो. पण आता थोडक्यांत. लिहिण्याचें शिल्लक वाटते. ईश्वराची कृपा असेल व सिव्हिल मदतसूचित राष्ट्रीय पक्षास एकोपा म्हारा असा सकेल असेल तर तो होईलहि. ती आशा अजून सर्वस्वी नष्ट झालेली नाहीं असें मी समजतो. कारण असें माझे एक मित्र उमरावतीहून लिहितात कीं, "आता गुरगांवून परत आल्यावर बापूजी गांधीजींना प्रतिपादी.

म्हणून विरोध करण्याला उभे राहणार आहेत." तें घडेल तो मी सुदिन मानीन! पण तोपर्यंत काय किंवा यापुढ आता केव्हांहि काय, मी असेंच समजतों कीं लोकप्रियता संपादण्याच्या वेळीं कोणाच्याहि मताची किंवा सत्यनिष्ठेची कसोटी लागते तिजपेक्षा ती नष्ट होण्याच्या वेळींच अधिक लागते. वन्हाडकर मित्र-मंडळींनीं मला कांहीं वेळ, त्यांनीं आदरानें व मित्रभावानें गुंफलेल्या माळेंतील, एका फुलाचें स्थान दिलें होतें. पण असें कोणतें फूल आहे कीं ज्याचा केव्हांहि निर्माल्य होत नाहीं? पण निर्माल्याला पुढें देवघरांत किंवा माजघरांत स्थान न मिळालें तरी त्याचें म्हणून कांहींतरी वेगळें स्थान असतेंच. त्याला अगदींच कोणी उकिरड्यावर टाकून देत नाहीं. आपल्या मनो-भावनेंत किंवा निदान स्मरणांत यापुढ मी, वास नष्ट झालेल्या, निर्माल्याइतका राहिलों तरी पुष्कळ समजेन. आपलें पत्र मी कोणासहि प्रकट केलें नाहीं. आपणहि माझें पत्र यवतमाळकर मित्रमंडळी पलीकडे जाऊं देऊं नये अशी विनंति आहे.

"माझ्या लेखाला आपण शल्यनीति हें नाव दिलें. पण ज्या वीरांचा तेजोभंग मी केला ते असन्मार्गप्रवृत्त, कौरवांचा पक्षपात करणाऱ्या सहोदर वैरी कर्णा-प्रमाणें, ठरतात हेंहि आपणाला कबूल करावें लागेल. तें आपणाला कबूल आहे काय? तसेंच हेंहि लक्षांत ठेवा कीं, कर्णाचा वध झाला तो शल्यानें केलेल्या तेजोभंगामुळें नाहीं तर पूर्वीचेंच त्याचें रथचक्र गिळल्यामुळें! म. गांधींचें रथ-चक्र गिळण्याची कारवाई केसरी करीत नसून स्वतः त्यांचा अविवेक व बुद्धिभ्रंशच ती करीत आहे, असें उद्यां जगाच्या प्रत्ययाला येईल!"

पूर्वी एक सामुदायिक कायदेभंगाची तरी चळवळ, नाहीं तर कौन्सिल-प्रवेश, असा विकल्प सर्व समजस काँग्रेसवाले मानीत असत. पुणें परिषदेनंतर सामुदायिक कायदेभंग थांबला तथापि कौन्सिलप्रवेशाला मान मान्यता मिळेना! या संबधानें मी केसरींत खालीलप्रमाणें निश्चित व टापून लिहिलें:—

"महात्माजींशीं देशाचा बेबनाव असणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे कौन्सिल-प्रवेश. "कौन्सिलचें नांव काढलें कीं, माझें डोकें चक्कर भ्रमूं लागून येरी येते" असें विधान त्यांनीं आपल्या एका ताज्या मुलाखतींत केलें आहे. पण एकाला जांभई आली म्हणजे ती पाहून दुसऱ्यालाहि येते, त्याप्रमाणें एकाचें

डोकें फिरलेलें पाहून सहानुभवितेलें दुसऱ्याचेंहि डोकें केव्हां केव्हां फिरतें. कौन्सिलसंबधात गांधींचें हें मस्तकभ्रमण पाहून आमचेंहि डोकें फिरतें, म्हणून आम्ही जास्त न बोलण्याची मुद्दाम सावधगिरी घेतो. आम्हांला आश्चर्य इतकेंच वाटतें कीं, गांधीजींचें डोकें भ्रमून त्यावरोवर कामदे कौन्सिलहि गिरक्या घात असतो, मंदिरप्रवेशाच्या प्रसंगीं मात्र गांधीजींना अचूक आपलें बोट, शकुनवतीच्या कोष्टकांतील मंगलदर्शक घराप्रमाणें, कौन्सिलवर ठेवलां येतें ! आणि आपल्या चपल शिष्याकडून नेमकी त्या कौन्सिलात उडी घेवविता येते ! पण कौन्सिलच्या विषयासंबधीं गांधीजींचा व आम्हां इतरांचा इतका वाद आज दहा वर्षें झाला आहे कीं, त्यांना उद्देशून त्या विषयावर एक शब्द लिहिणें हा देखील आम्हांला शीण वाटतो. एखाद्याला एखाद्या गोष्टीची शिसारी कांहीं तरी कारणानें येते. कोणाला कोथिंबीर आवडत नाहीं तर कोणाला कलमी आंबा आवडत नाहीं ! किंवा एखाद्याची नेत्ररचनाच अशी असते कीं, त्याला एखादा रंगच अजिबात दिसत नाहीं. तद्वातलें हेंहि एक व्यंग गांधीजींना जडलेलें आहे इतकें म्हणून सोडून द्यावें हेंच बरें. "लोक कौन्सिलांत जाणार झालेच तर मी एका व्यक्तीनें त्यांना विरोध करून काय होणार !" असें गांधींनीं त्याच मुलाखतींत म्हटलें आहे. कदाचित् याचा गांधींच्या मनांतला अर्थ मात्र अगदीं उलटहि असेल. तरी उलट अर्थानें ते किलेकदां बोलतातहि. म्हणून कदाचित् त्यांना असें म्हणावयाच असेल कीं, "मी एक विरुद्ध आहे असे कळल्यावर मग काय विचार आहे कौन्सिलप्रवेशाची चळवळ होण्याची !" पण आम्हींहि महात्माजींना स्पष्ट सांगतो कीं, आतां त्यांनीं सगळीच्या सगळी पुण्याई कौन्सिलप्रवेशाविरुद्ध खर्चली तरी ती चळवळ यशस्वी झाल्याशिवाय राहात नाहीं !"

पण हें भविष्य खरें ठरण्याला स्वत:हि कांहीं हातभार लावणें अवश्य होतें. अर्थात् कांग्रेस मापुढहि कौन्सिलप्रवेशाची चळवळ न करील तर त्याचा सक्रिय निषेध, आणि मार्गदर्शन म्हणूनहि, आपण स्वतंत्र पक्ष काढावा असें आमच्या पैकीं (विशेषतः मडलिक जन्मादाय भेपा इत्यादि) मडळींनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें १९१२ च्या ऑक्टोबरांत गुरुदेव परदारखशाव या पक्षाची स्थापना झाली. स्वागताध्यक्ष मेघा हे असून वन्हाडचे एक पुढारी रामराव देशमुख हे अध्यक्ष होते. तथापि परिषदेच्या अधिवेशनाचा प्रारंभ करून देण्याचा मान मला देण्यांत

आला होता. या नात्यानें मी जे भाषण केलें त्यांतील कांहीं उतारे या खालीं देत आहे:—

"आपण मला परिषद उघडण्याचा बहुमान दिला त्याबद्दल मी आपले कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतों. मात्र मला हें आपल्याला प्रथमच सांगितलें पाहिजे कीं, एक केवळ 'सन्मान्य पाहुणा' या नात्यानें मी परिषदेचें उद्‌घाटन करीत नाहीं. एका इग्रज सद्‌गृहस्थानें नुकतेंच 'राजकीय परिषदेचा सन्मान्य पाहुणा म्हणजे राजकारणांतून लोपत चाललेला मुत्सद्दी' असें वर्णन केलें आहे. परंतु मला 'सन्मान्य पाहुणा' आणि 'लोपत चाललेला मुत्सद्दी' हीं दोनहि विशेषणें लागू नाहींत अकस्मात् उदय किंवा अकस्मात् लोप हा माझ्या जीविताचा गुणधर्मच नाहीं, तर राजकीय क्षेत्रांत आपल्या शक्तिप्रमाणें काम करणारा मी एक गृहस्थ आहे. वयोमानाप्रमाणें पूर्वीप्रमाणें सार्वजनिक कार्यें उरकण्यास मजमध्यें तितकीशी धमक राहिली नसल्यास नवल नाहीं. आणि यामुळें परिषदेनच्यें नव्या पक्षाची स्थापना झाल्यावर प्रत्यक्ष अधिकाराचें असें कोणतेंहि पद न स्वीकारण्याचें मी ठरवलें आहे. मात्र त्या पक्षाचा मी सभासद राहीन हें निश्चित. यापुढें राजकीय चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेणें मला शक्य होवो अथवा न होवो, सद्य स्थितीबद्दल मात्र माझीं कांहीं ठाम मतें झालीं आहेत. तीं मतें मी आपणापुढें मांडीत आहे.

"कांहीं महिन्यापूर्वी पुणें येथें काँग्रेस कार्यकर्त्यांची एक परिषद भरली आणि विशेष निर्णय न होता ती तशीच समाप्त झाली नंतर सार्वजनिक कायदेभंग बंद ठेवून वैयक्तिक कायदेभंग सुरू ठेवण्यात आला परंतु त्याचीहि स्थिति किती शोचनीय झाली आहे हें दिसतच आहे. कायदेभंगाच्या चळवळींत धुगधुगी कायम ठेवण्याचे अट्टाहासपूर्वक खासगी प्रयत्न चालू आहेत. परंतु देशांतील सर्वसामान्य जनता दडपशाहीच्या रुळाखालीं भरडली गेल्यामुळें काँग्रेसच्या सर्वाधिकाऱ्यांकडून त्या चळवळीवर बहुतांशीं पडदा पाडण्यांत आला. अशा वेळीं सार्वजनिक चळवळ मार्गे घेणें हेंच शहाणपणाचें लक्षण होय. असहकारितेचा अर्थ मलाहि कळतो. आणि ती यापुढें खरी परिणामकारक व्हावयाची असेल तर ती मतदारसंघाच्या द्वारेंच होणार आहे. हिंदी राजकारणांत मतदार ही एक जबरदस्त शक्ति निर्माण करण्यांत आली आहे. आणि व्यवहारतः ती शक्ति तुम्ही नाहींशी करूं शकत नाहीं, म्हणून तिला तुम्हीं आपल्या कारणीं लावून घेतली पाहिजे. सरकारला असें वाटत कीं, हिंदुस्थानांतील राजकीय विचार गारद करण्यासाठींच पार्लमेंटनें 'मतदार' ही एक

तलवार तयार केली आहे. ठीक आहे. मतदार ही एक तलवार आहे तर तिला आपल्या मताप्रमाणें धार आणि पाणी देणें आपलें कर्तव्य आहे. नव्या राज्यघटनेंत मतदानाचें क्षेत्र इतकें वाढविण्यात येणार आहे कीं, भावी काळात देशातील तोच मुख्य घटक ठरणार आहे. अर्थात त्यावर विसवल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. राजकीय चळवळ विधायक स्वरूपाची असो वा विध्वंसक स्वरूपाची असो, तुम्हाला मतदारांचाच आश्रय घ्यावा लागेल. असहकारिता आणि कायदेभंग या चळवळींच्या वेळीं त्याचीच मदत तुम्ही घेतली नाहीं कां ! आणि २० महिने अखंड चळवळ चालविल्यावर लोक दडपशाहीनें जिगजिगलेले पाहून तुम्हीच सावनिक कायदेभंगाचें शस्त्र म्यान केलत ना ! अशा रीतीनें ही चळवळ बंद केल्यावर तिच्या ऐवजीं तुम्ही त्याच लोकाना कोणती राजकीय कामगिरी सांगणार ? खादी, अस्पृश्यतानिवारण यांचें नाव घेता येईल. परंतु नित्य राजकीय चळवळींत त्याना फाजील महत्त्व देणें योग्य नाहीं.

"शिस्त, स्वार्थत्याग आणि ऐहिकभोग-विरक्ति या यौगिक गुणांत मुरलेले असे थोडेसे लोक वैयक्तिक कायदेभंगाचें व्रत चालविण्यास तयार असणार, परंतु बहुजनसमाजाची वाट काय ? त्याच्यापासून तुम्ही कोणतें कार्य करून घेणार ! खादी आणि अस्पृश्यता-निवारण एवढ्यावरच भागणार नाहीं लोकाना आपल्या वरील कर्जाचें ओझें कमी होण्यासाठीं पतपेढ्या पाहिजे आहेत. त्यांना औद्योगिक व मोफत आणि सक्तीचें शिक्षण हवें आहे. शेतकरी आणि मजूर यांची आर्थिक स्थिति सुधारावयास पाहिजे आहे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहार सुरळीतपणे चालावे म्हणून रुपयाचा दर निश्चित व्हावयास पाहिजे आहे करपद्धति आमूलाग्र सुधारून गरीब व श्रीमंत यांच्यामध्यें योग्य प्रमाणांत कराची वाटणी व्हावयास पाहिजे आहे लष्करी शिक्षणाची अत्यंत जरूरी आहे अशा एक ना दोन, लोकांच्या नडीच्या हजारों गोष्टी सांगता येतील कायदेमंडळावर बहिष्कार घालून व लोकांना नुसते असहकारितेचे धडे देऊन या गोष्टी मिळतील काय ? कायदेमंडळ हे एक यंत्र आहे त्याच्यावर ताबा ठेवून त्याचे विघातक कार्य तुम्हा होऊन थांबविणार नसाल तर तें तुम्हाला चिरडल्याशिवाय राहणार नाहीं. कांहीं असा आक्षेप घेतात कीं, नव्या राज्यघटनेंत आपल्याला या यंत्राचा मनाजोगा उपयोग करून घेता येणारच नाहीं. परंतु मला इतकेंच सांगावयाचें आहे

कीं, सबंध यनाचा तारा तुम्हाला मिळाला नाहीं तरी त्याजकडून होणाऱ्या राष्ट्र विघातक कार्याला तुम्ही पायबंद घालूं शकाल.

"कायदेभंगाच्या ऐवजीं विधायक कार्यक्रमहि एका मोठ्या व्यक्तीकडून पुढे विण्यात आला आहे. या विधायक कार्यक्रमातील कांहीं बाबींविषयीं मतभेद होण्याचें कांहींच कारण नाहीं. प्रश्न आहे तो हा कीं, त्या विधायक कार्यक्रमात कायदेमंडळ प्रवेश बसतो कीं नाहीं! आणि याच प्रश्नानें तर सारा गोंधळ उडविला आहे. काँग्रेसचे कार्यकर्ते आपल्या विधायक कार्यक्रमात कायदे-मंडळाना स्थान देतील तर खरोखरच आम्हाला नवा पक्ष काढण्याचीहि गरज राहणार नाहीं. आणि तसें झालें तर काँग्रेसच्या निशाणाखालीं सर्व जुन्या-नव्या काँग्रेसवाल्याना जमविणें मुळींच कठिण नाहीं परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, काँग्रेसमधील एका बड्या पुढाऱ्यानें निष्कारणपणें आपल्या एका पत्रकात कौन्सिलाचा मुद्दाम निषेध केला आहे! आणि आश्चर्य असें कीं, मंदिरप्रवेशाची सवलत अस्पृश्यांना कायद्यानें मिळावी म्हणून तेच पुढारी कौन्सिलचे उंबरठे झिजवीत आहेत आणि सभासदांची मनधरणी करीत आहेत! अशा स्थितींत कौन्सिलाचा उपयोग खरा कीं त्याजवरील बहिष्काराचें प्रेम खरें! कौन्सिलाबद्दलचा काँग्रेस-वाल्यांचा हा दुराग्रह ज्या दिवशीं मावळेल तो सुदिन होय. कौन्सिलबहिष्काराच्या भरात त्याजकडून विसंगत कृत्यें होत आहेत. कौन्सिलबहिष्कारामुळें होत असलेली ही विसंगत वर्तणूक थांबवावयाची असेल तर त्यांनीं सद्य स्थितीचा फेरविचारच करावयास पाहिजे तसें न करता ते पुनरपि कौन्सिलबहिष्काराचें तुणतुणेंच वाजवीत बसतील तर शेतकरी कामकरी आणि युवक त्याला मिथ्याचारच मानतील."

यानंतर या पक्षाच्या विधायक कार्यक्रमाविषयीं कांहीं सूचना करून शेवटीं मी असें सांगितलें कीं काँग्रेसवरील बंदी उठल्यावर या पक्षाच्या प्रत्येक सभासदानें काँग्रेसचा सभासद असलेच पाहिजे असा नियम करावा. या शेवटच्या मुद्यावर पुढें विषयनियामक मंडळांत सरदारगृहाच्या गच्चीवर सर्व रात्रभर (अलोचन जागरण करून) चर्चा झाली. पुष्कळांचें मत ही अट काढून टाकावी असें होतें. पण शेवटीं निर्णायक मताचा मान मला द्यावयाचा म्हणून ती अट ठेवावी असें ठरलें. ही पक्षस्थापना होताना पं. जयकर व डॉ. मुंजे हे विलायतेंत होते. त्यांना या स्वतंत्र पक्षाची कल्पना मानवली नाहीं. जुना प्रतिसहकार पक्षच पुढें चालू ठेवावा असें

त्यांचें मत होतें. पुढे जयकर हे नव्या पक्षाचे किंवा काँग्रेसचेहि सभासद झाले नाहीत. पण मुजे मात्र एक दोन वर्षांनीं या पक्षाचे सभासद झाले.

मुंबईच्या सभेंत शेवटीं पक्षाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्याचा आग्रह जम्नादास मेथा यांनीं केल्यावरून मी तें स्थान कांहीं दिवस घेतलें. पुढें बापूजी अणे यांना तें पद देण्यांत आलें. त्यांनीं तें कांहीं दिवस स्वीकारलें. पण पुढें झालेल्या कौन्सिल निवडणुकीच्या बाबतींत मतभेद झाल्यामुळें त्यांनीं या पक्षाचा राजीनामा दिला. हा नवा लोकशाही स्वराज्य पक्ष आज स्थिरपद असून, त्यानें कायदे कौन्सिलच्या व परवा नुकत्याच झालेल्या म्युनिसिपालिट्यांच्या निवडणुकी लढविल्या.

---

(८) कौन्सिल-बहिष्काराचा अंत

जगांत कोणत्याहि गोष्टीला शेवट हा असतोच! आणि असहकारितेच्या बेडाचें असेंच झालें. पण तो शेवट असा तसा झाला नाहीं. तर म्हणींतल्याप्रमाणें 'अगदीं इकडचें बोगाड तिकडे' फिरविल्याप्रमाणें भवितव्यतेनें काँग्रेसच्या धोरणांत परिवर्तन घडवून आणलें. सर्वांना हवें होतें तेंच. डॉ. अन्सारी यांनीं डॉ. बिधनराय व भुलाभाई देसाई यांना हाताशीं घेऊन, व म. गांधींच्या कानाशीं लागून, कौन्सिल-प्रवेश घडवून आणण्याला अनुकूल व उपयोगी अशा जुन्या कॉ. स्वराज्यपक्षाचें पुनरुज्जीवन करण्याचें ठरविलें. पण असें करतांना डॉ. अन्सारी यांनीं कम्यूनल अवॉर्डला (जातीयनिर्णयाला) सभाहून भरण्याची, न दुखवू देण्याची, खरोखर फारच सफाईनें केली. शेवटीं सर्व कारवायांवर शिक्कामोर्तब गांधींनें व्हावयाचें हें ठरलेलेंच! त्याप्रमाणें गांधींनीं अन्सारी यांना लिहिलेलें पत्र प्रसिद्ध करण्यांत आलें तें असें:—

" दिल्ली येथें काँग्रेसच्या कांहीं अनुयायांची जी औपचारिक सभा भरली व तींत कांहीं ठराव पसार झाले त्यासंबंधीं मजबरोबर चर्चा करण्याकरितां आपण तिघेजण पाटण्यास आला होतां हें एकपरी बरें झालें. जुन्या स्वराज्य पक्षाचें पुन-रुज्जीवन करण्यासंबंधीं व असेंब्लीच्या नव्या निवडणुकीमध्यें उभें राहण्यासंबंधीं परिषदेनें केलेल्या ठरावांना संमति देण्यास मला कांहींच प्रत्यवाय वाटत नाहीं. सद्य-स्थितींत कायदेमंडळाचा राष्ट्रीय कार्याला किपत उपयोग होईल या बाबतची

माझीं मतें सुप्रसिद्ध आहेत. १९२० सालीं कायदेमंडळाच्या उपयुक्ततेबद्दल माझीं जीं मतें होतीं तींच आजहि कायम आहेत. तथापि मला असें वाटतें कीं, ज्यांना कांहीं निमित्तामुळें कायदेमंडळांत भाग घेतां येत नाहीं किंवा घेण्याची इच्छा नाहीं, आणि ज्यांचा कायदेमंडळावर विश्वास आहे, त्यांनीं राष्ट्रहितरक्षणार्थ काम करण्यासाठीं कायदेमंडळांत शिरणें हें केवळ योग्यच नव्हे तर, तें त्यांचें कर्तव्यच आहे. हे जे विचार मी प्रदर्शित केले आहेत त्यांना अविरोधी अशा धोरणानें नव्या पक्षाला जी जी मदत लागेल ती ती देण्याला मी यथाशक्ति मदत करीन."

पाटणा येथें ता. ७ रोजीं काढलेल्या जाहीर पत्रकांत म. गांधी म्हणतात, "मी जें जाहीरपत्रक काढीत आहे त्यांतील प्रत्येक शब्द हा आत्मनिरीक्षण, अंत:संवेदना, आणि ईशप्रार्थना या तिन्हींचा उद्रेक आहे. या निर्णयांत अर्थातच कोणाहि एखाद्या व्यक्तीवर शिंतोडा उडविण्याचा माझा मानस नाहीं. माझ्या मर्यादित सामर्थ्याची ती एक प्रांजळ कबुलीच आहे. आश्रमवासीयांबरोबर केलेल्या संभाषणामुळें हें पत्रक काढण्यास मला स्फूर्ति झाली. विशेषत: एका जुन्या व चिरपरिचित सहकाऱ्याचीं मतें बोलणें चालू असतां त्यांत मला विशेष उद्बोधक अशी माहिती मिळाली. तुरुंगांत दिलेलें काम करण्यास तो सहकारी कटाळा करी. अर्थात् सत्याग्रहतत्त्वाच्या विरुद्ध ही त्याची वागणूक झाली. माझ्या सहकाऱ्याची समजूत अशी कीं, आपलें दौर्बल्य मला (गांधींना) माहीत आहे परंतु खरोखर मला त्याची जाणीवहि नव्हती. आणि असला अन्धळेपणा पुढाऱ्याच्या ठायीं असणें ही अक्षम्य गोष्ट होय. लगेच मला असें वाटूं लागलें कीं, कांहीं काळपर्यंत मी स्वत: एकटाच कायदेभंगाचा क्रियावान् प्रतिनिधि म्हणून राहावें. सद्य स्थितींत कायदेभंगाची जबाबदारी माझ्या एकट्याशिवाय दुसऱ्या कोणीहि स्वीकारतां कामा नये. मग असें वाटलें कीं, सत्याग्रहाचा वास्तविक संदेश अद्यापहि बहुजनसमाजापर्यंत पोंहोंचलेला नाहीं.

"आश्रमवासीयांबरोबर झालेल्या संभाषणावरून व स्वत: केलेल्या आत्मनिरीक्षणावरून मला असा निर्णय देणें भाग पडत आहे कीं, विशिष्ट तक्रारीशिवाय 'स्वराज्या'साठीं चालविलेली सत्याग्रहाची चळवळ काँग्रेसच्या अनुयायांनीं तहकूब करावी. त्यांनीं ती चळवळ आतां माझ्या एकट्यावरच सोंपवावी. माझ्या हयातींत ती चळवळ ज्या कोणाला पुनरुज्जीवित करावयाची असेल त्याला सत्या-

मुद्द्यांचीं तत्त्वें पूर्णपणे माहीत असलीं पाहिजेत, व ती चळवळ त्यानें माझ्या आदेशाप्रमाणें चालविली पाहिजे. सत्याग्रहाचा प्रणेता व पुरस्कर्ता या नात्यानेंच मी हें मत देत आहे. आतापर्यंत स्वराज्यासाठीं म्हणून ज्यांनीं ज्यांनीं माझ्या परोक्ष-अपरोक्ष सल्ल्यावरून वा उपदेशावरून कायदेभंगाच्या चळवळींत भाग घेतलेला आहे, त्यांनीं त्या चळवळीपासून आता परावृत्त व्हावें. पुष्कळांनीं उदासीन स्थितींत केलेल्या सत्याग्रहामुळे क्रांतिकारक किंवा राज्यकर्ते यांच्या अंतःकरणात कांहीच फरक पडलेला नाहीं, अशा रीतीनें सत्याग्रहातून मुक्त झालेल्या कार्यकर्त्यांनीं खादीप्रसार, जातीय ऐक्य,., अस्पृश्यतानिवारण, मद्यपानप्रतिबंध यासारख्या राष्ट्रपोषक चळवळींत मनोभावें भाग घेतला पाहिजे. ज्यांना हीं कामें करता येणार नाहींत, त्यांनीं राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशा लहान लहान उद्योगधंद्यात भाग घेऊन आपला उदरनिर्वाह करावा. हें पत्रक काढल्यामुळें कांग्रेसचे अधिकार मी लुबाडले असे अर्थातच होत नाहीं. सत्याग्रहाच्या बाबतींत माझ्याकडून कांहीं सल्ला मिळावा अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांना या पत्रकान्वयें मी सल्ला देत आहे."

याला अनुसरून लगेच डॉ. अन्सारी यांनीं खालील पत्रक प्रसिद्ध केलें —

"पाटणा येथें महात्माजींशीं विचारविनिमय केल्यावर जो निर्णय बाहेर पडला आहे त्यामुळें मला फारच समाधान वाटत आहे. म. गांधींनीं जुन्या स्वराज्य पक्षाच्या पुनरुज्जीवनास व कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत भाग घेण्यास उदार अन्तःकरणानें संमति दिली आहे! गुरु त्यांचीं मतें कायदेमंडळाच्या उप-युक्ततेबद्दल पूर्वीप्रमाणेंच ठाम असलीं तथापि त्यांना असें वाटतें कीं, ज्यांना कायदेभंगाच्या चळवळींत कोणत्याहि कारणानें भाग घेता येत नाहीं, व ज्यांना कायदेमंडळांतील कामावर विश्वास आहे, अशा कॉंग्रेसच्या अनुयायांनीं आपापल्या समजुतीप्रमाणें राष्ट्रहितपोषक विधायक कार्य करणें त्यांचें कर्तव्य आहे. इतकेंच नव्हे तर, स्वराज्यपक्षाला मदत करण्याहि महात्माजी तयार आहेत. महात्मा-जींच्या या अन्तःकरणपूर्वक व आत्मस्फूर्तीनें मिळालेल्या पाठिंब्यामुळें कॉंग्रेस-मध्ये फूट पडण्याचें टळलें ही आनंदाची गोष्ट होय. या निर्णयानें कांग्रेसमधील विविध पक्षोपपक्षांचें सहकार्य व संमीलन होण्यास मदत होणार आहे.

"जुन्या स्वराज्य पक्षाचें पुनरुज्जीवन व संघटन झाल्यावर त्यानें देशापुढें व राष्ट्रापुढें व्यावहारिक, परिणामकारक, व लोकरंजक असा विधायक कार्यक्रम ठेवला पाहिजे. अशा,

कार्यक्रम माडता आल्यावर देशभर पसरलेलें राजकीय औदासीन्य व शैथिल्य घालवितां येईल, व सरकाराच्या नजरेस ही गोष्ट आणता येईल कीं, 'पाढऱ्या खाळिला'तील स्वराज्य-योजना व दडपशाहीचे जुलमी कायदे याचा निषेध करण्याच्या कामी आमच्या पाठीशीं अवघी जनता उभी आहे. त्याच वेळीं आपल्याला राष्ट्राची स्वराज्याची मागणीहि सरकारपुढें एकमुखानें मांडता येईल. जातीय समेट हा अर्थातच त्या राष्ट्रीय मागणीचा एक महत्त्वाचा घटक समजला जाईल. स्वराज्य-पक्ष हा जातीय ऐक्य साधण्याचा कसोशीचा प्रयत्न करणार आहे. बॅ. जिना याच्या मागण्यात फरक करून मुसलमानातील सर्व उपपक्षाना व इतर जातींना त्या मान्य होण्यासारख्या करता येतील असे मला वाटतें. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस किंवा मे महिन्याच्या सुरवातीस कलकत्ता येथ स्वराज्यपक्षीय व कॉंग्रेस-वाले याची एक मोठी परिषद बोलावण्याचा माझा विचार आहे. त्या सभेंत पक्षाचा कार्यक्रम ठरविणें, त्याच कार्यकारी मंडळ निवडणें इत्यादि कामें होतील."

कौन्सिलप्रवेशाचे पुन्हा प्रवर्तन घडवितांना कांग्रेसमधील जुन्या स्वराज्य-पक्षाला अग्रेसर करावें, व त्याच्याकडून तें कार्य करवावें, अशी डॉ. अन्सारी याची सूचना होती व ती गांधीनीहि पटली होती पण प्रत्यक्षात तसें घडलें नाहीं. गांधीच्या बगलतल्या थोड्या निवडक पुढाऱ्यांनीच ते सर्व काम आपल्या हातीं घेतलें. याचा प्रमुखपणा डॉ. अन्सारी याजकडे होता व त्याना तर जातीयनिर्णयाला धक्का लावावयाचा नव्हता म्हणून त्यांनीं अगदीं एका बाजूस रांचीसारख्या ठिकाणीं खाजगी कूट जुळवून द्यावें तसें धोरण आखलें. ही गोष्ट बापूजी अणे याना पसंत पडली नाहीं. विशेषत महाराष्ट्रातील जुन्या स्वराज्य पक्षाच्या आम्हा महाराष्ट्रीय पुढाऱ्याना या खासगी सभेला निमंत्रण न यावें, व मुद्दाम वगळावें, या गोष्टीचा त्याना रागहि आला. यासंबंधीं अणे याचीं काहीं पत्रें देतों —

(ता २२।४।१९३४) या सोबत मी मुंबईस के. एफ्. नरीमन यांना पाठविलेल्या पत्राची प्रत तुम्हाला अवलोकनार्थ पाठवीत आहे. तें पत्र असें :— कायदेभंगाची चळवळ थांबल्यापासून देशात जी स्थिति उत्पन्न झाली आहे तिचा विचार करण्याकरिता, आणि स्वराज्यपक्षाच्या पुनर्घटनेचा विचार करण्याकरितां, अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी लवकरच बोलावण्यांत येईल असें वाटतें. ही सभा रांचीस बोलावणं ठीक होणार नाहीं. मुंबई किंवा कलकत्ता येथे, विशेषत. कलकत्या-

सत्र अशी महत्त्वाची सभा बोलावली पाहिजे. रांचीस सभा न बोलावली तर सल्ला द्यावयाला गांधी हजर राहू शकणार नाहीत या सबबीत अर्थ नाही. इतक्या लोकांकरिता गांधींनीच आपला कार्यक्रम किंचित बदलून घ्यावा. डॉ. अन्सारी, डॉ. महमूद यांना मी याप्रमाणे लिहीत आहे. पाटणा येथे गांधींनी जे उद्गार काढले त्याचा अर्थ तुम्ही व सरोजिनी नायडू यांनी केला तो बरोबर आहे. म्हणजे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने स्पष्ट शब्दांत आता असे ठरविले आहे की कायदे-भंग थांबविला पाहिजे. नाहीतर सरकार या मुभतेचा फायदा घेईल.

"नव्या निवडणुकी व्हावयाच्या तर ही गोष्ट अवश्य आहे. या निवडणुकी-च्या कामाकरिता काँग्रेसनें स्वराज्य पक्षाला पूर्ण मुखत्यारी द्यावी, फार तर आपलें धोरण दर्शविण्यासारखें काही नियम घालून द्यावेत. पण काँग्रेसने स्वतः असें कांहीं न केलें तर मी स्वराज्य पक्षाची संघटना करणार आहे हे तुम्हास उघड सांगतों. याकरतां खुद्द काँग्रेसचें जादा अधिवेशन भरावें की काय ते मग पाहूं. जुन्या स्वराज्य पक्षाशीं, म्हणजे ज्याचे अध्यक्ष पंडित नेहरू होते त्याच्याशीं, मी १९२९ सालींच संबंध सोडला. त्याचवेळीं जयकर, केळकर, मुंजे यांनीहि तो सोडला. त्याच्याबरोबर मीहि प्रतिसहकारी पक्षाच्या तिकिटावर निवडून आलों. लाहोर येथील काँग्रेसचा ठराव माझ्यावर बंधनकारक होता असे मी तरी केव्हांहि समजलों नाहीं. आम्ही सन १९३० सालीं असेम्ब्लीचा राजीनामा दिला तो सरकारच्या इतर काही कृत्याचा निषेध करण्याकरितां.

"मी स्वतः कायदेभंगांत भाग घेतला याचा अर्थ माझ्या जुन्या प्रतिसहकार पक्षाचीं तत्त्वें मी सोडून दिलीं असतील असा नाहीं. मी वर सुचविलेल्या नांवाचे इतर गृहस्थ जर तुम्हाला बोलवावयाचे नसतील तर मलाहि बोलवूं नका. त्यांना वगळल्यास तुमच्या परिषदेच्या ठरावांना महाराष्ट्रांत नागपुरांत व वऱ्हाडांत कोणीहि किंमत देणार नाहीं हे लक्षांत ठेवा. तुमच्या परिषदेचा मुख्य विषय कौन्सिलप्रवेश हा आहे म्हणून तर मी हें सांगतों. आणि म्हणतों कीं, वरील गृहस्थांचा सल्ला तुम्ही अवश्य घ्या. स्वतः महात्मा गांधी यांनी 'स्टेट्समन' पत्राला जी मुलाखत दिली आहे त्यांत ते म्हणतात 'स्वराज्य पार्टीची तत्त्वें ज्या कोणाला मान्य असतील त्या सर्वांनी तींत प्रवेश मिळवावा, मग त्यांचें पूर्वे वर्तन कोणत्याहि बाजूचें झालेलें असो.' आतां म. गांधी म्हणतात कीं, मी पूर्वी पंडित मोतीला-

लाल व देशबंधु दास याना कौन्सिलातील धोरण ठरवून दिलें नाहीं, तसेंच या नव्या स्वराज्य-पक्षालाहि ठरवून देऊं शकत नाहीं. हें गांधींचें म्हणणें त्याच्या दृष्टीनें योग्यच आहे. (बापूजी अणे, यवतमाळ.)

(ता. २४।४।१९३४) माझ्या मागील पत्रात मी डॉ. अन्सारींना आपणास रांचीच्या सभेस आमंत्रण करण्याबद्दल सुचविले असल्याचे लिहिले होते. त्या पत्रास डॉ. अन्सारींनीं उत्तर लिहिलें आहे कीं " नवीन स्वराज्य पक्षाची घटना, कार्यक्रम, व धोरण काय असावें हें ठरविण्यासाठीं होणाऱ्या या सभेस प्रतिसहकारपक्षाच्या पुढाऱ्याना इतक्यातच बोलाविणें युक्त होणार नाहीं. पण पुढें ऑ. इ. कॉ. कमिटीची संमति मिळाल्यावर प्रतिसहकारपक्ष व स्वराज्यपक्ष यामधील मतभेदाची तडजोड करून निवडणुकींत जास्तींत जास्त यश मिळविण्याचा आमचा इरादा आहे. मी आपणास लिहिलेल्या पत्रात आपण रांचीच्या सभेचें आमंत्रण स्वीकारावें अशी विनंति केली होती. पण आता त्या पत्रानें आपली काहीं गैरसोय झाली असल्यास तसदीची माफी करावी.

डॉ. अन्सारींच्या नकाराबद्दल जरी मला फार वाईट वाटत असलें तरी मी समेटाची आशा अजिबात सोडलेली नाहीं. स्वराज्यपक्ष व प्रतिसहकारवादी पक्ष याच्यात तडजोड करून, कौन्सिलवादी काँग्रेसभक्ताच्या या दोन्ही महत्वाच्या गटाचें ऐक्य करण्याचा प्रयत्न मी चालू ठेवीन. (मा. श्री. अणे.)

(ता २।७।१९३४) माझ्या पंडित मालवीय याच्यार्शी २८ ता. स झालेल्या भेटींत वर्किंग कमिटीने "कम्युनल अवॉर्ड" संबधीच्या ठरावात समाधानकारक फरक केला नाहीं तर आम्ही दोघानीं राजीनामे द्यावे असं ठरविलें आहे. " राजीनामा दिल्यावर पुन्हा असेम्ब्लीच्या निवडणुकीस उभें राहूं नये, कारण त्यामुळें काँग्रेसच्या उमेदवाराविरुद्ध निवडणूक लढविणें भाग पडेल " अशा मताचा मी आहे. या विषयीं तुम्ही सुचविलेल्या मुद्याचा मालवीयाच्यावर फार परिणाम झाला. तेही आपल्याच मताचें आहेत. तरीहि " कम्युनल अवॉर्ड "मुळें होणारा अन्याय जगजाहीर करून, ब्रिटिश सरकारच्या धोरणाविरुद्ध लोकमत निर्माण करावेंच. त्यासाठीं एक स्वतंत्र " लीग " स्थापन करावी कीं कसें याचा विचार बनारसच्या वर्किंग कमिटीच्या अधिवेशनानंतर आपण भेटून ठरवूं. (मा. श्री. अणे, यवतमाळ.)

या नवीन घडामोडीला पं. मदनमोहन मालवीय आणि बापूजी अणे यांनी प्रथम अनुमोदन दिलें ते असें:—

पंडित मदनमोहन मालवीय—" काँग्रेसवाल्यानें असेंब्लीतील प्रत्येक जागा जिंकण्याचा प्रयत्न करणें अवश्य आहे."

लोकनायक बापूजी अणे—" सध्याच्या निष्क्रिय व कुचंबलेल्या राजकारणामुळें ज्या काँग्रेसवाल्यांचीं मनें अस्थिर होत होतीं त्यांना दिल्लीचे ठराव व त्यांना म. गांधींनी दिलेली अनुमति ही ऐकून समाधान वाटेल यांत शंका नाहीं. काँग्रेसनें सरकाराचें निवडणुकीचें आव्हान स्वीकारून व निवडणुकींत आपले उमेदवार बहुसंख्याक असे निवडून आणून जनतेवर आपलें वर्चस्व अद्यापि कितीं आहे, हें दाखविणें हेंच योग्य आहे. नव्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं निवडणुकी कोणत्या तत्त्वावर व पद्धतीवर लढवावयाच्या यासंबंधीं एक निश्चित कार्यक्रम तावडतोब आंखला पाहिजे."

तथापि अन्सारी प्रभृति काँग्रेस पुढारी आणि अणे मालवीय यांचें जातीयनिर्णयाबाबत एकमत होणें शक्य नव्हतें. लोकशाही स्वराज्य पक्षाला तर जातीयनिर्णय मान्य नसल्याचें पूर्वीच प्रसिद्ध झालें होतें. अशा स्थितींत वरील दोघांनीं कम्यूनल अवॉर्डशीं झगडण्याला एखादा नवीन पक्ष स्थापित करण्याऐवजीं लो. स्व. पक्षासच येऊन मिळावयास पाहिजे होतें. पण "महाराष्ट्रावर इतर प्रांत नाराज असतात यामुळें अखिल भारतीय असा नवाच एखादा पक्ष काढावा" असें अणे यांच्या मनानें घेतलें. ते स्वतः लोकशाही पक्षाचे सभासद झाले होते. पण पंडित मालवीय यांना पुढारी करून आणि बंगालप्रांत आपल्या बाजूला आणून कलकत्ता येथें एक नवा राष्ट्रीयपक्ष स्थापण्याची योजना सिद्ध झाली. मात्र व इकडील इतर मंडळींचें म्हणणें असें कीं कम्यूनल अवॉर्ड हीं महत्त्वाची पण एकेरी बाब आहे. म्हणून त्याशीं झगडण्यासाठीं वेगळा पक्ष असा नको. एखादा स्पेशल स्वतंत्र 'सेप' ला कार्यापुरता काढावा. पण तें अणे मालवीय यांना पटेना.

मालवीय व अणे यांनी कीं. वर्किंग कमिटीचे राजीनामे दिले याचें कारण असें कीं जातीयनिर्णयविरुद्ध असलेलें आपलें मत उघडपणें प्रतिपादन्याचा त्यांना स्वातंत्र्य, व त्याच विचाराच्या इतर सर्व काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांना, त्याउप

असावे ते नव्हते. वास्तविक काँग्रेसने या एका मुद्यापुरतें मतस्वातंत्र्य देण्यास काहीं हरकत नसावी. तें दिले असते तर काँग्रेसमधील फूट थांबली असती. इतकेंच नाय, मालवीय व अणे याना नवा पक्ष काढावा लागला नसता. आणि आमचा लोकशाही पक्षहि काँग्रेसशीं मिळतें घेण्याला तयार झाला असता. पण काँग्रेस पुढारी डॉ० अन्सारी प्रभृति मुसलमानाचे मन दुखवण्यास तयार नव्हते. इतर कोणालाहि दुखवावें पण मुसलमानाना दुखवू नये, हा काँग्रेसचा परिपाठच होता !

असो. नवीन पक्ष असा काढू नये या करितां अणे व मालवीय याचें मन वळवावे म्हणून मी त्याना खालीलप्रमाणे अनावृत पत्र लिहिलें.—

" आपण उभयतानी पार्लमेंटरी बोर्ड व काँग्रेसची वर्किंग कमिटी यावरील आपल्या जागाचे राजीनामे देऊन, हिंदुस्थानांत अद्यापि राष्ट्रीय वृत्ति व राष्ट्रीय तत्त्वें हीं जिवत आहेत व काँग्रेस पुढाऱ्यानीं प्रचलित केलेल्या हिंदुमुसलमानाच्या खोट्या एकीच्या कल्पनानींहि तीं नाहींशीं झालेली नाहींत, असेच सिद्ध केलें आहे.

" मात्र आपल्या राजीनाम्यानंतर आपण प्रस्तुत जातीयनिर्णय व त्यावर अधिष्ठित झालेल्या राज्यघटनेचा निषेध करण्याकरितां एक कायमचा नवा पक्ष स्थापन करण्याचा जो उपक्रम चालविलेला आहे त्याबद्दल इकडील आम्हा महाराष्ट्रीयाकडून मान्यता मिळणार नाहीं आपल्या जाहीरपत्रकावरून पाहता हिंदुस्थानात असेंब्लीमध्यें, व लंडन येथे पार्लमेंटमध्यें, श्वेतपत्रिकेचा अनुसरून व्हावयाचा कायदा विचाराकरितां पुढें येईल तेव्हा जातीयनिर्णयाला आपला पक्ष करून विरोध करील असे दिसते याकरिता स्वतंत्र पक्षाच्या संघटनेचा व्याप वाढवून स्वदेशात व परदेशात करावा लागणारा मतप्रसार, मोठ्या प्रमाणावर संघटना, मोठा द्रव्यनिधि इ पक्षसंघटनेच्या अनुषंगानें येणाऱ्या अनंत गोष्टींमध्यें आपलें सामर्थ्य खर्ची घालण्याऐवजीं, आपण आपल्या जवळील सर्व मनुष्यबळ व द्रव्यबळ जातीयनिर्णयाला सर्व प्रकारें विरोध करण्यात कारणीं लावावें. आणि सर्व प्रकारच्या राजकीय प्रश्नांबद्दल मतप्रदर्शनाचें आवश्यक ओझें अंगावर घेणारा व्यापक व स्वतंत्र पक्ष स्थापन करण्याच्या भरीस न पडतां, तेवढच एक काम एकमुखानें पार पाडावें हे अधिक व्यवहार्य नाहीं काय !

"खरें म्हटले तर जातीयनिर्णयविरोध हा मुख्य प्रश्न धसाला लावण्याचें काम एखाद्या सर्वव्यापी पक्षापेक्षा एखाद्या संघानेंच अधिक यशस्वी होईल. संघ केव्हांहि सुटसुटीत असल्यामुळें त्याच्या कर्तृत्वांत त्वरा करामत आणि सामर्थ्य हीं सहज प्रतीत होतात. अंगीकृत प्रश्नाशिवाय इतर बाबतींत देशातील इतर पक्षाशीं संघाला मतभेद प्रदर्शित करून वैमनस्य वाढविण्याचें कारण नसतें. देशाच्या आजच्या परिस्थितींत ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची असून आपण एखादा जातीय निर्णयविरोधी संघ (Anti-Communal Award League) किंवा तत्सम संस्था स्थापन केल्यास आपल्या नियोजित पक्षापेक्षा त्याच्या हातून केव्हांहि अधिक यशस्वी कार्य होण्याचा संभव आहे असें आम्हांस वाटतें.

"नव्या पक्षाच्या, आपण सुचविता त्या तऱ्हेच्या, योजनेंत आणखीहि अपरिहार्य दोष आहेत. आपला राष्ट्रीय पक्ष हा जातीय निर्णयाच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांचा संग्रह करण्याच्या मागें लागला असतां, अर्थात् काँग्रेसच्या बाहेरच्या लोकांचाहि त्यांत समावेश क्रमानेंच होणार आणि मग काँग्रेसच्या जातीयनिर्णयापुरताच त्याचा विरोध मर्यादित न राहतां काँग्रेसचा विरोधी पक्ष म्हणून तो राजरोस उभा ठाकणार ही परिस्थिति केव्हांहि इष्ट ठरणार नाहीं. कारण जातीयनिर्णय व श्वेतपत्रिका एवढ्या बाबतींत ऐकमत्य असल्यामुळें आपल्या पक्षाला मिळालेले लोक इतर बाबतींत काँग्रेसशीं सहकार्य न करतां तिला विरोध करण्याचाच बराच संभव आहे. कदाचित् ते सरकारच्या बाजूनेंहि मतें देतील. हा संभव केव्हांहि अनिष्ट असून कधीं काळीं पश्चात्तापाला कारणीभूत होईल. शिवाय परवा श्री. अणे यांनींच जाहीर सभेंत सांगितल्याप्रमाणें नवा घटना कायदा पास होईपर्यंत काय तो जातिनिर्णयविरुद्ध चळवळ करण्याचा उपयोग आहे. पुढें जातीयनिर्णय हा त्या नव्या कायद्याचा घटक बनून गेल्यानंतर त्या विरुद्ध चळवळ करून कांहींच फायदा होण्यासारखा नसून मग विरोधाचा मोर्चा सर्वच्या सर्वच घटनाकायदा बदलून घेण्याकडे वळविला पाहिजे. सारांश या पक्षाच्या कार्याला एक प्रकारची स्वाभाविक कालमर्यादा पडत आहे. केवळ जातीयनिर्णयाला विरोध करण्याकरितां जन्माला आलेल्या पक्षाला, त्याचा समावेश करणारा घटनाकायदा एकदां पास झाल्यानंतर, पुढें कामच राहणार नाहीं. म्हणून कालदृष्ट्या व कार्यदृष्ट्या मर्यादित कार्यावर नजर देऊन त्याकरितां एक तात्पुरता संघ निर्माण करावा हेंच इष्ट आहे.

" महाराष्ट्रात आपल्याबद्दल सहानुभूति बाळगणाऱ्या लोकांना खरें म्हटलें तर असा एक नवा संघहि स्थापन करण्याची आवश्यकता भासत नाहीं. गेल्या वर्षीच महाराष्ट्रात डेमोक्रॅटिक स्वराज्य पार्टी स्थापन झाली आहे हें आपणां उभयतांस माहीत आहेच समर्पक व मनोवेधक नाव, आणि पक्षसंघटनेचीं सर्व अंगउपांगें एका अर्थानें सिद्धच आहेत. हा पक्ष काँग्रेसच्या अंतर्गत असून फक्त काँग्रेसच्या सभासदांचाच बनलेला आहे. शिवाय जातिनिर्णयाचा निषेध ही नव्या पक्षाला इष्ट असणारी गोष्ट त्या पक्षानें आधींपासूनच निश्चयानें स्वीकारलेली आहे. या बाबतींत ह्या पक्षानें पास केलेले ठराव आणि त्याच्या पुढाऱ्यांनीं वेळो-वेळीं केलेलीं भाषणें यामध्यें स्पष्ट निर्देश आहेत. ते आपल्या माहितीकरिता खालीं दिले आहेत

ठरावः—" हा पक्ष प्रौढांना मतदानाचा हक्क व संयुक्त मतदानपद्धति याचा पुरस्कार करतो. मि मॅक्डोनाल्ड यांनीं दिलेला जातीयनिर्णय हा लोकशाहीच्या तत्त्वाला विरुद्ध असून देशांतील राष्ट्रीय सामर्थ्य हरण करणारा असल्यामुळें हा पक्ष त्याला सतत विरोधच करील. "

बॅ रामराव देशमुख ह्यांनीं आपल्या भाषणात जातीयनिर्णयाचा व त्याच्या विघातक परिणामाचा सर्वच बाजूंनीं उत्तम विचार केला आहे. ते म्हणाले " आज जगात कोणत्याहि देशात न आढळणारा अन्याय प्रस्तुत जातीयनिर्णयानें हिंदुस्थानात केला जाणार आहे ' फोडा आणि झोडा ' या दुष्ट नीतीचें नग्न स्वरूप या निर्णयात प्रतिबिंबित झालें असून सुशिक्षित मुसलमान बंधूच्या मनात विश्राम उत्पन्न करण्याकरिता म्हणून लखनौला जी तात्पुरती तडजोड करण्यात आली तीच आता उग्र स्वरूप धारण करून मुत्सद्दी तिळमात्रहि असा नसतांना आपल्या राजकारणात कायमच्या रोगाच्या स्वरूपानें चिरस्थायी होऊन बसत आहे. या निर्णयानें सुचविलेली व्यवस्था ही इतिहासात अश्रुतपूर्व आणि अर्थात अत्यंत गर्ह्य अशी आहे या निर्णयाचें परिमार्जन केल्याशिवाय हिंदुस्थानात शांतता नांदण्याचें नावच नको. सर्वत्र हुकूमशाहीचे दुष्परिणाम उघडच दिसतात. त्या सर्वांपेक्षां या निर्णयान चिरस्थायी होणारी हुकूमशाही ही सर्व जगात हीनतम होय."

"गेलीं कित्येक वर्षें लखनौ-करार अस्तित्वात होता. आणि तो जर मुसलमानांना असमाधानकारक वाटू लागला तर अर्थात् त्या तऱ्हेचा दुसरा

परंतु बिगरमुसलमानांना मान्य होणारा असा करार त्यांनींच सुचवावयास पाहिजे होता. आणि जर तसा एखादा अन्यकरार त्यांना सुचवितां येत नसला तर कोणत्याहि प्रामाणिक सरकारनें तोच शेवटचा शब्द धरून चालावयास पाहिजे होता. परंतु तसें न करतां बुद्ध्या मुसलमानांच्या बाजूनें नवा निर्णय करून हिंदुमुसलमानांच्या सलोख्यांत बिघाड करावा व त्या बिघाडाबद्दल फिरून हिंदूनाच जबाबदार धरावें ही वक्रनीतीची कमालच होय!'

'गेल्या दोन पिढ्या ज्या स्वातंत्र्याकरितां कॉंग्रेस मोठ्या परिश्रमानें झगडली त्या स्वातंत्र्याची कल्पनाहि आतां या निर्णयामुळें हवेंतील वाफेप्रमाणें विरल विरल होत जाणार' असें मत स्वागताध्यक्ष श्री. जम्नादास मेहता यांनीं प्रदर्शित केलें. डेमोक्रॅटिक स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष श्री. न. चिं. केळकर यांनीं तर गोलमेज परिषदेला सादर केलेल्या आपल्या पत्रकांत या निर्णयाबद्दल खालील स्पष्ट निषेध केला होता —

"सरकारनें जातीय निर्णय देण्याची जी गंभीर जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली आहे तीमुळें पार्लमेंटांत कायदा करून जें सुसंघटित राज्यतंत्र उभें करण्याचा त्याचा उद्देश आहे त्याविषयीं 'मूले कुठार.' अशीच स्थिति झालेली आहे."

"जातीय प्रश्नावर हिंदुस्थानांतील दोन प्रमुख समाजांचें ऐकमत्य होऊं शकलें नाहीं या सबबीवर ब्रिटिश पार्लमेंटच्या हातून हिंदी लोकांना कांहीं जबाबदारीचे हक्क मिळण्याबद्दलच्या हिंदी राष्ट्राच्या आकांक्षा अमान्य करून त्या मतभेदाचा गैरफायदा घेण्यांत येत आहे या गोष्टीचा हिंदु आणि शीख या समाजांना मोठा खेद वाटतो."

"या जातीय निर्णयामुळें कोणत्याहि कायदेमंडळांत सरकारच्या कारभारावर लोकमताचें नियंत्रण ठेवणें दुष्कर होणार आहे. या निर्णयामुळें जातीय गट पाडून सरकारला त्यांच्यांत वैमनस्य कायम राखतां येईल. सरकारला [illegible] करण्याच्या ज्या अनेक संधि असतात त्यांचा फायदा घेऊन राष्ट्रीय ऐक्याचा नाश तेव्हांच करतां येईल. आणि या निर्णयाच्या जोरावर राजकीय संस्थांच्या पाठीर-पक्षांतील आंदोलनावर त्यांना घेऊन ताबा ठेवतां आल्यामुळें नेहमींच सरकार-पक्षाचा तोल त्यांच्या मर्जीप्रमाणें पडत राहील यांत मुळींच शंका नाहीं."

तर अजूनहि सरुड टाळणें शक्य आहे, असें आम्हीं सुचवू का ? कृपा करून आपला निकाल येथें मला व कलकत्ता कॉन्फरन्समध्यें अणे यास कळवा.

—केळकर, जमनादास मेथा.

महात्मा गांधीकडून मला बुधवारीं सायंकाळीं खालील उत्तर आलें —

Thanks felicitations Only solution possible is to allow freedom speech vote grounds conscience This was rejected. Wish you could induce acceptance —*Gandhi*

अभिनंदनाबद्दल आभारी आहे सदसद्विवेकबुद्धीच्या आधारावर भाषण-स्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य देणें हाच तडजोडीचा शक्य मार्ग पण तो फेटाळण्यांत आला. याचा अवलंब करण्याविषयीं आपण मन वळवावें अशी इच्छा आहे. —*गांधी*

म. गांधींचें उत्तर आल्यानंतर गुरुवारीं सकाळीं मी म. गांधींना खालील तार केली —

Thanks your telegram Interpretation rather doubtful to me Does your telegram mean that on grounds of conscience at any rate full freedom of speech and vote at elections and in Assembly will be given not only to Malaviya and Aney but all Congress candidates and Congress members in Assembly? If so, or in any case kindly send special messenger to meet me Wardha station on way Calcutta Friday morning Nagpur Mail with full expanded statement of your views on matter referred by me to you —*Kelkar.*

आपल्या तारेबद्दल आभारी आहे पण तारेचा अर्थ मला थोडा संशयास्पद वाटतो निदान सदसद्विवेकबुद्धीच्या आधारावर निवडणुकींत व असेंब्लींत मत प्रदर्शित करण्याचें व मत नोंदण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य फक्त मालवीय व अणे यासच नव्हे तर काँग्रेसच्या सर्व उमेदवारांना व काँग्रेसच्या असेंब्लींतील सर्व सभासदांनाहि मिळावयाचें असा आपल्या तारेचा अर्थ आहे काय ? तसें असेल तर, किंवा कोणत्याहि परिस्थितींत, कलकत्त्यास जातांना वाटेंत मला भेटण्यासाठीं शुक्रवारीं सकाळीं नागपूर मेलच्या वेळीं वर्धा स्टेशनवर मी आपणास

विचारलेल्या प्रश्नासंबंधीं आपल्या मताचा खुलासा करणारें पूर्ण व विस्तृत पत्रक देऊन मुद्दाम मनुष्य पाठवा. —केळकर

या तारेला उत्तर म्हणून वर्धा स्टेशनवर महात्माजींनीं आपलें म्हणणें लेखी कळविलें. त्यांत असें स्पष्ट म्हटलें होतें कीं, "ज्यांना वर्किंग कमिटीचा ठराव व जातीय निर्णय सदसद्विवेकबुद्धीच्या दृष्टीनें मान्य नसेल त्यांनीं आपल्या उमेदवारीचे अर्ज पार्लमेंटरी बोर्डाकडे पाठवावे, व जर ते इतर दृष्टीनें इष्ट वाटतील तर तशी परवानगी दिली जाईल" केसरीचा वार्तामीदार लिहितो "या लिहिण्यांत किती खोल अर्थ, केवढा मुत्सद्दीपणा व किती खाचखळगे आहेत, व त्यामुळें समेट होणें कसें अशक्य होतें याची कल्पना वाचल्याबरोबर कोणासहि येणारी आहे, आश्चर्य हें कीं, या तारेचाहि लोकांनीं भलताच अर्थ केला! लोकशाही स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष या नात्यानें श्री. केळकर यांनीं, राष्ट्रीय सभेतील तटा मिटून पुनः एकवार समेट व्हावा, व महाराष्ट्रांतील समेटाची मोठी आशा निघावी, म्हणून केलेली ही सरपट इतिहासांत नमूद केली जाईल यांत शंका नाहीं. श्री. केळकर यांची ही वृत्ति व समेटाचे हे प्रयत्न महाराष्ट्रीयांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत."

वर्धा स्टेशनवर महात्माजींचा निरोप घेऊन त्यांचे खास चिटणीस श्री. प्यारेलाल आले होते. त्यांनीं गांधीजींचा निरोप तोंडींहि सांगितला. मी व श्री. प्यारेलाल यांच्यामध्यें जें संभाषण झालें त्यावरून गांधीजींचीं मतें अमुकच निश्चित आहेत असें कोणासच म्हणतां आलें नाहीं पण खुद्द श्री प्यारेलाल यांचें गांधीजींच्या प्रभावळींतील स्थान व त्यांचा स्वतःचाहि अधिकार पाहतां पुष्कळ गोष्टींवर या भाषणांत प्रकाश पडला यांत शंका नाहीं. या संभाषणाचा तात्पर्यार्थ हा होता कीं, "असेम्ब्लींमध्यें फार तर पाच-सहाजणांना जातीय निर्णयाबाबत मतस्वातंत्र्य दिलें जाईल पार्लमेंटरी बोर्डातर्फे निवडल्या जाणाऱ्या हिंदूंपैकीं बहुसंख्याक लोकांना जर असें मतस्वातंत्र्य दिलें तर वर्किंग कमिटीच्या ठरावावर हरताळ फासल्यासारखेंच होणार आहे. शिवाय, अशी कल्पना म्हणजे वर्किंग कमिटीचा ठराव मागें घेण्यासारखेंच असल्यानें अशी परवानगी देण्यापेक्षां तो परत घेणेंच अधिक श्रेयस्कर!" मी व श्री. प्यारेलाल यांच्या संभाषणांत जरी वरील शब्द नेमके बोलले गेले नव्हते, तरी त्यांच्या संभाषणाचें निश्चित तात्पर्य हें होतें. व पुढें म. गांधींनीं जें पत्रक काढलें

त्यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट झाली. " म. गांधी हे प्रामाणिक मतस्वातन्त्र्यास वाव देण्यास तयार आहेत. तेव्हां नवीन पक्ष उभारण्यात पं. मालवीय यांनीं राष्ट्रीय सभेचा विद्रोह केला " वगैरे धूळ सरदार वल्लभभाईच्या पासून तो साध्या राष्ट्रीय सभावाल्याच्या मुलाखतींतून जी उडविली गेली तींत कितपत अर्थ होता हें यावरून दिसून येईल

निवडणुकीची वेळ जवळ येऊ लागली त्याबरोबर जातीय निर्णयासंबधाचा कॉंग्रेसवाल्यातला मतभेद निघून जावा याकरितां आणखी जोरानें प्रयत्न करण्यात आला. प्रयत्न म्हणजे जातीय निर्णयाचा निषेध व धिक्कार करणें तो कसा नाजुक रीतीनं करावा. यावर कॉंग्रेस पुढाऱ्याची पुष्कळशी बुद्धि खर्च झाली. एक प्रकारें तारेवर नाच करण्यात आला आणि काम असें नाजुक म्हणून जातीय निर्णयाचा निषेध धिक्कार करण्याची मोक्ळीक इतर कोणाला न देतां तो सर्व अधिकार या श्रेष्ठींनीं फक्त आपल्या हातीं ठेवला! कॉंग्रेसला जातीय निर्णय मान्य होता असें कोणीच म्हणत नव्हता. परंतु येत्या निवडणुकींत कॉंग्रेसतर्फे मुसलमान उमेदवार कांहीं थोडे तरी मिळावे या हेतूनं, अन्सारी अबुल कलम अझाद याच्या सारख्या वजनदार मुसलमान कॉंग्रेस-वाल्याचें मन न दुखेल इतक्या बेतानें निषेध चालू होता. या तारेवरच्या कसरतींत जवाहरलाल नेहरू यानीं पुढें व्यक्तिशः भाग घेऊन अणे मालवीयासारख्या राष्ट्रीय कॉंग्रेसवाल्याचें समाधान व्हावें असा प्रयत्न केला. तो थोडाबहुत साधला. असा की जातीय निर्णयाच्या मुद्यावर स्वतंत्र निवडणुकी लढविण्याऐवजीं कॉंग्रेसशीं तह समेट समजूत करूनच निवडणुकी लढवाव्या असें अण्यासारख्यानांहि नंतर वाटू लागलें

असो, समेटाच्या बाबतींत अशी निराशा झाल्यामुळें आम्ही तसेंच पुढें कलकत्त्यास गेलों तेथें सभा झाली. शरच्चन्द्र बोस किंवा सुभाष बोस यांपैकीं कोणी तेथें नव्हते. तथापि सभा चांगली होऊन नवा राष्ट्रीय पक्षहि स्थापन झाला. पण आम्ही त्या पक्षाच्या अधिकारी वर्गांत आमचीं नावें घालण्यास कबूल झालों नाहीं. अणे याची निराळ्या नावानें एक नवा अखिल भारतीय स्वरूपाचा पक्ष स्थापण्याची हौस फिटली. पण पंडित मालवीयासारखा अनिश्चित मनाचा पुढारी स्वीकारणारांची जी गत कोणाचीहि नेहमीं होते तीच अणे याच्या वाट्याला आली. म्हणजे या पक्षाचें पुढें कांहीं विशेष काम झालें नाहीं. जातीय निर्णयाविरुद्ध झगडण्याचें काम अणे याना जातांनेंच करावें लागलें. / आणि त्या

त्यामुळे आमच्या पक्षाची मदत त्यांना जितकी झाली तितकी इतर कोणाची झाली नाही. मी यानंतर वऱ्हाड नागपूरकडे व्याख्यानांचा दौरा काढला. आणि आमच्या पक्षाचा मतप्रसार अखंड सुरूच होता. मात्र जातीय निर्णयाविरुद्ध कोणी बोलावयाचे नाही असा निर्बंधच काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांवर घालण्यात आला.

यानंतर दिल्ली असेम्ब्लीच्या निवडणुकी झाल्या. त्यांत अणे हे निवडून आले. पण जातीय निर्णयाच्या बाबतीत मतस्वातंत्र्य मिळणार नाही म्हणून ते काँग्रेसच्या गटांत न बसतां स्वतंत्र पक्षाच्या म्हणजे जातीय निर्णयविरोधी गटांत बसले. पण जिनांची कारवाई आणि भुलाभाई देसाई यांचा अगम्योरपणा यामुळें जातीय निर्णयाचा निषेध असेम्ब्लीत ठोक ठरला नाही.

निवडणुकींत काँग्रेसच्या बाजूला प्रचंड बहुमत पडणार हें निश्चित होतें. तथापि काँग्रेसेतर पक्षांनी आपली जी काय थोडीबहुत शक्ति असेल ती सर्वी घालून निवडणुकी स्वतंत्रपणें स्वतःच्या नावानें लढवाव्या की नाहीं हा महत्त्वाचा व अवघड प्रश्न उपस्थित झाला. पैकीं भाई परमानंदासारख्या तीव्र काँग्रेस विरोधी लोकांना हा प्रश्न पडण्यासारखा नव्हता. ते काँग्रेसचे चार आणेवाले प्राथमिक सभासदहि नाहींत. अडचण होती ती आमच्यासारख्या मध्यम (ज्यांना टीकाकार 'अर्धवट' हें विशेषण लावीत) पक्षाच्या लोकांना होती. कारण, म्हटलें तर आम्ही काँग्रेसमध्यें आहों म्हणजे चार आणेवाले सभासद असून काँग्रेस क्रीडवर सही करणारे आहों. पण म्हटलें तर आम्ही काँग्रेसमध्यें नाहीं, कारण कोणत्याच (म्हणजे एखाद्या शहर विभागातल्याहि) काँग्रेस कमिटींत आमचें बहुमत नाहीं किंवा कोणतीहि हा. अधिकाराची जागा आमच्या हातीं नाहीं असा कोणतीहि दार नव्हती की तीन आमचा व काँग्रेसपक्षाचा आजवर, आजाहे, उभा दावा नव्हता. पण काँग्रेसनें कौन्सिलप्रवेश मान्य केल्याबरोबर हा सर्व विरोध ढिला पडावा हें स्वाभाविक होतें. काँग्रेसनें विधायक कौन्सिलप्रवेशाला मान्यता दिल्यास आमचें भांडण संपलें असें जर आम्ही म्हणत होतों तर ते मान्य करून दाखविण्याची वेळ आली नव्हती काय ?

मी हें प्रांजलपणें सांगतों कीं काँग्रेसनें कौन्सिलप्रवेश स्वीकारल्याचा मला इतका आनंद झाला कीं निवडणुकीचें सगळ्यांच्या सगळें रान काँग्रेसला मोकळें सोडावें असें माझें मन झालें होतें. जातीय निर्णयाविरुद्ध मत प्रदर्शित करण्याला थोडें फार देखील मोकळीक मिळणार असती तर किंवा स्थान असेल. पण प्रांतिक मतभेद-अडचणीमुळें तो प्रश्न उभा

होण्याचा संभव नव्हता. १९१८ च्या वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत शेठ वालचंद यांच्याकडून आम्ही अर्ज लिहून घेतले कीं, " मी जातीय निर्णयाला विरोध करीन." तदनुसार त्यांना आमच्या पक्षाचे उमेदवार उभे केले होते. पण प्रांतिक कायदेमंडळांत काँग्रेसला निश्चित बहुमत मिळाल्यास अधिकारग्रहणाचा मोह तिला महत्त्वाचा होईल तो होणें मला इष्ट वाटत होतें. आणि तो मोह होण्याची शक्ति काँग्रेसला मिळून यावी असें मला वाटे. परंतु हें मत आमच्या पक्षांतील कांहीं लोकांना मान्य नव्हतें. म्हणून मी तें त्यांवर लादण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. मी पक्षाचा अध्यक्ष नव्हतोच, पण कार्यकारी मंडळापैकीहि सभासद नव्हतों. अर्थात् मला पक्षविचारांतील तेवढा वाटा इकडील तटस्थ भूमिका मी या वेळीं ठेवली होती. पण माझीं मतें निश्चित होतीं. तीं माझ्या पक्षांतील लोकांकरितां बदलण्यास मी तयार नव्हतों. यासंबंधीं असोसिएटेडच्या प्रतिनिधीनें घेतलेली माझी एक मुलाखत वाचकांस देतों त्यावरून माझें मत कळून येईल:—

"व्यापक राष्ट्रीयहितदृष्टीनें पाहतां, सर्व राष्ट्रीय मनाभिमानी लोकांनीं या वेळीं, जे अराष्ट्रीय किंवा राष्ट्रविरोधी पक्ष असतील त्यांना एकजुटीनें तोंड द्यावें. आमच्या डेमोक्रॅटिक स्वराज्य पक्षासंबंधीं माझें म्हणणें असें कीं, ता. १ व २ ऑगस्ट रोजीं पुण्यास भरलेल्या टिळकसांप्रदायी लोकांच्या खासगी सभेंत निवडणुकीच्या धोरणासंबंधानें माझा इतर कांहीं लोकांशीं असलेला मतभेद प्रकट झाला. पण त्या मतभेदाचा अर्थ त्यांच्या लोकांत अधिक व्यापक दृष्टीनें धोरण कोणतें इतक्यापुरताच होता. त्या पलीकडे कांहीं नाहीं. टिळक पुण्यतिथीच्या दिवशीं जाहीर व्याख्यानांत, व तसेंच खासगी संमेलनाच्या वेळींहि, मी माझें धोरण स्पष्टपणें सांगितलें तें असें:—मुंबई कायदेमंडळांत पुढील पांच वर्षांत, म्हणजे नव्या घटनाकारवाईच्या पहिल्या पांच वर्षांत, कोणतें काम कसें होणार आहे याचा विचार करतां, आणि काँग्रेसवाल्यांचें तोंड अधिकारग्रहणाकडे होण्याचा संभव आहे हें लक्षांत घेतां (म्हणजे एक प्रकारें आमच्या पक्षाचेंच धोरण ते अनुसरणार असें झाल्यावर) काँग्रेसवाले व आमचा पक्ष यांच्यामध्यें समेट होणें अत्यंत इष्ट आहे. मग त्यापैकीं तो कोणींहि कोणाशींहि करावा. म्हणजे एकानें समेटाचें बोलणें आधीं केलें, दुसऱ्यानें केलें नाहीं, असें कोणी म्हटल्यास कमीपणाहि पत्करावा. या समेटाचा हेतु हाच कीं, आमच्या उभय पक्षांच्या भांडणांत अराष्ट्रीय वृत्तीचे किंवा प्रतिगामी वृत्तीचे लोक आपला फायदा करून

घेणार तो साधू देऊं नये! आमच्या भाडणांत अमुक पक्ष अधिक दोषी ठरला किंवा अमक्यानें स्वाभिमानाची अतिशयोक्ति करून समेट मोडला असें दिसून आलें, आणि अविचारानें भांडण उभें राहिलें तरी त्याचा परिणाम एकच होणार. पाणी गढूळ झालें म्हणजे मासे मारणाऱ्या धीवराचें सहजच फावतें !

"आतापर्यंत समेटाची बोलणीं झालीं. त्यातलीं कांहीं प्रसिद्धहि झालीं आहेत. तथापि, अजून कांहीं गोष्टी बोलण्याच्या राहिल्या आहेत. त्या म्हणजे समेट म्हणून कोणत्या पक्षाला किती जागा कोठें द्याव्या, त्या जागांकरितां कोण माणसें उभीं करावी इ. शिवाय प. मालवीय यांच्या मोठ्या राष्ट्रीय पक्षाशीं आमचा महाराष्ट्रांतील पक्ष एक प्रकारें जोडून घेतलेला असल्यामुळें, काल-आज या एकदर समेटाच्या धोरणाविषयीं पं. मालवीय व अणे हे बनारस येथें विचारविनिमय करीत बसले आहेत. उघडच आहे कीं, समेटाचा हा प्रश्न मुख्य पक्ष किंवा शाखारूप यांना सारखाच महत्त्वाचा ठरतो. किंवा त्याची अडचण दोघांनाहि सारखीच भासते. इतकी कीं, कदाचित् प्रत्येक प्रांतांत शाखापक्षानें आपणाला योग्य वाटेल तसा समेट घडवून आणावा असा स्वतंत्र अधिकार मिळण्याचाहि संभव आहे. कारण स्थानिक अडचणी वरिष्ठांच्या लक्षात सर्व नेत नाहींत.

"कांहीं झालें तरी यापुढें पहिली गोष्ट म्हणजे आमच्या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून लो. ना. अणे यांनीं प्रां कॉ. कमिटीचे अध्यक्ष श्री. देव यांच्याशीं बसून अखेरचा विचारविनिमय केला पाहिजे. तसेंच, मुंबईस भरणारी ऑ. इं. कॉं. कमिटी, वर्किंग कमिटी, व पार्लमेंटरी बोर्ड यांच्या सभांत समेटाच्या धोरणाला अनुकूलता किती मिळते व त्याचे ठराव काय होतात हेंहि पाहिलें पाहिजे. बनारसहून परत आल्यावर अणे हे मुंबईस येऊन कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांशीं वाटाघाट करून समयपरत्वें समेट किती इष्ट आहे याविषयीं बोलणें करतील. त्यांत कॉ. पुढाऱ्यांनीं सामोपचाराचें धोरण ठेवलें तर मी व अणे असे दोघे मिळून आमच्या पक्षाला असा सल्ला देऊं कीं, व्यापक धोरणाच्या बुद्धीनें थोडाबहुत स्वार्थत्याग करावा लागला, स्वाभिमान गिळावा लागला, तरी समेट घडवून आणावा; व दोनहि पक्षांचे बळ एकवटून निवडणुकीशीं भांडावें. पण नाहींच, कांग्रेस पुढाऱ्यांना हे पटलें नाहीं, हे म्हणणें रुचलें नाहीं, तर पुण्यास भरलेल्या खाजगी संमेलनांत जे ठराव झाले तेच अखेर अमलांत

आणावे लागतील. तथापि, या बाबतींतला अधिकार आमच्या पक्षाच्या सेंट्रल कमिटीकडे असल्यामुळें तिची सभा पुढेंमागें त्वकरच भरून काय करावयाचें तें ठरविण्यात येईल. पण ते करतांना मी व अणे यानीं प्रथम जें धोरण स्वीकारलें तें योग्य होतें—त्याला शेवटीं कॉंग्रेस पुढाऱ्याकडून पाठबळ मिळालें नाहीं ही गोष्ट वेगळी—असाच बहुधा निर्णय होईल एका टोंकास लो. स्व. पक्ष बरखास्त करणें व दुसऱ्या टोंकाला कॉंग्रेसशीं वादाला उभे राहून प्रत्येक ठिकाणीं निवडणुकी लढविणें या दरम्यान किती तरी मोठा कार्यप्रदेश उरतो ! असें असता या दरम्यान काहीं तडजोड न झाली तर उभयपक्षींहि सुविचाराचें दिवाळें निघालें असेंच म्हणावें लागेल !

"कांग्रेसचा सभासद असण्याची आमच्या पक्षाची अट फार जाचक आहे म्हणून ती काढून टाकावी असा ठराव पुण्याच्या खाजगी सभेत झाला हें खरें. तथापि, तडजोड होण्याच्या दृष्टीनें या मुद्द्याचा विचार निवडणुकीपलीकडे ढकलता येण्यासारखा आहे त्या मुद्द्याच्या चर्चेनें समेट बिघडविणें योग्य होणार नाहीं एकदा निवडणुकी होऊन गेल्या म्हणजे फिरून पक्षोपन्यास किंवा पक्षसंघटना निराळ्या विधायक रीतीनें करावी असें कोणास वाटल्यास त्या कामाला भरपूर वेळ मिळणार आहे.

"तुम्ही दोघे स्वत निवडणुकीला उभे राहणार कीं नाहीं ?" या प्रश्नाचें उत्तर पुढीलप्रमाणें देतां येईल.—"अणे हे वाटल्यास मध्यप्रांताच्या कौन्सिलच्या निवडणुकीस उभे राहतील ते मजपेक्षा वयानें काहीं वर्षें लहान आहेत. पण मला ६५ व वर्ष काल-परवाच लागलें यामुळें कौन्सिलनिवडणुकीला उभें राहून पुढील पांच वर्षेपर्यंत सतत कामाचें जोखड खाद्यावर घेणें हा मला अविचार वाटतो अजूनहि एक दोन वर्षें कदाचित मी काहीं काम करू शकेन. पण त्या काळ्यात मजपेक्षा लहान व अधिक कार्यक्षम अशा राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांना कौन्सिलप्रवेश करण्यास मी साहाय्य देऊं शकलों तर त्याचा उपयोग मी स्वतः कौन्सिलांत गेल्यापेक्षा अधिक असें मी समजतों. अर्थात् मी निवडणुकीला उभा राहिलों असता निवडून येईन कीं नाहीं याचा विचारच उद्भवत नाहीं. मात्र मी जर मुंबई विद्यापीठाच्या मतदारसंघाकरितां निवडणुकीला उभा राहिलों, तर मी हटकून पडेन अशाविषयीं माझे शत्रु देखील पैज लावून आपला पैसा गमावूं इच्छितील असें मला वाटत नाहीं."

या विषयीं मी बनारस येथे श्री. अणे याना तार पाठविली ती अशी—

"पक्षाच्या सेंट्रल कमिटीनें आपला निर्णय देईपर्यंत काहींच निश्चित ठरविता येणार नाहीं. समेट घडून येणें अत्यंत इष्ट आहे. राष्ट्रीयाराष्ट्रीयांतील यादवीमुळें अराष्ट्रीय लोक कौन्सिलात घुसतात ही गोष्ट अनिष्ट आहे. सन्मान्य समेट होण्याची आशा नष्ट झाली असें पक्षाचे अध्यक्ष या नात्याने तुम्ही जाहीर कराल, तरच आपला पक्ष निवडणुकी लढवील. बनारसचे काम होताच तुम्ही तातडीनें मुंबईस यावें. तेथे तुम्हास भेटून वाटाघाट करूं." —केळकर

ह्याच विषय जाहीर रीतीनें मी आपल्या सहीनिशी ता. २१ सप्टेंबर १९२६ च्या केसरींतून मांडला तो असाः—

"लोकशाही स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय सभा यांचे संबंध हल्लीं बरेच गुतागुतीचे झाले आहेत. त्या पक्षाच्या मुंबई सेंट्रल कमिटीच्या सभेंत बहुमत व अल्पमत अशा भेदानें काहीं ठराव झाले. यामुळें त्या गुतागुतींत भरच पडली; आणि त्यानंतर आता श्री. बापूजी अणे यांचा राजीनामाहि आला. कित्येकानी केसरीपत्र व (टिळक-पर्स-फंड-ट्रस्टनें पांच हजार रुपये देऊन) लोकशाही स्वराज्य पक्षाच्या वतीनें म्हणून निवडणुकीकरितां काढलेलें 'राष्ट्रमत' पत्र या एकाच पक्षांतील दोन पत्रांच्या धोरणांत विरोध आहेसें वाटू लागलें. या सर्व गोष्टींना अनुलक्षून काहीं स्नेही व हितचितक यांनी मला गेल्या आठवड्यात पत्रें लिहिलीं आणि काहीं काहीं गोष्टींविषयीं खुलासा विचारला. म्हणून असें वाटलें कीं, व्यक्तिशः पत्रें लिहित बसण्यापेक्षां जाहीर रीतीनेंच कांहीं खुलासा केला तर त्याचा उपयोग होईल 'उपयोग होईल' याचा अर्थ माझ्या स्नेह्यांनीं पत्रें लिहिण्याचे व मी त्याना उत्तरें लिहिण्याचे श्रम वाचतील. मात्र 'उपयोग होईल' याचा अर्थ माझ्या टीकाकारांचें समाधान होईल असा नव्हे. कारण मी कांहीं लिहिलें तरी त्यांतून त्याना टीकेला खाद्य मिळणारच. असो.

गुंतागुंत करणांना एकेक गोष्ट क्रमानें घेतों आमच्या लोकशाही स्वराज्य-पक्षानें निवडणुकी स्वतंत्र लढवाव्या किंवा कॉंग्रेसशीं काहीं तडजोड करून लढवाव्या या मुद्यावर मुंबईच्या सभेंत मी व श्री. बापूजी अणे, केसरी-कचेरींतील कांहीं स्नेही, तसेंच खानदेश वऱ्हाडमधील कांहीं स्नेही इत्यादिकांचीं मतें समेटाला अनुकूल अशीं पडलीं, उलट माझे मित्र डा. मुंजा-

साहेब ओगटकर, श्री. शेठ गुलाबचंद, रा. रामभाऊ राजवाडे, श्री. वालचंद कोठारी, श्री. फणसळकर इत्यादि मंडळींची मतें समेटाला प्रतिकूल पडली, आणि समेटाला अनुकूल सतरा व प्रतिकूल एकोणीस असा, अवघ्या दोन अधिक मतांनींच, निर्णय झाला. वरील नांवनिशी देण्यात माझा हेतु इतकाच कीं हा मतभेद उभयपक्षीं प्रामाणिकपणाचा असून, आज पधरा वर्षे एकत्र काम केलेल्या व एकमेकांत अत्यंत जिव्हाळा असलेल्या लोकांमध्यें पडला !

"मग असा मतभेद पडल्यावर माझ्या मताचा अभिमान मला असला तरी मी काय करणें योग्य ? रीतसर सभेंत रीतसर पास झालेला ठराव मी का मान्य करूं नये ! उलट आमचें बहुमत झालें असतें आणि अल्पमतवाल्यांनीं तो अमान्य केला असता तर मी त्यांना शिस्त मोडली असें म्हटलें असतें कीं नाहीं ! मग मी तरी ती शिस्त कां सोडावी ? आतां मुंबईच्या ठरावाविरुद्ध ओतून कांहीं कारवाई करणें हें मताभिमानामुळें कोणाला सुचण्यासारखें होतें तरी ती गोष्ट करावयाची नाहीं असाच मी निश्चय केला. आज ते एकोणीस व आम्ही सतरा यांच्यांत मतभेद झाला असताहि ते व आम्ही पूर्वीसारखेच स्नेह-दृष्ट्या-नुबंधी राहिलों आहों, तसे तशी कारवाई केली असती तर राहिलों असतों कां ? म्हणून मी इकडे तर त्या ठरावाविरुद्ध कांहीं कारवाई केलीच नाहीं, पण उलट बनारसमध्यें पंडित मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखालीं आमच्या मोठ्या काँ रा पक्षाची कार्यकारी मंडळाची सभा व्हावयाची होती, तिला उद्देशून श्री. अणे व पंडितजी यांना मी खाजगी पत्र लिहून कळविलें कीं, "मुंबईस झालेला ठराव वरचा हुकूम म्हणून बदलण्याचें तुम्ही करूं नये; आमचें आम्ही इकडे काय करणें योग्य तें सलोख्यानें करूं." आणि असाच ठराव बनारसच्या सभेंत झालाहि असता. पण केवळ बंगाल प्रांतांची विशेष अडचण म्हणून कांहीं गोष्टी बंगाली प्रतिनिधींनीं त्या सभेपुढें मांडल्या, त्यामुळेंच त्या सभेंत असा ठराव झाला कीं, "जातीय निर्णयाच्या प्रश्नाला अनुलक्षून काँ. रा. पक्षानें म्हणजे अर्थात् लो. स्व. पक्षानेंहि जरूर तेथें आपले उमेदवार उभे करून निवडणुकी लढवाव्या." परंतु माझ्या पत्रांतील दुसऱ्या एका सूचनेप्रमाणें त्या ठरावांत अशी पुरवणी घातली गेली कीं, "स्वतंत्र निवडणुकी लढविण्याचें ठरलें तरी स्थानिक परिस्थिति लक्षांत घेऊन अखेरपर्यंत शक्य तेथें कॉंग्रेस पक्षाशीं समेटहि करावा."

वरीलप्रमाणे ठराव झाल्यामुळे अल्पमतवाल्यांचें मत केसरींतून विराद करून मांडण्यात येतें आणि बहुमतवाल्यांचें मत तितकेंच स्पष्ट करून बहुमत-वाल्यांतर्फेंचें (नवीन पण प्रासंगिक) वर्तमानपत्र 'राष्ट्रमत' यांतून मांडलें जात आहे. पण हीं दोन धोरणें वेगळीं दिसलीं म्हणून केसरीचे चालक व राष्ट्रमताचे चालक यांच्यांत व्यक्तिशः वेबनाव आहे असें कोणीहि जाणता मनुष्य समजणार नाहीं.

"सकृद्दर्शनीं असा एक मोठा चमत्कार घडला आहे कीं, आज पंधरा वर्षे कौन्सिलला विरोध करणारा अशी ज्याच्याविषयीं लोकांची समजूत तोच मी आज लो. स्व. पक्षानें स्वतंत्र निवडणुकी लढवू नयेत असें म्हणत आहे. पण हा चमत्कार फक्त दिसण्यांत आहे, खरा नाहीं. त्याचें कारण असें. पंधरा वर्षे कौन्सिलला ज्या हेतूनें मी विरोध केला अगदीं बरोबर त्याच हेतूकरितां आम्ही स्वतंत्र निवडणुकी लढवूं नयेत, किंबहुना राष्ट्रीय सभेलाच सर्व रान मोकळें सोडावें, असेंहि मी आज म्हणतों. तो हेतु म्हणजे राष्ट्रीय सभेचें तोंड इतर राजकीय चळवळींवरोबर कौन्सिलप्रवेशाच्या चळवळीकडे वळावें हाच होय. तीन वर्षांपूर्वी मुद्दाम लो. स्व. पक्षाची स्थापना झाली तेव्हां मी प्रास्ताविक भाषणांत स्पष्ट म्हणालों होतों कीं, काँग्रेसचें तोंड कौन्सिलप्रवेशाकडे वळण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं म्हणून हा पक्ष काढावा लागत आहे. अर्थात् तें तोंड तिकडे वळलें म्हणजे हा पक्ष आपण मोडूनहि टाकूं. तर आतां काँग्रेस ही निवडणुकी लढविण्यास उत्साहानें कंबर बांधून तयार झाली आहे, या वेळीं तिला निवडणुकींच्या कामीं आम्हीं मदतच करणें योग्य होईल! पण अजूनहि तें इष्ट कार्य पुरें झालें नाहीं. कारण, अधिकारग्रहणाचा प्रश्न तिनें निवडणुकींच्या रागरंगावर अवलंबून ठेविला आहे! तिचे पुष्कळ उमेदवार निवडून आले म्हणजे ती अधिकारग्रहणाला अनुकूल होईल. आणि मी व माझा पक्ष बोलून चालून अधिकारग्रहण व्हावें असें प्रतिपादणारे! मग हें आमचें साध्य, म्हणजे आमच्या दृष्टीनें राष्ट्राचें हित, साधण्याकरितां लो. स्व. पक्षानें थोडा स्वार्थत्याग केला तरी काय हरकत! त्यामुळे कदाचित् पक्षांतील निष्ठावत अशा कांहीं थोड्या लायक व्यक्तींचा हिरमोड व उमेद खचीं पडावयाची. पण त्यांची ही निष्ठा स्वतः निवडून आल्यापेक्षांहि आपल्या पक्षाचें हें धोरण यश पावण्याला सहाय्यभूत झाल्यानेंच कदाचित् अधिक प्रकट होणार नाहीं काय ? काँग्रेसचा बोरा कौन्सिलांतील सावळ्यावर जाऊन

उभा राहिलाच आहे. आता त्यानें तोंड उघडून पाणी पिण्याला बहुमत मिळवि-ण्याची काय ती अडचण उरली. ती आमच्या स्वार्थत्यागी प्रयत्नानें आम्हाला दूर करता आली तर, काँग्रेसचा घोडा तोंड उघडून अधिकारग्रहणाचें पाणी पिण्याचा अधिक संभव नाहीं काय ? आणि शेवटीं सांगावयाचें तें हें कीं, ती गोष्ट घडली म्हणजे आम्ही पधरा वर्षे जें कार्य केलें त्याची पूर्णसांगता झाली असें नाहीं काय ? पधरा वर्षांत मी, केसरी व आमचा पक्ष यांनीं कौंसिल-वाले, नोकरीवाले अशा शब्दांनीं ज्या शिव्या खाल्ल्या त्याचें पुरें परिमार्जन काँग्रेसच्या अधिकारग्रहणानें झालें असें मी तरी समजेन. दुष्ट बुद्धीनेंच बोलावयाचें तर 'आम्ही पुरा सूड उगवून घेतला' असेंहि आम्हाला म्हणता येईल. पण आम-च्या मतें कौंसिलप्रवेश व अधिकारग्रहण या गोष्टी जर चांगल्या म्हणजे राष्ट्र हिताच्याच आहेत, तर त्या घडवून आणण्याला 'सूड घेतला' हा वाईट शब्द तरी का लावावा! आमच्या स्वार्थत्यागानें आमच्या पक्षाचा तो भूषणास्पद नैतिक विजयच होईल!

"जो पक्ष स्थापण्याची मी जबाबदारी घेतली व ज्याचा मी अध्यक्ष होतों, त्या पक्षाचें अनहित किंवा त्याचा विश्वासघात मी अविचारानें किंवा जाणुनबुजून कसा करीन ? काँग्रेसशीं समेट करावा असें मी म्हणणें हें कित्येकांना खरोखरीच विपरीत वाटत हें मला माहीत आहे परंतु मी जो वर माझा हेतु सांगितला त्याच्या अंतरगांत जे मार्मिकपणें शिरतील त्यांना तो विपरीतपणा भासणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे आता काँग्रेस पक्षाचा चढेलपणा मी काय ओळखत नाहीं ? त्याच्यातील कांहीं लोकांची मस्ती मला काय दिसत नाहीं ! त्याच्या मतपरिवर्तनाचें इयू मला काय पोट धरधरून येत नाहीं ! प्रमुख काँग्रेस पुढाऱ्यांपैकीं कांहींचा ढोंगीपणा मला काय. लक्षांत येत नाहीं ? उद्या हे कौंसिलांत गेले म्हणजे यांचें चरित्र काय होणार हें काय माझ्या मनश्चक्षूंना दिसत नाहीं ? हें सर्व कांहीं होत आहे. पण अडण्याची सवय असणारा घोडा एकदां चालू लागला म्हणजे प्रथम त्याला अरी लावून घोडा भरधाव पळवावा म्हणजे मग तो मामुली चालीवर चालू लागतो. काँग्रेस आतां कौंसिलप्रवेशाला व अधिकारग्रहणाला स्वत:च इतकी तत्पर झाली आहे कीं तिला कदाचित् या आमच्या टोचणीच्या मदतीची गरजहि उरलेली नसेल. पण या अशा अपूर्व प्रसंगीं लो. स्व. पक्षानें स्वतंत्र निवडणुकी लढवून काँग्रेस

तिकिटावर जाणाऱ्या उमेदवाराची संख्या कमी करावी, हें पक्षाच्या दृष्टीनें स्वाभिमानशून्यतेचें दिसलें तरी वस्तुतः शहाणपणाचें व दूरदर्शीपणाचेंच ठरेल.

"लो. स्व. पक्ष आज मोडून टाकला तरी मला त्यांत कांहीं वावगें वाटत नाहीं. तो काढण्याच्या वेळची जूट हल्लीं न राहिल्यानें तो मोडणें हें कदाचित् सयुक्तिकहि ठरेल. पुण्या-मुंबईच्या सभांतून हीं कारणें देऊन मीं पक्ष मोडण्याची सूचनाहि केली होती. परंतु मुख्यतः जातीय निर्णयाच्या चळवळीकरितां तो पक्ष राहूं द्यावा असें कोणाला वाटलें तरी त्याला माझी हरकत नाहीं. पण पक्षानें निवडणुकी लढवूं नये, फार तर काँग्रेसशीं तडजोड करून तिच्या तिकिटावर आपले उमेदवार उभे करावे, म्हणजे मग पक्ष मोडला किंवा राहिला दोन्ही सारखेंच. तडजोडीचे प्रयत्न करतांना किती मानहानी होते याचा अनुभव मला नाहीं असें कोणी तिळमात्र समजूं नये. यामुळें स्वाभिमान आड येत असल्यास फार तर तडजोडीचें बोलणें करूं नये, पण पक्षातर्फे स्वतंत्र निवडणुकी लढवूं नये असेंहि मी म्हणेन.

"काँग्रेसला निवडणुकीचें रान मोकळें सोडल्यानें एक तर काँग्रेसला आपली मान्यता देशांत किती आहे याचा पुरा अंदाज लागेल. तिला जेथें बहुमत मिळणार नाहीं तेथें तिचें खरें आत्मस्वरूप पटून, तिला गर्वाचीं छत्रचामरें खालीं उतरून ठेवावीं लागतील. बरें, तिला ज्या प्रांतांत बहुमत मिळेल तेथ अधिकारग्रहणाचा मोह तिला दुस्तर होईल. यापैकीं कोणतीहि गोष्ट घडली तरी ती इष्टच आहे.

"यानंतर आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची. मी नुकताच राष्ट्रीय सभेच्या स्वागतमंडळाचा सभासद झालो आहे. पण यांत मुंबई सभेंतील बहुमतवाल्यांच्या ठरावाविरुद्ध मी कांहींहि केलेलें नाहीं. किंबहुना या बहुमतवाल्यांपैकींहि कांहीं लोक स्वागत कमिटीचे सभासद होतील असें मला वाटतें. कारण अगदीं उघड आहे. निवडणुकींच्या बाबतींत लो. स्व. पक्ष काँग्रेसशीं फटकून राहिला तरी चाळीस वर्षांनीं महाराष्ट्रांत आलेलें काँग्रेसचें अधिवेशन यशस्वी व्हावें किंवा निदान चांगलें पार पडावें अशी इच्छा काँग्रेसमध्यें नसलेले लिबरल किंवा राष्ट्रीय माडरेटर जर धरतात तर (१) राष्ट्रीय सभेला देशांतील प्रमुख राजकीय संस्था म्हणणारे व मानणारे, (२) तिच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत कौंसिलत्यागाबरोबर भाग घेणारे, (३) आणि राष्ट्रीय सभेचे सभासद व्हा

मग लो. स्व. पक्षाचे सभासद व्हा असे म्हणणारे, (८) आणि राष्ट्रीय सभेच्या सघटित मडळात गिरून शक्य तर ती फाबीज करा म्हणणारे लो. स्व. पक्षातील लोक, राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला स्वागत मडळाचे सभासद होऊन हातभार कां लावणार नाहींत ! स्वतत्रपणें निवडणुकी लढविण्याचे पुढारीपण आलेले माझे मित्र रा. अण्णासाहेब भोपटकर हे सुद्धां जर स्वागत मडळाचे सभासद आनदानें होतील, तर कॉंग्रेसशीं तडजोड करून निवडणुकी लढवा असें म्हणणारे माझ्यासारखे लोक स्वागतमडळाचे सभासद कां न होतील ?

" पण त्याबरोबर हेंहि सागितलें पाहिजे कीं, मी स्वागतमडळाचा सभासद झालों एवढ्यावरून लगेच कॉंग्रेसचें कार्य यशस्वी करून देण्याचा भार मी अगावर घेतला असें भ्रमानें किंवा स्वार्थीपणानें जाणून बुजून काहीं लोक भासवीत आहेत तें मात्र सर्वस्वी खोटें आहे. कॉंग्रेस पुढाऱ्यांची आम्हा लो. स्वराज्य पक्षवाल्याबद्दल काय भावना आहे व आमची त्यातील काहीं कार्यकर्त्याविषयीं काय भावना आहे हें पक्कें माहीत असता, आणि निवडणुकीचें भाडण दोन्ही पक्षात मिटलेलें नसता, आम्ही कॉंग्रेस अधिवेशनाला जी मदत करूं ती केवळ कर्तव्यबुद्धीनें करू, हौसेनें तुटून पडून करणार नाहीं, हें कोणीहि साध्या तारतम्याचा माणूस सांगू शकेल.

असो; इतका खुलासा बहुधा पुरे होईल असें मला वाटतें. पुढील महिन्यांत लो. स्व. पक्षाची वार्षिक सभा भरेल तेव्हां तेथें काय घडेल हें मी आज सांगू शकत नाहीं. माझ्या पुरतें मात्र मी हें सागतों कीं, वर उल्लेखिलेलीं सर्वी मतें हींच त्या सभेपुढ मांडीन मग पक्ष मोडणें किंवा टिकविणें, तो टिकविल्यास श्री. जम्नादास मेहता किंवा श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांची अध्यक्षाचे जागीं निवड करणे, निवडणुकी स्वतत्र लढविणें किंवा समेटानें लढविणे, आणि 'राष्ट्रमत' पत्र पुढे चालविणें किंवा बंद करणें या गोष्टी सभेला जमलेले लोक बहुमतानें वाटेल तशा करतील. पक्षाच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा मी गतवर्षीच दिला. आणि पक्षांतील लोकांशीं माझा प्रेमसंबंध कायम असला तरी ह्या पक्षाचा मी आतां पुढारीहि नाहीं हें मुंबईतील सभेच्या ठरावानें अप्रत्यक्षपणें ठरविलेंच आहे ! पक्षाचें जें नवीन मत्रिमंडळ बनेल तें त्याला योग्य वाटेल त्या रीतीनें पक्षाचें कार्य पुढें चालवील. "

—न. चिं केळकर

येथे हें सांगितलें पाहिजे कीं मला जरी काँग्रेसच्या निवडणुकीचें रान मोकळें सोडावेंसें वाटत होतें तरी पक्षाभिमानाबरोबरच काहीं काहीं लोकांच्या व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा उचंबळून येणें स्वाभाविकच होतें. दुसरेंहि एक गोष्ट अशी कीं महाराष्ट्रांतील काँग्रेसनें अधिकारी समजसपणें वागतें, उन्मत्तपणें चढेलपणें न वागतें, तर मी योजिलेला समेट सलोख्या शस्य होऊन काँग्रेसला इवें तें मिळून आमच्या इकडील काहीं लोकांची महत्त्वाकांक्षाहि सफळ झाली असती. बन्हाडांत लोकशाही पक्षाचे पुढारी व काँग्रेस यांजमध्यें महाराष्ट्रांतका वेबनाव नव्हता. त्यामुळ तिकडे समेटाची ही योजना यशस्वी होऊं शकली आणि रामराव देशमुखांसारखा कट्टा लोकशाहीपक्षाचा अभिमानी गृहस्थ काँग्रेसच्या तिकिटावर निवडणुकीला उभा राहण्यास तयार झाला. पण महाराष्ट्रांत काँग्रेसपक्षाला स्वर्ग दोन बोटें उरलेला. समेटानें बोलणें निघताच म. प्रांतिक काँ. कमिटीचे सर्वाधिकारी यांनीं प्रथमच अशा काहीं अपमानास्पद अटी घातल्या कीं, माझ्यासारख्या समेटवाल्यालाहि त्याचा राग आल्यावांचून राहणें शक्य नव्हतें. तात्पर्य, नेहमीं पडतें तेंच म्हणजे दोघां दोन्हीं पक्षाला सेंचून ओढली जावी आणि मध्यें तुटावी तेंच येथेंहि घडलें. आमच्या पक्षांतली महत्त्वाकांक्षा धड पाडण्यामुळें उत्पन्न होणारी नाराजी मी कशीहि सोसली असती. पण त्याच्या भरतीला प्रतिपक्षाची अपमानास्पद अरेरावी सोसण्यास मलाहि धीर होईना. तेव्हां " आतां काय व्हावयाचें तें होईल " असें म्हणून स्वस्थ बसलों.

असो. शेवटीं आत्मसमर्थनाचे व आत्मतुष्टीचे खालील उद्गार देऊन हें प्रकरण संपवितों.—

(१) "आम्हाला अभिमानपूर्वक इतकें तरी म्हणतां येईल कीं, आज सरतं शेवटीं ज्या तत्त्वानें आम्हीं प्रतिपादन करीत आला त्याचाच अंगीकार म. गांधीजी यांनीं स्वीकार केला. त्यांनीं जें केलें तो कदाचित् आमच्या विरोधाचा परिणाम नसेल. कारण अखिल हिंदुस्थानांत एवढा प्रचंड लोकसमाज त्यांचा शब्द गुलामासारखा उचलून धरण्याला तयार असतो, आमचा विरोध त्यांना काय बाधणार ! किंवा ते त्याला सिजगणतीत तरी काय धरणार ! शेवटीं केलें तें अर्थात् त्यांच स्वानींच केलें असेल, कदाचित् अंतरगांतील चार आवडत्या माणसांच्या विनंतीनें केलें असेल. पण पाठीमागून बाद काढणाऱ्या जहालांप्रमाण स्वतः पर्दे राहून व उलथापालथ करीत करीत केलें ! आणि अशा जहालांतील प्रमुखप्रमाणें म. त्यांच्या

अनुयायी वर्गाला उलघापालथीच्या यातना भोगाव्या लागल्या त्या इतक्या की बोलतां सोय नाहीं! चमत्कार हा कीं, आगगोटीचा प्रवास सपून, आपल्या स्वत च्या घरीं, साफ व टणक मुदैवर अथरुणावर डोळे उघडून बसलेल्या कित्येक प्रवाशाना जहाजातली ती भावळ काहीं काळ भोवतच असते. त्याप्रमाण कौन्सिल प्रवेशविरोधी कित्येक कट्टरनुत्र गाधीभक्ताच्या ओकाऱ्या अजून थाबल्या नाहींत, व मधनमधून त्याना गाधीजींच्या शामक शब्दाचें सात्विक चाटण द्याव लागत सुदैवान बनारस येथें काढलेल्या जाहीरपत्रिकेन महात्माजींनी या चाटणाची येवढी मोठा वरणी भस्म ठेविली आहे कीं, ती लोकाना यापुढें वरीच वर्षे पुरेल! कारण या पत्रकात गाधीजींनी कौन्सिल 'प्रवेश'लाच नुसता आशीर्वाद दिला आहे असं नसून, कौन्सिल प्रवेशाची केवळ चळवळच नव्हे तर त्यातील विधायक कार्यक्रम करण्याची मनोवृत्तीहि या देशात यापुढ कायमचीच टाण देऊन बसण्याकरिता आली आहे असं स्पष्ट म्हटलें आहे. भोळाशकर सतुष्ट झाला म्हणजे तो वसावयाचें आसनहि देण्यास कमी करीत नाहीं, असें हे पत्रक वाचून प्रतिसहकारवादी म्हणतील! आणि या पत्रकानें आमच्या शकरानें भस्मासुर निर्माण केले असं कौन्सिलविरोधी कट्टर म्हणतील!

"विचारी विवेकशील मनुष्याला राजकारणात आपले धोरण यशस्वी ठरणें हा लौकिक ऐहिक मोक्षच होय, व त्याचा आनद महात्माजींनीच महाराष्ट्राला अखेर मिळवून दिला हा केवढा योगायोग म्हणावयाचा! खरोखरच या त्याच्या कृतानच, परवा कानपूर येथें गाधीजींनी केलेल्या लो टिळकाच्या स्तुतीच जसें समर्थन होत, तस इतर कशानेंहि होत नाहीं एखाद्याला मोठा म्हटलें तर त्याचें मोठेपण कशात आहे अशी जिज्ञासा ७ चौकशी मन सहजच करतें. आणि लोकमान्याच्या मोठेपणाचें लक्षण राजकारणातील त्याच व्यावहारिक ज्ञान व व्यावहारिक शहाणपण हेंच होतें, असें उत्तर आतां देण कोणालाहि प्राप्त नाहीं काय?

"पण कोणी काहीं म्हणो, हे पत्रक म्हणजे गाधीजींनी तरी आपल्या मनान चक्रनेपच लावला प्राजल मनाच्या मनुष्याचें नेहमीं असेंच असतें. तो वश झाला म्हणजे हवें तें हवें तितके देतो. फार काय, कौन्सिलप्रवेशाचें समर्थन या पत्रकात करताना सामान्य कौन्सिलवादी मनुष्यावरहि गाधीजींनी ताण केली आहे! प्राजल मनुष्याचें मन वाऱ्याच्या घड्याळासारख असतें. ठराविक घड्याळे

उलटी करून ठेवली तर चालत नाहींत, पण विचारें चालूंचे पश्चात् खालीं वर सारखेंच ! तें नुसतें उलटून ठेवलें म्हणजे सगळीच्या सगळी वाळू वरून खालीं विनतकार घसरून पडावयाची. म्हणून प्रस्तुत प्रसंगीं गांधीजींचें हें घड्याळ उलटून ठेवण्यांत ज्याचा हात यशस्वी झाला असेल त्याला खरोखरच शतशः धन्यवाद द्यावे. कौन्सिलप्रवेशाला अनुकूल अशी कोणतीहि गोष्ट म्हणण्याची महात्माजींनीं आता शिल्लक ठेवली नाहीं." (ता. ७ ऑगस्ट १९३४.)

(२) "कॉंग्रेसच्या विजयात दोषहि दिसून येत आहेत. बंदरातील खोली वाढविण्याकरिता खणतीचें यंत्र चालू केलें म्हणजे तळचा गाळ वर येतो तशी राजकीय समाजाची स्थिति झाली आहे. एकदा खादीच्या स्थानें गांधीजींच्या गुलामगिरीचा पोषाख अंगावर चढविला म्हणजे शंभर खून आपल्याला माफ झाले असें कांहीं लोक समजूं लागले आहेत. सरकारी पदव्या पूर्वी आपल्या वक्षःस्थलावर बहुमानाच्या चादव्याप्रमाणें लटकवणाऱ्या अनेक काँग्रेसद्रोही लोकांनीच अकरा वाजून पचावन्न मिनिटें झाल्यावर, निवडणुकीचा बाराचा टोला माधण्याकरिता, आपल्या पदव्या टाकून शिंग मोडून काँग्रेसच्या कळपांत शिरण्याची बुद्धि स्वीकारली. जुन्या काळांतही लोक धर्मांतर करीत. पण या निवडणुकीच्या वेळीं झालेला मतपरिवर्तनाचा चमत्कार त्याहूनहि अधिक आश्चर्यकारक ठरला ! अनत्याचारित्वाचीहि तीच स्थिति. अजून ज्यांचीं नखें व दात रक्तानें माखलेले आहेत असे अत्याचारी लांडगे हळूच काँग्रेस कचेरीच्या बाहेरच्या दरवाजावर दात आणि नखें पुसून मेंढ्यांच्या कळपांत धनगराची नजर चुकवून शिरले आहेत. आणि आतां उजव्या गालफडात चपराक मारली तर डावा गाल पुढें करून काँग्रेसच्या अनत्याचारित्वाचा ते उद्घोष करीत आहेत !! काँग्रेसच्या नावाच्या वस्त्राखालीं किती पापें दडत आहेत हें महात्मा गांधींनीच कितीक वेळा तरी जनतेच्यापुढें बोलून दाखविलें आहे; त्याचा आपण पुनरुच्चार करत कशाला ! तसेंच प्रधानमंडळें बनविलीं खरीं पण त्यांनीं लोकशाही समुद्राचा थांग ठाव घेतला असें समजूं नका. गमतीची गोष्ट सांगतात कीं, कांहीं अज्ञानी लोकांना समुद्राचा ठाव घेण्याची इच्छा झाली तेव्हां त्यांनीं किनाऱ्यावरील पडून झालेले मिठाचे लहान लहान खडे गोळा केले, त्यांनीं एक बाहुली बनविली, तिच्या गळ्यास दोरी बांधली, दोरीचें टोक खुंटीला अडकविलें, आणि ती बाहुली समुद्रामध्यें बुडविली. कांहीं वेळानें वर काढून पाहतात तो बाहुली आहे कोठें ! मिठाची

बाहुली मीठाच्या समुद्रात विरली व जिरली. हा दृष्टांत कॉंग्रेस मन्त्रिमंडळांना फार चांगला लागू पडतो.

"काही असो. महात्मा गांधींनी कॉंग्रेसचें तोंड प्रतिसहकारितेकडे वळविले ही फार चांगली गोष्ट केली. दुसरा कोणताहि राजकीय पक्ष येवढी प्रचंड उलाढाल करू शकला नसता. आणि फिरून मौज ही की गांधी व कॉंग्रेस यांचें संबंध काय आहेत हें एक गूढच होय. तत्त्वज्ञानात असें भानगडीचे प्रश्न आढळतात. ईश्वर विश्वव्यापी समव्याप्त आहे की विश्व व्यापून दशांगुळें वर उरला आहे? की मूळ तो विश्वात नाहींच आणि बाहेरून विश्वाची सूत्रें हलवितो! विश्व निर्माण झाले परस्पर योगायोगानें की, ईश्वराच्या मनाप्रमाणें त्यानें योजल्याप्रमाणें! त्यानें कायमची किल्ली देऊन जग सुरू करून सोडून दिले आहे की तो मधून मधून त्या घड्याळाला किल्ली देतो! तशातलाच यासंबंधात प्रश्न सुचतो. पाहावें तर गांधींची घोषणा अशी की मी चार आणेवाला कॉंग्रेसचा सभासदहि नाहीं. आणि प्रत्यक्षात पाहावें तर गांधी मजकूर लिहितात आणि जबाबदार कॉंग्रेस कमिटी त्याचें फक्त शुद्धलेखन तपासते! म्हणजे काना मात्रा नीटनेटकी करिते! असे अजब संबंध दाखवणें म्हणजे किती कौतुकाची गोष्ट आहे? तितकीच कौतुकाची गोष्ट ही की, असहकारितेची वावटळ उठविणाऱ्या गांधींनी परत राष्ट्रीय सभेला प्रतिसहकारितेत नेऊन घातली! गतवर्षी याच दिवसात 'हरिजना'त एक लेख लिहून गांधींनी अधिकारग्रहणाची तरफदारी इतक्या शिताफीने केली आहे की, मी किंवा माझा लोकशाही स्वराज्यपक्ष त्याहून अधिक तरफदारी काय करणार? कोणी थट्टेनें म्हणतात की, अशा उलट्यासुलट्या उड्या मारणें हें आगामी लोकशाहीचें चिन्ह आहे. होय; असेल बुवा, कारण चंचलता ही लोकशाही राज्यपद्धतीचें एक लक्षण असत असे राजकारणवेत्ते म्हणतात खरें!

"कसेंहि असो, व्यावहारिक राजकारणात नित्यनैमित्तिक हा भेद असतोच हें महात्मा गांधी व कॉंग्रेस यांनी शेवटी कबूल केलें हा मोठाच लाभ झाला. आम्ही नित्याप्रमाणें अनित्यालाहि योग्य वेळीं महत्व देणारे आहोत, परंतु नित्य कर्म सोडणारे नाहीं. पण मध्यंतरीं कॉंग्रेस असा काहीं बहाणा करून बसली की, अनित्य हेंच काय ते राजकारणाचें नित्य भाडवल. म्हणून कायदेभंग व कायदेकौन्सिल-बहिष्कार सुरू झाला, पण कॉंग्रेसला हें कळलें नाहीं कीं, अनित्याचा बाऊ किंवा खेळ करणें म्हणजे नित्याला दगा देणें नव्हे! क्रिकेट मैदानावर

चेंडू फेकणारा बदलला तर काहीं वेळा लाभ होतो. म्हणून तो बदलावा पण तसें न करता कॅप्टनसाहेब आपले सगळे अकरा गडी घेऊन चेंडू फेकून देऊन 'पॅव्हेलियन 'मध्ये जातील तर तो पराभवच गणला जाइल वैराग्याची महती आहे पण ती गृहस्थाश्रमाच्या प्रतिसहकारी पार्श्वभूमीवरच खुलून दिसते. गर्भ-दरिद्री माणसानें वैराग्याचें सोंग कसें आणावयाचें!

"लोकशाही पक्षानें मात्र १८ वर्षे आपलें धोरण सतत सारखें चालू ठेविलें होतें १९२१ सालीं एक वर्षभर त्याच्या धोरणात जी चाळवाचाळव दिसली तिचा स्वत: गांधींनीच खुलासा केला होता. त्यांनीं 'यंग इंडिया'मध्यें लिहिलें होतें कीं, "महाराष्ट्राचा असहकारितेवर विश्वास नाहीं. त्यानें एक वर्षभर तिचा स्वीकार केल्यासारखें दाखविलें आहे पण तें खरें नव्हे. राष्ट्रीय सभेवर निष्ठा प्रगट करण्यापुरतें होय." मग अकोला परिषद झाली तींत आम्ही वडाचें निशाण उघडच रोविलें आणि काँग्रेसनें मात्र एका वर्षांत स्वराज्य मिळविण्याचें जाहीर करून स्वत:ला हास्यास्पद करून घेतलें! आम्हाला 'देशद्रोही' म्हणून घेण्याची पाळी आली. पण आम्ही त्या शिव्यांना जुमानलें नाहीं कायदेभंग-चौकशी कमिटीपुढें मी 'अमृतसरला परत चला' या अर्थाचीच साक्ष दिली. पुढें १९२३ सालीं तर नेहरू व दास यांच्यासह आम्ही कौन्सिल-प्रवेशवादी स्वराज्यपक्ष बनविला आणि फिरून १९२६ सालीं आम्ही अधिकारग्रहणाचें तत्त्व सिद्ध करण्याकरिता प्रतिसहकार पक्ष बनविला तेंच धोरण अजून आमचें कायम आहे आमचें म्हणणें लोकांना पटलें होतें म्हणूनच १९२३ व २६ सालीं आम्हाला निवडणूक जिंकता आली आणि आज काँग्रेसच्या बाजूला बहु मत अनुकूल आहे हें मुख्यत कौन्सिलप्रवेश व अधिकारग्रहण या धोरणामुळेंच होय पूर्वी गांधींनीं 'यंग इंडिया' पत्रांत असें स्पष्ट लिहिलें होतें कीं, "एक असहकारिता तरी करावी, मात्र ती म्हणजे पूर्ण अनत्याचारी, आणि तें नसेल तर सरळ प्रतिसहकारिता" आज काँग्रेसच्या धोरणांत अनत्याचारिता निश्चित उरलेली नाहीं. तशीच असहकारिताहि! मग उरली प्रतिसहकारिता पण काँग्रेसनें अजून तरी न लाजतां स्वत:ला 'प्रतिसहकारितावादी' म्हणावें म्हणजे आम्हाला कटाक्षाने पूर्वी झालेल्या अन्यायाचें परिमार्जन झालें, शिव्या खाल्ल्याचा मोबदला मिळाला असें आम्ही उदार मनानें समजूं अकस्मात् मदत करणें येव.!" (ता. २ ऑगस्ट १९३८.)

काँग्रेसनें काँन्सिलप्रवेश करण्याचें ठरविल्यामुळें निवडणुकींतील यश तिच्या पदरात पडावें हें क्रमप्राप्तच होतें १गांधींची पुण्याई, २श्रीमंत व्यापारीवर्गाचा पाठिंबा, ३ अखिल भारतीय आंदोलनात एका प्रांतापासून दुसऱ्या प्रांताला मिळणारी उत्साहाची भेट व परतभेट, ४म.१९३५ च्या कायद्यानें निदान प्रांतोप्रांतीं तरी राजकीय सत्ता स्वाधीन करून घेण्याचा आणि त्या योगानें काँग्रेस अधिक बळवान व सुदृढ करण्याचा संभव, ५ग्रामीण जीवनात सरकारी सत्तेच्या जाचानें पीडलेल्या लोकांमध्यें काँग्रेस प्रधान मंडळाच्या हातून सवलती मिळण्याची आशा, ६ निवडणुकीच्या लगीन घाईंत काँग्रेसच्या नावाने मिरविणाऱ्या गुंडाना लहान मोठ्या चोऱ्या करण्यास सापडण्याची अपेक्षा, ७ काँग्रेसचा पोषाख आणि तिच्या ब्रीदवाक्याचा उच्चार स्वीकारल्याबरोबर, पाण्यांत सर्वोच्यावर उसळून येणाऱ्या बोंकेसारख्या पदार्थांना केवळ हलकेपणाने मिळणारा उन्नतीचा फायदा, ८ एकंदरीनें काँग्रेसच्या दृष्टींत झालेले विधायक परिवर्तन आणि ९ तिची प्रचंड संघटना—या सर्व कारणामुळें लोकमताचा काटा काँग्रेसकडे झुकणें अगदीं स्वाभाविक होतें.

कसेंहि असो, सात प्रांतातून काँग्रेसला लोकनियुक्त आमदारांत इतकें बहुमत मिळालें कीं, त्याच्या बळावर तिला त्या प्रांतातून प्रधानमंडळें बनवितां आलीं आणि आज दीड वर्षभर हीं प्रधानमंडळ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हातून सत्ता काढून घेऊन ती स्वतः वापरीत आहेत ही केवढी आनंदाची गोष्ट!

ता १७ ऑगस्ट,१९३७ रोजीं काँग्रेस मंत्रिमंडळें आपलें सरकारी काम विधिमंडळात रीतसर सुरु करू लागलीं हें पाहून ज्याला मनातून खरोखर आनंद होत नसेल असा एकहि मनुष्य आढळणार नाहीं. याचें कारण हेंच कीं, जुन्या जुलुमी बेजबाबदार राजवटीचे दिवस सरून, जनतेच्या तुंबून राहिलेल्या राजकीय आकांक्षा अंशत तरी सफळ होण्याच्या मार्गाला लागतील, अशी प्रत्येकाला उज्ज्वल आशा वाटू लागली आहे.

नाहीं म्हणावयाला स्वत ला समाजसत्तावादी आणि क्रांतिकारक म्हणविणारे काहीं लोक, काँग्रेसनें मंत्रिमंडळें बनविण्यास संमति दिली हें वाईट केलें असें भासवितात परंतु निवडणुकीपूर्वी काँग्रेसपक्षान प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या उद्देशपत्रिकेंत जी घोषणा केली होती ती, अधिकारग्रहण करणार नाहीं अशी तर नव्हतीच, परंतु त्या वेळीं पडणाऱ्या पवित्र्यांची जी माहिती आपणा सर्वांना आहे

त्यावरून, काँग्रेसनें अधिकारपद घेणें इष्ट न घेण्यापेक्षा अधिक अनुमानिता येत होतें. त्यावरून त्या वेळींहि खरा वारा कोणत्या दिशेनें वाहात होता हें दिसून येईलच. असें असता समाजसत्तावाद्यांनीच निवडणुकींत काँग्रेसपक्षालाच मदत केली ना!

वास्तविक निवडणुकीचें निकाल होताच राष्ट्रीयसभेनें मंत्रिमंडळें बनविण्याचें धोरण निःसंदेहपणें प्रगट करावयास पाहिजे होतें. परंतु तिनें ते चार महिने विनाकारण लांबविलें, आणि शंका-कुशंका उत्पन्न करून जनतेचें मन उद्विग्न व अस्वस्थ केलें. या शंकाकुशंकातून काँग्रेसच्या पदरांत शेवटीं काय फळ पडलें याचा विचार करण्याचें आतां कारण नाहीं. पण प्रथम तरी असा देखावा निर्माण झाला होता कीं, एखाद्या सूर्यग्रहणाच्या दिवशीं सकाळीं सूर्य उगवावा आणि थोड्याच वेळांत केतूनें त्याला ग्रास करावा. अशा वेळीं अभावितपणें अंधार पडल्यामुळें पशुपक्षी भांबावून जातात. तशीच अशा जनतेची स्थिति झाली. जाणत्या लोकांना मात्र माहीत होतें कीं, सूर्यबिंबाचा हा ग्रास केवळ कांहीं काळपर्यंतच टिकणारा असतो. म्हणून कोणी स्थिर बुद्धीनें आपलें नित्य कार्य करीत होते, तर कोणी विनोदबुद्धीनें आपल्या ठिकाणीं काँग्रेसच्या ढोंगाला हसतहि होते

राष्ट्रीयसभेच्या मंत्रिमंडळानीं विधायक कार्यक्रम स्वीकारला तरी, एकंदरीनें नवी घटना सदोष आहे हा दंश त्यांच्या मनात जसा जाणवत आहे तसाच तो लोकशाही इत्यादि इतर राजकीय पक्षांच्याहि मनात जागवतच आहे. नेद इतकाच कीं, हा दंश जाणवत असताहि, नव्या घटनेच्या कारणानेंच जी थोडी-बहुत राजकीय सत्ता लोकांच्या हातीं येत आहे, तिचा त्वरित उपयोग करण्याच्या मार्गाला काँग्रेसनें लागावें असें लोकशाही पक्षाचें मत होतं. आणि काँग्रेसनें मात्र नसते आग्रहांचे धेऊन कांहीं दिवस ओढूनताणून नदखळ आणिलें. तरी पण त्यांच्या मार्गांतील ठरावाप्रमाणें तुळमान ठरवून वाढविलेलें आवर्दंपुरा शेवटीं जेवावला उठलेच!

पण जोंवर्दबुरा जेवायचाला घेऊन पाटावर बसल्यावर आतां तो मतभेद संपला. आतां काँग्रेस पक्षानेंच काय, पण इतर सर्व पक्षांनींहि असेच जी तरी म्हणता, मुख्य कार्य म्हटलें म्हणजे जोंवर्दबुरांबरोबर पंगतीला बसल्याला आणि-

कार असेल त्यांनी पंक्तीला बसावें, आणि इतर कोणी असतील त्यांनी दूर उभें राहून पंगतीच्या गमती पाहाव्या. ज्याच्या अंगीं सहानुभवी सात्त्विक व खेळकर वृत्ति असते त्याना ही पंगत पाहून स्वतःचें पोट भरल्याचाच आनंद लाभू शकतो.

कोणताहि दृष्टान्त एकांगींच असतो. म्हणून एक गोष्ट मात्र ध्यानात ठेवावी. ती ही कीं, वरील दृष्टान्तातून सुचणारी मेजवानीची कल्पना परमार्थानें घेऊ नये. मन्त्रिमंडळाचा कारभार ही केवळ लाक्षणिक मेजवानी आहे, आणि तीहि दुर्दैवानें गरीबाच्या घरची आहे. कारण प्रांतिक कारभार ही केवळ मीठभाकर असून, खरें स्वादिष्ट व पौष्टिक अन्नाचें ताट जें दिल्लीच्या वरिष्ठ कारभारानें तें तर अजून सर्वस्वीं पराधीनच आहे. तें लोकसत्तेच्या हातीं होईल त्या दिवशीं मेजवानीचा थाट खरा! आणि तें ज्या दिवशीं हातीं येईल त्या दिवशीं कदाचित् जावईबुवा रुसण्याच्या भानगडींत न पडता सरळ पाटावर बसतील! पण जावईबुवाप्रमाणें हात आखडून न जेवता, उपोषणाचें पारणें फेडणाऱ्याप्रमाणें पक्वान्नावर ताव मारतील! मात्र मेजवानी गरीबाच्या घरची झाली तरी द्वादशीच्या दिवशीं पंचांगात एकादशी सापडत नाहीं. किंवा ती तशी कोणी आपल्या रोजनिशींत लिहिली तर ती चूकच होईल.

प्रांतिक कारभार ही स्वतः तर नुसती मीठभाकरच आहे; पण हिंदुस्थानात आज तरी सामान्य जनतेला मीठभाकरीशिवाय दुसरें काय मिळतें! म्हणून पुढें आलेलें मीठभाकरीचेंहि ताट लवडून देण्यात तिचें कल्याण नाहीं. पण मी हा जो विनयदर्शी दृष्टान्त घेतला त्याचें समर्थन, गांधीजींनीं मन्त्रिमंडळावर पगारादिकांच्या बाबतींत जें अपूर्व बंधन घातलें आहे त्यानेंहि होत आहे. मन्त्रिमंडळाचा पगार पांचशें रुपयेच असावा कीं काय याविषयीं कदाचित् मतभेद होईल. आणि आता तर मन्त्रिमंडळाला खर्च-भत्ता इत्यादि गोष्टीकरिता काहीं वेगळी रकम देण्याचें ठरत आहे. पण दूध न पिण्याची शपथ घेण्याच्या वेळीं माझ्या मनात गाय किंवा शेळी नव्हती असें म्हणून, गांधीजींनीं ज्याप्रमाणें शपथेची व कृतीची एकवाक्यता केली, त्याप्रमाणें पगाराची रकम ठरविण्याच्या वेळीं भत्ता हा माझ्या मनात नव्हता असें म्हणून ते याहि बाबतींत उदार मनानें एकवाक्यता करून परवानगी देतील! परंतु मुद्दा हा आहे कीं, पांचशें पगार आणि भत्ता मिळून देखील जी रकम होते ती तरीच आहे कीं, आपल्या अधिकाराच्या जागेला साजेसा खर्च करून मन्त्रिपक्षीला त्यांतून काहीं

बचत होणार नाहीं. या भागाचे पूर्वीचे पगार लक्षांत घेता ही खरोखरच क्रांति म्हणता येईल!

अशा रीतीनें आर्थिक लाभाचें आमिष अधिकारग्रहणांतून काढून टाकल्यानें त्यांतील मुख्य दोष निघून गेला आहे. कांहीं विषारी किंवा तीव्रगंध पदार्थांतून तो दोष काढून टाकल्यावर जें उरतें तें शुद्ध सात्विक गुणकारी औषधी तत्त्वच उरतें. तसेंच इथेंहि झालें आहे. कारण खेर, मुनशी, गिल्डर, मावळणकर इत्यादि गृहस्थांनीं महालाभाचा आपला धंदा सोडून मंत्रिपद स्वीकारल्यामुळें, अधिकारग्रहण हें स्वार्थत्यागाच्या तीर्थानें पवित्र होत आहे.

एखाद्या नाटकगृहांत 'ट्रॅन्सफर सीन' म्हणजे त्वरित स्थलांतर पाहिल्यानें प्रेक्षक जसा चकित होतो, तसाच जनताहि ती जुनी निरपरिचित राजवटी आणि ही नवी राजवटी यांतील फरक पाहून चकित झाली आहे! जुनें तें परक्यांचें आणि नवें तें आपलें, या भावनेनेंच लोक प्रथम मोहून गेले आहेत. या नव्या राजवटीचा प्रारंभ लोकनियुक्त सभासद कूपर जमनादास प्रभृतींनींच केला. त्यांची प्रधानपदीं नेमणूक गव्हर्नरनें आपल्या सत्तेनें केलेली होती हें खरें. तथापि, त्यांनीं खरा लोकहितसाधक असाच कार्यक्रम आंखला होता. आतां नवें मंत्रिमंडळ त्यांतील काय वाटेल तें घेवो आणि काय वाटेल तें टाको. तें जें घेईल त्याला बहुमताचा पाठिंबा हटकून मिळण्याचा संभव दिसत आहेच. पण नवें मंत्रिमंडळ स्वतः च म्हणून करील तेंहि प्राय लोकहितार्थच असणार. नव्या राजवटीबद्दल जनतेला आकर्षण वाटावें अशा गोष्टी करण्याला तिनें सुरुवात केलीच आहे. आणि पुढील थोड्या दिवसांत आणखीहि तशाच अनेक गोष्टी घडून येतील यांत शंका नाहीं. यांतील कांहीं गोष्टी वरवरच्या आहेत. रयतेच्या प्रत्यक्ष आर्थिक हिताचा संबंध त्यांशीं पोचूं शकत नाहीं हें खरें. तथापि वारा कसा वाहतो हें दाखविण्याच्या गवताच्या काडीइतका तरी त्यांचा उपयोग आहे हें खचित.

ता. १० जुलै, १९३७ रोजीं कौन्सिल हॉलमध्यें भरलेल्या परिषदेंत मी एक हृदयस्पर्शी दृश्य पाहिलें. कूपर व जमनादास यांच्या हुकुमानें विनायकराव सावरकर यांची सुटका झाली होती. अशा पूर्वीच्या स्थानबद्ध 'कैद्या'ला कूपर यांनीं परिषदेस सन्मानपूर्वक निमंत्रण केलें, आणि त्यांना आपल्या डाव्या हाताशीं बसु-

मानाच्या पहिल्या खुर्चीवर जागा दिली ! स्वत कूपर यांनी मजजवळ बोलून दाखविले त्याप्रमाण हा लोकसत्तेचाच विजय होय ! अशी गोष्ट पूर्वी कधीं तरी घडली असती काय ? राजद्रोहाची शिक्षा पुरी भोगून आल्यावर सरकारशी सहकार्य करण्यास सिद्ध झालेले टिळक, आणि होमरूलची तात्पुरती चळवळ केलेल्या पण जन्मभर ब्रिटिश साम्राज्याचे अभीष्ट चिंतन करणाऱ्या ॲनी बेझंटबाई, ही दोघे आपापल्या स्वराज्यसंघाचे अध्यक्ष म्हणून १९१९ साली पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटीपुढें कैफियती मांडण्याला गेलीं, तेव्हा 'आमच्यापुढं येऊ नका' असं कमिटीला म्हणता आले नाहीं तथापि, त्यांनी आपापल्या कैफियती ताडीं मांडल्यावर कमिटीपैकीं एकाहि भल्या गृहस्थानं त्यांना एकहि प्रश्न विचारला नाहीं ! बहाणा हा कीं, असल्या राजकीय पुढाऱ्यांशीं समक्ष बोलणं म्हणजे सरकार पक्षाचा तो एक अपमान आहे एवढा ताठा ! एवढी गुर्मी ! तं चित्र पाहा, आणि वर कूपर-जम्नादास व सावरकर यांच्याभासंबधाचं हे चित्र पाहा म्हणजे सदोष असताहि नव्या घटनेनें प्रस्थापित झालेल्या राजवटी-विषयीं जनतेला विश्वास आणि आपलेपणा वाटावा यात काय आश्चर्य ?

पूर्वी कूपर-जम्नादास कारकीर्दीत ज काहीं थोडें शक्य होत ते झालच; पण आतां ना खेर याच्या मार्गे हुकमी अशा बहुमताचें पाठबळ असल्यामुळ त्यांना तर पुष्कळच गोष्टी अशा करतां येतील कीं, त्यामुळें मंत्रिमंडळाबद्दल वाटणारा आपलेपणा अधिकच दृढ व वृद्धिंगत होइल अनेक राजबंदी बंधमुक्त झाले. वर्तमानपत्राच्या जामिनक्या परत दिल्या कायदेभंगाच्या चळवळींत बेकायदा ठरलेल्या संस्थावरचा बहिष्कार निघून त्या आपलें कार्य करण्यास मोकळ्या झाल्या अशा अनेक संस्थाची मालमिळकत त्याच्या ताब्यात परत देण्यात आली. आक्षिप्त वाङ्मयापैकीं बऱ्याचशा पुस्तकावरचा बहिष्कार व जप्ती काहीं उठली व काहीं लवकरच उठेल तुरुगात अद्यापि खितपत पडलेल्या उरल्या राजबंदींची चौकशी होऊन ते बहुधा बंधमुक्त होतील. धारवाडचे रा ब. जोशी यांचें बंद केलेल पेन्शन पुन. सुरूं झाल कामगाराचे संप त्यातल्या त्यात त्याना अनुकूल अशा अटी. मालकानीं कबूल करावयाला लावून, मंत्रिमंडळाच्या प्रतिनिधिकडून संप मिटविण्यास सुरवात झाली आहे ज्यादेसायाना कमिशनर गॅरेट यानीं जबरदस्तीनं अंधि. कलेक्टरीचा राजीनामा देण्यास लावल, तेच आज त्याना स्टेशनवर सामोरे जाऊन सलाम करीत आहेत. आणि मनात दातओठ खाऊन का होईना त्याना

'सर'हि म्हणाले असतील! विधिमंडळात 'वंदे मातरम्' हें गीत गायिलें जाईल हें पूर्वी कोणाच्या स्वप्नीं तरी आलें असतें काय! राष्ट्रीय निशाणाचा वाद अजून मिटलेला नाहीं; परंतु युनियन जॅकच्या बरोबरीनें रास्त हक्क सांगणारा भाउखोर भाज त्याला मिळाला यांत संशय नाहीं. यांपैकीं एक गोष्ट तरी पूर्वीच्या राजवटींत घडली असती काय?

पण या सर्व गोष्टींना राजकीय देखाव्याचें स्वरूप आहे. म्हणून त्यांची किंमत भावनेच्या मापानें करावयाचें इतकेंच. ज्याला गांधीजी 'जेश्चर' म्हणतील तशा सदराखालीं पडणाऱ्या या गोष्टी आहेत. त्यांच्या योगानें लोकांना नव्या मंत्रिमंडळाकडून आपलें कल्याण होण्याचा फार संभव आहे असें वाटेल. पण खरें कल्याण आणखीहि वेगळें असून, तें पदरांत पडण्याला अवकाश व क्रमहि आहे. नदींत बुडू घातलेल्या माणसाला, कांठावर उभा राहून कोणी आपणाला वांचविण्याची कांहीं तजवीज करीत आहे असें दिसलें तर धीर येतो हें खरें. परंतु त्यानें फेकलेली दोरी प्रत्यक्ष हाताला लागेपर्यंत त्याच्यावरचें प्राणसंकट दूर होत नाहीं. जनतेचें लक्ष आपणाकडे वेधण्याला हा प्रास्ताविक देखावा ठीक आहे. पण तिचें मूर्त स्वरूपाचें कांहीं हित व्हावयाचें तर, मंत्रिमंडळाकडून कांहीं विधायक कार्यक्रम पार पडला पाहिजे. शत्रूला भिवविण्याला आणि आपल्या सैन्याला धीर येण्याला लढाईत प्रथम दुरून तोफांची सरबत्ती करावी लागते. पण कोणतेंहि ठाणें हस्तगत व्हावयाचें तर पायदळानें चालत जाऊनच तें गांठावें लागतें.

म्हणून मला असें वाटतें कीं, यापुढें स्वतः मंत्रिमंडळच काय, पण त्याचे बाहेरचे मित्र आणि टीकाकार देखील, यांनीं आस्ते बहुतेक सर्व विधायक स्वरूपाच्या योजना व सूचना यांच्याकडेच धावणें पाहिजे. मंत्रिमंडळाच्या पदाकडे दुःखित पीडित रयत लोक, आणि त्यांच्या अपयशाकडे जुन्या राजवटींतील अंमलदार, डोळे लावून बसले आहेत. पैकीं पहिल्यांचें समाधान आणि दुसऱ्यांची फजीती करण्याचा एकच मार्ग म्हणजे विधायक राजकीय सुधारणांचा कांहीं कार्यक्रम सिद्धीला नेणें हा होय

मात्र हें घडून यावयाचें तर काँग्रेसनें आस्तें विधायक धोरण कांहीं ठरविलें तरी निश्चित ठेवावयाचें असा निश्चय केला पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां तीन वर्षांत दारूबंदी झाली पाहिजे असें गांधीजींनीं 'हरिजन' पत्रांतील एका लेखांत

सुचविलें, तो आम्ही तरी शुभशकुनच समजतों. कारण या सूचनेचा गर्भित अर्थ मंत्रिमंडळें निदान तीन वर्षें टिकावीं असाच होत नाहीं काय ! आजपर्यंत जे बिघडलें तें सर्व कॉंग्रेसच्या अनिश्चित आणि डळमळीत चंचल धोरणानेंच बिघडलें. तशा धोरणाची बाधा प्रस्तुत मंत्रिमंडळांना होऊ नये अशी मागणी करण्यात काय वावगें आहे ! होण्याच्या कामाच्या मानानें मंत्रिमंडळाला तीन काय पण पाच वर्षेंहि प्रथम सलग पाहिजेत. त्याला मजल गाठावयाची तर त्याची घोड्याच्या खोगिरावरची बैठक स्थिर पाहिजे. सर्कशींतल्या घोड्याच्या मोकळ्या पाठीवर चढून नसावें उतरावें अशा उड्या मारून चालावयाचें नाहीं. पूर्वानुभवावरून पुष्कळ लोकांना एक भीति ही वाटते कीं, राजकीय मानापमानाच्या भ्रामक कल्पनेन कॉंग्रेसच्या घोडपाला बुजविणें सोपें झालें आहे. त्याला बेजबाबदार लोक तर बुजवितातच, पण स्वतः त्याचा मालकहि वेळीं अवेळीं बुजवितो, चमकावतो, असें आढळून आलें आहे. तसें मात्र न व्हावें !

आता इतर राजकीय पक्षासंबंधानेंहि थोडे लिहावेसें वाटतें. ज्या पक्षांना कॉंग्रेसविरोधी असें नाव देण्यात येतें ते खरोखर कायमचे कॉंग्रेसविरोधी नाहींत, काहीं कार्यापुरते आहेत. हें कार्य म्हणजे कॉंग्रेसला अधिकारस्वीकार आणि विधायक कार्य याच्या धोरणाकडे खेचून नेणें, आणि तें कार्य बरेंचसें होईपर्यंत तरी तिला तेथच थोपवून धरणें ! हें धोरण कॉंग्रेसन कायमचें स्वीकारलें असें जितकें अधिकाधिक दिसून येईल, तितक्या प्रमाणात 'कॉंग्रेसविरोधी' समजल्या जाणाऱ्या पक्षाचें कार्य कमी होईल, आणि त्याचा विरोधहि कमी होईल. पण अजून कॉंग्रेसच्या धोरणासंबंधीं डळमळ वाटते ! निश्चितता वाटत नाहीं! म्हणूनच लोकशाही पक्षाचा राजीनामाहि दिलेले बापूजी अणे यानीं अकोला येथें असें मत प्रकट केलें आहे कीं, या किंवा अशा एकाद्या पक्षाची अजून आवश्यकता आहे. तथापि, या पक्षाचें धोरण विधायक कार्यांचेंच असल्यामुळें, कांग्रेसची प्रस्तुतची मनोवृत्ति टिकून राहील तोपर्यंत, या पक्षाला मुख्य कार्य म्हटले म्हणजे आपला कार्यक्रम कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाला सुचवीत किंवा जनतेसमोर तो मांडीत राहणें हें होय

पूर्वी विरोध आणि हमरातुमरी झाली ती ठीकच होती. पण आतां चढाओढ लागावयाची तर विधायक कार्यक्रमाच्या स्वरूपाच्या, रयतदु:खनिवारणाच्या, जुन्या रानवटींतील धाण काढून टाकण्याच्या कामांत, आणि प्रत्यक्ष रेखीव आंकडे-

चेद सयुक्तिक सूचना अधिक कोण करतो यात लागावी. उलट काँग्रेस पक्षानेहि इतर पक्षांशीं वागण्याची आपली चढेलवृत्ति सोडून देऊन, त्यांचे सहकार्य स्वीकारण्याची, किंबहुना निमंत्रणपूर्वक त्यांचे स्वागत करण्याची तयारी दाखविली पाहिजे. विधिमंडळांत लोकहितकारक सवर्धक असें ज जें कांहीं कार्य प्रधान-मंडळाकडून उपस्थित होईल त्याला आमचा पक्ष पूर्णपणें पाठिंबा देईल असें जम्नादास मेथा व भोपटकर यांनी पूर्वीच जाहीर आश्वासन दिलें आहे तें योग्यच आहे, आणि त्याप्रमाणेंच घडून येईल याविषयीं मला बिलकुल शंका वाटत नाहीं. आतां स्पर्धा सुरू व्हावी ती कार्यकारी बुद्धिवृद्धीमध्यें व्हावी, अपकारक घेवक भावनाभावनांमध्यें नको!

---

(९) माझी कार्यनिवृत्ति

१९३२ सालीं माझा एकसष्ठावा वाढदिवस झाला तेव्हांपासून सार्वजनिक कार्यांतून निवृत्त होण्याचें मी मनातून ठरविलें होतें. तो बेत मी हळूहळू अमलांत आणू लागलों. केसरीची उभारणी आपल्या हातून झाली, टिळकांच्या हयातींत दहा वर्षे (१९१०-२०) केसरी चालविला व सांभाळला तसाच त्यांच्या मृत्यु-नंतरहि दहा वर्षे (१९२०-३०) तो चालविला व सांभाळला ही गोष्ट मला कृत-कृत्यता वाटण्यासारखीच होती. शिवाय हाताखालीं सहसंपादक वर्गांत अनेक लोक असल्यामुळें त्यांनाहि संपादकाचें जबाबदारीचें काम करण्याची संधि मिळावी हें योग्यच होतें. म्हणून १९३२ च्या पूर्वी पासूनच प्रथम ग. वि. केतकर नंतर या. फ. आठवले व नंतर ज. स. करंदीकर यांनी नांवें मी संपादकाचे जागीं घातलीं होतीं, आणि मी वरती देखरेख ठेवणारा संचालक मार्गदर्शक होऊन राहिलों होतों. करंदीकर वडील म्हणून त्यांचेंच नांव केतकरांपूर्वी घालावयाचें, पण तें स्वतः करंदीकर यांच्याच कांहीं विशेष कारणाकरितां तेव्हां केलें गेलें नाहीं. तथापि संपादक नसताहि राजकीय परिस्थितीच्या गरजेमुळें, व केव्हां केव्हां निकड होंत असल्यामुळेंहि, मी अनेक वेळीं संपादकीय लेखलिहीत असें. पोरकं समजावून सांगून दुसऱ्याकडून लेख लिहून घेण्यापेक्षां स्वतः लिहून टाकणें हेंच अधिक सोईचें असतें व समाधानाचें होतें. आणि अग्रलेख लिहिण्याचा मला हाता पडत असा होता कीं वेळ पडल्यास केव्हांहि तो लिहिण्याचें केवढ तर नव्हेच, पण धर्माहि

वाटत नसत. तात्पर्य, माझ्या संपादकीय व संचालकीय कामात वास्तविक फारच थोडे अंतर असे पण केसरीचा संपादक होणे हा कोणालाहि एक मोठा मान असल्यामुळे, तो आपल्या मृत्यूनंतरच केवळ क्रमप्राप्त म्हणून दुसऱ्याला मिळण्यापेक्षा स्वतः आपण होऊन तो दुसऱ्याला देणे यात अधिक भलेपणा आहे असी माझी समजूत असल्यामुळे, मी गेल्या आठ वर्षांत कारणपरत्वे तो मान अनेकांना दिला.

अग्रलेख लिहिण्याचे काम मी आपणाकडे ठेवले होते तेव्हाहि केसरी कमीत-कमी बारा पानांचा व पुष्कळदा सोळा पानांचा निघत असल्यामुळे इतर लेख लिहिणे, इतराकडून बाहेरून आलेले लेख निवडून ठाकठीक करून देणे, स्फुटे व प्रासंगिक लेख लिहिणे, बातमीपत्राची छाननी करणे, तात्पर्य अशा अनेक रीतीनं केसरीचा मजकूर तयार करून ठरीव जागत बसविणे, हे काम मेहनतीचे असल्यामुळे त्याला एखाद्या दुसऱ्या सहसंपादकाचे उपसंपादकाचे साहाय्य घ्यावच लागे. मग त्यालाच मुख्य संपादक केल्यास त्याच्यावर जबाबदारी अधिक पडेल, पण त्याबरो-बरच त काम करण्याला त्याच्या मनाला हौसहि अधिक वाटेल, आणि सकारण प्रसिद्धीस येण्याला त्याला मदत होईल, असे माझे मत असल्यामुळे हाता-खालच्या लोकांपैकी त्यातल्या त्यात वडील व लायक पाहून त्यांना मी वेळोवेळी केसरीचे संपादक केले जबाबदारी अंगावर पडल्यानेच मनुष्य कोणचेहि काम चांगले करण्यास शिकतो यात शंकाच नाही तसेच आपल्या श्रमाने झालेल्या कार्याचे श्रेय मुख्यतः आपणाला मिळावे ही आकांक्षा अगदी स्वाभाविक होय. आणि ह मनात ठेवून मी एरवीहि असे करीत असे की, एखाद्या मदतनीसाने विशेष परि-श्रम करून हौसेने लेख लिहिला असला व तो चांगला वठला असला, तर तो लेख त्याने आपल्या नावावर प्रसिद्ध करावा अशी त्याला परवानगी देत असे इतकेच नव्हे तर तो तसा प्रसिद्ध करण्याला उत्तेजनहि देत असे. फक्त अग्रलेख मात्र पत्रकर्त्यांचा म्हणून निनांवी असावा हा संकेत मी सभाळीत असे.

असो. मी संचालक म्हणजे सर्वाधिकारी असल्यामुळे संपादक नसलो तरी केसरीत कोणत्या धोरणाने लेख लिहिले जावे याचे धोरण मला बहुधा सभाळता येत असे. आणि प्रत्यक्ष लिहिण्याचे माझे स्वतःचे श्रमहि वाचत. निदान इतर सर्व जुळवाजुळव करणे प्रूफ मुद्रितें तपासणे याचे श्रम तरी. मध्यं-तरी राजकारणाच्या वादविवादात थोडी ढिलाई मधून मधून येई, त्यावेळी मी

अवातर वाङ्मय प्रकार लिहिण्याकडे तो वेळ लागीत असे. उदाहरणार्थ, केसरींत कादंबरी प्रसिद्ध करावी कीं नाहीं हा एक प्रश्न होता. कारण केसरीच्या वाचकवर्गात एका बाजूनें नव्या मताची तरुण पिढी हळूहळू सामील होत जात असली तरी जुन्या परंपरेचा अभिमानी असाहि एक निश्चित वर्ग होताच. यामुळें केसरींत कादंबरी घालून एकाला खूप करावें तर दुसऱ्याला नाखूष करावें असा कार्याकार्यविरोध उत्पन्न होत असें वाटे. तथापि कादंबरी हा देखील निःसंशयतयाच वाङ्मयाचा उच्च व शिष्टसंमत प्रकार होऊं शकतो, आणि कादंबरीचा विषय भाषा व विचार एकंदरीनें केसरीच्या प्रतिष्ठित दर्जाला शोभेसे असतील तर, एखादी कादंबरीहि केसरींत घालण्यास हरकत नाहीं, निदान तो प्रयोग करून पहावा, अशा निश्चयानें मी ' नवलपूरचा संस्थानिक ' ही सत्ताविस प्रकरणांची कादंबरी दर आठवड्यास एक संपूर्ण प्रकरण या नियमानें १९३४ सालीं सहा महिने केसरींत छापली. माझ्या या कादंबरीचा विषय ललित म्हणण्यापेक्षा प्रासंगिक म्हणजे संस्थानी राजकारणाचा होता आणि त्यांत नायक नायिका व त्यांचें प्रेममीलन हें ललित वाङ्मयाचें एक अंग प्रकट झालें असलें तरी, त्याच्या वर्णनांत मी अत्यंत सावधगिरी बाळगून शृंगारविषयक अनिष्ट असा एक शब्दहि येऊं दिला नाहीं यामुळें संस्थानी राजकारणाची चर्चा व मनरंजन हीं दोनहि बऱ्याच प्रमाणांत साधलीं असें वाटते. असले नवे प्रयोग स्वतःच्या जबाबदारीवर मी यशस्वी केल्यास, माझ्या सहसंपादक उपसंपादक वगैरेंपैकीं कोणास पुढच्या दृष्टीनें केसरीच्या चित्ताकर्षकत्वांत स्वतःची भर घालावीशी वाटल्यास, त्याला मार्ग मोकळा व्हावा हा यांत माझा हेतु होता. पण या नुकत्या झालेल्या मार्गाचा उपयोग इतर कोणी अद्यापि फारसा करून घेतला नाहीं. कदाचित् पुढेंमागें ते घडून येईल.

वयानें व नोकरीच्या नियमानें मी १९३२ सालींच केसरीच्या कार्यांतून निवृत्त होण्याला, अर्थात् माझी इच्छा असल्यास, पात्र ठरलों होतों. वय पुरें साठ वर्षें व नोकरीचीं वर्षें पुरीं छत्तीस झाल्यावर मी निवृत्तिमार्ग लागणें स्वाभाविकच होतें. पण अजून काँग्रेसनें असहकारितेचा कौन्सिलबहिष्काराचा हट्ट न सोडल्यामुळें केसरीचें मुख्य कार्य शिल्लकच होतें असें मला वाटे. आणि 'लोकशाही स्वराज्य पक्षाची स्थापना' आणि 'कौन्सिल-बहिष्काराचा अंत' या गेल्या दोन प्रकरणावरून माझी व माझ्या सहकाऱ्यांची गरज शिल्लक पक्षाला अजून पुष्कळच होती हें दिसून

आलेच असेल.१९३५मध्ये काँग्रेसनें कौन्सिलप्रवेश मान्य केला, तथापि अधिकार-ग्रहण म्हणजे प्रधानमंडळांची स्थापना करण्याविषयीं अजून काँग्रेसनें आपल्या अनुयायांना उघड निश्चित असा कौल दिला नव्हता. १९३६ सालीं तर काँग्रेसनें निवडणुकी प्रत्यक्ष जिंकल्या तरी अधिकारग्रहणाविषयीं तिनें अनिश्चितपणा राखला होता. परंतु १९३७ च्या एप्रिलांत ज्या दिवशीं काँग्रेसचा कौन्सिल प्रवेश सिद्ध झाला तोच दिवस माझ्या कार्यनिवृत्तीला सुमुहूर्त समजून मी प्रथम केसरीचें संचालकत्वहि सोडलें आणि केसरी संस्थे-कडील नोकरी कायमची सोडणार म्हणून जाहीर केलें. तथापि संस्थेच्या ट्रस्टी-चा अधिकार सोडण्याला ता १ जून १९३७ ही तारीख मी ठरविली होती. यामुळें नव्या ट्रस्टींकडे लेखी राजीनामा पाठविण्यास ती तारीख यावी लागली. नव्या ट्रस्टींनीं माझा राजीनामा मान्य करून प्रथम तीन महिने भरपगारी रजा नंतर पधरा महिने निमपगारी रजा मंजूर केली, व ता १ डिसेंबर १९३८ रोजीं माझा व केसरीसंस्थेचा सर्व संबंध सुटल्यामुळें माझा प्रॉ फंड व ग्रॅच्युइटी याची रकम मला यावी असा ठराव केला

पण माझ्या सार्वजनिक कार्याचा व्याप जितका पगारी तितका बिन पगारी, जितका केसरी संस्थेंत तितकाच त्या संस्थेबाहेर, असल्यामुळें हा इतर व्यापहि सोडल्याशिवाय खरी कार्य-निवृत्ति नाहीं, खरी विश्रांति नाहीं अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे हा इतर व्यापहि सोडून देण्याचें मी ठरविलें. आणि शुक्रवार ता. २ एप्रिलच्या केसरीच्या अंकात खालीलप्रमाणें एतद्विषयक 'आत्मनिवेदना'चे म्हणून दोन शब्द मी लिहिले —

"केसरी-मराठा संस्था आणि व्यक्तिशः स्वतः मी यांचे अनेक ऋणानुबंधी आणि हितचिंतक यांना उद्देशून आज या खालीं जे दोन शब्द लिहीत आहे त्या-कडे त्यांनीं लक्ष देण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे.

"ता १७ मार्च सन १८९६ रोजीं मी पुण्यास येऊन केसरी-मराठा संस्थेत दाखल झाला. त्या माझ्या नोकरीला गेल्या ता. १७ मार्च १९३७ रोजीं एके-चाळीस वर्षे पुरीं झालीं. माझ्या वयालाहि लवकरच पायष्ट वर्षे पुरीं होत आहेत. माझी प्रकृति मुळचीं निरोगी व सुदृढ असल्यामुळें या एकेचाळीस वर्षांत मी केव्हां पगारी रजा घेतली नाहीं. परंतु आतां मनाला व शरीराला विश्रांतीची अपेक्षा वाटू

लागली आहे. म्हणून ता. १ एप्रिल १९३७ पासून मी केसरी-मराठा संस्थेच्या नोकरीच्या सर्व कार्यातून बंधमुक्त होत आहे.

"केसरी-मराठा संस्थेची नोकरी सोडली तरी इतर अनेक संस्थांशीं माझा संबंध आजवर निगडित असल्यामुळें, त्या संस्थांशीं असणारा संबंधहि सोडल्याविना मला हवी तशी पूर्ण विश्रांति वा स्वतंत्रता मिळणें शक्य नाहीं. म्हणून तेंहि करण्याचें मी ठरविलें आहे. या संस्था आणि त्यांशीं असणारा माझा संबंध दर्शविण्याकरितां या खालीं ज्यांची यादी दिली आहे त्या संस्थांच्या कार्यांपासूनहि ता. १ एप्रिल १९३७ पासून मी मनानें निवृत्त होत असून, त्या त्या संस्थांकडे मी आपला राजीनामा रीतसर पाठवीत आहे. आणि त्यांनीं तो स्वीकारावा अशी माझी विनंति आहे :—

१ पुणें सार्वजनिक सभा—	अध्यक्ष
२ गीता धर्ममंडळ—	"
३ शुद्ध-पंचांग मंडळ—	"
४ वक्तृत्वोत्तेजक सभा—	
५ कॉमनवेल्थ विमा कंपनी—	"
६ मर्चंट्स् को. बँक—	"
७ पैसाफंड मुख्य कमिटी—	"
८ भारत इतिहास सं. मंडळ—	"
९ महाराष्ट्र साहित्य परिषद—	"
१० मराठी ग्रंथसंग्रहालय—	"
११ रायगड शिवाजी स्मारक मंडळ—	"
१२ देवधर स्मारक मंडळ—	"
१३ महाराष्ट्र शारदा मंदिर—	"
१४ भांडारकर इन्स्टिटयूट रे. कौन्सिल—	"
१५ गृहव्यवसाय मंडळ—	"
१६ देवगड एज्युकेशन बोर्ड—	"
१७ प्रांत प्राथमिक शिक्षण मंडळ—	"
१८ नाट्यसंशोधन मंडळ—	"
१९ डेक्कन जिमखाना—	उपाध्यक्ष

२० महाराष्ट्र व्यायाम मंडळ—	उपाध्यक्ष
२१ महाराष्ट्र शिक्षण प्रसारक मंडळ—	,,
२२ लोकमान्य पुण्यतिथि मंडळ—	ट्रस्टी
२३ महाराष्ट्र निवास कलकत्ता—	,,
२४ गोपाळ गायन समाज—	,,
२५ टिळक स्मारक (खासगी) ट्रस्ट—	,,
२६ ताराचंद रामनाथ हॉस्पिटल—	,,
२७ श्रीशिवाजी मंदिर ट्रस्ट—	,,
२८ रे इंडस्ट्रियल म्यूझियम—	,,
२९ होमरूल टिळक स्मारक संस्था—	चिटणीस
३० लो. टिळक डायमंड ज्युबिली फंड—	व्य. मं सभासद
३१ भोसले मिलिटरी स्कूल—	,,
३२ हिराबाग टाऊन हॉल कमिटी—	,,
३३ हिंदु ला रिसर्च सोसायटी—	,,
३४ वैदिक संशोधन मंडळ—	,,
३५ गोवर्धन मंडळ—	,,
३६ श्रद्धानंद स्मारक मंडळ दिल्ली—	,,
३७ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी—	,,
३८ बृहन्महाराष्ट्र शुगर सिंडिकेट—	,,
३९ अनाथ बालिकाश्रम—	,,
४० डेक्कन कॉलेज पुनरुज्जीवन मंडळ—	,,
४१ अ. भा हिंदु महासभा—	,,
४२ संस्थान प्रजा परिषद—	,,
४३ स्वदेशी प्रचारक संघ—	,,
४४ तळेगांव धर्मार्थ हॉस्पिटल—	,,
४५ किंग एडवर्ड मेमोरियल हाल—	,,
४६ महाराष्ट्र चित्रकार मंडळ—	सल्लागार मंडळ
४७ मिरज विमा कंपनी—	,,

वरील यादीतून विस्मरणाने एखाद्या संस्थेचा उल्लेख राहिलेला असल्यास

तिचाहि समावेश यातच होत आहे असें समजावें. (आणि बरोबर आणखी पाच-सहा संस्थांची नावें यांतून सुटलीं असें माझ्या लक्षांत मागाहून आलेहि.)

"वरील सर्व संस्थांतील काम सारख्याच तोलाचें किंवा जिकिरीचें असतें असें नाहीं. तथापि या सर्व संस्थांचें कार्य मला कर्तव्यतत्परतेनें करावयाचें तर त्याकरितां विवक्षित दिवस व वेळ यांचें बंधन जवळ जवळ सर्व वर्षभर मधून मधून पडतें. सभाच नसली तरी खासगी चर्चा, सल्लामसलत, चिट्ठीचपाटी, शिफारस-भलावणी हीं कामें असतातच. मिळून कार्याची भुणभुण मागें राहतेच. त्यामुळें जखडल्यासारखें वाटतें. आपल्या वेळेवर आपली सत्ता रहात नाहीं. त्यांतूनहि कांहीं कांहीं कार्यांत, मला स्वतःला आवडणें करावयाचीं नसलीं तरी इतरांचीं तोंडावीं लागतात त्याचा उपद्रव वाटतो. या अनेक संस्थांचें कार्य मी आजवर यथाशक्ति केलें आहे, म्हणून यापुढें तें सोडण्याचें मनांत आणल्यास त्यांनीं मला क्षमा करावी. हें विविध प्रकारचें कामकाज सोडून देण्यांत माझा राग कोणावरहि नाहीं. लोभ मनानें पूर्ववत् कायमच राहील.

"अशा प्रकारच्या कामकाजाच्या बंधनामुळें मनाला जो खरा मोकळेपणा असा वाटत नाहीं तो मिळावा, अशी इच्छा आता फार जागूं लागली आहे हें मी प्रांजलपणें सांगतों. आणि एवढ्याचकरितां हें विविध प्रकारचें कार्य सोडून द्यावयाचा निश्चय मी केला आहे.

"केसरी-मराठा संस्थेसारख्या लो. टिळकांच्या संस्थेंत अखंड एकेचाळीस वर्षे काम करण्यास मला मिळालें हें मी माझें विशेष सुदैव समजतों. त्याचप्रमाणें वर उल्लेखिलेल्या अनेक संस्थांतून नित्यनैमित्तिक कार्य करण्याची संधि मिळाल्यामुळें मला सार्वजनिक जीवनाचें शिक्षण मिळालें, म्हणून ती संधि ज्यांनीं मला दिली त्यांचेहि मनःपूर्वक आभार मानतों आणि त्या सर्वांची रजा घेतों.

"या एकेचाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक कार्यांच्या अवधींत माझ्या हातून कोणाचें बरें झालें असेल तर कोणाचें केव्हां कांहीं वाईटहि झालें असेल. विशेषतः केसरीमराठा संस्थेंतील संपादक व व्यवस्थापक या नात्यानें मला जगांत अनेकांचा लोभ संपादितां आला, तसाच अनेकांचा रागहि मी मजवर ओढवून घेतला असेल हें उघड आहे. तथापि मी बुद्धिपुरस्सर कोणाचें अहित केलें असें मला वाटत नाहीं. तरी आतां माझी विनंति हीच कीं, ज्यांचा मजवर लोभ असेल त्यांनीं तो तसाच

ठेवावा; आणि ज्याना मी कोणत्याहि कारणानें अप्रिय झालों असेल त्यानीं माझ्या अपराधाबद्दल मला क्षमा करावी."

ता. १५ एप्रिल रोजीं मी व माझे सहकारी ट्रस्टी धोंडोपंत विद्वांस यानीं केसरींत खालील पत्रक प्रसिद्ध केलें.—

"ता. १६ ऑगस्ट १९२० रोजीं आम्हा दोघाची नेमणूक केसरी संस्थेचे ट्रस्टी म्हणून झाली. तें काम आम्ही आजवर यथाशक्ति केलें. परंतु वयोमानामुळें तें काम यापुढें सोडावें अशी इच्छा झाल्यामुळें, आम्ही ता. १ जूनपासून हें काम सोडणार असून आम्हा दोघाच्या जागीं नवीन तीन ट्रस्टींची नेमणूक करण्याचें ठरविलें, व त्या आशयाचें रीतसर ट्रस्टडीड केलें, आणि तें आज रोजीं रजिस्टर कचेरींत नोंदविलें.

आता आमची सप्रेम व सविनय विनंति अशी आहे कीं, १ रा. जनार्दन सखाराम करंदीकर, २ रा. लक्ष्मण बळवंत भोपटकर आणि ३ रा. गजानन विश्वनाथ केतकर हे नवीन ट्रस्टी होणार असून, केसरी संस्थेच्या हितचिंतकानीं आजपर्यंत आमच्या कामीं आम्हाला सहानुभूति दाखवून जसें साहाय्य केलें तसच तें यापुढें नवीन ट्रस्टींनाहि करावें."

—नरसिंह चिंतामण केळकर
—धोंडो वासुदेव विद्वांस

असो. केसरी संस्थेचा ट्रस्टी व त्याच संस्थेचा पगारी नोकर अशी माझी सजोड नाती का व कशी होतीं याचें विवेचन या ग्रंथात पूर्वी एके ठिकाणीं विषयपरत्वें मी केलेंच आहे. म्हणून पगारी नोकरी व ट्रस्टींचा अधिकार ही दोनहि मी एकदम सोडली. धोंडोपंत यानीं फक्त ट्रस्टींची जागा सोडली पण पगारी जागा सोडली नाहीं कारण टिळकानीं मृत्युपत्रात असें लिहूनच ठेवलें होतें कीं धोंडोपंत याना पगारी मॅनेजर म्हणून त्यांच्या हयातींत ठेवा. आतां मीहि स्वतः ट्रस्टी असल्यामुळें मला झालें तरी पगारी नोकरीवरून कोण काढणार होता? तथापि मला इतर दृष्टीनेंहि याकडे पाहावयाचें होतें. माझ्या वयाला पासष्ट वर्षे झालीं तरी वर्तमानपत्राच्या कामात कोणाहि संपादक उपसंपादकाला हार न जाण्याइतकी शरीराची ताकद व बुद्धीची तरतरी मजमध्यें गतवर्षी होती, इतकेंच काय पण अजूनहि आहे असें मी म्हणू शकतो. तथापि संस्था या दृष्टीनें केसरानें

१९३७ सालीं म्हैसूरकडील प्रवासांत मुंडाजे या गावीं घेतलेलें छायाचित्र

(पृ ८१६)

नोकराला किती वयापर्यंत पगारी नोकरींत ठेवावें, किंवा त्याला ती जागा अडवू द्यावी, याला स्वाभाविक मर्यादा असलीच पाहिजे. आणि ट्रस्टी या नात्यानें मला स्वतःच हें उदाहरण घालून द्यावयाचें होतें म्हणून आपण होऊन मी पगारी नोकरी सोडली. स्वार्थालाहि मर्यादा असावी, आणि ती देखील स्वतःच आपल्या हातानें स्वतःला घालून घ्यावी हेंच सर्वांत उत्तम. सरकारी नोकरींत मी असतों तर पंचावन्न वर्षें होतांच मला पेन्शन घ्यावें लागलें असतेंच कीं नाहीं! मग वयाच्या पासष्टाव्या वर्षापर्यंत पगार घेतला हें काय थोडें झालें!

पण केसरीच्या संपादकाची पगारी नोकरी व ट्रस्टीची जागा यांच्या महत्त्वांत फरक आहे. आणि मी पगारी नोकरी सोडली हें ठीक केलें असें वाटणाऱ्या कित्येकांना मी ट्रस्टीची जागा सोडली हें मात्र ठीक केलें नाहीं असें वाटलें. त्यांचें म्हणणें कीं इतर कोणाच्या हातीं केसरी संस्था असण्यापेक्षा माझ्या हातीं ती जितके अधिक दिवस असेल तितकी बरी. पण माझें स्वतःचें मत तसें नव्हतें. मला वाटे कीं आपण मेल्यावर हा अधिकार लोकांच्या हातीं जाण्यापेक्षा, आपण होऊन आपल्या ह्यातींतच तो त्यांच्या स्वाधीन करून ते कसा चालवितात हें पाहण्याचें सुख भोगावें यांत सुख आहे. लोक मला ट्रस्टीची जागा सोडूं नका म्हणतात याचा अर्थ माझें या जागेचें पूर्वीचें काम चांगलें झालें इतकी शाबासकी मला पुरे झाली. मी जागा न सोडणें याचा अर्थ, निदान व्यक्ति, जिचें काम करणारा माझ्यासारखा चांगला दुसरा कोणी मिळणार नाहीं असा होत नाहीं काय! पण मी इतका गर्व किंवा अहंकार कां बाळगावा! खरें ट्रस्टीची जागा सोडणें यांत स्वार्थत्यागापेक्षां एका दृष्टीनें स्वार्थसाधनच अधिक होतें. कारण त्या जागेच्या जबाबदारींतून मुक्त होणें हें एक प्रकारें स्वार्थसाधनच नव्हे काय! आतां वयपरत्वें दगदग कमी झालेली बरी. ट्रस्टीच्या जागेवर राहून लोकांची वहावा मिळतांही सत्ताधारी अधिकार भोगावयाचा यांत असें काय मोठें ऐश्वर्य आहे! ट्रस्टीची जागा सोडल्यावर केसरी संस्थेसंबंधीं निरपेक्ष प्रेम अनुभवावयास सापडेल तर तेंही चांगल्यापैकीं प्रयोग होणार नाहीं काय! माझ्या अधिकारत्यागाची यांत गणत केसरीनें कोणी हे लोक वगळले नव्हते, मी तेथें कोणाच्या हातीं असणार नाहीं अशीं कोणाचाहि समज नव्हता, हें खरें. पण असें असता न अनेक लोक नको नको म्हणत असता मी अधिकार सोडून दुसऱ्यांना वाट देणें, हें वस्तुतः भूषणास्पद असें मला वाटलें. म्हणून मी ट्रस्टीपदाचा अधिकार सोडला.

ता. ६ एप्रिल १९३७ च्या अंकांत केसरीनें मला निरोप देताना खालील उद्गार काढले. ते माझ्याच मित्रांना किंवा हाताखालच्या लेखकांनीं काढलें असले तरी ते केवळ औपचारिक किंवा तोंडदेखले होते असें मी मानीत नाहीं.

केसरी म्हणतो—" श्री. नरसिंह चिंतामण उर्फ तात्यासाहेब केळकर यांचें आत्मनिवेदन गेल्या अंकीं प्रसिद्ध झालें तें सर्वांनीं वाचलेंच असेल. श्री. केळकर यांचे वेळीं सार्वजनिक कार्यांतून निवृत्त होतील ही गोष्ट कोणाच्या ध्यानींमनींहि नसल्यामुळें ती वाचतांच त्यावर लोभ करणाऱ्या लक्षावधि महाराष्ट्रीयांच्या जिवास चुटपुट लागावी यात नवल नाहीं. श्री. केळकरांचा सार्वजनिक संसार एकेचाळीस वर्षांचा आहे. हा संसार आटोपतांना त्यांच्या अंतःकरणास खेद न होता तें एक प्रकारें आतुर झाले आहेत, यावरून पूर्ण विश्रांति घेण्याची त्यांना किती आवश्यकता वाटत आहे याची कल्पना येते. स. १८९६ सालीं केळकर सार्वजनिक कार्य करण्याच्या अनिवार हौसेनें पुण्यात आले. त्यांना स्थान मिळालें केसरी-मराठा संस्थेंत व लो. टिळकांच्या छत्राखालीं. टिळक ही त्या वाळीं महाराष्ट्रातील वाढती शक्ति असून तिच्यातून अनेक चळवळी उगम पावत होत्या व तिजकडे अनेक चळवळी जीवनार्थ धांव घेत होत्या अशा वर्द्रस्थानीं तात्यासाहेब हे आपल्या भरज्वानींत चढी-काचा भिडवून आखाड्यात उतरणाऱ्या मल्लाप्रमाणे दह धोपटून आले. त्यांना सार्वजनिक कार्यांचा हव्यास होता. आणि बुद्धिमत्तेच अधिष्ठान व कर्तृत्वाचें आदिपीठ असें पुणें शहर त्यांच्या पुढ्यात मात्र येऊन ठेवण्यास सिद्ध होतें, किंबहुना काम देण्यात व काम करण्यात या उभयतांची पैज लागली असून कोण कोणास हटवितो याविषयीं ते परस्परांची परीक्षाच पहात होते.

लोकसेवेची विविध उपाधि मागें लावून घेणाराच्या अंगीं घोडेघोडके गुण असून भागत नाहीं. किंबहुना गुणाचा गोडवेपणा जितका अधिक तितकें विकटणारें मुळेहि अधिक. उद्योगशीलता, कर्तव्यतत्परता, निरलसता, प्रगल्भता, सहनशीलता, सौजन्य, औदार्य, निरपेक्षपणा, सरलत्व व आस्था इत्यादि गुण तात्यासाहेबांच्या ठिकाणीं इतक्या उत्कटत्वानें वसत आहेत कीं, लहानापासून थोरापर्यंत प्रत्येकाला त्यांना तसदी देण्यात संकोच वाटूं नये. ईश्वरानें त्यांस शरीरसामर्थ्य व बुद्धि यांची देणगी सढळ हातानें बहाल केली असल्यामुळे लोकसेवेंत पडणारे कष्ट त्यांनीं सुखानें सोसले आहेत व बुद्धिवैभव जेथें तेथें प्रकट केलें आहे.

इंग्रजी व मराठी वृत्तपत्रव्यवसायानें त्यांच्या बुद्धीस ऐन विकासाच्या काळांत योग्य ती तालीम दिली. वृत्तपत्रसंपादक व्यासंगी असेल तर त्याच्याशीं लढत करण्याला नित्य नवे विषय समोर उभे रहातात. तशांतून त्याचा दम तितक्यानें उखडण्याजोगा नसेल तर तो स्वतःच नवे विषय अभ्यासाकरितां उकरून काढतो. तात्यासाहेब या कोटींतील असल्यामुळे त्यांनीं ज्यावर लिहिलें नाहीं असा एखादा विषय गेल्या चाळीस वर्षांत उरला आहे कीं नाहीं हाहि विषय संशोधन करण्याजोगाच आहे. यांतील कांहीं विषय त्यांनीं आवडीनें अभ्यासिले असतील, कांहीं विषयांच्या अभ्यासाची त्यांजवर सक्ति झाली असेल, व कांहीं विषयांवर केवळ जिज्ञासेची खुमखुमी म्हणून त्यांनीं सक्ति केली असेल. तें कांहींहि असलें तरी याचा परिणाम असा घडून आला कीं, हरएक सार्वजनिक कार्यांत भाग घेण्याचा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला.

तात्यासाहेब हाडानें खरे साहित्यप्रेमी व कलावान आहेत. त्यांची बुद्धि साहित्य, संगीत, ललितकला व इतिहास यांत रमणारी आहे. लेखक या नात्यानें जगाच्या पुढें ते नाटकें, इतिहास, चरित्रें लिहूनच आले. पण वृत्तपत्रीय व्यासंगानें जों जों त्यांची बुद्धि विकसित होऊं लागली तों तों त्यांनीं अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, राजशासनशास्त्र यांचाहि व्यासंग वाढवून त्यांजवर ग्रंथरचनाहि केली. गेल्या अंकांत त्यांनीं सत्तेचाळीस संस्थांचा राजीनामा देण्याचा मजकूर जाहीर केला आहे. त्यांतील कांहीं संस्था अशा आहेत कीं, त्यांच्याकडे संपादकीय व्यवसायांत तात्यासाहेब नसते तर त्यांनीं त्यांजकडे कदाचित् ढुंकूनहि पाहिलें नसतें. परंतु या व्यवसायांत बुद्धीचें पोषण सर्वांगानीं झाल्यामुळें ते त्यांचा कारभार लीलेनें पण अधिकारयुक्ततेनें करीत आले आहेत.

त्यांच्या बुद्धिसामर्थ्याला शरीरसामर्थ्याची उत्कृष्ट जोड मिळाली असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. त्या योगानें त्यांचें बुद्धिवैभव शतपटींनीं कार्यक्षम बनलें. आधुनिक सुशिक्षित वर्गांत शरीरसामर्थ्याची बहुमोल देणगी निदान महाराष्ट्रांत तरी फार थोड्यांच्याच वाट्यास येते. त्यामुळें कित्येक हिरे मातीमोल ठरून अंधारांत पडतात. पण तात्यासाहेब या बाबतींत दैववान होते. संपादक, सार्वजनिक कार्यकर्ते, व पुढारी या त्रिविध नात्यानीं त्यांना जी जी संधि लाभली तिचा भरपूर फायदा घेण्यास व त्यांच्या अंगच्या गुणसामर्थ्यानें मिळणारा जोमदार बुद्धीला सिद्धि देण्यास ते यामुळेंच समर्थ झाले. उदार व सवाई, गुणग्राही व सुधारक, कर-

मतवादी व पुराणमतवादी, कवि व नटवर्य, नाटककार व इतिहासकार, भाष्यकार व टीकाकार अशा परस्परविरुद्ध दुकलींशीं त्यांचा संबंध अनायासें आला असता त्यांपैकीं कोणासहि नाराज न करतां ते वागले व वागतात, याला कारण त्यांची सहृदयता व सहानुभूति हे गुण होत. अशाच्या विचारसरणींतील तत्त्व ते ग्रहण करून त्यांवर ते छापहि टाकूं शकतात याचें इंगित त्यांच्या या विशिष्ट गुणांतच सांपडतें.

दोघांच्या काळांत दोन पिढ्यांमधील अंतर साधारणपणें वीस वर्षें धरल्यास तात्यासाहेबांनीं गेल्या एकेचाळीस वर्षांत तीनचार पिढ्या सहज पाहिल्या. विचार, आवडी, प्रवृत्ति व समजुती यांत दोन पिढ्यांमध्यें किती अंतर पडतें याचा अनुभव ज्याला त्याला पदोपदीं येतच आहे. तात्यासाहेबांच्या देखत आतापर्यंत तीनचार पिढ्या झाल्या असें मानल्यास ते एकेचाळीस वर्षांपूर्वी पुण्यास आले त्या वेळच्या स्थितींत व चालू स्थितींत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे हें उघड आहे. तरी ते तरुणांना हवेसे वाटतात, तरुण त्यांच्या सहवासांत रमतात, व उलटपक्षीं तात्यासाहेबहि तरुणांच्या सहवासांत रमतात, याचा उलगडा सहृदयता सहानुभूति या गुणांचा हवाला दिल्यावांचून होणार नाहीं. पुण्यास गेलीं एकेचाळीस वर्षें ते आहेत. या दीर्घ कालांत त्यांनीं कितीतरी संस्था स्थापल्या व कित्येक वाढीस लावल्या. पुणें म्युनिसिपालिटींत सामान्य सभासदापासून तो अध्यक्षापर्यंतचीं कामें पुष्कळ वर्षें केल्यानें ते आबालवृद्धांच्या परिचयाचे झाले आहेत. त्यांत अनेक सभा संमेलनें उत्सव यांचीं प्रसंगाप्रसंगानीं भर पडल्यामुळें त्यांची ओळख नाहीं, किंवा त्यांचें नांव माहीत नाहीं असा एकहि जाणता माणूस पुण्यास सापडणार नाहीं, अथवा ते पुणेकरांना घरच्या वडील माणसाप्रमाणें वाटूं लागले आहेत याचें कारण त्यांनीं असंख्य लोकांवर विविध रूपानीं केलेले उपकार होत. त्यांची ही लोकप्रियता पुण्यांत किती खोलपर्यंत पोंहोचली आहे, व त्यांनीं सहस्रावधि लोकांना परोपकारानीं कसें ऋणी करून ठेवलें आहे, याचें उत्कृष्ट प्रत्यंतर पांच वर्षांपूर्वी त्यांचा एकसष्टा वाढदिवस पुण्यांत एक महिनाभर सारखा गाजत साजरा होत होता यावरून आलेंच आहे.

सर्व जातींत व सर्व पक्षांत ते प्रिय व आदरणीय झाले आहेत हा त्यांचा विशेष होय. ही हातोटी महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांत फारच थोड्यांना साधली आहे. तिचें बीज शोधणें अतिशय बोधप्रद ठरेल. आत्माभिमानातीत व निरपेक्ष लोकसेवा

त्याच गुणात तें बीज सापडेल. कार्यकर्त्यांनीं त्याचे हे गुण उचलल्यास सार्वजनिक कामातील व आयुष्यक्रमातील किती तरी भाडणें वाचून त्यास निकोप व निरोगी स्वरूप प्राप्त होईल. ते स्वभावतः प्रगतिप्रिय आहेत, मग ती प्रगति सामाजिक असो, धार्मिक असो, औद्योगिक की साहित्यिक असो. यामुळें त्या त्या पक्षातील कार्यकर्त्यांस ते पसत पडतात. अस्पृश्यतानिवारण, पुनर्विवाह, जातिभेद यासबधींची त्यांचीं मतें सुपरिचित आहेत व तीं सनातनी लोकाना तितकीशीं पसत पडणारीहि नाहीत. तरीसुद्धा ते सनातन्याच्या तोंड रोषाला पात्र झाले नाहींत, यावें कारण त्यांच्या ठिकाणीं ब्राह्मण्याचा, हिंदुत्वाचा, व सस्कृतीचा अभिमान विवक्षित प्रमाणात जागृत आहे हेंच होय.

महाराष्ट्रातील सर्व चळवळींना ते सारखाच पाठिंबा देत व जीवनरस पाजीत आले आहेत. राजकारणावर सर्व भर पडल्यानें महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय जीवनास एकांगीपणा येणें हें एके काळीं अपरिहार्य होतें असें क्षणभर मानलें तरी महाराष्ट्रासारख्या औद्योगिक व आर्थिक क्षेत्रात इतराच्या मानानें अत्यत मागासलेल्या प्रांताला इतर अगाची उपेक्षा करणें धोक्याचें होय याची जाणीव तात्यासाहेबाना होती. यामुळे त्यानीं आपलें लक्ष तिकडे वळवून ती बाजू नागलीच सावरून घेतली. पुण्यातील सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक स्थापण्यात व ऊर्जित दशेला आणण्यात त्यांचेच बौद्धिक श्रम कारणीभूत झाले आहेत. वेस्टर्न इंडिया लाइफ इन्शुअरन्स कपनीच्या मागून कॉमनवेल्थ विमा कपनी पुण्यास निघण्याचें श्रेय पुष्कळ अशीं त्यांनाच द्यावे लागेल. महाराष्ट्र शुगर सिंडिकेटला त्यानींच उचलून धरलें. महाराष्ट्रात तरी निशान राजकारणात पुढाकार घेतलेल्या पुरुषानीं औद्योगिक क्षेत्राकडे इतकें लक्ष पुरविल्याचें उदाहरण दुसरें सापडणार नाहीं.

साहित्य हा त्याचा आत्मा आहे. ते नुसते साहित्यिक नसून विद्वान ग्रथकार आहेत. त्यांची विद्वत्ताहि एकागी नसून सर्वांगीण आहे सार्वजनिक आयुष्यक्रमातील असंख्य व्याप मागें लागले असताहि वेळात वेळ काढून त्याचें प्रचलित विषयावरील वाचन, चिंतन, व लेखन यांपैकीं कांहीं ना कांहीं नित्य चालू असतें. किंबहुना त्याचा तो जीवनाधार किंवा स्फूर्तिस्थानच आहे. त्यांतून जे किरण त्यांस मिळतात त्यावर त्यांचा नित्यक्रम प्रकाशमान होतो. राजकीय जीवित हें ह्रस्व व राजकारण वारंवार अदलून आपटत जाणाऱ्या लाटासारखें

समाजत्याग दृश्यत नाही या प्रकारचा जीवनक्रम त्यांनी चाळीस-एकेचाळीस वर्षे सतत चालविला आहे तो उत्साहान व प्रसन्न चित्तानें पार पाडण्यास साहित्यसेवा व ज्ञानलालसा यातून मिळणाऱ्या शीतल तुषारानीच त्यास सामर्थ्यवान केलें आहे इतर असत्य अवधान सभाळून त्यांनी साहित्य क्षेत्रात व विद्वत्त सपादलेलें स्थान स्पृहणीय नाहीं असें कोण म्हणेल?

"तात्यासाहेबांनी मिळविलेल्या विशिष्ट प्रकारच्या पात्रतेमुळें त्यांना कितीं उपाधि सतत सोसाव्या लागत याचें प्रत्यतर त्याच्या खासगी भेटीसाठीं घरीं जाणारास सहज येते सकाळीं उठल्यापासून रात्रीं निजेपर्यंत त्यांची सल्लामसलत घेऊ इच्छिणाराची जा-ये एकसारखी सुरू असते भेटीस आलेल्यांना सल्ला देत असतानाच ते आपली इतर मानसिक अवधान चालू ठेवतात शहरात ठिकठिकाणीं त्यांनी जे कार्यक्रम आखलेले असतात ते उरकण्यासाठीं अनेक योजना त्यांच्या डोक्यात घोळमेल करीत असताना पाहून त्रयस्थ मनुष्यास मोठ्या थोरल्या बोरी-बंदरासारख्या रेल्वे स्टेशनाची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं त्या स्टेशना वर वाहून दूरदूरच्या गाड्या यत असल्या तरी तेथून रवाना व्हावयाच्या गाड्याच शटिंग सुरू असतें, व प्लटफॉर्मच्या निरनिराळ्या भागात गाड्यांच्या जोडलेल्या माळ्या एंजिनाची वाट पाहत असतात तात्यासाहेबांच्या मन स्थितीच शेजारी बसून निरीक्षण करणाराच्या मनश्चक्षुपुढें हेंच दृश्य उभे राहतें

सार्वजनिक कार्याची योग्यता मनुष्य कितीहि जाणत असला तरी वयोमाना-प्रमाणे त्याचें शरीर थकावयाच व मनालाहि या उपाधींचा त्रास सहन न होऊन ते विश्रांतीसाठीं उत्सुक व्हावयाचेंच ही अवस्था गर्ली पाचसहा वर्षे तात्यासाहेबांवर चालून येत असून, आता त्यांचे तिजपुढ चालेनास झाल्यामुळच त्यांनी सर्व सार्वजनिक सस्थांचा निरोप घेण्याचें ठरविलें आहे यात शका नाही त्यांना हवी असणारी विश्रांति सर्वांनी त्यास सुखानें उपभोगू द्यावी ते आता कृतकार्य झाले आहेत, व कृतकृत्यतेचा मनास वाटणारा सात्विक आनंद चाखण्याचें भाग्य फार थोड्यांच्या वाट्यास येत असल्यामुळ तें भाग्य अनुभवण्यास त्यांना ईश्वरानें उदड आयुष्य द्याव असं आम्ही इच्छितों पुण्याच्या व महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात तात्यासाहेबांच्या कर्मसंन्यासानें प्रचंड खिंड पडून तें जीवन ओकें व नीरस दिसेल, पण त्यास इलाज काय?"

केसरीचा अहेर घरचा म्हणून त्याचा मान पहिला. पण केसरींचें हे लिहिणें मला औपचारिक न वाटण्याचें एक कारण असें कीं, सर्व महाराष्ट्रभर माझ्या व्यवसाय मधुपर्कीं शेंकडा नव्वदांनीं तरी अज्ञान अर्थानें उद्गार माझ्या कार्यनिवृत्तीला उद्देशून काढलेले आढळले. या व्यवसायबंधुत केवळ माझ्या मताचे व पक्षाचेच नव्हेत तर माझ्या प्रतिपक्षातीलहि कांहीं वृत्तपत्रकर्ते आहेत. मला मिळालेलीं प्रशस्तिपत्रें अनाहूत अशीच आहेत. माझें सार्वजनिक कार्य सुरू असता यांपैकीं अनेकांशीं अनेक वेळां माझा मतभेद झालेला आहे. माझें धोरण पसत न पडल्यामुळें त्यातल्या काहींनीं मजवर सडकून टीका केली आहे. काहींनीं आपल्या स्वभावाप्रमाणें किंवा आखून घेतलेल्या धोरणानुसार माझी टवाळी कुचाळीकरून दुरुत्तरेंहि दिलीं असतील. मी जन्मात लोकाकडून काहीं थोडथोडकी निंदा सोसली नाहीं. अर्थात् उलटपक्षीं मी वादभूमींतून निघून जाण्याच्या वेळीं कोणीं जर मजविषयीं बरे उद्गार काढले तर त्याचें भूषण मी का मानू नये? ज्यानें विषाचे घोटावर घोट घेतले त्याला शेवटीं तरी अमृताचा घोट आपण होऊन पुढें आल्यास तो पिण्याचा हक्कच आहे. त्याचा अव्हेर करण्याइतका मी फाजील विनयी किंवा साधु पुरुष नाहीं. निंदेच्या दृष्टीनें निरेला जशी किंमत आहे तशी, किंबहुना त्यामुळें, स्तुतीलाहि आहे असेंच मी मानतो. स्तुति ही निंदेची प्रतियोगिनीच होय मी विकाररहित जीवन्मुक्त नाहीं. प्रतिकूल लोकमतानें दुःख व अनुकूल लोकमतानें सुख मानणारा असा व्यवहारी मनुष्य मी आहे. आणि उलट प्रकारचा बहाणा करीन तर निवळ ढोंगी ठरेन. असो. वरील प्रमाणें पूर्ण विवेक करून मी खालील उतारे देत आहे:—

दैनिक त्रिकाळ (पुणें) ता. ४।४।३७—श्री. केळकर यांची आजवर झालेली साहित्यविषयक कामगिरीदेखील इतकी थोर आहे कीं, सामान्यतः कोणताहि विषय मनात योजून त्यासंबंधीं विचारपूर्वक लिहिणाऱ्या माणसाला अशेरीस असेंच कबूल करावें लागतें कीं, त्यातला बराचसा भाग श्री. केळकर यांनीं पूर्वीच लोकांपुढें मांडलेला आहे. श्री. केळकर यांनीं मराठीची भाषाशैली तर इतकी सुगम बनवून ठेवलेली आहे कीं, मराठी भाषा हस्तगत करूं पहाणाऱ्या प्रत्येक इसमाला केळकरांच्या लेखांचें पारायण करणें भाग आहे. आजवरच्या या बहुमोल साहित्यविषयक कामगिरींत श्री. केळकर हे यापुढील काळात काहीं तरी अभिनव अशी भर टाकतील यांत आम्हाला मुळींच संशय वाटत

नाहीं. कारण श्री. केळकर याना वयोमानामुळे शारीरिक क्षीणता आलेली असली तरी त्यांची बुद्धि नवे नवे प्रांत आक्रमण करण्याच्या कामीं अजूनहि कार्यक्षम आहे.

विविधवृत्त (मुंबई) ता. ४।८।३७—टिळकांच्या कारकीर्दीत त्यांच्या केसरी व मराठा या दोन्ही संस्था सुरक्षित ठेवून लोकजागृतीचें व प्रचाराचें कार्य त्यांनीं एवढ्या कायक्रम रीतीनें पार पाडलें कीं, टिळकांनीहि त्यांना त्याबद्दल धन्यवाद दिले. केळकरांच्या लेखणीचें सव्यसाचित्व व त्यांची सल्लामसलत यांचा बहुमोल उपयोग केसरी संस्थेला व टिळकांना झाला, आणि त्यामुळेंच कै. टिळकांच्या मागून टिळकांच्या राजकीय पीठाचे अधिपति या नात्यानें त्यांचें नेतृत्व महाराष्ट्रीय टिळक पक्षीयांनी विनतक्रार मान्य केलें. तथापि व्यक्ति या नात्यानें जे स्वभावगुण गौरवास्पद ठरतात तेच गुण राजकारणासारख्या धकाधकीच्या मामल्यांत कमकुवतपणाचा दोष उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळें, केळकरांच्या राजकारणाला त्यांच्या सौजन्यामुळे करारीपणा चढला नाहीं. टिळकांच्या निधनानंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणांतील बुद्धिप्राधान्याचा लौकिक व परंपरा कायम ठेवण्यासाठीं सतत केलेला झगडा असेंच स्वरूप या राजकारणाला आलें. हा झगडा केळकर निकरानें झगडले व या झगड्यांत त्यांनीं आपलें स्वत्व कायम टिकविलें. लोकविग्रह होऊं नये म्हणून बदलत्या राजकारणाशीं मिळतें घेण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला. पण या राजकारणाशीं ते कधींहि एकरूपता पावले नाहींत. आणि प्रसंग आला त्या त्या वेळीं उसळी मारून त्यांनीं हिंदी राजकारणांतील बुवाशाहीला सणसणीत थपडा लगाविल्या. परिस्थिति निर्माण करणें व परिस्थितीशीं झुंज खेळणें यांपैकीं कोणत्या तरी एका कार्याचें वाण सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना स्वीकारावें लागतें. केळकरांच्या वाट्याला दुसऱ्या प्रकारचें वाण आलें व त्यासाठीं त्यांना निंदा, क्लेश, मनस्ताप या गोष्टी सहन कराव्या लागल्या.

कुलाबा-समाचार (पेण) ता. ३।८।३७—सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक कार्यांतून यापुढें निवृत्त झाल्याची जी घोषणा तात्यासाहेबांनीं केली आहे, ती ऐकून केवळ महाराष्ट्रीयांसच नव्हे तर इतर प्रांतांतील लोकांसहि वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. मनाला खरा मोकळेपणा मिळावा व शरीरालाहि विश्रांति लाभावी एतदर्थमार्गेच श्री. तात्यासाहेब हे सार्वजनिक कार्यांतून निवृत्त होत आहेत असें 'केसरी'तील त्यांच्या आत्मनिवेदनाच्या दोन शब्दांवरून दिसतें.

तात्यासाहेबांच्या या सार्वजनिक कार्यनिवृत्तीमुळें महाराष्ट्राचें पुष्कळच नुकसान होणार आहे. परंतु नाइलाज म्हणून तें सहन करण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं.

राष्ट्रमत (पुणें) ता. ४।४।३७—एकेचाळीस वर्षेपर्यंत लोकसेवेचे अखंड व्रत आचरल्यावर महाराष्ट्राचे पुढारी श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी सेवानिवृत्त होण्याचें ठरविलें याबद्दल त्यांना कोणी दोष देणार नाहीं. आजमितीस ते वेगवेगळ्या अठरा संस्थांचे अध्यक्ष आहेत व इतर कित्येक संस्थांशीं त्यांचा कमीअधिक प्रमाणांत संबंध आहे. शिवाय केसरी व मराठा पत्रांचे संचालक म्हणून त्यांच्यावर महत्त्वाची जबाबदारी आहे ती वेगळीच. हें सर्व सांभाळून अवांतर लेखनाचा व वाचनाचा त्यांचा जो व्यासंग चालू असतो तो लक्षांत घेतला म्हणजे या थोर पुरुषाच्या बहुविध व्यवसायाची व अचाट बुद्धिवैभवाची कल्पना येते. वयाला जवळ जवळ पासष्ट वर्षे पुरीं झालीं असतां इतक्या जबाबदाऱ्या बिनबोभाटपणें सांभाळणें ही असामान्य गोष्ट होय. कै. महादेव गोविंद रानड्यांच्या नंतर तात्यासाहेबांच्या इतक्या विविध व्यासंगाची व विशाल बुद्धीची व्यक्ति महाराष्ट्रांतच काय पण सबंध हिंदुस्थानातहि झाली नाहीं असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

ज्ञानप्रकाश (पुणें) ता. ३।४।३७—श्री. तात्यासाहेब केळकर यांचा सार्वजनिक कार्यक्षेत्रें या नात्यानें महाराष्ट्रांतील विविध स्वरूपाच्या रीतीं संस्थांशीं निकट संबंध आलेला होता, याचें प्रात्यक्षिक सुमारें पांच वर्षांपूर्वी श्री. तात्यासाहेबांच्या षष्ट्यब्दिपूर्तीचा जो अपूर्व सोहळा या पुण्यनगरींत झाला त्या वेळीं जनतेला पहावयास मिळालेलें आहे व त्याची स्मृति लोकांना अद्यापिहि आहे. गेल्या पांच वर्षांत श्री. तात्यासाहेबांच्या मार्गदर्शकत्वाखालीं व सल्लामसलतीनें आपला सार्वजनिक प्रपंच चालविणाऱ्या संस्थांची संख्या कमी तर झालेली नाहींच, पण ती पुष्कळच प्रमाणांत वाढलेली आहे असें म्हटलें तरी चालेल. श्री. तात्यासाहेब त्यांनी संबंध ठेविलेल्या अनेक संस्थांवर त्यांचें अपत्यसदृश प्रेम असणें स्वाभाविक आहे. पण वृद्धापकाळीं पततिप्रेमानेंहि नियमन करण्याची पाळी मनुष्यावर येते, व पारमार्थिक मनःस्वास्थ्यासाठीं तशा नियमनाची जरूरीहि असते. आणि म्हणूनच पुष्कळ लोक त्या दृष्टींत चतुर्थाश्रमाचा किंवा संन्यासाचा मार्ग पत्करतात. श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी काल परवापासून जो संस्था-

सयमनियमनाची, किंवा एका अर्थानें राजसन्यासाचीच म्हणा ना, जी घोषणा केली आहे, ती त्यांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्याला महाय्यक होवो अशी कोणीहि याप्रसगीं मदिच्छा व्यक्त करील.

स्वराज्य (मुंबई) ता. ८।४।३७—श्री. तात्यासाहेब केळकर ही एक व्यक्ति नसून चालती बोलती संस्थाच आहे पुण्यातील सुमारें पन्नासापेक्षां जास्त सस्थाशीं त्यांचा आतापर्यंतच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमात सबंध आला आहे. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचे तात्यासाहेब हे केवळ प्राण आहेत. अशा संस्थांची तात्यासाहेबांच्या या निश्चयामुळे फार हानि होणार आहे. राजकारणात तात्यासाहेब व्यावहारिक व भावनात्मक दृष्टींचा मिलाफ करण्याचा प्रयत्न करूं लागल्यामुळे कीर्तियशोमंदिराच्या शिखरावर ते पोहोचूं शकले नाहींत हा त्यांचा दोष नव्हे. सुवर्ण मध्याच्या पायीं त्यांस बराच त्रास सहन करावा लागला व राजकीय क्षेत्रात त्यांचा बराच कोंडमारा झाला यामुळेंच त्याम काँग्रेसचा अध्यक्ष होण्याचा मान मिळाला नाहीं. परंतु काँग्रेसमधील मानाच्या जागेचा लोभ न धरता अगर पुढाऱ्यांच्या रागालोभाची पर्वा न करता, त्यांनीं राजकीय मतें वेळोवेळीं नि स्पृहपणे माडलीं. आणि महाराष्ट्रात टिळकांच्या मृत्यूनतर दुफळी माजली नसती तर हिंदुस्थानच्या राजकारणास तात्यासाहेबांनीं दुसरी दिशा दाखविली असती पण भाऊबंदकींत सापडून ते अयशस्वी ठरले तरी पण 'केसरी' द्वारा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रम लोकांवर ठसवून काँग्रेसलाहि तो कार्यक्रम अखेर मान्य करावा लागला हें ध्यानात घेण्यासारखें आहे.

टाइम्स (मुंबई)—सार्वजनिक कार्याच्या क्षेत्रातून निवृत्त होण्याचा श्री. न. चिं. केळकर यांचा निश्चय खेदजनक आहे. टिळकांच्या वेळेपासून सार्वजनिक व राजकीय जीवनात केळकरांच्याइतकी कीर्ति दुसऱ्या कोणींहि मिळविली नाहीं. त्यांची लोकसेवा इतकी सर्वश्रुत आहे कीं, तिजविषयीं जास्त लिहावयास नकोच. कायदेमंडळाकडे काँग्रेस वळली ही गोष्ट त्यास खास समाधानकारक वाटत असली पाहिजे. खरोखर कांहीं महिन्यापूर्वीच काँग्रेसनें हा निश्चय स्पष्ट केला असता व अधिकारग्रहण करणार असें जाहीर केलें असतें, तर बहुशः केळकरांनीं लोकशाही स्वराज्य पक्षाचा एवढा प्रचार करण्याचेंहि टाळलें असतें.

डॉन (मुंबई)—श्री. केळकराचा संबंध निरनिराळ्या पन्नास सार्वजनिक संस्थाशीं आलेला आहे. परंतु विवादपटु राजकारणी व चमकदार मराठी वृत्तपत्रकार या नात्यानेच त्यांची कीर्ति अधिक आहे. त्यांनीं दुसऱ्यास टांकेचे असंख्य टोले लगावले व दुसऱ्याकडून स्वत:स आलेले सोसले. तथापि त्याच्या बरोबरीच्या सहकाऱ्यांपेक्षा त्यांनींच अधिक विजयचिन्हें संपादन केलीं. केसरी, मराठा पत्रें या पदवीस त्यांनींच आणलीं. हिंदी वृत्तपत्राच्या इतिहासांत त्यांच्या नावानें बरीच जागा नि:संशय व्यापली आहे. त्यांच्या लेखणीचा संचार विनोदी विषयांत असतो तसा गंभीर वाङ्मयातहि असतो. त्यांची लेखननिर्मिति चालू-चलाऊ विषयापासून शाश्वत विषयापर्यंत पसरलेली आहे. विवादप्रसंगींचें त्यांचें कांहीं वाङ्मय वाचतांना तर त्यांच्या उपरोधिक टीकापद्धतीनें अठराव्या शतकांतील अभिजात इंग्लिश वाङ्मयाची व विशेषत: डीन स्विफ्ट याच्या वाङ्मयाची आठवण होते. विद्याव्यासंगी व अनुभवी राजकारणी असा गृहस्थाश्रम अवश्य अशी शांतिपूर्ण विश्रांति ते आतां घेणार आहेत व या प्रसंगीं त्यांचे मित्र व शत्रु दोघेहि त्यांच्याविषयीं सद्भावना प्रकट करतील यांत संशय नाहीं.

परीक्षक (बेळगाव) ता. ८।४।३७—केळकर म्हणजे केसरी आणि केसरी म्हणजे केळकर असेंच सर्वत्र मानलें जातें. लोकमान्यांच्या निधनानंतर केळकरांचें मत म्हणजे महाराष्ट्राचें मत असेंच मानलें जाऊं लागलें. यशापयशाच्या मापानें कोणाचीहि योग्यता ठरविणें चुकीचे होय. मनुष्याच्या हातांत एकच गोष्ट आहे. ती म्हणजे प्रामाणिक वागणूक, प्रामाणिक विचार, आचार आणि उपदेश. केळकरांच्या सार्वजनिक जीवनाचं तात्पर्य या गोष्टींत आहे असें आम्हांस वाटतें.

दीनबंधु (पुणें) ता. ९।४।३७—महाराष्ट्रांतील सार्वजनिक कार्याशीं ज्यांचें जीवन गेलीं एकेचाळीस वर्षे इतकें निगडित झालें होतें त्या विभूतीनें एकाएकीं असा कार्यसंन्यास घेतलेला पाहून जनतेस वाईट वाटेल यांत शंका नाहीं.

प्रबोध (पुणें) ११।४।३७—केसरीचे संपादक, सुप्रसिद्ध साहित्तिक आणि कलावान, राजकारणी पुढारी इत्यादि अनेक नात्यांनीं महाराष्ट्रांत त्यांना दर्जा सर्वश्रेष्ठ असून त्यांची रिकामी होत असलेली जागा लवकर भरून निघण्याची आशा दिसत नाहीं. लो. टिळकांचे उजवे हात मानले जात असताहि 'प्रग-

निवा'ना ते त्या काळातहि अव्वलचेच वाटावे हे त्यांच्या गोडव्या स्वभावाचे व एकांतिकपणा न स्वीकारिता सुवर्णमध्य गाठण्याच्या प्रवृत्तीचेच द्योतक होय. कौन्सिल-बहिष्काराबाबत त्यांचे विचार त्यांनी अप्रियता सोसूनहि १५ वर्षे निश्चयानें राष्ट्रापुढें मांडले, व शेवटीं त्यांच्याच मार्गावर काँग्रेसला जावें लागलें ही गोष्ट प्रामाणिक इतिहासकाराला अवश्य मान्य करावी लागेल.

संस्थानी स्वराज्य (पुणें)—श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी देशाची व महाराष्ट्राची जी विविधप्रकारें सेवा क्रमाक्रमानें प्रौढत्या प्रमाणात केली आहे ती मोठीच आहे असे म्हणावें लागेल. ही सेवा त्यांना जी करता आली व त्यांनी आजचा मित्रमेळावा जो मिळविला आहे त्याचें श्रेय त्यांच्या सौजन्यासच दिलें पाहिजे. टिळक-पक्षीयात अनेक कार्यकर्ते गेल्या पिढींत महाराष्ट्रात झाले. परंतु श्री. तात्यासाहेब याच्याप्रमाणे त्यांतील फारच थोड्यांच्या हातून देशकार्य झालें आहे असें म्हणावें लागतें, व त्याचें कारण त्यांचे स्वभाववैचित्र्य हें होय.

ज्ञानोदय (मुंबई)—जो काम करतो त्याच्याचकडे कामाचे बोजे येतात. आळशी माणसाला एकच व एवाच तन्हेचं काम पुरवतें. अधिक कामें असलीं म्हणजे खऱ्या कर्तृत्ववान माणसाला तीं सारीं योग्य रीतीनें करता येतात. हे विचार आज पुन्हा सुचण्याचे कारण एका प्रसिद्ध कर्मवीराचा कर्मसंन्यास !

तारीख १ एप्रिल १९३७ रोजीं महाराष्ट्राचे पुढारी श्री. न. चिं. केळकर यांनी आपल्या अनेक तऱ्हेच्या लोकोपयोगी व सार्वजनिक कार्यांतून अंग काढून घेतलें. केळकरांचें नांव अजरामर राहील ते त्यांच्या वाङ्मयसेवेमुळें. ते पहिल्या प्रतीचे लेखक व मुत्सद्दी आहेत. मराठी भाषेचा विशेष अभ्यास करणारे लोक तर केळकरांच्या लेखांचा अधिक अभ्यास करतात. व्यक्ति या दृष्टीनें हे पाहिल्यास त्यांच्याइतका लोकप्रिय महाराष्ट्रीय पुढारी दुसरा नाहीं.

वैनतेय (सावंतवाडी)—सार्वजनिक संस्थांतील जागा ह्या केवळ मानाच्या होत असे न मानतां त्या स्थानाची जबाबदारी विवेकबुद्धीला स्मरून आत्यंतिक जिव्हाळ्यानें पार पाडण्याचा तात्यासाहेबांचा स्वभाव असल्यामुळें, जीं कामें उत्तरोत्तर स्वतःच्या हातून होणें कठिण आहे त्यांची जबाबदारी अंगावर ठेवणें त्यांना अनुचित वाटलें. म्हणूनच त्यांनी त्या संस्थांशीं असलेले अधिकृत संबंध सोडले. अर्थात् यात सन्यास [illegible] करण्याचा कार्याचा नसून सन्मानपदाचा आहे. सार्व-

जनिक कार्याचे व्याप कमी करून विश्रांतीची अपेक्षा करताना तात्यासाहेबांना जें कृतकृत्यतेचें समाधान वाटत असेल, तेवढें फारच थोड्यांच्या नशिबीं असतें. गेलीं सतरा वर्षे राजकारणांत त्यांना प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनें सतत धडपड करावी लागल्यामुळें, परप्रत्ययनेय आणि प्रवाहपतित अशा बहुजनसमाजाच्या मान्यतेस त्यांना पारखें व्हावें लागलें खरें. पण त्यांनीं अनेक वर्षांपूर्वी प्रतिपादिलेले राजकीय सिद्धांतच आज खरे ठरले आहेत हें कोणालाहि सहज दिसून येण्या-सारखें आहे. 'कौन्सिलप्रवेश हराम' म्हणणाऱ्या काँग्रेसनें कायदेमंडळाच्या गेल्या निवडणुका लढविल्या याचें श्रेय तात्यासाहेबांना न देणारे न देवोत; पण त्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा तो मोठाच विजय होय असें आम्ही मानतों.

मातृभूमि (अकोला) कॉं. पक्षीय ता. ८।४।३७—ता. १ एप्रिल रोजीं महाराष्ट्रांतील एक अग्रगण्य पुढारी व विद्वानांचे मुकुटमणी श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनीं सार्वजनिक जीवनक्रमाचा संन्यास घेतल्याचें जाहीर केलें आहे.

केळकर सेवानिवृत्त झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनांत एकदम सुनें सुनें वाटेल व त्यांच्या नेतृत्वाच्या अभावीं कांहीं काळपर्यंत तरी अनेक रस्त्या पोरक्या होतील. त्यामुळें त्यांना निरोप देतांना शब्द आंतल्या आंत घोटाळतील. परंतु एकेचाळीस वर्षांच्या अविश्रांत परिश्रमानंतर आयुष्याच्या संध्याकाळांत श्री. केळकर यांना निवांतपणा लाभला तर ते त्या विश्रांतीच्या काळांतहि इतरांनीं जन्म जन्म घालवून केलें नसेल इतकें साहित्यसेवेचें कार्य करतील अशी उमेद वाटते.

श्री. केळकर आज ४१ वर्षांच्या प्रदीर्घ सेवेनंतर सार्वजनिक कार्यांतून निवृत्त होत आहेत तेव्हां प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या अंतःकरणांत कृतज्ञेची भावना उमटून जाईल याबद्दल आम्हांस मुळींच शंका वाटत नाहीं. श्री. केळकरांच्या मताबद्दल किंवा धोरणाबद्दल कोणाचे कितीहि मतभेद असले, तरी श्री. केळकरांचें व्यक्तिमत्व इतकें थोर आहे कीं, त्यामुळें आदरानें मान नम्र करण्यांत कोणाहि गुणज्ञास धन्यताच वाटेल.

शाहू (सातारा) ता. ५।४।३७ —लो. टिळकांच्या पश्चात् गांधी-युग सुरू झालें, त्या वेळीं असहकारिता, सत्याग्रह, कायदेभंग यांच्या उठलेल्या वावटळींत

गोंधळून न जाता वेळोवेळीं राष्ट्राच्या हिताचा इशारा देणें व लो. टिळकांच्या राजकीय तत्वज्ञानाची लोकांत जागृति कायम राखणें हीं फार महत्त्वाचीं कार्ये त्यांनीं केलीं. त्याचाच परिणाम म्हणजे आज सोळा वर्षांनंतर त्याचींच तत्त्वें काँग्रेसनें अप्रत्यक्षरीत्या कबूल केली. याशिवाय त्यांनीं मराठी वाङ्मयाची जी अनेकविध सेवा केली ती तर चिरस्मरणीय व मराठी भाषेस भूषणभूत अशीच आहे.

उदय (उमरावती) ता ६।८।३७— 'केसरी–मराठा' यांच्याद्वारा श्री केळकर यांनीं महाराष्ट्राची केलेली सेवा अमूल्य आहे व निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थाद्वारा त्यांनीं केलेल काम भरीव स्वरूपाचे आहे, व म्हणूनच हा महाराष्ट्राचा अष्टपैल हिरा आज कार्यनिवृत्त होत आहे, याबद्दल महाराष्ट्राला हळहळ वाटत आहे

प्रजापक्ष ता ३।८।३७—महात्मा गांधींचें राजकारण सुरू झाल्या-पासून तात्यासाहेबांनीं महाराष्ट्रास अंधश्रद्धेपासून वाचविलें व असल्या राजकारणा-पासून जनतेचें हित होणार नाहीं हे त्यांनीं पहिल्या प्रथम लोकास सांगि-तलें हे करात असताना त्यांनीं प्रतिपक्षीयांची टीकाहि मोठ्या औदार्यानें सहन केली काँग्रेसचें राजकारण कसं चुकीचं आहे हे दाखवीत दाखवीत त्यांनीं अखेरीस कायदेमंडळाच आपल्या मार्गावर आणल यांत त्याच्या राजकारणपटुत्वाची साक्ष पटते कौन्सिलप्रवेशावर कडकडीत बहिष्कार टाकणारी काँग्रेस अखेर दिवाणगिऱ्या घेण्यापर्यंत कशी तयार झाली हें ज्यांनीं पाहिलें असेल त्यांना काँग्रेसच्या आणि प्रतिसहकार पक्षाच्या राजकारणांत काय फरक आहे हे सांगता येईल राजकारण असो, धर्मकारण असो, समाजकारण असो, शास्त्रीय विषय असो, अभिजात वाङ्मयातील एखादा विषय असो, अशासारख्या कोणत्याहि विषयावर तात्यासाहेबांची लेखणी तितक्याच प्रभावीपणानें चालत असे. आज त्यांनीं ज्या अनेक संस्थांच्या कारभारांतून अंग काढलें आहे अशा ४०।५० संस्था त्यांच्या बहुमोल मार्गदर्शकत्वाला मुकल्या.

विजय (जळगाव) वॉ पक्षीय ता. ७।४।४७—महाराष्ट्रांत श्री केळकरां-इतका शतावधानी, बुद्धिवादी व तितकीच भावनाप्रधान व्यक्ति क्वचितच आढळेल

विजय (सांगली)—काँग्रेसच्या वडाडीच्या पण वाहत्या ओघाच्या कार्यक्रमात सतत पुढाकार न घेतल्याच्या वैगुण्याखेरीज दे भ. नरसिंह चिंतामण

ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांच्यात वैर्‍यासुद्धा दूषण हुडकून काढता येणार नाही. भावनाप्रधानपणा मागें ठेवून, बुद्धिप्रतिष्ठित राजकारणाचा अखंड मार्ग त्यांनीं चोखाळला. दे भ. केळकर हे वाङ्मयक्षेत्रांत सम्राट शोभतात. सब विषयाचा ठाव घेणारी त्यांची बुद्धि विशाल व अष्टपैलू आहे. तात्यासाहेबांनीं निरनिराळ्या संस्थांचा राजीनामा देतांना जे उद्गार काढले तेच त्यांचं व्यक्तिमत्व दर्शवितात

तेज (कॉ. पक्षीय) ता ४ ४ ३७—सार्वजनिक आयुष्यांतील निरनिराळे बरेवाईट प्रसंग श्री. तात्यासाहेबांनीं अनुभविले असून त्या अनुभवाचा फायदा त्यांनीं दिलदारपणें अनेक संस्थांना दिलेला आहे कोणत्याहि गोष्टीबाबत सल्ला विचारण्यास श्री केळकरांच्याकडे कोणी गेल्यावर त्यांना त्यांनीं विन्मुख पाठविल्याचें उदाहरण आम्हांस माहीत नाहीं श्री केळकरांसारखा अष्टपैलू पुढारी महाराष्ट्राला आतापर्यंत मिळालेला नाहीं. 'नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्निस्थितिः' या सुभाषिताप्रमाणे श्री केळकर हे महाराष्ट्राचे नैसर्गिक पुढारी झाले आहेत आणि सार्वजनिक कार्यांतून यांनीं संन्यास घेण्याचें ठरविल्यामुळ महाराष्ट्राला पोरकें वाटल्यावेरीज राहाणार नाहीं साहित्यक्षेत्रांतील साहित्यचंद्र श्री केळकरांचं स्थान पहिलें आहे.

लोकसत्ता ता ११।८।३७—श्री. तात्यासाहेबांनीं 'केसरी-मराठा' संस्थेकरिता ४१ वर्षेपर्यंत जिवापाड कष्ट करून त्यांना नमुनेदार बनविलेच पण निरनिराळ्या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या ४० ४१ संस्थांना आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर यशाच्या शिखरावर नेऊन बसविलं आहे लोकमान्यांच्या व्यवहारी व हुकमी राजकारणाच्या प्रचारासाठीं, निंदा, तिरस्कार व शिव्याशाप सहन करून त्यांनीं उदंड कष्ट सहन केले आहेत तात्यासाहेबांची साहित्यसेवा तर असामान्य आहे यांत वादच नाहीं. त्यांची लेखणी सवसाचीं आहे, इतकेंच नव्हे तर त्या प्रातातून तिनें आपलं तेज वाचकांच्या पुरेपूर प्रत्ययास आणून दिलं आहे.

प्रबोधचंद्रिका ता. ५।४।३७—टिळकांसारखा नेता मंडाळेस रवाना झाल्यावर तर केळकरांची खरी परीक्षा होती. त्यांच्या तेजस्वी राजकारणाचा वारसा प्यावयास त्या वेळीं हिंदुस्थानात कोणीहि पुढें झाला नाहीं. सगळा देश निचेष्टित पडल्यासारखा झाला. अशा वेळीं केसरीच्या द्वारे केळकरांनीं विचार आकर्षि

जी ज्योत तेवत ठेवली तिचें महत्त्व आम्हांस विशेष वाटतें. इतकेंच नव्हे तर राष्ट्राभिमानाच्या ज्योतींत जे साहित्यानें, ऐतिहासिक संशोधनानें, चरित्रलेखनानें व टीकाकारमतानें निरनिराळे मोहक रंग दुसऱ्या हातानें प्रज्वलित केले त्यामुळेंच केळकर, हे टिळकांच्या म्हणजेच पर्यायानें जनतेच्या, 'मत्पार्श्वे'तून उत्तीर्ण झाले. हें केळकरांचें अनन्यसाधारण यश कोणास कधींहि हिरावून घेता येणार नाहीं.

निःस्पृह ([illegible])—श्री. केळकरांचीं मतें गेलीं सोळा वर्षें कॉंग्रेसशीं विशेष जुळलीं असें नसलीं तरी पण त्यांच्यामुळें राजकारणांत विशेष रंग येत असे. त्यांच्या विरोधानें देखील एक प्रकारचें स्वारस्य असे. कारण विरोधी असला तरी तो सभ्य असल्यावर त्याच्याशीं दोन हात करण्यांत गोडी होती. पण श्री. केळकरांच्या निवृत्तीनें हा लाभ देखील आतां उरला नाहीं.

निर्भीड (मुंबई) ता. ११।८।३७—ह. दे. भ. अच्युतरावजी कोल्हटकर यांनीं दहा वर्षांपूर्वी तात्यांसंबंधानें गुणवर्णनात्मक अशा ज्या चार ओळी लिहून ठेवल्या आहेत त्यांची सर दुसऱ्याच्या लिखाणाला येऊं शकत नाहीं. आपल्या ' चाबुकस्वार ' च्या ता. २१।७।२७ च्या अंकांत तात्यासाहेब केळकरांसंबंधानें अच्युतरावजींनीं पुढीलप्रमाणें आपला त्रिकालाबाधित सिद्धान्त नमूद केलेला आहेः—बुद्धीची कुशाग्रता, व्यापकता, सूक्ष्मता व चपलता या चारी गुणांनीं तात्यांची तुलना कै. महादेव गोविंद रानडे यांच्याशींच करावी लागते. रानड्यांच्या वेळेपासून इतका बुद्धिमान पुरुष महाराष्ट्रांत झालाच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. अनेक प्रसंगीं टिळकांपेक्षा केळकरांनीं परम बुद्धिमत्ता दाखविलेली आहे. व्यासंगांत तर कोणापेक्षांहि ते खात्रीनें सरस आहेत.

अच्युतरावांनीं दुसऱ्या एका लेखांत तात्यांसंबंधानें लिहितांना परमेश्वराला उद्देशून पुढील वाक्य लिहिलेलें आढळतें. " परमेश्वरा ! तू नरसोपंत केळकरांसारखा निःपक्षपाती, निःस्पृह आणि न्यायनिर्वेद आहेस ! " अच्युतरावांनीं लिहिलेलें हेंहि वाक्य अत्यंत महत्त्वाचें आहे. तात्यांनीं कर्मसंन्यास घेतल्यावरसुद्धां त्यांच्या अंगांतील निःपक्षपातीपणाचा, न्यायीपणाचा, व निःस्पृहपणाचा गुण अजूनहि अनेक वर्षें हिंदु समाजाला व हिंदु राष्ट्राला उपयोगी पडण्यासारखा आहे. तात्यांच्या अंगांतील वरील गुण इतका निष्कलंक आहे कीं, महात्मा गांधी किंवा पं. जवाहरलाल नेहरू यांनीं सुद्धां नाकानें कांदे सोलण्याचें सोडून

देऊन राजकारणातील अत्यंत अवघड अशा बडग्याठी सोडविताना तात्यासाहेब केळकरांचीच सल्लामसलत घ्यावी !"

शेवटी एक उतारा थोडासा नाखुषीनें देतों कारण त्यात माझी व खाडिलकर यांची तुलना केलेली आहे पण तुलनेनें व साम्यभेद ज्ञानानेंच खरें गुणज्ञान होतें. शिवाय हा उतारा ज्याच्या लेखातला आहे ते रा. पर्वते पुण्यास मराठा-पत्राचे संपादक तीन वर्षे असता, पुढें त्यांना तें पत्र सोडून जाण्यास एका अर्थानें मीच दृष्टी म्हणून कारणीभूत झालों इतकेंच नव्हे तर मराठा-पत्रात त्याच्यावर मी टीकाहि केली होती अर्थात् पर्वते याच्याकडून मजविषयीं अनुकूल अभिप्रायाची अपेक्षा मी सहसा केली नसती म्हणूनच प्रयस्पष्टपणानें त्यांनीं तो दिला यामुळें त्याचें महत्त्व मी विशेष मानतों 'चित्रा' वर्तमानपत्राच्या गेल्या दिवाळी अकात पर्वते लिहितात —

"याच सुमारास 'लोकमान्य' पत्र निघालें होतें आणि त्यात कांहीं आर्थिक विषयावरील लेख मी लिहिले होते श्री कृष्णाजीपंत खाडिलकर त्यावेळीं संपादक होते. माझे चारपाच लेख प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांना भेटावयास गेलों. लेखाची रीतसर पोच आलेली नव्हतीच पण गेल्यानंतरहि त्यांना लेखकाची काही दखल होती असें दिसलें नाहीं खाडिलकरांना साधी चालरीत देखील नाहीं असा माझा ग्रह झाला, व त्याजविषयीं मला नाटककार व प्रभावी वर्तमानपत्रकार म्हणून रितो तरी आदर असताहि तो ग्रह अद्यापि कायमच आहे. पण एखादें कार्य हातीं घेतलें कीं त्याचा प्रचार करण्याला जो एक प्रकारचा आपलेपणा लागतो व चिकित्सक बुद्धि असताहि तिचा उपयोग न करण्याचा दृढनिश्चय लागतो तो त्यांच्या ठिकाणीं नमुनेदार स्वरूपात आहे टिळक व गांधी या दोघांचेहि ते उत्तम साथीदार झाले यांचें रहस्य त्यांच्या या गुणात आहे प्रत्यक्ष त्यांच्या हाताखालीं काम करण्याचा योग मला कधींच आला नाहीं.

"खाडिलकरांची प्रथम भेट घेतली त्या सुमारास 'केसरी' व 'मराठा' पत्रातहि मी लेख लिहिले होते 'वॉशिंग्टन व जिनीव्हा' 'आयर्लंडची नवी राज्यघटना' व 'हिंदी नौकानयन' या विषयावर त्यावेळीं लेख लिहिल्याचे आठवतें. केळकर हेहि खाडिलकरासारखेच असतील काय अशी शंका त्यावेळीं मनास कधीं कधीं शिवून जाई पण होमरूलच्या चळवळींत पर्वत येथे लाख दुरून लक्षपूर्वक

अवलोकिलें होतें आणि दोघी आपणांहि ऐकिलीं होतीं त्यावरून ती शंका आपोआप नाहींशी होईल. पुढें श्री. जम्नादास मेहेता यांनी 'राष्ट्रमत' नांवाचें एक पत्र काढलें व 'नॅशनलिस्ट प्रेस' म्हणून एक कंपनी त्यांनीं व जयकरांनीं रजिस्टर केली होती. एक इंग्रजी दैनिकाहि चालविण्याचा त्यांचा विचार होता. 'राष्ट्रमत' व 'दि बाम्बे नॅशनलिस्ट' या दोन्हींहि पत्रांवर काम करण्याकरितां म्हणून मी त्यांच्याकडे राहिलों होतों. एक दिवस त्यांच्या बरोबर कांहीं कामासाठीं गेलों असतां केळकर तेथें बसले होते. जम्नादास मेहेतांनीं सहज बोलतां बोलतां 'मि. पर्वते' असें मला म्हणतांच केळकरांनीं फार आस्थापूर्वक चौकशी केली आणि 'केसरीं'तील लेखांची प्रशंसा केली. साहजिकच केळकरांना ओळखत आहे आणि अशाच आहे अशा माझा पक्का ग्रह झाला आणि पुढें त्यांचा अधिक परिचय झाल्यानंतर आणि 'मराठा' पत्राचा संपादक म्हणून त्यांच्या कचेरींत काम केल्यावर आणि तें सोडल्यावरहि माझें हें मत कायम आहे, कीं केळकरांसारखे, वागण्यासवरण्याला, वादसंवादाला किंबहुना त्यांच्या वयाला, ज्ञानाला, अनुभवाला आणि थोरवीला शोभणारीच पाहिजे ती आदबी दाखवून त्याच्याशीं सांभाळावयाचें असलें तरीहि असें सोशिक व समजस संपादक सापडणें कठिण. म्हणण्याचा अर्थ असा कीं बहुधा इतर कोणीहि त्याच्यापेक्षां खास वाईट रीतीनें वागेल. साधारणपणें त्यांच्याच वृत्तीचे श्री. अब्दुल्ला ब्रेल्वी हे आहेत. केळकरांना दुसऱ्याच्या मताविषयीं तिरस्कार कधींच नसतो; ब्रेल्वींचें तसेंच आहे."

असो, शेवटीं केसरी व मराठा संस्थेचे नवे ट्रस्टी यांनीं मला व थोडोपंत विद्वांस यांना जें मानपत्र दिलें तें देतों.

॥ श्रीसमर्थ ॥

तं वयास्ते कृतिनः श्लाघ्य तेषां हि कार्यकौशलम् ॥
येष्वर्जितामवार्थे राष्ट्रार्थमेव क्षेशिता स्वतनुः ॥

केसरी-मराठा संस्थेचे कार्यनिरत विश्वस्त यास—

सन्मान्य महाशय,

केसरी-मराठा संस्थेचे नवे विश्वस्त आणि सदर संस्थेतील समस्त अधिकारी व कामगार मंडळ अत्यंत आदरपूर्वक निवेदन करतों कीं, केसरी-मराठा संस्थेशीं

कार्यकारी विश्वस्त या नात्याचा आपला संबंध सोडून आपण कार्यनिवृत्त होत आहां हें पाहून आम्हां संस्थेतील सर्व अधिकारी व कामगार वर्गास हळहळ वाटत आहे. लो. टिळक सन १९२० सालीं दिवंगत झाले. त्यांच्या हयातींतच आपण बहुत वर्षे केसरी-मराठा संस्थेची एकनिष्ठपणें अमोलिक सेवा केली. लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर तर आपणावर पुन्या संबंधाच्या जोडीस विश्वस्त या नात्याची नवीन जोखीम येऊन ठेपली. बदललेल्या परिस्थितींत ही नवी जबाबदारी सांभाळण्याचें काम अत्यंत नाजूक झालें होतें. तें पूर्णपणें ओळखून आपण ही जबाबदारी गेल्या सतरा वर्षांत यशस्वीपणें पार पाडली हें विदित करण्यास आम्हांला बहुत आनंद वाटतो.

संस्थेंतील कामगार वर्गाच्या पगाराचे नियम घालून देणें, पगाराची क्रमशः वाढ करणें, बोनस, प्रॉव्हिडंट फंड व ग्रॅच्यूइटी या रूपानें त्यांना कौटुंबिक स्वास्थ्य मिळवून देणें इत्यादि सुखसोयी करून आपण या वर्गाचा संतोष राखला. आपली कामगार वर्गाशीं वागण्याची पद्धतिहि सौजन्यपूर्ण व औदार्ययुक्त होती. त्या योगानें सेव्यसेवक भावाची तिखट जाणीव आपण कोणास कधींहि होऊं दिली नाहीं. यामुळें आपण एकाच कुटुंबाचे घटक आहों असें वाटून सर्वांच्या चित्तांत संस्थे-विषयींचा आपलेपणा व संस्थेचा अभिमान वृद्धिंगत होत गेला.

आपल्या कारकीर्दींत संस्थेवर अनेक संकटें येऊन गेलीं. त्यांपैकीं कांहीं संकटें अशीं होतीं कीं, त्यांतून संस्था कशी पार पडेल याविषयीं मोठीच चिन्ता लागून राहिली होती. पण मनाचा खंबीरपणा व वृत्तीचा समतोलपणा कायम ठेवून अत्यंत चातुर्यानें व समयज्ञतेनें आपण तीं संकटें निवारलीं व संस्थेला सांप्रतचे स्थैर्याचे आणि भरभराटीचे दिवस आणून दिले आणि केसरी अर्ध-साप्ताहिक करून त्याची उपयुक्तता द्विगुणित केली याबद्दल आपणास जेवढे धन्य-वाद द्यावे तेवढे थोडेच आहेत.

केसरी-मराठा संस्थेंतील बहुतेक खात्यांना नवीन इमारती आणि प्रयालय, अभ्यागतभुवन, सभागृह यांची नवी जोड देऊन संस्थेला आपण नवेच नमुनेदार स्वरूप प्राप्त करून दिलें आहे. अशा साधनसंपन्नतेमुळें ही संस्था पुण्यासच काय पण सार्‍या महाराष्ट्राला ललामभूत अशी झाली आहे. हें महत्कार्य घडवून आण-ण्यास आपल्या अंगचें योजकता, चतुरस्रता, दूरदर्शित्व व संस्थेविषयींचा एकनिष्ठ अभिमान हेच मुख्य कारण झाले आहेत हें निर्विवाद होय.

सार्वजनिक, विशेषतः राजकीय स्वरूपाच्या, कार्यांत द्रव्याची उणीव सदैव भासत असते. त्या उणीवीमुळें कितीतरी निकडीचीं व महत्वाचीं कामें अडून पडतात. ही सार्वजनिक कार्यांतील अडचण लक्षात घेऊन आणि लो. टिळकांना जनतेच्या ऋणातून मुक्त करण्याच्याहि सदुद्देशानें आपण संस्थेच्या साधन-सामुग्रींतून दूरदर्शीपणानें संचित केलेल्या निधींतून तीन लक्ष रुपयांचा लोकमान्य पर्सफंड निर्माण केला हें महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन संस्थांच्या इतिहासांत अत्यंत अपूर्व व वाखाणण्याजोगें महत्कृत्य आपण केलें. या योगानें लोकमान्य टिळकांच्या आत्म्यास खरोखरच अत्यंत समाधान वाटलें असेल. सार्वजनिक कार्यांत आनृण्य संपादनाची इतकी तीव्र उत्कटता आणि आनृण्यसंपादनांत भावी कार्यकर्त्यांच्या योगक्षेमाची तरतूद करण्याची कल्पक दीर्घदृष्टि क्वचितच पहावयास सांपडते. संस्थेच्या कार्यांत कोणताहि उणेपणा येऊं न देता आपण एवढा मोठा ट्रस्ट निर्माण केला व त्याचा उपयोग अखिल महाराष्ट्र कर्नाटक यांस करता येईल अशी योजना निःस्वार्थबुद्धीनें केली याबद्दल आपणास कितीहि धन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच पडणार आहेत. अशा रीतीनें ज्यांनीं तीन तपाहून अधिक काळ संस्थेचें पालन, पोषण व संवर्धन करून तिची उपयुक्तता वाढविली आणि कामगार वर्गास कुटुंबातील घटकाप्रमाणें आत्मीयतेनें वागविलें ते सन्मान्य विश्वस्त कार्यनिवृत्त होत असता आम्हास किती हृद्‍द्रव वाटत असेल तें शब्दानें सांगणें अशक्य आहे. केसरी-मराठा संस्थेचें कार्य करीत असता आम्हास कै. लोकमान्य टिळकांचें पुण्यस्मरण हें सतत स्वकर्तव्य निष्ठापूर्वक बजावण्यास स्फूर्तिदायक होत असतेंच; पण आपण या संस्थेची जी आजपर्यंत एकनिष्ठपणें सेवा केली तीहि आम्हास मार्गदर्शक होईल अशी ग्वाही आमचें मन आम्हास देत आहे.

आपण संस्थेच्या सेवेंत आयुष्याचीं चाळीस-एकेचाळीस वर्षे घालविलीं आहेत. इतक्या दीर्घकालीन सेवेनंतर वृद्धपणीं विश्रांति घेण्याचा आपणास हक्क प्राप्त झाला आहे. ही विश्रांति आपणास उदंड काल सुखानें लाभो असें चिंतून हें मानपत्र अत्यंत विनम्र भावानें आदरपूर्वक आपणास अर्पण करतों.

मिती आषाढ श. ८ शके १८५९ पुणें ता. २१ जुलै, १९३७	जनार्दन सखाराम करंदीकर लक्ष्मण बळवंत भोपटकर गजानन विश्वनाथ केतकर

कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या कारभारातील किंवा कार्यातील यशापयश सर्वस्वी त्याच्या सांपत्तिक स्थितीवरून ठरविणें बरोबर होणार नाहीं. तथापि त्याची सांपत्तिक स्थिति ही त्या यशापयशाचें एक गमक मानता येत. या दृष्टीने पाहता केसरी संस्थेच्या या कार्यात मी यश मिळविलें असें म्हणता येईल. या स्थितीची तुलना करावयाची तर ती १९२० सालचे, म्हणजे मी केसरीचा ट्रस्टी झालो त्या वर्षाचे आकडे आणि १९३७ सालचे म्हणजे मी केसरीच्या ट्रस्टीचे काम सोडलें त्या वर्षाचे आकडे देऊन करितां येईल. १९२० सालचा आढावा पाहिल्यास त्या सालची सुरुवातीची शिल्लक सुमारें चाळीस हजार व त्या सालची ऐन जमा १ लक्ष ६९ हजार होती व ऐन खर्च १ लक्ष ३६ हजार होता पुढील सालात लो. टिळकांच्या मृत्युपश्चात्वर्षे अनेक रकमा अवातर स्वरूपाच्या अशा जमा झाल्या तशाच अनेक रकमा खर्ची पडल्या, म्हणून त्या सालचे आकडे पाहता ऐन जमा १ लक्ष ४५ हजार व ऐन खर्च १ लक्ष ५८ हजार असे होते. हेच आकडे १९३७ सालचे घेतल्यास त्या सालची ऐन जमा २ लक्ष १० हजार असून ऐन खर्च १ लक्ष ९२ हजार झाला व ऐन नफा १७ हजार उरला. या सतरा वर्षातील नफ्यातून संस्थेचा वाढता खर्च वजा जाऊनहि १९३७ साल अखेरीस केसरीची सांपत्तिक स्थिति काय होती हें खालीं दिलेल्या सविस्तर शिलकीवरून लक्षात येईल. हे आकडे असे —

पर्सफंड	२००००० रुपये
केसरी ट्रस्टची शिल्लक	१०००००,,
पसारा ठेव	५५५००,,
प्रॉव्हिडेंट फंड ठेव	७३०००,,
स्थावर जंगम मिळकत	१८२२००,,
	७८०७००

या शिवाय या सतरा वर्षांत केसरीनें सार्वजनिक कार्याकरितां केलेला खर्च व दिलेल्या देणग्या यांची रक्कम कमीत कमी ५० ६० हजार इतकी सहज भरेल.

केसरी-मराठा मिळून एकच संस्था असली तरी तिच्या खऱ्या उत्पन्नाची बाब म्हटली म्हणजे केसरीपत्र हीच होय. 'मराठा' पत्र हें उलमाच म्हणजे

'फायद्याचें' कलम आज पन्नास वर्षांत कधींहि नव्हतें. मग वेळोवेळीं संपादक कोणीहि असोत निरनिराळे लेखक व कालमान याना अनुसरून मराठ्याच्या वर्गणीच्या उत्पन्नात वटघट काहीं प्रमाणात होत आली आहे, परंतु एकंदरीनें कोणत्याहि साली मराठा पत्राच्या जमाखर्चाचा वाजवी हिशेब केला असता त्याजवर दरसाल काहीं तरी रकम उलट केसरीच्या उत्पन्नांतूनच घालावी लागते. मात्र ती घालण्यात हेतु हाच असतो कीं, मराठा पत्राची भाषा इंग्रजी असल्यामुळे त्याच्याद्वारें केसरीच्या धोरणाचा व मताचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर व्हावा, व तसा तो यथाशक्ति गेल्या सत्तावन वर्षांत होत आलेला आहे. म्हणून संस्थेच्या जमाखर्चांतून, निदान जमेच्या बाजूला तरी, मराठा वर्तमानपत्र ही बाब वाचकानीं मनानें प्रथमपासूनच वगळून चालाव.

उरला केसरी त्याच्या उत्पन्नाच्या मुख्य दोन बाबी. किंबहुना अवघ्या दोनच बाबी म्हटलें तरी चालेल म्हणजे वर्गणीदाराची वर्गणी व जाहिरातींचें उत्पन्न. केसरीला कोणी कधी देणगी उचलून देत नाहीं व केसरी घेतहि नाहीं केसरी स्वतःच्या छापखान्यात बाहेरचें छपाईचें कामहि करीत नाहीं आपल्या फौंडरींतील टाईपहि बाहेर विक्रीत नाहीं मग अर्थात् कोणाची एजन्सी दलाली करीत नाहीच नाहीं. वर्गणीदार व जाहिरातदार हेच काय ते केसरीच्या उत्पन्नाचे मुख्य आधारस्तभ. वर्गणीदार पोस्टेज देतात त परस्पर पोस्टालाच जाते. यामुळे केसरीची वार्षिक 'निव्वळ' म्हणजे तीन रुपये वर्गणीची रकम जमा धरून, त्यासमोर वर्गणीदारास मिळणाऱ्या पूर्वीच्या ५१ व हल्लींच्या १०२ अकावर होणारा खर्च हिस्सेरशीनें मांडला तर असें दिसून येईल कीं, निव्वळ वर्गणीच्या पैशातून केसरीला बचत अशी फारच थोडी होते

हल्लीं वर्षांतून केसरीचे १०२ अक आम्ही केसरीच्या वर्गणीदाराना देतो. या प्रत्येक अकाचीं पानें कमींत कमी १२ असतातच. पण प्राय. १६ हि असतात. नेहमींच्या एका अकाचीं १२ पानें घेतलीं तरी त्याच्या नुसत्या कागदाचें वजन ७ तोळे होतें या मानानें १०२ अकाच्या कागदाचें वजन ७१४ तोळे म्हणजे १८ पौंड भरतें. आणि दर पौंडास सुमारें २ आणे किंमत धरली तर १८ पौंडाला ३६ आणे म्हणजे २॥ रुपये तरी पडतात. अशा रीतीनें वर्गणीच्या ३ रुपयापैकीं २॥ रुपये आम्ही वर्गणीदाराला कागदाच्याच रूपान परत देतो. या १०२ अकाचें फाइल कोणी नीट बाधून ठेवल्यास पुढें कालांतरान वर्गणीदाराला

व त्याच्या पुढच्या पिढीला राजकारण व वाङ्मय याच्या दृष्टीनें किती मौल्यवान माहिती ठेवीदाखल लाभेल हें सांगण्याचें कारण नाहीं. परतु १०२ अंकांची नुसती रद्दी विकली तरी वर्गणीदाराला ८–१२ आणे येण्याला हरकत पडणार नाहीं. असो. वर्गणीदार आपल्या १०२ अंकांचे काय वाटेल तें करो. पण वरील हिशेबानें एवढी गोष्ट निश्चित ठरते कीं वर्गणीच्या तीन रुपयांतून उरलेल्या १२ आण्यात केसरी लिहून, छापून तयार होण्याच्या अनेक खात्याचा सर्व खर्च करावा लागतो. हा हिशेब अशाप्रकारें स्पष्ट करून लिहिण्याचा हेतु इतकाच कीं, केसरी काढताना उत्पादकांचा जो मूळ हेतु होता व पुढें जो लोकमान्य टिळकांनीं चालविला तो हेतु, म्हणजे केसरी वर्तमानपत्र शक्य तितक्या कमी किंमतींत वाचकांना मिळावें हा हेतु, ट्रस्टच्या रूपानें केसरीची व्यवस्था आमच्या हातीं आल्यापासून, आम्हीहि अबाधित ठेवला आहे. इतकेंच नव्हे तर यथाशक्ति अधिक सफलहि केला आहे. कारण ता. १ ऑगस्ट १९२९ पर्यंत जेवढ्या म्हणजे ३ रुपये वर्गणींत वाचकांना आम्ही दर आठवड्यास फार तर १६ पानें मजकूर देत होतों तेथे सदर तारखेपासून आम्ही दर आठवड्यास कमींत कमी २४ पानें इतका, व मधून मधून जास्तीहि पानें मजकूर वाचकास देऊं लागलों आहों. १८८१ साली केसरीची वर्गणी १ रुपया होती व आज ३ रुपये आहे ही गोष्ट खरी असली तरी वाचकांना एकदरीनें तेव्हापेक्षा तिपटीहून पुष्कळच अधिक मोबदला, व तोहि आठवड्यांतून एका ऐवजीं दोन हप्त्यानीं म्हणजे सात दिवसाऐवजीं ३–३॥ दिवसाच्या अतरानें, देत आहों. वाचकाना केसरी स्वस्त करण्याचा दुसराहि एक प्रकार संभवेल. तो असा कीं, 'केसरी साप्ताहिकच ठेवावा, पण केसरीची वर्गणी १॥ रुपया करावी, म्हणजे मूळचें ध्येय अधिक साधल्यासारखें होईल !' पण ही विचारसरणी विपरीत असून, ती आम्हालाच काय पण शेंकडा ९९ वाचकांनाहि आतां पटणार नाहीं. वर्तमानपत्राच्या प्रगतीचें सामान्य धोरण लक्षांत घेतलें असता आठवड्यांतून दोन वेळां मिळणारा केसरी एक वेळ मिळाला तरी चालेल असें तर कोणी म्हणतच नाहीं. पण केसरी दैनिक करावा अशा सूचनाच आमच्याकडे पुष्कळ येतात. परतु केसरी दैनिक केल्यास वाचकाला वार्षिक खर्च कमींत कमी किती येईल याचा हिशेब करतां, हा खर्च खेडेगावांतील गरीब लोकांना झेपणार नाहीं. म्हणून केसरी दैनिक करण्याची कल्पना आम्ही अजून स्वीकारलेली नाहीं. मागिल्या केसरी अर्धसाप्ताहिक करतांना आम्ही जें म्हटलें होतें तेच

म्हणणें आमचें आजहि कायम आहे. केसरी दैनिक करावयाचा झाल्यास त्या लागणारीं सर्व साधनें दूरदीच्याजवळ आहेत. एकहि कमी नाहीं. तथापि वरी विचारसरणीमुळेंच त्यांनीं अद्यापि ती मजल मारलेली नाहीं.

केसरीच्या मुख्य उत्पन्नाचा भाग जाहिरातींचा असतो. आतां जाहिरातीं लागणारा कागद, छपाई, टपाल या नात्यानें होणारा खर्च जाहिरातींच्या उत्पन्नाच मानानें थोडा कमी असतो हें खरें. तथापि वर्गणीदाराप्रमाणें जाहिरातदाराना मोबदला भरपूर मिळतोच. मात्र तो वेगळ्या स्वरूपानें मिळतो इतकेंच. वर्गण दाराना मोबदला मिळतो तो बातमी व इतर वाचनीय मजकूर हा होय. आ जाहिरातदाराना जो मोबदला मिळतो तो व्यापारी मालाची प्रसिद्धि हा होय केसरीचा कोणताहि अंक सुमारें एक लक्ष वाचक तरी वाचतात असें मानण्या हरकत नाहीं.

एक विशेष गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, वरील हिशोबात केसरीचें वर्गणी व जाहिरातींचें उत्पन्न या शिवाय बाहेरून अर्वांतर म्हणजे देणगी, मदत बक्षीस अशा कोणत्याहि स्वरूपाची एक पैहि केसरीकडे आज सत्तावन वर्षां कोणाकडूनहि आलेली नाहीं.

केसरीच्या गुणदोषांची चर्चा अर्थातच तिऱ्हाइताकडून होणें योग्य. तथापि एक गोष्ट अशी आहे कीं, तिची माहिती बाहेरच्या लोकांना फारशी असण्याचा संभव नसतो. आणि तिच्याविषयीं काढलेल्या यथार्थ उद्गारात जर आत्मस्तुति किंवा प्रौढी याची थोडीशी झाक उमटली तर ती क्षम्य मानता येईल. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे केसरी-मराठा संस्थेचा निर्लोभीपणा.

सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध पुस्तकात टिळक व केसरी यांच्यासंबधानें पुष्कळ खोटीं विधानें केलीं आहेत. पण त्यांतल्यात्यात खोटेपणांत व खोडसाळपणांत पहिला नंबर पटकावणारें जर एखादें विधान असेल तर तें लोकां-कडून धाक दाखवून पैसे व वर्गण्या काढण्यासंबधाचें होय. चिरोलसाहेबाना आपल्या देशांतील पुष्कळ वर्तमानपत्रांचा व हिंदुस्थानांतील कांहीं वर्तमानपत्रांचा अनुभव असेल, त्यावरून त्यांनीं हें विधान अनुमान धपक्यानें केलें असलें पाहिजे हें उघड आहे. पण केसरी-मराठा संस्थेचा निकट परिचय असणारा कोणताहि मनुष्य वरील आरोप खोटा असल्याचें कबूल करीलच करील.

हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रें सामान्यतः द्रव्यवश नसतात ही गोष्ट प्रसिद्ध व मान्य आहे. तथापि विलायतेप्रमाणें इकडेहि थोडथोडे अनुभव येतात, नाहीं असें नाहीं. कित्येक वर्तमानपत्रकार प्रत्यक्ष पैसा घेत नसतील. परंतु त्या पत्राच्या प्रती पुष्कळशा विनाकारण विकत घेणें व आपल्या कचेऱ्यांतून लोकांना फुकट वाचा-वयास देणें, त्याच्याशीं संलग्न असलेल्या छापखान्याचीं बेसुमार बिलें भरून आपले रिपोर्ट वगैरे छापवून घेणें, व रिपोर्टांचें समालोचन वगैरे लिहविण्याकरितां दरबारखर्च करणें अशा निरनिराळ्या प्रकारांनीं काहीं दरबारांतून कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रांना मदत होत असते असें लोक बोलतात. व तें खरेंहि असेल.

लो. टिळकांकरितां १८८२, १८९७, १९०८, १९१६ व १९१९ या सालीं जे काहीं फंड उभारण्यांत आले त्यांची मूळ कल्पना, त्यांचा हेतु, त्यांच्या एकूण रकमा, त्यांचा विनियोग व त्यांची हल्लींची स्थिति व हिशेब या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रांत लोकांना विदितच आहेत. पण येथें मुद्याची म्हणून सांगण्याची गोष्ट ही कीं यापैकीं कोणत्याहि फंडाचा उपयोग लो. टिळकांनीं व्यक्तिशः खासगी रीतीनें किंवा केसरीकडेहि केला नाहीं.

संस्थानासंबधानें केसरी-मराठा पत्रांचें धोरण संस्थानिकांना अनुकूल म्हणजे होईल तितकें त्यांच्या हक्काचें समर्थन करणारें व त्याकरिता सरकारवर टीका करणारें असेंच नेहमीं होतें. परंतु या दरबारापासून या पत्रांनीं कधीं एका पैचाहि अभिलाष केला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर हस्तें किंवा परहस्तें एक पैचाहि फायदा या दरबाराकडून केसरी-मराठा पत्रांना झालेला नाहीं जेथें महाराष्ट्रांतील हरदास, कथेकरी, पुराणिक, ग्रंथप्रकाशक इत्यादिकांना या दरबारांतून हजारों रुपये आप-आपल्या कामाकरितां मिळविता आले, तेथें केसरी-मराठा पत्रांच्या चालकांनीं आपल्या संस्थेला कांहीं मदत मिळविण्याची इच्छा धरली असती तर ती निष्फळ झाली असती असें नाहीं. परंतु या संस्थेच्या कोणत्याहि चालकाची आजपर्यंत तशी दृष्टि केव्हांहि नव्हती. केसरी-मराठ्यांच्या चालकांप्रमाणेंच या संस्थानिकां-चाहि गुण घेतला पाहिजे. कारण सुदैवानें या संस्थानाच्या अधिपतींनींहि या चालकांना द्रव्याचें आमिष दाखवून आपलें काम करून घेण्याची बुद्धि कधीं ठेवली नाहीं, हा त्यांचाहि थोरपणाच होय!

केसरीविरुद्ध अब्रूसंबधानेंहि तीच गोष्ट. उदाहरणार्थ, १९०८ सालीं मराठ्यावर आणि १९२४ सालीं केसरीवर न्यायकोर्टांच्या बेअदबीचे खटले

होऊन दोन्हीस मिळून आठ-दहा हजार रुपये खर्च आला, केसरीला जामिनक्या भराव्या लागल्या, केसरी कचेरींतील कागदाला आग लागली, अशा प्रसंगी केसरीला लोकांनी देणग्या देऊं केल्या असताहि केसरीनें त्या घेतल्या नाहींत. उलट कोणत्याहि सार्वजनिक आपत्तींच्या वेळीं ज्या वर्गण्या झाल्या त्यांत केसरीनें आपला योग्य तो भाग उचलला आहे.

तात्पर्य केसरीनें सर्वस्वी निर्लोभपणा राखून 'जोडूनिया धन उत्तम व्यवहारें। उदार विचारें वेच करी' ही तुकारामाची उक्ति खरी करून दाखविली आहे. अशा प्रकारचा हा केसरीचा उत्कर्ष त्याच्या शत्रूंना पाहवूं नये हें स्वाभाविकच आहे विशेषत. टिळक निवर्तल्यापासून त्यांची एकच अपेक्षा होती. ती ही कीं, आता तरी केसरी बुडावा टिळकांच्या हयातींत केळकर दहा वर्षे केसरीचे संपादक होते, तथापि त्याला तेव्हा टिळकांचाच आधार होता म्हणून तो चालला व उत्कर्ष पावला हे सरळच आहे. ते निर्वतल्यावरहि काहीं दिवस लोकांनी केवळ टिळकांच्या स्मरणार्थ आपला उदार आश्रय चालू ठेवला असेंहि कोणास म्हणता येण्यासारखे होते कारण आकाशातून तारका मूळ स्थानापासून भ्रष्ट व नष्ट झाल्या तरी त्यांचा पृथ्वीवरील प्रकाश काहीं काळ टिकतोच. पण पुढें असहकारितेच्या धकाधकीचा मामला सुरू झाला तेव्हा टिळकांचा आधार तुटलेल्या केसरीच्या शत्रूंना सोन्याचीच संधि प्राप्त झाली असं वाटलें, व स्वत. त्यांनींहि त्याचा पाडाव करण्याला शक्य तितका हातभार लाविला. कोणी राजकारणात केसरी मवाळ बनला असें म्हणून, कोणी त्याला म. गांधींचें शत्रुपद देऊन, कोणी तो खादीचा विरोधी असें म्हणून, कोणी प्रांतवार किंवा भाषावर विरोधी अभिमान जागृत करून, कोणी तो ब्राह्मणपक्षाचा असें ठरवून, तर कोणी उलटपक्षी तो सामाजिक सुधारणाचा पुरस्कार करतो म्हणून—तात्पर्य, ज्याला जे कारण सुचलें तें त्यानें पुढे करून केसरीचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न शिकस्तीनें केला. पण या खुळ्यांना हें कळेना कीं, एक अकालीं मेला तरी त्याचें उरलें आयुष्य दुसऱ्याला मिळत नाहीं! मग केसरी जोंपर्यंत जिवंत आहे तोंपर्यंत त्याचें आयुष्य इतर कोणाच्या भरतींत कसें पडणार! ज्याला त्याला आपल्या स्वत.च्या गुणाप्रमाणेंच या जगात स्थान मिळतें. यामुळें केसरीची निंदा करकरून शिणून भागून ही मंडळी आता हताश होऊन बसली आहेत!

केसरीचा खप कमी झाला, वर्गणीदार कमी झाले, अशा विविध-वार्ता कोणी व्यवसायबंधु उठवितो. केसरी अर्धसाप्ताहिक झाला तेव्हा तो मरणार, कारण दिवा मालवताना मोठा होतो, असें अशुभ भविष्य वर्तवून कित्येक काशीकर पंडितांनी (म. रा वोडस) आपल्या द्वेषाच्या लहरींचा उपशम केला. कोणी 'केसरी' या नावानें सहज सुचणाऱ्या विचाऱ्या शब्दावर 'ग्राम्य' कोट्या करून स्वत:लाच लोकांकडून ग्राम्य ठरवून घेतलें. स्वतःच्या शीलाला व संस्कृतीला शोभण्यासारखी कुरूप व बेढब चित्रें काढून कित्येक कुडबुड्या जोशांनीं राजकारणात नसती लुडबूड केली पण त्यांच्या इच्छेप्रमाणे टिळकांच्या मृत्यूनंतर केसरी हा एक दोन वर्षांत मृत्युपथाला लागावयाचा तो न लागता, अजून जिवंत आहे, नव्हे आपल्यापरी उत्कर्ष पावत आहे, शत्रूच्या कबरेंत लाथा घालीत आहे, व इतक्यानेंच न थांबता अर्धसाप्ताहिक बनून साठाव्या वर्षांत पुढें पाऊल टाकीत आहे. याचें कारण, केसरीच्या शत्रूंचा द्वेष व मित्रांची सहानुभूति यांच नुसत्या दोन शक्ती घेतल्या तरी, त्यांत ही दुसरी शक्तीच अधिक प्रभावी ठरली. मात्र या सर्वांना फिरून टिळकांच्या पुण्याईचा पाठिंबा मागें आधार देतच आहे हें होय.

असो, केसरीच्या या सुस्थितीला अनुकूल अशी इतर रीतीनेंहि मी व्यवस्था केली आहे. केसरीच्या कारखान्याला लागणाऱ्या अवश्य अशा सोईच्या इमारती बांधल्या, यंत्रें खरेदी केली, अतिथिगृह सजविलें, नोकरांचे पगार व पगारवाढ ठरवून दिली, त्यांच्या प्रॉव्हिडंट फंडाची योजना केली, रजेचे व नोकरीचे नियम केले थोडक्यांत सांगावयाचें तर केसरी कचेरीकडील नोकरी सामान्यतः सुखाची व्हावी, त्रासाची जिकिरीची होऊ नये अशी सर्व योजना मी केली आहे, व केसरीचा नोकरवर्ग दूरदृष्टीवर संतुष्ट आहे असा माझा विश्वास आहे.

पुण्यांतील व पुण्याबाहेरील ज्या अनेक संस्थांचा राजीनामा मी दिला त्यापैकीं बहुतेकांनीं तो नामंजूर केला! कांहींनीं मंजूर केला केवळ तो माझ्या आग्रहानें व त्यांचा निरुपाय झाल्यामुळें. उलट कांहींनीं माझी पूर्वीच्याच जागीं व कांहींनीं तर वरतीच्या जागीं माझी नियंत्रणुक करून, माझ्या राजीनाम्याचें वैयर्थ्य मला पटविलें. तथापि मी स्वत:ची सोडवणूक अशा रीतीनें करून घेतली आहे कीं जरी कोणत्याहि एखाद्या संस्थेनें माझा राजीनामा मंजूर केला नाहीं, तरी यापुढें त्या संस्थेचें काम करण्याला मी स्वत:ला पूर्वीप्रमाणें बांधला गेलों असें मी

समजणार नाहीं व त्यांनींहि समजू नये आणि जर माझ्या हातून त्याच्या कामी दुखगय झाली तर त्यांनी मजवर कर्तव्यपराङ्मुखतेचा दोषारोप करू नये. या अटीवर मी राजीनामा पाठविण्याचा सत्याग्रह कांहीं कांहीं ठिकाणीं केला नाहीं. मात्र जेथें माझे मनच विटलें होतें तेथें मी राजीनामा परत घेतला नाहीं.

असो. पुण्यातील 'महाराष्ट्र व्यायाम मडळा'च्या उपाध्यक्षाच्या जागेचा मी राजीनामा दिला तेव्हां मडळानें माझा थाटानें सत्कार केला. त्या प्रसगीं मी जें उत्तरादाखल व आभारप्रदर्शक भाषण केलें त्यात माझी खरी मनोवृत्ति प्रकट झाली होती म्हणून त्याचा साराश येथ देतो त्यावरून सार्वजनिक कार्य करण्यातलें माझें धोरण, आणि सावजनिक स्तुतीनिंदेसबधानें माझे विचार कळून येतील. तें भाषण असें —

"आजचा हा समारभ अशा पद्धतीनें होईल अशी मला मुळींच कल्पना नव्हती उपाध्यक्षाच्या जागेचा राजीनामा तो काय आणि तो मजूर करण्याकरितां एवढा सत्कार! ही गोष्ट अपेक्षेपलीकडेच नव्हे तर प्रमाणाबाहेरहि झाली! पण सूक्ष्म विचार करतां अशी शका येते कीं, माझ्या भिडस्त स्वभावाचा हा प्रेमळ सूड घेतला जात आहे, किंवा निदान व्यायाम मडळ सस्थेच्या जाहिरातीची ही कुशल कारवाई तरी असावी. माझ्या गळ्यात येथें इतके हार घातले त्यापेक्षा बुधवारातील फुलवाल्याच्या एका दुकानावर आजच्या दिवस माझ्या नावाची पाटी लावली असती तर! पण तसें केल्यान व्यायाम मडळ सस्थेच्या निरनिराळ्या दहावीस शाखाची जाहिरात कशी झाली असती! पण असो. माझ्या सत्काराच्या निमित्तानें या सस्थेची जाहिरात किंवा प्रसिद्धी झाली तरी ती मला इष्टच आहे. कारण उपाध्यक्ष म्हणून मी हिचा सबध सोडला तरी तिजविषयींचा माझ्या मनातला ऋणानुबध केव्हांहि कमी होणार नाहीं. कारण या सस्थेचे व माझे सबध कसे आहेत हे श्री. दामले यांनीं आपणास सविस्तर सांगितलेच आहे.

"अशा समारभात विपडतें तें इतकेंच कीं, लोक आपली स्तुति खऱ्या प्रेमभावानें करीत असले तरी ती समक्ष ऐकून घेणें ही फार नाजूक व अवघड गोष्ट होऊन बसते जगात मृत मनुष्य हाच एक असा कीं असावा कीं आपली स्तुति आपल्याच कानांनीं ऐकून घेण्याचें सकट त्यावर न पडावें! आतां मी या स्तुतीनें फुगून जाणार नाहीं हे वेगळें. कारण उद्यां कांहीं वर्तमानपत्रांतून

नेहमींची माझी निंदा वाचावी लागेल. ती वाचताना मी आजची स्तुति हीं त्या निंदेचें भंजक म्हणून समजेन. मला निंदेचे अपशब्द ऐकण्याचाचण्याची इतकी सवय नेहमींची होऊन गेली आहे कीं, प्रसगविशेषीं आजच्या सारखे होणारें माझें गुणवर्णन आणि तीं निंदा यांचा, मला जें थोडेसें गणित येतें त्यानें, मी अशछेद पद्धतीनें सक्षेप घालतों. त्या गणितातून जो थोडीशी निंदा किंवा स्तुति शिल्लक उरते ती मग सुसह होते. 'आपली स्तुति कोणी केलेली आवडत नाहीं' असें मी म्हणेन तर मी मनुष्य नाहीं असें कबूल करावें लागेल. पण मनुष्यत्वामध्येंच सारासार विचार व तारतम्य याचाहि समावेश होतो. आणि माझ्या गुणाबरोबर माझ्या दोषाचें विज्ञान मला लोकापेक्षाहि अधिक आहे असें मात्र मी आपणाला खात्रीनें सागतों. वेदात शास्त्र किंवा तत्त्वज्ञान यात सांगितलेलें आत्मज्ञान मला नाहीं; पण स्वतः अंतर्मुख होऊन आपली खरी योग्यता आपण ओळखणे, किंवा आपलें माप आपणच बरोबर घेणें, ही गोष्ट मात्र मी चागली करू शकतों. याचें प्रत्यंतरहि मी आताच आपणाला आणून देतों. कसे तें पहा

"श्रि. महाजनी यानीं टिळक हे महापुरुष पण असहिष्णु होते आणि मी सहिष्णु आहे, म्हणून तरुण पिढीनें माझा आदर्श डोळ्यापुढें ठेवण्याची शिफारस केली. पण सहिष्णुता, सात्विक वृत्ति, हा गुण दिसला तरी त्या वृत्तींत महत्कार्याला उपयोगी असा जो आवेश तो नसतो. हा गुणसत्कर्म अमा दोषच होय. म्हणून मी तरुण पिढीला उलट असेंच सागेन कीं, सहिष्णु आणि निवृत्त केळकर किंवा मरेपर्यंत कार्याची धुरा वाहणारे दि. व. गोडबोले यांच्यापेक्षा, असहिष्णु परंतु पराक्रमी आणि उज्ज्वल त्यागी असा जो टिळकांचेंच उदाहरण आदर्शभूत म्हणून त्यांनीं डोळ्यापुढें ठेवावें व गिरवावें. एका वक्त्यानें माझ्या स्वार्थत्यागाची वाखाणणी केली. पण त्याचाहि खुलासा मला करणें आहे. ते म्हणाले त्याप्रमाणें मी सातात्याम वकिली करीत राहिलों असतों तर कोणी सागावें काय मजीदार घडलें असतें ! कदाचित मी, क्रमानें कां होईना, पहिल्या पदवीला पोंचून हजारो रुपये मिळवून बसलों असतों; किंवा वकिलीच्या धंद्यांत अयशस्वी होऊन दरिद्री राहिलो असता. कारण बुद्धि असून वकिलीचा धंदा न चाललेले तेव्हांहि कांहीं वकील होते व आजहि सर्वत्र आहेत ! लो. टिळक, ना. गोखले, प्रो. कर्वे, रँ. परांजपे, रँ. महाजनी यांच्या सारख्या म्हणजे माझ्याहून बुद्धिमान माणसांनीं केला तो स्वार्थत्याग

खरा लोंगी माणसाची इतरहि कांहीं ठळक उदाहरणें माझ्या डोळ्यापुढे अशी आहेत कीं, त्याची चरणधूली उचलून आपल्या मस्तकावर ठेवावी! माझ्या बरोबरीच्या आणि योग्यतेच्या कांहीं संपादकांना इतर प्रांतात माझ्यापेक्षां दुप्पट तिप्पट पगार आहे हें खरें. तसेंच मी नोकरीचीं पहिलीं वीस-बावीस वर्षें केवळ शंभर रुपये पगारावर काढलीं हेंहि खरें पण देवदयेनें केसरी-संस्थेंत मला कांहीं कमी पडलं नाहीं माझा चरितार्थ ठीक चालला मी नोकरी सोडताना मला पगार होता तितका महाराष्ट्रात किती संपादकांना किंवा प्रोफेसरांना आहे! तात्पर्य, माझ्या स्वार्थत्यागाचें गुणवर्णन मी मुकाट्यानें स्वीकारूं शकत नाहीं. शिवाय निर्वाहाचा धंदा आणि आवडीचा व्यासंग यांची सतत जोड राहिल्यानें मला जन्मभर समाधान व आनंद हीं लाभलीं

"मी अनेक संस्थांशीं संबंध जोडला व आतां तो सोडला यासंबधानं माझें गुणवर्णन करून खेद प्रगट करण्यात आला. यात मला सांगावयाचें हेंच कीं; सार्वजनिक काम शक्य तितकें करावं आणि उपयोगी पडावें याची मला प्रथम पासून हौस होती आजहि एखादी संस्था अशी असेल कीं, तींत स्वार्थी चाल-कांनीं आपल्या कामापुरता माझ्या नावाचा फायदा करून घ्यावा, पण पडद्याआड माझी निंदा नालस्ती करून माझ्याविरुद्ध वागावें किंवा हे गेले तरी बरें असें जाणवावें आणि हें जाणूनच मी ती सोडली असेन पण एकदरींनें ज्या संस्था मी सोडल्या त्यांना मी हवा होतों आणि मला तेथें काम करण्यांत प्रेम वाटे मी कोणत्याहि संस्थेंत देवासारखा जाऊन बसतो असं वर्णन काहीं विनोदी मित्र करतात, आणि म्हणतात 'केळकर, तुमच्यामध्यें पराक्रम नाहीं हो! संस्थेंत जावें, भांडण लावावीं, आणि संस्था मोडून बाहेर पडावें!' हा पराक्रम मजमध्ये नाहीं हे मी कबूल करतों

"एका-दोघा वक्त्यांनीं माझ्याकडून झालेल्या केसरी मराठा संस्थेच्या सेवेचें वर्णन केलं न मात्र मी आनंदानें मान्य करितों कारण त्या सेवेचा मला अभिमान वाटतों एका प्रतिपक्षानं (रा न वि. गाडगीळ) एकदां असें म्हटलें कीं "टिळकांचें राजकारण महाराष्ट्राबाहेर गेलें आणि टिळकांचा पैसा केळकराच्या हातीं आला." त्यांसहि प्राजंजपणाच उत्तर येथेंच देतों टिळकांच्या मृत्यूनंतर केसरी संस्था मजकडे आली तेव्हां जो रोकड प्रत्यक्ष हातीं आली, त्यापेक्षा टिळकांनीं मृत्युपत्रान उत्पन्न केलेल्या आमच्या वरच्या आर्थिक जबाबदाऱ्याच अधिक होत्या मजकडे आली ती

रोकड त्या मानानें मोठी नसून पैसा निर्माण करण्याची केसरीपत्र ही 'शक्ति' आली हें मान खरें. पण त्या शक्तीचा पहिला उपयोग मी टिळकांना सार्वजनिक कर्जांतून मुक्त करण्याकरितां तीन लाख रुपयांचा 'पर्स फंड' निर्माण करून केला आणि सार्वजनिक कार्यांची खर्चाची कायमची कांहीं सोय करून ठेवली. चिरोल केस हरल्यामुळें केसरी व गायकवाडवाडा लिलावाला निघण्याची वेळ होती. त्यावेळीं जनतेनं टिळकांना तीन लक्ष रुपये देऊन निर्भय केलें तें कर्ज मी त्यांच्या मरणानंतर दहा वर्षांत फेडलें याचा अभिमान मला कां वाटूं नये? माझ्याकरितां फंडगुंड ही शिवी निर्माण करणारानीं स्वतः च लोकांना किती बुडविलें याचा इतिहास पुष्कळांना माहीतच आहे. उलट मी सार्वजनिक अशा एका पैशाचाहि अपहार केला नाहीं हें जाहीर रीतीनें सांगतों, व ज्या कोणास हें खोडून काढावयाचें असेल त्याला पुढें येण्याविषयीं आव्हान देतों! केसरी संस्थेसबंधानेंहि हू सांगतों कीं, तिच्या सर्व इतिहासांत पत्राची वर्गणी व जाहिरातींचें उत्पन्न याहून वेगळी एक पैहि तिला लाभलेली नाहीं

"शेवटीं एक गोष्ट सांगावयाची. एका-दोघा वक्त्यानीं मजवरील एका आक्षेपाचा परिहार स्नेहभावानें परस्पर केला तो हा कीं, मी टिळकांचे जागीं आलों तथापि प्रतिटिळक झाला नाहीं परंतु मला वाटतें या आक्षेपाचें निरसन मी तरी करण्याच्या भानगडींत पडणार नाहीं कारण मजमध्यें जर टिळकाचे गुण नाहींत तर मी टिळक कसा होऊं शकेन! तथापि प्रांजलपणानेंच खरें वाटतें तें बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणून मी म्हणेन कीं मी प्रतिटिळक झाला नसेन, पण टिळकांच्या आणि माझ्यामध्यें महाराष्ट्रांत तरी दुसरा कोण येऊं शकला! माझ्याहून अधिक लायक मनुष्य मिळता तर टिळकांनीं त्यालाच नसता कां माझ्या जागीं नेमला! माझ्यानंतर केसरीच त्यानीं नुकसान कां केलें असतें? मला इतकें म्हणावयाचें कीं, टिळक हे आकाशांत भरारी मारणारे गरुड होते माझा पराक्रम फार तर एखाद्या विमणाप्रमाणें झाडावर जाऊन बसण्याचा असेल पण मी ज्या झाडावर बसलों तें झाड, टिळकांच्या मागें महाराष्ट्रांतले इतर पक्षी ज्या झाडावर जाऊन बसूं शकले त्यापेक्षां अधिक उंच आहे त्यास मला माझ्या योग्यतेपेक्षां अधिक मान सन्मान मिळाले असें कोणी म्हटलें तर मी तें नाकबूल करणार नाहीं मिळाले ते मला पुरे आहेत पण या समयानाहि एक गोष्ट सांगावीशी वाटते ती ही कीं, मला मिळालेल्या कोणत्याहि मानसन्मान मी स्वतः कधीं उपक्रम किंवा खटपट केली नाहीं तो सर्व प्रथम इतराच्या इच्छेप्रमाणें झाला असें तसेच एखादा मान नको म्हणतांना

दुसऱ्या कोणाला मागें दडपून दाबून ठेवणें आणि त्याच्या संधीचा अपहार करणें. ही गोष्टहि मी कधीं केली नाहीं.

"निंदेला उत्तर देताना आत्मसमर्थन केलें तर आत्मप्रौढी होत नाहीं. टिळकांचा मी औरस वारस नाहीं, पण चौरस वारस खचित होतों. कारण, (१) त्यांनी मृत्युपत्रात मलाच मुख्य आर्बिट्रेटर म्हणजे पंच नेमले (२) त्यांच्या ह्यातींत त्यांनीच मला केसरीचा संपादक कायम करून ठेवला (३) त्यांच्या मुलांनीं माझीच नेमणूक ट्रस्टी म्हणून केली (४) मी बिकट प्रसंगीं केसरी जगविला आणि वाटविलाहि (५) मीच टिळकांना मरणोत्तर निष्कर्जी केलें (६) आणि त्यांच्या राजकीय तत्त्वाची परंपरा मीच चालविली मी अजातशत्रु आहे असें एका वक्त्यानें वर्णन केलें तें मात्र तितकेंसें खरं नाहीं. मला शत्रु पुष्कळ झाले. पण एका ज्योतिषानें माझी पत्रिका पाहून पूर्वी मला असें लिहून दिलेलें मजजवळ आहे कीं, 'तुम्हाला प्रत्येक वेळीं एकेक नवा शत्रु उत्पन्न होईल पण शेवटीं तुमचाच जय व्हावा असा तुमचा ग्रहयोग दिसतो.' हें भविष्य खरें आहे असें आजहि मला वाटूं लागलें आहे.

"आज झालेलीं भाषणें औपचारिक किंवा जुलमाचीं नव्हतीं. सर्व प्राजलपणाचीं होतीं म्हणून मीहि अगदीं मोकळ्या मनानें बोललों."

असो, आता माझ्या वायनिवृत्तीला अनुलक्षून मला आलेलीं कांहीं पत्रें देतों —

'लोकमान्यांच्या पाठीमागें आपल्या योग्यतेचा पुरुष महाराष्ट्रात नाहीं. वर्तमानपत्रकार, लेखक, राजकारणी पुरुष इत्यादि नात्यानीं आपण जी अनेकविध सेवा केली तिचें मूल्य ठरविणें आज तरी अशक्य आहे. आपण परिणतप्रज्ञ व सर्वानुभवी आहा आता लेखन व्यवसाय आपल्या मनाप्रमाणें स्वतंत्रतेनें व निस्पृहपणें आपल्याला करता येईल या दृष्टीनें दोन कृति हातीं घेण्याविषयीं विनंति करतों (१) टिळकांच्या निधनानंतरचें भारतवर्षाचें स्थित्यंतर व पुढील दहावीस वर्षांत होणारें भवितव्य (२) दुसरी कृति H G Wells वगैरे लोक आत्मवृत्त लिहितात तशी आपल्या चरित्राची जर आपल्याला करता आली तर ते मार्गदर्शक होईल आत्मचरित्राचें तटस्थ वृत्तीनें निरीक्षण करणारा, महाराष्ट्रीय प्रसिद्ध पुरुषात, आपणाइतका क्वचितच कोणी मला दिसतो" (पी. व्ही. काणे, एम् ए, एलएल्. एम्, ॲडव्होकेट, मुंबई, आंग्रेवाडी.)

(ता. १।४।३७) आजच्या आत्मनिवेदनातील मजकूर पाहून फार व वाटलें. मला सकाळपर्यंत त्या गोष्टीची वार्ता नसल्यामुळें मनाची तयारीहि नव्ह त्यामुळें अधिक ताण बसला. मी १९१५ च्या जूनमध्यें पुण्यास आलो. : बावीस वर्षे, कमी जास्त प्रमाणात पण अखेत निकटचा संबंध आला. अवधींत आपण केलेल्या अनेक उपकाराबद्दल मी ऋणी राहीन. प्रथम जा आपल्याच हाताखालीं काम केलें. त्याची स्मृति आहे व राहील. (दा. । गोखले, पुणें.)

(ता. २।४।१९३७)—केसरीमध्यें "आत्मनिवेदनाचे दोन शब्द" म्हणून आपण जो लेख लिहिलात तो वाचून मला आपल्याबद्दल—आपल्या कर्तृत्वा-बद्दल—निरलसपणाबद्दल कौतुक वाटून गहिंवर आला. तात्यासाहेब, आपला हिंदु-स्थान जर स्वतंत्र असता तर आपला गुणगौरव फार थोर पुरुष म्हणून करण्यात आला असता यात शंका नाहीं. (न. श्री. बापट, पुणें.)

(ता. ३।४।३७) आपल्या सेवा निवृत्तीमुळें आपला संबंध असलेल्या संस्थाना एक मोठा आधार कमी झाल्याचें तर वाटेलच, पण महाराष्ट्ररूपी महत्तर संस्थेस आपलें साहाय्य दुर्लभ झाल्यामुळें त्याची उणीव जाणवल्यावाचून रहाणार नाही. सार्वजनिक कार्य करतांना लोकांच्या लोभाप्रमाणें रागाचेंहि वाटेकरी व्हावें लागतें, हें आपलें म्हणणें खरें आहे. तरी पण वैचारिक मतभेदाखाडीं आपलें कर्तृत्व कोणासहि दृष्टिआड करिता येण्यासारखें नाहीं. (ल. का. किर्लोस्कर, किर्लोस्करवाडी.)

(ता. ४।४।३७)—व्यक्तिशः राजकारणात मतभेद असून, आणि प्रसंग विशेषीं ते सभ्य पण तीव्र भाषेत दर्शविले गेले असतानासुद्धां, आपल्या मनात माझ्याबद्दल जें प्रेम व आपलेपणा आहे व जो आपण अनेक वेळा दाखविला आहे त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. याप्रसंगी मी एवढेंच सुचवूं इच्छितो कीं, मतभेदाच्या मामुली प्रसंगाव्यतिरिक्त जें जें आहे त्यासंबंधीं आपल्याबद्दलचा माझा आदर काहींहि कमी झालेला नाहीं, व होणें शक्य नाहीं. आपल्या या सर्व दृष्टीनें योग्य वानप्रस्थाश्रमात आपणास पूर्ण आरोग्य व आनंद लाभो अशी मी आशा प्रदर्शित करितो. (न. वि. गाडगीळ, दिल्ली.)

(ता. ५।४।३७) प्रथमपासून आज केंद्र वर्षे आपणाबरोबर हूर व पाहिला हा मजला व्यक्तिशः जितक्या प्रमाणात विचारपूर्वक नामुळा जितक्या प्रमाणात

कोणाहि पुढान्याचा लाभला नाहीं. त्यामुळें पदाधिकारित्वाचा आपण त्याग करण्याचा निश्चय केला तरी तोहि मला एक मोठा आघात तुटल्याप्रमाणें होणार आहे. पण आपण विश्रांति घेतां व ती आपणांस मिळावी हेंहि एका दृष्टीनें योग्य वाटतें. (द. वा. पोतदार. पुणें.)

(ता. ६।४।३७) आपली सर्व-विषयव्यापिनी बुद्धि व हृदय हलवून सोडणारी लेखणी या जोडीनें जें कार्य केलें त्याचें यथार्थ मापन करण्याची अजून वेळ आली नाहीं परंतु वादविवादाच्या झंझावातानें उठलेले धुळीचे लोट दूर निघून जातील व वातावरण निवळेल, तेव्हां आपल्या कर्तृत्वाची व बुद्धिमत्तेची छाप केवढ्या मोठ्या प्रमाणांत सर्व महाराष्ट्रीय चळवळींवर व विचारसरणीवर उमटलेली आहे हें पहावयास मिळेल. आपल्या व्यासंगी व लेखनाभिलाषी बुद्धीस या विश्रांतीच्या काळांत देखील खरोखर वाचनलेखनाचा नाद सोडून देऊन केवळ आराम करीत नसणें शक्य होईल कीं नाहीं, याची जबरदस्त शंका वाटते. अनेक तऱ्हेच्या प्रश्नांच्या विचारांत व विशदीकरणांतच तिला आराम वाटेल. तदितर स्थितीचा तिला कंटाळाच यायला येईल. यामुळें आपली ही विश्रांति महाराष्ट्रीय वाङ्मयांत कांहीं भरीव व बहुमोल भर घातल्याशिवाय रहाणार नाहीं अशीहि एक अपेक्षा आपल्या असंख्य प्रशंसक हृदयांत उत्पन्न झाली आहे सार्वजनिक कार्यांतील आपल्या सहकार्याचा लाभ इत्युत्तर मिळावयाचा नाहीं हा विचार एक प्रकारचा मानसिक उद्वेग उत्पन्न करतो. (माधव श्रीहरि अणे, नवी दिल्ली.)

(ता. ६।४।३७) आपल्यासारखा थोर अंतःकरणाचा कार्यकर्ता यापुढें कित्येक वर्षे महाराष्ट्रास लाभेल असें वाटत नाहीं आपली सार्वजनिक कार्य-निवृत्ति जाहीर करितांना आपण आपल्या साहाय्यकाच्या व विरोधकाच्याबद्दल जी उदार मनोवृत्ति समभावें व्यक्त केली आहे ती वाचून तर माझें हृदयच भरून आलें. श्री वालचंद हिराचंद यांच्या निवडणुकीच्या वेळीं ज्ञानप्रकाशांतून तुमच्याविरुद्ध स्वसमर्थनार्थ दोन शब्द लिहून तुमच्या अंतःकरणाला दुखविल्याचें मला पूर्णपणें स्मरतें. कदाचित् ही गोष्ट आपल्या स्मरणांतहि नसेल. पण आपल्या परिचयाच्या वेळेपासून मी ज्यांना अत्यंत मोठें समजतों त्या तुमच्याबद्दल मी दोन शब्द कठोर लिहिले ही गोष्ट माझ्या मनाला सारखी डाचत आहे, व त्या-

बद्दल आपली मनःपूर्वक क्षमा मागितल्यावांचून राहवत नसल्यामुळें या पत्राने मी ती मागत आहे. (बाबूलाल नानचद मोतीवाले, पुणे.)

(6-4-37) Your very presence is a source of inspiration and guidance to many people and institutions, and we earnestly pray to Providence to give you sound health and long and peaceful life. (दिवेकर बंधु, सॉलिसीटर्स, मुंबई.)

(7-4-37)—While I have sometimes differed from you on public questions, I have always entertained a high regard for your honourable and public spirit, your readiness to see the point of view of your opponents, your general fairness of mind, and your high literary qualities. Although you have given up public life, one may expect, I hope, occasional pronouncements from you on public questions from a detached point of view And in any case I hope that Marathi literature will be largely benefitted by your pen even in your days of rest

I have often felt that by the cast of your mind you are more akin to the school of Ranade and Gokhale, than of Tilak. And though circumstances determined otherwise, I recognize that you have generally used your position as a moderating influence and acted as a meditator between these opposing schools. The retirement from active life of such an influence is regretted by all though, it must have come some time or other

Over many years ago, I wrote an article on ' Sanyas in Public Life. ' I am glad you have set a good example for other public men who linger too long on the stage. One may feel that you could have probably stayed on usefully for five years more; but it was a matter for your own decision. Your retirement reminds me that my own, though I have not occupied as prominent a place in public life as yourself, is not far distant and I hope to follow your exam-

ple in very few years. (र. पु. परांजपे, व्हाइसचान्सलर, लखनौ युनिव्हर्सिटी.)

(12-4-37) I hope your retirement, therefore, is not due to ill-health, but only to your desire to have greater liberty for what you would like to do. You have done a mighty lot for our country during the last forty years, and have led a very strenuous life in various spheres of public activities (डॉ. एस्. सच्चिदानंद सिंह, पाटणा.)

(ता. १३।४।३७) राजकारणांतून कारणपरत्वें आपण अंग काढून घेतलें तरी गरजूंना सर्व प्रकारचें साहाय्य, विद्वानांना तरुणांना आणि विद्यार्थ्यांना वाङ्मय-रुची खाद्य, आपणाकडून सतत मिळत जाईल अशी आशा आहे. आपण अनेकांना उपकृत करून ठेवले आहे. आवामचे कृ. ल. दातार यांस आपली वारंवार आठवण होते. त्याच्या चिरंजीवाना आपण फार मोठी मदत केली आहे. आपली गुणग्राहकता सर्वविश्रुत आहे. माझ्या शिरावर तर आपल्या ऋणाचा मोठाच बोजा आहे. (रा. ल. घरत, सासवने)

(ता. १८।४।३७) लोकमान्यांची बुद्धिमत्ता अत्यंत प्रखर व सर्वव्यापक होती ही गोष्ट खरी, पण त्यावेळच्या परिस्थितीमुळें लोकमान्यांना सर्वच विषयांत आपली बुद्धिमत्ता सारखी उपयोगांत आणतां आली नाही. तात्यासाहेबांची याबाबत खरी. कोणताहि विषय त्यांच्या कक्षेंतून सुटला असें झालें नाहीं. इतकें ध्यान संभाळण्यास त्यास वेळ तरी कसा मिळतो कोणास ठाऊक ! त्यांच्याइतका सर्वव्यापी बुद्धिमान मनुष्य आढळणें विरळा. (गोपाळ अनंत भोसले, नागपूर.)

(ता. १८-४-३७) प्रतिपक्षीयांकडून निंदेचा व अपशब्दांचा वर्षाव होत असतांहि, आपल्या तत्त्वास आपण चिकटून राहिलां व समत्व ढळूं दिलें नाहीं याबद्दल कोणीहि आपलें कौतुकच करील. कोणत्याहि परिस्थितींत मनाची शांति ढळूं न देतां एखाद्या प्रश्नाचा व्यापक बुद्धीनें विचार करून आपण नेहमीं योग्य तोच मार्ग दर्शवीत आला आहां. अलौकिक, स्थिर, व चिकित्सक बुद्धिमत्ता असल्याशिवाय ही गोष्ट साधणें शक्य नाहीं. आपला दीर्घोद्योग व व्यासंग लक्षांत घेतां आपण हा विश्रांतीचा काल ग्रंथलेखनांतच घालविणार यांत शंका नाहीं. या काळांत

आपणाकडून हिंदुधर्म व संस्कृति यावर उत्कृष्ट ग्रंथ निर्माण करण्यास आपणास समर्थ करावें अशी परमेश्वरचरणीं प्रार्थना करितों. (नारायण बाळकृष्ण केळकर, धुळें.)

(ता. १५।४।३७) × × × परन्तु मनांत एक असमाधान शल्य सलत राहणार ते हेंच कीं, गेलीं सोळा सतरा वर्षें शुद्ध राष्ट्रीय हितबुद्धीनें, व्यक्तीविषयक मान्यतेची अगर महत्वाची परवा न करता, अत्यंत प्रखर लोकनिंदा सहन करून-हि महात्मा गांधींच्या केवळ ध्येयवादी (त्यांच्या स्वतःपुरतें सत्य अहिंसा प्रधानादि परंतु अव्यवहारिक व ऐन वेळीं फलनाचित करणाऱ्या आततायी वगैरे) असत्य ढोंग हिंसा अहंकार व एक प्रकारची Mental Slavery उत्पन्न करणाऱ्या राजकार-णाशीं आपण धैर्यानें व परिश्रमपूर्वक लढला, त्याचें फल पूर्णांशानें आपल्या पदरांत पडलें नाहीं व त्याच्या श्रेयाचा वाटा निर्विवादपणें आपणाला देण्यांत आला नाहीं. आज लोक काय वाटेल तें म्हणोत, उद्यां इतिहासकाराला नि:पक्षपातबुद्धीनें असेंच म्हणावें लागेल कीं, "श्री. तात्यासाहेब केळकरानींच धैर्यानें व यशस्वीपणें या परि-स्थितीला तोंड दिलें. काँग्रेसच्या चळवळीचें तोंड केवळ ध्येयवादाकडून 'ध्येयवाद-निश्चित व्यावहारिक मार्गाकडे वळविलें." पण मनाला इतकेंच टोंचत रहातें कीं काँग्रे-सनें आपला कार्यक्रम पूर्णपणे स्वीकारण्याच्या आंत आपण कार्यनिवृत्त होत आहां. पूर्णत्वानें व जाहीरपणे हें श्रेय आपणांकडे गेलें असतें म्हणजे निर्मळ समाधान व आनंद वाटला असता. (का. ना. धारप, प्रोफेसर, लॉ कॉलेज, मुंबई.)

(ता. २०।४।३७) एकाच शब्दांत आपल्याबद्दल आदर दाखवावयाचा तर आपण व्यवहाराच्या बाबतींत "कृतार्थ" झाला आहांत. हें आम्ही महाराष्ट्रीयच नव्हे तर हिंदुस्थानांतल्या फारच थोड्यांना लाभलें आहे. (प्रा. गैनिताल, सातारा कॉलेज.)

(ता. २२।५।३७) राजकारणाच्या दृष्टीनें जरा आणीबाणीच्या वेळीं, विशे-षतः काँग्रेसनें राजकारणाचे भिडवडे चालविले असतां, आपल्यासारख्या मोह-ऱ्याची महाराष्ट्राला मुकावें लागलें हा एक दौर्भाग्योनच म्हणावयाचा. आपण आपल्या पराक्रमानें चांगलेंच यश मिळविलें आहे हें शत्रूदेखील कबूल करील. राजकारणाच्या भानगडींत आपण पडावयाचें नाहीं असें ठरविलेंत तरी आपला वाङ्मयविलास सतत चालू असावा. वाङ्मयाच्या प्रांतांत लेखन कामांतून आलेल्या लेखणीस राजकारणाच्या विपर्यासंबंधानें देखील आपण विश्रांति देऊ नये.

आपला लेख वाचणे ही आनंदाची गोष्ट होय. महाराष्ट्रीयांची ही हौस आपण शक्य तोवर चांगेर पुरवावी. (भास्कर बळिरो महाराळ, न्यायमंत्री, जमखंडी.)

—निरलसपणें व प्रामाणिकपणें विविध कार्यभाग वाहणारा सद्गृहस्थ महाराष्ट्रांत मला तरी दुसरा कोणी दिसत नाहीं. त्यामुळें महाराष्ट्रीय सार्वजनिक कार्यभागास गौणत्व येणार आहे. (रंगाचार्य रडी, वाई.)

(१०) उग्रवलोपासक चळवळ

जिला अत्याचारी चळवळ असें म्हणतात तिला उग्रबलोपासक राजकीय चळवळ असेंहि नाव देता येईल महाराष्ट्रांत या चळवळीचा जन्म १८९७ त झाला म्हणून चाळीस वर्षांतील तिचें थोडेंसें समालोचन करण्याचें योजिलें आहे.

पुण्यास रँडसाहेबाच्या खुनापासून व मुदर्इस झालेल्या दंग्यापासून प्लेगची व्यवस्था वगैरे त्रासाची होऊ लागली. विशेषतः पुण्यास कर्नल के व मेजर रँड या नावाचे जे दोन लष्करी अधिकारी प्लेगच्या व्यवस्थेकरिता सरकारी मुखत्यार म्हणून नेमले गेले त्या दोघांनींहि जातांना पुष्कळच लोकप्रियता संपादिली. याचें कारण इतकेंच कीं रँडसाहेब कोणाशीं धड बोलतहि नसे. त्याऐवजीं हे दोघे प्लेग-व्हॉलंटिअर लोकांच्या गळ्यांतहि वेळीं हात घालीत. रँडसाहेबांनीं लोकांची मदत मागितली असती तर त्यानाहि पुष्कळ स्वयंसेवक मिळाले असते. पण प्लेगच्या व्यवस्थेंत खासगी लोक घेतल्यानें ढिलाई होते, काम बिघडतें, अशीं उगाच त्यांनीं वरून घेतली असल्यामुळें, कोणी काहींहि सुचवावयास गेल्यास हा मनुष्य उगीच तक्रारखोर आहे असें रँडसाहेब घेऊन चालत. माझ्या त्यांच्याशीं आलेल्या संबधांत त्याच्या कपाळाची आठी कधीं निघालेली किंवा ते कोणाशीं मनमोकळे करून बोललेले मी पाहिले नाहींत. बरें, उलट हांजी हांजीखोर लोकांचा त्याच्याजवळ प्रवेश होता असेंहि नाहीं. कारण असे लोक कांहींतरी डाव साधतात, त्याना आपलें काम करून घ्यावयाचें असतें, हेंहि रँडसाहेबाला माहीत होतें. मनुष्य सरळ, पण अधिकारी–तुसडेपणाचा तुरा कहर होता. आपल्या भोंवतीं लोक इतके दु:खी कष्टी गांजलेले आहेत ही जाणीव त्यानें केव्हांहि प्रगट केली नाहीं. प्लेगसारखी आपत्ति आली म्हणजे लष्करी

कायद्याचा जुलूम केला तरच निभावेल असें त्याच्या मनानें घेतलेलें असल्यानें, शिस्तीच्या दडपणानें दया-माया सहानुभूति हे सगळे मनुष्याच्या अंतःकरणातले गुण त्याच्या ठिकाणीं चिरडून गेले होते. यामुळें रँडसाहेबाचा खून होण्यापूर्वी पहाणाराला असें वाटें कीं हा गावात हिंडतो फिरतो, याच्यावर एखादा कोणी वैतागानें केव्हा हात टाकील याचा नेम नाहीं! अखेर हात पडलाच. मात्र तो वैतागानें नाहीं. दयांत खोल घर करून राहिलेल्या रागानें!

अशा वेळींच राणीचा ज्युबिली उत्सव यावा हा एक अनिष्ट योगायोग होता. अधिकारी व्यक्तींचा दिमाख व साम्राज्याचा दिमाख दोन्हीहि लोकाना दुःसह वाटली. आणि प्लेग दुष्काळ अशा आपत्तींनीं गांजलेल्या लोकांच्या उध्वस्त मनोभूमिकेवर ज्युबिलीचे असले उत्सव-समारंभ पहावयास नकोत असें म्हणून जाणते लोकहि डोळे मिटून मनात खंती घेत. पैकीं साम्राज्याचा दिमाख उतरविणें व्यक्तीच्या हातून कसें घडणार! पण व्यक्तिशः एक अधिकारी मारला तर साम्राज्यानें नाक कापल्यासारखेंच झालें अशा समजुतीने काहीं माणसें रँडसाहेबाच्या खुनाला प्रवृत्त झालीं. आणि ज्युबिलीच्या रात्रीं गणेशखिंडीच्या डोंगरावर पेटणाऱ्या प्रचंड होळ्यांच्या उजेडानें आपण दृष्टीस पडू नये म्हणून हे लोक आसपासच्या झाडाझुडपांत व मोऱ्याच्या पुलाखालून दडून बसून आपलीं हत्यारें चाचपडत होते. गणेशखिंडीच्या बंगल्यांतून मेजवानी-नंतर गाड्यामागून गाड्या येत असतां, म्हणजे त्यांची रांगच्या रांग लागली असतां, या लोकाना नेमकी रँडसाहेबाची गाडी न्याहाळतां यावी, पाठलाग गाडी-च्या मागें त्यांना चढता यावें, व कोणी न पहाण्याइतका अवसर मिळून त्याना पिस्तुलें नेम धरून व साधून उडवितां यावीं, ही माणसाची कर्तबगारी म्हणण्यापेक्षा दैवानें मुद्दाम घडवून आणलेली घटना असेंच म्हणावेंसें वाटतें. कारण अली-कडील क्रांतिकारकांच्या अत्याचाराच्या युगांत नेमका हवा तो मनुष्य, विशेषतः गोरा अधिकारी, हवा त्या क्षणाला सांपडला असें क्वचितच घडलें असेल. करावयाचा जावें एक, व्हावें भलतेंच, अशीच प्रकार पाच-पन्नास तरी घडल्याचीं उदाहरणें देतां येतील. कोठें वेळ चुकावी, कोठे गाडीत माणसाचा अदलाबदल व्हावी, कोठें काहीं कारणानें मारावयाचा मनुष्य बाहेरच पडू नये, कोठें गोळीचा किंवा बॉबचा नेम चुकावा, तर कोठें आयत्या वेळीं बाँब उडू नये किंवा पिस्तुल 'जॅम' होऊन जावें (म्हणजे त्याचा घोडा उडूच

नये) अशा गोष्टी झालेल्या आहेत. पण रँड साहेबाच्या खुनाच्या वेळीं सगळ्याच गोष्टींचे योग जमून आले याचें आश्चर्य वाटते. आणि फिरून खून करणारे लोक अशा अचानक रीतीनें निसटून गेले व लोकांत मिसळून गेले कीं, त्यांना वहिमानें पकडल्यानंतर केवळ त्यांनीच आपल्या गुन्ह्याच्या कबुल्या दिल्या म्हणूनच गुन्हा नाशाबीत म्हणता येईना. नाहींतर निव्वळ आनुमानिक पुराव्याची साखळी सहसा पुरी जुळलीच नसती.

रँडचा खून करणारे चाफेकर बधु मी स्वतः पाहिले होते. त्यांचा बाप हा एक कथेकरी असून त्याचे एकदोवे मुलगे मागील मार्गे उभे रहात. त्यांचें वास्तव्य कांहीं दिवस नागनाथाच्या पाराजवळच्या एका घरांत होते. एका शिवाजी उत्सवांतील त्यांची कथा मी ऐकली आहे. एकवेळ दामोदर चाफेकर याला एका ठिकाणीं (तो एक कारखाना होता) मी पाहिला तेव्हां तो कुन्हाडी व परशूचे फाळ हाताळीत होता. अर्थात यावेळीं त्याच्या मनांत आपण पुढें एखादें अचाट कृत्य करूं असें नसावें. मग तो व हीं हत्यारें याचा संयोग पाहून माझ्यासारख्याच्या, म्हणजे त्याला क्वचित पाहणाऱ्या मनुष्याच्या, मनात त्याच्याविषयीं अशी कल्पना कशी येईल! पण शेवटीं कोर्टाच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां त्याला पाहिले तेव्हा पूर्वीच्या प्रसंगाचें एकदम स्मरण झालें. असो. दामोदरच्या पाठीमागून बाळकृष्ण व बाळकृष्णाच्या मागून वासुदेव हे तिघेहि बधु खुनाच्या आरोपात सांपडून फाशी गेले हा योग इतका विलक्षण कीं तसा सर्व हिंदुस्थानांत आलेला कोणाच्या ऐकिवांत नसेल.

रँड व आयर्स्ट यांचे खून हे अशाप्रकारचे पहिलेच असल्यामुळे सरकारच्या मनावर त्याचा विलक्षण परिणाम झाला. आणि ते तोंडानें जरी असें म्हणत असले कीं "खुनाला भिऊन आम्ही प्लेगच्या व्यवस्थेचा जाच कमी केला नाहीं" तरी तें तितकेंच ध्यावयाचें. इमज-सरकार मोठें उद्योगशील. दर प्लेगजतुगणिक प्लेगजंतू हुडकून काढून मारण्याची त्याची पहिली महत्त्वाकांक्षा पाहिली म्हणजे उद्योगावरील त्याच्या विश्वासाची भीतिच वाटते! पण वर्ष-दीडवर्षाच्या अनुभवानंतर त्याचे त्यांनाहि कळून येऊ लागलें कीं प्लेग-व्यवस्थेंतील कांहीं कलमें निरर्थक आहेत. म्हणून त्यांचा अमल त्यांनीं हळूहळू कमी केला. सरकारच्या मनानें दोन्हीं कारणें थोडथोडीं खरीं. पण लोकांनीं मात्र पदराला पक्की गांठ मारून ठेवली। कीं, बिचारे चाफेकर बधु गेले परतु त्यांनी पुण्या-

त्याच काय पण पुण्याबाहेरच्या हजारो लोकांचा नाश चालविला! रनेल के व मेजर रीड हे अशा सफाईनें लोकांशी वागू लागले की जणूकाहीं रँडसाहेब म्हणून कोणी होता, त्याचा खून झाला व तो प्लेग-व्यवस्थेच्या जुलमामुळे झाला ही गोष्ट त्यांना माहीतहि नव्हती!

रँडसाहेबाचे खुनी उघडकीस आल्यापासून १८९९ च्या मे पर्यंत पुण्यात प्लेगच्या धार्दलीतच चाफेकर बधूविषयीं सर्व शहर बोलत होतें. रस्त्यात बोलणारे कुजबुजून बोलत, कोणी दार लावून घेऊन बाहेर ऐकू जाणार नाहीं अशा हलक्या आवाजाने बोलत. पण बोलल्याशिवाय रहात नसत. बायकामुलांच्या बोलण्यातहि हा विषय असे. गुन्हेगार म्हणून कोणी लोक पोलिसकोर्टापुढे प्रत्यक्ष उभे करी-पर्यंत लोकांना अर्थातच चाफेकरांची माहिती नव्हती. पण खुनाविषयीं ते फार जपून बोलत. कारण पोलिसतपास जारानें सुरू होता. आणि कोणी चढेलें किंवा भ्रमानें किंवा कल्पनेनें काहीं निव्वळ बोललें तरी फरासखान्यावर फुकट खेपा घालण्याची पाळी यावयाची ही भीति! गुप्त-पोलीसांचा अर्थात फार सुळसुळाट झाला होता; व भिंतीला कान असतात ही म्हण जणूं काय डोळ्यापुढे मोठ्या अक्षरांनीं लिहिलेली प्रतिशृष्टी दिसत असल्याप्रमाणें लोक तोंडाला पदर लावून बोलत. पुण्यातील भाग्यमारुती रामेश्वर, जोगेश्वरी, गवल्या मारुती, वगैरे ठिकाणचे अड्डे गप्पावरिता प्रसिद्ध आहेत. परंतु दामोदर चाफेकराला पोलीस पकडीपर्यंत या अड्ड्याच्याहि तोंडाला कुलुपें लागलीं होतीं. उलट पोलिसांच्या बाजूनेहि हें म्हटलें पाहिजे कीं त्यांनीं कोरड्या वहिमावरून उगीच भलत्या सलत्या तरुण मुलांना नेऊन त्यांचा छळ केला नाहीं.

या गुन्ह्याच्या तपासावर सुप्रसिद्ध गुप्त पोलीस मि. ब्रुइन यांची नेमणूक झाली होती. पण एका विशेष प्रकारच्या गुन्हेगाराना जरी ते कर्दनकाळ होते तरी रँडसाहेबाच्या खुनाविषयीं काहीं एक ठराविक कल्पना त्यांनीं मनाशीं प्रथम पासूनच केली असावी. म्हणून गुन्ह्याचा तपास जारीनें सुरू होता तरी तो पुण्यां-तील लोकांना फारसा जाणवला नाहीं.

बार तर्ह्नेन भार लोक बोलूं लागले. सरकारच्या डोळ्याकडे डोळा ठेवून पहाणारे लोक सभा भरवून, पत्रें लिहून, किंवा खासगी भेटी घेऊन अधि-कार्यांपुढे या खुनांचा आत्यावारांचा तीव्र निषेध करूं लागले. उलट काहीं लोक

उघड पुसारच्या मारून म्हणू लागले की "शाबास रे पुण ! शाबास रे महाराष्ट्र ! या तरुणांनी दाखविलेली वारवृत्ति व वेवळ पौराणिक नमुन्याचें धाडस अलीकड-च्या काळात गव हिंदुस्थानात कोणीतरी केल होतें काय" ! यावरून मग ब्राह्मण जातीची स्तुति आणि इतर प्रातातील लोकाचा नाशाम म्हणून निंदा सुरू झाली उघात्र राजकारणाचा थोडीशी गाजू आहे असे हे खुन १८९७ ९८ ९९ या सालीं महाराष्ट्रांत झाले तसेच पुन १९०९ च्या सुमारास घडून आले

पण १८९७ ९८ सालीं या कामीं महाराष्ट्राला गव किंवा प्रौढी मिरविण्याची जी जागा होती ता पुढ उरली नाहीं कारण १९०७ पासून अत्याचारी स्वरूपाचे राजकीय गुन्हे बगाल्यातहि होऊ लागले मद्रासकडेहि कलेक्टर मि ॲश याचा खून झाला व त्यानतर हे चळवळीचे चक्र अलाहाबाद प्रात पजाब वगैरेकडे जें सरकलें ते अजून तेथेंच घोटाळत आहे, व कदाचित् हें चक्र उत्तर हिंदुस्था-नात कायमच फिरत राहील असा सभव दिसतो

स्वराज्य मिळाल्यानहि तें थाबेल असें तरी कोणा म्हणावें ! कारण युरोप अमेरिका वगैरे खडांतून स्वराज्य व स्वातत्र्य हीं राष्ट्राच्या पदरात पुरीं पडलेलीं असताहि तिकडे अत्याचार थारलेले नाहींत मनुष्य स्वभावाला शिक्षण हें मवाळ करतें असें म्हणतात पण शेंकडा नव्वद शभर लोकाना शिक्षण मिळाल्या देशात आपल मत दुसऱ्यावर लादण्याच्या कामीं युक्तिवादाबरोबर विस्तुलाचा उपयोग सर्रास मुरूच आहे असो सांगावयाचा मुद्दा हा कीं महाराष्ट्रात हे पहिले पहिले खून झाले तेव्हा तरी हिंदुस्थानातील इतर प्रात महाराष्ट्राला अत्याचारी चळवळींत गुरुस्थानीं मानात होते, व महाराष्ट्रहि त्या गुरुत्वाच्या मानाची जाणीव असल्यासारखा स्वत कडे पहात होता

या सबधानें बोलणाराचे दोन वर्ग वर सांगितले पण महाराष्ट्राचा या कामीं खरी अडचण असणारा तिसरा एक वर्ग होता तो वर्तमानपत्रकाराचा त्यानीं निषेध करावा तरी वाईट आणि ते खऱ्या मनानें सवस्वी निषेध करीत होते असेहि नाहीं वरें, उघड सवस्वी स्तुति करावा आणि "करणारान ठीक केलें, असेंच कराव याच पाहिजे होतें, छळाचा सूड उगवला, जुलमाचा बदला घेतला" असें म्हणावें तर राजद्रोहाचा व अत्याचाराना उत्तेजन देण्याचा गुन्हा म्हणून खटला व्हावयाचा शिवाय वर्तमानपत्रकारांना सवस्वी तसें तरी कोठें वाटत होतें ! यामुळें त्याना

दोन्ही बाजू बोलाव्या लागत. आणि या करता बोलाव्या हीच एक प्रकारची करामत होऊन बसली होती.

पुढें झालेल्या बंगालच्या वगैरे चळवळींत अत्याचार घडत ते सहेतुक म्हणजे स्वराज्य संपादनाच्या उच्च हेतूनें होत असले तरी ज्यांवर अत्याचार घडत ते लोक बरेचसे निरपराधी असत. कांहीं कांहीं माफीच्या साक्षीदाराचे खून झाले तेथें हेतु उघड होता. परंतु हिंदी पोलीस अधिकाऱ्यांचे खूनहि बरेच झाले, व त्यासंबंधानें लोकांना असें वाटे कीं यांतील बरेच लोक केवळ हुकुमाचे ताबेदार असतां मृत्युमुखीं पडले व त्यांना हुकूम करणारे गोरे अधिकारी मात्र सुटले! पुढें पुढें तर या अत्याचारांना दरोड्याची जोड मिळाली, व त्यांत पैसा मिळविण्याच्या हेतुसंबंधानें जरी लोकांना कांहीं विशेष वाटलें नाहीं (कारण तो स्वराज्याच्या चळवळींत खर्च व्हावयाचा अशी समजूत) तरी दरोड्यांत निरपराधी माणसें अनेक दुर्घनाक प्राणास मुकत, यापुरती तरी दरोडेखोरांना सहानुभूति नव्हती. जेथें रॉबिनहुडप्रमाण केवळ गरिबांचा कैवार व गरीबांना त्रास देणाऱ्या श्रीमंतांना शिक्षा असा कार्यक्रम असतो तेथें त्या चरित्राला एक प्रकारची अद्भुत रम्यता येते. परंतु जेथें निरपराधी मनुष्य विनाकारण दगावतो तेथें लोक त्या अत्याचारांचें समर्थन करूं शकत नाहींत.

महाराष्ट्राचें उदाहरण घेतलें तरी रँडसाहेबाचा खून व जॅक्सन साहेबाचा खून या दोहोंत लोकांच्या दृष्टीनें बराच फरक होता. रँडसाहेबाच्या खुनाबद्दल पापभीरु किंवा नेमस्त लोकहि म्हणत कीं, त्यानें आपल्या छळवादीकर्माचें प्रायश्चित्त भोगलें. पण जॅक्सनसाहेबानें असा कोणताच गुन्हा केला नव्हता. सिव्हिलियन लोक हे परकीय राज्याचे आधारस्तंभ, व जॅक्सनसाहेब हे त्यांतलेच एक ही गोष्ट खरी. तथापि हा गुन्हा प्रत्येक सिव्हिलियन रोज करीतच असतो, म्हणून प्रत्येक सिव्हिलियन हा मरणाच्या शिक्षेला पात्र होतो असें विधान जर कोणी केलें तर तें कोणासहि पटणार नाहीं. परकी राज्य उलथून पाडण्याचा हक्क हा नैतिक स्वरूपाचाच आहे असें म्हटलें तरी निरपराधी माणसावर हात पडला असतां सहजच असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, अशा कारणाकरितांहि असा मानूस मारणें ही अनीति नव्हे काय! प्रत्यक्ष युद्ध सुरू असतां दुतर्फी पुष्कळच प्राणहानि होते. परंतु दोन्ही सैन्यांतील लोक सकारणें रीतीनें एकमेकांना मारण्यास व तयार झालेले असतात. यामुळें युद्धांत केलेला वध हा कोणीहि आत्मसंरक्षणाच्या स्वरू-

पाचाहि असतो. शिवाय लायून बदुकीनें, मशिनगननें, किंवा तोफेनें महार होतो तेव्हा मारणारा व मरणारा हे एकमेकाना पूर्वी माहीत नसतानच, पण एकमेकाना समोरासमोर दिसतहि नाहीत. यामुळे " नाय हति न हन्यते " हें वचन एक-प्रकारें सिद्ध होते.

परंतु जॅक्सन साहेबासारख्याच्या खुनाचे कोणत्याच रीतीनें समर्थन करता आले नाहीं यामुळे यान्हेरे प्रभृति लोकाचे हेतु किंवा त्याचें शौर्य हे कितीहि वाखाणण्यासारखे असलें तरी त्यांच्यासंबधानें लिहितां बोलताना कोणीच कधीं चागला शब्द लावला नाहीं. या खुनाच्या कटातील एक दोन मुलाची धैयाची व निर्भयतेची वृत्ति तर येथपर्यंत गेली होती कीं, त्यांनीं पोलिस अधिकाऱ्याना बसल्या बसल्या हाताचें रक्त काढून दाखविलें व एकानें राकेलच्या तापलेल्या चिमणीवर खुशाल बोट ठेवलें ! परंतु त्यांचे धैर्य कितीहि असलें तरी त्यांनीं केलें तें कृत्य अपवादास्पद ठरलें उलट दामोदर चाफेकरानें पुढे आपला कबुली जबाब परत घेतला व दयेच्या याचनेसाठीं हायकोर्टाकडे अर्जहि केला, तरी त्यानें केलें, तें सकारण केलें व लोकाकरिता सूड घेण्याचा निस्वार्थीपणा दाखविला, असेंच वर्णन त्याच्या कृत्याचें होऊन कमीपणाचा एकहि शब्द त्याज-विषयीं कोणी बोलले नाहीं

असो. महाराष्ट्राला काय किंवा हिंदुस्थानाला काय ही अत्याचारमय राज-कीय चळवळ तेव्हा नवीनच होती, व तिच्या ह्या लोकोत्तर उत्पादकाविषयीं काय म्हणावे काय न म्हणावें या विषयीं वर्तमानपत्रकाराचें मन घोटाळून गेल्यास त्यात कांहीं नवल नव्हते. पण त्या वेळीं (१८९८) मराठ्यात मी स्फुट लिहून चाफेकरबधूची अगदीं उघडपणें स्तुति केली होती. म्हणून त्यातील काहीं वाक्येच देतो. All the three brothers possessed extraordinary courage and bravery and used it for an unselfish but sentimental end and manfully bore the consequences, defying the very death to contempt and ridicule by their over-willing acceptance of it. " हीं मराठ्यांतलीं माझीं वाक्यें उद्धृत करून लगेच टाइम्स ऑफ इंडियानें मोठा गवगवा केला, व अशी टीका केली कीं "ज्या लोकाच्या गळ्याभोंवतीं फासाचा दोरच पडला पाहिजे त्यांच्या गळ्यांत टिळकांच्या मराठा-पत्राच्या संपादकानें स्तुतिपुष्पांच्या माळाच घातल्या आहेत." त्यावर उलट मीहि

टीका केली कीं "तुरुंगांत असलेल्या त्रिचाऱ्या टिळकांचें नांव यांत ओढून काय होणार ! होय. आम्ही वाटेल तर पुनः स्पष्ट शब्दांनीं म्हणतो कीं हे लोक शूर व धैर्यशाली होते. हें आमचें मत प्रामाणिकपणाचें आहे. आणि टाइम्सनें आम्हाला कितीहि धमक्या दिल्या व भय घातलें तरी आमच्या वरील मताचें प्रतिपादन आम्ही पुनःच काय पण पुनः पुनःहि करूं. चाफेकरांबद्दल कोणालाहि करुणा व सहानुभूतिच वाटेल. मनुष्यस्वभाव हा कोठेंहि असाच आहे. चाफेकरबंधु हे कांहीं चोर किंवा खिसेकातरू नव्हते. त्यांनीं खून केले त्यांत स्वार्थबुद्धि मुळींच नव्हती. किंवा व्यक्तिशः त्यांना झालेल्या छळाबद्दल त्यांना सूड उगवावयाचा होता असेंहि नाहीं. ते शिपाईबाण्याचे होते व त्यांना लष्करांत नोकरी मिळती तर त्यांनीं देशाकरितां बहादुरी करून दाखविली असती. म्हणून त्यांना मिळणारी फांशीची शिक्षा ही, व्यक्तिशः त्यांचें भवितव्य जरी ठरलेलें असलें तरी, देशाच्या दृष्टीनें ती हानि आहे, तो अन्याय आहे."

पण पुण्यातील आम्हा पत्रकारावर टीका करणारे नुसते अँग्लोइंडियन संपादकच नव्हते तर मुंबईतील नेमस्त पक्षाचे पुढारीहि होते. या विषयावर काळ, केसरी, मराठा, या सर्वांनीं एकाच प्रकारची विचारसरणी स्वीकारली होती व एकाच प्रकारचे शब्द वापरले होते. हें पाहून फिरोजशहा मेथासारखे लोक चकित झाले व त्यांना रागहि आला. आम्ही लिहितों असें लिहून राजकारणाची घाण करीत आहों, व खुनासंबंधानें सहानुभूति प्रगट करणें म्हणजे तो राजद्रोहच होतो असें नेमस्त पुढाऱ्यांचें मत होतें. म्हणून फेरोजशहा मेथा यांनीं आम्हा पुण्यातील वर्तमानपत्रकाराचे कान उपटण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. पण आमचे कान त्यांच्या हाताला न लागण्या-इतके आखूड होते. राष्ट्रीय सभेचीं सूत्रें त्यांच्या हातीं असल्यामुळें त्यांनीं असाहि धाक घालून पाहिला कीं, "सरकार तुमचें काय करील न करील हें वेगळें, पण तुमच्या सारख्या लोकांना आम्ही राष्ट्रीय सभेंत येऊं देणार नाहीं. आमच्या हातीं या बहिष्काराचा दंड आहे, व त्याचा उपयोग करून आम्ही शिस्त राखूं." आमच्यांतील शिवरामपंत परांजपे हे फेरोजशहा मेथा यांना फार दूर होते. त्यांची गांठ पडण्याचा संभव नव्हता. पण मेथा व टिळक यांचा परिचय, नाहींहि मेळें जाणें, भेटणें-बोलणें, त्यांच्या प्रभावळींतील लोकांशीं होत असे. आणि मराठापत्र इंग्रजींत असल्यामुळें ते वाचीत. म्हणून प्रथम नामस्यावर शिस्त धरावी व मग

माझ्याद्वारें कोळसेवाल्यांवर शिस्त धरावी असा त्याचा उद्देश होता. पण तो फारसा साधला नाहीं. माझ्या एका भेटीनंतर फेरोजशहाकडे माझे मित्र अॅडव्होकेट सेटलूर हे एकदां गेले असता मेथा त्यांना म्हणाले, " Mr Kelkar argued with me very ably though of course I could not agree with him "

बंगालच्या फाळणीच्या चळवळींतून प्रथम स्वदेशी बहिष्काराची आणि नंतर राजकीय अत्याचाराची कायमची चळवळ निघाली हें प्रसिद्ध आहे फाळणी रद्द झाली, तथापि स्वदेशीची चळवळ अजून टिकून आहे चळवळ या नात्यानें तिचें तीव्र स्वरूप जरी आता उरलें नाहीं तरी तिची पाळें मुळें सर्व हिंदुस्थानभर लोकांच्या मनांत खोल गेलीं आहेत, आणि तिचें प्रत्यक्ष कार्य आपोआप त्यांच्या हातून यथाशक्ति होत आहे उद्यां स्वराज्य मिळाले तरी 'स्वदेशी' टिकणारच आज स्वतंत्र राष्ट्रामध्ये देखील स्वदेशांतील उद्योग धंदे वाढविणे, परावलंबित्व नाहींसें करणें, आणि परकी राष्ट्रांशीं व्यापाराच्या कामीं सहकार्य केलें तरी या नाहीं त्या रीतानें त्या सहकार्याचा उपयोग शेवटीं 'स्वदेशी'ला करून घेणें, असें धोरण सरकाराकडून राखलें जातें पण राजकीय हिंसा किंवा अत्याचार या चळवळीचें तसें नाहीं आधीं ही चळवळ स्वराज्य किंवा स्वदेशी यांच्या चळवळीसारखी उघड व संघटित स्वरूपात करता येत नाहीं ती प्राय व्यक्तिमात्राकडून किंवा गुप्त मंडळ्याकडून होते ती यशस्वी झाली किंवा अयशस्वी ठरली तरी तिचा सुगावा लागताच सरकारी अधिकारी तिचा पिच्छा पुरवितात, आणि तींत सामील झालेल्या लोकांना भयंकर शिक्षा सोसाव्या लागतात. यामुळें हातावर शीर घेऊन बाहेर पडणारे, सर्व नाशाला मनानें सिद्ध झालेले, असे निश्चयी लोकच तींत पडतात उलट हत्याराचा खेळ हा अद्भुतरम्य असल्यामुळें भावनावश पण कच्च्या दिलाचे असेहि कांहीं लोक चळवळींत पडतात, आणि परिणाम भोगण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र पस्तावतात!

ज्या राजकीय बंदीजनांच्या मुक्ततेकरितां राष्ट्रीय सभेनें गतवर्षी प्रचंड चळवळ केली त्यांतील पुष्कळसे या अत्याचारी चळवळीचे पुरस्कर्ते होते. म. गांधींच्या प्रेरणेनें राष्ट्रीय सभेनें आता अनत्याचार व अहिंसा मार्गे तत्त्व स्वीकारलें आहे राष्ट्रीय सभेनें मंत्रिमंडळें बनविलेलीं असून स्वत च तीं, या बंधमुक्ततेची खटपट, आपल्या शिरावर मोठी जबाबदारी घेऊन, करीत असल्यामुळें

वातावरण बदललें आहे. आणि बधमुक्त झालेले बंदीजन अनत्याचारीत्वानें तत्त्व स्वीकारू लागले आहेत, किंवा निदान तसें म्हणू लागले आहेत. तथापि स्वराज्य दूर आहे. तें पदरात पडेपर्यंत साम्राज्यसरकारशीं अनेक झगडे करावे लागतील. आणि तीव्र स्वरूपाची राष्ट्रीय चळवळ सुरु झाली म्हणजे उग्रबलोपासनेचें तत्त्व फिरून आपलें डोकें वर काढण्याचा संभव आहे. पाशवी शक्तीशिवाय साम्राज्यसरकाराजवळ आता दुसरें कांहीं साधन साम्राज्य टिकविण्यास उरलेलें नाहीं. साम काम देईनासा झाला तर त्याचा दंड पुढें सरसावणारच. तूर्त तरी अत्याचाराची चळवळ कांहीं काळ थांबेल असें वाटतें. पण या चळवळीच्या आठवणी अद्यापि इतक्या ताज्या आहेत, कीं झालें गेलें विसरून गेलें असे म्हणण्याला पुष्कळ काळ लोटला पाहिजे.

टिळकाना स्वराज्याच्या चळवळींत सर्व प्रकारची बलोपासना मान्य होती असा बाहेर सर्वत्र समज होता आणि तो खराहि होता. अत्याचारापासून होणाऱ्या परिणामांना राजकीय दृष्ट्या फारसें सद्यः फल नाहीं हे ते जाणत. तथापि 'साधनाना अनेकता ' हें जसें हिंदुधर्माचें लक्षण ते मानीत असत, त्याचप्रमाणें राजकीय चळवळींतेहि यामुळे कोणी तरुणानें स्वार्थत्यागाची अंतिम सीमा गांठण्याचें मनांत आणल्यास ते त्याला उत्तेजन देत नसत पण त्याचप्रमाणें निवृत्त करण्याच्याहि खटाटोपात पडत नसत कारण अशीं कामें स्वयस्फूर्तीनच होणारीं असतात. आणि ही स्फूर्ति जशी कोणी मुद्दाम करून प्रदीप्त होत नाहीं त्याप्रमाणें ती कोणीहि प्रतिकूल उपदेश करून ती हटवून परतां येत नाहीं आधीं कोणी टिळकाना मी अमुक करूं कीं अमुक करूं नको असें विचारावयाला येत नसे. अशाचा त्यांच्याशीं विचारविनिमय व्हावयाचा तो निरपेक्ष सात्विकच व्हावयाचा. कोठें कांहीं घडलें तर मग त्याची बातमी त्याना दुरून कर्णोपकर्णी यावयाची आणि अशा बाबतींतलें प्रत्यक्ष ज्ञान मोठें अडचणीच असतें हें त्याना माहीत असल्यामुळे, कधीं कधा सबधानें कांहीं माहिती काढावयाची तर ते ती आडपडदा ठेवून कानोसा घेऊन काढीत. या कडक धोरणासबधानें प्रगट रीतीनें त्यांचीं मतें समजणें अशक्य असल्यानें, त्याची पसती नापसती ही कोणालाहि केवळ आपल्या मनानें उगाच कांहींतरी अदाजानें ठरवावी लागे मात्र सर्व प्रकारचे लोक त्याना येऊन भेटत आणि त्यांनींहि कोणाच्या भेटीला कधीं नाहीं म्हटलें नाहीं. महाराष्ट्रांत अनेक लोक बाँब तयार करण्याची विद्या शिकले होते. त्यांत आचार्य-

पद पा. म. बापट याना दिलें पाहिजे. १९०८ च्या प्रारंभीं अरविंद घोष पुण्यास आले तेव्हा काहीं महाराष्ट्रीय तरुणानीं त्याना प्रत्यक्ष बॉब करून उडवून दाखविले होते.

मी टिळकाच्या नित्य परिवारातला म्हणून माझीहि गांठ भेट अशा लोकांशीं पडे. त्यापैकीं काहीं माझ्याशीं मन मोकळ करून बोलत तर काहीं मुख्य मुद्यासंबधानें मुळींच न बोलता जसे काहीं आपण पुणें पाहण्याला व टिळकाचें दर्शन घेण्याला आलों असा बहाणा करीत. मला वाटतें, अशा लोकांची माझी गांठ प्रथम १९०७ सालीं पडली. उत्तर हिंदुस्थानचा एक पाहुणा होतीलाल वर्मा टिळकाकडे आला. त्याला पर्वती दाखवून आणा म्हणून टिळकानीं मला सागितलें. मी त्याला घेऊन गेलों. तेव्हा संभाषणाच्या ओघात, मला विश्वासात घेऊन, त्यानें युरोपातून आपण बाँब करण्याची कृति शिकून आलों आहों, ती कृति फारशी कठिण नाहीं, युरोपात हें ज्ञान सर्वसामान्य आहे, तथापि त्याचा उपयोग विशेष प्रसंगींच करण्यात येतो, इत्यादि अनेक प्रकारची मनोरंजक हकीकत सागितली. परंतु मला त्यानें या चळवळीविषयीं आपलें मत विचारलें नाहीं व मी होऊन त्याला तें सागितलें नाहीं अशा विचाराच्या पुण्यातील लोकाना माझें मत परस्पर कळून चुकलें असल्यामुळें त्यापैकींहि कोणी अशा विषयासंबधानें माझ्याशीं चर्चा करीत नसत. त्याना रहस्यात घेणारे आमच्यातले इतर काहीं होते. पण ते स्वत मात्र भित्रे व अप्रचार होते. माझीं मतें जहाल नाहींत या माझ्या दुर्लौकिकाचा उपयोग या कामीं तरी मला बराच झाला. माझ्याविषयीं तुच्छतेची भावना धरणारे लोक जालीम अशा उपायाविषयीं माझ्याशीं चर्चा करायला करतील ! ते मला इतर व्यवहारापुरता श्रेष्ठ मानीत. परंतु अशा राजकारणात सल्लामसलत घेण्याला निरुपयोगी असा समजत. आणि तें बरोबरच होतें. कारण त्यानीं माझा सल्ला विचारल्यास तो त्याच्या मताच्या उलट पडणार हें त्याना माहीत होत.

स्वार्थत्याग ही बाबच अशी आहे कीं ज्याला स्वार्थत्याग करावयाचा असेल त्यानें स्वयस्फूर्तीनें व आपल्या जबाबदारीवर करावा. अशा बाबतींत कोणी कोणाचा सल्ला घेऊं नये. कोणी देऊंहि नये ! ज्याला स्वार्थत्याग करावयाचा त्यानें तो स्वत:च्या हिमतीवर करावा; परिणामाचे धनी आपण या बुद्धीनें करावा. स्वार्थत्याग हा ज्याचा त्यानें करावयाचा असतो. जें करावयाचें तें ज्याचें त्यानें

आपल्या जबाबदारीवर, आजूबाजूस न पाहता, पुढील परिणामाबद्दल कुरकूर न करता आणि ते मुद्दाम स्वतःला वाटलें म्हणून करावें. लोकांनीं सांगितला म्हणून स्वार्थत्याग करू नये. अशा रीतीनें स्वार्थत्याग करणाराला एकान्तांत असतांना स्वतःच्या समाधानाचें तरी सुख मिळेल. स्वतःच्या मनाचें बक्षीस हेंच खरें बक्षीस होय.

जी गोष्ट करण्याला आपण स्वतः तयार नाहीं ती लोकांना करावयास सांगण्याचें पातक किंवा धाडस मी कधींच केलें नाहीं विशेषतः ज्या गोष्टी केल्यामुळें अलौकिक स्वार्थत्याग करावा लागेल, विशेष आपत्तींचे प्रसंग ओढवतील, मोठे खटले शिक्षा होतील, त्या प्रत्यक्ष करण्यास न सांगण्याविषयीं किंबहुना दुरूनहि त्याचा उपदेश न करण्याविषयीं, मी सावधगिरी ठेवीत असें. ज्यानें त्यानें आपला स्वभाव आपलें सामर्थ्य आणि आपली परिस्थिति पाहूनच वागावें, आणि आपण जें करू त्याचे परिणाम आपले आपणच भोगण्यास सिद्ध असावें, त्यांत दुसऱ्यावर भार टाकूं नये दुसऱ्यास दोष देऊं नये, असें माझें कायमचें मत असे. यामुळें दुसऱ्या कोणी कांहीं लोकोत्तर असें केलें असतां त्याचे गुण मी मोकळ्या मनानें घेई व धैर्याच्या दृष्टीनें त्याला मजहून श्रेष्ठ मानीत असें. तथापि आपण बाजूला राहून त्याला भरीला घालणें योग्य नाहीं असें मला वाटे. उलट कांहीं तरी अचाट किंवा अचरट-पणानें काम करणारा मनुष्य दिसला, आढळला तर त्याच्याशीं वाद करून त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्नहि मी फारसा कधीं केला नाहीं. कारण स्वभाव हा दुरतिक्रम असतो. यामुळें अत्याचारप्रिय माणसें व मी यांची संगत सोबत सेळी-मेळी घडत असली तरी, हा मुद्याचा विषय जसा कांहीं त्यांच्या माझ्या मनांत नाहीं अशा समजुतीनें त्यांचा माझा व्यवहार चाले माझ्याभोंवतीं वावरणारीं माणसें काय उद्योग करितात याची चौकशी मी करीत नसे आपण आपलें काम करावें, मग आपला सोरती सांगाती कांहीं करो ! लोकांच्या संसर्गानें आपल्यावर नसते आरोप घेतील या संशयानें आपलें मन मी कधींहि ग्रस्त करीत नसे. ज्याला डर नाहीं त्याला डर नाहीं असा माझा स्थूल आत्मविश्वास असे आणि हा माझा आत्म-विश्वास अखेरपर्यंत टिकला व फळाला आला.

अत्याचारी विचाराची लाट ओसरून गेल्यावर अशा गटेंत पूर्वी वाहून गेलेल्या अनेक तरुणांनीं पुढें आत्मनिरीक्षण केलें. तेव्हां आपण अविचार केला होता हें त्यांचें त्यांनाच कळून आलें. आणि आपणावर त्या अविचाराच्या अवधीत

कोणतीं रकटें आलीं कोणतीं कशीं टळलीं याची माहिती कित्येकांनीं अगदीं मोकळ्या मनानें मला सांगितली आहे. काहींनीं असें सांगितलें कीं, "त्यावेळीं आम्ही तुम्हांला नेभळट शिळपट असें मानून तुमचा मनातून तिरस्कार करीत होतों. कित्येक वेळा तुमच्याशीं बोलत असता आमच्या खिशात पिस्तुलेंहि असत. पण हा आमचा खेळ फार दिवस टिकला नाहीं. आणि आम्ही आमचीं जहाल मतें अमलात आणण्यासारखें काहीं धाडसहि पण करू शकलों नाहीं" नाशिकास जॅक्सन साहेबाचा खून होण्यापूर्वी महाराष्ट्रात पिस्तुलाचें एक पेंव फुटलें होतें ही गोष्ट आता प्रसिद्धच आहे. परंतु नाशिकाशिवाय बाहेर एकाहि ठिकाणीं या पिस्तुलाचा उपयोग झाला नाहीं. त्याचा पत्तामुद्दा लागल्याने पुढें तीं बहुतेक जप्त झालीं काहीं मुलाना हत्याराच्या कायद्याखालीं शिक्षा भोगाव्या लागल्या. एक दोन पिस्तुलेंच बेपत्ता किंवा नष्ट करण्यात आलीं. आणि सावरकराच्या खटल्यानंतर अत्याचारी चळवळीचा महाराष्ट्रात बीमोड झाला. त्यापुढें लाहोर येथील खुनाकरिता राजगुरु हा पुण्याचा मुलगा फाशी गेला. आणि फर्ग्युसन कॉलेजच्या लायब्ररींत वासुदेव गोगटे याचा हॉटसन साहेबाचा खून करण्याचा प्रयत्न अयशस्वी टळून त्याला आठ वर्षांची शिक्षा झाली. पण हे व्यक्तिविषयक प्रयत्न होते. ती संघटित चळवळ नव्हती.

धाडसी तरुण मुलें जशी काहीं अचरटपणें वटवट करणारी असतात, त्याप्रमाणेंच काहीं मनाची खबीर आतल्या गाठीचीं असतात. तीं आपले धाडसी विचार गुप्त ठेवतात. अशा प्रकारचाच राजगुरु हा मुलगा असावा. कारण त्यानें कोणत्याहि सभेंत काहीं भाग घेतलेला मला आठवत नाहीं. पुण्यातील कोणत्याहि प्रमुख पुढाऱ्याशीं त्याने आपले खरे विचार सांगून कधीं विचारविनिमय केला नसेल. त्याचा फोटो पुढें वर्तमानपत्रात छापला तेव्हां या मुलाला मी केव्हा तरी ओझरतें पाहिलें असावें यापेक्षा त्याची मला अधिक माहिती किंवा आठवण स्मरली नाहीं. तीच गोष्ट वासुदेव गोगटे याची. त्याचा बाप कै. बळवतराव गोगटे हे मिरज हायस्कुलात मला तीन वर्षें मास्तर होते. काहीं दिवस ते व आम्ही एकाच वाड्यांत राहत असू. या पूर्वऋणानुबंधाच्या स्मरणाने वासुदेव हा पुण्यास केव्हां केव्हां मला येऊन भेटत असे, आणि वडीलकीच्या नात्यानें माझी सल्ला मसलत विचारी. हॉटसन साहेबावर त्यानें ज्या दिवशीं कॉलेजात पिस्तुल झाडलें त्याच्या आदल्याच दिवशीं तो मला नेहमींप्रमाणें येऊन भेटला आणि अभ्यास-

विषयाची चर्चा करून गेला. ही गोष्ट पुढें पोलिसांना कळल्यावर सिटी पोलीस इन्स्पेक्टर मि. कोटावाला हे मजकडे आले. त्याना मी सर्व हकीकत सरळ सांगितली. मला कोणतीच गोष्ट छपवून ठेवण्याचें कारण नव्हतें. माझी मतें त्या इन्स्पेक्टराला चांगलीं माहीत असल्याकारणानें त्यानें वासुदेवाच्या व माझ्या आपणात हॉटसन साहेबाचें नाव निघालें होतें काय असा प्रश्नहि विचारला नाहीं. वासुदेव मला भेटला तेव्हा त्याच्या मनात उद्यांचे विचार घोळत असावे, आणि न जाणो त्यावेळीं त्याच्या खिशात पिस्तुलहि असेल !

वर दर्शविल्या प्रकारच्या अनेक प्रसंगातून मला जाव लागलें तथापि मी अत्याचाराना उत्तेजन देणारापैकीं आहे असा पोलिसाना कधींच संशय। नव्हता. माझ्या सारख्या प्रमुख पुढाऱ्याचा वाटेल त्या प्रकारच्या मनुष्याशीं संबंध यावयाचा, तथापि A man is known by the company he keeps, ही म्हण मला लागू करता येत नाहीं हे जाणण्याइतकी तारतम्य बुद्धि त्यांच्यामध्यें होती. मीहि आत्मविश्वासानें निर्भयतेनें वागत असे. तथापि पहिल्या पहिल्या वर्षांत पोलीस खोटे रिपोर्ट करण्यास चुकले नाहीत. अशा गुप्त रिपोर्टांचा पडताळा पाहणें कठिण असतें बेजबाबदार रीतीनें ते वाटेल तसे रिपोर्ट करीत. निदान असा एक खोटा रिपोर्ट मजविरुद्ध करण्यात आला होता. तो असा कीं, मी मिरज येथें कांहीं कामाला गेलो असतां डॉ भडभडे व मी असे मिळून कृष्णानदीच्या घाटावर गेलों आणि आम्हीं तेथील दगडी बुरुजावर एक बॉंब उडवून पाहिला ! या रिपोर्टाला काय आधार असेल याच मला अजून आश्चर्य वाटतें. हा रिपोर्ट ब्रिटिश पोलीसानीं केला होता व तो पुढ़ें कोल्हापूरच्या पोलिटिकल एजंटाकडून चौकशीला निघाला तेव्हा मिरजेच्या पोलसानीं तो खोटा पाडला म्हणतात. शिवाय गुप्तपोलिस खात्याकडून पुण्यास मजकडे चौकशी झाली तेव्हा मीहि तारखा वगैरेंचा पुरावा देऊन तो खोटा आहे हे दाखवून दिलें अरविंद घोष पुण्यास आले तेव्हां त्याना पुण्याच्या कांहीं तरुणांनीं बॉंब करून उडवून दाखविला तो पाहण्यास हजर असलेल्या लोकांत मी होतों असाहि एक रिपोर्ट झाला होता. तो माझ्यापुरता तरी खोटा होता हें मी सांगू शकतो. मी साऱ्या जन्मात एकच बॉंब उडालेला पाहिला, तो १९२९ च्या एप्रिलमध्यें दिल्ली येथील असेंब्लीच्या सभागृहांत.

असो. असले खोटे रिपोर्ट माझ्यासंबंधानें मधून मधून होत, तथापि पुढें आधिकृत रस्ता निवडल्यावर निपून गेल्यावर पोलीस खात्याची खात्री झाली कीं बॉंब

करणारे व पिसुलें वाळगणारे कांहीं लोक माझ्या संगतींत जवळून किंवा दुरून येत असले तरी मी त्यांच्याशीं सहमत नसतों. याचें एक प्रत्यंतर एकदां मला मुंबई सरकारचे एक कौन्सिलर नामदार मॉरिसन यांच्याकडूनच प्रत्यक्ष मिळालें. मॉरिसनसाहेबांना कांहीं कारणानें पुणें मुक्कामीं मी भेटावयास गेलो असता त्याचा माझा सदला उडाला. ते रागावले व मीहि रागावून बोलूं लागलो. त्या भेटीतली हकीकत निराळ्या अनुसंधानाने मी 'मराठे व इंग्रज' या पुस्तकांच्या शवटच्या प्रकरणात दिली आहे प्रस्तुत इतकेंच सांगावयाचे कीं, मॉरिसनसाहेब मला म्हणाले, "केळकर, तुमच्यावर सरकारनें अगदीं कसून बारीक नजर ठेवली आहे तुमचा संबंध अत्याचार प्रवर्तक लोकांशीं असल्याचें अद्यापि सरकारच्या नजरेला पडलेलें नाहीं पण सभाग्य, तसा प्रकार यत्किंचित् कोठ केव्हा आढळून आला तर तुम्ही व तुमचा केसरी यांच्या काळजांत आम्ही आपली कट्यार खुपसल्याशिवाय राहणार नाहीं!" ही कट्यार अर्थात् वाग्यग्रानिचे. तथापि मॉरिसनसाहेबांनीं मूठ वळून हात उचलून प्रत्यक्ष कट्यार खुपसण्याचा नाट्य करण्यास कमी केलें नाहीं. या कट्यारींतून त्या विकट काळांत मी स्वत. वांचलों आणि केसरीलाहि वाचविलें 'भित्र्या माणसाचा पराक्रम' असे यास कोणी विरोधाभासात्मक नाव दिलें तर ते यथार्थच ठरेल. पण गुण व दोष यांचे स्वरूप असें मिश्रच असतें

सर्व प्रकारच्या त्यागामध्यें प्राणत्याग म्हणजे आत्मसमर्पण हा त्याग अत्यंत श्रेष्ठ ठरतो, याचें कारण उघडच आहे तें हें की प्राणाहून अधिक प्रिय अशी दुसरी वस्तु जगात नाहीं हा त्याग सती आपल्या पतिप्रेमाकरिता करिते, तर देशभक्तानें प्रेरित झालेले हुतात्मे स्वदेशाच्या प्रेमाकरितां करितात. आणि हा त्याग करण्याला प्रवृत्त झालेल्या लोकांचे हेतु नैतिक दृष्ट्या अत्यंत उच्च मानावे लागतात. कारण नि स्वार्थीपणा हाच नीतींचा आत्मा होय आता अशा हुतात्म्यांच्या कृत्यांना व्यावहारिक शहाणपणाची कसोटी लागत नाहीं किंवा त्यांच्या कृत्यांची परीक्षा केवळ परिणामाच्या दृष्टीनें करून त्यांना बरें वाईट म्हणता येत नाहीं तथापि अनाचार (निष्क्रियता) आणि अत्याचार (बेसुमार कृत्य) यांच्यीं मधला सुवर्ण-बिंदु छेडणारे लो. टिळकांसारखे व्यवहारचतुर मुत्सद्दी, आणि केवळ अहिंसेला नीतिसिंहासनावर बसविणारे म. गांधींसारखे सत्यसंशोधक दोघेहि हुतात्म्यांसबधानें सारखेच हळहळतात.

या मध्यबिंदूचा छेद करण्याचें धोरण टिळकांनीं नेहमीं जागृत ठेविलें होतें. व्यापक दृष्टीच्या मनुष्याला असेंच करावें लागतें. व्यष्टीप्रमाणें समष्टीवरहि त्याची दृष्टि असते. प्रसिद्ध इंग्रजी म्हणीविरुद्ध, समग्र वृक्षारण्य (Wood) व व्यक्तिश: वृक्ष या दोनहि गोष्टी टिळकांना एकसमयावच्छेदेंकरून दिसत होत्या. सर्वांना शक्य किंवा सुलभ काय आहे हें पाहून व्यक्तिमात्रावरचीं बंधनें त्यांनीं मनाशीं ठरविलीं होतीं. शिस्त किंवा अटक चांगली; पण तिलाहि मर्यादा आहे; व त्या मर्यादेचें उल्लंघन झालें असतां लोकांकडून रोकडा अपमानच आपल्या पदरीं पडेल हें ते पूर्णपणें ओळखीत होते. 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्' या न्यायानें, एखाद्या चाणाक्ष पित्याप्रमाणें, स्वराज्याच्या चळवळींतील सहकारी लोकांशीं ते वागत. स्वराज्याच्या कार्याला ज्यागें जें देतां येईल ते समाधानानें घेण्याला त्यांचा हात नेहमीं पुढें असे. जगाची म्हणजे मनुष्य स्वभावाची रचना त्रिगुणात्मक आहे हें गीताशास्त्री टिळक कधींहि विसरणें शक्य नव्हतें. ते सामान्यत: राजसवृत्तीचे असले तरी, केव्हां तामस तर केव्हां सात्विक असे स्वत: असल्याचें त्यांच त्यांनाच जर कबूल करावें लागलें असतें, तर नुसत्या सात्विक भावनेचा जुलूम त्यांनीं जनतेवर कसा चालविला असता ? त्रिगुणात्मकतेमुळें एकच मनुष्य निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळा दिसूं शकतो. 'एक्स्ट्रिमिस्ट' हें टिळकांचें विशेषण जगत्प्रसिद्ध आहे. पण विलायतेंत त्यांनीं 'मॉडरेट' म्हणवून घेतलें, व १९०७।८ च्या चळवळींत कित्येक तीक्ष्ण भावनेच्या आपल्याच अनुयायाकडून त्यांनीं 'टिळक मूर्ख आहेत, त्यांना खरें राजकारणच कळत नाहीं' असें म्हणवून घेतलें ! या दोनहि गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. टिळकांना कांहीं लोक (व्हॅलेंटाइन) अत्याचारी मानीत हें चिरोलसाहेबाच्या आरोपावरून उघड होत. पण हें दूषण मानूनच टिळकांनीं चिरोलवर फिर्याद केली. उलट त्यांना सोडा आणें अनत्याचारित्वच सर्वकाल मान्य होतें म्हणावें तर, सन १९०७।८ च्या चळवळींत त्यांनीं सभा भरवून बंगाल्यांतील किंवा इतरत्र बॉम्बगोळे फेकणारांचा कधीं निषेध केला नाहीं.

टिळकांनीं गुप्तागुप्तीं कोणासच अत्याचाराचा उपदेश केला नसता, पण आचारद्वेषीवर जुलूम झाले असतां अत्याचारास कोणी प्रवृत्त झाल्यास त्याचाहि त्यांनीं हात धरला नसता. याचेंच नांव मी म्हणतों सत्या मध्यबिंदूला छेद. हेंच *दार्शनिक-विषयक व्यावहारिक खरें तत्त्वज्ञान व राजकारण. याच कारणामुळें'*

जनानले सर्व प्रकारचे ओक टिळकाच्या बंमर्हीं झोंने व उलट सर्व प्रकारचे चोरहि टिळकांना आपले मानून अतिशय वागत.

गांधी अहिंसेचा उपदेश करणारे, तथापि त्यांनी देखील भगतसिंग सुखदेव यांसारख्या क्रांतिकारकांविषयीं सहानुभूति बाळगून त्यांच्या फाशींच्या शिक्षा रद्द होण्याची खटपट केली. केसरीचा वार्ताहार याविषयीं ता. ७ एप्रिल १९३१ च्या अंकात लिहितो.—

"कित्येकांचा अशी गैरसमजूत होती कीं, या तीनहि वीर पुरुषांचे प्राण वांचविण्याचा निश्चय महात्मा गांधींनीं केला असता तर त्यांचे प्राण वांचले असते; तो निश्चय त्यांनीं केला नाहीं व म्हणून त्यांना मृत्यु आला व याला अप्रत्यक्ष कारण महात्माजी झाले या समजुतीने कराचीं जवळच्या मालीर स्टेशनवर गांधींना वाऱ्या पुष्पांचे हार घालण्यात आले व त्यांना निषेध केला गेला हें सर्वांस ठाऊक आहेच. परंतु महात्माजींनीं तेथेच आपण शक्य ते प्रयत्न केले असें स्पष्ट सांगितलें वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांना कराचीस मुलाखत देतांना एका गृहस्थांनीं त्यांना या बाबतींत प्रश्न विचारला असतां गांधीजींनीं सगद्गद होऊन सांगितलें कीं, "भगतसिंग वगैरेंचा प्राण वांचविण्याकरिता मी माझा प्राण दिल्यास ते वाचतील असें असतें तर मी माझ्या प्राणाचें बलिदान देईन असा माझा निश्चय होता, व तो मी अमलांत आणला असता" कराचीस ता. २७ मार्चला त्यांचें जें सार्वजनिक व्याख्यान झालें त्यांतहि त्यांनीं या प्रकरणाबद्दल बोलतांना सांगितलें कीं, "तुम्ही मजवर फार रागावलांत यांत आश्चर्य नाहीं. तसें करण्याचा तुम्हांला हक्कच आहे. पण राग करून भगतसिंग परत येणार नाहींत कोणत्याहि मनुष्याला जितकें करता येणं शक्य आहे तितकें मी केलें. बावीस तारखेला जेव्हां मला कळलें कीं, दुसऱ्या दिवशीं शेवटची भेट घेण्याकरितां त्यांच्या वडिलांना बोलावलें आहे, तेव्हां मी रात्रीं व्हाइसरॉय यांना पत्र लिहावयास घेतलें, पहाटे एक वाजता उठून ईश्वराचें नामस्मरण करून त्याची प्रार्थना केली, पत्र पुरें केलें व पाठवून दिलें. त्याचा उपयोग झाला नाहीं हा माझा दोष नव्हे"

महात्मा गांधी व व्हाइसरॉय यांच्यामध्यें भगतसिंगाच्या बाबत काय सभाषण झालें हें कळणें तूर्त तरी अशक्य आहे असं लिहून 'हिंदुस्थान टाइम्स'चा एक

सन्मान्य विश्वसनीय बातमीदार त्या पत्राला लिहितो कीं, "एका पुढाऱ्यानें मला सांगितलें कीं, भगतसिंग वगैरे तरुण जर प्रत्यक्ष त्यांचे मुलगे असते तरी त्यांच्याकरितां गांधीजींनीं केलें यापेक्षा अधिक कांहीं केलें नसतें." भगतसिंगासंबधानें हा बातमीदार लिहितो.—"भगतसिंग वगैरे हुतात्मे सिंहासारखे शूर होते यात शंकाच नाहीं. परंतु भगतसिंग हे धार्मिक वृत्तीचे तरुण होते त्याच्याबरोबरच लाहोरच्या सेंट्रल जेलमध्ये असणाऱ्या एका कैदी सद्गृहस्थानें कांहीं हकीकत पाठविली आहे. ती बरीच उद्बोधक आहे. ते म्हणतात, "खटल्याचा निकाल होण्यापूर्वी भगतसिंग आपल्या आप्तेष्टांच्या भेटीकरितां तुरुंगाच्या ऑफिसमध्ये जात. एके दिवशीं मी व ते एकदमच ऑफिसकडे गेलों व त्या दिवशीं कांहीं कारणानें त्यांच्याशीं बोलण्याची मला संधिहि मिळाली मी त्यांना विचारलें कीं, 'खटल्याच्या निकालासंबधीं तुम्हाला काय वाटतें!' माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना भगतसिंग म्हणाले, 'मला फांशी देणार याची मला खात्री आहे मी मृत्युला भीत नाहीं. किंबहुना लढाईंत सापडलेला वीर या नात्यानें मला वीराप्रमाणें गोळ्या घालून मारा असें मी म्हणत आहे, तरी मला हे लोक फांशीच देणार अशी माझी खात्री आहे उलट त्यामुळें मी थोडा क्षुब्धच झालों आहे.' वरील शब्द ऐकतांच माझी जिज्ञासा जागृत झाली व 'क्षुब्ध!' असें प्रश्नवाचक उद्‌गार माझ्या तोंडातून निघाले भगतसिंग म्हणाले, 'होय. तुम्हाला माहीतच आहे कीं, दूर असलेला एखादा परदेश पाहण्याकरितां निघालेल्या तरुणाच्या मनाची स्थिति जशी असते त्याप्रमाणें मला वाटत आहे. या जगांत काय आहे हें मी थोड्याफार प्रमाणांत पाहिलें आहे. आतां परलोकांत काय मौजा आहेत त्या तरी पाहूं या. या प्रश्नाकडे आपण मी म्हणतो या दृष्टीनें पहा, म्हणजे माझ्या मनाची स्थिति तुमच्या लक्षांत येईल. फांशावरून पळून जावें हा आमच्या कटाचा केव्हांहि उद्देश नव्हता. हा राजकीय खून आहे व तो करणारे क्रांतिकारक राजकीय लोक आहेत. दुसरे स्वार्थाकरितां खून दरवडे घालणारे 'मलगी' नव्हत हें लोकांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. म्हणूनच आम्ही मागून जाहीर पत्रकें लावलीं. आम्ही कैदी झालों हेंच बरें झालें. कारण आतां सर्व गोष्टी उजेडांत येतील.

"आमच्या धोरणासंबंधीं आम्हास इतकेंच म्हणावयाचें कीं, लोकांच्या इच्छा तृप्त व्हाव्या, व त्यामुळ्ा सरकाराविरुद्ध त्यांचीं जीं गान्हाणीं असतील त्या बाबतींत सूड घ्यावा व त्या योगें लोकांची सहानुभूति मिळवावी. आमच्या मतें क्रांतिकारकाचें तत्त्वज्ञान व कल्पना लोकांच्या गळीं उतरावयाच्या असतील तर त्या फासावर शौर्यानें चढणाऱ्या वीरांच्या तोंडून निघाल्या पाहिजेत. तरच त्यांत तेज आहे, वायफळ गप्पांत नाहीं सरकाराशीं प्रत्यक्ष लढाई करूनच आमच्या सघाचा निश्चित कार्यक्रम ठरवितां येईल असें आमचें मत आहे."

मान नवजवान पक्षांतील तरुण लोकांकरितां म्हणून भगतसिंगानें एक कैफियत लिहिली आहे तींत तडजोड केव्हांहि करूं नये असें म्हणणाऱ्याचें मत त्यानीं खोडून काढलें आहे तडजोड करावी लागते ती करणें योग्य आहे असें त्यानीं रशियाच्या इतिहासांतील अनेक उदाहरणानीं सिद्ध केलें आहे. पण त्यांचें म्हणणें हें कीं, तडजोड करताना आपलें सामर्थ्य आपण वाढवूं असा भरवसा असेल तरच तडजोड करावी, एरवीं नाहीं या लिखाणाच्या शेवटीं ते म्हणतात "या बाबतींतील माझ्या मतामुळ पुष्कळ गैरसमज होण्यासारखा आहे. माझें वर्तन जहाल मातिवाद्यासारखें आहे पण मी खुनी पक्षाचा नाहीं. मी उघड उघड क्रांतिवादी आहे माझीं मत तुरुंगात आल्यावर बदललीं नाहींत. मी पूर्वीइतकाच उत्साही आहे पण केवळ धाडसपटट्यानें सर्व काम होणार नाहीत. इतर सुखसोईपणा पाहिजे. नुसता बार टाकल्यानें उपयोग होणार नाहींच, पण कदाचित् नुकसानहि होईल"

म गांधी व लॉर्ड आयर्विन याच्यात तात्पुरती तडजोड झाल्यानंतर सुखदेवांनीं गांधींना लिहिलेल्या पत्राचा पुढील भाग लाला लजपतराय यानीं सुरू केलेल्या लाहोरच्या 'पीपल' पत्रात छापला आहे सुखदेव या पत्रांत म्हणतात —

"आपण तडजोड यशस्वी रीतीनें घडवून आणल्यानंतर जाहीर रीतीनें क्रांतिकारकाना अशी विनंति केली आहे कीं, त्यानीं कांहीं दिवसपर्यंत तरी आपली चळवळ बद ठेवावी व अनत्याचाराच्या तत्त्वाचा जय होण्यास क्षेत्र मोकळें करून द्यावें खरोखर चळवळ मागें घेणें हें तत्त्वाच्या अगर भावनांच्या दृष्टीनें योग्य नाहीं. परिस्थिति तशी आली तरच पुढाऱ्यानीं चळवळी मागें घ्याव्या.

"सलोख्याचीं व तडजोडीचीं भाषणें करताना आपण सांगितलें आहे कीं, ही तडजोड आहे, शेवटचा तह नव्हे. आपण मागता त्या सर्व सुधारणा मिळाल्या

तरी शेवटची तह असे त्यास म्हणता येणार नाहीं. शिवाय लाहोरचा ठराव आहे; त्यात स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत युद्ध चालावयाचें असे ठरल आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असाच की, पुढील युद्धाकरिता अधिक सामर्थ्य उत्पन्न करण्याकरिता आपण विश्रांति घेत आहों. आमच्या पक्षाच नावच 'हिंदुस्थान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन पार्टी' असे आहे. आम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे. समाजसत्ता-वादाच्या तत्त्वाप्रमाणे समाजरचना झाली पाहिजे व हे काम अर्धवटपणें होत नसते. परंतु आम्ही आमचे धोरण पालटू. क्रांतिवाद्यांच्या रीति बदलतात. कधीं उघड कधीं गुप्त. कधीं नुसती चळवळ तर कधीं प्राण देणें व घेणें. अशीं त्यांचीं स्वरूपें असतात. काहीं विशेष परिस्थितीत आम्ही आमची चळवळ मागे घेऊ. पण तुम्ही कोणतीहि अशी कल्पना पुढें मांडली नाहीं. नुसत्या शब्दांनीं भावनाना हालवून विनत्या करण्याचा उपयोग क्रांतिकारकाच्या बाबतींत होत नाहीं."

सरकारनें टिळकाना अत्याचाराना उत्तेजन देण्यासारखे लेख लिहिल्याच्या आरोपावरून शिक्षा देऊन ६ वर्षे काळेपाण्यावर पाठविले, तथापि पुढे ५-६ वर्षांत म्हणजे टिळकाच्या गैरहजेरींत हिंदुस्थानात ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्या लक्षांत घेता टिळक मार्गांतून बाजूला गेले तरी अस्वस्थता व अत्याचार या दोन्ही गोष्टी महाराष्ट्रातच नव्हे तर इतर अनेक प्रांतात सुरू होत्या. सरकारची बेजबाबदार राज्यपद्धति, अधिकाऱ्याची जुलुमाकडे प्रवृत्ति, लोकमताविषयीं बेगुमानपणा व प्रजेला स्वराज्याचे अधिकार देण्याची कुचराई, हीच कारणें असंतोषाच्या व अत्याचाराच्या मुळाशीं होतीं. सरकारला चळवळ्या लोकाची चळवळ दिसत होती, पण स्वतःच आपण या चळवळीला किती जबाबदार आहों याची जाणीव त्याना नव्हती आणि असली तरी शहामृग पक्षाप्रमाणे वाळूंत डोक खुपसून, आपणाला जग दिसत नाहीं असा बहाणा सरकारनें चालविला होता राज्यकारभारांत सुधारणा केल्यानें, लोकांना राज्यकारभाराची गोडी लावल्यानें, त्याना अधिकार व जबाबदारी ही दोन्ही दिल्यानें असंतोष आपोआपच हटतो ही गोष्ट त्यांना पुढें कबूल आली; पण तीच गोष्ट आधीं दहा वर्षे घडती तर पुष्कळ अनर्थ टळले असते. महायुद्ध झाले तरी तो एक अत्याचारच होता; पण फार मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार इतकेच काय ते. जर्मनीनें निरपराधी बेल्जमवर स्वारी केली, मान्यसारख्या बलाढ्य राष्ट्रावर प्राणसंकट ओढवलें, व युरोपांतील लहानसहान राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य सपुष्टात

आलें, यामुळें प्रजास्वातन्त्र्याची किंमत सरकारला कळली. पण या गोष्टीचें मर्म आधींच ओळखून व स्वातंत्र्य नसल्यानें हिंदुस्थानचे लोकहि मनांतून कसे अस्वस्थ झाले आहेत याची थोडीशी कल्पना आणून जर त्यांनीं मोर्ले याच्या सुधारणांची किडकिडीत कराांगुली लोकांपुढे न करता आपल्या पाची बोटांचा हात स्नेहभावानें हिंदी लोकांच्या हातीं देण्याकरितां पुढे धरला असता, तर सरकार व हिंदी प्रजा या दोघांनाहि सुख लागलें असतें. दहा वर्षांनीं पुढे केलेली गोष्ट आधीं वेळींच करण्याला जी कल्पनाशक्ति लागते ती सरकारजवळ नसल्यानें, व प्राणावरच बेतेल तेव्हां प्रगतीचें पाऊल पुढे टाकण्याची धानुक्त सवय त्यांना असल्यानें, त्यांनीं वेळीच जी हालचाल करावयास पाहिजे ती केली नाहीं, यांत हिंदी प्रजेकडे काय दोष! अत्याचारांसारख्या गोष्टींनीं आपली निराशा व्यक्त करणें हिंदी प्रजेला भाग पडलें, हा स्वत सरकारचाच दोष नव्हे काय!

"अत्याचार होत असले तरी आम्ही सुधारणा करण्याला मार्गे घेणार नाहीं" हे लॉर्ड हार्डीज याचे बोल शहाणपणाचे व मुत्सद्दीपणाचे होते यांत शंका नाहीं, पण अत्याचाराशिवाय आम्ही जागे होत नाहीं, अशीहि कबुली खरोखर वरील शब्दांबरोबरच द्यावयाला पाहिजे होती. उदाहरणार्थ, बंगालची फाळणी रद्द करणें ही गोष्ट साधी होती यांत सरकारचें काहीं खर्च होत नव्हतें.-पण लॉर्ड मोर्ले यांनी फाळणीला वज्रलेपाचें स्वरूप दिल्यानें पुढे ओढवला तो अनर्थ लोकमताला मान देऊन आधींच फाळणी रद्द केली असती तर वांचला नसता काय? आणि हा उघडा हिशेब सरळ असूनहि तो वेळेवर लक्षांत न घेऊन, उलट अत्याचाराची जबाबदारी योग्य मार्ग दर्शविणाऱ्या पुढाऱ्यांवरच सरकारनें टाकण्याचा प्रयत्न केला हा केवळ दुहेरी अन्याय होय! पण सरकार व प्रजा यांच्या दरम्यान न्याय व अन्याय कोणाचा हे ठरविणारीं न्यायपीठें जगांत असत नाहींत. आणि हा न्याय देण्याचा ज्याचा अधिकार, तो परमेश्वर स्तब्ध बसून राज्यकर्ते व प्रजा यांच्या चुरशीच्या सामन्याचा खेळ पहात असतो म्हणूनच जगांत असले अन्याय होतात हे उघड आहे.

हिंदुस्थानांत चाललेल्या या खेळामध्यें दोन्ही बाजूचे गडी अर्थातच तुल्यबल नव्हते गरीब बिचारे नि शस्त्र प्रजाजन, ते सशस्त्र अशा साम्राज्याधिष्ठित सरकारशीं किती व कसे झगडणार! यःकश्चित किड्यावर पाऊल पडलें तर तोहि उलटून चावतो म्हणतात. त्याप्रमाणें हिंदी प्रजेंतील निरनिराळ्या वर्गांत जे तेजस्वी

स्वार्थत्यागी व धैर्यशील लोक होते, त्यांनी निर्वाणपदावर उभे राहून आपला राष्ट्रीय स्वाभिमान जगाला दाखविला, एवढी तरी गोष्ट कोणासहि नाकबूल करता येणार नाहीं. अशा लोकांत विद्वानांप्रमाणें अविद्वान सामील झाले, किंबहुना विद्वानापेक्षा अविद्वानच अधिक उत्साही व तेजस्वी ठरले. अशा लोकांत प्रौढ व वृद्ध यांच्याप्रमाणे तरुण पिढीहि आली,—किंबहुना प्रौढ व वृद्ध यांच्यापेक्षा तरुणच अधिक तेजस्वी ठरले. या दोन्ही गोष्टी स्वाभाविकच होत. कारण शिक्षण व वयोमान यांच्यायोगानें तेजावर एक प्रकारची झापड पडते, व धडाडीचीं ढेकळें घासून निघाल्याप्रमाणे बोथट बनतात पण ही गोष्ट हिंदुस्थानातच घडली असें नाहीं तर जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रामध्यें हाच अनुभव आलेला आहे.

रौलेट कमिटीनें आपल्या रिपोर्टाच्या अखेर या बाबतीत तीन स्वरूपाच्या राजकीय गुन्हेगारीत सांपडलेल्या, व ज्याना प्रत्यक्ष शिक्षा झाल्या अशा, लोकांची एक जंत्री दिली आहे ती बगालपुरतीच आहे तरी बोधप्रद असून सर्व हिंदुस्थानाकरिता उपलक्षणात्मक मानता येईल या जंत्रींत या लोकांचे वय, जात, धंदा वगैरे तपशील दिलेला आढळतो तीवरून असें दिसतें कीं, १९०७ ते १९१७ या १० वर्षांत अशा गुन्हेगारात शिक्षा झालेल्या किंवा मेलेल्या लोकांपैकीं १५ वर्षाच्या आतील २१, २० वर्षाच्या आतील ८८, २५ वर्षांच्या आतील ७६, ३० वर्षांच्या आतील २९, ३५ वर्षांच्या आतील १०, ४० वर्षांच्या आतील ९, ४५ वर्षांच्या वरचा १ असे इसम होते. यावरून या गुन्हेगारीचा मोसम मुख्यत २५ वर्षापर्यंतच होता हे दिसून येईल एकदर १८६ लोकांपैकीं १२८ लोक १६ व २५ यामधील वयाचे निघाले, व तीस वर्षाच्या वरचे अवघे २० निघाले यावरून काय अनुमान निघते हे सांगावयालाच हवें काय ? जातीच्या दृष्टीनें असें आढळतें कीं वरील संख्येपैकीं ६५ ब्राह्मण, ८७ कायस्थ व १३ वैद्य जातीचे होते. बाकी सर्व इतर जातीचे. पैकीं पहिल्या तीन या बगाल्यांतील मुख्य पुढारलेल्या जाती होत. महाराष्ट्रात जशी ब्राह्मण जात चळवळींत पुढारी, तशी बगाल्यामध्यें कायस्थ लोकांची जात पुढारी असल्याचे पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहे व त्याचा अनुभव याहि बाबतींत आला. कायस्थांच्या खालोखाल ब्राह्मण वर्ग पुढें आला. यावरून राजद्रोही म्हणजे राष्ट्रीय भावनेची चळवळ करणारे लोक केवळ शिपायन नसून इतरहि होते व असू शकत हे दिसून येईल.

धयाच्या दृष्टीने पहाता तर हा जत्री विशेष बोधप्रद आहे. कारण यावरून असें दिसून येतें कीं वरील सव्वेपैकीं ४८ विद्यार्थी, १६ शिक्षक, १९ जमीनदार २३ व्यापार उदीम करणारे, व निनधयाचे असे २४ लोक होते. विद्यार्थ्यांची संख्या सर्वांत मोठी यावरून व १६ ते २५ वयांतील लोक १२४ होते यावरून, असें अनुमान उघडच निघतें कीं राष्ट्रीय भावना प्रदीप्त होण्याला व हातून त्या भावनेला अनुसरून कांहीं प्रत्यक्ष काय होण्याला विद्यार्थी हेच स्वत:ची पात्रता सर्वांत अधिक सिद्ध करितात! हें वय स्फूर्तिदायक असतें पण अविचारीहि असतें; यामुळें या वयांतील थोडेबहुत शिक्षण मिळवून राष्ट्रबुद्धि विकसित झालेल्या मुलांच्या हातून धडाडीचीं कृत्य होतात, व धडाडी म्हटली म्हणजे तिच्यापाठीमागें थोडा अविचारहि असतो हें वेगळें सांगावयास नको. अर्थात या वयांतील लोकांवर एका बाजूनें सरकारचा, व दुसऱ्या बाजूनें राष्ट्रीयपुढाऱ्यांचा डोळा असतो. पण तो निरनिराळ्या कारणांनीं केवळ राष्ट्रभावनेच्या दृष्टीनें पाहिलें असता, स्वार्थत्यागाची तयारी हेंच मुख्य प्रमाण किंवा माप ठरतें मग तो स्वार्थत्याग कोणत्याहि खात्यातला असो तुरुंगांत जाण्यापेक्षा इतर प्रकारचा स्वार्थत्याग नसतो असें नाहीं. तुरुंगांत जाण्याची तयारी याचा अर्थ आपल्या कृत्याचे परिणाम भोगण्याची तयारी असा असल्यामुळें, नैतिकदृष्ट्या इतर स्वार्थत्यागाइतकीच याहि स्वार्थत्यागाचीं किंमत ठरते अनुभवाप्रमाणें विचार, विचाराप्रमाणें संकल्प व संकल्पाप्रमाणे योजना व तयारी हा क्रम लक्षांत घेतला असता, राष्ट्रीय चळवळीच्या या ७–८ वर्षांत तरुण मुलांनीं आपापल्यापरीनें कार्यकुशलता व योजकता बरीच दाखविली होती यांविषयीं मात्र कोणासहि कबुली द्यावी लागेल. पराधीन स्थितींत महत्वाकांक्षेचा मोठा घास घेणें हा कोणाहि तिऱ्हाइताला पोरखेळच वाटणार; पण चळवळीच्या दिवसांत वृद्धांनीं ज्याप्रमाणें तरुणाच्या बडखोरीला व अत्याचाराला पोरखेळ म्हटलें, त्याप्रमाणें या तरुणांनींहि साम्राज्याच्या सिंहासनावर बसलेल्या राज्यकर्त्यांपासून स्वराज्याची योजना किंवा मागणी करण्याकरितां होणाऱ्या सनदशीर चळवळींच्या पुढाऱ्यांचे उद्योग हे पोरखेळच मानले.

रौलेट कमिटीनें या काळांतील एकंदर गुन्हेगारीचा हेतु दडलेलेनें हिंदुस्थानांतून इंग्रज सरकारला घालवून देण्याचा होता असा सरसकट शेरा मारला आहे. या हेतूच्या पोटांत साधनवैचित्र्यामुळें खुनापासून चोरीपर्यंत अनेक प्रकारची गुन्हेगारी आली. तथापि हेतु तोच व एकच, याविषयीं कमिटीनें ना-

कबुली दिलेली नाहीं. कमिटीच्या रिपोर्टाच्या ४ थ्या व ५ व्या भागात गुप्त-मंडळ्या व त्यांचे उद्योग ह्यांचीं जीं विविध वर्णनें दिलीं आहेत तीं वाचली असता उद्योग, धाडस, कल्पकता, चातुर्य, कलाकौशल्य हे गुण प्रकट झालेले दिसतात या चळवळींत चोऱ्या झाल्या, दरोडे घातले गेले, हत्यारें चोरण्यात आलीं, परदेशाहूनहि हत्यारें आणविण्यात आलीं, हत्याराचे शिक्षण देण्याचे वर्ग काढण्यात आले, गुप्त मंडळ्या स्थापन करण्यात आल्या, मंडळाच्या उज्ज्वल उद्देशपत्रिका लिहिल्या गेल्या, शिस्तीचे नियम बांधले गेले, जाहीरनामे प्रसिद्ध झाले, शत्रूंना व मित्रांना खलितें लिहिले गेले, 'सहकारी' तिजोऱ्या स्थापल्या गेल्या, कारभाराचे हुकूम सुटले, राज्यशासनाचा मायना तयार झाला, गुप्त न्यायकोर्टें स्थापलीं गेलीं, गुन्हेगारीच्या चौकशा झाल्या, शिक्षा फर्मावण्यात व बजावण्यात आल्या, गुप्त बातमीचें टपाल, तारायंत्र, तसेंच कहीं व रसद पोचविण्याचे मार्ग आखले गेले, दारू-गोळ्याचे 'तोफखाने' चालविण्यात आले, सेनापति उपसेनापति नेमण्यात आले, गुप्त हेराची योजना झाली—तात्पर्य, राष्ट्राराष्ट्रांमध्यें युद्ध सुरू असता जे प्रकार अवश्य असतात किंवा केले जातात ते सर्व या तरुण लोकांनीं केले यात बुद्धि प्रतिभा वगैरे अनेक गुण बऱ्याच प्रमाणावर खर्ची पडलें होते, पण युद्ध यशस्वी होण्यासारखी स्थिति नसल्यामुळें कोणत्याहि अयशस्वी चळवळीच्या वाट्याला जो उपहास ठेवलेला असतो तो याहि चळवळीचा आला या चळवळींत पडलेले शेकडा शंभर लोक सद्-गुणी किंवा शुद्ध बुद्धीचे होते असे कोणीहि मानले नाहीं तथापि इतर गुन्हेगारापेक्षा या गुन्हेगारीचा प्रकार वेगळा होता यासंबंधीं सरकारलाच कबुली द्यावी लागली. या लोकांना स्फूर्ति कोणाकोणापासून मिळाली याविषयीं रौलेट कमिटीनें चिकित्सा केली आहे. त्यांत 'युगांतर' वर्तमानपत्रापासून तो भगवद्गीतेपर्यंत, व टिळक अरविंद घोष यांच्यापासून शिवाजीपर्यंत सर्वांचीं नांवें घेण्यांत आलीं होतीं. बंगाल्यांत विवेकानंद रामकृष्ण परमहंस वगैरेंचीं नांवें प्रांतीय वैशिष्ट्याची म्हणून नमूद झाली होती एका दृष्टीनें राष्ट्रीय स्फूर्तीच्या उगमाचा हा निर्देश खरा मानावा लागतो, पण तो इतक्या अर्थानेंच कीं जसा सर्व प्रकारच्या तेजाचा व उष्णतेचा उगम सूर्य व अग्नि हा होय. पाकसिद्धी करणारा अग्नि, तसाच घरें जाळणाराहि अग्नीच असतो. आणि जीवमात्र चैतन्यानें अंकुरित होण्याला जसा सूर्यकिरण उपयोगी पडतो, तसेंच विशेष कांचेतून सूर्यकिरण पाडले असता तो घातक अग्नीचें काम करतो. गुन्हेगारींत सांपडलेल्या लोकांनीं वर सांगितलेलीं मोठमोठीं

नावें गुरुस्थानी म्हणून घेतली यांतहि शंका नाहीं; पण गुरूनें निर्विकल्पक ज्ञान कोणतें दिलें व शिष्यानें कोणत्या समजुतीन कोणत्या सविकल्पक कार्याकडे त्याचा उपयोग केला हा प्रश्न निराळा. नाना या चळवळींत झालेल्या अत्याचाराकरिता सरकारनें टिळकासारख्या लोकाना जबाबदार धरून शिक्षा दिल्या तरी हें दूषण खोटें होत, व कोणाला भडाले येथे पाठवून तर कोणाला आपल्या पायानें पादेवरी-ला घालवून बाजूला केलें तरी चळवळ थाबली नाहीं व थाबणेंहि शक्य नव्हतें.

या उग्रवलोपासक किंवा क्रांतिकारक चळवळीसंबधानें माझीं मतें काय आहेत याचें दिग्दर्शन वर झालेंच आहे. अशी चळवळ करणाराविषयीं मी केव्हांहि अनादर दर्शविला नाहीं. इतर कार्यांत त्याच्याशीं संबध सहवास सहकारिता उपस्थित झाली तर ती टाळली नाहीं ; उलट त्याच्याशीं स्नेहभावानें वागलों व शक्य ती मदतच केली. या विषयासंबधानें काहीं पत्रें देतो.—

(ता. २८।१।१९३०) लाहोरच्या कटातील आरोपींनीं अन्नसत्याग्रह केल्यामुळें आणि यतिंद्रनाथ दास याच्या बलिदानामुळें अनेक प्रांतांत जेल चौकशी कमिटी नेमणें सरकारास भाग पडलें. काहीं जुजबी सूचना या कमिटीनें केल्या, पण सरकार हा प्रश्न पुन: अगाराहेर टाळीत आहे म्हणून लाहोर खटल्यातील आरोपींनीं पुन अन्नत्याग करावयाचें ठरविलें आहे. होम मेंबरशीं चर्चा करून तुम्ही या प्रश्नाचा काहीं निकाल लाऊन घेईपर्यंत तरी त्यानीं अन्नसत्याग्रह करू नये अशी मी त्याना सल्ला दिली आहे. तरी होममेंबरला लिहिणें भेटणें बोलणें, असेंब्लींत प्रश्न विचारणें, वगैरे तुम्हाला जो मार्ग योग्य दिसेल तो पत्करून तुम्ही हा प्रश्न तातडीनें हातीं घ्यावा कारण शिक्षा झालेल्या किंवा अंडर ट्रायल म्हणून कच्च्या कैदेंत असलेल्या कैद्याची स्थिति फारच शोचनीय झाली आहे. दुसरी गोष्ट हद्दपार झालेल्याविषयीं हिंदुस्थानाबाहेर किती तरी देशभक्त खितपत पडले आहेत कीं, त्याना हिंदुस्थानात परत येता येत नाहीं. १९०७ साली प्रसिद्धीस आलेले (भगतसिंगाचे चुलते) अजितसिंग याची प्रकृति आणि आर्थिक स्थिति सध्या फार खालावली आहे तरी या लोकाविषयींहि तुम्ही प्रयत्न कराल अशी आशा आहे (डॉ. सत्यपाल, लाहोर.)

(ता. १२।२।१९३०) कृपा करून पुण्याला तार करून आम्हाला मराठी इमजी डिक्शनऱ्या पाठवा. रानडे आपटे व मोल्सवर्थ यापैकीं जो चागली

मिळण्यासारखी असेल तीं धाडा. आम्हाला १९२४ व २५ सालचे असेंब्लीचे रिपोर्टहि लागतील. (एस्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. १५।२।१९३०) आमच्या खटल्याच्या उपयोगाकरिता मी व इतर आरोपींनीं सरकारकडे कांही पुस्तकांची मागणी केली आहे. तीं हातीं येईपर्यंत इतरांच्या मदतीवरच अवलंबून राहावें लागणार. आम्हाला तुमच्याकडून रेल्वे-बोर्डाचा या व गेल्या वर्षाचा रिपोर्ट, तेलाच्या खाणीसंबंधीं टॅरिफ-बोर्डाचा, तसेंच खरकपूर रेल्वे सत्याग्रहासंबंधीं चमनलाल यांनीं असेंब्लींत केलेल्या भाषणाची प्रत पाहिजे आहे. आम्हाला ज्या ज्या वस्तु लागतील त्या आम्ही तुम्हापाशीं मागत जाऊं! तुम्हाला मात्र त्या पाठविण्यास भुर्दंड पडेल. पण त्याला सध्या आमच्याजवळ कांहींच उत्तर नाहीं. (एस्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. २६।६।१९३०) माझ्या पत्रानुसार तुम्ही केसरींत एक स्फुट लिहून मिरत आरोपींच्या बचावाकरिता लोकांनीं मदत करावी व पैसे येथें डिफेन्स कमिटीकडे पाठवावे अशी सूचना केली त्याबद्दल आभारी आहे. सेंट्रल डिफेन्स कमिटीचे तुम्ही एक सभासद असून या कामीं विशेष लक्ष पुरविलें आहे. (एस्. ए. डांगे मिरत जेल)

(ता. २१।२।३१) आपण येथ (मिरत येथील कोर्टांत) आला तेव्हां मडळींची गर्दी असल्यामुळें दृतस्फदिखत उघडपणें मानलेले आभार औपचारिक दिसतील म्हणून ते तेव्हां मानले नाहींत. शिवाय तुमच्यासारख्या वडील माणसापुढें मी आभारप्रदर्शन करणें हा अमर्यादेचें वाटून मी तेव्हां मनात ते शब्द आवरले. परंतु आता हें पत्र लिहून कळवितो कीं तुम्ही मला जी निरनिराळ्या प्रकारें पुष्कळ मदत केली तिजबद्दल आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील. तुम्ही गेल्यानंतर मी आपल्या वायरलेला तार दिला आणि सरदारगृहात तुमची गाठ घेऊन तुम्ही दिलेलीं पुस्तकें कागदपत्रें वगैरे तुम्हाला परत देण्याविषयीं कळविलें आहे. तुम्ही दिलेल्या रकमेंपैकीं तीस रुपये ×××याला दिले. कायदेमंडळाचा उद्यम आणि विध्वंसाचें कार्य यांतहि निभावून जाऊन तुरुंगांतून सुटून तुम्हाला येऊन भेटेन असें मला स्वच्छ आशा वाटते. (एस्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. १९।४।३१) रा. रा. डांगे यास—तुमचें पत्र पोंचलें. तुमचा खटला बेसुमार लांबून तुम्ही सुमारें २॥ वर्षे कच्च्या कैदेंत आहां हें पढून फार वाईट

वाटले, काही अमेरिकन कम्युनिस्ट व क्रांतिकारक यांचे खटले सात सात वर्षे लांबल्याची उदाहरणे आहेत. पण हिंदुस्थानात इतकी वर्षे लांबलेला खटला हा तुमचाच पहिला असे म्हटले पाहिजे. केंद टव्वत नाही म्हणून कसा तरी हा काळ कंठला पाहिजे. ध्येयवादी मनाने तुम्ही ज्या हालअपेष्टा भोगीत आहा त्याबद्दल मला फार कौतुक वाटते. हिंदुस्थानात समाजसत्तावाद कितपत श्रेयस्कर होईल याबद्दल माझा तुमच्याशी मतभेद आहे तथापि अभ्यासपूर्वक या विषयात शिरून आपल्या मताची कास धरण्यात व त्याकरिता हाल सोसण्यात तुम्ही जी चिकाटी व धैर्य दाखविले ती कौतुकास्पद आहे. डा. मुंजे हे हिंदी तरुणाच्या लष्करी शिक्षणाकरिता आणि लष्करी नोकराच्या हिंदीकरणाकरता खटपट करतात याचे स्वारस्य तुमच्या लक्षात नीटसें आलेले दिसत नाही. हिंदुस्थानात वेकारी नाहीशी करता आली तर ती डॉ मुंजे याना नको असे नाही. पण हिंदुस्थानला स्वतःचे हिंदी सैन्य नको अशी जर तुमची कल्पना असेल तर ती मात्र डॉ. मुंजे याना कधीहि पटणार नाही सोव्हिएट रशियाला स्वतःच्या सत्तेचें अस्तित्व राखण्यास जर सैन्याची गरज नको असे होत नाही तर, रशियाने वेकारीचा प्रश्न सोडविला आहे हे गैरलागू म्हणणे पुढे करण्यात अर्थ काय ? हिंदुस्थानचे रक्षण हिंदुस्थानच्या सुपुत्रानीच करावें, व हिंदुस्थानला पूर्ण स्वराज्य तावडतोब मिळावें या दोन गोष्टीसंबंधी तरी तुमचा आमचा मतभेद असेलसे वाटत नाही ! तथापि, भावी राज्यघटनेचे स्वरूप समाजसत्तावादाचे असावे अगर दुसऱ्या कोणत्या वादाचें असावे याची, स्वराज्य मिळविण्यापूर्वी, आजच चर्चा करीत बसण्याचें स्वारस्य कोणतें ! एकच एक व्यक्ति किंवा व्यक्तिगण याच्यापेक्षा समाज हा अधिकारानें केव्हाहि मोठा आहे, व आपणास कोणती कशा प्रकाराची राज्य घटना हवी हे समाजानें स्वातन्त्र्य मिळाल्यावर हवे तसें ठरवावें ! असो, आज तुमच्या बाबतींत माझें पाहणें इतकेच कीं, सेशन जज्जाकडून तुम्हाला योग्य न्याय मिळावा, व तुम्हाला शिक्षा झाली तरी मुदत ती भोगल्यावर पुन देशकार्य करण्याला तुम्ही परत याव अशी मी आशा करितों.

"मृत्यूच्या दारात गेलेले काही देशभक्त त्याच्या सुदैवानें पुन लोकांत येऊन लोककार्य करण्याची त्याना मधि मिळाली अशी काही उदाहरणें मी पाहिली आहेत. देवकृपेनें आणि तुमच्याहि बाबतींत तसेंच घडो तुम्ही स्वत चो स्वतंत्रता नष्ट होऊन तिरुहे हालअपेष्टा भोगीत असता, आम्ही लोक इकडे

मोकळे आहों ही गोष्ट मनाला डाचल्याशिवाय रहात नाहीं. असेंहि मनात येतें कीं, आम्हां तुरुंगाबाहेर रहाणाऱ्या मंडळींच्या आयुष्यांतील काहीं वर्षें काढून घेऊन, तुरुंगात हाल काढीत असलेल्या लोकांचें जीवन जर सुखी करतां येण्याची युक्ति परमेश्वर काढील तर किती बरें होईल !

" रा. निमकर यांच्याकडून पत्र येऊन एखादे वेळीं तुमच्या खटल्याची हकीकत कळते.

" ज्युबिलीनिमित्त केसरीचा मोठा बडेजाव आम्हीं केला असेल अशी तुमची कल्पना दिसते. पण तसें काहीं एक नव्हतें नित्यक्रमांतील एक अवश्य कर्तव्य म्हणून येणारी ती गोष्ट होती. केसरीला ५० वर्षें पुरी झालीं, आणि तीं पुरी झालेलीं पाहण्याला मी जगलों हीच गोष्ट माझ्या दृष्टीनें विशेष होय. पण हा समारंभ करतांनाहि भोंवतालीं सरकारच्या दडपशाहीमुळें जी अशांतता निर्माण झाली होती, ती पाहून मात्र मन अस्वस्थ झालें होतें यांत शंका नाहीं. केसरी प्रबोध प्रथमाची प्रत आज पाठविली आहे. तुमचेकडे असलेलीं पुस्तकें खटला संपल्यावर सावकाश इकडे पाठवून यावीं. त्याची घाई नाहीं." (न. चिं. केळकर.)

---

(११) न्यायकोर्टाशीं ऋणानुबंध

न्यायकोर्टाशीं माझा संबंध वकील या नात्यानें जितका आला त्यापेक्षां पक्षकार या नात्यानें अधिक आला ! सातांच्यास मी अवघी नऊ महिनेच वकिली केली; व त्या अवधींत मला सुमारें तीन-चारशें रुपये प्राप्तीहि झाली. तथापि घरीं कचेरी म्हणून नाहीं व कारकून तर नाहींच नाहीं. मिळालें त्यांतलें बरेंचसें काम फौजदारी स्वरूपाचें होतें. एक सेशन केसहि मिळाली, पण खुनाच्या खटल्यांत ज्याला वकील देण्याची ऐपत नाहीं असा आरोपी असला म्हणजे सरकार आपल्या खर्चानें त्याला वकील देतें तसली ! वकील फी रोजीं दहा रुपये असे त्यामुळें हें वकीलपत्र म्हणजे नव्या तरुण व विशेष काम नसलेल्या वकिलांना वर्षासन मिळे. नवीन बी. ए. झालेल्या मुलाला ज्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेचे प्रथम गुणवत्तास्कॉलरशिप मिळणें त्यांतलाच हा प्रकार असे.

मी अगदी अल्पवयात एल्एल्. बी. होऊन वकिली करूं लागलों यामुळें माझें कौतुक जे अनेक लोक करीत त्यातलेच एक सातारा येथील डिस्ट्रिक्ट जज्जाचे शिरस्तेदार हे होते. त्यांनी हें वकीलपत्र मला दिलें. खुनाचा मुकद्दमा आणि दोन दिवसात मिळून वीस रुपये प्राप्ति असा तो त्यावेळीं मोठेपणाचा प्रकार होता. आरोपी एक खालच्या जातींतील बाई असून तिला मुकद्दम्यातील माहिती विचारली तर धडपणें सांगताहि येत नव्हती. आणि मी वकिलीहि तसाच नवा कोरा! मुकद्दम्यात बचाव करण्यासारखी स्थितीच नव्हती. बाईचा जवळ जवळ कबुलीजबाबच होता. तथापि माझी साक्षीपुरावा झाला, व वयाच्या तेविसाव्या वर्षी खुनी मुकद्दम्यात साक्षीदाराची उलट तपासणी करण्याचा मान मला मिळाला! या नऊ महिन्यात मी दोन दिवाणी अपिलें असिस्टंट जज्जापुढे चालविलीं पैकी अपेलंटतर्फे ज्या अपिलात होतो त्यात यश आलें नाहीं व रेस्पॉन्डन्टतर्फे ज्यात होतों त्यात यश आलें! अर्थात् हे पन्नास टक्के यश व पन्नास टक्के अपयश ही गोष्ट अपिलाच्या कामीं होणारी नेहमींचीच घडली, पण मला एक स्मरत कीं यापैकीं एका अपिलात विरुद्ध पक्षाला पुढारलेल्या वकिलांपैकीं एक गृहस्थ काका कुबेर नावाचे होते, त्यांनीं काम संपल्यावर मला सांगितलं कीं, "तुम्ही खरोखरच अपील चांगलें चालविलें."

मी साताऱ्यासच वकिली करीत राहिलों असतों तर आज जुन्यातला जुना एक वकील म्हणून असावयाचा. आणि सामान्य रीत्या घरदार बांधून चार पैसे अधिक बाळगून मी राहिलों असतों असा संभव होता. परंतु मी वकील व्हावें हा योग नव्हता. पुण्यास आल्यावरहि वर्तमानपत्राचें काम सभाळून वकिली करता आली तर पहावी असा थोडासा प्रयत्न मी केला, पण तो फारसा साधला नाहीं. कारण दोन ठिकाणीं लक्ष व त्यातूनहि वर्तमानपत्राकडे अधिक लक्ष. यामुळें वकिलीच्या कचेरीत जितकी बैठक पाहिजे तितकी नाहीं. कोर्टातून वावरणें नाहीं. मिळून वकिलीचा वस बसण्याला ज्या गोष्टी अवश्य त्या नव्हत्या. तथापि मॅजिस्ट्रेट कोर्टात काहीं मुकद्दमे मला मिळाले. त्यांत गोदवलेकर महाराजाचे एक वकीलपत्र होतें! तसेच शेतकी अॅक्टाप्रमाणे नेमलेल्या फिरत्या स्पेशल जज्जापुढे चालविण्याची काहीं कामें मिळालीं अर्ज वगैरे लिहून देण्याचे बैठे कामहि मधून मधून मला मिळत असे. पुढें कोर्टात जाण्याचें मी अजिबात सोडून दिलें. पण अर्ज वगैरे लिहिण्याचें काम मधून मधून सात आठ वर्षे करीत असे, व त्या कामात घरबैठी

प्रसिद्धि कांहीं होत असे. पण १९१० पासून, म्हणजे मी केसरीचा कायम संपादक झाल्यापासून, वकिली तर नाहींच पण अर्जे कैफियती लिहून देण्याचें कामहि थांबविलें.

बिनपगारी वकीलपत्रेंहि माझीं अनेक दाखल झालीं, तीं बहुतेक ताईमहाराज केस प्रकरणीं. औरंगाबाद व उमरावती येथील कमिशनपुढें मी टिळकांच्या बरोबर त्यांचा वकील म्हणून होतों; व अनेक साक्षीदारांच्या जबान्या मी घेतल्या. क्रेमटसाहेब, स्पेशल मॅजिस्ट्रेट, याच्या कोर्टात दादासाहेब करंदीकरांच्या बरोबर माझेंहि वकीलपत्र दाखल होतें.

केवळ टिळकांचा एक दुय्यम प्रतीचा मदतनीस व वेळीं पुढें करण्याला व किरकोळ काम उरकण्याला लागणारा एक वकील इतकाच मी होतों. तरी पण या नात्यानेंहि काम करण्यांत माझा इतका वेळ गेला कीं तेवढ्या वेळांत माझे दोन तीन ग्रंथ लिहून झाले असते !

१९०१ सालीं ताईमहाराज प्रकरणाला सुरवात झाली. या प्रकरणाचा सविस्तर वृत्तान्त मी टिळकांच्या पुरता टिळक-चरित्र खंड २ यांत दिला आहे. येथें फक्त माझ्यापुरती हकीकत सांगतों. एके दिवशीं धोंडोपंत येऊन सांगूं लागले कीं, 'उद्यापासून तुम्हांला दादांच्या बरोबर डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत यावयाला पाहिजे. त्याप्रमाणें कामाची व्यवस्था करीत जा ' कारण विचारतां असें समजलें कीं, "कै. बाबामहाराजांच्या टिळक-प्रभृति ट्रस्टींना डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडून मिळालेलें प्रोबेट व मुखत्यार पत्र रद्द करण्याचा अर्ज ताईमहाराजांनीं केला त्याची चौकशी सुरू आहे; आणि पक्षकार या नात्यानें टिळकांची जबानी होत असून टिळकांच्यावर कांहीं कांहीं गुन्हे केल्याची तोहमत आणण्याचा विचार डिस्ट्रिक्ट जज्ज मि. ॲस्टन यांचा उघड दिसूं लागला आहे. स्वतः टिळक कोर्टांत हजर असतात पण ते पिंजऱ्यांतील साक्षीदार म्हणून. डिस्ट्रिक्ट कोर्टातील वकील रा. बाकनीस यांना टिळकांतर्फे वकीलपत्र दिलें आहे. पण आपला कोणीतरी माणूस जबान्या टिपून घेण्याला किंवा वकिलाला इतर रीतीनें मदत करण्याला असावा हें बरें." ही मदत करतां यावी म्हणून दुसरे दिवशीं माझें एक वकीलपत्रहि दाखल करण्यांत आलें.

तेव्हांपासून इकडे 'मराठा'पत्राचें काम सभाळून रोज कोर्टांत राहणें हेंहि माझें एक काम होऊन बसलें, व तें पुढें मधून मधून पण दोन तीन वर्षे टिकलें.

टिळकांच्या उलट तपासणीला (आणि या उलट तपासणींत ताई-महाराजाच्या वकिलापेक्षा ॲस्टनसाहेबच अधिक कसून भाग घेत होते) जसजसा रंग चढूं लागला तसतसे त्याला दिवाणीपेक्षा फौजदारी खटल्याचेंच स्वरूप अधिक येत चाललें. अशा वेळीं बाकनीस वकिलानीं टिळकांना धीर द्यावयाचा तो सोडून "हें चिन्ह काहीं ठीक दिसत नाहीं" असें म्हणून भीतीनें त्यांनीं स्वतःच इतके हातपाय गाळले कीं, त्यांचे वकीलपत्र रद्द करून दुसरा वकील टिळकांना द्यावा लागला! शेवटीं शेवटीं ॲस्टन साहेबाची वर्तणूक इतकी अपमानास्पद होऊं लागली कीं, टिळकांची जबानी संपल्यानंतर पुढें त्याच्या कोर्टांत हजर राहूं नये असें सर्वानुमतें ठरलें; व सर्व पुरावा संपल्यानंतर टिळक व इतर दुसरे यांच्यातर्फे जी समारोपादाखल तक्रार सांगावयाची त्याचें काम टिळकांनीं मला सांगितलें. टिळकांनीं अर्थात् सविस्तर टिपण करून दिलेंच होतें, व त्यावरून मीं तोंडीं तक्रार तास दीड-तास सांगितली.

पुढें स्पेशल मॅजिस्ट्रेट क्लेमट्‌सुसाहेब यांच्यापुढें सुमारें दीड वर्ष फौजदारी खटला चालला त्यांत माझें वकीलपत्र दाखल होतेंच; व टिळकांतर्फेचा पुरावा सुरू असता रा करंदीकर वकील मधून मधून आयत्यावेळीं न आल्यानें साक्षीदार तपासण्याचें काम मला करावें लागलें

ॲस्टन साहेबाच्या प्रतिकूल निकालानंतर टिळकांवर मॅजिस्ट्रेटी काम सुरू झालें. तेव्हां पुष्कळ लोकांना असें वाटे कीं हरप्रयत्नानें काहीं तरी समेट करून हें प्रकरण मिटवावें. कारण दिसण्यांत खासगी स्वरूपाचा फौजदारी खटला दिसला, तरी दुसऱ्या बाजूला सरकारची मदत सबस्ती होती. आणि खोटी साक्ष देणें, खोटे कागद करणें, असल्या गुन्ह्याकरितां टिळकांना शिक्षा झाली तर ती बेअब्रू विशेष प्रकारची म्हणून ती टाळावी असें सर्वांना सहजच वाटे. या प्रयत्नांत माझ्या हातून भोळेपणानें एक चोट होऊन गेली तिची मला अजून आठवण येते.

माझे मित्र विनायकराव रानडे, एल्एल्. बी , व काका गोखले हायकोर्ट वकील, हे काहीं अर्शी ताईमहाराजाचे पक्षपाती असें गणले गेले होते. वास्तविक ताईमहाराजांपेक्षा टिळकांविषयींच त्यांची आदरबुद्धि अधिक. पण ते ताईमहाराजांच्या शेजारीं रहात असल्यामुळें त्यांचा पक्षपात शेजारधर्माचा म्हणून सहज होता. हे दोघे मेही एकदा मजकडे येऊन म्हणाले कीं "आम्ही स्वत-औरंगाबादेकडे जाऊन

प्रकरणाचा तपास करून मनाची खात्री करून घेऊन येणार आहों, व आम्ही खात्री होऊन आलों म्हणजे फौजदारी काम चालविण्यात शक्य तितकी मदत टिळकांना करूं." टिळकाच्या बाजूला खरेपणा असल्यामुळें मला ही गोष्ट बरी वाटली, व टिळकांना न विचारता मी या दोघांच्या नावें प्रो. जोगळेकर यांजकडे ओळखीचें व कांहीं अशीं भलावणीचें पत्र दिलें. परन्तु हे दोघे तिकडे गेल्यावर कस्ब्यातील साक्षीदारापर्यंत पोंचण्याचा प्रयत्न करूं लागले, तेव्हां प्रो. जोगळेकर यांना संशय आला, व त्यांनीं माझें पत्र आपल्या पत्रांत घालून टिळकांच्याकडे पाठविलें. तें पाहतांच टिळकांना सहजच फार राग आला. माझ्या पत्राचे परिणाम कदाचित् कोर्टावर जाऊं शकले असते याचीहि कल्पना त्यांनीं मला आणून दिल्यावर, मी केलें तें चांगल्या हेतूनें केलें असलें तरी वस्तुतः अविचाराचें व भोळेपणाचें होय अशी माझी खात्री पटली त्याबद्दल मला फार वाईट वाटलें; व लगेच मी टिळकांची क्षमाहि मागितली. पण टिळकांनाहि माझा खरा हेतु लक्षांत आला होता म्हणून त्यांनींहि पुढें माझ्यासंबंधानें या प्रकरणांत कोणताहि अविश्वास दाखविला नाहीं आणि वर सांगितल्याप्रमाणें माझें वकीलपत्र दाखल करून औरंगाबाद व उमरावती येथील कमिशनचें कांहीं काम मजकडून करून घेतलें.

वकील या नात्यानें माझा न्यायकोर्टाशीं जो संबंध आला त्याचा आढावा हा इतकाच. पण पक्षकार या नात्यानें न्यायकोर्टाशीं माझा संबंध गेल्या पस्तीस चाळीस वर्षांत मधून मधून येतच गेला. सन १९०३ सालीं मी गायआळींतील घर विकत घेतलें त्याबरोबर कोर्टांतील थोडेसें भांडणच विकत घेतलें असें झालें. कारण मला घराच्या कांहीं भागाचा ताबा घेण्याला मामलेदारी व दिवाणी कोर्टांत फिर्यादी कराव्या लागल्या. आणि उलट चालू वहिवाटीला हरकत केली या खोट्या सबबीवर मजवर आकसानें फौजदारी फिर्यादहि झाली. या वेळीं ब्रौंससाहेब हे सिटी मॅजिस्ट्रेट होते खटला आठ वेळ पुकारला गेला पण चालला नाहीं; व प्रत्यक्ष निघाला तेव्हां दहा मिनिटांत तो संपून मी निर्दोषीहि ठरलों. परन्तु आरोपी म्हणून सातआठ वेळां कोर्टांत खेपा घालाव्या लागल्या.

खासगी बेअब्रूच्या फिर्यादी मजवर दोन तीन वेळां झाल्या. अर्थात् त्या केसरींतील मजकुराबद्दल. एकदां वाईचे भाऊशास्त्री लेले यांच्याबरोबर एका सामान्य प्रकरणांत मजवर फिर्याद झाली. पण कोर्टांत हजर न राहण्याची मला

परवानगी मिळून माझ्या गैरहजेरींतच मला निर्दोषी म्हणून सोडून देण्यात आले.

एका बेअब्रूच्या फिर्यादींत मात्र मजवर चार्ज ठेवून नंतर मला निर्दोषी ठरवून सोडून देण्यात आले. ही फिर्याद केवळ चुरशीची होती. त्यावेळीं मी म्युनिसिपालिटीचा व्हाइस-प्रेसिडेंट होतों, व निवडणुकीच्या यादा कमिटीनें अगदीं वाईट केल्या असा गिला करून किर्लोस्कर थिएटरांत डॉ. गर्दे याच्या अध्यक्षते-खालीं एक जाहीर सभा भरली. तिला मी " उपद्व्याप " असें केसरींत म्हटलें. त्यावरून डा. भिडे या नांवाच्या एका गृहस्थानीं मजवर सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. वाच्छा याच्यापुढें बेअब्रूची फिर्याद केली. या फिर्यादींतील माझें काम मीच चाल-विलें. उलट बाजूचे वकील कै. लक्ष्मणराव आपटे हे होते. पण अखेर केसरींतें लिहिलें यांत खोटें किंवा बेअब्रूकारक काहीं नव्हतें असें ठरवून मॅजिस्ट्रेट यांनीं मला सोडून दिलें.

परंतु खासगी लोकांच्या बेअब्रूच्या फिर्यादींत मला जें यश आलें तें न्यायकोर्टाच्या बेअदबीच्या सरकारी प्रकरणांत आलें नाहीं. यांतील पहिला खटला १९०८ सालीं मजवर झाला. न्यायमूर्ति दावर यांनीं टिळकांना शिक्षा देतांना जे कांहीं अपमानकारक उद्गार काढले त्यावर, व अर्थात् महा वर्षांच्या काळें पाण्याच्या शिक्षेवरहि, रागावून मी न्यायमूर्ति दावर याच्यावर 'मराठ्या'त सरपूस नाडमुस घेतलें तो लेख खरोखरच इतका चांगला वठला होता कीं खुद्द नामदार शास्त्री यांनीं तो वाचून असे उद्गार काढले कीं " यातला एक शब्दहि बदलणें म्हणजे तें पाप करण्यासारखें होईल ! " पण त्या पुण्याचा मला अपकारच झाला. कारण चौदा दिवस कैद, शेवटीं माफी, व भरीला बाराशें रुपये दंड, इतकीं प्रायश्चित्तें मला त्या पुण्याकरितां घ्यावीं लागलीं. माझा खटला न्या-स्कॉट् व न्या. चॅंचलर याच्यापुढें निघाला. आरोपीनें ॲफिडेव्हिट प्रथमच करावयाचें असतें त्यांत मी मार्फी मागावी असें पुष्कळांचें म्हणणें होतें. परंतु माफी मागणें म्हणजे "खरें म्हणून वाटलें तें लिहिण्याचा अभिमान गमाविल्यासारखा होतो. म्हणून माफी मागू नये " हें माझें, व मजप्रमाणें मत असणाऱ्या इतर कांहीं स्नेह्यांचें, म्हणणें प्रभावी होऊन मी विनमाफीची कैफियत दिली.

माझ्यातर्फे बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांनीं काम चालविलें. खटल्याची सुनावणी दोन वेळां होऊन दुसऱ्या खेपेस कोर्टानें मला दोषी ठरविलें व चौदा दिवसांची

कैद, बाराशें रुपये दंड, व चौदा दिवसानंतरहि योग्य शब्दांनीं माफी मागेपर्यंत विनमुदतीची कैद, अशी शिक्षा फर्मोविली. बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांनीं मनात थोडीशी आशा ठेवून कोर्टाला विचारलें कीं, शिक्षा दिवाणी तुरुंगातच भोगावयाची ना ! पण न्यायमूर्तींनीं ती गोष्ट नामंजूर करून शिक्षा फौजदारी गुन्हेगाराच्या तुरुंगातच भोगावयाची असें स्पष्ट सांगितलें. माझा अदाज मला सुमारें सहा महिन्यांची शिक्षा होईल असा होता, व कांहीं मित्रमंडळींना मी तसं लिहिलेंहि होतें. अर्थात चौदा दिवसांवर निभावलें ही मोठीच गोष्ट झाली असें प्रथम वाटलें. पण माफी मागेपर्यंत फिरून कैद अशीहि विनमुदतीची शिक्षा असल्यामुळें तो आनंद फुकट गेल्यासारखा झाला. शिक्षा झाली तरी चार सहा महिन्यापलीकडे होणार नाहीं असें दिसत होतें तरी, " निकाल ऐकण्याला पुढें या, " असें जेव्हा कोर्टानें मला हटकलें तेव्हां कोर्टापुढें उभें राहून शिक्षा फर्मावलेली ऐकण्याचा अनुभव काय असतो, त्याची थोडीशी चुणूक त्यावेळीं समजली.

माझा अनुभव असा कीं, शिक्षेची जी भीति आधीं कल्पनेनें असते ती प्रत्यक्ष न्यायासनापुढें मनुष्य उभा राहिला म्हणजे त्याला तितकी राहात नाहीं. वाघाच्या कल्पनेची भीति एरवीं वाटते तितकी वाघ अवचित समोर आला तर मनुष्याला वाटत नसावी. कारण भीति वाटण्याला मन मोकळेंच नसतें. तें उपायचिंतनाकडे लागतें. जी गोष्ट टाळता येईल तिची तेथपर्यंत भीति. पण टाळण्याचा प्रयत्न संपला म्हणजे भीतीहि आपोआप संपते. याचा अनुभव इतर रीतीनें मला यापूर्वीहि आला होता १८९७ सालीं टिळकांवर खटला होऊन शिक्षा झाली व मी केसरी-मराठ्याचा संपादक झालो, तेव्हां सहजच एखाद्या रिकाम्या वेळीं मनात कल्पना येई कीं, मीहि चुकून राजद्रोहाच्या कायद्याच्या तडाक्यात सापडलों तर काय होईल ! पण ही जी भीति रिकाम्या वेळीं वाटे ती प्रत्यक्ष लेख लिहिण्याला बसलों असतां वाटत नसे, व तेव्हां ती कोठच्या कोठेच निघून जाई असा माझा तरी अनुभव आहे

तसेंच १९०८ सालीं टिळकांवर ' केसरी 'तील लेखाकरितां खटला झाला, त्याबरोबर ' मराठ्या'वर म्हणजे माझ्यावरहि खटला होणार अशी योजना होती. आणि ती मी इतकी खरी मानून चाललों होतों कीं, टिळकांना मुंबईस पकडल्यावर दुसरे दिवशीं पोलीस अधिकारी गायकवाडवाड्यावर झडती घेण्याकरितां आले, तेव्हां घरचा कोणी जबाबदार मनुष्य हजर पाहिजे म्हणून

करीत असे! तेल, कांदा, तिखट याचा कटाक्षा नाहीं, किंबहुना ते आवडीचे पदार्थ; यामुळे आमटी भाजीची अडचण वाटली नाहीं. ती अस्वच्छ असल्याची शंका मनांत येई, किंवा दाताखालीं संशयास्पद पदार्थ सापडे, तेव्हां मात्र कचरून जाऊन मी पुढें हातच थांबवी. पहिले चार-पांच दिवस नुसती डाळ भाकरी खाऊन गेले. त्यानंतर जेलर मला आपण होऊन सकाळ संध्याकाळ पावशेर दूध, त्यांत चिमूटभर साखर टाकून, देऊं लागला. तात्पर्य, केवळ उपाशी नव्हे पण कमी खाऊन रहाण्याची मनांतील योजनाच असल्यामुळें मला तुरुंगवासांत अन्नाच्या दृष्टीनें विशेष त्रास झाला नाहीं.

एक कांबळ अंथरायला व एक पांघरायला अशीं दोनच मिळालीं. आणि मला तर उशीची सवय असल्यामुळे, दुसरें कांबळें दुमडून त्याची उशी करावी लागल्यानें फक्त सदऱ्यावरच पांघरुणाचें काम भागवावें लागें. पण ते दिवस मुंबईतील आक्टोबरचे, यामुळें तीहि अडचण वाटली नाहीं. खरा त्रास झाला तो पहिले दोन दिवस कोंडलेल्या जागेंत निजण्याचा व त्यांतूनहि ढेकणाचा. पहिल्या दिवशीं 'सेल'मध्यें कोंडून ठेवल्यानंतर, चारपाईवर एक कांबळ पसरून व दुसरें उशाला घेऊन मी निजलों व लवकरच मला झोप लागली. परंतु डोंगरीच्या तुरुंगाची इमारत अगदीं जुनाट असल्यामुळें सर्व खोल्या खालवर ढेकणांनीं भरून गेलेली होती. रात्रीं दहा वाजण्याच्या सुमाराला खालचे ढेकूण बाजेवर चढले व वरच्यांनीं जुनाट किलचांतून खालीं उड्या घातल्या. हळू हळू कावळ्याचें अवरूणच हलूं लागल्याचा भास होऊं लागला व सगळ्या अंगाला टाचण्या टोंचल्या सारख्याहि होऊं लागलें. दिवाबत्ती नव्हतीच व असती तरी काय उपयोग! तात्पर्य, मला खाटेवर उठून बसावें लागलें व बसल्या बसल्या मिळेल ती झोंप घेऊन सर्व रात्र काढावी लागली.

आदल्या दिवसाच्या जागरणामुळें दुसरे दिवशीं दिवसा मला झोंप येऊं लागली. आणि संध्याकाळ होतांच कालच्या आठवणीनें पोटांत गोळा उभा राहिला. पण अर्थात तीहि रात्र तशीच काढावी लागली. तेव्हां तिसरें दिवशीं मी वॉर्डरकडून जेलरला बोलाविलें, व मला सिव्हिल सर्जन (जेल सुपरिंटेंडेंट) पुढें उभे करा म्हणून सांगितलें. त्यावेळीं सर्जन ईस्टन वैरी हा होता. पुण्याच्या प्लेगच्या अमदानींत तो अधिकारी असून, म्युनिसिपालिटीवर व तिच्या सगळ्या सभासदांवर

त्यानें भडकून टीका करून सरकारकडे रिपोर्ट केला होता. अर्थात हा दुष्ट मनुष्य राजद्रोही पुणेकर ब्राह्मणाची तक्रार करावी ऐकतो असें वाटलें. पण मी सर्व हकी-कत सांगितल्यानें त्याला खरी कल्पना आली, व दोन दिवसाच्या जाग्रणानीं माझी अवस्था काय झाली हे त्याला माझ्या तोंडावरून व डोळ्यावरून सहजच दिसण्या-सारखें होतं. तेव्हा त्यानं जेलरला सांगितलें कीं यांना आजपासून व्हराड्यात निजू द्या. त्यामुळें एकामध्य आयतीच दोन कामें झालीं. व्हराडा गज लावून बंद केला होता तरी वरचा भाग उघडा होता. यामुळें नवी चारपायी व नवी कांबळी घेऊन निजता आल्यावर, मला तिसरें दिवसापासून झोप मिळू लागली व या कैदेचे खरे कष्ट दोन तीन दिवसातच संपले

वार्डर लोक सुजाण होते त्यानीं इतर कैदी मजपासून बरेच दूर ठेवले, व माझ्या निम्म्या व्हराड्यात कोणी येऊ नये असेंहि केलें पुढ पुढें तर मी तोटीखालीं बसून स्नान केल्यावर 'धोत्र तसेंच पडू देत जा' असं त्यानीं मला सांगितलें, व कोणाकडून तरी तें धुवबून घेऊन ते घड्या घालून हळूच मला आणून देत. बहिर्दिशेला जाण्यासंबंधान तर त्याचा मला चांगलाच उपयोग झाला. तो असा कीं सकाळीं साडेसात आठाचे सुमारास इतर कैद्याचे प्रातर्विधि आटपले, व पाणी फिनाइल टाकून जागा स्वच्छ झाल्या, म्हणजे वार्डर मजकडे मनुष्य पाठवी. आणि तेथ गर्दी होऊ नये म्हणून दाराशी दूर एखादा मनुष्यहि उभा करी या चौदा दिवसांत खाण्यापिण्यासुद्धा सर्वच गोष्टींचा इतका नियम पडून गेला होता कीं, त्या चौदाहि दिवसात, दिवसांतून एकाहून अधिक वेळा मला बहिर्दिशेला जावें लागलें नाहीं! या स्वच्छतेच्या मुख्य एकदोन गोष्टींत माझा स्वभाव जरासा जिकीर करणारा असल्या-मुळे, तुरुंगाचा प्रसंग असता मला खरी अडचण जेवणाखाणाची वाटत नाहीं. तें कसलेंहि चालू शकेल, पण अस्वच्छतेची जिकीर किंबहुना भीतिच मनाला वाटते १९३०-३२ च्या कायदेभंगाच्या चळवळींत राजकीय कैद्यांना खाणें पिणे चमचमीत मिळत असे आणि बरोबरचे स्नेहीसोबती पुष्कळ. अर्थात् तुरुंगाची भीति कसली! पण ती चळवळच असमर्थनीय आहे असें वाटे म्हणून मी खरखरमुंडेपणा करून कसेंहि करून पण तुरुंगात जाऊन बसलेच पाहिजे अशी आकांक्षा वाटली नाहीं.

असो. अशा रीतीनें तुरुंगातील व्यवस्था नियमाप्रमाणें झाली होती. चौथ्या पाचव्या दिवशी सॉलिसिटरचे कारकून काका महाजनी यांनीं, मी मागितल्यावरून, शेक्सपियरच्या नाटकाचा एक समग्र ग्रंथ आणून दिला होता. मग वेळ जाण्याचीहि काळजी राहिली नाहीं. सकाळीं आठ साडेआठ वाजल्यापासून वाचण्याला सुरुवात करावी ती सध्याकाळचे पांच वाजतांचें जेवण होईपर्यंत. यामुळें उरलेल्या नऊ दिवसात शेक्सपियरचीं बरीच नाटकें मी वाचून काढलीं. आणि एकान्तवासाचा आमच्यासारख्या कैद्याना जो एरवीं सहजच त्रास वाटावयाचा तो मला वाटला नाहीं. शिक्षा चौदा दिवसाची व खोलीतील तक्तपोशीला चौदाच कड्या असा गमतीचा मेळहि बसल्यामुळें, माझे तें एक पंचांगच होऊन राहिलें. आणि या कामीं लहानपणीं वाचलेल्या रॉबिन्सन क्रूसोच्या गोष्टीची मला वरचेवर आठवण येऊन हसूहि येई. मुख्य जेलर पारशी होता व असिस्टंट जेलर मद्रासी होता. तो दिवसातून दोन वेळ, निदान सध्याकाळीं तरी एक वेळ, माझ्या कोठडीच्या गजाशीं बाहेर उभा राहून उभ्या उभ्या खुशाली विचारून जाई. अशा रीतीनें एकानें गजाच्या कठड्याबाहेरून व एकानें आंतून बोलण्याची वेळ आली म्हणजे, प्राणिसंग्रहालयातील पिंजऱ्यात कोंडलेल्या प्राण्याची आठवण होई व आत्मौपम्यबुद्धीनें त्याना काय वाटत असेल याची मी कल्पना करी. पण ही तुलनाहि वस्तुतः बरोबर नव्हती. कारण प्राणिसंग्रहालयातील कैद्याला बुद्धीच नसल्यामुळें एका स्थानभ्रंशाशिवाय त्याना बाकी सर्व सुखच. पण कैदेतील मनुष्याला एकान्तवास हाच दुःसहद होतो म्हणून साध्या कैदेची शिक्षा झालेले लोकहि मुद्दाम होऊन काम मागून घेतात असा अनुभव आहे पण मला तर खुद्द शेक्सपियरसारखा जोडीदार संभाषण करण्याला मिळालेला. मग मला दुःख कसलें ! आणि खरोखरच या नऊ दिवसांत जितक्या एकाग्रतेनें माझें वाचन झालें तितकें सार्‍या जन्मांतहि क्वचित झालें असेल असें मला वाटतें.

शिक्षेचे चौदा दिवस सपल्याच्या सुमारास एक प्रश्न मात्र उपस्थित झाला. तो हा कीं, हायकोर्टाला माझी लिहून देईपर्यंत मला कैदेंत ठेवावें असा हुकूम असल्यामुळें चौदा दिवस सपल्याच्या सुमारास माफी लिहून देऊन मोकळें व्हावें किंवा हट्टानें माफी लिहून न देतां तुरुंगवास स्वीकारावा ! या खटल्यात मला चार सहा महिने तरी शिक्षा होईल अशा मानानें अगाऊ अधल्याचें मी वर लिहिलें आहे. यामुळें थोडें मन निर्धार

अशी चार सहा महिने शिक्षा देते तर ती मी आनंदानें सोसली असती. पण "लेखी माफी पटेपर्यंत तुरुंग" या शब्दाचा बाण कोर्टाच्या तोंडून गेला तो कसा परत येणार ! या निकालावर अपील नाहीं. मी चार सहा महिनेच काय पण वर्ष दोन वर्षेहि हट्टानें राहिला, तरीहि कोर्ट कांहीं मला आपण होऊन मोकळें करणार नाहीं. माझ्याविषयीं सहानुभूति न वाटतां उलट "हा मनुष्यच हट्टी आहे, तेव्हां त्यानें हट्टाचें फळ खुशाल भोगावें" असा शेरा मजवर पडला असता. पण जी अडचण मला तुरुंगात तीच अडचण बाहेर मजविषयीं काळजी बाळगणाऱ्या मित्रमंडळींनाहि परस्पर वाटतच होती. यामुळें मला माफी लिहून देणें वाईट वाटूं नये म्हणून त्यांनी केसरींत चार प्रमुख लोकांच्या सह्यानीं एक पत्र घातलें, व लेखी माफी देऊन मोकळें होणें हेच या स्थितींत श्रेयस्कर आहे असा सल्ला मी न विचारताच त्यानीं मला जाहीर रीतीनें दिला. यामुळें माझें काम सुलभ झालें. त्याप्रमाणें सॉलिसिटरचा कारकून येऊन त्यानें मजकडून माफी लिहून नेली, व ती चौदाव्या दिवशीं कोर्टाला पटवून मला कैदेतून सोडण्याचा हुकूम घेतला.

सुटकेच्या दिवशीं सकाळीं पारशी सुपरिंटेंडेंट याने तुरुंगाच्या आवारांतील आपल्या घरात मला बोलावून नेलें, व पुढें एक दोन तासानीं माझी सुटका होणार म्हणून इतर कामें बाजूला ठेवून तो माझ्याशीं गोष्टी बोलत बसला. या वेळीं जेलच्या अधिकाऱ्याचें नातें सुटल्यामुळें त्यानेंहि न्यायमूर्ति दावर यांना टिळकांना अपमानास्पद शब्द बोलल्याबद्दल बरींच नांवें ठेवलीं, व मला म्हणाला "आम्ही लोक सरकारी नोकर झालों म्हणून तुम्ही, ग्रंथ काय खटपटी करीत आहां याचें मर्म न कळण्याइतके मूर्ख किंवा अप्रबुद्ध नाहीं. म्हणून तुम्ही कैदी व आम्ही अधिकारी असें नातें वरून असलें व संभाळावेंहि लागलें तरी तुम्हा लोकांविषयीं वाटणारा आदरभाव कसा जाईल !" असो. त्यानें मला टेबलाशीं बसवून घरांतून चहा व फराळाचेंहि आणून दिलें; व "तुमच्याबरोबर चहा घेतल्यानें माझा सन्मानच होत आहे असें मला वाटतें" असें तोहि भला माणूस म्हणाला.

त्यावेळीं आम्ही पुष्कळ गोष्टी बोललों त्यांत एक गोष्ट त्यानें सांगितलेली मोठ्या गमतींची असून अजून आठवते म्हणून ती सांगतों. पोषाखावरून गोष्ट निघाली. तो म्हणाला "मी व माझा मुलगा असे दोघेजण एके दिवशीं ग्रँटरोड

स्टेशनवर गेलों. माझा मुलगा नीटनेटका पोषाख करणारा असे. मी अगदीं साधा पोषाख केलेला, त्याच्या डोक्यावर साहेबी हॅट होती. मी एक नुसती पारशी स्कल-कॅप घातली होती. स्टेशनच्या फाटकाशीं गेलों तों तिकिट कलेक्टरानें माझ्या मुलाला प्लॅटफॉर्म तिकीट दर्शी नसताहि आंत जाऊं दिलें. आणि मी गेलों तों मला अडविलें. तेव्हां मी त्याला म्हटलें "मला तूं जाऊं देत नाहींस, आणि त्या पुढच्या मनुष्याला तूं जाऊं दिलस. आम्ही कोणीच प्लॅटफॉर्म तिकीट काढलेलें नाहीं. मग हें कसें?" तिकिट-कलेक्टर म्हणाला, "तो पुढें गेलेला गृहस्थ जंटलमन आहे." तेव्हां मी हसून म्हणालों " पण मी तर त्याचा बाप आहे." तेव्हां तिकिट-कलेक्टर थोडा ओशाळला.तात्पर्य, या इंग्रजी राज्यांत पोषाखाचा महिमा असा आहे. तुम्ही लोक देशाकरितां झटणारे आहां. पण तुमचा पोषाख हा असा साधा तेव्हां तुमची खरी योग्यता कळावयाला कोणालाहि थोडा वेळ लागणारच."

असो. अशा रीतीनें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर त्यानें मला शेकहॅंड करून गाडींत नेऊन बसविलें. मी मुंबईहून त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं मित्रमंडळींबरोबर पुण्यास आलों. वाटेंत कल्याण वगैरे स्टेशनावर मित्र-मंडळींनीं भेटून सत्कार केला. पुण्यास आल्यावर ऐकलें कीं वासुदेवराव जोशी खाडिलकर वगैरे लोकांनीं मी हायकोर्टाला माफी लिहून दिली याबद्दल नाकें मुरडून टीका केली! त्यांचें म्हणणें मी आणखी पानसहा महिने माफी न देतां तुरुंगांत राहिलों असतों तर कोर्टानें मला आपोआप सोडून दिलेंच असतें. पण ही विचारसरणी त्या पाचचार लोकांपुरतीच होती. माफीच्या प्रायश्चित्ताशिवाय या प्रकरणांतून सुटका नव्हती असें इतर बहुतेक लोकांचें म्हणणें होतें व त्यांपैकीं कित्येकांनीं मला तसें कळविलेंहि.

असो. यानंतरचा मजकूरचा खटला म्हणजे १९२० सालीं मोर-राळ प्रकरणांतून उत्पन्न झालेला सार्वजनिक सभेचे चिटणीस व कार्य-कर्ते रा. सदाशिव विनायक बापट यांचा हा भाव. कीं टिळक वारल्यानंतर तेथील टिळकभक्तांनीं असें ठरविलें कीं, मावळगत कृष्णाराठच्या देवस्थान टिळकांच्या पादुका माझ्या हस्तें स्थापन कराव्या. या योजनेप्रमाणें बरीच तयारी होऊन आम्हांला निमंत्रण आलें तें स्वीकारलें, व त्याप्रमाणें आम्ही सभेला गेलों. सातार्‍याहूनहि नानासाहेब आगाशे सोमण वगैरे मंडळी आली

होता. मात्र न बोलावलेली अशीहि काहीं मंडळी आली होती! ते सत्यसमाज पक्षाचे लोक! सातारा जिल्हा हा या वेळीं ब्राह्मणेतर चळवळीचें मुख्य केंद्र बनून राहिला होता आणि टिळकांच्या पादुका बसविण्याचा हा समारंभ म्हणून पाडाव असें ठरवून त्या पक्षाचे बरेच लोक मारामारी करण्याच्या तयारीनें आले होते. सभेच्या चालकांना खेरीज आम्हां कोणालाहि या बनावाची कल्पना नव्हती. पण सभेंत बरेचसे शेमलेवाले ठिकठिकाणीं जागा अडवून बसले होते, व त्यांची मुद्राच सांगत होती कीं, हे काहींतरी कागाळी करणार. सभेचें अध्यक्षस्थान मला दिल्यावर माझें भाषण झालें व इतर काहीं भाषणें सुरू होतीं. इतक्यांत कोणा एका वक्त्याच्या काहीं एका शब्दाचें निमित्त करून त्यांनीं दंग्याला एकदम सुरुवात केली.

आमच्याहि लोकांचा जमाव कमी नव्हता. तथापि दारू एकदम पेटावी त्याप्रमाणें सर्व सभेंत दंगल झाली आणि कोणा मराठ्यानें कोणा ब्राह्मणावर हात टाकावा याचा आधीं जसा काहीं संकेत व्हावा याप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणीं एकाच वेळीं मारामारी जुंपली. हातांतील काठ्यांचा तर उपयोग सुरू झालाच पण बाहेर लाकडें सोडून उभे केले होते त्यांच्या कळक्याहि लोकांनीं उपसून घेतल्या. प्लॅटफॉर्मवर आमच्याकडे विचारे नांवाचा एक सत्यशोधक व त्याबरोबर दुसरा एक असे धाऊन आले परंतु ते प्लॅटफॉर्म चढत असतांच त्यांना इतर लोकांनीं पुढून ढकलून देऊन मागें पाडलें, व प्लॅटफॉर्मच्या मागच्या बाजूला लहानशी इमारत होती त्यांत प्लॅटफॉर्मवरील आम्हां प्रमुख लोकांना नेण्यांत आलें. मधेंच पोलिसहि काहीं आले होते परंतु पुष्कळ काम ब्राह्मण तरुणांनींच केलें व काहीं वेळानें दंगा मोडून शांतता झाली. मारामारींत अनेक लोकांना लागलें रक्तें निघालीं याहून विशेष काहीं झालें नाहीं. पादुकांचा समारंभ अजून व्हावयाचाच होता. तेव्हां येथें फिरून दंगा कदाचित् होईल या भीतीनें आमच्याकडील सर्व मंडळी सज्ज होऊन घाटावर देवळाकडे गेली, व मग पोलिसहि तिकडील वाटेवर उभे राहून त्यांनीं गर्दी थोपवून धरली. फिरून मारामारी होणार अशी भीति क्षणोक्षणीं वाटत होती, तथापि दंगेखोर सत्यसमाजिष्टांचा संख्या एकंदरीत थोडी होती म्हणून याहून विशेष काहीं झालें नाहीं. मी पटांगणावरील सभेंत भाषण करून पादुका बसविल्या तिन्हाईत आल्यावर अगदीं सध्याकाळ झाली, व पूर्वसंकेताप्रमाणें गाड्या जुंपून परत साताऱ्याकडे

निघावें असा आमचा विचार होता. पण तसे निघालों तर वाटेंत जमाव होऊन हल्ला होण्याची भीति वाटत असल्यामुळें बोरखळकरानीं आम्हांला जाऊं दिलें नाहीं आणि आमचा मुकाम रात्रीं देवळांत करवून त्यांनीं बंदोबस्ताला रात्रभर माणसें ठेवलीं. पण वाटेंत ब्राह्मण मंडळींवर हल्ला करण्याची भीति इतर रीतीनें खरी ठरली. कारण बोरखळाहून लिंबगोव्याकडे एका गाडींत बसून कांहीं ब्राह्मण मंडळी गेली त्याच्यावर निम्या वाटेंत हल्ला झाला, व त्यांना सत्यसमाजिष्टांनीं इतके बेदम मारलें कीं त्यांची खानगी साताऱ्याच्या इस्पितळांत करावी लागली!

वरील हकिकतीवरून खटला कोणावर झाला तर तो या सत्यसमाजिष्टांवरच व्हावयास पाहिजे होता. पण पोलिसांनीं तेथें कोणाला पकडलें नाहीं, व इतर कोणा सत्यसमाजिष्टावर व्यक्तिशः फिर्यादी दिल्या नाहींत. तरी अखेलाअर्धी आपणच किंकाळी फोडानी या न्यायानें प्लॅटफॉर्मवर धाऊन येणारे सत्यशोधकी गुंड रा. बिचारे यानीच मी व इतर सहासात लोकांवर साताऱ्याच्या सिटीमॅजिस्ट्रेटपुढें मारामारीची फिर्याद केली. आमच्यापैकीं कांहींवर प्रत्यक्ष मारामारीचा आरोप असून, मी व आणखी दोघे तिघे यांच्यावर मारामारीस चिथावणी दिल्याचा आरोप होता. मारामारीची खरी हकीकत साताऱ्यास सर्वांना आधींच ठाऊक झालेली असल्यामुळें चोराच्या या उलट्या बोंबानें सर्वांनाच आश्चर्य वाटलें! आम्ही निर्दोषी ठरून सुटूं अशी आमची खात्रीच होती. परंतु एकदा न्यायकोर्ट म्हटलें म्हणजे त्यातले सगळे विधि यथासांग पार पडावे लागतात. तसे येथेंहि झालें. फिर्यादीचा पुरावा होऊन आमच्यावर चार्ज ठेवण्यात आले. परंतु नंतर फिर्यादीतर्फेच्या साक्षीदाराच्या उलट तपासण्या झाल्या. त्यात गर्व हसण्यासारख्या मौजाच होत्या. अदमासाप्रमाणे शेवटीं मॅजिस्ट्रेट मि. फणसे यांनीं आम्हा सर्वांना सोडून दिलें. अशा रीतीनें चद्रदर्शनामुळें चोरीचा आळ याचा त्याप्रमाणें मजवर गर्दी-मारामारी केल्याचा खटला झाला तो एक नमुनाच होय.

या नंतरचा खटला १९२४ सालीं फिरून मजवर दावेदोघांच्या बदनामीचा व बेअब्रू केल्याचा झाला. त्याची अगदी थोडक्यांत हकीकत अशी आहे. पुण्यानजीक लोहगांव येथें कांहीं सोजीर शिकारीला गेले असता तेथील गोरक्ष्यांची व त्यांची बाचाबाच झाली. तोंच थोडकर नावाच्या शिपायानें

बदुकीला हात घातला आणि तींतून गोळी सुटून ती एका मनुष्याला लागली व त्यामुळें तो मरण पावला. सोल्जर बेंकरवर रीतिप्रमाणें खटला होऊन तो पुणें येथील सेशन कोर्टात निघाला. पण युरोपियन ज्यूरर हे इनसाफास बसलेले असल्यामुळें त्यानीं आरोपी निर्दोषी आहे असा निकाल दिला! सेशन कोर्टातील न्यायाधीश मि. वाइल्ड याना मात्र हा निकाल मान्य झाला नाहीं. त्यांच्या मतें सदोष मनुष्यवधाचा आरोप न झाला तरी निष्काळजीपणानें इयगयीनें बदुकीस हात घालून गोळी उडविण्याचा आरोप तरी ज्यूरीनें शाबीत धरावयास पाहिजे होता. म्हणून त्यांनीं खटल्याचे कागद वर हायकोर्टाकडे पाठविले. त्याची सुनावणी सर न्यायाधीश मॅक्लाऊड व न्यायमूर्ति फॉसेट याच्यापुढे झाली पण त्यानींहि बेंकर याला निर्दोषी म्हणून सोडून दिले. या निकालावर टीका करताना केसरींतील लेखकानं असें म्हटलें कीं, "हा खटला काळ्यागोऱ्याचा असून गोऱ्या माणसाचें पारडें जड ठरावें व काळ्या माणसाचें हलकें ठरावें यांत काय आश्चर्य! असल्या खोट्या ताजव्यान पदरात पडणाऱ्या न्यायावरहि आमचे कांहीं लोक संतुष्ट असतात. ब्राह्मण स्मृतिकार पक्षपाती म्हणून स्मृतिग्रंथ जाळणारानीं आता हा न्याय पाहून लोहगाव येथें एक स्तंभ उभारावा व त्यावर या खटल्याची हकीकत कोरून ठेवावी"

ता. ६ मे १९२४ च्या अकात हा मजकूर प्रसिद्ध झाला त्यावर सरकारी कारवाई होऊन सरकारी वकील रा. पाटकर यानीं १ जुलै रोजीं फिर्याद दिली, व माझा खटला ७ ऑगस्ट रोजीं सर न्यायाधीश सर अँडरसन मार्टन व न्यायमूर्ति किंकेड याच्यापुढें निघाला त्या व दुसऱ्या दिवशीं कांहीं वेळ खटला चालून मला कोर्टानें दोषी ठरविलें व ५०००रु दंड व २००रु. कोर्टखर्च मिळून ५२००रु. दंड केला. हें वर्ष लेजिस्लेटिव्ह असेब्लींत मी निवडून गेल्याचें पहिलेंच होतें. त्या आधीं आम्ही कायदे कौन्सिलच्या प्रश्नावर कॉग्रेस विरुद्ध वंड करून दास व नेहरू याच्याबरोबर कौन्सिल पार्टीत समाविष्ट होऊन निवडणुकी जोरात जिंकल्या होत्या. यामुळें या खटल्याला एक प्रकारें महत्त्व आलें होतं. पण हायकार्टाच्या बदनामीचा हा मजकूरचा दुसरा खटला असल्यामुळें निकाल काय होणार याचें आगाऊ धोरण सहजच बांधता येण्यासारखें होतें. यामुळें मी प्रथमच एक गोष्ट मनाशीं ठरवून ठेवली कीं या खटल्यात वकील बॅरिस्टर म्हणून कोणी द्यावयाचा नाहीं. तर खटला स्वत: चालवावयाचा. वकील बॅरिस्टर दिल्यास खर्च बराच लागणार व ती दंडात

आणखी भर पडणार. पण तो खर्चहि केला तरी वकील बॅरिस्टर हे पक्षकार सुटावा, किंवा निदान त्याला शिक्षा दंड वगैरे होईल तितका कमी व्हावा या दृष्टीनें गुळमुळीत गोडगोड बोलतात. ते तसे बोलले तरीहि हरकत नाहीं, परंतु त्या भरांत आपल्या पक्षकाराला थोडीबहुत नावें ठेवून सोडवून घेता आले तर तसें करणें हेंहि ते आपलें कर्तव्य समजतात. पूर्वी भालाकार भोपटकर यांच्यावर खटला झाला तेव्हा त्यांचे बॅरिस्टर मि. दावर यांनीं त्यांचा बचाव करतांना जवळ जवळ असेंच म्हटलें कीं "हें काय बोलून चालून एकाद्या भेंगटासारखे लिहिलेले आहे. ते केवळ संपादक महाशयांचे कल्पनाविलास. खरा प्रकार नव्हे. म्हणून कोर्टानें तें मनावर न घेता आरोपीला सौम्यपणानेंच वागविलें पाहिजे." याचा अर्थ इतकाच कीं, "आमचा अशील मूर्ख आहे. त्यानें भलतेंच काहीं तरी लिहिलें आहे. त्याकरतां त्याला शिक्षा ही होणारच. पण द्यायची ती थोडी द्या म्हणजे झालें."

या उदाहरणावरून मीं बोध घेऊन मुद्दाम असें ठरविलें कीं, हल्लींचा केसरींतील लेख पहिल्या १९०८च्या खटल्यांतील लेखाइतका धाईट खचित नाहीं; लोहगावचा माणूस मेला आणि बंदुक उडविणारा सोजीर वॉकर निर्दोषी ठरून सुटला ही गोष्ट केसरीकाराच्या बचावाला बरीच उपयोगी पडण्यासारखी आहे; कारण युरोपियन आरोपींना युरोपियन ज्यूरी हटकून मिळते व असल्या खटल्यात ज्यूरी नेहमीं आरोपीला सोडून देते हा अन्याय सुप्रसिद्ध असल्यामुळें, केसरीच्या टीकेला फार भयंकर असें स्वरूप येऊं शकत नाहीं. अर्थात् मुद्रणस्वातंत्र्याचा व सत्याच्या अभिमानाचा हा प्रश्न असल्यामुळें, या कामीं वकील जे बोलेल त्यापेक्षां संपादक वर्गाचा प्रतिनिधि असें नातें लावून मला या कामीं जरासें ताठरपणानें बोलतां येईल याचाहि फायदा घ्यावा. आणि याहूनहि निर्णायक कारण असें कीं, खटल्यांत शिक्षा व्हावयाचीच तर आपला खटला आपणच हवा तसा चालविण्याचें श्रेय तरी एकवेळ कां घेऊं नये!

कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्यांत आरोपीनें स्वतः बोलणें बरें नव्हे असें म्हणून काहीं मित्रमंडळींनीं माझा हा बेत धोक्याचा आहे असें मला सांगून पाहिलें. परंतु माझा विचार ठरला तो कायमचाच होता. अशा खटल्यांत प्रतिवादीनें स्वतः खटला चालविल्यास अधिक मोकळेपणानें किंवा अधिक भावनेनें तरी बोलता येतें. वकील हा कायद्याचे आधार दाखवील. परंतु अशा खटल्यांत कायद्याच्या आधा-

राचा फारसा उपयोग नसतो. कारण त्यातील गुन्हा अपमानाचा म्हणजे मानीव भावनेचा. तेथें कायद्याचे आधार काय करणार! "आम्हांला वाटतें कीं, आमचा अपमान झाला!" असें कोर्टानें एकदा म्हटलें म्हणजे "अहो तुमचा खरोखर अपमान झाला नाहीं, तुम्हाला उगाच तसें वाटतें, असे आरोपीनें म्हणून काय लाभ होणार! साध्या व्यवहारांत जें घडत तेंच येथें घडतें. पण साध्या व्यवहारांत शिक्षा करण्याचा अधिकार नसतो तो मात्र येथें असतो. साध्या व्यवहारांत एखाद्या मनुष्यानें मनानें असें घेतलें कीं, माझा अपमान झाला तर दुसरा सहजच म्हणतो कीं, "बरें बुवा, माझ्या मनांत अपमान करण्याचें नव्हतें. पण तुम्हाला तसें वाटत असेल तर मी तुमची माफी मागतों कसा." न्यायकोर्टाची अपेक्षा देखील हीच असते. त्यानें नोटीस काढली म्हणजे अपमान झाला असें ठरविलें असेच समजावयाचें. मग प्रतिवादीला जबाबादाखल जे ॲफिडेविट करण्याची संधि मिळते त्यात त्यानें माफी मागून मग पुढें काय बोलावयाचें तें सर्व बोलावें; पुढें बोलावयाचें म्हणजे माफी घेऊन सोडा किंवा शिक्षाच द्यावयाची तर फार थोडी द्या असें इकडून तिकडून म्हणावयाचें, व गुन्ह्याचा दोष शक्य तितका कमी करावयाचा. पण प्रतिवादीनें माफी मागितली म्हणून ती दिलीच पाहिजे असाहि नियम नाहीं. तात्पर्य, "मी रागावलों आहे. अगदीं रागावून बसलों आहे. माझा राग कसा काढता तो काढा" असें म्हणण्यासारखे या न्यायकोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याचें स्वरूप असतें.

मी स्वतः खटला चालविण्याचें ठरविलें तरी रा. भोपटकर यांच्या सांगण्यावरून हायकोर्टांतील कोणी वकील उपाध्या हवा म्हणून दि. ब. शिंगणे यांना वकीलपत्र दिलें. मात्र त्यांना असें सांगितलें कीं,-"खटला माझा मीच चालविणार आहे. तुम्ही मला इतर काय मदत करावयाची ती करा." खटला उभा राहिला तेव्हां प्रथम माझ्या जबाबाचें ॲफिडेविट मी दाखल केलें. त्यांत मीं लेखाची सर्व जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली. परंतु माफीचा शब्द काढला नाहीं. हें पाहून निकाल काय द्यावयाचा हें न्यायाधीशांनीं बहुधा मनाशीं प्रारंभीच ठरविलें असेल. अशा प्रकारचा माझ्यावरचा हा खटला पहिला नसून दुसरा आहे; पहिल्या खटल्यांत मला शिक्षा झाली होती; व त्याहि खटल्यात मी पहिल्या जबाबात माफी मागितली नव्हती; या सर्व गोष्टी उभयतां न्यायमूर्तींच्या ध्यानांत होत्याच यांत शंका नाहीं. कारण माझ्या पहिल्या खटल्याचा वृत्तांत

मुंबई हायकोर्टाच्या लॉ रिपोर्टांत समग्र दिलेलाच आहे. अर्थात् या दुसऱ्या खटल्यांतील माझें ॲफिडेविट बिनमाफीचें आलें असें पहातांच न्यायमूर्तींची चर्या एकदम बदललेली दिसली.

खटला सुनावणीला सुरुवात होतांच रा. शिंगणे यांनीं आपलें वकीलपत्र रद्द करावें अशी कोर्टाला विनंति केली. ती कोर्टानें तेव्हांच मान्य केली. खटल्याला सुरुवात झाल्यावर कांहीं वेळ ते मजजवळ बसले व नंतर उठून गेले. वकीलपत्र रद्द करण्यासंबंधानें मी प्रारंभींच कोर्टाला खुलासा केला व सांगितलें कीं, "मी वकील देत नाहीं याचा अर्थ, तो औद्धत्यानें देत नाहीं किंवा वकीलवर्गाबद्दल माझा अनादर आहे म्हणून देत नाहीं, असें नव्हे, तर अशा खटल्यांत ज्याचा तोच कोर्टापुढें उभा राहून आपलें म्हणणें प्रांजलपणें मांडलें म्हणजे तें एकंदरीनें बरें असतें म्हणून." यावर कोर्ट म्हणालें कीं, "या बाबतींत गैरसमज होण्याचें कारण नाहीं. ज्याचा खटला त्याला चालविण्याचा अधिकारच आहे. शिंगण्यांचें वकीलपत्र असतें तर कायद्याच्या मुद्यांची चर्चा करण्यांत आम्हाला थोडी त्याची मदत झाली असती इतकेंच."

माझ्या ॲफिडेविटांत मी इतकें कबूलच केलें होतें कीं, हायकोर्टाच्या मनांत पक्षपात बुद्धि उत्पन्न झाली. पण ती नकळत झाली असेल. जाणून बुजून त्यांनीं पक्षपात केलेला नाहीं. तेव्हां पक्षपात झालाच पण तो जाणूनबुजून झाला कीं, अजाणतां झाला इतकाच काय तो थोडा प्रश्न उरला. पण मी अरतून परतून कितीहि बोललों तरी "तुमचें हें म्हणणें तरी योग्य कसें तें दाखवा" असें मार्टेन-साहेब मला विचारीत. त्याला मी काय उत्तर देणार! तथापि मी आधीं माझें 'आर्ग्युमेंट' लिहून आणून त्याची एक प्रत सरकारी वकिलाला व एक प्रत खुद्द न्यायाधिशांना दिली होती. माझा हेतु हा कीं, माझी सर्व लेखी तक्रार कागदपत्रांत दाखल व्हावी. कारण कोर्टानें वकिलीचा प्रश्न नसल्यानें माझी लेखी तक्रार जितकी समर्पक वाटेल तितकी तोंडीं वठणार नाहीं. म्हणून लेखी तक्रार दाखल करावी व त्यांतलेंच कांहीं तोंडानें सांगावी, म्हणजे प्रश्नोत्तराला वाव राहील.

पण मार्टेनसाहेबांनीं मला सांगितलें कीं, तुमची लेखी तक्रार सर्वच्या सर्व दाखल करून घेतां येत नाहीं. कारण त्यांत लागू व गैरलागू अशा गोष्टींची पुष्कळ भेसळ झाली आहे. अर्थात् असें झाल्यामुळें तीच लेखी तक्रार थोडथोडी तोंडानें वाचीत जावें किंवा भाषण करून त्यांतील मुद्दे सांगावे असे दोन मार्ग

उरले. पण मी पहिला मार्ग सोडून दुसरा पत्करला. तारीख ७ रोजीं सुमारें एक तास व तारीख ८ रोजीं सुमारें दोन तास काम चाललें. हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाशीं वादविवाद करावयाचा. तेव्हां तें कसें काय साधते हा एक प्रश्न होता. पण मनाचा निश्चय असल्यामुळें ती गोष्ट पार पडली. कोर्टाचा अपमान झाला असें न्यायमूर्ति मनाशीं ठरवून बसल्यावर आणि माफी न मागितल्यावर खटल्यांतील लेखाचें समर्थन करीत बसणें हें विस्तवाशीं खेळण्यासारखें होतें. त्यांतून मी अपरिचित. पण मी तास दोन तास बोलून भागलें म्हणणें बहुतेक यांजल होतें तसें मांडूं शकलों वास्तविक लेखातील शब्द पदोपदीं अडणारेच होते यामुळें आलटून पालटून येऊन ठरल्या ठिकाणीं नडावें लागे. "काळ्याचें एक पारडें व गोऱ्याचें एक पारडें अशीं दोन कमजास्त वजनाचीं पारडीं ज्या ताजव्याला लावलीं आहेत, असल्या ताजव्यातून आमच्या पदरात न्याय पडावयाचा. तेव्हां पारडें कोणीकडे झुकावयाचें व न्याय कोणच्या प्रकारचा पदरात पडावयाचा हें दिसतच आहे." असा मुख्यतः केसरीच्या लिहिण्याचा झोक. तेव्हां पक्षपाताचा आरोप मी केला नाहीं असें म्हणून कसें चालणार ! तेव्हां त्यांतल्या त्यात अजाणता पक्षपात इतकेंच दर्शविण्याचा माझा हेतु होता असें म्हणण्याचा मी प्रयत्न करीत होतों. पण हें करीत असताच या देशात काळ्यागोऱ्यामध्यें जाणूनबुजून पक्षपात करण्यात येतो असले थोडामोठ्याचे व प्रसिद्ध आधारहि देत होतो यामुळें जसम फिरून ग्याजवानी व फिरून फुकर घालावा असे स्वरूप हळूहळू माझ्या भाषणाला येत होतें. (१) लॉर्ड कर्झन यानीं काळ्यागोऱ्यात भेद केल्याबद्दल लान्सर पलटणीला शिक्षा करविली. (२) युरोपियन लोकांवर खटला झाला म्हणजे त्याना तेवढी युरोपियन लोकांची ज्युरी मिळते. (३) हिंदी लोकांवर खटला झाला तर हिंदी माणसांचीच ज्युरी मला द्या असें म्हणण्याचा अधिकार हिंदी माणसाला नसतो. (४) काळ्यागोऱ्यातील भेदभाव दर्शविणारे कायदे काढून कसे टाकता येतील याचा विचार करण्याकरिता खुद्द असेंब्लीनेच ठराव येऊन कमिटी नेमली तेव्हां काळ्यागोऱ्यात भेद नाहीं असें म्हणण्यात अर्थ आहे ! (५) इंग्रज न्यायाधीश झाले तरी तीं माणसेंच आहेत. म्हणून सहज माणसाच्या हातून न जाणता होणारा पक्षपात न्यायकोर्टाच्या हातून होणें शक्य आहे, व केसरीनें तसें म्हटलं तर तो मोठासा गुन्हा होऊं नये, असें मी परोपरीनें आलटून पालटून सांगितलें.

कोर्टानें व मी मिळून लेखाचें भाषांतर अथपासून इतिपर्यंत वाचलें. मधून मधून न्यायमूर्ति मला प्रश्न करीत त्याचें मधून मधून मी उत्तर देई असा क्रम चालू होता. शेवटीं माझ्या समारोपांत मी म्हटलें:—

" माझ्या लेखात मिथ्या विधान नाहीं ही पहिली गोष्ट. त्या विधानावरून पुढें मी अनुमानें काढलीं तीं युक्तिसिद्ध आहेत, कुठेंचीं नाहींत ही दुसरी गोष्ट. इतकें झाल्यावर मग त्या विधानातून काय ध्वनि निघतो हें पहाण्याचें काम माझें नाहीं; व न्यायमूर्तीना अप्रामाणिकपणाचा आरोप लावण्याचा ध्वनि त्यातून निघाला तरी, मी म्हणतों, तो माझा अप्रामाणिकपणा ठरत नाहीं. माझ्या अप्रामाणिक-पणाचा आरोप काय तो सरकारी वकिलानीं प्रत्यक्षपणे सिद्ध केला पाहिजे. काल कोर्टाच्या बेअदबीच्या तत्त्वासंबंधानें जे उतारे वाचण्यांत आले ते मला अमान्य नाहींत. वर्तमानपत्रकाराचें स्वातंत्र्य झालें तरी तें इतर कोणाहि व्यक्तीच्या किंवा अधिकाऱ्याच्या स्वातंत्र्याहून अधिक नाहीं. जो तो आपल्या हक्कमर्यादेपुरता स्वतंत्र असतो एकानें दुसऱ्यावर अतिक्रमण करूं नये. पण सामान्य मनुष्यावर जी टीका केल्यानें बेअब्रूचा गुन्हा घडत नाहीं ती टीका न्यायाधीशावर केल्यानेंहि बेअब्रूचा गुन्हा घडत नाहीं. न्यायाधीश लोकानीं सामान्य सर्मजस माणसाप्रमाणें वागण्यास व टीका करून घेण्यास मनाची तयारी ठेविली तरच कोर्टाविषयीं खरी आदरबुद्धि व त्यांच्या न्यायकार्यावर लोकांचा विश्वास बसेल. सामान्य मनुष्याचे सामान्य दोष न्यायाधीशातहि असतात असें मानणें गैर नाहीं; व टीकाकाराच्या टीकेपेक्षा आपल्या चुकीच्या निकालानींच आपण हा विश्वास ढळण्यास अधिक कारणीभूत होतो हें त्यांनीं लक्षात ठेवावें. ज्यावर मी टीका केली त्या निकाला-इतका चुकीचा, सर्वस्वीं अयोग्य, असा निकाल देऊन, वरती लोकांचा विश्वास ढळूं नये म्हणून बेअदबीचा खटला करण्यांत येतो, त्यानें काय साधणार! लोकांचा विश्वास ढळला तो निकाल ऐकून परस्परच ढळला. मी या बाबतीत टीका करून फक्त लोकमत प्रगट केलें. आतां मी वर्तमानपत्रकार नसतो तरीहि या निकालाविषयीं हेंच बोललों असतों; मात्र तें खासगी सभाषणांत बोललों असतों. पण लोकमताला वाचा फोडण्याकरिताच वर्तमानपत्राचा जन्म आहे. मनुष्य मेला तो विसरून गेला, आणि ज्याची गोष्ट लागली तो सुटून गेला! गुलाच्या फुटुंबाला नुकसानभरपाई तरी मिळावी. पण तें काम म्हणे वरिष्ठ सरकारचें! मेलेला मनुष्य हा मुंबईसरकारच्या प्रजाजन नव्हता काय!

"सेशन्स जज्जाच्या शिफारशीप्रमाणें वॉकर यानें केवळ अविचार व बेसावधगिरी केल्याचा गुन्हा शाबीत धरून थोडी का होईना पण हायकोर्टानें त्याला शिक्षा दिली असती तर लोकांचें थोडेंबहुत समाधान झालें असतें. वॉकर फासावरच चढला पाहिजे अशी मागणी कोणीच केली नाहीं व नसती. पण ज्यूरीनें त्यावर कोणताहि गुन्हा शाबीत नाहीं, तो सर्वस्वी निर्दोषी आहे, असें ठरवून सोडून दिलें हेंहि लोकांना पटलें नाहीं. ज्यूरीच्या निकालाचा हा अडथळा मार्गांत नसता तर स्वतः हायकोर्टानें वॉकरला थोडीतरी शिक्षा दिली असती असा माझा भरवसा आहे. तीच गोष्ट ज्यूरीचा निकाल पुढें असताहि त्यांनीं केली असती, तर इलक्या पारड्यात पासंगापुरतें वजन घालून त्यांनीं ताजव्याचा सोटेपणा काढून टाकला असें झाल असतें. तें करण्याला जी एक न्यायबुद्धीची आवून उठावणी लागते ती येथें दिसली नाहीं इतकाच हायकोर्टाला मी येथें दोष दिला. हें ज्यामुळें घडलें तो पक्षपात अजाणता होता स्वजातीचा पक्षपात खरा होता तो ज्यूरीच्या निकालात, असा माझा लिहिण्याचा आशय होता. सेशन्स जज्जाच्या व मॅजिस्ट्रेटच्या निकालानें आठदहा ठळक प्रश्न हायकोर्टाच्या डोळ्यापुढें उभे राहण्यासारखे होते. व त्यांचीं उत्तरें समर्पक देऊन मग त्यांना असा निकाल दिला असता तर कोणी असें लिहिलें नसतें. माझ्या अहेतुक शब्दाचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून तो मला भोवावा, आणि हायकोर्टाच्या दुसर्याच्या कृत्याचा परिणाम त्याला का भोंवू नये!

"शेवटीं मी माझें म्हणणें फिरून एकदा स्पष्ट करतों. तें असें:—माझ्या लेखांपैकीं बराचसा भाग म्हणजे विद्यमान न्यायपद्धतीवरील माझी टीका रास्त हक्काची आहे. जाणत्या पक्षपाताचा आरोप मी केला नाहीं हें प्रतिज्ञेवर सांगतो; नेणत्या पक्षपाताचा आरोप केला हें मी प्रतिज्ञालेखातच कबूल केलें आहे. तें माझें मत कायम आहे व बदलणें शक्य नाहीं. असलें मत प्रगट करणें यानेंहि बेअदबी होते म्हणून तें प्रगट करण्याची मला परवानगी नाहीं म्हणाल, तर आपण न्यायबुद्धीनें या प्रकरणीं जी शिक्षा योग्य म्हणून ठरवून द्याल ती मी आनंदानें सोशीन. कारण जन्मभर जें काम मी तुम्हींन पत्करलें व केलें—म्हणजे लोकमत दिसतें तें माझ्या बुद्धीप्रमाणें वर्तमानपत्रें बोरेवून प्रगट करणें—तें करण्याच्या अनुषंगांत अशा तऱ्हेची जोखीम असणारच हें मला पूर्णपणें माहीत आहे. तथापि ही गोष्टदेखील कोर्टाचा अधिकार जुमानूं नये, किंवा घडलेल्या कृत्यात पुनः आग्रहानें भर टाकावी, या बुद्धीनें केली नाहीं.

न्यायकोर्टाचा अधिकार व कर्तव्य हीं दोनहि उच्च दर्जाचीं असल्यानें त्यांना लोकांनीं योग्य तो मान दिला पाहिजे हें मी जाणतों. परंतु लोकमतप्रदर्शक वर्तमानपत्रकार या नात्यानें मला ही टीका करावी लागली, व या नात्यानें वर्तमानपत्रकारालाहि कांहीं विशेष हक्क असतात ते न्यायपीठापुढें व जनतेपुढें यावे एवढाच माझ्या भाषणांतील मुख्य हेतु आहे."

मला जो डिफेन्स द्यावयाचा तो मी दिला. पण यापुढें एक गोष्ट महत्त्वाची उरली होती व तिच्या संबधानें मात्र काय बोलावयाचें हें मी मनाशीं पक्कें ठरवून ठेविलें होतें. ती गोष्ट अशी. डिफेन्स कितीहि दिला तरी कोर्ट मला दोषी ठरविणार हें निश्चित; व प्रारंभीं माफी मागावी तीहि मी मागितली नाहीं. तेव्हां पुष्कळसा दंड तर होणार. मग त्याच्या जोडीला पूर्वीसारखी ऐनजिनसी शिक्षा कैदेची होते कीं नाहीं पहावें. पण झाली तर तीहि सोसतां येईल. दंड केसरी ऑफिस भरणार व शिक्षा दिल्यास मी तुरुंगांत जाऊन बसणार याविषयीं दोघांचीहि तयारी होती. पण फिरून पूर्वीप्रमाणें लेखी माफी मागण्याची शिक्षाहि दिली, व ती देईपर्यंत तुरुंगांत ठेवावें असा कोर्टानें हुकूम दिला, तर काय करावें ? माफीच मागावयाची तर ती प्रथमच मागितलेली बरी, कारण मग नुसती शिक्षाच उरते. पण माफी चुकविणें हें हटकून हातचें नसल्यामुळें 'माफी मागल्याशिवाय सोडूं' असें कोर्टानें म्हटलें तर मग काय करावें !

तात्पर्य, हें माफी-प्रकरण माझ्या हातचें नव्हतें. पण एक गोष्ट हातची होती ती अशी कीं, माफी मागण्याचाच प्रसंग पुढें आला तर आधींच आपण होऊन त्या माफीची किंमत कमी करून टाकावी. म्हणजे मग ती मागितली काय, न मागितली काय, दोन्ही सारखीच ! म्हणून मुख्य मुद्यासंबधानें भाषण झाल्यावर मी या माझ्या शिक्षेचा मुद्दा घेऊन त्यावर कोर्टाला स्पष्ट सांगितलें कीं, "कोर्टानें मला वाटेल तितकी दंडाची किंवा ऐनजिनसी शिक्षा करावी. मात्र ती निश्चित असावी. पण माफी मागेपर्यंत कैद असें अनिश्चित स्वरूप त्याला देऊं नये. सक्तीनें घेतलेल्या माफीला कांहींच किंमत रहात नाहीं ! कोणी ती मनापासून मागितली तरच तिचें स्वारस्य ! मी ती या खटल्यांत मागितली नाहीं. पुढें कोर्टाच्या हुकुमानें ती मागावी लागली तर सक्तीची ठरेल, मनापासूनची नव्हे. म्हणून कोर्टानें या गोष्टीचा विचार करावा. मी कोर्टाचा अपमान केला तर कोर्टानें मला शिक्षा दिली. मिळून फिटाफीट झाली ! मग माफीचा प्रश्न उरत नाहीं व तसा तो न उरला हें चांगलें.

इतर कोणत्याहि फौजदारी कायद्यांत माफीचा हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. होईल ती शिक्षा भोगल्यानें त्या गुन्ह्याच्या पापाची निष्कृति झाली असेंच समजण्यांत येतें. कित्येक गुन्हे सत्याग्रहाच्या स्वरूपाचे असूं शकतील. म्हणजे सत्याग्रही मनुष्यानें केलेलें कृत्य हा गुन्हा ठरला तरी त्याकरितां माफी मागा असें कायदा सांगत नाहीं, व सत्याग्रही मनुष्य ती मागणारहि नाहीं. मी कांहीं सत्याग्रही नव्हे म्हणजे मी लिहिलें तें बरोबर असें वाटत असले तरी त्याकरितां जन्मभर तुरुंगांत बसण्यास तयार नाहीं. जन्मठेप काळ्यापाण्याची शिक्षा असली तरी तिला वीस वर्षांची मुदत जास्तींत जास्त आहे असें समजतात. पण कोर्टाच्या बेअदबीच्या गुन्ह्याबद्दल, आरोपीनें माफी न मागितल्यास, कोर्टाच्या मर्जीला वाटेल तितके दिवस त्याला तुरुंगांत ठेवतां येतें.

"There is only one point and that is about the punishment In cases of contempt of Court, the theory seems to be that it is an offence which can be purged by nothing but an apology This is somewhat unfair It is against the general principle of all other penal law, which assumes that the offence, whatever it may be, should be, or could be purged by undergoing a definite penalty. I would submit therefore that a definite penalty is something that can reconcile the dignity of courts as well as the conscience and self-respect of accused persons. It leaves a fair margin for discrimination and adjustment for the views of both parties to a contempt of Court Case And it saves the extraordinary powers of the High Court from the odium of being a remnant of the anachronic absolutism of divine regal authority" etc.

म्हणजे या प्रकारच्या कैदेची मुदत जन्मठेपेच्या काळेपाण्याच्या मुदतीहून अधिक झाली म्हणावयाची. तात्पर्य, शिक्षा देण्याचा अधिकार जसा कोर्टाचा तसाच शिक्षा भोगण्यास तयार झाल्यावर माफी न मागतां सुटण्याचा अधिकार आरोपीला असला पाहिजे !"

अशा प्रकारची तक्रार मी सांगत असतां मात्र मार्टेनसाहेबांनीं मला कोठें अडविलें नाहीं. निमूटपणें ती सर्व ऐकून घेतली. असो. अखेर सरकारी

वकिलांनीं थोडेंसें भाषण केल्यावरोवर उभयता न्यायमूर्तींनीं एकामागून एक आपले निकाल तोंडीं सांगितले. मार्टेनसाहेब यानीं आपल्या निकालांत असें म्हटलें कीं, "हल्लींचे दिवस जातिद्वेषाचे आहेत. तेव्हा अशा दिवसांत न्यायाधिशावर जातिद्वेषाच्या भावनेनें होणारे हल्ले थांबविलेच पाहिजेत. केळकरांनीं तीन तास चालविलेलें भाषण आम्ही ऐकलें. पण त्यात गैरलागू अशा गोष्टी बऱ्याच होत्या. असा गुन्हा करण्याची केळकराची ही दुसरी खेप आहे. पण पूर्वीचा खटला झाल्याला सुमारें सोळा वर्षें झालीं, आणि पूर्वीच्या खटल्यातील लेखाप्रमाणे हल्लींच्या खटल्यात केळकरांनीं न्यायाधिशाच्या व्यक्तीवर हल्ला केलेला नाहीं, म्हणून आम्ही फक्त पाच हजार रुपये दंड व दोनशे रुपये कोर्टखर्च मिळून ५२०० रुपये दंड करितों."

किंकेडसाहेबांनीं आपल्या निकालात म्हटलें कीं, "या खटल्यात केळकरांनीं सर्वस्वी बेगुमानपणाची वृत्ति स्वीकारलेली दिसते. मी पुण्यास पुष्कळ वर्षें न्यायाधीश होतों. त्या वेळीं टिळकांनीं केसरी चालविलेला होता. त्याची मला माहिती आहे. केसरीपत्राइतका विस्तृत वाचकवर्ग दुसऱ्या कोणत्याहि वर्तमानपत्राला नाहीं. निदान वीस हजार लोकांनीं तरी केळकराचा लेख वाचलेला असेल; व त्या लेखात न्यायकोर्टावर ताशेरा झाडलेला आहे. तसेंच त्याचा हा दुसरा गुन्हा आहे म्हणून मीहि मार्टेनसाहेबानी जी शिक्षा दिली तिला अनुमोदन देतों."

खटल्याच्या पहिल्या दिवशीं कोर्टांत गर्दी नव्हती. पण दुसरें दिवशीं बरीच झाली, व खटल्याच्या निकालाची बातमी सर्व मुंबई शहरभर सध्याकाळपर्यंत पसरली. कोर्टातून बाहेर पडताच अनेक स्नेह्यांनीं शाबासकी दिली. मारवाडी विद्यालयात जाहीर सभा भरवून माझें अभिनंदन केलें. अनेक भाषणें झालीं. आणि नंतर त्या आठवड्यांत निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतून जें लोकमत प्रकट झालें त्यावरून या कामीं मला सर्व प्रांतातील लोकमताची सहानुभूति होती हें तर दिसलेंच; पण वकील न देतांना स्वतःच खटला चालविण्याचा मी आग्रह धरला त्याचेंहि चीज झालें. तें असें कीं, मी या खटल्यांत केवळ स्वतःचा बचाव करीत होतों असें नाहीं, तर एकंदरीनें वर्तमानपत्राच्या हक्कांबद्दल मी आपल्या भाषणात भांडत होतों या गोष्टीचा अनेकांनीं गौरवपर उल्लेख केला. हें खालीं दिलेल्या कांहीं थोड्या उताऱ्यांवरून लक्षात येईल.

मुंबईची जाहीर सभा—रविवार, ता. १० ऑगस्ट रोजी सायंकाळी ६॥ वाजता मारवाडी विद्यालयात मुंबईच्या नॅशनल युनियनतर्फे जाहीर सभा भरली होती. सभा भरविण्याची कल्पना प्रथमच रविवारी सकाळी जाहीर झाली. तरी सभेच्या आधी सुमारे २ तास विद्यालयाचा दिवाणखाना भरून जाऊन, तेथे सभा करणे अशक्य म्हणून बाहेरच्या पटांगणात ती भरवावी लागली. तरीहि सर्व जागा भरून खिडक्या, कठडे, भिंती, आसपासच्या इमारती यातून प्रेक्षक बसले होते, व श्रोतृसमुदायाच्या निम्याहून अधिक गर्दी स्थलसंकोचामुळे परत गेली. प्रारंभी श्री. अण्णासाहेब नेने यांनी सूचना केल्यावरून 'इंडियन सोशल रिफार्मर'चे संपादक श्री नटराजन् यांनी अध्यक्ष या नात्याने पुढीलप्रमाणे भाषण केले

"श्री न. चिं. केळकर ह्यांनी हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राच्या संप्रदायाची जी सेवा केली आहे तिजबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्याकरिता आजची सभा भरविण्यात आली आहे. श्री मंडलिक ह्यांनी मला अध्यक्ष होण्याबद्दल विनंति केली ती मान्य करू नये असें प्रथम माझ्या मनात आले. ह्याचे कारण असें कीं, सार्वजनिक कार्यांत श्री केळकर ह्यांच्याशीं अधिक निकट संबंध आलेले गृहस्थ अनेक आहेत, त्यापैकीं कोणास आजच्या प्रसंगीं अध्यक्षस्थान देण्यात आलें असतें तर अशा अध्यक्षाच्या भाषणात केळकरांच्या प्रत्यक्ष ओळखीचा, आणि त्यांच्या कामगिरीबद्दल अधिकारयुक्त असा, उल्लेख स्वाभाविकच आला असता. परंतु वर्तमानपत्रकार ह्या नात्याने मी आज अध्यक्ष व्हावयास पाहिजे असें जेव्हा मग मागाहून सांगण्यात आलें तेव्हा मात्र ती गोष्ट मी तावडतोब कबूल केली. कारण केळकर आणि मी हे वर्तमानपत्राच्या ज्या युगाचे किंवा मनूचे प्रतिनिधि आहोत तो मनु पालटत चालला आहे. लो टिळकांच्या उलाढालींच्या कारकीर्दीतील अनेक महत्त्वाच्या प्रसंगावर केळकर ह्यांनी आपल्या 'मराठा' ह्या इंग्रजी पत्रातून वेळोवेळी जे अनेक लेख लिहिले आहेत, त्यांचा संग्रह मद्रासच्या गणेशन् कंपनीने प्रसिद्ध केला आहे तो मी सध्या वाचीत आहे. तो वाचीत असतां श्री. केळकर ह्यांनी वरील लेखांतून आपल्या नावाचा उल्लेख एकाच ठिकाणीं केला आहे हे पाहून त्यांच्या विनयशीलतेची साक्ष मला पटली. तो उल्लेख केळकर ह्यांनी लोकमान्यांच्या ज्युबिलीवरील आपल्या लेखात केला आहे. १९१६ च्या मार्च महिन्यात लोकमान्य टिळक

ह्यांनीं केळकर यांना आपणास येऊन मिळण्याविषयीं लिहिलें. त्या पत्रांत लोकमान्य म्हणतात, " मला तुम्ही माझ्या शेवटच्या दिवसांत नोकर म्हणून नव्हे तर मित्र म्हणून हवे आहां. हे दिवस कदाचित् माझ्या आयुष्याचे शेवटचेहि असतील. " ह्या पुस्तकांत माझ्या मते श्री. केळकर व लो. टिळक ह्या व्यक्तींचें अंतरंग आपणास पहावयास मिळेल.

" श्री. केळकर हे आज २८ वर्षें वर्तमानपत्राचा धंदा करीत आहेत. ह्या धंद्यात माझींहि तितकींच वर्षे गेलीं आहेत. आमच्यासारख्या वर्तमानपत्रकर्त्यांचा मनु जात चालला आहे हे मी केळकर ह्यांस प्रारंभींच सांगितलें आहे. त्या मनूस काय नांव द्यावें ह्याबद्दल मला नेमका शब्द सांपडत नाहीं. तथापि सध्याच्या वर्तमानपत्रकारास धंदेवाइकांचा मनु म्हटलें तर आमच्या मनूस मिशनऱ्यांचा मनु म्हणता येईल. अशा माणसास वर्तमानपत्राचा एरवीं उपयोग नाहीं व वर्तमानपत्रांना अशा माणसाचा इतर उपयोग नाहीं; उपयोग असलाच तर तो एवढाच कीं, त्यांना आपला आत्मप्रत्यय वर्तमानपत्रांतून मांडावयास मिळतो. लो. टिळक ह्यांचें वर्णन कितीहि पानांतून केलें तरी त्याला, लोकमान्यांनीं केळकरांस लिहिलेल्या पत्रांत जें वर्णन उमटलें आहे त्याची सर येणार नाहीं. माणसाच्या अंतरंगाचा ठाव काढण्याची केवढी विलक्षण शक्ति लोकमान्यांत होती हें त्या पत्रावरून चटकन लक्षांत येतें. लोकमान्यांचे निवळस स्नेही ह्या नात्यानें केळकरांचें नांव पुढील पिढ्या घेतील हा माझाच एकट्याचा ग्रह आहे असें नव्हे, तर लोकमान्यांचें व केळकर ह्यांचें निरीक्षण करण्याचा प्रसंग ज्यास अनेकवार आला असेल त्यांचाहि झाला असेल. मात्र केळकरांस लोकमान्यांविषयीं फार आदर होता तरी देखील त्यांनीं आपली सदसद्विवेकबुद्धि त्यांच्या स्वाधीन केली नव्हती. उदारमतवादीपणा आणि स्वतंत्र विचारसरणी ह्याबद्दल केळकरांविषयीं त्यांच्या प्रतिपक्षासहि आदरभाव वाटतो. मी 'मराठा' पत्र कित्येक वर्षे वाचीत आहें आणि ह्यांतील मते जितक्या वेळां मला पसंत पडलीं नितक्यांच इतर वेळां तीं नावडतीहि वाटलीं. पण एक गोष्ट मला पटली ती ही कीं, त्यांतील मत व भावना हे निर्मळ प्रवाह असून इतर माणसाच्या कल्पनांच्या त्या निव्वळ नकला नाहींत.

" श्री. केळकर हे लोकमान्यांचे परम योग्य सहकारी होत, आणि ह्या मान हिंदी वर्तमानपत्रकार ह्या दृष्टीने कोणाहि अत्यंत मोठा होय. ज्या

प्रख्यात पुढाऱ्याचा चतुर्थ स्मृतिदिन गेल्या आठवड्यांत सान्या देशभर मोठ्या उत्साहानं पाळण्यांत आला, त्या पुढाऱ्याची खरी मतें जर कोणाच्या तोंडून ऐकावयास मिळतील तर ती केळकरांच्या तोंडूनच होत अशी देशाची खात्री झाली आहे. मवादकाच्या मृत्यूनंतर ते आतां असेंब्लीतील पदावर चढले आहेत ह्या नवीन क्षेत्रांतहि त्यांचें तेज चांगलें पडो असें मी इच्छितो.

"हायकोर्टाच्या एका निकालावर केसरींत कांहीं टीका येऊन त्यामुळें कोर्टांची बदनामी झाली अशा गुन्ह्याबद्दल केळकरांस जबर दंड झाला आहे.

"कोर्टांच्या बेअदबीबद्दल झालेला ५००० रुपयांचा दंड प्रमाणाबाहेर फाजील आहे हें खरेंच आहे आमची वर्तमानपत्रें कसल्या अडचणींतून मार्ग काढीत आहेत, त्यास माणसाची पैशाची आणि इतर साहित्याची किती आवश्यकता आहे, हें लक्षांत घेऊन अशा दंडाचें ओझें श्री केळकर आणि केसरी पत्र ह्यास सोसावयास लावूं नये असें मला वाटतें. केसरींत ज्या प्रकारचें मत व्यक्त झालें तें हायकोर्टाची नालस्ती करण्याचा बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न नसून, ब्रिटिश न्यायपद्धतीविषयीं लोकमत काय आहे त्याचें निदर्शन होय असें सर्वांनीं मानलें पाहिजे."

यानंतर श्री. मुकुंदराव जयकर बॅरिस्टर यांचें विस्तृत भाषण झालें. ते म्हणाले, "न. चिं केळकर यांना मी फार दिवसांपासून जाणतों व त्यांच्या अनेक गुणविशेषांबद्दल मला फारच प्रेम आणि कौतुक वाटतें. केळकर यांची विनयसंपन्नता खरोखरच फार नांवाजण्यासारखी आहे लोकदृष्टीला मागच रहावयाचें, पण आपलें कर्तव्य चोख व निर्भय रीतीनें करावयाचें अशी त्यांची रीत आहे. मी त्यांना प्रथम १९०४ सालीं पाहिलें व तेव्हांपासून त्यांचा माझा परिचय व प्रेमभाव हा वृद्धिंगतच होत गेला. टिळकांच्या भोंवतीं त्या वेळीं जी हडवारा मंडळी होती त्यांत ते एखाद्या शाळेंतल्या मुलासारखे व आपल्या गुरुबद्दल अत्यंत आदरभाव बाळगणारे असे दिसले. टिळकांच्या देखत काय स्त्रिवा इतर कोठें काय, अद्वातद्वा लिहिण्याची व भाषण करण्याची त्यांस कधींच सवय नव्हती. शब्द मोजके, माफक, अर्थपूर्ण व अदबीनें लिहावें किंवा बोलावें कसें हें केळकरांपासून शिकावें. त्यांचें ज्ञान, व्यासंग व बहुश्रुतपणा फारच थोड्यांच्या अंगीं असेल. आजकाल

अठ्ठावीस वर्षे केसरी-मराठा पत्राचें काम ते अत्यंत जबाबदारीनें व चातुर्यानें चालवीत आहेत. पण भपकेबाजपणा, आचरटपणा, वढाईखोरपणा किंवा चकवा ते कधीं करीत नाहींत. असेंब्लीचे ते सभासद आहेत. आणि त्यांनीं आतापर्यंत भाषणें अशीं एकदोनच केलीं. पण घडघाकाड त्यांचा स्पष्ट, पोक्तपणा वा ज्ञान याचा फायदा लोकपक्षाला किती होतो याची कोणाला अटकळहि नसेल. असो. आज त्यांजवर झालेल्या खटल्यांत त्यांना दंड झाला यांत आश्चर्य असें कांहींच नाहीं. मुळांत कायदाच सदोष तेथें जज्ज काय करतील ! सर अँवरसन मार्टिन यांना मी हायकोर्टांत काम करणारा एक बॅरिस्टर या नात्यानें चांगलें जाणतों. पण त्यांनीं देखील या खटल्यांत दडाची शिक्षा दिली यावरून एकच गोष्ट सिद्ध होते ती ही कीं, केसरी-मराठ्याचा केळकरांसारखा अत्यंत जबाबदार संपादक काय परिस्थितींत, काय धोरणानें, कशा मार्गानें लिहितो हें जाणण्याची न्यायाधीशाची पात्रताच नाहीं. आफ्रिकेंत किंवा चीनमध्यें आपल्यापैकीं कोणाला न्यायाधीश नेमून जर एखाद्या नीग्रो किंवा चिनी वर्तमानपत्रकाराचा खटला आपणापुढें आला तर आपण त्याचें म्हणणें समजल्याशिवाय त्याला योग्य न्याय कसा देणार ! केळकरांचा गुन्हा कांहींच नाहीं. आपल्या आजच्या अध्यक्षासारखे न्यायाधीश जर असते तर प्रस्तुत खटल्याचा काय निकाल झाला असता हें पाहा. नटराजन् यांनीं सांगितल्याप्रमाणें केळकरांना झालेला दंड आपणा सर्वांना झालेला आहे तो आपणच सर्वांनीं भरला पाहिजे. ''

जम्नादास मेथा यांचें भाषण—जयकरानंतर श्री जम्नादास मेथा यांनीं भाषण केलें. ते म्हणाले, '' केळकरांविषयीं जयकरांनीं सांगितलें त्यापेक्षा अधिक कांहीं सांगावयाचें नाहीं. केळकर परवां मजकडे जेवावयास आले होते. तेव्हां मी त्यांना म्हटलें, ' तुमची आतां लवकरच तुरुंगांत रवानगी होईल. ' यावर त्यांनीं मला विनोदानें एका म्हातान्या बाईची व वाघाची गोष्ट सांगितली. त्या गोष्टींतल्या वाघाची उपमा कांहीं केळकरांना झालेल्या दंडाला देतां येत नाहीं. पण तो कोल्हा देखील आपणच नाहींसा केला पाहिजे. ''

डॉ. वेलकर म्हणाले, '' सत्यासाहेबाच गुणवर्णन करावें तितकें थोडेंच होईल. हिंदी वर्तमानपत्रकार या नात्याच्या त्यांच्या कर्तबगारीस स्थान अत्यंत उच्च आहे. आजकालच्या नाजूक परिस्थितींत उत्तम मार्गावरून राष्ट्राला विन्मुख होऊं न देतां त्यांनीं गेल्या तीस वर्षांत केलेली सेवा बहुमोल आहे. ''

सरोजिनीबाईचें भाषण—सरोजिनीबाई नायडू आपल्या भाषणांत म्हणाल्या, "या खटल्यात केळकरांनीं जी धडाडी आणि जें धैर्य दाखविलें, व जें लोकसेवेचें थोर काम बजावलें त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन मी मोठ्या आनंदानें करतें. केळकर यांनीं लोकमान्यांची परंपरा व धोरण हीं अखंड राखिलीं. टिळक व गांधी यांच्यात लोकधुरीण म्हणून पसंत कोणाला करावें असें मला विचारलें तर मी टिळकांनाच पसंत करीन पण लोकांनीं साधुत्व व श्रद्धा कोणापासून शिकावी तर ती साबरमतीच्या महात्म्यापासून असेंहि मी म्हणेन. गांधींनीं देखील केळकरांचे गुण फार घेतले आहेत. केळकरांचें मराठी फार सुंदर आहे. मला तें समजतें, पण बोलतां येत नाहीं तथापि केळकरांचें इंग्रजीहि काहीं कमी सुंदर नाहीं विलायतेंत व येथहि मी त्यांचा पुष्कळ अनुभव घेतला आहे. शोधक, विवेचक, व भेदक बुद्धिमत्व उत्कृष्ट व जरूर त्याच शब्दांची योजना त्यांच्यासारखी फार थोडक्यांना साधेल विलायतेंत मि. नेव्हिन्सन हे मजजवळ केळकरांविषयीं कौतुकपूर्ण भाषेनें बोलले तसेंच स्वराज्यपार्टीच्या किंवा सरकारी व बिनसरकारी ज्या ज्या गृहस्थांशीं भाषणप्रसंगात केळकरांचा उल्लेख कारणपरत्वें आला त्या त्या वेळीं केळकरांच्या विनयशील स्तुत्याभर गान त्यांनींहि मजजवळ प्रशंसापर उद्गार काढल्याचें स्मरतें. माझे व त्यांचे काहीं मतभेद आहेत. पण त्यांची विद्वत्ता, रसिकता व धैर्य याबद्दल माझा आदर केवळ निरतिशय आहे."

डॉ. सावरकर यांचें भाषण—डॉ. नारायणराव सावरकर म्हणाले, "आजचा प्रसंग मला असें सांगत आहे कीं, ज्या केसरीनें केव्हांहि केवळ लोकपक्षाचीच बाजू उत्तम रीतीनें लोकमान्यांच्या वेळीं त्याचप्रमाणें हल्लींहि, सिंहासारखें शौर्य व धैर्य दाखवूनच मांडली, त्याला तुझा अल्प नजराणा देणें हें तुझें कर्तव्य आहे व तें मी बजावीत आहे तरवारीच्या धारेनें डोक्यावर लिंबू कापावें तशी केळकरांची भाषा असते. त्यांचे माझे कितीहि मोठे मतभेद असते तरी या कामीं ते मला अडवू शकले नसते, मग माझे मतभेद तर किरकोळच आहेत. केळकरांनीं माझा हा आदरपूर्वक दिलेला नजराणा स्वीकारावा."

नरीमन यांचें भाषण—नरीमन यांनीं असें सांगितलें कीं, "तात्यासाहेबांची कीर्ति या खटल्यामुळें अधिकच वाढेल. नोकरशाहीशीं भांडभांडूनच आपल्याला सत्ता हस्तगत केली पाहिजे. नोकरशाही आपल्याच हात

सत्ता ठेवण्याकरिता कशी खटपट करते हें बंगालसरकारच्या उदाहरणावरून लक्षात घ्या, व खिशात हात घालून केसरीचा दंड भरण्याच्या उद्योगाला लागा."

यानंतर नटराजन् यांनीं मला बोलण्याची विनंति केल्यावरून मी म्हणालों:— "आतापर्यंत अनेक वक्त्यांनीं माझ्यासंबधानें जे उद्गार काढले त्याबद्दल मी त्यांचा किती ऋणी आहे हें सांगता येत नाहीं. अशा प्रकारचा खटला प्रथम सोळा वर्षांपूर्वी मजवर झाला. तेव्हां मला १२०० रुपये दंड व चौदा दिवसाची शिक्षा झाली होती. या सोळा वर्षांची एकदम बढती देऊन हायकोर्टानें काल बारांशेचे ५२०० रुपये दंड केला. कैदेच्या शिक्षेंतहि अशीच बढती होईल असा स्वतः माझा व इतरांचाहि अदाज होता. गेला बाजार सहा-आठ महिने इतकी तरी निश्चित शिक्षा होईल असें आम्ही सर्व धेऊन चाललों होतों, व तीच गोष्ट माझे मित्र जम्नादास मेथा यांनीं निराळ्या रीतीनें सांगितली.

"जम्नादासांनीं गुरुवारीं रात्रीं आम्हा मंडळींना जेवण्यास निमंत्रण दिलें ते 'केळकर घेऊन अगर केळकर वगळून' असेंच दिलें होतें! पण त्या दिवशीं खटल्याचा निकाल झाला नाहीं म्हणून मी त्यांचकडे जेवावयास गेलों. ते म्हणाले, 'तुम्ही जेवायला येऊ शकतां कीं नाहीं याची काल शंका होती.' मी म्हणालो, 'तुमच्या घरची मेजवानी झोडल्याशिवाय कांहीं मी तुरुंगात जात नाहीं खास!' आणि हरप्रसंगीं त्यांना मी व्यवहारांतले मराठी शिकवीत असतो, त्याप्रमाणें या वेळीं मी त्यांना म्हणालों, "जम्नादास मी तुम्हाला एक मराठी गोष्ट सांगतों लक्षात ठेवा. एक म्हातारी बाई आपल्या लेकीच्या घरीं चालली होती. तिला वाटेंत रानात वाघ भेटला. तो म्हणाला, 'म्हातारबाई, म्हातारबाई, मी तुला खातो' पण ती बाई मोठी धोनी. तिला वाघाचा स्वभाव काय माहीत! ती म्हणाली, 'वाघोबा! वाघोबा! आज मला खाऊ नको. लेकीच्या घरीं जाते, तूपरोटी खाते, धष्टपुष्ट होते, मग मला खा!' (हशाव टाळ्या.) शिशुवाङ्मयांतील ही गोष्ट मी एरवीं तुम्हाला सांगितली नसती. पण जम्नादास यांनीं इंग्रजींत तिचा उल्लेख केला, व तिचें मर्म स्वारस्य तुम्हाला कळावें म्हणून तर ती मराठींत सांगितली. गोष्टीचा मुद्दा इतकाच, कैदेच्या शिक्षेच्या बाबतींत सोळा वर्षांनीं माझी बढती म्हातारी अशा नात्या व सर्वांचा जो अंदाज होता तो मात्र फसला. कदाचित् माझें वय ५०।५२ वर्षांवर आहे म्हणून न्यायमूर्तींनीं मला

कैदेची शिक्षा दिली नसेल. कदाचित् सरकारला आज पैशाची अधिक जरूरीहि असेल! कारण एका दिवसात माझे ५२०० व विनोदपत्राचे १८०० मिळून ७००० रुपयाची रकम सरकारनें मिळविली! केसरीचा दंड लोकांनीं भरावा असे उदार उद्गार कित्येकांनीं येथें काढले त्याबद्दल मी फार आभारी आहे. पण तो दंड केसरीनें कालच भरून टाकला. या दंडाच्या बाबतींत विनोदपत्राच्या मुद्रकाला मात्र उगाच कडकपणें वागविण्यात आलें. त्या बिचाऱ्याचा लेखाशीं काय संबंध! शिवाय त्यानें माफी मागितली होती, व ती स्वीकारण्याबद्दल सरकारी वकिलानेंहि शिफारस केली होती. म्हणून लोकांना या कडक शिक्षेची चीड आली असेल तर प्रथम या बिचाऱ्या मुद्रकाचा दंड भरण्याला त्याला लोकांनीं मदत करावी. विनोद पत्रात मजविषयीं कसे लेख येतात हें आपणास माहीत आहेच. पण न्यायकोर्टाच्या अशा या दंडपशाहीनें तें पत्र बुडावें हें मला पसंत नाहीं. म्हणून आपण कोणी त्याला मदत केली तर बरें होईल. कारण अशानें त्याच्यातील दोष निघून जाऊन तें आपल्या पक्षालाहि कदाचित् मिळेल.

"असो. कोर्टाच्या बेअदबीच्या गुन्हा कशा प्रकारचा आहे हें आतां आपल्या लक्षात आलेच असेल. कोर्टानें खटला भरला कीं, माफीशिवाय आरोपीला सुटकाच नाहीं, अशी कोर्टानें आपली समजूत करून घेतलेली दिसते. म्हणूनच जुलमानें माफी घेणें किती अप्रशस्त आहे, हें मी परवा कोर्टास सांगितलें. चोरानें खिडींत गाठून लिहून घेतलेली पावती, आणि न्यायकोर्टानें जन्मभर तुरुंगात ठेवण्याचा धाक दाखवून सक्तीनें मिळविलेली माफी, यात काहींच फरक नाहीं. पण आरोपीनें माफी न मागितली तर त्याला जन्मभर कैदेंत ठेवण्याचा अधिकार कोठला, याची उपपत्ति लक्षात आणा म्हणजे या चमत्काराचें खरें मर्म कळून येईल. ती उपपत्ति म्हणजे न्यायमूर्ति हे अमर्यादित राजसत्तेचे प्रतिनिधि होत, ही होय. पण राजसत्तेचा विलायतेत खेळखंडोबा कसा चाललेला आहे हें लक्षात आलें म्हणजे राजसत्तेच्या या प्रतिनिधींच्या बढाण्याची मौज वाटते. बर्केनें सर्व जन्मात एकच कोटी केली असं म्हणतात; व ती कोटी अशी कीं, 'व्हॉट इज मॅजेस्टी बट ए जेस्ट व्हेन श्टॉर्न ऑफ इट्स् एक्स्टर्नल्स !' 'मॅजेस्टी' या इंग्रजी शब्दाच्या अक्षरांतील बाह्यांग गेलीं म्हणजे बाकी निव्वळ 'ए जेस्ट' म्हणजे 'थट्टा'च उरतें! विलायतेत राजसत्तेचीं बहुतेक अंगें नष्ट होऊन राजा हा आतां निव्वळ

पार्लमेंटच्या हातांतील बाहुलें झाला आहे. अशा राजाच्या बळावर, आणि विलायतेंतील 'कॉमन लॉ' इकडे लावून, न्यायमूर्ति जर वाटेल त्याला, माफी मागत नाहीं म्हणून आपल्या मर्जीस वाटेल तितके दिवस म्हणजे जन्मच्या जन्म, कैदेंत ठेवूं म्हणतील तर ते कोण ऐकून घेईल ! निदान त्याला कोण हसल्या-खेरीज राहील !

"गुन्ह्याला निश्चित शिक्षा असली म्हणजे स्वाभिमानी मनुष्य माफीची याचना सहसा करणार नाहीं. कोर्टानें केलेली त्याची 'कन्व्हिक्शन' म्हणजे आरोपशाबिती, आणि आरोपीच्या स्वतःच्या 'कन्व्हिक्शनस्' म्हणजे त्याची नैतिक मतें यांना एकत्र नांदण्यास जागा तरी मिळेल. जन्मठेप काळेपाणी दिलें तरी तें वीस वर्षांत संपतें; आणि कोर्टाच्या ब्रेअदबीसारख्या फुसक्या गुन्ह्याला मात्र अमर्यादित शिक्षा ! पण ही स्थिति अशी आहे खरी. अर्थात निजविरुद्ध आपण लढलें पाहिजे. विलायतेंत वर्तमानपत्रकारांनीं किती जबर झगडा केला हें इकडे पुष्कळांना माहीत नाहीं. सर अर्स्किन मेचें पुस्तक वाचा म्हणजे कळून येईल. एकेका वर्षांत दोनदोनशें वर्तमानपत्रांवर खटले ! पण लोकमताच्या सहानु-भूतीच्या आधारावर वर्तमानपत्रें हीं भांडणें भांडलीं. सरकारी शिपायांनीं अपराधी वर्तमानपत्रकाराला खोड्यांत घालण्यास नेलें म्हणजे त्याच्याबरोबर लोक जात, व खोड्याजवळ एक वधस्तंभ पुरून त्यावर राजचिन्हें व न्यायचिन्हें उभी करून तीं समारंभानें जाळीत. अर्थात लोकमत दाखविण्याचा तो एक मान्य प्रकार होय. पण लोक आपलें मत प्रगट केल्याशिवाय रहात नसत. इकडे आपणालाही हें स्वातंत्र्य निराळ्या रीतीनें पण अद्यापि प्रस्थापित करावयाचें आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीची घटना कायद्याच्या रूपानें आतां थोडीबहुत तरी निश्चित झाली आहे. पण वर्तमानपत्रांच्या बाबतींत ज्यूरी वगैरेंचा काहींएक अधिकार आपणास नसल्यानें आपण सर्वस्वी पराधीन आहों. पण हें स्वातंत्र्य मिळवावयाचें तर तें जोराच्या प्रयत्नाशिवाय मिळणार नाहीं. या बाबतींत इमर्सन नामक तत्त्वज्ञाचें एक वाक्य आपणाला सांगतों. 'ए रिव्हर मेक्स इट्स् ओन बेड' म्हणजे 'नदी आपलें पात्र आपणच निर्माण करते' नदीला तिचें पात्र दुसरा कोणी निर्माण करून देत नाहीं. तिच्या अंगांत जोर असेल तर त्या प्रमाणानें तिला लहान अगर मोठें पात्र लाभतें. जमीन भुसभुशीत मिळाली तर नर्मदा नदी आपलें पात्र अर्धा मैल रुंद करते, पण पुढेंत भिम्पार्णघाटच्या पर्वत

आला तरी ती त्यावून आपला मार्ग काढल्याशिवाय रहात नाहीं; मात्र खडक कठिण म्हणून येथें ती लहान पात्रावर आपलें समाधान करून घेतें. परंतु पात्र लहान म्हणून तिचें पाणी वाटून जाण्याचे रहात नाहीं, तर उलट इतर ठिकाणापेक्षा अधिक जोरानें व खळखळीनें वाहात असतें.

"मला या विषयावर अधिक बोलण्याची इच्छा नाहीं. सर्व वर्तमानपत्रकारांना त्याच्या धंद्याच्या अनुषगानें अशी जोखीम पत्करावीच लागते. पण मी माझ्या धंद्याची नसती प्रौढी मिरवू इच्छित नाहीं. असा कोणता धंदा आहे कीं, त्याची म्हणून विशेष जोखीम नाहीं ? गवंडी वारंवार मजल्यापर्यंत पराचीवर बसून भिंती बांधतो. मग जन्मभर हा धंदा करणाऱ्या गवंड्याच्या मनांत केव्हां कधींच असें आलें नसेल काय कीं, आपण उचावरून पडू व आपणास दुखापत होईल व ती सोसावी लागेल ! त्याच रीतीनें गेल्या तीस वर्षांत ज्या ज्या सपादकानीं आपल्या नावाचें डिक्लेरेशन करून वर्तमानपत्रें, विशेषतः राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणाचीं पत्रें चालविलीं, त्यांना आपणावर तरी राजद्रोहाचा किंवा इतर खटला होऊन आपणास तुरुंगात जावें लागेल अशी कल्पना असणारच. ही कल्पना डोळ्यापुढें असताहि जो तें काम करतो त्याला तितक्यापुरतेंहि धैर्य नाहीं असें म्हणणें किंवा मानणें हं स्वतः म्हणणाऱ्याच्या किंवा तसें मानणाराच्या मूर्खपणाचेंच निदर्शक ठरेल ! टिळकासारखे मनोधैर्याचे अर्थात् थोडेच सापडणार. परंतु आपल्या धंद्याला लागणार सामान्य प्रतीचें धैर्य हें ज्याला त्याला असतेंच. आता धैर्य दाखविण्याचा अलीकडचा एक मार्ग निघाला आहे; तो अनुसरावयाचा म्हटला म्हणजे कोणीकडून तरी तुरुगात जावें म्हणून मुद्दामच काहींतरी लिहून तुरुंगवास ओढवून घेणें. पण वर्तमानपत्रकार हा कायद्याच्या दृष्टीनें प्रवाहपतित असतो, त्याला केव्हा शिक्षा भोगावी लागेल याचा नेम नसतो, येवढेंच मनांत बाळगून जेव्हा तो प्रसग येईल तेव्हा तो आनदानें स्वीकारणें हा दुसरा मार्ग होय. असो. आपण सर्वांनीं मजविषयीं सहानुभूति दाखविली तिजबद्दल मी आपले आभार मानून आपलें भाषण पुरें करतो."

पुण्याची जाहीर सभा—ता १५ रोजीं सायंकाळीं श्रीशिवाजीमंदिरांत श्री. भास्कर बळवत भोपटकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं जाहीर सभा भरली होती. आपल्या प्रास्ताविक भाषणात अध्यक्ष म्हणाले, "गेलीं दोनतीन वर्षें देशांत भाळींमिळींचें जे खूळ पसरलें होतें त्यास श्री. तात्यासाहेब बळी न पडता त्यांनीं

हायकोर्ट लढविलें व 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' ही लोकमान्यांची परंपरा त्यांनीं अबाधित राखिली याबद्दल त्याचें आपण अभिनंदन करीत आहों."

यानंतर ल. ब. भोपटकर यांनीं आपल्या भाषणास सुरवात करतांना लोहगावच्या खटल्याची सविस्तर हकीकत सांगून त्यांतून केसरीवरील खटला कसा निघाला याची माहिती सांगितली. नंतर ते म्हणालेः—

"खटला चालवितांना तात्यासाहेबांनीं वृत्तपत्रकाराची बाजू मोठ्या बाणेदारपणानें पुढें मांडली. त्यांनीं हायकोर्टास स्पष्ट बजावलें कीं, हायकोर्टाचे न्यायाधीश हेहि माणसेंच असतात. हायकोर्ट हे सर्वगुणसंपन्न समजावयाचें कीं काय, या प्रश्नाचा आपणास केव्हांतरी निर्णय करून घ्यावा लागेल.

"सन १९२१ सालीं असहकारिता सुरू झाली. त्या वेळीं खटल्यांत बचाव करावयाचा नाहीं असें एक धोरण राष्ट्रांत उत्पन्न झालें. परंतु हें धोरण आत्मघातकीपणाचें आहे असें महाराष्ट्रांत तेव्हांच दे. तात्यासाहेबांच्या नेतृत्वाखालीं स्पष्टपणें प्रतिपादन केलें, व त्यांनीं हाही स्वीकारलेलें बचावाचें धोरण लोकमान्यांच्या धडाडीला अनुरूप असेंच होतें. राजकीय खटला ज्याचा त्यानें स्वतःच चालवावा ही गोष्ट नेहमीच इष्ट असते व त्यास अनुसरून केळकर यांनीं उत्कृष्ट काम केलें. वर्तमानपत्रकर्ते व सरकार यामधील हा झगडा या दृष्टीनें त्यांनीं खटला लढविला. लोकमान्यांना पाठीमागें सर बाबतींत घेऊं कोण असें मला कोणीं विचारल्यास मी तात्यासाहेबांच्याकडेच बोट दाखवीन. विद्वत्ता व उत्कृष्ट लेखन या बाबतींत तर त्यांच्या तोडीचे संपादक विरळा. मिस्तुनाम्रीतुबाच्या मागें महाराष्ट्र सौष्ठव सौंदर्ययुक्त असें त्यांनीच बनविलें, लोकमान्यांची परंपरा उत्कृष्टपणें चालविली, व त्यामुळें ते महाराष्ट्रास ललामभूत झाले आहेत."

यानंतर न. वि. गाडगीळ म्हणाले, "वर्तमानपत्राचें स्वातंत्र्य कमी करण्याचा सरकारचा कदाच उपाय दिसतो परंतु हें धर्मयुद्ध दाखवून नव्हे. एक इंग्रजी प्रेसकार म्हणतो, 'मला वृत्तपत्राचें स्वातंत्र्य द्या म्हणजे मी देश स्वतंत्र करतो,' असें महत्त्वाचें हें स्वातंत्र्य आहे. न्यायपद्धतींतच पक्षपातित्व आहे हा मूळ तत्त्वाचा मुद्दा आहे; व श्री. तात्यासाहेब यांनीं न्यायमूर्तीशीं समानतेची पूर्ण जाणीव ठेवून आपलें काम चालविलें, इतक्या निर्भीडपणें एखादा नामांकित वकिलानेंहि काम चालविलें असतें असें नाहीं. ऐन वेळीं केळकरांनीं उदात्त प्रसंगाला

उदात्तपणें तोंड देऊन स्वत:ची मरणी केली असें मुंबईचे एक वकीलच मज-जवळ म्हणाले, व तें सर्वथैव योग्य व लोकमान्यांच्या परंपरेला धरूनच होतें."

याप्रमाणे भाषण झाल्यावर मी आभार मानताना म्हणालों—

" आपण प्रेमानें माझा माझ्या योग्यतेहून अधिक गुणगौरव केला त्याबद्दल मी आपला ऋणी आहे मजवर हा खटला यदृच्छेनें झाला; तो अमक्यातमक्यानं आकसानें केला असें मी म्हणत नाहीं. आम्हा वर्तमानपत्रकाराचें जीवित म्हणजे एक प्रकारें वनवासच आहे. कायद्याच्या रानावनात खटल्याचे विंचू, इंगळ्या, साप वावरत असतां आम्हीहि त्याच्यामध्येच वावरत असतो, व आपल्या अकले-प्रमाणें सावधगिरीचे बूट-जोडेहि पायात घालीत असतो. पण अशाहि स्थितींत साप विंचू हे क्वचित् दंश करणारच मी १९१० फेब्रुवारीपासून आजतागायत सुमारें १३॥ वर्षे केसरीचा संपादक आहे या अवधींत मजवर एकच खटला झाला ही गोष्ट मी सुदैवाची समजतों. हीं वर्षे प्रेस ॲक्टाच्या व महायुद्धादि इतर कार-णांनीं कशा प्रकारचीं होतीं हें आपण जाणताच.

" खटला झाला असतां माझा मीच बचाव करणं ही गोष्ट अगदीं स्वाभा-विक अशीच होती त्यात मी विशेष असें कांहीं केलें नाहीं. मी या कामीं अयोग्य अभिमान धरला नव्हता पण योग्य अभिमानहि टाकला नव्हता. स्वत. मी एल्एल्‌ बी. आहे व त्या धंद्यात असतों तर वकिली केलीच असती. माझे सहकारी वकील लोक वकिली करतात तें पाहून मलाहि या वेळीं एक वेळ वकिली करण्याची हौस आली असेंहि क्षणभर मानलें तरी त्यात वावगें त काय ! खेळ पहात शेजारीं बसणारा मनुष्य एखादे वेळीं स्वत. हातात डाव घेऊन खेळणारच. शिवाय या कामीं माझ्या धंद्यानें मला वकीलपत्र दिलें आहे असेंहि मनात वाटूं लागलें. तथापि धंदेवाईक वकिलापेक्षा मी खटला चांगला चालवीन अशी अहंकारबुद्धि मी धरली नव्हती स्वतः काम चालविण्यात थोडासा तोटाच आहे हें मी जाणत होतों. पण सार्व-जनिक दृष्टीनं त्यात तितका नफाहि होतो परकी राज्यात जितक्या रीतींनें व प्रसंगीं आपल्यातील सुशिक्षित लोक गुणानें, कर्तृत्वानें, व बुद्धीनें साहेबलोकांची बरोबरी करून दाखवितील तितका जनतेला आत्मविश्वास व हिंमत अधिक येईल. हायकोर्ट जज्ज झाले म्हणून काय झालें ! आपण त्यांच्याहून स्वत.ला कमी मानण्याचें कारण नाहीं, व हायकोर्ट जज्जांशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागल्याचा हा प्रसंग साधावा म्हणूनच मी स्वत. काम चालविलें.

" हा खटला हे माझ्या धंद्यातील अवश्य नसले तरी आनुषंगिक जोखीम होते. पण समाजातील असा कोणता धंदा आहे कीं, ज्यात त्याच्या अनुषंगानें येणारें जोखीम नाहीं ? म्हणून इतर कोणाहि धंदेवाल्यापेक्षा या खटल्यात अधिक धैर्य मी दाखविलें असें मला वाटत नाहीं. पण जनता ही आम्हा वर्तमानपत्र-कारांच्या धंद्यासंबंधानें विशेष उदार असल्यामुळे मी सांभाळलेल्या जोखिमेपेक्षा किंवा मला झालेल्या दुखापतीपेक्षा मला जनतेने सहानुभूतीच्या रूपानें अधिकच नुकसानभरपाई दिली. या नव्या औद्योगिक मनूंत मोठमोठ्या कारखान्यातून मजुरांना झालेली दुखापत कारखानदारांनीं आपल्या खर्चानें भरून द्यावी अशी सक्ति करणारा 'वर्कमेन्स कॉम्पेन्सेशन ॲक्ट' करण्यात आला आहे. सार्वजनिक हिताच्या मोठ्या कारखान्यातील मीहि एक लहानसा मजूर आहे, आणि जनतेवर असा कायदा कोणी लादलेला नसता तिनें माझ्या दुखापतीबद्दल प्रेमानें सगळे नुकसान भरून दिलें हे तिचें केवढें औदार्य म्हणावें ? मी हा खटला असा चाल-वून लोकमान्यांची बाजू राखली असे सांगण्यात आलें परंतु टिळकांचा खरी पर परा राखणें कोणालाहि अशक्य आहे कालिदासानें रघुवंशात "प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्" या उपमेने परंपरा राखण्याची खरी कल्पना व्यक्त केली आहे एका दिव्याला लावून दुसरा दिवा पेटविला तर दोघांच्या तेजांत फरक कांहींच नसतो. त्या समान तेजानें एकाचें कार्य दुसऱ्यानें करणें याचेंच नांव खरी परंपरा राखणें. हें माझ्या हातून घडलें नाहीं व घडणे शक्यहि नाहीं कदाचित् दिवा मालवल्यावर अंधार पडतो तेव्हा एखादी काडी पेटवून पायापुरती वाट दिसेल इतका प्रकाश पाडणे अशासारखें कांहीं काम कदाचित् माझ्या हातून गेल्या चार वर्षांत झालें असेल. तथापि टिळकांच्या सांप्रदायांतील इतर लोकांनीहि तें काम आपापल्या परीनें केलेंच आहे "

यानंतर समारोपादाखल भाषण करतांना अध्यक्ष भा. रं. भोपटकर म्हणाले, "तात्यासाहेब माझे सतपथ गुरुबंधु आहेत आनंदवनभुवनात सतत गुरगुरणारा आमचा गुरु होता ! "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे " हें सत्त्व टिळकांनीं तुरुंगाच्या दारात एक पाऊल असतां प्रतिपादन केलें व गुरु तुरुं-गांत कर्मयोग लिहिला ! अशा गुरूचे श्री तात्यासाहेब पट्टशिष्य आहेत व आम्ही भक्त शिष्य आहों ! लोकमान्यांची परंपरा त्यांनी निर्विवादपणें उत्कृष्ट अशी चाल-विली. परंतु त्यांच्यांत एक दुर्गुण आहे. तो म्हणजे तुरुंगात न गेल्याचा ! पण त्याब

कोणी तुरुंगात घालीनच नाहीं तर ते तरी काय करणार ? तुरुंगात वावरल्याप्रमाणें न जातां कोर्टे लढविण ही लोकमान्यांची शिकवण होती. त्याप्रमाणें तात्यासाहेबानींहि ओळीशीं ओळ पुजविली. लोकमान्यांची परंपरा त्यांनीं सर्वतोपरि उत्तम प्रकारें चालविली. लोकमान्यांच्या परंपरेप्रमाणें राष्ट्राचा गाडा त्यांनीं चालविला व मार्गांत उजेड राखला याबद्दल आपणा सर्वांतर्फे मी त्यांचें अभिनंदन करतों"

कल्याण बेळगाव इत्यादि ठिकाणींहि अभिनंदनाच्या जाहीर सभा झाल्या.

असो, या खटल्यानंतर मी पुन: कोर्टांत गेलो तो एका दिवाणी दाव्यात वादी म्हणून तो दावा खुद्द केसरी ट्रस्ट संबंधाचा असून, लो. टिळकांच्या दोघां मुलांवर मी ट्रस्टी या नात्यानें दिवाणी फिर्याद करून कोर्टाकडून त्यांजविरुद्ध कांहीं कांहीं ताकिदी मागितल्या होत्या. या दाव्याची हकीगत सारांशानें पूर्वी थोडीशी आलेलीच आहे म्हणून मी ती पुन: येथ देत नाहीं. येथें इतकेंच म्हणतो कीं, हा अप्रिय वाद आम्हाला दहा वर्षे तर पुरून उरलाच, पण एवढ्यानें तरी तो संपेल की नाहीं याविषयीं शंकाच वाटत होती. पण तो न संपला तर अवश्य तें आमचेंहि कर्तव्य करण्यास आम्ही तयारी ठेवली होती

पण या वादाचें जें भूत मुंबई हायकोर्टांत न्यायमूर्ति पाटकर व ब्रूमफील्ड यांच्या कोर्टांत गाडलें गेलें तेंच त्याच इमारतीच्या दुसऱ्या एका खोलींत न्या. तय्यबजी यांच्या कोर्टांत १९३१ च्या सप्टेंबर महिन्यात पुन उभें राहिलें. मात्र यावेळीं माझा संबंध वादी किंवा प्रतिवादी असा नसून साक्षीदार या नात्याचा होता पण योगायोग असा कीं, खरें प्रतिवादी बाजूसच राहून मी व माझे सहकारी ट्रस्टी रा घाडोपंत विद्वांस हेच जसे कांहीं प्रतिवादी असा त्या दाव्याला रंग चढला, व वादी वकीलांनी आम्हाला बेभरवशी साक्षीदार असें ठरविण्याचा बहाणा करीत केसरी ट्रस्ट व टिळकपुत्र यांच्यातील भांडणातले बहुतेक मुद्दे पुनः उकरून काढले! आणि दैवयोगानें न्यायाधीशांहि असेच मिळाले कीं, त्यांनीं या सर्व मुद्यांचा पसारा आपल्यापुढाल—वास्तविक संकुचित मर्यादेच्या दाव्यांत—पुराव्याच्या रूपानें येऊ दिला. या दाव्यात टिळकपुत्र हे वादी व कै. रा. अण्णासाहेब नेने हे प्रतिवादी होते. तय्यबजी यांच्या कोर्टांत वादी टिळक यांच्यासारखा निकाल झाला. परंतु तो हायकोर्टांतच अपील बेंचर सर न्यायाधीश व न्या. रांगणेकर यांच्यापुढे निघाला तेव्हां तो फिरविला गेला. पण फिरविला गेला म्हणण्यापेक्षा

उभयपक्षाच्या समतीनें निकालांत गेला. पण ही तडजोड पुष्कळशी प्रतिवादी नेने याना अनुकूल अशी होती. मी पक्षकार नव्हतों तथापि अॅडव्होकेट जनरल यांनीं मला तडजोड सुचविण्याकरिता निमत्रण केलें होतें.

१९२१ सालीं मी कायदा मोडून दारूबदीचें पिकेटिंग दोनदा केलें. दोनहि खटल्यात मला दड झाला. त्याप्रमाणें सोन्या मारुती सत्याग्रह प्रकरणीं मी कायदेभग केला व खटला होऊन मला पचवीस रुपये दड झाला पण पुढं कायद्याच्या मुद्यावर मी हायकोर्टाकडे अपील केलें. त्यात ती शिक्षा रद्द होऊन दडहि परत मिळाला.

हीं वरील कांहीं उदाहरणें प्रत्यक्ष झालेल्या आणखी खटल्यासबधाचीं म्हणून दिलीं आहेत. पण मी त्याना महत्त्व देत नाहीं कारण अशा खटल्यात सहसा दडापलीकडे मजल जात नाहीं. पण १९३० च्या कायदेभगाच्या चळवळींत मी दोनतीनदा कायदेभग केला ते प्रसग मात्र असे किरकोळ म्हणता येत नाहींत. कारण त्या वेळीं तुरुगवासाची शिक्षा हा सामान्य नियमच होता. आणि प्रत्येक प्रसगीं या कायदेभगाच्या कृत्याचें पर्यवसान खटल्यात व तुरुगवासात होणार अशी खात्री अपेक्षाहि होती. हें सर्व सागण्याचें कारण इतकच कीं, तुरुगवासाच्या भीतिमुळें मी कामिसच्या चळवळीविरुद्ध होतों हें म्हणणें निखालस खोटें आहे. त्याला मात्रीं तात्त्विक कारणें होतीं. मग तीं कारण कोणी वाटल्यास सुद्धाल चूक म्हणो. दुसरें पक्षीं मी हें सागतों कीं, गाधी राज्यांतील चळवळींत तुरुगवास हा तुरुगातील सौम्यपणाच्या सवलतीच्या वागवणुकीमुळें एकनुसता खेळ, एक मवाळ हुल्लड, ठरत होती. तुरुगातील कैदी म्हणविणाराना तेव्हां काय काय सुखसोयी भोगावयास मिळत हें कोणास सागितलें तर खरेंहि वाटणार नाहीं सावरकर टिळक यांचा तुरुगवास आनदानें भोगण्याइतकें धैर्य कदाचित् मजमध्यें नसेल. पण गांधी राज्यातील अनेक प्रतिष्ठित लोकांच्या तुरुगवासविषयक धैर्याची बरोबरी करणारा मी आहे ह बढाई न करतां आणि विनय न सोडतां मला खचित सांगतां येईल. कौन्सीला हाणून तुरुगांत मुद्दाम जाणारा मी नव्हतों, पण नियत कार्यक्रमात तुरुगवास प्राप्त झाला तर त्याला भिणाराहि मी नव्हता असें मला वाटतें. १९३८ सालीं हायकोर्टापुढे मी केलेल्या ठणठणीत भाषणानंतरकडे जाऊन दुसरा पुरावा यानिरयीं दायला नको.

असो. आतां या प्रकरणीं मला मालेलों अभिनदनाचीं कांहीं पत्रें देतों.—

(ता. ११।८।२४) केसरीवरील खटल्याचा निकाल ऐकून आश्चर्य व दुःख वाटलें. तुम्हाला झालेला दंड व शिक्षा फार जबर आहे. तुम्हाला माझी पूर्ण सहानुभूति आहे व केसरीला या प्रसंगीं मदत करण्यास कर्नाटकातर्फे सार्वजनिक फंड उभारण्याचीहि माझी तयारी आहे. तरी तुमचें काय मत आहे तें कळवावें. (दत्तात्रय व्य. बेळवी, हायकोर्ट वकील, बेळगाव.)

(ता. १२।८।१९२४)—मुंबई हायकोर्टांत वर्तमानपत्राच्या वतीनें तुम्ही मोठ्या निधड्या छातीनें झगडा केलात आणि त्यात शिक्षेचा धोका देखील सहन केलात याबद्दल तुमचें अभिनंदन करतो. केसरीला झालेला दंड लोक सार्वजनिकपणे भरून देतील अशी आशा आहे. क्रॉनिकलला पुण्याहून बातमीपत्र पाठविण्यासारखा मनुष्य तिकडे आहे काय? (स. अ. ब्रेलवी, संपादक, बॉबे क्रॉनिकल.)

(ता. २३।८।१९२४)—वर्तमानपत्राच्या स्वातंत्र्याकरितां तुम्ही फार धैर्यानें हायकोर्टाशीं भांडलात याबद्दल तुमचें मी अतिशय मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. तुमच्याप्रमाणेंच जसे उदारधी संपादक वर्तमानपत्राच्या क्षेत्रांत आणखी असते तर काय बहार झाली असती! लो. टिळकांचे तुम्ही सच्चे शिष्य आहात असें तुम्ही दाखविलेंत या द्वाड नोकरशाहीमुळें खरें बोलण्याची देखील चोरी झाली आहे असा पदोपदीं अनुभव येतो तुमच्या दंडाच्या रकमेला माझी लहानशी वर्गणी म्हणून रु ३० पाठवीत आहे. (लाला दुर्गादास कसावली, पंजाब.)

(ता. १२।९।१९२४) कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्यांत हायकोर्टें आरोपीला बिनमुदत शिक्षा देऊं शकतें याबद्दल तुम्ही हायकोर्टांत केलेल्या भाषणाची प्रत पाठविल्यास आम्ही त्याचा सारांश 'बॉम्बे लॉ जर्नल'मध्यें घालूं. त्याबद्दल एखादा सुरेखसा लेखहि शक्य झाल्यास लिहीन म्हणतों. (बाळ गंगाधर खेर, सॉलिसिटर, संपादक, लॉ जर्नल, व आजचे काँग्रेसचे प्रधानमंत्रि, मुंबई.)

..... असला दंड करण्यानें केळकर व केसरी यांचें कितीसें नुकसान होणार! दंड पचनी पाडून पुनः ते डोकें वरच काढणार! केळकरांनीं जो निर्भय धैर्याचा झगडा केला त्याबद्दल वृत्तपत्रकार व सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालणारे इतर लोक यांजकडून त्यांचें अभिनंदनच होणें रास्त आहे. केसरी हा आधींच मोठा वजनदार आहे. दंडाच्या निकालानें त्याचें वजन उलट वाढेलच." (म. गांधी, यंग इंडिया.)

(१२) कांहीं 'बड्या' लोकांशीं आलेला संबंध

१९०८ पासून मुंबईच्या प्रत्येक गव्हर्नराची व माझी कांहीं कांहीं प्रसंगानें गांठ पडली होती. टिळकांच्या खटल्यानंतर मी मुंबईस टिळक केसचें पुस्तक छापवीत होतों. तेव्हां सर जॉर्ज सिडेनहॅम यांनीं हरि नारायण आपटे यांच्यापाशीं अशी चौकशी केली कीं, "मला केळकरांना भेटावयाचें आहे. ते भेटीला येतील कीं नाहीं!" त्यावर आपटे यांनीं "बोलावल्यास अवश्य येतील" असें सांगून माझ्या भेटीचा दिवसहि परस्पर ठरविला व मला कळविलें. तेव्हां मला पुण्यास जाऊन त्यांची गांठ घेणें प्राप्त झालें. या पहिल्या भेटींत ते माझ्याशीं सामोपचारानें बोलले व मला इतकेंच म्हणाले कीं, "अत्याचाराचें प्रवर्तन व जातीजातींतील कलह एवढें वगळून तुम्ही निर्भीडपणानें लिहीत जा. हा गव्हर्नर वाईट आहे, तो असें असें करतो, असें व्यक्तिशः मला उद्देशूनहि तुम्ही लिहिलें तरी मी त्याचा राग मानणार नाहीं;" व त्यांनीं शेवटीं सांगितलें कीं, "दरवर्षीं एकवार तुम्ही मला अवश्य भेटावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण विचारविनिमय हा सर्वांनाच फायदेशीर असतो."

यानंतर १९०९ च्या अखेर मी कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीला उभा राहिलों. माझे प्रतिपक्षी हरिभाऊ आपटे व धुळ्याचे गरुड हे होते. निवडणुकीला म्हणजे उमेदवाराकडून मतपत्रिका कमिशनरकडे येण्यास सुरुवातहि झाली होती. इतक्यात कौन्सिल निवडणुकीच्या नवीन नियमाचा फायदा घेऊन सरकारी गॅझेटचा जादा अंक काढून गव्हर्नरसाहेबांनीं मला "कौन्सिलांत शिरण्यास अपात्र" (म्हणजे राजकीय पूर्ववृत्त मतें वगैरे लक्षांत घेता अनिष्ट) असें जाहीर केलें. यावर अपील वगैरे कांहीं नव्हतें. आणि गॅझेटांत माझ्यावरचा हा शेरा प्रसिद्ध झाल्याबरोबर निवडणुकींतून माझें नाव आपोआप रद्द झालें. हें घडवून आणल्याबद्दल हरिभाऊ आपटे यांच्यावर लोकांनीं सहजच संशय घेतला. तो खरा नव्हता. परंतु त्याचा परिणाम होऊन अखेर गरुड हे निवडून आले. पुण्याच्या डेक्कन सभेमध्यें नामदार गोखले यांनीं हा विषय घेऊन, सरकारच्या या कृत्याचा म्हणजे मला अपात्र ठरविण्याचा निषेध केला. नियमाचा हा दुरुपयोग झाला असें त्यांनीं स्वतः महीरर प्रसिद्ध केलें; व त्यांनीं होऊनच मला सांगितलें कीं, "गव्हर्नरांनीं तुम्हास दरवर्षीं भेटीस येत जा म्हणून जें सांगितलें आहे त्याचा फायदा घेऊन

त्याना मुद्दाम भेटा, व निवडणुकीच्या बाबतींतील तुमची तक्रार मांडा. म्हणजे पुढील निवडणुकीच्या वेळीं तरी तुमच्यावरील शेरा निघून जाईल व तुम्हाला उभे रहाता येईल."

त्याप्रमाणें भेटीची परवानगी मागून मी सिडेनहॅमसाहेबास जाऊन भेटलो व असें विचारलें कीं, "मला तुम्ही अपात्र ठरविण्याचें कारण काय ? मुंबई कौन्सिलमध्यें बसण्याला मी खरोखरच नालायक आहे म्हणजे माझी तितकी किंमत नाहीं असें आपणाला वाटतें काय ?" तेव्हां ते हसत म्हणाले, "मि. केळकर ! कौन्सिलांत जाऊन काम करण्याची पात्रताच म्हणाल तर, जे कित्येक लोक तेथें जाऊन बसतात त्यांपेक्षा तुम्ही कितीतरी अधिक लायक आहां हें मी जाणतों. पण तुम्हाला अपात्र ठरविण्याचें कारण तुम्ही हायकोर्टाची बदनामी केली व त्याकरिता तुम्हाला दंड व कैदेची शिक्षा झालेली आहे हाच तुमच्या अपात्रतेचा अर्थ होय. तथापि, नियमातच अशी सवलत आहे का, एकदा अपात्रता जाहीर केली तरी ती कदाचित् पुढें निघू शकते म्हणून पुढें पाहू."

हायकोर्टाच्या बदनामीचा व शिक्षेचा हा मुद्दा अवचित पुढें आल्यानें, व तो मताचा प्रश्न असल्यामुळें, मी विशेष काहीं बोलू शकलो नाहीं. पण यानंतर केसरी-मराठ्याचा पाच हजाराचा जामीन घेतल्यावर माझी व सिडेनहॅमसाहेबाची गांठ पडली तेव्हां ते होऊन मला म्हणाले कीं, "सरकारनें तुमच्या पत्राचा जामीन घेतला याबद्दल तुमची तक्रार असेलच" त्यावर मी म्हणालो "तक्रार असली तरी करून काय उपयोग ? पुन्हा दोन दिवसाचीहि मुदत न देता पाच हजार रुपयाचा जामीन सरकारनें मागितला यावरून त्यांच्या मनांत काय होतें हें दिसूनच आलें. शिवाय ज्या लेखाबद्दल म्हणून जामीन मागितला त्यातला एक लेख तीस वर्षांपूर्वींचा प्रो. आगरकराच्या लेखांतील उतारा होता, व दुसरें तर केवळ तुरुंगातून परत आलेल्या एका गृहस्थाचें केसरीला लिहिलेलें पत्र होतें. माझ्या स्वत:च्या अशा कोणत्याहि लेखाबद्दल जामीन मागितलेला नाहीं हें असें कां ?" या प्रश्नाचें उत्तर न देतां त्यांनीं उडवाउडवी केली व "हें प्रकरण पोलिटिकल खात्याकडून परस्पर झालें. मला त्याची विशेष माहिती नाहीं" असें सांगून त्यांनीं भागविलें. आणि मग प्रतिष्ठितपणानें मला असा उपदेश केला कीं, "जामीन घेतला म्हणून तुम्हाला भिण्याचें काय कारण ! तुम्ही सरकारच्या कृत्यावर टीका करतां त्याप्रमाणें त्यांनीं

केलेल्या चांगल्या गोष्टीबद्दल त्याना बरेंहि म्हणावें म्हणजे झालें. वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं न्यायाधीशासारखें वागलें पाहिजे."

तेव्हां मी म्हणालों "माफ करा, पण वर्तमानपत्रकाराच्या कर्तव्यासंबंधीं माझें मत आपल्या मताशीं जुळत नाहीं. मला एक तरी वर्तमानपत्र आपण असें दाखवू शकाल काय की, ज्याला स्वतःचा पक्ष म्हणून नाहीं व जे न्यायाधीशाप्रमाणें काटेतोल लिहितें!" पण याहिपुढें जाऊन मी म्हणालों कीं, "न्यायाधीश होण्याचा मान वर्तमानपत्रांनींच तेवढा का घ्यावा! सरकारने या बाबतींत स्वतः आपणच उदाहरण कां घालून देऊं नये!" तेव्हां गव्हर्नरसाहेब म्हणाले, "आम्ही तसें करीतच असतों." मी म्हणालों, "गेल्या एकदोन वर्षांत सरकारनें राजद्रोह वगैरेकरितां इतके लोक तुरुंगात घातले त्यापैकीं कांहीं तरी सच्चे, सन्मान्य, व केवळ देशभक्तीमुळें आपत्तींत आलेले होते कीं नाहीं! मग त्याना तुम्ही जशी शिक्षा केली त्याप्रमाणें त्यांच्या गुणवर्णनपर दोन शब्द तुम्ही एखाद्या भाषणांत केव्हां तरी आणावे कीं नाहीं! म्हणजे न्यायाधीशपणा झाला! आणि सरकारनें असें उदाहरण स्वतःच घालून दिलें म्हणजे आम्हीहि सरकारासंबंधीं लिहितांना वाईटाबद्दल वाईट तसेंच चांगल्याबद्दल चांगलें म्हणत जाऊं. आमचें काय गेलें!" या उत्तरानें सिडेनहॅमसाहेब थोडे अडल्यासारखे होऊन विषय पटेवारी नेण्याचा प्रयत्न करून म्हणाले "वा! वा! अशा राजद्रोही लोकांबद्दल आम्ही हात वर करून असें म्हणावें वाटतें कीं, "अहो, हे पहा हे भले सच्चे लोक देशभक्त आहेत! पण राजद्रोह केला म्हणून आम्ही त्यांना शिक्षा केली." तेव्हां मीहि म्हणालों कीं, "हें करणें जर सरकारला अवघड वाटतें, तर सरकारनें कांहीं बरें केलें तरी त्याला बरें म्हणणें हें आम्हा वर्तमानपत्रकर्त्यांनाहि अवघड कां वाटूं नये! आम्हीं तरी हात वर करून असें म्हणावें काय कीं, "पहा हो, हे सरकार कितीं चांगलें आहे. पण ही केली एवढीच गोष्ट त्यांनीं वाईट केली!"

अशा रीतीनें गव्हर्नरसाहेबांनीं मला उपदेश करण्याचा आव घातला तो मोडून निघाला. त्यानंतर पुढच्या वर्षीं मी त्यांना आरण होऊन भेटण्याला गेलोंच नाहीं. पण शहर म्युनिसिपालिटीच्या मराठ्या सभासदांची व सिडेनहॅमसाहेबांची एकदा कांहीं निमित्तानें सरकारी मुलाखत झाली; तेव्हां बाकीच्यांशीं शेकहँड करून मजजवळ आल्यावर क्षणभर थांबून ते मला म्हणाले,

"मला वर्षांतून एकदा तरी भेटावयाचें हा करार तुम्ही मोडला. तो कां!" मी म्हणालों, "तुम्हाला भेटून सांगण्याचें असें मजपाशीं विशेष कांहीं नसतें. मग तुमच्यासारख्या, कामाच्या गडबडींत असणाऱ्या, अधिकाऱ्याचा उगाच वेळ कां घ्या!" तेव्हां ते म्हणाले, "वेळ उगाच जात नाहीं. विचारविनिमय करण्यानें त्याचा मोबदला मिळतोच. तरी आतां प्रायव्हेट सेक्रेटरीला लिहून दिवस ठरवून भेटीला या." मग त्याप्रमाणें मी गेलों.

अशा रीतीनें सिडनहॅमसाहेबांनीं आपण होऊन भेटीची इच्छा प्रगट करण्याचा परिपाठ माझ्याशीं ठेवला होता. यानंतर लॉर्ड लाईड यांनीं, ते गव्हर्नरच्या जागेवर येताच, शनवारवाड्यातील बागेच्या योजनेसंबधानें मला मुद्दाम भेटीस बोलावलें होतें. याची माझी दुसऱ्यादा गांठ झाली तेव्हां एक गोष्ट घडली. लॉईडसाहेबांना फार बोलण्याची सवय होती, व भेटीस आलेल्या माणसाशीं संभाषणाच्या रीतीनें न बोलतां ते आपणच एकसारखे बोलत रहात. त्याचा मला थोडा राग आला, व मी त्यांना स्पष्ट म्हणालों कीं "आपण इतका वेळ बोललांत तर आतां मला पांच मिनिटें तरी मध्यें अडथळा न करतां बोलूं द्याल कीं नाहीं!" हें ऐकून लॉईडसाहेब किंचित् आश्चर्यचकित झाल्यासारखे वाटले. कारण असें बोलणें ऐकून घेण्याची त्यांना सवय नसावी.

बोलण्याचालण्यांत चांगले असे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन व विल्सन. या दोघांच्याहि माझ्या एक-दोन वेळ गांठी पडल्या होत्या. लॉर्ड विलिंग्डन याच्या कारकीर्दींत मी पुणें शहर म्युनिसिपालिटीचा प्रेसिडेंट प्रथम झालों. तेव्हां त्यांनीं मला आपण होऊन कळविलें कीं 'तुम्ही औपचारिक रीत्या अर्ज केल्यास कौन्सिल निवडणुकीच्या बाबतींत १९०९ सालीं जो अपात्रतेचा छाप तुमच्यावर सरकारानें घातला आहे तो काढून टाकला जाईल'; व त्याप्रमाणें घडलेंहि.

१९३३ सालीं गोलमेज परिषदेहून परत आल्यावर दिल्लीहून व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांजकडून इतराप्रमाणें मला भेटीचें निमंत्रण आलें. त्याप्रमाणें गेल्यावर प्रथम गो. मे. परिषदेच्या गप्पागोष्टी झाल्या. शेवटीं निघतांना लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं मला सहज म्हणून प्रश्न केला त्यावरून खालील आशयाचें संभाषण झालें.—

'काय केळकर, ब्राह्मणेतर चळवळ कशी काय आहे?'

'त्या एकंदर चळवळीचा वृत्तांत मजपेक्षा आपणालाच अधिक ठाऊक असणार !'

'तो कसा ?'

'मुंबई इलाख्यांत ही चळवळ सुरू झाली ती तुमच्या गव्हर्नरी अमदानींत. येथून पुढें तुम्ही मद्रासेस गेला तेथें तर ही चळवळ अधिक जोरात होती.'

'तें मला माहीत आहे; पण तुमच्या महाराष्ट्रांतील चळवळीसंबधानें विचारलें.'

'ती आता थोडी थंडावली आहे असें म्हणता येईल.'

'ब्राह्मणेतराना तो पटत नाहींशीं झाली म्हणून !'

'नाहीं. चळवळीचा खरा हेतु समाजातील मानाच्या अधिकाराच्या मोठ्या पगाराच्या जागा ब्राह्मणेतरांना हव्या होत्या त्या आतां त्यांना बहुतेक मिळाल्या आहेत. उदाहरणार्थ—लोकलबोर्ड, म्युनिसिपालिट्या या संस्था बहुतेक त्यांच्या हातीं गेल्या आहेत. तशीच प्रांतिक कायदे कौन्सिलहि. "दाह्याभावात् न खेदात् ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवन्हिः" असें एक संस्कृत वचन आहे. त्याचें भाषांतर करून सांगतों. "The forest fire becomes extinguished eventually, not because it feels tired or sorry, but because there remains in the end nothing to burn or consume" तसें ब्राह्मणेतर चळवळीचें झालें आहे'

येवढ्यावर म्हाइसरॉयानीं वास्तविक थांबावें पण किंचित् हंसून मिस्किल-पणानें ते मला म्हणाले—

'तें ठीक आहे म्हणा. पण या चळवळीनें ब्राह्मणवर्गाचा पाडाव झाला म्हणून तुम्हाला वाईट वाटत कीं नाहीं !'

या खोंचदार प्रश्नाचा रोख ओळखून त्याचें भार परतवावें या विचारानें मीहि हंसून म्हणालों,

'छेः मुळींच नाहीं.'

तेव्हां आश्चर्य दर्शवून ते म्हणाले, 'मोठें आश्चर्य आहे म्हणावयाचें. मनुष्यस्वभावविरुद्ध तुम्ही बोलत आहा नव्हे काय !'

मी म्हणालों, 'स्वभावाला सत्कृतीनें योग्य वळण मिळतें. आमच्या धर्मग्रंथात ब्राह्मणब्राह्मणेतरांविषयीं काय योजना आहे आपणाला माहीत आहे काय?'

'नाहीं, मला सांगा ना.'

'आमच्या धर्मसंस्कृतीचें तत्त्वच असें आहे कीं, राजसत्ता, राजकीय सत्ता, लष्करी सत्ता ही क्षत्रियाच्या हातींच असावी. राजेपण हा क्षत्रियाचाच अधिकार!'

'आणि मग ब्राह्मणांनी काय टाचा घाशीत बसाव वाटतें!'

'व ! ते काय म्हणून! ब्राह्मणाचा अधिकार व मान त्याहून मोठा."

'तो कोणता'!

'राजाचा गुरु होण्याचा राजा सिंहासनावर बसो. पण गुरु उपस्थित झाला म्हणजे राजानें त्याला उत्थापन द्यावें लागतें. क्षत्रिय राजा ब्राह्मण गुरूच्या पाया पडतो. सल्लामसलतीची याचना करतो. गुरुहि अल्पसंतुष्ट अयाचित वृत्तीचा असल्यामुळें त्याच थोडक्यात भागत व तें थोडें त्याला सहज मिळतें. विद्या व ज्ञान यांचा उपयोग निःस्वार्थीपणें केला तर तिला राजसत्तेहून अधिक मान आहे. मग मला सांगा कीं, ब्राह्मणेतर चळवळीचें वैषम्य ब्राह्मण का मानील!'

लॉर्ड विलिंग्डन यांनी मजकडून अशा उत्तराची अपेक्षा खचित केली नव्हती. म्हणून त्यांनी हा विषय थट्टेवारी घालविला. ते माझ्या गळ्यात हात घालून दाराकडे जाताना म्हणाले, 'केळकर, तुम्ही धूर्त लबाड आहात.'

मी म्हणालो 'पण जसा प्रश्न तसं उत्तर!'

सर विल्सन यांची माझी दोन वेळा गांठ पडली, तशीच सर फ्रेडरिक साईक्स यांची. विल्सन साहेबांनी डे व्ह ट्रूं सोसायटीचे समारंभाचे वेळीं भा. इ. मंडळास भेट दिली तेव्हा त्यांनी केसरींतील माझ्या भाषाशैलीची स्तुति केल्याचें प्रसिद्धच आहे. एका प्रसंगीं शिक्षण विषयक सुधारणांची चर्चा करण्याकरिता, दुसऱ्या एका प्रसंगीं राऊड टेबलचें आमंत्रण देऊन राजकारणाची चर्चा करण्याकरितां, सर फ्रेडरिक साईक्स यांजकडून मला बोलावण्यात आलं होतें. लॉर्ड ब्रेबर्न यांनीं मला भेटीला बोलावलं त्या वेळीं थोडी मौज झाली. १९३२ सालीं मी गोलमेज परिषदेला गेलों तेव्हां अध्यक्षाच्या माग बसणाऱ्या पार्लमेंटरी अधिकाऱ्यांच्या ओळींत लॉर्ड ब्रेबर्न हे केव्हां कव्हां येऊन बसत. मी गोलमेज परिषदेचा सदस्य म्हणून बसलेला होतों, यामुळें ते मला

ओळखीत. पण माझी त्याची समक्ष भेट लंडनला कधीं झाली नव्हती. गणेश-खिंडींत त्यांना भेटण्याला मी गेलों तेव्हां, बसावयाच्या दिवाणखान्याचें दार आपल्या हातानें त्यांनींच उघडून, मी आंत गेल्यावर लावून घेतलें. मग ते होऊन म्हणाले, 'तुम्ही मला ओळखीत नसाल पण मी तुम्हाला ओळखतो'. मी म्हणालों 'तें कसें !' ते म्हणाले, 'गोलमेज परिषदेच्या जागेंत मी वसत असें आणि केव्हां केव्हां तेथील दारें व खिडक्या आपल्या हातानीं उघडीत असें. तेव्हां तुम्ही परिषदेचे सभासद म्हणून बसत असां !' या आठवणीची मला मौज वाटली, आणि मी कांहीं तरी उत्तर यावें म्हणून हसून म्हणालों "आणि आज इथें झालें तरी आपण माझ्याकरितां दरवाजा उघडण्याच्या धावण्याचे श्रम करून मला मान दिलातच कीं ! मान तिथलें इथलें नातें वेगळें हो ! तिथे तुम्ही नोकर होता. इथें यजमान म्हणून तोच शिष्टाचार तुम्हाला पाळावा लागला इतकेंच."

हागीचे गव्हर्नर सर रॉ. लमले यांची माझी गांठ सुरईस रामनारायण रुइया कॉलेज उघडण्याच्या वेळीं पडली. या कॉलेजच्या सोसायटीचा चेअरमन म्हणून मी स्वागताध्यक्ष होतो. पहिलें हस्तांदोलन होतांना गव्हर्नर म्हणाले 'कसें काय आहे ! मी तुमच्या विषयीं बरेंच ऐकलें आहे.' मी म्हणालों 'आभारी आहे. आपणाविषयीं मला तसें उलट म्हणतां येत नाहीं याचें वाईट वाटतें'. पण क्षणभरानें माझ्या शिष्टाचाराच्या म्हणून बोललेल्या वाक्याचा अर्थ चांगलासा नव्हता हें माझ्या लक्षांत आलें. आपणाकडे कमीपणा म्हणून घ्यायला गेलो तो मोठेपणा घेतल्यासारखेंच झालें नव्हे का !

व्हाइसरॉयांपैकीं लॉर्ड आयर्विन यांची माझी प्रथम गांठ पडली तीहि प्रकार अकल्पितच. म्हणजे असा. मी सहा वर्षें दिल्लीच्या असेंब्लीचा सभासद होतों. पण या अवधीत कधींहि, गव्हर्मेंट हाऊसमध्यें जाऊन 'व्हिजिटर'च्या बुकांत भेटीला गेल्याबद्दल नांव लिहून ठेवावें असें लिहिलं नाहीं. गव्हर्मेंट हाऊसचा शिरस्ता असा आहे कीं, व्हिजिटर बुकांत नांव नोंदल्याशिवाय कोणाला कांहि फराळ, जेवण, गार्डन् पार्टी यांचें आमंत्रण जावयाचें नाहीं. आणि मला या निमंत्रणाचा कंटाळाच असे. पण लॉर्ड आयर्विन हे येऊन दाखल झाल्यावर थोड्याच दिवसांत मला त्यांजकडून भोजनाचें आमंत्रण आलें. अर्थात् गव्हर्मेंट हाऊसचा हा नियम मोडूनच हें निमंत्रण आलें होतें हें उघड आहे. तरी प्रथम मी जावें न जावें या विचारांत होतों. पण शेवटीं जवळच असे सभोंवार मित्रांनीं "तुम्ही जाण्यातें

वाईट दिसत नाहीं, तुम्ही व्हिजिटर बुकांत नांव नोंदल्याशिवायहि बोलावतात तर जाव, राजकीय दृष्ट्या आपल्या पक्षाचा झाला तर त्यात थोडा फायदाच होईल " असें सांगितलें.

त्याप्रमाणें मी गेलों. भोजनोत्तर सभाषणास निवडक लोक बोलावतात त्यांत मला बोलाविलें तेव्हां लॉर्ड आयर्विन हे प्रथमच मला म्हणाले " मी मुंबईस आल्यापासून तुमच्याविषयीं अनेक लोकांकडून बरेंच ऐकलें आहे म्हणून आज तुम्हाला मुद्दाम बोलाविलें. " नंतर रीतीप्रमाणें दहा मिनिटें जबाबदारीच्या राज्य-कारभारावर बोलणें झालें. त्यांत त्याचा शांत स्वभाव व सभ्यपणाचें बोलणें याची थोडीशी प्रचीति मला आली पण त्यानंतरहि आजवर मी स्वतः कधीं गव्हर्मेंट हाऊसमध्यें गेलों नाहीं व व्हिजिटर बुकांत नांव नोंदलें नाहीं.

मला कोणी नेमस्त किंवा मवाळ हें निंदाव्यंजक विशेषण लावलें तरी त्यालाहि एक गोष्ट कबूल करावी लागेल कीं, साहेबलोकांशींच काय पण स्वजनतेतल्याहि आपल्याहून मोठ्या वरिष्ठ लोकांशीं मी कधीं लघळपणा केला नाहीं. मी भिडस्त नाहीं पण भिडस्त आहे तसेंच सरकारी किंवा अधिकारी इंग्रज किंवा सरदार यांच्याकडे केव्हांहि स्वार्थाची याचना केली नाहीं हें देखील प्रेक्षकाला पत्कर करून येईल. यामुळें माझ्यामध्य नेमस्तपणा असला तर तो स्वार्थी नसून केवळ बुद्धीचा धर्म किंवा स्वाभाविक गुण इतकेंच तो म्हणूं शकला असता याचें एक स्वतंत्र प्रत्यंतर एकदां अकल्पित रीतीनें मला मिळालें मी असेंब्लींतील स्वराज्य पक्षाचा सभासद १९२४।२५ या सालीं होतों १९२६ सालीं आम्हीं प्रतियोगी सहकारिता (रिस्पॉन्सिव्हिस्ट) पक्ष काढला नंतर १९२७ ते १९२९ या सालीं मी नव्या नॅशनलिस्ट पक्षात सामील झालों पहिल्या पक्षाच्या मानानें हा दुसरा पक्ष नेमस्त किंवा मवाळ अशी कोहींची समजूत होती. पहिल्या स्वराज्य पक्षांतील एक गृहस्थ पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र (पूर्वी जबलपूर भागाचे असेंब्लींतील सभासद आणि आज नागपूरच्या मंत्रिमंडळांतील एक मंत्री) एका वर्षी उन्हाळ्यात पुण्यास आले तेव्हां ते माझ्या भेटीला आले. सहज बोलण्यावरून बोलणें निघालें व त्यांत दोन पक्षाची तुलना निघाली. तेव्हां ते म्हणाले " राजकीय पक्ष हें निव्वळ औपचारिक सामुदायिक नांव आहे. पण व्यक्तींचे गुणधर्म व स्वभाव स्वतंत्रच असतात, आणि त्याचा व या पक्षांच्या नावाचा पूर्ण मेळ बसतोच असं नाहीं. पुष्कळ लोक सोईकरिताहि एखाद्या पक्षात शिरतात " मी म्हणालों, " मीहि सोईकरिता

स्वार्थीकरितां स्वराज्यपक्ष सोडून नॅशनलिस्ट पक्षांत गेलों असे म्हणता कीं काय !" ते म्हणाले " छे-छे ! तुम्हीं तर उघड व दणदणीत भांडण करून केवळ आपल्या मताकरिता नवा पक्ष काढला हें प्रसिद्धच आहे. मी म्हटलें तें उलट आमच्या स्वराज्यपक्षात येऊन मिळालेल्या कांहीं लोकांसंबधानें, ते कांहीं एकप्रकारचा स्वार्थ मनांत धरून आलेले आहेत, व आपल्या पक्षाच्या सामुदायिक सामर्थ्याचा उपयोग स्वतःचा स्वार्थ, खासगी देखील, साधण्याकडे कसा करून घेतात हें मी नित्य पहात आहे. याच्या उलट तुम्ही नॅशनॅलिस्ट पक्षातले येवढ्यानेंच नेमस्त ! पण आज दोन वर्षें मी जवळजवळ सभासद म्हणून, अगदीं सगळ्यात मागच्या पण उंचात उंच बाकावरून, त्याहाळून लक्ष देऊन पहात आहे. आणि तुमच्याहेशा वेगळ्या पक्षातला असलों तरी मी होऊन तुम्हाला सांगतों कीं, सगळ्या असेंब्लींत बिनसरकारी सभासदाच्या वर्गांत, इतर एक-दोन लोकांबरोबर, तुम्हीच एक सभासद मला असे दिसला कीं, ज्याने केव्हांहि साहेब लोकांशीं सलगी दाखविली नाहीं, किंवा त्याजकडे आपण होऊन जाऊन शेकहँड करून गुडमॉर्निंग म्हटलें नाहीं. आमच्या पक्षातले स्वराजिस्ट म्हणविणारे कांहीं लोक काय काय चाळे करतात, कशाकशी सभानें बांधतात, व कशा निरनिराळ्या निमित्तानें साहेब लोकाच्या अंतःकरणात स्थान मिळविण्याचा प्रयत्न करतात हें मी पाहिलेलें आहे, म्हणूनच म्हणतो कीं सामुदायिक राजकीय पक्ष व त्यातल्या व्यक्ति यांच्या गुणधर्माचा व स्वभावाचा ततोतंत मेळ बसतोच असें नाहीं."

पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र बोलले ते सर्वस्वी खरें असेंच होतें. कारण असेंब्लींत मी आपण होऊन साहेबलोकाच्याकडे जाऊन त्यांच्याशीं बोलत बसलों असें कधींहि झालें नाहीं. कारणपरत्वें तेच उठून मजकडे येत व बोलत. साहेब व अधिकारी यांनाच असें करणें परवडतें व शोभतेंहि !

असो; प्रसंग पडल्यास मी इमज अधिकाऱ्यांनाहि कसें तोडून टाकून फाडवीत होतों, किंवा पत्रें लिहूं शकत होतों, याचें एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून पुण्याचे कलेक्टर मि. ट्रॉटमन याना लिहिलेलें पत्र देतों:—

(पुणें, २७ जून, १९२७) मे. जिल्हा कलेक्टर व डि. मॅ. यांस—रि. वि. आपलें तारीख २५ चें पत्र पोचलें. त्यांत सोन्या मारुतीच्या देवळासंबंधीं जो तंटा हल्लीं आहे तो कांहीं तडजोडीनें मिटण शक्य आहे की काय यासंबंधीं चर्चा

करण्याकरितां आपण मला निमंत्रण केलें आहे. पण उत्तरीं मी कळवितों कीं, मी तुम्हाला भेटण्यास येऊं शकत नाहीं याबद्दल मला वाईट वाटतें. पण त्याची माझी कारणें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत.—

या देवळाच्या ट्रस्टीमंडळापैकीं मी नाहीं आणि तडजोडीसबधानें कोणत्याहि प्रकारच्या सूचना स्वत करणें किंवा दुसऱ्या कोणी केल्यास त्याची चर्चा करणें याविषयीं मला अधिकार नाहीं तुम्हाला जर खरोखरच असें वाटत होतें कीं पुण्यातील केवळ एक खासगी नागरिक या नात्यानें या प्रकरणीं माझ्याशीं चर्चा करण्याचा कांहीं उपयोग आहे, तर तुम्ही यदाचा हा हुकूम काढून प्रकरण इतक्या हातघाईवर आणण्यापूर्वीं मला निमंत्रण करावयास पाहिजे होतें.

पण आता तसला तो हुकूम तुम्ही काढला, मी तो तोडला, मला अटक झाली, मजवर खटला भरला गेला, मला दंड झाला, आणि मी तो भरला. अशा रीतीनें आतापर्यंत तुमची माझी सर्व फिटास फीट झाली आहे! मग तुम्हाला येऊन भेटण्याबाबत मी तुमचें काय लागतों? मला तुमची भेट घेण्याचें कारण नाहीं.

पण आता या पत्रानें तुम्हाला प्राजळपणें हें सांगण्याची परवानगी घेतोंच कीं तुमचा हुकूम अत्यंत अविचारीपणाचा आणि जुलमी होता. आणि देवळाच्या आतील घटा वाजविण्यापुरता तर तो हास्यास्पदहि होता!

गतवर्षीं ह्या बाबतींत तुम्ही हिंदुसमाजाच्या हक्कावर आक्रमण केलें, आणि केवळ मेहरबानी म्हणून उत्सवाच्या एका दिवसात फक्त कांहीं थोडे तासपर्यंत पूजाविधि करण्याची सवलत दिलीत. देवळाच्या विचाऱ्या ट्रस्टींनीं मुकाट्यानें तेंहि कबूल केलें. पण अगदीं आयत्यावेळीं तोहि हुकूम तुम्ही परत घेतला! म्हणजे ही दिलेली सवलतहि काढून घेतली! आता या विषयीं कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, एकदम अकल्पित रीतीनें दंगा सुरू झाल्यामुळें तुम्हाला ही गोष्ट करावी लागली. पण मनाची अशी समजूत करून घेतानाहि ही गोष्ट उरतेच कीं, तुम्ही स्वत. दिलेला हुकूम अमलात येण्याकरिता जो भरपूर पोलिस-बंदोबस्त हवा तो ठेवणं हें तुमचें कर्तव्य असता तुम्ही तो ठेविला नाहीं हा तुमचाच दोष होय.

बरें, त्यानतर आता सबंध एक वर्ष गेलें. रीतीप्रमाणें यदाहि मे महिन्यात देवळाच्या ट्रस्टींकडून सवाद्य पूजेच्या परवानगीची मागणी करण्याचा अर्ज येणा-

रच हें माहीत असता, या अवधींत त्याचा पूर्वविचार तुम्ही काय केला ! अखेर-पर्यंत त्यांना काहीं एक पुरावा लागू न देता तुम्हीं झुलवितेत. आणि शेवटच्या क्षणीं हुकूम काढलात त्यानें तुम्ही गतवर्षीच्या तुमच्या अन्यायावरहि मात केलीत. कारण गतवर्षी सवाय पूजा करण्याची एक दिवसापुरती तरी परवानगी दिली होतीत, तीहि यदा काढून घेतलीत ! अशी निदान एक दिवसाची परवानगी देणें हें जर गतवर्षी रास्त होत तर यदाच ते अयोग्य कसें ठरलें ! शिवाय गतवर्षी आयत्या वेळीं दंगा अचानकपणे उद्भवला ही सबब तरी तुम्हाला सांगता येण्या-सारखी होती. पण यदा तीहि स्थिति नव्हती. कारण गतवर्षीचा अनुभव लक्षात घेऊन यदा दंगा होईल तर त्याचा बंदोबस्त आगाऊ विचारपूर्वक करण्याला तुम्हाला भरपूर वेळ होता. आणि बंदोबस्ताला तुमच्याजवळ भरपूर साधनें होतीं.

अशी स्थिति असता यदाहि ही परवानगी देऊं नये असें तुम्हाला वाटलें म्हणजे मग यापुढे केव्हांहि ती परवानगी देऊं नये असेंच तुम्हाला वाटणार असें सरळ अनुमान निघत नाहीं काय ! यदा मंदिरातील छोटी घंटा वाजविण्यास प्रतिबंध केला तो हास्यास्पद होता ही गोष्ट तुमच्या नजरेला आली. आणि लोक असें बोलतात की, तेवढ्यापुरता प्रतिबंध काढून घेतल्यानें जर सत्याग्रह थांबविला जाण्याचा प्रयत्न यशस्वी होण्याचा संभव असेल तर करून पाहावा असें तुमच्या मनांत मध्यंतरीं एकदा आलें होतें. पण तसेंहि काहीं न घडता तुम्ही अखेरपर्यंत तो हुकूम जारी ठेवला, खटले भरण्याचा तडाखा चालविला, आणि लोकांना शिक्षा देण्यापर्यंत मजल नेलीत. असें करून तुम्हीं स्वाभिमानी सत्याग्रहाकडून सुमारें दोन हजार रुपये उकळले. या कृत्यामुळें सरकाराचा पोलिस बंदोबस्त ठेवण्याला जो थोडा अधिक खर्च लागला असेल तो तुम्हीं परस्पर वसूल केला याबद्दल सरकारचें जमाबंदी खातें तुमचे फार आभारी झालें असेल ! पण असें करण्यानें तुम्ही हिंदुसमाजाच्या अपमानाच्या जखमेवर अन्यायाचें मीठ चोळलेंत असेंच होत नाहीं काय ! आतां असा विचार आपण करूं कीं, देवळाच्या दूरदांना सवाय पूजा करण्याचा हक्क एक आहे तरी किंवा नाहीं तरी. दोपापैकीं एक घेऊन चाललेंच पाहिजे. हा हक्क त्यांना नाहीं असें ठरलें तर पुढचें सारें धोरणेंच गुरळ. आणि गतवर्षी तुम्हीं जी मेहेरबानगीची दोहोंशी दुरूक दाखविलीत तीहि निष्कारणच होती म्हणायाची. पण दुसरें पक्षीं दूरदांना हा हक्क आहे असें ठरलें तर तो हक्क बजावू देण्याशिवाय योग्य तीं सर्व तजवीज सरकारनें

स्वतः अंगावर घेऊन सरळपणें पार पाडली पाहिजे. तसें न करता 'तडजोडी'चें नांव करून त्या खोड्यांत दुसऱ्यांना अडकवून पडणें हें योग्य होणार नाहीं. या तडजोडीला मी खोडा म्हणतों याचें कारण असें कीं, तडजोडीचाच विचार म्हटला म्हणजे त्यात उभयपक्षीं कांहीं देणें घेणें सोडणें हें आहेच. आणि दुर्दैवानें हल्लीं असे चमत्कारिक दिवस हिंदूंना आले आहेत कीं, अशा कोणत्याहि देवघेवींत बिचाऱ्या हिंदूंच्या हक्काचाच तेवढा कान एक तसूभर जादा छाटला जावा! म्हणून मी म्हणतो कीं, तुम्ही ही तडजोडीची म्हणून बाटाघाट काय काढली? आणि तडजोड करून ठरविण्यासारखें तरी त्यात काय आहे? हिंदु व मुसलमान यांच्या परस्पर विरोधी हक्काचें भांडण आणि त्यापासून उत्पन्न होणारा प्रश्न, हा सरकारापुढे आजच पहिल्यांदाच आणि फक्त पुण्यासच उद्‌भवला आहे काय? अशा प्रकारचीं उदाहरण व हा प्रश्न सोडविल्याचे दाखले सरकारच्या दप्तरीं काय थोडे आहेत? मग ते विचारात घेऊन सरकारानें स्वतःच स्वतंत्र असा निर्णय कां देऊं नये? वाड्यांतील मशिदीजवळून किंवा आसपास इतर हरप्रकारचीं वाद्ये वाजतात, आवाज, गोंगाट होतात. त्यातील कांहीं स्वतः मुसलमानहि करीत असतील. हे सर्व मशिदींच्या मुसल्मानांना चालतें. पण बिचाऱ्या हिंदूंनीं एक दिवस आपल्या ह्या देवळाजवळ सवाद्य पूजेचा आपला हक्क सांगितला तर तो तेवढा मुसलमानांना निषिद्ध व असह्य का वाटावा? आणि तो आग्रह सरकारनें कां चालू द्यावा? मुसलमानांतील कोणी चार गुंड दंगा माजविण्याचें मनात आणितात. एवढ्याचकरितां पुण्यातील सार्वजनिक रस्त्यावर हिंदूंना वाद्यें वाजविण्याची कायमची बंदी व्हावी हें योग्य आहे काय? मग हिंदूंनीं आपले कायदेशीर हक्क तरी कसे बजवावयाचे? आणि आपल्या सगळीं बंदोबस्ताचीं भरपूर साधनें असता सरकारनें हिंदूंच्या ह्या हक्काला प्रतिबंध करावा यावरून सरकारात कोणी तरी मुसलमानांचे पक्षपाती आहेत, किंवा सरकारांत कोणी चार मुसल्मान गुंडांना भिण्याइतके नादान आहेत असें कोणी म्हटलें तर काय हरकत? बरें उलट हिंदुसमाज पहा. त्यातील कोणी सरकारला पुण्यातच काय पण या इलाख्यांत कोठेंहि [illegible] बिकट अडचणींत कधीं घातलें आहे काय? कायदा करून शांततेनें वागण्याचें हेंच बक्षीस हिंदूंना मिळावें काय?

मी तुम्हाला हें सर्व लिहिलें याबद्दल तुम्ही मला माफ करा. पण कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांचें धोरण असें पक्षपाती अन्यायी आणि केवळ दुष्टतीला बळी

घडणारें आहे असें ज्याला प्रामाणिकपणें वाटत असेल त्या कोणीहि मी लिहिलें पाहून कमी लिहिणें शक्य नाहीं. शेवटीं मला असें म्हणावयाचें आहे कीं, सरकाराला या प्रकरणीं जर कांहीं तडजोड करूनच हा प्रश्न सोडवावा असें वाटत असेल, तर निदान त्यांनीं ही तडजोड तुमच्यावर तरी सोंपवूच नये. कारण तुमचें वर्तन या प्रकरणीं बहुशः पक्षपाताचें झालें आहे आणि हल्लींचा हा क्लेश तुमच्या अविचारामुळेंच उत्पन्न झालेला आहे यांत शंका नाहीं. —(न. चिं. केळकर.)

ज्याप्रमाणें मोठमोठ्या युरोपियन अधिकाऱ्यांशीं त्याचप्रमाणें संस्थानिकांशीं वागण्याचें धोरण मी ठेवलें होतें; व त्यासंबंधीं पहिला नियम हा कीं, अशा लोकांपैकीं कोणासहि व्यक्तिशः म्हणजे स्वतःकरितां आपण होऊन जाऊन भेटावयाचें नाहीं, तर त्यांनीं कोणी बोलावणें पाठविलें तरच भेटावयाचें. यांमध्यें कोणत्याहि प्रकारं त्यांच्याविषयीं तिरस्कारबुद्धि होती असें नव्हे; तर मोठ्या लोकांना आपण होऊन भेटण्यांत आपल्याच स्वाभिमानाला धक्का बसतो, व इतरांनाहि तो सहजच लघळपणा किंवा खोटा लाघवीपणा असा वाटतो. कामाशिवाय गेल्यास दिवाणखान्याच्या गोष्टी बोलावयाच्या त्यांत अर्थ काय! व नसता भलेपणा देऊन त्यांच्याशीं बोलणें म्हणजे एक प्रकारचा तोंडपुजेपणा होतो. शिवाय आपला पेशा पडला टीकाकाराचा. त्यामुळें प्रसंगोपात्त मी अशा बहुतेक लोकांवर टीका केलेली असणार. मग सार्वजनिक टीकेचा दोष घालविण्यासाठीं जर असा खाजगी प्रयत्न करावयाचा तर आधीं ही टीका करावीच कशाला! टीकाकाराचें कटु मन पत्करलें तर मोठ्या लोकांशीं फटकून वागण्याची व त्यांची अवकृपा न डगमगण्याची तयारी असावी लागते, व ती मी नेहमीं ठेवली होती. आमच्या वर्तमानपत्राच्या भयांत असें पुष्कळ ठिकाणीं आढळून आलें आहे कीं, सरदारांस लाचलुचपत देऊन आपल्याविषयीं किंवा आपल्या संस्थानाविषयीं स्तुति करवून घेण्याची संस्थानिकांना इच्छा असते; व स्वार्थाच्या मोहाला बळी पडून व स्वतःकरितां देणगी न घेतल्यास तरी आपले धारधानें वर्तमानपत्रें यांच्याकरितां त्या घेऊन ते संस्थानिकांचें उदिष्ट साधून देतात. हिंदुस्तानांत हा मार्ग अगदींच प्रतिष्ठित मानला गेला नसला तरी लोक त्याच्याकडे कानाडोळा करतात. आणि हिंदुस्थानांत त्या गोष्टीचें अनुकरण पुष्कळ वर्तमानपत्रांनीं केलें आहे. मुंबई क्रॉनिकल, मुंबई टाईम्स, मुंबईचा इंडियन डेली हेरल्ड, अशा पत्रांशीं संस्थानिकांना गुप्त करार करून व त्यांचे स्तुतिपाठक बनून, किंवा सोंगें घेऊन, पुष्कळ पैसा मिळविला आहे.

पूर्वी मद्रासच्या हिंदुला विजयनगरमच्या राजानें बरीच मोठी देणगी दिली होती. आणि बंगाल्यातील वर्तमानपत्रांनीं तर या कामीं कांहींच विधिनिषेध ठेवलेला नाहीं. एका राजानें किंवा जमीनदारानें एक वर्तमानपत्र आपल्या काखेत मारावें, दुसऱ्यानें दुसरें, असा क्रम आज पन्नास पाऊणशे वर्षे चालू आहे. अलीकडेच तो थोडा थांबला आहे. याचें कारण वर्तमानपत्रें अधिक जहाल व स्वातंत्र्यप्रिय होत चालली असून, तीं इंग्रज सरकारप्रमाणें हळूहळू राजे जमीनदार तालुकदार यांच्याहि जीवावर उठू लागलीं आहेत. आणि जो पैशाचा पाठपुरावा अशा लोकाकडून होण्याचा थांबला तो सामान्य जनतेकडून कसातसा पुरा पडत आहे. नाभाच्या महाराजांकडून ××× साहेबांनीं आपल्या पत्राकरिता हजारो रुपये उपटले ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. क्रॉनिकल पत्राला फेरोजशहा मेथा यांच्या पुढाकारामुळें लाख दोन लाख रुपयाची वर्गणी प्रथमच जमली, व पुढेंहि त्याला अनेक श्रीमंत लोकांनीं देणग्या दिल्या आतां यात वावग असे तेव्हां कांहींच नव्हतें, कारण देणगी निरपेक्ष व घेणारा स्वतंत्र अशी स्थिति तेथें होती. पण दुसऱ्या एका पत्राच्या संपादकांनीं नाभाच्या महाराजांचें श्राद्ध पैसे खाऊन विकत घेतलें ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळें विशेषतः नाभाच्या महाराजांची योग्यता लोकांना पुरी माहीत असल्यामुळें, या व्यवहाराला सहजच वाईट स्वरूप आलें, व संपादक साहेबांची जी थोडीबहुत किंमत आधीं होती ती आणखीहि पुष्कळ उतरली. सुदैवानें माझा ज्या वर्तमानपत्राशीं, ज्या संस्थेशीं, व ज्या पुढाऱ्याशीं आजन्म संबंध राहिला त्यांची पूर्वपीठिका व परंपरा सर्वस्वी निस्पृहतेची असल्यामुळें माझ्या स्वभावाला अनुकूल अशीच परिस्थिति मला प्राप्त झाली. याबद्दल मला नेहमीं आनंद वाटे.

टिळक व केसरी हे इतक्या निस्पृहतेनें जन्मभर वागले कीं, राजेरजवाडे संस्थानिक, जहागिरदार, इनामदार यांच्या एका पैचेहि ओशाळे ते कधीं राहिले नाहींत. सुदैवानें केसरीची सांपत्तिक स्थिति प्रथमपासून बरी, पुढें पुढें तर चांगलीच होती. यामुळें केसरीला कोणाच्या पैशाची अपेक्षा करण्याचें कारण नव्हतें. शिवाय केसरी व टिळक यांच्याभोंवतीं एक प्रकारें इंग्रजासंबंधानें राजद्रोहाचें वातावरण जमून राहिलेलें असल्यामुळें, राजेरजवाडे वगैरे लोकांना केसरीशीं संबंध ठेवणें सोईपेक्षां गैरसोईचेंच अधिक वाटण्यासारखें होतें. ही या कामीं एक प्रकारची मदतच होती! टिळकांच्या मृत्यूनंतर केसरीसंबंधानें विद्वेषाचें वातावरण पूर्वीइतकें राहिलें नाहीं, म्हणजे ज्या टिळकांना जिवंतपणीं जे लोक अस्पृश्य मानीत त्या

टिळकाचे ते लोक पुढें उघडपणें गुणाहि घेऊ लागले. तशातच संस्थानी स्वराज्याची चळवळ १९२०-२१ पासून विशेष सुरू झाली, व टिळकांविषयीं एकप्रकारें मी त्या चळवळींत अधिक पडलों. पण या चळवळींत संस्थानें व संस्थानिक हे जगवूनच सुधारावे हें तत्त्व मी नेहमीं प्रतिपादित असल्यामुळें, संस्थानी प्रजा व संस्थानिक या दोहोंचाहि निरपेक्ष नि:स्वार्थी स्नेह व विश्वास मला थोडाबहुत संपादितां आला.

केसरीचा संपादक व वरिष्ठ कायदेमंडळाचा सभासद वगैरे नात्यानें माझी योग्यता कोणत्याहि संस्थानाच्या दिवाणाच्या योग्यतेहून कमी नव्हती. यामुळें संस्थानिक लोक माझ्याशीं आदरबुद्धीनें वागत. आणि माझ्याशीं संबंध ठेवीत. तथापि या संबंधांतहि मी केसरी संस्थेची पूर्वपरंपरा, म्हणजे निस्पृहता व मतस्वातंत्र्याचें धोरण, ठेवीत असल्यामुळे मी नि:पक्षपाती व स्वतंत्र टीकाकार आहे असें संस्थानिक व त्यांचे प्रजाजन या दोघानाहि कळून चुकलें होतें.

नाहीं म्हणावयाला एक प्रसंग छोट्या अपवादाचा पण अनिष्ट असा चुकून येणार होता पण तो अखेर मोघ टळला. नाभाचे महाराज हे पदच्युत झाल्यानंतर त्यांनीं प्रमुख देशी वर्तमानपत्रें आपल्यातर्फे लिहिण्यास मिळावी अशी जोराची खटपट चालविली व ती अनेक ठिकाणीं यशस्वी झाली. त्याचप्रमाणें केसरी-मराठ्यानेंहि साहाय्य आपणास मिळावें अशी इच्छा धरून त्यांनीं दिल्लीस मला एकदां भेटीला व एकदा भोजनाला बोलाविलें होतें. १९२५ सालीं कानपुरास राष्ट्रीय सभेला मी गेलों तेव्हां महाराजांनीं आपले एकदोन हस्तक मजकडे मुद्दाम पाठविले, व डेहराडून येथ मी महाराजांच्या भेटीला जावें असा फार आग्रह केला. नाभाचे महाराज इतर दृष्टीनें मोठे चांगलेसे होते असें नाहीं. पण इंग्रज सरकारशीं वागतांना त्यांनीं दाखविलेला बाणेदारपणा प्रसिद्ध होता. आणि त्यांतल्या त्यांत आम्हाला त्यांच्याबद्दल सहानुभूति वाटण्याचें विशेष कारण असें कीं, टिळक वारल्यानंतर त्यांच्या सन्मानार्थ स्पष्ट गुणग्राहक व सुविचार अंग भाषण या एकाच्याच संस्थानिकानें जाहीरपणें करण्याचें धैर्य दाखविलें होतें. यामुळें महाराजांना जाऊन भेटावें व त्यांच्या निमंत्रणाचा आदर करावा असें वाटून मी दिवसहि ठरविला. परंतु दरम्यान मी लखनौ येथें नाशे- नित व टिळकांचे जामात डॉ. साने यांना भेटावयास गेलों. तेथें बोलण्यांत या

गोष्टी सहज निघाल्या. तेव्हा त्यांनीं मला असा सल्ला दिला कीं, नाभाच्या महाराजाबद्दल तुम्हाला महानुभूति वाटत असली तरी समक्ष त्याच्या भेटीला जाऊं नका. आणि असें कां म्हणून विचारता ते म्हणाले कीं, "वर्तमानपत्राना लाचलुचपत देऊन वश करून लिहविण्याविषयींची महाराजाची अपकीर्ति तुमच्या दक्षिणेंत फारशी नसेल, परंतु इकडे उत्तर हिंदुस्थानात ती फार आहे. प्रसंगविशेषीं आजवर तुम्ही महाराजाविषयीं लिहिलें असेल तेवढं पुरें. आणि त्याला आज किंमतहि आहे पण तुम्ही महाराजाना भेटावयास गेला कीं, तुम्ही त्याच्या लाचलुचपतीला बळी पडला असा खोटा कां होईना पण अपवाद सुरू होईल. तुम्हास त्याच्या मदतीमुळें अडलेलें नाहीं, व त्यांनीं मदत देऊं केली तरी तुम्ही ती स्वीकारणार नाहीं हें मला पूर्ण माहीत आहे. तथापि, त्या महाराजांचा संबंध आला कीं, कोणावरहि अपवाद हटकून यावयाचा. तेव्हा त्याना न भेटणें हा उत्तम मार्ग. एरवीं, पैसा तर नाहींच पण नसता अपवाद अंगाशीं चिकटावयाचा." मला ही गोष्ट फार पटली व मी तिकडे येऊं शकत नाहीं अशी डेहराडून येथें महाराजांच्या हस्तकाला तार करून मी पुण्यास आलों.

संस्थानिकांशीं वागण्यांत अशा रीतीनें मी नुसती निस्पृहताच ठेवली असें नाहीं तर स्पष्टवक्तेपणाहि ठेवला. त्याचा एक प्रकार व प्रसंग सागण्यासारखा आहे म्हणून सांगतों. १९२१ सालीं असहकारितेच्या चळवळीचा ऐन जोर होता तेव्हांच प्रिन्स ऑफ् वेल्स् हे हिंदुस्थानात येण्याचा योग घडून आला हें प्रसिद्धच आहे या योगात फिरून योग असा कीं, पुण्यास शिवाजी महाराजाच्या स्मारकाच्या पायाचा दगड प्रिन्स ऑफ् वेल्स् यांच्या हातून घालावा असें या स्मारकाच्या चळवळीचे पुढारी कोल्हापूरचे छत्रपति महाराज व ग्वाल्हेरचे अधिपति माधवराव महाराज शिंदे यांनीं ठरविलें. पुण्यातील समारंभाचा दिवस ठरला. पण त्याजबरोबर या समारंभावर बहिष्कार घालावा असें पुण्यांतील लोकांचेंहि ठरलें. अर्थात् हा बहिष्कार शिवाजी महाराजाच्या स्मारकावर नव्हे, तें ज्याच्या हातून सुरू होणार त्या विलायती युवराजावरच तो बहिष्कार होता. अशा रीतीनें, समारंभ भरदार दिसावा म्हणून रानवार बाळ्यापुरें गर्दी जमविण्याची एका अंगानें खटपट सुरू होती तर या समारंभाच्या वेळीं तिकडे सरकारी अधिकारी व त्याचे हस्तक याखेरीज एक चिटपाखरूंहि फिरकूं देऊं नये अशी दुसरीकडे आमची चळवळ सुरू होती. या चळवळीला बराच रंग व जोर आलेला उघड

दिसत होता. त्याकाळच्या पुढाऱ्यांपैकीं कोल्हापूरकर महाराज हे निरुपयोगी व करारीचे उघड प्रतिपक्षी. पण ग्वाल्हेरच्या माधवरावमहाराजांची स्थिति व योग्यता वेगळी होती. म्हणून त्यांना अशी कल्पना सुचली कीं, या बहिष्काराच्या चळवळीचा पुण्यांतला एक प्रमुख पुढारी म्हणून मला भेटीला बोलवावें व माझी समजूत घालून शक्य तर बहिष्कार उठवावा. अर्थात् आळशावर गंगा लोटण्याचा प्रसंग आला ! समारंभाच्या आदल्या दिवशीं मी घरीं लिहीत बसलों असतां ग्वाल्हेरचे सेनापति जनरल राजवाडे हे अवचित मजकडे आले. त्यांची माझी थोडी ओळख होती. पण त्यांनीं मला भेट देण्याचा अर्थाअर्थी संबंध नव्हता, यामुळें ते का आले याची कल्पना चालेना. त्यांनीं प्रथम कुशल प्रश्न केले, व मग हळूच मला म्हणाले कीं, "माधवराव महाराजांची तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे तरी तुम्ही त्यांच्या भेटीला याल का ? येत असाल तर दोन प्रहरीं मोटार पाठवितों." मी म्हणालों "महाराजांचीच इच्छा असेल तर मी भेटीला कां न येईन ! तरी मोटार अवश्य पाठवा." पण भेटीला का बोलावतात याची मात्र कल्पना नव्हती. असो. ठरल्याप्रमाणें मी गेलों. महाराजांनींहि मोठ्या आदरपूर्वक माझें स्वागत केलें व आम्ही एकटेच दीडतास बोलत बसलों होतों. प्रथम त्यांनीं इतरांच्या गोष्टी काढल्या. ते म्हणाले "माझी व इकडील पुढाऱ्यांची कधीं भेट होत नाहीं, पण मी कोल्हापूरकरांप्रमाणें ब्राह्मणद्वेष्टा नाहीं. मी पुण्यास येतों तेव्हां नेहमीं एक तरी ब्राह्मण-भोजन घालून दक्षणा वाटून परत जातो. माझे सर्व कुलाचार ब्राह्मणाच्या हातून होतात. स्वतः मी नित्य पहाटे उठून स्नान करून पूजा अर्चा करतों, व पार्थिव पूजा केल्याशिवाय अन्नग्रहण करीत नाहीं. माझ्या पोषाखावरून मला लोक हा सुधारला, इंग्रज बनला, असे म्हणत असतील. पण ही सुधारणा सर्व वरकरणी आहे." इतकें बोलून ते पुढें म्हणाले कीं "आपल्यांतलें चांगलें असेल तें ठेवावें पण साहेबांतहि चांगलें असेल तें घ्यावें. त्यांचा हा पोषाख मला सोईचा वाटतो; व राज्यकारभाराची मला हौस असल्यामुळें तो मला देशी विदेशी लोकांशीं वागतांना फारसा उपयोगी पडतो. साहेब लोकांचे काहीं गुण राज्यकर्ते या नात्यानें घेण्यासारखे आहेत ते आपण अवश्य घ्यावे. मात्र त्यांच्या आहारीं जाऊं नये व त्यांना भिऊं नये म्हणजे झालें." हें सर्व बोलणें थांगलच होतें. पण मला उत्तरादाखल काय म्हणावें याचा विचार करतां किंचित् कुत्सितपणा सुचला. ग्वाल्हेर राज्यानें केसरीप्रमाणें निष्कारण बहिष्कार घातला ही गोष्ट माझ्या मनांत

डाचत होती, व त्याचा सूड आतां हटून घ्यावा अशी स्फूर्ति झाली. म्हणून मी म्हणालो "संस्थानिकांनी इंग्रज सरकारच्या आहारीं जाऊं नये हें नुसतें म्हणणें झालें. पण वस्तुस्थिति तशी नसते!"

"ती कशी?"

"मी उदाहरण देईन. आपण मात्र रागावूं नये."

"ठीक आहे. राग कशाचा? गुलाल बोला."

"आपल्याच ग्वाल्हेर संस्थानात माझ्या केसरी वर्तमानपत्राला आपण बंदी केली आहे हें आपणाला माहीत आहे ना?"

"होय, माहीत आहे. पण त्याचें येथें काय?"

"येथें इतकेंच कीं त्या पत्राला खुद्द ब्रिटिश हिंदुस्थानांत बंदी नाहीं. तेथें तें पत्र इंग्रज सरकार चालू देत. पण आपण मात्र त्याला बंदी करतां! हें ब्रिटिश सरकारच्या आहारीं जाणें इतकेंच नव्हे तर त्याच्याहि पलीकडे जाणें नव्हे काय? मुंबईचा गव्हर्नर जें मुंबई इलाख्यांत करीत नाहीं तें रेसिडेंटच्या हुकुमानें आपण येथें करतां!"

"त्याच्या हुकमावरून बंदी केली हे कशावरून?"

"त्या हुकुमापूर्वी बंदी केली नव्हती यावरून."

"पण केसरीला बंदी करावी असे आम्हालाच वाटलें असेल तर!"

"वाटलें असत तर आधींच केली असतीत ना! बरें, बंदी करण्यासारखें केसरींत काय असतें?"

"केसरींतील राजकीय विषयावरील लेख आमच्या राज्यांतील प्रजेला व परिस्थितीला मानवण्यासारखे नसतात."

"ब्रिटिश सरकाराविरुद्ध आम्ही टीका केली तर त्यात आपलें काय गेलें! संस्थानाविरुद्ध तर आम्ही लिहीत नाहीं ना? या ग्वाल्हेरच्या प्रजेंत आपणाविषयीं बेदिली उत्पन्न करण्यासारखा लिहिलेला एकहि लेख आपणास केसरींत दाखवितां येणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे. पण राजकीय विषय सोडून दिला तरी, केसरींत धर्म सामाजिक सुधारणा वाङ्मय इतिहास शास्त्रीय चर्चा

इत्यादि उपयुक्त विषय येतात त्यांना, आपल्या राज्यातील महाराष्ट्रीय प्रजेला, विना-कारण मुकावें लागते त्याची वाट काय ? सुदैवानें आपण महाराष्ट्रीय राजे आहात व दूरच्याहि मुलुखांत आपली मराठी मातृभाषा असणारी बरीच प्रजा आहे ! "

" तुमच्या अवांतर गोष्टींना हरकत घेण्याचें कारण नाहीं. पण राजकारण व या अवांतर गोष्टी या एकाच पत्रात एकाच अंकात असतात त्या वेगळ्या कशा कराव्या ? आणि त्या वेगळ्या करता येत नाहींत म्हणून सर्वांनाच बंदी करावी लागते. तीं दोन वेगवेगळीं करा व मग विचारा. "

" आपण मजवर हा बिनतोड डाव टाकला खरा. वर्तमानपत्र असे कापून फाडून पाठविता विकता येत नाहीं खर ! एकूण एकाचा स्पर्श दुसऱ्याला असा बाधक होतो म्हणावयाचा ना ? "

या नंतर महाराजांनीं हा विषय बदलला व थोड्या वेळानें ते त्यांच्या मनातील भेटीच्या मुद्यावर आले. ते म्हणाले, " केळकर, आज तुम्हाला बोला-वण्याचें कारण पुण्यांत तुम्ही घातलेला शिवाजी महाराजाच्या स्मारकावरचा बहिष्कार. तो तुम्ही कां उठवू नये ? "

मी म्हणालों, "आधीं हा बहिष्कार शिवाजी महाराजाच्या स्मारकावर नाहीं, व तो मी घातलेला नाहीं. बहिष्कार प्रिन्स ऑफ वेल्स् पुण्यास येतात त्याच्यावर आहे, व तो घालावा असी राष्ट्रीय सभेची आज्ञा आहे. मग पुण्यात तो उठविण्याचा अधिकार मला कोठून येणार ! हा स्थानिक बहिष्कार शहर कॉंग्रेस कमिटीनें घातलेला आहे. "

" पण तुम्हीच पहा हे योग्य आहे का त ? कधीं नव्हे तें शिवाजी महा-राजांचें स्मारक होतें. ते तुमच्या या पुण्यात होतें, व विलायतचा राजपुत्र त्याचा पाया घालणार. असें असतां पुण्याच्या नागरिकांनीं समारंभावर बहिष्कार घालावा. हेच का शिवाजी महाराजांवरील त्यांचें प्रेम ? "

" पुन्हा एकवार थोडें कडू बोलावें लागत आहे त्याची क्षमा करा. पण मी असें विचारतों, शिवाजी तोच व शिंदे महाराज तेच. मग " कधीं नव्हे ते " आजच स्मारक करण्याची इच्छा आपल्याला कां झाली ! प्रिन्स ऑफ वेल्स् येतो म्हणूनच ना ! मग यांत शिवाजी महाराजांचा बहुमान तो काय झाला ! प्रिन्स ऑफ वेल्सचा झाला खरा ! शिवाजी महाराजाचा अपमान आम्ही कसा केला !

आणि हें मरें की खोटें याचें प्रत्यंतर पहाण्याला आपण उद्याच्या दिवस पुण्यास रहा. प्रिन्स ऑफ् वेल्स् पुण्यातून जाऊं द्या. मग आपणालाच दिसेल कीं सगळा गाव स्मारकाच्या दर्शनाला येईल, व आपल्यालाहि मुजरा करावयास येईल. पण—पण—आज नाहीं!"

"पण प्रिन्स ऑफ् वेल्स् व शिवाजी स्मारक हीं लोकांनीं मनानें वेगवेगळीं पृथक् का मानूं नये?"

"तीं पृथक् करता येत नाहींत म्हणून! आताच नाहीं का आपण मला सांगितलं कीं केसरींतील वाङ्मय धर्म इत्यादि विषय त्यांतील राजकारणापासून वेगळे करता येत नाहींत म्हणून आपण केसरीवर बहिष्कार घातला व बंदी केली! तीच गोष्ट शिवाजी महाराजांचें स्मारक व प्रिन्स ऑफ् वेल्स् यांच्या जोडीची झाली आहे त्याला काय करावें?"

हा माझा टोला बरोबर बसला महाराजांनीं कृत्रिम हास्य केलें. पण वादात डाव आपल्यावर परतला असें वाटून त्यांचा चेहरा किंचित् गोरामोरा झाला थोड्या वेळानें पानसुपारीचें तबक आलें, व मजकरिता मोटार दाराजवळ बोलावण्यात आली केसरीवरील बंदी पुढेंहि कांहीं वर्षे उठली नाहीं. महाराज मेल्यावर मी कौन्सिलला अर्ज केला व मग कांहीं दिवसांनीं बंदी उठली. पण योग असा कीं माधवराव महाराज शिंदे यांजकडे मी जन्मात एकदाच गेलों. तो त्यांच्याच बोलण्यावरून, व त्यांच्याच मोटारींतून. पण आयत्या वेळीं वर सांगितल्याप्रमाणें विषय निघाला व खटका उडाला महाराज म्हणून मी त्यांची कांहीं पर्वा केली नाहीं

तसेंच बिकानेरच्या महाराजांनीं एकदां मुंबईस मला गाडी पाठवून आपल्या समुद्रकाठच्या बंगल्यात मुद्दाम भेटीस बोलावून नेलें. त्या पूर्वी नुकत्याच मुंबईस भरलेल्या संस्थान-प्रजापरिषदेचा मी अध्यक्ष होतों. आणि परिषदेत बिकानेर-मधील तेव्हांच्या दडपशाहीचा विषय चर्चेत खूपच रंगला होता. महाराजांनीं हाच विषय चर्चेला घेऊन आपल्या तर्फेचें म्हणणें मला खूप तपशीलवार सांगितलें. बरेच कागदपत्रहि दाखविले. आणि शेवटीं बिकानेर संस्थानला भेट देण्याविषयीं निमंत्रण केलें. मी होय ना कांहींच उत्तर दर्शवीना. तेव्हां ते म्हणाले, "तुम्ही माझे पाहुणे म्हणून आला तरी माझे गुलाम नाहीं. तुम्हाला रहाण्याला स्वतंत्र जागा

देईन. स्वतंत्र मोटार देईन. ती घेऊन तुम्ही वाटेल तिकडे माझ्या राज्यांत हिंडा व वाटेल त्याच्या गांठीभेटी घ्या व होईल तें मत बनवा. तुमच्यासारख्या लोकांनीं एकदां माझें संस्थान पाहावें एवढीच इच्छा."

मग मी अगदींच नकार न देतां म्हणालों, 'उन्हाळा टाळून चांगल्या हवेच्या दिवसांत केव्हांतरी येतां आलें तर कळवीन' महाराजांनीं पुढील फेब्रुवारी सुचविला. मी होय म्हटलें. पण बिकानेरला जाण्याचा बेत रहितच केला. एक तर प्रवासाचा कंटाळा. दुसरें असें कीं, त्यानंतर सर प्रभाशंकर पट्टणी हे एकदा पुण्यास आल्यावेळीं मजकडे जेवावयास आले होते. तेव्हां दोन तास गप्पागोष्टी झाल्या. त्यात बिकानेरचें नाव निघालें तेव्हां पट्टणी यांनीं बिकानेरच्या स्थितीचें इतकें प्रतिकूल वर्णन केलें, इतकी थट्टाहि केली, कीं मी बिकानेरची खेप टाळली हें बरें केलें असेंच मला वाटलें.

श्री. सयाजीराव महाराज यांची अनेक वेळां गांठ पडली आहे. ब्रिटिश व संस्थानी राजकारणाच्याहि विषयावर त्यांच्याशीं मनमोकळेपणानें बोलणें झालें आहे. श्री. तुकोजीराव महाराजांची गांठ एकदांच १९१७ सालच्या इंदूर येथील साहित्य संमेलनाच्या वेळीं पडली. ग्वाल्हेरचे नूतन अधिपति यांचीहि भेट झाली आहे. दक्षिण महाराष्ट्रांतील बहुतेक संस्थानिकांचा व माझा ऋणानुबंध आहे. त्यांच्याशीं प्रजापक्षातर्फे बोलण्याचा प्रसंग आल्यास मी आपलीं मतें अगदीं मोकळ्या मनानें सांगतों. गतवर्षी म्हैसुरास सरकारी निमंत्रणावरून गेलों ती हकीकत, व महाराज व दिवाणसाहेब, यांच्याशीं झालेल्या संवादाची हकीकत मीं त्या वेळीं केसरींत दिलीच होती.

---

(१३) मी व सामाजिक सुधारणा

मनुष्य हा प्रायः अद्भुतरसाचा भोक्ता असतो. मला कृत्रिम स्वरूपाची अतिशयोक्ति आवडत नसली तरी मला अद्भुत रस आवडतो. आणि समाजाच्या चालीरीति व मनःस्थिति यांच्यामध्यें जे कालांतरानें फरक पडतात ते खरोखरच अद्भुत रसाचीं उदाहरणें म्हणून देतां येण्याइतके अद्भुत असतात. एखाद्या भूकंपानें एका रात्रींत स्थळाच्या ठिकाणीं जल व जलाच्या ठिकाणीं स्थळ अशीं स्थित्यंतरें होतात. असलीं तशींच समाजाच्या स्थितींत होत नाहींत हे खरें; तथापि

मनपरतास वर्षांचा काळ हा समाजाच्या आयुष्यातला एक दिवस किंवा एक रात्र असें म्हणण्यास फारशी हरकत नाहीं. आणि मी माझ्या आठवणींच्या पन्नास वर्षांत जीं सामाजिक स्थित्यंतरें पाहिलीं तीं भूकंपानें होणाऱ्या स्थित्यंतराइतकींच मला आश्चर्यकारक वाटतात. मी या पन्नास वर्षांची रोजनिशी ठेवीत असतो व पानापुढें पान चाळीत या स्थित्यंतराचा क्रम पाहिला असता, तर हीं स्थित्यंतरें कदाचित् मला इतकीं आश्चर्यकारक वाटतीं ना ! त्याच्या मधल्यांत अद्भुतपणा लोपून गेला असता पण एका टोंकाला पन्नास वर्षांपूर्वीचा तो काळ व दुसऱ्या टोंकाला पन्नास वर्षांनंतरचा हा काळ यांतील समाजस्थिति लक्षांत घेतली म्हणजे खरोखरच धरणीकंपाच्या देखाव्याचा भास होतो !

माझ्या धार्मिक मताचें समालोचन मी करतों तेव्हां मला असें वाटतें कीं अगदीं लहानपणापासून आतापर्यंत माझ्या धर्मविषयक मतामध्यें फारसा फरक झालेला नाहीं. धर्म या विषयाचें मात्र तात्त्विक ज्ञान लहानपणीं होतें त्यापेक्षां आतां तें वाचनानें व विचारानें पुष्कळच अधिक वाढलें आहे हें खरें पण त्याचा अर्थ इतकाच कीं त्या विषयाची जी चर्चा जशी मला पूर्वी करतां आली नसती ती तशी मी हल्लींच्या प्रौढ बुद्धीनें करूं शकेन. परंतु ही धर्माची पक्ष बौद्धिक बाजू झाली धार्मिक प्रवृत्ति म्हणून जी म्हणतात ती अर्थातच ही नव्हे. धार्मिक प्रवृत्ति याचा अर्थ स्थूलपणें श्रद्धाळूपणा, नियमनिष्ठतेची आवड व सवय, असाच घेतला पाहिजे आणि त्या दृष्टीनें पहातां आज काय किंवा लहानपणीं काय मी आहे तेवढाच होतों असें म्हणूं शकतो. मी देखील लहानपणीं संध्या देवपूजा वगैरे करीत होतों घरचा वैश्वदेव करीत होतों प्रीव्हियस परीक्षा होईपर्यंत गुरुचरित्र वाचीत होतों. आणि जानवीं मतरण्याचा मन्त्र, सौर, रुद्र, हे मी आमच्या उपाध्यायाजवळ म्हटले होते परंतु या सर्व गोष्टी जवळ जवळ घरच्या वळणामुळेंच मी करीत होतों त्यापासून विशेष कांहीं पुण्य लागेल अशा कल्पनेनें त्या करीत नव्हतों उलट आज पाहिलें तरी मी सन्ध्या वैश्वदेव करीत नाहीं, पण घरीं असलों म्हणजे स्नान केल्यावर भोजनाच्या आधीं चार दोन मिनिटेंच कां होईना परंतु देवापुढें बसून फुलें वाहतों व डोळे मिटून क्षणभर एकाग्र होण्याचा प्रयत्न करतों माझी श्रावणी महसा चुकत नाहीं. श्राद्धपक्ष मी नियमानें करतों आणि घरा रामनवमीच्या दिवशीं पूजा, वेदपठण, वसंतपूजा या गोष्टी वडिलांची आठवण ठेवून हौसेनें करतों. पण आज या गोष्टी मी करतो त्या त्यापासून पुण्य लागेल

म्हणजे पारलौकिक काहीं लाभ होईल अशा श्रद्धेनें करीत नाहीं. तर ज्याला सकृद्दर्शनीं धार्मिक आचाराचीं कृत्यें म्हणता येईल त्या या माझ्या गोष्टी सामान्यपणें सामाजिक व्यवहारातल्या अशाच होऊन बसल्या आहेत.

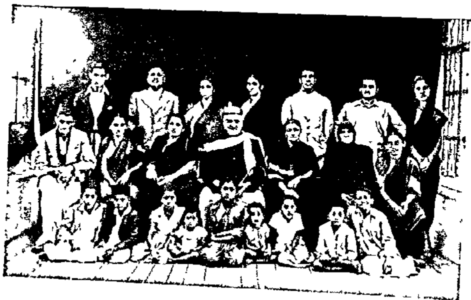
सामाजिक व्यवहारात स्वच्छता, शुचिर्भूतता ठेवणें, तोंडातून अपशब्द न काढणें, रीतीचालीचा पोशाख पेहराव करणें, व समाजातील ज्या निरनिराळ्या लोकांशीं संबंध येतो त्याच्याशीं सभ्यपणें दाक्षिण्यवृत्तीनें वागणें या गोष्टी करण्यात 'पारलौकिक' दृष्टि जितकी असू शकेल तितकीच माझ्या वरील धर्मकृत्यात असू शकेल ! हे समीकरणादाखल मी बोललो, पण खरा अर्थ यात पारलौकिक कल्याणाची बाजू मुळींच नाहीं हाच. आमच्या घराण्यात पूर्वी कोण किती धर्मनिष्ठ होऊन गेले असतील हे काहीं सागता येत नाहीं. जी काहीं माहिती जुन्या पिढ्याची मिळाली आहे तिजवरून त्याचा मुख्य धंदा शेतीचा, व काहींना 'भट' हें नाव लावल्यावरून काहीं थोडा भिक्षुकीचा किंवा जोशीपणाचा वगैरे असू शकेल. पण भटपणा किंवा जोशीपणा हा एक धंदाच होय. म्हणून त्याच्या धार्मिक प्रवृत्तींत तें जमेस धरता येत नाहीं.

माझे चुलत आजे आजा हे स्नानसंध्याशील होते. पण त्याहिपेक्षां माझे वडील व मातोश्री हीं सर्वांत अधिक धार्मिक प्रवृत्तीचीं माणसें होतीं. माझ्या वडिलांचा पेशा कारकुनी होता. ते संस्कृत शिकले नव्हते, शास्त्र पढले नव्हते. परंतु केवळ श्रद्धाबुद्धीनें ते स्नानसंध्यादि गृह्यकर्म यथासांग करीत. इतकेंच नव्हे तर रामाचे ते एकनिष्ठ उपासक असत, आणि पोथीपुस्तक वाचण्याचा त्यांना पुष्कळच नाद होता. आई निरक्षर होती. तिला पोथीपुस्तकहि वाचता येत नव्हते. परंतु धर्मश्रद्धेंत ती वडिलांच्या बरोबरीनें होती. या बाबतींत माझ्या सासर कुटुंबानें हें जुनें वळण शेतोतंत पूर्वीसारखें ठेवलेलें आहे. इतकेंच नव्हे तर तिला पोथीपुस्तक वाचतां येत असल्यामुळें, व पुराण कीर्तनाचा नाद मातोश्रींइतका असल्यामुळें, धार्मिक आचारांत तिचा जेवढा वेळ जातो तितका कदाचित् मातोश्रींचाहि जात नसेल. आणि या जुन्या मन्दा रीतीच्या धर्मश्रद्धाळू लोकांच्यामुळेंच आमच्या घरीं धार्मिक आचाराचें वळण पूर्वीपासून आजपर्यंत एकाच दिशेनें व एकसारखें चालू राहिलेलें आहे. या कारणानें तात्त्विक विचारांच्या दृष्टीनें आम्हाला जितके लोक सुधारकांत गणतात तितके लोक घरीं चालू राहिलेल्या धार्मिक नियम-

नैमित्तिक आचारामुळे जुन्या पद्धतीचेंहि म्हणतात. पण याचें श्रेय आम्हा नव्या दोन पिढींतील पुरुषवर्गाकडे नसून स्त्रीवर्गाकडेच आहे असें म्हणावें लागेल.

लहानपणींहि वर सांगितल्याप्रमाणे मी स्नान संध्या करीत असलों तरी त्यांत श्रद्धाळूपणाचा भाग मुळींच नव्हता. भुताखेतांवर लहानपणींहि माझा विश्वास नसे; व स्वतः पुराण कीर्तन ऐकण्याचा मोठा नादी होतों तरी देवादिकांच्या गोष्टींवर शब्दप्रामाण्यानें मी कधींहि विश्वास ठेवला नाहीं. मला तो इतिहासाचाच एक भाग असें वाटे. पुराणादिकांत अद्भुतरम्य गोष्टी ऐकावयाला मिळतात म्हणून त्यांची गोडी वाटे. आणि कीर्तनांत वक्तृत्व, रसिकपणा, गायन, इत्यादि गोष्टीच मला चित्ताकर्षक वाटत. घरीं सोवळें नेसून जेवावयास बसण्याचा परिपाठ दहा वीस वर्षांपूर्वीपर्यंत होता. परंतु तो सहजासहजीं पाळण्याचा शिष्टाचार इतकेंच त्याबद्दल वाटे. याची परीक्षा एकदा सहज झाली. इंग्रजी सहाव्या इयत्तेंत असतांना मी दिवाळीकरिता मोडनिंबास गेलों. तेव्हां वाटेंत बधूकडे डेक्कन कॉलेजांत एक जेवण पडलें. त्या दिवशीं ओवळ्यानें जेवावयास बसण्याचा पहिला प्रसंग आला, व मी खरा धर्मनिष्ठ असता तर मुक्टा मिळवून किंवा ओलें वाळवून नेसून बसलों असतों. पण तसें तर कांहीं केलेंच नाहीं. पण ओवळ्यानें जेवावयास बसतांना मोठासा धक्काहि मनाला बसला नाहीं असें स्मरतें. पुढें त्याच डेक्कन कॉलेजांत १८९१ सालीं होतों तेव्हांहि कांहीं दिवस मी सोवळें नेसून जेवावयास बसें पण त्याच कारणें आमच्या क्लबांतील पुष्कळ लोक, हसूनच सोवळें नेसून बसत. त्याला 'सोवळ्याचा क्लब' असें नांवच मिळालें होतें. पण मीवसा काय रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हेहि सोवळें नेसून जेवावयास बसत, हे कोणी वाचलें ऐकलें म्हणजे आज त्याला नितीतरी आश्चर्य वाटेल! तात्पर्य, पुण्यापापाचा कांहीं विचार मनांत नसतां धार्मिक या सदरांतलीं पडणारीं कृत्यं मी पूर्वी करीत होतों व आज करतोंहि. पण तीं व्यक्तिदृष्ट्या पारलौकिक लाभाच्या हेतूनें मुळींच नसून, त्यावरून समाजांत आपण कोणत्या सांस्कृतिक पद्धतीनें वागावें याविषयींच्या माझ्या मताचेंच फक्त अनुमान त्यावरून होऊं शकेल.

पण त्यातल्यात्यांत समाजाला न दुखविण्यापेक्षांहि घरच्या मंडळींना म्हणजे वडील-मानोंथीना व इतर कुटुंबाला वाईट वाटूं देऊं नये हेंच माझें मुख्य धोरण असतें. मी करतों या धर्मकृत्यांत कांहीं दांभिक अप्रामाणिकपणा आहे असें मात्र मला मुळींच वाटत नाहीं. इतकाच माझ्या व इतर कांहीं लोकांत फरक

१९३८ सालच्या डिसेंबरात घेतलेले केळकर कुटुंबीयांचे छायाचित्र

(पृ. ६४४)

असेल. काहीं काहीं निश्चयत सुधारक असे पहातों कीं त्यांना अशा प्रकारचें आचरण करणें म्हणजे तो अप्रामाणिकपणा वाटतो. पण धार्मिक स्वरूपाच्या कृत्यांतहि माझी पारलौकिक कल्पना नसून केवळ सामाजिक कल्पनाच आहे असें म्हटल्यावर अप्रामाणिकपणा उरतो असें मला वाटत नाहीं. आता ही गोष्ट खरी कीं, मी वयांत येण्यापूर्वी माझे वडील मातोश्री निवर्तलेली असती, किंवा मी विधुर असतों, किंवा माझ्या कुटुंबाची वृत्ति धार्मिक आचारविचारांत आहे तितकी सात्त्विक आग्रहाची नसती, तर कदाचित् इहींच्यापैकीं काहीं धार्मिक कृत्यें मी केलीं नसतीं. परंतु त्याचा अर्थ इतकाच कीं, सामाजिक किंवा कौटुंबिक वर्तनांत दुसऱ्याचें मन सभाळणें किंवा न दुखविणें याविषयीं इहीं आहे त्यापेक्षां काहीं वेगळ्या प्रकारची परिस्थिति माझी असती तर, तिला अनुसरून योग्य असें मी वागलों असतों. आणि या गोष्टी एका बाजूनें जशा धार्मिक प्रवृत्ति नसणाऱ्या आम्हाला दुसऱ्याकरितां कराव्याशा वाटतात, तशाच धार्मिक प्रवृत्तींच्या माणसानाहि त्याच विवेकामुळें नवीन लोकाना सोईच्या सवलती द्याव्या अशाहि वाटते.

उदाहरणार्थ, माझें श्राद्धपक्ष मुलांनीं उद्या न केलें या कल्पनेनें मला मुळींच वाईट वाटणार नाहीं. आणि मी पूर्वी १९१९ सालीं विलायतेस जाताना मृत्युपत्रांत असें स्पष्ट लिहिलेंहि होतें कीं, मुलांनीं माझें श्राद्धपक्ष न केलें तरी चालेल. याच्या उलट माझ्या वडिलांनीहि आम्हा विकर्म बधुना असें सांगितलें होतें कीं "तुम्ही जरी काशीयात्रा वगैरे केलीत तरी गयेला आमच्याकरितां पिंडदान करण्याचें कारण नाहीं." याचें मर्म असें होतें. धार्मिक समजल्या जाणाऱ्या या कृत्यावर आमची श्रद्धा नाहीं हे असें त्यांना माहीत होतें. तसेंच त्या क्षेत्रीं पूर्वी स्वतः ते गेले असता त्यांना जो अनुभव आला तो इतका उद्वेगकारक होता कीं, त्यांची असेल नसेल ती श्रद्धा त्या विधिपुरती तरी त्या अनुभवानें घालविली. ते गयेला गेले व भाविकपणानें यथाशक्त्यनुसार दक्षणा देण्याचें गयावळाला त्यांनीं कबूल केलें. पण त्या मूर्खानें फुलाच्या माळेनें जे त्यांचे एकदां हात बांधले ते काहीं केल्या तो सोडीच ना; व वेतुसार दक्षणा मागू लागला. तेव्हां वडिलांची धर्मश्रद्धा कसोटीला लागण्याचा प्रसंग आला. त्यांनीं अखेर विनवण्या करून व कांहीं थोडी अधिक दक्षणा देऊन माळेतून हात कसेतरी सोडवून घेतले, पण परत आल्यावर ते म्हणत कीं, "गयावळाच्या लोभीपणा पाहून फुलांची माळ ताडकन् तोडून टाकावी असेंहि एकवेळ मनाला वाटलें!" असे नस्ता उद्वेगजनक

त्यांनीं आम्हाला सांगितलें कीं, "आम्ही आमच्या वडिलांकरिता पिण्डदान केलें तेंच पुरें. तुम्हाला मात्र आमच्या पिण्डदानाची पावती आम्ही उभयतांनीं दिली आहे. आमच्यावरील प्रेमामुळेहि तुम्ही तें करूं नये."

या गोष्टीवरूनहि धार्मिक आचाराच्या खऱ्या हेतुसंबंधानें वर जें सांगितलें तेंच सिद्ध होऊं पहातें. म्हणजे आमच्यापेक्षां आमची वरची पिढी जरी अधिक "धर्मनिष्ठ" होती तरी, ते देखील कांहीं गोष्टी पारलौकिक लाभापेक्षांहि त्याच्या पिढीला व काळाला साजल अशा सामाजिक धोरणानेंच करीत होते. म्हणजे त्यांना ही गोष्ट कळत होती कीं, त्यांच्या पिढीचा मनुष्य गयेला गेला असतां त्यानें पिंडदान केलें नाहीं असें प्रगट झाल्यानें जितका कमीपणा लोकदृष्टीनें त्यांना आला असता तितका पुढच्या पिढीला येणें शक्य नाहीं.

त्यांच्या आमच्या पिढींत फरक पडण्याचें आणखी एक कारण असें कीं, अभ्यासाचें व वाचनाचें आमचें क्षेत्र अधिक. ज्याला विज्ञान किंवा वस्तुज्ञान असें म्हणतां येईल तें आमचें पुष्कळच वाढलें आहे. यामुळें कार्यकारण विवेकाची आमची दृष्टि त्यांच्याहून अधिक खोल; व ही दृष्टि ज्या मानानें अधिक खोल असते, त्या मानानें लौकिकांत जिला श्रद्धा असें म्हणतात तीहि कमी असते. पण श्रद्धा ही कांहीं एकच स्वरूपाची नसते आणि ती परिस्थितिप्रमाणें बदलूंहि शकते. श्रद्धान्वित मनानें केलेल्या गोष्टीपासून होणारें मनाचें समाधान किंवा सुखशांति तीच; पण एकाला ज्या गोष्टी केल्यापासून हें समाधान मिळेल त्याच गोष्टी केल्यापासून दुसऱ्याला तेंच समाधान मिळेल असें नाहीं. तें निराळ्या गोष्टी करूनहि मिळेल.

धर्माचीं मुख्य तीन अंगें (१) परमात्मस्वरूपाचा विचार, (२) आत्मस्वरूपाचा विचार आणि (३) परमात्मा व जीवात्मा याचा संबंध काय असेल या विषयींचा विचार. परमात्मा व जीवात्मा याचें स्वरूप ओळखणें याचें नांव ज्ञान. पण तें ज्ञान हा बुद्धीचाच विषय होय. आणि तें कितीहि खोल व सप्रमाण झालें तरी जीवात्म्यानें परमात्म्याशीं कोणता संबंध मानावा याचें उत्तर निव्वळ बौद्धिक ज्ञानानें मिळूं शकत नाहीं. तें उत्तर आत्मानुभवानेच मिळतें आणि आत्मानुभव याचा अर्थ, योगानें उत्पन्न होणारी समाधि अथवा व्यवहार करीत असतांहि, गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें, कर्मफलाची आसक्ति न धरतां प्रतिष्ठितप्रज्ञ किंवा जीवन्मुक्त यासारखें आचरण करणें याहून दुसरा नाहीं. आतां योगारूढ स्थिति ही

प्रत्यक्ष व्यवहार करणाऱ्या मनुष्यात उघड दिसून येणारी नाहीं. पण स्थितप्रज्ञ हा देखील योगाखेरीज इतर रीतींनें जागती समाधि लावू शकतो ती समाधि शुद्ध आनंदापासून मिळते; व हा आनंद व्यवहारांतील माणसाला अनेक रीतींनें मिळूं शकतो. कोणाला तो सगुण उपासनेचे विधि करीत बसण्यांत लाभतो. कोणाला जपजाप्य किंवा नामसंकीर्तन करण्यात लाभतो. कोणाला धार्मिक स्वरूपाचें वाचन करीत असता लाभतो. कोणाला ज्यास धार्मिक वाङ्मय असें म्हणता येणार नाहीं, पण जे उच्च दर्जाचें प्रतिभासपन्न काव्यात्मक किंवा तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मय असें म्हणता येत, तें वाचण्यात व लिहिण्यात लाभतो. कोणाला भौतिक शास्त्राच्या विचारात व संशोधनांत गढून गेल्यानें लाभतो. कोणाला शुद्ध कलोपासनेनें लाभतो. कोणाला निस्स्वार्थी परोपकारी कामात गढून गेल्यानें लाभतो. तात्पर्य, या निरनिराळ्या मार्गांनीं मिळणाऱ्या आनंदाचें उत्कट स्वरूप ही एक समाधीच होय. आणि ती निर्विकल्प नसून सविकल्प असली तरी, व अगदीं जागतेपणीं तिचा अनुभव मनुष्य घेत असला तरी, ती स्थितप्रज्ञतेइतकीच नमुनेदार किंवा उत्तम स्थिति होय. म्हणून वरीलपैकीं किंवा त्यासारख्या इतर कोणत्याहि प्रकारानें ब्रह्मानन्द प्राप्त करून घेणारा मनुष्य खरोखर धर्मनिष्ठच म्हटला पाहिजे.

ही गोष्ट लक्षात न घेता केवळ परंपरागत पद्धतीचें धर्माचरण न करणारावर सामान्य लोक नास्तिकपणाचा आरोप करतात. पण खरा नास्तिक असा मनुष्य क्वचितच आढळेल. कारण दृश्य कारणामागें कारण, तिच्या त्या कारणामागें कारण, अशा रीतीनें कारणपरंपरेची साखळी लागलेली आहे, व ती ज्ञानाच्या किंवा बुद्धीच्या टप्प्यापलीकडे जाऊ शकते हे ज्याला कळत नाहीं, किंवा हे जो कबूल करीत नाहीं, असा मनुष्य बहुधा विरळाच. वास्तविक ब्रह्मज्ञानाची उपासना फार थोडक्यात संपणारी असते; पण विज्ञानाची उपासना मात्र मनुष्याची कधींहि संपणारी नाहीं. जीवात्मा व परमात्मा हे अन्तिम स्थितींत एकरूप आहेत हा 'सिद्धांत' बुद्धिगम्य असून त्याची प्रचीति ही गोष्ट बहुधा एकच व ठराविक आहे. परंतु तीच गोष्ट विज्ञानाच्या अभ्यासांत शेकडो माणसांना शेकडो निरनिराळ्या रीतींनीं करतां येते. विज्ञानाच्या संशोधनात कोणत्याहि बाजूनें शिरलें तरी सर्वान्तर्यामी मुलाधार अशी एकच शक्ति आहे हें निरनिराळ्या मार्गांनीं अनुभवितां येतें. विज्ञानाचा उपासक हा ज्ञानाच्या उपासकाइतकाच आस्तिक्य बुद्धीचा असतो. आणि व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ज्ञानविज्ञानातून व्यवहारात शिरण्याला जो

एक पूल असतो तो नीतिमार्ग हा होय, व या नीतिमार्गाचीहि लक्षणें अनेक प्रकारचीं आहेत. तात्पर्य, नास्तिक म्हणणें ही एकप्रकारें अविचारानें दिलेली शिवी ठरत असून, जुन्या परंपरेला यत्किंचित् सोडून वागणाऱ्या मनुष्याच्या नशिबी ती शिवी खाण्याचे असमर्थनीय अन्याय्य असे पुष्कळ प्रसंग येतात.

वर जो विचार मी कांहीसा विस्तारानें सांगितला तो सुजाण व समंजस अशा जुन्या पद्धतीच्या लोकानाहि पटू शकतो, हें मी अनेक लोकांसंबधानें पाहिलें आहे, व खुद्द माझे वडीलहि त्यांपैकींच एक होते. स्वतः ते जरी जुन्या मताचे अभिमानी व जुन्या रूढ साम्प्रदायाचे अनुयायी असले तरी त्यांना हें आमच्या संगतींत दिसून येई कीं, तुकाराम रामदास यांचें ग्रंथ वाचणें हें जर धर्माचरणात मोडू शकतें, तर त्या दर्जाचें इतर वाङ्मयहि नव्या पिढींतील कांहीं लोक नित्य वाचणारे व त्याच मनन करणारे असतात तेव्हां ते वाचनहि धर्माचरणच मानलें पाहिजे. इंग्रजी शिकणारांचें इतकेंच झालें की त्यांच्या वाङ्मय वाचनाचें क्षेत्र वाढल, पण त्यामुळें त्यांची खरी धर्मबुद्धि कमी होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आपल्या हिंदु पद्धतीच्या वेदान्ताची कमजास्त बरोबरी करणारे इतर भारतांहि अध्यात्मिक तत्वज्ञान असू शकतें कारण आत्मा हा जसा जगात एकट्या हिंदूलाच दिलेला नाहीं, त्याप्रमाणें बुद्धि व अध्यात्मिक भावना ही देखील एकट्या हिंदूलाच दिलेली नाहीं अर्थात् देश, भाषा, सामाजिक चालीरीति या निरनिराळ्या झाल्या तरीहि आस्तिक्य बुद्धि व धार्मिक वृत्ति यांची जात कोठेहि एकाच दर्जाची असणार ही गोष्ट माझे वडील कबूल करीत. केवळ इंग्रजी शिकला म्हणून मनुष्य नास्तिक होतो ही गोष्ट त्याना मान्य नव्हती. इंग्रजी न शिकलेल्या, किंबहुना कोणत्याहि शिक्षणाचा दोषी (!) स्पर्श न झालेल्या, लोकांतहि अधार्मिक पापात्मे आढळतात, त्याचप्रमाणें अगदीं इंग्रजी शिकलेल्या व वरून थेट इंग्रजी पोषाख पेहराव करणाऱ्या लोकांमध्येहि सात्विक धर्मशील वृत्तीचे—किंबहुना आपल्या घरात आल्यावर जुन्या पद्धतीचें—धर्माचरण करणारे लोक आढळतात ही गोष्ट माझे वडील प्रांजलपण कबूल करीत असत. धार्मिकपणाची कांहीं रूढ कल्पना संस्कारानें व सवयीनें बनत असल्यानें, मी दिवसातून तास अर्धा तास कांहीं स्नानसंध्या कांहीं जप-जाप्य करण्यात घालविला असता तर त्यांना अधिक बरें वाटलें असतें ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. पण आमची एकदर

चागणूक पाहून व आमच्या कामाचा व्याप पाहून ते आपल्या मनानेच आम्हाला पुष्कळशी सूट देत असत.

उलट आम्हीहि घरीं हिंदुपद्धतीनें करण्याचे संस्कार, विधि, नित्यनैमित्तिक कर्मे करीत होतों. त्यांत मराठी किंवा इंग्रजी फारशी दाखविली नाहीं. आणि एवढ्यानेहि त्यांचें बहुधा समाधान होत असे. वडिलांच्या हयातींत एक दोन प्रसंग मात्र असे आले कीं तेथें केवळ "तुमच्या समाधानाकरिता अमुक एक गोष्ट करतो, माझा त्या गोष्टीवर विश्वास आहे म्हणून करीत नाहीं," असें त्यांना मला सांगावें लागलें. रावबहादूर वामनराव कोल्हटकर यांना त्यांच्या पुनर्विवाहित पत्नीपासून झालेल्या मुलीचा विवाह सन १९०५ सालीं रा. धारपुरे यांजबरोबर मळेकराच्या वाड्यांत झाला. त्याच्या पानसुपारीला मी गेलों होतो. ही गोष्ट वडिलांना माहीत होती. पण त्या गोष्टीला त्यांनीं प्रथम कोणचीहि हरकत घेतली नाहीं. परंतु पुढें पुण्यांतील एका वर्तमानपत्रांत पानसुपारीला गेलेल्या गृहस्थांत माझें नांव 'प्रसिद्ध' झालें; व पूर्वी पंचहौद मिशनमध्यें चहा घेतल्याबद्दल पुण्यांतील बेचाळीस ब्राह्मणांवर प्रामण्य झालें तसाच कांहीं प्रकार पुनः होणार असें चिन्ह दिसूं लागलें. याच सुमारास रामनवमी आली. नित्यप्रमाणें आमच्या घरीं ब्राह्मणांचें म्हणणें वसंतपूजा करण्याचें ठरून आमचे उपाध्ये कृष्णभट जोगळेकर यांनीं बारा-चौदा ब्राह्मणांना आमंत्रणें दिलीं व घरीं येऊन वसंतपूजेची सर्व तयारी केली. परंतु इतक्यांत एकदम ब्राह्मण मंडळींनीं कट करून ठरविलें कीं, मी पुनर्विवाहित गृहस्थाच्या घरीं पानसुपारीला गेलों त्याअर्थी प्रायश्चित घेईपर्यंत मजवर बहिष्कार घालावयाचा, व माझ्या घरीं कोणतेंहि धर्मकृत्य करावयास जावयाचें नाहीं. वसंतपूजेची वेळ टळून तास दीडतास झाला तरी मंडळी येईनात. तेव्हां हें प्रकरण काय आहे अशी उपाध्यानें चौकशी केली. तेव्हा त्याला या बहिष्काराची बातमी प्रथम लागली ती ऐकून वडिलांना अतिशय वाईट वाटलें, व ते चिंतित होऊन देवापुढें बसले. त्यांना वाईट वाटलेलें पाहून मलाहि वाईट वाटलें. कारण रामनवमीच्या दिवशीं होणारें वेदपठण घरीं माझ्या जन्मापासून कधीं चुकलें नाहीं, तें माझ्यामुळें आज चुकलें! अर्थात् त्यांना वाईट वाटण्याला योग्य कारण झालें, तेव्हां मी त्यांना म्हणालों कीं "मी फिरून यत्न करून पहातों. वेदपठणास ब्राह्मण माझ्या इतर प्रयत्नानें आले तर बरेंच झालें. पण न आले तर उद्यां समाजीं प्रायश्चित घेईन व दुसऱ्याकडून वसंतपूजा व वेदपठण करवीन. आजचें

वेदपठण फार तर उद्या होईल इतकेंच. पण त्याची तुम्हाला चिंता नको." मग उपाध्याच्या कानाशीं लागून मी सांगितलें कीं, "भटजी मागतील तितकी दक्षणा देण्याला मी तयार आहे. येतान का पहा." तेव्हा त्यांनीं ती खटपट करून पाहिली. पण ब्राह्मण येईनात. तेव्हा दुसरें दिवशीं सकाळीं स्नानानंतर मी पंचगव्याचीं दोन आचमन घेतलीं, एक जानवें मंत्रून घातलें, व उपाध्याला चार आणे दक्षणा दिली. अशा रीतीनें माझें प्रायश्चित्त झाल्यानंतर संध्याकाळीं नित्याप्रमाणे वेदपठण व वसतपूजा पार पडली व वडिलांना आनंद झाला. मग त्यांनीं सहज विनोदानें म्हटलें, "तात्या, हा एक प्रसंग टळला, पण तुझ्यावर असले प्रसंग पुन: येणार हें मला अगदीं उघड दिसतें. तेव्हा पुढचा विचार कसा!" तेव्हां मीहि त्यांना स्पष्ट सांगितलें कीं, "आता करावयाचें काय तें ठरलेंच आहे. असल्या पानसुपारीचें निमंत्रण पुन: आलें तर पुनः जाईन, आणि पुनः असेंच प्रायश्चित्त घेईन. मी परवा पानसुपारीला गेलों तो जाणून बुजून गेलों. तें पाप असेल तर माझ्या हातून अजाणता झालेलें नव्हत. हें माहीत असता पंचगव्याचीं दोन आचमन व सकल्पोच्चारपूर्वक चार आणे दक्षणा-दान येवढ्यानें जर वेदोनारायण मला पावन करून घेण्याची कृपा करतात तर आतां कसलींच अडचण उरली नाहीं!" या माझ्या युक्तिवादाला त्यांनीं हरकत घेतली नाहीं. याचा अर्थ अशा पानसुपारीला जाणं हे काहीं मोठें पाप आहे असें त्यानांहि वाटत नव्हतें. तर ज्या समाजांत आपण वावरतो त्याला जी गोष्ट अजून पटत नसेल ती न करणें हा जरी उत्तम मार्ग असला तरी, ती करून सामान्य प्रायश्चित्त घेणें हाहि चालण्यासारखा एक मार्ग आहे अशी कबुली त्यांनीं दिली.

प्रायश्चित्ताहून अधिक महत्त्वाच्या विषयांतहि ते अशीच सारासार बुद्धि चालवीत. अर्थात् स्वत:च्या आचारांत फरक करण्याच्या बाबतींत नव्हे, तर पुढच्या पिढीला आचार विचारांची सवलत देण्याच्या कामीं. प्लेगच्या दिवसात महाराष्ट्रात किंबहुना सर्व हिंदुस्थानात अकालीं तरुण मुलें मृत्यु पावल्यामुळें हजारो बालविधवा झाल्या. ती गोष्ट एका प्रसंगानं घरीं आमच्या बोलण्यात निघाली, व या अभागी अज्ञ मुलींचा जन्म कसा जावयाचा अशी चर्चा चालली. तेव्हां माझ्या वडिलांनीं प्राजलपणें कबुली दिली कीं "हिंदुधर्म झाला तरी अशा बालविधवांना त्यानें पुनर्विवाहाची परवानगी देण्यात पाप नाहीं." मात्र ते आणखी म्हणाले कीं, "यांतील योग्यायोग्य काय हें तात्त्विक विचारात मी कबूल करीत असलो

तरी, उद्या कोणी अशा कामीं माझी लेखी संमति मागेल तर ती मी देणार नाहीं; पण इतर कोणी ती गोष्ट केली करविली तर मी त्याला नांव ठेवणार नाहीं इतकेंच काय ते. हातून गोष्टी प्रत्यक्ष होण्याच्या संबंधानें दर पिढींतील सनातनी म्हणविणाऱ्या लोकांच्या आचरणाच्या काहीं मर्यादा ठरून जातात. त्याचें उल्लंघन त्यांच्या हातून होऊं शकत नाहीं. पण पुढील पिढीची मर्यादा आमच्यापेक्षा चार पावलें पुढें जाईल; व तितकें पुढें जातांना जुन्या मर्यादांचें उल्लंघन झालें तर तें अयोग्य ठरणार नाहीं. "

साधारणपणें म्हणजे १९०६ च्या पूर्वी अस्पृश्यतानिवारण वगैरे गोष्टींना आज आलें आहे इतकें महत्त्व आलेलें नव्हतें. पण मला असें वाटतें कीं, सार्वजनिक स्थळीं व प्रसंगीं अस्पृश्यता मानण्याचें कारण नाहीं असा तात्त्विक निर्णय माझ्या वडिलांनींहि दिला असता. कारण, त्यांच्या हातून आगगाडीचा प्रवास घडण्याचे प्रसंग येत. पण आगगाडींतून उतरल्याबरोबर स्नान करण्याची त्यांचीहि वहिवाट हळू हळू बंद पडत चालली होती.

आमच्या कुटुंबांत ब्राह्मण पोटजातीसंबंधानें नवी रूढि पाडण्याचा प्रसंग त्यांच्या मृत्यूनंतर चार पांच वर्षांनीं आला. तो पूर्वीच येता तर त्यांनीं काय मत दिलें असतें हें निश्चितपणें सांगवत नाहीं. मात्र तें सांगवयाचें तर त्याला एक गमक आहे. तें असें कीं जो प्रसंग वडिलांच्या हयातींत आला नाहीं तो मातोश्रींच्या हयातींत आला. आणि तो प्रसंग म्हणजे माझ्या मुलीच्या विवाहाचा. तो असा. सातारा येथील डॉ. कृष्णाभाऊ देशपांडे यांच्या घराचा व आमच्या घराचा ऋणानुबंध १८९० पासूनचा—म्हणजे माझे वडील बंधु नाना हे साताऱ्यास नोकरीवर गेले तेव्हांपासूनचा—होता. ते व आम्ही साताऱ्यास पुष्कळ वर्षें एका आळींत व कांहीं वर्षें तर अगदीं शेजारीं शेजारीं रहात होतों. यामुळें त्यांच्या घरच्या रहाणीचा आम्हाला अनायासें चांगलाच परिचय असे. तो असा कीं देशपांडे मंडळी देशस्थ असतांहि, स्वच्छता टापटीप, गृहव्यवस्था, लहानथोरांची वागणूक, इत्यादि गोष्टींत त्यांची अस्सल कोंकणस्थावर ताण असे. आणि वरवरच्या कांहीं बाबतींत त्यांचीं मतें सुधारकी पद्धतीचीं दिसलीं तरी नित्यनैमित्तिक अशा सर्व धार्मिक विषयांत त्यांचा आचार अगदीं सनातनी कर्मठ लोकांसारखा होता. आम्ही सातारा सोडून पुण्यास आलों तरी त्यांचा आमचा ऋणानुबंध तुटला नव्हता. पुढें १९१० च्या सुमारास त्यांच्या दोघा मुलग्यांचीं लग्नें करण्याची वेळ आली तेव्हां

स्वतः डॉ. पुरुषाभाऊ व त्यांचे वडील बधु, पेन्शनर डेप्युटी कलेक्टर रावबहादुर नानासाहेब देशपांडे, यांना आमची आठवण झाली. आणि जमल्यास आमच्या घराण्याशीं विवाहसंबधानें नवें नातें जोडावें अशी इच्छा त्यांना होऊन त्यांनीं मला आपला विचार कळविला. मला स्वतःला त्यांचें घराणें व खुद्द लग्न होणारा मुलगा ही निरपवाद अशीं वाटत होतीं. किंबहुना स्थळाच्या दृष्टीनेंहि हें स्थळ चांगलें व जमल्यास हातचें घालवू नये असें वाटण्यासारखें होतें. ब्राह्मणाच्या पोटजातींमध्ये विवाहसबंध पडण्यास हरकत नाहीं, किंबहुना ते घडून येण्यास सरोस सुरुवात झाली पाहिजे, अशाच मताचा मी होतों. आणि ही गोष्ट माहीत असल्यामुळेच समानमनोधर्म जाणून देशपांडेबधूंनीं मला वरील सूचना केली. अर्थात् माझ्यापुरतें होय म्हणण्याला मला कांहींच आडकाठी नव्हती. पण नवीं मतें असलीं तरी समाजाप्रमाणे घरच्या कुटुंबांतील माणसावरहि तीं जुलमानें लादू नयेत असें माझें धोरण असल्यामुळे, मी त्यांना सांगितलें कीं आमची मातोश्री या गोष्टीला संमति देईल तर ही गोष्ट आपण आनदानें करूं. पण ही गोष्ट इतकी नाजूक होती कीं, देशपांडे हे पुण्यास मातोश्रीला नेहमींप्रमाणें भेटून गेले तरी ती त्यांना स्वतःला काढवली नाहीं. मुलाच्या बापानें मुलीला मागणी घालणें ही गोष्ट आपणामध्य कशीशीच वाटणार हें एक. पण ती विशेष अडचणीची नव्हती खरी अडचण देशस्थकोंकणस्थाचा विवाह समाजांत रूढ नसलेला आपण करणार याविषयींची होती. म्हणून ती गोष्ट ते मजवरच सोंपवून साताऱ्यास परत गेले.

पुढें ही गोष्ट भीत भीत मी आई जवळ काढली; व तिला शेवटीं सरळ सवाल असा टाकला कीं "देशस्थ-कोंकणस्थ यांजमध्यें रूढ नसलेला वैवाहिसंबंध आपण करणार या एका गोष्टी शिवाय दुसरें कोणचेंहि यांत न्यून किंवा वावगें नाहीं. परस्पर सर्व दृष्टीनें आम्ही अनुरूपच आहोंत तेव्हां जी रूढि नाहीं ती आपण कशी प्रथम पाडावी एवढ्याकरितांच देशपांडे बंधूंची ही सूचना आपण अमान्य करावी "काय!" तेव्हां प्रथम मातोश्रीनें "या कामीं खरें शास्त्र विरुद्ध आहे कीं काय!" असा प्रश्न मला केला, व "तें नाहीं" असें मी निश्चयात्मक सांगितल्यावर विचारा-करितां एक दिवस तिनें मागून घेतला. त्या दिवसांत माझी आई व माझें कुटुंब या दोघींनीं आपसांत या गोष्टीचा विचार केला. आणि दोघींहि सर्वस्वी सनातनी मताच्याच होत्या. तथापि दुसरें दिवशीं त्यांनीं आपण होऊन मला सांगितलें कीं,

"या विवाहाला आमची हरकत नाही. रूढि नाही एवढ्याकरिता आपण ही गोष्ट सोडून देण्याचें कारण नाही." अर्थात इतर सर्व बाजूंनी हा विवाह श्रेयस्कर असें दिसून आलें म्हणूनच त्यांनी ही समति दिली ही गोष्ट अगदी खरी. आणि इतर कोणत्याहि दृष्टीनें हा विवाह श्रेयस्कर नाहीं असें मला वाटलें असतें तर, केवळ या सुधारणेचा भोक्ता म्हणून ती घडवून आणण्याकरिता एरवींचें न्यून किंवा गौणत्व मी तरी का पत्करलें असतें ! कारण मुलीचें कल्याण ही तर गोष्ट पहिली. ती साधत असेल तरच मग हें करावयाचें. म्हणजे सुधारणा घडवून आणण्याकरितां हें लग्न मला करावयाचें नव्हतें, तें केल्यानें सुधारकी आचरण होतें—रूढ नसलेली गोष्ट आपण प्रथम रूढ करतो—या दोषामुळें मात्र तें मोडावयास मी तयार नव्हतों. पण शिकल्या सवरलेल्या, नवीन मताच्या, व सामाजिक रूढि मोडण्याची जबाबदारी पत्करण्याच्या स्थितींत असणाऱ्या, माझी ही गोष्ट झाली. आई व माझें कुटुंब यांची स्थिति तशी नव्हती. आणि म्हणूनच त्यांनी संमति दिली यात माझ्यापेक्षांहि त्यांनीच धैर्य अधिक दाखविलें असें म्हणणें प्राप्त होत. मी ही गोष्ट करीन तर चार लोक मला वरेंच म्हणतील, किंबहुना माझ्याशीं सहानुभूति प्रगट करून माझी वाहवाहि करतील. पण व्यवहारात मातोश्री व कुटुंब यांचा नित्य ज्या वर्गातील लोकांशी संबंध यावयाचा, ते म्हणजे जुन्या मताच्या अशिक्षित शेजारणी व आल्यागेल्याच्या बायका किंवा ऋणानुबंधी भट भिक्षुक वगैरे अशांकडून नांवें ठेवून घेण्याचाच प्रसंग त्यांना होता. पण त्यात त्यांनी मानसिक धैर्य दाखविलें व आपला विवेक कसोटीला उतरविला.

पुढें आम्ही साताऱ्यास लग्नाला गेलों तेव्हा इकडे पुण्यातील आमच्या उपाध्याला घेरून ब्रह्मवृंदानें मजवर ग्रामण्य उभें करण्याचा विचार केला. पण केळकर हे केसरीचे संपादक आहेत, व केसरी हें सनातनी पक्षाचें मुखपत्र आहे, तेव्हां केळकरांनीं केलें हें सशास्त्र असलेंच पाहिजे, अशी कल्पना कोहींनी चालविली. पण इतर कोहींनीं पुण्यातील शास्त्रीलोकांचें मतच घेतलें. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, धर्मशास्त्रांत ब्राह्मण हा एकच अखंड वर्ण मानला असून त्यात कोंकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, हा भेद कोठेंच मानलेला किंवा उल्लेखिलेलाहि नाहीं. यामुळें ग्रामण्याची गोष्ट निघाली तशीच ती मावळलीहि. आणि आम्ही पुण्यास परत आल्यावर आमच्या उपाध्यांनीं ही सर्व हकीकत आम्हाला हसत हसत सांगितली,

तेव्हां मातोश्री व कुटुंब यांना आपण केलें तें अयोग्य केले नाहीं अशी खात्री स्वतंत्र रीतीनें पटल्यामुळें फार आनंद झाला. आम्ही केली ही गोष्ट खरी नाहीं अस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष म्हणणारे सुशिक्षित लोकांपैकींच काहीं निघाले! पण ते कांहीं प्रामण्य करणारे नव्हते; व त्याच्या नापसतीला आम्ही जुमानलेहि नसतें. मुद्याची गोष्ट इतकीच कीं मी खरोखर कोणत्याहि प्रकारें जुलूम जागा किंवा आग्रहहि न करता, घरच्या दोघी सनातनी मताच्या जबाबदार स्त्रियानीं या सामाजिक सुधारणेला आनंदानें संमति दिली. यावरून या वेळच्या सामाजिक स्थितीचें जसें दिग्दर्शन होतें, तसेंच कोणाचें मन न दुखवितां सामाजिक व धार्मिक बाबतींत मनुष्य वागला असता त्याला योग्य ती सुधारणा घडवून आणण्याला फारशी हरकत पडत नाहीं हेंहि सिद्ध झालें.

असो. अस्पृश्यतानिवारणसंबधानें व अनिष्ट जातिभिमानासंबधानें माझीं मतें प्रसिद्धच आहेत. तथापि, या विषयीं काहीं सुटेसुट हकीकत व पत्रें देतों—

ता ५ फेब्रुवारी १९३३ रोजीं महात्मा गांधी यानीं येरवडा सेंट्रल जेल मधून मला खालील पत्र पाठविलें.—

"मला माझ्या अस्पृश्यतेविरुद्ध काढलेल्या मोहिमेत तुमची सक्रिय मदत अवश्य हवी ती किती व कोणत्या तऱ्हेने दता येईल त तुमच तुम्ही ठरवा. ही भिक्षा मी पदर पसरून मागत आहे ती घालाच तुम्हास सवड सापडेल तेव्हा मला आगाऊ कळवून भेटावयास या. बुधवार, गुरुवार व रविवार खेरीज केव्हांहि आलात तरी चालेल. लौकरच 'हारजन' नावाच इग्रजी साप्ताहिक काढीत आहे. दर आठवड्यास बुधवार व गुरुवारचे सर्व दिवस त्या कामात जातील व रविवार जेल अधिकाऱ्यांना गैरसोयीचा आहे. 'हरिजन' करिता तुमचा संदेश पाठविलात तर फार बरे होईल. लडनच्या प्रवासान तुमची प्रकृति सुधारली आहे असें कळत."

महात्मा गांधी यांच्या बोलावण्यावरून पुढील मंगळवारीं मी येरवड्याच्या तुरुंगात महात्माजींची गाठ घेतली. उभयतांचे सुमारें दीड तास संभाषण झालें. त्यांत मंदिरप्रवेशाच्या बिलासंबधानें सर्व बाजूनीं मोकळ्या मनानें चर्चा झाली. मंदिर-प्रवेशासंबंधानें मी आपली तडजोडीची योजना महात्माजींपुढें मांडली. महात्माजीं ही योजना आपणास मान्य असल्याचें सांगितलें. आणि सनातनी लोक ती मान्य करीत असतील तर त्या योजनेनें (फक्त अबेडकरादि लोक

वगळून) सनातनी व प्रागतिक यांचें एकमत होऊन हा प्रश्न सुटेल असेंहि महात्माजींनीं सांगितलें. उलट सार्वजनिक मंदिरांचे ट्रस्टी व मॅनेजर, आपलेंच मत चालवून व लोकमत धिःकारून, अस्पृश्यांना मुळींच मंदिरप्रवेश करूं देणार नाहीं असें म्हणतील तरच त्यांना योग्य मार्गावर आणण्याकरितां कायद्याची मदत घेणें योग्य होईल असें मी आपलें मत सांगितलें. माझी तडजोडीची योजना अशी आहे. (१) देवळाचें जें गर्भागार म्हणजे अंतर्गृह म्हणून असतें त्यांत अस्पृश्यच काय पण स्पृश्यानाहि प्रवेश करूं देऊं नये. (२) या अंतर्गृहांतील सर्व व्यवस्था व प्रत्यक्ष देवपूजा ही फक्त नियोजित पुजाऱ्यानेंच करावी, व इतरांना फलपुष्प नैवेद्यादि भोग मूर्तीला वाहावयाचे असतील तर ते पुजाऱ्याच्या हातीं देऊन त्याज-कडून ते वाहवावे. (३) अंतर्गृहाबाहेर सोईच्या अशा ठिकाणीं एक मर्यादेची खूण उभारण्यांत यावी, आणि स्पृश्य किंवा अस्पृश्य यांनीं येथूनच देवदर्शन घ्यावें. यानंतर इतर, पण अर्थात् तुरुंगांत म्हणून राजकारणाशीं संबंध नसलेल्या, अनेक विषयांवर महात्माजींशीं माझें संभाषण होऊन ही मुलाखत संपली.

या मुलाखतीनंतर अस्पृश्यांच्या मंदिरप्रवेशासंबंधीची आपली तडजोड मांडतांना म. गांधी यांनीं ता. ४ मार्चच्या 'हरिजना'मध्यें पुढील विचार प्रदर्शित केलेः—

" मंदिरप्रवेशाच्या प्रश्नासंबंधीं विचारविनिमय करण्यासाठीं माझी भेट घेण्याबी मी न. चिं. केळकर यांना विनंति केली होती; आणि ती मान्य करून माझी भेट घेण्याचें सौजन्य त्यांनीं दाखविलें. मंदिरप्रवेशाच्या बिलासंबंधीं त्यांचें काय मत आहे हें जाणण्याची मला उत्कंठा होती. त्यांनीं मला असें सांगितलें कीं, मंदिर-प्रवेशासारखे जे प्रश्न कायद्यानें सोडविण्यासारखे आहेत, ते पुढेमागें कायदेमंडळांत आणल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. मग त्या प्रश्नांचें स्वरूप धार्मिक असलें तरी कायदेमंडळाशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं असें मी पुष्कळ वर्षें मानीत आलों आहे.

" असें पक्कविण्यांत आलें आहे कीं, सार्वजनिक हिंदु देवळांचे विश्वस्त (ट्रस्टी) यांनीं हरिजनांना देवळांत येण्याला मज्जाव केलाच पाहिजे. हा कायदा केवळाहि लोकमताला मोडून काढतां येणार नाहीं. नवीन कायदा करावा अशी मागणी लोकमताला करतां येईल. पण मंदिरप्रवेशाची परवानगी देणारा कायदा लोकमत स्वतः निर्माण करूं शकणार नाहीं.

"श्री. केळकर याना श्री. रगा आय्यर यांनी आणलेल्या बिलाची जरूरी मान्य असली तरी, अस्पृश्यांचें मदिरात प्रत्यक्ष पाऊल पडावयाचे ते सलोख्याच्या तडजोडानतरच पडेल असें त्यांचें मत आहे. स्पृश्य हिंदूंना मदिरप्रवेशाबाबत ज्या अटी लागू असतील नेमक्या त्याच अटींवर हरिजनानाहि प्रवेश मिळावा, या विषयीं श्री केळकर हे निःशंक आहेत. पण हरिजनाना अतर्गृहात प्रवेश देण्याला लोकमत तयार झालेलें नाहीं असें त्याना वाटतें. हें जर खरें असेल तर, हरिजनाना प्राप्त न होणाऱ्या हक्कावर स्पृश्य हिंदूंनी पाणी सोडावें म्हणून, श्री. केळकर यांची योजना अशी कीं, सर्व सार्वजनिक देवळामध्यें सर्वसामान्य अशी एक मर्यादा घालावी तिच्या पलीकडे कोणींहि जाऊं नये फक्त प्रत्यक्ष पूजाविधि करणाऱ्या माणसाला परवानगी असावी. याचा अर्थ असा कीं, ज्या देवळांत सध्या स्पृश्य हिंदु गाभाऱ्यात प्रवेश करतात व मूर्तीला स्पर्श करतात, त्या देवळात स्पृश्य लोक हरिजनाना आपल्याबरोबर वरील हक्काचा उपभोग घेऊं देत नसले तर स्पृश्यानींच मूर्तिस्पर्शादिक आपल्या चालू हक्काचा त्याग केला पाहिजे ही तडजोड प्रामाणिकपणें अमलांत येईल तर तिला माझा काहींहि विरोध नाहीं असें मी सागितलें आपल्या घरांतील अप्रशस्त असा हा कलह त्वरित सपुष्टात यावा, याहून अधिक आनद मला दुसऱ्या कशानेंहि होणार नाहीं "

अस्पृश्य समाजाचे एक पुढारी रा. गणपत नारायण कांबळे यांनी 'दलित-बधु' पत्राच्या २८।८।३२ च्या अकात माझ्या अस्पृश्यतानिवारणाच्या धोरणा-संबधानें खालील उद्गार काढले आहेत.—

"लोकमान्य टिळक व दे भ केळकरांची थोरवी यांतच आहे कीं त्यांनीं सुधारकी थाटाचा, सरकारी साच्याचा, मानभावीपणाचा व अव्यवहार्य सारा अस्पृश्योद्धाराच्या बाबतींत कधींहि दिलेला नाहीं. या बाबतींतील लोकमान्यांचें जाहीर मत त्याच्या आठवणींत प्रसिद्ध झाले आहे. सागलीच्या महारवाड्यांतील भाषणात लोकमान्यांनी सर्व जातींच्या अस्पृश्याना आपापले धंदे सुधारण्याची आग्रहाची विनंति केलेली आहे.

"धार्मिक बाबतींत गणपतीच्या मिरवणुकींत चर्मकार सभेचा गणपति आघाडीला गायकवाडवाड्यातील गणपतिबरोबर घेऊन स्वकीयपणेंच लोकमान्यांनी

आपलें मत व्यक्त केलेलें आहे. रोटीव्यवहाराच्या बाबतींत भरमसाट मत त्यांनीं कधींच दिलें नाहीं.

"दे. भ. केळकरांनीं लोकमान्यांची परंपरा या बाबतींतहि तंतोतंत कायमची राखली आहे. पर्वती सत्याग्रहाचे वेळीं अस्पृश्यांच्या मागणीला न्यायीपणा त्यांनीं कबूल करून ब्राह्मणानांहि गाभान्यांत जाण्याचा आपला हक्क सोडण्याची विनंति केली होती. त्यांनीं सुचविलेला हाच उपाय शेवटीं अवलंबावा लागेल असेंच हिंदुसमाजाची नाडी जाणणारा प्रत्येकजण म्हणेल. अस्पृश्य समाजाला आंत घेणारीं कांहीं देवळें निघतील. पण बहुसंख्याक देवळांच्या बाबतींत केळकरांचाच तोडगा अवलंबावा लागेल.

"अस्पृश्यतानिवारणाचें कार्य महाराष्ट्रांत दे. भ. भोपटकर व श्री. माटे मास्तरांच्या सहाय्यानें दे. भ. केळकरांनीं जितकें परिणामकारकपणें केलें आहे तितकें डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन, समाज समतासंघ किंवा बहिष्कृत हितकारिणी सभेनेंहि केलेलें नाहीं. मग सुधारकांनीं केलेलें नाहीं हें सांगावयास नकोच. सुधारकांनीं आपला चवचालपणा तेवढा तृप्त करून घेतला असेल एवढेंच.

"हिंदुमहासभेचे प्रमुख पुढारी व ब्राह्मण समाजाचे घटक या नात्यानें दे. भ. तात्यासाहेबांवर विशेष जबाबदारी आहे, व त्या जबाबदारीची जाणीव ठेऊनच ते अस्पृश्योद्धाराचें कार्य करीत आहेत. ते ज्या तऱ्हेनें हें कार्य करतील त्या तऱ्हेनेंच अस्पृश्योद्धार व हिंदु समाजाचें हित होईल"

पण अस्पृश्योद्धार चळवळीचे सन्मान्य पुढारी रा. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीं जें खालील पत्र लिहिलें त्यामुळें ब्राह्मणेतरांनीं मला शिव्यांची जी लाखोली वाहिली तिची भरपाई झाली असें मी मानतो. तें पत्र असें.—

प्रिय नरसोपंत यांस.—सा न. वि. वि. श्री ल. ब. भोपटकर यांचें छापील आमंत्रण 'केसरी-प्रबोध' आपल्यास अर्पण करण्याच्या समारंभास येणेंचें आताच पोंचलें. पाडव्याचे दिवशीं सायंकाळीं आवेगाव पेट्यांत घोडेगांवीं शेतकरी धर्माचें सदुपाख्यान करण्यास मला जावें लागेल. म्हणून आपल्या समारंभास येण होणार नाहीं याचें वाईट वाटतें. तरी केसरीविषयीं पुन्हां एकदां मला स्वतःला प्रांजळपणें काय वाटतें तें या पत्रांत लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं.

गेल्या शुक्रवारचा व आज मंगळवारचा असे केसरीचे अंक मी सनम वाचले. प्रत्येक अक्षर त्यांतले मला हाके अंतरसें कीं जणूं ते माझ्या हृदयाच्या

मुळांतूनच निघालें होतें. शुक्रवारच्या लेखाचा समतोलपणा आणि आजच्या लेखाची गहनदृष्टि ही दोन्ही कोणत्याहि कसलेल्या संपादकास अत्यंत नमुनेदार सामग्री आहेत. तुमच्या कट्टया शत्रूंनाहि हे दोन लेख मान डोलवावयाला लावतील. प्रस्तुत सनेटामुळें माझें स्वत:चें मन फार दुखलें आहे. तसें मी ता. ७ मार्चच्या शनवारवाड्यापुढील जाहीर सभेत उघड बोलूनहि दाखविलें. त्या आठवड्यांत मला जी दु:स्वप्नें पडत होतीं त्यांचें यथातथ्य शब्दचित्र केसरीच्या अग्रलेखांत आज उठावदार पाहून मला आश्चर्य वाटलें. मी केसरी संप्रदायाचा मुळींच अनु-यायी नाहीं. पण मी कोणत्याच संप्रदयाचा अनुयायी नाहीं ! तरी पण केसरींतील लेखाचा चहाता आहे म्हणून तर माझ्या चहाची विशेष किंमत नाहीं काय ! कृपाकरून माझें हें पत्र केसरीच्या लेखकांस व रा. ल. ब. भोपटकरांस आणि सर्व सत्यशोधकजनांस दाखवावें. म्हणजे मी समारंभास येऊं न शकल्याबद्दल ते सर्व मला क्षमा करतील

प्रिय नरसोपंत—वालू ' रत्नाकरांतील ' रा. दिवेकराचा तुमच्या विषयींचा लेख मी वाचला. तोहि मला फार आवडला. तुमच्या चरित्राचें व चारित्र्याचें रहस्य प्रत्यक्ष तुम्हांला तरी इतकें सुरेख वर्णवितां येईल कीं हो ! मी पुष्कळवेळां तुम्हांवर जाहीररीतीनें स्तुतिनिंदेचे आघात केले आहेत. तथापि महाराष्ट्रीय पुढारी या नात्यानें माझ्या नजरेंत तुमची जी नैतिक उंची भरली आहे तिच्यांतील एक तिळहि कमी झालेली नाहीं. म्हणूनच दिवेकराचा लेख मला आवडला. असें केसरीस तसेंच तुम्हां स्वत:स दीर्घायुष्य लाभो आणि महाराष्ट्र-कार्य तुम्हांकडून व तुमच्या अनुयायाकडून चिरकाल घडो अशी अत्यंत नम्र व सहज प्रार्थना आहे.

हें पत्र प्रसिद्धीच्या दृष्टीनें मुळींच लिहिलें नाहीं. तरी पण तुमच्या संप्रदायाला हें प्रसिद्ध करण्यापासुन कांहीं लाभ होत असेल म्हणून तुम्ही मला न विचारतां प्रसिद्ध कराल तरी त्यांतील एक अक्षरहि परत घेण्यास मी तयार नाहीं. हें लिहिण्याचें कारण मी हें पत्र अगदीं निर्व्याज हेतूनें लिहिलें आहे. मग तें मला कसें लपवितां येईल !

पुन्हा: आपलें शुभ चिंतून रजा घेतों.

वेताळ पेठ,
१७मार्च १९३१, पुणें.

तुमचा नम्र
विठ्ठल रामजी शिंदे

याच्या उलट प्रकार पहा. डॉ. अंबेडकर यांना आम्ही खालील काहीं मंडळींनीं पुढीलप्रमाणें पत्र पाठविलें. पण त्याला एकदोन ओळींचेंहि उत्तर आलें नाहीं.

"येवले येथील परिषदेंत आपण हिंदुधर्म त्याग करणार असें जाहीर केलें तें ऐकून अनेक कारणांनीं आम्हास वाईट वाटलें. आपल्या भावनांची तीव्रता आम्ही जाणतो. तथापि आपण धर्मांतर केल्यानें हिंदु समाजाचेंच काय, पण विशेषतः आपण ज्या समाजाचे एक पुढारी आहां त्याचें तर त्यांतल्या त्यांत अतिशय नुकसान होईल असें आम्हांस वाटतें. आम्ही काहीं लोक अस्पृश्यता-निवारणासंबधानें व मागासलेल्या जातींच्या उन्नतीसंबधानें यथामति यथाशक्ति खटपट करतों त्याबद्दल आपणास काय वाटत असेल ते वाटो. तथापि ही इष्ट सुधारणा लवकरच बऱ्याच प्रमाणांत घडून येईल अशी आम्हांला आशा वाटते. कार्य मोठें आहे त्या मानानें अद्यापि जागृति कमी आहे. परंतु तें कार्य घडून येण्याविषयीं सुशिक्षितांतील बहुजनसमाज प्रामाणिकपणें प्रयत्न करीत आहे ही गोष्ट आपणाला दिसून येत असेल. आशा वाटते कीं, तुम्ही आम्ही व तुमच्या आमच्या सारख्या विचाराच्या इतर लोकांनीं असाच प्रयत्न करीत राहिल्यास इष्ट सिद्धि लवकरच होईल. पण ते कसेंहि मानलें तरी आपल्या धर्मांतरानें या कार्याची हानी होईल. उलट आपण करीत आहां तसेच आपण प्रयत्न करीत राहिल्यास या नाहीं तर पुढच्या पिढींत तरी बरेचसें इष्ट-फल दिसूं लागेल असें आम्हांला वाटतें. आपणास योग्य वाटेल तें करण्यास आपण स्वतंत्र व समर्थ आहां परंतु एकंदर समाजाचा व या विशिष्ट प्रश्नाचा विचार करतां आम्हांला जें काम वाटतें तें आपणास कळविलें आहे. आपण न विचारतां आम्ही आपलें मत आपल्या नजरेस घातलें ही गोष्ट गैर झाली असें आपणास वाटत असल्यास त्याची आपण क्षमा करावी."

आपले

न. चिं. केळकर, ल. ब. भोपटकर, सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, श्री. म. माटे.

असो. सुधारक व सनातनी यांच्यामध्यें कोठेंतरी वसणारा मी तो त्रिशंकू-दशेला कसा दिसत होतों याविषयीं दोन तीन अभिप्राय देतों. त्यांतील एक इंग्रजी

सुधारकाचा, एक विवेक सुधारकाचा, व एक सनातनी सुधारकाचा आहे. दोघे सुधारक कै. वाग्भट देशपांडे 'रत्नाकरा'त लिहितात :—

"केळकराचा जन्म आतापर्यंत टिळकपक्षीय राजकारणांत गेला असला तरी त्यांची सामाजिक बाबतींतील प्रगमनशील मतें पाहून आश्चर्य वाटण्याचें वास्तविक काहींच कारण नाहीं. कारण आपल्या एका लेखांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "आपल्या देशावर हल्लीं मतस्वातंत्र्याच्या कल्पनेची भरती आली आहे हें जर खरं असलें, तर त्या भरतीच्या लाटा जशा राजकीय प्रदेशात, त्याचप्रमाणें सामाजिक व धार्मिक प्रदेशातहि पसराव्यात, हें स्वाभाविक आहे. समुद्राला भरती आली म्हणजे मग समुद्राशीं संबंध असलेल्या सर्व खाड्या, नद्या, नाले याच्यामधून एकसारखेंच पाणी फुगतें. त्याचप्रमाणें समान हक्क व स्वतंत्र बुद्धि यांची भावना मनांत एकदा जागृत झाली म्हणजे मग ती अमुक एका बाजूसच वळावी, दुसऱ्या बाजूला मात्र वळू नये, अशी अपेक्षा करणं व्यर्थ होय." केळकरांची ही मीमांसा अगदीं सत्य आहे यात शंका नाहीं. राजकीय बाबतींत प्रगतीचा हव्यास असलेला मनुष्य सामाजिक बाबतींतसुद्धां तितकाच प्रागतिक असला पाहिजे ही गोष्ट टिळकांच्या काळीं शक्य झाली नाहीं, हा केवळ तत्कालीन परिस्थितीचा दोष होय. पण खोट्या भावनेस बळी न पडता प्रगमनशीलतेची आवड केळकरांनीं कोणत्याहि एका विशिष्ट बाबतींतच केंद्रीभूत न करता, राष्ट्रास उपयुक्त अशा हरएक बाबतींत त्यांनीं तीच प्रगमनशीलता दाखविली आणि आचरली हेंच केळकरांचें वैशिष्ट्य होय."

सनातनी सुधारक प्रो. श. दा. पेंडसे हे 'वागीश्वरी'त लिहितात:— "हिंदुस्थानातील हिंदुराजकारणी लोकांमध्ये अशी एक जाति आहे कीं तिला धर्माचें मोठें वावडे आहे. धर्मांचें नाव काढलें कीं हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या धर्मांच्या अनुयायांमध्यें फूट पडेल अशी त्याना भीति वाटते व त्यामुळें हिंदुधर्म व हिंदुजाति यांची सर्वत्र पायमल्ली होत असतानाहि तिकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष करण्याची या राजकारणी लोकांची प्रवृत्ति असते. श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर हे राजकारणी आहेत. पण त्यांची जाति वर सांगितलेल्या राजकारणी लोकांच्या जातीपेक्षां भिन्न आहे. हिंदुस्थानात लो. टिळकांच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय पक्षाचें वैशिष्ट्यच असें आहे कीं, या पक्षा-

तील लोक जसे देशनिष्ठ असतात तसेच धर्मनिष्ठहि असतात, व या दोहोंमध्यें कांहीं विरोध आहे अशा रीतीची गैरसमजूत त्यांनीं कधींच करून घेतली नाहीं. हिंदुसंस्कृति व तदंतर्गत धर्म आणि तत्त्वज्ञान यासंबंधा लोकमान्यांचा व्यासंग इतका गाढ होता कीं राजकारणापेक्षाहि या गोष्टी त्यांना प्रिय असत. कारण या दीर्घव्यासंगामुळें त्या संस्कृतीचें व तिच्या तत्त्वज्ञानाचें श्रेष्ठत्व त्यांना पूर्ण पटलें होतें. या तत्त्वज्ञानाच्या पायावरच त्यांनीं आपल्या राजकारणाची उभारणी केल्यामुळें हा पाया भक्कम राहील अशी त्यांनीं नेहमींच काळजी घेतली. या थोर संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व सर्वांना पटवून देण्याचा उद्योग त्यांनीं आजन्म केला व तिची पायमल्ली होऊं न देण्याची सदैव दक्षता बाळगिली. त्याची परंपरा श्रीयुत केळकर यांनीं अखंड पुढें चालविली आहे."

विवेचक सुधारक रा. वि. स. खांडेकर दिलेला अभिप्राय इतका समर्पक आहे कीं तसा आत्मनिरीक्षणानें स्वतः माझा मलाहि लिहितां आला नसता. मला तो फार यथार्थ वाटला म्हणून जसाच्या तसा सर्व देतों:—

"गेल्या अर्ध शतकांतील महाराष्ट्रांतील प्रमुख समाजसुधारकांची गणना करण्याचा प्रस्तुत लेखकावर एकदा प्रसंग आला त्या यादींत 'श्री'काराच्या जवळ तर नाहींच पण 'इत्यलम्'च्या आसपाससुद्धां केळकरांचें नांव नव्हतें आगरकर रानड्यांसारख्या सामाजिक सुधारणेचा मतप्रचार करणाऱ्या मंडळींत नाहीं तर नाहीं, पण हरिभाऊ आपटे कोल्हटकर केशवसुत-गडकरीप्रभृति सुधारक वाङ्मयसेवकांत तरी केळकरांचें नांव समाविष्ट होण्याला वास्तविक हरकत नव्हती पण—कारण कांहींहि असो—केळकर हें नांव उच्चारल्याबरोबर सामाजिक सुधारणेची आठवण होत नाहीं हें मात्र खरें जलशांत गायला बसलेल्या प्रत्येक गायकाचें व्यक्तित्व प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत उमटतें, पण त्यांच्या गाण्याची साथ करणाऱ्या व प्रसंगीं त्यांना सांभाळून घेणाऱ्या तबलजीकडे मात्र बहुधा कुणाचें लक्ष जात नाहीं. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत केळकरांची थोडीफार अशीच स्थिति झाली आहे.

"'पुनर्विवाहासंबंधीं सारासार विचार' 'विशिष्ट विवाहाचा कायदा' 'हीन-जाति व त्यांची उन्नति' 'हुंड्यावर बहिष्कार' इत्यादि केळकरांचे लेख नुसते चाळून पाहिले तरी ते अंतर्यामीं सुधारक आहेत असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. सामाजिक सुधारणेकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टि टिळकांप्रमाणें उदासीन अगर परांजपे-राजवाड्यांप्रमाणें उपहासात्मक नाहीं. रूढि, आचार, संस्कृति वगैरे

समाजमंदिराच्या आधारस्तंभावर अविचारानें ते कुणालाहि कुऱ्हाड चालवूं देणार नाहींत. पण हे आधारस्तंभ पोकळ झाल्यानंतरहि त्याना धक्कासुद्धा लावतां उपयोगी नाहीं असा अट्टाहासहि ते धरणार नाहींत. केसरीचे संपादक व टिळकांचे सहाय्यक असूनहि सामाजिक सुधारणेविषयीं आपली सहानुभूति स्पष्टपणें व्यक्त करण्याला त्यांनीं कधींहि कमी केलें नाहीं ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे.

"कृतीच्या दृष्टीनें पाहिलें तर सुधारणावादी म्हणून गाजलेल्या अनेक लेखकांइतकी केळकरांची सुधारणाविषयक सहानुभूति कांहीं निष्क्रिय नाहीं. रानडे अगर हरिभाऊ आपटे यांचा द्वितीय विवाहाच्या वेळीं काय त्रेधा झाली ती त्यांचीं चरित्रें वाचणाराना सांगायला नकोच. 'सुदाम्याच्या पोह्यां'त व नाटकांत सामाजिक सुधारणेचें वकीलपत्र घेणाऱ्या कोल्हटकरांनीं सुद्धा कृतीच्या दृष्टीनें केळकरांपेक्षा कांहीं विशेष कार्य केलें आहे असें नाहीं. गडकऱ्यांची तर गोष्टच बोलायला नको ! त्यांच्या खासगी आयुष्यांत जर त्यांनीं कांहीं सामाजिक निर्बंधाचें उल्लंघन केलें असेल तर तें फक्त अस्पृश्यांनीं दिलेल्या खाण्यापिण्याच्या-च बाबतींत ! उलट स्त्रीशिक्षण, पोटजातींतील लग्न, इत्यादि सुधारणा केळकरांनीं गाजावाजा न करता केल्या आहेत. असें असून त्यांचें नांव सुधारकांच्या यादींत मात्र सहसा पडत नाहीं असें कां व्हावें !

"या प्रश्नाचीं अनेक उत्तरें आहेत केळकर सामाजिक सुधारक आहेत खरे. पण त्यांच्या सुधारणाविषयक मताचा प्रचार त्यांच्या कांहीं निरुपापलीकडे गेलेला नाहीं त्यांच्या सहा नाटकांपैकीं एकहि सामाजिक नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या गोष्टी अगर कविता यांच्यावरहि सामाजिक सुधारणेची छाया पडलेली आढळून येत नाहीं तत्वप्रतिपादनाच्या तव्यरात कलाविलासाच्या गुलाबाची पुडी ठेवणें हे दोहोंनाहि विघातक आहे असें त्यांचें मत असेल पण एवढें खरें कीं हरिभाऊ प्रभृति लेखकांनीं आपल्या प्रमुख ललितकृतींत सामाजिक सुधारणेला जसें स्थान दिलें आहे तसें केळकरांनीं कुठेंच दिलेलें नाहीं

"दुसरें कारण केळकरांच्या एकंदर लिखाणाशीं तुलना करतां त्यांचें सुधारणाविषयक लेखन अत्यंत अल्प आहे हें होय. हिमालयाच्या पायथ्याशीं उभें राहणाऱ्या मनुष्याचें लक्ष त्याच्या शृंगाकडेच जातें मधल्या लहान-सहान टेंकड्या त्यावेळीं त्याला अगदीं क्षुद्र वाटतात. केळकरांच्या वाङ्मयांत सामाजिक सुधारणेची हीच स्थिति झाली आहे

"तिसरें कारण आणि हेंच सर्वांत मोठें कारण आहे. वामनरावजी जोशी यांनीं आपल्या लेखांत तें उल्लेखिलेलेंच आहे. 'केळकर पुनर्विवाह पटरफोट वगैरे सुधारणांना समति देतात ती गौण पक्ष म्हणून. असली समति म्हणजे मान्यतेचें रूप घेतलेला विरोधच होय.' हा केळकरांच्या सामाजिक मतावरील सर्वांत मोठा आक्षेप आहे असें म्हणायला हरकत नाहीं.

"या आक्षेपाविषयीं विचार करतांना केळकरांचा एक स्वभावविशेष अवश्य लक्षांत घेतला पाहिजे. इंग्रजी क्रमिक पुस्तकांतून एका बाजूनें सोन्याची व दुसऱ्या बाजूनें चांदीची असलेली ढाल दोन सरदारांच्या द्वंद्व-युद्धाला कारणीभूत होते अशा अर्थाची एक गोष्ट असते. दोन बाजूंनीं येणाऱ्या या सरदारांपैकीं प्रत्येकाला ढालीची एकच बाजू दिसते, व ढाल सोन्याची कीं चांदीची या विषयीं वादविवाद होऊन त्याचा निकाल लावण्याकरितां ते तरवारी उपसतात. केळकर या सरदारांपैकीं एक असते तर हें प्रकरण हात-घाईवर कधींच आलें नसतें. प्रतिपक्षाचें म्हणणें ऐकतांच त्यांनीं तरवार उपसण्या-ऐवजीं दोन पाउलें पुढें टाकून त्या ढालीची दुसरी बाजू पाहिली असती. आणि 'तुमचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे, ढालीची माझी बाजूहि कांहीं कमी प्रेक्षणीय नाहीं' असें म्हणत म्हणत दुसऱ्या हट्टवादी गृहस्थाला आपल्या बाजूला आणलें असतें.

"त्यांच्या या विचारशील स्वभावाचें प्रत्यंतर पहावयाचें असेल तर त्याचा 'हुंड्यावरील बहिष्कार' हा सामाजिक लेख पहावा. बंगाल्यांत स्नेहलतेनें हुंड्याच्या पायीं स्वतःला जाळून घेतलें त्यावेळीं त्यांनीं हा लेख लिहिला. अर्थात् दुसरा कुणी लेखक असता तर यावेळीं लेखणींतून अग्नीच्या रसरसीनें तापलेल्या शब्दांवांचून दुसरें कांहींहि बाहेर पडलं नसतं. पण केळकरांना या लेखांत हुंड्याचे अनर्थ वर्णन केले असले तरी वस्तुस्थितीचा त्यांना विसर पडलेला नाहीं. ते म्हणतात 'मुलींच्या आईबापांची कींव वाटते खरी, पण त्यांतील कित्येक असे धर्मंद असतात कीं, त्यांचें येथें अवेळीं नाक दाबून तोंड उघडलें तरच ठीक. त्यांना जर भोग्य व सधन व्याही मिळेल, आणि 'देण्याघेण्याच्या गोष्टी या ज्याच्या त्याच्या मोठेपणाच्या आहेत' पोटच्या गोळ्या देईल तो सोन्याच्या तोळ्याला मागें घेणार नाहीं' असें तत्त्वज्ञान लाभेल तर, त्याला ते सोनें दिल्याशिवाय कधींहि रहावयाचें नाहींत. आणि 'नुसती हुंडकुड पाहून

मुलगी दिली, अन्-वस्त्र भात जेवायला घातला ' हीं जी केवळ म्हण आहे तीं अक्षरशः खरी केल्याशिवाय ते सोडणार नाहींत. हुंड्याला मागणीचें व कराराचें ज विशेक वेळां स्वरूप येत तें असा आईबापाच्या उदाहरणामुळेंच.

" मुलींच्या आईबापातहि सारेच कांहीं धुतलेले तांदुळ नसतात, त्यातहि असाध्यचे तितके उद्दंड असतात, असा केळकरानीं म्हटलें म्हणून त्यांनीं हुंड्याचें समर्थन केलें असें म्हणणें योग्य होईल काय ? केळकराना आयुष्यात फार दिवस वकिली चालवावी लागली नाहीं हें खर, पण वकीलापेक्षांहि ते यशस्वी न्यायाधीश झाले असते यांत संशय नाहीं. सामाजिक सुधारणेप्रमाणें राजकारणातहि ते सुवर्णमध्याचा पुरस्कार करणारेच आहेत. पण त्याचे टीकाकार त्यातल्या 'सुवर्णा'कडे लक्ष न देता ' मध्या ' वरच तुटून पडतात.

" प्रो. वामनरावजोंनीं उपस्थित केलेल्या प्रश्नाचा यात्र दृष्टीने विचार केला पाहिजे पुनर्विवाह घटस्फोटादि सुधारणाना केळकरानीं गौणपक्ष म्हणून दिलेली संमति, आणि घरीं जावयाला निघालेल्या विद्यार्थिनीला प्रथम न जाण्याचा उपदेश करून नंतर शिक्षकानें जाण्याकरीता दिलेली संमति, यात प्रो. वामनरावजींना कांहींच फरक वाटत नाहीं विद्यार्थिनीच घरीं जाण्याचें कारण ज्या मानानें महत्त्वाचें असेल त्या मानानेंच शिक्षकानें आपल्या संमतीचे स्वरूप ठरविणें इष्ट नाहीं काय ? आई आजारी असल्यामुळें घरीं जाण्याची परवानगी मागणारी विद्यार्थिनी, आणि शेजारघरच्या हळदीकुंकवात रमण्यागमण्याकरिता रजा मागणारी विद्यार्थिनी, यात दोन ध्रुवाचें अंतर नाहीं काय ? पुनर्विवाह घटस्फोटादि विषयांचा विचार करताना व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढें कधीच उभी नसते

" सामाजिक परिस्थिति व आत्मौपम्यावर अधिष्ठित झालेली नीति याचा कुठीकडून तरी मेळ बसावा एवढीच सुधारणावादी मनुष्याची इच्छा असते प्रो. वामनराव जोशी म्हणतात तशा विशिष्ट परिस्थितींत पुनर्विवाह हा प्रथमविवाहाइतका—आणि घटस्फोट विवाहप्रथेप्रमाणच—न्याय्य व म्हणूनच पवित्र आहे हें केळकर देखील कबूल करतील. पण केळकराच्या लेखनात नेहमीं सामान्य परिस्थितीचाच विचार केलेला असतो हें विसरून चालणार नाहीं.

" या बाबतींत आणखीहि एक मुद्दा महत्त्वाचा आहे. केळकराचा सामाजिक लेखनाचा काळ लक्षात घेतां (मतिविकार नाटकावरील टीका वगैरे

चहुतेक लेख २०–२५ वर्षांपूर्वीचे आहेत) पुनर्विवाहासारख्या गोष्टींचा गौणपक्ष म्हणून उल्लेख होणें अस्वाभाविक नाहीं. सामाजिक सुधारणेचा कैवार घेणारे एवढे मोठे कोल्हटकर! पण त्यांनीसुद्धां एके ठिकाणीं जिला विरक्त स्थितींत आयुष्य कठिता येत नाहीं तिनेच पुनर्विवाह करावा असें म्हटलें आहे असें वाटतें. गडकऱ्यांनी तर प्रेमासाठीं तळमळणारी बालविधवा लीला निर्माण करून प्रेक्षकांना जितकें रडविलें तितकेंच बालपतिमूर्तीच्या चिंतनांत रममाण होणाऱ्या सुशिलेचें चित्र काढून त्यांनी पतिनिष्ठेचें माहात्म्य पटविलें! खरच, हीं उदाहरणें देण्याची तरी काय जरुरी होती? म्हणतात ना, मनगटावर घड्याळ, अन् वेळ विचारी बाळ! खुद्द वामनरावजींची रागिणी तरी काय आहे? वैधव्यांत तिच्या मनांत परपुरुषाचा विचार येतो; पण तो तिला, वामनरावजींना, अगर टीकाकार कोल्हटकरांना कुणाल्याच आवडत नाहीं. तर्कदृष्ट्या पाहिलें तर रागिणीच्या पुनर्विवाहात गौण असें काय आहे? कोल्हटकर, केळकर, जोशी, गडकरी या सर्वांवर परंपरागत सामाजिक संस्काराचा पगडा इतका जबरदस्त आहे कीं ध्येय या दृष्टीनें का होईना विधवेनें अविवाहित राहणें चांगलें असें सुचविल्याशिवाय त्यांना राहवत नाहीं.

"सामाजिक लेखकांच्या मतावरील हा संस्काराचा पगडा इष्ट कीं अनिष्ट ही चर्चा येथें अप्रस्तुत आहे. जी गोष्ट करूनहि कोल्हटकर–गडकरी–जोशी सुधारणावादी राहूं शकतात, तीच गोष्ट केळकरांनी केल्याबरोबर त्यांना 'प्रच्छन्न पुराणमतवादी' ही पदवी बहाल करणें न्याय्य होईल काय! 'एकादशीमाहात्म्य सगळेच गातात; मग ज्यांना उपास होत नसेल त्यांनीच तोंडकं भाजून खावें असं एखाद्यानें म्हटलें तर त्यांत बिघडलें कोठें?' भाजलेल्या तांदुळांबरोबर तळलेली कांद्यांची भजीं खाल्लयासुद्धां पाण्याची सिद्धी तयार झाली आहे ही गोष्ट खरी! पण तिचीं मतें केळकरांच्या लेखनांत आढळत नाहींत म्हणून त्यांना दोष देणें म्हणजे हिंदु स्त्रिया युरोपियन बायकांप्रमाणें केशकर्तनाचा पुरस्कार करीत नाहींत म्हणून त्यांना दोष लावण्यासारखेंच होईल.

"केळकरांच्या लेखनाचें स्वरूप प्रायः लढाऊ नाहींच. शिवाय सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत त्यांनीं विशेष लेखन केलें आहे असेंहि नाहीं. साहजिकच सुधारणाप्रवर्तक आगरकर अगर सुधारणाप्रचारक कोल्हटकर-आपटे या लेखकांबरोबर त्यांचें नांव निघत नाहीं यांत आश्चर्य नाहीं. पण लेखनांत व इतरत्र

त्यानीं सामाजिक सुधारणेचा सामान्यतः पुरस्कारच केलेला आहे. ते सामाजिक सुधारणेचे वकील नसले तरी तिच्या बाजूचे महत्त्वाचे साक्षीदार आहेत. त्यानें ज्ञातपणानें साक्ष दिली अगर प्रतिपक्षाची बाजू विचारपूर्वक पाहिली म्हणून त्यांची साक्ष अनुकूल होण्यापेक्षा प्रतिकूलच झाली असें ठरविणें नि.संशय अन्यायाचें होईल."

---

(१४) आत्मनिरीक्षण

स्वतःचें मूल्यमापन स्वतःच करणें यासारखी कठिण गोष्ट दुसरी नाहीं कारण आत्मप्रीतीमुळे माप झुकतें जाईल तें आपल्याच बाजूला जावयाचें हें ठरलेलेंच आहे. तथापि असा प्रयत्न प्रत्येकानें एखादे वेळीं तरी करून पाहण्यासारखा असतो. मला एकदां एक स्नेही म्हणाला "केळकर, शेंकडो लोक तुमची स्तुति करतात तर शकडो लोक तुमची निंदा करतात. मग तुम्ही स्वतः तुमची योग्यता काय समजता ?" त्याला मी म्हणालों "जे कोणी माझ्याहून श्रेष्ठ आहेत त्याच्या तुलनेनें मी हीन आहे. आणि जे कोणी माझ्याहून हीन आहेत त्याच्या तुलनेनें मी श्रेष्ठ आहे." तो म्हणाला "छेः, हें तर निव्वळ उडवाउडवीचें उत्तर झालें. तुम्ही तुमच्याहून श्रेष्ठ कोणाला मानता आणि हीन कोणाला मानता हें मला कसें कळणार" ! तेव्हा मी म्हणालों "प्रथम स्थूलमानानें हें सांगतों कीं माझ्या कोणत्याहि निंदकापेक्षा मी श्रेष्ठ आहे." तो म्हणाला "कारण !" मी म्हणालों "कारण, माझ्याहून जे श्रेष्ठ आहेत असें मी समजतों ते माझी निंदा करताना सहसा आढळत नाहींत. जे माझ्याहून हीन आहेत तेच माझी निंदा करतात. निंदा हा असूयेचा परिणाम असतो. माझ्या योग्यतेला जे चढू शकत नाहींत तेच मला निंदेनें खाली ओढून आपल्या योग्यतेला आणू पहातात. माझ्याहून श्रेष्ठ आहेत ते कोणाची निंदा करीत असतील तर त्याना जे आपल्याहून श्रेष्ठ वाटत असतील त्यांची."

तरीहि माझ्या स्नेह्याचें समाधान झालें नाहीं तेव्हा मी मोकळ्या मनानें बोललों तेंच येथें देतो. मी म्हणालों "मी केव्हांहि स्वत:कडे पाहतों तो इतराच्या तुलनेनें नाहीं. तर स्वतः माझ्या तुलनेनें ! लौकिक काय किंवा यश काय, जें मला मिळालें तें खरोखर माझ्या आत्मगुणापेक्षा अधिक मिळालें असें मला वाटतें. अर्थात मी पूर्णपणें आत्मसंतुष्ट आहे. आहे याहून अधिक योग्यता

मला लाभली नसेल तर तो लोकांचा दोष नाहीं, माझा आहे असें मी मानतों. कारण मी एक सामान्य बुद्धीचा सामान्य कर्तृत्वाचा मनुष्य आहे. दहा सहस्रांत एक अशी माझी योग्यता लोकोत्तर नाहीं. कदाचित् सहस्रात एक इतकी असेल. ज्यांना शिक्षण लाभलें नाहीं त्यांना बुद्धि किंवा कर्तृत्व नसतें असें मी समजत नाहीं. शिक्षणानें खोटा लौकिक मिळवून देण्याची सोय केली आहे इतकेंच. शिक्षितांतहि माझी योग्यता ठरवावयाची तर त्याला उत्तम प्रमाण आहे. तें असें कीं, मी विद्यापीठाच्या सहा परीक्षा दिल्या त्यात वरच्या प्रतीचा मान मला केव्हाच मिळाला नाहीं. कधीं एकहि मोठें बक्षीस मिळालें नाहीं. इंग्रजी सातव्या इयत्तेपर्यंत शाळेंत माझा नंबर पहिला दुसरा असे व नेहमीं शिष्यवृत्ती मिळे. परंतु विद्यापीठाच्या पहिल्याच परीक्षेंत परीक्षेच्या कसोटीनें माझ्याहून बुद्धिमान असे चारशें विद्यार्थी आहेत असें आढळून आलें. मी प्रत्येक परीक्षा पहिल्याच वेळीं पास झालों असें सर्हापकी पाचदां घडलें. तथापि सामान्य बुद्धिमत्तेपेक्षा अधिक कांहीं आमुळें दर्शविलें जात नाहीं. पुढें मी वकील झालों असता तरी त्यात मला पहिल्या प्रतीचें यश मिळालें नसतें. मी चिकित्सक आहे तरी उत्तम वकीलाच्या बुद्धीत जो धारकारा लागतो तो माझ्या बुद्धींत नाहीं. शिवाय यशस्वी वकील होण्यास जी तडफ, जें व्यवहार चातुर्य, जो इदबादीपणा, अगीं लागतो तो मजमध्यें नाहीं. लातल्या त्यात अव्वल दावे चालविण्यापेक्षा मी अपीलें अधिक चांगलीं चालविलीं असतीं, आणि अपीलापेक्षा मी न्यायासनावरून दाव्याचे निर्णय अधिक चांगले दिले असते. वकीलींत मी उपाशीं मेला नसतों, पण अण्णा भोपटकर मजविषयीं जें म्हणतात कीं, "केळकरांनीं वकिली केली असती तर लाखों रुपये मिळविले असते" तेंहि खरें वाटत नाहीं.

मला न्यायदानाचें काम लाभलें नाहीं, आणि वकिलीचा पेशा सुटून मी संपादकीय धंद्यांत पडू शकलों, यानें मात्र माझ्या नैसर्गिक गुणांना अधिक वाव मिळाला. संपादक या नात्यानें मी बराच यशस्वी झालों. तथापि हिंदुस्थानांत मजहून अधिक चांगले असे किती तरी संपादक होऊन गेले. मतप्रतिपादनाच्या दृष्टीनें टिळक, भावना-चैतन्याच्या दृष्टीनें अरविंद बाबू, बोचक कुचितवाणाच्या दृष्टीनें मोतीलाल घोष, सुबद्द उर्दनिम्याच्या दृष्टीनें अच्युतराव कोल्हटकर, इंग्रजी भाषेच्या दृष्टीनें नटराजन्, माहितीच्या दृष्टीनें सी. वाय्. चिंतामणी, आवेशाच्या दृष्टीनें खाडिलकर, बहुरंगीपणाच्या दृष्टीनें शिवरामपंत परांजपे, असे अनेक संपादक होऊन गेले. सर्वं

वैशिष्ट्य असेल तर भाषा सजवून लिहिण्यात, आणि त्याहून सारासार चिकित्सेनें खऱ्या व्यवहारी मनुष्यास आपलेसे करण्यात होते. एकांतिक मतें नाहींत म्हणून धडाडी नाहीं, ध्येयनिष्ठा असली तरी तिच्या मर्यादा पाहण्याकडे दृष्टि, स्वपक्ष समर्थन असलें तरी प्रतिपक्षाच्या अंगचे गुण घेण्याची फाजिल न्यायबुद्धि, इत्यादि अनेक गुणमिश्रित दोष माझ्यामध्यें होते. परंतु कोणत्याहि सत्कार्याला निर्विकार बुद्धीनें शक्य तितकें प्रोत्साहन देणें हा एक मोठा गुण मजमध्यें होता. धान्दात व जाणून बुजून अन्याय असा मी क्वचितच करीं. जातिद्वेष मी सहसा केला नाहीं. यामुळे संपादक या नात्यान मला शत्रुपेक्षा मित्रच अधिक मिळाले. शिवाय सतत पंचवीस वर्षे केसरीसारख्या श्रेष्ठ वर्तमानपत्राचा संपादकीय अधिकार हातीं राहिल्यानें, माझ्या बुद्धीच्या व भावनाच्या सर्व बाजू प्रगट करण्याला मला विस्तृत वाव मिळाला.

राजकीय चळवळींच्या दृष्टीनें तर माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ असे पुढारी किती तरी झाले व आहेत कोणच्याहि चळवळीकडे मी स्वतः तीत किती क्लेश सोसूं शकेन किती स्वार्थत्याग करूं शकेन या व्यावहारिक पण आत्मौपम्य दृष्टीनें प्रथम पाहतों. पारणामाविषयीं सावधपणाची दृष्टि असली म्हणजे मनुष्य एकांतिक मत बेछूट प्रतिपादीत नाहीं. आपण जें करणार नाहीं तें लोकाना करावयाला सांगणें माझ्या जिवावर येतें. त्यामुळें ध्येयवादित्वात मी कमी पडतों. जे आपल्या स्वार्थत्यागाला किंवा दुःखोपात्ततेला मर्यादा ठेवीत नाहींत ते सहजच पुढारी बनतात, आणि अशाच्या विषयीं मला अत्यंत आदर वाटतो. देशाचें पाऊल पुढें पडलें तें अशाच पुढाऱ्याच्या हातून. पण उलट आपली कुवत न पाहता, स्वतःची स्वार्थत्यागाची तयारी नसता, दुसऱ्याला मात घोड्यावर घालणारे असेहि पुढारी जे अनेक असतात त्याच्या विषयीं मला अत्यंत तिटकारा वाटतो. दुसऱ्याचें घर जाळून त्याच्या प्रकाशानें आपला चेहरा उज्वल करणारे 'देशभक्त' मी पुष्कळ पाहिले आहेत! आणि आपण स्वतः मागें पडलों तरी चालेल, पण हें परघाताचें पाप आपल्या हातून घडूं नये अशीच माझी नेहमीं इच्छा असे. तसेंच मताच्या अप्रामाणिकपणाबद्दल मला फार राग येतो. पुढारी म्हणविणारे पुष्कळ मी असे पाहिले आहेत कीं, स्वतःचीं खरीं मतें तशीं नसता, दुसऱ्यांच्या मताना लोकांकडून मान मिळतो व कीर्ति लाभते म्हणून तीं मतें आपलींहि आहेत असें भासवून प्रतिपादणारे. जो कोण काहीं ओजस्वी भावनेनें बोलेल त्याच्या पलीकडे जाऊन त्याहिपेक्षां अधिक प्रखर व ओजस्वी असें बोलण्याचा मोह अनेक पुढाऱ्यां-

ना होतो, आणि खरा प्रसंग आला म्हणजे मग मात्र पळवाट शोधून असं बोलून ते निघून जातात हा अनुभवहि कांहीं थोडा नाहीं. अशाच्या वर्गात जाऊन बसण्यापेक्षा आपल्याला कीर्ति लाभली नाहीं, आपण मागें पडलों असें लोकांनीं म्हटलं, तरी चालेल. पण स्वतः ला पश्चात व पश्चात्ताप न होईल तितकच करावें, आणि प्रामाणिकपणानें वाटेल तेंच बोलावें, असा माझा स्वभाव असल्यामुळे मी दार्येतीतल्या घोड्याप्रमाणे राजकारणाच्या रंगणात धावलों नाहीं. तथापि हेंहि प्राजलपणानें सांगितलें पाहिजे कीं पहिल्या प्रतीच्या राजकीय पुढाऱ्यांना जे बुद्धिबळ, जी स्वार्थत्यागपानता, आणि जी परिश्रमशीलता लागते ती मजजवळ नव्हती. मला राजकारणात मिळाला यापेक्षा अधिक मान मिळाला नाहीं या विषयीं माझ्या मित्रांनाच माझ्यापेक्षा अधिक वाईट वाटतें. पण त्यांना माझे खरे दोष माझ्या इतके माहीत नसतात. मी 'महत्वाकांक्षी' नाहीं हें खरें आहे. पण त्या शब्दाला वाईटाबरोबर चांगला असाहि एक अर्थ असतोच कीं नाहीं !

पण केव्हा केव्हां माझ्या खऱ्या योग्यतेचें मोजमाप माझ्या प्रतिपक्षीयाच्या निर्देशनच प्रगट झालें आहे. याचें एक गमतीच उदाहरण १९३२ च्या आगष्टांत घडलें. त्या महिन्यांत माझ्या एकसाष्ठाव्या वाढदिवसाचा समारंभ माझ्या मित्रांनीं फारच मोठ्या प्रमाणावर केला. प्राय. अग मराठी वर्तमानपत्र किंवा मासिक नव्हतें कीं, ज्यानें माझा गौरव करण्याकरिता आपला विशेषांक काढून गाजविला नाहीं पाचपन्नास संस्थानीं माझा सत्कार समारंभ केला अभिनंदन मानपत्र आहेर यांचा मजवर वर्षाव झाला अनेकांनीं गौरवपर लेख लिहिलेला 'केळकर ग्रंथ' लागोपाठ निघालेल्या तीन आवृत्त्या मिळून पाच हजार पंधरा दिवसांत खपला ! फार काय पण मुंबईच्या 'विविधवृत्त' कारानेंहि माझ्याविषयीं एक लहानसें प्रशस्तिपर स्फुट लिहिलें इतकं सांगितलें म्हणजे पुरे ! आणि अच्युतराव कोल्हटकर 'संदेश' चालविण्याइ जिवंत असते तर त्यांनीहि, त्यांच्या पद्धतीनें का होईना, मजविषयीं खऱ्या मनाचे चार उद्गार काढून मला धन्यवाद दिला असता. कारण ज्यांनी सतत सोळा वर्षे मला निशाण्यावर भाजून खाल्ला त्या अच्युतरावांच्या आतल्या मनाच्या एका कोपऱ्यांत माझ्याविषयीं खरी आदरबुद्धि होती हे मला पक्कं ठाऊक आहे. पण पुण्यात निघणारें 'लोक शिक्षण' असें होत कीं त्याला मी सर्व प्रकाराचा अत्यंत विषाद वाटला. आणि आगस्टच्या ऑगस्टच्या अंकांत त्यांनी " टिळकभक्त " हें नांव धारण करणाऱ्या एका लेखकाचा लेख छापून माझ्या योग्यायोग्यतेची

निर्भीडपणें छापली केली म्हणून या लेखांत माझ्याविषयीं काय लिहिलें आहे आधीं देतो, आणि त्या लिहिण्यावरूनच मग अनुकूल असे पडसाद काय उठ हे सांगतो.

हा लेखक म्हणतो — “केळकरांचे जे तुलनात्मक गुणगौरव करण्यांत येते तें तरी कितपत यथार्थ आहे ? चिपळूणकरांचा दणदणीत देशाभिमान व तिखटपणा केळकरांमध्यें नाहीं. रानड्यांच्या प्रमाणें सर्व संग्राहकतेचा आधार त्यांच्या ठायीं असला तरी त्यांच्या स्वभावाची गंभीरता व खोल सात्विकता केळकरांमध्यें नाहीं. गोखल्यांचा नेमस्तपणा अंगीं भरपूर आहे, पण त्यांचें अर्थशास्त्रनैपुण्य व राजकीय एकाग्रता नाहीं. केवळ साहित्यदृष्ट्या विचार केला तर केळकरांना टिळक तांबे प्रभृति प्रसिद्ध आधुनिक कवींचा दर्जा नाहीं. हरिभाऊ आपट्यांप्रमाणें एकहि सुरेख कादंबरी त्यांनीं अद्यापि लिहिलेली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर भावनांच्या अशा चटकदार लघुकथाहि त्यांस अजून लिहितां आल्या नाहींत. उठतीं बसतीं अनेक नाटकें त्यांनीं रचलीं असलीं तरी उदात्त प्रसंगाच्या अभावीं खाडिलकरांच्या नाटकाप्रमाणें तीं लोकमान्य झालीं नाहींत. इतिहास प्रांतांत वैद्य राजवाड्यांचा सखोल विद्वत्ता व उच्च प्रतिभा नाहीं. वक्तृत्वांत शिवरामपंतांचा सर नाहीं. तसेंच स्थानिक स्वराज्याच्या कारभारांत पंचवीस वर्षें वावरूनहि लक्ष्मणराव आपट्यांची चमक त्यांनीं दाखविली नाहीं ! शिक्षणकार्यांत कर्वे-विजापूरकरांची चिकाटी नाहीं. सामाजिक सुधारणेंत आगरकरांची उत्कटता नाहीं. धर्मकारणांत मुजाती आत्मशक्ति नाहीं. राजकारणी तत्वदृष्टींत अण्यांची पात्रता नाहीं. मग त्यांच्या ठायीं गांधींचा अतुल ध्येयनिष्ठ-त्याग आणि टिळकांचा लोकोत्तर धैर्यशाली पराक्रम नाहीं हें काय सांगावयास पाहिजे ?”

हा ‘टिळकभक्त’ पुढें लिहितो, “केळकरांच्या अंगीं गुणोत्कटता आढळत नाहीं याचें कारण त्यांची ध्येयशून्य दृष्टि, महत्वाकांक्षारहित चंचल मन, आणि स्वास्थ्यप्रिय प्रकृति. केळकर टिळकांना येऊन मिळाले ते उत्कट देशभक्तीमुळें नव्हे तर लिहिण्याची फार हौस म्हणून. टिळकांना एक मदतनीस संपादक हवा होता तो त्यांना तेव्हां बऱ्यापैकीं मिळाला इतकेंच. केळकरांच्या चिटणिशी व संपादकीय कामांतून दोन तपांच्या सहवासानें निष्ठावंत सांप्रदायिक निपजला नाहीं. टिळकांच्या उत्तुंग वटवृक्षाशेजारीं केळकरांचें भोगन्याचें रोप लावलें गेलें. केळकरांना कोणत्याहि एका विषयांत सर्वश्रेष्ठ अधिकार प्राप्त न झाल्यामुळें ते

अठरा धान्यांचें कडबोळें बनलें आहेत. केळकरांचें राजकारण आणि साहित्य-सेवा यांचा प्रवाह आरामशीरपणें चालला आहे. त्यांना धकाधकीचा मामला नको. टिळकांच्या लढाऊ पक्षाचें नेतृत्व पत्करण्याला केळकर असमर्थ असल्या-मुळेंच तो पक्ष मार्गे पडला. केळकरांची मूळ प्रकृति साहित्याची असून राज-कारण ही त्यांची विकृति आहे. केळकरांचें आचरण कर्मयोग्याचें नसल्याकारणानें टिळकराजकारणाला गांधीराजकारणाशीं टक्कर देता आली नाहीं."

पण आणखी एक मासलेवाईक उतारा देण्यासारखा आहे. तो कोल्हापूर येथील 'सत्यवादी' पत्रांतील आहे. माझ्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें झालेल्या स्तुतीनें जर मला अजीर्ण झालें असतें तर सत्यवादींचा हा उतारा त्या अजीर्णाला चांगलाच उतारा झाला असता! तो उतारा असा —

"क्रिलसवाणा-केळकर वाढदिवस—(लेखक —माधव गणेश वेंकनाळकर. प्रस्तुतचा लेख आमच्या एका ब्राह्मण मित्रानें लिहिला असून तो आम्ही या खालीं देत आहों —स सत्यवादी)

"गेल्या आठवड्यांत चित्पावन समाजाकडून केळकरांचा जो अवास्तव उदो-उदो करण्यात आला त्यास 'ताचा' विषयी लोकांमध्ये पूर्वीने राहिलेला 'थोडासा' आदर आपोआपच नष्ट होत चालला आहे केळकर हे एक साहित्य सेवक या नात्यानें त्यांचा थोडासा सत्कार होईल अशी धन्यांच प्रामाणिक लोकांची समजूत होती. पण बेडकाच्या बैल होऊं पाहणाऱ्याची जी एक गोष्ट सांगतात, त्या गोष्टी-प्रमाणें केळकरांच्या अंध व स्वार्थसाधु चहात्यांकडून त्यांना तह पुरविण्यात येत आहे. बाकी या प्रसंगीं मी एवढी इच्छा करितों कीं, बैल होऊं पाहणाऱ्या बेडका-प्रमाणें केळकरांची अवस्था होऊं नये!

"वास्तविक आज हिंदुस्थान देश सत्त्व परीक्षेच्या गर्तेत सापडला आहे. जगद्मान्य महात्मा गांधीजी, तरुणांचे पंचप्राण पं. जवाहिरलाल नेहरू, स्फूर्ती-किरण सरदार वल्लभभाई पटेल वगैरे हजारों देशभक्त व देशसेविका, देशाच्या बंध-विमोचनार्थ, तुरुंगवासांतील यातना हाल उपभोगीत आहेत. त्यांतच मॅक्डोनाल्ड साहेबांनी जातिविषयक निर्णय जाहीर करून हिंदुस्थानच्या राजकीय ऐक्याला त्यांनी एकप्रकारचें आव्हानच केलें आहे. अराष्ट्रीय वृत्तीचे मागेपुढे मुसलमान, हिंदुस्थान देशाला हिरव्या निशाणाखालीं आणण्याची आस धरून बसले आहेत.

आणि अशा आणीबाणीच्या वेळीं राष्ट्र प्रेमरीवर आरूढ झाल्याची घमेंड मारणारे केळकर, आपल्या वाढदिवसानीं परवाचें झोडीत व अहेराच्या राशी लुटींत मजा मारू लागले आहेत. हें दृश्य शिवरायाच्या तेजस्वी महाराष्ट्राला कसें सहन होईल! तेजस्वी महाराष्ट्र यापुढें केळकरांना देशद्रोही केळकरच म्हणणार!

"राष्ट्रीय संकटाला घरचें संकट समजण्याची महाराष्ट्राची परंपरा आहे. म्हणूनच शिवबाचा सेनापति तानाजी हा आपल्या एकुलत्या एक मुलाच्या लग्न सोहळ्यांत गुंग असता, सिंहगडावरील संकटाची वार्ता वर्दी मिळताच 'आधीं सिंहगडाचें लग्न आणि नंतर मुलाचें' अशी वीरोचित गर्जना करून तो सिंहगडावर चालून गेला आणि केळकर! अरेरे!! तो बाजीरावाच्या वळणावर गेला पुण्यास शत्रूचा चौफेर गराडा पडला असताना बाजीरावाला आपकराजीचा व लाडू जिलब्याचा मोह सुटला नाहीं केळकरहि आज त्याच मोहांत सापडले आहेत

"आज टिळक हयात असते आणि हिंदुस्थान देशात स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ असें होमकुंड पेटून राहिलें असतें, तर टिळकांनीं आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून त्या होमकुंडात उडी घेतली असती.

"पण हाय! तेरड्याप्रमाणें दिवसातून तेरा वेळां रंग पालटणारे केळकर, फंडगुंडांची टोळी जमवून जनतेचा पैसा फस्त करणारे केळकर, गुरुमाऊलीच्या (टिळकांच्या) मुलाच्या आत्महत्येला कारणीभूत होणारे केळकर, जगद्वंद्य महात्मा गांधींजींवर शितोंडे उडविण्यांत धन्यता मानणारे केळकर, टिळकांनीं ज्या छत्रपति घराण्याबद्दल शेवटपर्यंत आदरभाव व्यक्त केला, त्याच छत्रपति घराण्यावर टिळकांच्या पश्चात् बेदारमपणाला झाडणारे केळकर, लक्षावधि मूक जनतेच्या हक्काची मायमळी करणारे केळकर, म्हणजे नीतिमत्ता, देशसेवा, प्रामाणिकपणा व बंधुभाव इत्यादि महत्तम गुणांची फारकत झालेले केळकर, टिळकांची परंपरा चालविण्यास समर्थ कसे होणार! आणि शिखंड्याप्रमाणें नेकजात काँग्रेस पुढाऱ्यावर कितीहि शिव्यांच्या लाखोल्या वाहिल्या तरी त्यांना काँग्रेसचें अध्यक्षपद तरी कसें मिळणार!

"कर्तबगार मनुष्याच्या पाठीमागें मान धावत जातो, तर नादान मनुष्य मानाच्या पाठीमागें कुत्र्यासारखा धांवत असतो केळकर आज असेच मानाच्या पाठीमागे लागले आहेत. कारण हा वाढदिवस समारंभ घडवून आणण्याची

त्याचीच योजना आहे (!) या योजनेमुळें बिचाऱ्या पुण्यातील चांभारानासुद्धा हा समारंभ साजरा करून केळकराना 'मुनाळी जोडा' अर्पण करावा लागला.

"शेवटीं पुढारी होण्याला केळकर सर्वस्वी नालायक कसे आहेत हें दाखवून हा लांबलेला लेख पुरा करतो. केळकर मागें कोल्हापुरास आले. त्यांनीं राजाराम कॉलेजांत 'अंडे' खाऊ. त्यानंतर विद्यापीठात त्यांचें व्याख्यान झालें. तेथें त्यांना हार मिळाला नाहीं. एवढ्यावर स्वारी गरम झाली, आणि हा अपमान झाला असें समजून त्यांनीं तेथून पलायन केलें. महाराष्ट्रीय राजकीय गुरु (!) चीं हीच का रीत! अशा नादान मनुष्याचा उदोउदो करून पुण्याचे चितपावन काय साधणार!"

मजवरची टीका या लेखांतून मी उतरून घेतली याचें कारण माझ्या एकसष्टाव्या वाढदिवसाच्या समारंभाला हीं एक-दोनच गालबोटें लागलीं! 'लोकशिक्षणा'तील टीका करणारानें टीका करण्यात चातुर्य दाखविलें, पण आपलें नाव गुप्त ठेवण्यांत त्यानें भ्याडपणाच दाखविला व कथित माझ्यासारख्या एका व्यक्तीवर उघड टीका करण्याचें धैर्य ज्याला नाहीं, तो स्वत. राजकीय रणसंग्रामात वैर्यांची मशाल पाजळणारा कितीसा असेल याची कल्पना कोणालाहि करता येईल. आता हा समारंभ करणाऱ्या माझ्या मित्राना किंवा मलाहि तो भ्याला नसेल पण त्या प्रसंगीं मला अनुकूल असें प्रचंड लोकमत आणि वातावरण जें निर्माण झालें त्याला तरी हा 'नावचोर' भ्याला हे उघड ठरतें! 'टिळकभक्त' हें श्रामक नाव धारण करूनच त्याला आपल्या सरंक्षणार्थ एक नकली ढाल धरावी लागली. स्वतःची किंमत तो मनात बहुधा ओळखून असावा. पण 'टिळकभक्त' हें नाव धारण करण्यांत जो त्याचा हेतु—म्हणजे हा टिळकांचा एक अभिमानी टीका करीत आहे म्हणून ती टीका यथार्थ आहे असं लोकाला वाटावं—तो मात्र साध्य झाला नाहीं. कारण माझा एवढा समारंभ करण्यात माझ्या मित्रांची चूक झाली असें क्षणभर मानलें तथापि तें झालें तरी काय टिळकांचे वैरी होते! तेहि टिळकभक्तच! माझ्या प्रेमापेक्षा टिळकांचें प्रेम त्याना केव्हाहि सवित अधिक होतें. टिळकप्रेमाला किंवा टिळकाभिमानाला अशा समारंभानें उपेक्षा येतो असें त्याना वाटलें असतें तर ते हा समारंभ करीत ना! उलट टिळकसंप्रदाय जो थोडा तरी मी उघड दिला, त्या विषयींचा आनंद त्यांनीं या समारंभाचा प्रसंग साधून प्रगट केला असेच निश्चित ठरतें.

प्रथम एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, जर माझा समारंभ १९३२ च्या कायदेभंगाच्या ऐन प्रसंगीं न होता, तर कदाचित् या लेखकाला ही टीका करण्याची स्फूर्ति झाली नसती. तसेंच हा समारंभ झाला याहून फार लहान प्रमाणावर झाला असता तरीहि त्यानें कदाचित् त्याची उपेक्षा केली असती. पण हा प्रसंगयोग आणि समारंभाचें हें प्रमाण या दोनहि गोष्टी माझ्या हातच्या नव्हत्या. १९३२ सालीच माझ्या वयाचीं साठ वर्षें पुरीं झालीं त्याला माझा काय उपाय ! हा योग ठीक नाहीं असें जाणून माझी मीच या उत्सवाला अगदीं निकराची हरकत घेतली होती पण ती यशाला गेली नाहीं. मी सांगतो कीं, हें निर्भेळ सत्य असून ज्यांना या समारंभाच्या योजनेची खरी अंतस्थ माहिती आहे त्यांना तें पूर्णपणें विदित आहे 'माझ्या हस्तकाकडून मी हा समारंभ करविला किंवा त्याला मुद्दाम मी हरकत केली नाहीं' हें म्हणणारा केवळ द्वेषबुद्धीनें निखालस खोटें बोलत आहे असें मी ठामून सांगतों. गांधी व इतर कॉंग्रेसपुढारी पुण्यास येतात व त्यांचे सत्कार समारंभ होतात ते करणारे त्यांचे अनुयायीच असतात. पण त्यांना 'हस्तक' म्हणणें अश्लाघ्य होईल. तसेच हे पुढारी असले समारंभ त्यांच्याकडून करवितात हें म्हणणें त्याहून अधिक अश्लाघ्य होय. हे समारंभ अनुयायांच्या आत्मस्फूर्तीनेंच होतात आणि माझा समारंभहि तसाच झाला. मी इतर कसाहि असेन किंवा नसेन. पण आपल्या तोंडासमोर पाजळवयाच्या मशालीला फडकीं गुंडाळणारा, किंवा त्यावर चोरून तेल ओतणारा, असा मी कधींच नव्हतों हें मलाच काय पण इतर पुष्कळांना चांगलें माहीत आहे.

आतां हा समारंभ इतक्या मोठ्या प्रमाणावर झाला याचें खरें कारण हेंच कीं, माझ्या अल्पशक्तीप्रमाणें ज्याचा ज्याचा कांहीं उपयोग मजकडून झाला किंवा ज्याचें मत मजविषयीं गरीबरच चांगलें होतें त्यांना, हा मनुष्यजन्मांत येणारा एकच सुप्रसंग असतो म्हणून, मजविषयींची कृतज्ञता व गुणग्राहकता प्रगट करावी असें वाटणें स्वाभाविक होतें. मी स्वभावानें खतूड नाहीं, मी कोणाचें विघात तर करीतच नाहीं पण झाला तर उपकार किंवा उपयोगच करितों, ही गोष्ट 'टिळकभक्त'सारख्या माझ्या प्रतूलाहि स्वीकारावी लागेल. मी गेल्या एप्रिल महिन्यांत विती सल्याचा राजीनामा देऊन सगळे सोडला हें प्रसिद्धच आहे. अर्थात अशाच पुष्कळ संस्थानीं व व्यक्तींनीं या समारंभाची संधि मजवर प्रत्युपकार करण्याकरितां गाठली म्हणूनच त्याला असें मोठें स्वरूप आलें. माझ्याविषयीं यावेळीं

"महाराष्ट्रीयांच्या प्रेमादर समुद्राला तुफान भरती आली होती. गुणगानाच्या मजूक वाद्यांचा कल्लोळ, अभिनंदनाच्या व मानपत्राच्या रूपानें उधळलेल्या गुलालयुक्त मंगलाक्षतांमुळें दशदिशांस आलेला धूसरपणा, वाक्कुसुमांचा वर्षाव व आशीर्वादादि जयघोष"—अशा विद्वेषगर्भ पण उज्ज्वल शब्दांनीं या समारंभाचें वर्णन करणारानें एका दृष्टीनें वस्तुवर्णन करून 'मी केळकरांच्या स्तुतींत भर टाकतों आहे' हें तरी लक्षांत ठेवावयास पाहिजे होतें. हें थोडें तरी वस्तुवर्णन नसेल तर हा लटांड खोटें का बोलतो ! आणि तें वस्तुवर्णन असेल तर त्यावर मणगटें चावून टाचा घासून काय उपयोग ! त्याला स्वतःला हा समारंभ अप्रिय असेल. पण तो तसा झाला खरा ! आणि त्याला काडीइतकाहि प्रतिकार झाला नाहीं. पुण्याला तो खरोखर आवडला नसता तर तो उधळून लावायला किंवा बेरंग करायला कोणी नको म्हटलें होतें ?

असो. टिळकभक्तानें केलेली टीका मी अमान्य करीत नाहीं. पण तींत मला लावलेलीं विशेषणें पुष्कळशीं अकरणरूपी म्हणजे 'निगेटिव्ह' आहेत. उलट स्वरूपाचे प्रत्यक्ष असे 'पॉझिटिव्ह' दोष त्याला मुळींच दाखवितां आले नाहींत. "केळकर आहेत त्यापेक्षा अधिक चांगले असावयास पाहिजे होते" ही टीका पोचट ठरते ! तशा प्रकारची टीका कोणावरहि करतां येईल. प्रश्न असा आहे कीं टिळकांना सर्व प्रांतांत मान्यता होती याचा अर्थ त्यांचा संप्रदाय सर्व प्रांतांत होता, मग महाराष्ट्राबाहेर त्यांचा कड अभिमान धरून गांधींच्या धोरणाला हाणून पाडण्याला मजहून दुसरा कोणी पुढें कां आला नाहीं ! आणि महाराष्ट्रांतहि ! महाराष्ट्रांतील परांजपे खाडिलकर वैद्य यांनीं तें काम कां करूं नये होतें ! ते तर 'टिळकभक्ता'च्या मताप्रमाणें केळकरांपेक्षांहि अधिक कट्टे निष्ठावंत टिळकाभिमानी ना ! पण अवघ्या एकदोन वर्षांतच ते टिळकांचें निशाण पळवून नेऊन गांधींच्या गोटांत जा शिरले ! टिळकांचा पट्टशिष्य गेल्यानंतर केळकरांच्या हातीं राहिलेल्या निर्जीव केसरीला नामोहरम करावयाला त्यांना कोणी हरकत केली होती ! गुरुपालट केलेल्या या टिळकभक्तांनीं केलें तेंच योग्य असेल, तर टिळकांचा संप्रदाय महाराष्ट्रांत बुडाला या 'टिळकभक्ता'च्या ओरडण्यास काय अर्थ ! टिळकांचा संप्रदाय उरला नाहीं ही जर या 'टिळकभक्त' म्हणविणाराची प्रामाणिक तक्रार असेल तर वरील गृहस्थांनीं केलेला हा गुरुद्रोह होता असें टिळकभक्तानें म्हटलें पाहिजे, व तसें वाटत असल्यास त्यांनाहि त्यानें केळकरांबरोबर दोषपात्र ठरवावयास पाहिजे होतें. पण एकट्या केळकरांवरच त्याचा रोख !

टिळक संप्रदाय निस्तेज झाला तो एकट्या महाराष्ट्रांत झाला असता तर गोष्ट वेगळी. पण तो महाराष्ट्रापेक्षाहि इतर प्रांतांत अधिक नष्ट झाला. याला मौजेचें प्रत्यंतर हेंच कीं, कट्टर कॉंग्रेसवाले गांधींचे पाय मागें ओढण्याचें पाप केल्याचा दोष मुख्यतः महाराष्ट्रालाच देतात. मग हें खरें कीं 'टिळकभक्त' म्हणतों तें खरें ! दोनहि एकदम खरीं असून शकत नाहींत. माझ्या हातीं केसरी होता म्हणून टिळक संप्रदाय टिकविण्याची जबाबदारी माझ्यावर होती हें मी ओळखून होतो. म्हणूनच मी असहकारितेच्या आहारीं गेलों नाहीं. पहिल्या दिवसापासून गतवर्षीपर्यंत मी टिळक संप्रदाय टिकविण्याचाच प्रयत्न लेखांनीं व भाषणांनीं केला. त्याकरितां लोकांची अप्रीति सोसली, कॉंग्रेसनिष्ठांच्या शिव्या खाल्या. टिळक संप्रदायाला बेइमान होऊन, केसरीला व मला आपली प्रतिष्ठा वाढवावयाची असती तर तो मार्ग पाहून कितीतरी अधिक सोपा होता. केसरीवर हातरहाटाचें ध्वजचिन्ह लाविलें असतें, केसरी कचेरींतल्या नोकरांवर खादीच्या पोषाखाची सक्ति केली असती, स्वतः गांधी टोपी घातली असती, आणि अहिंसा सत्य याचा अप्रामाणिकपणें पण मोठ्यानें पुकारा केला असता, म्हणजे केसरीची लोकप्रियता टिकून राहिली असती ! मला स्वतःला लोकांच्या डोळ्यांपुढें चमकत राहतां आलें असतें ! मी बहुधा कॉंग्रेसचा अध्यक्षहि होऊन गलों असतों. तथापि गांधींचे चेले म्हणून जे कित्येक महाराष्ट्रीय पुढारी बनले त्यांपेक्षां मी कोणत्याहि बाबतींत उणा नाहीं असें मात्र मला वाटतें. आणि मी जो निदान लोकप्रियतेचा स्वार्थत्याग केला तो शक्य तितका टिळक संप्रदाय टिकावा म्हणूनच !

असो. 'टिळकभक्ता'च्या डोळ्यांत सलणारा जो माझा समारंभ माझ्या मित्र-मंडळींनीं इतक्या थाटानें केला त्याचें एक खरें व विशेष कारण असें होतें कीं, 'टिळक-भक्त'प्रमाणें माझी निंदा करणारीं अनेक तोंडें व लेखण्या महाराष्ट्रांत लवलवत होत्या, म्हणून माझ्या मित्रांना हें दाखवावयाचें होतें कीं हे माझे निंदक म्हणजेच कांहीं महाराष्ट्रीय जग नव्हे. माझ्या मूठभर 'हस्तकां'नीं समारंभाची उठावणी केली असें घेऊन चाललें तरी, ज्या शेंपनास संस्थांनीं व व्यक्तींनीं माझा सत्कार केला ते सर्व माझे हस्तकच होते काय ? बरें, मला महाराष्ट्रांत इतके 'हस्तक' खरोखरच होते तर मग मला महाराष्ट्रानें पाठबळ नव्हतें असें कसें म्हणतां येईल ! कट्टर कॉंग्रेसवाल्यांना जो प्रिय झाला तोच खरा 'लोकप्रिय' असें काय म्हणून मानावयाचें ? कॉंग्रेसच्या बाजूला जितके लोक तितके लोक संख्येनें माझ्या बाजूला नसतील.

परंतु माझा सत्कार करणारामध्यें सामान्य कॉंग्रेसवाल्यापेक्षां सुशिक्षित, शिष्ट, समाजांत मान्यता पावणारे असे अनेक लोक होते असें खचित म्हणतां येईल. 'केळकर-ग्रंथ' कोणी चाळला तर त्याला हें तेव्हांच दिसून येईल. माझ्या मित्रांना माझा हा समारंभ थाटानें करण्याचा एक प्रकारचा हिसाळच आला म्हणाना ! ते म्हणत "कॉंग्रेसवाल्यांच्या निंदेला हें आमचें प्रत्युत्तर जितकें खण-खणीत देतां येईल तितकें आम्ही देणार. मग केळकरांना न पटणारी अतिशयोक्ती-हि त्यात थोडी झाली तरी हरकत नाहीं. कॉंग्रेसवाल्यांच्या तोंडच्या फुंकरानें उडून जाण्याइतका हलका पाला पाचोळा अजून केळकर व केसरी हे झाले नाहींत. आमच्या समारंभाचें यश हेंच केळकरांच्या निंदकांना रोखठोक उत्तर !"

असो. माझ्याविरुद्ध 'टिळकभक्ता'ला काय म्हणायचें होतें ते वर सांगि-तलेंच. आतां त्याच्या निंदेंतूनहि काय निष्पन्न होतें हें पाहू. पुराव्याच्या शास्त्रांत असा एक नियम आहे कीं, स्वतःच्या हिताविरुद्ध किंवा प्रतिकूल असें जो कोणतेंहि विधान कोणी करितो तें केवळ त्यामुळें पुराव्याला ग्राह्य ठरतें. म्हणून 'टिळक-भक्ता'च्या लेखांत मला अनुकूल काय काय विधानें त्यानें कळत न कळत केलीं आहेत तीं खालीं देतों. तो म्हणतो, "केळकरांच्या वाङ्मय मोहिनीनें महाराष्ट्राची बुद्धि बधिर झाली होती" ठीक ! एका सबंध प्रांताची बुद्धि बधीर करण्याइतकी शक्ति माझ्या लेखणींत होती असें निंदकानें कबूल करणें हा माझ्या लेखणीचा विजयच मी का मानूं नये ? एवढ्या गौरवानेंहि माझी योग्यता एका अगापुरती बरीच श्रेष्ठ दर्जाची ठरते.

"केळकरांनीं महाराष्ट्र शारदेचें सुवर्ण मंदिर बांधलें, तिला आपल्या काव्य-निर्झरिणीच्या जलानें अभ्यंग स्नान घातलें, साहित्याच्या ताग्यानें व राजकारणाच्या धाग्यानें टाकून विणलेलें महावस्त्र नेसविलें, कालिदास ज्ञानेश्वराच्याप्रमाणें सुंदर उपमापुष्पांनीं शृंगारिलें, ललित नाट्यालंकारांनीं मंडित केलें, राजमान्य चरित्रांच्या, इतिहास चरित्रादि धूपदीप उजळला, व उपमापुष्पांवर वाग्दर्पणाच्या विनोद पुष्पाभरांनीं सर्जलित केलेल्या साहित्यकलंकाराचा महानैवेद्य अर्पण केला असें मोठें रोमांचक वर्णन एखादा केळकरभक्त रसिकाला करतां येईल हें आम्ही जाणतो" असें हा निंदक म्हणतो. पर तोहि म्हणतो कीं असें वर्णन करणारा जरी एक सहृदयभक्त मला लाभला, तरी एखादा 'टिळकभक्त' निंदकाला धीर

देण्याला त पुरें आहे 'टिळकभक्त'ला तरी अधिक प्रातिनिधिक स्वरूप आहे कशा-वरून! तोहि या भक्ताप्रमाण एकच व्यक्ति!

"आपल्या बुद्धिचापल्यानें व लेखनकौशल्यानें केळकरानीं टिळकाच्या राजकारणी चिटणीशीचें व सपादकीय काम रीतसर पार पाडलें" असें सर्टिफि-केट हा 'टिळकभक्त', त्याला इतर कोणती मुरड न घालता, मला देतो. तेवढ्यावर मी सतुष्ट आहे टिळकाना माझ्या इतका योग्य राजकारणी चिटणीस, आणि केवळ आपला आत्मा असे टिळकानीं मानलेल्या केसरीचा सपादक, होण्याला दुसरा कोणी महाराष्ट्रीय शिष्य मिळाला नाहीं ह या सर्टिफिकीटानेच सिद्ध होतें. माझ्या जागीं दुसरा कोणी अधिक लायख सहाय्यक टिळकाना मिळाला असता तर तो न नेमण्याला, टिळकाचे हात कोणी धरले नव्हते! किंवा मी त्याना तस न करण्याला एखादा करारानें बाधून धतल नव्हतें। टिळक हे आपल्या कार्यसिद्धीवर लक्ष देणारे दक्ष होते, आणि कार्य सिद्ध होण्यासारखा मी त्याना वाटलों, ही माझी मूकप्रशस्ति काय थोडी झाली! माझी भीड टिळकाना न मोडवावी असें काय कारण होतें! माझी तुलना करिताना जर टिळकाचा मोठेपणा जमेस धरावयाचा तर त्याच्याकडून माझी निवड होण्याच्या बाबतीतहि तो मोठेपणा जमेस का न धरावयाचा! मला निवडून घेण्यात टिळकानीं चूक केली असें या निंदकानें कोठेंहि सुचविलें नाहीं, आणि तस सुचविण्याचा त्याची छातीच होणार नाहीं टिळकाच्या योजनेला दूषण देणारा हा स्वत च मूर्खात निघावयाचा ह त्याला ठाऊक आहे खचित. बरें, माझी ही नेमणूक प्रसगतान किंवा विशेष नडीमुळें टिळकानीं कांहीं वेळ थोडी तात्पुरती केली होती असेंहि नाहीं १८९७ पासून १९२० पर्यंत तीन निरनिराळ्या वेळीं माझी नेमणूक केसरीचा सपादक म्हणून स्वत टिळकानीं केली. आणि केसरी हें राजकार-णाच्या चळवळीचें मुख्य साधन म्हणून त्यानीं मानल होत हें तर जगप्रसिद्ध आहे मग राजकारणाच्याहि दृष्टीनें निदान केसरी चालविण्याला मी योग्य व समर्थ आहे असें वाटल्याशिवायच का त्यानीं तसें केलें असेल! या बाबतींत माझी जी कोणती-हि निंदा ती अप्रत्यक्ष टिळकाचीच निंदा होणार नाही काय! टिळक हे व्यक्तीचे अभिमानी होते कीं ध्येयाचे! मग मजकडून त्याच्या ध्येयाला बाध येण्याची शका त्याना असती तर त्यानीं माझा मुलाहिजा धरला असता काय! इतक झाला, पुढच्याच पानातीऊ या निंदकाचा कबुली पहा. तो लिहितो, "इतर अनुयायापेक्षा केळकर हे सपादकीय व चिटणीशी गुणात श्रेष्ठ म्हणून

त्यांस टिळकांची गादी मिळाली " होय. इतकें तरी कबूल ना! मग मी जें माझ्या निंदकांना उत्तर देण्याकरितां, पण तसें उत्तर देण्यापुरतेंच, म्हणत असतों कीं, स्वतः टिळकांच्या मानानें मी केरकचरा असेन पण टिळकांच्या व माझ्यामध्यें महाराष्ट्रांतला दुसरा कोणीहि येऊं शकला नाहीं हें खरें कीं खोटें! इतरांच्या अंगीं माझ्यापेक्षां अधिक योग्यता असती तर त्यांनीं काय दुसरें वर्तमानपत्र काढलें नसतें! आणि काढूनहि झालेंच कीं! त्यांनीं टिळकांची परंपरा व संप्रदाय टिकविण्यांत काय दिवे लावले! काय प्रकाश पाडला! शेवटीं हा निंदक समारोपाशरल म्हणतो " केळकरानीं केसरी मराठा संस्थेची सांगड तरली ठेवली आहे." पुष्कळ झालें मला! " इतर टिळकशिष्य असहकारितेच्या महापुरांत वाहवून गेले असतां केळकरांनीं टिळकांच्या राजकारणाचा स्फुलिंग जीवंत ठेवला " असें हा निंदकहि म्हणतो! बस्स, इतकें पुष्कळ झालें मला!

मी स्वास्थ्यप्रिय आहे असा एक आक्षेप या छद्मी 'टिळक भक्ता'नें मजवर घेतला आहे त्याचेंहि उत्तर असें. मी मनानें शांततप्रिय आहे ही गोष्ट खरी आहे. मला कोणत्याहि गोष्टींत दंगल धांदल वानावाची गोंधळ हाणामारी आवडत नाहीं. यामुळें साध्या गर्दीदाटीच्या सभांनाहि मी कंटाळतों. मला स्वस्थपणानें झालेली चर्चा व विचारविनिमयच आवडतो. मी स्वास्थ्यप्रिय असलों तरी त्याचा अर्थ मी भिवा आहे असा फार तर होईल. पण उद्योगाला कंटाळा असा मात्र नव्हे. कारण घरबसल्या किंवा शांततेचें वातावरण असलेल्या जागेंत सभांतूनहि दहादहा बाराबारा तास मी काम करूं शकलों. मी दोन्ह्यांची दगदगहि पुष्कळ वर्षे सोसलों आहे. पण व्यर्थ धुमाकुळाचे प्रयोग मात्र मला आवडत नाहींत. 'स्वास्थ्यप्रिय' हा शब्द 'आळशी' या अर्थानें लेखकानें वापरला असल्यास तो सर्वस्वी चुकीचा आहे. मी आळशी असतों तर माझ्या हातून इतकें वाङ्मय लिहून झालेंच नसतें. आणि बहुतेक वाङ्मय केसरी-मराठा पत्रानें व संस्थेचें काम आणि इतर दगदगीचे व्यवसाय संभाळून उरल्या फावल्या वेळेंतच लिहिलेलें आहे. माझ्या बरोबरीच्या लोकांपेक्षा माझ्यामध्यें कामाचा उरक हा गुण तरी अधिक आहे असें मी विनयानें पण अभिमानानें म्हणूं शकेन. इतक्या निरनिराळ्या संस्थांचे उद्योग व कार्ये मी केलीं तीं मी खरोखरच 'स्वास्थ्यप्रिय ' असतों तर माझ्या हातून पार पडलीं नसतीं. मला स्वास्थ्य आवडतें याचा अर्थ जें निष्कारण अगें अस्वास्थ्य असतें तें मला आवडत नाहीं. दिवसभर पार्लमेंत बडबड हालचाल करणारें मन हातून

त्याची बाजू या पद्धतीनें त्याच्यावर सहज उलटवितां येण्यासारखी आहे. कसें तें पहा. रानड्यांनीं गोखल्यासारखा स्वार्थत्याग केला नाहीं. गोखल्यांनीं राजवाड्यांसारखे इतिहास लिहिले नाहींत आणि हे म्हणे इतिहासाचे प्रोफेसर ! गोखल्यांनीं टिळकांसारखी धडाडी कोठें दाखाविली ! टिळकांना गोखल्यासारखें इंग्रजी वक्तृत्व नव्हतें ! तात्पर्य, कोणांत काय होतें हे न पाहतां दुसऱ्या एखाद्या सारखें काय नव्हतें हेच पाहत गेल्यास कोणालाहि श्रेष्ठपदावरून खालीं ओढतां येईल ! हरिभाऊ आपटे तरी रवींद्रनाथ टागोरांसारखे तत्वज्ञानी कोठें होते ! राजवाड्यांना खाडिलकरांसारखीं नाटकें कोठें लिहितां येत होतीं ? चिंतामणराव वैद्यांना खाडिलकरांसारखें ललित वाङ्मय कोठें लिहितां येत होतें ! ठरलें कीं नाहीं हे सगळे त्या त्या दृष्टीनें नादान ! एवढेंच काय ? मीहि धडेनें म्हणू शकेन की वरचे हे सगळे माझ्याहिपेक्षां एका दृष्टीनें कनिष्ठ ठरतात. त्यांच्या बुद्धीला माझ्या बुद्धीप्रमाणें चौरसपणा कोठें होता ! ते एखाद्या मुख्या विषयांत फर्स्टक्लासात आले असतील. पण सर्व विषयांत दुसऱ्या वर्गाचे मार्क मिळवून एकदर बेरजेच्या दृष्टीनें त्यांच्या इतकीच माझी बेरीज भरली असे का म्हणू नये ! वट (टोटल) बेरीज हा एक स्वतंत्र विषय मानला तर तेवढ्यापुरता मलाहि वरचा क्लासच मिळेल.

'लोकशिक्षणा 'तील या लेखकानें या चर्चेत इतरांचीं नावें घेतलीं म्हणूनच मला हेंहि अप्रिय काम करावें लागलें, आणि उदाहरणार्थ म्हणून मला असें म्हणावें लागतें कीं माझें 'तोतयाचें बंड' हे नाटक घेतलें तर खाडिलकरांच्या कोणत्याहि नाटकाच्या बरोबरीचें तें ठरेल. चिंतामणरावांना माझ्यासारखें सुश्लिष्ट वाङ्मय मुळींच लिहितां आलें नाहीं. हरिभाऊ आपट्यापेक्षा मी अधिक चांगला निबंधकार होतो हें कोणीहि मान्य करील. तसेंच राजकारणाचें ज्ञानहि. आणि इतक्याशानें बोलावयाचेंच झालें तर मी म्हणेन कीं साहित्याचार्य किंवा साहित्यसम्राट ही पदवी लोकांनीं मलाच दिली. ती वरील तिघांपैकीं कोणालाहि दिली नव्हती. आणि एकसष्टाव्या वाढदिवसाचा असा समारंभ लोकांनीं टिळकानंतर माझा एकट्याचाच केला. तोंडीस तोंड म्हणून ईर्षेनें दुसऱ्या एकाचा करण्याचें मुंबईस मात्र कांहीं प्रतिष्ठांनीं मनात आणलें होतें. पण त्याचा बोजवारा कसा झाला हे प्रसिद्ध आहे ! लोकमत हे एका गोष्टी पुरतें जमेस धरून दुसऱ्या गोष्टी पुरतें सोडता येत नाहीं. खाडिलकरांच्याहि बाबतींत मला उपेक्षा आपल्याकरितां पाच 'लोकशिक्षणा 'च्या बारसोंदरच्या अक्षीत राजाराम बापू देसाई यांनीं "केळकर व भाराडूपम" या मथळ्याखालीं

माझ्या कांहीं कांहीं लेखांतील नमुनेदार उतारा वानामात्रा स्वल्पविराम येथपर्यंत दाखविल्या आहेत. पण प्रस्तावनेंत 'लोकशिक्षणा'च्या यात्र सायीदाराना म्हणावं लागलं कीं "केळकरांनीं आपल्या लेखनाच्या अमूल्य गुणांनीं व विविधतेनें मराठी वाचकाना इतकें मोहित करून टाकलें आहे कीं त्यांनीं स्वयंप्रेरणेनें 'साहित्याचार्य' ही अनन्य सामान्य पदवी त्यांना अर्पिली आहे. शिवाय त्यांच्या साहित्याचा चाहता आहे" साहित्याच्याहि प्रांतांत आपटे, वैद्य, राजवाडे, खाडिलकर याना पुढें आणून मला हीन प्रतीचा ठरविणाऱ्या 'टिळकभक्ता'ला देसाइ यांचा हा दाखला सादर करून, त्यांत केवळ आपल्या द्वेषबुद्धीचें प्रदर्शन करताना स्वतःच पाय मोडून घेतले असें मी का म्हणू नये!

'लोकशिक्षणा'तील लेख इतक्यावर सोडून देऊं सार्वजनिक मनुष्याला कीर्तिप्रमाण अपकीर्तिहि लाभते स्तुतिप्रमाण निंदाहि त्याच्या पदरीं पडते. दोन्हींहि कांहीं अशी सकारण तर कांही अशी निष्कारण असतात प्रथम प्रथम या दोहोंचा त्याच्या मनावर स्वाभाविक परिणाम घडतो स्तुतीनें तो फुगून जातो उलट निंदेनें तो दु:खी होतो आणि या स्तुति–निंदेवरच आपलं सुखदु:ख अवलंबून ठेवण्याइतका जर तो परप्रत्ययनेय व परावलंबी असेल, तर प्रतिक्षणीं उलटसुलट आंदोलन पावणाऱ्या तारेवर वसल्याप्रमाणें त्याचें जीवन अस्थिर होईल. लोकमताचा विचार करण्यांतच त्याचं मन सर्वस्वी गुंतून जाऊन स्वतंत्र असें कोणतेंहि काम त्याच्या हातून ध्येयनिष्ठेनं होणार नाहीं पण तोच किंचित् विवेकी व आत्मनिष्ठ असेल तर त्वरितच त्याला हें कळून येईल कीं सकारणापेक्षा निष्कारण स्तुतिनिंदाच जगांत फार म्हणून अशा स्तुतीनिंदेला फारशी किंमत किंवा महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं "या स्तुतिनिंदेनें दर्शविले जाणारे मनुष्यत्वाचे दोन प्रकार उघड उघड परस्पर विरोधी, आणि मी एकच मनुष्य या दोन्ही–विरोधी प्रकाराचा कसा असूं शकेन!" हा विचार त्याच्या मनांत उदित होतो. आणि शेवटीं मी कसा आहे हें मात्र मलाच माहीत आहे तें खरें अशी आत्मनिरीक्षणाची दृष्टि त्याला प्राप्त होते

मा भी आइ कौतुकानें लोकाना सांगत असे कीं, "लहानपणीं आमच्या तात्याला मुडदुसाचा रोग झाला होता. तेव्हां कोणी शेजारणीनें सांगितल्यावरून त्याला मी साखरांनीं जोखलें!" मुडदुसाचा रोग झालेलें मूल अगदीं रोडकें दुबळें असतें, 3 णि मला 'जोखलें' म्हणजे तराजूच्या एका पारड्यांत मला बसवून दुसऱ्या

पारड्यांत जुने नवे चामडी जोडे घालून माझें मारंभार वजन केलें. मुड्दुसाच्या रोगावरील या औषधाचा उल्लेख मायवैद्यकाच्याहि एखाद्या जुन्या हस्तलिखित बाडात सांपडेल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. पण माझ्या प्रेमळ आईनें भाविकपणाच्या भरांत हें औषध किंवा हा तोडगा करून पाहिला होता ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. मग त्या खेटरांचें किंवा माझें वजन किती भरलें हें कांहीं बिचाऱ्या आईच्या स्मरणांत राहिलेले नव्हतें. पण येथें ती गोष्ट सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं मोठेपणीं लोकप्रियतेचा किंवा कीर्तीचा रोग मला जडला, तेव्हांहि मनानें मधून मधून माझा मीच हा तोडगा लाक्षणिक अर्थाच्या खेटरांनीं करीत असें.

माझी आई माझ्या लोकप्रियतेचा चढउतार पाहण्यास जगली नाहीं. लोकप्रियतेच्या शिखरावर मी असतानाच ती वारली. पुढील स्थित्यंतर पाहून तिला बरें वाटलें नसतें तर मी तिला म्हटलें असतें " आई, लहानपणीं 'मुड्दुसा'च्या रोगांत तू मला खेटरांनीं जोखून बरें केलेस. हल्लीं राजकारणाच्या 'धुडगुसा'च्या रोगानें मी हडकुळ्या रोडका झालों आहे. पण सुदैवानें या आजारांत मला खेटरांनीं जोखण्याचें काम आतां तुला करावें लागत नाहीं. तें काम कांहीं लोक म्हणजे माझे निंदक व प्रतिपक्षी परस्परच करीत आहेत. तें तुझें श्रम वांचलेच कीं नाहीं ! आणि खरोखरच सार्वजनिक जीवनांतला एक न्यायच असा आहे कीं, फुलांचे हार ज्याच्या गळ्यांत पडले त्यानें एखादे वेळीं एखादी खेटराची (सन्याहि खेटराची) माळ गळ्यांत पडली तर नाराज कां व्हावें ! " माझी आई आणखी जगती तरी माझ्या लोकप्रियतेंतील चढउतार मला जाणवला तितका तिला जाणवला नसता. मात्र खेटरांनीं जोखण्याची कल्पना मी तेव्हां सांगितली असती तर तिला हसून कोसळलें असतें.

अशो; स्वतःला न लाभली तर त्या लोकप्रियतेचीं द्राक्षें आंबट, आणि लाभलीं तर मात्र तीं द्राक्षें गोड असें मी कधींहि मानलें नाहीं. लोकप्रियता ही सगळ्यांच मोठी मोहनीय व लोभनीय वस्तु आहे. ती मिळाली तर नको कोणाला ! पण आपणाला लोकांनीं चांगलें म्हटलें तेव्हां ते शहाणे, आणि ऱ्हेंटऱ्हें म्हटलें तेव्हां ते वेडे अप्रबुद्ध, हा दुहेरी आपमतलबी न्याय काय कामाचा ! लोकमन हा एक आरसा आहे. आरसा तोंड स्वच्छ व प्रसन्न असलें तर तो तसें दाखवितो, पाणेरडें ओंगळ झालें तर तेंहि तसेंच दाखवितो. स्वतः आरशाचा गुण पालटत नाहीं. तो

कायम असतो, जो फरक पडतो तो फक्त आपल्या तोंडात. आतां आरसा रूप आहे तसें दाखवीत असला तरी कार्यकारणभावाची चिकित्सा त्याला करिता येत नाहीं. म्हणून आपणच वाटल्यास स्वतःला आरशापेक्षां श्रेष्ठ समजावें, आणि ती चिकित्सा करून वाटेल तो बोध घ्यावा किंवा समाधान करून घ्यावें. आपण केर काढीत असता त्यातला थोडा तोंडावर बघून तोंड घाण होतें. आघोळ करीत असता म्हणजे अंग स्वच्छ करीत असता तोंडाला साबण लागून चेहरा विद्रूप दिसतो. दात स्वच्छ करीत असता तोंडाला रांगुडी फासली जाते. अशा स्थितींत आरशात तोंड पाहण्याची मिजास नोमू नये म्हणजे झालें! पण प्रतिबिंब पाडण्याचा गुण आरशात खरा आहे हें नाकबूल करण्यांत काय अर्थ!

"लोकप्रियता हा सार्वजनिक चारित्र्याचा आत्मा आहे व ती ज्याला साधली नाहीं त्याचें सार्वजनिक चारित्र्य अल्पमोल असलें पाहिजे" असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. एका अर्थी बरोबरहि आहे. कारण सार्वजनिक चारित्र्य म्हटलें म्हणजे त्याचा जनतेशीं संबंध येतो. म्हणून तुमचें चारित्र्य पाहून जनता तुमच्यावर जो दर्जा मारील तीच तुमची खरी योग्यता असें म्हटलें तर त्यात फारसें वावगें नाहीं. पण ती योग्यता जनतेपुरता जो क्षणिक संबंध येतो तितक्यापुरतीच मानली पाहिजे. ज्याला सार्वजनिक चारित्र्य असें यथार्थतेनें म्हणता येईल असें आचरण व कार्य हें जनतेच्या डोळ्याआडहि पुष्कळ वेळा होत असतें व होऊं शकतें. म्हणून या छापाशिवायहि मनुष्याच्या चारित्र्याची स्वतंत्र अशी काहीं किंमत असूं शकते. अर्थशास्त्रातहि 'किंमत' या शब्दाला दोन अर्थ असतात. एक बाजारांत देण्याघेण्याच्या व्यवहारांतील म्हणजे चलनी नाण्यानें मोजण्याची किंमत. पण दुसरी किंमत सर्वस्वी वस्तुगुणनिष्ठ अशी असते. सोनें रुपें इत्यादि पदार्थ घेतले तर जगांतील मागणी कमीजास्त होईल त्याप्रमाणें त्याची चलनी नाण्यानें मोजण्याची किंमत कमीजास्त होऊं शकेल. पण सोन्यारुप्याचें वजनमाप, त्यांची घनता, त्यांचे तेज, त्यांची शुद्धता, आम्लरूवणादि द्रवांनीं दूषित न होण्याचा त्यांचा धर्म, हे त्यांचे स्वतःसिद्ध गुण सर्वदा कायमच असतात. त्याचप्रमाणें लोकसेवकांचीहि गोष्ट समजावी. त्याच्या हृदयावर जनतेनें मारलेला नापसंतीचा छाप कित्येक वेळां न्याय्य असतो, पण कित्येक वेळां तो अन्यायाचाहि असूं शकतो. लोकमतांत अशी अनिश्चितता असण्याचें कारण जनतेच्या स्वभावाचा चचलपणा हेंहि असूं शकतें. जनता ही ज्याअर्थी हजारों व्यक्तींची मिळून बनते, त्याअर्थी एका

व्यक्तीच्या अंगीं जे गुणदोष ते जनतेच्या अंगात हजारोंपटीनें अधिक समुदित होतात हा सरळ हिशेब आहे. ती तुम्हाला क्षणात आपल्या मन सिंहासनावर राजपद देऊन बसवील, तर दुसरे वेळीं ती तुम्हाला एकदम राजाचा रंक करील. जनतेच्या स्वभाव-चांचल्यात तिच्या सामुदायिक अज्ञानाचीहि भर पडते. आणि एकदा तुमच्याविरुद्ध जनतेची मुसंडी वळली म्हणजे मग तुम्ही युक्तिवादानें तिला आपली बाजू कितीहि समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करा तो सिद्धीस जावयाचाच नाहीं. आणि सर्वांत लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, जनता ही चंचल स्वभावाची व तात्पुरत्या लहरीला सर्वस्वी वश होणारी असल्यामुळ, कृतज्ञता हा काय पदार्थ असतो हें तिला फारसें माहीत नसतें.

प्रत्येक देशाच्या इतिहासात जनतेच्या ह्या स्वभावदोषाचीं उदाहरणें आढळतात. ख्रिस्त व सॉक्रेटीस यांची शिकवणच लोकांना कधीं पसत पडली नाहीं यामुळें एकाला क्रुसावर चढाव लागलें, व दुसऱ्याला विषप्राशनानें मृत्यूची शिक्षा भोगावी लागली. पण ग्रीक इतिहासात ॲरिस्टॅडिस् याचें तर उदाहरण असें आहे कीं, त्यानें आपले अधिकार नेहमीं न्यायानें बजावले; आणि याकरिता लोकांनीं त्याला 'न्यायी ॲरिस्टॅडिस् ' अशी पदवी दिली, पण तिच्याच पुन: पुन-रुच्चाराचें वैषम्य वाटून त्यांनीं त्याला विनाकारण हद्दपारीची शिक्षा दिली! रोमन इतिहासात पाँपे व ज्युलियस सीझर या लोकपक्षपाती लोकांना शेवटीं अपघातानें मरण आलें. दोन्ही आपापल्या परीनें देशभक्त दिग्विजयी वीर. दोघांनीहि परदेश जिंकून रोमन साम्राज्याला जोडून त्याची कीर्ति वाढविली दोघेहि पॅट्रिशियन म्हणजे वरिष्ठ सामाजिक वर्गांतले असताहि त्यांनीं कनिष्ठ वर्गांतील लोकांचें हित पाहिलें व तें साधण्यासारखे कायदे करून घेतले. पण अखेर पाँपेला देशत्याग करून परदेशात मारेकऱ्याच्या हातून मरावें लागलें, आणि सीझरचा तर खून, ज्या लोकसभेच्या आवारात त्यानें आपला अनियंत्रित अधिकार गाजविला व सर्वांना दरारा उत्पन्न केला, त्याच आवारात त्याच्याच स्नेह्याच्या लोकांनीं केला. इंग्लडचें उदाहरण घेतलें तर ज्या ड्यूक ऑफ वेलिंग्टननें वॉटर्लूची लढाई जिंकून नेपोलियन बोनापार्टला सेंट हेलिना बेटावर कैदेत कायमचा मरेपर्यंत डांबून टाकला, त्या वेलिंग्टनचा मुख्य प्रधानकीचा कारभार पसंत न पडल्यामुळें लोकांनीं त्याच्या घराचीं तावदानें फोडलीं! लॉर्ड जॉर्ज हा फार्स्टीच्या प्रारंभी बोअर लोकांशीं इंग्रजांनीं युद्ध करण्याविरुद्ध होता म्हणून जाहीरसभांतून त्याला अनेक वेळां कुजक्या

अर्ध्या वटाव्याचा मार खावा लागला, व कपडे फाटलेला असा त्याला पोलिसाना उचलून नेऊन सुरक्षित स्थळीं ठेवावा लागला. तोच लॉईड जॉर्ज पुढें किती तरी वर्षे इंग्लंडचा मुख्य प्रधान होता; व महायुद्धांत जर्मनीचा पाडाव केल्यावर जर्मन बादशहाला कैद करून न्यायासनापुढें ओढून चौकशी करून त्याला शिक्षा करीन अशी त्यानें घोषणा केली तेव्हां प्रत्यक्ष स्वर्ग ठेंगणे होऊन त्याच्या डोक्याला येऊन भिडलें असा लोकांना भास झाला! पण आज लॉईड जॉर्जची स्थिति अशी आहे कीं मुख्य प्रधानकी तर राहोच, पण प्रधानमंडळांतील एक साधा प्रधान म्हणून कोणी त्याला समाविष्ट करून घेण्याची आशा उरलेली नाहीं. आणि आपल्या पार्टीच्या इनमीन साडेतीन सभासदांचा अध्यक्ष म्हणून मिरवावें, आणि लेबर पार्टीला मधून मधून पुसकी दमदाटी देत आपण जिवंत असल्याचा बढाणा करावा, अशी त्याची स्थिति होऊन गेली आहे!

पण लॉर्ड हाल्डेन याच्या आत्मचरित्रांतील जी एक हकीकत मी कांहीं दिवसापूर्वी वाचली, ती तर या मुद्यावर अत्यंत बोधप्रद अशी वाटल्यामुळें, किंचित् पाल्हाळ झाला तरी त्याचा दोष सोसून मी ती हकीकत मुद्दाम येथें देत आहे. लॉर्ड हाल्डेन हा प्रख्यात तत्वज्ञानी लिबरल पक्षापैकीं एक मोठा पुढारी होता युद्धखात्याचा प्रधान व मुख्य अधिकारी असतां जर्मनीच्या लष्करी खात्याचें अनुकरण करून भावी जर्मनयुद्धांत आपण तयार कसे राहूं याविषयीं त्यानें उत्कृष्ट लष्करी योजना करून पार्लमेंटकडून ती मान्य करून घेतली होती. पण १९१४ मार्गे जर्मनीशीं युद्धाचा प्रसंग येताच सर्व गाडें बदललें, व त्याचे गुण तेच अवगुण झाले. हाल्डेन हा जर्मनीचा मित्र व चहाता हे त्याच्या वर्णनाचे एरवीं भूषणास्पद ठरणारे शब्दच त्याचे वैरी झाले. लोकमत त्याच्या विरुद्ध बिथरलें व इतकें कीं, प्रधानमंडळांतून आपण होऊन राजीनामा द्यावा हेंच बरें असें वाटून मुख्यप्रधान ॲस्क्विथ हा नको नको म्हणत असतां त्यानें राजीनामा दिला. तथापि लोकमताची त्याच्या मागची वावटळ थांबली नाहीं. रस्त्यांतून फिरणें त्याला अशक्य झालें. "हा पहा जर्मनीचा मित्र" असें म्हणून लोक त्याजकडे बोटें दाखवीत, व त्या बोटांचे चाकू किंवा सुऱ्या केव्हां होतील, आणि लोकनिंदेच्या फुटाण्याप्रमाणें उडणाऱ्या शब्दांऐवजीं पिस्तु-लांतून झाडलेल्या गोळ्या आपल्या अंगांत केव्हां शिरतील याचा नेम नाहीं, असें

त्याला वाटू लागले. अशा स्थितींत महायुद्ध सुरू असतां जवळ जवळ तीन वर्षें हाल्डेन याला अज्ञातवासांत काढावीं लागलीं.

पण पुढें एके दिवशीं आणखी चमत्कार झाला तो असा. महायुद्धांत जय संपादून सेनापति सर डग्लस हेग हा सैन्यासह लंडनला परत आला त्या दिवशीं सर्व शहर आनंदाच्या दंगलींत गढून गेलें होतें, व त्यांतच अग्रभागीं राजा असलेली अशी एक मोठी मिरवणूक निघाली. या वेळीं हाल्डेन हा आपल्या वकिलीच्या कचेरींतील एका अभ्यास खोलींत खिन्न मनानें विचारमग्न होऊन पडला होता. इतक्यांत त्याचा एक नोकर घाईघाईनें वर येऊन म्हणाला, 'धनीसाहेब, तुम्हाकडे लष्करी अधिकाऱ्यासारखा दिसणारा कोणी एक मनुष्य भेटण्याला आला आहे. पण त्याला नाव विचारलें तर सांगत नाहीं म्हणतो.' तेव्हां हाल्डेन याला प्रश्न पडला कीं, या मनुष्याला आपणाकडे वर येऊं द्यावें कीं नाहीं! त्याच्या नोकराला हि वाटे कीं, गेले कांहीं दिवस धन्याच्या बाईटावर असलेले लोक निरनिराळ्या मिषानीं धन्याची भेट घेऊं म्हणतात पण स्कॉटलंड यार्डच्या गुप्त पोलिसाच्या सूचनेवरून अशा लोकांना भेटू न देण्याची सावधगिरी आजवर ठेवली तशीच आजहि ठेवावी. तथापि हाल्डेन यानें आलेल्या मनुष्याला भेटण्याचा निश्चय करून त्याला वर पाठवून दे म्हणून नोकराला सांगितलें. तरी पण नोकरानें त्याला वर जाऊं दिलें नाहीं. नोकरानें वर न सोडलेला हा मनुष्य दुसरा तिसरा कोणी नसून खुद्द सेनापति सर डग्लस हेग हाच होता! राजाबरोबर निघालेली त्याची मिरवणूक संपताच तो मुद्दाम वाकडी वाट करून हाल्डेन याला भेटण्याला आला होता. पण तो रिकाम्या हातानें आला नव्हता. त्यानें रणांगणावरून प्रधानमंडळाकडे पाठविलेल्या आपल्या पत्रांचें (रिपोर्टांचें) छापील पुस्तक बरोबर आणलें होतें व त्याच्या पहिल्या कोऱ्या पानावर सही करून त्यानें हा मजकूर त्यावर लिहिला—" हें पुस्तक मी व्हायकाउंट लॉर्ड हाल्डेन याला प्रेमादरानें अर्पण करीत आहे. त्याच्या इतका कल्पक दूरदर्शी व देशाभिमानी युद्धमंत्री इंग्लंडला आजवर लाभला नाहीं. युरोपांत युद्ध सुरू झालें असतां आपल्या सैन्याची तयारी कशी उत्कृष्ट असावी, हे त्यानें योजून अमलांत आणलें. इंग्लंडचे आर्मी-कौन्सिल उलट बोले, पार्लमेंटनेंहि फारशी अनुकूलता दाखविली नाहीं, असें असतां त्यानें मोठ्या चिकाटीनें आपल्या आखलेल्या योजना अंमलांत आणल्या. त्या योजना शेवटीं या युद्धांत यशस्वी ठरल्या;

व त्यामुळेच आमच्या सैन्याला जय मिळाला. ही जाणीव असल्यामुळें मन कृतज्ञतेनें भरून येतें. तेव्हां हा छापील पत्रप्रत मी लॉर्ड हाल्डेन यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाला अर्पण करूं ! " इतकें लिहून ठेवून सेनापति हेग हा पुस्तक तेथेंच टेबलावर ठेवून तोंड फिरवून तडक खालीं निघून गेला. हाल्डेन यानें त्याला थांबवून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तो बहुधा गहिंवरला असावा, त्याच्यानें बोलवेना, म्हणून तो निघून गेला असावा. या हकीकतीवरून, प्रतिपक्षाचा मित्र म्हणून हाल्डेन याला यःकश्चित् माणसानीं राष्ट्राच्या शत्रूंत गणावें व रस्त्यांत त्याजवर हत्यार चालविण्याची इच्छा धरावी ही गोष्ट एकीकडे, आणि जर्मनयुद्ध जिंकून परत आलेल्या राष्ट्रसेनापतीनें स्वतः पायानें चालत जाऊन बसल्या ठिकाणीं हाल्डेन याचा कृतज्ञतापूर्वक वरील प्रमाणें आदर करावा ही गोष्ट दुसरीकडे, अशा परस्पर जोडून लावून पाहिल्या म्हणजे जनतेच्या अज्ञानाचें आणि कृतघ्नपणाचें व चंचल मनाचें जें वर्णन वर केलें आहे तें य... आहे असें कोणीहि म्हणेल.

आपल्या इकडील [illegible] उदाहरण 'मुद्राराक्षसा'तील अमात्य राक्षस याचें. नंद वधानंतर नंदाचा राजनिष्ठ अमात्य मागें उरला तेव्हां त्या अनुभवी कर्तबगार इमानी मुत्सद्याला आपल्या पक्षाला स्वप्रयत्नानें मिळवून घेऊन चंद्रगुप्त राजाच्या प्रधान-पदावर स्थापून [illegible] आपण बाजूस व्हावें असा आर्य चाणक्य याचा सात्विक प्रयत्न होता. अमात्य राक्षसाला हें कसें आवडणार ? पण त्या झटापटींत राक्षस हा सर्व बाजूंनीं फजित पावला तेव्हां काय स्थिति होती ! 'यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसः तत्र यायात्' अशा रीतीनें प्रत्येक महत्वाच्या राजकारण प्रसंगीं अपरिहार्य ठरणारा अमात्य राक्षस शेवटीं हतबल व निष्प्रभ होऊन त्याला एखाद्या चोरासारखें तोंड लपवून 'जीर्णोद्यानकमेव तस्कर इव त्रासात् विशामि द्रुतं' असें म्हणून जवनिकेत अतभाग यावें लागलें.

पण उदाहरणें मोठ्यां[illegible] काय लहानांचीं काय, बोधप्रदतेच्या दृष्टीनें सगळीं सारखींच असें म्हणतां येणार नाहीं काय ? राष्ट्रीयसभा व गांधी—संप्रदाय अशा झगझगीत पार्श्वभूमि लाभल्यामुळें ज्यांच्या मुखाभोंवतीं दिव्य तेजोवलय झळकत होतें असा जनतेला भास होत होता, पण ती पार्श्वभूमि जातांच ज्यांचीं तोंड कोळशासारखीं काळीं ठिक्कर पडलीं, अशा 'लोकप्रिय' (!) पुढाऱ्यांचीं कांहीं उदाहरणें अलीकडे अगदीं ताज्या अनुभवांत तुम्हां आम्हांला पहावयाला

सापडलीच की नाहीं! वीर नरीमन डॉ खरे यांचीं उदाहरणें लोकप्रियतेच्या चंचल विलासाविषयीं नमुनेदार बोधप्रद ठरतील नव्हे काय!

राजकीय बाबतींत अथवा धार्मिक सामाजिक बाबतींत ज्या मनुष्याचीं मत मध्यममार्गी, किंवा ज्यांना नेमस्त म्हणतात तशीं असतात त्यांना कोणत्याहि समाजात नाव कीर्ति किंवा प्रमुखत्व मिळणें कठिण असते हा [illegible] दर्शनीं सोज्ञसा दिसतो परंतु तो सोटा ऐनदिनसी असें मान [illegible] कारण नाहीं नांव कीर्ति प्रसिद्धी मिळावी हाव ज्याची जन्माला येऊन इच्छा असेल त्याची गोष्ट वेगळी. पण ती लाभण्याकरिता अप्रामाणिक मतें स्वीकारण व बोलून दाखविणें यापेक्षा इतर चांगले मार्ग नाहींत असें नाहीं मत कोणचेहि असत [illegible], म्हणजे नेमस्त असलें तरी, नि स्वार्थीपणानें मेहनतीनं कष्ट सोसून व देशहिताची दृष्टि ठेवून याचा प्रसार मनुष्यानें केल्यास त्यासहि थोडेंबहुत नाव किंवा कीर्ति मिळण्याचा संभव आहे अप्रामाणिक मतांनीं कीर्ति मिळविण्याची हाव धरण्यापेक्षां प्रामाणिक कृतीनें कीर्ति मिळेल ती स्वीकारण्याची व तिजवर संतुष्ट राहण्याची मनुष्याची तयारी असेल तर ते त्यातल्या त्यात अधिक बरें एकांतिक मतें बनविणं व वेळीं अवेळीं त्यांचा बेगुमानपणे प्रसार करणं या उपायानें मनुष्याला प्रसिद्धि मिळते खरी. पण नुसतें नाव लोकांच्या तोंडीं राहणें ही खरी कीर्ति नव्हे, व मनुष्य सात्त्विक व प्रामाणिक असल तर निव्वळ प्रसिद्धीची म्हणजे कुकीर्तीची [illegible] त्याला असणार नाहीं

सूनरूप ठसकेदार चटकदार अ[illegible] स्वत माझीं दोन वर्णनें मी वाचलीं आहेत एकानें असे म्हटलें आहे कीं, "केवलराज्ञा महाराष्ट्राच्या राजकारणात पडल्या पर्यन्त वसवाल तो मूर्ख, आणि त्याला साहित्यक्षेत्रात दुसरा नंबर देईल तो मूर्ख" पण मला वाटतें कीं [illegible] असे नंबर [illegible] मूर्ख [illegible] कोणाच्याहि पदरीं [illegible] [illegible] म्हणून [illegible] म्हणत कीं, कोणत्याहि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं कदाचित दुसऱ्या पक्षीय [illegible] [illegible] वर [illegible] असेल पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोन्हीं [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible]

दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यप्रेमाला मान देतात. दुसऱ्यांनी आपलें म्हणणें मान्य केल्या अर्थातच त्यांना आनंद वाटतो, पण त्यांना आपलें म्हणणें युक्तिवादानें पटलें म्हणूनच त्यांनी तें मान्य केलें अशी त्यांची खात्री झाली तर! आपलें म्हण दुसऱ्या कोणास पटलें नाहीं तर त्यानें तें खुशाल अवमानावें, पण त्या अवमान्य तेचे रास्त व न्याय्य परिणाम भोगण्यास तयार व्हावें, इतकीच अपेक्षा ते करतील आणि तसें झालें म्हणजे ते विशिष्ट मतभेदाचें प्रकरण विसरून जाऊन त्या इत राशीं सख्य करतील. आज्ञाकारक लोक मात्र आपली आज्ञा उल्लंघणारावरचा रा केव्हांहि कमी करणार नाहींत व झाली गोष्ट विसरून जाणार नाहींत.

आज्ञाकारक व आज्ञाधारक यांची ही गोष्ट झाली. पण स्वातंत्र्यप्रिय लोकांचं काय ? याचें उत्तर हेंच कीं त्यानाहि इच्छा असल्यास आपलें स्वातंत्र्यप्रेम टिकवित सिद्धीस नेता येते. मात्र त्याची किंमत देऊन ! आणि ही किंमत म्हणजे दुस सत्तेचा अभिलाष सोडणें, किंवा प्रसंगविशेषीं बाजूला पडण्याची, मागील बाकाव बसण्याची, मनाची तयारी करणें ही होय. आज्ञाकारकाचा डाव साधला तर ते सत्ताधीश होतानच. आज्ञाधारकानाहि सत्तेचा अंश लाभतो पण केवळ पुढाऱ्याच्या अंगभूत म्हणून, पुढाऱ्याचे गुलाम म्हणून. स्वातंत्र्यप्रिय हे कोणाचे धनि किं कोणाचे गुलाम राहूं इच्छित नाहींत. अभिलाष न धरतां त्यांना इतरांवर सत्ता मिळाली तरी ती मर्यादित असते आणि सत्ताधारित्व हीच कीर्ति असा आजच्या जगाचा अनुभव आहे सत्ताधारी होऊन ती हाताखालच्या लोकांवर गाजवावी हें एक ध्येय आहे, व तें सफल होण्यातच ज्यांना कृतकृत्यता वाटते असा एक वर्ग असतो त्याचप्रमाणें आपल्या परिसरांत येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या लोकांशीं शक्य तितके बरो बरीच्या नात्यानें वागून, केवळ सौजन्य व विचारसामर्थ्य यांच्या बळावर आपणकडून मिळेल ती मान्यता मिळविणें व त्यातच आनंद मानणें हें दुसरें ध्येय मानणाऱ्या लोकांचाहि एक वर्ग असतो. या प्रत्येक वर्गाच्या वांट्याला जसे कांहीं गुण तसे कांहीं दोष आलेले असतात मी या दुसऱ्या वर्गातला आहे असें मला वाटतें. मी सत्ताभिलाषी असता तर गांधींच्या धोरणाला विरोध केला नसता, किंवा केस ट्रस्टीचा अधिकार आपण होऊन सोडला नसता !